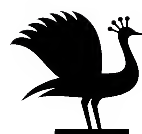
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14028

Suwałki Memorial Book

Sefer ḳehilat Suvalḳ u-venoteha

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE Sefer ḳehilat Suvalḳ u-venoteha : Baḳlorovah, Viz'an, Saini, Punsḳ, Filipovah, Psheroshlah, Ratsḳ / ha-'orkhim, Yehudah Elro'i ṿe-Yosef Krusṭ ; ḥavre ha-ma'arekhet, Daṿid Shṭern, Shemu'el Avramsḳ, Re'uven Elhanani.
IMPRINT 880-02 Tel Aviv : Hotsa'at Ya'ir 'a. sh. Avraham Shṭern, 1989.
DESCRIPT 446, 86 p. : ill., maps ; 28 cm.
SUBJECT Jews -- Poland -- Suwałki.
Suwałki (Poland) -- Ethnic relations.
Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Suwałki.
ADD'L NAME Elro'i, Yehudah.
Chrust, Josef.
ADD'L TITLE Jewish community book, Suwalk and vicinity

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר קהילת סובאלק ובנותיה:

בקלורובה, ויז'אן, סייני, פונסק, פיליפובה, פשרושלה, ראצק

העורכים:

יהודה אלראי ויוסף כרוסט

חברי המערכת:

דוד שטרן (מרכז המערכת), פרופ' שמואל אברמסקי, ראובן אלחנני

הוצאת יאיר ע"ש אברהם שטרן

תל אביב תשמ"ט - 1989

המנהלה:

המערכת רואה לעצמה חובה נעימה להודות לכל יוצאי סובאלק, אשר סייעו בקידום הוצאת ספרנו בכתבות ובתצלומים, בהארחת מנהלתנו ומערכתנו בישיבותיהן ובניהול חשבונותינו. תודה מיוחדת שלוחה למר אנדז'יי גוונדסקי, עורך העיתון "קרייוברזי" בסובאלק, אשר טרח לא מעט בשולחו אלינו קטעי עיתונים ותצלומים, העוסקים בסובלאק בעבר ובהווה; וכן למר נחום אלדסון, אחרון היהודים בסובאלק, שסייע לנו בכל פנייה מצדנו אליו.

דפוס "חדקל" בע"מ, ת"א

התוכן*

* מ' – מערכת
יב"ס – מקוצר ומתורגם מ"ספר יזכור" של אגודת הסובאלקאים בניו־יורק, 1961.
תדהר – לפי האנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו.

דבר המערכת

קרוב למחצית המאה השתרבבה מאז פרצה הלבָּה התופתית, כשסובאלק נותרה ללא אדם יהודי ועד אשר התחלנו בהצבת יד־זיכרון לה בספר המוגש כאן. שני דורות, תקופה ארוכה, ארוכה מדי.

נוצרה תחושה, כי השארית שלנו, אשר ידעה את העיר, הזניחה את תעודתה ואולי יותר מזה – התכחשה עד עתה לחָבותה, בייחוד מכיוון שקהילות יהודיות רבות אחרות דאגו לפני זמן רב להנצחת זכר עריהן וגם אחינו הסובלקאים בארה"ב שבאמריקה הוציאו לאור "ספר יזכור" לעירנו באידיש לפני כעשרים ושמונה שנים.

ייתכן כי, במודע או שלא במודע, אמרנו, כי בספר האמריקאי יצאנו ידי חובתנו ולא היא; אם־כי אנו מלאי הערכה כנה לפועלם רחב־הממדים ולביצועו הנאה, היינו שוגים, אילו אמרנו להסתפק בו וזה משלושה טעמים:

– שפתו אינה מובנת עוד, או לפחות אינה נקראת עוד, על־ידי צאצאיהם של בני סובאלק, החל בדור השני והלאה; ספר בשפה העברית הוא איפוא צו המציאות.

– הספר האמריקאי עוסק רובו ככולו בעיר ובמאורעותיה עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. הפרקים הפולשים בו אל התקופה שבין המלחמות הם מעטים וכאילו מקריים. לעומתו מתרכז ספרנו יותר בשנות העשרים והשלושים ובמובן זה הוא מהווה כעין המשך לקודמו.

– הספר הראשון חדור אמנם אהבה לציבור היהודי שחי באותו חבל ארץ, אך בזה הוא מסתפק; אין בו כל רמז למסקנה הלאומית, לכן נושבת ממנו אל הקורא הישראלי רוח הגלות.

אם־כן איך קרה הדבר ואחרנו במידה כזאת, בניגוד בולט לקביעתו של חברנו משה גולדשטיין ז"ל, האומר בכתבתו הקצרה בספרנו: "ראשונים תמיד היינו..." והרי היו בין יוצאי סובאלק בארבע עשרות השנים האחרונות אנשי הגות ורוח ומושכים בעט לא מעטים!

תחילה שלט ההלם, הלם שמועות הזוועה; אחריו התבצרו בקשיות־עורף ההתנגדות הכפייתית והפחד הקיומי לנוכח המציאות, שחרגה מגבולות כל דמיון וכל היגיון.

וכשהתפזרו כליל ערפלי התקווה העמומה, כי אולי למרות הכול אין העובדות שחורות כפי שתוארו, וההונאה העצמית לא יכלה לפעול עוד והתנדפה, עלה לראשונה בתחילת שנות החמישים רעיון חוברת־זיכרוי. אולם הוא נשאר ערטילאי, ללא עור וללא גידים, עד 1965, כשנעשה הניסיון הראשון למימושו.

ניסיון זה לא יצא משלב התכנון. ב־1972 נדמה היה – הפעם יקום הדבר! הושקעה עבודה מסויימת באיסוף חומר ובעיקר בתרגום מאמרים שלמים מ"ספר יזכור" האמריקאי על־ידי הגב' אסתר רוזנבוים־זמצקי ז"ל, אשר לא חסכה עמל, רצון טוב וזמן ללא גבול וכתבה עשרות מכתבים למשתתפים בכוח. אלא שההיענות הייתה דלה למדי ובקרב העוסקים במלאכה חסרה ההתלהבות והאמונה בסיכויי היוזמה להצליח והיא שקעה בתרדמת־חורף עמוקה, שנמשכה שנים.

ההתעוררות באה בסוף 1985. נקבעה מנהלה לעניינים הארגוניים והכספיים להוצאת "ספר קהילת סובאלק ובנותיה" ואף מערכת זמנית, אשר הלכה והתגבשה תוך תהליך העבודה.

עד מהרה נמצא, כי אנו עומדים על סף איחור המועד, בבחינת אם לא עכשיו, לעולם לא עוד;מבט חטוף סביבנו גילה לנו: דלונו מאוד, נותרנו מעטים, הדור אשר ידע את העיר נתדלדל, רבים, שבכוחם היה למלא את ספרנו תוכן, הסתלקו ונטלו אותו אתם ללא שוב. לכן אנו מודעים לעובדה והיא תתברר ללֹא ספק גם לקוראים, כי קיימים בספר פה ושם חללים, השמטות, שאפשר היה למנען, אילו מצאה המשימה את מגשימיה לפני דור. אמרנו להציל את אשר ניתן עוד להצלה בדרכים, שהיו עוד פתוחות לפנינו.

*
**

אין ספרנו זה "ספר שורשים" לפי האפנה המקובלת אצלנו ובעולם, שהרי לא היו לנו שורשים מקוריים בסובאלק. אבותינו, שבאו לשם במאות האחרונות, קשורים היו כבר למרכזים יהודיים אחרים, שאותם לא ניתקו גם לאחר התיישבותם בחבל ארץ זה.

השתדלנו להבליט את צביונה הייחודי של קהילת יהודי סובאלק: קהילה מסורתית, ברובה מסורתית־דתית, אך אמונה על ליבראליות ועל השכלה ומעיקרה בעלת תודעה לאומית־ציונית. יהדות, שלא הייתה מעורבת במריבות ובסכסוכים הקשים שבין מתנגדים לחסידים וכן בין אורתודוקסים למשכילים במאות ה־18 – ה־19 לספירה.

אנו מקווים שהחומר שצברנו, בייחוד הזיכרונות והסיפורים האישיים הרבים שבספר, כולם פרי עטם של יוצאי סובאלק והסביבה, ביניהם ניצולי השואה ולוחמי הפרטיזנים, יאפשר גם לקורא שלא הכיר את העיר על תושביה היהודים, להבין, לכבד ולאהוב את אבותיו ומשפחותיהם, להרגיש קרבה ושייכות אליהם ואולי גם להיות גאה בהם.

ההסטוריה השלמה של יהדות אזור סובאלק עדיין לא נכתבה. אנו סבורים, כי ספרנו מכיל חומר חשוב בשביל ההסטוריון העתיד לבוא ולחבר מונוגראפיה מדעית־הגותית מלאה על קורותיהן של קהילות סובאלק ובנותיה ועל פשר התפתחותן ומיקומן בתולדות יהודי פולין. הוא יוכל להסתייע, לא רק במאמרים ההגותיים, אלא גם בזכרונות ובחוויות שבו.

בעיקר אמרנו לשרטט את דיוקנו של ההוויי היהודי התוסס בעירנו, כפי שאנו, יוצאיה, זוכרים אותה ולשחזר ככל האפשר את חייה כפי שהצטיירה בעינינו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם – התקופה הקצרה בהסטוריה של יהודי סובאלק, בה נהנו יהודי פולין המשוחררת ממידה מסויימת של אוטונומיה תרבותית ולאומית והצליחו לפתח חיי קהילה ותרבות עצמיים בתור מיעוט לאומי.

*
**

לשקיפותו של הספר ולמניעת תעייה בסבך נושאיו, חילקנו אותו לפרקים מוגדרים וברורים והשתדלנו שלא לערבב מין בשאינו מינו.

ניצלנו במידה מסויימת את ספרם של בני עירנו בניו־יורק ואנו אסירי תודה להם על כי ניתן לנו ברשותם לתרגם ממנו את הקטעים שבחרנו. בראש כל מאמר מתורגם מופיע שמו של מחברו ולידו הציון (יב"ס) – "יזכור־בוך, סוואלק".

לא נסתרה מעינינו העובדה, כי הספר אינו עשוי מקשה אחת במובן סגנון, השקפה וכיו"ב ואף הכתיב אינו נקי מאי־עקיבות. ואם פה ושם מתגלעה בו סתירה בתיאור, בעובדה, או בפרט כלשהו, לא תמיד היסח־הדעת גרמה; בחרנו לא ליישר את העקוב, שהוא עקוב רק לכאורה; בעבודה אקלקטית כדוגמת זו שלנו ראוי להשאיר, עד כמה שאפשר, לכל מחבר את סימני ההיכר שלו, הם מוסיפים לחיוניותו של הספר.

*
**

עשינו כברת דרך ארוכה למדי בהכנת הספר, כשנשיא האגודה הניו־יורקית של יוצאי סובאלק פנה אלינו באמצעותו של אורי שילה עם משאלה, כי נכלול בספרנו בשמם חלק בשפה האנגלית, למען יוכלו לקרוא בו בני הדור הצעיר במדינתם, אשר אינם שולטים בשפה העברית ואף לא באידיש. התוצאה מופיעה משמאלו של ספרנו.

*
**

עתה, משכלתה המלאכה, יש ומתעורר הספק: למי עמלנו? אם לא היה זה מאמץ־שווא? והרי אמרנו – נותרנו מעטים; אלא שהספר מיועד פחות לזוכרים את סובאלק, מאשר לילדיהם, לנכדיהם ולניניהם, אשר ירצו לדעת את העיר או את העיירה, בה בילו אבותם חלק גדול מליל הגלות הארוך בטרם עלו ונגאלו. ואם לא ימצאו בו את מלוא העובדות, או את התמונה השלמה, הרי לפחות יתבשמו מרוחה. זו משימתנו.

יהודה אלראי

ע י ר י

א.
שיר אָשיר סֶנטימֶנטָלִי
לְסוּבַלְק, הִיא עִירִי שֶׁלִּי.
אֵי־פַּעַם עִיר קְטַנָּה הָיְתָה לִי,
עַתָּה זִכְרָהּ הָעַרְפִלִּי,
עָנֹג, תָּמוּהַּ, עַרְטִילָאִי,
נִשָּׂא כְּרוּחַ מֵעָלַי
וּמְעוֹרֵר כְּמִיהָה עַד כְּלוֹת
אֵלֶיהָ, שֶׁאֵינֶנָּה עוֹד.

כְּבַחֲלוֹם שָׁלֵו, רָגוּעַ,
חֲלוֹם פַּסְטֶלִי, אַוְרִירִי,
אֲנִי רוֹאֶה אוֹתָךְ, עִירִי,
וְצַעַד־צַעַד שׁוּב אָנוּעַ
בִּרְחוֹבוֹתַיִךְ הַצָּרִים.

לֹא רַב מִסְפַּר רְחוֹבוֹתַיִךְ,
אֶחָד, רָאשִׁי, אוֹתָךְ חוֹצֶה
מִן הַקָּצֶה עַד הַקָּצֶה
וְאִלְמָלֵא בִּירֵכָתַיִם
בַּקֶּשֶׁת הִשְׁתַּפֵּעַ מְעַט,
יָכֹלְתִּי בְּמַבָּט אֶחָד
לְכָל אָרְכֵּךְ בְּרוּרוֹת
אֶת כָּל־כֻּלֵּךְ לִרְאוֹת.

"אִם כֵּן, מַה הַסִּבָּה
– יִשְׁאַל לֵיצָן לוֹעֵג –
מָה טַעַם תִּתְמוֹגֵג
לִזְכֹּר זוֹ קִרְיָה רַבָּה?!"
אָכֵן תְּשׁוּבָה יֵשׁ וּפִתְרוֹן
לַמְּסֻגָּל לְהִתְעַלּוֹת
מֵעַל לִתְחוּם הַהִגָּיוֹן
וּמַשְׁמָעוּת דְּבָרִים לִקְלֹט

שֶׁהֵם מֵעֵבֶר לַמֶּסְבָּר;
כִּי יֵשׁ וְאַהֲבָה
נוֹלֶדֶת בַּנִּסְתָּר
לִפְנֵי פָּגְשָׁהּ אֶת הָאָהוּב,
כֵּן לְעִתִּים תִּמְצָא תְּשׁוּבָה
בְּטֶרֶם הַשְּׁאֵלָה תָּצוּף.
אַהֲבָתִי לָעִיר נוֹלְדָה
לִפְנֵי הֱיוֹת בִּי קְנֵה־מִדָּה,
לָכֵן רִשְׁמָהּ הַמְּזֻכָּךְ,
כָּל עוֹד חַיִּים בִּי, לֹא יִמַּח.

אֲנִי חוֹזֵר אֵלֶיהָ דֹּם,
עַל בְּהוֹנוֹת, לְבַל אָעִיר
עַצְמִי מִנֹּעַם הַחֲלוֹם
וְלֹא תָּגֹז חֲזוּת הָעִיר
כְּפִי שֶׁפַּעַם הִצְטַיְּרָה לִי,
מוּרֶמֶת קְצָת, בִּלְתִּי רֵאָלִית,
הִיא הַיְּחִידָה וְאֵין דּוֹמָה לָהּ,
כִּבְיָכוֹל "סוּבַלְק שֶׁל מַעְלָה".

ב.
הָיוּ שְׁנֵי גַּנִּים בִּתְחוּמָהּ שֶׁל עִירִי,
אֶחָד, רַב־מִדּוֹת, סַסְגוֹנִי, קְצָת פִּרְאִי,
עֲתִיר צִמְחִיָּה וַאֲגַם בּוֹ כָּסוּף
עִם עֶשְׂרוֹת מִפְרָצִים זְעִירִים, סְבוּכֵי סוּף.
כִּנּוּהוּ בְּשֵׁם קַדְמוֹנִי, יְוָנִי,
"אַרְקַדְיָה", עַל מָה – לֹא אֵדַע, אַךְ אֲנִי
בְּדִמְיוֹן עֲלוּמַי הֶאֱמַנְתִּי – הִנֵּה
יִפְרֹץ מִתּוֹךְ סְבַךְ קְנֵי הַסּוּף הָאֵל פַּן,
יְדַדֶּה עַל טְלָפָיו, הַשּׁוֹבָב הַקַּרְנָן,
וִיחַלֵּל לַחֲנוֹ בְּחָלִיל כְּפוּל־קָנֶה.

הַגַּן שֶׁל יוֹם־יוֹם, הוּא הַגַּן הַשֵּׁנִי,

בְּפִי הַבְּרִיּוֹת הָיָה שְׁמוֹ "עִירוֹנִי",
גָּבַל בְּמֶרְכַּז הָרְחוֹב הָרָאשִׁי
וְהָיָה מְגֻדָּר, מְטֻפָּח וּמְטֻפָּל,
כְּרֵי דְּשָׁאָיו כְּסוּחִים לְמִשְׁעִי
וְצַמְּרוֹת אִילָנָיו, שֶׁהִבְקִיעוּ אֶל עָל,
לֹא הָיָה כְּמוֹתָם לִיפְעָה, לְהָדָר –
עֵץ אֶדֶר, תִּרְזָה וְשִׁטָּה וְתִדְהָר
וְעַל־כָּל עַרְמוֹן־בַּר, אֲמִירוֹ הָרָחָב
הִתְנַשֵּׂא מְקֻשָּׁט וְגֵאֶה בִּפְרָחָיו
הַזְּקוּפִים כְּאֶשְׁכּוֹל מֻשְׁלָג,
בְּעָלָיו הַפְּרוּשִׂים כְּכַף־יָד,
מְפֻשְּׂקֵי־אֶצְבָּעוֹת וּבִפְרָט
בְּשִׁפְעַת אֱגוֹזָיו הַמָּרִים לְעֵת סְתָו,
בְּצִבְעָם הֶחָמִים וּבְעוֹרָם הֶחָלָק;
אֲגַרְתִּים בְּלִי תַּכְלִית, כְּמוֹצֵא אוֹצָר רַב,
וְלֹא פַּעַם קָרְעוּ אֶת כִּיסֵי מִכְנָסַי...
אוּלַי לֹא הָיָה הַיָּפֶה בָּעוֹלָם,
לְדִידִי זִיו אוֹרוֹ הַגָּנוּז לֹא הוּעַם
אַף בִּבְרַק הַגַּנִּים שֶׁל וֶרְסַי.
מִשְּׁנֵי עֲבָרָיו שֶׁל הַגַּן
הָיוּ שְׁתֵּי כְּנֵסִיּוֹת מַרְקִיעוֹת צְרִיחִים,
כְּאִילוּ הִשְׁקִיפוּ מִשֶּׂגֶב גָּבְהָן
פֶּן חֲלִילָה תּוּפַר
מִדַּת הַמּוּסָר
בְּפִנּוֹת נִסְתָּרוֹת בַּשִּׂיחִים.
לֹא פַּעַם חִפַּשְׂתִּי וְלֹא הֲבִינוֹתִי
מַדּוּעַ לִמְצֹא לֹא אוּכַל
מָהוּ סִגְנוֹנָן, רוֹמַנֶּסְקִי, אוֹ גּוֹתִי,
כִּי הֲרֵי יֵשׁ חָרוּט, וְאַתִּיק, וּמִגְדָּל –
הַכֹּל לִכְאוֹרָה כַּכָּתוּב וְכַחֹק
בְּהֶתְאֵם לְסִפְרֵי לִמּוּדַי,
וְעִם זֶה חָסֵר מַשֶּׁהוּ יְסוֹדִי...
אַךְ יִצְחַק כָּל־אֲשֶׁר מִשְׁתּוֹקֵק לִי לִצְחֹק –
אֲנִי מִתְקוֹמֵם עַד הַיּוֹם לָרַעְיוֹן,
כִּי הַשְּׁתַּיִם חָסְרוּ כָּל סִגְנוֹן.

לְעֻמָּתָן
אֶזְכֹּר אֶת הָרְחוֹב הַצְּדָדִי הַקָּטָן,
עִם בֵּית הַמִּדְרָשׁ וּמוּלוֹ בֵּית הַכְּנֶסֶת –
בָּהֶם לֹא בִּקַּשְׁתִּי סִגְנוֹן;
הוּא טָבוּעַ הָיָה כְּחוֹתָם הַיּוֹלִי
מֵאָז וּמִקֶּדֶם, יַצִּיב וְנָכוֹן,
תַּשְׁתִּיתוֹ – יִחוּד עַם, קִירוֹתָיו – שֶׂגֶב חֶסֶד,
וּמֵעֲלֵיהֶם קִמּוּר נֹגַהּ פְּלָאִי
נוֹטֵר, מְאַהֵל
עַל עַד־יִשְׂרָאֵל.
אָהַבְתִּי הָרְחוֹב הַקָּטָן בִּמְיֻחָד –
בֵּית סָבִי בּוֹ עָמַד.

שְׁנֵי רִבּוֹא תּוֹשָׁבִים בְּעִירִי, מֵהֶם שְׁלִישׁ
יְהוּדִים, אַךְ עַד־מָה הָיָה עֵר וְרָגִישׁ
זֶה קֹמֶץ מְתִים לִבְשׂוֹרַת הַגְּאֻלָּה
עוֹד בְּטֶרֶם הִבְקִיעַ קוֹלָהּ!
אֲנִי, יִתָּכֵן, שֶׁהָיִיתִי עִוֵּר
לִנְטִיּוֹת בְּנֵי עִירִי גַּם לְאֹרַח אַחֵר,
אוּלָם לְדִידִי לֹא הָיָה זֶה דִּמְיוֹן,
כִּי נִשְׁמָה כָּל הָעִיר אֲוִירָה שֶׁל צִיּוֹן.

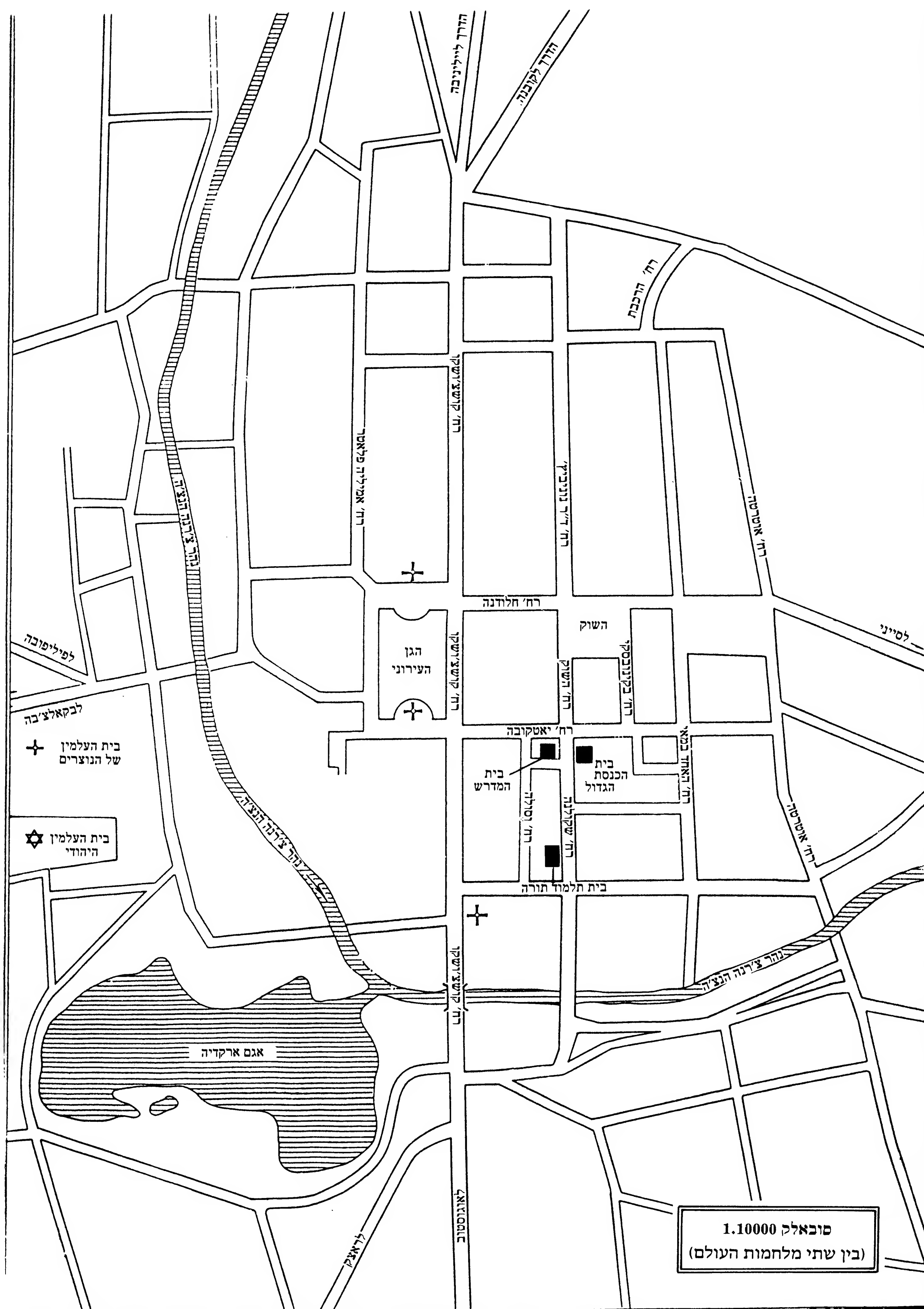
ג.
הִנֵּה לְרַגְשָׁנוּת קָרָאתִי דְּרוֹר,
הִתַּרְתִּי רֶסֶן לַדִּמְיוֹן,
וְהֵם נָסְקוּ בְּאוֹן
אֶל מִסְתְּרֵי חֲלוֹם, אֶל רוּם נְהוֹר;
וְהֵם פִּתּוּנִי בְּמַרְאוֹת אַכְזָב,
בְּצִלְלִיּוֹת עוֹלָם שֶׁכֻּלּוֹ טוֹב,
הֶחֱזִירוּ פִּנּוּק־אֵם לִי, חִבַּת־אָב
וַחֲמִימוּת בֵּית־סָב.
וְהֵם הֵישִׁירוּ כָּל עָקֹב,
הִצְלִילוּ כָּל עָכוּר,
יִפּוּ כָּעוּר.

אוּלָם הֵקַצְתִּי בַּחֲטָף,
כְּמוֹ מֵהַלְמוּת־פִּתְאֹם שִׁבְּבֵי פְּגִיעָה,
אוֹ מִצְרִימָה חוֹרְקָה שֶׁל צִיר חָלוּד
תּוֹךְ נַחַת הִתְעַלּוּת
לִשְׁמֹעַ פְּרִיטַת נֵבֶל עֲגוּמָה.

חָזַרְתִּי לַשְּׁפִיּוּת.
לִפְנֵי עֵינַי, עִירִי, נִגְלֵית
בִּלְבוּשׁ חָדָשׁ, בְּאוֹר מְלֵאת –
הִבְחַנְתִּי עַד־אַרְגִּיעָה:
אִם גַּם עִיר־עֲלוּמַי הָיִית
וְאִם נַפְשִׁי חָבָה
לָךְ לֹא מְעַט טוֹבָה –
לֹא, לֹא עִירִי אַתְּ,
לֹא מְכוֹרָה, לֹא בַּיִת,
כִּי אִם אַכְסַנְיַת־לַיְלָה אֲרָעִית.
וְאִם אָרַךְ הַלֵּיל וְהִתְמַשֵּׁךְ,
הֲרֵי גָּבִית מִלֹּא אֶתְנַנֵּךְ
מֵאֶשְׁפִּיזַיִךְ.

ד.

מַסְפִּיק. לֹא עוֹד
אוֹסִיף לִטְווֹת
קְטָעִים שֶׁל חֲלוֹמוֹת;
אוּלָם גַּם בֶּעָתִיד
תָּמִיד־תָּמִיד
עוֹד יִפְקְדוּנִי דֹּם,
אִם בְּהָקִיץ, לְאוֹר הַיּוֹם,
אוֹ בַחֲזוֹן לֵילִי,
בָּעֲלָטָה,
תְּמוּנוֹת עִירִי שֶׁלִּי,
אֲשֶׁר הָיְתָה, הָיְתָה...

הדרך ליילינבה
הדרך לקובנה
רח' הרכבת
רח' חלודנה
השוק
הגן העירוני
רח' יאטקובה
בית המדרש
בית הכנסת הגדול
בית תלמוד תורה
לסייני
לפיליפובה
לבקאלצ'בה
בית העלמין של הנוצרים
בית העלמין היהודי
נהר צ'רנה הנצ'ה
אגם ארקדיה
לאוגוסטוב
לראצק
סובאלק 1.10000
(בין שתי מלחמות העולם)

א. קורות העיר

הקהילות היהודיות העיקריות בפולניה (1931)

שמואל אברמסקי

מבוא –
עיונים בהסטוריה של יהודי סובאלק וסביבתה

א. הגדרת הנושא

בספר זה מובאים פרקים בתולדות יהודי סובאלק בשטחים שונים בתולדות העיר. אלה הם נדבכים חשובים להיסטוריוגראפיה שלעתיד לבוא של יהדות סובאלק. אולם תולדות העיר, על כל היבטיהן, עדיין לא הועלו בשיטה ובתכלית, כיאה וכצפוי ממחקר היסטורי מקיף ורב־מידות.

ההיסטוריוגראפיה, כל עצמה, עיקרה, ואפשר לומר מכוונו־תה – העלאת תמונה כוללת, אינטגראטיבית, של הקורות; ואין הבדל מכריע ואפילו מהותי, אם המדובר בציבור מיוחד, בקהילה המוגבלת לאזור שלם או לעיר מסויימת, ואם הכוונה לעם ייחודי או לציביליזאציה מוגדרת.

אם־כי חומר רב צבור בספר שלפנינו וכן בספר־יזכור (ביי־דיש) שהופיע בארצות־הברית, החומר הוא עדיין חלקי. על ההיסטוריון הבא יהא עוד צורך להידרש לתעודות שנשתמרו בסובאלק ולמקורות הגנוזים במכונים בפולין בכלל וכן בגר־מניה ובברית־המועצות. ממילא מובן, שהוא יהא נזקק גם למחקרים היסטוריים – פולניים ויהודיים כאחד — העוסקים גם באזור סובאלק. ביותר חסרות לנו, אולי ללא תקנה, רשומות של היהודים בעיר ובסביבותיה – קטעי פנקסים, שרידי סטאטיסטיקות וכן איזכורים במקורות חוץ־סובאלקאיים של מעשים והתרחשויות בעיר ובסביבותיה, במרוצת הדורות. בנוגע לחיי התרבות, ככל שהיו מיוחדים, של יהודי סובאלק – על כך אפשר וצריך ללמוד מדברי ספרות של יוצאי סובאלק הפזורים בספרים ובכתבי־עת בישראל, באמרי־קה ואולי גם בארצות אחרות, ששם פעלו יוצאים אלה.

ב. קאטיגוריות היסטוריות

ובכל זאת, ככל שהחומר קטוע ולא מושלם, דומה כי ניתן להעלות כמה וכמה קווי יסוד בתולדות יהודי סובאלק, לפי קאטיגוריות שההיסטוריון נדרש לבחון אותן: אופן שילובן של קורות אלה במכלול ההיסטוריה של יהודי פולין; איפיון ייחודן, או ייחודן היחסי של תולדות יהודי העיר והסביבה.

גורמי היסוד שפעלו בעיצובן של תולדות היהודים בפולין כולה ודאי שהשפיעו גם על עלייתה והתפתחותה של יהדות אזור סובאלק. וזאת, אף על פי שההתיישבות כל עצמה באזור זה החלה בתקופה מאוחרת יחסית. דמדומים ראשונים היו כבר במאה ה־16 לספירה: פשרושל, פיליפוב. ראש לכל, גרמו התנאים הכלכליים והפוליטיים הייחודיים שבאזור זה, על גבול ליטא ופולין, שהחלה שם התיישבות אינטנסיבית. היהודים עשויים היו לתרום להתפתחות הישוב העירוני. אולם ליד זה אין להתעלם מהגורם האחר הדומינאנטי בתולדות הגולה. אלה הם האילוצים החוזרים ונשנים, שהיו גוזרים על היהודים לחפש מקומות חדשים, כדי להיאחז בהם ולנתב לעצמם מקורות מחיה. אלה לא רק אילוצים כלכליים, אלא, ופעמים בעיקר, חיפושים אחרי תנאים נוחים יותר להתארגנות חברתית־דתית באזורים לא נודעים, חופשיים באופן יחסי ממועקת המורשת של איבה ורדיפות.

והרי אלה הם בעצם הכוחות שהיו חוזרים וקובעים את תהליכי ההיסטוריה של היהודים בגולה, ככל שהיו שונים וחילופיים מארץ לארץ וממקום למקום. הכוונה, כמובן, לת־נאים חיצוניים, שאיפשרו ליהודים להשתלב, עד מדרגה מסויימת, במערכת הכלכלית־הפוליטית של הארצות או של האזורים שאליהם הגיעו. וכל כך, מכוח היענות מהירה לאתג־רים חדשים של גילויי מקורות מחיה. הללו שהצריכו יוזמה וכושר התמצאות בסיגול הסיטואציות הסבוכות לצורכי הק־יום היהודי. לשון אחר, לאו דווקא הסתגלות, אלא סיגול התנאים הנתונים לצורכי התהוות חברה יהודית מאורגנת באזורי פולין השונים. על אחת כמה וכמה, כשעניין לנו באזור רב־לאומי כמו סובאלק, שבו התלכדה חברה יהודית במאה ה־19 לספירה. וכמו בכל פולין כך גם כאן התהוותה חברה זו לא רק בגין תנאים סביבתיים או אילוצים חיצוניים, אלא גם מכוח הגורם הדתי־תרבותי, גורם שאפשר להגדירו כאימא־ננטי, ושהוא מאוד מכריע ויציב בשמירה על התודעה היהודית בכל הגלויות.*

אולם דומה כי עקב ההתארגנויות הקהילתיות בתקופה מאוחרת בעת החדשה – המאות ה־19–20 – נתייחדה קהילה זו – בעיר ובסביבה – בצביון סגולי. וזאת, ללא מעמס של זיקה למסורת מתמשכת של תשתית יחסים בין יהודים לנוצרים – מימי הביניים עד מעבר למאה השמונה־עשרה. במאה זו, שהייתה רצופת משברים חברתיים ורוחניים בתול־דות יהודי פולין, עדיין לא התגבשה יהדות סובאלק וסביבו־תיה כקהילה בעלת משקל משלה בקהילות יהודי פולין.

ג. גלגולי ההתיישבות בחבלי הספר

לפי שרידי תעודות, וככל שידיעתנו מגעת, החלה התייש־

* לעניין זה של השפעת התנאים הסביבתיים בצד גורמים פנימיים־יהודיים על ההיסטוריה של הגולה היהודית, מאז ימי קדם – העלה תיזות משלו רבי ומורי, אחד מגדולי ההיסטוריונים במאה העשרים – י. בער ז"ל. ראה ספרו: ישראל בעמים, ירושלים, תשט"ו.

בות היהודים באזור סובאלק במאה ה־16 לספירה. אין לדעת את הנסיבות לביאתם של היהודים בזמן ההוא לאזור נידח, שכוח וקשה זה שממזרח לים הבאלטי. נסיבות – בהבדל מסיבות או מסיבה עיקרית אחת. ומובן, שלפי עיון בקטעי מקורות שמהם נשמעים הדים של הסיטואציה הכלכלית באזור זה בימים ההם ותוך התבוננות בגורמי החדירה של היהודים לפולין בתקופות קודמות, אפשר להעלות גורמים לראשית התיישבותם של היהודים באזור סובאלק. בוודאי, לא על סמך תעודות סדורות ואותנטיות, אלא מתוך היקש לוגי־היסטורי.

התנאים הגיאוגראפיים המיוחדים בחבל ארץ זה שממזרח לים הבאלטי היו בחינת גורם בעל משקל להיאחזות המאוחרת שם. התנאים היו: יערות עבותים, נהרות ואגמים, אקלים קשה, לרוב בחורף; העדר תחבורה יבשתית נאותה, ולימים – ריחוק ממרכזי הציביליזציה במרכז פולין ובדרומה. אך אלה היו גם בחינת אתגר לאנשים שחיפשו מאחזי מחיה חדשים או שנעקרו ממקומותיהם משום סיבות כלשהן. היערות ובעלי־החיים שבהם סיפקו אמנם מזון, לבוש וחומר לבנייה ולהסקה – אולם הם היוו גם סכנה מתמדת ליישובים שקמו בפאתיהם. הנהרות, כמו במקומות הרבה מאז ומעולם, היו נתיבי תחבורה אך, אפשר, גם מחסום לנודדים.

ד. דמדומי ההיאחזות של היהודים

בסיטואציה היסטורית ספציפית זו עלה והצטמח הישוב היהודי בסובאלק ובסביבותיה במאות ה־18–ה־20. יהודים, כרגיל, עסקו גם כאן, ראש לכל במסחר, וכנראה בעיקר בסחר התעבורה שבין אזור לאזור או אפילו בין ארץ לארץ בחבל ספר זה שבין ליטא ופולין לבין פרוסיה ומדינות גרמניה. וכל כך, משום קשריהם ותודעתם, שאפשר להגדירה כבין־מדינתית. אך ייתכן, שכבר לכתחילה, ובכל אופן במאה ה־18, עסקו גם במלאכות הייחודיות לפזורה היהודית, כגון סנדלרות וחייטות, ואולי גם במלאכות ההכרחיות לישובים החקלאיים: נפחות ומסגרות ופחחות. בעלי מלאכה כאלה – לפי ידיעותי שבהסתכלות – היו מעיקרם (לא בלעדית) יהודים עוד במאה העשרים בעיירות, כמו פשרושל, פיליפוב, בקלרובה, ילינייבו. דומה, כי מקצועות "יהודיים" אלה עברו בירושה מדור לדור, מראשית היאחזותם של היהודים בעיירות ובכפרים שעל ידם. וכרגיל, החלו במרוצת הזמנים גם הלא־יהודים, שגרו בכפרים והם מעורבים בין האיכרים, לעסוק במלאכות אלה; בעיקר בנפחות ובפחחות. לכתחילה שהיו ודאי לומדים מקצועות אלה מהיהודים ואחר כך יורשים את מקומותיהם, לא רק עקב נישול וכיבוש עבודה, אלא גם, ואולי בעיקר, בגין נסיבות חברתיות כלכליות אובייקטיביות.

ככל שאני יודע היו רוב הנפחים בעיירות שבאזור סובאלק, בין שתי מלחמות העולם, יהודים. בפשרושל עיירת מולדתי, היו ארבע משפחות של נפחים יהודים, שקיימו בידיהן את המקצוע; ורק נפח גרמני אחד. עניין בדבר, ששם המשפחה של אחד הנפחים היה "ריין־שמיד"; ובוודאי, שם שדבק במשפחה בגין המקצוע, שהיו מתעסקים בו עוד בהיותם בגרמניה, או עקב הכיבוש הפרוסי של האזור. קשה לקבוע, אם השם בא לציין את השלמות שבמקצוע, או שזו היתה מלכתחילה לשון סגי נהור לגבי נפחים, שמלאכתם אינה נקייה כל עיקר.

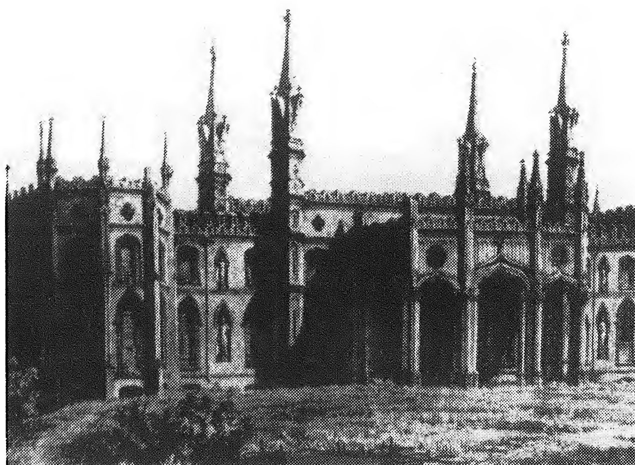
גם לפי החומר שיש בידינו, שאינו שלם, ואין בו כדי קורלאציה בין קורות היהודים לבין תולדות העדות הלא־הנוצריות באזור סובאלק, ניתן להקיש כי היהודים עסקו שם לכתחילה במסחר (ולאו דווקא בהלוואות בריבית כמו בראשית תולדות היהודים בפולין) ובמלאכות. הם היו בני חסות של המלכים או של האצילים בעלי האחוזות, ובמרוצת הזמנים נטלו לידיהם את עסקי המסחר הבינלאומי שבין ליטא ופולין לבין גרמניה. אלא שבאזור סובאלק צומצם מסחר המעבר לחלק הצפוני של פולין – בין רוסיה הצפונית וליטא לבין גרמניה וארצות צפון אירופה. וזאת, ללא השתתפות, ככל שידוע לנו, במסחר הטראנזיט הבינלאומי שבין ארצות המערב לבין אוקראינה ורוסיה ועד טורקיה, שיהודי פולין נטלו בו חלק רב. כרגיל במצב היהודים בפולין, בליטא ובנסיכויות גרמניה היו המלכים או האצילים – בעלי האחוזות – פורשים מפרק לפרק את חסותם על היהודים, או באזור סובאלק על חלקים מהם כנגד העירוניים ואנשי הכמורה. וידועה נדיבותם של בני משפחת הראדז'ובילים שהיו מגינים על היהודים מפני שנאתם של העירונים בליטא. נדיבות זו היתה מעוגנת במסורת המשפחה במאות ה־16–ה־17, בגין התועלת שהיתה מפיקה מהיהודים כסוחרים וכמתווכים.

ה. המאגנאט פאץ – בעל חסות תמהוני

היישוב היהודי בסובאלק החל, ככל הנראה, בתחילת המאה ה־18, כשבשנת 1720 הוענקו למקום זכויות עיר על ידי המלך, לאחר שכבר קודם לכן בשנת 1710 ניתנה ע"י הקאמדולים לכפר סובאלק הזכות לקיים ימי שוק. והרי ראוי לציון, שבסמוך לכך, בשנת 1715 ניתנה ליהודים זכות ליטול חלק בשוק בעיר. וזאת, באזהרה, שליהודים לא יהיה בית או מגרש בקירבת השוק, אך בתוספת הערה, שהם רשאים לגור על המגרשים הפרטיים שלהם וברחובות המוקצים להם. גלגולים רבים עברו אחר כך במאות ה־18–19 על יהודי סובאלק; אך חרף הגבלות אובייקטיביות וקשיים כלכליים התרקם היישוב היהודי באזור סובאלק במאה ה־19 לכדי קהילה מתפתחת ועצמאית. וכל כך, במידה רבה, מכוח מיקומה הגיאוגראפי של העיר בחבל הספר שבין רוסיה ופולין לבין פרוסיה ושבדיה. ניתן לקבוע, אמנם דרך הסתייגות זהירה (מכוח מחסור במקורות מלאים וממצים לפנינו), כי צביונה המיוחד של יהדות סובאלק, כפי שהיה במאה העשרים, כבר עוצב בדורות הקודמים; החל מאז ייסודה של העיר ועד מלחמת העולם השנייה. מעיקרו הורכב ישוב זה מסוחרים ובעלי מלאכה לכל סוגיהם. הגורם החיצוני להתפתחות זו, שנכרכה בעליות ובמורדות, ושהחלה לשקוע עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, היתה החסות שהיו פורשים על היהודים השלטונות השונים בכל דור ודור. הכוונה למלכות פולין, לשלטון פרוסיה, לשלטון הצארים ולבעלי אחוזות באזור.

דוגמה מובהקת לכך ובמידה מסוימת יחידאית, הוא המא־גנאט והגנראל מיכל פאץ.* ההיסטוריוגראפיה הפולנית שבי־מינו מעניקה, דרך כלל, שבחים הרבה לפאץ,** שהיה רפורמאטור כלכלי, ליבראל, חניך תרבות מערבית צרפתית־אנגלית, ובעיקר גיבור לאומי, שלקח חלק בהתקוממות בשנת 1830. לפי מה שאפשר לסכם מהמובאות אצל הביאוגראף העכשווי שלו א. דוברונסקי*** היה, חרף פעילותו המבורכת, גם הרפתקן, מאוהב באחוזותיו, גאוותן אריסטוקראטי, "מודרניסט" לראוה ומשועשע מעלילותיו.

והעיקר, היה מעניק טובות והנחות גם ליהודים (לאו דווקא זכויות), בעיקר בעיירה ראצק, ששם נהנתה האוכלוסיה היהו־דית בימיו מחיי רווחה, והיא עלתה לכדי גורם מספרי בעל משקל. אפשר, שפרסום תעודות נוספות יבהיר יותר את יחסו ליהודים. על כל פנים, כמצוי בדברי ימינו, שליטים, אנשי־אצולה וריפורמאטורים תמהוניים ויוצאי־דופן היו מעניקים, לטובתם, חיי רווחה ליהודים בגולה. פאץ היה אחד מהם.

ארמונו של מיכל פאץ בדובספודה ליד ראצק.
(נחרב ע"י הרוסים אחרי התקוממות 1831)

ו. ריחוק וזרות בין פולנים ליהודים

לפי החומר שבידינו אפשר לקבוע, כי היחסים בין יהודים לנוצרים היו בדרך כלל סבילים, מאז ייסודה של סובאלק ועד מלחמת העולם הראשונה. לא הייתה מועקה של מסורת אנטישמית קנאית רצופה. בעצם, לא היו ניגודי אינטרסים בין יהודים ללא־יהודים. אדרבא, בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20, היו יהודים מטפחים את המסחר ואת המלאכה, משווקים את התוצרת החקלאית ומספקים את צרכי האיכ־רים. יותר מזה, מהם למדו העירונים לעסוק באלה, אך לשעורין, ובעיקר במלאכת עץ ובאומנות המתכת.

רק בתקופה שבין שתי מלחמות העולם החלו הנוצרים ליטול חלק רב יותר במסחר ובמלאכה, אך עדיין לא היה בכך כדי לעקור במידה רבה את היהודים מהעיסוק בשני הענפים הללו. וכל כך, בגלל רגילותם בהם ועקב מלחמת הקיום הקשה שכפתה עליהם, ללא הפסק, חריצות, מיומנות ואף הצטיינות, דרך מיצוי כישוריהם, שנמסרו להם מדור לדור. אולם התעמו־לה האנטי־יהודית והתארגנותם התדירה של הפולנים, כדי לנשל את היהודים מהמקצועות הללו וכדי לגזול מהם את פרנסתם, גרמו לבסוף למצב כלכלי בלתי יציב אצל יהודי סובאלק. על אחת כמה וכמה אצל יהודי העיירות, שהיו חשופים, משום מיעוטם, לאוזלת־יד מול ההשתלטות הגוברת והולכת של החוגים הלאומיים על מקורות הפרנסה שלהם.

לא היו פוגרומים של ממש בסובאלק ובסביבתה (להוציא פוגרום בשנת 1914 והתפרעויות בקיץ 1936), אך בין שתי המלחמות גברה האיבה של הנוצרים, ובעיקר הפולנים, ליהו־דים. זו היתה מעין מורשת מלפני מלחמת העולם הראשונה. אך בעיקר שמרו הפולנים טינה ליהודים מזמן המלחמה, כשחשדו ביהודים (ובמידה רבה של אמת), שהם נוטים לצד הגרמנים, שהרי הללו היו מטיבים עמם באזורים הכבושים מידי הרוסים. זו הייתה איבה ייחודית של הפולנים בסובאלק, שעד ימי היטלר היו רוחשים חשדות ופחדים, ואפשר לומר רגשי נחיתות, לגבי השכן שבצפון ובמערב. מחוץ לזה פעלו כאן, כמו ביתר שטחי פולין, תהליכים של התנכרות ליהודים ושל הצגת היהודים ע"י החוגים הלאומניים כאשמים במצו־קות הכלכליות של המדינה. ככל שאנו מודעים לתקופה ההיא, לא היו פריצות של שנאה כנגד האוכלוסיה היהודית, ואפילו לא היתה סגירות חברתית מוחלטת לגבי היהודים. אולם ככל שאנו זוכרים, היתה זרות מצד האוכלוסיה הלא־יהודית, ובעיקר הפולנית, ליהודים, לאורח חייהם ולנימוסיהם. זרות זו גבלה בעוינות, וכלל לא נסתרת.

הרושם הוא, כי בסובאלק, כמו בפולין בכלל, היו מתיהרים הפולנים על האחרים, ובעיקר על היהודים, בכוחם, בצבאם, באבירותם, בתכונות ה"לְחיות" הנעלות, ואפילו בדיבורם, ולמרבה התמיהה גם בתרבותם, כביכול. אלא שחלק מהיהו־דים היו מסייעים להם בכך, כשהם מתחסדים בהתרפקותם על הפולנית בראש חוצות, ובנהייתם, דרך אופנתיות, לספרות הפולנית.

אפשר לומר, לפי הארה לאחור, בחינת flash back, כי בעצם לא היו יחסים חברתיים קרובים (ובוודאי לא ידידותיים) בין יהודים לפולנים, או לנוצרים בכלל בעיר סובאלק. והמדובר אצלנו לאו דווקא בעדה מסוגרת וחרדית אלא במידה רבה באנשים, שבלשון נמיסה (מולסקולית) אפשר להגדירם כחפשיים או מודרניים – ביניהם בעלי מקצועות אקדמיים – שהלשון הפולנית היתה שגורה בפיהם ושחלקם היו קוראים עתונות פולנית (או גם עתונות פולנית) וספרות פולנית.

אין זאת אלא שההסתייגות באה מצד הלא־יהודים, שלא

* פרטים ודיון על מעשיו מצויים בספרון, שהופיע לאחרונה בסובאלק:
Adam Dobroński. Sławetny L.M. Pac 1778–1835. Suwalskie Towarzystwo
Kultury. Suwałki 1986.

** ראה שם, ביבליוגראפיה, עמ' 33–34.

*** שם, בעיקר עמ' 27–28.

היו להוטים (אם נתפוס לשון המעטה) להתחבר ליהודים. לא סתם עוינות אלא בעיקר ריחוק וזרות. מותר להניח, כי מצב זה התהווה במשך דורות לא בגלל קנאות דתית, או משום מתיחות תדירה, אלא בגין אי־מעורבות חברתית; ואולי גם עקב ההיבדלות המקצועית הראשונית של היהודים משאר האוכלוסיה, כבר בתחילת היאחזות היהודים בעיר.

ודאי שתלויה היתה באויר מתיחות, כרגיל בחברות מנוכרות אלה לאלה. אולם, בדרך כלל, לא הגיעה המתיחות לידי התפרקות. אלא שהאווירה בפולין בכלל בשנות השלושים של המאה השפיעה גם על מצב יהודי סובאלק. האנטישמיות היתה רווחת בחוגים רחבים, ולא רק אצל הלאומנים ה"דמוקראטים" – האנדקים. השלטון לא עשה כדי לדכא הלכי רוח כאלה, והיו חלקים במפלגת השלטון – הסאנאציה – שאף תמכו בהם ועודדו אותם. נדמה לי, כי מבחינת ההתבוננות של ההיסטוריון ניתן לומר (ובוודאי בהסתייגות, בשים לב לתנאים שהיו הולכים ומשתנים), כי השלטון בפולין בין שתי מלחמות העולם היה מעין בעל חסות של היהודים – כהמשך לדורות הקודמים ובעיקר בשנות השלושים של המאה. וזאת, אף על פי שהייתה קיימת לכאורה במדינה זו דמוקראטיה לשעורין כלפי חוץ, וחרף השתייכותה הפורמאלית של פולין לגוש המדינות הדמוקראטיות במערב.

ובכל זאת, חרף ההתגרויות מפרק לפרק, חיו היהודים בסובאלק חיי בטחון, וכמעט שלא היו מנועים לשוטט בכל מקום ובכל זמן גם ברבעים הנוצריים לחלוטין. אולם לאחר הגיעו של היטלר לשלטון ועקב ההתקרבות בין פולין לגרמניה (בהבדל משנות העשרים) נתקשרה מעל היהודים בסובאלק מעין אזהרה של חרב מתהפכת. כלכלתם נתערערה, התעמולה האנטי־יהודית הותרה, כמעט ללא מעצור והמתיחות היתה ניכרת ברחוב, בשוק ובבתי ציבור – אך החיים, החיים במערומיהם, ניתנו להם. ואולי מותר לומר, שהם הוענקו להם, כיאה לאנשי חסות, כפי שהיה, במיוחד, המצב בסובאלק למעשה, מאז התיישבו בה יהודים.

ז. הלגנדה של פילסודסקי "הסבא הטוב" של היהודים

באזור סובאלק היתה לכך משמעות מיוחדת. שם היה כוח רב למפלגה העממית של האיכרים, שהתנגדה לממשלה, ופעמים פעלה אפילו באופן אקטיבי כנגדה באמצע שנות השלושים. זו לא היתה מפלגה אנטי־יהודית מוצהרת, אך היא פעלה, בעקיפין, לנשל את היהודים ממסחר וממלאכות, ואף שיתפה פעולה עם השלטון בטיפוח הקואופרטיבים המסחריים על טהרת הפולניות, ושהיו מכוונים אפילו בישיר כנגד החנוונות היהודית. כך בעיירות שבסביבות סובאלק: פשרושל, פיליפוב, ילנייבו, בקלרובה, ובמידה רבה בוויז'אין, ששם היו מהלכים למפלגת האנדקים.

במפלגה זו הייתה רווחת האגדה, כי פילסודסקי הוא המיטיב עם היהודים וכל עוד הוא חי לא ירשה לפגוע בהם. אמרתי "אגדה", כיוון שמפי פילסודסקי, המנהיג שמאחורי הפרגוד, לא יצא מעולם, בשנות השלושים, דיבור אוהד וחד־משמעי אחד לטובת היהודים. דומה, כי האנדקים היו הראשונים שהפריחו טיעון זה, כדי לנגוח בסאנאציה, המפלגה של פילסודסקי, ולהמאיסם בעיני ההמונים בפולין.

לאחר מות ה"סבא" (בשנת 1935) הורע מצב היהודים בפולין, ובעיקר בחבלי הספר, שגבלו עם גרמניה. אולם לכך היו, כמסתבר, סיבות אחרות. ראש לכל, המצב הכלכלי שהלך ונידרדר, ושגרם לאנשי הממשל להחמיר עם היהודים, והעיקר, להסב אליהם את זעם הבריות, כרגיל וכמצוי בשלטון דיקטאטורי או דיקטאטורי בחלקו. אולי הסיבה המכרעת הייתה ההתקרבות לגרמניה, כדי קשירת יחסי ידידות בשנים 1938–1936.

בעיירות שבסביבת סובאלק הסמוכות לגבול הגרמני היו האיכרים מלאי הערצה להישגים של גרמניה החדשה. מחוסרי העבודה ואנשי השוליים (שאפשר להגדירם כ"לומפן־פרולטריון") שבאזורים הללו, שהיו עוסקים בהברחה או אפילו עבדו כשכירים מעבר לגבול, היו חוזרים עליזי הצלחות ומקלסים, ללא מעצור, את המשטר הנאצי; ומובן, – את הצלחותיו בנישול היהודים מעמדותיהם. האנטישמיות הייתה מעתה אצלם בחזקת בשורה, העשויה להתגשם גם במקומותיהם, לכאורה לרווחתם של הנדכאים בפולין. אפילו בעיירות ובכפרים, שלא הייתה בהם שנאה מושרשת ליהודים, היו האנשים חדורי התפעלות מהבשורה של גרמניה; לכתחילה – עקב ההישגים בשדה הכלכלה וחיסול האבטלה ולאו דווקא בגלל הפוליטיקה כנגד היהודים, אך האנטישמיות נסתפגה אף היא מכוח התעמולה שמעבר לגבול.*

ואף על פי כן דומה, כי היה לשמועה על פילסודסקי "הסבא המיטיב ליהודים" היבט נוסף, שעל ההיסטוריון לתת דעתו עליו. עצם המודעות ללגנדה זו אצל רבים מהפולנים, וביניהם גם חוגי האינטליגנציה, יכול ועוררה כשלעצמה ציפייה בחוגים אנטי־יהודיים ובוודאי אצל המונים אנטישמיים נבערים ליום מותו של הסבא הטוב. המנהיגים האנדקים, ובעיקר הצעירים הראדיקאליים ראו בכך שעת כושר לליבוי שנאה כנגד היהודים. ממילא הותר הרסן ואנשי השלטון שלא היו אוהדי יהודים גם קודם לכן השתדלו למשוך אליהם חלקים מהעם, כשהם מעלימים עין מהתנכלויות ומהצקות ליהודים בתחום הכלכלי, ואף מעניקים להן היתר בדיעבד.

עם מותו של פילסודסקי תמה הלגנדה והיהודים היו הולכים ונדחקים ביתר עוז ממקורות מחייתם.

העוינות הגלויה ליהודים נמשכה והעצימה, עד שבאביב 1939 התהפך הגלגל ופולין ניצבה בעל כורחה, כמעט בהפתעה, כנגד האכספנסיה הגרמנית־הנאצית. אך החוגים השליטים הפולניים, עליזי האשליה המעצמתית, שהיו כבולים ביהירות אנטי־יהודית, כבר איחרו את המועד ללא שוב.

* לפרשת היחסים בין היהודים לפולנים בפרספקטיבה היסטורית, לפי ראייתם של היסטוריונים והוגי דעות קאתוליים בפולין של ימינו, מונח לפני קובץ רב־חשיבות, לאו דווקא רשמי: Znak, (סימן־מופת) Kraków, 339-340 יש שם נסיונות לבחון את העבר לפי היבטים חדשניים במערכות ההיסטוריוגראפיה הפולנית; לכאורה, גישה רליגיוזית פרו־יהודית, אך בצמוד לכך הבנה למצוקתם של הפולנים, שונאי היהודים.

לגבי היהודים ניתן לומר, כי אפשר להבין את החסות הפילסודסקאית הפנטאסיוזית אליהם כגישה אופיינית של חוגים רבים בפולין ושמא אפשר לקבוע, כי שמועות אלה סימלו את תפיסתם האמיתית של החוגים האלה – האינטליגנציה ואנשי העם כאחד – לגבי מעמדם של היהודים – ובעצם מעמדם הרצוי של היהודים – בפולין בזמן ההוא – מעמד של בני חסות, התלויים בחסדו של האדון בעל השררה?

לפי היקש היסטוריוסופי, זו תפיסה שאינה אלא המשך לחסות שהיו מעניקים במשך דורות מלכים אצילים (השלאכטה) ובעלי־אחוזות סתם לנתיניהם (והייתי אומר דרך חידוד – "לנתוניהם") היהודים; לפרקים בנדיבות לב, ואפילו במעורבות כלכלית מלאה לתועלת משותפת. דומה, כי לא תהא זו הגזמה לומר, כי באזור סובאלק התבלטה במיוחד תופעה זו, משום רצף הסיטואציה בהיסטוריה הקצרה של הישוב היהודי בחבל ארץ זה: לפני זה – הראדזיבילים, הווישניוביצקים (חסות ליהודי ויז'אין), הפאצים ובז'וסטובסקי האציל המיטיב; בפולין העצמאית – האגדה של פילסודסקי – המגן הנאמן על היהודים.

אין צריך לומר, שבפולין, הקשורה לצרפת, שהייתה בעלת משטר פארלאמנטארי, פלוראליסטית באשר להיתר הפעולה של מפלגות שונות (בגבולות מסויימים) ובעיקר בכל הנוגע לחופש יצירה יחסי במישורי ספרות, אמנות, מדע ופילוסופיה – היו אמנם היהודים נהנים לכאורה, ובמידה רבה גם בעליל, מהזכויות שמעניק משטר דימוקראטי או דימוקראטי לשיעורין. אולם הקונצפציה שהיתה רווחת בקרב החוגים בעלי ההשפעה בפוליטיקה ובהגות – הייתה, כי היהודים – ככל שהיו בעלי ייחוד משלהם – הם בעיקרם זרים בארץ, בעלי ציביליזציה שונה בתכלית, שאינם יכולים להיות פולנים לכל דבר.

המדובר אינו כלל בשונאי יהודים מרושעים או אפילו באנטישמים "אידיאולוגיים" או בהמונים בעלי משפטים קדומים לגבי היהודים "בני דת משה". אלא במשכילים סתם או באינטליגנציה הקאתולית והלאומית ואפילו הדימוקראטית־ליבראלית לכאורה, שהשפעתה רבה הייתה בקרב הנוער הלומד. השפעה זו הגיעה אפילו לחלקים רבים של העירוניים ושל הכפריים, שהיו נוהים אחרי המפלגה העממית של האיכרים ושלפרקים הייתה בעלת־ברית למפלגה הסוציאליסטית הפולנית (P.P.S.) – ובעיקר בשנות השלושים הראשונות.

קונצפציה זו עשויה הייתה, לדעתנו, להתפרש, אם ברמז ואם במכוון, כי לפי שורש מהותם הדתית־לאומית אין היהודים כשרים להיות שותפים לכל דבר בחיים הפוליטיים־לאומיים של פולין, וכי עצם זכותם לשבת שם מעוגנת בתועלת שהם עשויים להביא לרוב התושבים. בלשון מושכלת, סובלנית והגותית יותר – בתרומה שהם מסוגלים לתרום להתפתחותה של המדינה הפולנית.

ח. היחסים הרב־משמעיים בין יהודים לפולנים בעיירות

ובכל זאת יש להעיר על שוני מסויים לגבי העיירות שבסביבת סובאלק. ההתיישבות בחלק מהעיירות הללו החלה, כאמור כבר, לפני ההיאחזות בסובאלק, וזמן רב לפני שנהפכה סובאלק, באופן רשמי, לעיר בראשית המאה התשע־עשרה לספירה. הכוונה למחצית האחרת של המאה ה־16 ולמאה ה־17. יש סימנים, שכבר במאה ה־17 נאחזו במקומות האלה יהודים. בכל אופן, במאה ה־18 היו שם קהילות יהודיות מבוססות, שוודאי עסקו בענייני כספים, במסחר פנימי ובמסחר תעבורה בין רוסיה ופולין לפרוסיה. הכוונה, ראש לכל, לעיירות שמצפון או מצפון מערב לסובאלק: פיליפוב, פשרושל, בקלרובה, ילינייבו, ויז'אין.

בראצק, שמדרום לסובאלק, היתה קהילה יהודית מפותחת כבר במאה ה־17, במאות ה־18–19 היה מעמדן הכלכלי איתן. ככל שידוע, היו יחסים של שיתוף מעשה בינם לבין הנוצרים, שאפשר להגדירם כיחסים נורמאליים. בכל הנוגע לראצק, שהייתה עיירה גדולה לא היו במאה ה־20 הבדלים בינה לבין סובאלק ביחסי יהודים־נוצרים במאה ה־20. אולם בעיירות שנמנו לעיל, שעל גבול גרמניה, הייתה, וליתר דיוק, התהוותה ייחודיות (או ייחודיות מסויימת) ביחסים הללו, ולדעתנו מחמת נסיבות היסטוריות ספציפיות.

פשרושל ופיליפוב הוקמו עוד במאה ה־16 לספירה, וכנראה שכבר במאה ה־17 היו בהן ישובים יהודיים, שיכלו לספק את צרכיהן במסחר ובמלאכה, ובעיקר במלאכות הכרוכות בהתקנת כלי עבודה חקלאיים, כגון נפחות ופחחות. עוד במאה העשרים היו ביניהם שעבדו וישבו ממש בכפרים שליד העיירות, אך במרוצת הזמן נטשו את הכפרים, ובעלי־מלאכה לא־יהודים ירשו את מקומותיהם.

הזיקה של יהודי העיירות לשכניהם הנוצרים הייתה קיימת, כמסתבר, מדורי דורות ולא בטלה גם במאה העשרים, ואף בימי פולין העצמאית. זו הייתה לא רק זיקה של אינטרסים אלא קירבה שנוצרה תוך מגע ממושך, ובחלקו בין בתי אבות של יהודים ופולנים. עקב מיעוט יחסי של האוכלוסים בעיירות נשמרה זיקה זו גם מתוך היכרות הדדית מלאה, שעברה מדור לדור. אמת, בפולין העצמאית נחלשה קירבה זו בגין אוירה כללית של הסתייגות מהיהודים, שהגיעה גם לעיירות אך גם בעטייה של התגאות הפולנים עליזי העצמאות (ועל כל פנים בשנות העשרים של המאה) על היהודים.

ובכל זאת, עדיין השתמרו בין ה"ז'ידים" והפולאקים קשרי חברה ויחסי קירבה כלשהם עד סוף שנות השלושים. מובן, שהיהודים היו מזמינים את השכנים לכיבודים בימי מועד. אולם קרה לעתים, שהשכנים הלא־יהודים היו מזמינים לבתיהם את שכניהם היהודים בחג המולד או ביום השנה החדשה ("נובי רוק") וכן בחגיגות משפחתיות (אך לא בחג הפסחא). היהודים היו כמובן מקפידים על כשרות, והיו גוזרים היתר לעצמם רק לשתות כוסית וודקה או לטעום מהביצים שהגישו להם השכנים החוגגים.

בעצם היתה כאן שניות ביחסים. מזה – הסתייגות מצד השלטונות הלוקאליים ומצד בעלי ההשכלה המעטים – ומזה – קירבה בחיי יום יום ולעתים אפילו יחסי ידידות בין שכנים, כפי שהיה בדור הקודם לעצמאות פולין. במיוחד היו יחסי ידידות בין היהודים לבין האוואנגליקים, שכונו אחר כך

"פולקסדויטשן", ושלא היו מודעים כלל לכך לפני עלות היטלר לשלטון, ושהם ובני ביתם לא ידעו כלל גרמנית.

במיוחד, בפשרושל, שעל הגבול הגרמני, היו ה"גרמנים" הללו כביכול מבאי ביתם ומידידיהם של היהודים. אחר עליית הנאצים לשלטון נעכרו היחסים הרשמיים שבין הפולנים ליהודים. וככל שידוע לי, היו ה"פולקסדויטשן" ממשיכים ביחסי הקירבה שלהם ליהודים, אולי כיוון שלא היו מודעים למציאות הפוליטית שמעבר לגבול. הגרמנים, מכריהם של היהודים משכבר הימים, שהיו מבקרים בעיירה היו טוענים, כי הכוונה שם אינה כלל ליהודים אלא ליהודים־קומוניסטים. ונראה, כי מלכתחילה אמנם האמינו בכך לתומם. מכל מקום, הפולקסדויטשן בפשרושל ובפיליפוב שלא היו אמונים מעודם על שנאת יהודים לא הבינו את הנעשה ולא ניתקו יחסיהם עם מכריהם היהודים. אפילו כשכבר השתלטו הגרמנים ב־1939 על עיירות הספר לא נרתמו הללו, ככל שידוע לנו, לבעלי השררה הנאצים ולא פגעו ביהודים. אדרבא, בעיירה פשרושל היו כאלה שניסו, לפי מקורות מהימנים שבידי, להגן על יהודים בחרוף נפש ולהתחנן לתומם על חייהם בפני הקלגסים. ומובן, בתירוץ, שאלה יהודים טובים. וכנגד זה, בוויז'אן התחברו הפולנים ה"מגורמנים" הללו וכן פולנים "טהורים" אל השלטון הנאצי וסייעו בידיו להתנכל ליהודים. זו שוב עדות, עד היכן לא היה בכוחם של יחסי ידידות בין יהודים לגויים לסייע להם בגלוי נוכח הבאנאליות של הנחשול הנאצי. וכה, גם כשהפולקסדויטשן התמימים והפשוטים התעצמו לחרוג מבאנאליות זו של הממשל הנאצי, שנראה בעיניהם כשלטון נאור ותרבותי כנגד השלטון הפולני הקודם.

ובאשר לפולנים הקאתולים. אמנם יחסי קירבה בין יהודים לפולנים בעיירות לא תמו גם בשנות השלושים המאוחרות, אך קיימת הייתה גם מתיחות בין שתי היחידות האתניות והעוינות ליהודים התגברה ואף באה על ביטויה בגילויים פומביים: סגירות וזלזול אצל משכילים באופן יחסי; אלימות מילולית אצל אנשי שוליים, חסרי קרקע ומובטלים, כדי התגרויות והטרדות פיסיות. שתי סיבות לכך: האחת כללית (כפי שהעלינו כבר בחיבור זה), התקרבות הממשל לגרמניה שגרמה בחבלי הספר שבמערב פולין ושל פרוסיה המזרחית לקשירת יחסים עם פשוטי־עם גרמניים שמעבר לגבול ושהביאה אפילו לכדי התפעלות מהישגי הנאצים. וכך מגיעים אנו לסיבה האחרת – עיסוקם של פועלים פולנים, בעיקר מובטלים וחסרי מקצוע, מעבר לגבול. הללו היו חוזרים, כשהם מפליגים בקילוסים לגבי המשטר החדש אצל הגרמנים, וכיצד אנשי היטלר מצליחים לטפל ביהודים.

ההתנכלויות ליהודים העצימו כשהותר, בשנות השלושים המאוחרות, לצעירים הפולנים להעמיד משמרות מול חנויות יהודיות ולהרתיע פולנים לקנות שם. בין אנשי המשמרות בפשרושל, פיליפוב וויז'אן בלטו בני נוער שעל סף הפלילים וכן מעטים מבין הפולקסדויטשן הקיצוניים (בפשרושל ובוויז'אן). ובכל זאת, לא הופסקו לחלוטין עסקי מקח וממכר בין הפולנים ליהודים. בהחבא היו האיכרים מוכרים ליהודים וקונים אצלם. הייחסים החברתיים לא נותקו, ועדיין היו בני נוער יהודים מקיימים שיחות עם נוער פולני ואפילו עורכים ויכוחים בגילוי־לב על טעותו של היטלר, מלחמת ספרד, ברית־המועצות והחזית העממית מיסודו של ליאון בלום בצרפת, כשהם ששים להבליט כביכול את הצד היהודי של הפרשה.

אולם היהודים לא התערבו כלל בהיאבקויות שבין האיכרים לשלטון. קרה שהם שרויים היו במצב עדין ביותר, כשהאיכרים המפגינים היו בורחים מהמשטרה ומחפשים מפלט בעליות הגג של היהודים. אמת, היהודים לא מנעו מהם מקלט, אך כמובן שלא יכלו לסרב לשוטרים לנסות ללכוד אותם. וכך – בין הפטיש והסדן; ובסגנון של הקדמונים – "אוי לי מיוצרי ואוי לי מיצרי".

ט. ההיבט ההיסטורי

נראה לי, כי מן הדין להעלות בסיכום סיבות אחדות להבדל זה שבין העיירות שעל הגבול הגרמני מצפון וממערב לסובאלק לבין העיר עצמה, ובמידת מה לבין עיירות דוגמת פונסק וסייני מהעבר האחר של העיר.

א) המסורת של חיי מעשה משותפים מאז המאה ה־17 והלאה העניקה תודעה של זיקת גומלין יציבה בין יהודים ללא־יהודים גם בתחומים של יחסים חברתיים.

ב) הסובלנות היחסית שקיימת הייתה גם בעיר עצמה, מכוח העדר מועקה של קנאות דתית ורדיפות, העצימה בעיירות. שם הייתה היכרות תדירה בין יהודים ללא־יהודים, שפעמים שעונה הייתה על זכרונות משפחתיים מדור לדור (ידוע לי הדבר ממקור ראשון לגבי פשרושל). המגע המתמיד בין הבריות, מחמת הצמצום שבעיירות, סייע, אפשר, לכך במידה רבה.

ג) דומה, כי גם הקשר עם הגרמנים שמעבר לגבול עד שנות השלושים של המאה העשרים היה אף הוא בחזקת גורם ביחסים שבין פולנים ליהודים בעיירות הספר. הגבול היה, יחסית, מותר למעבר, לפי הסדרים מקובלים. היהודים היו מקיימים קשרים עם הגרמנים הכפריים ועם תושבי העיירות כמו ז'יטקום ומרינושקה ואף לגולדפ ולקניגסברג הגיעו. פעמים היו משתפים בכך גם את הפולנים שהיו באים לעיירות והיו מתרועעים עם היהודים. כשהיה מבקר רופא מעבר לגבול היו היהודים מתווכים בינו ובין החולים הפולנים.

לפי מסורת מימי מלחמת העולם הראשונה היו בסביבות אלה יחסים הדוקים בין יהודים לגרמנים ולפרקים מעבר ליחסי מסחר רגילים. אין זה בנמנע, כי כיבודם של היהודים בעיני הגרמנים השפיע כלשהו גם על יחס הפולנים אליהם, ובעיקר בשנות העשרים. והמדובר בהמוני העם שהיו רוחשים כבוד לאיכרים הגרמנים המצליחים חרף העוינות כלפיהם, כפי שהיה נהוג אצלם כלפי זרים. וביותר, שהאיכרים הפולנים היו מפיקים תועלת מתעבורת האווזים ההמונית, בימי הסתיו, לגרמנים, סחר שהיה בחלקו בידי יהודים. אולם, אצל המשכילים עוררה קירבה זו שבין יהודים לגרמנים טינה כלפי הז'ידים, ליהודים החצויים בנאמנותם לפולין. בכל אופן, יחסי כבוד אלה נתעכרו הרבה עם עלות הנאצים לשלטון, ולמראה

ההשפלה של יהודי גרמניה על ידי השלטון החדש.

ד) ואולי יש לתת את הדעת על כך, שלא היה ניכר פער גדול בין המצב הכלכלי של היהודים לבין מצבם של הפולנים, וביחוד האיכרים, כפי שהיה מחוייב המציאות בעיר הגדולה, שם היוו עשירים יהודים ידועי שם מקור של קנאה ושנאה אצל ההמונים האנטישמיים; וזאת, ברוח המימרה הידועה של הסוציאליסט אוגוסט בבל – "האנטישמיות היא הסוציאליזם של האווילים". היהודים בעיירות הספר הללו בפולין העצמאית מיעוטם היו סוחרים זעירים ובעלי מלאכה, וחלקם רוכלים בכפרים ונטולי מקורות מחיה. האמידים ביניהם הגיעו לכך לרוב בזכות תמיכה של קרובים מאמריקה. בכל אופן לא התבלטו הללו בעושרם היחסי, בלבושם ובהופעתם החיצונית. באמת, זו הייתה אמידות שבהחבא, מחמת עינם הצרה של השכנים הפולנים. הגבול למידת סובלנותם והגינותם של אלה כלפי הז'ידים הייתה, ככלות הכל, מידת הקנאה ביהודים "הולכי" הבטל, שאינם חורשים ואינם זורעים.

אי אפשר היה בעיירות הללו (והמדובר רק באזור סובאלק) להציג את היהודים כבעלי ממון, שהעשירו מחמת דוחקם של האיכרים. המונסטר היהודי בעל הממון נצטייר בעיניהם כד־מות שמעבר לנוף ראייתם בערים הגדולות, כולל העיר סובא־לק. ודאי שהיו במקומות אחרים בפולין ופעמים דווקא בעיי־רות הקטנות התפרצויות אנטישמיות גם כנגד יהודים עמלים וחסרי פרנסה. אולם בעיירות אלה שעל הגבול הגרמני, שהזי־קה בין יהודים ללא־יהודים נשענה על מסורת דורות, ללא חיץ של זכרונות עבר על פוגרומים או על רדיפות כנסיתיות – הייתה למצב הכלכלי הירוד של היהודים בין שתי מלחמות העולם השפעה ממתנת על יחס הנוצרים כלפיהם. ליתר הגדרה, אנטישמיות הייתה קיימת ומושרשת בלב ההמונים, אך היא הייתה מוסתרת ולאטנטית מכוח הסיטואציה הייחודית של מערכת יחסים מורכבת, שהיה בה כדי לצנן את ההרגשות של הנוצרים לגבי היהודים. ההרגשות הללו נטבעו בלב מעצם ההשתייכות לכנסיה ומההישמעות לדברי הכמרים.*

ה) בדומה למקומות אחרים בפולין ובארצות אחרות באירו־פה היו העירוניים בסובאלק מראשית היווסדה, ככל שידוע לנו, מצרים ליהודים, בעיקר לאו דווקא בגלל סיבות שבאמונה ושבנימוסי דת או עקב התבדלות חברתית אלא, ראשית לכל, ממניעים כלכליים תחרותיים. תחרות זו האריכה ימים, ואולי אף העצימה במאה העשרים. והכוונה לא רק לסוחרים ולאנשי עסקים אלא גם לבעלי מלאכה ולאינטליגנציה שרגיל להגדי־רם כבעלי מקצועות חפשיים. תחרות זו נכרכה בעוינות, אם בהסתר ואם בגלוי, ולעת מזומנת הייתה עלולה לפרוץ החוצה, כמו בפרעות או בהתפרעויות ב־1936. כלל העירוניים עמדו, על כל פנים, מהצד ולא עשו למנוע אותם ומן הסתם התייחסו באהדה למעשי הפורעים.

נראה, כי גם הכפריים שבסביבות סובאלק הושפעו מהלכי הרוח שבעיר עצמה. לא היה זה רק רושם חולף. יהודים מהעיירות, ומכל מקום, מהעיירות שמצפון וממערב לעיר, כשהיו נוסעים, מפאת צורכיהם, לעיר, היו מרגישים, בבירור, בהלכי רוח אלה. בעוד שהכפריים שבסביבות העיירות היו ידידותיים ובכל אופן אדיבים כלפי הנוסעים היהודים, הרי ככל שקרבו והלכו לסביבות העיר ולעיבוריה היו נתקלים בהבעות בוז ובביטויי עוינות, ופעמים אף באלימות מילולית ובסוף שנות השלושים – אפילו בנסיונות לאלימות ממש. אני מפרש שינויים אלה בין סביבה לסביבה בהשפעה של העירוניים הנוצרים על הכפרים שבקירבת העיר; ואולי גם עקב מגע עסקי מתמיד עם יהודים, ללא כל זיקה אישית אליהם, בהבדל מהמצב בעיירות או בכפרים הסמוכים להן. אך ייתכן גם, כי פעל כאן גם גורם נוסף: רגשי זרות וטינה כלפי יהודים סתם, שלא היה כל קשר אתם. לשון אחר, יהודים טובים היו רק אלה שעמדת אתם בקשרים כלשהם. יהודים סתם נחשבו תמיד לאנשים שיש להתרחק מהם ואפילו למאוס בהם. וכל כך, אפילו באזור סובאלק, שלא היו שם כרגיל אנטישמים

* כשלמדנו בבית־הספר העממי הפולני בפשרושל היו לנו חברים, שהיינו משחקים אתם, כרגיל בבתי־ספר. אולם לפעמים היו מציקים לנו משום שהיינו שונים מהם. אך, ככל שאני זוכר, לעולם לא על רקע אמונתי־פולחני. ובכל זאת, אין אני יכול לשכוח עד היום מקרה שקרה לי והדהים אותי בגילוי הלב שלו. כל יום הייתי הולך יחד עם נער פולני, שלמדתי אתו ביחד ושמשפחתו הייתה בין חסרי הקרקע שבעיירה, להביא את הפרות שלנו ממקום רעייתם הביתה. זה היה בראש השנה. והנער החל לשאול אותי בעניין רב על התפילות שלנו ועל תקיעת השופר, וכיצד אנו יכולים לשבת בבית־הכנסת ולהתפלל לאין סוף (שאלה שכיחה בפי לא־יהודים מימות עולם). לפתע פנה אלי ואמר: שמולקה (שמואל), יש לי שאלה ואני מבקש שתשיב לי בכנות. האם זה באמת נכון, שאתם משתמשים בדם של ילדים נוצרים לאפיית מצות לפסח? שמעתי כבר על עלילת דם, והנה היא מופיעה לפני – נער בן 11–12 – במערומיה. ככל שאני זוכר השבתי לו: מה, אתה מאמין בשטויות כאלה? והרי אתה יודע, שאצל ר' וולוול האופה אופים את המצות כל שנה לעין כל. האם שמעת כבר שמישהו מאתנו רצח ילד נוצרי? לא, הוא ענה, אתם לא אשמים, אתם אינכם נוהגים ככה. אתם יהודים טובים. הרבנים בערים הגדולות הם המספקים לכם כמה מצות, שבהם יש טיפות דם של ילדים נוצריים. אולי אתם אינכם יודעים כלל על כך. הוא יודע, ואנחנו איננו יודעים...

נדחקתי להכחיש את הדבר דרך שחוק; אך דומה כי לא הצלחתי בכך. סיפרתי דבר זה להורי וליהודים אחרים, אך אין אני זוכר כיצד הגיבו. אפשר שהדבר לא הדהים אותם. בכל אופן, הנער לא היה תיאולוג. הוא שמע זאת מפי אחרים! ששמעו גם הם מפי אחרים. השתדלתי פה למסור את סיפור המעשה, כפי שנשתמר בזכרוני.

ממרחק הזמנים אני רואה עכשיו, כיצד היו מתלחשים בבתי הגויים על דמם של ילדי הנוצרים, הטבוע במצות של היהודים. קשה היה לשכנע את פשוטי העם כי שקר בפיהם. אין לעקור אגדות של אנשי השטן, גם כשברור, ששווא ידברו. אולם משום הדו־קיום עם היהודים ועקב הזיקה היומיומית נכונה אליהם היו מתחכמים ואומרים: הרבנים שבערים הגדו־לות הם הגוזרים על חייהם של ילדים נוצריים, אולם היהודים שלנו נקיים מאשמה. לכאורה עלילת דם לאטנטית, ובעצם ללא כוונות רעות, העשויה להתעורר, בעליל, לעת מצוא.

אקטיביסטים ואפילו לא חורשי רע פעילים, שהיו מציקים ל״בני דת משה״.*

י. קוריוז אנטישמי

רואה אני לסיים פיסקה זו על העירוניים בסובאלק בקוריוז המובא בראיון שהתפרסם ב־1986 בכתב העת ״נופים״ – Krajobrazy המופיע בסובאלק. המדובר בבעל בית־מרקחת, שפרש לגימלאות, המעלה זכרונות ומתייחס, בין השאר, ליהו־די סובאלק. הוא אומר שם: ״היהודים היו לוחשים בצדקנות: ׳הרחובות שלכם והבתים (בתי החומה) שלנו׳ – ואולי מותר לתרגם דיבור זה דרך חידוד לכוונתם האמיתית: ״הרחובות – לכם, הבתים – לנו״.

אין זה חשוב לנו כלל, אם אימרה זו היה בה כדי לשקף את הסיטואציה הכלכלית, כפי שהייתה באמת, או קרוב לזה כפי שהייתה. הדיבור כשלעצמו הוא דגם למופת לפולקלור אנטישמי, כפי שהיה רווח אצל הפולנים בזמן ההוא. הרי אין צורך להיות היסטוריון כדי להבין, כי היהודים מעולם לא אמרו ולא היו עלולים להוציא מפיהם, כביכול, פזמון פיוטי כזה, לא בפני שכניהם הלא־יהודים ולא ביניהם לבין עצמם. כלום יעלה על הדעת, שיהודי יכול היה לדבר כך בפני פולני, בלא שייפגע, אפילו תוך בדיחות הדעת? האם היו מעיזים כך להתגרות בשכנים?

לא, זו המצאה של העירוניים הפולנים, אם בדיבור ביניהם לבין עצמם, ואולי אפילו בשיחה ישירה עם שכניהם היהודים. ודאי שאמירה כזו, ולכאורה בשם האומרים, נופך של רשעות טבוע מלכתחילה בבית היוצר שלה. אך אין זה בנמנע, שהמשתמשים בה אמנם האמינו כי חרוז קצבי זה הוא ממוצא פיהם של יהודים שחצנים. זה טבעו של הפולקלור האנטישמי הפרימיטיבי, הכרוך מתשתית מהותו בנבערות מדעת, אך העלול לעורר יצרים אפלים. לאחר 50 שנה בא בעל בית־מרקחת פולני ומעלה שוב מתהום הנשייה של זכרונו, ללא בת שחוק וברצינות כבדה, אימרה נושנה ונבערת זו. אדרבא, נאיביות זו היא ממאפייניה הנסתרים של ההסתייגות מהיהו־דים אצל בעלי האינטרסים העירונים. והנה גם העורך של כתב־העת בפולין הדימוקראטית־העממית לא ראה להעיר כלשהו על טיבה או על מוצאה של מימרה כזו. דבר לצון שלא מדעת. בכל זאת – ביטוי תמים לחוויות מהזמנים ההם.

*****

בסיכום של פרק זה אפשר לומר, כי האנטישמיות של הפולנים בסובאלק – במיוחד של הפועלים, בעלי המלאכה, הפקידים ושל הסוחרים ״משלנו״ – הייתה במובלט על רקע כלכלי: לא רק בשל מצוקה, אלא בעיקר מחמת קנאה גולמית ביהודים המצליחים: החנוונים, הסוחרים, בעלי מפעלים ואנשי מקצוע בעלי כישורים. וכרגיל בקורותינו, בהתעלמות גמורה מהעוני ומהדוחק שבו היו שרויים רבים מהיהודים בסובאלק בימי השלטון הפולני: פועלים, חנוונים זעירים, רוכלים, בעלי מלאכה ביתיים, מורים, מלמדים, ואנשים נטולי עיסוק. בדרך כלל, לא דבקה באנטישמיות הסובאלקאית קנאות קאתולית כנסייתית, והיא לא הייתה צמודה בהכרח ללאומנות פולנית שוביניסטית. וכל כך, להוציא בני נוער לומדים ואנשי מקצ־עות חפשיים, וכמובן חוגים אנדקיים – בעלי אידיאולוגיה אנטי־יהודית – מהחברה הגבוהה.

לאמור: ראש לכל, אנטישמיות כלכלית או סוציו־כלכלית. וזאת, כפי שנאמר כבר בחיבור זה, בהבדל מהעיירות שבסבי־בת סובאלק ששם היה הכל גלוי ולא הייתה תשתית כלכלית יהודית, שעשוייה הייתה לעורר קנאה ונקמנות יצרית. גם שם רווחה כאמור עוינות, שרק מפרק לפרק באה על ביטוייה, אך בגלל נסיבות היסטוריות, הייתה מתונה ומרוסנת יותר.

דרך פאראפראזה לאימרה של אוגוסט בבל, הייתה האנטישמיות עם ההשתררות הנאצית, מסוציאליזם של האווילים לסוציו־פופוליזם מרושע של אנשי רצח.

יא. הצביון הספציפי של יהודי סובאלק

עתה ניצבת בפנינו השאלה: מהו הצביון המיוחד של יהדות סובאלק? ודאי שאין להגדיר צביון כעין זה במונחים מדויי־קים. זו סוגיה קשה להעמיד חיץ בין עיר לעיר או בין אזור לאזור מבחינת הסגולות המיוחדות (ככל שהן קיימות או מוחזקות כקיימות), העשויות לאפיין את האוכלוסים. בנושא שלפנינו – אפיון האוכלוסיה היהודית.

העובדה הקובעת היא, כפי שכבר נאמר בחיבור זה, בהקשר אחר, כי היישוב היהודי בסובאלק, ככל שהיו באזור יישובים מפוזרים קודמים במאות ה־17–18, עלה והתייצב מראשית המאה ה־19 והלאה. לפיכך לא היה עמוס מתיחות של דורות בינו לבין היישוב הלא־יהודי, ולא העיקה עליו מסורת של רדיפות מטעמים דתיים או פולחניים. והעיקר, המשטר הרוחני־חברתי שפקד את יהדות פולין ויהדות מזרח אירופה בכלל, במאה ה־18 ובפרוס המאה ה־19, פסח ממילא על היישוב היהודי המתהווה והמתחדש בסובאלק. הכוונה לתקו־מת החסידות, להיאבקות הממושכת שבין מתנגדים לחסי־דים, להתפרצות ההשכלה ולמתיחות שבין משכילים ״נאו־רים״ ״מורדי חושך״ לבין יהודים שומרי מצוות. היאבקויות אלה לא פקדו יהדות זו. וזאת לא רק משום סיבה כרונולוגית

* פרשת ״היהודים הטובים״ בעיני שכניהם הוא פנומן רווח בתולדות היהודים בגולה. אפילו הנאצים היו מתלוננים על גרמנים רבים שתמיד היה לכל אחד מהם יהודי משלו – ״יהודי טוב״, שראה לנכון להגן עליהם. לעניין זה מן הדין להביא כאן מהנאום שנשא הימלר ב־1943 בפני קציני הוואפן ס״ס. שם אמר בין השאר: ״ברצוני לגעת כאן בכל גילוי הלב בנושא קשה מאוד. הבה נדבר על כך פעם בינינו... העם היהודי יחוסל... זה ברור לגמרי... ואז באים 80 מיליון גרמנים הגונים, ולכל אחד היהודי הפרטי שלו. כל היתר הם חזירים כמובן, יש לחסל אותם, אבל היהודי המסויים הזה הוא יהודי מצויין״ (לפי תום שגב, חיילי הרשע, ירושלים, 1987, עמ׳ 71). ודאי, אלה דברים של שטן, רב־טבחים מרושע שאין דומה לו בתולדות האדם. אולם פרשת ״היהודים הטובים״ מלווה את ההיסטו־ריה שלנו מימי הפזורה בימי בית שני ועד דור אחרון. אפילו בחבלי ארץ סובלניים לכאורה, כמו אזור סובאלק, היתה תופעה זו, ובמיוחד בעיירות, בעלת משקל ביחס ליהודים: ״יהודי לעניין״ – Dobry żydek – יהודון טוב.

פשוטה, אלא גם עקב התחדשותה הבלתי־פוסקת, בגין חבלי היאחזות באזור מכוח גורמי הגירה שונים.

נדמה לי, כי גם בדורות הבאים לא נשארו כל שקיעין להיאבקויות אלה באזור זה. כמעט שלא היו בשנות העשרים והשלושים של המאה חסידים בסובאלק, וכמובן שלא היה זכר להלך־רוח אנטי־חסידי כלשהו בקרב הליטוואקים הסובאלקאים, שבקושי ידעו שהם ליטוואקים. ככל שאני זוכר לא הייתה כל מודעות בקרב הסובאלקאים לתפילה נוסח ספרד – של החסידים – אלא אם למדו על זה בביקוריהם בפולין ממש או בגאליציה. הגורם לכך הוא, לדעתי, לא רק ה"ליטוואקיות" אלא גם הזיקה התדירה של יהדות סובאלק ליהודי פרוסיה וליהודי גרמניה בכלל, ובעיקר הריחוק של ראשוני היהודים הסובאלקאים וצאצאיהם – שהיו טרודים בחבלי היאחזות – מההתמודדות שבין הזרמים ביהדות במאה ה־18 ובתחילת המאה ה־19.*

וכך התהווה צביון מיוחד של יהדות סובאלק. הריני רואה לדייק ולהגדיר: לא טיפוס מגובש של יהדות אלא צביון לוקאלי־טיפוסי, שנוצר על רקע היסטורי ספציפי.

יהדות סובאלק בכללה היתה מסורתית ובחלקה הגדול גם דתית. ודאי שהיו בעיר גם יהודים שאפשר להגדירם כחרדיים, בעיקר בחוגי הלמדנים ואצל אלה שעסקו בשירותי קודש. על כל פנים, דומה, כי לא נגזים אם נאמר, כי גם החרדיים הללו לא התנגדו ללימודי חול – להשכלה עברית וכללית – ולא הוקיעו את התנהגותם של משכילים מראשי העיר ומיוחסיה, אלא היו מקפידים בחייהם הפרטיים על שמירת מצוות.

יב. שבת ומועדים

יהודי סובאלק נזהרו מלחלל שבת בפרהסיה (ככל שהגדרות אלה הן לא־מדוייקות ואף מולסקוליות מעצם מהותן). כיוון שהרחובות העיקריים היו מאוכלסים בחלקם הרב ביהודים, וכיוון שהרוב המכריע ביותר של החנויות היו בידי יהודים, הרי שהשבת הייתה דומינאנטית במרכזה של סובאלק. הלא עובדה היא: יהודים לא היו פותחים חנויותיהם בשבתות, ללא יוצא מהכלל. וזאת, בהבדל גמור מערים כמו ביאליסטוק, גרודנו, ואפילו וילנה – ירושלים דליטא – שבשנות השלושים של המאה היו שם חנויות הרבה של יהודים פתוחות בשבת. אין צריך לומר, שכך היה גם בכמה חלקים של וארשה היהודית. בסובאלק, בתוך העיר, לא היו יהודים נוסעים בשבתות, אם בעגלות ואם במרכבות. אמת, פעמים שהיו פורצי גדר מבין הצעירים מחוץ לעיר. האוטובוסים היו משמשים באזור הזה ובעת ההיא רק ככלי תחבורה בינעירוניים. לפעמים רחוקות אפשר היה לראות יהודי מעשן בפומבי בשבת. והמדובר במבוגרים ובצעירים כאחד. כנגד זה היו בני הנוער משתמשים בשבת בכסף, באין מעצור. בתי ראינוע (וכבר החלה תקופת הקולנוע) היו מלאים בלילי שבת בנוער

* ראה על כך בפירוט במאמרי "נוסח התפילה של יהודי סובאלק" המתפרסם בספר זה.

יהודי, שחלק מהם לא היה מדיר עצמו מתפילה בשבתות בבתי־הכנסת.

אפשר לומר, על פי הסתכלות לאחור, כי רבים מהמסורתיים, ולאו דווקא משומרי המצוות הקפדניים, היו באים לבתי־הכנסת בשבתות; וביניהם חלקים מהנוער, שהיו נלווים לאבותיהם. אולם האמת היא, כי רבים מבני הנוער וכן מה"אינטליגנציה" – בעלי המקצועות החפשיים – נהגו לבקר בבתי־הכנסת רק בחגים. ניתן לקבוע, ללא כל שמץ של מליצה נוסטאלגיות, כי בימים נוראים היו בתי־הכנסת בסובאלק הומים מאדם. בליל כל נדרי היה כל האיזור שמסביב לבית־הכנסת הגדול בשלטון יהודי מלא, ואפשר היה להשתאות: מה עושים הגויים ביום שכזה? היכן מקומם ביום הקדוש?

אולם חזותה של סובאלק היהודית הייתה מורכבת יותר. בשנות השלושים כבר היו בני נוער ויהודים אתיאיסטים סתם מחוגי האינטליגנציה שלא היו פוקדים את בית־הכנסת גם ביום הכיפורים. קשה לפסוק היום, אם אמנם רוב יהודי סובאלק, כולל בני הנוער, היו מקיימים מצוות כהלכתן: אך ניתן בכל זאת לקבוע, כי הרוב המכריע של המשפחות שמר על דיני כשרות ועל אי הבערת אש ביום השבת.

בעיירות שבאזור הייתה הדבקות בקיום מצוות עקיבה יותר, כולל דיני כשרות ושמירה על השבת. בכל אופן, נהגו כך בנוגע להתרחקות מחילול שבת בפרהסיה – כדי הימנעות מנשיאת חפצים ומהחזקת מעות ומעיסוק בענייני ממון ביום זה.

עם זאת היה צד שווה לעיירות ולעיר – הכמיהה להשכלה כללית אירופית, שמעבר לגדרי תורה ומצוות. אף חוגים חרדיים בעיירות לא הדירו עצמם מלהקנות לילדיהם השכלה ודעת. אם יש עדיין משמעות השכלתית־דעתנית למושג "מודרני", הרי שיהדות סובאלק ברובה הייתה מודרנית, תוך דבקות במסורת וזיקה במידה רבה לקיום מצוות.

אין צריך לומר, שההיסטוריון אינו בא, בהכרח, להחיל על תכונות אלה מידת אפיון של מעלות טובות, או של קיומיות שבמובחר. אין אנו להוטים להרעיף דברי קילוסין על קהילתנו לשעבר ועל קהילת אבותינו. לא באנו אלא להבין את דמותה הלוקאלית המיוחדת של יהדות סובאלק, בתשומת לב לדורותיה במשך מאה וחמישים שנה.

יג. הגימנסיה ותלמוד תורה

דומה כי הגימנסיה היהודית האוטראקוויסטית בסובאלק שיקפה לא במעט בשנות השלושים תבנית זו של העיר, על רקע הדינאמיקה התרבותית שבחיים היהודיים בפולין בכלל, ערב השואה. אולם קודם כל יש לזכור, כי רק בני אמידים זכו ללמוד בגימנסיה, שהייתה פרטית והתקיימה בעיקר על שכר לימוד. הודות למודעותו הסוציאלית של המנהל רב־הפעילות, בנימין עפרון, למדו שם גם מעוטי היכולת; אולם, ככלות הכל, היה זה בית אולפנא למעמדות המבוססים. אחרים למדו בבית־הספר העממי "תלמוד תורה", שהקנה לתלמידיו לימודי יהדות ולימודים כלליים בחפיפה אחת, ללא כל חיץ ביניהם,

ושהשתדל להשריש בהם זיקה לערכי תורה. רק חלק מהם למדו אחר־כך בישיבות שמחוץ לסובאלק, בעיקר בגרודנו. אפשר לומר, כי במידה מסויימת היו הישיבות שבפולין בחזקת אכסניות לבני המעמדות הנחותים מבחינה כלכלית, שהיו להוטים ללמוד תורה ודעת. הללו לא היה בהישג ידיהם ללמוד בבתי־ספר פרטיים תיכוניים או תיכוניים דתיים, שהיו קיימים בזמן ההוא בפולין. זו סגולתן של הישיבות בימים ההם. אין צריך לומר, שחלק גדול מהנוער היהודי בסובאלק לא זכה כלל לחינוך תיכוני.

יד. הפולנית והעברית בסובאלק

ובאשר לאופיה של הגימנסיה. אמת, היא הקנתה לתלמידים ידיעות בלשון העברית ובספרותה, במקרא, בתולדות ישראל. לחלק ניכר מתלמידיה היתה הגימנסיה אמצעי עיקרי לחינוך עברי ולהכרה ציונית־יהדותית ואף מקור לדיבור עברי. אפשר אפילו להרחיק ראות ולהניח, כי בכך תרמה לתודעה ציונית בקרב חניכיה, שהקרינו מתודעה זו על חלקים של הנוער היהודי בסובאלק. יותר מזה, הגימנסיה הייתה מעין מוקד תרבותי־יהודי שהשפיע על חיי התרבות בסובאלק בכלל. אולם אל נשכח, כי שפת הלימודים הייתה פולנית. המדעים, הספרות הכללית, ההיסטוריה הכללית והלאטינית נלמדו בשפה זו. הלימודים בעברית תפסו כרבע מהתוכנית כולה. הפולנית הייתה רווחת בין כתלי הגימנסיה, חוץ מבשעורים שהוקדשו לכך במיוחד. בלשון העברית התהדר שם רק הנוער המאורגן, המודע ליעודו הציוני. היתר היה נושא ברמה את השפה הפולנית, אף על פי שרק למעטים הייתה זו שפת אם שגורה מילדות. היידיש הייתה שלטת בסובאלק, העיתונים ביידיש היו נפוצים, אך חלק מאנשי האינטליגנציה נטה לדבר פולנית והיה אמון על קריאה בעיתונות הפולנית; וליתר דיוק, בעיתונות הפולנית־יהודית. גם תלמידי הגימנסיה, בחלקם הגדול, היו ביניהם לבין עצמם מדברים יידיש. הבנות היו מכוונות יותר לדבר פולנית.

אולם ראוי להדגיש, כי לא היה בכך שום סימן לנטייה כלשהי להתבוללות, אפילו לא להתבוללות תרבותית. בסובאלק כמעט שלא היו מתבוללים בכוונה ובתכלית, אולם בקרב רבים הייתה שם התרבות הפולנית התרבות הדומינאנטית; אולי משום העיסוק הרב בה ונראתה לתלמידים כתרבות מודרנית ועשירה ביותר.

מייסדי הגימנסיה לא העלו כיוון זה במחשבה תחילה, אלא עצם הבחירה בגימנסיה אוטראקוויסטית וההכרח להגיע לדרגה של גימנסיה גזרו על מערכת זו של לימודים. אולם היא שיקפה גם את הלך הרוחות בסובאלק, המתעוררת להשכלה בפולין העצמאית: מידה של קונפודמיות גם לגבי הלשון הפולנית ותרבותה וגם לגבי הגיאות הלאומית־ציונית בקרב העילית הקובעת בסובאלק.

ברם, באופן זה נתפסה להם לתלמידים, בלא טונדנציה כלשהי, עליונותה ומודרניותה של הספרות הפולנית לגבי הספרות העברית. לאלה שהיו מורגלים מילדותם בלימודי היהדות התבהר חוסר משמעותה של תופעה זו לאחר שנים. הכוונה לרוחב אופקיה של הספרות העברית לדורותיה, לתשתית ההומאניסטית הכלל־עולמית של ההיסטוריה היהודית, לערכים הפילוסופיים הכלל־אנושיים של המקרא והתלמוד ומחשבת היהדות בימי הביניים. מוזר לציין, כיצד אפשר היה בכלל להעמיד זו מול זו ציוויליזאציות אלו. ודאי, לגבי התרבויות הנישאות שבמערב אירופה היה קשה לחניכי העברית בארצותיהן להתמודד. אולם קשה לתפוס, כיצד היו בני נוער יהודיים מעדיפים תרבות פולנית סלאווית – ותהיה רבת־ערך כפי שתהיה – על פני תרבות עתיקה משלהם.

אין צריך לומר, שלא נדחקנו כאן להעלות טיעונים נגד ה״פולניות״ של הגימנסיה הסובאלקאית ושל האינטליגנציה שבעיר בין שתי מלחמות העולם. אולם נמצאנו מתחקים, דרך סקירת הזכרונות, אחרי תהליכי התפתחות בחיי הרוח של יהודי סובאלק וקבענו להם, במידת האפשר, מיקום במפה התרבותית של יהודי פולין בזמן ההוא. לא התבוללות, אך נטייה להיות מעורבים בתרבות המדינה, ללא השפעה בעלת משקל על המודעות להשתייכות היהודית.

אפשר לסכם ולומר, כי שני המוסדות – הגימנסיה היהודית ותלמוד תורה – הם שעיצבו את החינוך היהודי בסובאלק שבפולין העצמאית. הגימנסיה – בכיוון יהודי־שכלתני כללי, תוך זיקה לציונות; תלמוד תורה – בכיוון יהודי מסורתי, תוך זיקה לערכי יהדות. הגימנסיה – בשביל שיכבה כעין אליטיסטית; תלמוד תורה – דרך הקניית השכלה יהודית וכללית יסודית לבני העם, ובעצם למרבית האוכלוסיה היהודית בסובאלק.* אמרתי ״כעין אליטיסטית״, כי תלמידי הגימנסיה לא היו באורח חייהם מובדלים מיתר בני הנוער, הודות לחוסר חיץ נחרץ בין שכבות האוכלוסיה השונות בעיר, ובגין התשתית הרוחנית־המסורתית המשותפת לכולן, ולא במעט – עקב שפת היידיש, שבה דיברו רוב השכבות כולל הנוער הגימנאזיסטי. אני סבור, כי לא נימצא תופסים לשון נמלצת, אם נאמר, כי שני המוסדות, הנקובים לעיל, הם שהיו בחינת בית יוצר לצביון הייחודי של יהדות סובאלק: יהדות מסורתית־נאורה, להוטה אחרי השכלה, והמיוסדת על מה שהיינו מגדירים בימינו כפתיחות לחדשנות. וכל כך, דרך פיכחון ריאליסטי, ללא למדנות, ללא נטייה למהפכנות וללא השתקעות בדוגמות, על פירושיהן ופירושי פירושיהן.

טו. מבית״ר עד הקומוניסטים

ומכאן לתודעה פוליטית ולתנועות נוער. כבר נכתב על כך הרבה. אנו נתמקד בקצרה בתופעות ייחודיות בלבד. התופעה המכרעת – העלייה הפנומנאלית של התנועה הרוויזיוניסטית ושל תנועת בית״ר בשנות השלושים. אמנם התקיימו בשנים הללו גם מפלגות ציוניות אחרות ותנועת החלוץ; אך המפלגה הרוויזיוניסטית הייתה המשפיעה ואפשר לומר השלטת ביותר.

* בית־הספר מטעם ״תרבות״, שהיה עברי־יהודי בשורשו ובתוכנו הכיל חלק מועט מהילדות בגיל חינוך חובה, ואולי נוסד מלכתחילה רק למיעוט חלוצי. ואילו בית־הספר היידישאי ״ציש״א״ היה מעיקרו מיועד בשביל חוג מצומצם של יידישיסטים אידיאולוגיים, חרף העובדה שהרוב המכריע של יהודי סובאלק דיבר יידיש.

יש להדגיש במיוחד את מעמדה של תנועת הנוער בית״ר שהקיפה חוגי נוער שונים, ובעצם הייתה התנועה הניכרת והבולטת ביותר באוכלוסיה היהודית, באין תנועות שיכלו להתחרות בה.

דומה, כי גם הסוקר האובייקטיבי יצטרך להודות, כי זו הייתה תנועה ויטאלית, שהטביעה מרושמה על החיים בעיר, שהבריות, גם המבוגרים שביניהם, היו מתגאים בה. וכבר אמרתי במקום אחר, כי תכונתה העיקרית, מצד השפעתה, גם על אלה שלא נצטרפו אליה, ואף על אלה שעמדו מנגד, שהיא העניקה שמחת חיים או כעין שמחת חיים ליישוב היהודי בעיר בזמן ההוא, בטרם שואה.

ההיסטוריון אינו יכול ואינו רשאי לשקול הכל על פי סיבות סוציאליות־כלכליות ישירות, גם כשהוא מתמכר לשיטות העוסקות בדיאלקטיקה ההיסטורית. אין להעלות כל סיבות כלכליות או סוציאליות מיוחדות להצטמחותה של תנועה זו בסובאלק. ודאי שלא מעטים נדחפו לבית״ר משום תקוות לעלות לארץ, אך תנועות אחרות, כמו החלוץ, יכלו בעת ההיא להבטיח יותר סרטיפיקטים.

לא נותר אלא לדון דברים לפי פשוטם. נראה, כי האידיאולו־גיה החדשנית שבתנועה זו היא שכבשה לבבות. ויש להוסיף לכך גם את סדרי ההופעה החיצונית, את התלהבות הנעורים ואת הכושר להשפיע על שכבות נוער שונות, ביניהן חוגים של בעלי מלאכה ושל פועלים וחסרי מעמד. אולי גם היחס הסובלני – לאו דווקא הירתמות בפועל – לערכי דת, בהבדל מתנועות ציוניות לא־דתיות אחרות, היה אף הוא מעין גורם, שקנה לבבות בקרב אוכלוסיה מסורתית.

האם אפשר ללמוד מהתעצמותה של תנועה זו משהו על הצביון הייחודי של יהודי סובאלק: פתיחות לחדשנות בצד שמרנות ערכית? אין להשיב על כך תשובה מוחלטת.

**
*

בצד האחר של הכאראקטריסטיקה הפוליטית הסובאלק־אית יש למנות את הקומוניסטים, שכנראה היו רובם יהודים. ככל שאני יודע, לא היה מספרם רב יותר – וכנראה פחות מחמישים – בשנות העשרים; ובוודאי עקב התלהבות ראשו־נית לשמע התבססותה של המהפכה, והתגברותה על צבאות ״הרוסים הלבנים״ הפוגרומאים – שונאי היהודים. בשנות השלושים הצטמצם מספר החברים של המפלגה, אך היו לה אוהדים פרולטאריים וגם סאלוניים לא מעטים מקרב היהו־דים.

בודדים היו הקומוניסטים הפעילים – עשרות מעטות. ביניהם התבלטו צעירים עושי רושם: גימנזיסטים ולידם פוע־לים אינטליגנטיים בעלי הכרה, ואחדים מהם בעלי מחשבה יוצרת.

בהבדל מערים אחרות לא היו בסובאלק פועלי בתי־חרושת שהיו נדחקים למלחמה מעמדית ישירה כנגד הבעלים; ומכל שכן שלא היו בעלי בתי־חרושת יהודיים שאפשר היה להציגם כאכספלואטאטורים (מנצלים). לכן לא הייתה להצטרפות הפועלים למפלגה כל מגמה מעשית יומיומית: שביתות, היאבקות על גובה השכר וכיוצא בזה. ומובן, שלאנשי המפלגה היהודיים לא הייתה כל דריסת רגל בכפרים, ששם עמדו האיכרים בשנות השלושים במאבק קשה כנגד השלטונות. אולי זו אחת הסיבות, שפעילי המפלגה היו ערים יותר לעניינים פוליטיים עולמיים והיו מעוניינים יותר במצע האידיאולוגי של המארקסיזם. מכל מקום, ככל שאני יכול להעלות בזכרוני מראשית שנות השלושים, לא היו הפועלים שבמפלגה – למרות עמלם הקשה בסיפוק צרכי פרנסה – נחותים מבחינה תיאורטית מהאינטליגנטים שפעלו שם.

והנה מפלגה קטנת־מידות זו הייתה ידועה בציבור היהודי שבעיר, ובמידה מסויימת גם בין לא־יהודים. ברור, שלא הייתה לה השפעה פוליטית או אידיאולוגית. זו היתה בזמן ההוא מפלגה דוגמאטית אנטי־ציונית ואנטי־דתית, ללא פש־רות.* בזמן ההוא היה עדיין כל קומוניסט מזוהה עם הבולשביקים הלוחמים נגד הדת – נגד כל דת. ואין ספק, שהקומוניסטים היו מראש לזרא בעיני הציבור הדתי ואפילו המסורתי. ובכל זאת, לא נדחו כליל ע״י הקהל הסובאלקאי, ופעמים הרבה היו רבים מהנוער והמבוגרים מצויים בחברתם ודנים אתם על דרכי הפוליטיקה. לא היה זה חיזיון נדיר, שאנשי המפלגה, ובעיקר האוהדים שמחוץ למסגרת, היו מנהלים ויכוחים עם אנשי בית״ר ועם ציונים מגוונים אחרים ועם יהודים סתם; ללא רוגז, ללא כעס ובוודאי ללא אלימות מילולית. אפשר, כי גרמה־לכך גם העובדה, ש״בני טובים״, ולפרקים מהמשכילים ביותר נמנו עם האוהדים או עם חברי המפלגה. בכל אופן, גם תופעה זו עשויה לרמוז, כי, בדרך כלל, היו אנשי סובאלק נינוחים וסובלניים כלפי יריבים פוליטיים; בהבדל גמור מהקיצוניות, שאיפיינה אז את המריבות הפוליט־יות בערים סמוכות – וילנה, גרודנו – שנכרכו לפעמים באלי־מות פיסית.

דומה, כי יחס סובלני זה לגבי הקומוניסטים נכרך, בעיקר אצל הנוער הלומד והעובד, במעשה־השתאות לצמידותם למחתרת, להעזתם ולהתמכרותם, עד תום, לסיבוכי התיאו־ריה המארקסיסטית, אף על פי שהיו רחוקים ממנה.

מה גרם ליחס זה? האם רק סובלנות, כרגיל אצל רבים מהסובאלקאים? או שמא גם סקרנות פוליטית והערצה לאלה שנראו בעיני הבריות כאינטלקטואלים תמהוניים וטרופי דעת? אין כל דרך להשיב לשאלות אלה.

**
*

ככלות הכל, המדובר בקוי ציון אחדים לסגולתה של יהדות זו (באין דוקומנטציה מסייעת) ולא בטיפולוגיה היסטורית.

יש ורצו להטביע על יהדות סובאלק תו של אחידות

* על הקומוניסטים בסובאלק ראה מאמרי בספר זה: משפט הגימנאזיס־טים בסובאלק. אינני דן במפלגות ציוניות אחרות, ב״החלוץ״ ובתנועת ה״בונד״ בסובאלק, שכבר נכתב עליהן הרבה, ולא היה להן כל איפיון ייחודאי־סובאלקאי.

חסודה, מעין פשרנות רוחנית ופוליטית.** אך דומה, כי לאור הנאמר למעלה, אין מקום לתפיסה כזאת. וספק הוא, אם אפשר בכלל להסביר תופעות היסטוריות לפי הנחות פובליציסטיות אחידותיות כאלה.

טז. המניעים הרוחניים־נפשיים להגירה

ולבסוף, הערות אחדות בפרשת ההגירה מסובאלק ומאזוריה. לפי מקצת החומר שנאסף בענין זה – רובו חומר שבעקיפין ודברי עיתונות ולאו דווקא תיעוד רשמי – אפשר אמנם להעמיד עיקר לכל, סיבות כלכליות וחברתיות לתופעה זו. אולם ראוי לבחון גורמים אחרים, שהשפיעו, ובמיוחד בסובאלק, על ממדיה של ההגירה, החל מראשית המאה העשרים וכלה בימים של ערב מלחמת העולם השנייה. אין ספק, שקשיי פרנסה, כדי חוסר מחייה, היוו בכוח את הסיבה העיקרית לעזיבה; אולם אין להתעלם מכך, כי בפועל, דווקא העניים והדחוקים לא עמדו להם אמצעים כדי להגר למערב־אירופה, לארצות־הברית או לאמריקה הדרומית. אף העלייה לארץ נכרכה בשנות השלושים במימון הולם, להוציא כמובן העלייה החלוצית, דרך הכשרה. דומה, כי לא יהא זה מופלג לפסוק, כי דווקא הנזקקים וחסרי האמצעים, ועל כל פנים באזור סובאלק, לא נסחפו עם נחשולי ההגירה שפקדו את העיר ואת האזור בימי פולין העצמאית, ובעצם כבר בתחילת היווסדה. אפשר אפילו להרחיק לכת ולומר, כי המהגרים או העולים נמנו, באופן פאראדוקסאלי, עם האמידים ביותר, ורק לאחריהם, לפי הסדר, באו בני המעמד הבינוני, או כפי לשון השיגרה בימים ההם המעמד הזעיר־בורגני, וכן בעלי מלאכה.

ככל שידוע לנו, היה חלקם של אנשי סובאלק רב ביותר בין המהגרים לאמריקה ולמערב־אירופה ובין העולים לארץ. אין על כך שום תיעוד משווה מוסמך בין סובאלק לבין שאר הערים בפולין; אולם ניתן להקיש על כך ממספרם ומהשפעתם של יוצאי סובאלק בארצות־הברית ובישראל. בכל זאת, יש להיזהר ממסקנות סטאטיסטיות מוכאניות, כיוון שפעילותם של הסובאלקאים בתחומי כלכלה וחברה והתבלטותם במעשי ארגון ובמפעלי תרבות – בישראל ובאמריקה – יש לשוות, קודם כל, למוצאם החברתי ולמטענם ההשכלתי־תרבותי, עוד בהיותם בסובאלק. ניתן לומר – ואני מקווה, בלא שמץ של השתבחות עצמית – כי האיכות האנושית היא שעיצבה את דמות ההגירה או העלייה הסובאלקאית.

גורם אחר להגירת יהודי סובאלק הוא ההשתמטות, וליתר דיוק הבריחה משירות בצבא: אם בימי שלטון הצארים, ואם בימי פולין העצמאית. לפי הגירסה המקובלת הייתה בריחה זו תוצאה של אפליית היהודים בכל שטחי הכלכלה והחברה ושל התנכלויות להם מצד השלטונות ומצד שכניהם הנוצרים. זו ודאי סיבה, אך ספק אם זו הייתה הסיבה הראשית. אין אנו עוסקים באפולוגטיקה פובליציסטית, ועלינו להשתדל לברר בעייה זו לעומקה, ולו בפסוקים אחדים בלבד. מסתבר לי, כי כמה טעמים להימנעות זו משירות בצבא.

1) היהודים לא הרגישו במזרח־אירופה במאה העשרים שייכות אינטגראלית לארצות שבהן ישבו. הם לא דבקו בפאטריוטיזם הרוסי או הפולני, אף על פי שלא היו מנוכרים למדינות, שבהן גרו, והשתדלו למלא חובותיהם לגביהן. הצבא של המדינות הללו היה רחוק מתודעתם, וקשה היה להם להסתגל לחיים אלה בצוותא עם הסלאווים. וכל כך, בהבדל התודעה הפטריוטית של היהודים במרכז אירופה ובמערבה וכן באמריקה, ששם פעלה האמאנציפציה, על כל השלכותיה, לקירובם למדינה.

2) היהודים במזרח־אירופה היו חרדים לבני משפחותיהם, שנגזר עליהם לשרת בצבא. כאן צמח המיתוס של האם היהודייה, החרדה לבנה, שלא יאונה לו כל רע בהיותו בצבא בין נכרים, העלולים להציק לו. הגויים פירשו חרדה זו – בטעם של רשעות – כפחדנות יהודית, פירוש שנתבדה לא רק עם תקומת המדינה היהודית, אלא גם קודם לכן עם ייסודם של היישובים היהודיים בארץ כבר בסוף המאה ה־19; ואחר כך – בזמן מלחמת העולם השנייה.

3) ואל נשכח כי ליהודים בגולה היה הצבא, כל צבא, בבחינת איום או סכנה לשלומם או אפילו לחייהם. היהודים לא היו מעורבים בסכסוכים שבין העמים, ועד העת החדשה לא היו יהודים בתוך הגייסות של עמי אירופה. לפי מסורת של דורי דורות היו היהודים מרוחקים ריחוק נפשי ממלחמות בין הגויים, ואפילו היו מלעיגים, דרך חמלה, על המלכים, העושים קטטות בינם לבין עצמם.

שקיעין של מסורת זו, שלא התפוגגו גם במאה העשרים, השפיעו אף הם על הסתייגותם של היהודים מהצבא, ובמיוחד במדינה כמו פולין, שזה עתה קיבלה עצמאות ושליהודים עדיין לא היתה זיקה אליה. בכל אופן, בחורים יהודים באזור סובאלק שחרדו להתגייס לצבא בראשית שנות העשרים היו בורחים לארצות השכנות – ליטא או גרמניה – ומשם למערב אירופה או לאמריקה. אין להכחיש, שזה היה גורם ממשי בהגירת צעירים יהודים מסובאלק בשנות העשרים והשלושים.

4) אולם אין להתעלם מכך כי פעל כאן גם מניע רוחני ונפשי. בני הנוער שהם היו רוב המהגרים, לא יכלו להתפתח כראוי או כראוי להם ולזכות לחיי רווחה ומימוש עצמי בסובאלק בראשית המאה העשרים, ובעיקר בשנות העשרים והשלושים של המאה. צר היה להם המקום בעיר ספר פרובינציאלית זו, על גבול גרמניה, ככל שהייתה מודרנית ותרבותית וככל שהיה פרוש עליה דוק של חן יהודי אותנטי.

אולי מותר לנסח זאת באופן זה: השאיפה להגיע למרכזי ציוויליזאציה ולהתחיל שם בחיים חדשים היא שפירנסה מעיקרה את הגירת הנוער במאה זו, ולאו דווקא חסרונותיה של סובאלק. בימי פולין העצמאית היה הגורם העיקרי לאומי־ציוני, וחרף הקשיים נקלטו רבים מיוצאי העיר והאזור בארץ־ישראל. ואין ברירה אלא לנקוט פראזה באנאלית ולומר, שהם תרמו רבות לפיתוח הארץ. פעמים, שהדיבור הבאנאלי משקף מציאות היסטורית כהווייתה.

דומני, כי לא אחטא בהגזמה אם אסכם ואקבע, כי הפזורה

** ראה "יזכור בוך", עמ' 365–363.

הסובאלקאית נטלה חלק הגון בפיתוח תחומי עשייה ואף יצירה רוחנית בארצות מגוריהם החדשות; ויש שהגיעו למע־לות הנהגה והוראת דרך, בעיקר בארץ. ובכל זאת מתעורר הרהור נוגה: היישוב היהודי בסובאלק היה, כאמור, ברובו ציוני־לאומי, והנה חלקים מבניו, ביניהם ציונים בנפשם, בחרו להגר לארצות אחרות, ששם צפויים היו לכתחילה סיכויים לחיי רווחה. אך זו שאלה הנוגעת בבעייה כללית יותר של עליית יהודים לארץ.

לבסוף: לא רק דוחק כלכלי־חברתי אלא גם הכמיהה לאפשרויות, הלהיטות אחרי הישגים וההתנערות לעשייה מעבר לתחום הפרובינציה – הן שהיו גורם בעל משקל בהגירה מסובאלק. ואם נשתמש בלשון ציורית נגיד: ההגירה, מכל שכן העלייה, הייתה מעשה פרישת כנפיים לנוער הסובאלקאי, שמותחם היה, שלא לפי מידותיו, בסובאלק הפולנית.

***

וכשבא יום הנקם על היהודים, פנה יום וננעלו השערים. איש לא עזר, לא ניחם, לא אמר מילת צער. ויש שאמרו שם, לאחר שיצא הצבא הסובייטי, בעגת לשון עממית משובשת, דרך שחוק מרושע: "אתמול – שלכם, היום – שלנו". וכל כך, בעיר שלא הייתה עמוסה אנטישמיות בת־דורות.

אך בפשרושל נשמע, בעת הגירוש, גם קול אחר: "היום – אתם, מחר – אנחנו"; בפולנית: Dzisiaj wy, jutro my

לשון העם בפולין להוטה להשתעשע בליטושי חרוזים: לכאן ולכאן.

***

סובאלק היהודית נמחקה, ללא השב. אנו מייחלים, כי הדור הבא של הפזורה הסובאלקאית יהא מכוון למצוא עניין בזכרון קורות אבותיו בעיר זו שבפולין. לא, לא גיטו צר ונחשל, אלא קהילה תרבותית נאורה, מסורתית תורנית. לא שורשים, כמקובל היום במלל האופנתי־הריקני, אלא זיכרון קורות כהווייתם; אפשר – כהווייתם! ארשת של יאהר־צייט: "אל מלא רחמים".

בערל כהן (יב"ס)

מאת השנים הראשונות

בת כמה היא סובאלק

השטח הידוע בשם פלך סובאלק, כולל 11,005 קילומט־רים רבועים. ממערב גבל פלך סובאלק עם פרוסיה המזרחית, מצפון, ממזרח ומדרום – על ידי הנהרות ניימאן ובוברה – עם פלכי קובנה, וילנה וגרודנו, ורק מדרום־מערב היה קשור באמצעות מחוז שצ'וצ'ין של פלך לומז'ה עם שאר ממלכת פולין.

האדמות שהפכו יותר מאוחר לפלך סובאלק היו עד שנת 1386 כמעט כולן חלק מהנסיכות הגדולה הליטאית. החל מאותה שנה עברו לרשותה של ממלכת פולין. אבל מלחמות בין ליטאים ופולנים מצד אחד לבין פרוסים מצד שני לא נפסקו לא לפני כן ולא אחרי כן. אחרי כל מלחמה נחתמו הסכמים (1402, 1413, 1420 ועוד), אשר הופרו בהזדמנות הראשונה על ידי הצד האחד או השני. בהסכם השלום של מלנה בשנת 1422 נאמר כבר ברורות, כי האיזור שייך לליטא־פולין.

בשנת 1795, בזמן החלוקה האחרונה של פולין, עבר איזור סובאלק לפרוסיה. בשנת 1807 סופח לנסיכות וארשה, שנוצ־רה על ידי נפוליאון הראשון, אשר גירש באותו זמן את הפרוסים מסובאלק. ממשלו של נפוליאון באיזור סובאלק, כמו בפולין בכלל, לא האריך ימים. לפי הסכם וינה מ־21 באפריל 1815 הוכרזה נסיכות וארשה כ"ממלכת פולין", וסובאלק נפלה כחלק ממנה תחת השלטון הרוסי.

עד שנת 1866 היה כלול השטח של פלך סובאלק (יחד עם פלך לומז'ה) בתוך פלך אוגוסטוב. רק ב־19 בדצמבר 1866, כאשר ממלכת פולין חולקה ל־10 פלכים, נוצר פלך סובאלק.

פלך סובאלק חולק ל־7 מחוזות עם ערי המחוז דלהלן: סייני, אוגוסטוב, וילקובישק, מאריאמפול, קאלווואריה, עיר־חדשה שאקי וסובאלק.

רוסיה הצארית שלטה בסובאלק למעלה מ־100 שנים. אחרי מלחמת העולם הראשונה הפכו שלושת המחוזות – סובאלק, סייני ואוגוסטוב – לחלק של פולין העצמאית, ואילו 4 המחוזות האחרים נכללו בגבולות ליטא העצמאית.

בפלך סובאלק חיו בני לאומים שונים: ליטאים, רוסים, יהודים, פולנים, טטרים, גרמנים ואחרים. הגדול ביותר היה אחוז הליטאים, שחיו בחלקים הצפוניים של הפלך. ב"דומה" היה לליטאים אפילו ציר שלהם מאיזור סובאלק. הרוסים והפולנים התגוררו בעיקר בחלקים הפחות פוריים בדרום, ואילו היהודים – בערים ובעיירות בכל הפלך.

סובאלק היתה העיר החשובה והגדולה בכל הפלך, ואף כאשר הייתה עדיין חלק של פלך אוגוסטוב הייתה העיר הראשית. אבל יחוס הגיל שלה הוא הקטן ביותר בין שאר הערים באיזור.

השטח, שעליו צמחו יותר מאוחר סובאלק והעיירות בסבי־

בה, היה מורכב עוד במאה הארבע־עשרה מיערות־עד, ביצות ואגמים (יערות אוגוסטוב ידועים עדיין היום בגודלם העצום).

מספר האנשים שאיכלסו חלק גדול מהאיזור הזה לפני מאות שנים פחת והלך בגלל המלחמות הבלתי־פוסקות באור־תם מקומות בין הפולנים והפרוסים. בסוף המאה ה־13 (1280) נמחו כמעט כליל תושבי המקום. כל האיזור הפך אחרי זה לשממה ענקית. בכרוניקות של המיסדר הגרמני מהמאה ה־14 מצוין כל האיזור כמדבר.

השטח כולו, שעלה בגודלו על מה שהיה יותר מאוחר פלך סובאלק, מכונה בכרוניקות של המיסדר הגרמני בלטינית בשם Sudovia ו־Südauen ("שדות הדרום") בגרמנית. הנסיך הגדול הליטאי ויטאוטאס מזכיר אותו פעם אחת בשם הלטיני Terra Sudorum. אחרי שהאיזור נחרב כליל בעקבות המלח־מות הרבות, נשכח אפילו שמו. באמצע המאה ה־17 הוא מכונה על ידי הפולנים בשם Kraj Zapuszczański. שם פולני יותר מאוחר לאיזור הוא Trakt Zapuszczański.

לפי "אנציקלופדיה קולומביה" הקימו ליטאים שנמלטו מפני החוק, את הישוב הראשון באותו מקום בו צמחה יותר מאוחר העיר סובאלק. קשה לומר, כמה אמת יש בכך. מקום כה מיוער היה, כפי שמציינים כל ההיסטוריונים, מסתור מצוין לאנשים רבים, שנמלטו מטעמים שונים ממקומות מגוריהם הקבועים והתיישבו כאן. האנשים האלה היו מורכבים מבני לאומים שונים וביניהם ודאי ליטאים לא מעטים, שחיו בסבי־בה. ברור לכל הדעות, שליטאים היו שכניהם של תושבי סובאלק הראשונים. מהם בא אפילו שם המקום. הליטאים, שעקבו ודאי אחרי אורח החיים של שכניהם החדשים ואשר ידעו כפי הנראה משהו על "יחוסם", נתנו למקום את השם Susivilkas שבתרגום לא־מילולי מליטאית פירושו "האסו־פים". יותר מאוחר, כאשר המקום עבר לרשותה של ממלכת פולין, קיבל השם צליל פולני ושונה מ־Susivilkas ל־Suwałki. הדבר קרה בשנת 1667, ונותנת השם הייתה הכנסיה של מיסדר הקאמדולים בוויגרי, שקיבלה את המקום במתנה מאת המלך יאן קאזימיר.

קצב ההתפתחות של העיר לא היה מהיר ביותר. מפני שבשנת 1667 – כלומר כ־150 שנים אחרי שהחל להתהוות שם ישוב – הייתה עדיין סובאלק לא יותר מכפר גדול. רק בשנת 1710 נבנתה בסובאלק הכנסיה הראשונה. בשנת 1715 שיחרר מיסדר הקאמדולים, שהמקום היה שייך לו, את התוש־בים מהאריסות וקבע 300 מקומות לבניית עיירה. בשנת 1720 העניק המלך זיגמונט השני לתושבי סובאלק זכויות מאגדבורג. בשנת 1797 היו בסובאלק לא יותר מ־214 בתים, שבהם חיו 1,184 בני־אדם.

החל מהמחצית השנייה של המאה התשע־עשרה גובר קצב הגידול של סובאלק. לכך סייע הכביש הגדול סובאלק־דווינסק שנסלל לפי הוראתו של ניקולאי הראשון, וכן תעלת אוגוסטוב שנכרתה זמן קצר לפני כן. מן הראוי לציין, כי לפני שנבנה קו הרכבת וארשה–פטרבורג, שימשה לעתים קרובות סובאלק, ששכנה על כביש פטרבורג–וארשה, מקום־חנייה לאישים רמי־מעלה של משפחת המלוכה הרוסית. בעיר הוקם אפילו בית מיוחד למען האורחים החשובים מפטרבורג. בשנים המאוח־רות שימש הבית הזה מקום מושבו של מושל פלך סובאלק.

קצב הגידול של סובאלק בפרק זמן זה בולט מתוך המספר הגדול של תושבי העיר. בשנת 1856 היה המספר הכללי של האוכלוסיה בסובאלק 10,182. בשנת 1862 התגוררו בסובאלק 11,944 נפש. בשנת 1865 הגיע כבר מספרן ל־16,533, ב־1882 – 18,040, ב־1893 – 19,116. ב־1897 – 22,000, ובשנת 1905 – כ־23,000.

תולדות היישוב היהודי בסובאלק

מהו גילו של היישוב היהודי בסובאלק? אי אפשר לתת תשובה מדוייקת על השאלה הזאת. בשנת 1715, בשעה שמיסדר הקאמדולים של מינזר ויגרי, הקצה שטח אדמה להקמתה של סובאלק כעיר, נקבע ליהודים רחוב מסוים למגורים. אבל כמעט במשך מאה שנים מאותו תאריך אין למצוא סימן לחיים יהודיים בסובאלק, דבר שהוא שונה לגבי כל העיירות האחרות מסביב. על כל פנים לא נתגלו סימנים כאלה. ייתכן כאן אחד מן השניים: שקביעת רחוב מיוחד בסובאלק לא הייתה אלא הצעה ליהודים לבוא לשם, כדי שיפתחו את המסחר בעיר – כפי שקרה לגבי עיירות אחרות באיזור – אלא, שיהודים לא נענו להצעה הזאת מטעמים אלה או אחרים; או שיהודים אכן נענו להזמנה של הקאמדולים והתיישבו בסובאלק – ואולי אף התגוררו שם זמן קצר עוד לפני כן – אלא שחיש מהר גורשו משם.

עוד בשנת 1800 לא חי בסובאלק אפילו יהודי אחד. כך **מספר ההיסטוריון הגרמני הולשה**, שחי באותו זמן. הולשה כותב, כי בראשית המאה התשע־עשרה הייתה סובאלק "נקיה מיהודים", וכתוצאה מכך היה בסובאלק "שוק גדול, שלא היה בו מה לקנות".

דבריו של הולשה עולים בקנה אחד עם קביעתו של ההיסטוריון ואסיוטינסקי, כי בשנת 1808 חיו בסובאלק 44 יהודים. המספר הקטן הזה של יהודים בעיר מעיד, שתחילתו של יישוב יהודי שם הייתה רק לפני זמן קצר. ההגיון מחייב, שלא כל 44 היהודים הגיעו ביום אחד לסובאלק, אלא שחלק מהם התיישבו שם זמן מסוים קודם לכן. על ידי כך יגדל במקצת יחוס הוותק של היישוב היהודי בסובאלק, אבל לא יעבור את הגבול של 1800.

בסתירה מסוימת לכך עומדים דבריו של ההיסטוריון הפולני קורזון, כי בסוף המאה ה־18 **היו שלושה בתי־מלאכה לטלי־תות בדוברובה ובסובאלק**. אי אפשר להניח, כי מיד ביום הראשון לבואם החלו יצרני הטליתות היהודיים במלאכתם. עוד פחות מזה מתקבל על הדעת, שיהודים הקימו בית־מלאכה לטליתות בעיר שאין בה קיבוץ יהודים קטן. מכאן יש להסיק, כי ישוב יהודי קטן היה כבר בסובאלק בסוף המאה ה־18 בערך. אבל פסק־הזמן בין כל המקורות האלה הוא קטן למדי, ולכל הדעות החלו יהודים למעשה להתיישב בסובאלק לא לפני סוף המאה ה־18 או ראשית המאה ה־19. על ידי כך מתקבל, שדווקא סובאלק, העיר הגדולה והחשובה בכל האי־

זור, היא היישוב הצעיר ביותר בין כל היישובים היהודיים.

עיר כמו וילקובישק, למשל, אחת משבע ערי המחוז של פלך סובאלק, שלא יכלה להשתוות לסובאלק לא במספר תושביה ולא במספר יהודיה – בעיר זאת היה כבר בית־כנסת עוד בשנת 1623, כמעט מאתיים שנה לפני שבאו יהודים לסובאלק.

בקלווריה, שגם היא הייתה עיר מחוז בפלך סובאלק, היה כבר יישוב יהודי לפני למעלה מ־250 שנה. באותו זמן אנו מוצאים את שמו של הגאון ר' אהרן ברודא, כרב בקלווריה זה שנים רבות. בשנת 1764 הוציא שמואל ב"ר אליעזר מק"ק קלווריה ספר בקניגסברג. בקלווריה היו כבר בשנת 1766 1,055 יהודים.

אלו הן שתי דוגמאות בלבד מתוך יישובים רבים בפלך סובאלק. ביישוב יהודי לא פחות ותיק יכלו להתפאר כמעט כל עיירות הסביבה.

בוויז'אן הקטנה, השוכנת במרחק של כ־35 ק"מ בלבד מסובאלק, היה יישוב יהודי עוד לפני למעלה מ־300 שנים. התאריך המדויק, בו החלו יהודים להתיישב שם, אינו ידוע. בשנת 1723 הגיש משה יפריימוביץ', נציג קהילת גרודנה, שהעדה היהודית בוויז'אן השתייכה אז אליה, להנהלת העיר בגרודנה, את מגילת הזכויות שקיבלו יהודי ויז'אן מהמלך יאן השלישי. המיסמך נושא את התאריך ה־3 בפברואר 1676, והוא מאשר את הזכויות שקיבלו יהודי ויז'אן מאת המלך מיכאיל ב־14 בנובמבר 1670. הלה מציין גם במגילת הזכויות כי קיבל בקשה מאת צורף־הזהב שלו בגרודנה, איזאק פייבושביץ', בשם יהודי ויז'אן, בדבר זכותם לחיות בעיירה. המלך מיכאיל מבטיח ליהודי ויז'אן להגן על זכויותיהם לבתיהם, עסקיהם, בתי־המדרשים, בית־העלמין, בית־המרחץ. לפי מגילת הזכויות שניתנה, אין יהודי העיירה כפופים לסמכות המוניציפלית, אלא לבית־המשפט המקומי תוך זכות לערער בפני הטריבונל המלכותי. אין לזמנם בשבתות או במועדים לבית־המשפט. משפטים בין יהודים לבין עצמם נערכים רק על ידי זקני היהודים עצמם על פי הדין היהודי. היהודים רשאים לרעות את בהמותיהם גם בשדות־המרעה העירוניים ולהשתמש ביערות הסמוכים, ככל התושבים.

אבל יהודים חיו בוויז'אן עוד לפני שנת 1670. ידוע, כי כבר בשנת 1646 הייתה קיימת שם אגודה של בעלי־מלאכה יהודים. מכאן אפשר לשער, כי יישוב יהודי היה בוויז'אן עוד שנים רבות לפני כן, אולי בראשית המאה השבע־עשרה.

עד שנת 1700 בערך היו מביאים נפטרים מקניגסברג – שלא הייתה לה אז זכות לבית־עלמין משלה – לקבורה בבית־הקברות של וילקובישק או ויז'אן.

באמצע המאה השמונה־עשרה בערך פרצה מגיפת חולירע בוויז'אן. חלק גדול מיהודי העיירה באו בבהלה לווילקובישק, אלא שלא הניחו להם שם להיכנס ונמלטי ויז'אן נשארו ביער ווסי הסמוך, ויהודי וילקובישק היו שולחים להם לשם מזון ועזרה אחרת. רבים מיהודי ויז'אן מתו אז בווסי והם הובאו לקבורה על יד אחו, לא הרחק מהיער, בו נשאר עדיין בית־עלמין קטן עד החורבן האחרון. נינים של פליטי ויז'אן נמצאו עדיין בווילקובישק בתקופת ליטא העצמאית.

בשנת 1766 חיו בוויז'אן 306 יהודים, בשנת 1856 – 1,130 יהודים (827 נוצרים), ב־1879 – 490 יהודים, ב־1897 – 312 יהודים (1,238 נוצרים). מספר היהודים בוויז'אן פחת איפוא במקום לגדול.

בין היישובים היהודיים העתיקים ביותר באיזור סובאלק הייתה גם באקלרובה. רב באקלרובה לשעבר, הרב חאשסמאן, שהיגר לשיקאגו, סיפר במכתב כי בשנת 1910 בערך ראה בבית־העלמין של העיירה מצבה, שגילה למעלה ממאתיים ושלושים שנה. כלומר, שבשנות 1675–1860 היה כבר בבאקלרובה בית־עלמין משלה ומשמעות הדבר שיהודים התגוררו שם שנים לפני כן. יהודי באקלרובה גם התגאו ביחוס הוותק של עיירתם והיו אומרים כי בעבר השתייכה קהילת סובאלק לבאקלרובה (עובדה שהיא מבחינה היסטורית בלתי נכונה).

בשנות 1844–1846 חיו בבאקלרובה 156 משפחות יהודיות (590 נפש), בשנות 1859–1861 – 152 משפחות יהודיות (776 נפש), ב־1897 – 370 נפשות יהודיות (נוצרים – 604).

בפיליפובה חיו יהודים כבר בראשית המאה ה־18. בסוף שנות השלושים של המאה ההיא פרץ סכסוך חריף בין יהודי המקום לבין התושבים האחרים של העיירה, שכפרו בזכות היהודים להתגורר שם. שליח מיוחד שוגר כדי לחקור את כל העניין. בשנת 1741 נסתיימה החקירה. ליהודי המקום הותר אחרי זה להתגורר באורח חפשי בפיליפובה, אבל בהגבלות מסוימות: אסור להם לבנות בתי־מדרשים חדשים, אסור להם לקנות מגרשים חדשים, בשוק מותר להם לקנות סחורה רק אחרי הנוצרים וכדומה.

בשנת 1765 חיו בפיליפובה 274 יהודים, בשנת 1856 – 852 יהודים, ב־1861 – 812 יהודים, ב־1897 – 548 יהודים (נוצרים – 1,476).

הדומיניקאנים **בסייני** סייעו בשנת 1768 בהקמת בית־מדרש בעיר, כדי למשוך יהודים. יהודים חיו בסייני עוד לפני כן, כפי שאפשר היה לראות מהמצבות הישנות בבית־העלמין של העיירה.

בשנת 1828 גרו בסייני 2,036 יהודים, ב־1838 – 2,030 יהודים, ב־1856 – 2,378 יהודים, ב־1897 – 1,918 יהודים (נוצרים – 1,860). בשנת 1885 בנו יהודי סייני בית־כנסת נאה, שעלה למעלה מ־12,000 רובל.

בראצק חיו יהודים כבר בשנות השבעים–שמונים של המאה ה־17, כי באותו זמן בערך היה כבר לעיירה רב בשם ר' גרשון. בשנת 1765 גרו שם 472 יהודים, בשנת 1856 – 1,739 יהודים, ב־1897 – 1,116 יהודים (נוצרים – 810).

בקראסנופולה חיו יהודים כפי הנראה כבר באמצע המאה ה־18, כי הצעה של המיסדר הדומיניקאני בשנת 1767 ליהודים לבוא לסייני נחשבה כאמצעי להסיט יהודים ממגורין או מהתיישבות בקראסנופולה. בשנת 1897 גרו בעיירה 576 יהודים בתוך 1,252 נוצרים.

בפשרושלה חיו בשנת 1766 207 יהודים, ב־1856 – 672, ב־1897 – 340 (נוצרים – 1,350).

בפונסק היה מספר היהודים בשנת 1897 – 312 (נוצרים – 407) **ובייליבנה** – 214 (נוצרים – 384).

רוב העיירות האלו שכנו במרחק קטן מ־21 ויורסטות מהגבול, על כן חל עליהן החוק שאסר על יהודים שאינם גרים באיזור להתיישב שם. כמעט מיד לאחר שאיזור סובאלק הוכנס תחת ממשלת פרוסיה, החלה ממשלת פרוסיה "לעשות סדר" בשאלת היהודים. ב־17 באפריל 1797 פירסמו תקנון יהודים מיוחד. אם כי כל התקנות ליהודים במחוזות החדשים של מזרח־פרוסיה החדשה נשארו על הנייר, מפני שבשנת 1815 הקיץ הקץ על השלטון הפרוסי שם, כדאי בכל זאת להביא חלק מכל החוקים שהוכנו.

לפי התקנות החדשות חייבים כל היהודים, המתגוררים באיזור באופן זמני בלבד, לעזוב את מקומות מגוריהם. כל יהודי בן 10 שנים ומעלה מקבל "מכתב־חסות". על אי החזקת ה"מכתב" הזה צפוי עונש כבד. יהודים חייבים לקבל שמות משפחה. על חתונות מוטל פיקוח. לפני גיל 25 אסור ליהודי להתחתן. על יהודי המקום אסור להתחתן עם יהודים ממקומות אחרים. ליהודים נקבע מקום מגורין. מותר להם לחיות בערים בלבד. היהודים החיים בכפרים נשארים שם באורח זמני בלבד, תוך הגבלות רבות. מספר הסוחרים היהודיים בערים מוגבל. סוחר יהודי שאין לו רשיון בפעם השלישית יגורש ממקום מגוריו. הוא לא יוכל לעסוק בפרנסה אחרת. אסור לו לעסוק ברוכלות בכפרים. ליהודים מותר להלוות כסף לנוצרים רק באמצעות בית־המשפט. על קבלת ריבית גבוהה מדי יגורש יהודי מהאיזור. מספר בתי־המדרשים יופחת. רבנים חייבים לדעת גרמנית או פולנית. מותר להקים בתי־ספר יהודיים ציבוריים עם מורים שייקבעו על ידי הממשלה. כשאין מורים יהודיים, יישלחו מורים נוצריים לבתי־ספר כאלה. ספרי־לימוד חייבים להיות בגרמנית. יהודים אינם מתקבלים לצבא, במקום זה הם חייבים לשלם מס מוגדל. יהודים מגיל 14 עד 60 משלמים מס־גיוס מיוחד.

כשמסתכלים במספרים שהובאו לעיל על התפתחות הישובים היהודיים סביב סובאלק, מזדקרת העובדה, שהחל משנות החמישים של המאה שעברה ואילך לא התפתח אף אחד מהם, אלא חלה בהם ירידה הדרגתית. נהפוך הוא מה שקרה בסובאלק: היישוב היהודי החל לגדול מהר ותוך זמן קצר מאוד עלה על כל הקהילות היהודיות באותו איזור הן במספר והן בהשפעה. אופיינית להשפעה הגדלה והולכת במהירות של סובאלק היהודית היא העובדה, שכבר בשנת 1809, כאשר קהילת סובאלק מנתה מניינים יהודיים אחדים בלבד, שיגרה כבר נציג שלה לאסיפה יהודית בוורשה. היה זה כנס של קהילות יהודיות בפולין, שניסו להשתדל, כי מס־השחיטה על העיירות היהודיות יופחת ועל ידי כך תבוטל הוראתו של שר האוצר מ־31 במאי 1809. בארכיונים בוורשה נשמר חלק מהתזכירים של הקהילות היהודיות, בתוכם אחד של פלך לומז'ה, בתאריך של ה־3 באוגוסט 1809. על התזכיר הזה חתומים ארבעה מיופי־כוח של הקהילות בפלך לומז'ה ואחד מהם הוא אבא פאלינוויץ' מסובאלק. ב־21 באוגוסט באו ארבעת הנציגים לוורשה, שם מסרו את בקשתם למועצה המלכותית שהציבה על סדר יומה גם את שאלת מס־השחיטה.

הקיבוץ היהודי בסובאלק גדל על אף העובדה, שהחל משנת 1823 עד 1862 היו רשאים להתגורר בכל רחובות העיר לא כל סוגי היהודים. בשנת 1827 מונה היישוב היהודי בסובאלק 1,209 נפש, בשנת 1856 – 6,407 וב־1857 – 6,587, ב־1862 – 7,165 נפשות.

המספרים האלה חייבים להיחשב על פי רוב כקרובים לאמת בלבד. צדק י. לשצ'ינסקי בדעתו, כי רק מספרי האוכלוסין של המיפקד בשנת 1897 צריכים להיחשב כמהימנים לגמרי. אכן, ברוב המקרים אין המספרים של מקור אחד תואמים לשני. כך, למשל, אין תואם מספר הנפשות היהודיות בסובאלק בשנת 1862 (7,165) שמביא ואסיוטינסקי, את המספרים שהביא הד"ר י. שיפר לאותה שנה (7,525).

ד"ר פרידמן סבור, כי קצב הגידול המהיר של היישוב היהודי בסובאלק הוא תוצאה של הברחת הסחורות והאנשים הגדולה, שהתנהלה אז בגבול הפרוסי, שסובאלק הייתה מרוחקת ממנו כדי עשרים ושש ויורסטות בלבד. ואילו לשצ'ינסקי סבור, כי האוכלוסיה היהודית שם גדלה מהר הודות להגירת יהודים מליטא ורוסיה הלבנה.

הסיבה העיקרית להגירה זאת הייתה העובדה, שבפולין הונהגה חובת הגיוס לצבא ליהודים שנים רבות (1843) אחרי רוסיה (1827). והואיל ויהודים היו כבר ממילא בורחים מפני גזירת יוון, הגיעו כבר רבים מהם למקומות כמו פלך אוגוסטוב, שהוא קרוב לגבול – על כל צרה שלא תבוא. מספר היהודים הרוסים בפלך הזה היה כה גדול, שהמושל פנה בכתב ב־28 ביולי 1851 אל ועדת־הפנים בוורשה בשאלה, מה עליו לעשות ביהודים שנתאספו. ואם כי התשובה מוורשה היתה, שיש לגרש את היהודים האלה, נשארו בכל זאת חלקם המכריע במקומות החדשים. בדיוק כך נשאר גם על הנייר הצו משנת 1843, שיהודים בצד הרוסי, המתגוררים ברדיוס של 50 ויורסטות מהגבול הפרוסי־אוסטרי, יש לגרש ממקומות־מגוריהם.

בשנות 1845–1865 גדל היישוב היהודי בפלך אוגוסטוב ב־41 אחוזים, בתוך זה גם בסובאלק גופא, אם כי לא בשיעור כה גבוה. אבל החל משנת 1864/5 נפסק כמעט לגמרי הגידול של הקיבוץ היהודי בסובאלק. המרד הפולני, שנות הרעב של 1868–69 וההגירה היהודית הגוברת והולכת מהאיזור הזה – אלו היו כפי הנראה הסיבות העיקריות לכך. בזמן המרד הפולני סבלו היהודים, כתמיד, משני הצדדים, הן מצד הקוזקים שדיכאו אותו, הן מצד המורדים. הללו דרשו במיוחד כסף מהקהילות היהודיות. כך, למשל, ידוע, כי בשנת 1863 הטילו ראשי הקהל בסובאלק (וודאי שלא מרצונם) על יהודי המקום מס של 6,000 רובל. הרשימה של 231 היהודים, ששילמו את הסכום הזה, נשאה את חותמת הקהילה. מישהו הלשין בפני הממשלה – והתחוללה צרה חדשה, עד ששוחררו ראשי־הקהל שנאסרו.

בגלל כל הסיבות האלו לא גדלה אפילו במשהו הקהילה היהודית בסובאלק. אם בשנת 1862 הגיע מספר הנפשות

היהודיות בסובאלק ל־7,165 (לפי ואסיוטינסקי) או ל־7,525 (לפי ד"ר שיפר) הגיע מספרן במיפקד הרשמי של שנת 1895 – כעבור 35 שנים תמימות – ל־7,458 בלבד.

באופן יחסי ירד מספר התושבים היהודים בסובאלק לגבי הלא־יהודים במידה ניכרת במשך פרק הזמן הזה. בשנת 1893 היה מספר הנפשות היהודיות בסובאלק 7,483 מתוך כלל אוכלוסיה של 19,116 נפש, היינו 31%, בשעה שלפני 31 שנים היה שיעור היהודים 63% מתושבי העיר.

בסוף המאה ה־19 ובעשור הראשון של המאה הנוכחית חל שוב גידול ניכר של העדה היהודית בסובאלק. אפשר להניח, כי בשנת 1905, התאריך הסופי של המחקר הזה, הייתה בסובאלק קהילה של כ־10,000 נפש, משום שבשנת 1908 היו כבר שם 13,002 יהודים.

חיבת ציון

יהודי סובאלק הנם בין עשרת הקיבוצים העירוניים הראשונים בתנועת חיבת ציון. אכן, בעבודה המעשית למען יישוב ארץ־ישראל הנם יהודי סובאלק אולי הראשונים ממש בין כל חובבי ציון.

כתבים נוהגים לעיתים קרובות להפריז בחשיבות עירם, עם זאת אין כל גוזמא בדבריו של "אחד מחובבי ציון" מסובאלק, כי "אנשי עירנו היו הראשונים שהחלו להגשים את הרעיון של יישוב ארץ־ישראל".

אברהם־אליהו סנדלר, שלא היה פנים חדשות ב"המליץ" כתב שם, כי "רבים הביטו בה (בחברה הסובאלקאית לרכישת אדמה בארץ־ישראל) כביסוד איתן, שאפשר לבנות עליו את כל בניינו הלאומי".

דויד גורדון, העורך הידוע של "המגיד", כותב באחד ממכתביו אל הסובאלקאים אלטשולר וברימאן, ש"אתם הנכם הראשונים בין כל היהודים המפוזרים", שאינם באים לבקש נדבות למען ארץ־ישראל, אלא הולכים בעצמם להגשים את הרעיון.

א. דרויאנוב, אחד מראשי החוקרים של חיבת־ציון, כותב על החברה הסובאלקאית "ייסוד המעלה", שהיא אחת הראשונות, שהוקמו למען יישוב הארץ.

בחיבורו הגדול על וילנה הציונית כותב יצחק ברוידס, שסובאלק הייתה בין שבע הערים הראשונות של חיבת־ציון.

גם בארצות ההגירה שלהם עמדו סובאלקאים בשורות הראשונות של חיבת־ציון. בראשית שנות התשעים היה "הראשון בין הצעירים (המהגרים החדשים), שחשב לעשות את לונדון לעיר (יהודית) לאומית, המשכיל היקר איש־כישור" מסובאלק. לו ולעוד שלושה חברים "היה הכוח לעמוד על הבימה ולהטיף בפני אלפי אנשים" על בניין הארץ. ב־18 בינואר 1893 הוחלט באסיפה של 20 אנשים, רובם חברי בית־הכנסת הסובאלקאי בלונדון, להקים חברה "אהבת ציון". החברים היו חייבים לשלם תשלום שבועי ועל ידי כך היה כל אחד רוכש נחלה בארץ־ישראל.

עוד עשרות שנים לפני חיבת־ציון עלו יהודים מסובאלק ומהסביבה לארץ־ישראל. כבר בראשית שנות החמישים ואולי בסוף שנות הארבעים אי אפשר היה למנות על האצבעות את יהודי סובאלק בארץ־ישראל. כך, למשל, היה קיים בירושלים כבר בשנת 1856 כולל סובאלק (ולומז'א), שהשתתף באותה שנה בייסוד של החברה קדישא שם. בשנת 1866 נכנס הכולל סובאלק (ולומז'א) ל"ועד הכללי של החלוקה".

מתוך הכתובות על המצבות בהר הזיתים, שנאספו על ידי אשר־לייב בריסק, אפשר לראות, כי בשנות הששים והשבעים חיו בעיר הקודש לא מעט סובאלקאים. דוגמאות אחדות מהכתובות האלו:

יונה כהן מסוואלק, תרי"ט.

הצדקת והשרה כפה פרשה לעני חנה בת ר' יהודה מסוואלק, תרכ"ה (אשת ר' זרח מסוואלק שנקרא ר' זרח המשיח).

רישל אשת ר' חיים גודלעוועך מסוואלק, תרכ"ז.

צבי ב"ר זאב הכהן מסוואלק, תרל"ב.

רחל בת הרב המגיד יעקב אשת יוסף מסוואלק, תרל"ד.

מצבה משנת תרל"ה של ר' יחזקאל מכולל סוואלק, אביו של מאיר אברהם סנדלר.

מצבה של הישיש וי"א מ' יעקב בר' דוד נוסבוים מראצק, נפטר תרל"ו.

כאשר א.מ. אלטשולר הגיע בשנת 1882 לביקורו הראשון בארץ־ישראל, פגש בירושלים את הסובאלקאי ר' ישראל־לייב סלאבוטיצקי, שלפי מעמדו בחברה ניכר, כי חי שם כבר זה עשרות שנים.

יהודים מסובאלק ומהסביבה נסעו, כפי הנראה, באותן שנים לארץ־ישראל במידה לא מועטת, בהשפעת תעמולה שהתנהלה בעירם. כך, למשל, אנו מוצאים, שר' צבי־הירש קלישר, מהרבנים־חלוצים למען שיבת־ציון, משבח מאוד בשנת 1873 את התעמולה למען יישוב ארץ־ישראל של "הרב המאור הגדול וכו' זבולון (בארי"ט) נ"י אבדק"ק פיליפאווי".

התעמולה הזאת, וכן קשרי המשפחה עם בני העיר, שהתיישבו בארץ־ישראל עוד לפני שנים, היו בין הגורמים שסובאלק הייתה מהראשונות שנענו לקריאה של חיבת־ציון. היה בכך גם חלק לרוח החלוצית של היהודים בסביבת סובאלק ללכת למקום, בו היה צורך לסלול דרך.

בשנת 1881 הוקמה בסובאלק האגודה "ייסוד המעלה". מייסדה הראשי, מנהיגה והאידאולוג שלה היה ר' אליעזר־מרדכי אלטשולר, עוזריו הראשיים – זאב הכהן דאנייגר, ר' יצחק־דוב ברימאן ויהושע־זאב ברימאן.

מטרתם של אנשי "ייסוד המעלה" בסובאלק הייתה – לעלות מיד לארץ־ישראל. העניין קיבל מיד צורות ממשיות ביותר. אלטשולר ועוזריו אירגנו קבוצה של 30 בעלי־בתים, שכל אחד מהם התחייב לשלם בחלקו 2000 רובל, בשעה שייקנה שטח האדמה הדרוש בארץ־ישראל. כדמי־קדימה נתן כל אחד חמישים רובל. מספר החברים באגודה גדל מיד.

במכתב מה־5 בדצמבר 1881, מסובאלק, לז.ד. לבונטין בקרמנצ'וג, כותב אלטשולר על תכניתו, כדי להוציא לפועל את העניין. קודם כל יישלחו מספר שליחים לארץ־ישראל,

כדי לחקור את המצב במקום, ואם הדו"ח שלהם יהיה חיובי, "יתנו החברים האלה, וכן החדשים שיצטרפו, את סכום הכסף הדרוש לקניית הקרקע ולבניין הבתים, ו־5 חברים או יותר יסעו (אז) לארץ־ישראל כדי לקנות את הקרקע ולעבדה. וכאשר יגיע זמן הזריעה, יסעו אליהם שאר החברים, וכאשר יגיע זמן הקציר, יסעו לשם נשותיהם וילדיהם כדי לקצור ברינה את אלומותיהם".

על מטרות החברה כותב אלטשולר באותו מכתב, כי "הכ־וונה היא להשליך מעלינו את עול המותרות" וכי "נעבד את האדמה בכוחנו ובידינו".

אלטשולר מדבר שם גם על בעיית השפות. הוא כותב: "אחת מתקנותינו תהיה, שבארץ אבותינו נדבר בשפת אבו־תינו". הוא מביע שם גם את דעתם של ראשי החברה על סובלנות דתית, לימוד שפות זרות וכו'.

ב"ייסוד המעלה" נתקבלו כחברים רק אנשים, "האוהבים את עמם וארצם בכל לבם ומבקשים את טובת הכלל" והמקבלים על עצמם להתנער "מכל המידות הרעות, ששמו לחרפה את השם היהודי בארץ, בה אנו חיים".

במקום אחר כותב אלטשולר על הסיבות, שעוררו בסובאלק את הרעיון על ישוב ארץ־ישראל. הוא מזכיר, כי עוד לפני הפרעות של שנות ה־80 סבלו כבר יהודי רוסיה־פולין צרות רבות, כמו מעשי־שוד, הצתות של עיירות יהודיות וגם פוגרו־מים. גם בסובאלק, הוא כותב, פחדו יהודים, שמא יציתו רבעי־מגורין. יהודים לא היו פשוט ישנים מפחד מפני שריפות. הם שכרו אפילו שומרים, שישמרו בלילות על העיר. אלטשו־לר מזכיר, שכבר אז החל להתפשט בין יהודי העיר הרעיון בדבר הקמת חברה במטרה לנסוע לארץ־ישראל. מכתבים באותו תוכן כותבים אלטשולר אל יעקב גולדמן וזאב דאנייגר אל י.מ. פינס.

לפני שאנשי ייסוד־המעלה הסובאלקאים החליטו לשגר שליחים לארץ־ישראל "לתור את הארץ", ניסו להשיג מידע על ידי מכתבים לאישים שונים, וביחוד לי.מ. פינס בירושלים. הם ביקשו תשובות על השאלות: האם תפריע הממשלה הטורקית להצטייד בנשק, כדי לגלות התנגדות במקרה של התקפה? היש צורך לפחד מפני השכנות עם ערבים פראים? האם לא תפריע הממשלה "להנהגתנו הדתית ולחינוך ילדינו?" האם טוב יותר לקבל את ההגנה של הממשלה הטורקית או את החסות של מעצמה אירופית? וכו'.

אחת השאלות והתשובות בין פינס והסובאלקאים מעניינת במיוחד. החברים הסובאלקאים מ"ייסוד המעלה", שהתכוננו לנסוע לארץ־ישראל, היו כולם בעלי־בתים. אבל הם ידעו, כי בלי בעלי־מלאכות לא יצליחו להסתדר. הם כתבו איפוא לפינס, כי בדעתם לקחת עמם על חשבונם 20 בעלי־מלאכות מסובאלק. על כך ענה להם פינס, כי דווקא בעלי־מלאכות יש כאן די, אבל אם יכולים, שיקחו עמם 20 עובדי־אדמה גויים.

עם זאת כדאי גם לציין, כי ב"ייסוד המעלה" הסובאלקאי היו גם חברים ממריאמפול, לאזדיי, קאלווארי, וגם ממזריץ', בריסק וקובנה.

ביום ז' תשרי תרמ"ב (1882) החליטו חברי "ייסוד המעלה" באסיפה לשגר שני שליחים לארץ־ישראל – א.מ. אלטשולר ור' יוסף רוזנטל. הואיל והאחרון התחרט אחר כך, בחרה אסיפה שנייה במקומו בר' יצחק־דוב ברימאן. להוצאות הדרך נתנו חברי החברה.

תפקיד השליחים היה להביא: מידע ברור על אקלים הארץ, עבודת־האדמה, חייהם של בני העיר והכפר, על תבואה ופירות, בקר וצאן; מידע ברור על הסכום הדרוש למשפחה כדי להתיישב שם, ידיעות ברורות על הבטחון לחיים ולרכוש מצד הממשלה והתושבים.

לחברה "ייסוד המעלה" הייתה תכנית שלמה על המטרה והשיטות, שהודפסה בשם "פראגראמע לאחוזת ייסוד המעלה בארץ הצבי". אלטשולר כתב הרבה מכתבים סנטימנטליים על הגיעו לחופי ארץ־הקודש. על דרכו לירושלים הוא כותב: "פעמים רבות ירדתי מן העגלה, ונפלתי על הארץ, וחיבקתי אותה, ונשקתי את אבניה בשפתיים לוהטות".

בירושלים עברו על השליחים מסובאלק צרות בלתי־צפויות. הם הגיעו אל ידידם י.מ. פינס. הלה היה יהודי דתי, אבל לא הסתדר עם הקנאים בירושלים, שהטילו עליו פשוט חרם. הקנאים הירושלמים, יחד עם התושב הסובאלקאי בירושלים ר' אריה סלאבוטיצקי, הזהירו את השליחים, כי אם לא יעזבו את ביתו של פינס, יטילו חרם גם עליהם. רבני ירושלים, ובראשם הגאון הידוע ר' יהושע לייב דיסקין, קיימו ישיבה מיוחדת בדבר הטלת חרם על "האורחים מסובאלק", אבל החליטו לשלילה. אולם קנאים ירושלמים כתבו לסובא־לק, שאין להאמין לשום מלה של השליחים, מפני – כך אמרו – ש"שחתנו את דרכנו ונתחברנו לאנשי רשע ומרמה".

אלטשולר וברימאן שהו בארץ־ישראל כארבעה חדשים. כדי שלא תהיה השפעה רעה על אחרים, אם יעזבו בידיים ריקות, קנו את "נחלת ארבל הקרובה לטבריא". אולם הקנייה לא יצאה אחר כך לפועל ודמי הקדימה הלכו לאיבוד.

הדו"ח של השליחים הסובאלקאים לא היה מעודד ביותר. הם הצביעו על קשיים רבים הן בפני החברים של "ייסוד המעלה" והן במכתב לר' שמואל מוהליבר. מישהו הריח את הידיעות הרעות על ארץ־ישראל ומסר אותן ל"ווסחוד". ב"המליץ" (1885, מס' 24) הזדרז אלטשולר להכחיש את הידיעות שפורסמו.

הידיעות של אלטשולר על המצב בארץ־ישראל, שהגיעו לציבור שלא באשמתו, עשו רושם עצום. הסופר היהודי־רוסי הידוע ל. לבנדה כותב לאפרים דיינארד על כך כלהלן: "כרעם ביום בהיר הלם בראשנו המכתב ששלח מר אלטשולר, בו הוא מתאר את כל פרטי המצב, שראה בארץ־הקודש במשך חמי־שה חדשים – בו הוא מתאר את כל ענייני היישוב בצבעיהם השחורים ללא קרן של אור".

השליחים הסובאלקאים סיפרו באוזני חבריהם על כל המכשולים בדרך להתיישבות בארץ־ישראל, אבל מסקנתם הייתה: אנו חייבים ומוכרחים לעלות. הדו"ח של אלטשולר היה נאום פרוגרמטי ממש, שתמציתו הייתה: אנו חייבים להיות חלוצים, אחרינו יבואו נוספים.

על אף הדו"ח השלילי של המשלחת, גדלה חברת "ייסוד

המעלה" אחרי שובה ומספר חבריה הגיע ל־156 (לפי מקור שני – 137). גם החברים הוותיקים קיבלו את המסקנה של אלטשולר וברימאן והחליטו באסיפה לשגר משלחת שנייה לארץ־ישראל שתורכב משלושה אנשים: ר' מנדל בוראק, כמומחה לקרקעות, ר' ברוך רוזנברג, כיודע צרפתית, שהייתה דרושה כדי לבוא במגע עם מוסדות הממשלה בארץ־ישראל, והשלישי היה בריסקאי.

הפעם הוסמכו השליחים לרכוש נחלה בת 10,000 דונמים. נתנו להם 5,000 רובל כדמי־קדימה. הסכום הזה בא ממאה חברים, שכל אחד מהם נתן 55 רובלים. (שאר 500 הרובלים נועדו ודאי להוצאות־הדרך, הכנות וכדומה).

המשלחת השנייה היתה בהרכבה האנושי שונה לגמרי מן הראשונה. לר' מנדל בוראק, יהודי עשיר, לא הייתה אותה אמונה לוהטת בחיבת־ציון כמו לאלטשולר. כבר בדרך התחרט על שקיבל על עצמו את השליחות ורצה פעמים אחדות לחזור פשוט לסובאלק. מצב־רוח כזה של שליח אחד מן ההכרח שהשפיע גם על שני השליחים האחרים.

מהדרך טלגרפו שלושת השליחים על ידיעה, שהממשלה הטורקית אוסרת על יהודים שאינם אזרחים להתיישב בארץ־ישראל. אבל הממשלה מתירה ליהודים להתיישב בסוריה הסמוכה. על כן הם שואלים, האם עליהם להמשיך בדרכם. על סמך המיברק הזה זומנה מיד אסיפה של חברי "ייסוד המעלה", והוחלט בה לטלגרף לשליחים: סעו וראו. אשר לעניין סוריה, נשלחה בה' תמוז תרמ"ב שאלה מיוחדת אל כל החברים בסובאלק ובערים האחרות, ועליה השיבו כמעט כולם: לא.

באורח אובייקטיבי מצאו את עצמם השליחים הסובאלקאים במצב קשה. הגיעו לארץ בה שולטים חוקים טורקיים ממש, שבהם לא מצאו את ידיהם ואת רגליהם, עם גזירה על מכירת אדמה ללא־אזרחים, שאפשר היה לעקוף אותה רק בדרכים מזרחיות מסובכות, עם איסור על בניית בתים ונטיעת כרמים בלי היתרים מיוחדים, שקשה היה לקבלם, ביחוד לזרים, ועוד הגבלות והכבדות כאלו.

הן באורח סובייקטיבי והן אובייקטיבי נוצרו תנאים כאלה, שאחרי שהות של שבועות אחדים עזבו שלושת השליחים של "ייסוד המעלה" הסובאלקאית בידיים ריקות. י.מ. פינס מתח ביקורת על מנדל בוראק, שלא היה מסור בכל מאודו לשליחותו ועובדה זאת הביאה לכישלון. אלטשולר מביע אותה דעה בזכרונותיו, אבל נראה שהדעה הזאת מופרזת. אחרי ככלות הכל לא החליטו לא בוראק ולא החברים האחרים של המשלחת לא לקנות נחלה בארץ־ישראל. על כך החליטה הנהלת "ייסוד המעלה" בסובאלק בראשותו של אלטשולר, כפי שהוא עצמו כותב במכתב מט' באב תרמ"ב לפינס. מתוך אותו מכתב אפשר לראות, שהיה גם גורם אחר, שסייע בקביעת התוצאה של הביקור הארץ־ישראלי של המשלחת השנייה – הלך־הרוח של חלק מחברי "ייסוד המעלה" שהשתנה. אלטשולר מספר שם, כי הסיבה העיקרית, שבגללה רצו חלק מהחברים לנסוע לארץ־ישראל הייתה החשש לחייהם. אבל עכשיו, הוא כותב, התרופף בהרבה המניע הזה, מפני ששר הפנים החדש, הרוזן טולסטוי, נתן הבטחות טובות בדבר דאגה לכל חלקי האוכלוסיה ומתן הגנה שווה להם. חברים של "ייסוד המעלה", מוסיף וכותב אלטשולר, נבהלו גם מפני ההוראה החדשה של שר הפנים, כי בעד תעמולה לעזוב את רוסיה יוטלו עונשים חמורים. כל נימת המכתב קודרת מאוד, ובדכדוך נפש מספר אלטשולר לפינס, "כי נשארתי בודד במועדי".

אלטשולר ביקר עוד בארץ־ישראל שנית, בשנת 1904, כדי להקים בסיס לאגודתו – אבל גם הפעם בלי תוצאות.

באחת המשלחות הסובאלקאיות (כפי שמתברר היה זה בשנייה) השתתף גם מגיד־המישרים הסובאלקאי ר' יהושע זאב אבנר. אלטשולר אינו מזכיר את שמו, אבל אבנר עצמו מספר על כך בספרו "ציר נאמן". הוא כותב שם: "הרעיון הקדוש הזה (יישוב א"י) מצא קן בלבות נכבדי עיר מולדתי סובאלק ונתתי ידי להיות חבר לקיים מ"ע של יישוב א"י, היינו לקנות אחוזת נחלה בארץ־ישראל ולהתיישב שם". אבנר כותב בצורה מטושטשת, כי קנה את "אחוזת ארביל", ש"השתתפו בה יהודים מערים שונות", אבל האחוזה הזאת היא הקנייה של המשלחת הסובאלקאית השנייה שנתבטלה אחר כך. הוא נתן, כפי שהוא מספר, 2000 רובל כדמי־קדימה, אבל בגלל מלשינות לא יצא שום דבר מהקנייה.

אבל אפרים דיינארד, הכותב על תולדות חיבת־ציון ברוסיה, כותב על כך בצורה ברורה מאוד: "איש אחד ה' אבנר בא גם הוא במלאכות בני סובאלק, והאיש יודע תורה ושומר אמונים ומלאכתו שוחט, והאיש הזה אבד כסף רב על חשבון האגודה אשר שלחתו, לא באשמתו, כי אם באשמת אי־ידיעתו".

החברה הסובאלקאית "ייסוד המעלה" – כחברה הראשונה או אחת הראשונות, שהציבו לעצמן מטרה לעלות לארץ־ישראל – נתפרסמה מיד בכל העולם הלאומי היהודי. הידיעה, שבעלי־בתים עשירים וחשובים מקהילה יהודית גדולה רוצים לעזוב את כל עסקיהם ולנסוע לארץ־ישראל, כדי לעבד בעצמם את אדמתה, עשתה רושם עצום על היהודים. כתבי־העת הרוסיים־יהודיים הרבו לכתוב על החברה הסובאלקאית והציגו אותה כמופת ליהודים. הזכרנו כבר את דבריו של א.א. סנדלר, ש"ייסוד המעלה" הסובאלקאית נחשבה בעיני יהודים רבים כ"יסוד איתן לבנות עליו את כל בניינו העממי".

מפחד מפני "עין רעה" נכתבו לעתים קרובות מאמרים על החברה הסובאלקאית ומשלחותיה לארץ־ישראל בלי שם המחבר או תוך סילוף שם העיר. כך, למשל, הופיע ב"המגיד" משנת 1881 (מס' 42) מאמר גדול "ליישוב ארץ ישראל", בו מדובר על העיר ק. ובלי שם המחבר. במכתביו גילה יותר מאוחר אלטשולר, כי מחבר המאמר הזה הנו הוא עצמו, וכי ק. היא סובאלק ברור מכל סיפור־המעשה.

ב"הצפירה" משנת 1881 (מס' 39) פרסם יעקב גולדמן מאמר "על השאלות של עשרים משפחות מעיר קאלבוס" – וקאלבוס הריהי סובאלק בהיפוך אותיות.

ב"המגיד" מ־1882 (מס' 14 ואילך) הופיעה סדרת מאמרים תחת הכותרת "ונשיב לשואלינו דבר" (על "ייסוד המעלה"). המאמרים נחתמו על ידי א' וב' – אלו הן האותיות הראשונות

של שמות המשפחה של אלטשולר וברימאן.

ר' אליעזר־מרדכי אלטשולר, שהיה הרוח החיה של "ייסוד המעלה" בסובאלק, נולד במריאמפול, פלך סובאלק, ב־2 בפברואר 1844. שם אביו היה צבי־הירש, שם אמו – רחל. בגיל 15 נשא לאשה בת־דודה, שאמה התגוררה בסובאלק. בגיל 18 עבר אלטשולר לסובאלק, שם עסק במסחר ושם נשאר כבר כל ימיו.

אלטשולר היה תלמיד חכם גדול ומשכיל. הוא כתב פירוש על תהילים, פירוש גדול "פרשת מרדכי" על "עין־יעקב". בהקדמה לספר הוא מתאר את כל יחוסו המשפחתי. הוא מספר גם שם, כי יש לו חמישה בנים ובת אחת וכי שם אשתו שיינה בת ר' מאיר־יהושע דיקהייזר. שניים מבניו, שלמה וזלמן, חיו בסובאלק, האחרים בלאזדיי. אחד מהם, זלמן, עלה אחרי זה למדינת ישראל.

אלטשולר נפטר ב־15 בינואר 1921 בסובאלק.

חברת "ייסוד המעלה" נחלשה מאוד אחרי שני הביקורים הלא מוצלחים של משלחותיה בארץ־ישראל. 6 שנים אחרי יסודה הוקמה בסובאלק קבוצת חובבי ציון ה"רשמית" הראשונה – בנובמבר 1887. באותו זמן ניכרת פעילות מוגברת של איסוף כספים למען ארץ־ישראל, ביחוד על ידי קערות בערב יום הכיפורים. בבית־המדרש ובבית־הכנסת, בבתי־התפילה ובמניינים רבים נערך מפעל הקערות על ידי מ. צ'וסטקוב, משה ביאליסטוצקי, ישראל־יהודה סרייסקי, ר' חיים־מנדל פרידמן, משה מוסנזון, חייקל קוסנרז'יצקי ואחרים.

בייסוד האגודה שנשאה את השם "חובבי ציון מסובאלק", היה חלק גדול לתלמיד הכיתה השביעית של הגימנסיה קלוואריסקי ולש. מארקין.

חובבי ציון הסובאלקאים, שחלק מהם השתייכו ודאי ל"ייסוד המעלה", הושפעו על ידי שיטות העבודה שלה, שהתבטאו במשפט אחד: לעלות לארץ־ישראל. משום כך אין כל פלא, שכבר בשנת 1889 שיגרו "חובבי ציון מסובאלק" חבר שלהם לארץ־ישראל, כדי לקנות שם נחלות להם – את יהודה־דויד בוטקובסקי.

חובבי־ציון אספו כסף למען ארץ־ישראל בחתונות, בריתות, על ידי עליות לתורה, מכירת תמונות של משה מונטיפיורי, ברכות יובל (למשל, ליובל השבעים של ר' זאב ויסוצקי) וכדומה. בעתונים העבריים, ביחוד ב"המליץ", אפשר למצוא רשימות עם שמות רבים של מתרימים ותורמים למען ארץ־ישראל מסובאלק, סייני, באקלרובה, קראסנופוליה, ראצק ואחרות.

בבאקלרובה, בפשרוסלה ובפיליפובה הוקמו אגודות חובבי ציון יותר מאוחר מאשר בסובאלק. בעיירות האלו יצאה יזמת היסוד מהרבנים המקומיים – עובדה אופיינית לגבי דמות הרבנים באיזור סובאלק.

לפי כתבות לא מעטות בעתונים העבריים אפשר לראות, כי בראשית שנות ה־90 נחלשה עבודתם של חובבי־ציון בסובאלק. אחת הסיבות היתה העובדה, שחברים פעילים שהנהיגו אותה עזבו את העיר, כמו, למשל, זאב הכהן דאנייגר.

סובאלק, העיר של "ייסוד המעלה", אינה נזכרת ברשימה של 30 ערים בשנת 1895, אשר "עמדו באהבתן לציון מהתחלה ועד הסוף" – זאת אומרת תרמו 100 רובל לשנה.

סובאלק נעשתה אמנם יותר חלשה במשלוח כספים למען ארץ־ישראל, אך לעומת זאת נעשתה יותר חזקה בתחום, שהוא יותר חשוב לאין ערוך מנדבות – היא התחילה (או יותר נכון המשיכה) לשלוח לשם חלוצים. סובאלק היא בין הראשונות – שוב **הראשונות!** – למשלוח אנשים־חלוצים לארץ־ישראל.

י.ש. וייס, הבקיא היטב בענייני סובאלק, כותב, כי "מהעיר סובאלק – בה התגוררתי אז – ומסביבתה בלבד נסעו אז (בשנות ה־90) לארץ־ישראל כ־30 צעירים ורובם מתו ממחלת המלריה בשנים הראשונות אחרי בואם.

בשנת 1891 הגיעה אניית עולים לחופי יפו. בגלל סיבות שונות לא הותר לעולים לרדת והיה צורך לספק לכולם כרטיסי נסיעה חזרה. ביניהם היו גם אנשי ראצק.

כתב סובאלקאי כותב בשנת 1893, כי בעשרת השבועות האחרונים נסעו לארץ־ישראל 5 בחורים (אחד מהם גימנאזיסט) במטרה להיות לעובדי־אדמה, ואחרים מתכוננים לעלות.

באותה שנה אנו מוצאים ב"המליץ" (מס' 57) מכתב ארוך של החלוץ ראובן גולדנברג אל אביו בסובאלק. הוא כותב מחדרה, שסובאלקאים היו בין ראשי מייסדיה, על הסכסוכים עם י. חנקין בקשר עם ההחלטה הסופית לרכישת נחלת חדרה (קרוב ל־30,000 דונם). הוא מכחיש את השמועות על קדחת נפוצה במושבה, ולבסוף הוא נותן תיאור חי של העבודה היום־יומית במושבה מן הבוקר עד הערב, בו מגיעה לידי ביטוי שביעות רצונו הגדולה מחייו החדשים בארץ החדשה.

כדי לקבל מושג מה על תרומתה החלוצית של סובאלק וסביבתה בבניינה של ארץ־ישראל, נספר כאן על חלק האנשים מסובאלק ומתשע העיירות סביבה, שהתיישבו בארץ־ישראל עוד בתקופה החלוצית ועזרו להניח לבנים לבניין הארץ.

משה־אריה כהנא

מ.א. כהנא נולד בשנת 1814 בקלוואריה. היה תלמיד חכם, גביר גדול ושתדלן. היו קיימים יחסים טובים מאוד בינו ובין המושל הסובאלקאי, שהרשה לו לשבת במשרדו וכובעו על ראשו. כאשר ניקולאי הראשון ביקר בעיר, הציג אותו המושל הסובאלקאי בפני הקיסר. בשנת 1881 עלה לארץ־ישראל. היה גבאי ב"כולל סובאלק" הירושלמי.

משה רובוביץ

משה רובוביץ נולד בסובאלק בשנת 1835. אביו, ר' יהודה־לייב, היה סופר סת"מ. שם אמו היה חיינה. עוד בגיל צעיר נסע רובוביץ למארסיי שבצרפת, שם למד ציור. בשנת 1851 היה כבר בירושלים, שם היה במרוצת הזמן לרוקח. משום כך כינו אותו על פי רוב ר' משה אפטייקר. בשעה שסר משה מונטיפיורי ביקר בארץ־ישראל, צייר רובוביץ את תמונתו. הוא נפטר בשנת 1900 בירושלים.

יהושע זאב אבנר

אחד מחובבי־ציון הפעילים הראשונים בסובאלק היה יהושע־זאב אבנר־זיסנוויין. הוא היה גם שליח של הסובאלק־אים לשם רכישת נחלה בארץ־ישראל למענם (בשנות התש־עים בערך). אבנר נשלח גם לאמריקה כדי לאסוף כספים למען ארץ־ישראל.

אבנר פרסם ספר "ציר נאמן" (ירושלים, תרנ"ח), שבהקדמ־תו הוא מוסר פרטים על עצמו. בעמוד השער הוא מגדיר את עצמו כ"זעירא דמן חבריא קדישא דירושלים יהושע זאב בן לא"א ר' ישראל יצחק ז"ל המכונה זיסנוויין דמתקריא אבנר למשפחת אמי נ"ע".

אבנר נולד בסובאלק, שם כיהן יותר מאוחר כמגיד מישרים ושוחט. בשחיטה עסק גם בסייני ובלייפון. הוא היה תלמידו של ר' ישראל סלנטר ובארץ־ישראל – של הגאון ר' יהושע־לייב דיסקין.

הוא היה אחד המייסדים של המושבה "ייסוד המעלה" של אנשי מזריץ'.

אבנר נפטר בירושלים בשנת 1899 בגיל 55 שנה.

משפחת כהן־קפלן

הלל כהן (קפלן) נולד בשנת 1855 בסובאלק להוריו שמואל וחנה קפלן. הוא עסק במסחר בסובאלק, אחר כך בליק (פרוסיה). בהשפעתו של ר' דויד גורדון, עורך "המגיד", שהו־פיע בליק, עלה הלל הכהן בשנת 1882 לארץ־ישראל. כן עסק בעיקר בעבודת אדמה. חי בפתח־תקוה, שם היה פעיל בתחו־מים רבים. הוא נפטר ביום י"ח בשבט תר"ע (1910).

בשנת 1887 קיבל ר' הלל הכהן את פני כל משפחתו, שגם היא התיישבה בפתח־תקוה. בנו ישראל, שנולד בסובאלק בשנת 1881, היה פועל במושבה. בנו השני יחזקאל, שנולד בליק בשנת 1882, היה במשך תקופה קצרה המורה לאנגלית בבית־הספר של פיק"א בפתח־תקוה. יחזקאל השתתף באורח פעיל בחיי הציבור של "אם המושבות".

מנחם־מנדל נחומובסקי

מ.מ. נחומובסקי היה בין מייסדי חדרה, שם כיהן תקופה ארוכה כמזכיר. הוא נולד בסובאלק בשנת 1862. למד בישי־בת וולוז'ין, שם הקים חברה סודית למען ארץ־ישראל בשם "נס ציונה". יותר מאוחר אירגן חברה כזאת בקובנה, שם נשא לאשה את חיה־רחל קוטלר. בשנת 1890 עלה לארץ־ישראל והתיישב בחדרה, ועשה רבות למען המושבה.

נחומובסקי נפטר בשנת 1902. כל ילדיו, פרט לאחד, מתו מקדחת.

יוסף עזריהו (אוזארקובסקי)

אישיות חשובה ביישוב הארץ־ישראלי היה יוסף אוזארקובסקי (עברת את שמו לעזריהו).

עזריהו נולד בשנת 1872 בסובאלק. היה חובב־ציון נלהב עוד לפני שהתיישב בארץ־ישראל בשנת 1893. בשנת 1900 חזר לסובאלק. עזריהו היה ציר של חובבי־ציון בדווינסק לקונגרס הציוני החמישי, שם היה חבר של "הסיעה הדמוקר־טית".

בשנת 1905 חזר עזריהו לארץ־ישראל. ביתו היה אחד מעשרת הבתים הראשונים בתל־אביב.

אחרי שארץ־ישראל נכבשה על ידי האנגלים, נבחר כיושב־ראש הקהילה בחיפה. בשנת 1919 נתמנה כמפקח של כל בתי־הספר העממיים בארץ, הנמצאים תחת ההשגחה של התנועה הציונית. אחר כך מילא את מקומו של ד"ר יוסף לוריא, מנהל מחלקת החינוך בארץ־ישראל.

עזריהו פרסם ספרי־לימוד חשובים. אחרי מותו (ו' ניסן תש"ה) הופיע ספרו על המטודיקה של הוראת תנ"ך.

יחזקאל רובינזון

יחזקאל בן דויד רובינזון נולד בשנת 1881 בסובאלק ובשנת 1883 היה כבר עם הוריו בארץ־ישראל. הוא היה בין המייסדים הראשונים של "הסתדרות פועלי פתח־תקוה". נפטר בשנת 1926.

יוסף זימאן

יוסף זימאן נולד בשנת 1882 בפיליפובה לאביו זאב ולאמו ליבה־פריידה (פראנק). סבו חיים שלח עוד בשנת 1885 את שני בניו אהרן ונטע לרכוש נחלה בארץ־ישראל. אבל הם חזרו, מפני שלא מצאו אדמה שתתאים להם.

יוסף זימן הקים בקובנו את האגודה "גאולה" לקניית קרקע בארץ־ישראל מידי ערבים. בשנת 1925 עלה לארץ־ישראל. היה בין הבונים הראשונים של "נחלת יצחק". הוא גם סייע בהקמת "איגוד יוצאי ליטא".

אברהם־משה קולר

מיילינובה בא אחד החברים הפעילים והראשיים של ציבור הפועלים היהודי בארץ־ישראל – א.מ. קולר, יליד שנת 1889.

א.מ. קולר הוא בנו של רב ילינובה ר' בן־ציון שמעון אליסזון. בגיל 12 שלחו אותו הוריו ללמוד בתלמוד־תורה ובישיבה של סובאלק.

א.מ. קולר נתן בסובאלק שיעורים לעברית ולתנ"ך. שנתיים היה מורה לתנ"ך ולעברית ביילינובה, אחר כך מורה בקלם שבליטא.

בשנת 1909 עלה קולר לארץ־ישראל. היה פעיל ב"השומר" ועשה רבות למען עבודה עברית. יחד עם דויד רמז פעל ב"הסתדרות פועלי שומרון" (1916). היה חבר ב"מרכז הסתד־רות הפועלים החקלאים". קולר היה גם בין המייסדים של המפלגה הציונית־סוציאליסטית בארץ־ישראל "אחדות העבו־דה", שהקימה אחרי איחודה עם "הפועל הצעיר" את מפא"י.

א.מ. קולר היה 7 שנים בהנהלת "המרכז החקלאי". בשנת 1920 עבר קולר להתגורר בקבוצת "גבע". קולר ערך את "ניב הקבוצה", "בעמק", "חג ומועד", "האמנות בחיינו".

יחזקאל־אליהו חרלפ

י.א. חרלפ נולד בשנת 1897 באקלרובה. אביו יעקב מגיע

ביחוסו עד הגאון מווילנה, אמו פייגה־חנה (בלאוס) – עד ר' ישראל סלנטר.

חרלפ למד בחדרים ובישיבה בסובאלק. בזמן מלחמת העו־לם הראשונה נתגלגל עם משפחתו לגרוזיה, שם היה חבר בוועד הציוני המקומי. חרלפ עמד בראש המפלגה צעירי־ציון בגרוזיה. הוא השתתף בוועידה הציונית הכלל־רוסית ובוועידת צעירי־ציון בפטרבורג בשנת 1917.

בשנת 1921 עלה חרלפ לארץ־ישראל. היה פעיל מאוד בקרב ציבור הפועלים, היה כמה וכמה פעמים ציר בוועידות ה"הסתדרות". הוא פרסם גם מאמרים ב"דבר" וב"הפועל הצעיר" בענייני דיומא.

חלוצי העיתונות היהודית־עברית

אם כי באזורם שלהם לא רשמו הסובאלקאים שום הישג בתחום העיתונות היהודית, מילאו מהגרים יוצאי סובאלק תפקיד חלוצי ראשון במעלה בפיתוח העיתונות היהודית והעברית בארצות־הברית ובארצות תבל אחרות.

בין החלוצים הראשונים של המלה המודפסת ביידיש באמריקה היו כתריאל־צבי שרהזון ומרדכי יהלמשטיין, שניהם סובאלקאים. יהלמשטיין נולד בסובאלק בשנת 1835, שרהזון – ב־1837 בפייזר, כפר קטן, לא רחוק מסובאלק. הם היו גיסים. בשנת 1866 הגיעו שניהם לניו יורק. באותה שנה הוציא מ. יהלמשטיין את העיתון היהודי "די אידישע פרעסע", שלא האריך ימים. יותר מאוחר הוציא את "די ניו־יארקער אידישע צייטונג", שגם לה לא האיר המזל פנים והיא ירדה במהרה מהבימה.

מ. יהלמשטיין חזר לאירופה, אך בשנת 1871 שב לארצות־הברית. בשנת 1874 ייסד את השבועון "יודישע גאזעטטען". ההצלחה הייתה מבוטלת, למרות זאת לא איבד שרהזון את תקוותו וכעבור שנים אחדות, בשנת 1881, ניסה את מזלו בהוצאת עיתון יומי בשם "טעגליכע גאזעטטען". היה זה היומון היהודי הראשון באמריקה ובעולם כולו. העיתון הזה החזיק מעמד שבועיים בלבד. נסיון של שרהזון בשנת 1883 לחדש את העיתון הזה נתן אותה תוצאה.

לחיים קצרים זכה גם "ניו־יארקער איזראעליט", שהוציא יהלמשטיין בשנת 1875.

רק בשנת 1885 האיר המזל את פניו לשרהזון. באותה שנה החל להוציא את "דאס אידישעס טאגעבלאט", שהתא־חד במרוצת הזמן עם "יודישע גאזעטטען". העיתון היומי החדש של שרהזון הופיע בניו־יורק בעזרת בנו יחזקאל וחתנו לעתיד יהודה־לייב (לעאן) קאמייקא, יליד וילקוביסקי, בשנת 1865 בערך.

"גאזעטטען־טאגעבלאט" האריך ימים עד שנת 1928, כאשר נרכש על ידי "מארגען־זשורנאל".

גם העיתון היהודי הראשון בשיקאגו נוסד על ידי סובאלק־אי, נחמן־בר אטלסון, בשנת 1877. אטלסון אמנם לא היה סובאלקאי טהור, כיוון שנולד בשאקי (פלך סובאלק), בשנת 1828. הוא בא לאמריקה בשנת 1857. שם העיתון הזה היה "די איזראעליטישע פרעסע" והוא הכיל גם מוסף בעברית בשם "היכל העבריה". העיתון התקיים כשלוש שנים.

כתריאל־צבי שרהזון היה פופולארי בניו יורק והשתתף בכמה חברות. החברה הניו יורקית "גבאי מחזיקי עניי ארץ־ישראל" שיגרה אותו בשנת 1875 לארץ־ישראל כדי שיחסל את הסכסוך בין שני בתי־חולים מתחרים בירושלים – של הספרדים ושל האשכנזים. שרהזון לא הצליח בשליחותו ובס־דרת מאמרים הסביר יותר מאוחר את הסיבות לכך.

שרהזון ויהלמשטיין יסדו את האגודה העברית הראשונה בעולם – "שוחרי שפת עבר", בשנת 1880. שרהזון פרסם גם בשנת 1882 את ספר־הלימוד לאנגלית בשפת יידיש, הראשון בעולם, "דער אמעריקאנער". שרהזון הואשם במשך הקריירה העיתונאית הארוכה שלו בשימוש בחומר זר לכתבי־העת שלו. אחת ההתקפות החריפות ביותר עליו בתחום זה הייתה של "צוקונפט" הלונדוני.

לו. שור, העורך־מו"ל של "הפסגה" בשיקאגו, ואחד הפובליציסטים העבריים הרציניים בשעתו באמריקה, הייתה דעה רעה מאוד על כתריאל שרהזון. הוא כתב עליו: "האיש השפל הזה הוא צרעת ממארת..." עם זאת יש לזכור כי השניים היו לפני־כן שותפים ב"הפסגה" ונפרדו. לפיכך אין דעתו של שור על שותפו לשעבר יכולה להיות אובייקטיבית.

כמו"ל של עיתונים רבים שגה כ. שרהזון לא פעם שגיאות גסות. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא יחסו למשורר העממי היהודי המפורסם ובן־עירו למחצה מוריס רוזנפלד. רוזנפלד היה כותב שירים בשביל "יודישעס טאגעבלאטט" של שרהזון. ביום בהיר אחד החליטו שרהזון ובנו לפטר את רוזנפלד וכתבו אליו את האיגרת הבאה: "אדון נכבד, אנו מוצאים לנכון להודיעך, כי החל מהיום אינך צריך עוד לכתוב אלינו. הסיבה היא, שכתיבתך אינה מספקת באיכות ובכמות". דוגמה נאה של "מבינות" ספרותית.

אולם בדרך כלל מילא כ. שרהזון כמה תפקידים חלוציים חשובים מאוד בפיתוח העיתונות היהודית באמריקה.

שרהזון הגיע להון רב באמריקה כפי שמעידה צוואתו, בה חילק 600,000 (60 אלף?) דולרים למוסדות יהודיים – שני שלישים לחברות בניו יורק ושליש לארץ־ישראל. שרהזון נפטר ב־12 בינואר 1905 בניו יורק ובהלווייתו השתתפו כ־50,000 איש.

מרדכי יהלמשטיין מת בניו יורק בשנת 1897. ארבע שנים לפני כן הופיע ספרו "דברי ימי ארצות־הברית".

אפילו כתב־העת היהודי הראשון באמריקה – "די פאסט" – קשור בשמו של יוצא סובאלק, צבי־הירש ברנשטיין מנייש־טאט. ברנשטיין היה מייסדו והסובאלקאי מ.י. יהלמשטיין היה עורכו השני (אחרי צבי גרשוני).

מהגרים מסובאלק היו גם החלוצים הראשונים של העית־ונות העברית באמריקה.

צבי־הירש ברנשטיין שנזכר לעיל היה העורך של "הצופה בארץ החדשה", שנוסד על ידו בניו יורק בשנת 1871 והופיע

חמש שנים תמימות. שותפו ליזמה היה הסובאלקאי הטהור מרדכי יהלמשטיין.

כיוון שהעיתון היה "סובאלקאי" אפשר למצוא ב"הצופה בארץ החדשה" גם חדשות מסובאלק: בגליון 42 מחפש יליד סובאלק את הבחור הסובאלקאי יעקב לוויט, שרימה אותו; בגליון 43 כותב יוצא סובאלק ר' ישראל־יצחק האפרתי חידושי־תורה; באותו גליון מודיע הסובאלקאי מרדכי יהלמש־טיין שהוא משמש כסוכן של חברת אניות בהמבורג וכו'.

בשנת 1881 ערך מ. יהלמשטיין את "המאסף בארץ החד־שה", שהופיע בניו יורק זמן קצר.

כתריאל־צבי שרהזון ייסד את "העברי" הניו יורקי (בשנת 1892). עורכו במשך כמעט כל זמן קיומו היה גרשון רוזנצוויג, מורה לשעבר בסובאלק. במשך זמן מה נערך "העברי" על ידי סובאלקאי אחר – אריה־דוב פרידמן.

ליהודה־ליב גורדון לא הייתה דעה טובה ביותר על כתב־העת העברי הזה. באחד ממכתביו הוא כותב: "גם מוציאי 'העברי', שרהזון אב ובנו, קוראים אותי לעזרה; אכן את פניהם השיבותי ריקם, כי מתוך העלים אשר שלחו לי לדוגמא ראיתי, כי האנשים ההם שפתנו איננה אתם ולא יבינו לדבר כן". יל"ג הביע את דעתו על סמך גליונות אחדים, אולי לא מוצלחים, אבל בדרך כלל לא היה "העברי" צריך להתבייש בלשונו בפני שאר כתבי־העת העבריים באותו זמן.

גרשון רוזנצוויג היה גם עורכו של "קדימה", "מכתב עת לענייני החיים ולספרות ישראל", שהחל להופיע בניו יורק בשנת 1899. הוא ערך גם את "הדבורה" והשתתף בעריכת "נר המערבי" הניו יורקי.

בשנת 1892 (ניו יורק) ו־1894 (וילנה) הופיעה "מסכת אמריקאי" שלו (מ"תלמוד ינקאי", שהופיע בניו יורק בשנת 1907). ב־1904 הוציא רוזנצוויג ספר פתגמים בשם "חמשה ואלף" (ניו יורק, תרס"ג, חלק א'), שהוקדש לכתריאל־צבי שרהזון. ב־1898 יצא ספרון שירים שלו "מזמרת הארץ". ב־1894 הוציא בניו יורק "שירים, משלים ומכתבים".

"מסכת אמריקאי" של רוזנצוויג היא קרוב לוודאי הסאטי־רה העוקצנית ביותר שפורסמה אי פעם בעברית וביידיש על ה"אול־רייט־ניק" היהודי ומנהיג הקהילה הבור והריקני באמריקה.

ג. רוזנצוויג נולד בשנת 1861 בקרוטושין. אחרי שהתחתן בשנת 1880 פתח בית־ספר עברי בסובאלק, שהתקיים עד צאתו לאמריקה בשנת 1888 וזכה להצלחה ניכרת. הוא נפטר בשנת 1914 בניו יורק.

משתתף פעיל למדי בעיתונות העברית באמריקה היה נחום־טוביה לונדון, שנולד בשנת 1837 בסובאלק. בשנת 1895 התיישב באמריקה. לונדון פרסם מאמרים ב"המודיע לחד־שים", "העברי", "הלאם", "בית ועד לחכמים", "ילקוט מער־בי". הוא השתתף גם ב"ג'ואיש אנציקלופדיה".

בסיכום, סובאלקאים קשורים קשר הדוק בהתחלות של העיתונות היהודית והעברית באמריקה והם רשאים להתגאות בתרומתם הגדולה בתחום זה.

מתוך כתבה של "גר ותושב" ב"המליץ", 1885, מס' 155, אפשר ללמוד, כי סובאלקאים הוציאו בשנת 1885 בבירת אנגליה עיתון יהודי בשם "המצַפה". עם זאת, יש לציין, כי השם הזה אינו מצוי בשום סקירות של העיתונות היהודית ואף לא בשום ביבליוגרפיה של עיתונים יהודיים.

אחד מחברי המערכת של "המצַפה" היה לפי תדהר ("אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו") אפרים איש־כישור.

אפרים איש־כישור היה שם־העט של שפינדלמאן, שנולד ב־20 ביולי 1863 בפונמון, פלך סובאלק. כל משפחתו התגור־רה אחרי זה שנים רבות בסובאלק. הוא ערך גם את "די יודישע נאצינאל צייטונג". איש־כישור עזר הרבה לד"ר הרצל בצעדיו המדיניים הראשונים בלונדון וד"ר הרצל מזכיר אותו ביומניו. הוא חי שנים רבות באמריקה ועלה משם לארץ־ישראל, שם היה רוויזיוניסט פעיל. הוא נפטר ב־23 בספטמבר 1945 בירושלים.

מו"לים

אברהם אבלה מארקסון היה בשנת 1860 שם ידוע בעולם המו"לים היהודי. בשנת 1860 החל להדפיס בווארשה את המשניות. ב־1862 פתח בית־דפוס בעיר מולדתו סובאלק. באותה שנה הדפיס שם את מסכת סופרים ובשנת 1863 – את ההגדה "גאולת ישראל" ו"חובת הלבבות". בדרך כלל מקובל שבבית־הדפוס של מארקסון בסובאלק הודפסו רק שלושת הספרים הנ"ל, אבל לאמיתו של דבר הודפס שם בשנת 1863 גם ספר תהילים. נראה שהעסק לא הצליח ובכך נסתיימה המו"לות של מארקסון בסובאלק.

מארקסון היה מו"ל ידוע בווארשה, אבל הרבה פחות מזה ידועה העובדה שהוא היה גם המייסד של בית־הדפוס וההוצ־אה לאור הידועה של א. באמברג.

לאחד המו"לים, בשם נחמן גולדברג, היה סכסוך עם אבר־הם אבלה מארקסון, מדוע הדפיס הלה במשניות שהוציא את חידושי ר' עקיבא איגר. גולדברג טען כי רק לו ישנה הזכות הבלעדית לחידושים האלה. אבל ר' שמואל מוהליבר, שהיה אז רב בסובאלק, פסק, שמארקסון היה רשאי לעשות זאת.

שמו של מארקסון כמו"ל היה כה נפוץ, שלעתים קרובות אף לא פירשו בשמו. הרב ר' יצחק אליהו לנדא, שהייתה לו טענה למארקסון, כי הלכו לאיבוד אצלו כתבי־יד שלו, מכנה אותו רק "המדפיס מסובאלק".

מארקסון היה המו"ל הסובאלקאי בה"א הידיעה, אבל הרבה פחות מזה ידוע, כי למשפחת יעבץ הידועה, שהוציאה בשנות ה־1860 חלק גדול מהש"ס הווארשאי וספרים אחרים, ישנה שייכות ניכרת לסובאלק. אחד מבני המשפחה הזאת, אליהו יעבץ, מציג את עצמו כסובאלקאי. על עמוד השער של הספר "תולדות רבנו עקיבא איגר" (ווארשה, תרל"ה) נאמר: "נדפס ע"י ר' אליהו יעבץ מסוואלק". מכאן יש להסיק, שהוא נולד בסובאלק או שהתגורר בה זמן רב.

ר' אליהו זה, כפי שהוא מוסר על עצמו בעמוד השער של

הספר הנ"ל, הוא בנו של ר' יהודה ליב יעבץ, שמוצאו מקולנה, אבל הוא היה קשור קשר הדוק עם איזור סובאלק. ר' יהודה־ליב, שהתיישב בירושלים בשנת 1854, הקים יחד עם קבוצת יהודים ישיבה קטנה בשם "עץ חיים". הרבה רבנים בירושלים הופיעו נגד זה בהאשמה, כי "בירושלים מבקשים ללמד נערי בני ישראל בילדונגס". המתנגדים פרסמו חוברת מיוחדת, בה הם כותבים בין השאר על ר' יהודי ליב יעבץ: "והזקן הזה היו לו סך עצום בכל שנה מגוברנא סובלק לחלק ללומדי תורה".

גם לר' מרדכי ב"ר יהודה הכהן, שהיה מגיד־מישרים בסובא־לק, ישנן זכויות בתחום הוצאת ספרים. הודות לו הופיעה מהדורה חדשה של הספר הידוע על הגאון מווילנה "עליות אליהו" (שטטין, תרט"ז). ר' מרדכי הוא המו"ל של "חבת ירושלים" מאת ר' חיים הלוי הורוויץ (קניגסברג, תרי"ח). הוא גם המו"ל של "נשמת חיים", מנשה בן־ישראל (שטטין, תרי"א). ר' מרדכי הכהן הוא גם המו"ל של "בית אברהם", אברהם דאנציג (קניגסברג, תרי"ט). עזר לו בכך בנו קופל, שחי עם אשתו ובנו בקניגסברג.

בשנת 1846 הופיע בברלין ספר "זכרון יהודה" (שאלות ותשובות לרבנו יהודה בן הרא"ש) מאת יהודה בן אלכסנדר זיסקינד רוזנברג מראצק, שפרסם אותו במימונו. הוא כותב בהקדמה, כי בברלין נתקל בכתב־יד של בנו של רא"ש, שגילו כבר "חמש מאות שנים".

כעבור עשר שנים פרסם ב"קובץ מעשי ידי גאונים קדמו־נים" שלו, חלק א', פירוש של רבנו רב האי גאון על סדר טהרות, "אשר זה אלף שנים גנוז וטמון" (ברלין, תרט"ז).

בשנת 1860 הוציא רוזנברג בלייפציג "שאלות ותשובות" מאת חיים אשכנזי.

בשנת 1846 היה כבר ר' יהודה רוזנברג זקן. בהקדמה ל"זכרון יהודה" הוא מתלונן, ששערו כבר הלבין והגיעו הימים כאשר אין עוד כל עניין. הוא סבל ממחלות, שכב חולה ועזוב בברסלאו, אחר כך בפרנקפורט ע"נ מאין ובברין. הוא נפטר בהאלברשטאט.

גם סובאלקאי אחר, שנתגלגל לווארשה, תכנן להדפיס "ספרים קדושים". יש להניח, שהדבר לא עלה בידיו. נמצאו רק שלושה ספרים שהוציא: "רבנו בחיי", חלק א', ספר בראשית (וארשה, תרי"ב), הובא לדפוס ע"י האיש הנכבד המפורסם מו"ה שמואל נטע בהרב מה"ו בנימין בישקאוויץ מסוואלק". ספרו השני הוא "חובת הלבבות" עם הפירוש "פת לחם" (וארשה, תר"י) והשלישי: "חשבון הנפש", מנחם מענדל ב"ר יהודא ליב (סאטאנאווער), (וארשה, תרי"ב). ר' שמואל בישקאוויץ חי תקופה ארוכה בפשרוסלה.

מאיר אריה ב"ר יאיר הכהן שנולד בסייני הוציא את "צוו־אה" מאת יוסף משה אברהם (ניו יורק, תשי"ב(?), מהדורה שניה. המהדורה הראשונה הופיעה בווארשה, 1845).

דוב־בר גולדברג (ב"ג), יליד כלודנה, על יד ראצק, ב־1890, חוקר בתחום הספרות היהודית העתיקה, הוציא כתבי־יד יקרי־ערך של גדולי ישראל בעבר, כגון "יסוד עולם" לר' יצחק ב"ר יוסף ישראלי, "ברכת אברהם" לר' אברהם בן הרמב"ם (ליק, 1859) ואחרים. הוא מת בשנת 1883 בפאריס. בשנת 1830 שימש כמורה אצל הגביר והמשכיל ליטינסקי באחד הכפרים על יד סובאלק. הוא פרסם 17 ספרים וחוברות ומאות מאמרים בעיתונות העברית תחת שם־העט הידוע בשעתו ב"ג.

אשר מרגלית מפשרוסלה הוציא את "פדאן" של מנדלסון, יחד עם ברקמאן מווילקובישק.

ר' ישראל יפה, חזן בסובאלק במשך שנים רבות, הוציא מהדורה שלישית של "שער השמים" מאת אברהם כהן אירירי (וארשה, 1864).

ספר תהלים

בצרוף

שמוש תהלים ועניינים אחרים הנאותים לו

מדויק היטב ומנוקד ומוטעם יפה

ע"פ המסרת וכתבי הקדמונים ובדוקים

נדפס פה סובאלק בשנת

ברעדעלהים שנת תרכ"ג לפ"ק

Druck und Verlag von A. Markfohn in Suwalk.

1863.

שער ספר תהילים שנדפס בסובאלק ב־1863

סופרים

סובאלק ותשע העיירות סביבה לא נתנו לספרות העברית־אידיש שמות נוצצים, אך יצאו משם סופרים, שתרמו, כל אחד לפי כשרונו, את חלקם ליצירה באידיש ובעיקר בעברית של המאה ה־19. חלקם כתבו גם בשפות אחרות.

יוסף שיינהאק

אחד הסופרים העבריים הסובאלקאים הוותיקים ביותר הוא יוסף שיינהאק. נולד בשנת 1812. מוצאו של שיינהאק מטיק־טין, אבל הוא יצא כנראה בשנות נעוריו לסובאלק, בה חי רוב שנותיו עד מותו. אחד מראשי הקהל בסובאלק, משה קראקובסקי, היה גיסו. העובדה שכל ספריו יצאו לאור בזמן מגוריו בסובאלק, מעידה שהוא עזב את טיקטין בגיל צעיר. ב"תולדות הארץ" שלו, שיצא לאור בשנת 1841, הוא כותב על עמוד השער: "מילידי טיקטין המתגורר בסובאלק". בגלל ענייני ספריו נהג שיינהאק לנסוע לווארשה, בה שהה תקופות לא קצרות, אבל משפחתו נשארה תמיד בסובאלק.

שיינהאק ידע שפות רבות (יוונית, לטינית, ערבית, ארמית ואחרות), כי בלי ידיעה גדולה בשפות לא היה מסוגל לכתוב חלק מספריו. האם למד את השפות האלו בבית מדרש כלשהו ואצל מורים כלשהם, או שהיה "אוטו־דידאקט" מוכשר מאוד – לא ידוע.

ב"תולדות הארץ" שלו (וארשה, תר"א) מסביר שיינהאק את "פלאי יוצר בראשית", לפי ביטויו של הגאון יצחק־אייזיק חבר בהסמכה שלו. זהו אחד הספרים הראשונים בעברית על מדעי הטבע.

"ספר המשביר או ערוך החדש" של שיינהאק (וארשה, 1858) מסביר את שרשי המלים בתנ"ך, בש"ס, במדרשים וכו', תוך השוואתם לשפות אחרות. "ספר המלואים או משביר החדש" (וארשה, 1867) מהווה המשך של הספר הקודם.

שיינהאק נפטר בשנת 1870 והרב הסובאלקאי ר' אליעזר־שמחה רבינוביץ' הספיד אותו.

שיינהאק היה בשעתו מוכר עד כדי כך, שבתמונה קולקטי־בית "תמונות חכמי וסופרי ישראל", המכילה דיוקנאות של אנשי המדע והסופרים המפורסמים ביותר ברוסיה, נמצאת גם תמונתו.

ברשימת המנויים של ספרו "ספר המלואים" נוקב י. שיינה־אק בשמו של "בני ר' שמואל שיינהאק". שמואל זה פרסם "איוב" (וארשה, תרנ"ו) ו"משלי" (וארשה, תרצ"ה) עם פירו־שיו. הוא נולד בשנת 1835 ומת ב־1913.

יהודה־לייב פאראדיסטאל

אחד הסופרים העבריים המעניינים בסובאלק הוא יהודה־לייב פאראדיסטאל, שנהג לעתים קרובות לעברת את שמו ל"פרדס־טל". לרוע המזל קיימות ידיעות מעטות על חייו. הדבר היחידי הידוע על מוצאו מצוי בהקדמה לספרו "מערכת מכתבים" (וארשה, 1853). שם כותב פאראדיסטאל, "נולדתי בכפר קטן של מחוז ליטאי, ושיחקתי עם ילדי האיכרים עד שהגעתי לגיל 14". משמע, שהוא נולד בכפר ליטאי, ששכן, כפי הנראה בסביבת סובאלק או בקירבתה. בשנת 1841 היה כבר פאראדיסטאל בסובאלק, מפני שבין המנויים על "תול־דות הארץ" של שיינהאק, שיצא באותה שנה, נמצא שמו.

בשנת 1862 יסד פאראדיסטאל בסובאלק את בית־הספר העברי הראשון. ב־1864 פעל עדיין בית־הספר היטב. מכאן יש לשער, כי עד סוף שנות הששים בערך התגורר עדיין פאראדי־סטאל בסובאלק. אחר כך עבר לווארשה, אבל מתי וכמה זמן היה שם, איננו יודעים. ברור רק, שאת ספריו כתב בסובאלק ולא בווארשה.

עוד לפני שפאראדיסטאל פתח את בית־הספר העברי שלו בסובאלק, עסק במתן שיעורים בגרמנית, צרפתית ועברית. את השפות האלו למדה אצלו בשנות 1854–1857 בסובאלק הסופרת העברית מרים מארקל־מוזסזון.

מתי נולד פאראדיסטאל? התאריך אינו ידוע, אבל יש לשער שהדבר היה בין 1815 ו־1820. זאת על סמך העובדה, ששמו נמצא בין המנויים על "פרחי אביב" של א.ב. גוטלובר, שהופיע בשנת 1837, ואין זה מתקבל על הדעת, שנער צעיר יחתום על ספר של גוטלובר.

איזה מקום תפס פאראדיסטאל במרכז היהודי הגדול של וארשה, על כך נוכל ללמוד מדבריו של ד"ר יעקב שאצקי: "עם יודעי העברית המעולים בווארשה נמנה המחבר של מערכת מכתבים עברית (1853) יהודה־לייב פאראדיסטאל, חתנו של דניאל נייפילד, מי שהיה יותר מאוחר עורך 'יוטש־נקה'".

פאראדיסטאל היה ללא ספק "מיודעי העברית המעולים" לא רק בווארשה. למקרא ספריו מוכרחים להתפעל מהטוהר והבהירות של שפתו בתקופה בה טבעה לשון זו בים של מליצות.

יצירה שנייה שלו היא "זכר רב" (וילנה, 1863), שמחברה היה ר' בנימין מוספיא הספרדי ופאראדיסטאל עיבד אותה.

יוסף בריל ("איוב") ממינסק ניהל בשנת 1878 ויכוח על הדקדוק של י.ל. פאראדיסטאל.

ב"המגיד" משנת 1858 (מס' 43) נמצא נקרולוג של פאראדי־סטאל על יהודה־לייב רוזנטל, הגביר והעסקן הידוע מפטרבו־רג.

יצחק זיבנברגר

אחד הסופרים העבריים החשובים בסוף המחצית הראשונה וראשית השנייה של המאה ה־19 היה יצחק בן דויד זיבנברגר.

ד"ר י. שאצקי כותב, שזיבנברגר נולד בשנת 1803 וכי היה "המחבר המשכיל הפופולרי ביותר בווארשה" בזמנו. הוא מספר גם שזיבנברגר היה מורה, שאיש לא ידע את שמו האמיתי וכינו אותו ר' איציקל דער בעל דקדוק.

אפרים דיינארד, שהרבה במסעות ברבע האחרון של המאה ה־19 במזרח־אירופה ונפגש עם סופרים ועסקנים יהודיים רבים, כותב שזיבנברגר הוא מסובאלק. ברור שהוא נולד בווארשה, כפי שאפשר לראות מההקדמה ל"מעגל ישר" שלו (וארשה, 1850), שם הוא כותב, שהוא "אחד מילידי ווארש־ויא", וכי במשך זמן מה חי בסובאלק.

"מעגל ישר" הוא ספר דקדוק, שזכה לשלוש מהדורות. בסוף הספר נכללים "סיפורים" ב"יידיש־דייטש". מבחינה לשונית השפה של פאראדיסטאל היא יותר נקיה ויותר יפה.

יצירתו החשובה ביותר של זיבנברגר היא "אוצר השרשים הכללי" (וארשה, תר"ג, תר"י, תרכ"ג), המסביר את שרשי המלים של העברית, הארמית וכו' בתנ"ך ובתלמוד. החלק הרביעי של הספר שהובטח לא הופיע.

יצחק זיבנברגר מת בט' ניסן, תרל"ט.

יוסף פינקלשטיין

בלתי־ידוע לגמרי הוא יוסף פינקלשטיין מסביבת סובאלק, שיצא בראשית שנות הארבעים להונגריה. על ספרו "מקורי מנהגים" (אמשטרדם, תרי"ג) נמסר כי המחבר הוא "מק"ק מישקאלטץ", כי שם, כנראה, התגורר. מהדורה שנייה הופיעה בווארשה (תרל"ד).

יוסף פינקלשטיין היה בן דודו של חובב־ציון הסובאלקאי הידוע ר' מרדכי־אליעזר אלטשולר.

ט"ף שפירא

עם הסופרים העבריים הידועים ביותר מסביבת סובאלק בתקופה הזאת נמנה ט"ף (טובי פסח) שפירא.

ט"ף שפירא נולד בסייני ב־1845. בשנות החמישים עבר אביו לפיליפובה. הוא הרבה במסעות, היה מורה בזאקרוצין, ולוצלאבק, פלוצק. שנים אחדות עסק בהצלחה בעבודה חינוכית בלודז'. בשנת 1874 הקים שפירא בסייני בית־ספר שלא זכה לאריכות ימים. ב־1881 בא לאמריקה, אך לא החזיק בה מעמד ועזב.

בסוף שנות הששים היה ט"ף שפירא ללוחם פעיל להשכלה ולעברית. "מכתבים מפולין" שלו, ביחוד על החינוך העברי ברוסיה, עשו בשעתם רושם עז.

ט"ף שפירא ניהל חליפת מכתבים ערה עם גדולי המשכילים בזמנו: פ. סמולנסקין, י.ל. גורדון, ש.י. פין, מ.ל. לילינבלום, ח.ז. סלונימסקי ואחרים.

ט"ף שפירא חיבר הרבה ספרים. מורה־הדרך למכתבים שלו "עט עברי" (וארשה, תרל"ח, תרמ"ג) מצטיין בשפתו היפה והנקיה. בחלק מ־91 דגמי המכתבים שלו אפשר היה להש־תמש עוד היום. בין שאר ספריו: "משלי אב", "ספורים", "יד ועט", "עובר לסוחר", "אמרי שפר", "בית האוצר", "שפינו־זה". אחרי מותו הוציא בנו ד"ר ישראל שפירא שניים מספריו "משל הקדמוני" ו"פתגמים של חכמים".

מאמרים וחיבורים אחרים במספר רב מאוד של ט"ף שפירא מפוזרים ב"הצפירה", "המליץ", "המגיד", "הכרמל", "השחר", "נגה הירח", "כנסת ישראל", "גן שעשועים" ועוד.

ט"ף שפירא נפטר בשנת 1924 בקאלוואריה.

יחיאל מהריח

מחבר בעל שם כה מוזר צלילו היה סובאלקאי. הוא גדל והתבגר מבחינה רוחנית בסובאלק ויש להניח שגם נולד שם.

שם המשפחה הזה הוא מיוחד במינו בין הסובאלקאים. ייתכן ששמו הוא ראשי תיבות, אבל בשום מקום הוא אינו נמצא כשהוא כתוב בגרשיים. על כן יש לשער, שמהריח הוא שם משפחה אמיתי.

ידוע הספר "ספר הדעות והמידות" **להרלב"ג**. חובר והוכן ע"י יחיאל בן שלמה מהריח, וארשה, 1865. ב"הכרמל", 1872, ח' אייר, נמצאים חידושי התורה שלו.

יחיאל מהריח מת בגיל 48 שנה בשנת 1873. בידיעה על מותו מבקש הכתב, י.ז. סטארופולסקי לשלוח עזרה לאלמנה ולילדים.

אריה־דוב פרידמן

אריה־דוב (לייב־בער) פרידמן, שפירסם כעשרים ספרים, נולד בשנת 1845 בסובאלק. הוא חי זמן רב בסייני ובחלק מספריו הוא גם מכנה את עצמו "איש סייני".

אריה־דוב פרידמן היה מחובבי־ציון הראשונים. בווארשה, בה התגורר משנת 1877 עד 1892, הקים את האגודה הרא־שונה של חובבי־ציון.

בשנות התשעים הגיע לאמריקה. שימש כמורה בווסטר, טרוי, רוצ'סטר, ותקופה מסוימת גם כרב.

פרידמן כתב ב"המגיד", ב"הצפירה" ועוד, וכן בעיתונות היהודית־אמריקנית.

אריה־דוב פרידמן מת בשנת 1929 באינדיאנופוליס שבאמריקה.

אפולון פינקנשטיין

על איש העט הזה חסרים פרטים ביאוגרפיים. אין יודעים אפילו את שמו הנכון וגם מקום הולדתו אינו ברור. יש אומרים ששמו יעקב־אבא פינקלשטיין, ולפי ש.ל. ציטרון מוצאו מסייני.

פינקנשטיין נולד בשנת 1850 בערך. הוא יצא בגיל צעיר לאנגליה. היה לו ידע רב והוא שלט בשפות רבות. פינקנשטיין עבד ב"טיימס" הלונדוני. הוא היה תחילה רדיקל, ואחר־כך חובב־ציון. שנים רבות עבד עם ישראל זנגוויל ביט"א. התרגום הראשון של "אוטואמנציפציה" מאת ד"ר פינסקר נעשה על ידיו.

מרים מארקל־מוזסזון

בין הסובאלקאים באותו דור הייתה אשה, שניסתה את כוחה בעט – זוהי מרים מארקל. בשנת 1869 פירסמה בעברית רומן גרמני מאת אויגן ריספארט (ד"ר פראנקולם). בראש הספר שתורגם נמצא מכתב של יהודה לייב גורדון, מלא התפעלות, שנכתב בטלז: "יקר בעיני ספרך, אשר כתבת, מפז ומכתם אופיר. ברוכה את לנו אחותנו... את היי למופת לאלפי רבבה".

על עמוד השער של הספר הזה מוסרת המתרגמת, שמוצאה ממשפחת ורזבולובסקי, שם הוריה שמעון וחיה ובעלה – אנשיל מארקל.

זאת היא ודאי אותה מרים ורזבולובסקי שפירסמה מאמר ב"המגיד" על בתי־ספר לנערות יהודיות, עם הסכמה חמה של אברהם מאפו. מאפו כתב גם אליה מכתבים פרטיים אחדים.

ב"די יודישע פאלקס ביבליאטהעק" הידועה של שלום־עליכם מונה הסופר י. וייסברג את מרים מוזסזון בין הנשים הידועות המלומדות ביותר. מעניינת מאוד הערתו של שלום עליכם על הודעתה של מרים מוזסזון שהיא תשתתף ב"פאלקס־ביבליאטהעק": "אנו מתגאים מראש בעובדת כזאת ומאחלים לעצמנו נשים כאלו... בין אחיותינו לפגוש לעתים קרובות ורבות".

מרים מארקל־מוזסזון הייתה הסופרת העברית הראשונה, שי.ל. גורדון ניהל עמה חליפת מכתבים שנמשכה תשע־עשרה שנים. המשורר העברי הגדול הקדיש אחת הפואמות החשובות ביותר שלו "קוצו של יוד" – שנושאה המרכזי היא האשה היהודיה – למרים מארקל.

מרים נולדה בשנת 1841 בווילקובישק, פלך סובאלק. בגיל 13 עברה עם הוריה לסובאלק, שם למדה שלוש שנים עברית,

גרמנית וצרפתית אצל יהודה־לייב פאראדיסטאל. בגיל 15 ידעה את כל התנ"ך. בעלה הראשון היה אנשיל מארקל. בקובנה נישאה בפעם השנייה למוזסון. יחד עם בעלה השני עברה נדודים רבים. מ־1875 עד 1914 התגוררו בווינה. בשלוש השנים האחרונות לחייה חיה בגראייבו, שם מתה בשנת 1921.

אהרן־צבי פרנקל

פרנקל נולד בשנת 1852 בסובאלק ונפטר בשנת 1903 באמריקה. הוא פירסם יצירות אחדות באנגלית, בין השאר In Gold we Trust. ניהל תעמולה רחבה למען הצמחונות ופירסם ספר באנגלית על נושא זה.

סלומון רובין

אחת הדמויות המעניינות כסופר וכאדם הוא סלומון רובין. מתוך האוטוביאוגרפיה שלו שהופיעה בשנת ה־1950אנו לומ־דים את תולדות חייו. סלומון רובין נולד בסובאלק בשנת 1852. בגיל 14 סיים את התלמוד־תורה והישיבה שם. הוא המשיך ללמוד "בעצמו", כשהוא לומד בחשאי גרמנית ומד־עים כלליים. בשנת 1870 נשא לאשה את מירל סגל מסובא־לק. בדרכים שונות הגיע יותר מאוחר לפרשבורג. הוא למד בישיבת פרשבורג של ר' משה בן שמואל שרייבר וקיבל ממנו סמיכה. משם יצא לפאריס. הודות לרבה של פאריס ר' צדוק הכהן, קיבל משרת רבנות באלזס־לוטרינגן, שם שהה 11 שנים. בשליחותם של העסקנים היהודיים בפאריס נסע בסוף שנות השמונים לספרד, כדי למצוא דרך, איך לפתוח את שערי הארץ הזאת בפני הגירה יהודית. שליחותו הייתה מוסוית ולכאורה נסע כדי לבנות בית־כנסת במדריד. העיתונאי המפו־רסם באותו זמן ארמאנד לוי נתן לו מכתב המלצה לקאס־טלאר, הנשיא לשעבר של הרפובליקה הספרדית.

שליחותו של סלומון רובין לא נתנה כל תוצאה והוא התיישב בבאיון, שם שימש כעוזרו של אריסטיד אסטרוך, רב־הכולל לשעבר בבלגיה. שם תרגם רובין לצרפתית את "חושן־משפט". הוא פירסם גם לקסיקון השוואתי של יוונית ועברית "שורש וענף". באותו זמן חיבר שתי פואמות פילוסופ־יות גדולות ואחת מהן, בעברית, שלח אל הקיסר לשעבר של בראזיל דון פדרו, שלמד עברית.

אחרי שחי תקופה מסוימת במארסיי, נסע סלומון רובין בשנת 1892 לאמריקה. בשנת 1894 הכין בכתב ידו את הקטלוג של כתבי־היד העבריים והערביים בספריית סוטרא המפורסמת, המהווה חלק של "הספריה המלכותית בקליפו־רניה".

יצירתו הגדולה ביותר של רובין הוא ספר על תהילים, שעליו עבד 20 שנה, והמכיל 1300 עמודים. הוא תרגם אותו יותר מאוחר מאנגלית לעברית בשם "נחלת ראובן" ולבסוף עוד הוסיף פירוש על "קהלת".

רובין כיהן כראביי בוודביין, ניו ג'רזי, בוטה מונטאנה, ויניפג, מינאפוליס, ספאוקיין (וושינגטון), קאלגרי, אלברטה. הוא נפטר בשנת 1927.

שמואל רוזנטל

שמואל רוזנטל, שנולד בסובאלק בשנת 1838, היה סופר שחמט מקצועי. הוא ערך שורה של עיתוני שחמט בצרפתית והרבה לכתוב בהם. רוזנטל היה פעיל במרד הפולני השני ואחרי כשלונו נמלט לפאריס, שם נתפרסם כשחקן שחמט. הוא השתתף בהצלחה רבה בכמה תחרויות בינלאומיות בשח־מט. בתחרות השחמט בלונדון בשנת 1883 הוענק לרוזנטל פרס על משחק יפה נגד האמן הידוע שטייניץ.

רוזנטל מת בפאריס בשנת 1902.

אשר מרגליות

אשר ב"ר יהודה־לייב מרגליות היה משכיל רבני, שנולד בשנת 1827 בפשרושלה. היה תלמידו של ר' חיים פיליפובר. יוסף רוזנטל מכנה אותו "הרב המופלג בתורה וחכמה ומשכיל ביראת אלהים". וכראיה לדבריו הוא מביא את ספרו של ר' אשר "נחלת אשר" (ניו יורק, תרע"ב, הוצא לאור על ידי בניו באמריקה). אשר מרגליות הוציא גם את "פדאן" של מנדלסון (יחד עם ברקמאן). מזמן לזמן כתב כתבות בעתונים העבריים.

הוא מת בשנת 1867 בקאלוואריה.

מוריס רוזנפלד

המשורר היהודי המפורסם מוריס רוזנפלד נולד בכפר הסובאלקאי בוקשה, לא הרחק מסייני, בשנת 1862. בשנת 1875 חזרו הוריו מווארשה, שם התגוררו ארבע שנים. על שנותיו בסובאלק כותב מ. רוזנפלד: "שם הייתי הולך־בטל קרתני, הייתי לומד קצת בבית־המדרש וקצת לומד לתפור על מכונה בבית־המלאכה של אבי". רוזנפלד מספר גם, כי כבר בסובאלק היו שרים – ובפרט זה היו ודאי הסובאלקאים הראשונים – את שיריו, שאליהם התאים מנגינות.

בגיל 18 נשא רוזנפלד לאשה את אסנה־ביילה יאבורובסקי, בת סוחר סובאלקאי. ב־1882 בא לאמריקה, אך חזר במהרה הביתה. ב־1883 התיישב מוריס רוזנפלד בלונדון, שם עסק בחייטות. שם החל לכתוב את שירי הפועלים הראשונים שלו. באותה שנה חזר לסובאלק, שם הוציאה אשתו את פרנסתה ממקצועה הישן – פיאות נוכריות.

משנת 1886 ישב רוזנפלד באמריקה. הוא המשיך לכתוב את שיריו והיה במהרה לאחד המשוררים היהודיים האהובים והפופולריים ביותר, ששיריו הושמעו בבית ובבית־החרושת.

תהילתו לא ארכה זמן רב. חיש מהר החלו לשכוח אותו. בגלל סכסוך עזב את "פארוועררטס" ועל ידי כך ניתק במידה רבה מקוראיו העיקריים – הפועלים היהודיים. אפילו בהלוויי־תו נעדרו אלה, שלמענם כתב כל ימי חייו – המוני הפועלים היהודיים.

יוסף רוזנטל

אחד הפובליציסטים העבריים הידועים בעשורים האחרונים של המאה הקודמת היה יוסף רוזנטל. הוא היה במשך שנים רבות אחד המשתתפים הראשיים של "המליץ" שם פירסם

מאמרים לאין־ספור. הוא הרבה גם לכתוב ב"הלבנון" ו"הכ־רמל" בענייני דיומא ומדע. ב"המגיד" החל את עבודתו הספרותית בסדרת מאמרים פילולוגיים. הוא השתתף גם באנציקלופדיה "אשכול".

ב"דברי משה" של ר' משה זאקס (וילנה, תרס"ו) מובאות כמה "שאלות ותשובות" שלו. שתי שאלות ותשובות פירסם ב"המליץ" (תחת שמות העט "הצעיר" ו"אחד מתלמידיו של הלל").

ב"כנסת ישראל" משנת 1887 פירסם רוזנטל חיבור גדול על "ספר היצירה".

ארבעה מאמרים גדולים פירסם יוסף רוזנטל בצורת ספר בשם "דרך אמונה" (וארשה, תרנ"ד). בשנת 1892 הופיע בברלין ספרו "אילת השחר".

יוסף רוזנטל היה שחקן שחמט ידוע. בשנת 1885 זכה בפרס הראשון בתחרות השחמט בדרוסקניק.

יוסף ב"ר מרדכי רוזנטל נולד בסובאלק בשנת 1844. בשנות התשעים עבר לווארשה, שם עסק בעריכת־דין. מותו בשנת 1913 עורר הדים רבים בעיתונות העברית.

אליעזר־דוב ליברמן

אליעזר־דוב ליברמן נולד בפילווישקי בשנת 1819 לאביו ר' צבי־הירש שהיה שוחט. בשנות נעוריו למד בלונה (פלך גרו־דנה), שם לקח אותו הרב המקומי, ר' איצלה, כחתנו. חותנו רצה, שליברמן יתפוס אחריו את כיסא הרבנות בלונה ומשום כך שלח אותו ללמוד בישיבת סלאבודקה. אך במקום להיות רב היה האברך מפילווישקי למשכיל ולא חזר עוד ללונה, אלא התיישב עם משפחתו בסובאלק בשנת 9–1848 בערך. הוא שהה כאן ארבע שנים ועבר לביאליסטוק. שם ובערים אחרות בסביבה ינק את פרנסתו מהוראת עברית וגרמנית בבתי עשירים. בסוף 1867 חזר לסובאלק, שם נשאר עד שנת 1885.

כאשר אליעזר־דוב ליברמן בא לסובאלק בפעם השנייה היו כבר לזכותו שני ספרים: "מגילת ספר" ו"צדקה ומשפט" מאת ש.ד. לוצאטו שתורגמו מגרמנית. כאן כתב את ספרו השלישי "גיא חזיון". מסובאלק כתב גם מאמרים, כתבות וחידושי־תורה בעיתונים עבריים שונים (הצפירה, הקול ועוד).

אליעזר־דוב ליברמן הוא אביו של אהרן־שמואל ליברמן, העורך הידוע של כתב־העת הסוציאליסטי הראשון בעברית "האמת". הוא מת בשנת 1897.

יהודה ויסטינצקי

שם שכיח וחשוב בעיתונות העברית בעבר היה ר' יהודה ויסטינצקי. הוא כתב מאמרים רציניים מאוד וחידושי־תורה רבים ברוב כתבי־העת העבריים של שנות השבעים והשמונים.

מנהיגי "מקיצי נרדמים" הטילו על ויסטינצקי לעבד – לפי כתב־יד בפארמה שבאיטליה – ולהוציא את "ספר החסידים". ההגהות, התיקונים, הביאורים ומראי־המקומות של ויסטינצ־קי להוצאה הזאת (ברלין, תרנ"א) של הספר הנודע הם בעלי ערך מדעי רב. תעיד על כך העובדה, שכעבור 33 שנים הופיעה מהדורה שנייה שלו עם פירושיו של ויסטינצקי (פרנקפורט ע"נ מיין, תרפ"ד), ושנים רבות אחרי זה הופיעה בישראל מהדורה חדשה של אותו ספר בעיבודו של ויסטינצקי.

הוא נולד בשנת 1843 בפשרושלה, חי בראצק, בבאקלרובה ובסובאלק. הוא ניסה את מזלו גם באמריקה, שם כיהן 5 שנים כרב בבופאלו. מאחר שלא הצליח להתאקלם מבחינה רוחנית באמריקה, חזר לסובאלק. הוא נפטר בשנת 1908.

יעקב בכרך

הסופר והחוקר הנודע של ספרות הקראים יעקב בכרך נולד בסייני בשנת 1824. אביו משה הוא בנו של הגאון ר' יהודה בכרך (הגרי"ב). הוא היה בקי מאוד בש"ס ובפוסקים, אבל לא הסכים לקבל משרת רבנות והוציא את פרנסתו מזיקוק יי"ש.

יעקב בכרך הוציא שורת ספרים, שהמפורסם ביניהם הוא "ספר היחש לכתב אשורי" (וארשה, תרי"ד).

משה ישראל גארסון

גארסון נולד בשנת 1861 ברצאק. בגיל צעיר מאוד כבר פרסם מאמרים ב"הקול", ב"המליץ" ויותר מאוחר ב"הצפי־רה".

בשנת 1881 הגיע גארסון לאמריקה. כאן עסק במסחר בלבד, אבל מזמן לזמן פרסם שירים ב"נר המערבי", "הדבורה" ו"העברי". בשנות התשעים התיידד מאוד עם מ.מ. דוליצקי, שאת שיריו הוציא על חשבונו.

משה ישראל גארסון מת בפורט אמבוי, ניו ג'רזי.

אברהם רוזנטל

אברהם ב"ר זלמן רוזנטל נולד בסובאלק בשנת 1875. בשנת 1898 סיים את הפקולטה לרפואה. הוא היה רופא במוסקבה ובברלין. בשנת 1924 התיישב בארץ ישראל. עד 1935 היה חבר המערכת של כתב־העת הרפואי "הרפואה". אברהם רוזנטל פירסם מאמרים רפואיים ברוסית ובעברית.

ויליאם פוכוצקי

אביו של פוכוצקי הוא יהודי מסובאלק, שהוגלה לטומסק שבסיביר על השתתפותו במרד הפולני השני. שם נולד ויליאם בשנת 1881. בשנת 1896 חזרה כל משפחת פוכוצקי לסובא־לק. על פעילותו ב"בונד" הסובאלקאי נאסר.

בשנת 1905 בא פוכוצקי לאמריקה. הוא פירסם סיפורים ופליטונים בעיתונים שונים. החל משנת 1915 השתתף ב"מא־רגן זשורנאל", שם כתב לעתים קרובות תחת שם העט "גראף פאטאצקי". פוכוצקי מת בניו יורק.

ישראל שפירא

ישראל, בנו של ט"ף שפירא, הלך בעקבות אביו – הן בהוראה והן בכתיבה. ישראל שפירא נולד בסייני בשנת 1882. בגיל 12 נשלח ללמוד בישיבת טלז, יותר מאוחר למד בגימנס־יית סובאלק. הוא למד באוניברסיטאות ברלין, שטראסבורג, שם קיבל את תואר הדוקטור שלו.

בשנת 1907 נתמנה כמורה בסמינר למורים של "עזרה"

בירושלים. בשנת 1914 היה מנהל המחלקה השמית של ספריית הקונגרס בוושינגטון. הוא כיהן גם כפרופסור למדעים השמיים באוניברסיטת וושינגטון. בשנותיו האחרונות חי ד"ר שפירא בישראל ושם נפטר בשנת 1957.

ישראל שפירא החל את פעילותו הספרותית בגיל צעיר מאוד. הוא כתב בהמליץ, הצפירה, המגיד, היהודי, העברי, מקלט, הדואר ואחרים.

שפירא פירסם כמה יצירות מדעיות כגון:

Die Haggadische Elemente im Erzählenden Teil des Korans (1902, Leipzig)

Leviticus XXVII im Lichte des Talmuds (1909).

Schiller und Goethe im Hebräischen (1935).

פירוש משניות של הרמב"ם (ירושלים, תר"ע); אוצר תרגומים עבריים מהספרות הגרמנית (תרצ"ד); אוצר תרגומים עבריים מהשפה האנגלית (תרפ"ט).

אהרן צבי רומאנובסקי

רומאנובסקי נולד בכפר גובי, על יד סייני, בשנת 1885. אמו היא בת דודה של מוריס רוזנפלד. חלק מילדותו שהה בסובא־לק. יחד עם קבוצת חברים הוציא בסובאלק עיתון ילדים משוכפל, בו כתב שירים.

בשנת 1904 יצא רומאנובסקי ללונדון, שם סיים את האוניברסיטה. היה אחד מהמשתתפים הראשיים ב"די צייט" של מוריס מאייר. רומאנובסקי כיהן שנים רבות כנשיא של פועלי־ציון באנגליה.

לייב דינסקי

לייב דינסקי הוא סובאלקאי, שנולד בשנת 1890. בשנת 1905 יצא לפאריס. לאמריקה הגיע בשנת 1913.

דינסקי עשה את צעדו הראשון בשנת 1916 בשיר ב"קו־נדס" הניו־יורקי. הוא כתב הרבה שירים מהפכניים. הוא המחבר של הספרים "דערווייל" (1922) ו"טעג אין שאפ" (1936).

מאיר קויפמן

קויפמן נולד בסובאלק בשנת 1899, יותר מאוחר יצא לאמריקה. בשיקאגו יסד את "אגודת הסופרים הצעירים" ובפירסומיה הרבה לכתוב. קויפמן השתתף גם בעיתונים יהודיים שונים באמריקה.

אברהם־אבא סנייר

מוצאו של א.א. סנייר מסייני. הוא נכדו של הגביר הידוע בשעתו ר' יהודה־לייב סנייר. בשנת 1910 תרגם את "מאריה סטיוארט" של פ. שילר.

י.ש. וייס

י.ש. וייס, הידוע בשם־העט העברי שלו יהושע הלבני, חי בסובאלק כשבע שנים. הוא ראוי להיכלל במאמר הזה, מפני שנדמה, כי הוא הסופר היחידי, שבספרו מתוארת סובאלק (וסביבתה) כה הרבה בעשורים האחרונים של המאה התשע־עשרה. זאת עשה בספרו "טלטולי גבר".

י.ש. וייס נולד בביילסק בשנת 1872. ב־1882 בא לסובאלק, שם נשא אשה ופתח בית־ספר. הוא התיידד מאוד עם ש.ל. ציטרון, שאף הוא היה באותן שנים מורה בסובאלק.

י.ש. וייס לא שבע הרבה נחת בחייו. הוא הרבה לנדוד, וגם אחרי שבא לאמריקה לא מצא מנוחה. הוא היה שנים רבות מלמד בניו־יורק, אך לא מצא סיפוק בעבודתו.

כתב־היד של החלק השני של "טלטולי גבר" היה מוכן לגמרי, אבל בגלל התמרמרותו העלה אותו וייס באש.

על כתבותיו ב"המליץ" נהג וייס לחתום לעתים קרובות באותיות A.V–S

י.ש. וייס נפטר בשנת 1948 בלוס אנג'לס.

ד"ר א. דושקין

ד"ר א. דושקין נולד בסובאלק בשנת 1890. בשנת 1902 הגיע לארצות־הברית, שם היה במרוצת השנים לאחת הדמו־יות הראשיות בתחום החינוך היהודי. ספרו Jewish Education in New York City הוא אחד הטובים ביותר בתחום זה. אחרי מלחמת העולם הראשונה תפס ד"ר דושקין מקום ראשון במעלה בחינוך העברי בארץ־ישראל.

ההגירה הסובאלקאית

עשרות שנים לפני ראשית ההגירה ההמונית היהודית ממזרח־אירופה לארצות שמעבר לים התנהלה כבר הגירה של יהודים מאיזור סובאלק לכל כיוון. אמנם ההגירה הזאת לא לבשה עד שנות ה־80 של המאה ה־19 אופי המוני. יהודי סובאלק היו בין היהודים הראשונים ממזרח־אירופה, שרגלם דרכה על אדמת אמריקה, כשם שבראשית ההגירה ההמונית המזרח־אירופית היהודית לאמריקה היו שוב בין הראשונים. קירבת הגבול הפרוסי הייתה אחד הגורמים הראשיים בתופעה זאת.

יהודים מפלך סובאלק (אז עדיין רק חלק של פלך אוגוס־טוב) באו לאמריקה לפני כ־130–150 שנה. בין המהגרים היהודים־פולנים של המאה שעברה נמצאו יהודים מאיזור סובאלק.

הרעב הגדול בשנת 1847, שממנו סבלו במיוחד יהודי סובאלק, גרם כנראה לכך, שמספר מסוים של יהודי המקום היגרו לצפון־אמריקה (ולמקומות אחרים). ראיה לכך תשמש העובדה, שכבר כעבור זמן קצר אנו מוצאים עקבות ניכרים של יהודים מסובאלק בארצות־הברית.

בין מייסדי הקהילה הראשונה של יהודים רוסיים־פולנים בניו־יורק בשנת 1852 היו יהודים מראצק ופיליפובה: ר' לייב ראצקר, ר' שמואל הלוי אייזיקס, ר' אברהם ב"ר מאיר ראצקר והפיליפובאי ר' חיים סוקולסקי. ר' שמואל הלוי אייזיקס נולד בראצק בשנת 1825 והגיע לאמריקה ב־1847. הוא נפטר בשיקאגו בשנת 1917. ר' חיים סוקולסקי למד תורה אצל

הגאון ר' חיים פיליפובר. בניו יורק היה סופר סת"ם, כתב גם מאמרים רבים בעברית והוציא ספרים אחדים באנגלית.

נחמן־בר אטלזון, יליד שאקי שבסביבת סובאלק, חי כבר בשנת 1851 בשיקאגו. הוא פירסם מאמרים בכתבי־עת עבר־ יים באמריקה.

ברשימה של 4 יהודים בריצ'מונד (וירג'יניה) משנת 1855 נמצא שמו של מ. לאזארוס, מקאלוואריה, איזור סובאלק.

בסוף שנות החמישים של המאה ה־19 אנו מוצאים כבר שם של יהודי מסובאלק, שמילא תפקיד חשוב ביצוא וביבוא של קליפורניה. שמו ראובן אייזקס. אותו ראובן הוא כנראה קרוב משפחה של שמואל הלל אייזיקס הנזכר לעיל, שבשמו אנו נתקלים שוב כעבור חמש־עשרה שנים בערך על קול־קורא בדבר בתי־ספר יהודיים יומיים בניו־יורק.

הסיפור של הקול־קורא הזה מעניין מאוד ומן הראוי להזכירו כאן ולו גם בקיצור. בשנת 1871 הופיע בניו יורק מעין קול־קורא מאת רבי י"מ איש ליטאי, שאסון גדול לילדים היהודיים באמריקה ללמוד בבתי־ספר כלליים. משום כך קמה קבוצת יוזמה כדי לייסד "בתי־ספר מיוחדים לילדים יהודיים". משונה הדבר, שכמעט כל היוזמים היו מסביבת סובאלק: רבי שמואל הלל אייזיקס שהוזכר כבר, יליד ראצק, הרבני שלמה־ זלמן ליאנס, "ראש משכן ישראל לאנשי ראצק", הרבני משה־ ליפא אברהמס, ראש חברת "מזהירי שבת לבני סובאלק".

כבר בשנת 1866 הוקמה בניו יורק "חברה גומלי חסדים לאנשי סובאלק". ראש הגבאים היה ר' שמואל מאטוליער, האחרים – יעקב זאב פיאלאנדצער ויעקב דיקהייזר. המטרה הייתה לבנות בכסף בית־מדרש לחברה ולתת תמיכה לסובאלקאים המגיעים.

משפחת ד"ר שמואל שולמאן, שהיה יותר מאוחר מראשי היהודים הרפורמיים, באה לשם מסובאלק בשנת 1867.

ב"המגיד" משנת 1868 (מס' 34) מודיע אברהם בן מאיר הלוי, יהודי מראצק ותושב ניו יורק, כי האחים הסובאלקאים כנהיים ברחו עם שטר שלו בסך 1,000 דולרים.

בשנות הרעב של 1868–69 גדל מספר הסובאלקאים באמריקה עד כדי כך שמצאו כבר כדרוש ואפשרי להקים בית־מדרש שלהם. ואכן נוסד בשנת 1870 בית־המדרש הרא־ שון של יהודי סובאלק באמריקה בשם "משכן ישראל לאנשי סובאלק" (ניו יורק, 5 איסט ברודוויי).

בין "מנהיגי החברה" של "בית הכנסת מאריאמפאלער ילדי פולין אוהבי שלום" בשנת 1871 נמצא השם של אריה ליב ב"ר משה דירעקטאראוויץ מסובאלק.

בשנת 1871 מחפשת לאה בת ר' צבי־הירש נחימסקי מווי־ ז'אן אחד בשם שבתי טאברישקוסקי, שנעלם אי שם באמרי־ קה.

מן הראוי להזכיר כאן את העובדה המעניינת, שבשנות ה־90 היה יהודי מסובאלק סינאטור ידוע באמריקה, אם כי איש לא חשד כנראה ביהדותו. זהו הסינאטור הוג'ס מאלאבאמה, ששמו בסובאלק היה פשוט חדש. ומן הראוי לציין כאן עובדה נוספת: כאשר גדלה תנועת "עם עולם", שרצתה בין השאר להקים מושבות באמריקה, כדי ליצור שם חיים לאומיים חדשים, – הייתה סובאלק מהראשונות שנענו לקריאה. בסובאלק היה בשנת 1881 אחד הסניפים הראשונים של "עם עולם" בכל רוסיה.

גם **לדרום־אפריקה** היגרו בתקופה מוקדמת יהודים מאיזור סובאלק, אם כי בהחלט לא באותה מידה כמו לארצות־ הברית. ח. גרשאטר, אחד הסופרים היהודיים־אפריקניים הידו־ עים והחשובים, כותב בשמו של המחבר נ.ד. הופמאן, שהיה פופולרי בשעתו, כי כבר בשנת 1870 בערך חי בקימברלי היהודי הסובאלקאי צ. וייס. אחד הסוחרים היהודיים ועסקני הציבור החשובים ביותר בקייפטון היה חיים ליברמן, שנולד בסובאלק בשנת 1852 ובא לדרום־אפריקה בשנות השבעים. אותו ליברמן היה יהודי דתי, אך התפתה על ידי הראביי הרפורמי א.פ. בינדר והיה לעסקן פעיל ב"קונגרגיישן" שלו בקייפטון. הוא היה כה מקובל במקום מגוריו החדש, שמשנת 1904 עד 1907 היה ראש עיריית קייפטון. ייתכן שהיה נבחר גם לפרלמנט הדרום־אפריקני בשנת 1907, אבל יהודים רבים הצביעו נגדו, משום שנגרר אחרי הראביי הרפורמי שלו בהתנגדותו לציונות וללשון היהודית, כשפה אירופית.

אבל סובאלקאים החלו להגר לפני למעלה מ־140 שנה לא רק לארצות מעבר לים. באותו זמן (ועל פי ההגיון עוד יותר מוקדם) התפשטו על פני ארצות רבות באירופה גופא. קירבת הגבול, ביקורי מסחר תכופים בחוץ־לארץ, נשואים עם בני ערים אחרות וכדומה גרמו לתופעה הזאת. הייתה עוד סיבה, שהביאה לתפוצה הסובאלקאית בערי אירופה: יהודים מאיזור סובאלק, שהיו נוסעים לארצות מעבר לים, נאלצו לא פעם להתעכב במקומות המעבר שלהם – וכך קמו במקומות שונים באירופה מושבות מהגרים של יהודים מפלך סובאלק.

עדה קטנה של יהודים מאיזור סובאלק קמה במולדביה־ ואלאכיה אשר בהונגריה.

בשנת 1840 אנו מוצאים כבר יהודי מאוגוסטוב, דויד בן יצחק צ'ארנאווסקי, בקראיובה שבוואלאכיה, המחפש את משפחתו שנשארה בעיר מולדתו.

בשנת 1863 מחפש א.מ. אלטשולר מסובאלק את בן דודו פינקלשטיין בהונגריה.

בשנת 1864 משמש מאיר הירשפלד מראצק כמורה לדת בקלויזנבורג שבהונגריה. בשנת 1876 מחפש אותו אחיו יצחק, המתגורר בבאקלרובה.

בשנת 1873 מחפשת פייגה אייזנברג מסובאלק את בנה דויד הלוי, שיצא למולדביה־ואלאכיה.

בשוודיה הייתה כבר בראשית שנות ה־60 מושבה ניכרת של יהודים מאיזור סובאלק, כפי שאפשר לראות מתוך כתבות בעיתונות, מן הראוי להביא כאן דוגמאות אחדות:

מאניה בת ר' יוסף מסובאלק מחפשת בשנת 1865 את בעלה יוסף ביאלוגורסקי, שנולד על יד סייני ויצא לשטוקהו־ לם.

בשנת 1870 שלח אדם בשם אריה־לייב קליין, מקארלשטאדט שבשוודיה, תרומה לכמה מוסדות יהודיים בעיר מולדתו סובאלק. ברור, שהיהודי הזה חי שם עוד שנים קודם לכן.

בשנת 1871 אנו מוצאים מודעה בעיתונות של הסובאלקאי יצחק־דוב מירקובסקי, שהוא מחפש את בנו לייב, שיצא לשוודיה, אבל אותו מירקובסקי לא חי כבר אז בסובאלק, אלא במזרח־פרוסיה.

באותה שנה תוקף סובאלקאי יהודי שני בשוודיה מאמר ב״המגיד״, שדיבר רעות על יהודים בשוודיה, שבאו מרוסיה־פולין. שמו טוביה בן ר׳ צבי לייבזון. כפי שאפשר לראות מתוך רשימה שנייה, חי לייבזון בסאלווסבורג, וזאת מזמן.

בשנת 1872 משמש צבי־הירש ברקמאן מוויז׳אן כשוחט בגוטנברג שבשוודיה. בשנת 1874 אנו מוצאים את ברקמאן זה בגוטנברג, כמתרים למען רעבים בירושלים.

מרכז ניכר של בני סובאלק היה **בוואַרשה**.

בשנות ה־70 פעל בוואַרשה המורה והסופר שהיה ידוע אז י.ל. פאראדיסטאל, תושב סובאלק במשך שנים רבות. המש־כיל והסופר הידוע י. זיבנברג חי כפי הנראה בסובאלק זמן רב. בסוף שנות החמישים פעל כבר בוואַרשה אבלה מארקסון, המדפיס והמו״ל הסובאלקאי הידוע. גם לרוזנטלים מסובאלק, שהיו פזורים בערים רבות של רוסיה־פולין, היו ״נציגים״ שלהם בוואַרשה.

בשנת 1864 פתח היהודי הסובאלקאי שמואל מינץ אכסניה בוואַרשה תחת השם ״האטעל לויבעס״.

ברשימת המנויים של תושבי וארשה על ספר, שהופיע בשנת 1865, אנו מוצאים את השם דויד כהנא מסובאלק.

ברשימת המנויים של תושבי וארשה על ספר אחר, שהודפס בוואַרשה בשנת 1871, נמצא שמו של שמשון־זאב פיינברג מפיליפובה.

בשנת 1872 למד יהודי מסייני אשר־בר, שחי בוואַרשה, את האומנות בכוחות עצמו וקיבל פטנט למכונה לחיתוך ברזל.

על מצבה משנת 1881 בבית־העלמין בוואַרשה אנו קוראים: ״הגביר הישר באדם, תורה אהב מצווה שמר, מ׳ משה (יעקב) בן שוע ונכבד בעדתו הר״ר יהודה ז״ל בראהן, יליד סובאלק, תושב ווארשא. נפטר כ״ו אלול תרמ״ט לפ״ר״. בראהן (ברוין) היה בין שמות המשפחה הידועים בסובאלק. ברשימות מנויים רבות של בני סובאלק אפשר למצוא את השם. היה אפילו בסובאלק בית־תפילה על שם (ר׳ יצחק) ברוין.

בערים שונות אחרות אנו מוצאים יהודים שהתגלגלו מפלך סובאלק או עדויות פעוטות עליהם.

לאודיסה התגלגל עוד לפני שנת 1865 הסובאלקאי זרח בן בנימין, המבוקש על ידי אשתו חיה־שרה אהרנזון, גם הוא סובאלקאי.

בשנות ה־60 התיישב בלודז׳ בנו של הגביר הסובאלקאי מאיר ב״ר ניסן רייגרודסקי, בנו השני עבר לפטרבורג.

בשנת 1872 הלך לאיבוד במשפחת אברהם־צבי רובליאנסקי מבאקלרובה נער בן שלוש־עשרה בברלין.

בשנת 1871 אנו מקבלים דרישת־שלום מיהודי סובאלקאי בריגה, שמעון ורז׳בולובסקי. מדרישת־השלום אפשר לראות, שלא הייתה זו שם שנתו הראשונה.

מושבה של מהגרים יהודיים מסביבת סובאלק הייתה ברא־שית שנות ה־70 (ויותר מאוחר) בהאמבורג, שם נתקעו, כפי הנראה, מסיבות אלו או אחרות, בדרכם אל מעבר לים.

בשנת 1872 מחפש רפאל־מנדל מוויז׳אן, הנמצא בהאמבורג, את אחיו זאב ב״ר מנחם מענכין (מנוחין?).

באותה שנה יש כבר ליהודי מסובאלק אברהם־דויד וולינס־קי בית מלון בהאמבורג תחת השם ״האטעל ווארשאו״. הוא עצמו שימש עוד לפני כן כשוחט במשך 6 שנים באלטונה שבפרוסיה.

מושבה קודמת ויותר גדולה של מהגרים סובאלקאים היי־תה קיימת בפאריס. כבר משנת 1843 חי שם ליאון הולנדרס־קי, שהייתה לו משפחה גדולה בסובאלק.

על כך שהסובאלקאים החלו להתיישב בפאריס בשנות הארבעים–חמישים של המאה שעברה מעידה העובדה, שהחברה הראשונה של יהודים פולנים בבירה הצרפתית הוק־מה בשנת 1856 על ידי סובאלקאים. שם החברה היה: Société de Secours Mutuel des Israélites Polanais de la Loi Rabbinique. לחברה היה בית־כנסת משלה, ששמו היה ״דאס סובא־לקער שולכל״. לחלק מנשיאי החברה הזאת בין שנות 1856 ו־1882 היה הכינוי ״דער סובאלקער״. אפילו ספר־תורה לבית־הכנסת הזה הובא מסובאלק. זה קרה בשנות השבעים, וגם חזן בית־הכנסת היה סובאלקאי, ישראל מיכאלובסקי. אחד ממייסדי החברה היה פייוול שטרן, כפי הנראה שמהשטרנים הסובאלקאים.

בשנות החמישים באה לפאריס המשפחה הסובאלקאית נובושלסקי. אברהם נובושלסקי היה מזכיר של אגודת הפרוו־נים היהודית הראשונה, שהוקמה בפאריס בשנת 1879.

בין עסקני הפועלים בפאריס היה ז׳אן ז׳אוורקובסקי, שמשפחתו באה לשם בשנת 1868. הוא מספר בזכרונותיו כי ״בפאריס פגשנו הרבה סובאלקאים״.

בין המייסדים של איגוד הפועלים היהודי בפאריס בשנת 1896 נמצאו: יעקב מאטולסקי, יליד סובאלק בשנת 1859, שהתחתן עם בת עירו לאה גולדמן, ואייזיק שומסקי, שנולד בסובאלק בשנת 1862.

צאצאי מהגרים יהודיים בצרפת תפסו שם עמדות פוליטיות חשובות מאוד. בתקופה האחרונה, אחרי שבוטלה הרפובליקה הצרפתית החמישית, נכנס לממשלתו של הגנרל דה־גול היהו־די מישל בוקאנובסקי, נכדו של מהגר סובאלקאי בפאריס. בוקאנובסקי היה בין הראשונים שהצטרפו לתנועת המרי של דה־גול אחרי כניעתו של המרשל פטן. גם אביו של בוקאנובס־קי, מוריס, היה שר. פואנקארה המפורסם מסר לו בשנת 1928 את תיקי השר למסחר ולתעופה. בוקאנובסקי נספה בתאונת מטוס באותה שנה.

אנגליה. מושבת מהגרים גדולה מפלך סובאלק באירופה ב־30–40 השנים האחרונות של המאה שעברה הייתה באנג־ליה.

בשנת 1872 חיו כבר באנגליה מספר כה רב של מהגרים יהודיים מפלך סובאלק, שיהודים אחדים (וודאי שמאותם מקומות) שלחו ידם בהעברת כספים מאנגליה לאיזור סובא־לק.

בשנת 1873 מחפשת צירל ב״ר אברהם קאלצקי מסובאלק

את בעלה לייב־בר לווינסקי, שיצא ללונדון ושם נעלמו עקבו־תיו.

בשנת 1876 מחפשת מרים שלאכצקי מסובאלק, שהתח־תנה בווארשה, את בעלה, שיצא ללונדון.

בשנות ה־70 מכהן ר' נחום ליפמן, יליד סובאלק, כמשגיח על השוחטים בלונדון.

קיים מיסמך מאוד מעניין, שיש לו שייכות למושבת המהג־רים היהודית, בתוכה גם סובאלקאים, בבירת אנגליה בראשית שנות השמונים. זהו מכתב ארוך ברוסית, מתאריך 31 בינואר 1882, לונדון, "אל הוד מעלתו התובע הכללי ליד הסינוד הקדוש מר פובידונוסצב". אחרי התואר הזה פותח המכתב במלים, "אנו החתומים מטה יהודים מרוסיה, שבאנו לאנגליה לא בגלל חטא כלשהו... אלא שהמחסור בפרנסה בתחום המושב היהודי והמצוקה הגדולה אילצו אותנו לעזוב את המולדת..." אחרי זה מוסבר, כי היהודים אינם מנצלים, שההגבלות על יהודים ברוסיה לא ישיגו את מטרתן, שיש לבטל את הגזירות נגד יהודים וכו'. בין 15 החתימות ישנן שתיים מהעיר סובאלק: אברהם רובינשטיין ופסח ברוין.

בשנת 1883 פונה כתב "הצפירה" (מס' 32) בסייני, חלוונא ברנשטיין, בדבר עזרה להחזקת התלמוד־תורה "לכל אחינו בני עירנו סייני, השוכנים כבוד בצרפת ובאנגליה".

בשנת 1884 היה כבר בית־כנסת למהגרים מסובאלק בלו־נדון, בו התפללו חזנים משלהם.

הרב משה־חיים חיימזון מסובאלק היה בשנות ה־90 דיין ראשי בלונדון.

בשנת 1894 קיימת בלונדון החברה "פועלי צדק בני סובא־לק" עם מגיד קבוע שלה.

בשנת 1896 התקיימה חנוכת "בית הכנסת החדש" של "חברת מעגלי צדק אחים דסובאלק" בלונדון. לכבוד המאורע הופיעה שם באותה שנה חוברת "זמירות ושירות" בעברית ובאנגלית.

בשנות ה־90 הוציאו סובאלקאים אפילו עיתון יהודי בלו־נדון.

הגירת יהודים מאיזור סובאלק גרמה טרגדיות משפחתיות לא־מעטות. בעל נסע לחפש אושר במקומות אחרים ו"שכח" את אשתו, ילדים נסעו לנסות את מזלם בארצות אחרות ו"נעלמו" וכדומה – תופעות לוואי של כל הגירה.

האשה שרה בת ר' יודל, שמוצאה מקולנה, אך מתגוררת בסובאלק זה 16 שנים, מבקשת בשנת 1860 לעזור לה לתפוס את בעלה הנמלט שמואל שלזינגר.

בשנת 1869 מחפש הרב הסובאלקאי אחד בשם אריה־לייב קלינקובשטיין, שעזב את אשתו ואת שני ילדיו.

ב־1872 מחפשת רחל סלאוור מסובאלק את בעלה דויד אוטינסקי.

ב־1874 מחפש צבי־אריה בארגשטיין מסובאלק את אביו, שהיגר ונעלם.

ב־1873 מודיע הרב מסייני, כי המהגר ברוך־מאיר ואלצ'ינס־קי מהכפר גיבי על יד סייני, עזב את אשתו.

חיה מישקובסקי מפשרושלה לא שמעה זמן רב מבעלה זוסל באמריקה. בתשובה למודעתה בעתון הגיעה ההודעה, כי בעלה מת בטקסאס.

בשנת 1878 יצא מנחם־מוניש לווין מסובאלק לאמריקה והשאיר את אשתו שרה בת נפתלי הירץ מקיידאן.

הייתה תופעת־לוואי שנייה של ההגירה. לא לכל המשפחות היהודיות שהיגרו הייתה האפשרות לקחת מיד עמן את כל בניהן. היו מקרים רבים מאוד, כאשר רק יחידים ממשפחה היגרו, כדי להביא יותר מאוחר את כל בני המשפחה. במקרים כאלה, אם היה בן בבית, שהיה חייב ללכת לצבא, ביקשו בראש וראשונה לשלוח אותו.

בין מהגרים יהודיים בעלי משפחה נמצאו, כמובן, גם חייבי־גיוס רבים, ואם כי על צעירים בגיל גיוס נאסר להגר, הקלה הקירבה לגבול על יהודים רבים באיזור סובאלק להתגבר על המכשול הזה. כך נוצר מצב, שלגיוס חסרו הרבה צעירים יהודיים שנקראו, ביחוד מפלך סובאלק. היו שם שנות גיוס, כאשר מספר חייבי הגיוס היהודיים שהופיעו היה קטן פי כמה ממספר הצעירים שנקראו.

עובדה זאת סיפקה חומר רב לעיתונים אנטישמיים בפולין (וברוסיה) באותו זמן כדי להסית נגד יהודים. ואשר לחוגים האנטישמיים, שלא רצו כי היהודים יהיו בקירבתם, הייתה ההגירה היהודית כצנינים בעיניהם: שמא, חלילה, יהיה מצב היהודים במקום החדש טוב יותר. כך, למשל, אנו מוצאים ב"קורייר וארשאווסקי" מ־23 בדצמבר 1883 מהומה רבה על יהודי, המבקר בכל פלך סובאלק ומנהל תעמולה לנסוע לאמריקה. אבל עניין הגיוס היה מתנה מן השמיים ליסודות האנטי־יהודיים.

את עובדת אי־ההתגייסות מצד הרבה צעירים יהודיים אפשר להסביר גם בכך, שיהודים, כידוע, לא הקפידו במיוחד על מחיקת הנפטרים מספרי הרישום בערים, או בהודעה על היוצאים לעיירות אחרות, וכן בעובדה שליהודים לא היה בכלל חשק רב לשרת את הצאר. אבל בעיקר יש להסביר, לדעתנו, את התופעה הזאת בהגירה, כי מדוע כה גדול מספר מסרבי־הגיוס היהודיים דווקא במקומות שעל הגבול ובייחוד דווקא בפלך סובאלק?

אי־ההתגייסות של צעירים יהודיים בפלך סובאלק לבשה צורות כאלו, שבשנת 1883 הופיע "קול קורא לרבני פלך סובאלק" בעניין זה. מחבר הכרוז היה אברהם דובער בר"ש הכהן אייזנדורף, מפקח בית־הספר הממשלתי היהודי בשאקי, פלך סובאלק. בכרוז נאמר, כי ליהודים נשקפת סכנה חמורה, מפני שרבים מהם מתחמקים משירות צבאי, וכי מסוכן במיו־חד הוא המצב בתחום זה בפלך סובאלק. הרבנים מתבקשים לטפל בבעייה הזאת, וכן לרשום בעוד מועד את שמות היוצאים, הנפטרים וכדומה.

מתוך רשימה ב"פראוויטיילסטווּנני וייסטניק" על חייבי גיוס יהודיים אפשר לראות, כמה קשה היה המצב: מתוך 637 חייבי גיוס יהודיים בפלך סובאלק בשנת 1891 לא הופיעו בכלל 259.

בשנת 1893 עלה שיעור היהודים שלא התגייסו בפלך סובאלק עוד יותר: מתוך 779 שנקראו לא נענו בכלל 499(!)

בשנת 1900 עלה עוד יותר מספר העריקים היהודיים. במאמר "על הרועים הרעים" כותב הסופר הידוע מרדכי בן הלל הכהן, כי בשנת 1900 לא התייצבו 618 חייבי גיוס יהודיים בפני הוועדה הצבאית. הוא מציין, אגב, כי מספר הצעירים היהודיים, שאינם מופיעים לגיוס, גדול במיוחד במקומות השוכנים סמוך לגבול.

כתב מסייני מזכיר ב"המליץ" לראשי הקהילה במקום, שעליהם להקפיד על מחיקת שמותיהם של האנשים העוזבים את העיר.

בכתבה שנייה מסייני ב"המליץ" באותה שנה נמסר, כי המשטרה תובעת קנס כספי בסך 300 רובל (על סמך חוק מיוחד) מהמשפחות שבניהן חייבי־הגיוס לא מילאו את חובתם האזרחית.

מושל פלך סובאלק עד שנת 1905 לא היה כפי הנראה שונא־יהודים, מפני שכאשר הועבר לפיוטרקוב (1905), ליוו אותו נציגי הקהילה בסובאלק בחיבה והעניקו לו מתנה חומש בכריכת כסף. בדבריו למנהיגים היהודיים במקום אמר המושל בין השאר: שימו לב, שיהודים לא יתחמקו מהשירות הצבאי, מפני שדבר זה גורם לכם צרות רבות.

בקיצור – הגיוס לצבא, כתופעת־לוואי עיקרית של ההגירה היהודית, גרם למנהיגים היהודיים בפלך סובאלק לא מעט דאגות וכאב־ראש.

עובדי אדמה

אחת התכונות המיוחדות שהבדילו בין היהודים של פלך סובאלק לבין אחיהם ברוב הקיבוצים היהודיים ברוסיה ופולין, היה האחוז הגבוה של המוציאים לחם מן האדמה.

לדעתו של ע.ג. פרנק עלה רק פלך פלוצק בתחום זה בממלכת פולין על פלך סובאלק. פרנק מוסר, כי 19.7% מהיהודים בפלך אוגוסטוב (השיעור הגבוה ביותר בחלק הסובאלקאי) חיו בשנת 1843 בכפרים. אם עוד נוסיף את היהודים, שחיו בערים ובעיירות והוציאו את פרנסתם (כולה או חלקה) מן האדמה, יהיה אחוז יהודי־האדמה באיזור סובאלק עוד יותר גבוה.

לפי טבלה של לשצ'ינסקי נובע, כי 29.49% בפלך סובאלק חיו בכפרים – והרי זה כמעט שליש מכל האוכלוסיה היהודית.

חוקר יהודי נודע אחר, ד"ר ב. ברוצקוס, מרחיק לכת וכותב, כי האחוז הגבוה ביותר של יהודים בעלי משקים נמצא בפלך סובאלק. במקום שני כותב ד"ר ברוצקוס, כי "בעיקר היו הרבה בעלי אחוזות יהודיים קטנים ועובדי אדמה בפלך סובאלק".

היו זמנים, כאשר באיזור סובאלק נמצאו כפרים יהודיים שלמים, שהיו להם בתי־מדרש שלהם – וזאת כבר לפני כ־150 שנה בערך.

ע.ג. פרנק מספר על שורה של כפרים יהודיים בראשית שנות השלושים של המאה ה־19. "המושבות החשובות ביותר", הוא כותב, "נוסדו באותו זמן (1833) על יד הכפר קאלטי במחוז סייני, פלך אוגוסטוב. הכפר הזה היה שייך לממשלה, ושני יהודים, מאיר ויוסל, שהתגוררו שם, קיבלו מאת הממשלה אדמה לחכירה לצמיתות בתנאי ליישב עליה יהודים, שיעבדוה בעצמם ולא יקחו לעזרה גויים. שטח האדמה, שקיבלו היהודים, קיבל את השם פשיקאלטי (היינו על יד קאלטי). בשנת 1840 היו כבר שם 8 חצרות איכרים ואוכלוסיה של 77 גברים ו־59 נשים, יהודים בלבד, שעסקו אך ורק במשק כפרי".

כפי שאנו רואים, עסקו יהודים בפלך סובאלק (באותו זמן פלך אוגוסטוב) בעבודת אדמה והיו להם אפילו כפרים יהודים מובהקים שנים לפני שהנסיך פאסקביץ' המושל הרוסי בפולין, הגה את תכניתו בדבר משיכת יהודים לעבודת אדמה.

במאמרו "לתולדות ההתיישבות היהודית בממלכת פולין" מספר ד"ר י. שאצקי, כי בסוף 1841 הודיע הנסיך פאסקביץ' על התכנית הזאת למשלחת יהודית. בפברואר 1843 הקים ועד, שתפקידו היה לערוך תכנית לישוב יהודים על הקרקע. התקיימו גם ועידות של נציגי הקהילות היהודיות בממלכת פולין בדבר הקמת קרן גדולה, שתסייע להוציא את התכנית לפועל. ד"ר שאצקי מביא גם מכתב מעניין אל ראש־הקהל בסובאלק, שבו כותב המחבר, כי מן הצורך למהר בהקמת הקרן. בארכיון דובנוב נמצא העתק של מכתב אל ראשי־הקהל בסובאלק, שנכתב במארס 1843, והדומה כמעט מלה במלה למכתב שהובא על ידי הד"ר שאצקי. ההבדל בין שני המכתבים הוא בכך: 1) המכתב שהובא על ידי שאצקי נכתב אל ראש־הקהל **חיים** ליפסקי, ואילו מכתב דובנוב נכתב למנהיגי קהילת סובאלק ובראשם **יחזקאל** ליפסקי; 2) המכתב שהובא על ידי שאצקי נכתב על ידי משכיל אלמוני מיידבאבנה, ואילו המכתב מארכיון דובנוב בא מוואראשה, אולם כיוון ששני המכתבים כמעט דומים בתוכנם, מגיע אליהו צ'ריקובר למסקנה, כי שני המכתבים באו מאותו מחבר, שכתב אותו פעם מיידבאבנה ופעם שנייה מוואראשה. את שאלת השוני בשמו של ראש־הקהל בסובאלק מתרץ א. צ'ריקובר בהשערה, שכנראה היו לו שני שמות חיים־יחזקאל.

המכתב לקהילת סובאלק מביע את רוגזם של עסקני הציבור היהודיים באותו זמן, מדוע יהודים ובמיוחד הגבירים אינם מגלים עניין בתכנית של ישוב יהודים פולניים על הקרקע. הקריאה הראשונה על כך, בדצמבר 1841, לא נתנה את התוצאות הרצויות, ובדצמבר 1843 פורסם קול־קורא חדש תחת הכותרת "לבני אמונתנו" באותו עניין. מן הראוי לציין, כי בין תשעת החתומים על הקול־קורא נמצא גם שמו של "הק' יהודא בכרך, אב"ד דק"ק סייני". הכבוד הזה הוענק לסייני, כנראה מפני שבאותו מחוז היה כבר מספר כפרים יהודיים, וכנראה גם בזכות הגאון הגדול, שהיה אז רב בעיר זאת.

כעבור שנים, כאשר יהודים בפלך סובאלק עסקו כבר יותר במסחר, היו עדיין באיזור הזה הרבה בעלי משקים יהודיים. בשנת 1854 היו במחוז סייני בלבד 44 איכרים יהודיים, ויחד עם משפחותיהם – 293 נפש. בשנת 1855 – 49 בעלי משקים יהודיים, עם המשפחות – 401 נפש. ב־1856 – 64 יהודים על האדמה, עם המשפחות – 390 נפש. ב־1859 – 179, עם

המשפחות – 985. ב־1865 – 196, עם המשפחות – 1,208. בזמן השריפה הגדולה בלאודזי, פלך סובאלק, בשנת 1879, שלחו לשם עזרה מיידית עובדי אדמה יהודיים מהסביבה: שבח זימאן מהחצר קירסנה – 15 פוד לחם (הפוד = 16 ק"ג), אחיו זאב זימאן מהחצר פאקסנה – 10 פוד לחם ואחיהם אברהם מהחצר אבלניק – 25 פוד דגן.

בשנת 1881 נקנתה אחת החצרות הגדולות ביותר בפלך סובאלק על ידי ר' מנדלה בראמזון הסובאלקאי. מחירה מעידה על עושרו – 150,000 רובל. שם החצר לאסוויץ והיא הייתה בבעלות יהודית עוד עשרות שנים. בסוף שנות התש־עים שימש עדיין שם כמורה הסופר והמורה י.ש. וייס (יהושע הלבני).

אותו ר' מנחם מנדל בראמזון חיבר חידושי־תורה על יומא ("תורת מנחם", ווארשא, תרס"ז). הוא נמנה עם המעטים – ואולי גם היה היחידי – בין המחברים התורניים במאות האחרונות, שמודיע מיד על עמוד־השער על יחוסו הכפרי: "מאת מחברו הכפרי בר פחתי בעל אחוזה לאסעוויץ, פלך סובאלק".

בראמזון היה לא רק "פריץ" יהודי, המחזיק חצרות לשם מסחר. כבר מימי נעוריו תיעב סחר־מכר, חי שנים רבות בכפר ואהב את חלקת האדמה שלו. זאת אפשר לראות מההקדמה, שנכתבה אמנם בלשון לא בהירה ביותר, בספרו הנ"ל: "והנני נותן הודעה על חלקי בחיבור זה אשר זכיתי להיות בין המתמיהים על התגרני מנעוריו שקפץ וזבן ארעא ועמד על הקרקע שגם החקלאי זה הוא בין המחברים".

הסופר היהודי הידוע בזמנו א.י. גולדשמידט שימש זמן קצר כמורה במשפחת בראמזון והנה מה שהוא מספר על המשפחה הזאת: "בית נדיר היה בית הבראמזונים, בעלי לאסוויץ. בראמזון הזקן, ר' מנחם מנדל, אדם טוב לב ויהודי אדוק מאוד, שישב יומם ולילה על התורה ועל העבודה וכתב ספר "תורת מנחם" על המסכתא יומא. אשתו שיינה לאה הייתה טיפוס של אשת חיל יהודית מן העבר, שלכבודה שרו המשוררים שירי הלל. בנם הבכור, אלכסנדר, התנהג כפריץ פולני, ואילו הצעיר, וולף, שהייתי מורהו, היה עובד חרוץ שלא כרגיל וניהל בכשרון רב את כל העסקים – הן של האחוזה, והן של מבשלת השכר. מבוססת היטב הייתה האחוזה הזאת בידי היהודים האלה כבר הדור הרביעי...

... בשביל האב הזקן היו מזמינים את הספרים הטובים ביותר של הספרות התלמודית. בשביל האם הזקנה – חומר קריאה דתי; בשביל הבית בכלל – כתבי־עת יומיים, שבועיים וחודשיים, בעברית, ביידיש, ברוסית, בפולנית ובגרמנית... הייתה כאן ספריה נהדרת, מלאה בעותקים נדירים ויקרי־המציאות.

... הצבא הנסוג (הרוסי, בעת מלחמת העולם הראשונה) בזז והעלה באש את לאסוויץ; הגרמנים כרתו את 60 אלף העצים מיערות בראמזון ותפסו את השרידים המעטים של האחוזה. הבראמזונים הזקנים והבן הבכור אלכסנדר מתו ווולף... גורש מנחלת אבותיו" ("אין צייטן פינסטערע און בייזע", א.י. גאלדשמידט, ווילנע, 1930, עמוד 198).

בשנת 1897 היו ברשותם של בעלי משקים יהודיים 33,000 "דסיאטין" אדמה, שלהם או חכורה. עם זאת יש גם לקחת בחשבון, שיהודים לא מעטים חששו למסור במיפקד האוכלו־סיה בשנת 1897 על התעסקותם בחקלאות.

בסביבת סובאלק הייתה קבוצה גדולה של בעלי אחוזות יהודיים, שהיו בידיהם עשרות אלפים הקטארים אדמה. פראנק, זימאן, פרייד, איידלס, קירשנונסקי ועוד משפחות ריכוז במשך דורות רבים בידיהם חצרות רבות של אלפי הקטארים.

בראשית המאה הנוכחית כתב מחבר עברי, כי "בגוברניה סובאלק אכרים עברים יושבים על אדמתם בכפרים, ובעצמם עובדים את אדמתם, ומתבואות שדותיהם יביאו לחמם".

החקלאות בפלך סובאלק עמדה כבר בסוף המאה שעברה ברמה נאותה. לא רק חצרות גדולות, אלא גם הרבה קטנות, השתמשו כבר במכונות, בדישון מלאכותי וכדומה. יהודים היו בעליהן של חצרות רבות מנוהלות באופן מודרני. חלק גדול מחצרות כאלו נמצאו במחוזות קאלואריה, וילקובישק, מריאמפול ונײשטאט (ולאדיסלאבוב), שאינן נכנסות למסגרת המאמר הזה.

עוד זמן קצר מאוד לפני חורבן אירופה היה בסביבת סובאלק כפר בשם פאנאסישוק־ז'ידקיימיס, שפירושו בליט־אית "כפר יהודי".

א.מ. אלטשולר

פרקים מתוך יומנו

תרכ"א

בחורף הזה יסד הרב חברת ביקור חולים מכל האברכים שבעיר, והייתי גם אני בתוכם, וכמה פעמים הלכתי עם אחד מרעי לקבץ נדבות בעיר, גם יסד הרב חברה מעוז לדל, להיות אוצר כסף עבור בני רבנן ארחי ופרחי, ונקראו כל האברכים אלא נעשה פנקס וקלפי, אבל פרי לא שותה החברא כי נתבטלה תיכף בגלל מחלוקת אברך אחד אשר לא נהג הרב בו כבוד כי ממתנגדיו היה.

תרכ"ב

בזה החורף נתייסד בביהמ"ד החברא אלפסי ללמוד בכל יום לאחר תפילת השחרית דף וחצי. בתחילה יסדנוה בחמישה חברים, ובמשך איזה שבועות נתרבו החברים עד כי במסכת שבת היו יותר ממאה חברים. וכל השולחנות שבביהמ"ד היו מוקפים מבני החברה ששמרו את תפקידם לבוא וללמוד בכל יום. אבל בהמשך הימים נתמעטו החברים, אבל חמישה המייסדים הראשונים אשר אני הייתי אחד מהם שמרו את מוצא פיהם משך ארבעה שנים, עד שגמרנו שני פעמים את כל האלפסי. מתוך חבורתי הזאת נתוודעתי להאברך הנעלה ר' שאול ראזענטהאל, ז"ל, ובמעט ימים נקשרנו בעבותות אהבה בברית אחים, והייתי בא לביתו כמעט בכל יום, ושחרתי הרבה תורה וחכמה מפיו כי משכיל גדול היה ויודע חכמות אלגעברה ומדידה, ושפות אשכנזית ופולאנית ועברית. הוא הפיח בקרבי התשוקה להשכלה, ע"כ הייתי הוגה בחכמת אלגעברה ומדידה, וידיעת גלילות הארץ.

תרכ"ג

בקיץ הזה התחברו חברת אנשים משכילים ובראשם ידידי ר' שאול ראזענטהאל וייסדו בית ספר כללי לנערי וילדי העיר ויחלקום במחלקות שבעה והפקידו מלמדים עליהם תחת השגחת משגיחים מבני העיר, והייתי גם אני למשגיח על מחלקה אחת ויעש הדבר רושם בקרב אנשי העיר. והמלמדים חרדו לקראת החדשות האלה, ויקראו בעיר כי הכפירה תבצבץ מבית הספר הזה, ובית הספר עמד על תלו שתי שנים ואח"כ בטל.

תרכ"ח

לא לחנם היו יראים תושבי המדינה מאימת רעב, כי בימי החורף פשט היוקר את כנפיו בכל המדינה, והעניים היו גוועים מרעב וקרה, ובזה החורף הביאו שקים אורז ודוחן מארץ רוסיא, וכל העם אכלו את הדוחן מה שלא ידעו מזה אבותיו. גם בביתי נסתה אשתי לבשלו איזה פעמים, אבל מחמת שלא הורגלנו בו לא יכולנו לאכלו. בארצות המערב הרעישו טובי עמנו לקבץ נדבות עבור עניי ארצם, וגם לעירנו שלחו אלפי כסף, ובשלו קדירות ותבשילין לעניים, ונותר להם כסף וקנו בעד הכסף בית התלמוד תורה עד היום הזה.

תרכ"ח

בימים האלה נתתי אל לבי כי הגיע הזמן להכין קאמאשען פאבריק כאשר חפצתי מכבר. הצעתי את הדבר לפני שותפי ויאות אל הדבר ונסעתי לווארשא ביום ר"ח אדר, והלכתי לכמה סקלאדען לקנות מכונת התפירה, גם לקחת פועל היודע במלאכת הקאמאשען. והשגתי בחור אחד ושמו מרדכי שאראצעק והישויתי עמו שלשה ר"ב לשבוע ומזונות, והוא הראה לי לקנות מכונה חדשה אצל קאמאשען מאכער. שלמתי עבור המאשין סך מאה ושלשים רו"ב. גם נתן לי פארמעס מחאלאווקעס מענסקי ודאמסקי, וקניתי שאר הסחורות הנצרכות לי, והבחור הכין לי תעודת מסע, והיה בדעתו ליסע אתי יחד ביום ד' י' אדר, אבל פתאום תקפו מחלה כבדה, ולא יכלתי לחכות עליו, ולקחתי את המכונה ונסעתי לגראדני ובאתי שם ביום ה' תענית אסתר, ובאתי לסוואלק על יום השבת. כל בני הבית והסנדלרים נפעמו מאוד בראותם את מכונת התפירה הראשונה הבאה בעיר, ובליל הפורים העלתי את המכונה לבית חותני כי בביתי לא היה מקום להעמידה – ביום הפורים נסיתי בעצמי לתפור אבל לא ידעתי להציב בה את המחט, והיה לי עגמת נפש הרבה, כי חאלאוקעס מוכנים לא קניתי כי סמכתי על אלה שיעשו אצלי, ועכשיו אין הבעל מלאכה אצלנו. שותפי היה ברוגז עלי ושלח כמה דעפעשען לווארשא לידע את שלום הבחור, וביום ג' י"ח ניסן בא הפועל אל ביתי ותחי נפש כולנו. תיכף התחיל לחתוך את העורות ולעשות את החאלאווקעס, אבל בהגמרם נודע לנו כי הפאברי-

קאנט הטעה אותנו בהפארמעס כי היו נשחתות, והוצרכנו לעשות פארמעס אחרות כפי אשר הורה לנו שכלנו. המלאכה רבתה לפני חג הפסח, והסנדלרים באו לראות בנפלאות המ־כונה. ועדיין היו יראים לתפור על המכונה את האבלאזעניס והיו רובם תופרים בעצמם. רק מעטים מהם שהיו פושארעס, היו מתגנבים ליתן את הקאמאשען לתפור על המאשין. מרוב חדוה לא ידענו את חשבון עשית החאלאוועקעס אם הוא כדאי לעשותן נגד קנית מוכנים.

תר"ל

בחוה"מ פסח נתאספו אני וידידי ר' שאול ראזענטהאל ועוד אנשים ממכירים והסכמנו ליסד בית עקד ספרים בעיר, ויצאנו אני וידידי ר' שאול על כל בתי העיר וקבצנו נדבות ספרים שונים מהמתנדבים, כחמש מאות ספרים קבצנו מאת אנשי העיר, ואחר הפסח יחדנו בית מיוחד בבית התלמוד תורה, ועשינו שם פאליצעס והעמדנו את הספרים, וגם ספר קאטא־לאג עשינו ורבים מבני העיר היו באים לקרוא בם, וגם הרבה ספרים הוספנו עליהם לאחר החג. ובשביל שלא נמצאו עוד עוזרים לא נשאר הדבר כמות שהוא, - בחדש אלול היתה שרפה גדולה בשכונת בית הת"ת וגם הבית ההוא נשרף, ונפזרו ונפרדו הספרים בין כל אנשי העיר, ועד היום נמצאים הרבה כרכים מהם אצל בעלי בתים ידועים.

תרל"ג

בחוה"מ סוכות נתאספו בביהמ"ד מבעלי בתי העיר והסכי־מו לעשות חברה ש"ס חדשה כי בעלי החברה הישנה כבר ספו תמו ולא נמצא בבהמ"ד אפילו אחד מהם. היינו כעשרים בע"ב וקראנו להרב ר' אליעזר שמחה ויעשה את ההתחלה, והחברה גדלה ונתרחבה מיום ליום, עד כי בסיום מסכתא ברכות היו כששים איש. ביום הסיום הדלקנו נרות בכל המנורות ועשינו משתה. רבים מהחברים בקשו אשר יעשה פנקס ויכתבו שמות החברים והמיסדים אבל אנכי עכבתי בזה באמרי כי כשיעשה פנקס יתמעטו החברים וכולם שמעו אלי. גם חלוקת הש"ס עשינו ביום חוה"מ אבל לא יצא לפעלו כי החברים לא למדו.

תרל"ה

לאחר הפסח הייתי בווארשא לצרכי מסחרי, והנה שמעתי מעל מכה"ע כי בעיר יעליסאוועטגראד נפלו מדלת עם הארץ על היהודים שבעיר ויעשו בהם שמות נוראות. נעצבתי מאוד אל השמועה והשקט לא יכולתי לשמוע נבלה כזאת. בימים אשר אמרים בצל הציוויליזאציע נחיה בגויים. בבואי הביתה, והנה נשמע גם מקיוב שמועה רעה כזאת, ואימה וחרדה נפלה על כל היהודים תושבי הארץ.

והימים ההם ימים רעים היו לישראל כי נשמע בכל הארץ שוד וחמס, גם שריפות רבות בבתי היהודים. גם בעירנו פחדו פחד אשר לא יציתו האויבים אש בשעריה, והיין הוציאו. עוד שיחות תפלות כי ידעו בבירור אשר בליל זה יציתו את העיר מארבע רוחותיה. ע"כ לא היו האנשים ישנים במיטה, ושומ־רים הלכו כל הלילה לשמור את העיר. ואלה סיפרו כי פגשו באיש נושא כלי נפט להדליק בית, ואלה ספרו אשר ראו כבר בית - מגולגלת בנפט, והיו כל העם עסוקים בהשמועות המרגיזות האלה.

בימים ההם היה בעל המגיד מעורר את עם ישראל לשוב לארץ ישראל לקנות שם שדות ולבנות שם בתים ולטעת כרמים. הרבה מאמרים באו תמיד המעוררים את העם להדבר הזה, גם נשמע כי בארץ רומעניען נעשו הרבה חברות, וכי הרבה אנשים כבר קנו שם נחלאות ושדות, ואנכי פניתי את לבבי לחשוב בדבר הזה, והגיתי בו יומם ולילה, כי חזיתי ברוחי אשר התחלת גאולת ישראל צריכה להיות בדרך הזה אשר יתיישבו תחילה בארץ. ובכל פעם ופעם אשר היה בא איזה ידיעה במכה"ע אודות דבר זה שמחתי מאוד. והיו מועתקים אצלי כל המאמרים שנאמרו במכה"ע במקצוע זה אפילו לפני כמה שנים, ע"כ בזמן הזה אשר מושב בני ישראל בארצנו התחיל להתנודד תחתיו והם יראים מקול עלה נדף התחלתי לדבר לפני מיודעי ומכירי אשר נייסד חברה כזאת בעירנו אשר תכליתו יהיה להתישב בארץ אבותינו.

תרל"ו

בחורף הזה גדלה המחלוקת בין תושבי העיר בשביל מינוי רב חדש תחת הרב ר' אליעזר שמחה אשר יצא ולא חזר. אלה רצו בהרב דסלוצק ואלה חפצו בהרב דבריסק. כל בני העיר נתפרדו לאגודות אגודות. לאחר שנסעו צירים להביא את הרב דבריסק, שלחו אליו מתנגדיו טעלעגראמות אשר לא יבוא. אנכי עמדתי מנגד ולא התערבתי באותה מחלוקת אעפ"י שמשני הצדדים באו אלי לבקש חתימתי והסכמתי. פרי המחלוקת היתה אשר הלכו אצל הגובערנאטאר הרבה מהבע־לי בתים ובקשו לפקוד עליהם לרב את ה' זעליגמאן אשר היה מורה שפת רוסיא לנערי העיר, והוא לא רצה מתחילה לקבל עליו את הרבנות עד שהפצירו בו כדי שתהיה תקיפה במינוי רב העיר ניאות להם, וישאלו את פי כל תושבי העיר אם חפצים הם בהרב הזה והרבה בעה"ב עמדו על רגלם בבהמ"ד לפתות את העם שיתנו חתימתם על הרב. אנכי לא נתתי את חתימתי עליו, באמרי כי מעולם לא ראיתי במחנה ישראל רב כזה אשר אינו יודע בשום דין או מנהג ישראל. נתמנה ה' זעליגמאן לרב. מיהרו ועשו כתב להביא להמקום הרב את הרב ר' הלל ליבשיץ מפלונגיאן. ויבא עירה סוואלק לאחר הפסח, וידרוש בבהמ"ד, וכל העם מצדו פחדו ורחבו מרוב שמחה כי נצחו את מתנגדיהם בני בית ר' מרדכי ראזענטהאל. גם אני הלכתי ביום השבת ודברתי עם הרב בדברי תורה לתהות על קנקנו והקשיתי על פלפולו אשר הגיד ביום השבת והלכתי לבית ולא הוספתי עוד לראותו בימים האלה.

תר"מ

בליל ט"ו כסליו היה הסיום הגדול לבני חברא ש"ס אשר חבריה היו כשבעים איש ונתקבצו כולם בביהמ"ד ביום ט"ו כסליו בבקר ודרש הרב על הבימה, ולערב כבדו את ביהמ"ד באורים בנרות הרבה, ואח"כ הלכו כל החברים אצל הסעודה אשר כבר הוכנה כי עמלו בה החברים כל ימי השבוע. בזמן

הסעודה הסכימו החברים לעשות פנקס כמו לכל החבורות ומלאו את ידי לעשות תקנות הפנקס, והבטחתי להם אשר אשתדל לעשות כי ראיתי אשר אי אפשר עוד לעצור בהם שלא לעשות פנקס. בשבוע הבא סדרתי ארבעים ואחד תקנות, ויסוד כל התקנות היה אשר החברים הם הלומדים ולא הנכתבים בספר, וכי אין לחבר להחברא איש שאינו יודע ללמוד וגם אין צורך לחבר חדש לתת כסף רק ילמוד תחילה שלשה מסכתות עם בני החברא. ובשבת ואתחנן יהיה יום החברה, וקרואי העליות יהיו עפ"י הגורל אשר יעשה בבית הגבאי בערב שבת. הראיתי התקנות לפני הרב והוא עשה הקדמה גדולה, ונתתי לסופר אשר יכתוב בפנקס את ההקדמה והתקנות ושמות החברים. ובהשלימי את כל זאת נתאספו החברים, ועשו קלפי לבחור בוררים, והבוררים בררו גבאים, וגם אנכי נמניתי לגבאי, וכמעט בכל שנה בוררים אותי לגבאי. רק בשנה אשר אני יוצא בורר איני בורר לנפשי, וכל הנהגת הפנקס בכתיבת החברים ועשית. הקלפות הנ"ל נעשו על ידי מיום העשית הפנקס עד היום הזה.

בחדש אדר נקראתי לפני אלופי הדאזאר והרב וה' זעליגמאן ויבקשו אותי לקבל עלי משרת הגבאות בבית המדרש. מתחי־לה לא חפצתי לקחתו כי תמיד הייתי בורח מההתמנות רק בראותי כי בהמה"ד נעזב, החלונות שבורות ושחורות, הספס־לים שבורות ומקולקלות, הרצפה מקולקלת, גמרתי בדעתי לקבל הגבאות. וכאשר עליתי על הבמה לחלק את העליות בפרשת שקלים, צוויתי להשמש להכריז אשר כל העולים לתורה יתנדבו נדבות לבדק הבית למען אשר אוכל בנדבותם לתקן את הבית ולשכללו כהוגן. העולים לתורה שמעו לקול הכרוז וכל אחד הניף נדבתו בטוב לב. ונשאר הדבר לחולק עד היום הזה כי כל העולה לתורה נותן נדבתו. בהכסף הנקבץ מן הנדבות עשיתי אצטבאות חדשות ומהודרות, וגם אצטבאות המזרחיות תקנתי אותם באופן נאה והדר, גם הרצפה תקנתי. ואח"כ נדב ר' יצחק ביאלעסטאצקי נדבה לזכר אשתו שנפט־רה חלונות חדשים לפי המאדע החדשה: ואני עשיתי אח"כ החלונות הכפולים. וכסף לזה המצאתי עי"ז שהעליתי גורלות על מקום אחד בבהמ"ד, גם שלחתי לגבות נדבת שארווארג מהבעלי בתים ועשיתי קרפיף נאה, ושני שערים לחצר בית המדרש. ואח"כ רצפתי את החצר באבנים, ועשיתי פלומפ לשאב מים. ובהגמר כל המלאכה צוויתי לאומנים וצבעו אותו מבית ומבחוץ, וכל רואיו לא הכירו כי זהו בית המדרש הישן, וכולם הודו לי על פעלי. ובכל רגל ורגל הייתי מדביק חשבון ההוצאה וההכנסה על דלתות בהמ"ד למען שכל העם ידעו איך יש להתנדב הנדבה ישרה. רק עבודתי על הבימה לא ארכה יותר מפרשת שקלים עד אחר חג השבועות ואח"כ ירדתי מעל הבימה, וסיבת ירידתי היתה בשביל שהגבאים שקדמוני היה מנהגם לכבד ביום טוב בע"ב ידועים, ואותם שעלו לתורה בפסח עלו ג"כ בשבועות ור"ה וסוכות, ואנכי שניתי את הדבר לקרוא לתורה כסדר איש ואיש בשבת ויום טוב, וירע הדבר בעיני גבאי שעבר על אשר לא נתכבד בחג השבועות בעליה, וירב עם השמש, וירם קול בבהמ"ד לאחר התפילה, גם ביזה אותי שלא בפני, ואמרתי ארד מעל הבימה לחלק עליות ולא אעשה כמנהג הישן לכבד ולהחניף את הבע"ב החשובים בעיניהם. ואם כי ירידתי פגעה הרבה בנדבות העולים לתורה, כי לא הוסיפו להתנדב סכומים גדולים כאשר עשו בהיותי עומד שם, לא חזרתי מדעתי ולא עליתי עוד לבימה לחלק עליות, אפילו בימים הנוראים וימים טובים, ורבים מבני בהמ"ד אמרו כי עשיתי בירידתי מעל הבימה דבר גדול להראות לכלם את האמת.

תרמ"א

בכל יום היינו הולכים לעת הערב לשוח בשדות, ואני תארתי לפני רעי את ההצלחה והאושר הכרוך בעקבי המחש־בה והמעשה ההוא. דברי עשו פרי ונכנסו באזני השומעים, ומיום ליום נתפשטה הידיעה הזאת בין העם עד אשר היתה לשיחה בין הסוחרים בשוק ובין בני בהמ"ד בבהמ"ד, וכולם עסקו בזה הרעיון בהתלהבות יתירה. אנכי כתבתי מאמרים גדולים אל המכ"ע המגיד לעורר את העם למעשה, ולא ישעשעו את נפשם בהמאמרים שכותבים הסופרים בהתלה־בות רוחם, ושום פעולה ממשית עדיין לא עשו. קבלתי כמה תשובות מבעל המגיד אשר יהיה בעוזרי אם אחיל לעשות.

ואועץ עם ידידי ר' זאב דאניגער בעשירי באב לכתוב מכתב להח' יחיאל מיכל פינס בירושלים ת"ו, אשר ישיבני תשובות ברורות על תשעה שאלות שהצענו לפניו אם כדאי ואפשר להוציא את הדבר לפעלו. גם שלחנו מכתב לר' יעקב גאלדמאן בירושלים ג"כ בשאלה כזאת, וטרם שבאה העת להשיג תשובתם, הרחבנו את הדיעה והשטה הזאת בין העם.

תרמ"ב

בליל ו' ז' תשרי עשיתי אספה מהרבה אנשים אשר היו תמימי דעות בהרעיון הזה, וכל אחד הוציא בפיו את חשקו וחפצו והסכימו כי יסעו שני אנשים מבני העיר לא"י ויתבוננו באפשרות הדבר לעשותו, והוצאת דרכם יתנו בני העיר, ובחרו בי ובר' יוסף ראזענטהאל אשר מחרת יוה"כ יצא בעיר לקבץ הוצאת השליחים, ובזה תמה האספה. בבואי בערב יוה"כ לר"י רוי"ט להועץ עמו באיזה אופן לקבץ ההוצאות וראיתי כי הוא חזר מדעתו – ע"כ עשיתי אספה שניה בליל ו' הושענא רבה ונקראו לבוא כעשרים איש, והסכימו אשר אחר החג יצאו שני שליחים לא"י וכל הנמצאים בבית התנדבו כל אחד שלשה שלשה רו"ב, ואח"כ התחילו להתיעץ מי ומי יהיו ההולכים לעלות לא"י.

תרמ"ב

בימים האלה הגיעו לידנו תשובה גם מה' גאלדמאן מירוש־לים אשר יעצו לנו לשלוח להם כסף ויתנו לנו קרקעות אצל בני פתח תקוה. וראינו אשר הם הצדיקים – יפריעו את – מהמחשבה ההיא. השבתי מכתב לפינס והודעתיו כי נכונים אנחנו לצאת לאחר החג. והשבנו גם תשובה –. שלחתי מכתבים אל המגיד אשר ייעץ לנו בדרכים וימסור בידיים אדרעסען מאנשים החפצים בישוב הארץ בקאנסטאנטינאפעל ובאדעס. גם שלחתי מאמר להמגיד תחת שם "מזכרת משה

וישוב א״י אשר יעצתי ליסד קולוני בא״י לסער משה מונטיפיורי ורשמתי תחתיו שלושה כוכבים כי העלמתי את שמי. בימים ההם הגיע לידי מכתב מקרעמענצוג מידי איש אחד ושמו זלמן דוד לעוואנטין אשר בו הודיעני כי בעירו נתחברו אנשים לעלות לא״י לקנות אחוזה שם, וכי שמע כי גם אני והרבה מבני עירי חפצים בזה. יבקש אותם להצטרף להם, ובהמשך דבריו הודיעני כי המאמר מזכרת משה בהמגיד הוא שלו. מסוף דבריו החזקתיו לשקרן כי הלא אני האיש אשר כתבתי את המאמר ולמה לו להתהלל בנוצות זרים. ע״כ לא נסמכתי על כל דבריו והשבתי לו כי אנחנו כבר נכונים להנסיעה ולא נוכל לחכות על אחרים. והשיבני תשובה אשר נודיענו היום אשר נהיה באדעסע ואז יבא שם להצטרף אתנו. ואנכי השבתי לו כי ביום נסיעתנו אודיעהו.

במשך הימים האלה, אשר נעשה הכתב תעודה סדרתי את עניני ביתנו בכל הענינים הנחוצים. גם סדרתי לי ספר אשר היו כתובים אליו כל השאלות באותו הענין אשר יש לנו השליחים להביא תשובה עליהן. והיו מספר השאלות אלף ושני מאות כי לא הנחתי דבר גדול או קטן מכל שהפה יכול לשאול, שום שאלה בעולם אשר לא הזכרתיה בספר, למען אשר אוכל לשאול שם ואכתוב בצד השאלה תשובתה.

ביום א׳ עשירי בטבת כבר נגמרה הכנתנו להנסיעה. חפצים הונחו חבושים בתיבה, ולערב אחר הצום נקבצו ובאו בביתי כשלשים איש לקחת ברכת הפרידה גם אמי – ובני מלאזדיי באו ללוות אותי ובשעה תשיעית בערב יצאנו לשער העיר, ושם נקבצו ובאו כמאה איש ובעתרת נשיקות וברכות מאלי־פות מחבבות נפרדנו מעל רעים. ועינינו נשואות אל היושב בשמים אשר יצליח את דרכנו. בבקר י״א טבת באנו לגראיווע, ובשעה י״ב באנו לתחנה בסטארי סעלץ, ושם מצאתי בעל אחות ר׳ גדליה – מביאלעסטאק מחכים על בואי, ועמדנו שם עד שעה חמישי. ואח״כ נסענו לבריסק ומשם לקאזאטין. ובקאזאטין ישנו על מסילת הברזל האחרת העולה לאדעסע. וביום ד׳ בבקר באנו לאדעסע וסרנו אל בית המלון של ר׳ אנשיל גלאב אשר כל האורחים מא״י יתאכסנו שם, למען נדע לשאול מפיהם את כל הדברים אשר עלינו לדעת. מצאנו שם איש אחד מתושבי ירושלים, והיינו מדברים עמו על דבר הארץ ועל עניניה. מאדעסע כתבתי מכתבים לבית, ולבעל המגיד בליק, ולה׳ פינס בירושלים, ולה׳ לעוואנטין בקרעמינצוג, ולה׳ שור בבוקארעסט. האניה ההולכת ישר ליפו יצאה מאדעס ביום ג׳ לפני בואנו שם, והיא יוצאת פעם אחד בשתי שבועות והיה לנו לחכות עד יום ג׳ השלישי, ונצטערנו על זה. באלו הימים החלפנו את הפאס שלנו בפאס חדש כפי החוק. ואנחנו יצאנו בעיר לשחר את פני האנשים מחזיקים ברעיון ישוב א״י בלב שלם. הלכנו אל ר׳ אפרים ביינארד, ומצאנו שם את רי״ט ליליענלום, ודברנו אתם, ונוכחנו לדעת כי לא כקול דבריהם הבאים במכה״ע הן הדבר באמת. ואחר ששאלנו עצה באיזה ספינה טוב יותר להלוך ושמענו את דעתם הלכנו מהם ולא הוספנו לראות את פניהם.

תרנ״ג

בימים ההם נתעוררו אנשים מבני עדתנו ליסד אגודה "לינת הצדק" ללון אצל החולים ויבואו אלי לסדר להם תקנות החברה ולהיות עוזרתם ונשמעתי להם וסדרתי להם תקנות ואח״כ היתה אספה גדולה וכולם הסכימו אל התקנות. גם סדרתי להם הקדמה גדולה אל הפנקס. וביום ה׳ ט״ו תמוז נתקבצו כמאה חברים לחברת תלמוד תורה ועשו קלפי ובררו י״ב גבאים לי״ב חדשי השנה ואותי מינו לראש החברה.

תרנ״ד

ביום ג׳ י״ג אב נסעו ר׳ מענדל רוי״ט ורי״צ סערייסקי למאריאמפאל לקבל פני הרב ר׳ דוד טעבלי קאצענעלבויגען הבא לשם מוורבאלען, ואנכי נשארתי לסדר את הקבלת פנים במלון שווייצאריה, והיה לי בזה טורח גדול להכין את המגדנות והיין והכלים, ולהכין את המרכבות בעד משרתי הקהילה הרבנים והשמשים. וביותר כבדה עלי העבודה לזווג את הזוגות בדרך נסיעתם, כי כבדו עלי שינוי דעות הבע״ב התקיפים אשר היו חלוקים בזה בדעותיהם, וגם סלסול הכבוד של הנוסעים אם זה יבא לבית זה או זה לזה והיה לי רוב עגמת נפש בזה. וביום ד׳ בחצות היום שקבלתי טעלעג׳ ממארי־אמפאל כי נוסעים הם ושלחתי להביא את המרכבות ומהם חזרו מדעתן לנסוע והיה לי טורח וצער גדול, וכל המרכבות באו לבית ותהום כל הרחוב. וסדרתי את המרכבות ושלחתים לבעליהן עד שעה הרביעית ישבתי במרכבה בלווית ששה רעים ונסענו לווייצאריע. ובעוד שהיינו עושים הנה והנה וקול בא שהרב בא, ונקבצו תיכף כל הנמצאים שם כמאה איש וקבלו את פניו ואח״כ הוסיפו לבוא אנשי העיר עד כשלוש מאות איש והרב דרש בד״ת וחלקו מגדנות ויי״ש ביד רחבה לכל האנשים – באו כל המרכבות והרב בראשם אל העיר והבאתי אותו למלונו ועד חצות הלילה נגמרה המערכה ושמח־תי כי נפטרתי מאת העבודה.

תרס״ו

ביום י״ט סיון היה בביאלעסטאק פאגראם על היהודים ושללו ובזזו את רכושם, גם הרגו יותר ממאה איש. ותהי צעקה גדולה בקרב ישראל, ואחות מרת ליבע והניה נצולו, רק בני הבכור מאיר שללו את רכושו ולאחר עשרה ימים בא לפה ותמכנו אותו אני ובני יחיו בסך מאה רו״ב וחזר לביתו. בכל ימי הקיץ עברו הימים בפחד ובתקוה.

ער״ח אלול הוקבע לתענית בכל תפוצות ישראל על רוב הצרות והביזות וההריגות בקרב ישראל במדינת רוסיא, וה׳ ירחם ויחדש לנו את השנה החדשה לחיים ולשלום ולברכה ולגאולה שלמה.

יהודה עידן

פרקים בתולדות אזור סובאלק

התנאים הגיאוגרפיים של אזור סובאלק

חבל ארץ זה כונה על ידי הפולנים "פוייז'ז'ה סובאלסקה", כלומר ארץ האגמים.

כדי לקבל מושג על שטחי האגמים, נביא לדוגמא פרטים אחדים על האגם ויגרי, הנמצא כשנים־עשר ק"מ דרומית־מזרחית מסובאלק. אורכו של האגם מגיע לשמונה־עשר ק"מ ורוחבו כשלושה וחצי ק"מ. על פני האגם זרועים שמונה־עשר איים.

בנוסף לאגמים, האיזור עשיר במעיינות ובנחלים. הגדול בהם הנחל צ'ארנה האנצ'ה, האנצ'ה השחורה, שעל גדותיו הוקם הכפר סובאלק, שהפך לאחר מכן לעיר, אורכו 138 ק"מ.

במאות ה־15 וה־16 נקרא חבל ארץ זה "קראי זאפושצ'אנס־קי", כלומר הארץ אשר מאחורי יערות־העד: יערות עבותים. אלה השתרעו בין היישובים הצפוניים ביותר של פולין ובין היישובים הדרומיים של ליטא ושל פרוסיה. שרידים מיערות אלה הם "פושצ'ה אוגוסטובסקה"; שטחה מגיע ל־1000 ק"מ.

בעיר סובאלק מופיע עתה שבועון הנותן ביטוי למתרחש בכל האיזור. הוא מביא פרקים גם מהעבר. שם העיתון "קראיובראזי", "נופים". בעיתון מיום ה־25 בינואר 1987 מצאנו בין השאר את הידיעות הבאות על היערות והיערנות באיזור סובאלק:

הקמת יישובי־קבע לאוכלוסיה החלה בסוף המאה ה־15 בסביבות ליפסק ובראשית המאה ה־16 בסביבות רייגרוד (מצד דרום־מערב). עוד במאה ה־16 כיסו יערות כ־80% מהשטח של האיזור ובראשית המאה ה־19 פחת השטח ל־40%. גם בשטחים מצפון לסובאלק, בליטא ובפרוסיה, היה המצב דומה. היערות סיפקו למתיישבים: בשר, פירות, דבש, פרוות ועצים להסקה ולבניין.

הקמתו של יישוב חדש הייתה תלויה בצרכיו ובכוחו של בעל הקרקע. בסמכותו היה לייסד חוות, כפרים, או עיירות. אבל ייסוד עיר עם זכויות של עיר, לפי חוקת מאגדבורג, כפי שהיה נהוג בימים ההם, היה אפשרי רק באישורו של המלך.

בעלי הקרקעות אשר השתתפו בפועל בהקמתה של העיר סובאלק, הם משפחת האצילים פאץ ומינזר הקאמדולים.

למשפחת פאץ היו שייכים קרקעות מסביב לדרך, שנקראה אחר כך פטרסבורסקאיה, ויותר מאוחר רחוב קושצ'ושקו, והסביבה נקראה בשם הפרוור הקובנאי.

למינזר הקאמדולים היו שייכים הקרקעות שעל יד האגם

סובאלק – "ארץ האגמים"

ויגרי וכן אלה אשר לאורך הנחל צ'ארנה האנצ'ה שעליהם נבנה אותו רובע של סובאלק, שנקרא לאחר מכן "דולֶק", כלומר הבקעה.

ייסודה של סובאלק והתפתחותה עד שנת 1795

קורות העיר מתחילות במגיפה, שהשתוללה בשנים 1710–1711 באותו איזור ואשר דיללה את האוכלוסיה שישבה על אדמות הקאמדולים. הנזירים רצו לשקם את היישובים ולהז־רים בהם דם חדש. בין היתר החליטו על יצירת מרכז לחילופי סחורות. הבחירה נפלה על הכפר סובאלק, אשר היה קיים מצד צפון־מערב ממקום מושבם של הנזירים, שעל יד האגם ויגרי. הכפר סובאלק שכן במרכז השטחים המיושבים של הקאמדולים וגם בהצטלבות הדרכים בין גרודנו לקובנו ולישובים בפרוסיה המזרחית.

הזכות לקיום ימי שוק ניתנה לכפר סובאלק על ידי הקאמדולים, עוד בשנת 1710. בשנת 1720 אושרו לסובאלק זכויות עיר על ידי המלך וזה כלל כמובן את הזכות לשלטון עצמי. זאת הייתה העיר הראשונה בכל האיזור, בתוך ה"פוש־צ'ה" – יער־העד, שמסביב.

היהודים הוזכרו לראשונה בכתב זכות להתיישבות בסובא־לק עוד בשנת 1715. בכתב הזה נאמר, שניתנת ליהודים הזכות להשתתף בימי השוק בזמן קיומו, אולם הזהירו: "לא תהיה לשום יהודי חזקה על בית או מגרש מסביב לשוק ויהודי אינו רשאי לממש חזקה כלשהי... היהודים רשאים לגור... רק על המגרשים הפרטיים שלהם וברחובות המיועדים ליהודים".

יש הרואים בנוסח מגביל זה שבכתב הזכות את הסיבה להימנעותם של יהודים במשך זמן רב מלבוא ולהתיישב בסובאלק: הייתה בכך התנגדות לבוא ולהתיישב בגיטו. משפט סופי בנדון אפשר היה לחרוץ אילו יכולנו להשוות כתב זה עם כתבים אחרים, שניתנו לבני עמים אחרים. ייתכן מאוד, שבעל הקרקע רצה לשמור על רכושו מפני אלה הבאים לשוק ורצה להבטיח לעצמו אי־יצירת זכויות של קניין. ערך של קרקע, או מחירה, במרכז מסחרי, היה גבוה פי כמה מכל סוג קרקע אחר.

בכתב הזכויות הייתה מעין הזמנה ליהודים לבוא ולהתיישב, אולם כאמור, היהודים לא מיהרו להיענות להזמנה. באותם זמנים כבר ישבו יהודים בקהילות בעיר אוגוסטוב ובוויז'אן. בוויז'אן נהנו מחסותם ומתמיכתם של משפחת וישניובייצקי. ביישוב באקלרובה הייתה קהילה יהודית עוד מראשית המאה השבע־עשרה. במחקר "תיאור של סובאלק בשנת 1791" נאמר: "אין בתי־תפילה ליהודים ואין בתי־כנסת אף באחד מהיישובים השייכים לקאמדולים".

בתרשומת משנת 1794, ברשימת בתי־המגורים בסובאלק לפי ארובות עשן) נאמר, שמספרם מגיע ל־187 וכולם שייכים לנוצרים.

סובאלק וסביבתה תחת שלטון פרוסיה: 1795–1807

בינואר 1795 נחתם הסכם בין רוסיה, פרוסיה ואוסטריה על חלוקתה של פולין. רוסיה סיפחה אליה בין היתר את שטחי ליטא ממזרח לנהר ניימאן. פרוסיה נטלה לעצמה את שטח סובאלק, אוגוסטוב ועד ביאליסטוק.

לפני שנעסוק בסובאלק תחת הכיבוש הפרוסי מן הרא להזכיר את היישוב דוברובה, אשר שכן כמה קילומטרי מצפון לסובאלק. בדוברובה שכנו שלטונות המחוז – פוביאט בתעודות לידה ונישואין של משפחת זאלינגר (עכשיו סאל נג'ר), שהוציא הרשם של סובאלק, הוא מציין, שסובאל שייכת לפוביאט של דוברובה. משפחת זאלינגר היא מהמשו חות הראשונות שהגיעו לסובאלק. התעודות הן מהשני 1825 ו־1828. כלומר, אפילו בעשור השלישי של המאה ה־9 עדיין הייתה סובאלק יחידה מוניציפאלית כפופה לשלטונו ש פוביאט, שמחוץ לסובאלק עצמה.

ד"ר פרידמן, במאמרו "תהליכים כלכליים והסבות עיסוקי בין היהודים בפולין במאה ה־19" (נכלל ב"ג'ואיש סטאדי אין ממורי", ניו־יורק 1935) כותב בהסתמכו על ההיסטורי הפולני קורזון, שבדוברובה היו קיימים בסוף המאה ה־8 "שלושה פאבריקן של טליתות". השימוש במונח "פאבריק יש בו כדי להטעות. כיום משתמשים במונח זה לבית־חרוש העוסק בייצור בקנה־מידה גדול. במאה ה־19, בימי שההיסטוריון קורזון כתב את דבריו, ציין מונח זה לא יות מאשר בית־מלאכה. הנה כי כך מציין בעל היומן הידוע אליעז מרדכי אלטשולר את העובדה, שהוא ייסד בסובאלק ביר מלאכה לייצור נעלים – "יסדתי קאמאשין פאבריק".

מהידיעה הנמסרת בשם קורזון אנו למדים על קיומם ש שלושה בתי־מלאכה לאריגה. הם סיפקו את כל הקהילות ש השטח, שעליו הוקמה אחר־כך הגוברניה של סובאלק.

שלטונות פרוסיה מינו פקידי מינהל לשם עריכת סקרים ע האוכלוסיה, הבתים, האמצעים לייצור מזון, המלאכות וכ בשטחים אשר סופחו לפרוסיה. בסקר על איזור סובאלי מהשנים 1797–1799 נאמר: "בסובאלק אין יהודים. יש שו שוק, אך אין מה לקנות בו".

בשנת 1802 פורסם צו המורה על ביטול כל ההגבלות ע התיישבות יהודים בערים וביישובים של כל הסביבה (ההגב לות של המינזרים והכנסיות, בעלי הקרקעות). ומחבר המחק על התפתחות האיזור של סובאלק מוסיף: "מכל הכפרי הסמוכים ומהעיירות החלו לנהור(!) לתוך סובאלק היהודי הראשונים. הם התיישבו בסביבת השוק ובשכנותו". עברו ש שנים ובשנת 1808 בוצע מיפקד חדש ונמצאו בסובאלק בס הכל 44(!) יהודים, בתוך אוכלוסיה שמנתה 1265 נפש. כי ה"נהירה" התבטאה אם כן ב־44 נפש. מספר קטן זה ש המתיישבים מעיד על כוח משיכה קטן, שהיה לסובאלק גם לאחר פירסום הצו של 1802.

לאחר שהעיר סובאלק עברה לשלטון הפרוסי, החלו להגי לעיר אנשי צבא ומינהל. נוצר מחסור בדירות למגורים. השלטו נות תמכו בבנייה על ידי מענקים שהגיעו ל־20%–30% מהוצ אות הבנייה. המענקים ניתנו לבניית בתי חומה מלבנים, א לבתים בנויים מעצים, אם הגגות היו מכוסים בחומר עמיז בפני אש. והחוקר וויצ'ך טשבינסקי מוסיף: "מהמענקים האלו נהנו בעיקר הגרמנים והיהודים".

שלטונם של הפרוסים נמשך שתים־עשרה שנים, משנת 1795 עד 1807. במשך שנים אלו שיפרו את השיטות של כיבוי שריפות, שיפרו את דרכי התחבורה ודאגו לסידורי הדואר. משנת 1796 היה מגיע דואר לעיר מוואַרשה פעמיים בשבוע – דרך ביאליסטוק, גרודנו ואוגוסטוב. המסים, מס הגולגולת והמס על המסחר, הוכפלו.

היהודים, שייסדו את הקהילה היהודית בסובאלק, באו עם השלטון הפרוסי ובעידודו. יהודים אלה, שהיו בעלי הון, החלו בבניית בתים. המענק הוא שגרם העדפת סובאלק על פני ערים אחרות. לפי המקורות הם התיישבו בסביבות השוק הישן (במקום המכונה "דולק" – כלומר בקעה) ברחוב קשיבה (הרחוב העקום). התרשים של העיר המוצג כאן הוא לפי שנקראו רחובות העיר בשנים 1805–1810. הקווים העבים מציינים את מקומותיהם של 227 בתי העץ ואת 6 בתי החומה, שהיו קיימים אז, ואשר בהם התגוררו 1,444 נפשות. אל העיר מוליכים שלושה כבישים רחבים מהיישובים: סייני, באקאלאז'בו, ילינייוו. כמו כן רואים על התרשים חמש־עשרה דרכים צרות. במרכז התרשים כיכר השוק, בצידו כנסייה נוצרית ובית־קברות לנוצרים. במיסמך הלוואי נאמר, כי בשוק היו שלושה בניינים ציבוריים: בית עיריה, אכסניה (קארצ'מה) וגם בית־תפילה של היהודים. כל המיבנים האלה היו בנויים עץ. בכיכר שוק זאת התקיימו במשך כל שנת 1808 רק שמונה ימי שוק. לכן אין פלא, שהיהודים לא גילו התלהבות יתרה לבוא ולהשתקע בסובאלק, על אף הפיתוי שבמענקים. בתר־שים מסומנות בשני כוכבים שתי טחנות קמח. האחת בסמוך לנהר צ'ארנה האנצ'ה, הייתה מופעלת על ידי זרם המים. השנייה הייתה טחנת רוח. בית־התפילה עמד, כפי הנראה, בפינת השוק ורחוב קשיבה. ובית־הקברות היהודי, כפי שידוע ומוכר לבני דורנו, נמצא עד היום מעבר לגשר, שעל הנהר, מאחורי רחוב מלינ'סקה (רחוב הטחנה).

הרחוב השני, הנזכר בתרשומות ובהן פרטים על התיישבות יהודים, נשא אופי חקלאי. משני צידי הרחוב היו אסמים והוא נקרא גומיננה (gumno בפולנית אסם, אמבר). בשפת היום־יום נשא רחוב זה את השם רחוב היהודים הישן. הרחוב גומייננה הוא רחוב האחד במאי דהיום. המגרשים ברחוב זה היו בעלי עומק של 480 מטר.

הרחוב השלישי בו רכשו היהודים מגרשים היה רחוב ירוזולימסקה (רח' ירושלים), הוא הרחוב שכונה גם בשם שקולנה (רחוב בית־המדרש) ולאחר מכן על שם ברק יוסל־ביץ'. עתה נושא הוא את שמו של ולאדימיר איליץ' לנין.

סובאלק בשנות קיומה של דוכסות וארשה

בשנת 1807 תקפו צבאות נפוליאון את פרוסיה וכן את שטחי פולין שהיו בידי הפרוסים, בתוכם אזורי אוגוסטוב וסובאלק.

בפקודה מיום 22.6.1807 בחתימת נפוליאון הושוו בהם זכויות כל האזרחים כלפי החוק. כל ההגבלות שהיו קיימות לגבי יהודים ואחרים בוטלו. היה זה יום בעל משמעות גדולה לגבי כל הקהילות היהודיות בתחומי דוכסות וארשה שהוקמה על ידו.

בשנת 1809 התקיימה בוואַרשה אסיפת נציגי הקהילות של הדוכסות. את הקהילה של סובאלק ייצג אבא פאלינייביץ'. האסיפה דנה בין השאר בבעיית השחיטה היהודית. אבא פאלינייביץ' נזכר גם פעם שנייה, כחותם על תזכיר בשם הקהילה בעיר לומז'ה.

סובאלק משולבת באימפריה הרוסית 1815–1855

לפי החלטות קונגרס וינה, מינואר 1815, נקבעו אזורי השפעתן של המעצמות: רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. הוקמה ממלכת פולין תחת כתרו של הצאר הרוסי, אלכסנדר הראשון (1801–1825). סובאלק וסביבתה נותקו מפרוסיה והועברו לשלטונה של רוסיה. ממלכת פולין כפופה לכתר הרוסי. הגבול של פרוסיה הוזז לצד מערב עד מאחורי היישובים ולאדיסלא־בוב, וירז'בולובו (וירבלאן), ויז'אן, פשרושלה, בקלרובה וראצק, וכן מעבר לעיר אוגוסטוב.

הזזת הגבול בצורה כזאת הייתה לברכה במובן הכלכלי לכל היישובים, ששכנו על ציר התנועה: גרודנו־אוגוסטוב־סובאלק־קאלבאריה־מאריאמפול וכו', לצד צפון־מזרח עד פטרסבורג ולצד דרום־מערב עד וארשה. בהשוואה ליישובים בפרוסיה היה אזור סובאלק בין הנחשלים. אבל לעומת היישובים בליטא, רוסיה הלבנה ופולין היה אזור זה בין המתקדמים ואף היו לו סיכויים להתפתחות נוספת.

רוסיה הצארית הייתה מעוניינת לחזק את הקשרים עם ממלכת פולין, שהייתה נתונה עכשיו לשלטונה ולכן ניתן לסובאלק מרחב מחיה שזרועו הימנית נמתחה לצד ליטא וזרועו השמאלית לאורך הציר: גרודנו – ביאליסטוק – וארשה. והחשוב מכל, שהעיר סובאלק הפכה במשך הזמן לאחת מתחנות סחר החוץ של רוסיה הצארית עם פרוסיה המזרחית. השלטון המרכזי של ממלכת פולין פרסם פקודה, בחתימתו של הנציב העליון, הגנרל זאיונצ'ק, אל כל מושלי המחוזות לתמוך בבעלי מלאכה, סוחרים ואחרים, הרוצים לבוא ולהתיי־שב בערים על מנת להביא לשיקומן אחר הנזקים שנגרמו להן בימי המלחמה. הפקודה הזאת הכילה פרט חשוב והוא – שחרור ממסים במשך 6 שנים.

השבועון "קראיובראזי" מחודש ינואר 1988 מוסר פרטים על תנועת הבניין בעיר סובאלק באותן השנים. לגנרל מיכאל לודביק פאץ, היורש של ראצק ודובספודה, היה מגרש גדול בצפון מזרח מהשוק הישן, על תוואי הדרך לקובנה בתוך הפרבר הקובנאי. על מגרש זה בנה הגנרל אכסניה גדולה בשנת 1815, אשר בגלל מידותיה הניכרות הפריעה לכניסה לשוק וליציאה ממנו. בשנת 1819 החליטו השלטונות על הרחבת הדרך הקובנאית והזזת בניין האכסניה למגרש אחר. הגנרל פאץ דרש פיצוי לא לפי עלות הבניין, אלא לפי הפסד הכנסות. התכנית ירדה מהפרק עד שנת 1831. בשנה זאת הופקע רכושו של הגנרל פאץ בגלל השתתפותו במרד של הפולנים נגד הרוסים. האכסניה פורקה רק בשנת 1835. חצי משטח המגרש שימש להרחבת הכביש והחצי השני נמכר בשנת 1838 לשלו־

שה יהודים: אברהם פלטאו, אברהם קונהיים (החוכר של האכסניה) וחיצקל (יחזקאל) ליפסקי. יהודים אלה נמנו עם עשירי העיר. הואיל והמגרש היה במרכז העיר חויבו הקונים בבנייה מיידית. תוך זמן קצר הוקמו על המגרש הזה חמישה בתי חומה, הנושאים כיום את המספרים: 59–67 ברחוב קושצ'ושקו.

ה"קארצ'מה" של פאץ – האכסניה – היא השנייה בתחומי סובאלק; הראשונה הייתה על יד השוק הישן. חכירת אכסניות היה עיסוק יהודי מובהק במשך דורות רבים. בצומת דרכים זה, בין שטחי פולין, ליטא, פרוסיה ורוסיה היה דרוש ידע של ארבע שפות. היה דרוש גם הון חוזר להחזקת מלאי של מזונות לאנשים ולבעלי חיים, בעיקר מספוא לסוסים, שהיו נושאים על רגליהם את עול התחבורה של הימים ההם.

לעתים היה דרוש אפילו הון השקעה לייסוד האכסניה. באחד הגליונות של "נופים" משנת 1987 מספר בעל המדור "מהארגז הישן" על מינזר הדומיניקאנים של סייני, שבשנת 1797 נתנו רשות לשני יהודים, שלמה מובשוביץ' ומנדל זוסמנוביץ', לבנות אכסניה על הקרקע של המינזר. לא צויין שם לכמה שנים הוחכרה הקרקע ליהודים. האכסניה נבנתה מצפון ליישוב גיבי על יד האגם אוז'כובו. היה עליהם לממן את בניית בית האירוח כולל אולם אוכל, חדרי מנוחה ולינה וכן סככות לעגלות ואורוות לסוסים. הקרקע שנמסרה לשני היהודים השתרעה על שני מורגים (שהם עשרה דונאם). מורג אחד לבניינים והמורג השני לגידול מספוא.

באותו מאמר נמסר על משה לייזרוביץ' רובינשטיין, הוא היה הראשון מבין רוכשי נכסי דלא ניידי בעיר, שרכש בשנת 1802 (תקופת הכיבוש הפרוסי) בית מהשופט אדוארד לינד־נאו. הבית היה מעצים ועמד ברחוב הנקרא כיום על שם בז'וסטובסקי. וכן נמסר על רוכשים אחרים של נכסי דלא ניידי מבין היהודים והם: לייב רובינוביץ', יעקב ברמן, שמעון סוכובולסקי, שמואל ירוזולימסקי. הם העבירו את הנכסים שרכשו לבאים אחריהם: ליכטנשטיינים, אהרונסונים, הוללנדרסקים (כך במקור – עם שני ל'), רוזנטלים, בילוסטוצ־קים, מרקסונים, מינצים, בראונים, ליפסקים ועוד.

למשפחת ליפסקי מוקדש מקום נכבד במאמר. במחצית המאה ה־19 היה העשיר ביהודי סובאלק חאצקל ליפסקי ולו שלושה בנים: דוד, ישעיהו ומרכוס. חאצקל ליפסקי שלט בעיר שלטון מלא. עסקיו היו כה מרובים שהעסיק שני מזכירים. את רוב העסקים הוא ניהל עם שלטונות הצבא. לימים סר חינו בעיני השלטונות והוא נאלץ להסתלק מהעיר ורכושו הוחרם. והוא אז כבן ששים שנה.

בשנת 1843 יחזקאל ליפסקי הוא הנמען למשכיל מיעדבא־בנע המתעניין במקום להתיישבות בחבל סובאלק. נראה שליפסקי היה באותה שנה ראש הקהל. הוא גם חתום על העתקי המכתב המיועדים להפצה בין הקהילות בסביבה.

בשנת 1858 הופיע הספר "עמודי האור" של הרב יחיאל העלער ובהקדמה מופיע שמו של יחזקאל ליפסקי כאחד מבין ששה אחרים שתרמו להוצאת הספר והמחבר מודה להם ומזכיר אותם בכבוד רב.

בשנת 1862 נוסד "בית הספר לילדי ישורון" על ידי יהודה לייב פאראדיסטאל. בין ארבעה־עשר התומכים בבית־ספר זה אנו מוצאים את שני הבנים של יחזקאל ליפסקי: את דוד ואת מאטעלע (מרדכי – מרכוס) ליפסקי.

בשנת 1866 עוסק ישעיהו ליפסקי (כנראה כראש הקהל) יחד עם הרב ר' שמואל מוהליבר באיסוף כספים לשחרור ארבעה־עשר חיילים נשואים. ובשנת 1868 אנו מוצאים את חתימתו של ישעיהו ליפסקי על כתב המינוי של אהרון שמואל ליבערמאן כמנהל ענייני הקהילה בסובאלק. וגם בשנת 1875 אנו מוצאים אותו עדיין כראש הקהל.

בעיר סובאלק היו בשנת 1806 – 44 יהודים, 3.5% מכלל האוכלוסיה, בשנת 1824 – 1,171 – 37.3% ובשנת 1827 – 1,209 – 32.2% (בשלוש השנים האלה גדל מספר היהודים רק ב־38 נפש ואילו מספר התושבים האחרים גדל במאות. התופ־עה מוכרת. פעילותם של היהודים יצרה בסיס כלכלי מתאים להגדלת האוכלוסיה בסביבתם).

בנייני ציבור בסובאלק שהוקמו בשנים 1820–1846

ואלה הבניינים שהוקמו בשנים ההן:

1821 – בית־הכנסת הגדול ברחוב ירוזולימסקה, הוא רח' שקולנה, הוא רח' ברק יוסלביץ'; לפי נוסח הבנייה נבנה על ידי אחד האדריכלים האיטלקיים שבנו בסובאלק.

1825 – הכנסייה הקתולית בפרוור הקובנאי (ממספר 70 ומעלה ברחוב קושצ'ושקו היום).

1839 – הכנסייה הפרוטסטאנטית, בכניסה לעיר מצד דרום (מאוגוסטוב).

1839 – בניין הגימנסיה לבנות, בדרך לרובע הישן של העיר (ה"דולק").

1843 – הנחת אבן הפינה לבניין העירייה. הבניין הוקם על ידי הקבלן היהודי יחזקאל ליפסקי.

1843 – הכנסייה הפראבוסלאבית, בכיכר מול האגף הימני של בית העירייה.

1845 – בית־החולים היהודי, בפרוור הקובנאי.

1846 – הגימנסיה לבנים, בדרך לעיר הישנה (שתי הגימנסיות הועברו מסייני).

להלן התיאור של בית־הכנסת הגדול, מתוך דו"ח הוועדה של הגוברניה: "בעיר הוקם בית־תפילה מפואר במובן הארכיטקטוני. אורכו 200 רגל ורוחבו 54 רגל עם שני טורי חלונות גבוהים, 39 במספר ועם שמונה עמודים דוריים בחזית ועליהם גגון בצורת משולש עם קישוטים נהדרים. הבניין כולו מטוייח בצבע בהיר והוא למופת כטיפוס זה של בנייה".

אוכלוסיה ענייה אין בכוחה להקים בניין ציבורי, שבנייתו דורשת ממון רב. אין גם להניח, שהקהילה הצעירה של סובאלק קיבלה תרומה גדולה להקמתו של בית־הכנסת. כאמור, הגיע מספר היהודים בעיר בשנת 1824 (שלוש שנים לאחר הקמתו של בית־הכנסת) ל־1,171, שהם כ־230 משפ־חות לכל היותר. התופעה היא פליאה אחת גדולה: העמודים הדוריים, המזכירים את סגנון הבנייה הניאו־קלאסי, מעלים

אפשרות של שיתוף פעולה עם ארכיטקט איטלקי. בית כנסת זה של סובאלק היה בין הראשונים, ואולי הראשון, שנבנה עם האמנציפציה של היהודים באירופה. הבניין מעיד על קיומה של קהילה מגובשת, אמידה ונלהבת.

סגנון בנייה זה של בית־כנסת לא התקבל בעין טובה על ידי יהודים באזורים אחרים של פולין ואפילו בתקופות מאוחרות יותר. כדוגמא ישמשו החרוזים שהשמיע פסח פישמן מהעיר סטולין בשנת 1935 בהכשרה של "בית"ר" בעיר קוסטופול:

הערט נא ר' טאדרעס,	שמע נא ר' טודרס,
וואס איך וועל אייך דערציילן;	את אשר לך אספר;
איך בין געווען אין ליטע	הייתי בליטא
מיינע אויגן אוסהיילן;	את מחלת עיני לרפא;
אוי וויי, איז מיר געשעהן!	מה קרה אתי, אללי,
וואס איך האב דארט געזעהן!	מה ראו שם עיני!
די שול איז דארט געבויט	בית־כנסת בנוי
ווי א טורעם להבדיל!	כמגדל כנסייה להבדיל!
און שבת ווערט דארט ליכטיג	ובשבת מודלקים בו אורות
צוויי שעה פאר "המבדיל".	שעתיים לפני "המבדיל".

לאורך כל העיר נמשך הרחוב רחב הידיים הוא הרחוב הראשי, פטרסבורסקי פרוספקט, ששמו שונה בפולין העצמ־אית לרחוב קושצ'ושקו. הכניסה לרחוב היא דרך שער ברזל. הכביש של הרחוב מרוצף באבנים. זה סימן לאמידות, כי בסביבה לא היו אבנים כאלה והיה צורך להביאן ממרחקים. בידינו תרשומת משנת 1824 שהודפסה ב"נופים": "בצוו הפרזידנט של העיר, על כל כלי־רכב המגיע העירה להביא שתי אבנים, או לשלם תמורתן כופר של שני גרושים (1 גרוש – חלק המאה מזלוטי)". כך התגברו בימים ההם בתנאי ההובלה של אז על המחסור באבנים.

בתים ואוכלוסיה לפי חמישה מיפקדים בשנים: 1808–1857

הטבלה הבאה מבוססת על עבודתו של החוקר הפולני וויצ'ך טשבינסקי מפולין ועל עבודתו של החוקר היהודי ד"ר יעקב לשצ'ינסקי, בכל מה שנוגע למספרי היהודים.

המיפקד משנת	1806	1810	1824	1827	1857
בתים בנויים עץ	?	227	304	317	797
בתי חומה	?	6	26	40	152
סך הכל בתים	?	233	330	357	949
סך הכל תושבים	1,265	1,444	3,137	3,753	11,273
יהודים בתוך ס"ה התושבים	44	?	1,171	1,209	6,989
יהודים ב־%	3.5	?	37.3	32.2	62.0

במשך 18 השנים, משנת 1806 עד 1824, עלה מספר היהודים מ־3.5% ל־37.3%.

בפרק על סובאלק תחת השלטון של פרוסיה הזכרנו את משפחת זאלינגר, שצאצאיהם חותמים כיום סאלינג'ר. ובכן מר ראלף סאלינג'ר, יליד ניו־זילנד ועתה בכפר רופין, הגיע אלינו בחיפושיו אחר שרשים והציג לפנינו צרור של תעודות לידה ונישואין ופטירות, שהוצאו על ידי הרשם של העירייה בסובאלק. בתעודות אלו מופיעים הנוגעים בעניין וכן שמות עדים, גיליהם ועיסוקיהם.

בתעודה, שהונפקה ביום 19.5.1825 נאמר, שלאדון זליג נתנוביץ' זאלינגר, העוסק בבורסקאות, שהוא בן 32, המתגורר בבית 165 בסובאלק ולאשתו רוזה לבית לוין נולדה בת. את העובדות הללו מאשרים העדים: האדון זלמן שלום ערדרייך, בעל אכסניה, בן 45 והאדון וולף דוידסון, בן 28, סוחר, שמוצאו מן היישוב ניימניץ. ואין זו התעודה היחידה.

החוקר, וויצ'ך טשבינסקי, מספר על מדיניות אפליה כלפי היהודים, מצד השלטונות המרכזיים בווארשה. הוא מזכיר הוראה מהנציב של הצאר הרוסי מיום 4.11.1823 להעברת כל יהודי סובאלק לאיזור מיוחד והוא רחוב ירוזולימסקה, נובי שוויאט ועוד. היהודים הפסיקו לבנות מחוץ לאזור המיוחד הזה מחשש של איבוד בתיהם. הם גם לא הזדרזו לעבור לאזור המיועד להם, כי חלה בו עליה במחירי הקרקע לבנייה. הוראה זו השפיעה לרעה על התפתחותה של העיר וגרמה כמעט לקיפאון. אם־כי למעשה לא התחילו לבצע את התכנית, שעצם הידיעה על קיומה של ההוראה הביאה לקיפאון. התכנית ירדה מהפרק. עד כאן דברי וויצ'ך טשבינסקי.

שלושים השנים שבין 1827–1857 הגדילו את האוכלוסיה בסובאלק פי חמישה ואת מספר היהודים פי ששה. יש לציין שבשנות ה־60 של המאה ה־19 נחשבה סובאלק בין עשר הערים הגדולות של פולין.

בדברי הלוואי למפה של סובאלק משנת 1979 מסופר, שעוד בשנת 1816, עם התחלת הכיבוש הרוסי, החליטו שלטונות פולין, שהיו כפופים לפטרבורג, שסובאלק תהיה עיר פלך. באותה שנה החל התיכנון של הבניינים הציבוריים.

סקירת עין על המפה של הגוברניה מוכיחה, שהעיר אוגוס־טוב שוכנת בגבול הדרומי של הגוברניה ואילו במרכזה שוכנת העיר קאלבאריה. לעיר גוברניאלית נבחרה סובאלק, כנראה בגלל תכנונה המיוחד, האופי של בנייניה ועוד. הוויבודה (הגוברנאטור) מצא את הבית שהוא כיום מספר 80 ברחוב קושצ'ושקו, כבית מתאים למקום מושבו. זה היה בשנת 1861 וכעבור חמש שנים נקראה גם הגוברניה על שם העיר סובאלק.

פלך (גוברניה) סובאלק

הגוברניות תוכננו כך שלכל עיר ועיירה יהיה עורף כלכלי ולכל יישוב יהיה מרכז מינהלי וכלכלי.

בגוברניה היו מרכזי משנה למחוזות וערי המחוז (מרכזיהן) מסומנות על המפה בהבלטה. להלן נביא קצת ידיעות על המרכזים האלה ועל הקהילות היהודיות בהם, ככל שיש להן נגיעה לתולדות יהדות סובאלק.

מאריאמפול: קהילה ותיקה. ממנה באו לסובאלק משפחות מאריאמפולסקי, סטארופולסקי וכן אליעזר מרדכי אלטשולר,

שהיה הראשון לבני אלטשולר בסובאלק. זהו אלטשולר בעל היומן המפורסם.

בקלרובה: הייתה קיימת כבר ב־1558. ב־1797 היה מספר הבתים בה 67 ומספר התושבים 405.

פונסק: קיומה מתועד מסוף המאה ה־16. כבר ב־1797 הייתה קיימת בה כנסייה. מספר הבתים בה היה באותה שנה 59 ומספר תושביה 583.

סייני: הייתה שייכת למשפחת האצילים וישניובייצקי, שהיו לה נחלות רבות בליטא, ברוסיה הלבנה ובאוקראינה. בשנות מרידות הקוזאקים והפרעות ביהודים שם במאה ה־17, שימשו בני משפחה זאת מחסה ומגן לקהילות היהודיות. סייני קיבלה זכויות עיר עוד בשנת 1593.

לפי התאריכים על המצבות שבבית־הקברות, התגוררו יהודים בסייני כבר בראשית המאה ה־18. הדומיניקאנים שהתמקמו בסביבות סייני בסוף המאה ה־16 משכו אליהם את היהודים בהטבות שונות. כך אנו מוצאים ברשומות שבשנת 1768 עזרו לבנות בית־כנסת יהודי. בית־הכנסת נפגע בזמן כיבוש הנאצים ושיקומו מחדש הושלם בשנת 1987.

בשנת 1795, לאחר חלוקתה של פולין, עבר האיזור לשליטתה של פרוסיה. מרבית הקרקעות של המינזר הופקעו. מכאן מתחילה תקופת פיתוח מהירה. בשנת 1828 הגיע מספר התושבים ל־3,514 ומספר היהודים בתוך זה היה 2,036 (58%). כעבור עוד 20 שנה, בשנת 1848, עלה מספר התושבים ל־3,902 ומספר היהודים ל־2,110 (54%).

סייני הייתה מרכז חשוב למסחר ולמלאכה הרבה זמן לפני סובאלק. לאחר סלילת הכביש פטרסבורג־קובנה־וארשה, אשר עבר את סובאלק, נשארה סייני בצד המזרחי. מאז נצטמקה חשיבותה. כתוצאה מכך הלך מספר תושביה הלוך והתמעט.

על הגבול הפרוסי שוכנת העיירה **ויז'אן**. עיירה זאת הוקמה בסוף המאה ה־16. בשנת 1646 היה קיים בה ארגון ("צך") של בעלי מלאכה יהודים. עד שנת 1700 בערך היו יהודי קניגסברג קוברים את מתיהם בוויז'אן (וגם בווילקוביסק).

בשנת 1670, כותב המלך מיכאל וישניובייצקי אל יהודי ויז'אן, בתשובה למכתב שהגישו לו באמצעות התכשיטן שלו, יצחק פייבושביץ', בדבר זכויותיהם של היהודים להתגורר בעיירה זו. המלך מיכאל מבטיח ליהודי ויז'אן להגן על זכויותיהם, בתיהם, עסקיהם, בתי־התפילה, בית־הקברות ובית־המרחץ. לפי כתב זכויות זה עוברים היהודים מהשיפוט העירוני לשיפוט בית־הדין המלכותי המקומי ולהם זכות ערעור לטריבונאל המלכותי. אין להזמין יהודים לדין בימי שבת וחג. סכסוכים בין יהודים לבין עצמם יידונו בפני זקני היהודים (אישור לאוטונומיה!). ליהודים זכות לרעות את צאנם ובקרם בשדות המרעה העירוניים ולהשתמש בעצי היערות כמו יתר התושבים.

בשנת 1723 היו שוב דין ודברים בין הנוצרים לבין היהודים. בשנה זאת הציג משה פריימוביץ', בשם יהודי ויז'אן, את כתב הזכויות משנת 1670 בפני המוסד המשפטי בעיר גרודנו.

בהמשך מספרים אחדים על יהודי ויז'אן:

בשנת 1856 היו בעיירה 1,160 בתוך אוכלוסיה כללית של 1,987 נפש, היינו 58.4%. בשנת 1878 – 490 יהודים מתוך 2,276 – 21.5%. בשנת 1897 – 312 יהודים מתוך 1,550 – 20.1%.

הירידה במספר היהודים באה כתוצאה מהתפשטות ההשכלה אצלם והרצון לעבור למקצועות עירוניים ולמרכזים יהודיים לשם קניית השכלה. הסיבה הנוספת הייתה ההגירה לארצות מעבר לים.

דרומה לוויז'אן אנו מוצאים את **פשרושלה.** בשנת 1558 הייתה עדיין כפר. בשנת 1576 קיבלה זכויות מאגדבורג. היישוב שוכן סמוך לגבול הפרוסי. מספר היהודים בפשרושלה היה: בשנת 1766 – 207, בשנת 1856 – 672 ובשנת 1897 – 340 נפש. מאמצע המאה ה־19 מתחילה ירידה במספר היהודים.

פשרושלה היא עיירת מולדתו של ההיסטוריון וחוקר המקרא שמואל אברמסקי ושל איש "ברית שלום" חיים קאלווארסקי.

דרומה לפשרושלה נמצאת העיירה **פיליפובו.** עיירה זו נוסדה באמצע המאה ה־16 על ידי בונה ספורצה, אשתו של המלך זיגמונט הראשון, הזקן. את חוקת מאגדבורג קיבלה מידי המלך בשנת 1570. יהודים הגיעו לעיירה זאת בראשית המאה ה־18.

מספר היהודים הגיע ב־1765 ל־274, בשנת 1856 – ל־852, ב־1861 – ל־812, ב־1897 – 548 נפש.

קרסנופולה התפתחה כעיירה באמצע המאה ה־18. ב־1827 היה מספר בתיה 230 ולה 2246 תושבים.

ילינייבה היא הצעירה בעיירות שבקרבת סובאלק. ב־1797 היו בה 69 בתים ו־846 תושבים.

ועוד עלינו להזכיר את העיירה **ראצק**, הסמוכה לגבול הפרוסי, והיא כ־12 ק"מ דרומית מסובאלק. יהודים התגוררו בעיירה זאת עוד משנות ה־70 למאה ה־17. בשנת 1748 עברה הבעלות על העיירה למשפחת פאץ. בשנת 1765 התגוררו בראצק 472 יהודים, בשנת 1856 – 1,739; בשנת 1897 – 1,116. היהודים היוו כ־60% מכלל התושבים. הפריחה של העיירה חלה בתקופת הפעילות החדשנית של הגנרל פאץ, בשנים 1815–1830.

קשרים מיוחדים היו קיימים בין הקהילות לומז'ה וסובאלק. בשנת 1862–3 החליטו שתי קהילות אלו להקים את הכולל של סובאלק־לומז'ה לתמיכה בעולי־הרגל בירושלים, אחרי ששתי קהילות אלו החליטו לעזוב את כולל וארשה, שהיה צריך לדאוג לכל עולי־הרגל מפולין־ליטא. מדו"ח ועד הכוללים בירושלים מתברר, שכולל סובאלק־לומז'ה צעד בראש כל הכוללים בסכומי הכסף, שהועברו לקיומם של אלה שהחליטו לבלות את שארית ימיהם בעה"ק ירושלים ולהיקבר בהר הזיתים.

בתי דפוס, מו"סים ומו"לים ראשונים בסובאלק

ראויה קבוצה קטנה זאת לפרק מיוחד, משום שהיא מסמנת את סוג האוכלוסיה, שהתרכזה בחבל ארץ זה. קיומה בסובא־

לק מוכיח שהיו צרכנים פוטנציאליים לדברי דפוס.

הכרך השישי של ספר האישים, שפעלו בשדה התרבות והאמנות, שהופיע בביאליסטוק ב־1979 מקדיש שני פרקים לשני בעלי דפוס, שהיו בסובאלק: אנטוני לנטצקי וליאון הולנדרסקי היהודי.

הראשון הוא פולני, שהעביר את בית־הדפוס שלו בשנת 1819 מהעיר לומז'ה לסובאלק. הוא הדפיס ספרי דת וכן פירסומים משפטיים, וכפי הנראה גם את הפירסומים והצווים של השלטונות.

בעל בית־הדפוס השני הוא, כאמור, ליאון הולנדרסקי ולו מוקדש מקום רב בספר האישים, במדור "דמויות".

בראשית שנות ה־30 נוסד בסובאלק בית־המרקחת הראשון על ידי אחד בשם לודוויק וולינין. בשנות ה־40 הופיע בסובאלק מיקולאי זאוואדזקי וקיבל משרת רוקח שכיר אצל לודוויק וולינין. בשנת 1846 מכר וולינין את בית־המרקחת למיקולאי זאוואדזקי.

באביב 1841 קיבל יעקב ריינדל מהעיר אוגוסטוב רשות להקים בסובאלק בית־מרקחת שני. יעקב ריינדל השתכן בבית ברחוב פטרסבורסקאיה (קושצ'ושקו) 80 ותפס קומה שלמה.

***

בסובאלק ובסביבה החלו להתרכז לא רק בעלי הון, אלא גם בעלי מלאכה ואומנים. ע.נ. פרנק, חוקר תולדות יהודי פולין, אסף נתונים על מלאכות בין היהודים ושכיחותן בעשרת הפלכים של ארץ הוויסלה בשנת 1843. בספר "יזכור" ליהודי סובאלק מצאנו מספרים אחדים ומהם הרכבנו את הטבלה הבאה:

הגוברניה	נפחים	זפתים	טייחים
סובאלק	297	39	48
מאזובשה	8	6	?
סאנדומיר	12	?	6
קילצה	6	18	?
פלוצק	?	?	9
קאליש	?	?	11

השמועה על אפשרויות התעסוקה ועל ההתבססות הכלכלית של יהודי ליטא, וסובאלק בתוך זה, עשתה לה כנפיים והגיעה למחוזות אחרים של פולין. בספר "יזכור" מובא מכתב של יהודי, המייצג קבוצת יהודים המחפשת לה מקום חדש להתיישבות. יהודי זה, שמו לא פורסם, מוצאו מהעיירה יידוואבנה, מחוז לומז'ה. המכתב הוא מחודש מארס 1841 והוא מופנה אל יחזקאל ליפסקי "הנגיד והאלוף" בסובאלק. (ליפסקי היה, כנראה, באותה שנה ראש הקהילה). הכותב מבקש לזרז את הכנת ההצהרות, שיש להעביר לגוברניה, בדבר אפשרויות יישוב של עניי העם על הקרקע. הוא מבקש, ששליחי הגוברניה יופיעו בזמן לפני הוועדה.

ראשי הקהל בסובאלק: אברהם רוזנטל, יחזקאל ליפסקי, משה אפשטיין – העבירו העתקים מהמכתב הזה לכל הקהילות שבגוברניה ואישרו את ההעתקים בחתימותיהם.

לא מצאנו הוכחות לתוצאותיה של פעולה זאת. היו יהודים בכל יישובי הגוברניה שמנינו לפני כן ושעסקו בחקלאות, הן כבעלי קרקע והן כחוכרים וגם במלאכות: חייטות, סנדלרות, מסגרות, פחחות ועוד עשרות מקצועות של יצירה. מספרם הלך וגדל.

יש חוקרים שקשרו את ההתקדמות הכלכלית של תושבי סובאלק היהודים בעובדה של הקירבה לגבול, דעתנו שונה. סובאלק שכנה כ־30 ק"מ מהגבול. לעומת זאת עיירות כמו: וישטינייץ, ויז'אן, פשרושלה, פיליפוב ועוד שכנו על הגבול ממש, או במרחק 3–4 ק"מ ממנו, ועם זאת אף אחת מהן לא הגיעה לרמת התפתחותה של סובאלק. בכל אחד מן היישובים שהזכרנו היו מבריחים וכולם היו דלים ואביונים. עד כמה שהטורח לא השתלם, אפשר לקרוא ביומנו של אליעזר מרדכי אלטשולר על נסיונותיו בהברחות גבול.

עיון לעומק מראה, שהעיסוק בהברחות היווה רק גורם שולי בהתפתחותה של הגוברניה. גם הנזק שנגרם לאוצר המדינה בהברחות היה פעוט.

בערל כהן, במאמרו על סובאלק, אשר בספר "יזכור" בשפת יידיש, תימצת את העמודים 327 ו־341 מתוך ספר יובל השבעים של ההיסטוריון הידוע שמעון דובנוב; אנו מביאים את תרגום הדברים תוך קיצורים מועטים, כדי לעמוד על הסכנה שרחפה מעל ראש הקהילה הצעירה של סובאלק ועוד קהילות יהודיות בסביבה בשל עיסוק זה:

"הממשלה הצארית פירסמה צווים למניעת הברחות גבול, שהיו מכוונים בעיקר נגד יהודים. בשנת 1843 פורסם צו, שהיהודים המתגוררים ברדיוס של 50 ויורסט מהגבול הפרוסי, חייבים לעזוב את מקומות מגוריהם ולעבור לפנים רוסיה. זאת הייתה גזירה נוראה, שפגעה באלפי יהודים באיזור סובאלק. אלה, כמובן, לא נשארו אדישים והחלו לחפש אמצעים לביטול הגזירה. בגבול עם פרוסיה היו הקהילות של איזור סובאלק הראשונות שלחמו נגד הגזירה הזאת. מבין קהילות חוץ־לארץ יצאה היוזמה למלחמה בגזירה זאת מקניגסברג. חלק מיהודי קניגסברג היו קשורים כלכלית ומשפחתית עם יהודים באיזור סובאלק. בביטול הגזירה שיתפו פעולה יוהאן יעקבי והנציג הרוסי בקניגסברג יעקב פון אדלסון, יהודי מומר, שהיה יוצא העיירה יורבורג.

עברו שמונה שנים ובשנת 1851 שאל הגוברנאטור החדש, שהגיע למשרד הגוברניה, את ועדת הפנים, מה לעשות ביהודים הממשיכים להגיע לעיר סובאלק. הוועדה של מיניסטריון הפנים השוכנת בוואראשה פסקה: "לגרש!" הדבר לא בוצע, כי לאחר שהתביית והכיר את התנאים השוררים בגוברניה, הבין הגוברנאטור, שהוא שולט באחת הגוברניות העשירות והפורחות, בין היתר הודות לתושייתם של היהודים.

פונדקים, אכסניות, בתי־מלון ואולמי־בידור בשנים 1819–1860

כדי לחוש את קצב החיים של הימים ההם נביא להלן פרטים על מפעלים אחדים בשטח הבידור והאיכסון. מפעלים

אלה הוקמו כהיענות לצרכים ולדרישות של האוכלוסיה.

באחד הגליונות של "נופים" מדצמבר 1986 נמצאים הפר־טים הבאים: בראשית שנות ה־20 של המאה הקודמת ניסה מאיר קראקובסקי, יהודי, להקים פנסיון, שיכלול גם אולם לבידור. בהשקעה גדולה הספיק להקים את הקירות, אך הוא נפטר פתאום.

ועוד מ"נופים": ביאלוסטוצקי, גם הוא יהודי, ניסה באותן השנים להקים תיאטרון בסובאלק, אבל לא הצליח.

באחת התעודות של משפחת סאלינג'ר, משנת 1825, נזכר זלמן שלום ערדרייך, בעל אכסניה בסובאלק. הוא מופיע כעד ללידתה של התינוקת, בתם של זליג נתנוביץ' זאלינגר ואשתו רוזה לבית לוין. לא צויין בתעודה מיקומה של האכסניה.

בשנת 1833 רכש יעקוב אבלוביץ' פלטין, יהודי, מגרש גדול, שמידותיו 200 על 200 מטר, שהם 40 דונאם. נזכיר, שבסוף המאה ה־18 הפרישו הדומיניקאנים 2 מורגים, 10 דונאמים, לפונדק כפרי, בין הרחובות פטרסבורסקאיה (קושצ'ושקו) לבין רחוב ירוזולימסקה (שקולנה־ברק יוסל־ביץ'). על המגרש היו המיבנים הבאים: אורווה לסוסים, סככה לעגלות, שלושה בתים מעץ וכן בית חומה של קומה אחת, שהוקם בשנת 1816.

פלטין קיבל הלוואה לבניית בית־מלון. הוא חפר מרתף מתחת לבית, שיפץ את הקומה האחת והוסיף עליה קומה נוספת. הבנייה הסתיימה בשנת 1837. בקומה העליונה היה אולם לכל אורך הקומה ולכל רוחבה. לאולם היו בחזית 5 חלונות גבוהים בעלי שתי כנפיים לכל אורך האולם ושלושה חלונות לכל רוחבו. היה זה בזמן ההוא האולם היחיד בעיר. קיימו בו קונצרטים וכנסים וכן את ההרשמות לגיוס חיילים לצבא הצאר.

בקומת הקרקע ובמרתף בנה פלטין בית־מלון ושם נתן לו: "הוטל וארשאבסקי" וכל הבניין נקרא על שם בית־המלון. הוא נוהל ברמה גבוהה כיאות לעיר גוברניאלית. המלון שכן בפנים החצר ולכל אורך חזיתו היו חנויות. שוויו של הבניין הוערך בחמישים אלף זלוטי. להשוואה: בניין הגימנסיה לנערים עלה 25–26 אלף זלוטי בשנת 1843. כך נוכל להשיג את גודל ההשקעה של פלטין.

יעקב פלטין נפטר בשנת 1838 ואלמנתו עזבה את העיר. הבית והמלון עברו לידי בעלים אחרים, אשר לא תיחזקו אותו כראוי, כי אנו קוראים על מצבו דו"ח שלילי, שחובר על ידי "האומן אשר מעל האומנים" (מעין מפקח על הבנייה) ובו נאמר בין היתר: "הבניין הנו במצב טראגי, מסכן את חיי העוברים ושבים ואת המתאכסנים בהוטל, אשר נבנה על קירות של בית חד־קומתי, בלי להתחשב בחוקי הבנייה על ידי בעלי מקצוע מרמה ירודה. נוסף על כך קיימת סכנה של שריפה". חוות־דעת זאת לא זעזעה את אבות העיר והאולם המשיך למלא את תפקידו בשירות לציבור. בשנת 1859 הגיע קהל רב לקונצרט והגלריה באולם קרסה תחת משקל הקהל. ניבעו סדקים ברצפה ובטיח של הקירות ומהסדקים נשפך אבק וגבשושי טיח על היושבים בתוך האולם. לבעלים לא היו אמצעים לשיפוץ הבית. ואף על פי כן הוא המשיך לפעול, על בית־המלון שבו, עד אשר עלה באש בשריפה הגדולה של שנת 1885.

ב"נופים" מה־8 בפברואר 1987 מסופר על בית בפרוור הקובנאי, כיום רחוב קושצ'ושקו 78, שהיה שייך לאחד בשם אמשל פלאטאו. הא' פלאטאו השכיר לא' מנדל פאכוצקי 4 חדרים, מטבח ומרתף ועוד ששה חדרים ושלוש סככות לעגלות, וארבע אורוות לסוסים לשם הקמת מלון. חוזה השכירות נערך ונחתם ביום 7.4.1846.

מלון זה היה בשכנות לבית־מרקחת זאוואדזקי, אשר שכן בבית מס' 80 באותו הרחוב. איש בעל אמצעים היה הא' פלאטאו. הוא השקיע הון רב בהקמת הבניינים. השם פלאטאו נדיר למדי ואינו נזכר בספר "יזכור" שפורסם בארה"ב. לעומת זאת השם פאכוצקי מופיע פעמים אחדות. בספר "יזכור" מנינו חמישה אנשים הנושאים שם זה.

בעיתון "המגיד" משנת 1858 ישנה מודעה על חידוש "הוטל קראקובסקי" על ידי משה אפשטיין. איש זה מופיע בין חברי הוועד של הקהילה בשנת 1841. המודעה היא בשלוש שפות ובה הוא מודיע, שהוא שיפץ את בית־המלון והעלה אותו לדרגה עשר ובו ריהוט נאה, מיטות נוחות, אוכל כשר ומגוון וסדרים והשגחה מעולים. הוא מביא את אלה לידיעתם של הסוחרים בפולין וברוסיה.

על בתי־מלון אלה נוסף, כנראה בסוף שנות ה־50 של המאה ה־19, עוד בית־מלון אחד והוא של אלחנן אוקראינסקי, שהורחב לאחר מכן בשנות ה־60.

מפעלים, מוסדות ואירועים בשנים 1861–1896

"המגיד" מספר 19 מפרסם בשנת 1861 מודעה: "הא"א יצחק פלטין וגיסו ישראל אפשטיין הקימו בסובאלק 'פאב־ריק' (בלשוננו כיום – בית מלאכה) לכל מיני סרטים, חוטים, כתפיות ושאר מיני סידקית". אלה צרכי חייטות לנשים ולגברים. החייטות הייתה נפוצה מאוד. יצחק פלטין הוא כנראה בנו של יעקוב אבלוביץ' פלטין, אחד הראשונים, הבונה של "הוטל וארשאבסקי" וישראל אפשטיין הוא כנראה בנו של משה אפשטיין, מוועד הקהילה של סובאלק. ובכן נראה כאילו פרש משה אפשטיין את חסותו על היתום פלטין וכך הוא הפך לגיס של ישראל אפשטיין ולתעשיין בעיר סובאלק.

דמות מיוחדת היה ר' אבלי מארקסזאהן. נאמר עליו, שהוא יליד סובאלק. בספר "תולדות הדפוס העברי בפולין" של ח. פרידברג הוקדש מקום ניכר לפעילותו של ר' אבלי בשדה הדפוס. את פעילותו התחיל בעיר וארשה. כאן הוא החל להדפיס בשנת 1860 את ששת סדרי המשנה. בשנת 1862 העביר את בית־הדפוס שלו לסובאלק, או פתח בית־דפוס חדש. וכך אנו מוצאים בספר "יזכור" האמריקאי את תמונות השער של ספר תהילים ושל ספר "חובת הלבבות". על השערים הודפס "סובאלק בדפוס הנגיד ר' אברהם אבלי מארקסזאהן". הוא המשיך בפעילותו זאת שנים אחדות. בשנת 1866 הופיע שמו בין עורכי המגבית של "פדיון שבו־יים". בשנה זאת גויסו לצבא הצאר 14 חיילים יהודים בעלי משפחות. כמנהג הימים ההם, ניתן היה לפדות את החיילים

רות על ידי כופר. הרב מוהליבר בצירוף ישעיהו דוד ליכטנשטיין ואבלי מארקסזאהן אספו במגבית אלפים רובל כסף.

שער של ספר התהילים אנו קוראים: "נדפס פה כמו"ש ברעדעלהיים שנת תרכ"ג לפ"ק". "כמו שנהוג זיים" מתכוון לנוסח התפילות ולנוהג החיים היהוד־ דפוס רעדעלהיים (פרוור של שטוטגארט) ייסד בנימין נהיים יחד עם באשביץ בשנת 1799. בבית־דפוס זה ספרי קודש ותפילות לפי הנוסח של משה מנדלסון. פיסים היו מתלמידיו וממשיכי דרכו במנהג התפילות. ק ובסביבתה המשיכו חלקית במנהגי רעדעלהיים עד וראה בספר זה מאמרו של שמואל אברמסקי "נוסח של יהודי סובאלק").

עות על הפריחה הכלכלית בסובאלק הביאו את ר' יר זו. המציאות לא תאמה את הציפיות והוא נאלץ גיר וארשה.

דיעה מרעישה, שתשפיע בעתיד על התפתחותה של . מסילת־הברזל הגיעה אל פאתי הגוברניה מצד זון. וכך כותב אליעזר מרדכי אלטשולר ביומנו: "בסוף לול תרכ"א (ספטמבר 1861) היה לו לאבי לקחת ואטע (צמר־גפן) שלו מידי בעל המלאכה שלו בנויש־ אקי) וישלחני שם לקבלם. ונסעתי שם, ואז ראיתי עם הראשונה מהלך מסילת הברזל **והלאקאמאטיף** מאוד". המסילה המשיכה דרומה לעיר רייגרוד ואחר וארשה, באותן השנים נוספה תאוצה לחיי הכלכלה. "המליץ", מספר 38, משנת 1863 מביא את המשפט הודי סובאלק מבורכים בנכסים ובעושר". ומובן, שיש תייגות לגבי ידיעה כוללנית כזאת בעיתון. הרי היו אכה וסוחרים המתחילים רק בעיסוקיהם ועדיין לא להרבות נכסים.

שתי ידיעות משנת 1865: הגוברנאטור כותב בדו"ח יהודים תפקיד דומינאנטי בסחר החוץ. באותה שנה, ם ממקור אחר, עברו דרך לשכת המסחר של סובאלק יבוא בשווי של שלושים וחצי מיליון רו"כ וסחורות ווי של עשרים ואחד מיליון רו"כ, סכומים עצומים וכלוסיה של סובאלק. אולם ידוע, שסחורות היבוא נים פולין ורוסיה, ואילו סחורות היצוא נועדו לפרו־

שנה, 1865, מודיעים הא"א שאול צוקרזיס ונתן (הבן של בעל האכסניה?) על פתיחת "פאבריק" קש, קישוטי נשים, כובעי גברים וכובעי נערים מכל

כבר שותפות שנייה. זהירות בעסקים ופיזור הסיכונים שותפויות נשארו תכונה אופיינית גם בשנים הבאות, רחבות של הקהילה. יש לשים לב גם לעובדה, כאן בייצור דברי קישוט ומותרות, משמע שהמשק צא כבר מהתחומים של ייצור דברים קיומיים יומיום־ יב את הייצור לעבר מותרות החיים.

הלוואי של המפה של סובאלק מחודש אוגוסט 1881 מוצגים ההישגים של העיר עד שנת 1867 החינוך – 3 בתי־ספר יסודיים; 2 בתי־ספר תיכוניים המוסדות הסוציאליים – בית לזקנים ובית לילדים בשטח המוסדות הרפואיים – בית־חולים (רק יהוד בתי־מרקחת. בשטח המוסדות הממלכתיים – ביו מחוזי, בית־משפט שלום, משרד לגביית מכס, בי וטלגרף.

בין מפעלי התעשייה: 3 מבשלות שיכר, 2 טחנות לטבק, 1 לייצור גפרורים, 1 לייצור חומץ, 1 לייצור ע בתי־מלאכה לכובעים ו־1 לסרטים.

בתעודה שציטטנו חסרים בתי־הדפוס ובתי־המל בורסקאים, סנדלרים, חייטים ועוד ועוד. כ"כ אין סי תם של הבעלים מבחינת השתייכותם הלאומית.

להלן אנו מביאים טבלה המראה את כלל התושבי דים בתוכם, במספרים ובאחוזים. הטבלה בנוייה ע מתוך ספר "יזכור" ומתוך "נופים". החומר של "נופי להתבסס על התעודות של הארכיון הראשי לתעודות בוורשה.

השנה	תושבים	יהודים	% היהודים	ר
1835	5,042	1,664	33	
1857	11,273	6,989	62	
1862	11,556	7,165	62	
1867	16,635	?	?	
1893	19,116	7,483	39	
1897	19,200	7,458	39	;

במשך 22 השנים, משנת 1835 עד 1857, גדלה הא הכללית של סובאלק פי שניים ורבע, ואילו מספר גדל פי ארבעה ורבע, ובאחוזים התבטא הדבר בעליי ל־62%.

התופעה הזאת מוסברת בכך, שלאחר המרד של בשלטון הרוסי בשנת 1831, הוצבו בעיר דרך קבע גד שמנו כמה אלפים חייל. חיילים הם צרכנים בל השירותים הדרושים לצבא וכן את החומרים ידעו לספק. זה היה ענף כלכלי, שהיהודים התמחו בו.

נוסף לכך גדל גם היקף השווקים הפנימיים וכן ג העצים, עם פתיחת התעלה של אוגוסטוב בשנת 839 1851 בוטל המכס על סחורות יבוא מממלכת פולין טרנזיט לתוך פנים רוסיה.

חמש השנים הבאות, משנת 1857 עד שנת 1862, שום תוספת משמעותית לאוכלוסיה הכללית ולא לעומת זאת, בחמש השנים מ־1862 עד 1867, גדלה סיה הכללית ב־5,079, כלומר ב־44%. הדבר מוסבר ש של שנת 1863. בעקבות מרד זה הוצבו בעיר גדודי של צבא הצאר.

במשך 32 השנים 1862–1894, גדל מספר התושבי ב־7,560 נפש ואילו מספר היהודים גדל רק ב־318 נ היהודים בעיר ירד מ־62% ל־39%. גם בשנת 1897 לא

המצב. תופעה זאת אופיינית למצב, אשר מוכיח, שלא נוספו מקורות לפעילות וליוזמה היהודית. בסופה של אותה תקופה החלה גם ההגירה מארצות רוסיה ופולין למערב־אירופה ולאמריקה. אבל המפעלים, שהקימו היהודים, שימשו בסיס לקליטת אוכלוסיה נוצרית מהכפרים וגם לגידולה של הביורוקרטיה המקומית.

המרד של הפולנים בשלטון הרוסי בשנת 1863 הביא לתוצאות מכאיבות לקהילה היהודית. מאתיים שלושים ואחת משפחות תרמו סכום של 6,000 רו"כ לצורכי המרד. רשימת התורמים נערכה על גבי טופס רשמי של ועד הקהילה היהודית. ראשי הקהל נאסרו. פרטים נוספים לא הגיעו לידיעתנו.

באנציקלופדיה יודאיקה בשפה האנגלית מצאנו, שהיהודים לייב הופמן ולייב לייבמאן(?) מסובאלק נדונו למוות בגלל השתתפות במרד זה.

בספר "יזכור" מוזכר אברהם פאכוצקי, שהוגלה לסיביר בגלל השתתפות במרד. בעיר טומסק, אשר בסיביר, נולד בנו וועלוול בשנת 1881. המשפחה פאכוצקי חזרה לסובאלק בשנת 1895. הבן וועלוול הצטרף לשורות ה"בונד" ובשנת 1905 היגר לאמריקה ועסק בעיתונאות ובספרות בשם ויליאם פאכוצקי.

תופעה ראויה לציון היא השתתפות נשים בעבודה הציבורית. בשנת 1864 אנו מוצאים את הגברת אידה בוראק בראש ועד הנשים למען בית־החולים היהודי.

עד כמה היה נפוץ רעיון ההגירה אפשר לראות בעובדה של הקמת סניף לאגודת "עם עולם" בסובאלק בשנת 1881. שם האגודה הוא לפי שם המאמר של הסופר והעיתונאי פרץ סמולנסקין. מטרת האגודה הייתה לייסד מושבות חקלאיות בארצות־הברית של אמריקה.

על חורף תרכ"ז (1867) כותב ביומנו ר' אליעזר מרדכי אלטשולר, כי בחורף זה פרצה מגיפת כולירה. בחודש שבט פסקה המגיפה. בקיץ של אותה שנה ירדו גשמים רבים. התבואה בשדות ניזוקה. במדינה היה פחד בפני רעב ומחירי התבואות האמירו. ולשונו של ר' מרדכי: "לא לחנם יראים תושבי המדינה מאימת הרעב, כי בימי החורף פשט היוקר את כנפיו בכל המדינה והעניים היו גוועים מרעב ומקרה. ובזה החורף הביאו שקים של אורז ודוחן מארץ רוסיא. וכל העם אכלו את הדוחן מה שלא ידעו מזה אבותיו. גם בביתי נסתה אשתי לבשלו איזה פעמים, אבל מחמת שלא הורגלנו בו לא יכלנו לאכלו. בארצות המערב הרעישו טובי עמנו לקבץ נדבות עבור עניי ארצנו".

בשנים 1884 ו־1885 אירעו בסובאלק שתי שריפות גדולות. בראשונה עלו באש 14 בתים ובשנייה 30 בתים. בזאת השנייה הוערך הנזק ב־400,000 רו"כ.

בשנת 1886 חל משבר כלכלי. מחירי הבתים ירדו ויצוא התבואה צומצם במידה רבה. זה היה קשור במדיניות של פרוסיה. הקנצלר ביסמארק הנהיג מכסי תבואה עוד בשנת 1878 כדי להגן על החקלאים של פרוסיה. חקלאים אלה היו המשענת הפוליטית של המשטר הפרוסי בעת ההיא. דבר זה החל להשפיע באיטיות על הביקוש הפרוסי לתבואות ולמוצרים חקלאיים אחרים. יש להניח, שהשפל החדש העמיק בשנת 1886. גלגלי המסחר נבלמו.

בשנת 1889 נרשם מאורע מרנין בתולדותיה של העיר סובאלק. בית־מסחר קאמנצקי לכלי־נגינה, שמרכזו היה בווארשה, ואשר לו סניפים בערים אודיסה, לודז', ביאליסטוק ורובנו, פתח סניף גם בסובאלק.

העיתון "המליץ" מספר 66 משנת 1891 מוסר בכתבה מסובאלק, שעל יד החברה לדיבור עברי "שפה ברורה" קיימת תזמורת של חובבים בשם "מנגנים בכלי שיר מאהבה מבני ישראל". תזמורת חובבים זאת השתתפה בהצגת המחזה של לילינבלום "זרובבל", שהועלה על הבימה על ידי שחקנים חובבים, מבין חברי "שפה ברורה".

בשנים 1891 ו־1893 העיב ענן שחור על חיי היהודים בכל הגוברניות שמסביב לסובאלק. הימנעות היהודים משירות בצבא רוסיה עלתה על סדר היום. בשנת 1891 הוזמנו 637 צעירים חייבים בגיוס והופיעו רק 388. 259 לא הופיעו, כי בחרו להגר. בשנת 1893 הוזמנו 779 והופיעו רק 330.

להגירה היו שתי סיבות. הסיבה האחת – המחסור בתעסוקה מתאימה. מחסור זה החל להסתמן בגוברניה של סובאלק ובגוברניות השכנות בסוף שנות השמונים של המאה ה־19. הסיבה השנייה: אי הרצון לשרת בצבא נכרי כלשהו ובמיוחד בצבא של מדינה, המטילה הגבלות על יהודים בחבלים שונים ושאיננה מגינה עליהם מפני הפורעים בהם.

כנראה, שהשלטונות החלו להבין, שאי אפשר לנהוג כלפי היהודים בשיטות של אפלייה ויחד עם זאת לדרוש מהם אהבת המולדת הרוסית, פטריוטיות. נוסף על כך נוצרו בארצות רוסיה ריכוזים של יהודים ללא מקורות פרנסה. השלטונות ראו, כי חובה מוטלת עליהם להגביר מקורות פרנסה גם ליהודים.

מסיבות אלה הוקמה הוועדה העליונה לביקורת החוקים הקיימים בשביל היהודים, הידועה בהיסטוריה של יהודי רוסיה בשם ועדת פאלן, על שם שר המשפטים באותן שנים.

ב־24.5.1888 סיכמה ועדת פאלן את מסקנותיה. במסקנות אלו המליץ הרוב של הוועדה להחליף בהדרגה את שיטת ההגבלות והגזירות לשיטה של שיחרור ושוויון.

הצאר אלכסנדר השלישי דחה את דעת הרוב וקיבל את דעת המיעוט. שיטת הגזירות וההגבלות הוחמרה. הוטלו הגבלות על חופש התנועה ועל זכות הישיבה באזורים מסויימים, על האפשרויות לרכישת השכלה ועיסוק מקצועי. כל זה היה מלווה בהסתה, בהשראת גורמים מסויימים שבתוך צמרת השלטון, על מנת להסיח את הדעת של המוני העם מהתופעות השליליות שבחיי היום יום לכיוון שנאת היהודים האשמים בכל.

האוכלוסיה היהודית, והצעירים בעיקר, חיפשו לעצמם דרכי מוצא לארצות חוץ. לרבים מצעירים אלה היו סובאלק והיישובים שעל הגבול עם פרוסיה, תחנות מעבר אל החופש. בין היוצאים היו גם רבים מבני סובאלק ומהיישובים הסמוכים.

לפיתוח של ענפי התעשייה במתכת ולרשת מסילות הברזל

הייתה השפעה ישירה על החיים בגוברניה של סובאלק. בעיתון "נופים" מיום 18.3.1987, במדור "מהארגז הישן", אנו קוראים ידיעה, שהועתקה מהעיתון הרוסי "ידיעות מהגוברניה הסובאלקאית" וזה לשונה: "בשנת 1896 הוחלט על מסילת ברזל, מהיישוב אליטה אשר בליטא (צפון־מזרחית מסובאלק) דרך סובאלק־אוגוסטוב־גרודנו".

הנחת המסילה נסתיימה בשנת 1899. גם בניין תחנת הרכבת הושלם באותה שנה והעיר הגוברניאלית סובאלק חוברה לרשת מסילות הברזל של האימפריה הצארית. ולא רק זאת, אלא שהעיר סובאלק זכתה, שקו הרכבת פטרבורג־וארשה יעבור בתחנה שלה. עובדה זאת נתנה תנופה מחודשת לעיר.

שנתיים לפני זה, בשנת 1897, זכתה סובאלק בכביש ראשי רחב: פטרבורג־וארשה, שעבר את העיר דווינסק (כיום דאוגאופילס), ואשר חצה את כל לטביה וליטא. כביש זה קירב גם את העיר ריגה, בירת לטביה, אל סובאלק ומצא את ביטויו בהקמת בנק ריגה בסובאלק ואשר התקיים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, אלא שעם הקמתה של מדינת פולין החליף את שמו ל"בנק לודובי" – בנק עממי.

יהודים ראשונים בפיתוח חיי הכלכלה בסובאלק ובסביבתה

עתה נציץ אל העבר ונסתכל בדמויות מסויימות בחיי הכלכלה בעיר על שמותיהם ופרטיהם האישיים.

אחת המשפחות הראשונות הייתה משפחת זאלינגר, שהוזכ־רה לעיל. בתעודת לידה משנת 1825 של משפחה זו מופיע וולף דוידסון, בן 28, סוחר, תושב סובאלק, שמוצאו מן היישוב ניימנייץ.

בתעודה משנת 1826 נזכרים יוסף דוד לינדנר ואשתו חנה לבית וולף, סוחרים. הם תושבי העיר סובאלק והגיעו לכאן מהיישוב ולאדיסלאבובו.

בתעודה משנת 1828 מזדהה לשם עדות בפני רשם הנישו־אין והלידות אפרים ליכטנשטיין, בן 24, תושב סובאלק ועוסק במסחר וברוכלות.

בתעודה משנת 1835 מזדהה לשם עדות שלום ערדרייך, בן 25, בורסקאי. (הבן של זלמן בן שלום ערדרייך בעל האכ־סניה?)

באותה תעודה מציג הרב של סובאלק, הרב אברהם מרג־לית, בפני הרשם את השושבין סולומון דוד, סוחר בן 28, שמקום לידתו סובאלק והוא מתגורר ביישוב ז'רדומן במחוז קניגסברג.

ביום 16.12.1840 נרשמה פטירתה של מריה לינדנר, בת 40, אשתו של וולף לינדנר, הסוחר, בעל בית הלבנים(!). על יד שמו של וולף צוויין, שהוא מבקר עם מרכולתו בימי שוק גם ביישובים סמוכים. כעדים לרישום הפטירה מזדהים: שמואל וורוז'ניצקי, בן 30, חייט והעד השני הוא ברקו מייז'בסקי, בן 30, גם הוא חייט.

בתעודה משנת 1853 מזדהה כעד בפני הרשם, לייזר שיי־נמאן, סוחר בבגדי גברים והוא בן 41. באותה תעודה מופיע כעד פסח מארימפולסקי, בן 33, תושב סובאלק והוא פועל.

הזאלינגרים עוד היו בסובאלק בשנות ה־50 של המאה ה־19. שלושה מהם מופיעים כמנויים מראש (פרנומראטורים) על הספר "נפש נקי" של הרב חבר, שהיה רבה של העיר סובאלק. הזאלינגרים נעלמו מהנוף של סובאלק והתפזרו על פני ארצות תבל. ועתה יושב הנכד של הנין של אחד מהם בקיבוץ כפר רופין ומחכה להופעתו של ספרנו זה, אשר ממנו יקבל עדות ומידע על ראשיתה של העיר, שאבות אבותיו היו בין ראשוני בוניה.

כל האנשים המופיעים בתעודות הם אנשים צעירים, בשנות ה־20 לחייהם. המבוגר ביניהם הוא בעל האכסניה זלמן בן שלום ערדרייך, שהיה בן 45 בשנת 1825. תופעה אופיינית למקום סופג הגירה.

האוכלוסיה הכוללת בעיר סובאלק בשנת 1901

כדי לעמוד על הקצב של גידול האוכלוסיה הכללית והיהו־דית בשנים 1794–1901 וכן על הקצב של בניית הבתים, הרכבנו את הטבלה הבאה. כל המספרים לפי החומר שהגיע לידינו מהארכיון הראשי לתעודות קדומות, פרט למספרים של שנת 1897, שהם לפי האנ' היהודית־רוסית.

השנה	תושבים	יהודים	%	בתי עץ	בתי חומה
1794	1,040	?		187	–
1796	1,150	?		208	–
1800	1,184	?		216	
1806	1,265	44		?	?
1810	1,444	?		227	6
1820	3,416	900	26.3	284	13
1824	3,137	1,171	37.3	304	26
1827	3,753	1,209	32.2	317	40
1835	5,042	2,295	45.6	518	45
1840	7,004	3,598	51.4	632	103
1845	8,475	4,500	53.1	658	121
1850	9,781	5,835	59.7	645	132
1855	10,182	6,407	62.9	706	142
1860	12,573	7,920	63.0	915	137
1865	16,533	10,460	63.3	977	138
1867	16,635	?		?	?
1897	22,648	7,458	32.9	?	?
1901	21,399	?		?	?

משנת 1794 עד 1806 עלה מספר התושבים מ־1,040 עד 1,265.

בשנים 1810–1820 עלה מספר התושבים מ־1,444 ל־3,416. מספר היהודים בעיר מגיע ב־1820 ל־900 והם מהווים 26.3%. המדיניות של הגנרל זאיונצ'ק, הנציב העליון במלכות פולין, משנת 1816, בדבר שיחרור ממסים במשך שש שנים, נתנה את אותותיה ומספר התושבים הכללי גדל פי 2.7.

מספר התושבים הכללי המשיך לעלות במשך 30 השנים הבאות והגיע בשנת 1865 ל־16,533 ומספר היהודים ל־10,460. אחוז היהודים בשנה זאת הגיע ל־63.3. אלו התוצאות

של התפתחות הסחר בכלל וסחר החוץ (לפרוסיה) בפרט וכן התפתחות המלאכה.

במשך 32 השנים הבאות, מ־1865 עד 1897, נוספו לעיר 6,115 תושבים, אבל מספר היהודים ירד ל־7,458 ומגיע ל־32.9 אחוזים (במקום 63.3% בשנת 1865). כאן בא לידי ביטוי המשבר של סוף שנות הששים וההגירה של יהודי סובאלק לארצות המערב ולאמריקה.

שנת 1901 ראויה לציון בגלל שני דברים. הראשון הוא, שמספר החיילים הגיע ל־9,396. והדבר השני, שמספר התושבים הכללי ירד במשך 4 השנים, משנת 1897 עד 1901, מ־22,648 ל־21,399. שתי תופעות אלו קשורות כנראה בהגירת היהודים, כמו שהזכרנו לעיל.

במשך השנים נוסף גורם כלכלי חשוב והוא גידול כוח הקנייה של האיכרים. בגוברניה של סובאלק ובגוברניות השכנות הגובלות עם פרוסיה המזרחית היה כוח הקנייה עולה בהתמדה, פרט לתקופה קצרה, שבה הוטלו מכסי המגן בפרוסיה על ידי הקנצלר ביסמארק.

האיכר, שצמיתותו לבעל האחוזה בוטלה ואשר הפך מאריס לבעל קרקע, זכה שתוצרתו תהיה מבוקשת על ידי הסוחר היהודי והצליח לקבל את ערך סחורתו במזומנים. דבר זה נתן את אותותיו. האיכרים החלו לרכוש כלי עבודה משופרים ובגדים מוכנים והספקים היהודים התאימו את עצמם לאפשרויות שבגידול הביקוש מצד המעמד הזה.

סימן בולט לעליית רמת החיים של האיכר היה ריבוי המסעדות היהודיות מסביב לכיכרות השווקים. לאחר שמכרו את סחורתם היו האיכרים מסבים במסעדות העממיות ומיטיבים את לבם בשיכר וכן במאכלים, שבעלת המסעדה היהודית הייתה מכינה. מסעדות עממיות אלה נקראו "פיוויארניה" – בית שיכר.

לא הצלחנו למצוא נתונים על ראשוני חוכרי טחנות הקמח, בין אלה שהופעלו ברוח, בין במים וכן את שמות היצואנים הראשונים. אנשים אלה מילאו תפקיד מכריע בהתפתחותה של סובאלק והגוברניה. הראשונים מכרו את הקמח במחיר השווה לכל נפש והאחרונים הוציאו את כל עודפי התוצרת החקלאית והביאו מזומנים לאיכר, לסוחר ולבעל המלאכה.

היהודים ושכניהם הגויים – יחסים והערכות

בספר "יזכור" מובאים אירועים של מעשי פשע כנגד יהודים וכן מעשי נדיבות. על האירועים מסופר לפי העיתונות של הימים ההם.

העיתון "המגיד" משנת 1850 מספר על מקרה בסובאלק שחוליגנים נוצרים חטפו יהודים, הכניסו אותם למשטרה ושם גזזו את זקניהם ופיאותיהם.

אותו עיתון מספר, כי ב־1881 בזזו מגוייסים לצבא הרוסי ממוצא ליטאי חנויות של יהודים בסובאלק.

"המליץ" מס' 152 משנת 1895 מוסר על נוצרי, שהרג יהודי ביום שוק בעיר סייני.

העיתון "המליץ" מס' 125 משנת 1899 מספר על אופה יהודי ואשתו, שנרצחו בלילה בעיר סייני.

הואיל ואין לנו מספרים על מעשי רצח שבין נוצרים לנוצרים ובין בני לאומים שונים – אין איזכור המקרים הבודדים האלה מוכיח דבר על יחסי גויים־יהודים בחבל הנידון. מקובל היה, שהאווירה הכללית היתה נוחה ליהודים. הדעה הזאת התבססה על המסורת של משפחות האצילים, כגון: פאץ, ראדזיוויל, וישניובייצקי, בראניצקי ואחרות. משפחות אלו הבינו וידעו לנצל את הכישורים המיוחדים של היהודים.

העיתונות העברית של הימים ההם הייתה מעלה על נס כל מקרה של נדיבות. במרחב השנאה אל היהודים בארצות רוסיה נראה היה האיזור הזה, בו הייתה משובצת הגוברניה של סובאלק, כתופעה מיוחדת, ואולי אפילו יוצאת מן הכלל.

"המליץ" מס' 49 משנת 1864 מספר על צוואתו של האציל נארבוט, בה הועיד לעניי סובאלק, פשרושלה, פיליפוב וראצק תרומות שבין 60 ל־150 רו"כ. "המליץ" מס' 35 משנת 1879 מספר על האציל מוישינסקי, שתרם 3,000 רו"כ לשיקום נפגעי השריפה בעיר לאזדיי, יהודים ונוצרים. "המליץ" מס' 5 משנת 1881 מדווח על צוואתו של האציל בז'וסטובסקי, שהוריש את כל רכושו לצורכי נוצרים ויהודים.

ככל שנרבה בהעלאת אירועים ומקרים, לא נאמוד משקלה של ההוויה היהודית המצליחה, מבחינה כלכלית, בתוך ההמונים של בני הלאומים השונים. היהודים היוו רק 10% מכלל תושבי הגוברניה סובאלק. בערים ובעיירות נע מספרם בין 30%–60% ובכפרים הם היוו רק 3%. הרכוש בערים, בבעלות יהודית, לעומת זאת, בנכסי דלא ניידי, הגיע ל־60%.

כעד להלך־הרוח כלפי היהודים ישמש תושב סובאלק רומואלד (רומק) שביקובסקי, הוא בנו של בולסלאב שביקובסקי, שרכש את בית־המרקחת מידי משפחת זאוואדזקי בשנת 1926. בחורף 1986 פרש רומואלד שביקובסקי לגימלאות. בהזדמנות זאת הוא רואיין על־ידי העיתונאית גראז'ינה מיקלאשביץ' מ"נופים" והעלה זכרונות. דרך אגב עלתה גם הבעיה היהודית. ואלה דבריו, בהתייחסו לתנאים של אחר מלחמת העולם הראשונה:

"... כמו בהרבה ערים על הגבול עם פרוסיה, היו התפקידים מחולקים כך, שהמסחר היה מוחזק בידי היהודים; מעט ממנו בידי הגרמנים. המשרות העירוניות והממלכתיות – בידי הפולנים... ברחוב הראשי, קושצ'ושקו, היו רוב בתי החומה, פרט של העשירים הפולנים כמו צ'צ'רסקי או בלחוביץ', שייכים ליהודים: wasze ulice, nasze kamienice (הרחובות שלכם, בתי־החומה שלנו)."

מאז הלך ופחת משקלה של האצולה הפולנית בציבוריות הפולנית והלך וגבר משקלם של כל מיני חוגים בעלי אינטרסים צרים – הוחמר היחס כלפי היהודים. לא הועילו ההוכחות, שהצבר ההון היהודי בא מכישורים ומחסכונות; שהיהודים לא השתלטו על המסחר, אלא בנו אותו; ואותו דבר כלפי ענפי כלכלה אחרים. תמיד היה רווח החשד, שהצבר ההון לא חולק ביושר בין כל חלקי החברה. וזוהי הרגשתו של אותו שביקובסקי, שמספר לעיתונאית את גלגולי בית־המרקחת של משפחת זאוואדזקי, של אותו איש אשר בעזרת יהודים היה לבעל בית־מרקחת.

שביקובסקי ממשיך ומספר על אביו, בולסלאב שביקובסקי, והעיתונאית רושמת. בולסלאב הגיע לסובאלק בשנת 1922 ונכנס לעבודה כרוקח שכיר בבית־המרקחת של זאוואדזקי, אצל היורשים של מיקולאי. בשנת 1926, בעת מצוקה למש־פחת זאוואדזקי רכש בולסלאב שביקובסקי את בית־המרקחת מאת מעסיקו. הקונה נטל על עצמו חובות של 7,000 דול־רים(!) אבל כדאי היה, מציין המספר, כי זה היה בית־מרקחת לא רגיל.

בעיני בולסלאב שביקובסקי לא נחשב הדבר לעוון ופשע, שהלקוחות שילמו "במחירי בית־המרקחת" את החוב של 7,000 הדולרים ושהוא המשיך לעשות חיל בעסקיו. גם הוא רכש "קאמייניצה", כלומר בית־חומה. בקיצור, שני קני־מידה – אחד ליהודי והשני ללא יהודי.

שורש הבעיה היה בכך, שמספרם של המצליחים היהודים עלה – בתוקף תנאים מיוחדים וגם עקב מסורת של דורות – על מספר המצליחים הגויים במסחר, במלאכה, או בכל עיסוק אחר.

אי־שוויון זה ביכולת לניצול האפשרויות וההזדמנויות הכלכליות הילך כעננה על שמי הארץ הזאת ועל הקהילות היהודיות. עננה שחורה זאת, היא אשר דחפה בעיקר רבים מהיהודים לפנות לארץ־ישראל, אך רבים יותר לארצות המע־רב ולאמריקה הצפונית והדרומית.

תופעות והווי בעיר סובאלק בראשית המאה העשרים ועד אחרי מלחמת העולם הראשונה

השלטון הצארי לא נטה חסד ליהודים וגם לא התייחס במידה שווה לאזרחים היהודים כמו לאזרחים אחרים. למרות זאת היו תופעות, שילידי סובאלק, שעשו הון "בעולם הגדול", היו חוזרים לעיר מולדתם על מנת להמשיך את חייהם, או לסגור את מעגלי חייהם בין בני קהילתם. מקרה כזה היה של גולדשטיין, שרכש את החצר על בנייניה ברחוב פטרסבורסק־איה (קושצ'ושקו) מול בית־הדואר. לחצר הזאת הייתה יציאה לרחוב ווסולה. באחת הדירות שחזיתה ברחוב ווסולה התגורר רבה של העיר.

החוזר השני, שאת זכרו אנו מעלים, הוא רובינשטיין. הוא חזר מאמריקה ורכש בית וחצר ברחוב המוביל לבית־הסוהר, קרוב לשוק הכללי הגדול. כאן פתח חנות למוצרי ברזל לבניין ולחקלאות. הוא היה יהודי גבה־קומה, בעל קול באס ערב. נהג לעבור לפני התיבה בימים נוראים, בחברה מדרש. היה מתפלל מתוך מחזורים, שהתפילות היו מודפסות בו בעברית ובאנג־לית, מקור ותרגום.

בראשית המאה נבנה תיאטרון קיץ בגני ארקדיה על שפת הצ'ארנה האנצ'ה (בקיץ 1921 פגע בו ברק והוא עלה בלה־בות). האוכלוסיה הנוצרית וגם היהודית חיו עם זרם הזמנים. עם הופעת הראינוע באירופה לא פיגרה גם העיר סובאלק וגם תושביה יכלו ליהנות מפלאי הטכניקה. הבעלים של בתי הקולנוע היו יהודים. אגודת הסוחרים היהודית הקימה בית לספרייה עם אולם להצגות וכמועדון. גם לארגון בעלי המלא־כה הנוצרים היה אולם למופעי תיאטרון (באולם זה היו מקיימים הארגונים היהודיים את מופעיהם הציבוריים).

העיר נהנתה מרווחה כלכלית עד מלחמת העולם הראשונה. בעיר ביקרו להקות תיאטרון ואמני מוסיקה. החזן הידוע סירוטה, מהעיר וארשה, ערך קונצרט בתיאטרון הקיץ בגני ארקדיה.

בעיר נשמעו גם הדים מתופעות אחרות וחדשות. אלטשולר מספר ביומנו על שביתה של העובדים בענף הנעליים, שהתקיימה בשנת 1902. הדרישה הייתה לקיצור יום העבודה. יצרני הנעליים נכנעו חיש מהר לדרישה. ועוד מספר אלטשולר על ההפגנות ואי־השקט בשנת 1905. באחת השבתות הופיעה חבורת מהפכנים בבית־הכנסת בעת התפילה, נשאו את דברי־הם לפני הקהל ונעלמו. גם כסף דרשו מהתושבים בביקורי בית, אך לא נענו.

מלחמת העולם הראשונה שיתקה, מיד עם ראשיתה באוגו־סט 1914, את החיים הכלכליים. כל מוסדות השלטון עזבו את העיר, בתי המשפט נסגרו. הבנקים נסגרו ובוטל האשראי. אלפי חיילים גרמנים, ביניהם יהודים רבים, הציפו את העיר.

מפקד הצבא הגרמני נתן הוראה לפתוח את החנויות בחג ראש השנה, כדי לאפשר לחיילים לרכוש את המיצרכים הדרושים להם. החיילים גילו יחס ידידותי ותרבותי אל האוכלוסיה. ההוראות של הצבא ניתנו בשלוש שפות: גרמנית, פולנית ויידיש. אבל הצבא הטיל גם עבודות כפייה על האוכלוסיה, והיה מחסור במזונות וסבל רב נגרם בעיקר לשכבות האוכלוסיה העניות.

בשנה השלישית של המלחמה כבר היו סימנים, שכף המלח־מה הוכרעה נגד הגרמנים; ואז החלה התעוררות ציבורית פוליטית של הפולנים והליטאים, לקראת הקמתן של פולין וליטא עצמאיות.

מיניסטריון החוץ הגרמני תמך בהקמתה של ליטא גדולה, שתכלול את וילנה וסביבתה וכן את פלך סובאלק ואפילו חלק מפלך של גרודנו. בוילנה הוקם ועד התושבים היהודים של כל האזור הזה ולפלך של סובאלק הוקצו בו שני מושבים. תפקידו של הוועד היה לייצג את האוכלוסיה היהודית בפני הנציגות של הליטאים.

היהודים האמינו, שתהיה הבנה בין נציגי הפולנים והליט־אים. אך חילוקי הדעות ביניהם בענייני שטחים הלכו והחריפו. המשא והמתן ביניהם הסתיים בניתוק יחסים טוטאלי. דבר זה גרם נזקים עצומים לכלכלה של כל הרצועה לאורך הגבול בין שתי המדינות העצמאיות, שהוקמו על בסיס הסכמי השלום משנת 1918.

כדי להבין את התוצאות של מתיחת הגבול בין שתי המדינות העצמאיות, יש להעיף עין על מפת הגוברניה. הגבול בין ליטא ופולין עובר מהיישוב פשרושלה במערב עד היישוב סייני במזרח. רק כרבע משטחו של פלך סובאלק (בזמן פולין הקונגרסאית) צורף לפולין ואילו שלושת הרבעים האחרים צורפו למדינת ליטא. הגבול בין פולין למדינת ליטא היה סגור בין השנים 1920–1939. לא התקיימו כל יחסים דיפלומטיים בין שתי מדינות אלה, שהיה להן עבר משותף במשך מאות בשנים, החל מן המאה ה־14.

סובאלק בימי פולין העצמאית, בשנים 1939–1919

אזור העיר סובאלק מודבק כבליטה אל גבולותיה של פולין. לעיר סובאלק אבד חלק הארי של עורפה הכלכלי. עד מלחמת העולם הראשונה שכנה העיר סובאלק על אם הדרך ובהצטלבות של כבישים ורכבות; לפי המצב שלאחר 1919 הייתה תחנת־הרכבת של סובאלק האחרונה ועמדה שוממה ברוב שעות היום והלילה.

אותו מצב שרר לאורך כל הגבול של ליטא ופולין. גם האגף המערבי של האזור היה מבחינה כלכלית במצב של שיתוק חלקי.

העיר סובאלק נבנתה יחד עם 2–3 ערים מחוזיות במשך שני הדורות שקדמו ל־1914 למתן שירותי מסחר, בנקאות, מלאכה ותעשייה לאוכלוסיה של למעלה מחצי מיליון נפש, עתה היא הפכה לעיר מחוזית (פוביאט) בתוך יחידה גיאוגרפית ואוכלוסייתית, שהיא למטה מרבע ממה שהייתה לפני כן.

בראשית שנות העשרים של המאה הנוכחית בוצע פה ושם מעין שיקום ההריסות והוקמו גם מפעלים חדשים. שותפות מישקינסקי ניסתה לשקם את מפעל הבורסקאות ברחוב צ׳שלסקה. הותקן ציוד חשמלי של מכבשים והוזמנו מומחים לייצור עורות משובחים. אחר מאבק, שנמשך שנים אחדות, פסק המפעל מלהתקיים.

שני מפעלים חדשים, שהצליחו להחזיק מעמד, אבל במתיחות גדולה, היו טחנות הקמח של סולובייצ׳יק, בדרך סייני ושל אדלסון, בקצה רחוב גומיינגה, הוא רחוב ה־1 במאי. שני מפעלים אלה הוקמו בסוף שנות ה־20. כמו כן החזיקו מעמד שתי מבשלות השיכר של סייגינסקי וזו שנקראה על שם קונץ אך למעשה הייתה שייכת ליהודים.

תנועת הבניין למגורים ולבניינים ציבוריים נפסקה כמעט כליל. בתי־הספר פעלו בתוך דירות שכורות, רק ל״תלמוד תורה״ היה בניין בבעלות עצמית. שאר בתי־הספר לא הגיעו לבניינים שלהם. שתי הגימנסיות הממלכתיות שכנו בבניינים, שהוקמו באמצע המאה ה־19. בתחילת שנות ה־30 נחנך בית־ספר עממי גדול בקצה הרחוב הראשי וכל העיר צהלה להישג הגדול הזה.

הגימנסיה העברית שנוסדה בשנת 1921 שכנה בבניינים שכורים ברחוב קושצ׳ושקו, שהיו שייכים למשפחת מאריאמפולסקי. החברה לאכספורט־אימפורט, בחצר בורובסקי, המשיכה בפעולתה, אבל בממדים קטנים יותר. האיכרים שהיו באים לשווקים למכור את תוצרתם, היו שוהים בכיכרות השווקים במשך שעות ארוכות, עד אשר הצליחו למכור את תוצרתם. התנועה במסעדות העממיות ובבתי־המרזח נעשתה דלילה יותר.

זכורות לנו החצרות הענקיות על בנייניהן ברחוב קושצ׳ושקו. עמוקות היו החצרות ונמשכו מקו הרחוב מערבה, לפעמים עד הצ׳ארנה האנצ׳ה. נזכיר כאן את החצר העצומה של משפחת צווילינג, שהסופר אריה ורובייצ׳יק, הוא לייבל חן, נמנה עם צאצאיה. נזכיר את החצר הענקית של משפחת פורה, ששכנה בצד בניין בית־הדואר. והלאה מכאן, נזכיר את החצר של מאריאמפולסקי, שבתוכה שכנה הגימנסיה העברית ובית־הספר ״תרבות״, ועוד התגוררו בה כמה משפחות. מהעבר השני של הרחוב – החצרות של גולדשטיין, בראון, גלדשטיין ועוד. נזכיר גם את החצרות של רחוב ה־1 במאי, של המנסרה, מבשלת השיכר של סייגינסקי ואת החצר הענקית של ״רולה״ – בית־החרושת למכונות חקלאיות. (בין הבעלים של ״רולה״ מופיע שמו של מ. גולדברג. וזה מזכיר לנו קטע מיומנו של אלטשולר, בו הוא מספר שחל קלקול ב״קאמאשין מאשין״ שלו ואז הוא קרא לר׳ גולדברג וזה החליף חלק והשיב את ה״קאמאשין מאשין״ לפעולתה התקינה. כי זה היה סימן ההיכר לדורות: סבא מכונאי והנכד – אחד הבעלים של מפעל לייצור מכונות ולהרכבתן).

מבין החצרות שהקיפו את שלוש הכיכרות של השווקים ואשר כמעט כולן היו שייכות ליהודים, נזכיר רק אחדות: החצר של בורובסקי. בחצר זאת שכנה החברה ״אכספורט־אימפורט״, בית־המסחר לכלים ולמכונות חקלאיות של מירובסקי. החצר הייתה מחוברת עם רחוב ה־1 במאי. והלאה הייתה החצר של ראצ׳קובסקי וזו של לוונטין סבא.

כל החצרות על בנייניהן שמנינו, היו רק חלק זעיר מתוך מאות בתים. פרט לרחובות הראשיים היו רחובות משניים שבהם השתכנו בעלי־מלאכה וסוחרים בינוניים. סגנון הימים ההם היה, שאם אדם רוצה להיות מקובל על הברייות, עליו להיות בעל־בית. ויהודים עמלו, חסכו ובנו. היו גם תנאי אשראי במשכנתאות.

כל נכסי דלא ניידי אלו נבנו תוך כ־70 שנה בלבד. נסתכל לרגע בטבלה של גידול האוכלוסיה ואם נביא בחשבון, שכל 1000 נפש הצריכו 200–220 דירות, כי אז ניווכח בקצב בנייה ער וקבוע.

עם הפסקת תנועת הבניין בעיר התפזרו הקבלנים, הבנאים והמהנדסים. אייזיק רומנובסקי, בנו של הרשל רומנובסקי הטייח, שהיה קבלן וטכנאי בניין, ניסה לשוב לסובאלק בשנות ה־20 על מנת להמשיך במלאכת קבלנות הבניין, אך נאלץ לעזוב כי לא מצא תעסוקה. ״כן״, נאנח אבינו ז״ל, ״ימי הפרידנסצייט חלפו״.

הביטוי ״פרידנסצייט״ נחרט עמוק בזכרוני. הוא היה חוזר ונזכר מסביב לשולחן בבית, בבית־התפילה ובטיולי הערב. הביטוי הזה סימל את הגעגועים לחיי התנועה, הקצב והרווחה של הימים מלפני מלחמת העולם הראשונה. הדברים אמורים גם כלפי ענפי כלכלה אחרים. חיי המסחר החלו לשוב למעגלים הרגילים. מחוסר ברירה נעשתה סובאלק מרכז הספקה ליישובים בקוטר של 30 ק״מ – בין הגבולות. אוכלוסיה קטנה זאת איפשרה תנועת מסחר על רמה בינונית ולמטה מכך. במקום הבנקים הפרטיים, שהיו קיימים לפני מלחמת העולם הראשונה, התקיימו שני בנקים יהודיים בלבד: בנק הסוחרים והבנק העממי. היה גם נסיון להקמת בנק לקואופרציה.

בשטח המלאכה הוקם איגוד בעלי מלאכה, שהקיף את האופים, המסגרים, החייטים ועוד.

השלטון המרכזי של פולין לא הצליח להוביל את משק המדינה לקראת פיתוח יוזמות כלכליות. הפולנים היו עליזים וגאים בהשגת עצמאותם, אבל נכשלו בשטח פיתוח הכלכלה.

לא הייתה קיימת מדיניות של תכנון כלכלי. מרץ רב הושקע במאבקים בין קבוצות שונות של תאבי השלטון. לאחר מאבקים מפלגתיים התבסס שלטון ה"קולונלים", הקצינים מנאמניו של יוזף פילסודסקי. כל עוד חי פילסודסקי (נפטר בשנת 1935) לא הרשה לפגוע קשות ביהודים. אחרי מותו הייתה נבחנת כל תכנית כלכלית לפי הקריטריון "משלנו" או "לא משלנו" (הפולנים). במקום לראות ביהודים יזמים בתעשיה ובסחר־חוץ, ראו בהם מקור לשאיבת מסים. המשבר בכלכלה העולמית, שפרץ בסוף שנות העשרים, נתן מכה נוספת לחיים בתוך פולין.

בשנות ה־30 החלה לגדול מפלגת הדימוקרטים הלאומיים. השיטה הלאומנית והאנטישמית שלהם התבססה על דיכוי המסחר היהודי והמלאכה, שהייתה בידיים יהודיות – על ידי חרם כלכלי. רעיון זה היכה שרשים בציבוריות הפולנית.

באווירה זו חיו היהודים בכל מדינת פולין, עד ערב מלחמת העולם השנייה. יש לציין, שבסובאלק הורגשה האווירה יותר מאוחר מאשר בשאר חלקי פולין, אבל היא הורגשה.

כיום נשמעים בקרב הפולנים קולות של געגועים והערכה כלפי היהודים שהיו במשך הרבה מאות שנים שכנים ושותפים לבניינו של חבל ארץ זה הנקרא "סובאלשצ'יזנה". השבועון "קראיובראזי" בחודש דצמבר 1987 הקדיש שני עמודים מלאים למאמרה של יואננה הופמן־דלבור על משפחת אדלסון, המשפחה היהודית האחרונה בסובאלק; על אבי המשפחה יוסף אדלסון, העסקן הנבחר בעירייה, על פעילותו במכבי אש, על הקמת טחנת הקמח המודרנית ועל נדודי המשפחה עם השואה, מסופר שם על שובן של שלושים משפחות לסובאלק אחרי השואה ועל הסתלקותן מהעיר בתהליך איטי טבעי; על עבודתו של היהודי האחרון כפועל בבית־חרושת לשמנים ועל ביתו ברחוב ויגרסקי 45; ויש במאמר גם צילום מגל־העד, שהקים נחום־נתן אדלסון בבית־הקברות היהודי מהמצבות, שהוצאו מבריכת השחייה של הבית שעל יד מכבי אש. גל־העד מרשים ביותר. וכן יש תמונה משער הכניסה לבית־העלמין עם מגדל קטן ועליו מגן דוד. המאמר מסתיים בתיאור בדידותם של הזוג נחום־נתן ואידה אדלסון וקשריהם עם בנם יוסף העובד כהיסטוריון בוואַרשה ועם בתם הנמצאת בניו־יורק.

מאמר "קראיובראזי" מחודש ינואר 1988 עוסק בתיקונים העומדים להיעשות בבית־הכנסת בסייני. בראש המאמר צילום של בית־כנסת גדול זה כשהוא מכוסה סביבו בפיגומים.

והדברים לא תמו והמעיינות לא נדלו, כי דור לדור יביע אומר על חיים יהודיים שהיו ואינם.

ראובן אלחנני

עליית יהודי סובאלק 1919–1939 – אבות ובנים

גם בעליות הקדומות ביותר לא נעדרו יהודי סובאלק. קיימות ראיות, כי בשנת 1856 היה קיים בירושלים כולל סובאלק־לומז'א ומצבות רבות בהר הזיתים נושאות שמות של יהודים יוצאי העיר סובאלק. בני העיר הזאת היו גם בין הראשונים שהצטרפו לתנועת "חיבת ציון" ובין פעיליה. מעשה ציוני מיוחד במינו היה "ייסוד המעלה", אגודה שהוקמה בשנת 1881, אשר הציבה לעצמה את המטרה לרכוש אדמה בארץ־ישראל ולהתיישב בה. ההצלחה לא האירה פנים ליוזמים והרעיון להתיישבות בארץ לא יצא אז לפועל.

רק בשלהי המאה התשע־עשרה ובהתחלת המאה העשרים הצליחו כמה מיהודי סובאלק להגשים את רעיון גאולת הקרקע בארץ־ישראל ולקחת חלק פעיל בהקמת מושב חקלאי. המתיישבים – החלוצים הראשונים מתוך יהודי סובאלק – היו יוצאי משפחות בוטקובסקי, גולדנברג ונחומובסקי, שהיו בין מקימי המושבה חדרה ומייסדיה. נוצר קשר הדוק וממושך בין כמה משפחות יהודיות בסובאלק ובין מפעל ההתיישבות החקלאית בארץ־ישראל. יהודי סובאלק, וביחוד חובבי־ציון שביניהם, היו גאים על מפעל ההתיישבות של בני עירם ועל מעשיהם החלוציים שהיו קשורים גם בהקרבה ובקרבנות אישיים. כמה מהם עקבו בהתעניינות רבה אחרי התפתחות המושבה חדרה ועמדו בקשרים הדוקים עם פעילי המושבה ועסקניה, יוצאי סובאלק, ביחוד עם צבי בוטקובסקי, ששיתף את חבריו הציוניים בסובאלק בבעיות ההתפתחות של המושבה ובקשיים שעמדו לפני מייסדיה.

אחרי הצהרת בלפור ומסירת המנדט על ארץ־ישראל לבריטניה הגדולה והקמת המסגרת הארגונית של התנועה הציונית בפולניה, השתנו בתכלית השינוי ממדי העליה לארץ־ישראל ודפוסיה. הגרעין היהודי־לאומי, שהיה פעיל בסובאלק במשך כל השנים והוכיח בעבר את זיקתו להתיישבות ולעלייה לארץ־ישראל, איפשר התארגנות ופעילות ציונית מהירה בין כל שכבות האוכלוסיה היהודית בעיר. בלטה במיוחד הפעילות בקרב הדור הצעיר. פעילות ציונית זו הייתה בעלת מגמה ברורה להכשרה מעשית לעלייה ולהתיישבות בארץ ועודדה לכך את בני־הנוער.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, בין השנים 1919 ו־1939, גבר זרם עלייה זה מסובאלק ומסביבתה. העלייה הייתה לא רק במסגרת הסרטיפיקטים המעטים שחולקו בין תנועות הנוער הציוניות, אלא גם בכל הדרכים האפשריות

האחרות, כמו: כתלמידים לבית־הספר החקלאי במקוה־ישראל, לגימנסיה העברית בירושלים ואפילו לאוניברסיטה העברית בירושלים. צעירי יהודי סובאלק, חניכי תנועות הנוער הציוניות, ניצלו גם אפשרויות אחרות לעלייה לארץ־ישראל, כמו "עלייה ב'" – עלייה בלי סרטיפיקטים של ממשלת המנדט ולכן בלתי־לגאלית בעיני הממשל המנדטורי האנגלי בארץ־ישראל, אבל לגיטימית וכשרה בהחלט בעיני כל יהודי בעל תודעה יהודית־לאומית.

העלייה הבלתי־לגאלית, שנתמכה כמעט על ידי כל הפלגים של הארגונים הציוניים, קיבלה בשנות השלושים ממדים גדולים. רבים מצעירי סובאלק שעלו בעלייה זו, חיים כיום במולדת. בשנים ההן שימשו אפילו חתונות פיקטיביות אמצעי מקובל לעלייתן של בנות סובאלק לארץ־ישראל.

***

בין הצעירים שעלו בשנים ההן לארץ־ישראל יש לציין במיוחד שני סובאלקאים. האחד היה תלמיד הגימנסיה העברית בסובאלק, שנסע בתחילת שנת 1926 להמשך לימודיו לגימנסיה העברית בירושלים, והשני היה עסקן צעיר ונמרץ של תנועת "החלוץ" שעלה לארץ־ישראל בשנת 1929, במסגרת מכסת הסרטיפיקטים שזכתה בה תנועת "החלוץ" בסובאלק. שני צעירים אלה הפכו במרוצת השנים לדמויות בולטות ומפורסמות בתולדות היישוב והמדינה, הרי הם: אברהם שטרן – "יאיר" שהפך ברבות הימים לאחד המנהיגים־הלוחמים המפורסמים והנערצים של המחתרת היהודית, שנאבקה על שיחרור הארץ מהשלטון המנדטורי הזר; השני הוא פנחס קוזלובסקי־ספיר, לימים שר המסחר והתעשיה וגם שר האוצר, אחד מבוני התשתית התעשייתית והכלכלית של המדינה הצעירה בשנות העלייה ההמונית של ניצולי השואה ויהודי ארצות אפריקה הצפונית.

שניים אלה הם ללא כל ספק הבולטים ביותר מבין צעירי סובאלק שעלו לארץ־ישראל באותן שנים. אבל כדאי גם לציין כי בין הצעירים הרבים, יוצאי סובאלק והסביבה, היו לא מעטים שהיו פעילים בכל שטחי החיים הפוליטיים והכלכליים, במפלגות הציוניות, בארגונים הכלכליים והחברתיים של היישוב והמדינה, וגם הם תרמו תרומה לא מבוטלת לחברה הישראלית בהתפתחותה ובעיצוב דמותה הלאומית והחברתית.

יש לציין, כי בתקופה זו כמעט שלא הייתה עלייה של יהודי סובאלק בגילים יותר מבוגרים; נעדרה כמעט לגמרי עלייה של המעמד הבינוני והזעיר־בורגני; בין מגשימי הציונות נפקד מקומם של בעלי־בתים בסובאלק, סוחרים אמידים, חנוונים, בעלי־המלאכה הרבים ובעלי המקצועות החפשיים. כל אלה לא היו בין מחפשי הדרך לעלייה ולהתיישבות בארץ בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, למרות היותם של יהודי סובאלק בעלי הכרה יהודית־לאומית שורשית ובתוכם גלריה מרשימה של אנשים משכילים, דוברי עברית, ציונים פעילים בהסתדרות הציונית, מצביעים קבועים לקונגרסים הציוניים ופעילים במוסדות המקומיים ותורמים קבועים לקרנות ולמגביות הציוניות השונות.

יש לציין, כי בתקופה זו החמיר גם מצבם הכלכלי של יהודי פולניה. גם הזכויות הלאומיות שהובטחו ליהודי פולין במסגרת האוטונומיה התרבותית נשארו ברובן על הנייר, ואלה שעוד קויימו בשנים הראשונות לקיום המדינה בוטלו במרוצת השנים. העובדה שהבנים והבנות עזבו את הבית ועלו לארץ־ישראל לבנות שם את עתידם וברוב המקרים בתמיכתם המלאה של ההורים, לא דירבנה במידה מספקת את האבות לחפש דרכים לאיחוד המשפחות ולביסוסן בארץ־ישראל. העלייה הגדולה באופן יחסי של המעמד הבינוני של יהודי פולניה בשנים 1924–5, זו הידועה בשם "העלייה הרביעית", כמעט שפסחה על יהודי סובאלק.

כאמור, מעטים בלבד מבין המעמד הבינוני של יהודי סובאלק הסיקו את המסקנות הנכונות, חיסלו את עסקיהם והעבירו את רכושם לארץ־ישראל. בין המעטים האלה היה צעיר בניו של חובב ציון הידוע בסובאלק יהודה בוטקובסקי, יעקב. יעקב בוטקובסקי אמנם לא הלך לחדרה ולא הצטרף לעשייה החקלאית של המשפחה. הוא היה סוחר מבוסס בסובאלק ובתור איש עסקים חשב והאמין, כי גם בשטח זה אפשר לתרום הרבה לבניין הארץ. בעזרת אמו, אלמנתו של יהודה בוטקובסקי, אשה פקחית ונמרצת, בנה בעמל רב את בית־המסחר לחומרי בניין שהקים בדרך יפו־תל־אביב, על הגבול בין יפו הערבית ותל־אביב העיר העברית הצעירה, ובמרוצת השנים הפך אותו לאחד העסקים המשגשגים והמובילים בענף.

יש להודות, כי לא לכולם היו האפשרויות הכספיות שעמדו לרשותו של הסוחר האמיד, אבל גם המעטים שיכלו ללכת בדרכו, לא עשו זאת. קשיים רבים עמדו בפני כל אלה שרצו להגר ולהעביר את רכושם לארץ ישראל. דרושים היו נחישות, דבקות במטרה ורצון עז להתגבר על כל המכשולים שעמדו לפני אותם מועמדים טבעיים לעלייה לארץ. ברוב המקרים המאמץ הנדרש לא נעשה, אולי גם מפני הסיבה כי יהודי סובאלק, גם הציונים שביניהם, האמינו כי עתידם מובטח עדיין בפולניה החדשה של שנות העשרים וזכויות המיעוטים, שהובטחו גם למיעוט היהודי ע"י הממשלה הפולנית ועוגנו בחוקה של המדינה, יאפשרו להם קיום בגולה וחיכו לתנאים יותר נוחים שיאפשרו גם להם את העליה לארץ. תנאים יותר נוחים לעלייה לא נוצרו והיו אלה רק השליות.

אחרי מותו של פילסודסקי, מנהיגה הפופולרי של פולניה, בשנת 1935, חל מיפנה לרעה במעמדם של יהודי ארץ זו, ושאלת ההגירה היהודית הועמדה בכל חריפותה בפני מנהיגי הקהילות היהודיות וגם בפני שלטונות המדינה. באותן שנים היה היעד הממשי העיקרי להגירת יהודים מפולניה – ארץ־ישראל. לרוע המזל צמצמה הממשלה הבריטית בשנת 1936 את מספר רשיונות העלייה לארץ־ישראל.

בסקרנו את הקשיים שעמדו בפני אנשי המעמד הבינוני במאמציהם לעלות לארץ־ישראל בשנות העשרים והשלושים של המאה, אין לשכוח גם את העובדה, כי המדיניות הרשמית

של הסוכנות היהודית ביחס לעלייה לארץ־ישראל באותן שנים הייתה לעודד את העלייה של הדור הצעיר, ביחוד בני 20–30, ולעומת זאת לא זכתה עליית המעמד הבינוני לכל עידוד מצד המוסדות הרשמיים של התנועה הציונית.

גורלה של העיר סובאלק, ששכנה בקרבת הגבול הגרמני נחרץ כבר בשבועות הראשונים למלחמה ויהודי העיר והסביבה נידונו לגירוש ולהשמדה. הקהילה היהודית שמנתה בשנות השלושים יותר מ־8,000 נפש, שראשוני תושביה הגיעו לאדמות סובאלק והסביבה עוד בסוף המאה ה־18, נחרבה ונהרסה כולה.

צעירי סובאלק הרבים, שעלו לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים, נותקו באופן פתאומי ואכזרי ממשפחותיהם, מקרוביהם ומכל ההוויי הקשור בשנות הילדות, הלימודים ותקופת ההתבגרות. הרכוש והנכסים המעטים, פרי עמלם של דורות, נשדדו או הולאמו. תכשיטים משפחתיים מסורתיים, שהצטברו במשפחות היהודיות במשך שנים, גם בין העניות ביותר, רכוש משפחתי זה, שהיה עובר מאב לבנו ומהאם לבת, ואפיין בצורה מוחשית את ההמשכיות במשפחה היהודית, נשדד, כאילו לא היה.

המשפחות החדשות שהוקמו על ידי יוצאי סובאלק בישראל הן ברובן הגדול משפחות חסרות שרשים משפחתיים, חסרות אותה מסורת והמשכיות של דורות, של סבים וסבתות, מסורת של שילוב דורות, שאיפיינה במשך מאות בשנים את המשפחה היהודית. העבר המשפחתי הוא לכן מעורפל, מגילת הייחוסין האופיינית למשפחה היהודית, אשר הייתה מצוייה בכל משפחה יהודית נעלמה ואיננה.

החוליה המקשרת בין ההווה הישראלי שנוצר כאן בישראל על ידי ילידי סובאלק שעלו הנה בין מלחמות העולם וילדיהם שנולדו בארץ, ובין העבר היהודי העשיר והמלא מעש ומאבקים של ההורים והדורות שקדמו להם, שחיו ופעלו במשך דורות על אדמת סובאלק שנחרבה ונהרסה, חוליה זו עדיין חסרה והיעדרה מורגש וגם מעיק.

בזמן האחרון אנו עדים להתענינות הולכת וגדלה של ילדינו באותה תקופה של הרג והרס ורצון עז להכיר גם מקרוב את המקומות בהם נולדו, גדלו ופעלו אבותיהם ואבות אבותיהם. קיים דחף פנימי לתהות על השרשים ולראות לא רק את העיר והעיירה, בניני המגורים, או הריסותיהם, שבהם התגוררו אבותיהם, לא רק את המשרפות ומקומות ההרג ההמוני, אבל גם את הסביבה והנוף האנושיים שבסביבתם ובתוכם חיו הוריהם ולהכיר גם את צאצאיהם של אותם אנשים שהיו עדים למעשי הרצח והביזה ואולי גם שותפים למעשים אלה! אולי היכרות אישית זו עם שרידי העבר האכזרי והטראגי וגם הפרסומים והמחקרים וספרי הזכרון למיניהם המתפרסמים בזמן האחרון ומתארים את התקופה, יחזירו במקצת לדור התוהה והמחפש את העבר, את תחושת ההשתיכות וההמשכיות.

אליעזר בורובסקי

במה עסקו יהודי סובאלק?

רוב יהודי סובאלק עסקו במסחר, חלקם היו בעלי־מלאכה, ומעטים בעלי מקצועות חפשיים, כמו רופאים, עורכי־דין, מהנדסים, רוקחים; גם תעשיינים, יבואנים ויצואנים. החברה הגדולה ליבוא ויצוא בסובאלק הייתה "אקסימפורט". שותפיה של החברה – משפחת פרידמן, סוחובולסקי, אריוביץ, קוזלובסקי, בירגר, גרייוור. לחברה היו מחסנים גדולים בחצר של משפחת בורובסקי, אשר גבלו עם השוק המרכזי, ומצידה השני של החצר – עם השוק החדש. החברה הייתה קונה תבואות למיניהן מהאיכרים, מנפה, ממיינת אותן ומשווקת לתוך פולין, וגם לחו"ל לגרמניה. היא הייתה גם מייבאת משלוחים גדולים של דגים מלוחים, כמו כן סוכר וקמח לבן, ומוכרת לסוחרים בתוך העיר ולעיירות סביב סובאלק, כמו סייני, ראצק, פיליפובו, פונסק ופשרושלה. במסחר דומה היו עוסקות משפחות חיים־מנדל פרידמן ואופנהיים.

טחנות הקמח בסובאלק היו שייכות ליהודים בלבד. עסקו בהן משפחת סמולינסקי, משפחת סולובייצ'יק ואדלסון. הם היו טוחנים גרעינים לקמח עבור האיכרים וגם מכינים תערובות שונות לרפתות ולסוסים עבור מחנות הצבא, כמו כן היו מספקים קמח למאפיות שרובן היו בידי יהודים. מאפיית יוגל, ליס, לינדבסקי, סלונימר, אוגורמן, קריציק, בינקין, בורובסקי ומאפייה אחת פולנית.

תעשייה

התעשיינים בסובאלק היו משפחות איוושקובסקי, זילברמן ושפירא. היו להם בתי־חרושת לאריגה ומטוויות. הם העסיקו עשרות פועלים ופועלות במפעליהם. את תוצרתם היו משווקים בעיירות הסביבה, וגם לתוך פולין. תוצרתם הייתה טובה, אפילו מעולה, כתוצאה מידע מקצועי רב. תעשיית הבירה בעיר הייתה שייכת למשפחת סיינינסקי, פופקו, ומפעל בירה גדול היה בידי קונץ (נוצרי) עם שותפים יהודים. מפעל נוסף היה שייך למשפחת סולניצקי. התוצרת הייתה טובה וגם ציבור הלקוחות הפולני היה גדול, כי בנוסף לשתיית הוודקה היו שותים גם הרבה מאוד בירה להשלמה.

ציוד חקלאי

החברה הגדולה ליבוא מכונות חקלאיות הייתה "רולה".

היה להם ציוד מכל הסוגים. בזמן האחרון לפני מלחמת העולם השנייה היו גם מבצעים תיקונים והתאמות במפעלם. הבעלים של "רולה" היו משפחות פרץ וגולדברג. מחסנים לציוד חקלאי בקנה מידה יותר קטן היו שייכים למירובסקי וליברמן.

המרכז המסחרי בסובאלק

רוב החנויות התרכזו ברחובות סביב השוק. פעמיים בשבוע, ביום שלישי וביום ששי, היו מתקיימים שווקים ופעם בחודש ביום רביעי התקיים היריד הגדול. בימים אלה היו באים האיכרים העירה, מוכרים את תוצרתם וקונים צרכי בית, משק והלבשה. ברחובות סביב השוק היו חנויות של בדים, הלבשה, הנעלה, סידקית, קונפקציה זולה, צבעים, חומרי בניין, אביזרי בניין ומסעדות. הקונים היו איכרים, ומאלה התפרנסו היהודים בעיר לא במעט. הקיום של יהודי סובאלק היה תלוי במצבם הכלכלי של האיכרים. במרכז העיר ברחוב קושצ'ושקו היו חנויות מסוג אחר לגמרי. חנויות בדים שונים לאוכלוסיה העירונית, כגון החנות של מינץ וברומברג, כמו כן החנות של שיינמן וברנשטיין שסיפקה בדים והלבשה ואביזרים שונים לקציני הצבא. אלה היו מדי יצוג, אשר לשם התקנתם נדרש ידע מיוחד. כדאי גם להזכיר, שבסובאלק ובסביבתה היו הרבה מחנות צבא, וגם אלה הוסיפו לכלכלת היהודים. היו גם ספקים לצבא, כמו משפחת קאופמן ומשפחת לביידון. היו גם יהודים שהתקיימו מקניית פרוות מהאיכרים, אבל החנות הגדולה הייתה שייכת למשפחת קירשקובסקי, שהייתה גם מעבדת פרוות למעילי חורף. כדאי גם להזכיר את חנות התכשיטים המפוארת של משפחות גלדשטיין וטרוצקי.

אחד הספקים של הדגים בסובאלק הייתה משפחת סימנסקי. הם היו חוכרים אגמים, דגים ומספקים את הדגה העירה. בנוסף לזה הם היו מוכרים רשתות מיובאות לגויים שבסביבה. משפחת זבוז'ניצקי הייתה שוכרת חלקות יער, כורתת את העצים ומביאה אותם העירה. הייתה בסובאלק גם מנסרה שהייתה מספקת עצים לבנייה, לוחות עץ לריהוט, והעודף להסקה, כי החורף היה קשה בסובאלק וגם ארוך. המנסרה הייתה שייכת למשפחות רובינשטיין ופרידלנדר. רוב הפועלים המועסקים במנסרה היו גויים.

חלק ניכר של האוכלוסיה היהודית עסק בכל משלוח יד אפשרי, מ"כלי קודש" ועד לעושי רתמות לסוסים, סנדלרים, חייטים, נפחים, פחחים, זגגים, משחיזי סכינים, מתקני אופניים, נגרים, צבעים וסתם עיסוקים מכל הבא ליד, כגון סבלים, עגלונים, בעלי כרכרות וכו'.

המצב הכלכלי לא פינק את יהודי סובאלק. חוסר תעסוקה משווע, קיפאון וחוסר התפתחות תעשייתית, שאיפיין את כל המדינה, פגע בסובאלק אולי יותר מאשר במקומות אחרים, מתועשים יותר. מצב זה גרם לאבטלה חמורה ואילץ את הנוער לעזוב את עירו ולחפש את קיומו ועתידו במקומות אחרים. האבטלה של הנוער היהודי הייתה בחלקה גם תוצאה של מדיניות ברורה של ממשלת פולין והרשות המקומית.

בסובאלק היו שני בנקים יהודיים: בנק לודובי ובנק קופייצקי. בראש "בנק לודובי" עמד מנדל סולומינסקי, ולאחר מכן משה־דוד ז'ילקביץ.

בראש "בנק קופייצקי" עמד בוטקובסקי. אלה היו המוסדות הפיננסיים של העיר. היו גם בעיר מלווים בריבית, כעין בנקים־זוטא, וקוני מטבע חוץ. שני הבנקים היו עוזרים לסוחרים היהודים לקבל אשראי, וגם לקבל מזומנים בעד שטרות שהיו פודים תמורת סחורתם. הבנק הפולני הממשלתי בסובאלק היה מעניק לבנקים רדיסקונטו בשטרות בצורה מאוד מוגבלת ולא איפשר להם התפתחות יתר, מתוך סיבות, שלא ניסו אפילו להסתיר, דיכוי הכלכלה היהודית. מכאן שהבעיות הכלכליות היו קשות עד למאוד. המיסוי על הסוחרים היה גבוה, ורבים מהם לא יכלו לעמוד בנטל זה. המיסוי היה לפי החלטות של ועדה, והיא עשתה כמובן כרצונה ללא התחשבות, לכן גם היו הרבה פשיטות־רגל. הבנקים היו עוזרים לא במעט גם בשיקומם של סוחרים אלה ע"י דחיית תשלומים לזמן יותר ארוך, כדי שיוכלו להמשיך ולקיים את עצמם ומשפחותיהם. הבנקים בסובאלק עמדו תחת פיקוח מתמיד של הבנק המרכזי הפולני, שהקשה בכל מיני צורות על התפתחותם, ומצבם הכלכלי של היהודים גם הוא השפיע לא במעט על פעולות הבנקים.

העזרה לנצרך הייתה חלק בלתי־נפרד מהווי היהודי, ואיפיינה את יהדות סובאלק. הפסוק "וכי ימוך אחיך אתך עזור תעזור" היה מעין ציווי ליהודי המקום הזה. אנחנו, אלה שעלינו ארצה וחוננו על ברכי המסורת הזאת, המשכנו בכך ללא ליאות.

ראובן אלחנני

מקומם של יהודי סובאלק בכלכלת העיר

בשנת 1918 חזרו גם הפליטים היהודים של סובאלק לעירם אחרי שברחו ממנה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה וכניסת הצבא הגרמני לעירם. הם עזבו את סובאלק של רוסיה הצארית וחזרו לסובאלק של פולין המחודשת, שהוקמה בהת־אם לחוזה ורסאי אחרי כניעתה המוחלטת של גרמניה והתפוררותה וכניעתה של רוסיה.

את החוזרים לעיר מולדתם, לבתים שנעזבו ונחרבו, לפר־נסות שנהרסו ולמשפחות שהתאחדו ואת הרבים מהתושבים היהודים בסובאלק שתלאות המלחמה עברו עליהם בעירם, את כולם ליוו הפעם תקוות לעתיד בטוח וטוב יותר. תקוותם זו הייתה לא רק משאלת לב של פליטים החוזרים לביתם. היא הייתה גם מבוססת על שינויים רציניים שחלו בחיי המיעוטים הלאומיים באותן ארצות של אירופה המרכזית והמזרחית שקמו לתחיה אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה. היהודים ראו באותם הימים באמנה להגנת המיעוטים שעליה חתמו הממשלות, וביניהן גם ממשלת פולין, שהתחייבה "לתת לכל תושביה ללא הבדל לידה, לאום, לשון, גזע או דת, הגנה מלאה וגמורה של חייהם וחירותם", הבטחה ממשית לעתיד יותר טוב ובטוח ולאפשרות של קיום מסגרת חיים יהודיים. תקוה זו חוזקה גם במידה ניכרת על ידי הצהרת בלפור, שעודדה וחיזקה גם את התנועה הציונית הלאומית בקרב המוני היהו־דים בפולין.

האמנה להגנת המיעוטים שנחתמה בוורסאי בשנת 1919 איפשרה ליהודי פולין לזכות באוטונומיה לאומית־תרבותית, הוסרו כל ההגבלות בשימוש בלשון העברית והיידיש בעל פה, בכתב, בעיתונות, בפירסומים ובאסיפות פומביות. האוטונו־מיה התבססה על מוסדות הקהילות היהודיות. היחידה היסו־דית של האירגון היא הקהילה היהודית המקומית. היקף פעולתן של הקהילות כלל את התחומים הבאים: א) דת; ב) תרבות; ג) צדקה; ד) עזרה סוציאלית. הובטחה זכות המיעוט היהודי לייסד, לנהל ולפקח על מוסדות פילנטרופיים, דתיים, חינוכיים וציבוריים, כמו כן זכות השתתפות פרופורציונלית בתקציב הממשלה.

יהודי סובאלק הסתגלו מהר לתנאי האוטונומיה ובמשך השנים הצליחו להקים בעירם מסגרת חיים יהודית עצמאית ולפתח פעילות ענפה בכל השטחים של חיי הכלכלה, החברה והתרבות וזאת למרות שלא כל הזכויות הלאומיות והתרבות־יות שהובטחו באמנה קויימו למעשה וחלק מסעיפי האמנה להגנת המיעוטים נשארו על הנייר.

***

סובאלק היא עיר לא גדולה בצפון־מזרח פולין. לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה מנתה אוכלוסיית העיר קרוב ל־25,000 תושבים כולל כמה גדודים של הצבא הפולני שחנו באופן קבוע בעיר, בהיותה קרובה מאוד לגבולות גרמניה וליטא. כמו רוב הערים בפולין ובייחוד בחלקה המזרחי, נתברכה סובאלק באוכלוסיה יהודית גדולה. הצפיפות הגדולה של היהודים בערים הייתה תוצאה ישירה של אופייה החקלאי של מדינת פולין. 75% של האוכלוסיה היו קשורים לכפר בעוד שאותו שיעור בציבור הישראלי היה מרוכז באזורים העירוניים של המדינה. כ־8,000 יהודים היו בסובאלק באותה תקופה, כשליש מהאוכלוסיה האזרחית הכללית. גם בעיירות הסמו־כות לסובאלק והקשורות לעיר בקשרי כלכלה, מסחר ותרבות התרכז מספר גדול של תושבים יהודים, קרוב ל־3000 נפש, והמספר הכללי של היישוב היהודי בסובאלק ובסביבה, שהתפתחות משותפת להם, הגיע כנראה ליותר מ־11,000 נפש.

לעיר סובאלק היה צביון יהודי מובהק, אם כי יהודי סובא־לק לא התבלטו כלפי חוץ בלבושם או בהופעתם החיצונית משאר האוכלוסיה. ברובם הגדול השתייכו יהודי סובאלק לפי מנהגיהם ומבטאם האידי, שזו הייתה השפה השלטת ברחוב היהודי בשנים אלו, ולפי תכונות התנהגות אחרות, לטיפוס של היהודי ה"ליטאי", ה"ליטוואק". תופעה זו מוסברת בכך שסובאלק נחשבה על ידי הליטאים לחלק בלתי נפרד של מדינת ליטא העצמאית, שגם היא הוקמה באותה תקופה, בתור מדינה עצמאית בהתאם להסכמי השלום בוורסאי. ראוי אולי לציין כי יהודי ליטא נהנו כבר אז מאוטונומיה לאומית־תרבותית מלאה עם מיניסטר יהודי בראש. בין המנהיגים הבולטים במסגרת האוטונומיה היהודית בליטא היו גם כמה מיהודי סובאלק. בשנים הראשונות לקיום שתי המדינות היו גם נסיונות מצד שלטונות ליטא לספח את סובאלק למדינתם. נסיון זה נכשל וסובאלק נשארה עיר פולנית בגבולותיה של הרפובליקה הפולנית כפי שנקבעו בחוזה ורסאי בשנת 1919.

***

בפולין העצמאית מילאו היהודים תפקיד כלכלי חשוב. משקלם הדמוגראפי הרב ותפקידם הכלכלי של יהודי פולין נבעו מסיבות היסטוריות מיוחדות שהמכריע בהן הייתה ההתפתחות הנחשלת של המדינה. במדינה החדשה שהתחילה בבניית התשתית הכלכלית והארגונית, שנהרסה בשנות המלחמה, מצאו גם יהודי סובאלק אפשרויות רבות לפעילות כלכלית ענפה בשיקומם ובנייתם של ענפי המסחר, התעשיה והמלאכה בעיר ובסביבה. המשימה לא הייתה קלה. הארץ הייתה גם נחשלת וגם מדולדלת אחרי שנות המלחמה. לאחר האמנה של המיעוטים, לפיה הובטחו ליהודים זכויות שוות

בכל שטחי הכלכלה, במתן אפשרויות שוות לפעילות כלכלית ומשקית ולאשראי, נתקלו היהודים כבר בצעדיהם הראשונים במדיניות אפלייה סמויה ולפעמים אפילו גלויה.

בשטח זה לא היה מצב יהודי סובאלק שונה מהמצב ששרר בכל המדינה ומהיחס הכללי ליהודים. אבל הודות לעקשנות ולהתמדה במאמציהם והודות לכושר ההסתגלות לתנאים המשתנים באיזור, הצליחו לשפר את התשתית הכלכלית בעיר ומאמציהם נשאו פרי בתהליך הפרודוקטיביזציה של העיר הנחשלת. תוך שנים מועטות הצליחו יהודי סובאלק לשקם את התשתית הכלכלית ולבסס קצת את מעמדם, לא רק במסחר הזעיר אלא גם במסחר הסיטונאי וגם בענפי יצוא ותעשיה, שהיו חשובים להתפתחותה הכלכלית של העיר והסביבה. היצוא של התוצרת החקלאית התרכז כולו בידי חברות יהודיות. מאות איכרי הסביבה נעזרו על ידי הסיטו־נאים והיצואנים היהודיים בשיווק תוצרתם החקלאית, בעיקר חיטה לשוקי חוץ־לארץ. השוק הקרוב ביותר ליצוא חיטה מהסביבה הייתה גרמניה השכנה ואמנם רוב התוצרת הזו שווק לשם. יהודי סובאלק והסביבה ריכזו בידיהם גם את המסחר והיצוא של עצים. גם תעשיית המזון, המאפיות, משקאות קלים ומפעל הבירה הגדול היו בידי יהודים. האחרון שיווק את תוצרתו גם לערי הסביבה. עיקר הפעילות הכלכלית התרכזה בידי חברות יהודיות ומעטות מאוד היו שותפויות בין יהודים ופולנים – אם כי היו כאלו – והתנהלו במשך כל הזמן ברוח טובה ובהבנה מלאה בין השותפים.

***

מסורת המלאכה בקרב היהודים בפולין היא עתיקת־יומין ובערי פולין היו בעלי־המלאכה המעמד השני בגודלו אחרי מעמד הסוחרים. גם בסובאלק היה מעמד נכבד לבעלי־מלאכה והשפעתם הייתה ניכרת בהתפתחות הכלכלית של העיר ומצאה את ביטויה גם במעמדם הארגוני החזק ובהשתתפותם הבולטת בכל חיי החברה של הקהילה היהודית ובמוסדות הנבְחרים. אחרי שבשנת 1919 פורסמו החוקים הראשונים מטעם ממשלת פולין ביחס למעמד בעלי־המלאכה, הוקם בסובאלק אירגון בעלי־המלאכה היהודיים שהקיף את כל בעלי־המקצוע בעיר.

השיקום הכלכלי, בעיקר בענפי המלאכה השונים של יהודי סובאלק בשנים הראשונות אחרי גמר המלחמה, התאפשר במידה רבה הודות לעזרה שניתנה על ידי אירגוני עזרה יהודיים כגון ה"ג'וינט" ואחרים. לזכות יהודי סובאלק יש לציין כי השכילו לנצל את העזרה שניתנה להם בצורה מועילה וקונסטרוקטיבית. בין האירגונים היהודיים שתרמו הרבה מאוד לאופיה הפרודוקטיבי והיצרני של הקהילה היהודית בסובאלק יש לציין במיוחד את אירגון "אורט" – האירגון היהודי הנודע שנוסד עוד בשנת 1880 ברוסיה על ידי קבוצת נדבנים יהודיים. אמנם אחרי המהפכה הרוסית צומצמה פעילו־תו של אירגון "אורט" ברוסיה ומרכזו עבר למדינות העולם המערבי, שמשם ניתנה העזרה וההדרכה. עקרונות האירגון היו והנם הגשת עזרה קונסטרוקטיבית לנצרכים ולא עזרה פילנטרופית. בית־הספר למלאכה מיסודו של "אורט" שהוקם בסובאלק והעזרה הניכרת שניתנה על ידי האירגון לאחזקתו ולפיתוחו של מוסד חינוכי זה תרמו הרבה מאוד לחינוך של דור צעיר של בעלי־מלאכה מאומנים ומשכילים, ואלה הקימו ופיתחו את ענפי המלאכה בעיר. פרנסי העיר וטובי עסקניה, וביניהם גם נציגי המקצועות החפשיים, עמדו בראש מוסדות החינוך של "אורט" בעיר. ענף המלאכה קיבל תנופה רבה הודות לחניכי "אורט", והקהילה היהודית והמשק העירוני של העיר סובאלק יצאו נשכרים.

***

את כלכלת פולין איפיין שיעור נמוך של הצבר הון פרטי – נוסף על מידה בלתי מספקת של יזמה פרטית. ההון הבנקאי היה מרוכז בידי המדינה, הבנקים של המדינה ושל המוסדות המוניציפליים ריכזו 77% של המאזן הכולל של הבנקים בארץ.

חלקם של היהודים בשיקום התעשיה והמסחר בפולין אחרי מלחמת העולם הראשונה לא יתואר ללא מקורות אשראי, שכן הונם העצמי היה מוגבל מאוד. הבנקים, כמו "הבנק הפולני" והבנק של "משק הארץ" (גוספודארצ'י), היו בבעלות המדינה והסיוע לשיקום הכלכלה צריך היה לבוא מצידם. למרות שיוויון הזכויות הפורמלי בענייני משק וכלכלה – הוא לא בא. הטענה הרשמית ששימשה יסוד למדיניות זו הייתה שמחובתה של מדינה חקלאית ביסודה לדאוג בראש וראשונה לטובת החקלאות. אבל למעשה הופנתה טענה זו רק כלפי המסחר והתעשיה בבעלות יהודית. יהודי סובאלק, כמו הרוב של יהודי פולין, נזקקו לאשראי לפיתוח ענפי המשק בעירם הנחשלת. הם למדו לדעת מהר מאוד, כי למרות שיוויון הזכויות הפורמלי בענייני כלכלה ואשראי לא יקבלו את האשראי הדרוש להם לא מהשוק הממשלתי ולא מהבנקים המסחריים הכלליים שפעלו בעיר ועזרתם תוכל לבוא רק ממוסדות אשראי עצמאיים שיענו לצרכי האשראי של הסוח־רים ובעלי־המלאכה היהודיים. כבר בשנים הראשונות אחרי קום המדינה הורחבו בעיר אותם מוסדות אשראי פרטיים שהיו קיימים בעיר עוד מתקופת היותה חלק מרוסיה הצא־רית. אבל מוסדות כספיים אלה לא יכלו למלא את התפקיד הנדרש ממוסדות אשראי בתקופה זו של שיקום ופיתוח מואץ של רוב ענפי המשק.

מקור האשראי החשוב לפיתוח המלאכה והמסחר הזעיר בא ממוסדות הקואופרציה. בשיקום ובפיתוח הקואופרציה בפולין מילא תפקיד חשוב "ועד הסיוע האמריקני" הנודע בשמו המקוצר "ג'וינט" ובעזרתו הוקמו רוב המוסדות הקואופרטיב־יים ואשראי – שאיפשרו את השיקום הכלכלי והחברתי של המסחר והמלאכה ברחוב היהודי. בעזרת ה"ג'וינט" נוסדו גם בסובאלק מוסדות האשראי והורחבו אלה שהיו כבר פעילים.

בנק הסוחרים, שבראשו עמדו אנשים משכילים ועסקנים חרוצים ונבונים, סיפק אשראי למאות חנוונים וסוחרים, חסרי הון עצמי. באותה צורה פעל גם הבנק העממי – ששירת

במיוחד את החנוונים ובעלי־המלאכה הקטנים.

ברית הקואופרטיבים היהודיים בפולין הוקמה בשנת 1921, אבל התפתחה ממש רק במחצית שנות העשרים, אחרי ייצוב המטבע הפולני ואז נוצרו אפשרויות פעולה נרחבות לקואופרטיבים לאשראי. באותה תקופה התפתחו גם מוסדות האשראי של הקואופרציה בסובאלק וכמו בערי פולין האחרות עזרו הרבה לשיקום ולפיתוח של ענפי המשק שבהם היו פעילים היהודים, ביחוד מלאכה ומסחר זעיר.

בסובאלק, כמו בערי פולין האחרות, נמנו בין חברי הקואופרטיבים בעיקר בעלי־מלאכה וחנוונים שעבורם הם היו המקור העיקרי ותכופות אף היחיד של אשראי. אשראי בב־נקים ממלכתיים וגם פרטיים לא עמד לרשותם וגם היה יקר מדי עבור אנשים מחוגי בעלי־המלאכה והמסחר הזעיר. תנועה קואופרטיבית זו חיזקה את ידי האוכלוסיה היהודית בסובא־לק במאבקיה על קיומה הכלכלי.

אנשי העסקים היותר גדולים בסובאלק, הסיטונאים, בעלי התעשיה והיצואנים, לא יכלו, כמובן, להסתפק באשראי המוגבל שבנקים קטנים יכלו להעמיד לרשותם ונזקקו גם לאשראי מהבנק הממשלתי הפולני והבנקים המסחריים שהיו פעילים בעיר. לא קל היה לאנשי כלכלה אלה להשיג את האשראי הדרוש ממוסדות כספיים אלה, אבל משקלם וחשיבותם של בתי עסק אלה במשק העירוני היו כה נכבדים וחשובים, שגם מוסדות אלה לא יכלו להתעלם מצרכני אשר־אי אלה. במשך השנים התפתחו יחסים תקינים בין הבנק הממשלתי הפולני והבנקים הפולנים האחרים ובין בעלי העסק היהודיים. לקוחות יהודיים אלה היו צרכני האשראי הטובים ביותר וגם הבטוחים ביותר של מוסדות האשראי הממלכתיים. כדאי אולי לציין כי מוסר התשלומים בקרב הציבור היהודי בסובאלק היה גבוה וזאת למרות המשברים התכופים שעברו על הכלכלה הפולנית הדלה והנחשלת, שסובאלק הייתה חלק ממנה.

**
*

מצבה הכלכלי של פולין בין שתי המלחמות היה קשה ונתון לתנודות רבות. ביחוד קשות היו השנים הראשונות אחרי גמר המלחמה, בהן הורגשו עדיין תוצאות החורבן של מלחמת העולם הראשונה ושל מלחמת פולין־רוסיה והאינפלציה של שנות 1919–20. רק בשנים 1923–28, אחרי ייצוב המטבע הפולני, חלה התפתחות בתעשיה והתרחבות כללית של כל ענפי המשק במדינה. השגשוג הזה לא פסח על סובאלק והסביבה וגם על יהודי העיר עברה תקופה של התרחבות ושגשוג כלכליים. שגשוג כלכלי זה לא נמשך הרבה שנים ואחרי 5–6 שנים של התפתחות והתרחבות כלכלית ושל יציבות המטבע הפולני בא המשבר הכלכלי הגדול של שנת 1929. השנים 1929–33 הן שנות המשבר הכלכלי העולמי. יהודי סובאלק נפגעו קשות מהמשבר שעבר על המדינה.

הליקויים היסודיים במיבנה הכלכלי־סוציאלי של פולין פגעו קשות בשנות משבר אלו בכל האוכלוסיה ובאוכלוסיה היהודית פי כמה. כלכלת יהודי סובאלק הייתה תלויה במידה ניכרת באוכלוסיה הכפרית הגדולה שהעיר סובאלק שימשה לה מרכז מסחרי וספק שירותים. הדלדול המעמיק של הכפר הפולני בשנים אלו הקטין בהרבה את כוח הקניה של אנשי הכפר, שרבים מהם עזבו את כפריהם וחיפשו עבודה ופרנסה בערים הסמוכות. פרנסתם של חנוונים וסוחרים רבים בעיר קופחה במידה ניכרת. המצב הורע גם כתוצאה משלטון המונופולין העצום וביחוד בגלל האטאטיזם המנופח שפגע במיוחד בסוחר ובקמעונאי היהודי. המונופולין של יי״ש, גפרו־רים וטבק צמצם באופן ניכר את חלקם של החנוונים היהודיים והמעטים שעסקו עדיין בענפים אלה נאלצו לעזבם בגין התפתחות זו ומדיניות ההפליה הממשלתית, שהפכה לגלויה.

בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה התד־רדר מצבם הכלכלי של יהודי סובאלק. צעירי סובאלק עזבו את העיר. הציונים שבהם, שהיוו את הרוב בין הנוער היהודי בסובאלק, הצליחו למרות הקשיים הרבים שממשלת בריטניה הגדולה בעלת המנדט על ארץ־ישראל בשנים אלו, העמידה לפני עלייה יהודית, להגיע לארץ לא רק לפי הסרטיפיקטים המעטים שהועמדו לרשות תנועות הנוער והחלוץ, אלא בכל הדרכים האפשריות כולל גם עלייה ב׳ (עלייה בלתי־לגאלית לפי מושגי השלטון הבריטי בארץ־ישראל). בשנים אלו גברה גם ההגירה של יהודי סובאלק לארצות מעבר־לים, לאמריקה הדרומית ולאפריקה הדרומית. כתוצאה מזה ירד מספר התוש־בים היהודים בסובאלק ובסביבה. אלה המעטים שעלו לארץ או היגרו לארצות מעבר־לים – ניצלו מתאי הגאז ומהשואה – שהיו גורלם של כל אלה שנשארו בעירם. גורל יהודי סובאלק והסביבה במלחמת העולם השנייה לא היה שונה מגורלם של יהודי פולין בערים האחרות. כולם גורשו למחנות המוות, שם נרצחו באכזריות על ידי הנאצים ועושי דברם. רק מעטים מיהודי סובאלק ניצלו ורוב הניצולים הצליחו להגיע לארץ, למדינת ישראל.

**
*

חלק גדול מפולין המזרחית סופח לרוסיה הסובייטית. סובאלק נשארה בגבולותיה של פולין הקומוניסטית. בסובא־לק שמאחורי ״מסך הברזל״ אין היום יהודים! אבל בעיר נשארה אותה תשתית כלכלית, אותם בניינים ובתים, בתי מלאכה, בתי מסחר ומפעלי תעשיה שיהודי סובאלק בנו והקימו במאמצים רבים ובמשך דורות שלמים. ראשוני המתיישבים היהודים הגיעו לאיזור סובאלק והסביבה עוד במאה ה־18 ובמשך השנים הרבות תרמו רבות מיוזמתם, יכולתם וחריצותם להקמתו לבניינו של האיזור והעיר סובאלק בפרט. כל אותו עמל יהודי, צבירה של רכוש ונכסים נשדד ונלקח וחלקו גם הולאם. מדינת פולין, כמו מדינות קומוניסט־יות אחרות מאחורי ״מסך הברזל״, לא הסכימו עדיין לשום הסדר כלכלי ופינאנסי של פיצויים, אפילו סמליים, עבור אותו רכוש יהודי שנשדד או הולאם.

מ׳

מלאכות במאה ה־19

בפולניה מרבים באחרונה אנשי־עט, בייחוד עיתונאים, להתעניין ביהודים שחיו בקרבת ובהיסטוריה שלהם. כדוג־מה לכך יכול לשמש מאמר זה, שהופיע באחרונה בעיתון הסובאלקאי "קראיובראזי" ("נופים").

תפקיד חשוב במיוחד מילאו היהודים במלאכה, ב"תע־שייה" ובמסחר. הם השתלטו לגמרי על מלאכות כנגרות בניין, פחחות, צבעות, דוודות, כובענות, פרוונות, זגגות, שענות וצורפות. בשנה 1852 היו מתוך 99 חייטים 98 יהודים. במכירת וודקה עסקו 30 יהודים מתוך 37 בעלי היתר.

לפי לפי דו"חות רשמיים פעלו בעיר במחצית הראשונה של המאה הקודמת "בתי החרושת והמפעלים" דלהלן (בסוגריים – תאריכי יסודם): מגבעות קש (1849), חומץ (1850), טבק (1846), מוצרי צמר (1850), סרטי צמר (1860), נרות (1830, 1843, 1845), שמן (1855), מבשלות בירה (1839, 1841), 1851), בורסקאות (1840, 1842, 1844), משרפת לבנים (1844). הם העסיקו ביחד 100 פועלים.

במשך זמן מה היה ידוע כמפעל הטוב ביותר בית החרושת לטבק שנמסר על ידי הממשלה לניהול לליאופולד קרוננברג. הוא שכן במבנים העומדים בחצר ביתו של יחזקאל ליפסקי (רח׳ קושצ׳ושקו 82). ליד 14 שולחנות העבודה והמכונות עבדו בו למעלה מ־50 אנשים.

את המקום השני תפס בית החרושת לסרטי צמר, פשתן וכותנה, שנוסד על ידי זליג בראמסון. היו בו 7 גלגלים רגילים, מכונות לטוויית צמר סרוק – 2, נולים – 2. מעגילה (מכבש כובסים) בשווי של כ־19,000 רובלים.

בית החרושת למגבעות קש, שהיה שייך לאייזיק ליכטנש־טיין, שכן בעליית־הגג של בית החומה שלו ברחוב קושצ׳ושקו 46. הוא העסיק מנהל עבודה, שני עובדים־מקצוענים, שוליה ו־16 תופרות. קש אורז ומקלעות היו מגיעים מדרזדן. הכוב־עים לילדים ולמבוגרים וכן המגבעות נמכרו בעיקר בשוק הרוסי.

תפקיד חיוני בכלכלה מילאו הטחנות. את טחנת הרוח הראשונה, במבנה עצים, הקים בשנת 1820–1822 בקצה רחוב קרולבסקה מאצ׳יי אושצקי. כעבור זמן קצר הוא עבר לבעלו־תו של ברק מלינרסקי. בשנת 1884 קיבל שפטל קנוּנוביץ׳ רשות להקמת טחנת רוח שנייה, אך בגלל גילו הגבוה ומצב בריאותו הלקוי, העביר את זכותו לוולף פינקלשטיין דודנו (חתנו של ליפסקי). הלה הקים כעבור זמן קצר "על סוללת העיר" בצד המזרחי של רח׳ קושצ׳ושקו טחנת־רוח, שעלתה באש ב־1851. הקמתה של טחנת־קיטור בעיר שמה קץ לפעילות המוצלחת של טחנות הרוח. בבנייתה החלו ב־1863 האחים ליפסקי. היו בה ארבע אבנים עם כברה ומטחנה גזה. לשם ניצול יותר חסכוני של המפעל הביאו בעליה מפרוסיה מכונת גריסה "וולף" בעלת 35 כוחות־סוס. הטחנה העסיקה אחד עשר פועלים ותפוקתה היומית הגיעה ל־195 קורצים (בושלים) גרעינים, כלומר 6825 ליטרים.

אחר סיום התקופה שבין שתי ההתקוממויות, תקופה שהביאה ברכה להתפתחותה של סובאלק, נשתנה גם מצב היהודים. יהודים עבדו בראש וראשונה למרכזים תעשייתיים־מסחריים. (ב. ואסיוטינסקי) ורבים מהם אף היגרו, במיוחד לאמריקה. תופעה זו גרמה לירידה ניכרת של מספר היהודים בסובאלק.

מ. זהבי – זלוטניצקי

פרעות 1936

שנת 1936 זכורה לי היטב. זו הייתה שנת הפוגרומים בפשיטיק ובבריסק, השנה בה הגיע גרינג להתארח אצל השר הפולני בק ב"מסע ציד".

האוויר בסובאלק נתמלא ברעל נאצי. ברחובות צילמו האמריקנים כתובות "הלאה היהודים". אחרי משחק כדורגל של "מכבי" עם אגודת ספורט פולנית היו הספורטאים היהוד־יים עוזבים את המגרש תחת מטר של אבנים. אבל הבריונים האנטישמיים שבמקום חלמו על מעשים יותר גדולים – הם רצו בפוגרום ממש. ואכן קרה הדבר באחד מימי מאי הנאים. ישבתי עם חברי במועדון של אגודה יהודית ברחוב קושצ׳וש־קו. לפתע נשמע קול אזעקה. היינו סבורים שפרצה שריפה, אבל כשיצאנו למרפסת ראינו את הנעשה:

חבורה גדולה של בריונים פולניים, מוטות בידיהם מנפצים את החלונות של כל החנויות היהודיות. בחמת זעם הם

רודפים אחרי עוברי אורח יהודיים, ומשהבחינו בנו על המר־פסת פנו אלינו. נעלנו מיד את הדלת. היינו שלושה צעירים – יעקב וילנסקי, משה נינגוביצקי ואני, ואתנו שלוש צעירות. הדבר היחידי שיכולנו להשתמש בו כדי לגלות התנגדות היו מקלות הביליארד, אך התכוננו למאבק. אבל הבריונים פנו לכיוון אחר והסתפקו רק באבנים שהשליכו עלינו דרך החלון.

כעבור שעה קלה נתווספו אלינו עוד חברים ובידם נשק ממש. הם סיפרו שישנם כבר פצועים אחדים וציינו שיש צורך לצאת לרחוב כדי להגן על היהודים.

ברחוב קושצ׳ושקו שררה דומיית מוות. דלתות שבורות, רסיסי זכוכית וסחורות התגלגלו על הארץ. איש משטרה לא נראה ברחוב. את הצעירות עם שאר הבחורים עזבנו במועדון ושלושתנו יצאנו לרחוב.

אותו רגע הגיעה מיד משטרה פולנית תוך צעקות: ״פרנדקו דו דומו!״ (״מיד הביתה!״). פנינו לרחוב האטליזים, אבל כאן צמחו כמו מתחת לאדמה שלושה בריונים פולניים והחלו ״לטפל״ בנו. ברגע הראשון ספגנו אמנם מכות, אבל משראינו שהם לבדם, הראינו להם את נחת זרוענו.

משה נינגוביצקי הפליא את מכותיו באחד הבריונים עד כדי כך ששמענו מפיו רק ״יזוס מאריה״. אנו, השניים הנות־רים, טיפלנו באחרים. שניים אלה היו במדי ביה״ס התיכון, בחורים כארזים. אחד מהם ספג ממני ״ראשייה״ כה חזקה באפו, שמיד החל לנזול דם והוא נשא את רגליו. מצבו של השלישי היה עוד יותר גרוע. יצחק וילנסקי (מת ברוסיה) היה נגר בעל ידי ברזל והוא גמר אומר רק לחנוק עד מוות את קרבנו. הלה התחנן כל הזמן על נפשו.

בשעות הערב נראו ברחובות רק אנשי משטרה. צעירים יהודיים התאספו אצל סאנדובסקי בפונדק, ב״מכבי״, ב״בי־ת״ר״ וב״השומר הצעיר״.

למחרת חששו הנשים היהודיות לצאת לרחוב. אם כי שרר כבר שקט, היה הנוער היהודי מוכן לכל מקרה. מאידך התכוננו גם השקצים הפולניים. וכאן אירע דבר מוזר. לפנות ערב יצאו בריונים ל״טיול״, מקלות ומוטות בידיהם. מן העבר השני הופיעו יהודים – קצבים עם גרזנים מתחת למעיליהם, עגלו־נים, סנדלרים וסתם ״עמך״, כולם בעלי גוף רחבי־כתפיים – והם מילאו את הרחוב הראשי. הפולנים החלו לסגת ותוך שעה קלה נעלמו כליל. היהודים השתלטו על הרחוב תוך הרגשת ניצחון נעימה, כי ״הם״ מפחדים.

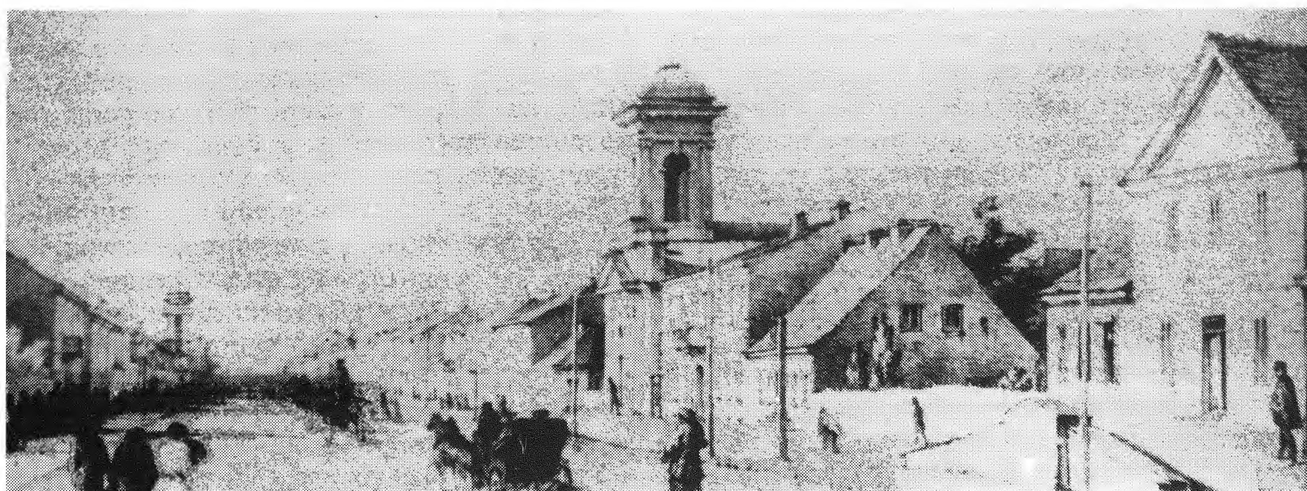
* *
*

מ׳

המערכת מוצאת לנכון להביא כאן תאור של הפוגרום מנקודת ראות שונה מזו של מר זלוטניצקי־זהבי והוא רשימה ששלח לעיתונו כתב ה״היינט״ הוורשאי בסובאלק, אביעזר ז׳ילקביץ (יב״ס):

״ביום א׳, בתשע בערב נשמע צופר מכבי האש. לא הייתה זו הודעה על שריפה, כי עד מהרה בקעו צריחות מפיהם של מאות נערים־שקצים מבית הספר למלאכה ומבית הספר למסחר. המונם שטף את רחובות היהודים, באבנים ובמוטות ברזל, ניפץ שמשות, התנפל על בית המדרש ועל ״תלמוד תורה״ ופצע מספר יהודים, ביניהם את ד״ר סטרופולסקי, שנפגע בראשו במכת סכין. החצרנים הנוצרים, שהתפרנסו משמירת בתיהם של יהודים, שיברו דלתות וחלונות באותם בתים עצמם ובזזו מכל הבא ליד.

רק ביום ב׳ בבוקר פנתה משלחת יהודים ובראשה רבה של סובאלק, הרב ליפשיץ וד״ר סטרופולסקי הפצוע, לראש העיר ולמפקד הצבא המקומי לבל ירשו להמשיך הפרעות.

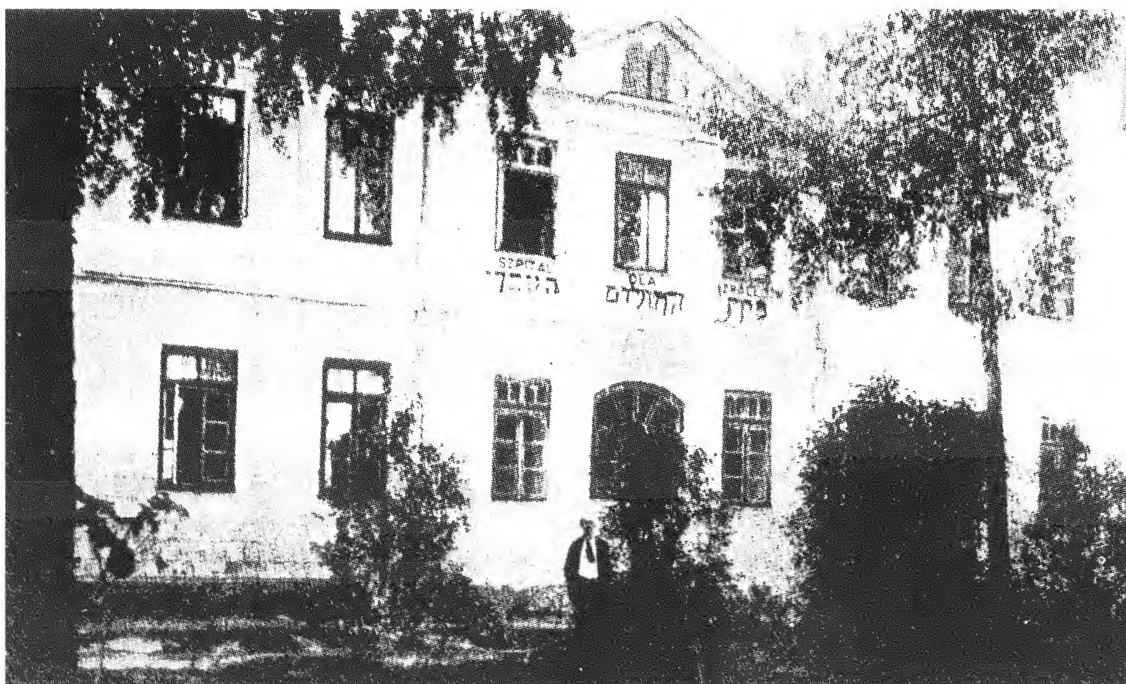

רחוב קושצ'ושקו במחצית המאה ה־19,
זמן לא רב אחר תחילת ההתיישבות היהודית בעיר

סובאלק היום

ב. מוסדות וארגונים

בית החולים היהודי בסובאלק

אנחנו אלופי ועד קהל עדתנו בעיר סובאלק יע"א הסכמנו בדעה אחת להושיב על **כסא הרבנות** בעירנו את כבוד הרב הגאון הגדול מעוז ומגדל המפורסם לשם ולתהלה אדמו"ר ר' **יוסף** בהרב ר' **ישראל ארי'** יוסלעוויטש שליט"א להיות לנו **לרב ולראש** לכל בני עדתנו להורות בכל דיני הוראה ולדון לנו בכל דין ומשפט יחד עם המו"ץ שבעדתנו ולהשגיח על הכשרות בבתי המטבחים והמקולין, המקואות והעירובין לפקח על סדרי הלימודים של בתי התלמוד תורה והישיבה. להדריך את העם ליראת שמים ואהבת התורה והמצוה ולהטיף לנו נועם אמריו בשבת הגדול ושבת שובה ובכל עת מוכשרת ונדרשת לכך,

ואנחנו מצדנו מתחייבים לתת לו דירה נאה מאור ועצים ודי מחירתו ופרנסתו הכל לפי כבודו,

והא-ל הטוב יסכים לבחירתנו ויאמר כי טוב, ובימי רבנו ובימינו ישלח לנו ה' בעירנו את הברכה חיים והצלחה ונס יגון ואנחה ויוציאנו מגלותנו לרוחה ונעלה לציון בשמחה עד כי תהי' לה' המלוכה,

ועל זה באנו על החתום א' לסדר נשא את **ראש בני ישראל** שלשה ימים לירח סיון שנת קר"ב קץ נחמה אמן, פה **סובאלק**.

נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]

נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם [illegible]
נאם
נאם
נאם
נאם

כתב הרבנות של הרב יוסף יוסלביץ'

אריאל

עיריית סובאלק

בנין העירייה

מועצת העירייה בסובאלק הייתה נבחרת מקץ כל ארבע שנים – בדומה לפרלמנט הפולני – בבחירות חמש־תכונתיות: כלליות, ישירות, יחסיות, חשאיות ושוות.

לכאורה מקומה של העירייה אינו במדור זה, הדן באיגודים ובמוסדות יהודיים בלבד, מכיוון שברובה הייתה נוצרית, אלא שהייתה לה השפעה לא קטנה על חייה הכלכליים של האוכלוסיה היהודית ובמידה מסויימת אף על חינוך צעיריה.

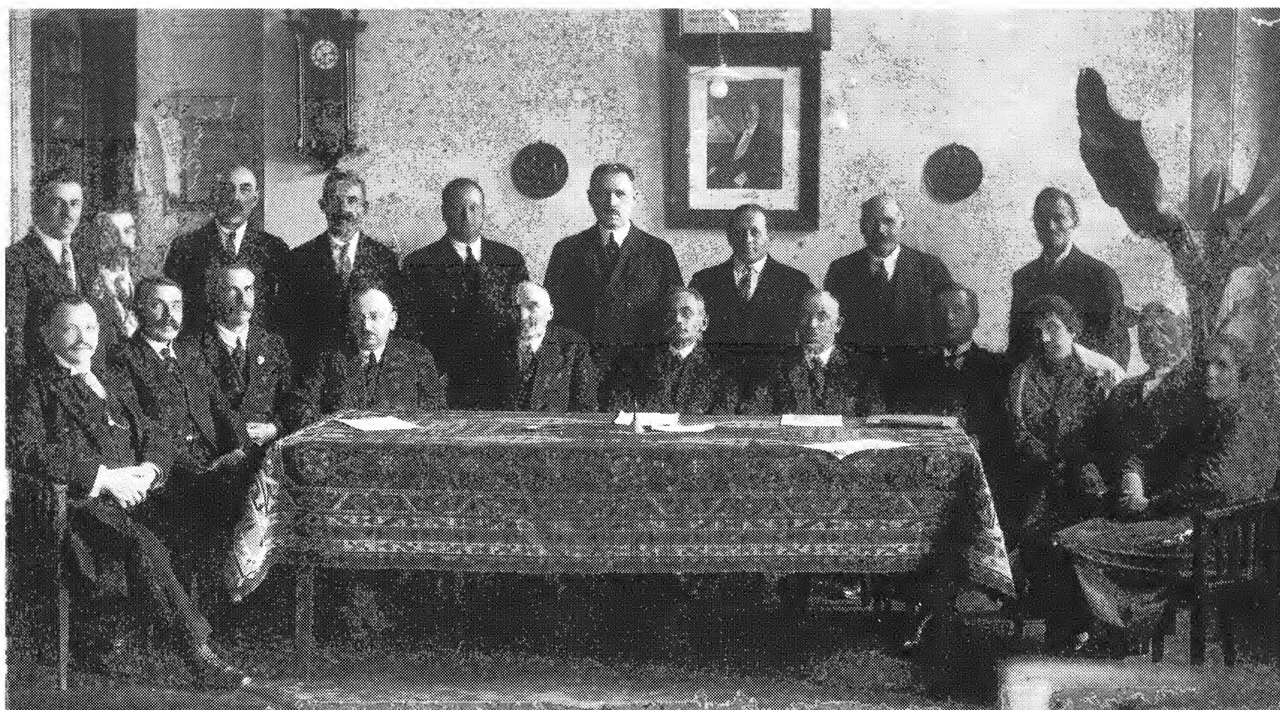
25,000 תושביה כללו 8000 יהודים וקרוב ליחס זה היה גם היחס בין חברי המועצה. לדוגמה – במחצית השנייה של שנות העשרים היו בין עשרים חבריה ארבעה־עשר נוצרים ו־שישה יהודים. במשך כל עשרים שנותיה של פולניה, שבין שתי המלחמות, היה הרכב המועצה פחות או יותר זהה. מעניינת העובדה, שאחדים מחברי המועצה היהודים המעטים, שימשו בכל קדנציה של מועצת העירייה כמנהלי מחלקות בהנהלת העיר – "לווניקים". הפקיד הראשי במחלקת הכספים היה במשך שנים סמצ׳יחובסקי הוא גדליהו שמחוני, החי עמנו בחיפה.

"המפלגה העממית־דמוקרטית" האנטישמית, אשר לא החמיצה כל הזדמנות לנגח את היהודים ולקפחם בזכויותיהם החוקיות. אולם אלה לא הגיעו מעולם לרוב במועצה לעומת חברי הפפ"ס (מפלגת הפועלית־סוציאליסטית), מפלגת האיכ־רים והנציגים היהודים; במחצית השנייה של שנות העשרים, גם "הבלוק האל־מפלגתי" – מפלגת פילסודסקי. רוב זה השתדל בדרך כלל לשמור על מנת אפלייתם של היהודים במסגרת מסויימת, בעיקר למראית עין.

האנטישמיות בפולין הייתה אינהֶרנטית וקבועה; אך מאז קימומה המדיני, עם תום מלחמת העולם הראשונה, היא הלכה וגברה עד שזמן לא רב לפני פרוץ המלחמה השנייה יצא ראש ממשלתה בהצהרתו הידועה לשמצה: "לפרוע גופנית ביהודים לא נרשה, אבל ללחוץ כלכלית – אדרבה!" – Owszem!.

ניתן להאמר, כי יחסית לערים אחרות בפולין היה במובן זה המצב בסובאלק לא מן הגרועים ביותר. עם זאת הייתה האפליה והפגיעה בזכויותיהם של היהודים במישור המוניציפלי גלויות לעין.

למען הטיב עם המיעוטים הלאומיים בפולניה, קבעו עורכי חוזה ורסיי סעיף, המחייב לכבד את שוויון זכויותיהם של כל נתיניהם ולא להפלות לרעה אוכלוסיית מיעוט לעומת הרוב

מועצת העיריה
עומדים: רובינצ'ייק, –, עו"ד ארדרייך, –,–, וגר, יוגל, –,–
יושבים: –, ד"ר ויסמן, –, –, גלאי – ראש העיריה, –, –, ד"ר פרייסמן, –, –, –

השליט. באשר ליהודים התחייבה פולין בחוקתה להעניק לקהילתם אוטונומיה מסויימת בצורת ועד קהילה נבחר, גוף רשמי, הרשאי להטיל מסים ולגבותם מכל ראש משפחה בקהילה, נוסף על המסים הנגבים על־ידי הממשלה והעירייה.

היה זה צחוק הגורל, שדוקא סעיף זה, שמקורו ברצון טוב ובטעמים הומניטריים, הוא אשר קרע פרצה בחוק ויצר דרך קלה לאפליה.

המוסדות העירוניים, או הנתמכים על ידה, כמו התבראותיים, האקולוגיים או החינוכיים, חייבים היו לפי החוק לתת שירות לאוכלוסייה כולה והנהלת העיר הייתה מספקת ישירות מקופתה את מלוא המשאבים הדרושים לכל מוסד, לפי ההקצבות הנקבעות על־ידי המועצה. לגבי המוסדות היהודיים המצב היה שונה. המיעוט היהודי המשיך בקיום מוסדותיו הסגוליים ואף הוסיף והקים חדשים וההוצאות הכרוכות ברובם צריכות היו לכאורה להיזקף על חשבון העירייה, אלא שכאן החלה האפליה להראות את אותותיה הברורים. דוגמה בולטת יכול לשמש החינוך.

בתחום בית הספר העממי היה קיים בפולניה חוק לימוד חובה חינם. יהודי סובאלק בחרו ברובם המכריע בחינוך יהודי לילדיהם, לפחות בשנות לימודיהם הראשונות ושלחו אותם ל"תלמוד־תורה", לבי"ס "תרבות" ולכיתות הנמוכות של הגמנסיה העברית. אולם מוסדות יהודיים אלה, כמו יתרם, לא זכו בתמיכה ישירה מטעם העירייה, אלא באמצעות ועד הקהילה, אשר היה מקבל הקצבה שנתית גלובלית לכל מוסדותיו עם רשימת הזכאים לתמיכה ועם ציון הסכומים. סכומים אלה כיסו כרגיל רק חלק קטן מההוצאות הממשיות.

מצב החינוך התיכון היה, במובן האפליה, אף גרוע מזה. בסובאלק היו שלושה מוסדות ממשלתיים לחינוך תיכון: שתי גמנסיות, אחת לבנים, אחת לבנות וסמינר למורים. הלימוד בהם היה חינם, אך אחוז התלמידים היהודים במספרם הכולל לא עלה על שמונה. מצב זה נוצר לא בשל סלידתם של היהודים מחינוך גויי, אלא פשוט בגלל הנומרוס קלאוזוס (מספר סגור), שהיה נהוג בבתי ספר אלה כלפי היהודים, אם כי לא רשמית, אך ביעילות רבה. הגמנסיה העברית הפרטית לא קיבלה כל סיוע מהעירייה וקיומה התבסס על שכר לימוד, ששולם על־ידי הורי התלמידים היהודים.

בדומה לכך התייחסה העירייה גם למוסדות האחרים. לכן חשוב היה לשמור על מספר גדול ככל האפשר של חברי מועצה יהודים, כדי שיגנו על זכויותיהם המעוגנות בחוק, גם אם מירב הצלחתם יכלה להשיג רק חלק קטן מהמגיע להם.

עובדה מעניינת – בתצלום של חברי המועצה שנשמר בידי מאיר יוגל, בנו של חבר המועצה יצחק יוגל, הצלחנו לזהות בלי קושי את כל ששת חבריה היהודים ולמרות שפנינו למספר סובאלקאים ותיקים לא קטן, זוהה בו רק נוצרי אחד, הרי הוא ראש העירייה גלאי. יתר השלושה־עשר נשארו לגבינו אנונימיים. עדות למידת הניכור ששררה בין האוכלוסיות.

ר.א.

הקהילה היהודית ועסקניה

ועד הקהילה היהודית בסובאלק שלא הפסיק את פעילותו גם בימים הקשים של מלחמת העולם הראשונה ובימי הכיבוש הגרמני, התארגן במהירות וביעילות רבה לפעילות בפולניה שקמה לתחיה אחרי גמר המלחמה וחתימת הסכמי ורסאי.

שטחי פעילותן של הקהילות היהודיות בפולניה המחודשת שאחרי 1919 ודרכי עבודתן הוסדרו באמצעות חוק ממלכתי, בהתאם לחוזה ורסאי. לפי חוזה זה הובטחו זכויות המיעוטים וביניהן גם הזכויות של היהודים. הקהילות היהודיות הוגדרו כארגונים בעלי שלטון עצמי בתחומים דתיים וסוציאליים מסויימים. תפקיד הקהילות היה לקיים שירותי רבנות, בתי־עלמין, בתי־ספר דתיים, לספק בשר כשר ולהושיט עזרה ליהודים הנמצאים במצוקה כלכלית.

ועד הקהילה היה מוסמך להטיל מס על כל היהודים המשתייכים לקהילה והנהנים משירותיה. סעיף זה איפשר לכן לכל קהילה יהודית ברחבי פולניה לקיים את תקציבה על בסיס איתן של הכנסה מהמס המעוגן בחוק. נוסף לזה חייב חוק זכויות המיעוטים את הממשלה להשתתף במימון השירותים הדתיים ושירותי הסעד של הקהילה היהודית. השתייכות לקהילה היהודית נכפתה על כל תושבי המקום בני "דת משה", ולמעשה אי אפשר היה לפרוש ממנה ללא המרת דת. וכאלה לא היו בקהילת יהודי סובאלק.

זכות הבחירה למוסדות הנבחרים של הקהילה היהודית ניתנה לפי החוק רק לגברים בני 25 ומעלה, שהתגוררו לכל הפחות שנה אחת בתחומי הקהילה. חוק זה, שהבטיח אוטונומיה תרבותית ודתית לקהילה היהודית במדינה איפשר לראשיה ולעסקניה לפתח פעילות רבה בכל השטחים של חיי החברה היהודית בעיר. ואמנם יהודי סובאלק ניצלו את האפשרויות שהחוק הקנה להם, קיימו את המוסדות הקהילתיים וסיפקו את רוב השירותים בשטח הדת, החינוך התורני והמקצועי, הבריאות והסעד. אין לנו פרטים על חלקם של המוסדות הממשלתיים והעירוניים בתקציבי הקהילה שהחוק חייב אותם. יש להניח שראשי הקהילה ידעו לעמוד על המשמר ולגבות את המגיע להם. אבל אין ספק שחלק הארי לכיסוי ההוצאות הרבות של הקהילה בא מהמסים הישירים והבלתי־ישירים שוועד הקהילה גבה מחברי הקהילה. יש הוכחות למכביר שמנגנון הגבייה של הקהילה בסובאלק עבד ביעילות רבה ולא היו בעיר הרבה משתמטים מתשלומי המסים, אם כי לא חסרו בעיר גם נצרכים, שתשלומי המס לקהילה הכבידו עליהם.

הבחירות הראשונות לוועד הקהילה התקיימו בשנים הראשונות אחרי קום מדינת פולין ובהשתתפות ערה של יהודי סובאלק, בעלי זכות בחירה. הבחירות היו אישיות וסודיות ובהן השתתפו כבר כמעט כל הארגונים האזרחיים והמקצועיים של היהודים, כגון בעלי־בתים, סוחרים ובעלי־מלאכה. נוסף לאלה השתתפו בבחירות באופן פעיל מאוד נציגי התנועות הציוניות בעיר, ציונים כלליים, "מזרחי" ותנועת "החלוץ". בבחירות לא נעדר גם מקומם של אנשי ה"בונד" והאידישיסטים, שחלק מהאינטליגנציה היהודית עדיין השתייכה אליהם. בראש הפעילים והמסבירים עמדו כבר אז העסקנים של הציונים הכלליים ואנשי המזרחי. בין העסקנים הציוניים שנשארו פעילים בסובאלק ונמנו במשך הזמן עם ראשי הקהילה הנבחרים ונציגיה הנאמנים יש לציין את עסקן ה"מזרחי" ח"מ פרידמן ואת העסקנים מטעם הציונים הכלליים דאז, כמו ד"ר ל' וייסמן, ד"ר נ' סטרופולסקי, אלחנן סוחובולסקי, ש' ריזנברג, מ' ברומברג, ש' גוטמן ועוד אחרים וטובים.

גם נציגי ה"בונד" היו בין הפעילים לקראת הבחירות ולא נעדר אף מקומם של "פועלי ציון", שהיו פעילים בעיר ובסביבתה ועשו מאמצים רבים להבטיח את הייצוג של נציגי הסוציאליסטים היהודים בין נבחרי הקהילה היהודית של העיר, אבל לבחירת נציגם לוועד הקהילה לא הגיעו.

בשנות העשרים והשלושים כבש הרעיון הציוני את הרחוב היהודי ותוצאות הבחירות בקהילות יהודיות רבות הוכיחו זאת בעליל. בסובאלק, בעלת המסורת של פעילות ציונית־לאומית גם בעבר, זכו נציגי הרשימות הציוניות בנצחון מרשים בבחירות הראשונות למוסדות הקהילה היהודית. נבחרו בעיקר נציגי ה"מזרחי" והציונים הכלליים. בשנים אלו נמצאה במשך תקופה די ארוכה הנהגת ועד הקהילה בידיהם המאומנות של עסקני המפלגות הציוניות. גם נציגי ארגוני הסוחרים ובעלי־המלאכה, שמספרם באוכלוסיה היהודית היה רב, הגיעו לייצוג הולם ולהשפעה בהנהלת ענייני הקהילה.

בראש ועד הקהילה נבחר ח"מ פרידמן, עסקן רב־פעלים שהיה מקובל על כל החוגים הדתיים בעיר ואפילו על אלה שהגדירו את עצמם כבלתי־דתיים, כמו חברי השמאל הציוני ואנשי האינטליגנציה היהודית שמשקלם היה ניכר בחברה היהודית בעיר. היה קיים שיתוף פעולה מלא בין העסקנים הציונים לבין עצמם. ואמנם בשנים שקבוצה זו של עסקנים, אנשים בלתי־תלויים מבחינה כלכלית, שהקדישו הרבה מזמנם ומרצם לענייני הציבור, ניהלה את העניינים בקהילה, הצליח הוועד לבסס ולהרחיב את פעולות מוסדותיה. מוסדות החינוך העברי התורני והחילוני הורחבו. גויס סגל מורים ומחנכים לבתי־הספר ובעזרתם הועלתה רמתם. מאמצים רבים הוקדשו לשיפור ולהרחבה של מוסדות הרפואה והעזרה הסוציאלית. ראשי הקהילה הצליחו במאמצים ניכרים לשפר את בית־החולים היהודי הוותיק ולהעסיק בו את טובי הרופאים היהודים בעיר. הם היו ערים גם לצרכי החינוך המקצועי של הנוער

העברי ובשטח זה שיתפו פעולה עם מוסדות וארגונים יהודיים כמו "אורט", שהשקיעו אמצעים רבים בהרחבת בית־הספר למלאכה.

חברי הוועד היוו קבוצה מלוכדת של עסקנים שקשרי ידידות אישית רבת־שנים קשרה אותם ואידיאלים ציוניים וחברתיים הדריכו את פעילותם הציבורית. חלוקת התפקידים בניהול ובהכוונת ענייני הקהילה נעשתה על פי רוב לפי כישוריהם האישיים ונטיותיהם. ד"ר ל. וייסמן, רופא בעל מוניטין בעיר, אדם שנון ופיקח, אינטליגנט יהודי בעל ידיעות רבות גם בספרות הפולנית והרוסית, נואם כשרוני, ידע לייצג את ענייני הקהילה וצרכיה בפני המוסדות העירוניים והממשלתיים בתבונה ובחן רב. חברו למקצוע ד"ר נ. סטארופולסקי, תלמיד־חכם, איש אשכולות, ידע להביא ולהסביר את הפעילות ודרכי הקהילה גם לאותם חוגים שלא ראו בעין יפה את השפעתם הגוברת והולכת של הציונים על הקהילה היהודית ופעולותיה. הודות לסגולותיו האישיות ידע לקרב לבבות ולפשר בין גישות קיצוניות. בקיאותו הרבה בתנ"ך ובתלמוד השפיעה לא מעט על הרמה הגבוהה של לימודי מקצועות אלה במוסדות החינוך התורניים של הקהי־לה. השכלתו הרב־גוונית דירבנה את המחנכים ואת התלמידים להישגים בלימודיהם.

אלחנן סוחובולסקי ומ.א. ברומברג פעלו בשטחים אחרים. שניהם יהודים משכילים ויודעי תורה, ציונים מסורים ופעי־לים, אנשי עסקים מנוסים, היו מקובלים ואהודים על כל שכבות האוכלוסיה. היו אלה עסקנים שחיפשו את המשותף והמאחד בין הדעות השונות. הודות לנכונותם להקשיב לדברי הצד שכנגד ולמזגם הנוח, ידעו להשפיע ולכוון את פעולות הוועד לאפיקים קונסטרוקטיביים לטובת הציבור, בכללו.

בשנות העשרים ובמחצית הראשונה של שנות השלושים לא חלו שינויים מהותיים בהרכב הציבורי־מפלגתי וגם האישי של נבחרי הקהילה. יהודי סובאלק ראו בנבחריהם את הנציגים והמנהיגים הנאמנים של הציבור הרחב ושיתפו פעולה עם נבחריהם בכל העניינים שנדרשו להם.

שינויים בהרכבה של הנהלת הקהילה היהודית חלו רק במחצית השנייה של שנות השלושים. בשנים אלו חלה ירידה בכוחן של המפלגות הציוניות בציבור היהודי בפולניה. ואמנם בבחירות לוועדי הקהילה שהתקיימו באמצע ובסוף שנות השלושים נבחרו נציגים רבים של ארגונים ומפלגות שלא רק שלא היו מזוהים עם התנועה הציונית אלא התנגדו לה באופן נמרץ ונלחמו בהשפעה הציונית ברחוב היהודי ובמוסדותיו הנבחרים. בסובאלק, בעלת המסורת הלאומית־ציונית, לא היו השינויים בולטים כמו בערים אחרות בפולניה, אך גם בסובא־לק התחזקו הארגונים המקצועיים של בעלי־מלאכה וסוחרים והשפעתם ברחוב היהודי גדלה. האינטרסים המקצועיים והכלכליים של שכבות אלו החמירו מאוד באותם שנים על רקע המצב הכלכלי והפוליטי ששרר במדינה ובעיקר כתוצאה ממדיניות האפליה, שנקטה ממשלת פולניה כלפי הסוחר ובעל־המלאכה היהודי. גם בבחירות האחרונות נבחרו לוועד־הקהילה נציגיהם של הציונים הכלליים, המזרחי והרוויזיוניס־טים, אבל הרוב נטה הפעם לצד הארגונים הכלכליים.

נבחרי הוועד החדשים ובראשו יעקב קושניזיצקי, נציג הסוחרים, והמורה מילר, בא כוחם של הרוויזיוניסטים, שנבח־רו בבחירות האחרונות בשנת 1937, לא הספיקו לפעול זמן רב ולשרת את ענייני הציבור שבחר בהם.

מוסדות צדקה

בערל כהן (יב"ס)

בית החולים היהודי

אחד המוסדות החשובים והוותיקים ביותר בסובאלק היה בית־החולים היהודי. לפי כתבה מאת יונה קופלוביץ' ("המ־גיד", 1860, מס' 9) נבנה בית־החולים היהודי בשנת 1859. אותה כתבה מביאה גם עובדה מעניינת כי קהילת סובאלק שולחת כל שנה 800 רובלים לבית־החולים היהודי בווארשה. לדברי כתבים אחרים, כגון צבי־הירש אברמזון, ש.פ. שייטליס, אצב"ע מלצרזון ואחרים, נוסד בית־החולים הזה בשנת 1863. הנהלת העיר השתתפה בהקמת המוסד בסכום של למעלה מ־5000 רובל – סכום גדול באותו זמן. היא הקציבה לו גם תמיכה שנתית בסך 150 רובל. לדברי ד"ר יעקב שאצקי היה בית־החולים הזה קיים כבר בשנת 1845, היו בו 50 מיטות והיה אז אחד מ־10 בתי־החולים היהודיים בכל פולין.

הנתונים שהובאו לעיל אינם כה סותרים כפי שהם נראים ממבט ראשון, אם כי גם אינם מדויקים. האמת היא, כי ב־13 בנובמבר 1862 נמסר בית־החולים היהודי רשמית לקהילה היהודית, אבל בית־החולים הזה היה חדש והוקם על יסודותיו של בית־החולים הפולני הישן. היה גם בית־חולים ישן אחר, ששכן מחוץ לעיר, על יד בית־הקברות היהודי, וההוא נבנה ודאי בתקופה יותר מוקדמת.

להנהלת בית־החולים החדש נתמנו 12 גבאים: הרב ר' שמואל מוהילבר – יושב־ראש, יצחק ביאלוסטוצקי, שבתי רוזנצווייג, מרדכי אהרנזון, מרדכי רוזנטל, י. קראקובסקי (חבר מועצת העיריה), ישעיה ליפשיץ, כנראה ליפסקי (חבר מועצת העיריה), יצחק בראון, יעקב לוקסמבורג, שמואל וילנר, אבר־הם פאכוצקי, וולף רובינשטיין, פליקס בראמסון. העתון

סגל בית החולים היהודי:
במרכז: ד"ר ל' וייסמן, מנהל ביה"ח. לשמאלו – ד"ר גרובשטיין, מנתח, אחריו – ריבה סימנסקי. קיצוני משמאל – יצחק רובינצ'יק, סטודנט לרפואה. עומדים: קיצונית מימין – הנדה שפרלינג־שטרן, אחות מתמחה. לידה – אהרון סובלסקי – מנהל אדמיניסטרטיבי. ארבע אחיות ביה"ח.

"יוטשנקה" (1863, מס' 8) המפרסם את הרשימה הזאת מציין גם, כי רוב הכסף להקמת בית־החולים היהודי בא "מאחינו האזרחים הנוצרים".

הבניין של בית־החולים היהודי היה גדול מאוד וסידוריו היו מודרניים. היה בו בית־מרקחת משלו, מעונות לרופאים ולא־נשי השרותים ומטבח גדול.

בשנים הבאות הוקם ועד נשים לתמיכה בחולים עניים. ל"ועד הנשים התומכות חולים בסובאלק" השתייכו: חוה אייזנשטאדט, אידה בוראק, פ. אהרנזון, הנה פייגין וגיטל רוזנטל, וכן ד"ר נתנזון ואשתו. הקמת החברה חלה בזמן של מגפת אבעבועות בעיר, בשנת 1893. שנים רבות לפני ועד הנשים הזה וגם אחרי זה פעלו למען חולים חברות "ביקור חולים" ו"לינת הצדק".

בשנים שבין שתי מלחמות העולם צעד בית־החולים צעדים רבים קדימה במובן הריפויי, כולל ציוד חדיש, שהוכנס בו בהנהלתו המסורה של ד"ר וייסמן, ומשנות העשרים האחרונות פותחה בו מאוד המחלקה הכירורגית ע"י המנתח המוכשר, ד"ר גרובשטיין, אשר החל בבית החולים לבצע בהצלחה ניתוחים פלסטיים של השתלת רקמות.

העניינים האדמיניסטרטיביים נוהלו בבית החולים על־ידי משה אהרון סובלסקי, שהחל בצעירותו לעבוד בו בהתנדבות כשליח בית"ר המקומית ובסופו של דבר הפכה עבודתו זו למקצועו.

י.א. טרופ (יב"ס)

ביקור חולים ולינת הצדק

ביקור חולים ולינת הצדק, שהיה אחד המוסדות הוותיקים ביותר בסובאלק, הוזנח מאוד בזמן מלחמת העולם הראשונה. מתוך קורות המוסד במאה הקודמת ידוע לנו, כי ב־1864 השתייכו לוועד "ביקור חולים" שבתי רוזנצוויג, מרדכי רוזנטל, יצחק ביאלוסטוצקי ומשה קרקובסקי. רק אחרי המלחמה, כאשר סובאלקאים רבים חזרו לעיר מולדתם ממקומות המקלט השונים, הוחל בשיקום המוסד החשוב הזה.

האסיפה הכללית הראשונה, שכונסה לשם חידוש הפעילות של ביקור חולים, התקיימה בשנת 1920. באסיפה נבחרו לוועד: מרדכי וייסברג – יו"ר, משה יוסף גרייבר – סגן יו"ר, נפתלי גליקסון – גזבר, חיים קויפמאן, צבי לוונטין, אלקנה גלאדשטיין, דוב ברמאן, יוסף איילנדר, לייב זארמבובסקי, צבי פרנוביץ, אברהם סטוצינסקי, אליה ברנשטיין, משה ראפלזון, אברהם סטאוויסקובסקי. המזכיר היה דויד באנדישקובסקי ואחריו כותב השורות האלו. רוב האנשים האלה היו פעילים עד החורבן הגדול של שנת 1939.

התקציב של ביקור חולים היה בלתי מבוטל. בזמן האחרון הגיע ל־7000 זלוטי. כיסוד להכנסה שימשו דמי החבר החודשיים. סכומים ניכרים הכניסו הנדרים לביקור חולים ולינת צדק, שהיו נתרמים בכל בתי־הכנסת בסובאלק.

ביקור חולים ולינת הצדק 1934
–, –, –, –, איבשקובסקי, ברמן
גלטשטיין, אביעזר ז'ילקביץ', –, –, א' סטוצ'ינסקי, –, –
גרייבר, מ' ויסברג, ח' קאופמן, הרב מגנצה, ד"ר ויסמן, מרדכי קוזלובסקי, צ' לבונטין

חברי הוועד היו גם מבקרים בחתונות, בבריתות, ובמופעים אחרים כדי להגדיל את הכנסות המוסד. תמיכה ניכרת שסייעה לאזן את התקציב היתה מגיעה מבני העיר בארצות־הברית.

לא כל האנשים מסוגלים לבקש עזרה, גם בעת מצוקה קשה. ישנם נצרכים המתביישים במצבם, מוכנים לסבול ובלבד שלא יזדקקו למתנת בשר ודם. חברי הוועד נאלצו, איפוא, לאתר מקרים כאלה. משנת 1925 עד 1939 תפס המתן בסתר מקום חשוב מאוד בפעילות המוסד.

הרופאים היהודים במקום סייעו רבות בפעולות ביקור חולים. בתקופת פולין העצמאית היו בסובאלק כמניין רופאים יהודיים, ורובם היו קשורים בבית־החולים היהודי. על סמך פתק של ביקור חולים היו הרופאים היהודיים מקבלים מחוליהם רק שליש מדמי הביקור הרגילים. יחסו של הרופא היהודי לחולה העני היה לבבי.

להנהלה היה גם הסכם עם בית־המרקחת של ארדרייך־אוכרון בדבר מתן תרופות לחולים, המציגים אישור של ביקור חולים בהנחה של ארבעים אחוזים מהמחיר.

הרופאים ששיתפו פעולה עם ביקור חולים במשך עשרות השנים האחרונות היו: ד"ר נתנסון, ד"ר וייסמאן, ד"ר סטארופולסקי, ד"ר רוזנטל, ד"ר גרובשטיין, ד"ר פרייסמאן, ד"ר פיגובסקה, ד"ר שרמאן וד"ר סמולינסקי, שהוא הרופא היחידי שנותר בחיים אחרי השואה.

ביקור חולים לא הסתפק בדאגה לריפוי חינם או במחיר זול של חולים עניים. לפי המלצת רופא היו שולחים חולים חסרי־אמצעים לבתי הבראה שבסביבה ובמקרה של צורך – אפילו לטיפול מומחים בוואַרשה.

מן הראוי לציין, שביקור חולים בסובאלק הגיש עזרה גם לחולים יהודיים שבעיירות הסביבה.

ביקור חולים היה פתוח 24 שעות ביממה לצרכי החולים הזקוקים לא רק לרופא אלא גם לעתים קרובות גם למכשירים שונים, שבאותה תקופה היו בהישג ידם של מעטים, כגון כוסות־רוח, בקבוקי גומי, מדי־חום, אמבטיות וכן מצרכי מזון, כמו ביצים, חלב, חמאה, בשר עוף.

לינת הצדק היה כעין השלמה לביקור חולים. המוסד המפואר הזה מילא תפקיד חשוב בחיי כל קהילה יהודית באותם ימים, וסובאלק לא היתה יוצאת מן הכלל. במקרה של מחלה קשה במשפחה יהודית, שידה לא השיגה לשכור את שירותיה של אחות והמשפחה עצמה כבר היתה מותשת מעמידה על המשמר ביום ובלילה – היה מוסד זה משגר שני אנשים, כדי לשרת את החולה בשעות הלילה. אם לא היו במקרה אנשים פנויים, היה לינת הצדק שוכר אנשים על חשבונו ושולח אותם לחולה.

ברשות ביקור חולים ולינת הצדק היה בית משלהם, שנקנה על ידי הנדבן והתלמיד־חכם ר' חיים־שלמה בר' יעקב זילבּרמאן.

אליהו הדראי

הכנסת אורחים

בשנת 1857 הוקמה בסובאלק "הכנסת אורחים", שיצא לה שם הרחק מחוץ לגבולות העיר. ה"נאמן" (גזבר) הראשון שלה היה ר' יחזקאל־לייב ליכטנשטיין. אולם המוסד לא החזיק מעמד זמן רב, אך הוא קם לתחייה ב־1880.

ב־1880 עזבה את סובאלק תושבת העיר חנה שמפנסקי וציוותה את ביתה לבת אחותה חנה קליימן בתנאי שהבית יותקן וישמש כבית הארחה לעוברי־אורח יהודים – שליחי מוסדות מכובדים, מתרימים לקרנות צדקה, סוכנים־משווקי סחורה, חזנים־אורחים, דרשנים וכד'.

חנה ובעלה מרדכי־מאיר מילאו בדייקנות את הצוואה ואף הקימו על ידו בית־כנסת קטן לאורחים ובו התפללו בקביעות גם מתושבי העיר. המוסד נקרא בפי הבריות "מוטי־מאיר'ס הכנסת אורחים".

במשך שנים רבות דאגה חנה לניהולו התקין של הבית ומרדכי־מאיר שימש כגבאי ב"קלויז" עד 1930. הוא נפטר ב־1937 בגיל 98.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914 באו זמנים קשים למוסד. שלטונות הצבא החרימו את המיטות לשימוש החיילים והפעילות בו ניצלה משיתוק מלא הודות למסירותם של הזוג קליימן.

ב־1921 כששבו לבתיהם תושבי העיר הרבים שעזבוה לתקופת המלחמה והחיים בה חזרו למסלולם הרגיל, שוקם גם המוסד. נבחר לו ועד חדש בהרכב: אייזיק קולצקי, אריה ביאליסטוצקי, צבי פיליפובסקי ופנחס שטיין, ובמפעל התרמה מיוחד נאספו כלי בית רבים כולל רהיטים.

ב־1930 נבחרו באספה כללית שלושה גבאים: יעקב קאווין, מרדכי סגל ופנחס לווין, עם יעקוב טרופ כגזבר, ששימשו כוועד ציבורי.

נוסף על שמונה־עשרה המיטות שהיו במוסד, נועד בו חדר אחד עם שתי מיטות לאורחים חשובים.

בימי חול היו האורחים דואגים בעצמם למזונותיהם, אולם לימי שבת וחג דאגו הגבאים כי יוזמנו לארוחות אצל בעלי הבתים. אם קרה ומספר האורחים היה רב, היו הגבאים

מזמינים ארוחות לכל מי שלא נמצא סידור אחר בשבילו, בתשלום, כשבהוצאות נשאו הרב והגבאים.

המוסד הוחזק מתשלומים חדשיים של בעלי הבתים בסובאלק.

פעם ׳בשנה, בשבת פרשת וירא, היו עורכים חגיגה לעידוד התרומות למען המוסד ורב העיר היה דורש בבית המדרש הגדול על המסורת היהודית העתיקה של הכנסת אורחים.

בערל כהן (יב"ס)

מושב זקנים

בשנת 1894 תרם יהושע־דוב בוראק בית־חומה גדול ל"מושב זקנים". סייעו לו א. נתנזון וליפסקי. באותה שנה הדפיס המוסד בעברית ובאידיש את תקנותיו. המארגנים מביעים במבוא את שמחתם להקמת מוסד חשוב זה.

בשנה הראשונה היו אמורים להתקבל בו לא יותר מעשרים איש. אך אם מישהו מוכן היה לשלם 75 רובלים לשנה, היו מוכנים להתייחס כלפיו כאל יוצא מן הכלל. כרגיל היו מתקבלים רק קשישים מעל לגיל 50, יצאו מכלל זה "אנשים חלשים או בעלי מום, שלא יכלו בשום אופן להרוויח את לחמם בעמלם".

המשטר במושב הזקנים היה חמור. בסעיף ל"ו של התקנות נאמר: "אסור להם לצאת מחצר המחסה אלא ברשיון בכתב מאת הגבאי או המשגיח".

לפי סעיף כ"ה היה חייב חובש לבוא למוסד כל יום, ובהתאם להסכם היה גם רופא חייב לבקר במושב הזקנים, אם החובש מצא את הדבר לנחוץ.

את פנקס התקנות, שהוא יקר המציאות, קנה הביבליוגרף הידוע ר' חיים ליברמן מאת הסובייטים אחרי מלחמת העולם השנייה, כאשר התגלגל לרוסיה. זהו אחד משני העותקים שהצנזורה הצארית היתה דורשת מכל דבר־דפוס. לפי הפנקס הוא הודפס באלף עותקים.

חנה נוימן (מייטקס)

טא"ז

הציבור הרחב בפולין, שידע היטב מהן המטרות של חברת טא"ז ואף נהנה משירותיה, ספק אם ידע, כי השם ט.א.ז. אינו אלא ראשי־תיבות של המלים Towarzystwo Opieki Zdrowia (חברה לפיקוח על הבריאות). היה זה מוסד שהשתייך לרשת הארצית של אז"ע, שמטרותיו היו: שיפור רמת הבריאות הציבורית והאישית של האוכלוסיה היהודית ובייחוד הדאגה להתפתחותו התקינה של הדור הצעיר על ידי פיקוח רפואי על ילדים ונוער.

בסובאלק ייסדה את החברה החשובה הזאת הגברת פאולינה עפרון, רעייתו של מנהל הגימנסיה המהנדס בנימין עפרון. היא היתה מאוד ערה לגורלה של האוכלוסיה הענייה ובעיקר דאגה לרווחת הילדים. בפעולותיה למען הילדים הושפעה מפעולותיו של יאנוש קורצ'אק, ששימש לה דוגמה.

היא התקשרה עם הגברת מריאשה עברי, שעמדה בראש

צוות טא"ז
עומדות: גב' שיינמן – רופאת שניים, גב' חנה מייטקס – אחות
יושבים: גב' ודובינסקי, ד"ר סטרופולסקי, ד"ר רוזנטל, ד"ר שרמן – יו"ר, גב' פרץ, גב' רייגרודסקי־וייסמן, גב' וולגל

ארגון הנשים (פרויען פארבאנד), ושתיהן החלו לפעול. נשי הארגון התגייסו לאיסוף כספים, להחתמת חברים לתשלום חדשי וכן לארגון ימי פרח ומגביות. מההכנסות מימנו את הזנת הילדים.

אמצעים נוספים הושגו מוועד הקהילה, שהעמיד לרשות המוסד את המטבח וחדר־האוכל של מושב הזקנים. ניתנה גם קיצבה מהוועד למען המובטלים שסיפק תפוחי־אדמה, גרי־סין, קמח ושמן.

בין הפעולות הראשונות של המוסד היה ארגון קייטנה לילדי העניים, חיוורי־הפנים שיצאו מהמרתפים ומעליות־הגג לשמש ולמים המרעננים של הנחל. הקייטנה היתה בגן שבחצר השלישית של הגימנסיה; אחריה עבר הנחל. את ארוחות־הצהריים אכלו המשתתפים בקייטנה במושב־הזקנים. את יחסם לקייטנה ביטאו הילדים בשיר שחיברו באידיש יחד עם המדריכים בסיום הקייטנה. והנה השורות האחרונות של השיר:

זיי געזונט דו לאָנקעלע
און דו טייכעלע געטרייער,
מיר'ן צו דיר קומען איבעראיאר,
ווייל דו ביסט אונז זייער טייער.

הזנת הילדים נמשכה גם במשך שנת הלימודים.

בסובאלק היו קיימים שלושה בתי־ספר יסודיים יהודיים. "תלמוד תורה", שלמדו בו רק בנים ושהיה הגדול משלושתם, בית־ספר "תרבות" ו"ציש"א" (צענטראלע יידישע שול־ארגאניזאציע). בהשתתפות מרכז טא"ז בוורשה הוכנס לשלו־שתם השירות הרפואי. בשירות עבדו הרופאים סטארופולסקי ורוזנטל. הרופאים היו מבקרים בבתי־הספר וכל ילד היה נבדק פעמיים בשנה. הייתה גם אחות שדאגה לנקיון הילדים ואף היתה מבקרת בבתיהם ומדווחת על המצב שם.

במרוצת הזמן הוגדל התקציב בהשתתפות המרכז, נשכרר דירה מרווחת למדי שאליה עבר המטבח, ונפתח חדר־אוכל, שבו היו הילדים מקבלים את ארוחתם בחוזרם מבית־הספר. באותה דירה נפתחה גם מרפאה, שבה קיבלו עזרה רפואיח ילדים ומבוגרים. עבדו בה אותם שני רופאים לסירוגין, בתש־לום כמעט סמלי.

במיוחד היה פעיל במרפאה ד"ר רוזנטל, שהשתדל להרחיב את המרפאה ובמרוצת הזמן נפתחה בה גם מרפאת שיניים. ד"ר רוזנטל דאג גם להשגת המכשירים. רופאת השיניים היתה הגברת שיינמן. גם במרפאה הזאת טופלו ילדים ומבוגרים. בתי־חרושת לתרופות נענו בעין יפה לפניות הרופאים ושלחו חינם תרופות, ביחוד סירופים נגד שיעול. במשך כל החורף קיבלו הילדים שמן־דגים חינם, שנשלח בחביות ממרכז ט.א.ז. בוורשה.

בשנת 1937 נוסד על ידי מהגרים צעירים בניו יורק מועדון, שמטרתו היתה תמיכה בטא"ז. מייסדו של המועדון היה אליעזר שרשבסקי (לזלי שרר), בוגר הגימנסיה העברית בסובאלק, שאמו היתה פעילה במוסד. בכסף שנתקבל מארצות־הברית נרכשה מנורת קוארץ, ששימשה להקרנות לילדים חלשים וחיוורים.

בשנים האחרונות לפני המלחמה הגיע לסובאלק ד"ר שרמ־אן, רופא עיניים. ד"ר רוזנטל, שהיה בידידות עמו, גייס אותו לעבודה במוסד. הוא בדק את עיני הילדים בבתי־הספר ועבד גם במרפאה.

ד"ר שרמאן הקדיש הרבה מזמנו למוסד והיה פעיל מאוד. בסופו של דבר הפקידה הגברת עפרון בידיו את ניהול המוסד והיא התפנתה לטיפול בילדים בגיל הרך, ארגנה עבורם גן־ילדים וכן דאגה לשיפור המצב בבית־היתומים.

אליהו הדראי

יוזמת יחיד שהיכתה גלים

חמשת אלפים חיילים חנו בקסרקטין, שסובבו את סובא־לק, עיר־ספר דחוקה בפינת משולש בין הגבול הליטאי והגבול הפרוסי המזרחי. הם כללו מאות יהודים, שגויסו מכל רחבי פולניה.

בין היהודים היו אשר סרבו לאכול מתבשילי המטבח הצבאי והסתפקו במאכלים חלביים וצמחיים. בדרך כלל לא היה בזה קושי מיוחד, אולם בפסח היה המצב מסובך יותר, בייחוד שרבים־רבים, גם מי שבכל ימות השנה לא הקפיד בכשרות מזונו, הרגישו בדחף טמיר לשמור בתקופת חג החירות על תפריט כשר.

היה זה עלם בן שמונה־עשרה, שמואל בכרך, אשר החליט לעשות למען הקל עליהם את המועקה. בברכת אביו, ר' חיים־לייב בכרך הוא הכריז על הקמת מטבח כשר חינם למשך החג, כולל לילות הסדר, לכל החיילים היהודים, השוהים בעיר ובסביבתה.

המשימה לא הייתה קלה, אולם במרצו הבלתי נדלה ובא־מונו הרב בחשיבות פועלו, התגבר על המכשולים. בעידודם של הרב אהרון בקשט, רבה הראשי של העיר, ושל הדיין ר' בנימין מגנצה פנה שמואל לעשרות נדבנים, אשר נענו וסיפקו את כל המצרכים הדרושים, ובכוח שכנועו השיג גם את הסכמתם של מפקדי החיילים לשחרורם של היהודים מהקסרקטין ומפעולותיהם לשעות הארוחות. מאות רבות של חיילים, רחוקים ממשפחותיהם ומבתיהם נהנו ממפעלו היפה של שמואל בכרך.

כתבה זו שובצה בין "ארגונים ומוסדות", אף־כי היה זה מפעלו האישי של אדם אחד. הוא הפך למוסד קבע אחר עלותו של שמואל ארצה בשנת 1925 ונוהל מאז ע"י רבניה הראשיים של העיר.

קבוצת חיילים יהודים
במרכז – שמואל בכרך

בערל כהן (יב"ס)

מוסדות צדקה באה ה־19

בשנת המהומות 1863 נהרסו משפחות רבות בסובאלק מבחינה כלכלית. באותו זמן הוקמה חברת **"תמחוי"** שדאגה לתת אוכל לעניים. עסקני **"תמחוי"** היו מחזרים על הבתים עם שקים גדולים, בהם היו מכניסים את המזונות שנתרמו.

בשנת הרעב 1868 השיג הרב שמואל מוהליבר, שכיהן אז כרב בסובאלק, רשיון מאת מפקד המשטרה ז'וראקובסקי והמושל ג. גרווה, לקבץ כספים ב־25 קופסאות ללחם ליהודים עניים.

מצבן הכלכלי של משפחות יהודיות רבות באיזור סובאלק התמוטט אז והיה צורך גם לבקש עזרה מחוץ־לארץ. באחת

הרשימות של "לתמיכת עניי אחינו בני ישראל ברוסלאנד ופאלען" מופיעה סייני כמקבלת של 50 רובל, וסובאלק (בפעם השנייה) עם 100 רובלים.

בשנת 1863 בנה הגביר והעסקן הסובאלקאי אברהם רוזנטל בית חדש ל"גמילת חסד". גם הבית הישן של גמ"ח נבנה מכספו. הוא הניח היסוד לחברה על ידי תרומה של 1500 רובלים. בשנים המאוחרות הפכה גמ"ח לקופת הלוואה וחס־כון.

בשנת 1867 נוסדה האגודה "סומך נופלים". בשנה הראשונה היו בקופה 450 רובלים ונתמכו 700 יהודים. בחברה היו 24 גבאים, שהיו מנהלים את העבודה לפי התור כל חודש. דמי החבר היו המינימום 2½ אגורות (קופייקות) לשבוע.

החברה "קרבן עצים" דאגה לעצי־הסקה לעניים. היא פעלה, כמובן, ביחוד בחורף. בשנת 1871, כאשר היה הקור עז במיוחד, ערכה החברה מפעל התרמה מיוחד לעצים, שהכניס 120 רובלים.

"לחם עניים" בסובאלק, שעסקה בעיקר בחלוקת לחם ותפוחי־אדמה, היתה מחלקת לפעמים גם עצים. כך היה, למשל, בשנת 1892, כאשר סובאלק עברה משבר כלכלי. ראשי "לחם עניים" היו אז: עורך־דין גודזיאנסקי, עורך־דין קלינקובשטיין והמשכיל מרדכי רוזנברג. הם קיבלו את תמי־כתם של ד"ר נתנזון, ד"ר מרגלית וד"ר רוטרוזן. כל אחד מהם היה יושב באחד מבתי־הכנסת ומחלק לחם, תפוחי־אדמה ועצים.

היו עוד חברות בסובאלק, כמו "הכנסת כלה", "מלביש ערומים" וכו'.

י.א. טרופ (יב"ס)

ארגון בעלי המלאכה

בשנת 1919, לאחר שממשלת פולין פירסמה את חוק בעלי־המלאכה, נטל חנא מארקוביץ את היזמה בשיתוף פעו־לה עם יוסף אדלסון להקים אגודה של בעלי־מלאכה בסובא־לק. כמזכיר נתמנה א.ב. צימרמאן. המשרד הראשון היה ברחוב קושצ'ושקי.

אחרי הכנה מתאימה כונסה אסיפה כללית של כל בעלי־המלאכה – אופים, קצבים, חייטים, סנדלרים, כובענים, פח־חים, צורפי־נחושת, אורגים, טייחים, נגרים, צבעים, נפחים, רצענים וכו'.

באסיפה נבחרה הנהלה בהרכב: יוסף אדלסון – יו"ר כבוד, חנא מארקוביץ – יו"ר, שכנא פינקל – סגן יו"ר, אהרן וורובייצ'יק, סמולאן, שוכמאן, סמיציחובסקי, יוגל, טרופ, אפלבוים, רומאנובסקי, רייך, צווילינג – חברי ההנהלה.

נוסף על אסיפות כלליות ועל ערבי־בידור לעת־מצוא, התק־יים באולמם גם מניין לתפילה, ביחוד בשבתות ובחגים. היו שם אפילו שני חזנים: החזן הראשון – וורובייצ'יק והשני – משה רייך.

בתור גוף מאורגן מילאו בעלי־המלאכה היהודים בסובאלק תפקיד בלתי מבוטל בחיי הציבור היהודי. כך, למשל, בשעה שנבחר ועד הקהילה הראשון, נכנסו אליו נציגים של בעלי־המלאכה: יוסף אדלסון, חנא מארקוביץ, וורובייצ'יק, שוכמאן, סמיציחובסקי ויוגל.

הארגון השתתף גם באורח פעיל בכל ענייני העיר.

ליד הארגון הוקמו ספריה ואולם קריאה. כל ערב היה האולם מלא מבקרים.

ההנהגה דאגה רבות למען הגנת הזכויות של בעלי־המלאכה היהודים בעיר. כאשר פורסם הצו, שכל בעל־מלאכה חייב להציג אישור על מקצועו, ריכזה ההנהלה את כל הפעולה והסדירה את הכול על הצד הטוב ביותר.

ארגון בעלי המלאכה בסובאלק ארגן בהצלחה גם את בעלי המלאכה של העיירות בסביבת סובאלק: ראצק, פיליפובו, באקלרובה, פשרוסלי, ויז'און, ילינובו, פונסק, סייני. גם לבעלי המלאכה של העיירות האלו סייע הארגון בהשגת האישורים המזכים אותם לעסוק במקצועם.

ג. בתי ספר

החצר הראשונה של הגמנסיה העברית

כלב כאנוביץ (יב"ס)

חדרים ובתי ספר עד סוף מלחמת העולם הראשונה

בית־הספר הגדול ביותר בראשית המאה בסובאלק היה זה של חייקל מיידאד, ששכן יחד עם דירתו. חייקל היה אדם בעל השכלה רחבה, ציוני נלהב. בבית ספרו היתה תלויה תמונתו של הרצל. היו לו טובי המורים. אחד מהם, וישינסקי, היה יותר מאוחר מורה לעברית ומנהל גימנסיה בווארשה. שם המורה השני היה וינשטיין. הצגות הילדים לקראת החגים היהודיים היו מאוד חביבות בעיר. בבית־הספר של חייקל למדו יחד בני עשירים ובני עניים. תלמיד שיצא מבית־הספר שלו היה ספוג יהדות.

החדר של גלמאן שכן ברחוב וסולה אצל זרח הסנדלר. גלמאן היה יהודי בעל מיבנה גוף מוצק וזקן בהיר ארוך. בזמן השיעורים לא ישב מעולם, אלא היה מהלך הלוך ושוב על פני החדר. הוראתו ודרך ביאוריו לחומש גרמו הנאה רבה.

גם החדר של פולאצ'וק שכן ברחוב וסולה, מול המאפיה של זילברשטיין. הוא היה מתיישב על הספסל על יד כל ילד, מחבק את התלמיד, ומסביר לו. הוא היה מוסר את בריאותו לילדים, ובלבד שיידעו...

החדר של הורביץ למתחילים נמצא ברחוב הכלא. זה היה החדר, שבו נהג מלאך להטיל פרוטות ממרומים. הורביץ היה לא פעם גם מכבד בסטירה; אבל יסורים אלה היו חביבים. חדרו הכיל ארבעה חלונות, היה מואר ומאוורר.

היו בתי־ספר לנערות בלבד, כמו בית־הספר של וישייסקי. בימינו קשה למצוא אדם כה בקי בתלמוד ובעברית ובעל השכלה כללית כה רחבה. נערה שסיימה את בית ספרו ידעה היטב יידיש ועברית. בית־ספר שני לנערות נוהל על ידי וילקוביסקי.

בני־הנוער לא הסתפקו בלימודים, אלא גם קראו. היו מביאים לסובאלק את הספרים הטובים והחדישים ביותר. חנות ספרים אחת היתה לחנא־אייזיק ז'ילקביץ' בשולגאס. היה לו אוצר של ספרים והיה מוכר גם בתשלומים. סוחר הספרים השני היה יעבץ. הוא היה עומד, אצבעותיו קפואות בשל הקרה, בחנותו שבה נמצאו טובי הספרים ביידיש, עברית ובשפות אחרות. שתי החנויות היו תמיד מלאות בני־נוער.

משה שלומי־פרידמן (יב"ס)

מלמדים

כשאני נזכר בחדרים של סובאלק עולה מיד לפני עיני החדר של גוטליב. הוא היה מלמד דרדקי, ואנחנו הילדים היינו מפחדים מפניו פחד מוות. היה לו סרגל דק, וידי הילדים הרגישו לא פעם את "נחת זרועו" של הסרגל. אף על פי כן היה "גזלן יהודי": די היה שילד יפרוץ בבכי בגלל הכאב, והוא היה מחבקו, מאמץ אותו ללבו, מלטף אותו ומרגיע בבת־צחוק.

היפוכו הגמור היה המלמד לרנר. אצלו למדתי כבר חומש. הוא היה יהודי שחרחר, רזה, בריאותו לקויה. על פניו לא נראה חיוך, אבל הוא היה עדין וענוג. עונשי החמור ביותר היה, כאשר היה מטיל בי מבט של צער בעיניו השחורות. חשתי אז, שאני מקצר את שנותיו. אבל גם הדבר הזה לא מנע בעדנו, "השקצים הפרועים", להתנפל בכל הפסקה על עזו של הרבי ולענות אותה כך, שבמשך זמן רב לא נתנה חלב – והרי הרבי המיסכן היה כל כך זקוק לו.

לרנר התגורר בשולגאס. באותו בית גר המורה ה"רוסי" רובינזון, שהיה בא שלוש פעמים בשבוע לחדר כדי ללמד אותנו רוסית. שנאנו את השיעורים האלה לא בגלל המורה ולא בגלל הרוסית, כי אם בגלל... החשכה. נאלצנו אחר־כך לשוב הביתה בחשכה. אמנם לכל אחד מאתנו היה פנס עם נר דולק, אבל תמיד היו ילדים אחרים שהשליכו כדורי שלג לתוך הפנס ושברו אותו.

חדר מודרני היה זה של ברמאן. הוא שכן בבית שבו לימד הרבי לוריה עברית בעברית, ספרות עברית, דקדוק ותנ"ך. ברמאן היה יהודי "ג'ינג'י" בעל מזג חם ותמיד היה שרוי בכעס. הוא היה מאוהב ממש בתנ"ך והוראתו היתה מהנה מאוד. הרבי ברמאן היה מזמין אותנו לחדר בשבת אחרי הצהריים, שם היה מכין בשבילנו כתב־עת לילדים "ביכורים" או "עתון קטן" ואחד מאתנו היה מקריאו. כדי שנרגיש חפשיים, היה יוצא מהחדר והיה מופיע רק בשעה שהיתה סכנה של תגרת־ידיים. המלמד הזה נדבק באופן ברור ברוח הפדגוגיקה המודרנית.

יהושע בכרך*

בית ספרי הראשון

בית ספרי הראשון ממנו שאבתי את ראשית אהבתי לתורה וממנו המשכתי ללמוד וללמד, הוא ה"תלמוד תורה" בעיר מולדתי שחרבה ואיננה עוד. "אהל יצחק" קראו לו ("די תלמוד תורה" באידיש) על שם מייסדה (בשנת תרי"א, 1851) הגאון יצחק אייזיק חבר זצ"ל, מראשוני רבני העיר, אשר חיבר הרבה ספרים בהלכה, באגדה וגם בקבלה. חידושי תורה שלו נדפסו בש"ס וילנה.

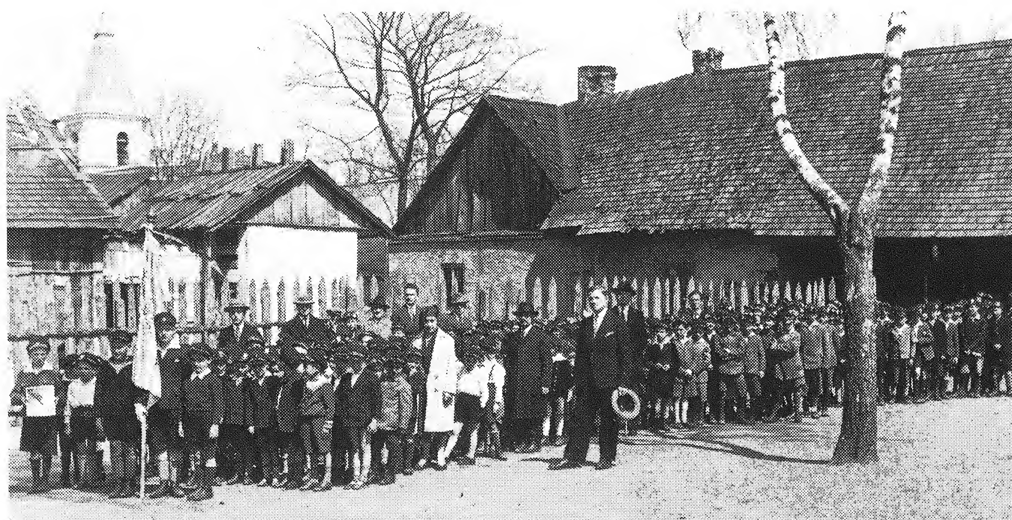
מבית־הספר "תלמוד תורה" הזה קיבלנו גם את אהבת ציון, החל מלימודינו בסידור התפילה ובחומש בראשית ועד ההל־כות בתורה שבע"פ.

מורים טובים היו לנו לתנ"ך, אשר הרגילו אותנו לדבר ולכתוב חיבורים בעברית. מן הספרות החדשה הכרנו מתוך המאסף "בכורים" של שיפמן, את השירה הפרוזאית של ר' הלל צייטלין, את א.א. קבק ואת ראובן בריינין ורבים אחרים. את שירי בית־המדרש ושירי ציון של ביאליק היינו מדקלמים בעל פה. והשיר האהוב עלינו היה: "שם בארץ חמדת אבות תתגשמנה כל התקוות —— שם תפרח גם שפת התורה".

המלמדים והמורים ב"תלמוד תורה" מעולם לא טעמו טעם שביתה. אדרבא, היו מהם שהוסיפו ולימדו מחוץ לזמני בית־הספר הקבועים ושלא לקבל שכר. יש שהזמינו אותנו בשבתות לחזור על הגמרא שלמדנו בשבוע שעבר. ובשבתות הקיץ למדו אתנו פרקי אבות. יותר מזה עשו בחודש ה"חופש" בקיץ, כאשר חדרי בית־הספר הוכרחו להיות סגורים בפיקוח הממשלה הפולנית, אז היה כל אחד מהמלמדים אוסף את כיתתו כל יום לפני הצהריים באחד מבתי המדרש הקטנים (ביה"מ של הדייגים, של החייטיים, שוסטערש קלויז, ושל בעלי העגלה וכדומה) ושם היו מלמדים לימודי קודש במחתרת.

שם למדתי אהבת תורה מהי. וברוך שגמלני את כל הטוב הזה והביאני ללמד תורה כאן בארץ־ישראל באהבה. וזה לי ארבעים ושבע שנים שאני עובד בהוראה, ולא שבתתי אף לא יום אחד, וכן השפעתי על חברי המורים בכל מוסדות החינוך אשר עבדנו. וגם עתה כגימלאי אני מוסיף ומלמד בישיבת הסדר, שלא בשכר, לקיים מה שנאמר: "מה אני בחינם אף אתם בחינם".

ובנושא אהבת תורה אסיים בסיפור סובאלקאי יפה, שאותו אני נוהג לספר לתלמידי בסמינרים, המתלמדים להיות מורים בעתיד:

ביה"ס "תלמוד תורה" בל"ג בעומר

* הרב יהושע בכרך – מורה ומחנך ותיק במוסדות תורניים גבוהים (המכללה לבנות – ירושלים, ישיבת ההסדר "אור עציון" ועוד), העלה בכתב את שעוריו בתנ"ך שקנו להם מוניטין בקרב אלפי תלמידים. מאז צאתו לאור של הספר הראשון – לפני כשלושים שנה – הופיעה סידרה של ספרים נוספים וכולם זכו לאהדה רבה בציבור רחב של תלמידי חכמים, מחנכים, מורים לתנ"ך, לספרות ולמקצו־עות היהדות ושוחרי התרבות היהודית:

אִמָּהּ שֶׁל מַלְכוּת.
יונה בן אמיתי ואליהו.
יפיות, מלכות וזמירות
לימוד פרקי דוד המלך בספר שמואל ותהילים.
כתבוני לדורות
להוראת מגילת אסתר על־פי המקורות.
מה בין שאול ודוד.
אחד היה אברהם.

בימי מלחמת העולם הראשונה נכבשה סובאלק עירנו חלי־פות, פעם בידי הצבא הרוסי, ופעם בידי הגרמני או הליטאי. סבל רב סבלו היהודים בעת ההיא, לחם לא היה, ועצים כדי לחמם את הבית בימי החורף היו חסרים. בכל זאת נמשכו החיים ובתי הכנסת היו מלאים מתפללים ולומדים כסדרם.

גם ב"תלמוד תורה" נמשכו הלימודים, אלא שהילדים נתבקשו להביא מבתיהם מדי שבוע כמה בקיעי עצים לחימום החדרים. הילדים הגדולים למדו גם אחרי הצהריים עד הערב. ומכיוון שנפט לא היה וגם לא נרות, היו מדליקים קיסמי עץ ולאורם היו לומדים. ערב אחד עברו שני קצינים גבוהים על יד ה"תלמוד תורה" ושמעו קולות ילדים שרים. בחוץ היה חושך וגם בפנים היה חשוך. הם נמשכו אחר הקולות בסקרנות.

מה השירה הזאת בלילה בשעת מלחמה ומצור?

הם פתחו את הדלת, ועמדו נדהמים מהמחזה.

כשלושים נערים, בני עשר עד שתים־עשרה יושבים על יד שולחנות מסודרים בצורת חי"ת, לפניהם ספרים גדולים (גמרא) וביד כל אחד מהם קיסם מהבהב באור קלוש כמו של אוד המעלה עשן. ולפניהם יושב הרבי, איש זקן נמוך וצנום. עמדו שניהם ושאלו את הזקן: מה מתרחש כאן?

לומדים תורה, ענה הרבי.

האם לא די לכם היום, שאתם מייגעים את עצמכם ללמוד בלילות בחושך הזה? שאלו. ענה הרבי כמתרגם בשפה עילגת: מצוָה עלינו מן השמיים: **והגית בו יומם ולילה.**

הם בוודאי לא הבינו מה ענה להם הרבי הקטן הצנום אשר עמד לפניהם שקט ובוטח. אך יראת כבוד אחזתם למראה פניו.

הם ביקשו סליחה ויצאו. ובדרך אמר אחד לשני: עתה אני מבין את סוד קיומו של העם הזה, אלפי שנים.

אשרי העם שככה לו.

מרדכי זהבי

בי"ס "תלמוד תורה"

השער הכניס אותך למגרש גדול, מולך – בניין של לבנים אדומות, בית דו־קומתי.

מיכאל הגוי, היחידי שגר שם עם משפחתו המשיך בעבודתו, עד ששבר את רגלו.

בית ענקי לפי ממדי העיר, חדרים על חדרים ובכולם לומדים תורה מפיהם מפיקי המרגליות של המורים–הרביים איגלסקי, לוין, הרב קלטמן, קצור, פרנקל, לובלינר, והמורה קוקלינסקה הזכורה לטובה שלימדה פולנית על קצה המזלג. לא ידוע מי מהם חי היום. השואה שטפה הכל. בארץ ביקר באזכרת יוצאי העיר מר עברי, המכהן כפרופסור לספרות עברית בארצות־הברית. הוא ורק הוא הפך את ה"תלמותות" – כך כינו אותו – לבית־ספר מודרני שלימדו בו גם גמרא וגם כימיה, היסטוריה ופיסיקה.

לימדו בו הכל בהברה האשכנזית. מר עברי היה מסביר לנו, שאם נבוא ארצה, תיראה שם העברית שלנו כאילו באנו מסין.

בתרצ"א (1931), שמונים שנה אחרי שנוסד בית־הספר עברה קבוצה גדולה של תלמידים את המבחן של בית־הספר העממי הפולני "שקולה פובשכנה" ורובם הצליחו. מי חלם בזמנו, כי בבית־הספר הזה נלמד את כל הדברים האלה? עד שהגיע המנהל עברי למקום שמו את הדגש על גמרא ותוספות, חומש וגם רש"י.

היום זוכרים את בית־הספר הזה בכל תפארתו וזוהרו המעטים, שרידי השואה, אלה שמחפשים את ילדותם בתמונות. אבל אז היה הכול שונה.

כבכל שנה נערך מיצעד של הצבא הפולני ב־3 במאי, ברגל, על סוסים, ועל תותחים. ואחרי הצבא צעדו בסך תלמידי כל בתי־ספר של העיר.

זה היה, כמדומני, ב־1928. ביום אחד נכנס המורה קצור, הרבי לגמרא, ואמר: חברה, הכיתה שלנו תהיה הכיתה הכי טובה במיצעד. ואכן, היתה כיתתנו הכי טובה.

את עברו של קצור לא ידענו. כנראה שהיה קנטוניסט, מאלה שהיו חוטפים אותם בגיל 3 מבית אמם ועושים מהם חיילים ל־25 שנים. הוא ערך את התלמידים ברביעיות והיה מאמנם עד שבא היום הגדול והללו הצליחו הודות לרבי שלהם קצור.

היו בתלמוד תורה תלמידים עניים ועשירים. היתה תקופה שהיו נותנים קקאו ו"אוזני־המן" בפורים לכל מי שהיה זקוק לכך.

ביום בהיר אחד אמר המשגיח חיים לייב בכרך ז"ל: מי היחף וילך לחנות הנעליים ברחוב קושצ'ושקי וינעל שם נעליים חדשות. וכך היה. מי שהיו רק לפני שעה קלה יחפים, חזרו עם נעלים חדשות ומיד החלו לשחק בכדור־רגל עשוי סמרטוטים. וכל זאת על המגרש של התלמוד־תורה. ביום חורף אחד קיבלו כל הנערים שהיו להם מכנסיים קרועים, מכנסיים חדשים אצל החייט הזכור לטובה ברחוב ברק יוסלביץ'.

ב־1929 לפני הטבח של יהודי חברון בא שליח מארץ־ישראל. אספו שתי כיתות, פתחו דלת בין הכיתות והשליח לימד שיר על מלחמת המכבים. כמה נוצצו עיני התלמידים. כה רצו הנערים לבוא לארץ הנכספת, ארצו של דוד המלך, ארצם של יעקב וישמעאל. כל סיפורי התנ"ך כאילו נגולו לעיני התלמידים בשיר ששר השליח מארץ־ישראל.

ביה"ס "תלמוד־תורה"

ואז הגיעה הידיעה על רצח כל יהודי חברון על ידי שכניהם הערבים. כל בית־הספר עמד "דום" לזכר הדם הטהור שנשפך, ובלב הצעירים סערה ורצון לנקום.

ובינתיים חסכו התלמידים מכיסם וקנו בולי הקרן הקיימת ול"ג בעומר נחוג ברוב פאר בטיול ליער הסמוך. אלה שחסכו 5 זלוטי במשך השנה קיבלו אז תעודה שרכשו עץ בארץ והוא יינטע על שמם. כתוב וחתום. והנייר ניתן לתלמיד ברוב כבוד ובמחיאות כפיים.

המורה פיינר, מורה להיסטוריה ופולנית – אומרים שנשרף חיים על ידי הנאצים – היה הולך בינתיים בחשאי לגוי שגר בקצה היער ואוכל לבנייה עם תפוחי־אדמה, ורוזנבוים הצלם היה מצלם אותנו. ואחר כך התיישבנו כולנו, שרנו, רקדנו ונשכח כל העולם סביבנו.

עברו ימים, חלפו שנים, מים רבים זרמו בצ'ארנה האנצ'ה, נהרה של סובאלק.

דויד שטרן ביקר בסובאלק בשנת 1960. והוא סיפר כי בניין התלמוד תורה עומד על תלו. הכל כמו שהיה, אלא שאין נשמע בו עוד צחוקם של תלמידים יהודים, ואין משחקים בכדור רגל עשוי סמרטוטים.

דממה, ותו לא. על הנשמות היקרות שאבדו ואתם יחד אבדה ילדות טהורה ויפה, ויהדות סובאלק כולה, אנו מתאב־לים עתה.

תמונת בית התלמוד תורה בכל תפארתו ויופיו לא תמוש מזכרון המעטים החיים אתנו.

מ. מושקט

הגמנסיה הממשלתית לבנים

במסגרת הרוסיפיקציה של שטחי פולין שסופחו לקיסרות הרוסית בשלהי המאה ה־18 ושגברה במיוחד אחרי המרד ב־1863, בנו שלטונות הכיבוש גם בעיר סובאלק בית־ספר תיכון ומולו כנסיה פראבוסלאבית. הבניין תוכנן ע"י אדריכל איטלקי נודע והיה ראשון מסוגו מבחינת יופי ופונקציונליות. המבנה היה רחב, ברובו חד־קומתי – בצורת עיגול שבתוכו גן, מסביבו הכיתות ובקצהו – אולם תיאטרון ואירועים, חדרי התעמלות, מוסיקה וספריה וחדרי ההנהלה והמורים.

בתום מהפכת 1905 נאלצו השלטונות להכליל בתוכנית הלימודים היסטוריה וספרות פולנית, דבר שהקל על הפיכתו, עוד לפני תום מלחמת העולם הראשונה לבי"ס תיכון פולני. עם בוגרי הגימנסיה נמנו האחים יעקב ונחמיה רובינסון (ר' מדור "דמויות").

עם הפיכת הגימנסיה לפולנית ניתן לה שמו של המחנך

הדגול קארול בז'וסטובסקי.
הספר היה גם מרכז לדיונים פוליטיים מכל הגוונים עם
נו של השמאל בין המורים, אם־כי ביניהם התגלו בימי
הנאצי גם פולקסדויטשים.
לימודי בגימנסיה היו כמעט תמיד בכל כיתה מספר
ם יהודים. בכיתה שלי למדו יוליאן ברנשטיין, לאזאר
ם, בוב דוד שיינמאן, סרגיוש גליקסון ואני. היינו
ז לחוגים שונים: רוזנבלום היה חבר בית"ר, גליקסון
'רכו של אביו והיה בונדאי, שיינמאן ואני היינו חברים
בחוג אוהדי מפלגת האיכרים הראדיקאלית "ויזוולניה"
טיין התעניין רק במוסיקה ובספורט.
בימי הכיבוש פעל רוזנבלום כרופא של יחידת פארי
ואחרי המלחמה היגר לאוסטרליה ושם נפטר. ברנשט
בחזית ב־1939, גליקסון הינו עד עכשיו פרופסור למת
באוניברסיטת וארשה.
רוב המורים היו ליברלים או סוציאליסטים ובין
בית־הספר מעולם לא הורגשה אנטישמיות.
זכרונותי מבית־הספר נמנים עם הטובים ביותר מיל

ברשאי

הגמנסיה הפולנית לבנות

שאני מנסה להעלות על הכתב הם למעשה זכרונותי
ם, הקשורים קודם כל לאבי ז"ל אהרן אריוביץ', אך
זים לחינוך של הנוער היהודי בעירנו סובאלק.
־בים ודאי יודעים שביוזמתו ובשיתוף עם עסקנים
– עד כמה שזכור לי היה ביניהם מר בוטקובסקי –
ן־ילדים ראשון בעירנו, ואח"כ – מתוך דאגה לחינוך
היה אבי גם בין מייסדי הגימנסיה העברית. עם הקמת
יה ובשלביה הראשונים, לא היה אבי בטוח שאמנם
נפתח ותגיע עד כיתות גבוהות, מפני שאולי לא יהיו די
ם ואז יצטרך לשלוח את ילדיו ללימודים מחוץ לעיר
ביאליסטוק). כדי למנוע זאת החליט להעביר אותי –
– לגימנסיה הממשלתית הפולנית לבנות. אמי היתה
ובצעירותה אף רצתה לעלות ארצה כחלוצה, התנתה
כמתה ללימודי בגימנסיה הפולנית בכך שאלמד עברית
ים פרטיים אחרי הצהריים.
נסיה הפולנית ע"ש מאריה קונופניצקה הקנתה לנו
ברמה גבוהה יחסית, אבל בעיקר היה זה חינוך
ם ולהלכות דרך־ארץ קפדני ביותר באותו זמן – שנות
3 – היתה נהוגה בבי"ס זה תלבושת אחידה, כולל
גבוהות עם שרוכים. לראינוע אסור היה ללכת אלא
מבוגר ובכלל לצאת לרחוב אחרי השעה 7 בערב – הס
ר.
5 תלמידות יהודיות בכיתה ולא מעט התנגשויות היו
ההרגשות הלאומיות שלנו לבין החובה למשמעת
ללאומנות פולנית: כל בוקר נהוגה היתה תפילה
ז, ההשתתפות בטקסים של החגים הלאומיים היתה
מעל לכל הורגש היחס העויין של החברות הפולניות
אשר ניצלו ברצון את עליונותנו בלימודים ועזרתנו
ת – באשר היינו תלמידות מצטיינות – אך ללא היסוס
נו לשון ולעגו לנו אחרי שעות הלימודים. כך שלמעשה,
י מבט לשנים ההן, אינני רואה אותן כשנות לימודים
ות, מה גם שלא זכינו ליחסים הדוקים ואוהדים מצד
ז שלמדו בגימנסיה העברית.
וכאן עלי לציין, כי למרות חששותיו של אבי, הו
העברית התפתחה והגיעה למלוא תנופתה והקנתה לת
בחינות ותעודות בגרות. אחי שמואל ואחותי אסתר לנ
בגימנסיה העברית.
אחי שמואל איננו עוד אתנו. כחבר מסור ונלהב שׁ
החליט בהגיעו לגיל 16 להפסיק את לימודיו ולעלוו
כתלמיד בבית־הספר מקוה־ישראל ובצעדו זה הציל
שתי אחיותיו, מהשמדה.
על התלמידות של הגימנסיה הפולנית נאסרה איסו
השתייכות לארגון פוליטי כלשהו מחוץ לכותלי בית
אלא שלאמיתו של דבר מצאו להן הבנות בכל זאת דרן
איסור זה ולפעול כנטיית לבן – פעם בשבוע היינו
בדירה פרטית, דירתה של חברתנו רחל וולך, שבה גרר
דודתה הינדה שפרלינג (רעייתו העתידה של דוד
והבית"רי יהודה ז'ילקביץ' (לימים אלראי) היה מרצו
על נושאי ארץ־ישראל, ציונות ועל דרכי הגשמתה
בלענו בצמאה כל מלה.
כל חמש בנות מחלקתנו היהודיות השתתפו ב
מחתרתיות אלו: זלטה בלכמן, זלמה לויט, בייה מרקס
שיינמן ואני (רחל אריוביץ') וחברו אלינו ממחלקות
יותר רחל וולך, וירה רייגרוצקי וזינה שינמן, ויתכן כי
אחת, אלא שאינני זוכרת אותה.
מעניין הוא, כי מבין שמונה הבנות שמניתי חמש על
וניצלו.
עם סיום לימודי בגימנסיה ובהעדר אפשרות ל
ללימודים גבוהים בווארשה בגלל ה"נומרוס קלאוזוס"
תי ללימודי הומאניסטיקה באוניברסיטה בווילנה. או
אל, שהיה כבר אז בארץ, הפציר בי לעזוב הכל ולעלוח
כי לא היה כל עתיד לנוער היהודי בפולין. מקרה, י
לתאר אותו השפיע על החלטתי הסופית. ישבנו, חבר
לויט ואני, בספריית האוניברסיטה, כאשר לפתע פנו
סטודנט פולני וביקש אותנו לעזוב את אולם הספרייה
שאין ביטחון שלא יבולע לנו בהיותנו יהודיות (איך קנ

שאנו יהודיות, לא הבנתי עד היום). ואמנם בחוץ היו הפגנות סטודנטים נגד יהודים והיו אפילו קרבנות.

הבנתי אז כמה עמוקה שנאתם אלינו וכי אין דרך אחרת אלא לעזוב ארץ זו לצמיתות.

אחר כך הבאנו שמואל ז"ל ואני ארצה את האחות הצעירה. ההורים לא הספיקו להצטרף אלינו.

ד"ר וירה גבזה

הגמנסיה לבנות

הבית שבו נולדה המשוררת מריה קונופניצקה

גימנסיה לנערות בלבד בסובאלק היתה קיימת שנים רבות. היא קמה כאשר פולין היתה תחת הכיבוש הרוסי. אחרי תקומתה של פולין הוסב שמה על שם מאריה קונופניצקה.

מספר התלמידות היהודיות שם בזמני היה קטן – 6–7 תלמידות. בבית־הספר שרר משטר חמור מאוד, ולדעתי הותיר המשטר הזה עקבות עזים מאוד על כל אחת מאתנו. הואיל והלימוד בגימנסיה זאת היה חינם, עזבו כמה נערות יהודיות את הגימנסיה העברית ועברו לבי"ס זה.

החל משנת 1931 בערך הורגשה אנטישמיות בבית־הספר, במיוחד מצד התלמידות. כאשר הנערות הפולניות החלו להציק לנו בצורה חריפה למדי, הלך אבי–חורגי, הד"ר וייסמן, להתלונן בפני ההנהלה, וזו סילקה לזמן מה את המנהיגה של הנערות המתפרעות.

אני סיימתי את הגימנסיה בשנת 1933 ויצאתי לוורשה ומאז לא היה לי עוד כל קשר עם הגימנסיה.

מרים שמחוני

בית הספר הגרמני

שנת 1915 – שנה שנייה למלחמת העולם הראשונה.

בתמונה – כיתה ד' של בית־הספר היהודי גרמני בסובאלק שנמצא ברחוב חלודנה 7. שם הרחוב שונה אחר כך על ידי שלטונות פולין לרחוב ה־3 במאי.

בראש בית־הספר עמד איש צבא גרמני בשם וולף (לא יהודי), שבתור אמצעי חינוך הכיר רק את הסטירה. ילדים וילדות, בלי הבדל מין, הכירו את כובד ידו.

המורה של הכיתה, בתמונה, היא העלמה סוניה בראון, אחת משלוש אחיות, שגרו בקירבת בית־הספר.

הבכורה באחיות – אניה – מורה לפסנתר; השנייה, סוניה, מורתי; והשלישית, אוליה, חברתה של אחותי הבכורה רעיה.

רק אוליה נשארה אחרי מלחמת העולם השנייה בחיים ואותה פגשנו בשנת 1950 בארץ.

ביה"ס הגרמני לבנות 1917
יושבות מימין לשמאל, החל בשורה העליונה:
א: –, רחל קוזלובסקי, –, –, אסתר פרידלנדר, –, חוה סולומינסקי
ב: בירגר, קרמרסקי, –, אפלבוים, –, –, חוה ליסקובסקי
ג: דורה קופצ'ובסקי, –, –, פניה בראונרוט, המורה סוניה בראון, –, ליס, –, מרי גליקסון, –
ד: –, ניוטה ברנשטיין, –, ויינשטיין, בירגר, בירגר
ה: גולדברג, בירגר, צילה גבירצמן, דורה פרידלנדר, רקובסקי

ראובן אלחנני

הגמנסיה העברית ומנהלה

עסקני יהדות סובאלק היו בכל הזמנים ערים לבעיות החינוך של הדור הצעיר ויהודי סובאלק היו ידועים כלומדי תורה ויודעי ספר. דאגה זו לחינוך הדור הצעיר איפיינה גם את הפעולות של עסקני היהדות הזאת על כל זרמיה החברתיים והתרבותיים בשנות קיומה של פולניה העצמאית בין השנים 1919 עד 1939.

בשנים אלה היה הבסיס לפעילות חינוכית־תרבותית בשפות אידיש ועברית מעוגן בחוק שהבטיח ליהודי פולין אוטונומיה לאומית–תרבותית. בהתאם לזה היו קיימים בסובאלק מוסדות חינוך יהודיים אחדים כמו תלמוד־תורה, ישיבות, בית הספר העברי העממי "תרבות" ובית־ספר עממי אידי. יהודי סובאלק קיימו גם בית־ספר למלאכה מיסודה של "אורט", שתרומתו היתה בעלת חשיבות רבה לפרודוקטיביזציה של הדור הצעיר וליצירת ציבור של מומחים, שהצטיינו ברמה מקצועית גבוהה ובהשכלה יהודית וכללית. כל אלה קיבלו תמיכה מוועד הקהילה היהודית וחלקם גם ממחלקת החינוך של העירייה, אף זה באמצעותו של הוועד.

למרות שפע זה של מוסדות חינוך בעיר הרגישו חוגים מסוימים בתוך הציבור היהודי בסובאלק, כי חסר עדיין בעיר מוסד חינוכי עברי שיתן לדור הצעיר חינוך תיכוני מלא ויכשירו ללימודים אוניברסיטאיים. היו אמנם בעיר בתי־ספר תיכוניים פולניים, האחד לבנים והשני לבנות, שגם בני־נוער יהודים למדו בהם. היה קיים בסובאלק גם סמינר ממשלתי למורות וגם בית־ספר תיכוני למסחר. אולם בגימנסיות ובסמינר לא היו יותר מ־2–3 יהודים בכיתה, בביה"ס למסחר קצת יותר. יהודי סובאלק לא הסתפקו בזה ורצו להקים גימנסיה עברית.

כבר בשנת 1908 הוקמה בסובאלק, שהיתה אז חלק מרוסיה, גימנסיה עברית פרטית על ידי ד"ר שוורצמן. היו בה רק ארבע כיתות. הגימנסיה לא החזיקה מעמד זמן רב ולמרות המאמצים שהושקעו בהקמתה ובהחזקתה, נסגרה כעבור מספר שנים.

מחלקה ג'
שורה עליונה: רביי, –, –, שיפלישקובסקי
שורה שניה: –, –, פושצ'ינסקי, אליעזר קרבצ'ינסקי, רבינוביץ, רבקה מירובסקי־מזיא
שורה שלישית: גרודזנסקי, שברגולד, רוטברג, טרנר, פ' עפרון, –, שוולבה
י' זילקביץ–אלראי, בתו של שברגולד, זילברשטיין, י' רובינצ'יק, ויינשטיין, צוויליג, אובשקובסקי

כעבור עשר שנים בערך, בשנת 1919/20, חזרו יהודי סובא־לק על אותו נסיון של הקמת בית־ספר תיכוני עברי והפעם ביתר הצלחה. התנאים הפוליטיים בשנות העשרים היו הרבה יותר נוחים לפעילות תרבותית–אוטונומית מאשר בשנת 1908. תנאים אלה איפשרו הקמת בתי־ספר תיכוניים עבריים המקנים זכויות־לימוד במוסדות חינוך גבוהים בפולניה, וכן בארצות אחרות. שוות־זכויות לאלה של בתי־הספר התיכוניים הפולנים.

בהתאם לזה נוסדה בפולניה אגודה כלל־ארצית להקמת בתי־ספר תיכוניים עבריים. רובם היו בתי־ספר מעורבים, לבנים ולבנות, ששפת ההוראה בהם היתה פולנית ונלמדו בה כל המקצועות הכלליים. נוסף לזה למדו בבתי־ספר אלה את השפה העברית, ספרות עברית, תנ"ך, דברי ימי ישראל וידיעת ארץ־ישראל. נוסף לתעודת הבגרות הממשלתית, קיבלו בוגרי הגימנסיה העברית גם תעודת־סיום של הלימודים במקצועות העבריים. הבחינות לתעודת־הגמר של לימודי העברית התקיי־מו בדרך כלל מספר שבועות לפני הבחינות הכלליות לקבלת תעודת הבגרות הממשלתית. נטל הלימודים בגימנסיה העב־רית היה לכן ניכר ומאמץ רב נדרש מהתלמידים לעמוד באותו זמן כמעט בבחינות כפולות אלה.

הגימנסיה היתה גימנסיה בעלת מגמה הומאניסטית ולימוד השפה הלאטינית בה היה לימוד חובה החל בכיתה הרביעית וזה נוסף לשפה הגרמנית. גימנסיות עבריות מסוג זה הוקמו במספר ערים בפולניה כבר בהתחלת שנות העשרים והיו ידועות בתור הגימנסיות מיסודו של הד"ר ברוידה, עסקן יהודי נודע מהעיר לודז'.

הגימנסיה בסובאלק היתה מהראשונות ברשת זו ובחודש נובמבר 1920 נפתחו דלתות בית־הספר לשנת הלימודים הראשונה 1920/21. השם המלא של הגימנסיה, כפי שהוא מופיע גם על תעודות הבגרות של המוסד, היה בעברית: "הגימנסיה הקואדוקציונית של החברה לייסוד בתי־ספר תיכו־ניים עבריים בסובאלק מייסודה של אגודת החברות לייסוד בתי־ספר תיכוניים עבריים בפולניה".

★

יסוד הגימנסיה העברית היא אחת הפעולות החשובות של יהודי סובאלק בשטח החינוך. פעולה שהייתה לה השפעה ניכרת על עיצוב דמותם של צעירים וצעירות, תלמידי ובוגרי הגימנסיה.

לימודי ההיסטוריה היהודית וידיעת הארץ נוסף לשליטה בשפה העברית בכתב ובעל פה הקלו במידה רבה את הקליטה התרבותית והלשונית של התלמידים והתלמידות שעלו לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים. מטען תרבותי ועברי זה איפשר להם מיד עם עלייתם ארצה התערות בחיי התרבות של הישוב העברי.

את ההישגים שהשיגה הגימנסיה העברית בסובאלק בשדה החינוך העברי והלאומי יש לזקוף לטובת מנהלה הראשון והיחיד של המוסד, המהנדס בנימין עפרון וקומץ עסקנים, מייסדי החברה, שהשקיעו מאמצים רבים ומסירות אין סוף

מחלקה ד' בגמנסיה העברית
שורה עליונה: משה גולדשטיין, איבשקובסקי, גרודזינסקי, –, י. לווינסקי, אהרונובסקי, ש. גרטנברג, ניסן שפרלינג
שורה שניה: ר' מירובסקי, –, א' קרבצ'ינסקי, י' פרידמן, –, ש' סולובייצ'יק, –, ל' בירגר, רביי, –
שורה שלישית: צ' זילברמן, –, יהודה זילקביץ־אלראי, ש' גוטמן, דוד שטרן, שוורגולד, רבינוביץ, ג' פרידלנדר, ר' רובינשטיין
שורה תחתונה: א' צ'רקה, אברמייטיס, ד' סימנסקי, ויינשטין, י' רובינצ'יק, שרה בכרך, מ' איילנדר

בהקמת המוסד בשנת 1920 ובהחזקתו עד שנת 1939, שנת פרוץ מלחמת העולם השנייה והחיסול הסופי.

המהנדס בנימין עפרון הוזמן לתפקיד מנהל הגימנסיה בשנת 1920. הוא הגיע לסובאלק ממשרה דומה בעיר ולוצלאבק. היה ציוני פעיל ומסור ומאחוריו פעילות ציונית בווארשה בתור מנהל הלישכה לחינוך ולתרבות. ענייני חינוך הדור הצעיר במסגרת יהודית־לאומית היו קרובים ללבו והוא ראה את ייעודו בחינוך ובהוראה. ואמנם בסובאלק מצא כר נרחב לפעולה חינוכית לפי רוחו והשקפת עולמו ויהודי סובאלק והורי התלמידים מצאו בו את האדם המתאים לתפקיד הקשה והאחראי.

יש לציין את העסקנים המסורים, כמו ד"ר נפתלי סטארופולסקי, אלחנן סוחובולסקי, זליגסון, אהרן אריוביץ' ועוד אחרים וטובים. הודות לתמיכתם הבלתי־מסוייגת ולעזרתם האישית והציבורית, בייחוד בשנים הראשונות של קיום המוסד, יכול היה בנימין עפרון לבסס את מעמדו כמחנך הדור הצעיר וכמנהל עצמאי ובלתי־תלוי, הקובע את דרכי הניהול והתפתחות הגימנסיה ואת מסלול הלימודים בה. נסיונות של מספר הורים, חברי הוועד וממקימי המוסד, שחשבו כי תפקידם הוא גם להשפיע ולהתערב בעניינים הפדגוגיים של הגימנסיה, נתקלו בסירוב מוחלט של המנהל התקיף, שמנע כל אפשרות של התערבות לא־מקצועית בעניינים הפדגוגיים של המוסד החינוכי.

בנימין עפרון היה אדם פעיל ונמרץ, מהיר תגובה, איש שיחה ואוהב אנשים. מטבעו היה איש עממי, לא מתנשא והודות לסגולות אלה נתקבל ונקלט מהר בין יהודי סובאלק ורכש לו הרבה ידידים ואוהדים. מוצאו היה מסביבה לא רחוקה מסובאלק והאידיש שהיתה שגורה בפיו היתה באותו ניב שבו דיברו גם יהודי סובאלק. הודות לשליטה הטובה בשפת אידיש והשימוש בה בקשריו היום־יומיים עם יהודי סובאלק, לא נוצרו שום מחיצות בינו, מנהל הגימנסיה, ובין הציבור רחב, הורי התלמידים, מחיצות שכיחות ומקובלות בין מחנכים והורים.

עפרון היה מינהלן מוכשר. את כישוריו אלה הוכיח כבר בראשית דרכו כמנהל הגימנסיה ומקימה מהמסד גם במובן הפיזי. תוך זמן קצר ובאמצעים כספיים דלים הצליח להפוך מערכת דירות וחדרים מוזנחים, ברחוב הראשי בעיר, רחוב קושצ'יושקי, ושתי חצרות גדולות, למיבנה הולם צרכי בית־ספר תיכוני על כל הקשור בזה עם מרחב בילוי לתלמידים גם בשעות ההפסקות. שיפוצים ושיכלולים של המיבנים נמשכו עוד שנים רבות.

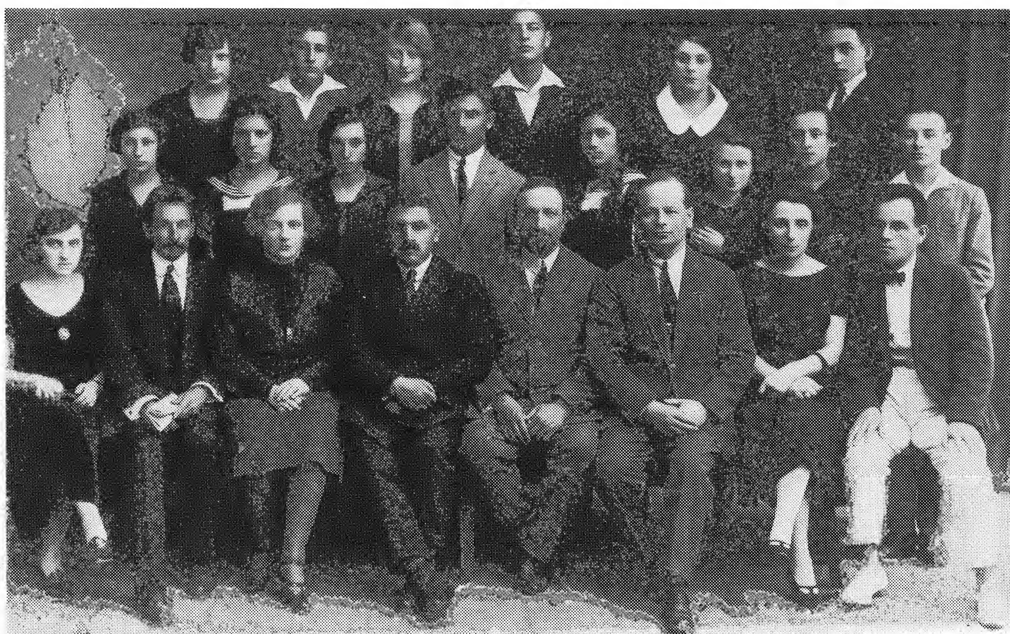
היותו מהנדס במקצועו הכשיר אותו לעמוד בהצלחה במשימה קשה זו, שאינה אופיינית לפעילות הרגילה של מחנכים ומורים. ההורים ידעו להעריך את תרומתו זו למוסד. בנימין עפרון לא הסתגר בחדר המנהל בכותלי בית־הספר. הוא יצא להכיר את הורי התלמידים, את מצבם החברתי והכלכלי, את תנאי חייהם וחיי משפחותיהם. הוא היה ער לבעיות שהטרידו בשנים ההן את המשפחה היהודית הממוצעת ויחד עם ידידיו מוועד ההורים השתדל למצוא פתרונות ולעזור בייחוד להורים ששכר־הלימוד בגימנסיה היה גבוה מדי בשבי־

מחלקה ד׳ בגמנסיה העברית
צ׳ קוזלובסקי, ד׳ זילברמן, מ׳ קלייף, א. שטרן, סמולינסקי, י. פרידמן
ר׳ פיינשטיין, מ׳ סיננסקי, ר׳ גרזון, א׳ בלך, ר׳ רייבמן, ו׳ מריימפולסקי, ל׳ קלצ׳קו, ווסר,
ר׳ בורוביץ, צווילינגר, רייןהרץ, לדרברג, ד׳ שטרן, אסיה שינמן, ש״ד ברנשטיין

מחלקה ה׳ בגמנסיה העברית
שורה עליונה: –, – י׳ רובינציק, מ׳ קרינסקי, ה׳ גורנוסטיסקי, ג׳ לבנטין
שורה שניה: א׳ שפרלינג, ש׳ וישניבסקי, ש׳ סולובייצ׳יק, צ׳ זילברשטיין, ש׳ סוחובולסקי, ר׳ מירובסקי־מזיא, איבשקובסקי
שורה שלישית: ה׳ שפרלינג, מ׳ פודלסקי, מריימפולסקי, ארנה סק (מורה), ד׳ גרייבר־וילנסקי, גרודזנסקי, ל׳ בירגר
שורה תחתונה: ר׳ אלחנני־סוחובולסקי, י׳ שולקיס, י׳ סולניצקי, י׳ אלראי־ז׳ילקביץ

מחלקה ו' בגמנסיה העברית
שורה עליונה: ו' מריאמפולסקי, ר' בורוביץ, א' קרבצינסקי, ר' קלצ'קו, ד' שטרן, ריינהרץ
שורה שניה: א' צ'רקה, ח' פרידלנדר, צ' זילברשטיין, גרטנברג, רוזנברג, ר' ריבמן, ווסר, איילנדר
שורה שלישית: א' מילר, –, א' שמוביץ, נ' סטרופולוסקי, ב' עפרון, פ' רוזנטל, וויטס, א' סק

הגמנסיה העברית, מחזור 1937
בנים: ניסן פינקל, אברשה רוזנטל, דוד ברומברג, אלי לוין, יהודה רוזנפלד, לוטק מריימפולסקי
בנות: מריישה אלטשולר, פלה אלטשולר, שולמית רוטשטיין, פייגה מייטקס, רוז'יה אלטמן, מרים בירגר, בתיה גיביינסקי
יושבים: פאולינה עפרון, המורה לנד, המפקח –?, בנימין עפרון

לם וקשה היה להם לעמוד בכל התשלומים שנדרשו. הרי הגימנסיה העברית הייתה מוסד פרטי ללא תמיכה כספית ציבורית, ללא מענקים מהממשלה הפולנית או ממוסדות העיר, אפילו לא מהקהילה היהודית.

כשאנו סוקרים את ההישגים היפים של המוסד הזה מתוך הפרספקטיבה של הזמן ומתוך הכרת המציאות בשטח החינוך התיכוני גם כיום במדינת ישראל בשנת 1987, הנאבקת עדיין בעקשנות על מתן חינוך תיכוני חינם לכל ילדי המדינה, אנו חייבים הערכה והוקרה לאותו ציבור של יהודי סובאלק וביחוד לנאמני הגימנסיה ולמנהלה בנימין עפרון על הצלחתם הגדולה במשימה החשובה ובתנאים הקשים, שבהם היו נאלצים לפעול.

★

לא רק בעיות מינהל ותקציב העסיקו את מנהל הגימנסיה. זכות קיומה של הגימנסיה תלויה היתה בהישגיה המקצועיים ובעמידה בדרישות של מערכת החינוך הממשלתית, שהקפידה מאוד והחמירה בדרישותיה ביחס לבתי־הספר התיכונים היהודיים, כאשר העניקה להם את הזכות ולהקנות לבוגריהן את תעודת הבגרות הממשלתית ואתה את האפשרות ללימודים אוניברסיטאיים. זכות זאת לא היתה מתחדשת אוטומטית כל שנה ובית־הספר היה חייב לעמוד מפעם בפעם מחדש בביקורת הפדגוגית הקפדנית. גם כאן ידע בנימין עפרון לכלכל את העניינים במוסדות החינוך הממשלתיים המרכזיים. במאמציו אלה נעזר בנימין עפרון לא מעט באשתו, פאולינה עפרון, מורה להיסטוריה כללית, אשה אינטליגנטית ומשכילה, מעורה בתרבות הפולנית, בעלת אופי חזק, בטחון עצמי וכושר דיבור ושיכנוע.

בקיץ 1929 נשללו זכויות הגימנסיה, בגלל פעילות קומוניסטית, של מספר תלמידיה. שלילת הזכויות לתקופה ארוכה היתה עלולה לסכן את קיומו של המוסד ולשלול מתלמידי הכיתה השמינית את הזכות לתעודת הבגרות הממשלתית. במצב הקשה והנדיר הזה הוכיח הזוג עפרון תושייה רבה וכשרון רב במשא ומתן עם נציגי רשויות החינוך הממשלתיות. הזכויות הוחזרו אחרי תום שנת לימודים אחת. כך שתלמידי הגימנסיה ובוגריה לא סבלו ביותר, כי לגבם התבטא ההבדל רק בכך, שנבחנו בגימנסיה ממשלתית על ידי מורים זרים.

תעודות הבגרות הראשונות הוצאו לתלמידי הגימנסיה בסובאלק בשנת 1928 והאחרונות – בשנת 1939. בנימין עפרון חתום על כל תעודות הבגרות שהוצאו אי פעם בגימנסיה. הוא נשאר על משמרתו כמחנך ומנהל הגימנסיה העברית בסובאלק עד הרגע האחרון. גורלו היה כגורלם המר והאכזר של אלפי יהודי סובאלק.

צפורה הבר

ביה"ס "תרבות"

בשנת 1961 ביקרתי בפעם הראשונה בישראל. היתה לי ההזדמנות להשתמש בשפה העברית, שלא השתמשתי בה הרבה שנים. זה עלה בידי בלי כל קושי והכל התפלאו לשפתי השוטפת. המעיין ממנו שאבנו את העברית שלנו היה בית־הספר "תרבות" בסובאלק.

כיתתנו היתה הכיתה הראשונה, היסוד, של בית־הספר "תרבות". בכל שנה עברנו לכיתה יותר גבוהה וכך נתווספה עוד כיתה. נדמה לי שבית־הספר "תרבות" נוסד בשנת 1926. בשנת 1932, כשגמרנו 6 כיתות, נכנסנו למחלקה ג' של הגימנסיה העברית.

בית־הספר "תרבות" היה מוסד של תרבות עברית וציונית לכל העיר. המנהל של בית־הספר לא הסתפק בעבודתו בבית־הספר, אלא הייתה לו תחושת חובה לציבור היהודי, שאותו רצה לחנך.

אינני זוכרת אם היו שם מנהלים לפני המנהל דוברובסקי ע"ה, שבא אלינו מעיר אחרת, אבל מר דוברובסקי הקריב את כל המרץ והחיים שלו למען בית־הספר. הוא היה אב לשלושה ילדים: מרים, שרה ויוסי. משכורתו היתה צנועה, ומזה עוד היה מפריש חלק לבית־הספר שלו.

זוכרת אני, איך הוא קנה את הרדיו (זה היה דבר גדול באותם ימים) והציב אותו באולם של בית־הספר.

כל הלימודים בבית־הספר התנהלו בשפה העברית. בשעת ההפסקה היינו חייבים לדבר רק עברית. מי שנתפס בדברו שפה אחרת, צריך היה לשלם קנס 5 "גרושים" לטובת הקרן הקיימת. האוירה בבית־הספר היתה ארץ־ישראלית. שרנו שירים של ארץ־ישראל, חגגנו את כל החגים כמו בארץ־ישראל, ט"ו בשבט, ל"ג בעומר, חג־הביכורים וכו'. אורחים מארץ־ישראל היו מבקרים אצלנו לעתים תכופות, וכל ביקור כזה היווה הזדמנות לחגיגה. הקשר בין תלמידי "תרבות" וארץ־ישראל היה הדוק.

מר דוברובסקי ז"ל הוא שאירגן כל מיני פעולות תרבותיות וציוניות בעיר. זכורים לי היטב הטיולים ליאשינובו (כפר קרוב לסובאלק) בכל שנה בכ' תמוז, ליום הזכרון של ד"ר הרצל. עוד מצלצלות באוזני המלים של מר דוברובסקי מדושני הפאתוס: "צי איר וולט, צי איר וולט ניט, אבער קיין ארץ־ישראל וועט איר מוזן גייען!". הוא דיבר אז כנביא שלבו כאב על כל יהודי. הוא ראה את הנולד ורצה שכולם יראו ויבינו את זה.

הוא נפטר לפני זמנו; היה חולה כל הזמן ואיש לא ידע על כך. מר דוברובסקי היה זה שנטע בנו את האהבה למולדת, לשפה העברית ולמורשתנו הרוחנית. הזרע הזה לא נעקר מתוכנו ואנחנו השתדלנו למסור אותו לילדינו ומקווים שילדינו ימסרוהו לדורות הבאים.

אני סבורה, שהתפקיד שמילא בית־הספר "תרבות" היה עצום ומשום כך אני מקדישה את המלים האלו לזכרו ולזכר המורים הנאמנים והקדושים: דוברובסקי, שמואל זר, נוח פרסקי, סטארוז'ינסקי ואשתו רחל וויינשטיין, רבקה סולומיאנסקי, טוליס, וולקובה, סמולינסקי ועוד.

עלי לציין שאחוז הבנות היה גבוה במיוחד בבית־הספר, וזאת מפני שהבנים למדו ברובם בבית־הספר העברי "תלמוד־תורה". הכיתות היו קטנות והגיעו על פי רוב ל־15 תלמידים־ות בכיתה.

בהדרכת המורים העזנו להעלות הצגות, שמתוכן זכורות לי שלוש: "שני ניגונים", "בת יפתח" ו"הקמצן" מאת מולייר. בבית־הספר לימדו גם שפה זרה, היא גרמנית ואף מוסיקה. אורחים חשובים שבאו לסובאלק מצאו לנכון לבקר בבית ספרנו, ביניהם: יצחק גרינבוים, יוסף הפטמן, ורבים אחרים.

בי"ס "תרבות" – טיול ל"ג בעומר

כיתה בבית ספר "תרבות"
עומדים: חוה ז'ילקביץ, זשצקי, מייטקס, שמואל זר, –, איינשטיין, –
יושבים: לֵנה (?), דוברובסקי (המנהל), סמולנסקי, סולומיאנסקי, נח פרסקי, ברכה ז'ילקביץ
יושבים על הרצפה: צווילינג, אלטשולר, רבקה איילנדר, וויינשטין, בתו של דוברובסקי, קליינמן

אליהו הדראי

ביה"ס למסחר

ביה"ס למסחר – מחזור ראשון, 1927
מקס סינסקי, וילצ'בסקי, שיפלישקובסקי, גרשוביץ (אוגוסטוב)
אברהם שינמן, רחל לנסקי־אנג'ל, שרה ויסוצקי, –, חנה סטוצ'ינסקי,
רחל לפוצינסקי

ב־1924 נוסד בסובאלק בית ספר למסחר שתקציבו, כמו תקציבם של יתר בתי־הספר הממשלתיים, כוסה ברובו ממקורות ממשלתיים ועירוניים ומקצתו משכר לימוד, שהיה נמוך. בשנתו הראשונה נהגה עוד הנהלתו בליברליות מסויימת וקיבלה אחוז די גבוה של תלמידים יהודים; אולם מדי שנה הלך מספרם וקטן ומספר היהודים שסיימוהו בכל שנות קיומו עד לשואה לא הגיע לארבעים. בהיווסדו היה בית־הספר תלת־שנתי, אולם כעבור שנים אחדות קוצרה תקופת הלימודים בו לשנתיים.

פרט מעניין: במחזור הראשון ב־1927 ניגשו לבחינות־הגמר שלושים וחמישה תלמידים, מהם עשרה יהודים. מעשרים וחמשת הפולנים סיימו את בית־הספר בהצלחה שניים, מעשרת היהודים – שמונה.

לילי קוטנר

ביה"ס היהודי (אידישאי)

בית־הספר היהודי (אידישע וועלטלעכע שולע) פעל בסובאלק משנת 1929 עד פרוץ המלחמה (ספטמבר 1939). הסיפור הבא הילך במשפחה והוא כנראה קרוב למציאות:

בוקר אחד עמדה אמי ז"ל על יד החנות שלנו (חנות נעליים של מאקס וברטה לוין, ברחוב קושצ'ושקו) וראתה ילדים יהודים משוטטים ברחוב. היא שאלה אותם: "קינדערלעך, פארוואס זייט איר נישט אין שולע?" (ילדים, מדוע אינכם בבית־הספר?) ענו לה: "אין אנחנו לומדים, כי בבית־הספר 'תרבות' אין מקבלים אותנו בלי שכר־לימוד ולבית־ספר ממלכתי (פולני) ההורים אינם רוצים לשלוח אותנו". אלה היו ילדי העניים שבעניים של העיר.

אמי נכנסה הביתה ופנתה אל אבי: "מאקס, מען דארף עפענען א אידישע שולע פאר די ארעמע, הילפסלאזע קינדער" (יש לפתוח בית־ספר לילדים העניים וחסרי־הישע). וכך היה, נאמר ונעשה.

עד כאן הסיפור. אבי פנה למוסדות החינוך היהודיים בווילנה וביקש מהם לשלוח מורה לכיתה א', אדם אחראי שיוכל לייסד בית־ספר. הורי עשו את הסידורים הדרושים לפתיחת בית־הספר (דיור, ספסלים, לוחות וכיו"ב). אף על פי שהם היו אנשים עסוקים ביותר, הפכו הורי לילה ליום ומצאו את המרץ, הכוח והפנאי להגשים את המשימה שנטלו על עצמם.

הגיעה מורה ראשונה – רחל קמיניצקי – מורה ומחנכת בחסד עליון, אדם עם חזון, מלאת התלהבות, אידיאליזם וכשרון ארגוני. זכרונה יישאר בלבי כל עוד נשמה באפי.

אני הייתי אז כבר בכיתה ב' בבית־הספר "תרבות". כדי לשמש דוגמה אישית, העבירו אותי הורי לכיתה א' של בית־הספר החדש. בשנים מאוחרות יותר נרשם גם אחי הצעיר כאן. ילדים עניים מכל הרחובות היהודיים התחילו לזרום לבית־ספר זה. רק יחידי סגולה שילמו שכר־לימוד. נוסף לכך סיפק בית־הספר לילדים גם ספרים וצרכי לימוד, הנחוצים לתלמיד. היו מספקים להם אפילו ארוחות־צהריים חינם, מסובסדות על ידי הממשלה.

אחרי שנה נפתחה כיתה ב' וכך הלאה עד כיתה ז' – בסך הכל שבע כיתות, ובכל כיתה לא פחות מ־15 תלמידים. הביאו יותר מורים, כולם נאמנים בלב ובנפש למפעל הזה. היו גם מורים מקומיים, שנתנו את זמנם ומרצם בהתנדבות (מורה אחד שאני זוכרת היה בנו של תומך אחד: סרגיי גליקסון, בעל השכלה גבוהה, שימש בתור מורה למתמטיקה ופיסיקה).

ביה״ס היהודי (אידישאי)

תלמידי משה רוזנטל (רזיאלי)
מקס קרינסקי, יהודה אלראי־ז׳ילקביץ׳, דבורה רוזנטל, דוד שטרן, ג׳ פודלסקי, ו׳ בורק,
גדליהו פרידלנדר, רחל גרייבר, –, סטלה קרשניינסקי, –, –, אברהם רביב־רייבמן,
יצחק רובינצ׳יק, דבורה וגר, איילה שפרלינג־שטרן, משה רוזנטל, רחל גולדשטיין, דורה גרייבר־וילנסקי, דניאל עפרון
שרגא (פייבל) רוזנטל, רחל מריימפולסקי, א׳ רובלסקי, –, יהודית קאופמן, –

המורים, הורים אחדים וילדי בית־הספר יצרו מעין משפחה הדוקה ומאושרת וכל אחד שיתף פעולה. במשך הזמן הצטרפו להחזקת בית־הספר (תמיכה כספית) עוד אנשים, בתוכם: פינקל (בעל בית־מלאכה ליצור כלי פח); גולדשמיד (בעל קולנוע "מומוס"); גליקסון (עובד בחברת החשמל); שפירא (בעל חנות גדולה של חומרי בניין – אדם אמיד). לצערי איני זוכרת את שמותיהם הפרטיים. גם ילדי האנשים האלה ביקרו בבית־הספר והיו כמעט היחידים ששילמו שכר־לימוד.

כדי לסייע להכנסות בית־הספר היו המורות עורכות הצגות ילדים בתיאטרון העירוני פעמיים בשנה, פתוחות לקהל הרחב. זה היה נחשב לבידור תרבותי בעיר. אני זוכרת את השעות המאוחרות (עד אחרי חצות) שבילינו כתלמידות בוגרות יחד עם כמה מהאמהות ועם המורות בהכנות של תלבושת ותפאורות להצגות האלו.

ההצלחה היתה בלתי־רגילה מכל הבחינות: הכנסה כספית, פיתוח בטחון עצמי בילדים העניים, סיפוק ונחת־רוח למורים ולמשתתפים, נוסף לבידור תרבותי לקהל. הודות למאמץ אדיר המשיך בית־הספר הזה לתת חינוך יהודי ולהאיר את עיניהם של ילדי היהודים במשך למעלה מעשר שנים, עד כיבוש העיר בידי הנאצים ימח שמם.

*
**

י.א.

שני בתי־ספר ממשלתיים־עירוניים היו קיימים בסובאלק נוסף על המתוארים במדור זה: בית־ספר למלאכה, בו למדו חוץ מהמקצועות הכלליים בעיקר מסגרות וחרטות, וסמינריון למורות. בשל הפלייתם לרעה הכמעט־רשמית של היהודים, היה מספרם בבתי־ספר אלה נמוך ביותר.

מספר מסיימי בית־הספר למלאכה היהודים לא עלה, לפי אומדנם של עדים אחדים, על חמישה־עשר בכל מחזוריו בין שתי מלחמות העולם, אך אלה היו המצטיינים בלימודים.

אשר לסמינריון למורות, ידוע לנו על יהודייה אחת ויחידה שסיימה אותו ב־1930.

ד. ארגוני נוער

החלוץ בסובאלק

"החלוץ" 1919

עם ראשית התפתחותה של תנועת "החלוץ" בפולין ברא־שית שנות העשרים, לא נפקד בתנועה זו גם מקומה של סובאלק, אבל היו אלה ניצנים בלבד. שנת 1925 היתה שנת הפריחה הגדולה של "החלוץ" בפולין ובתקופה זו חלה גם התפתחות הסניף הסובאלקאי ויחד עמה מתחיל להתבלט ב"החלוץ" פנחס קוזלובסקי (לימים ספיר) בן ה־18. האיש ש"גילה" אותו בסובאלק והוציאו בפעם הראשונה לפעילות בקנה־מידה גדול יחסית, היה חבר מרכז "החלוץ" פייביש בנדורי, האחראי מטעם התנועה לגליל גרודנה־ביאליסטוק.

לפי עדותו של צבי בר־זיו (אז ברזובסקי), פגש בסובאלק, אחרי שחזר מרוסיה, בה שהה מאז תחילת מלחמת העולם הראשונה, בפנחס קוזלובסקי, בן ה־15, מסתובב באפס־מעשה, כמו רוב בניהם של הבעלי־בתים. זה היה בקיץ 1922. באותו זמן החל לטפל בענייני "החלוץ" בעיר. עד אז היו בסובאלק, לפי עדותו של בר־זיו, רק חברים מעטים ב"הח־לוץ", ומביניהם עלו לארץ בודדים ממש.

המצב השתנה ב־1923, ועוד יותר ב־1924, משהחמיר מצבה של היהדות הפולנית ("גזרות גראבסקי"), ואז הפך "החלוץ" בסובאלק (כמו גם במקומות אחרים) אבן שואבת לזרם הולך וגובר של צעירים יהודים.

"לפתע גילינו שאנחנו לא בודדים, אלא חלק מתנועה גדולה", סיפר בר־זיו, "ואז הוטל עלינו תפקיד חשוב: להכשיר את הצעירים הללו, שזה מקרוב באו, לעלייה ולחיי עבודה בארץ־ישראל. היה עלינו להעניק להם הכשרה מקצועית ותרבותית. פתחנו שיעורי ערב ללימוד עברית וחיפשנו דרך כיצד להעניק לבחורים ולבחורות האלו הכשרה חקלאית. הפתרון נמצא בדרך של הוצאתם להכשרה עונתית בחקלאות, בעיקר באחוזות של פולנים. כן ריכזנו קבוצה של חלוצים, שעמדו לעלות לארץ תוך זמן קצר, שכרנו למענם בית והקימונו בו מעין קיבוץ".

סביב ה"קיבוץ" הזה בסובאלק נאספו גם כמה נערים, שמפאת גילם הצעיר לא יכלו להצטרף ל"החלוץ", והם שהיוו מאוחר יותר את התשתית ל"החלוץ הצעיר", שצמח בו־זמנית במקומות רבים "מלמטה". אחד מהם היה פנחס קוזלובסקי. בתצלומים מהזמן ההוא (1923–1924) הוא נראה בעבודה חקלאית לצדם של חברים בוגרים ממנו ב"החלוץ" של סובא־לק במעין תמונת־מחזור של "הקיבוץ על־שם י.ח. ברנר", (שכלל את חברי "החלוץ" בסובאלק) ליד ה"קיבוץ" (חשון תרפ"ד – סוף 1923), וכן בתמונה קבוצתית של אנשי "הח־לוץ" בעיר.

באביב 1925 עמד "הקיבוץ על־שם י.ח. ברנר" מסובאלק לעלות ארצה, ונדרש מחליף לבר־זיו שעמד בראשו ושהיה הפעיל הראשי של "החלוץ" בעיר. קוזלובסקי, שטרם מלאו לו 18 שנה, נבחר על־ידי המזכירות המחוזית של "החלוץ" להחליפו. חיש מהר פשטה הידיעה על "ילד־פלא" שצמח לתנועת "החלוץ", הוא פנחס קוזלובסקי מסובאלק.

זו היתה תקופת השיא של "החלוץ" בפולין. גם בגליל גרודנה–ביאליסטוק כמעט שהוכפל מספר החברים: 2,100 חברים בסוף 1925 לעומת 1,199 בראשיתה. בין המפעלים ה"קונסטרוקטיביים" שהוקמו באותה תקופה, בהם הכשירו החברים את עצמם לקראת עלייתם ארצה, היתה גם נגריה בסובאלק. שם הנגריה הזאת היה "אלוניה".

הכשרת "החלוץ" 1925. קיצוני מימין – פנחס קוזלובסקי־ספיר

"החלוץ" 1925
שורה עליונה: – זמצקי, גרזון, –, גלזנדלר
שורה שניה: דונסקי, יוגל, נתן קוק, צבי ברזובסקי (בר־זיו), בנדרסקי –, –
יושבים: שלמה שולקיס, גדליהו שמצ׳יחובסקי (שמחוני), אליהו פרידלנדר, פנחס קוזלובסקי (ספיר)

מתוך מכתב מסובאלק

בקשר עם ההתרחבות של הסתדרותנו ניגשנו לסידור ההכשרה המקצועית ובעיקר התרבותית. סודרו שעורי־ערב לשלוש מחלקות, למדו כאן חוץ מלימודי־השפה גם כלכלה מדינית, תולדות הציונות לזרמיה ונערכו שיחות שיטתיות בשאלות לאומיות וסוציאליות בגולה ובארץ. לשם חינוך אינסטרוקטורים נוסדו כאן ע״י הועד המרכזי על יד הסתדרו־תנו קורסים למדריכים בהנהלת הח׳ ביריזובסקי. בקורסים השתתפו כ־10 חברים מהסתדרויות שונות. בסביבה נתארגנו בקיץ קיבוצים חקלאיים אחדים שסודרו בהם 84 חברים. בימות־החורף עסקו מקצתם בעבודה שחורה (קיבוץ ברנר): חטיבת עצים, טעינת־משאות ופריקתם וחיו בבית־חלוץ. הקיבוץ הזה עומד כעת בפני עלייה. במאי עברה לידינו הנגרייה של ועד־הקהלה, עבדו בה 8 חברים, וכעת נסתפחו 4 חברים של ״החלוץ הצעיר״, ועל ידה מתקיים בית־חלוץ. כיום לעונה החקלאית החדשה נתארגנו בסביבה 14 קיבוצי־עבודה ויצאו כבר לעבודה 60 חבר ובקרוב יצאו עוד 80 חבר. העבודה התרבותית בקיבוצים תתנהל ע״י החברים של קורס־המדריכים. ארגון הקיבוצים נתן דחיפה להרחבת ההסתדרות בסביבה. עומדים אנו בקשר עם 10 נקודות. אין אנו מצטמצ־מים בד׳ אמותינו אלא משתדלים להשפיע לגבי חוץ וכן נוטלים אנו חלק בראש בכל פעולה לאומית וצבורית. נתאר־גנה גם הסתדרות של ״החלוץ הצעיר״, המונה 30 חבר, העובדים בגני־ירק.

מתוך ״העתיד״ – גליון 13
30.4.1925

דוד שטרן

טרום־בית״ר ובית״ר בסובאלק

בשנת 1919 התארגן בסובאלק לראשונה קן ״השומר הצ־עיר״ והזמנים עדיין, עת גמר מלחמת העולם הראשונה, זמנים של חוסר יציבות מדינית.

ב־1920 נלחמה עדיין רוסיה הקומוניסטית בפולניה הצעי־רה, וליטא, שקמה אף היא כמדינה עצמאית, החזיקה במשך זמן קצר בסובאלק. במעט שהליטאים הספיקו לעשות בסובאלק היתה הזמנתם את אנשי ״השומר הצעיר״ לחלוק כבוד לאנשי השררה הליטאית שביקרו בעיר. סירוב לא עלה אפילו על הדעת.

כשחזרו הפולנים וכבשו את העיר הסתלקו כל ראשי הקן מפחד הנקמה על ״בגידת היהודים״. הקן התפורר ודגלו הוחבא ע״י דוד שטרן, בן העשר, בעליית הגג של דירת הוריו – עד יעבור זעם.

בשנת 1923 התארגן מחדש קן ״השומר הצעיר״. באותה תקופה היתה זאת עדיין הסתדרות צופים ציונית, רחוקה מסיסמאות סוציאליסטיות ומן השמאל הציוני.

בראש הקן, שמנה כמאה וחמישים נערים וילדים, עמד לולה לויטה, בראש גדוד הכפירים (צופים עד גיל 11) – אברהם שטרן, אשר חזר כשנתיים לפני כן לבית הוריו מרוסיה.

הפעילות היתה מושתתת על שיחות בקבוצות, תרגילי סדר, שנערכו כפי שנערכו גם המיסדרים של הגדודים והקן במגרש גדול־ממדים בקצה רחוב קושצ׳יושקו. לימים הוקם על המגרש הזה בית־ספר עממי–ממשלתי. השיחות נסבו על חובות הצופה בהתאם לדיברות הצופה, שתורגמו לעברית מעשרת הדיברות של באדן–פואל.

אחרי שנה הצטמצמה הפעילות יותר ויותר. אברהם שטרן דרש הגברת הפעילות והחלפת המפקדה ואיושה על ידי צוות פעיל חדש. ההחלפה לא בוצעה ופעילות הקן דעכה עד לפירוקו.

השחר

בחורף 1926 חזר הביתה לחופשת חג המולד משה גוטקובסקי. בזמן שהותו בווארשה, לשם לימודים באוניברסי־טה, הוא נמשך אחרי תורתו של זאב ז׳בוטינסקי ובבואו לסובאלק הציע לקבוצת צעירים להתארגן ולייסד קן של הסתדרות הנוער ״השחר״.

שם ההסתדרות הוא תרגומו לעברית של שם העתון של הציונים–רוויזיוניסטים, שהופיע בשפה הרוסית בפאריס – ״ראזסווייט״ בעריכתם של זאב ז׳בוטינסקי, זאב טיומקין, יוסף שחטמאן, מ. ברכין ואחרים. היה זה הבטאון הרשמי של התנועה החדשה, שהטיפה ל״אקטיביזם״ מדיני של התנועה הציונית – תוך עמידה איתנה על קיום הצהרת בלפור והגשמ־תה על ידי בריטניה בהתאם להתחייבויות שקיבלה על עצמה

בשעה שנמסר לה המנדט על ארץ־ישראל על ידי חבר הלאו־מים.

קבוצה של כ־15–20 חברים, רובם תלמידי הגימנסיה העב־רית, השתייכה ל"השחר" בסובאלק. בראש הקן עמד משה גוטקובסקי, אולם הוא חי רוב הזמן בווארשה בלימודיו והקן המשיך בפעילותו בהנהלתו של דוד שטרן כשבעיקר עסקו חבריו בשיחות רעיוניות המבוססות על המאמרים ב"ראז־סוויט" הפאריסאי, אשר תורגמו על ידי דוד שטרן מרוסית לעברית.

לקן השתייכו יהודה ז'ילקביץ' (אלראי), מקס קרינסקי, יצחק רובינצ'יק, הנייק קלאצ'קובסקי ואחרים.

גילם הצעיר של כל המשתתפים – בני 15–16 וחוסר נסיונם בלם את הרחבת השורות ואת השפעתם על חוגי הנוער הלומד והעובד בסובאלק.

אבל, הזרע של רעיונות ז'בוטינסקי שנזרע, נבט בכל אונו אחר שנה–שנתיים עם ייסודה של ברית טרומפלדור (בית"ר) בין כותלי הגימנסיה העברית, כשרצונם של יוצאי "השחר" להמשיך בפעילות מצא אוזן קשבת אצל מנהל הגימנסיה העברית המהנדס בנימין עפרון, אשר תמך בייסוד בית"ר ממניעים תכליתיים משלו.

כמבקר רשת הגימנסיות העבריות מטיפוס ברוידה פעל המשורר יעקב כהן, באותם ימים מראשי המפלגה הרוויזיוניס־טית. מר עפרון היה מעוניין באהדתו של יעקב כהן – זה היה הנימוק האחד. הנימוק השני והמכריע אצלו היה הרצון לעצור התפשטות הקומוניזם בין כותלי בית־הספר, שאחדים מתלמי־דיו נתפשו לרעיונותיו.

האידיאליזם של הז'בוטינסקאים הצעירים וההסכמה שבשתיקה מצד מנהל הגימנסיה חברו יחד וגרמו לכך שהקן נוסד, כבש את הלבבות בין כותלי בית־הספר בשלב ראשון ובהמשך גם בשכבות הנוער העובד בסובאלק והפך לאחד הקנים הטובים והגדולים ביותר בפולניה.

כמפקד הקן נבחר באסיפת כל התלמידים שנרשמו לקן דוד שטרן. מונתה מפקדה שהיו בה יהודה ז'ילקביץ' (אלראי) יעקב שולקיס, הינדה שפרלינג (שטרן), רחל ריבמאן (זילב־רמן), רחל גולדשטיין ואריה (לייב) שפרלינג מתלמידי הגימ־נסיה. במרוצת הזמן צורפו מנחם אוסטרינסקי, יצחק רוזנטל, יוסף מירובסקי, שבאו מחוגים של נוער מחוץ לכתלי בית־הספר.

נקשר קשר עם מפקד בית"ר בפולניה מר אדלברט ביברינג בסטאניסלבוב, מקום מושבה באותה עת של המפקדה הרא־שית.

מבנה הקן: מפקד הקן, מפקדה, מפקד גדוד הבוגרים – י. שולקיס; מפקד גדוד הצעירים (הכפירים) – י. ז'ילקביץ'. הגדודים נחלקו לקבוצות של בנים ובנות. בראש כל קבוצה עמד מפקד או מפקדת קבוצה. לכל קבוצה היה דגל משלה על צבעיו וסמליו השונים המיוחדים לכל קבוצה, כנהוג בהסתדרויות צופים.

כל שבוע בשבת בשעות אחרי הצהרים נערך מסדר הקן, שהתנהל בטקס דמוי־צבאי – דגל הקן בפסים כחולים לבנים שעליו מצד אחד רקומה, בפינת הדגל, מנורה של הגדודים העבריים ומצדו השני – שבעה כוכבים המסמלים שבע שעות עבודה יומית במדינת ישראל לפי חזונו של תיאודור הרצל.

עד עלייתו לארץ־ישראל היה דגלנו של הקן משה גלט־שטיין, חייט במקצועו, ומטובי הבית"רים בקן. הוא עלה בעלייה "הבלתי לגלית" שאורגנה על ידי בית"ר.

כל ליל שבת נערך "ערב שאלות ותשובות" בענייני דיומא וכ"כ נערכו ערבי שירה וריקודים עממיים.

בטרם היות המושג של "הדר", קבעו עשרת הדיברות של הצופים את התנהגותם של הבית"רים.

התלבושת: בצבע חאקי, מכנסי "גאליפה" (בריצ'ס) בחורף ומכנסיים קצרים בקיץ. העניבות בצבע שונה למבוגרים ולכפי־רים. מפקד הקן לבש מדים דומים למדי צבא. מפקדי גדודים – בחגורות צבאיות עם חגורות שכם – כנהוג אצל קציני צבא.

נוהלי הקן היו מושתתים מצד אחד על משמעת צבאית, כיאה ל"לגיונרים" העתידים בלגיון היהודי ומצד שני על מוסר הצופיות ועל תקנותיה.

גם תכנית הפעילות התרבותית והגופנית הוכתבו על ידי אותם ערכים ובמסגרת העמקת המודעות למימוש המטרה הסופית והיא הקמת מדינת ישראל.

פעילות זו כללה: הרצאות על ארץ־ישראל, תולדות הציו־נות, תולדות הלגיון, שיעורי עברית לאלו שבאו מחוץ לכותלי בית־הספר ולא ידעו עברית, שירה בציבור, תרגילי סדר, לימוד איתות לפי שיטת "מורס" ואחרות, פעילות גופנית ספורטי־בית, התעמלות, כדור־רגל, אתלטיקה קלה, פינג־פונג, רכיבה באופניים וכל העיסוקים הצופיים כגון: מחנאות, נטיית אוה־לים, טופוגרפיה, עניבת קשרים ולולאות ועוד.

הכינוי ההדדי בין הבית"רים היה "אח" ו־"אחות" – ואכן היתה אחווה בין חברי הקן. הברכה היתה תחילה "חזק" ו"חזק ואמץ" ואחר־כך "תל־חי" להזכרת מקום נפילתו בגיבו־רים של טרומפלדור.

ההמנון: תחילה השיר "בשוב ה' את שיבת ציון" ואחר־כך "שיר בית"ר" מפרי עטו של זאב ז'בוטינסקי, ראש בית"ר.

מדי פעם היה הקן עורך נשפי הופעה פומביים. באחד מהם הוצג המחזה על חייו ונפילתו של יוסף טרומפלדור שנכתב ע"י עארף אל עארף מחזאי ערבי. בתכנית אותו ערב היו גם מופעי התעמלות, דקלומים, תמונות מההווי הבית"רי ונגינת התזמו־רת שהייתה משותפת לקן ולגימנסיה העברית. המנצח על התזמורת היה מר גוטמן, בוגר הקונסרבטוריון בקניגסברג.

בתחילת שנת 1929 עברה המפקדה הראשית של בית"ר בפולניה מסטניסלבוב לווארשה, מאז הוועידה בווארשה בסוף 1928 קיימנו קשר הדוק עם המפקדה, אולם לא רק איתה, אלא גם עם המפקדה הגלילית בביאליסטוק שבראשה עמד עד לעלייתו לארץ־ישראל חן־מלך מרחביה. חן־מלך שכבר בצעירותו איש הגות היה, בעל שפה עברית רהוטה ותיאורטי־

קן של השקפת העולם הבית״רית, היה נוהג לשלוח מאמרים לעיתון הקן שלנו ״השחר״, שהודפס בבית־הדפוס של גניו, אחד מידידי בית״ר בסובאלק. למרבה הצער לא נשמרו גליונות מאותו עיתון שהיה מלא להט עלומים ואמונה ודביקות אין קץ.

בבית־הדפוס של גניו למדנו גם את מלאכת הסדר וההדפסה; שני טעמים היו לכך: לפי הכללים חייב היה כל צופה ללמוד מלאכה כל שהיא, אולם הטעם החשוב יותר היה, כי שמענו כבר אז לא מעט על ספרות מחתרתית של לוחמי חירות ברחבי עולם; ברור היה כי נזדקק לה גם בארץ.

היו לנו קשרים גם עם קנים אחרים, וילנה, גרייבו וגרודנו, במיוחד. בראש הקן בגרודנו עמד יצחק ילין (בעתיד מראשי התנועה הלאומית בארץ־ישראל. במפקדתו היה חבר נתן פרידמן־ילין, לימים ילין־מור ״גרא״ מראשי לוחמי חרות ישראל (לח״י)).

הקן בסובאלק היה יחידה מגובשת של צעירות וצעירים מכל שכבות האוכלוסיה היהודית. התלבושת האחידה, החברות והשאיפה לארץ־ישראל הפכו את הקן לביתם השני של כל חבריו אליו נמשכו יותר ויותר בני־נוער.

בסוף דצמבר 1928 ובהתחלת ינואר 1929 נערכה בוורשה הוועידה הראשונה של בית״ר בפולניה ופגישה של באי־כוח בית״ר העולמית. בוועידה נכח זאב ז׳בוטינסקי, האיש שבזמן ההוא נחשב בעיני אלפים ורבבות בית״רים, רוויזיוניסטים ואף סתם ״עמך״ לאיש שיגשים את כל התקוות של הציונות.

בוועידה נבחר כמפקד הראשי של בית״ר בפולין אהרון צבי פרופס, מייסד בית״ר בלטביה בשנת 1923 שז׳בוטינסקי העניק לו את התואר ״הבית״רי הראשון״. אדלברט ביברינג, המפקד הראשון של בית״ר בפולין, הרגיע אותנו הנאמנים לו, שהאיש פרופס שבא במקומו ראוי לתפקידו וימשיך בקו הפעילות להאדרת כוחה של בית״ר.

בין יתר ההחלטות על דרכי פעילותה של בית״ר, היתה אולי החשובה ביותר ההחלטה על חובת ההכשרה לבית״רים לקראת העלייה לארץ־ישראל. בוועידה השתתפו מטעם הקן דוד שטרן ויהודה ז׳ילקביץ׳.

ועידה ראשונה זו נערכה בימי חורף קשים. הרחובות היו מושלגים, קרח כיסה את מסלולי הנסיעה והמדרכות, בערבים דלקו ברחובות צדדיים מנורות גז, הרחובות הראשיים היו מוארים בחשמל ובאור שבקע מחלונות הראווה של החנויות.

משלחות צעירים הגיעו מכל קצוי פולין. לרבים היה זה ביקורם הראשון בעיר הבירה וארשה, לרבות פגישה ראשונה עם עיר גדולה בכלל. ארמונות, אנדרטאות, פאר מלכותי מצד אחד ומהצד השני צפיפות וחיי עוני, במיוחד ברחובות היהודים נאלבקי, גנשה, טווארדה – בו שכנה בעתיד נציבות בית״ר בבית מספר 24.

הכל חדש: צלצול חשמליות חולפות, שעטת פרסות סוסים על כביש מקוביות עץ – רתומים למרכבות ועגלות־משא מוניות ומשאיות עמוסות סחורות. ולעומת אלה מבטים משתאים של אזרחי וארשה, של גויים ויהודים כאחד, המסתכלים בתהלוכת בית״רים בערב הפתיחה. תהלוכה של מאות צעירים יהודיים לבושים תלבושת אחידה הצועדים בסך ושירה רמה בפיהם. צבא יהודי!

היו גם התנגשויות עם צעירים אנטישמיים פולנים, נזרקו גושי קרח ואבנים על התהלוכה, היו גם קריאות גנאי מצד ״בונדאים״ – כל אלה לא צינוו את ההתלהבות שלנו.

בלילה שוכנו הבית״רים מה״פרובינציה״ בדירות חבריהם בוורשה ובאולם בית־ספר ברח׳ נלבקי 2 א׳. שינה על מצעים מאולתרים מכיסאות וכורסאות ולפעמים על שמיכת צמר – אי נוחיות הגורמת תענוג בל יתואר.

ובבוקר המשך הדיונים שבפתיחתם ״מפגן כוח״ של אחד הבית״רים עתיר כוח, שהרים ספסל עם 6 בית״רים היושבים עליו. מחיאות כפיים, צהלה ושמחה עד שהושלך הס.

ה״מפקד הראשי״, זאב ז׳בוטינסקי, נכנס לאולם בלווית קציני השלטון פרופס, לובוצקי, יואלסון, דיסנצ׳יק, המפקד ביברינג ואחרים. ואז קיבלנו את השיעור הראשון של ״הדר״: הסדרנים ברצונם לפנות את הדרך לפני הפמליה, דחפו את חבריהם שלא בעדינות רבה. ראה זאת ראש בית״ר, עצר ואמר בנחת: ״לא כך יתנהגו בית״רים, בהדר ובשקט ללא חיפזון תעשו את המוטל עליכם; אני אחד מכם, אם כי המבוגר, ואם ברצונכם לשמור על כבודי, אנא מכם, במתינות, בסבלנות, בהדר ובשקט תפנו את הדרך״. מיותר להוסיף – לא היו עוד דחיפות...

עם שובנו לקן מסרנו דיווחים למפקדה והוחלט על הקמת קבוצת הכשרה בהתאם לצו הוועידה.

בהתקרב האביב ביקרנו בכפרים בסביבת סובאלק ובאחד מהם, בכפר פוטאשנה הגענו להסכמה עם ראש הכפר על כך, שהאיכרים יעסיקו במשקיהם בית״רים מהקן, אשר יעבדו בכל עבודות חקלאות ומשק, יתגוררו במרוכז בבית העץ שנשכר למטרה זאת, יקבלו תמורת עבודתם מצרכים ותשלום זעום. בתום חצי שנה יקבלו אישורים על הכשרתם החקלאית, כדי שיוכלו לזכות ברשיונות עלייה (סרטיפיקטים) כחלוצים לארץ־ישראל.

ההכשרה שלנו היתה אחת ההכשרות החקלאיות הראשונות בפולניה ואולי גם הראשונה.

לפוטאשנה הגיעו בית״רים מווילנה, ביאליסטוק וגרודנו וכמובן בית״רים ובית״ריות מקן סובאלק.

עבודתם היתה קשה ומפרכת. מזריחת החמה ועד שקיעתה – חריש, זריעה, אח״כ, בבוא הזמן, קציר ודיש. המיכון היה דל – מחרשות ומשדדות רתומות לסוסים, היתר כלי עבודה ידניים כמו חרמש, מעדר וכו׳.

במיוחד היתה קשה וגם מסוכנת עבודת חפירת הכבול (ה״טורף״) והוצאתו מבורות עמוקים כשמדי פעם היו המים התת־קרקעיים מציפים את הבורות מכל עבר מתוך הדפנות והעובדים היו חייבים להציל את חייהם מטביעה בקפיצה מהירה החוצה.

הערצנו את ה״חלוצים״ הראשונים ״שלנו״. ארבעה מהם עלו לישראל כבר בשנת 1930 והיו מראשוני פלוגות העבודה בכפר־סבא ורחובות.

מפקדת קן בית"ר 1929
שורה עליונה: אריה שטיינברג, דניאל עפרון, דב ז'וחוביצקי, אליעזר צלקובסקי
שורה שניה: ראובן פיינשטיין, אברהם רייבמן, מקס סינוסקי, הנדה שטרן, סטלה גליקסון, יצחק פודלסקי
יושבים: רחל גולדשטיין, יהודה אלראי־ז'ילקביץ, דוד שטרן, יעקב שולקיס, אלחנן פן־פונימונסקי

ארבעת הראשונים היו: דב שיפלושקובסקי (המאירי), אבר־הם שיינמאן, חנוך מריאמפולסקי וזאב באיורנסקי.

יתר הבית"רים בהכשרה, מקצתם עלו בעליה "בלתי לגא־לית" שאורגנה על ידי בית"ר והארגון הצבאי הלאומי, אחרים לא הצליחו להיחלץ מהגולה ונספו בשואה.

קבוצת עולים בית"רית שנייה והיא גדולה יותר היתה ראשונת העלייה, "הבלתי ליגאלית" ובה יוסף בירגר, משה מירובסקי, משה איילנדר, חנה איבשקובסקי (שובל), יהודה ניירמאן (נאור) זמצקי, אליעזר בורובסקי, משה גלטשטיין אבא פיליטובסקי (צפורי) ואחרים.

בהמשך עלו בעלייה בלתי ליגאלית בצלאל סטולניצקי (עמיצור) ודב פליישר...

קבוצת הכשרה נוספת היתה עירונית. עסקנו בה בחטיבת עצים להסקה. רכשנו ידע על סוגי העצים – כיווני הסיבים ושיטת נסירתם ובקיעתם. במלאכה זאת התחרינו עם "קבו־צת החלוץ הצעיר" שבראשה עמד פנחס קוזלובסקי (לימים פנחס ספיר – ממנהיגי מפא"י ושר בממשלת ישראל). ההכ־נסות היו קודש למימון עליית חברים שידם לא השיגה לשלם את הוצאות הדרך.

במסגרת הפעילות החינוכית ערכנו טיולים לסביבה ומחנות קיץ, שהגדול בהם נמשך כ־4 שבועות באחוזת יז'יורקי שהיי־תה שייכת למשפחת אחד מחברינו, דוד רובינשטיין.

המחנה נוהל על ידי יהודה ז'ילקביץ' (אלראי). בין הפעולות בו – מסעות, אתלטיקה – קפיצות לגובה ולרוחק, ריצה, צעדה למרחקים, שחייה, רכיבה על סוסים וכו' וכמובן הדרכה תרבותית, שירה בציבור וערבי הווי – כל אלה מילאו את סדר היום במחנה.

אבל לא רק בפעילות חינוכית הדרכתית וספורטיבית עסק הקן. למעשה היוו ראשי הקן גם את המנהיגות הצעירה של ההסתדרות הציונית הסובאלקאית. ואם כי היושב־ראש של סניף ההסתדרות הציונית היה ד"ר ליאון וייסמאן ובהנהלה ישבו ד"ר נפתלי סטארופולסקי, מר קופל אינשטין, המורשה לקרן הקיימת, מר משה דוד ז'ילקביץ', מורשה של קרן היסוד ואחרים – בוצעה הפעילות היום־יומית המעשית על ידי נציגי בית"ר.

פעולתם זכתה להערכה מצד המנהיגות הציונית המקומית ומצד המבקרים יוסף הפטמן (עמנואל), ד"ר יהושע גוטליב, צבי בונפלד, שליח מארץ־ישראל ונואם מזהיר, הרב י.ל. פישמאן (מימון), אשר רשם בספר המבקרים של הקן: "מי יתן ותזכו לתקומת המדינה ברוחו של רבי עקיבא וברצונו של בר־כוכבא".

החל ב־1928 ועד 1934 כשהרוויזיוניסטים ייסדו את ההסתדרות הציונית החדשה, לא נעשתה בסובאלק כל פעולה ציונית שלא בהנהגתם של ראשי קן בית"ר המקומי. הפעילות הזאת כללה פעילות שוטפת למען הקרן הקיימת, כאוסף תרומות, הרקת ה"קופסה הכחולה", ימי פרח ואחת לשנה הכנת רשימות תורמים ב"חודש קרן היסוד", עזרה לשליחים ומתרימים, הפצת השקל ואחת לשנתיים ארגון הבחירות לקונגרס הציוני.

ביקורו של פרופס בהכשרת בית"ר בפוטונה
–, –, א' סטרוגוביץ (וילנה), ד' שטרן, פרופס, ו' שולקיס, אפלבוים, –, רדזונסקי, זמצקי
–, א' שינמן, מרימפולסקי, י' ריבק (וילנה), –, פ' תבואה (וילנה), באיורנסקי, א' סיץ'־איכר (ביאליסטוק)

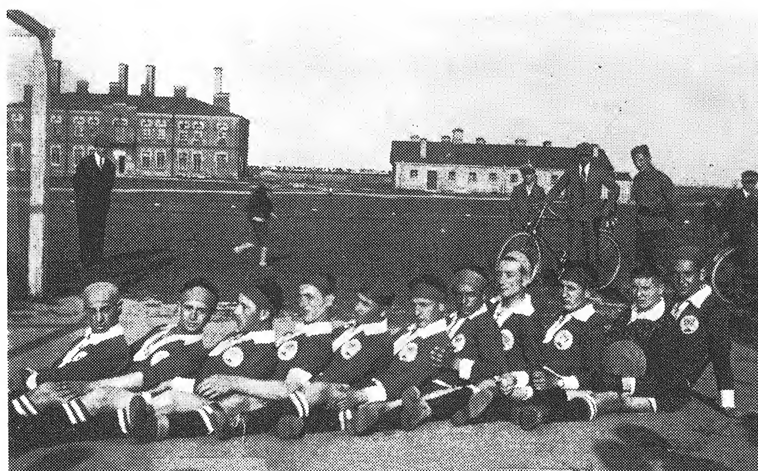

פרידה מעולי בית"ר הראשונים 1929
שורה עליונה: –, –, י' מירובסקי, בורובסקי, בלחרוביץ, אוסטרינסקי, אוספובט, קלמנוביץ, עמינדב, –, ברנשטיין
שורה שניה: סוניה מינץ, –, –, –, –, –, רחל לנסקי –, –
שורה שלישית: ויינשטיין, באיורנסקי°, –, גולדשטרן, מריימפולסקי°, שינמן°, י' רוזנטל, ד' שיפלישקובסקי־המאיר°, חנה לבנטין, זוחוביצקי, ר' גברילוביץ'
שורה רביעית: רקובסקי, –, –, סטריקובסקי, סובלסקי, צווילינג, –, –

° עולה

תזמורת כלי הנשיפה המשותפת לגמנסיה ולבית"ר 1928
שורה עליונה: י' בראון, ג' פודלסקי, פאינס, –
שורה שניה: סולובייציק, ד' עפרון, ע' ברמן, –
שורה שלישית: ד' שיפלישקובסקי־מאירי, ו' ברמן, ב' עפרון, א' גוטמן, א' רובינשטיין, ש' שולקיס
שורה רביעית: אוספובט, –, א' סובלסקי

כדורגלני בית"ר, 1929
תבואה, ברנשטיין, שטרן, לבנטין, צלקובסקי, בורובסקי, שולקיס, ברנשטיין, שינמן, –, סטרלקובסקי

גם הנהלת הספרייה להשאלת ספרים של ההסתדרות הציונית, אחר שהוזנחה, עברה לידי מפקדת קן בית"ר וזו מילאה את התפקיד על ידי ארגון הספרייה מחדש והפעלתה להשאלת ספרים למאות קוראים מכל חוגי הציבור.

עם פרוץ מאורעות הדמים בשנת תרפ"ט יזם הקן הקמת ועדה למען "נפגעי המאורעות" בארץ ישראל. השתתפו בוועדה מבית"ר דוד שטרן, יהודה ז'ילקביץ' (אלראי) והינדה שפרלינג (לימים שטרן). נציגים אחרים: ממכב"י – הנריק קלצ'קובסקי, מהפועל הצעיר – אריה (לייבקה) קושנורזוצקי, מהציונים הכלליים – משה גולדשטיין, מחוג הסטודנטים הרוויזיוניסטים – שמואל דוד ברנשטיין. הועדה ערכה מגביות, פגישות הסברה והתוצאות לא איכזבו. היתה זאת אחת הפעולות היזומות של הקן, שהוכתרה בהצלחה רבה וזכתה להערכה בקרב הציבור היהודי בסובאלק.

בחודש אוקטובר של אותה שנת 1929, חל שינוי בהרכב המפקדה לאחר שמפקד הקן נסע ללימודים בברנו בצ'כוסלובקיה, חברי המפקדה יהודה ז'ילקביץ' נסע לפראג, הינדה שפרלינג, שהיתה יתומה מאב ואם, נסעה לאחיה ברוסיה. המשיכו במקומם בפעילות רחל רייבמן (זילברמן) כמפקדת הקן וחברי המפקדה מנחם אוסטרינסקי, יוסף מירובסקי,

הועד המאוחד לעזרה לנפגעי מאורעות תרפ"ט
עומדים: הנריק קלצ'קובסקי, דוד שטרן, קושניירז'יצקי
יושבים: ש"ד ברנשטיין, משה גולדשטיין, הנדה שפרלינג־שטרן

יעקב ריגרודזקי ודב ז'וחוביצקי.

ה"סטודנטים" היו חוזרים בימי החופשות לשלושה שבועות בחורף ובאביב ולשלושה חודשים בקיץ ומשתלבים תמיד בפעילות הקן מבלי לפגוע בסמכויות של המפקדים החדשים. גם הינדה שפרלינג חזרה לסובאלק אחרי שישה חודשים של שהות ברוסיה, משהתברר, שאחרי תקופה זו היא לא תיחשב עוד כתיירת ולא תוכל לעזוב את רוסיה.

היא החליטה לא לקבל אזרחות סובייטית ולחזור לסובאלק כדי להגשים את חלומם מאז שלה ושל דוד שטרן, להינשא ולעלות לארץ־ישראל.

ובינתיים התחילו ההכנות לכינוס הארצי הראשון של בית"ר בפולין, בקיץ 1930.

התכנית היתה לכנס בוואשה הבירה אלפי בית"רים, אשר יפגינו את כוחה של בית"ר ויגבירו על ידי כך את גיוסם לשורותיה של אלפי צעירים נוספים חדורים רוח בית"ר ה"מוניסטית": ארץ־ישראל – לישראל מעל הכל ללא סטיות רעיוניות וללא תוספות דוקטרינריות מכיוון כל שהוא.

כפי שקרה לא פעם בעבר, כאשר הנציבות בוואשה פנתה בקריאה לקן סובאלק: שלחו כסף כי חסרים אמצעים להו־צאת העיתון, או: שילחו מדריכים לקן זה או אחר, באה גם הפעם קריאה לדוד שטרן וליהודה ז'ילקביץ' לבוא לוואשה לעזור באירגון הכינוס. כקצין הנציבות שירת כבר בתקופה ההיא יצחק רוזנטל מסובאלק ולכן מתוך צוות של שבעה אנשים ששקדו על ארגון הכינוס היו שלושה מקן סובאלק.

התגייסנו למשימה בהתלהבות מירבית, הפכנו לילות לי־מים. רכישת אוהלים, ארגון מחנה ב"סאסקה קמפה", הבטחת הספקת מצרכים, קביעת מסלול הצעדה, בחירת מקום המיסדרים, תכנון הכינוס, הנחת זר על קבר החייל האלמוני, קשר עם ראש העיר וארשה ושלטונות המחוז – כל זה נפל בחלקנו, מכיוון שפרופס ומשה גולד סגנו שבאו מלטביה, לא ידעו עדיין את שפת המדינה ולכן הטילו פעילות זו על שכמנו, ואנחנו בסך הכל בני עשרים.

ובמקביל התנהלו הכנות לכינוס בקן בסובאלק. כארבעים בית"רים ובית"ריות נרשמו בו והגיעו לכינוס. הסובאלקאים שוכנו באוהל מרווח אחד, בתנאי מחנה קשים, מאושרים מהפגישה עם אלפי בית"רים כשהלבבות פועמים באותה התלהבות ומלאים אותה אמונה ואותן תקוות.

למרות כל ההכנות הקפדניות בארגון הכינוס, קשה היתה עבודתם של המפקדים. משה גולד מפקד הכינוס התמוטט אחרי יומיים והפיקוד על הכינוס עבר לידי דוד שטרן שהביא אותו לסיום מוצלח יחד עם חבריו בנציבות ובעזרת הבית"רים שנבחרו מקן סובאלק, אשר מילאו תפקיד חשוב בשמירה על הסדר והמשמעת.

אחרי הכנס שגרם התרוממות־רוח ליהדות וארשה וליהדות פולין כולה, התחילו לזרום לבית"ר בפולניה רבבות צעירים. גם לקן הסובאלקאי נתווספו חברים רבים. בקן התנהלה גם פעילות "מחתרתית" מסויימת – קבוצת צעירות יהודיות מתלמידות הגימנסיה הממשלתית לבנות הצטרפה בחשאי לפעילות בית"ר – על אף האיסור החמור להשתייך לארגון כלשהו מחוץ לבית־הספר. היתה זו מחאה על יחס ההפליה וההתנשאות מצד חברותיהן הפולניות מצד אחד ומצד שני רצון להזדהות עם נוער, אשר חרט על דגלו את ה"פרימאט" של הלאומיות היהודית ואת חידוש עצמאותו של העם במולדתו בארץ־ישראל.

הפעולות של הקבוצה נערכו בבתים פרטיים בהדרכתו של יהודה ז'ילקביץ'.

במקביל הצטרפו לבית"ר גם תלמידים מהגימנסיה הממשל־תית לבנים. הצטרפותם של אלה היתה גלויה יותר. ביניהם היו

קן בית"ר 1929
שורה עליונה: –, –, ברנשטיין, זמצקי, אוספובט, ברנשטיין, ע' ברמן, צלקובסקי, –, –, פודלסקי, ל' ברנשטיין, א' שינמן
שורה שניה: –, א' לובלינסקי, י' מירובסקי, –, –, סטריקובסקי, א' בורובסקי, –, א' מורז'ינסקי, רקובסקי, עמינדב, זמצקי, גלטשטיין, גולדשטיין, קמינקוביץ, –, –
שורה שלישית: שיפלישקובסקי, בלכמן, –, –, –, –, ר' רובינשטיין, ח' שיפלישקובסקי, מ' פודלסקי, ר' גברילוביץ, –, –, –, –, –, –, –, –, –
שורה רביעית: –, –, י' מרגולינסקי, ח' איבשקובסקי, וילנייבסקי, מ' זילברמן, ר' מרימפולסקי, ח' לבנטין, ש' גוטקובסקי, ש' לויט, ר' עפרון, ר' רייבמן, –, ח' לוינסון, סלניצקי, מ' קנטורוביץ, פודלסקי
שורה חמישית: –, –, –, –, א' רוזנטל, רייגרודסקי, –, סיינסקי, פיליטובסקי, ח' זילברשטיין, א' סובלסקי, א' גוטליב, ו' ברמן, י' ניירמן, –, בורנשטרן, –, מ' ביאלוסטוצקי
שורה ששית: א' פוניימונסקי־פן, ר' גולדשטיין, פודלסקי, ה' שפרלינג, י' ז'ילקביץ־אלראי, ד' שטרן, י' שולקיס, ד' עפרון, ש' יבלונסקי, –, ח' לבנטין, ד' שיפלישקובסקי, –
בחזית: 46 כפירים

האחים ברנשטיין, שגם שיחקו בקבוצת כדורגל של בית"ר ורבים אחרים.

בשנת 1933 מלאו חמש שנים לייסוד הקן. כל הבית"רים, הוריהם, וה"סלתא ושמנא" של ההסתדרות הציונית הוזמנו ובאו לנשף באולם הגדול שבעיר. הושמעו נאומים, היתה נגינת התזמורת, ברכות, התעמלות יצוגית, דקלומים והופעה של להקת הקן. כולם זכו בתשואות. נוער מכל החוגים ומכל השכבות זרם לבית"ר. כמעט לא היה עוד מקום להסתדרויות נוער ציוניות אחרות לפתח פעולות ראויות לשמן.

בקיץ שנת 1933 ביקר בסובאלק מנחם בגין ששימש בתפקיד קצין הנציבות.

היתה זאת תקופה קשה, תקופת רצח ארלוזורוב, כשרבים מבין השמאל הציוני האשימו ברצח את אבא אחימאיר והבית"רים אברהם סטבסקי וצבי רוזנבלט.

בערב הרצאתו של בגין באולם הגדול של "בעלי מלאכה הנוצריים" כבה לפתע האור. האם זה היה מקרה או חבלה מכוונת לא נדע. בגין המשיך לנאום, ריתק בדבריו את ציבור שומעיו ולא הפסיק עד שתוקן החשמל.

את הרושם העז ביותר על ציבור היהודים בסובאלק ועל הבית"רים השאיר ביקורו של זאב ז'בוטינסקי – באותה שנת 1933, את קבלת הפנים והאירוח ארגנה המפקדה ובראשה רחל רייבמן – מפקדת הקן. ז'בוטינסקי התרשם מהארגון המעולה של הביקור ומהקן בכללו וציין לשבח את המפקדת.

שנה אחרי שנה נמשכה הפעילות הענפה. משנה לשנה

חגיגת 5 שנות קיומו של בית"ר סובאלק
בין הנוכחים: בשורה שמאחורי ראשי השולחנות – דוד שטרן, מפקד הקן, הנדה שפרלינג־שטרן, גב' מ' עברי, גב' מ' פיינשטיין
בראש השולחן המרכזי – ד"ר וייסמן, ד"ר סטרופולסקי, ב' עפרון
בראש השולחן מימין – ש.ד. ברנשטיין יו"ר התאחדות הרוויזיוניסטים
בראש השולחן משמאל – מ.ד. ז'ילקביץ, מורשה קרן־היסוד

הצטרפו בית"רים חדשים – והפיקוד עבר מיד ליד עם כל עלייה של המפקדים והמבוגרים ארצה ישראל.

בכל דרך אפשרית חתרו הבית"רים לעלייה – ע"י הסרטיפיקטים המועטים, בעלייה "בלתי ליגאלית", כסטודנטים לאוניברסיטה בירושלים ולבתי־ספר חקלאיים, באמצעות חתונות פיקטיביות שנערכו עם רווקים מבית"ר בארץ־ישראל, שבאו לסובאלק, "התחתנו" וחזרו לארץ עם "נשותיהם" העולות. יש שעלו כמשתתפים בכינוסי ספורט של מכב"י.

בדרכים אלה עלו כ־15% מחברי הקן, הצילו את חייהם ותרמו תרומה רבה לארץ־ישראל כחלוצים וכלוחמים.

כמפקדי הקן שימשו: דוד שטרן, רחל רייבמאן, מנחם אוסטרינסקי, יוסף מירובסקי, יעקב רייגרודזקי, בצלאל עמי־צור ואחרון מפקדי הקן עד לשואה – דב שצ'ופצקי. כולם מילאו את תפקידם באמנות ובהתלהבות.

יצחק רוזנטל, אלחנן פונימונסקי (פן) ודוד שטרן היו פעילים בתקופות שונות בנציבות בית"ר בווארשה – כקציני נציבות.

יצחק רוזנטל היה במשך שנים פעיל בהדרכה. הוא ערך מעל לשלוש מאות ביקורים בערים ועיירות בכל רחבי פולין ביניהם הנידחים ביותר. בכל מקום היה מדריך ומפעיל ומביא את תורת בית"ר להמוני הנוער, תורה שהייתה כקרן אור ותקווה לרבים.

אלחנן פונימונסקי שרת כקצין הנציבות בזמן לימודיו בבית הספר הגבוה לכלכלה ולמסחר בווארשה, פעל באגף הארגון וטיפל בעלייה ה"בלתי ליגאלית", היה מלווה שיירות של עולים בדרכם לארץ־ישראל עד לנמלי היציאה.

דוד שטרן, שהתמנה לקצין הנציבות אחרי הכינוס בקראקוב, עסק בהדרכה ובביקורת בקנני בית"ר, כ"כ עסק בארגון קבוצות הכשרה וזאת עד עלייתו ארצה בספטמבר 1935.

חבר נוסף של הקן הסובאלקאי גבריאל לוונטין היה מנהל החשבונות הראשי של נציבות בית"ר ובידע המקצועי שלו תרם רבות לניהול סדיר של הפנקסנות בגדול בסניפי בית"ר העולמית.

הרבה תושייה ומרץ השקיע הקן הסובאלקאי בארגון קנני בית"ר בערי הסביבה.

בסייני, ויז'אן, ראצק, פיליפובה ובאקלרובה נוסדו גרעיני בית"ר, אשר נעזרו ע"י הדרכה, ביקורים והוראות של פעילי קן סובאלק.

בוויז'אן אורגנה גם קבוצת הכשרה. בית"ר המקומית קיימה פעילות סדירה, עד פרוץ המלחמה.

פעילות בית"ר בסובאלק ובסביבתה נגדעה, אבל הבית"רים המשיכו בפעילותם.

בבית"ר ובמחתרות הארגון הצבאי הלאומי, לוחמי חרות ישראל וההגנה בארץ־ישראל, בגדודי הפרטיזנים במחנות ההשמדה ובצבאות בעלות הברית, בצבא הבריטי, הרוסי והפולני.

לכל אלה שזכו להישאר בחיים ולקיים את הנדר הלאומי – הוקרה וכבוד.

לכל שנפלו בדרך בקיימם את צו ההמנונים "למות או לכבוש את ההר" ו"משורה משחרר רק המוות" – כבוד ותהילת נצח.

חנה שובל

עליתי דרך לבנון

נתבקשתי לכתוב זכרונותי על עלייתי ה״בלתי־לגאלית״ מסובאלק לארץ־ישראל.

ברגע הראשון נרתעתי מההצעה; אמרתי בלבי – מאז עלייתי ארצה עברו כבר למעלה מיובל שנים, אין זאת כי העובדות הקשורות באירוע, החוויות והרשמים שהיו לי אז, הספיקו כבר להישכח מזיכרוני בעקבות שנות חיי הפעילות בארץ, בעיקר בעיר מגורי – רמת־גן, שהיתה לי הזכות, ללוות את גידולה ופיתוחה במשך 45 שנות עבודתי בעירייה, מאז היותה מושבה קטנה, בת 70 משפחות ועד היום, שחיים בה 15 רבבות תושבים.

חזרתי לכורסתי מול הטלויזיה; והנה הופיעה במבט לחדשות כתבה על ״רכבת החופש״, שיצאה מתל־אביב וממקומות אחרים, בדרך לירושלים, והיא מסמלת רכבת, המובילה אחינו בני־ישראל ממוסקווה ומערים אחרות ברוסיה הרחוקה, בדרכם למולדתנו.

התמונות העבירו אותי לתקופה ההיא, תחילת שנות השלושים, כשממשלת בריטניה הגבילה את מספר הסרטיפיקטים לעלייה לארץ־ישראל, וזאב ז׳בוטינסקי הכריז על עלייה בלתי־לגאלית למולדתנו, שבאמצעותה עלו רבבות יהודים לארצנו.

גם עלי לספר על יהודים שחלמו על עלייה לארץ־ישראל. החלטתי לנסות ולהיזכר בקורותי מלפני 54 שנים בדרכי מסובאלק עיר מגורי בפולניה, לארץ־ישראל, כדי להגשים כאן את חלום חיי – להשתתף בבניין מולדת לעם ישראל.

מאז שאני זוכרת את עצמי, שאפו בני משפחתי לעזוב את פולין ולעלות.

אמי ז״ל, עוד בהיותה תלמידה בגימנסיה הרוסית בסובאלק, הייתה חברה פעילה בתנועה הציונית. פעילותם של הציונים בתקופה ההיא, תקופת הצאר, הייתה סודית ובלתי־חוקית. אמי וחבריה בתנועה פעלו איפוא במחתרת, ולא נרתעו מהסכנות שארבו להם – מאסר וגלות לסיביר.

הנוער היהודי בתקופה ההיא התחלק לשני מחנות: המחנה הציוני והמחנה הסוציאליסטי, ואמי הייתה שייכת למחנה הראשון.

אני ואחי הצעיר אליהו הצטרפנו לתנועת בית״ר עוד בהיותנו ילדים והיינו פעילים בתנועה זו, ורק אבי ז״ל לא עסק בעבודה ציבורית כלשהי והתמסר לעסקיו בלבד, כדי להבטיח פרנסה למשפחתו.

לכן טבעי היה הדבר, שכאשר התארגנה בשנת 1932 בקן בית״ר בסובאלק קבוצה, שעמדה לצאת באופן בלתי־לגאלי לארץ־ישראל, עמדתי גם אני על כך, שהורי יאפשרו לי להצטרף לקבוצה הזאת.

ביצוע הפעולה היה קשור בקשיים רבים – ראשית לא ידענו מה הביטחון שנגיע בשלום למחוז חפצנו. אבי לא ידע כלל שהנסיעה היא בלתי־לגאלית, אך אמי ידעה על כך ופחדה לאפשר לי להשתתף בהרפתקה כזאת.

הקבוצה שיצאה מסובאלק הייתה מורכבת מבנים בלבד; אני הייתי אמורה להיות בת יחידה ביניהם. אמנם בווארשה

עולי בית״ר ״בלתי ליגאליים״ ומלוויהם:
–, –, צווילינג, יוסף בירגר – לובלינסקי
– משה איילנדר, חנה איבשקובסקי־שובל, –, –, יהודה ניירמן־נאור
יוסף מירובסקי, –, ע׳ זמצקי, אלחנן פונימונסקי־פן, דוד שטרן, אליעזר בורובסקי, משה גלטשטיין, פופובסקי

עמדו להצטרף עוד בית"רים, וביניהם גם בית"ריות, אבל אמי נרתעה מהרעיון.

החלטתי אז לפנות לידידותיה של אמי, הגברת קירסנינסקי, שטרן, קירשקובסקי ואחרות, בבקשה שישכנעו את הורי לאשר את בקשתי; ואמנם הצלחתי במשימה זו וקיבלתי את אישורם של הורי להצטרף לקבוצת החברים מהקן שלי בהרפתקה.

חיכינו בקוצר־רוח לאישור מועד היציאה, והנה ביום בהיר אחד קיבלנו הודעה שלמחרת אנו יוצאים.

ההתרגשות היתה רבה, בחיפזון הכינונו את כל הדרוש ונפרדנו מכל יקירינו.

זוכרת אני, כי למחרת עם שחר, ביום יציאתנו מסובאלק, המתה תחנת הרכבת אנשים – קרובים, ידידים וחברים, אשר באו להיפרד מקבוצה ראשונה זו של בית"רים, שיצאה מעירנו בעלייה בלתי־לגאלית.

בשעות הערב הגענו לווארשה. בתחנת הרכבת קיבלו אותנו נציגי נציבות בית"ר, שדאגו למקום לינה ומזון בשבילנו. היינו בטוחים, שזוהי רק לינת־לילה, אך לצערנו נאלצנו להישאר בווארשה כשבועיים, עד שאיפשרו לנו להמשיך בדרכנו.

במשך אותם שבועיים חיינו בתנאים־לא־תנאים, רכונים על המזוודות הארוזות ומצפים כל יום לאות היציאה. אני אישית עזרתי בינתיים בנציבות בעבודתם המשרדית. לבסוף קיבלנו את אשרות הכניסה לצרפת.

בינתיים הצטרפו אלינו מספר אנשים, שעמדו לנסוע אתנו אף הם, בית"רים ממקומות שונים מפולין, וגם לא־חברים בתנועתנו – ביניהם 3 נשים מבוגרות ממני בשנים מספר, ואם כי קיוויתי, שהבחורות שתסענה אתנו תהיינה חברות בתנועתי, בעלות אותה השקפה ומנטליות, הרי שהללו היו רחוקות מכל אלה ורק ניצלו את ההזדמנות להגר, זה גרם לי אכזבה קשה. אך שמחתי, שהייתי עם חברי הבית"רים מסובאלק, וכמובן שקיבלנו בברכה כל יהודי שהצטרף אלינו בדרכנו.

מווארשה נסענו ברכבת לפאריס, ושם שוב יום ולילה של ציפייה להמשך הדרך. 24 שעות ישבנו בתחנת הרכבת, טיילנו בסביבתה, התבוננו באנשים הרבים והזרים שעברו על פנינו, ואנו רעבים ועייפים, יושבים ומחכים, עד ששוב העלו אותנו לרכבת, והפעם לרכבת היוצאת למארסיי. הגענו סוף סוף לאניה, שעמדה להביא אותנו לארץ־ישראל.

כאן התחיל שוב סיפור חדש: האניה – ישנה ומלוכלכת. את הבחורים סידרו על הסיפון התחתון ואת 4 הבחורות איכסנו בתא קטן, מלוכלך, שהצפיפות בו היתה איומה. למזלנו היינו צעירים ומלאי תקוות לקראת הגשמת תכניותינו, לכן השתדלנו לקבל הכל ברוח טובה, בריקודי "הורה" על הסיפון, שאליהם הצטרפו גם הנוסעים ה"מיוחסים" באניה, שנסעו בסרטיפיקטים לארץ־ישראל.

והנה, כעבור נסיעה של שבוע ימים, הגענו סוף סוף לנמל חיפה – ושם אכזבה נוספת – התברר, שאנו הנוסעים הבלתי־לגאליים, איננו רשאים לרדת מהאניה, רק בעלי אשרות הכניסה ירדו, ואנו עמדנו על הסיפון כל היום והסתכלנו בקנאה ביורדים מהאניה.

רק באותו יום נודע לנו, שבצרפת השיגו בשבילנו רשיונות כניסה ל...לבנון, שהיתה אז מושבה צרפתית ושעלינו לרדת מהאניה בפורט־סעיד, להמשיך באניה אחרת לביירות ומשם היינו אמורים להתגנב, דרך צור וצידון לארץ־ישראל.

אנחנו, הבית"רים, קיבלנו הכל ברוח טובה, אך הזרים שהצטרפו אלינו בווארשה התמרמרו ורטנו, ואנו השתדלנו להרגיעם, לבדרם, להפיג את המתח, שהיו שרויים בו.

כשהגענו לפורט־סעיד, עיירה קטנה ועלובה באותם הימים, שוכנו שוב באיזה מלון עלוב וציפינו להמשך הדרך. בינתיים, למרות העייפות הרבה, לא ויתרנו על טיול בעיר אוריינטאלית זו, זרה לנו לחלוטין ומעניינת במראיה החיצוני, בבתיה, עסקיה ותושביה.

ופה אנו שוב מחכים שבוע ימים, עד שהאחראי לקבוצתנו בא והודיע לנו, שבלילה אנו יוצאים לדרך.

עלינו על אניה קטנה, שהובילה אותנו לביירות. את הלילה בילינו על הסיפון, אך בשעות היום הוסתרנו בבטן האניה, כדי לא לגלות את נוכחותנו באניה; שם ישבנו בחשכה וללא אויר צח עד בוא הלילה השני.

כך הגענו סוף סוף לביירות, פה ירדנו מהאניה ובאותו יום המשכנו את דרכנו למטרה הנשגבת.

את המיטען שלנו נדרשנו להשאיר במקום, הוזהרנו להתנהג בשקט, כדי לא לעורר תשומת־לב של אזרחי המקומות שנעבור בהם. חילקו אותנו לקבוצות בנות 4 אנשים כל אחת, ובמוניות הובלנו בחברת מבריחים מקצועיים עד לגבול המיר־חל – גבולותיה של ארץ־ישראל.

שם ירדנו מהמוניות וברגל טיפסנו שעות מספר בהרים, בין סלעים, ללא דרך, עד שהגענו עייפים ומלוכלכים לקיבוץ כפר גלעדי.

לפני כניסתנו לקיבוץ הוזהרנו – לא לגלות שאנו בית"רים, כי הם ודאי יסרבו להגיש לנו עזרה.

זה היה שיא האכזבות שלנו – לאחר שסוף סוף הצלחנו להגשים את חלומנו ולהגיע לארצנו – אסור לנו להזדהות כחברי תנועתנו, תנועת בית"ר, שהתגאינו להיות חברים בה מאז היינו ילדים?

לאחר שהתרחצנו וישנו שעות מספר, נכנסנו לחדר־האוכל של הקיבוץ, ולא גילינו לאנשי המקום את התנועה שאנו משתייכים אליה.

בהתחלה קיבלו אותנו יפה מאוד; החברים הסתובבו לידנו, דאגו שנאכל, בירדו אם נוח לנו במקומות הלינה שהעמידו לרשותנו ואמרו שתוך ימים מספר ידאגו להעברתנו לתל־אביב.

וראו זה פלא: אך נודע להם שאנחנו חברי תנועת בית"ר – נשארנו פתאום בודדים באולם, כולם התרחקו מאתנו, ושעה לאחר שנכנסנו לחדרים, ללינת הלילה – בא מזכיר הקיבוץ והודיע לראש קבוצתנו, שעם שחר עלינו לעזוב את המקום, ובתירוץ אמר: גילו למשטרה שעולים בלתי־לגאליים נמצאים בקיבוץ ולמחרת ודאי יהיה חיפוש במקום.

ואכן לפנות בוקר העלו את כולנו על משאית ועזבנו את הקיבוץ, מבלי לראות איש מאנשי המקום ומבלי שניתנה לנו

אפשרות להודות להם על קבלת הפנים שלהם.

לאחר נסיעה של דקות מספר, עצר אותנו ליד משטרת חלסה, שהיום נמצאת שם העיירה קרית־שמונה, שוטר ערבי, שהפנה אותנו ישר לתחנת המשטרה.

כמובן, שבמקום אסרו את כולנו, ולאחר שעות מספר העבירו אותנו לנצרת, שם שכנו משרדי מושל המחוז של ממשלת המנדט.

היינו עצורים ימים מספר. אז כיהן שם כקצין המחוז מר לישנסקי, הוא שהתחיל לפעול למען שיחרורנו יחד עם העס־קנים היהודים, שגרו באיזור וטיפלו בהעברת עולים בלתי־לגאליים לפנים הארץ.

את בעיית הבנות הם פתרו על ידי עריכת נישואים פיקטיב־יים עם 4 צעירים ממטולה. על סמך נישואים אלה שוחררנו ועברנו לגור עם ה״בעלים״ במטולה. במשך שעות היום הייתה כל אחת בבית ״בעלה״, כדי לשכנע את שוטרי המשטרה במטולה, שאנו אמנם נישאנו לצעירים האלה; אך לישון היינו הולכות לבתי האיכרים במקום.

בעיית הבחורים הייתה יותר מסובכת – אותם גרשו אל מעבר לגבול, ומר לישנסקי והעסקנים האחרים דאגו להחזירם למטולה, בתוך עדר הכבשים של האיכרים היהודים, שהיו במשך היום רועים בשדות, השייכים ליהודי מטולה, אף כי נמצאו בשטח לבנון.

כך חזרו גם הגברים למטולה, והם הוברחו מיד בדרכים שונות לפנים הארץ, ואנו הבנות הצטרפנו אליהם כעבור ימים מספר ונפגשנו כולנו ביחד בתל־אביב.

בסוף חודש דצמבר 1932 הסתיים סוף סוף המסע הבלתי־ליגאלי שלנו לארץ־ישראל.

יורשה לי להוסיף כאפילוג, כי בשנת 1937 עלה גם אחי אליהו כתלמיד בית־הספר ליד הטכניון בחיפה, וב־3.3.41 הצליחו גם הורינו – רוזה וזכריהו איבשקובסקי להצטרף אלינו כאן בארץ־ישראל.

אבא חי כאן 24 שנים עד ליום מותו ב־9.4.65 ואמא – 37 שנים עד פטירתה ביום 15.8.78.

לפי מיטב ידיעותי, היו הורינו האחרונים מדור האבות, יוצאי סובאלק, שחיו כאן בארץ־ישראל.

משה ארצי

לגבי – עלייה לגלית בהחלט!

השתייכתי לקבוצת חברי בית״ר בסובאלק שניסתה להגיע לארץ־ישראל באורח ״בלתי־לגאלי״ בדרך לא־רגילה במקצת – דרך גבול לבנון. תחילה הגענו מעירנו לוורשה, שם הצטרפו אלינו עולים נוספים, רובם בית״רים/ות מערי פולין, וביניהם יעקב מרידור (ויניארסקי). כל הקבוצה מנתה 54 – 3 פעמים ח״י. האחראי לקבוצה היה מרידור. הקבוצה הסובאלקאית מנתה, לפי מיטב זכרוני, 17 חברים, כמניין ״טוב״. הדרכונים שלנו היו מיועדים לביירות שבלבנון, מושבה צרפתית באותם ימים. מסלול הנסיעה: צרפת, דרך נמל מרסיי לביירות. בדרך חל קלקול באנייה ונאלצנו לחנות בפורט סעיד, בארצו של המלך פארוק, עיר מלוכלכת בעלת רחובות צרים.

התחלקנו לכמה קבוצות וניסינו לעבור את גבול לבנון בלילה, אבל לצערנו נתפסנו. לפני זה חששתי מאוד מפני חציית הגבול ולדאבוני צדקתי. פניתי לחברי מירובסקי בהצ־עה ששנינו נשאיר את הדרכונים בביירות, במקום שהתארחנו, ואם ניתפס, שלא יידעו מאין הגענו. ואכן משטרת הגבולות עצרה אותנו, ולא ידעה מה לעשות בנו וכך טלטלו אותנו מחלסה לכפר גלעדי ומשם לצפת. בצפת נמצא רב למד־וויניק ושמו ר׳ יצחק משה זילבר, שסיפק לנו בתחנת המשטרה אוכל וטיפל בנו אצל מפקד התחנה.

אני נזכר כי ר׳ משה יצחק זילבר היה דור רביעי בצפת, נחבא אל הכלים, מצניע לכת, אבל לדבר מצוה זינק כארי. היה ידוע בזמן שלוט הבריטים בארצנו בכינויו ״פודה השבויים״. רעייתו הרבנית הצדקנית עמדה לצידו בפעילותו זאת. העיר צפת שימשה מעין תחנת מעבר לעולים שניסו להגיע ארצה ברגל מגבולות סוריה ולבנון, והרב הצדיק מצא לעצמו תעסוקה מלאה בעולים האלה.

באחד מביקורי בצפת בכ״ג אייר, יום השנה לנפול המפקד הראשי של האצ״ל, דוד רזיאל, ביקרתי אצל הישיש הנכבד והיקר. מצאתי אותו, כמובן, בבית־הכנסת. הצגתי את עצמי כאחד מהעולים הבלתי־לגאליים אשר כבוד הרב טיפל בהם לפני שנים רבות והבעתי את רצוני לתת לרב ספר ״צנוע״ למזכרת על מסירותו הרבה לעולים האלה. ענה לי הצדיק: ״בטח מצבך אינו מרשה לך. אסתפק בזה שתתן תרומה לנצרך, אבל קודם תעשה עמי ׳לחיים׳ על כוס יין״. מילאתי את שתי הבקשות של הרב ואחרי שנפרדנו בלבביות המשכתי בדרכי לבית־העלמין של עולי הגרדום.

שאר החברים שנתפסו על הגבול הוחזרו ללבנון, ואילו אני ומירובסקי שוחררנו בערבות של 10 לירות של כל אחד. מסרתי כתובת של משפחה בתל־אביב. יותר מאוחר בא שוטר יהודי במדים בריטיים לחפש אותי. הספקתי לצאת בדלת האחורית והסתלקתי מהמקום. מירובסקי נסע למשפחתו וסוף טוב הכל טוב. שאר אנשי הקבוצה עברו שנית את הגבול ונפגשתי עם חברי זאמצקי מהמוחזרים באוטו אחד בנסיעתי לתל־אביב.

בפורט סעיד למדתי מספר מלים בערבית. את המזוודות שלי קיבלתי וחסרו לי בגדים וכן התמונה של 54 האנשים שהצטלמו יחד. את דרכוני קיבלתי כעבור מספר חדשים.

בניתי את קני ברמת־גן. בשנים הראשונות קדחתי כשעבד־תי בגן השרון על יד כפר־סבא. היה זה פרדס גדול שנשתל על ידי קבוצת עולים מקנדה. מאחר שהעסיקו פועלים ערביים עזבנו את הגן והצבנו משמרות. מספר פועלים נאסרו ובתוכם בית״רים. אני הופעתי עם מצלמה, כאילו אני צלם, שלא יאסרוני, וצילמתי את מכונית המשטרה. במשמרות השתתף גם פנחס קוזלובסקי, מי שהיה אחר כך שר האוצר פנחס ספיר.

בשנת 1933 קיבלנו בפלוגת בית״ר עולים מרומניה, בתוכם את צבי רוזנבלט ז״ל, שנחשד ברצח ארלוזורוב. נחשדו אז גם יחיאל חיימוביץ הי״ד ויהודה דרור (פרנק) ז״ל. באותה שנה הונח גם היסוד של ה״ארגון״ בכפר־סבא, שממנו צמחו אנשי המחתרות אצ״ל ולח״י.

דב פליישר

בעלייה בלתי לגלית

בתחילת ספטמבר 1938 יצאתי את סובאלק בדרך לוואר־שה לקראת נסיעתי הבלתי־חוקית לארץ־ישראל. לווארשה הגענו כ־130 יוצאי בית״ר ברחבי פולין. מסובאלק הייתי אני היחידי, כ־¾ שנה לאחר יציאתו של הבית״רי בצלאל סטולניצקי (עמיצור) לפני בדרך דומה ו־6 שנים אחרי עלייתם של 16 בית״רים. מווארשה המשכנו ברכבת לעיר הגבול של פולין–צ׳כיה, זֶבז׳ידוביצה, שם צורפו עוד בית״רים מרומניה, יוגוסלביה, אוסטריה, הונגריה, דנציג, וכך היינו כ־170 איש בדרך לפיומה, עיר נמל בגבול איטליה–יוגוסלביה.

עלייה זו כללה יוצאי בית״ר בלבד. עוד בווארשה צייד אותי קצין נציבות בית״ר אלחנן פונימונסקי (פן) ברשימה מפורטת של כל העולים יוצאי בית״ר בפולין. דרך אגב, כל התעודות והרשימות הושמדו מסיבות מובנות של סודיות וכדי לסכל אפשרות (במקרה של כשלון) להחזיר את העולים לארצות מוצאם.

לקראת אמצע ספטמבר 1938 הובאנו לפיומה, שם טופלנו על ידי מועדון ציוני קטן ששכן ב״צירקולו״, על ידי קומץ יהודים טובים ומסורים לרעיון הציוני. הנהגת בית״ר טיפלה בהשגת אנייה שתסיע אותנו לחופי ארץ־ישראל באורח לא־חוקי.

בפיומה שהינו כ־14 ימים בתוך ה״צירקולו״, כשאנשי המ־קום המעטים משתדלים וממלאים את צרכינו. אנו נחשבנו בעיני שלטונות איטליה כתיירים, אולם כשהתארך זמן שהו־תנו שם, התעוררו אצלם ספקות.

ביום בהיר אחד נקראנו אני ומספר נציגי קבוצה זו ל״פרפקטורה״ האיטלקית בפיומה, כדי להסביר את שהותנו הממושכת בעירם. נאלצנו איפוא לגלות להם שאין אנו תיירים כלל ושפנינו מועדות לארץ־ישראל וכי אין לנו לאן לחזור מאחר שהשמדנו את כל תעודות הזיהוי. ביקשנו מהם לעזור לנו בהשגת אנייה שתסכים להסיענו ליעד, וכך ייפטרו מאתנו וישוחררו מהנטל הרובץ עליהם.

ואכן האיטלקים השיגו עבורנו ספינת־משא בשם ״דראגה״. היתה זו ספינת־משא יוגוסלבית שלא היתה הכי מתאימה להשטת כ־170 איש. במשך כל הנסיעה היינו חייבים להסתתר בבטן הספינה כדי שלא ניראה על ידי המטוסים הבריטיים שעקבו ובלשו אחר ספינות מעפילים. וכך בילינו את רוב זמן השיט בתנאים לא תנאים בירכתי הספינה.

בתור מפקד הספינה נתמנה בחור ארצישראלי, שליח האצ״ל, שמואל טגנסקי ז״ל.

המשטרה האיטלקית דאגה לכך, שכולנו נעלה לספינה, שלא יישאר אף אחד מאתנו על אדמת איטליה, ושלא יעלה עליה איש חוץ מאתנו. בכל זאת הצליח בחור יהודי בשם חנניה, שהיה קצין בצבא האיטלקי, להתגנב לספינה ומפקדה עזר לו להתחפש כמסיק בספינה.

בחג ראש השנה כששטנו בספינה זאת, פרצה שביתה פראית של ימאי הספינה בגלל דרישות שונות שבשום פנים ואופן לא יכולנו לעמוד בהן. מפקד הספינה, שמואל טגנסקי, לא נכנע לדרישותיהם וניצל את העובדה שבינינו נמצאו 2 בית״רים יוצאי אוסטריה בוגרי בית־הספר בצ׳יויטווקיה, שהיו להם כל הכישורים לנווט אותנו למחוז חפצנו. ימאי ״דראגה״ התקפלו ושבו לעבודתם.

שלוש פעמים התקרבנו לחופי הארץ מבלי יכולת לרדת, מכיוון שהבריטים שמרו לאורך כל החופים מתוך כוונה ברורה להפריע לעליה בלתי־חוקית. במשך כל הזמן חיכינו לאות מצד חברינו בארץ שצריכים היו לעזור לנו לרדת מהספינה.

לא נותרה ברירה אחרת אלא לחכות להזדמנויות אחרות. מארגני עליה זו היו בדיעה, שהיום הכי מתאים להגיע ארצה יהיה ליל ״כל נדרי״. שיקול זה בא מתוך הנחה, שהבריטים לא יתארו לעצמם דבר כזה: כשכל עם ישראל נמצא בבתי הכנסת בתפילה, אנו ננסה לפרוץ את חופי הארץ.

זכורני שההנהגה השיגה היתר של הרב הראשי הרב עמיאל זצ״ל שטען כי פעולת הצלת יהודים עדיפה על קדושת החג. ביום 6 באוקטובר 1938 הגענו ארצה. נציבות בית״ר ובראשם דוד שטרן חילקה את העולים שהגיעו זה עתה לכל פלוגות העבודה במושבות השונות.

אני נשלחתי לפלוגת בית״ר בהרצליה, שם קיבל אותי בצלאל סטולניצקי (עמיצור) ששימש כמפקד הפלוגה. גם הוא עלה, כ־¾ שנה לפני, כבית״רי בעלייה בלתי־חוקית.

אורי שילה ויהודה עידן

הסתדרויות הנוער של א"י העובדת בשנות ה־30

הסתדרות החלוץ דגלה בהגשמה אישית – עלייה לארץ ועבודת כפיים. ואכן, חברי החלוץ שהפעילו את הסניף מראשית שנות ה־20 עלו כולם ארצה והצטרפו לגדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור, לקיבוצים, למושבים, או למושבות. באמצע שנות ה־20 חדל סניף החלוץ מלהתקיים וכן גם סניף החלוץ הצעיר.

בימי המשבר הכלכלי של הישוב בארץ ובעיקר לאחר מאורעות תרפ"ט (1929) פסקה העלייה מסובאלק. בעיר נשארו חברים בודדים מסניף החלוץ.

בראשית שנות ה־30 החלו להגיע מהארץ ידיעות על גאולת עמק חואראת, הוא עמק חפר, על הרחבת ההתיישבות בעמק יזרעאל ועל ההתאוששות הכלכלית של הישוב. החלו המכביות וטיולי העתון "היינט". באותן השנים קמה התנועה של ארץ־ישראל העובדת וכל הסתדרויות הנוער, כגון החלוץ, החלוץ הצעיר, השומר הצעיר וגורדוניה ראו את עצמן חברות בגוף חדש זה. בארץ־ישראל ראתה התנועה את הסתדרות העובדים כביטוי לחלוציות ולבניין הארץ.

על רקע זה החלו בקרב הנוער פעולות להקמתם מחדש של סניפי החלוץ, החלוץ הצעיר והשומר הצעיר. הציונים המבוגרים, הבעלביתיים, שאפו להקים בעיר סניף להסתדרות הנוער הציוני, שהייתה תחת חסותם של הציונים הכלליים, אבל לא היה הד לשאיפה זאת בקרב הנוער. השאיפה הייתה להקמת סניפים להסתדרויות בעלות גוונים סוציאליסטיים.

הנוער הזה קיבל עזרה ותמיכה מאלה מביניהם שלמדו בערים הגדולות כגון וילנה ווארשה. מאיר קלייף, משה גולדשטין, מרים דוברובסקי, יהודה (זאמעצקי) עידן וגוטמן גרנדיץ' הביאו לסובאלק מריחן ואורחות חייהן של הסתדרויות הנוער של הערים הגדולות. חלק גדול מעונות החופש מלימודים הם בילו בין כותלי הסתדרויות הנוער של ארץ־ישראל העובדת. לאט־לאט התגבשו קבוצות נוער שהזדהו עם החלוץ, והצעירים מגיל שמונה־עשרה – עם החלוץ הצעיר, השומר הצעיר, גורדוניה וגם עם פרייהייט, אלה האחרונים דגלו בשפת יידיש בגולה ובעברית רק בארץ־ישראל.

מהנוער המקומי התבלטו בפעולותיהם: אסתר פרידלנדר, אורי שילה (שוכמן) ובעזרתם של בני נוער רבים אחרים החלו בהפעלת הסניפים.

בקשר לשומר הצעיר הייתה בעיה, בעקבות תהלוכה עם דגלים שנערכה בשנת 1919 מטעם "השומר" בקבלת פנים לליטאים, שנכנסו העירה ושלטו בה במשך שבועות אחדים. הפולנים ראו במעשה זה אות של בגידה ואחדים ממנהיגי השומר ברחו אל מחוץ לגבולות פולין מפחד השלטון. מאז הילכה שמועה בעיר שהשלטונות רואים בעין חשדנית גם את פעולתו של השומר הצעיר בסובאלק. לכן פעל סניף השומר הצעיר בסובאלק תחת כנפי החלוץ הצעיר, אם כי שמר על עצמאותו, טכסיו וסמליו שהיו מיוחדים אך ורק לו.

הסתדרויות הנוער של ארץ־ישראל העובדת כללו במצעיהן האידיאולוגיים גם סעיפים על תיקונים חברתיים והקמת חברה חדשה בארץ־ישראל בלי מנצלים ומנוצלים. לפי דעתם של רבים היו הסתדרויות נוער אלו כעין קיר מגן בפני הסחף והגלישה לקומוניזם, שהיה אופנתי בחוגים מסוימים של הנוער. לאחדים מבני הנוער, אלה שלמדו בגימנסיה העברית והיו חברים באחת מהסתדרויות הנוער, שימשו השיעורים בהיסטוריה של המורה, הגב' עפרון, כעוזר בהתחלת ההבנה בתהליכים חברתיים בהיסטוריה.

יש לציין שבין הנוער הקומוניסטי היו אחדים מהתלמידים המוכשרים ביותר של הגימנסיות, העברית והפולנית. לאלה היה כוח משיכה גדול. אף על פי כן הצליחו הסתדרויות הנוער של א"י העובדת לשמור על מרביתו של הנוער לציונות ואפילו חדרו לכל השכבות החברתיות ומה שנראה היה כהישג הגדול ביותר הייתה העובדה של הכללת השיכבה הפרולטארית, בני בעלי־המלאכה ובעלי מלאכה צעירים. נוער זה מצא את מקומו בין אלה שדגלו בעבודת כפיים בארץ.

בשנת 1933 הוקם קיבוץ הכשרה של החלוץ בעיר והוא השתכן בביתו של מישקינסקי אשר ברחוב צישילסקה. בית זה הפך מוקד לעלייה לרגל לכל הנוער החלוצי. שיא הפעילות היה הקיץ של אותה שנה – לקראת הבחירות לקונגרס הציוני. רשימת א"י העובדת זכתה בבחירות אז במספר המצביעים הגדול ביותר. עובדה מפתיעה זאת גרמה לסיפוק רב.

בשנים: 1933, 1934 ו־1935 הופיעו שליחים מהארץ. הם הביאו אתם את הבשורות והעובדות על תנועת העבודה. הם גם הביאו אתם את שירי ארץ־ישראל, את שירי רחל, שלונסקי ואלתרמן. המנגינות של זהבי, שרת ואחרים הושמעו לראשונה בסובאלק בין כותלי הסתדרויות הנוער. השירים: "לא שרתי לך ארצי", "כינרת כינרת", "מעמק לגבעה, מהר להר", "העמק הוא חלום" הושרו ברוב דבקות, שמחה וגעגועים עזים. בעיקר הושר בהתלהבות השיר "תחזקנה" לחיים נחמן ביאליק. שיר זה היה גם המנונה של הסתדרות השומר הצעיר.

המאמרים של דוד בן־גוריון, ברל כצנלסון, משה שרת (שרטוק), יצחק טבנקין ואחרים ממנהיגי ארץ־ישראל העובדת, היו נלמדים בשקידה על ידי הנוער. התקיימו גם מושבות קיץ אחדות וטיולים בחיק הטבע ובעיקר אסיפות בסניפים ולפעמים עם שליחים מהעיר גרודנו, בעיקר אל השומר הצעיר.

לפני עלייתו של מאיר קלייף
עומדים: מושז'ניצקי, קרמרסקי, פומרנץ, פרידלנדר, סידרנסקי, ברנשטיין, בוזלסקי
יושבים: –, א' שוכמן־שולה, מנוחה? –, מ. קלייף, וילקובסקי, –, מגדולין, –
יושבים על הרצפה: דנטו, –, ר. איילנדר, הרמן, קרמרסקי

פרידה מאסתר פרידלנדר 1935
עומדים: –, דישמן, א' פרידלנדר, שקילבסקי, מרי גליקסון־שמחוני, פריימרק, –
יושבים: פייקובסקי, א' שוכמן־שילה, ביאלוסטוצקי, בורקובסקי, ש' סידרנסקי, קרמרסקי

גדליהו סידרנסקי

"השומר הצעיר" 1935–1939

קן "השומר הצעיר" שכן ברחוב קושצ'יושקי 23 במועדון של "החלוץ הצעיר פרייהייט". מספר החניכים נע בין 45–80. הגיל 12 עד 18. מפאת חוסר מדריכים במקום היינו קשורים להנהגה המחוזית בגרודנה.

אחרי שיהודה זאמצקי, מדריך הקן, עלה ארצה, היו מבקרים אותנו אחת לחודש או חודשיים מדריכים מגרודנה ומכינים אותנו לטיפול בנוער בנושאי חברה, עבודה, יהדות וציונות. לשכבות היותר בוגרות – נושאים בסוציאליזם.

חוץ מפעולות תרבות שהתנהלו ברוב ימי השבוע התקיימו הפעולות הצופיות בימי הקיץ, בסוף השבוע, בימי שישי אחר הצהריים ובימי שבת.

מרכז הפעילויות הצופיות של השכבות הצעירות היה המגרש של צווילינג. בימי שבת בבוקר, לפני שהגיע הקהל הרחב להתרחץ בנהר. פעולות צופיות של כל הקן היינו מקיימים ביערות, בדרך לאוגוסטוב, ביער דובובקה או על האגם. השיכבה הבוגרת היתה יוצאת לעיתים קרובות בימי הקיץ אל האגם דומברובקה.

המחתרת

בסוף מלחמת העולם הראשונה היתה סובאלק תקופה קצרה תחת שלטון הליטאים ואז הזדהו במאורע מסויים ה"צופים" היהודים עם הליטאים. לכשחזרו הפולנים לשלטון הם סירבו בגלל הזדהות זאת, להעניק אישור לקיום "השומר הצעיר" בעיר. לכן הוא פעל כל העת כתנועה במחתרת. הבאים לעזרתנו היו דווקא אנשי הציונים הכלליים ובראשם ד"ר סטרופולסקי והחבר המסור שלנו, השען קושניזיצקי. מאוחר יותר אימצו אותנו חברי המועדון "החלוץ הצעיר" "פרייהייט" ונתנו לנו חדר אחד מהמועדון שלהם ברחוב קושצ'יושקי, בו התקיימנו עד סוף ימינו בסובאלק. אשר לתלבושת, היינו לובשים חולצות אפורות הדומות לחולצות של "החלוץ הצעיר", בלי העניבות ויתר הסמלים. בסוף שנות השלושים התחילו השלטונות לרדוף אותנו. נערכו חיפושים במועדון שלנו ושל "החלוץ", אבל הודות לתרגילי הקונספירציה, שהיינו מאומנים בהם, לא גילו דבר, או שהעלימו עין. כל צורת החיים הזאת היוותה אתגר לנוער שלנו.

הדרכה

נוכח כל האמור לעיל, היו לנו קשיים בהשגת מדריכים לקן מתוך הנוער הלומד בגימנסיה העברית, עד הופעתו של **פייבל זימנסקי** מפיליפובה. הצטרפותו אלינו הפיחה בנו רוח חיים ואחד התפקידים המרכזיים היה למשוך אלינו את הנוער הלומד אשר ברובו היה רגיל לחיים סלוניים. במדה מסויימת הצלחנו להביא אלינו מספר צעירים וצעירות. רוב הנוער הבוגר היה נוער עובד. בשכבות הצעירות היו כולם נוער לומד בתלמוד תורה, ובבית־הספר "תרבות" ובכיתות הנמוכות של הגימנסיה העברית.

המפלגה הציונית הקרובה אלינו ביותר היו הציונים הכלליים. עזרנו להם וליתר המפלגות הציוניות בכל "ימי הפרח" של הקרן הקיימת ולמטרות ציוניות אחרות. עזרנו לכל המפלגות פרט לבית"ר, בימי התעמולה לקראת הבחירות לקונגרסים הציונים.

השומריה

אחרי משא ומתן של מספר חודשים עם "מכבי", הצלחנו לשכנע אותם שהנוער שלנו יוכל לקחת חלק באימונים ובמופעים תחת הסמל של ה"שומריה". דבר זה עזר לנו מאוד בגיבוש הנוער שלנו ובמשיכת נוער נוסף לקן.

ההגשמה

בתחילת 1939 הגענו אנו, השכבה הבוגרת להגשמה, לצאת להכשרה או להעמיד את עצמנו לפעילות התנועה, הכל לפי היכולת. דבר זה היווה בשבילנו אתגר אך גרם לויכוחים בבית, כיוון שרובנו תרמנו לפרנסת המשפחה. ידוע היה לנו כי ויתור על הגשמה, כאמור לעיל, כמוהו כפרישה מהתנועה.

את הויכוחים בינינו לבין המשפחות קטעה המלחמה ב־1939. התפזרנו לכל עבר, חלק עם הרוסים, חלק נשאר בסובאלק, בודדים עברו לליטא. בתחילת שנות הארבעים עוד קיימתי קשר מברית־המועצות עם חברי הבוגרים: חנה אולשבסקי, חייקה ספוצקינסקי, בצלאל ברודובסקי ורוחמה רחמלסקי מקשיוולקה.

יומי האחרון בקן

באותו בוקר כשהרוסים נכנסו לעיר, הייתי בתורנות למקרה של אזעקה. סובבתי ברחובות העיר עם עוד מלווה. ולקראת בוקר עם גמר התורנות, חזרתי אל מועדון הקן, המועדון כאילו מוכן להמשיך בפעילות, כשעל הקיר תלוי סמל "השומר הצעיר" מנוסר בידי בתוך דיקט דק, על רקע נייר אדום, ממול תמונותיהם של הרצל וביאליק שאף אותן ציירתי. נכנסתי לחדר המזכירות, פתחתי את מגירת השולחן ומצאתי מספר סטנסלים כתובים בעברית, לקחתי אותם ואת כל יתר הניירות שנראו חשודים בעיני, ומתוך הרגל של עבודה קונספירטיבית, קברתי אותם על יד הקיר של אחד המחסנים בחצר. ידעתי שלכאן לא אחזור. בזה תמה תקופתנו הזוהרת של "השומר הצעיר" בסובאלק.

חיים קראי

"השומר הצעיר" בסובאלק

מלאת תהפוכות וגם תלאות היתה דרכה של "השומר הצעיר" בסובאלק ואף על פי שתנועת נוער זאת החלה את

קיומה במקביל עם היוולדה של התנועה בכל ערי פולין, היא הפסיקה פעמיים את פעילותה ובסך הכל אפשר איפוא לקבוע שלוש תקופות לקיומה של "השומר הצעיר" בעירנו: א) מראשית היווסדה בשנת 1918 בערך עד 1920 ב) משנת 1922 בערך עד 1925 ג) משנת 1935 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

א) כפי שאפשר לראות לא ארכה התקופה הראשונה זמן רב. הובעו בזמנו השערות שונות ומשונות על הסיבות שגרמו לסגירת "השומר הצעיר" על ידי השלטונות הפולניים. היו שאמרו כי "השומר הצעיר" נדרש להשתתף בקבלת פני הליטאים בשעה שכבשו את סובאלק. שלטונם לא נמשך הרבה זמן ואחר כך התנקמו הפולנים ואסרו על קיום הקן המקומי. קיימת גם ההשערה השניה, יותר מתקבלת על הדעת, כי "השומר הצעיר" המקומי נטל חלק בקבלת פני הבולשביקים בשעה שכבשו את העיר בשנת 1920 ועל המעשה הזה גמלו הפולנים, אבל ייתכן גם שהנכונה ביותר היא ההשערה השלישית: הקן התפורר, כמו שזה קורה, בגלל סיבות פרסונליות.

ב) כאמור לעיל חידש הקן את פעילותו הלגלית בשנת 1922 בערך, כי גם עד התאריך ההוא התנהלה פעילות לגלית למחצה, ואז שוב הופסקה הפעילות, גם הפעם מסיבות בלתי־ברורות.

ג) בשנת 1935, ואני אז נער כבן 16, שבלע ספרים וניסה לדעת הכל על המאורעות הסוציאליסטיים שרצו לתקן עולם, ניגשתי להחייאת קן "השומר הצעיר" יחד עם גדליהו סידרנסקי. אבי היה איש פועלי־ציון שמאל ואידישיסט, אף כי ידע היטב עברית וגם דאג לכך שאני אדע את השפה העברית ושלחני ללמוד בגימנסיה העברית. סידרנסקי סיפר לי שקיים קן, ישנם גם מדריכים טובים, אבל דרוש מדריך לאידיאולוגיה. באתי. היינו 18 בוגרים, היינו בני 16 ומעלה. לא חסרו חברים משיכבת הביניים, הצופים, וסידרנסקי החל לארגן את "בני־מדבר", כלומר הקטנים. התחלנו לפעול גם בגימנסיה, שהיתה ידועה כמיבצר של בית"ר. שיכבת הצופים גדלה והגיעה ל־80–90 חברים.

פעלנו במשך כל הזמן תחת חסותו של קן גרודנו ופיתחנו במיוחד פעילות בתחום הספורט. לשם כך הגענו לידי הסכם עם "מכבי" המקומי והשתתפנו בכל אירועיו במדים ובסמלים שלנו. אני זוכר במיוחד מופע התעמלות מרשים ממש לפני המלחמה, כשמנצח על הכל מדריך התעמלות בשם פריץ קלינגרהוף (ואולי קלינגהופר). הוא היה פליט מגרמניה ממגורשי זבונשין, אם כי יותר מאוחר התהלכו שמועות שהוא לא היה יהודי.

לולה לויטה, מפקד קן השוה"צ ושמואל בכרך, מזכיר הקן, 1924

השתתפנו גם במושבות של קן גרודנו. אני זוכר במיוחד את מושבת החורף בשנת 1937/38 על יד גרודנו, מושבת הדרכה. בקיץ 1939 קיימנו מושבת קיץ על יד אינדורה, באחת החוות היהודיות, כשבעל החווה תרם לנו לא רק את המקום אלא גם את האספקה הדרושה לנו.

בתקופה השלישית והאחרונה לקיום הקן זכינו למעמד. זוכרני טקס בגימנסיה – חגיגת יובל לקיומו של המוסד – ואני הוזמנתי לטקס ובאתי במדי השומר הצעיר. הצטלמנו אז עם המנהל מר בנימין עפרון: מצידו האחד ישב נציג בית"ר ומצידו השני – אני, שנינו במדים של תנועותינו.

לא זכינו לשלב האחרון והממשי ביותר של פעילותנו – הכשרה וממילא גם לא העלייה. המלחמה והשואה שמה לאל את כל מאמצינו. רק יחידים ניצלו ומהם הגיעו במרוצת השנים אחדים לישראל, בתוכם סידרנסקי ואני. אני הגעתי רק בשנת 1958 מברית־המועצות, אחרי שהייתי בצבא האדום ואחר כך עציר במחנה עבודה. אחת מיוצאות הקן שלנו, שאיני זוכר את שמה, השתתפה במלחמה והוכתרה כגיבורה של ברית־המועצות.

לאה ולשר

התנועה הקומוניסטית בסובאלק

היו בסובאלק תנועות ציוניות רבות, אך היו גם תנועות שמאל, כמו ה"בונד" והתנועה הקומוניסטית.

בשנות העשרים היו מעצרים רבים בין הקומוניסטים בפולין והדבר לא פסח גם על סובאלק. נעצרו אז בין השאר האחים

חיים ברוך וארצ׳יק קפלן, זליג סולומיאנסקי, יודקה קרסנופולסקי ואחרים. העונשים שהוטלו עליהם היו כבדים, שנות מאסר רבות. התנועה שותקה לכמה זמן, אך התארגנה אחר כך מחדש. הפעילות התבטאה בעיקר בהפצה ובחלוקה של כרוזים, בהנפת דגלים אדומים, בתעמולה וכדומה.

בתחילת שנות השלושים שוב התרחשו מעצרים ואז נעצרו (בשנית) יודקה קרסנופולסקי, רובקה לנצ׳שבסקי, מלך פינקובסקי, לייבקה זבורובסקי, יאשקה אושינסקי וזיידקה (את שם משפחתו איני זוכרת). אחדים השתחררו אחרי ריצוי עונשיהם והתנתקו מהתנועה ואחרים המשיכו בפעילותם. יודקה קרסנופולסקי ריצה מספר פעמים עונשי מאסר, אבל המשיך לפעול ולארגן את העבודה מחדש (אומרים שהוא נתלה על ידי הנאצים בשנת 1941 באוגוסטוב).

בהשפעת הקומוניסטים התארגנו הזבנים באיגוד עובדי מסחר, ארגנו שביתה שנכשלה והארגון התפרק. באותו זמן עבדתי כזבנית בחנות גלנטריה של טוביאש סורלסקי. כתוצ־אה מהשביתה פוטרתי מהעבודה. יש לציין ששכר הזבנים היה נמוך מאוד. עבדו 10–12 שעות ביום תמורת פרוטות.

לתנועה הצטרפו גם תלמידים מהגימנסיה העברית של עפרון וכן כמה סטודנטים מאוניברסיטת וילנה, גדליהו פריד־לנדר ואחרים.

באותה עת חזר לסובאלק סטודנט שלמד אז בצרפת, אברהם גרברסקי. גם הוא הצטרף לתנועה. בין התלמידים מהגימנסיה העברית היו איז׳יו פודלאסקי, גדליהו פרידלנדר, אלברט ועוד. והנה הגיע לסובאלק בחור צעיר, ביקש להצטרף לתנועה, העמיד פני קומוניסט נלהב ופעיל, ואחרי זמן מה נעלם. ואז התרחשו המעצרים הגדולים. התברר שהבחור היה פרובוקטור שנשתל בתנועה על ידי הבולשת. נעצרו אז פודלאסקי, פרידלנדר, אלברט, גרברסקי, קרסנופולסקי, יאנקל ולשר, גם חיילים וצעירים אחרים שאיני זוכרת את שמם. גם אני הייתי בין העצורים. עברתי עינויים קשים במשטרה הפולנית במשך 48 שעות, אבל כיוון ששתקתי ולא הודיתי במאומה, שוחררתי מחוסר ראיות. אחרי חקירות קשות ועינויים התקיים המשפט. הנאשמים קיבלו הרבה שנות מאסר. אחדים שוחררו מחוסר ראיות והשאר ריצו עונשם בכלא עד פרוץ המלחמה בשנת 1939. רבים נספו בשואה. התנועה שותקה אז שוב ובינתיים פוזרה.

היו גם אוהדים שתמכו באורח חומרי בתנועה. את העניין הזה (מ.או.פ.ר.) ניהל יעקב גולמבייבסקי, אשר עבד שנים רבות כמזכיר בגימנסיה העברית. אני עמדתי בקשר עמו, הייתי מקבלת ממנו את הכספים ומעבירה ליודקה או לרובקה (למי שהיה אז בחוץ ולא בכלא), והם חילקו את הכספים למשפחות הנצרכות של האסירים.

שלמה ריימן (יב״ס)

מכבי

בין הארגונים היהודיים הרבים, שנוסדו בסובאלק אחרי מלחמת העולם הראשונה היתה גם אגודת הספורט ״מכבי״.

משנת 1919 עד 1924 היתה קיימת לפני ״מכבי״ בסובאלק קבוצת כדורגל יהודית בשם ״אמאטארן״ (חובבים), שמייסדה ותומכה היה ישעיה קרשקובסקי. בקבוצת הכדורגל הזאת שיחקו: אדלסון, ניסן ויסוצקי, אריה וורובייצ׳יק, מרדכי ליפ־שיץ, מרדכי ליפצ׳אק, מאגלנדר, מיכאל סמולינסקי, ספירס־קי, משה צבי פינקובסקי, גבריאל ריינגווירץ ואחרים.

בשנת 1926 נחלשה קבוצת הכדורגל של ה״אמאטארן״ ואז קמה אגודת הספורט ״מכבי״. גם מייסדה של ״מכבי״ היה אותו י. קרשקובסקי. סייעו על ידו האחים שמעון, דוד ואברהם פינק, חנוך (הנייק) קלאצ׳קובסקי, לייב ליפשיץ, יעקב סולניצקי, אברהם קויפמן ואברהם צ׳ארקה.

בקבוצת הכדורגל הראשונה של ״מכבי״ שיחקו: שלושת האחים הנזכרים לעיל פינק, אליה הולנדר, שלמה שטיינברג, מרדכי ליפצ׳אק, חיים קוואס, משה־צבי פינקובסקי, אברהם קויפמן, שמואל סקיבלסקי, דוד רייך, לייב ליפשיץ, דוד שטרן, יעקב שולקיס, אברהם שינמן, אברהם צ׳ארקה, חנוך קלאצ׳קובסקי יעקב סולניצקי. ששת האחרונים היו תלמידי הגימנסיה העברית.

קבוצת הכדורגל של ״מכבי״ רשמה על חשבונה נצחונות חשובים. לא פעם לא הצליחו הצופים הפולנים של משחק כלשהו לשמור על אדישותם, כאשר המשחק נסתיים בנצחון הספורטאים היהודיים. כך קרה אחרי המשחק המוצלח של ״מכבי״ עם אלוף מחוז ביאליסטוק. הפולנים הנסערים התנפ־לו על הצופים היהודיים ופרצה קטטה גדולה, שבה לא היתה ידם של היהודים על התחתונה. הסבל היהודי החזק ביותר הראה אז את נחת זרועו והפליא את מכותיו בפולנים רבים.

להנהלה הראשונה של ״מכבי״ נבחרו: יו״ר כבוד ד״ר פריי־סמן, יו״ר ישעיהו קרשקובסקי, חברי ההנהלה: אברהם קוי־פמן, לייב ליפשיץ, אברהם צ׳ארקה, יעקב סולניצקי, חנוך קלאצ׳קובסקי וראובן פיקארסקי.

״מכבי״ התפתח בקצב מהיר. בשנות השלושים מנתה האגו־דה כ־300–400 חברים פעילים ו־200 חברים פאסיביים. היא התקיימה מהכנסותיה העצמיות. ברשותה של ״מכבי״ עמד מועדון נהדר ובו אולם גדול ונאה לאסיפות ולהתעמלות, עם

מכבי, קבוצת הכדורגל 1927
עומדים: בורקובסקי, מקס סיינסקי, מרדכי מורז'ינסקי־אריאלי, דוד רייך
כורעים: דוד שטרן, בלכרוביץ, פושצ'נסקי, אברהם צ'רקה
יושבים: שמואל סקיבלסקי, איילנדר, –

בימה להצגות, מקלט רדיו גדול, פסנתר ומכשירי ספורט יקרים. המועדון הנאה הזה תסס חיים, חדוה ופעילות במשך כל השנה.

משבר חמור פרץ באגודה בשנת 1936, כאשר נבחר כיו"ר רוטנשטיין. חברים רבים לא הסכימו לחלק מהחידושים שה־נהיג וחלקם עזבו את "מכבי".

כבוד רב וגם הכנסות ראויות לשמן הביאו חגיגות ההתעמ־לות הנהדרות ש"מכבי" היתה עורכת פעם בשנה באולם העירוני הגדול. הרוח החיה של חגיגות הספורט האלו היה מדריך הספורט המוכשר ויסלה. הוא הובא בשנת 1930 על ידי אגודת הספורט הבונדאית "מורגנשטרן" (שחר), אך האגודה הזאת לא החזיקה מעמד זמן רב, וויסלה עבר ל"מכבי".

בשנת 1936 נוסדה אגודת ספורט יהודית, "הכדור", ובה חברים שעזבו את "מכבי" בגלל הסכסוך עם היו"ר רוטנשטיין, בתוכם גם מחבר השורות האלו. השחקנים היו רובם צעירים בני 14 עד 16.

"הכדור" גידל תוך זמן קצר שחקני כדורגל למען "מכבי", שאליה נכנסו אחרי שנתיים. ב"הכדור" גדלו הספורטאים החדשים: לייב נייארמן, גצה אוספובאט, חיים־לייב קראסנופולסקי, חיים ויסוצקי, שמואל קשיוויצקי ורבים אח־רים.

ל"מכבי" היה גם מגרש ספורט קטן לאתלטיקה קלה, כדור־עף, שחיה וכדומה. הנהלת "מכבי" חכרה חלקת שדה והפכה אותה למגרש אמונים נאה לחבריה. בחודשי הקיץ שררה כאן שמחה ועירנות.

מחלקת הפינג־פונג של "מכבי" היתה הטובה ביותר בסובא־לק. כותב השורות האלו ייצג שנים רבות את האגודה בתחרו־יות שונות.

מבין הספורטאים שנמנו לעיל הגיעו שמעון ואברהם פינק לקנדה. חיים קוואס נשאר בפולין. דוד פינק נפל ימים אחדים לפני השיחרור עם נשק בידו בקרב הפארטיזנים נגד הנאצים. ומי יוכל למנות את כל הלוחמים הנאמנים למען הכבוד היהודי בגיטאות, בבונקרים וביערות? אך ברצוני להנציח את שמות הספורטאים שאני זוכר:

אושינסקי, שימיושקי, יעקב (יאנצ'ה) ברנהולץ, יוסף גרימז'אנסקי (קאבאן), אליהו איילנדר, חיים־ליבה קראסנופולסקי, יוסף זליגמן, יעקב ויינר, יעקב ז'ינייוסקי, שמואל קויפמן (גרודנאי), ניסן אברמסקי, גרשון אברמסקי, ברוך אברמסקי, רולסטייצ'ר, שלמה שטיינברג, חיים ויסוצקי, גצה אוספובאט, משה אוספובאט, הלל פינקובסקי, לייב נויארמן, משה־הירש פינקובסקי, יהודה סמולאן, אלתר סלנס־קי, יעקב ולשר, פראנק פומרנץ, ניסן כליבובסקי, ולוול כליבובסקי, חנא־הירש גרינשטיין, ברק ברנשטין, אברהם לובלינסקי, שלמה דאנטה.

בתחרויות אתלטיקה קלה, שהיו מתקיימות באיצטדיון העירוני, זכו אחדים מספורטאי "מכבי" להישגים נאים. שלו־שת האחים פינק תפסו את המקומות הראשונים בריצת 100 מטרים. במרוץ שליחים 4×100 הצטיינו נוסף על האחים פינק, חנוך קלאצ'קובסקי ויעקב סולניצקי. בקפיצה למרחק ובקפיצת מוט היו האחים דוד ואברהם פינק תופסים את המקומות הראשונים. בריצות למרחקים ארוכים של שלושה קילומטרים היה לנו נציג אחד ויחידי, שהיה מביא לנו כבוד

במשך שנים רבות ומנצח מספר רב של רצים לא־יהודים. היה זה מאיר קלאדובסקי. הוא היה מנצח בכל התחרויות. כאשר התקיימו בוורשה תחרויות למרחקים ארוכים של כל ערי פולין, שיגרה סובאלק לשם בין השאר גם את מ. קלאדובסקי. ד"ר אברהם צ'ארקה, יעקב סולניצקי, חנוך קלאצ'קובסקי היו המנהיגים הרוחניים של "מכבי" הסובאלקאית.

בשנת 1935 נסע לארץ־ישראל עם ה"מכביה" השנייה יעקב סולניצקי. חנוך קלאצ'קובסקי, שכיהן במשך שנים רבות כמזכיר "מכבי" נרצח בצורה איומה על ידי הנאצים. ד"ר אברהם צ'ארקה נפטר ברוסיה מטיפוס האבעבועות.

אגודת הספורט "מכבי" רשמה פרק מפואר בחיים היהודיים בסובאלק.

יהודה נאור (נייארמן) | ישעיהו לובלינסקי | אבא צפורי (פיליטובסק) | משה ארצי איילנדר | משה מירובסקי

בית"רים בפורט־סעיד – בדרכם ה"ליגלית בהחלט" לארץ־ישראל (ר' עמ' 122, 124)

ה. אישים

מ'

חיים ארלוזורוב

אין המערכת מתכוונת לאמץ בשרירות־לב את חיים ארלוזורוב ולהכריז כי בן עירנו הוא. אלא שהגב' אמירה שטרן הפנתה באדיבותה את תשומת לבנו לספרו של יוסף שפירא "חיים ארלוזורוב" וליומן אחותו של חיים. מהם נובע כי סבה של אמו, חיים טובולובסקי, היה עוזר נוטריון בסייני שליד סובאלק; כי סבו ר' שלמה היה עורך־דין בעל מוניטין בסובאלק וכי אמו, לסקה ארלוזורוב ואבותיה חיו בקלווריה, פלך סובאלק. להלן קטעים מיומן אחותו של חיים ארלוזורוב (ארכיון העבודה, מכון לבון).

... אמנו באה מליטא. סבה התגורר בפלך סובאלק, בכפר בשם טובולובו, ממנו גם קיבל את שם משפחתו. אביה, סלומון (שלמה) טובולובסקי, היה עורך־דין, שזכה להערכה וחיבה בחוגים רחבים של האוכלוסיה והייתה לו הפרקטיקה הגדולה ביותר בפלך סובאלק, שבו התגוררו מלבדו עוד חמי־שה עורכי־דין נוצריים.

אהבתו הגדולה לאדמה ולעבודת האדמה, שירש מאביו, הניעו אותו, מיד אחרי שאיפשרו לו זאת אמצעיו הכספיים, לעבור לכפר ולנהל אורח חיים כפרי באחוזתו טראקיאני. מצבו הכספי היה טוב. הוא היה מזמין ליום הולדתו, שחל בפורים, את כל החברה ואמא הייתה עושה את כל ההכנות לשמחתם ולהפתעתם של הקרואים הרבים.

ויקטור (חיים) נעשה בינתיים יותר ויותר גרמני, הוא מדק־לם בכשרון רב בפני קהל שירי הלל ליום הולדתו של הקיסר, יודע בעל פה תפקידים שלמים מתוך דראמות הרואיות גרמניות... ומשחק בבית, כשמצחו חבוש, את תפקיד הגיבור המת למען מולדתו.

באחד מביקורי הקיץ שלו אצל דודנו באחוזת טראקיאני מצא בן השתים־עשרה הזדמנות להכיר מקרוב את חיי הצבא. אסקדרון שלם של חיל פרשים רוסי הקים את מחנהו על אדמות האחוזה הגדולה, וכל יום קיים שם את אימוניו. ויקטור לא הסתפק בצפייה; הוא ביקש רשות להשתתף בתרגילים. הרשות ניתנת לו בחיוך, מתוך בטחון שכעבור ימים אחדים יתעייף ויימאס לו הכל. ויקטור בחר לעצמו את הסוס הפראי ביותר שהפיל אותו מעליו פעם, פעמיים, אך הוא המשיך לקפוץ לאוכף ולא נח עד שהסוס למד לשאתו ולציית לסימניו. מאותו יום נמצא ויקטור בכל יום בשעה 6 בבוקר במקום, השתתף בכל התרגילים, גם ברכיבה ולא ויתר אף על תרגילי העונשין, בעטיו של כישלון בתרגיל. בשחייה היה בין המצטיינים, ומובן מאליו שויקטור צורף לרכיבה הגדולה על פני האיזור. שובם של החיילים למחנה התמהמה. ההורים דאגו מפני שהחשיכה התחילה לרדת. לפתע נראה ענן אבק גדול ואז הופיעה חבורת רוכבים ובראשם נער רוכב על הסוס על יד הקצין. החיילים והקצינים אהבו את ויקטור, התפעלו ממרצו ומכוח הסבל שלו וכאשר הגיעה שעת הפרידה, הרגישו שהם נפרדים מחבר ובעיניו של הקצין הגדול והחזק הופיעו דמעות ממש.

בינתיים חשבה אמא על העתיד, על הרגע הגדול של הבר־מצוה, וכאשר הבחינה, שוויקטור מתקשה לעתים קרו־בות בשיעורי הבית בעברית, הזמינה מורה מווירבאלן שציוני היה, כי יבקר אצלם פעמים אחדות בשבוע. בסופו של דבר לא הסכים ויקטור בשום מחיר להשמיע את נאום הבר־מצוה שחובר על ידי המורה, אלא לנאום נאום מאולתר שלו והדבר הצליח בידיו.

משה בוקנובסקי – שר בצרפת

זה סיפור נפלא של משפחה יהודית שנתמזל לה לעלות תוך זמן קצר מאשפתות אל פיסגות העושר החומרי והרוחני.

משפחת בוקאנובסקי נמנתה עם המשפחות העניות ביותר של סובאלק. אביו של משה לא השתכר די מחייתו ואשתו עזרה לו בפרנסה על ידי מכירת "רבי־ניסלעך" בבתי־הקפה של העיר.

בראשית המאה העשרים היגרה משפחת בוקאנובסקי לצר־פת. ילדיהם הצליחו מאוד בהקמת חנויות "כל־בו" הראשו־נות, שהפכו אחר כך לחנויות אריגים. הן קיימות עכשיו בכל הערים הגדולות של צרפת, ופאריס בראשן, תחת השם "באקא".

מבין כל הילדים הצטיין משה (מוריס) בכשרונותיו הבלתי־רגילים. בעוד משפחת בוקאנובסקי עוסקת במסחר ובתעשיה, עסק משה בפוליטיקה. הוא נבחר לפרלמנט ונאומו הראשון בו הדהים את כל מאזיניו בתוכנו ובצורתו.

ראש הממשלה פואנקארה מינה את הנער הסובאלקאי לשעבר כשר בממשלתו. תחילה היה שר הצי, אחר כך פעמים אחדות שר המסחר ולבסוף שר התעופה. משה בוקאנובסקי יכול להיחשב כיוצר הממשי של התעופה הצרפתית והוא היה גם השר הראשון של המשרד הזה.

על אף עלייתו הנפלאה בשלבי הקריירה, נשאר איש העם ויהודי גאה. הוא אהב לשבת בטרקלינו המפואר בפאריס ולספר זכרונות על ימי ילדותו בסובאלק.

משה בוקאנובסקי הגיע באחד הימים לסטראסבורג כדי לפתוח בשם ממשלת צרפת יריד בינלאומי. בהיותו כבר במקום נודע לו, כי ביום זה חל יום הכיפורים. הוא הלך מיד לבית־הכנסת במקום ופנה לרב במלים: "ימחלו לי נא היהו־דים... שכחתי שהיום יום הכיפורים, ואני מצטער מאוד על כך. יגיד לי כבוד הרב איך עלי לכפר על חטאי?"

משה בוקאנובסקי נספה בשנת 1928, כאשר מטוסו האישי התרסק בזמן תמרונים של הצי האווירי. הממשלה ערכה לו הלוויה מלכותית והרב הראשי עשה "אל מלא רחמים".

גם מישל מוריס בוקאנובסקי, השר בממשלת דה־גול בצר־פת, היה צאצא של משפחת המהגרים בוקאנובסקי מסובאלק.

יהושע בכרך

ר' חיים־לייב בכרך

אבי מורי ורבי חיים לייב זצ"ל היה הרבה שנים המשגיח ב"תלמוד תורה" בסובאלק. מילדותי אני זוכר כיצד אבא ז"ל היה מסור ונאמן, ובאמונה היה עושה מלאכת השם הזאת. בהיותו משפיע שפע טוב על התלמידים, שומר על כבודם של המלמדים ועוזר להם בעבודתם.

פעם נכנס אחד ההורים איש תקיף אל לשכתו שעל יד חדר המורים והחל בנזיפות על המורה של בנו. אז קם אבי ממקומו וקרא כנגדו בקול: "דרך ארץ לפני מלמד תינוקות!" האיש נרתע, נרגע ויצא כנזוף.

גם למשכורתם של המלמדים היה אבא דואג שתהיה שלמה ובזמנה, אך לא תמיד עלתה זאת בידו, כי לא תמיד הייתה הקופה מלאה והיה מצטער מאוד. משכר הלימוד שהביאו התלמידים אי אפשר היה להתקיים, כי רבים מהם היו בני עניים. לכן הזדקקו לתרומות שהיו גבאי בתי הכנסת אוספים מהמתפללים שעלו לתורה ונדרו. פעמים כשהיה מזדמן איזה סכום כסף נכבד, היה אבא ממהר לחלקו למורים. ואם היה זה בערב שבת אחר הצהרים והמורים כבר הלכו לבתיהם, היה אבא מזרז אותנו הילדים, את דוד אחי ואותי, והיינו סובבים בעיר להביא לכל אחד מהמורים את חלקו. ואבא היה אומר לנו, כי שליחות מצוה זאת, כאמור: (ויקרא יט, יג) לא תלין פעולת שכיר אתך עד בוקר: – ואולי זקוקים הם לכסף הזה עתה, לקנות צרכי שבת.

***

איש חסיד היה אבינו ז"ל – צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו. רֶב חיים לייב "חסיד" קראו לו, כי כמעט יחיד היה בעירנו סובאלק הליטאית המתנגדית. ניכר היה בלבושו הארוך ובכובעו ה"חסידי" שעל ראשו, בתפילתו שבנוסח ספרד היי־תה, וכן האבנט שבמתניו ובכך שבחול המועד לא הניח תפילין. אף היה ממשכימי קום באשמורת כל בוקר לבית המדרש, להיות מעשרת הראשונים לתפילת שחרית וללמוד אחריה חוק תורה ופרק משנה. ולפנות כל ערב היה מסב עם חבריו סביב השולחן הגדול של חברה ש"ס ועוסק בדף היומי.

תלמיד חכם היה אבא ונבון דבר, אליו היו באים מבני המשפחה וגם אחרים לקחת עצה בענייניהם כמו שידוכים או בהשכנת שלום בין אדם לחברו ובין איש לאשתו, וכדומה.

בחוץ לא ידע איש על אורח חייו הצנוע, כמו על תעניות היחיד אשר קבע לו, בימי הזכרון של הוריו ובימי שני וחמישי בפרשיות שובבי"ם ת"ת. אף אנחנו הילדים כמעט שלא הרגשנו בכל זה.

לקראת חג הפסח היה אבא אופה לו מצה שמורה, כי בכל החג היה אוכל רק שמורה, והיה נזהר מ"שרויה". ובזה היה אולי יחיד בעיר. ואורח שבא לעיר והיה מן הנזהרים מ"שרויה" היה בא אלינו לאכול.

חוויה בלתי נשכחת הייתה לנו בעיסוק אפיית המצות האלה, בערב שלפני היום הזה היינו הולכים עם אבא לשאוב "מים שלנו" ובבוקר השכמנו ללכת למאפיה להכין את השול־חנות ואת המערוכים ואת כל הכלים לנקותם היטב "לשם מצת מצוה".

***

בחודש אלול כשהיה אבא בא מבית המדרש בבוקר היה תוקע בשופר שלו גם בבית. כדי להתאמן ולהתכונן לתקיעות ראש השנה, כי "בעל תוקע" קבוע היה אבא שנים רבות בבית המדרש הגדול.

בערב יום הכיפורים, לפני "כל נדרי" היה אבינו עומד לבוש קיטל לבן ועטוף בטליתו, ואנחנו הילדים היינו עוברים אחד אחד תחת ידיו החמות אשר נשא על ראשינו לברכנו. באותה שעה הייתה אמא עליה השלום עומדת ומדליקה את הנרות בעיניים דומעות.

אף על פי שסוכתנו הייתה בנויה מכבר, וגגון הנפתח ונסגר עליה, מפני הגשם, הוסיפו עליה סכך ואנו הילדים, היינו מחבבים לקשט אותה במעשי ידינו, בדגלים, בשרשרות נייר ובשרשרות מן הערמונים ומן העלים הצבעוניים שאספנו בשלכת. אבא היה עוסק בשבעת המינים, שלו ושל אחרים. עציץ גדול עמד אצלנו בבית כל השנה ובו היינו מגדלים הדסים משולשים, וגם בהם זיכינו את הרבים.

את שמחת החג הזה קיימנו כדין גם בחול המועד, כמו שנאמר בו: **והיית אך שמח** (דברים טז). כידוע שבחו"ל שמיני עצרת ושמחת תורה שני ימים נפרדים הם, ובארץ יום אחד. לכן היו חסידים ואנשי מעשה עורכים הקפות ראשונות שם בחו"ל גם בליל שמיני עצרת. ומה עשה אבא בעיר שכולה "ליטאים מתנגדים"? הוא היה אוסף לו חברים מקשיבים והולכים יחד לקלויז "חברה מדרש" ועורכים שם הקפות

כמנהג חסידים בשמחה רבה. ולמחרת בשמחת תורה נטל אבא את הנהגת השמחה בבית המדרש הגדול ובחברה ש״ס והרקיד את הכול בשירה, בהקפות ובעלייה לתורה. ועשו הפסקה ל״קידוש״ והלכו לשתות ״לחיים״ בבתי החתנים, חתן תורה וחתן בראשית.

מצא חן בעיני המנהג הזה לערוך הקפות עם ספרי התורה בליל שמיני עצרת. כשהייתי ילד, שם בחוץ לארץ, הסתבר לי טעמו של הרצון להתאחד עם אחינו שבארץ־ישראל אשר בלילה הזה עושים הקפות של שמחת תורה ממש. ובדומה לזה ראיתי את מנהגו של אבא שלא הניח תפילין בחול המועד, כמנהג בני ארץ־ישראל.

מחובבי ציון היה אבא, כן היו גם רובם של בני עירנו, מבלי להתייחס למפלגות. לכן הקדים אבינו לשלוח את ילדיו לארץ־ישראל. ראשון עלה אחינו שמואל בשנת תרפ״ד. ניתן לו סרטיפיקט על היותו מעסקני הנוער הציוני בעיר. ואחרי כן לוקטנו אליו אחד אחד עד שעלו גם אבא ואמא אלינו לארץ בשנת תרצ״ה.

יהודה עידן

ליאון הולנדרסקי

ליאון הולנדרסקי נולד בשנת 1808 בעיירה וישטינייץ על גבול פרוסיה. למד באוניברסיטה קניגסברג והתיישב בסובאלק בשנת 1837.

הולנדרסקי התחיל בסובאלק כמוכר ספרים. הפיץ את הפירסומים החדישים ביותר בשפות הפולנית, הגרמנית והרו־סית (השפה העברית לא הוזכרה). הוא עסק גם בהפצת כתבי־עת בכל השפות שהילכו באזור.

עד מהרה ייסד בית־דפוס ובשנת 1839 הקים בית־דפוס שני עם מכבשים ועם אותיות לאטיניות וקיריליות. הוא הדפיס קטלוג ובו שמות 963 הספרים, שאפשר היה להשיגם בבית המסחר שלו. הייתה לו גם ספרייה להשאלת ספרים ובה 313 כרכים. עם הזמן הוא רכש גם ליטוגרפיה וכן היה לו מחסן נייר. בשנת 1840 הוציא לאור שני ספרים.

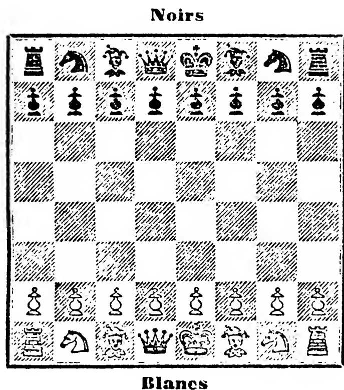
הקריירה של הולנדרסקי הגיעה לקיצה בשנת 1841 כשלאו־זני הצנזורה הגיעה השמועה, שהוא עוסק בהדפסת ספרות אסורה ובהפצתה. נערך חיפוש במפעליו וכנראה שנמצא חומר מרשיע. הולנדרסקי נשפט אך ברח לבלגיה ומשם עבר לצרפת.

בשנת 1842 החרימו השלטונות בסובאלק את רכושו של הולנדרסקי והוציאו את הרכוש למכירה פומבית בכיכר השוק של העיר. בית־הדפוס והמחסן נמכרו לאחד בשם אורגלבראנד מוואַרשה.

המחבר, הכותב על הולנדרסקי, משייך אותו אל קבוצת הפטריוטים הפולנים, שעסקו בהפצת התרבות והאמנות בשטחים הצפוניים של פולין.

מעדני־מלך
צחוק שאַך
עם החרוזים
להרב אברהם אבן־עזרא ז״ל
ומליצה צחה אשר חברה
ר׳ בון שניור אבן־יחיא ז״ל
עם העתקה והגהות בלשון צרפת
מאת
ליב בן דוד האָללאֶנדערסקי

Noirs

Blancs

פאַריס
אצל המעתיק | אצל בן ברוך קרעהאַניש
פאָבורג סיין דעני .No 172 | ר. נ. ד. דע נאַזאַרעט .No 9
הר״כ״ד

שער מחברתו של ל׳ הולנדרסקי 1864
צחוק בשפתו –משחק

בצרפת עסק הולנדרסקי בפובליציסטיקה. הוא פירסם ספר בצרפתית בשם ״יהודים של פולין״.

הולנדרסקי היה בין המשתתפים בעתון הפאריסי ״ארכיב איזראעליט״. עתון זה נתמך ביד נדיבה על ידי הברון ג׳ימס דה רוטשילד, אביו של הנדיב הידוע, הברון אדמונד דה רוטשילד.

ביום השבת כ״ד בתשרי התרי״ט (2 באוקטובר 1858) חגגה משפחת דה רוטשילד את יום הבר־מצוה של הברון הצעיר אדמונד. הוא עלה לתורה בבית הכנסת הגדול בפאריס ועם צאת השבת הייתה קבלת פנים וסעודה לאורחים מוזמנים בארמון המשפחה והולנדרסקי קרא שיר בחרוזים לכבוד בעל השמחה. להלן שורות אחדות בתרגום חפשי מצרפתית; השיר־נאום מכיל 113 שורות מחורזות:

בני היקר, אומרת האם, נשא דאגותי העדינות,
היה צדיק וטוב, למד להיענות לצרכים

אלה שמות חלקי הצחוק שָׁה־מַת, עם מדרגהם ומקומם
ע״פ הרב אברהם אבן־עזרא ז״ל :

5	4	3	1	2	6	7	8
רוח (Tour)	פרש (Cavalier)	פיל (Fou)	מלך (Roi)	מלכה (Reine)	פיל (Fou)	פרש (Cavalier)	רוח (Tour)
רגלי Pion	רגלי Pion	רגלי Pion	רגלי Pion	רגלי Pion	רגלי Pion	רגלי Pion	רגלי Pion

ע״פ המחבר מעדני־מלך :

5 שר־צבאות (Généralissime)	4 יועץ־המלך (Conseiller royal)	3 משנה־המלך (Vice-roi)	1 מלך (Roi)
2 כהן־גדול (Pontife)	6 סגן (Ségan)	7 כהן־משוח־למלחמה (Sous-Ségan)	8 אמרכל (Commandeur des places fortes)

מתוך מחברתו של ל׳ הולנדרסקי – הצעה לשמות עבריים לכלי המשחק

של כל יצור סובל; שידך הנדיבה
תקל תמיד על העוני המביא כליה,
בלי לשאול אף פעם מאין בא המסכן,
מה שמו, מי אלוהיו, איפה נולד.
הוא סובל, זה מספיק; כמונו, נדב ביד רחבה:
לתת בשם אלוהים, זה העושר הקדוש!

הולנדרסקי הדפיס את הנאום המחורז בחוברת נאה המכילה 13 דפים. כנראה שהיא לא נועדה למכירה אלא חולקה לאורחים, שהשתתפו באותו נשף.

הולנדרסקי המשיך בעבודתו הספרותית והמו״לית. אנו מוצאים שבשנת 1864 פרסם בפאריס את ״מעדני מלך״. וכך הודפס בשער הספר: צחוק שאך עם החרוזים להרב אברהם אבן עזרא ז״ל ומליצה צחה אשר חברה ר׳ בון שניור אבן־יחיא ז״ל עם העתקה והגהות בלשון צרפת.

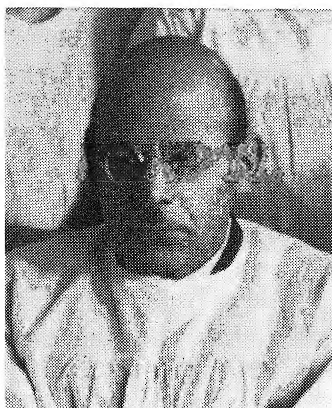
אברהם אבן עזרא (1089–1164) חיבר שירים אחדים על משחק השח (הולנדרסקי היה שחמטאי מצטיין).

שירים אלה יחד עם שירים של המשורר אבן יחיא תורגמו לצרפתית על ידי הולנדרסקי ופורסמו על ידו, מקור מול תרגום, תחת השם **מעדני מלך** ובצרפתית Délices Royales.

הולנדרסקי המשיך בעבודתו המו״לית והספרותית בפאריס עד לפטירתו בשנת 1878. בין עבודותיו האחרונות היה מילון צרפתי־עברי לעזרתו של המשכיל העברי הרוצה עזרה ללשון הצרפתית ולעזרת איש הרוח הצרפתי המבקש ידע בשפה העברית.

ד״ר וירה גבזה

ד״ר ליאון וייסמן

לא בנקל אני מסוגלת לכתוב על אבי־חורגי, הייתי בת תשע כאשר אמי נישאה לד״ר ליאו וייסמן. אמא הייתה אהבתו הגדולה. היו לו שלושה ילדים מנשואיו הראשונים ואמי ילדה לו בן נוסף.

הוא היה בעל לב רחב ונפש אצילה. הוא ידע לנצל את זמנו במידה מירבית ולחלק אותו בין עבודתו המקצועית ובין עיסוקיו הציבוריים הרבים. היה רופאם של רבים מתושבי העיר והמחוז היהודים, אם כי לא חסרו בנוסף עליהם גם חולים נוצרים. חוץ מזה ניהל ד״ר וייסמן את בית החולים היהודי בעיר וטיפל בחולי ״ביקור חולים״, בחלקם בתשלום סמלי ובעניים שבהם ללא תשלום כלשהו. אם־כי יש לשייך את פעולתו זו לשורת עיסוקיו הציבוריים, הרי שהוכיח כלפי־הם תמיד יחס של רצינות ומסירות שאין למעלה ממנה, היא לא נפלה מעולם ממיטב הטיפול שהיה מסוגל לתת.

כאיש ציבור נחשב ד״ר וייסמן לאדם, שהוא משכמו ומעלה בקהילה. כמו הרוב המכריע בקהל הציוני בעיר השתייך גם הוא לפלג ״עת לבנות״ של הציונים הכלליים והיה במשך שנים רבות יושב־ראש ההסתדרות הציונית כולה בעיר; אלא שהוא היה לא רק יושב־ראש, אלא מנהיגה המקובל והבלתי מעורער שלה. גם הנוער, שברובו לא השתייך למפלגתו הפוליטית בציונות, תמך בו בהתלהבות בבחירות לוועד הקהילה (עד 1937), או לעיריית סובאלק וראה בו נציג נאמן. אכן הוא נבחר לוועד הקהילה היבחר וחזור ואף לראשות הקהילה הגיע. כחבר מועצת העירייה היה אחד מראשי הדוברים בה כשעמד־תו הייתה תמיד עמדת ציוני גאה, שלא התבטל מעולם בפני בעלי הרוב הנוצרים ויש לציין, כי גם ה״אנדקים״ (נציונל־דמוקרטים), האנטישמים הגלויים שבהם, התיחסו אליו בהערכה ובכבוד רב.

זמן קצר אחרי שהתחיל בפעילותו הציבורית יזם וערך

עיתון מקומי בשם "סובאלקער שטימע"; בשל חוסר אמצעים לא האריך העיתון ימים.

מוניטין שלו כדמות ציונית מנהיגה וכנואם כובש ובעל רמה אינטלקטואלית חרגו מגבולות העיר וסביבתה והוא היה מועמד לסיים (הפרלמנט) הפולני בבחירות שלפני מלחמת העולם השנייה; אך גבר עליו יצחק גרינבוים.

בין המוסדות בעיר, שבהם תמך, או טיפל באופן פעיל היו "מכבי", "אורט" ו"ביקור חולים".

לנו, לבני משפחתו, היו השעות הנעימות ביותר בבית שעות הצהריים; בזמן הארוחה ואחריה היה נוהג לספר על כל ענייני היום, כשהמעניינים בסיפוריו היו על שהתרחש בבית החולים.

כפי שאני זוכרת את הערבים בביתנו, היו אצלנו לרוב אורחים, מהם רופאים, מהם עסקני ציבור ציוניים בין מקומיים ובין שליחי פעולה. כשאני מסתכלת אחורה לאותם ימים רחוקים, קשה לי להבין היכן מצא אדם נפלא זה מספיק זמן כדי לעשות את כל אשר עשה. במשך תקופה מסויימת הוא היה מדבר על כוונתו לעלות לארץ־ישראל, אך לא מימש את כוונתו בשל התנגדותה של אמי.

שני אסונות גדולים קרו לאבי – הוא שכל את בתו בת השמונה־עשרה וב־1936 מת בנו יעקב, שהיה כבר באותו זמן רופא־קרדיולוג נודע בוורשה.

בזמן המלחמה הגיעו הורי לוורשה אלי ואל אחותי, ד"ר נעמי וייסמן, רופאת ילדים. אני יצאתי מזרחה בעקבות בעלי והגעתי לארץ־ישראל. הורי, אחותי ואחי הקטן נשארו בגיטו ונספו. ניוטה גוטקובסקי נכחה בהלווית אבי בוורשה.

ס.א. קרשמן

יוסף זליגמן

יוסף זליגמן, בנם של סלומון וגוסטאבה, נולד בסובאלק ב־27 בנובמבר 1882.

מוצאה של גוסטאבה זליגמאן היה ממשפחת פוזנר, הידועה בפולין בשלהי המאה ה־18 וראשית המאה ה־19. סבה היה נשיא הקהילה היהודית בוואַרשה בתקופת נסיכות ווארשה ובראשית הממלכה הקונגרסאית, וכן בעלי האחוזה קוכארי בפלך פלוצק ואחד מחלוצי התעשייה בפולין. בתקופת הרפור־מות של לובצקי ייסד ליד אחוזתו בית־חרושת לאריגים ובו העסיק הראשון, מטעמים אידיאולוגיים, פועלים יהודים.

בתם גוסטאבה – אמו של יוסף זליגמאן – גדלה בעושר קטן יותר, במשפחת סוחרים בני המעמד הבינוני. אישיותה נתעצ־בה בתקופה הסוערת של מרד ינואר (1863). היא למדה בפנימייה פולנית, שם הייתה היהודייה היחידה בכיתה. היא נדבקה אז ברוח הפטריוטיות הפולנית, ושמרה לה אמונים במשך כל ימי חייה. היא איחדה את הרוח הזאת עם נאמנות עזה ליהדות, שמקורותיה היו תחושה דתית עמוקה (פנימית ולא טקסית), מסורת משפחתית ואהדה לנרדפים.

ימי נעוריו של בעלה, סלומון זליגמאן, עברו עליו בווילנה. ממשלתו של אלכסנדר השני חתרה אז (תקופת הרפורמות אחרי מלחמת קרים) להחדרת התרבות הרוסית בקרב היהו־דים. לא הקשו אז על הנוער היהודי ללמוד, כי אם להיפך, עודדו אותו על ידי הענקת תמיכות והקלות, אך מכיוון שדבר זה לא תמיד עזר, ייסדו בתי־ספר ממלכתיים במיוחד ליהודים. אחד מהם היה מה שמכונה בית־הספר לרבנים בווילנה, שאחרי סיומו היו מקבלים ללימודים אוניברסיטאיים, למשרות ממשלתיות וכו'. סלומון זליגמאן סיים את בית־הספר הזה ונתמנה כמנהל בית־ספר עממי ומורה לדת בגימנסיות של סובאלק.

כאשר נקבעה בערי "תחום המושב" מטעם הממשלה משרת "הרב מטעם" כנציגם של ענייני היהודים כלפי השלטו־נות, נבחר סלומון זליגמאן לתפקיד זה והוא מילא אותו כל עוד שלטו הרוסים בסובאלק. הטקט והתבונה שבהם כלכל את מעשיו הביאו לו כבוד, אהדה ואמון הן מצד האוכלוסיה היהודית והן מצד השלטונות.

סלומון וגוסטאבה זליגמאן תלו תקוות גדולות בזרמים הליברליים של שנות השישים וגל הריאקציה שהופיע בייחוד אחרי עלותו של אלכסנדר השלישי על כס המלוכה היה בעיניהם אכזבה עמוקה.

באותו זמן נולד בנם יוסף. הוא סיים (בדומה לאמו) את הגימנסיה עם מדלית זהב, דבר שהעניק ליהודים ברוסיה זכות כניסה לבית־ספר גבוה. הוא החל את לימודיו באוניברסיטת וארשה וסיים אותם באוניברסיטת פטרבורג. למד מתמטיקה ומשפטים – קשר נדיר המצביע על הרבגוניות של כשרונותיו והתעניינויותיו.

ב־1905 השתתף זליגמאן באופן פעיל בתעמולה להפיכה ואף צעד בראש ההפגנה בסובאלק בזמן המהפכה עצמה ברוסיה. מיד לאחר דיכויה של המהפכה נאסר יחד עם חברו לפעילות הפוליטית ישראל גרושקין ושניהם נשלחו לבית־הסוהר בגרודנה. העונש החמור שהיה צפוי נמנע על ידי שידוליה של הגב' ליזה גרושקין־שטרן אצל הגוברנטור (מושל הפלך). היו לה לגב' שטרן (בעתיד אמם של אברהם־יאיר ודוד

שטרן) מהלכים מצויינים בין אנשי המעלה הרוסיים בעיר, אשר הזדקקו לשירותיה כמיילדת והשניים, זליגמאן ואחיה גרושקין, שוחררו מכלאם, אך חייבים היו להסתלק מרוסיה לתקופה מסויימת. זליגמאן בילה את הזמן הזה בשווייץ ובגרמניה. בתקופה זו פגש ונשא לאשה את אננה מבית פבזנר.

כבר בשנת 1903 פירסם יוסף זליגמאן בכתב העת הפטרבורגי "ז'ורנאל דְלַא וסייך" סיפור בשם "לצלילי המוסי־קה". הסופר הידוע ארציבאשב כתב אליו:

"עכשיו אני יכול לענות בכנות על שאלתך: האם אתה יכול לכתוב – לא רק שאתה יכול, אלא אתה חייב לכתוב. אתה יודע, המשיך ארציבאשב, לרגש בלי רגשנות־יתר, זאת ידיעה רבת ערך ואפילו נדירה".

אכן יוסף זליגמאן פירסם שורת סיפורים.

בשובו לרוסיה התיישב עם משפחתו בביאליסטוק, כשהוא מוסיף לקיים מגעים הדוקים מאוד עם סובאלק, שם התגוררה אמו, אחיו דויד, בני משפחה אחרים וידידים רבים.

על הקשר הזה שמר עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה שהה יוסף זליגמאן עם משפחתו ברוסיה – בפטרבורג, במוסקבה ובביאליסטוק שם עבד במשרות אדמיניסטרטיביות בכירות, בין השאר בבנק וכן כעורך כתבי העת "יווריסקאיה נידיליה" ו"גולוס ביאלוסטוקה".

בשל המלחמה חזר לסובאלק לתקופה קצרה וניהל את "הבנק הריגאי" (אח"כ "לודווי"). בשנות העשרים התמסר יוסף זליגמאן לתחום שהיה יעודו העיקרי – עבודה פדגוגית.

בראש קבוצת מורים יסד גימנסיה פרטית וניהלה. הוא עצמו לימד היסטוריה ולטינית. השכלתו הרב־צדדית, תרבותו ההומאניסטית הכללית הרחבה, כשרונו הפדגוגי ומסירותו לעבודה גרמו לכך, ששיעוריו היו לא רק פוריים, אלא גם מסעירים ועתירי השראה, במיוחד זוכרים לו תלמידיו עד היום את שיעורי ההיסטוריה שלו.

הגימנסיה הייתה מושתתת על עקרונותיו הליברליים של זליגמאן הוא היה אדם לא דתי, אך מעולם לא נתן ביטוי לכך בבית־הספר. הוא האמין כי ההשכלה חייבת להיות מופרדת ממוצאו של התלמיד, מדתו ומלאומיותו. לכן ראה בעין יפה כי ליד הרוב היהודי המכריע של חניכיו היו גם קאתולים ופראבוסלאבים. אלא שמגמה זו נתקלה תכופות בהתנגדות חריפה מצד הריאקציה היהודית והנוצרית כאחת. דרושים היו כוחות עצומים כדי לעמוד בלחצים אלה וכדי לשמור על העקרונות. הוא שאב כוחות אלה מהצלחתו הפדגוגית.

בשנת 1939 נכבשה ביאליסטוק על ידי הצבא הסובייטי ונכללה ברוסיה הלבנה.

בעקבות הלשנה של אחד מתלמידיו נעצר זליגמאן לתקופה ארוכה על ידי הנ.ק.ו.ד. וכאשר שוחרר לבסוף לא זו בלבד שלא ניתן לו עוד למלא תפקיד של מנהל בית־הספר – נאסר עליו גם לעבוד בתור מורה למתמטיקה, היסטוריה או לאטי־נית. הוא היה יכול לקבל עבודה רק בתור מורה של השפה הביילורוסית, מפני שחסרו מורים כאלה וזה היה מקצוע חובה. יוסף זליגמאן לא ידע כלל את השפה הזאת. הודות לידיעת הפולנית והרוסית, לכשרונותיו הגדולים ולעבודתו המאומצת למד תוך זמן שיא את השפה הביילורוסית עד כדי כך, שהיה מסוגל לקבל על עצמו את הוראתה.

באותם זמנים קשים שימשה לו מקור שמחה עבודתו בתרגום שירה רוסית לשפה הפולנית – פושקין, לרמונטוב ונייקראסוב. את התרגומים האלה לא פירסם. אי אלה נשמרו.

ביוני 1941 כבשו הגרמנים את ביאליסטוק. יוסף זליגמאן ומשפחתו מצאו את עצמם בגיטו.

הוצע לו להצטרף ל"יודנראט", אך הוא סרב בתוקף.

בגיטו הורה נושאים כלליים בבית־הספר הטכני וכן לימד מתמטיקה ופולנית את נכדו.

יוסף זליגמאן, אשתו אנה, בתו נינה וארוסה יואכים פאס־טור נספו בזמן החיסול של גיטו ביאליסטוק בסתיו 1943.

יוסף זליגמאן בלע רעל על סף מחנה המוות במאידאנק.

***

מתקופת המהפכה של 1905 נותר פרט פולקלוריסטי מעניין*: בשנות השלושים המאוחרות חי בסובאלק שיכור פולני בשם "פורֶק" (בעגה המקומית – כוהל מפוגל). מעולם לא ראוהו שלא בגילופין. הוא היה משוטט ברחובות ומפזם שיר אחד ויחיד. כשהיו עוברי אורח ניגשים אליו היה מספר זכרונות מימי המהפכה ב־1905 ועל חלקו בה "בהנהגתו של זליגמאן".

כשלושים שנה אחר המהפכה – כך סיפר – ביקר אצל זליגמאן בביאליסטוק. זליגמאן הכיר אותו מיד, קיבל אותו בחמימות ונישק לו על לחיו. לעולם לא ישכח נשיקה זו. כאן היו עיניו מתמלאות דמעות והוא היה ממשיך בפזמונו:

"... כי זליגמאן היה בשנת חמש,
כיום בביאליסטוק הוא חי,
ולו גימנסיה פרטית יש,
חֵי זליגמאן, כה לחי!"

"Bo Zeligman Był w Piątym Roku.
A teraz mieszka w Białymstoku
I własne gimnzjum ma.
Niech żyje Zeligman!"

(מזכרונותיו של חיים קראי)

אליהו הדראי

הרב בנימין מגנצה

דמות מלבבת, עממית, אהובה על רבים מאוכלוסייתה היהודית של סובאלק ויחד עם זה גדול בתורה, מעמיק ובקי. היה לומד תמיד, כל־עוד שלא היה עסוק במעשים טובים, עד מאוחר בלילה והיה מאריך את שעות עירנותו לשם למידה על־ידי טבילת רגליו בקערת מים קרים.

ר' בנימין היה במשך שנים רבות דיין בעיר, מכובד ומקובל על הכול וכשעזב הרב באקשט את סובאלק, אחר שהוזמן

לרבנות בלומז'ה, התבקש ע"י פרנסי העיר למלא את מקומו ולכהן כרבה של סובאלק. ר' בנימין סירב בתוקף וטען: "קטונתי – אחר שורת הרבנים המפוארת שכיהנו כאן אין אני רואה את עצמי ראוי לכבוד הזה אף לא אעז לשאת באחריות הכבדה". למעשה טרח ודאג לענייני הקהל כולו כאילו כל האחריות לו רבצה עליו. "קטונתי" – אמר – סימן מובהק לגדולתו.

קטן קומה, כחוש, חלש, אך כאשר מיהר לקיים את מעשיו הטובים, לא היה כמוהו קל תנועה וכשאמר לעזור, היו מתעוררים בו כוחות נעלמים.

בעיקר דאג ר' בנימין לזקוקים לדאגה ביותר, חלכאים, פשוטי עם, כל אשר אינו יודע לעזור לעצמו, הוא אף לא חיכה כי אלה יבואו אל פתח ביתו, הוא חיפשם ומצאם באשר הם.

ר' בנימין מגנצה נפטר בתרפ"ה (1925) שבע ימים ומעשים טובים.

אליהו הדראי

ד"ר נפתלי סטרופולסקי

לפני שנפתלי סטרופולסקי פנה ללימודי הרפואה, קיבל חינוך תורני מעמיק, תחילה בתלמוד־תורה בסובאלק ולאחר מכן בישיבת לומז'ה. בשני המוסדות הללו התבלט בשקדנותו ובחריפות תפישתו, ואם לאלה התווסף זיכרון יוצא מגדר הרגיל, הרי שהתוצאה הייתה שעד סוף ימיו היה בקי בתנ"ך ובתלמוד ולא פעם השתתף, גם בגיל העמידה שלו, בוויכוח נוקב בבעיה תלמודית עם החריפים שבדוברי חברת־ש"ס. יחד עם זה שלט יפה בשפה העברית ודיבר בה, אף נאם חופשית, אם־כי על אף ניסיונותיו קשה היה לו לסגל לעצמו את ההברה המקובלת, הנקראת ספרדית.

במקביל לישיבה החל בלימודי חול, סיים את הגימנסיה הממשלתית הרוסית בסובאלק ואת הפקולטה לרפואה באוניברסיטת קניגסברג בפרוסיה המזרחית. כשחזר לסובאלק פתח בה בפרקטיקה פרטית ענפה.

הוא היה רופא מבוקש ומקובל על תושבי סובאלק רבים מכל השכבות. אולם לא אלה בלבד העלו את ערכו החברתי החשוב בעיר. הייתה בו נהייה טבעית לעבודה למען הציבור וכל התכונות הדרושות לכך: היה חביב על הבריות, ער לצורכי הציבור על כל שכבותיו, מעורר אמון בכשרונו להאזין לדברי הפונים אליו ומוכן תמיד להושיט עזרה בדרך פשוטה, טבעית, כאילו זו חובתו.

לכול היה מובן מאליו, כי ד"ר סטרופולסקי חייב להיות חבר בוועד הקהילה, חבר בהנהלת ההסתדרות הציונית המקומית ובכל ארגוני הצדקה. בין אלה היה פעיל במיוחד ב"ביקור חולים", שבמומלצי חוליו טיפל בתשלום סמלי או חינם, וב"טא"ז" (אגודה להגנת הבריאות). נוסף על אלה היה מהתומכים הנלהבים של "מכבי" ועזר ביעילות בהשגת אמצעים לבי"ס תלמוד תורה.

הוא היה רופאם של שלושה בתי ספר בעיר: הגימנסיה העברית, תלמוד תורה ו"תרבות". בגימנסיה היה שייך לחוג המצומצם, שפעל כעין ועד הורים, דאג לרווחתו של המוסד, לפתרונות למען יוכלו להמשיך בלימודיהם תלמידים, אשר הוריהם התקשו, או לא יכלו כלל, לשלם את שכר הלימוד ועזר למנהל בנימין עפרון בפתרונות בעיותיו הקשות. באלה שיתף אתו פעולה ידיד נעוריו, אלחנן סוחובולסקי.

ביוני 1935, בפוגרום זוטא שהתחולל בסובאלק, נפצע הרופא בדקירות סכין בראשו על ידי הוללים פולנים, ששוטטו ברחובות בחיפוש אחר יהודים, והתנפלו עליו בצאתו מביקור חולה.

גם אחר פרוץ מלחמת העולם השנייה המשיך בעבודתו הקהילתית המסורה עד שסכנת נפשות הכריחה אותו לנטוש את סובאלק והוא ברח ללידה, משם לווילנה, מקום שם נספה עם אשתו סוניה ועם שלושה מארבעת ילדיו: שולמית, סגליה ואהרון.

על אודות בנו הרביעי, ד"ר ישראל סטרופולסקי, כתב אליהו יונס, עד ראייה, בספרו "על פי הבור" (יד ושם תש"ח), כי הוכיח עוז רוח, גאווה לאומית וגבורה יוצאת מגדר הרגיל כלפי ראשי מחנה עבודת הכפייה הנאצי קורוביץ, מזרח גליציה, שאליו נשלח כאסיר, שימש בו כרופא המחנה ובמסי־

רות ובהקרבה עצמית הביא סעד והקלה לחבריו האסירים, ככל שהדבר ניתן בידיו בתנאים הבלתי אנושיים, בלי מכשור רפואי ובלי תרופות, עד אשר נספה.

אריאל

בנימין עפרון

אחת הדמויות הבולטות בקרב הקהילה היהודית בסובא־לק בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. בלעדיו היו חייהם של רבים מצעירי סובאלק שונים מאשר היו.

בנימין עפרון נולד בעיירה אינדורה במחוז גרודנו; קורץ אם־כן מאותו חומר יהודי־ליטאי שקורצנו אנחנו, הסובאלק־אים. על־אף זאת, כשקבע את מושבו בעירנו, נדרש זמן מסוים עד שהתערה בה בהדרגה ועד שהיה, אחר שנים אחדות, לתושב מלא בעיר, המשתתף בכל מאורעותיה, המכיר את שפונותיה ואת יושביה והם מכירים ומוקירים אותו.

בגיל צעיר נשלח לוורשה וסיים שם את בית־הספר הטכנולוגי־תיכוני, הנודע ברמתו הגבוהה, של ואוולברג. משם עבר לליל בצרפת וחזר עם תואר מהנדס.

חמש שנים עבד במקצועו בוורשה עד אשר נבט בו זרע ייעודו הטבעי והוא החליט לעסוק בחינוך. אחר ששימש במשך שלוש שנים כמנהל גימנסיה בוולוצלווק, הגיעה שמוע־תו אל מרכז ההסתדרות הציונית בוורשה כמחנך מוכשר וכמנהלן מעולה והוצע לו לנהל במרכז בוורשה את הלשכה לחינוך ולתרבות. שנתיים החזיק במשרה זו וב־1920 עבר לסובאלק בהזמנה של אגודת בעלי יוזמה סובאלקאים, שנוס־דה לשם הקמת גימנסיה עברית בעיר וחתמה עמו על חוזה רב־שנתי לניהולה. כאן פיתח והוכיח את מלוא יכולתו הרבה בתכנון, בארגון ובניהול מצד אחד ומצד שני בטיפוח יחסי ציבור עם יהודי המקום ובמדיניות נבונה כלפי הרשויות. כל אלה ובייחוד כשרון העמידה מול הקורטורים הממשלתיים היו דרושים מאוד למנהל בית־ספר פרטי, יהודי, בפולניה, שהייתה מטבעה ספוגה אנטישמיות בכל הזמנים, ללא הבדל משטר, ובייחוד החל במחצית השנייה של שנות העשרים, כשבמערבה הכתה שורשים ועלתה לענת התורה הגזענית וממזרחה החל הטיהור המעשי מיהודים בכל עמדה שהיא מעל למעמד הפועלים.

לא הייתה זו משימה קלה לספק את דרישות המפקחים הממשלתיים ולעתים אף את משובותיהם כדי שבית־הספר יוסמך מדי שנה לבחון בין כתליו את מסיימיו ולהעניק תעודות בגרות רשמיות לעומדים בבחינות, כשנוסף על תו־כנית הלימודים המקובלת צריך היה להקדיש כל שבוע עשר שעות למקצועות היהודיים ולשמור גם בהם על רמה נאותה – עברית, ספרות עברית, תנ"ך, היסטוריה עברית ובאחרונה אף טעימה כזית בתלמוד.

לטובת בית־הספר חשוב היה כי מנהלו היהודי יוכיח על כל שעל את נאמנותו למדינה ובעיקר את "פולניותו" התרבותית. לעפרון לא היו כל נטיות נגד המדינה הפולנית, אך הוא היה ציוני בכל ישותו; כמה לעלות ארצה בעקבות אחיו, אחותו ואמו, אולם, כמו רבים וטובים בכל אתר ואתר הוא דחק את ההגשמה לעתיד הבלתי נודע, בהתחלה אולי בשל הספק אם ימצא בארץ תעסוקה לפרנסת משפחתו ובשנים האחרונות בשל הדאגה הכנה לעתידו של יציר־כפיו – הגימנסיה, אשר הצדיקה את מלוא גאוותו עליה והוא חשש למוסרה לידיים זרות, שמא תפגענה בה ומה יהיה על הנוער היהודי המתבגר בעיר בלעדיו?

שניות זו של פולניות ויהודיות התבטאה בנקודה נוספת והיא השפה. עד שנשלח עפרון לבית־הספר בוורשה הספיק בילדותו ובנערותו לספוג לא מעט מלימודי היהדות המסורת־יים. הוא ידע אף עברית רהוטה ולמרבה הפלא מודרנית יותר מאשר הייתה שגורה בתקופת המעבר בין המאה התשע־עשרה והמאה העשרים בפיהם של המשכילים. אולם עובדה זו לא הייתה ידועה בעיר, אף לא בין התלמידים, שמעולם לא שמעו מפיו מלה עברית. הוא לא השתמש בה אף לא בדברו עם מורי המקצועות היהודיים שבחלקם לא הצטיינו בשפה פולנית מעולה, וברור שלא בחגיגות לאומיות ובטקסים. בהפגנה זו של פולניות היה ללא ספק מן הוויתור מצדו, כי ידיעת המצב לאשורו הייתה מעלה מאוד את תדמיתו בעיני תלמידיו. אולם גם במצב זה העריכוהו התלמידים וכיבדוהו, כי ברורה הייתה אהדתו העמוקה ומסירותו להם; הם אף הרגישו את יחסו החיובי ליוזמותיהם השונות, כפי שזה התבטא בתמיכתו בכל אירוע בימתי לציון חג לאומי ואף בעוצמו עין נוכח הפעולה העצומה של רובם בבית"ר.

והנה נשמר אצל בתו רנטה מכתב שכתב עפרון אל אחיו בחיפה ב־1922 – אחר שהות של שנתיים בסובאלק. המכתב כתוב עברית והנה קטעים ממנו, כלשונם:

"יקירי,... אֵיֶּכָּה? (הניקוד במקור) את מכתבך האחרון קבלתי מדמשק, אחר־כן ראיתי את ההודעות שלך שנסעת לחיפה... גם אני העתקתי את משכני... ועתה אני

גר בסובלק... הנני רואה אותנו בתור עם ישראל בזעיר אנפין, איננו מוצאים לנו מקום שנוכל להשתקע שם ולאמר: עד כאן! הננו מקיימים את ה'ויסעו ויחנו'... ותמיד אנו שואפים לאיזו מטרה..."

"... לפני חמש שנים עזבתי את כל העניינים ובחרתי לי דרך חדשה, כלומר התחלתי להתעסק בענייני החינוך... אהבתי את מלאכתי, ראיתי את פרי עמלי; בכל יום ויום ראיתי, שהנני מתקרב למטרתי: לחנך דור חדש, דור של חיים, דור של אמון ביכולתו הוא... אפשר אמצא פה את מנוחתי ונחלתי הארעית עד שאבוא סוף סוף לארץ־ישראל".

לא קל לו לאדם אשר כך כותב וכך מרגיש והוא מונע מעצמו מתן ביטוי לכל אלה מטעמי שמירה על ערכים רוחניים ולמען הצלחת משימה אידיאולוגית.

אחרי ארבע־חמש שנים של ביסוס הגימנסיה ומעמדה בעיני הרשויות הממשלתיות, שנים שבהן בילה את כל שעותיו לבעיותיה, כולל טיפול אישי בכל פרטיה ואף לימד מתמטיקה במחלקות הגבוהות, ראה את עצמו חופשי לפנות גם לענייני הציבור בעיר. רק אז התגלה כציוני נלהב, מודע לכל בעיות התנועה וחבר בפלג "על המשמר" של הציונים הכלליים.

עם חלוף השנים התחיל אפילו להופיע באספות פומביות ולנאום באידית עשירה, בכשרון רטורי רב ובלהט כן בייחוד לפני בחירות לקונגרס הציוני, לשני בתי הנבחרים בפולניה ולעיריית סובאלק. הוא אף נבחר לעירייה מטעם הציונים הכלליים. נוסף על אלה היה חבר בהנהלת "אורט" המקומי ותמך באגודת הספורט "מכבי".

תושבי סובאלק ידעו להעריך את הברכה שהביא לעירם בכשרונותיו, במרצו ובמסירותו בהעניקו לעיר מוסד לימודי למופת, אשר הציל רבים מחניכיו בהשפיעו עליהם במגמתו הלאומית ובעודדו אותם לעלות לארץ־ישראל בטרם שואה. על אהבתו הכנה ועל הבנתו לרחשי לבותיהם החזירו לו תלמידיו וחניכיו אהבה.

צפורה הבר

פאולינה עפרון

בעיני רוחי אני יושבת על ספסל הלימודים בגימנסיה ועומדים לפני המורים שברובם באו מגליציה; כל אחד על מעלותיו ומגרעותיו.

בעיקר רואה אני לפני את מנהל הגימנסיה המהנדס בנימין עפרון, אשר ייסדה, ניהלה והקדיש לה את כל מאודו. כמורה מצוין למתמטיקה השתדל שכל תלמיד יגיע לרמה הדרושה. את התלמידים החלשים היה מלמד באופן מיוחד אחרי הלימודים בלי תמורה.

לעולם לא תיעלם מעיני הדמות הנפלאה של הגברת פאולינה עפרון, רעייתו של המנהל. אני רואה אותה נכנסת לכיתה עמוסה בספרים. את דלת הכיתה הייתה טורקת ברגלה, כי ידיה היו תפוסות. כל חמש השנים שלמדתי בגימנסיה מ־1932

הזמנה

לרגלי מסירת תעודת ספר הזהב למנהל הגימנזיון מר אינג.

בנימין עפרון הננו מתכבדים בזה להזמין את כ'

לאקדמיה החגיגית

שתתקים ביום א 1939 12/III באולם הגימנזיון של חברת בתי ספר

עבריים בסובלק, בשעה 4 אחה'צ.

ועד האקדמיה

הזמנה למסיבה לרגל הרשמתו של ב' עפרון בספר הזהב של הקהק"ל

ועד 1937, היא הייתה המחנכת שלי והמורה להיסטוריה ולספרות פולנית.

כמורה היא לא הסתפקה בתוכנית ובספר הלימודים. היא הייתה משתמשת בספרים משפות שונות כדי להרחיב את אופקנו. בעיקר הייתה שמה דגש על ערכי התרבות והאמנות והשתדלה לפתח את החוש האסתטי שלנו. עבודתה כמורה לא הסתיימה בשעות הלימודים בכיתה, אלא הייתה מזמינה אותנו ללימודים ולשיחות אחרי השיעורים. היא הצטיינה בבימוי הצגות שנערכו בבית־הספר, ועמדו על רמה גבוהה למדי. לכל דאגה: למוזיקה, לתפאורה ולתלבושות. את ההצ־גות הייתה מכינה בשעות אחרי הצהריים או בערבים ולא על חשבון הלימודים.

היא הייתה מחנכת במלוא מובן המלה. חניכיה היו ילדיה, להם הקדישה את רוב זמנה. חינכה לעזרה לזולת ולמודעות למה שנעשה סביבנו. במיוחד הייתה רגישה לגורלם של ילדים ואנשים נצרכים. השתדלה להשפיע שגם אנחנו לא נישאר אדישים לגורלם. בהשפעתה ביקרנו במושב הזקנים, בבית־היתומים ובבתי עניים שלא חסרו בעיר. הציעה להפריש מארוחותינו בכיתה לילדים רעבים. למטרה זו עמד סל בכיתה, לתוכו היינו שמים חלק מארוחותינו. אחרי השיעורים היינו מביאים את החבילות עם האוכל לילדים הרעבים.

במאי 1936 היה בסובאלק פוגרום, שהתבטא בשבירת חלונות ראווה בחנויות השייכות ליהודים ובידוי אבנים. אנחנו גרנו ברחוב ויגרסקה, רחוב שהיה מאוכלס כמעט כולו בפו־לנים. ברור שהשקצים המקומיים לא פסחו על ביתנו וכיבדו אותנו הראשונים בכמות ניכרת של אבנים. בחלונות לא נשארה אפילו שמשה שלמה אחת. מזל שהאבנים לא פגעו בנו, רק ברהיטים ובתנור החרסינה הגדול שהיה בחדר. כל הלילה היינו שרויים בפחד ולמחרת התלבטו בבית אם לשלוח אותי לבית־הספר. והנה בבוקר השכם לפני הלימודים באה הגברת עפרון מביתה שהיה מרוחק מביתנו לראות מה מצבנו. לאחר שהרגיעה אותנו הלכתי יחד אתה לבית־הספר. אין פלא שהמעשה הזה נשאר חרות בלבי.

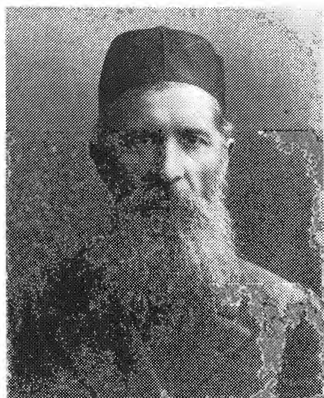
דברי אלה הם בעיני בבחינת מצבת זכרון לאשה הנדיבה והמחנכת המסורה ללא גבול לחניכיה, אשר נספתה בין שאר קדושי סובאלק בטרבלינקה. אשה שכה האמינה באנשים ובאנושות.

שושנה מלמן (קיצור)

חיים מנדל פרידמן

בפי כל היה נקרא חיים־מנדל פרידמן. אילו היה אומר מישהו בסובאלק "חיים מנחם פרידמן" לא היה איש מזהה אותו.

אביו של מנחם־מנדל, רפאל, עסק במסחר והיה בעל אמצ־

עים; הוא היה תלמיד־חכם ונדבן. בגין מעשיו הטובים כינוהו "הצדיק".

חיים־מנדל פרידמן היה צנוע, רב־פעלים ועוזר לאחרים, ליהודים ולגויים, שלא על מנת לקבל פרס. אשתו מרים (מערי)־רבקה מבית מבזס ממריאמפול, הייתה קרובה שלו, כמינהג הימים ההם. היא הייתה בעלת מרץ בלתי־נלאה וקלה לכעוס. יכלה לעסוק בהרבה עניינים בבת אחת.

היו להם 7 ילדים – 4 בנים ו־3 בנות.

חיים־מנדל פרידמן היה תלמיד מצטיין בישיבת וולוז'ין. הרב מימון, שר הדתות הראשון של מדינת ישראל, חברו של חיים־מנחם פרידמן, כותב בספרו "הציונות הדתית", כי 8 תלמידי ישיבת וולוז'ין, וביניהם חיים־מנחם פרידמן, הפכו את הציונות למעשה והקימו את תנועת "המזרחי". מעשה זה כמעט שגרם לגירושם מהישיבה. בימים ההם הציונות לא הייתה שונה בהרבה מכפירה.

כבר בגיל צעיר היה חיים מנדל עסקן ציוני מסור ונלהב. כשהתארגנה בעיר סובאלק הקבוצה בשם "חובבי ציון", לק־ניית קרקע בא"י בשביל חבריה, היה מראשוניה ומראשיה. הוא היה גם בין ראשוני קוני הנחלה באדמות חדרה, אשר נקנו על־ידי י.ד. בוטקובסקי ב־1889 כשליח החברה.

עיסוקיו בענייני ציבור היו מגוונים. בהיותו מגדולי הסוחרים בעיר היה יושב־ראש אגודת הסוחרים, אולם רוב זמנו היה מוקדש לענייני ציבור וללימוד תורה. בצעירותו נבחר כסגן יושב־ראש ועד הקהילה, ולאחר מכן כיהן שנים רבות כ"ראש הקהל" ויו"ר ועד הקהילה של סובאלק, תפקיד רשמי, שהיה מעוגן בחוקי המדינה.

ביתם של מרים וחיים־מנחם היה בית פתוח, חם, רגיש ואוהב. בסובאלק היו שואלים: "לשם מה קיימים עניים בעיר?" והתשובה: "כדי שיהיה לחיים־מנדל למי לתת צדקה".

לקראת הסדר הייתה מרים מחלקת לעניי העיר בורשץ' מחביות גדולות שהייתה מכינה ומעמידה במחסן החנות, וגם דגים ממולאים, כדי שלעניים יהיה סדר כהלכתו. כאשר מרים הלכה לשוק עם בנותיה הייתה אומרת להן: "קנו בשוק אצל מי שזקוק ביותר לפרנסה ולא היכן שיותר זול – אצל אלמנה ואצל משפחה מרובת ילדים".

מרי וחיים־מנדל דאגו לכל אדם באשר הוא אדם. כפי שהוא שלח עצי הסקה לכומר הפראבוסלאבי החולה, כך דאגו בני הזוג לעוזרת הגויית שהזדקנה. עם חזרתה לכפר הם נתנו לה סכום כסף שיספיק לה לקיום לכל ימי חייה. הייתה זו פנסיה לפני שהיה קיים המושג עצמו.

ח.מ. פרידמן עמד בראש אגודת ש"ס והרבה ללמוד תורה בקביעות ובבקיאות. יחד עם זה היו לו עסקים נרחבים: עסק סיטונאי למצרכי מזון, בית־חרושת לסבון, בעלות חלקית במנסרה וכן חנות למצרכי מזון בניהולה של מרי אשתו.

עם כל אדיקותם הדתית היו מרי וחיים־מנדל פתוחים לרוח הזמן, אך עמדו על עקרונות. הבנים והבנות למדו עברית בגימנסיות עבריות ואפילו חיים־מנדל למד לדבר עברית שוט־פת בהברה הספרדית.

היה זה מובן מאליו שבניו עלו ארצה. בנו בכורו קופל היה היחיד שנשאר עם חיים־מנדל כדי לעזור לו בניהול עסקיו.

הראשונה מבית פרידמן, פרידה־גילה, עלתה לארץ ב־1920. היא אמה של בעלת מחקר על משפחת פרידמן. יתרם עלו בזה אחר זה עד 1935.

מרים (מרי)־רבקה נפטרה טרם זמנה ממחלת הסוכר. חיים־מנדל נפטר בשנת 1938 ולא עבר את השואה.

י.א.

יעקב קוסנירז'יצקי

אחרון ראשי ועד הקהילה היהודית בסובאלק

נולד ב־1888 למשפחה מסורתית אמידה. קיבל תחילה חינוך תורני וב־1906 סיים "בית־ספר פרטי גבוה למסחר". בצעירותו נלחם לטיפוח בתי ספר פולניים באזור סובאלק, שהיה שייך אז לרוסיה. אחר הגיע פילסודסקי לשלטון הוענק לו על כך אות הצטיינות.

בתחילה עסק קוסנירז'יצקי בבורסקאות והיה מחבריו הפעילים של ארגון בעלי המלאכה. אף כי זנח עם הזמן את מקצועו זה ועבר לעסקי ביטוח, הוא המשיך לפעול למען ארגונו הקודם ובתמיכתו נבחר לכהן כנציגו בעירייה ומונה בה לראש מחלקה (לאבניק).

פוליטית היה קוסנירז'יצקי שייך ל"פולקס־פרטיי" (מפלגת העם), שחבריה נקראו בפי העם "פולקיסטים", תמכו באידיש והתיחסו בקרירות לציונות, אולם לא הגיעו לעויינות ה"בונד" לציון.

בין תפקידיו הציבוריים יש לציין כי שימש במשך שנים כיו"ר המועצה של הבנק העממי בסובאלק.

בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה התקרב לציונות ונבחר כיו"ר ועד הקהילה.

מ'

ד"ר יעקב רובינזון

בן דוד. נולד בשנת 1889 בסארהיי. מצאצאי הרב הגאון ר' איצ'לה סייניער, שהיה רב בסייני בשנות ה־80–90 של המאה השמונה־עשרה. למד בגימנסיה הרוסית בסובאלק. פעיל בסובאלק כציוני נלהב. באותם ימים היה בר־הפלוגתא של המנהיג הבונדאי גליקסון.

למד משפטים באונ' וארשה. ייסד את הגימנסיה העברית בווירבאלן ושימש מנהלה. מראשי המדברים בוועידות הקהי־לות וב"ועד־הארץ" דליטא. היה ציר ב"סיימים" הליטאים וראש הסיעה היהודית בהם. פעיל ב"תנועת־המיעוטים" באירופה ומרצה בקונגרסים שלה. יועץ משפטי במשלחת ליטא בביה"ד הבינלאומי בהאג. יו"ר המרכז הציוני. היה מגדולי עורכי־הדין בליטא. משנת 1941 בארה"ב. מרצה באונ' קולומביה במשפט בינלאומי. מנהל המכון לעניינים יהודיים שעל־יד הקונגרס היהודי באמריקה. יועץ לתובע של ארה"ב במשפט נירנברג (1945). יועץ מיוחד לוועדה לזכויות האדם שעל־יד מזכירות האו"ם. בשנת 1947–1948 יועץ משפטי של הסוכנות ואח"כ של משלחת ישראל באו"ם. סגן יו"ר הוועדה המשפטית של עצרת או"ם במושבה בפאריס (1950). ממנהלי "יד־ושם".

במשפט אייכמן היה יועץ לתובע של מדינת ישראל. ד"ר רובינזון הוא מחברם של ספרים רבים על נושאים של חוק בינלאומי, מיעוטים לאומיים ועוד, עם הארה מיוחדת של הקשר בין אלה לעם היהודי.

ד"ר נחמיה רובינזון

פרופ' לפיסיקה. נולד בווישטיניץ. למד פיסיקה ומתמטיקה באונ' ברלין ופראג. בשנת 1927 הוכתר וקיבל תואר ד"ר לפיסיקה.

בשנת 1930 עלה ארצה. שימש אסיסטנט במח' לפיסיקה

באונ' העברית בירושלים ובטכניון בחיפה. בשנת 1947 נשלח לארה"ב ללמוד בעיות קרינה סולרית ועם שובו נתמנה לראש המעבדה הסולרית בטכניון. במשך שנים הורה פיסיקה, אסטרונומיה ומטאורולוגיה בביה"ס הימי בחיפה. עסק הרבה בחקר האקלים בתוך בניינים. המציא את ה"אינסולוסקופ". הוכתר כבר־סמכא בינלאומי בשטח הקרינה הסולרית. נשיא הוועדה לקרינה סולרית של "החב' הבינלאומית לביוקלימטולוגיה ולביומטאורולוגיה". השתתף בוועידות בינלאומיות רבות. פרסם מאמרים ועבודות־מחקר רבות בעתו־נות מקצועית וכללית. השתתף בחיבורו והיה עורכו של הספר "Solar Radiation", שהושלם ויצא־לאור לאחר מותו ומהווה מעין סיכום לעבודת־חייו. נפטר על סיפון האוניה "ביל"ו" בדרכו חזרה מוועידה במוסקבה והובא לקבורות בחיפה.

ד"ר נתן רובינזון

משפטן. נולד בוּוישטיניץ. קיבל חינוך כללי ויהודי. למד באונ' יינה, גרמניה. שם קיבל תואר ד"ר. בשובו לליטא עבד בתור עו"ד. בשנת 1940 בא לארה"ב. עבד כחוקר במכון לעניינים יהודיים ואח"כ כמנהל המכון. התמסר לבעיית זכו־יות האדם. היה חלוץ בחקר בעיות הרכוש היהודי שאבד בימי השואה ובענייני פיצויים. שימש יועצה הראשי של ועידת התביעות מגרמניה. זכה להערכה רבה על עבודתו בעולם היהודי והלא־יהודי. ערך וכתב ספרים על נושאים של זכויות האדם, קרבנות המלחמה בהדגשת הפליטים היהודיים. נפטר בארה"ב.

לפי ס. רגנסברג

ד"ר פנחס רובינזון

ד"ר פנחס רובינזון, אחיהם של יעקב, נתן ונחמיה, נולד בשנת 1910 בסובאלק. אביו דויד היה איש משכיל, מורה לרוסית בבית־ספר בסובאלק. היה זה בית מסורתי וההורים דאגו בראש וראשונה להשכלת ילדיהם.

בשנת 1926 עזב פנחס רובינזון את סובאלק והגיע לירוש־לים, בה סיים את הגימנסיה המקומית. שנה אחת למד פילוסופיה בירושלים ואחר־כך נכנס לפקולטה לרפואה באוניברסיטת ברלין. באותו זמן החלו כבר הנאצים להשתולל בגרמניה ופנחס יצא לשווייץ, בה סיים את לימודי הרפואה באוניברסיטת באזל והתמחה במחלות ילדים.

מבאזל חזר לירושלים ועבד כרופא ילדים בבית־החולים "הדסה" עד שנת 1940. באותה שנה התגייס לצבא הבריטי ויחד עם משלחת צבאית, בראשותו של הקולונל וינגייט, הגיע לחבש ובמשך שנה נמצא קיסר חבש, היילה סלאסייה, שחלה אז, בטיפולו. מאז החלה גם הקריירה הבינלאומית של ד"ר רובינזון.

מחבש הוא יצא עם הצבא הבריטי לאיטליה, שם פעל למען אונר"א ואחר־כך בבית־החולים היהודי המרכזי לפליטים. מכאן יצא לווינה, שם פעל בשם ה"ג'וינט". כעבור שלוש שנים חזר לתל־אביב, בה נתמנה כראש שירותי הבריאות בתל־אביב.

בשנת 1954 נתמנה ד"ר רובינזון כראש שירותי הבריאות בדרום־מזרח אסיה של האו"מ, ומקום מושבו היה בניו־דלהי. נוסף לכך מילא ד"ר רובינזון שליחויות לאין ספור בארצות אחרות למען האו"מ.

הוא כתב שני ספרים: "ילדך", שתורגם לכמה שפות וספר־לימוד באנגלית על מחלות ילדים.

מ'

שמואל־יצחק ריזנברג

יו"ר ההסתדרות הציונית בסובאלק עד שנת 1923. נולד בכפר מאזובייץ השוכן 7 ק"מ מהעיירה ז'טל. הוריו לא נמנו עם העשירים, אבל כיוון שניחן בכשרונות, למד אצל המלמ־דים הטובים ביותר בעיירה. שם למד עד גיל 14, אך ורק תלמוד. אביו היה ידען גדול בתלמוד ועמד בעקשנות על דעתו: אין צורך בעברית וברוסית.

כאשר מלאו לו 14 שנים, נשלח לוולוז'ין, ושם, כפי שכתב בזכרונותיו, טעם מעץ הדעת ולמד עברית על בוריה, רוסית ועוד. היה "אקסטרן" (תלמיד מחוץ לבית־הספר) כרבים אחרים בתקופה ההיא. היה למורה וגם המשיך בלימודיו, תחילה בסובאלק ואחר־כך בווארשה. משהגיע לפרקו פקד עליו אביו "לעשות שידוך" ובפקודת אביו וגם לפי קול לבו נשא את בת דודתו שרה, אותה הכיר בחתונת אחיה. כנדוניה

קיבל הזוג הצעיר שטר־חוב של בעל־אחוזה בסך 400 רובל, שזמן הפרעון שלו היה אחרי שנתיים. אחרי החתונה התברר ששוויו של השטר הנו 180 בלבד ובסכום הזה החל לנהל עסקים, תחילה בווסילישוק (עיירה בפלך וילנה). התחנות הבאות – לומז'ה, סטוצ'ין וסובאלק. במרוצת הזמן נבחר וקיבל תואר "דרוגיסט", דבר שאיפשר לו לקיים מחסן תרו־פות. כך חייתה המשפחה עד מלחמת העולם הראשונה.

המלחמה שיבשה כליל את חיי המשפחה. שמואל יצחק ריזנברג, שנבחר בינתיים כיו"ר הקהילה היהודית בסובאלק, חש עצמו כבן־ערובה. מדי פעם בפעם הוזמן למפקדת הצבא הרוסי־הצארי. החזית הייתה קרובה מאוד לעיר, וכל פעם היו מטילים עליו כל מיני האשמות שונות ומשונות, כגון: "יהודי דהר סמוך לחזית על גבי סוס לבן – האם איננו מרגל?"

בעקבות המלחמה והכיבוש הגרמני נתפרדה המשפחה: האב והבן משה מצאו את עצמם ברוסיה, בן שני גויס לצבא הגרמני, והאם עם שני ילדים נשארו בסובאלק. אחרי המלחמה התאחדה שוב המשפחה והתאוששה ואז גם חלה תקופת העבודה הציבורית הפוריה של שמואל יצחק ריזנברג. פעילות זו נפסקה בשנת 1923, כאשר לקה בהתקף לב ובשיתוק יד ימין וגם התחיל להתקשות בדיבורו. אך גם בתקופה זאת כתב מכתבים לבנו אברהם בבאר טוביה, המעידים על התעניינותו העמוקה בכל המתרחש בארץ. רוב המכתבים כתובים עברית.

כך למשל הוא כותב במכתבו מיום 3 במארס 1929:"... עליכם (הכוונה להתארגנות לקראת בניינה מחדש של באר טוביה שנהרסה במאורעות 1929) לפעול נמרצות בקונגרס הציוני. עליכם לשגר ציר לקונגרס או לייפות כוחו של ציר מטעם תנועת העבודה – עם תביעה נמרצת לשבץ לכם קרקע".

ובמכתבו מה־2 בנובמבר 1929 (5 ימים לפני מותו) כתב לבנו אברהם: "... דעתי נוטה לפת חרבה של התיישבות – וטוב טוב לצבי ולדניק (בניו של אברהם) כי יהיו עובדי אדמה פשוטים מהיות פרופסורים אנשי שם..."

הוא נפטר ביום ד' מרחשון תר"ץ (7.11.1929) בשנת ה־63 לחייו.

אריאל

אהרן שיינמן

בחוגי "החברה הגבוהה" בסובאלק נחשב אהרן שיינמן לכבשה השחורה של משפחתו. אביו, דוד, בנקאי בן בנקאי, לא שבע ממנו נחת, כי למרות כשרונותיו הבולטים במקצוע המשפחתי, ברור היה כי הוא לא ילך בעקבות אביו ולא ימשיך בניהול הבנק, כי מצעירותו נמשך לסוציאליזם, ב־1902 היה בין מייסדי ה"בונד" בעיר ואף כינס את אספותיו הבלתי לגליות במשרדי הבנק ללא ידיעת אביו.

ב־1905 השתתף בהפגנה האנטי־צארית הגדולה, שסובאלק לא הכירה כמותה לפניה. בשלבי המלחמה המאוחרים עבר עם אשתו ועם בתו התינוקת לרוסיה, הצטרף לסוציאל־רוולוציונרים וכמו רבים מהם לקח חלק פעיל במהפכה הבולשוויקית. כאן התגלעו כשרונותיו הפיננסיים המיוחדים גם בקנה־מידה בינלאומי; הוא עלה משלב לשלב במנגנון אוצר המדינה הצעיר, השתתף בכינון המטבע (זמנית) בזמן ה"נֶאפּ" (מדיניות כלכלית חדשה), התמנה לסגן קומיסר האו־צר (1921) ולמנהל הבנק הממלכתי. הופעת חתימתו על הצ'רוונצים (הרובלים) החדשים הנציחה את שמו.

נראה הדבר, כי עלייתו המדהימה של הבן לא הרשימה ביותר את האב, כי הוא אמר: "שטר כסף שבני אהרן חתום עליו לא הייתי מקבל בבנק שלי..."

בינתיים חזרה אשת אהרן ובתם לסובאלק והקשר ביניהם נותק.

אחר שנים אחדות נסע שיינמן בראש משלחת רשמית לארה"ב בעניין מלווה למדינה הענקית הגוועת ברעב. המשא ומתן הצליח, אולם לשיינמן גונב סוד על־ידי ידידיו, כי סר חנו בקרמלין וכי אורבת לו סכנה "בבית". הוא השתהה בארה"ב וכשנדרש בתוקף לחזור, סרב ועל כך נשפט שלא בפניו ונדון למוות.

אם כי הקשר האישי בינו ובין משפחתו לא חודש, הוא תמך מאז התנערותו מתלותו ברוסיה באשתו ובבתו עד לפטירתו. בתו נדיה, נערה אינטליגנטית ויפה, נזכרת כאחת מבנות הכיתה המחתרתית של בית"ר בגימנסיה הממשלתית לבנות בכתבתה של רחל ברשאי בפרק "בתי הספר".

אהרן לא נשאר זמן רב בארה"ב ועבר לברלין. שם חזר לעסקים הפיננסיים, אלא שהפעם לעסקיו הפרטיים שלו. לפי גרסה אחרת הוא חי חיי רווחה מההון שצבר בשהותו בארה"ב.

כאן הייתה הביאוגרפיה מסתיימת, אלמלא יד המקרה שהוסיפה מידע על המשך חייו של שיינמן.

ב־1931 חי בעיירה ליד פראג שבצ'כוסלובקיה פליט רוסי כבן 35 בשם גן. בדירה קטנה בעלת קומותיים שכר את הפינה שמתחת למדרגות, תלה בחזיתה מעין פרוכת משולשת ושמח בחלקו, כי למשכן טוב מזה לא יכול היה להרשות לעצמו. באותה דירה שכר חדר סטודנט סובאלקאי שהתקרב אל גן ושוחח אתו מפקידה לפקידה: גן השתייך ברוסיה לצמרת הסוציאל־רוולוציונרים, שלא הלכו בתלם הבולשוויקים ונשפט כאחד מ־53 "מתנגדים למהפכה" לגירוש לסיביר. הוא הצליח בדרך לא דרך לברוח ולהגיע לצ'כוסלובקיה. אם־כי עורך־דין היה במקצועו, עבד כפועל פשוט בביח"ר למלט, כי שבור בנפשו היה ולא הצליח ללמוד צ'כית. גן סיפר לסטודנט, כי הוא מקבל מזמן לזמן חבילות מזון ובגדים מחבר יהודי מברלין ושמו שיינמן. כשפירט בתיאורו של החבר ובקריירה המפליאה שלו, קרה הסטודנט: "הרי זה בן עירי ואני מכיר את אשתו ואת בתו!" – מקרה מוזר ללא ספק. והנה אשר הוסיף גן: "לאחרונה מתנהג שיינמן בדרך מוזרה – אם־כי מעולם לא היה שייך למאמינים באלוהים, הפך משום מה לאדם דתי מאוד, השומר על כל פרטי הפולחן הדתי. אולי תסביר לי, מה

פירושה של הקופסה השחורה, שהוא שם בוקר־בוקר על מצחו ושבמעמד זה אסור לדבר אליו?...״

אהרן שיינמן נפטר בתחילת שנות השלושים בברלין, יש אומרים, כי איבד את עצמו לדעת.

מוזיקאים

יגאל ורד

שמואל דושקין

נולד בסובאלק ב־1897. למד נגינה בכינור אצל רמי (Rèmy) בפדיז וכן – יש אומרים – התמחה אצל קרייזלר. את הופעת בכורתו האירופית ערך ב־1918 ואילו באמריקה הופיע לראשונה עם תזמורת ניו־יורק ב־1921 תחת שרביטו של וולטר דַמרוֹש. בארה״ב המשיך להתמחות אצל המורה הדגול ליאופולד אַואֶר, מורם של אֶלמן, חפץ, סיידל וצימבליסט. דושקין ערך מסעות קונצרטים בכל רחבי תבל, אך בחר להשתקע בארה״ב. שם נפגש והתיידד עם המלחין איגור סטרַראווינסקי ושני השמות נקשרו קשר הדוק. דושקין התמחה בביצוע יצירותיו של סטרווינסקי. למעשה, כשחיבר המלחין את הקונצ׳רטו שלו לכינור, שימש לו דושקין כיועץ קבוע והיה ראשון המבצעים של היצירה המוגמרת (ברלין, 1931). יצוין כאן, כי הוא היה ראשון המבצעים גם של יצירתו של ראוול ״ציגאן״ (אמסטרדם, 1926). הוא אשר ניגנה לראשונה גם בארה״ב.

מלבד לקונצ׳רטו לכינור, שימש דושקין ככנר־יועץ לסטראווינסקי גם בחיבורן של יצירות אחרות, כמו הדואוֹ קונצ׳רטנטה, הדיוורטימֶנטו לכינור והסויטה האיטלקית. רוב ההקלטות שהותיר אחריו הן מפרי עטו של ידידו סטראווינסקי, כאשר הוא מלווהו בפסנתר. את הקונצ׳רטו לכינור של סטראווינסקי הקליט דושקין עם תזמורת לאמורו (Lamoureaux), אף זאת תחת שרביטו של המלחין.

שמואל דושקין השקיע מאמצים מרובים בכתיבה פדגוגית על נושא הנגינה בכינור וכן ערך יצירות לא מועטות והתאימן לכלי זה. על־אף אי־התבלטותו בלהטוטי וירטואוזיות וטכניקה מהממת, הצליח להטביע את חותמו על אומנות הנגינה בכינור. זאת הוא השיג על־ידי השקעת מאמצים רבים להבנתה ולקידומה של המוזיקה בת־זמננו. עם היצירות אשר השמיע נמנות אלה של ויקטור ריאטי, וירג׳יל טומסון, ג׳ורג׳ גרשווין, מלבד, כמובן, יצירותיו של סטראווינסקי.

שמואל דושקין נפטר בארה״ב ב־1967.

יוסי (יוסף) חסיד

(פרטים ביוגרפיים מלאים ב״גאון שהוכרע״ בעמ׳ 217)

בערל כהן (יב״ס)

רבנים

על כיסא הרבנות של סובאלק וסביבתה ישבו לעתים קרובות גאוני עולם. די להזכיר את שמו של ר׳ יצחק־אייזיק חבר, רב בסובאלק, או של ר׳ יהודה בכרך, רב בסייני. פיליפוּבה התגאתה בר׳ חיים פיליפובר, ראצק – בר׳ חיים ראצקר. אחר שמונה שנות רבנות בסובאלק עבר ר׳ שמואל מוהליבר לקהילה הגדולה ממנה בהרבה – ביאליסטוק, ור׳ דויד־טבלה קצנלנבוגן נתקבל מכיסא הרבנות בסובאלק כרבה הכולל של פטרבורג.

אין זו התפארות שווא כשבמודעה של קהילת סובאלק ב״המגיד״ בשנת 1858 בדבר רב חדש נאמר, שסובאלק הייתה תמיד ״כס משרת הרבנות לגדולי זמננו״. מערכת ״המגיד״ מעירה על סובאלק, כי ״... מעולם ישבו בה על כס ההוראה גדולי ישראל אנשי שם״. אין גם כל גוזמה בדבריו של הרב בסייני ר׳ משה בצלאל על עירו, כי ״גאוני עולם ישבו בה כסאות למשפט״.

ראשוני הרבנים בסובאלק

אין כל ידיעות בטוחות, מי היה הרב הראשון בסובאלק. אבל אפשר לקבל כדבר קרוב לאמת, שהיה זה רב בשם ר' אברהם־אבלה בר' מרדכי. בשנת תר"א (1841) עדיין כיהן ר' אברהם־אבלה זה כרב בסובאלק, מכאן שעל ספר שהופיע באותה שנה, נמצא שמו בין נותני ההסמכה הרבניים.

בשנת 1808 היו בסובאלק 44 יהודים. הקהילה היהודית גדלה שם במהירות ובראשית שנות ה־40 מנתה כארבעת־חמשת אלפים נפש – קהילה גדולה. הואיל ואין זה מתקבל על הדעת, שעדה יהודית כה גדולה נשארה עשרות שנים בלי רב, והואיל ולא ידוע לנו על רב אחר, יש לשער, כי ר' אברהם־אבלה היה רב בסובאלק כ־20–25 שנים.

על העובדה שכיהן כרב בסובאלק בסוף שנות השלושים יעיד גם הפרט ששמו נמצא בראש רשימת מנויים סובאלקאית מאותו זמן, בהתאם למנהג של אותם ימים להציב את שם הרב בראש. נוסח מצבתו בבית־העלמין הישן הוא: "ר' אברהם בן ר' מרדכי רב דפה נפטר ביום כ"ד כסלו בשנת תר"ב לפ"ק. תנצב"ה" (1841).

גם רבה השני של סובאלק היה רב בשם אברהם־אבלה, אלא ששם אביו היה ברוך. ר' אברהם־אבלה בן ברוך נפטר בשנת 1850.

גם על הרב השני של סובאלק ישנם פרטים מועטים. אביו, הגאון ר' ברוך, היה רב באפטה ויחוסו מגיע עד רש"י. ר' אברהם־אבלה היה רב ומקובל. אמרו עליו שלמד 145 פעמים את תלמוד בבלי וירושלמי ו־200 פעם את "זהר".

ר' יצחק־אייזיק חבר

אחרי פטירתו של ר' אברהם־אבלה בן ברוך תפס את כיסא הרבנות בסובאלק ר' יצחק־אייזיק חבר, אחד מגדולי הגאונים בזמנו. ר' יצחק־אייזיק היה גם מקובל גדול וחיבר ספרים רבים על קבלה. ר' יצחק־אלחנן, רבה של קובנה, כתב עליו: "היה גדול בחכמת הקבלה יותר מכל החכמים בדורו". כאשר היה בן־ששים, הספיק כבר ללמוד ששים פעם את הש"ס.

ר' יצחק־אייזיק חבר היה במשך 37 שנים רב בערים שונות, האחרונה בהן סובאלק, בה כיהן 4 שנים. הוא נולד בשנת 1789 בגרודנה. קהילת סובאלק העריכה מאוד את הזכות שנפלה בחלקה על ידי כהונתו בה כרב ונהגה בר' יצחק־אייזיק בכבוד רב. הוא עצמו כותב על בעלי־הבתים בסובאלק: "מצאתי לבבם נאמן אתי להחזיק בימיני לעת זקנותי". הוא משבח מאוד את "חכמי העיר" ומזכיר בהכרת תודה את הגבירים ר' יחזקאל ליפסקי ור' אברהם רוזנטל, שנתנו "סכום גדול" כדי להדפיס את ספרו "בניין עולם".

ר' יצחק־אייזיק נפטר בסובאלק בתרי"ג. בצוואתו ביקש כי מצבתו תהיה פשוטה ביותר וכי בהספדים לא יכנוהו לא גאון ולא גדול.

מהו מוצאה של משפחת חבר?

"חבר" הוא, כידוע, תואר חשוב אצל יהודים, אם כי קטן מהתואר "רב". קיימת איפוא סברה, כי מהתואר "חבר" נובע שם המשפחה של ר' יצחק־אייזיק. סברה דומה אומרת כי סבו, חייט פשוט, היה מהלך בכפרים כתופר ובגלל צדקותו ותמימותו הגדולה כינו אותו "חבר".

ייתכן מאוד, שר' יצחק־אייזיק שייך גם לאותה משפחה מפורסמת, שראשה הראשון חי כבר לפני 300 שנים – ר' יוסף חבר מווינה, "אוד מוצל מגזירת וינא".

ר' יחיאל הלר

ר' יחיאל הלר (העליר), הוא צאצא למשפחת רבנים מפורסמת, שייחוסה מגיע עד לתוספות יום־טוב. ר' יחיאל היה קשור מבחינה משפחתית עם המשפחות הידועות בכרך ואפרתי, שהוציאו רבנים רבים.

ר' יחיאל נולד בשנת 1814 בקיידאנוב. מ־1836 עד 1843 כיהן כרב בהלוסק, אחר כך בוולקוביסק, ובסוף 1853 תפס את כיסא הרבנות בסובאלק והחזיק בו עד שנת 1858 כשעבר לפלונגיאן.

ר' יחיאל הלר כתב תשעה חיבורים, בתוכם "כבוד מלך" (פטרבורג, 1856). לפי הוראת הממשלה הרוסית תורגם "כבוד מלך" לרוסית ולגרמנית. התרגום נעשה על ידי ליאון מנדלשטאם. משרד החינוך הרוסי שלח לר' יחיאל מכתב־תודה על חיבורו.

ר' יחיאל הלר ידע היטב גרמנית וגם רוסית. ידיעת שפות היה קו אופייני כמעט של כל רבני סובאלק.

ב"המגיד" 1858 (מס' 32) הופיעה מודעה על כי סובאלק מחפשת רב. אגב, מתפרסמים שם גם דמי השכירות – 15 רובלים בשבוע, "מלבד הכנסת הרב".

ר' שמואל מוהליבר

אחרי הרב ר' יחיאל הלר הייתה סובאלק כמעט שנתיים בלי רב. הצורך למצוא יורש לכיסא הרבנות, שישבו עליו ר' יצחק־אייזיק חבר או ר' יחיאל הלר, לא היה דבר קל. נוסף לכך חיפשו בעלי־הבתים בסובאלק רב שניחן לא רק בתורה ובחכמה, אלא גם בידע בהליכות עולם. סוף סוף הוסכם לגבי מועמדותו של ר' שמואל מוהיליבר, או מוהליבר.

ר' שמואל מוהליבר נולד ב־1824 בגלובוקה, פלך וילנה. היה מגדולי רבני רוסיה, מראשי חיבת־ציון ומאבות הציונות הדתית. גדולתו התבטאה ברוחב אופקיו; כי עם היותו איש דת מעמיק אדוק וקפדן, לא הניח ידו מכל הקשור בעם היהודי ובעתידו, הוא עמד בקשרי מכתבים בהלכה עם גדולי דורו; עם זאת הגה בספרי ה"חקירה" הדתית ובספרות העברית החדשה ועל־פיהם הכיר את הזרמים החדשים ביהדות; הוא הטיף

לשיתוף פעולה עם המשכילים לטובת העם ולאיחוד התורה והחכמה בעוד מועד. הוא נמשך לרעיון יישוב א"י. כבר לפני פרעות 1881, ומייד לאחריהן, יצא לעשות למען הטיית זרם ההגירה לא"י.

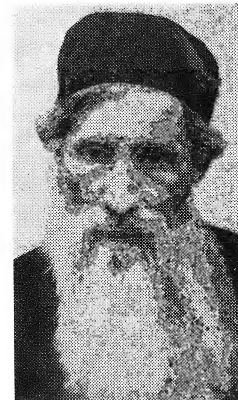
הרב מוהליבר היה בין המשפיעים על הבארון א. רוטשילד למען יתמוך במושבות הראשונות. ביזמתו ייסד הבארון את עקרון.

ב־1888 הצטרף **למתירים**, בתנאים מסויימים, **את עבודת האדמה** בא"י בשנת השמיטה.

ר' שמואל הגיע לסובאלק ב־1860 ממשרת רבנות בשאקי. הרב י.ל. פישמן (מימון) מעיר בצדק שרק בסובאלק החל פרסומו של ר' שמואל מוהליבר כגאון ועוד יותר כעסקן ציבור בעל היקף עולמי.

זמנים קשים עברו עליו בימי רבנותו בסובאלק – המרד הפולני השני וראשית הרעב האיום בשנת 1868.

בזמן המרד הפולני היו בסובאלק ובסביבה יהודים, שאהדו את המורדים הפולניים. היו גם יהודים פעילים במרד. כך,

למשל, אנו יודעים, כי פאכוצקי מסובאלק הוגלה לשנים רבות לסיביר על השתתפותו במרד. בנו, העתונאי וילהלם פאכוצקי גם נולד במקום גלותו בסיביר. עורך־הדין שלמה טובולובסקי התחמק בנס מהגליה לסיביר פטרו אותו בשנתיים מאסר על השתתפותו במרד. שמואל רוזנטל, שהיה יותר מאוחר שחמט־אי ידוע, נאלץ לברוח מסובאלק אחרי המרד.

ממעשי השתדלנות של ר' שמואל מוהליבר אצל הרשויות אפשר לראות כי יהודים רבים נוספים מסביבות סובאלק היו מעורבים במרד של שנת 1863, אם כי ייתכן שבחלקם נפלו בפח על לא עוון בכפם.

מה היה יחסו האמיתי של ר' שמואל מוהליבר למרד הפולני לא ידוע לנו. באורח רשמי התנגד לו בתוקף. ברוח זאת השמיע דרשות והזהיר יהודים לבל ישתתפו במרד. מובן שהודות לכך נשא חן בעיני השלטון ואף קיבל אות הצטיינות מהממשלה הרוסית. מאותה סיבה הצליח ר' שמואל מוהליבר להציל מעבודת־פרך וממוות הרבה יהודים מסובאלק, כפי שמדגישים כל כותבי תולדותיו.

יהודי סובאלק אהבו לספר במשך שנים רבות את ה"נס" כיצד ר' שמואל הציל יהודים מקומיים מתלייה בטוחה. הדבר היה בערב יום־הכיפורים, כאשר נודע לר' שמואל, כי יהודים אחדים מסובאלק (לפי גירסה אחת – 10) נדונו למוות בעוון ריגול בזמן מרד הפולנים ב־1863, וכי ביום הכיפורים ייתלו בפומבי. ר' שמואל מוהליבר אץ למושל, ושהה שם שעות רבות, מפני שהמושל סירב בתוקף לקבלו. כאשר ר' שמואל הגיע לבסוף אליו, השיג בדבריו החכמים ובדמעותיו החמות קודם כל, שיהודים אלה לא ייתלו לפחות ביום־הכיפורים ואחרי החג הצילם לגמרי ממוות.

שתדלנות כזאת סיכנה מאוד את השתדלן עצמו ור' אברהם משה רבינוביץ', רבה של פופלין שבליטא, כותב במאמר־ההספד שלו על ר' שמואל מוהליבר, כי "פעמים רבות סיכן את חייו עד מוות".

לא תמיד הצליח הרב להציל כך יהודים שהואשמו בהשתתפות במרד. ואכן, בזמן רבנותו בסובאלק נתלה שם בפומבי ב־2 במארס 1864 מורד יהודי בשם לייב בן מרדכי לייבמן. הוא נדון על ידי בית־דין צבאי רוסי על כי השתייך למורדים, קיבל אצלם דרגת סמל ז'נדרמים־תליינים, הוציא לפועל פסק־דין מוות נגד רוסי והשתתף בשוד קופה.

ר' שמואל מוהליבר פעל רבות למען העניים היהודיים במקום, בשעה שהחל הרעב הגדול בשנת 1868. הודות ליזמתו סופק אוכל חינם לרעבים יהודיים במטבחי הקהילה. הוא הנהיג מעין מס, שכל יהודי (לא רעב) של העדה בסובאלק חייב לשלם חצי אגורה מכל ליטרת בשר ומכל ליטרת מלח, שהוא קונה, לטובת הרעבים היהודיים בעיר. יותר מאוחר בוטלה התקנה הזאת, מפני שהתברר שהיא נוגדת את החוק.

עדת יהודי סובאלק הייתה מאוכזבת מאוד, כאשר רבם החליט, אחרי 8 שנים, לקבל את כיסא הרבנות בראדום. רגשי הכבוד אליו עוד היו עזים אחרי שנים רבות, וכאשר כל חובבי־ציון בעולם חגגו יותר מאוחר בביאליסטוק את יובל ה־70 של ר' שמואל מוהליבר, נמצאו בין האורחים גם השלי־חים מסובאלק.

בשעה שר' שמואל מוהליבר רצה לעזוב את סובאלק, לא רק ראשי העדה, אלא גם המושל ניסו להניאו מכך.

ר' שמואל מוהליבר ידע גרמנית, רוסית ובאופן מיוחד היטיב לדעת פולנית.

ר' שמואל לא השאיר אחריו שום ספרים, אבל רבים מחידושי־התורה שלו פורסמו בכתבי־עת תורניים ובחיבורים של רבנים אחרים.

ר' אליעזר־שמחה רבינוביץ'

בסוף 1868 קיבלה סובאלק רב חדש – ר' אליעזר־שמחה רבינוביץ'.

ר' אליעזר־שמחה נולד בקובנה בשנת 1839 בערך. מוצאו מ־30 דורות של רבנים, כפי שנאמר בהקדמה של בעל "מראות הצבאות". סבו ר' מנחם־מנדל היה אב"ד קובנה.

כאשר יצאה ברוסיה הגזירה, שיש לנעול את כל החדרים,

היה ר' אליעזר־שמחה אחד ממשלחת השלושה, שנסעה לפטרבורג אל הבארון גינצבורג, שישתדל למען ביטול הגזירה (השניים האחרים היו: ר' שמואל מוהליבר ור' יעקב באריט מווילנה).

ר' אליעזר־שמחה היה רב טיפוסי לסובאלק – גאון ובעל ידע חילוני. ישראל זלמן סטארופולסקי אינו מוצא די מלים כדי לשבחו בכתבה ב"הלבנון". הוא מספר, כי ר' אליעזר־שמחה יודע היטב רוסית, גיאוגרפיה, היסטוריה, אלגברה, גיאומטריה ומדעים אחרים.

ר' אליעזר־שמחה ישב על כיסא הרבנות בסובאלק 5–6 שנים – בסוף 1874 כבר לא היה שם. אחרי שעזב את סובאלק פרצה מחלוקת חריפה, איזה סוג רב על סובאלק לקחת. צד אחד היה סבור, שזה חייב להיות רב המתמצא גם בעניינים חילוניים, היודע את שפת המדינה וכדומה. הצד השני רצה ברב גאון בתורה, שיהיה מפורסם רק בגדולתו בלמדנות, שילמד תורה ויפסוק שאלות.

ר' הלל ליבשיץ

בגלל המחלוקת אחרי עזיבתו של ר' אליעזר־שמחה, הייתה סובאלק כמעט שנתיים בלי רב. רק באמצע 1876 קיבלה סובאלק רב חדש, ר' הלל אריה־לייב ליבשיץ.

ר' הלל היה רב ידוע עוד לפני בואו לסובאלק. עליו התנהל מאבק בין שתי קהילות יהודיות חשובות: פלונגיאן וסייני. בפלונגיאן כיהן ר' הלל כרב שנים רבות, עם הפסקה של שבועות אחדים בהם כיהן כרבה של סייני. משם עבר ר' הלל לסובאלק.

ר' הלל ליבשיץ ישב על כיסא הרבנות בסובאלק 17 שנים – כמעט ככל ארבעת הרבנים שקדמו לו, ביחד. תקופתו הייתה אחת התקופות הסוערות ביותר בחיים היהודיים – פוגרומים, הגירה המונית, ביל"ו, חיבת־ציון. אף על פי כן נכתב מעט עליו בכתבות מסובאלק.

בסוף שנות השמונים בשל בקרב חלק מהיהודים הפולנים־רוסיים בניו־יורק הרעיון לבחור רב כולל לעירם. בין הרבנים המזרח־אירופיים המפורסמים שהוזמנו לתפוס כהונה זאת היה גם הרב הלל ליבשיץ. מועמדותו הייתה גם הבטוחה ביותר, משום שנתמכה על ידי רוב החברים בוועד המארגן.

כותבי המכתב לרב הלל ליבשיץ מציינים את עניינם הרב בהיענותו לבקשתם, כי הם רואים בו לא רק גאון בתורה, אלא גם "משכיל... ובעל מדות נמוסות, נוח למקום ונוח לבריות, ופיו ממלל דברבין בשפה ברורה ונעימה באחת השפות המתהלכות בתבל, כמו שפת אשכנזית".

המשא ומתן לא נשא פרי והרב ליבשיץ המשיך לכהן בסובאלק עד שנת 1893, כאשר קיבל את כיסא הרבנות בקהילה הגדולה והחשובה בלובלין. שם נפטר בשנת 1910.

ר' הלל ליבשיץ תמך בתנועת "חיבת ציון". ב"המליץ" משנת 1890 (מס' 51) פורסם מכתב שלו, שבו הוא מסביר, כי יישוב ארץ־ישראל הוא מצוה גדולה ויש לעזור לכל אלה העוסקים עכשיו בבניין הארץ. ב"שיבת ציון" מאת אברהם יעקב סלוצקי הציוני נמצא מכתב הסכמה של ר' הלל על יישוב ארץ־ישראל.

ר' הלל ליבשיץ מהווה המשך אמיתי של שרשרת הרבנים הסובאלקאים, שהיו גאונים וגם לא רחוקים ממילי דעלמא. הוא תרגם אפילו מגרמנית לעברית את הסיפור ההיסטורי "זיס אפפנהיים" מאת הד"ר מ. לעהמאן (מאינץ, תרל"ג) ואחרים. על התרגומים חתם האל"ה מפלונגיאן.

ר' דויד־טבלי קצנלנבוגן

אחרי שר' הלל ליבשיץ עזב את סובאלק, התלקח שם שוב מאבק בדבר רב חדש, שנמשך כשנה וחצי. בסוף 1894 הושב על כיסא הרבנות בסובאלק הרב ר' דויד־טבלי קצנלנבוגן.

מוצאו של ר' דויד־טבלי ממשפחת הרבנים המפורסמת קצנלנבוגן, המתייחסת למהר"ל מפראג. הוא נולד בשנת 1850 בטאווריק לאביו ר' נפתלי־הירץ. בשנת 1871 נתמנה ר' דויד־טבלי כרב בווירבאלן (וירז'בולובה), שם כיהן כ־23 שנים. מווירבאלן נשלח לוועידת חובבי־ציון בווילנה, ואחר כך נבחר גם להנהלה.

ר' דויד־טבלי נחשב בעולם היהודי כאחד הגאונים הידועים בזמנו. הוא גם ידע היטב רוסית וכאשר היה צורך בנאום בשפת המדינה או בסתם שתדלנות, הוא לא נזקק ל"רב מטעם" בסובאלק, זליגמאן.

מייד בחדשים הראשונים לרבנותו בסובאלק ערך ר' דויד־טבלי חגיגה גדולה לכבוד הינצלה של משפחת המלוכה מהתנקשות ב־17 באוקטובר 1888. המשתתפים הראשיים היו החיילים היהודיים בגדוד הדרגונים (הפרשים) ה־6 שחנה בסובאלק. החיילים היהודיים נכנסו עם התזמורת הכללית לבית־הכנסת, שם נאמו ר' דויד־טבלי והרב מטעם. התזמורת ניגנה את ההמנון המלכותי, בהשתתפות המקהלה של ר' יהודה־לייב חסיד (סבו של הכנר־הגאון יוסי חסיד).

ר' דויד־טבלי קצנלנבוגן לא היה מאמין גדול בתורת הציו־נות; אם כי לא השתייך למחנה של מתנגדיה החריפים, הוא נשאר כל ימיו קר לציונות.

הרב קצנלנבוגן היה יושב־ראש אסיפת הרבנים בווילנה, שבה השתתפו גאונים כמו ר' חיים סולובייצ'יק, החפץ חיים ור' חיים־עוזר גרודזנסקי.

אם לדון לפי אישיותו הדגולה היה ר' דויד־טבלי ראוי להיות מנהיגה הרוחני של קהילה הרבה יותר גדולה מסובאלק. ואכן הוזמן בשנת 1907 לכיסא הרבנות של הקהילה היהודית המרכזית של רוסיה באותו זמן – פטרבורג ונתמנה לרב הכולל.

ר' דויד־טבלי נפטר בלנינגראד (פטרבורג) בשנת 1930 – אחרי 13 שנות חיים תחת ממשלת הבולשביקים.

ר' דויד־טבלי חיבר שלושה ספרים המכילים דרוש וחידו־שים.

ר' משה בצלאל לוריא

אחרי ר' דויד־טבלי קצנלנבוגן תפס את כיסא־הרבנות בסובאלק ר' משה־בצלאל לוריא.

ר' משה־בצלאל נולד בסוכובוליה בשנת 1835 ונתמנה כרב בסייני בסוף שנת 1874. לפני בואו לסייני כיהן 8 שנים כרב בווילאן (ליטא) ו־8 שנים בשאקי (פלך סובאלק). ר' משה־בצלאל ישב על כיסא הרבנות בסייני 33 שנים. בסוף שנת 1907 נתמנה כרב בסובאלק, שם נפטר ב־1914.

הרב לוריא היה חסיד של יישוב ארץ־ישראל. על הספר הציוני הידוע "שיבת ציון" ישנו מכתב־הסכמה שלו בדבר הנחיצות של בניין הארץ.

מספר חיבוריו של ר' משה־בצלאל מגיע לשנים־עשר.

ר' אהרן באקשט

אחרי פטירתו של ר' משה־בצלאל קיבלה סובאלק בתור מרא ד־אתרא את החוקר הידוע ר' חיים הלר. נכתב ונחתם כתב־הרבנות, אך בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה, ר' חיים הלר נתגלגל ללב רוסיה וסובאלק נשארה בלי רב שבע שנים תמימות. בתקופה הזאת פעלו בעיר מי שהיו במשך שנים רבות מורי־ההוראה בסובאלק ר' בנימין מגנצא ור' משה אלטמן.

רק בשנת 1921 הושב על כיסא־הרבנות בסובאלק ר' אהרן באקשט, שנולד בשנת 1867 באיוויה והוכתר כבר בימי נעוריו בתואר "העילוי מאיוויה". ר' אהרן היה חסיד שיטת המוסר של קלם ויותר מאוחר של בעלי־המוסר.

משרת הרבנות הראשונה של ר' אהרן באקשט הייתה בייסיגולה, בשנת 1897, ויותר מאוחר בשאדובה. בעקבות גירוש היהודים משאדובה בשנת 1915 הגיע ר' אהרן לפלכים הרחוקים של רוסיה. זמן קצר כיהן כרב בטולה, בצאריצין ובפוליטאבה.

הרבנות של ר' אהרן באקשט בסובאלק נמשכה כ־4 שנים. במשך הזמן הקצר הזה הצליח להקים מין "קיבוץ" של לומדים מוכשרים מאוד. "קיבוץ" זה הוציא מתוכו רבנים וראשי־ישיבה במקומות שונים בעולם.

בשנת 1925 נתמנה ר' אהרן כרב לומז'ה ובשנת 1930 – בשאבלי, שם נספה יחד עם קהילתו בשנת 1941.

ר' אהרן באקשט נחשב לאחד מגדולי הדור בתורה. הוא נמנה עם המייסדים של "אגודת ישראל" ו"מועצת גדולי התורה".

הרב ר' יוסף יוסלביץ'

בשנת תרפ"ו נתמנה כרב בסובאלק ר' יוסף יוסלביץ', שנולד בשנת 1879 בעיירה לובצ'ה על יד נובוגרודק.

עוד בימי ילדותו גילה ר' יוסף כשרונות גדולים; בייחוד הצטיין בזכרונו הבלתי־רגיל ובמוחו החריף, וכן בהתמדתו העל־טבעית. הוא למד שנים רבות בישיבת סלובודקה, שם נתפרסם כ"עילוי מלובצ'ה".

בשנת תרס"ז נתמנה הרב יוסלביץ' כרב בעיירה אבל. הוא ישב שם יומם ולילה ולמד והיה מקורב מאוד ללמדנים הנודעים השכנים מדווינסק: ר' מאיר־שמחה הכהן והעילוי מרוגאצ'וב ר' יוסף רוזין.

לפי המלצתו של ר' מאיר־שמחה מדווינסק, קיבלה אותו בשנת תרע"ב בתור רב העיירה טרסטינה, המפורסמת בלומ־דיה. שם עבר את השנים הקשות של מלחמת העולם הרא־שונה. בשעה שחלק גדול מהאוכלוסיה היהודית נמלט מהעיי־רה בשנת 1914, לא עזב הרב ר' יוסף יוסלביץ' את עדתו. הוא הציל אז הרבה יהודים מידי הקוזאקים ולא פעם סיכן תוך כדי כך את חייו. יחד עם זאת שמר על התמדתו, ולמד לילות שלמים. לא היה אז בנמצא נפט, ונשים בעיירה, שידעו את התמדתו של הרב, היו מביאות לו נרות כדי שיוכל ללמוד. באותו זמן כתב חלק גדול מחיבורו על הש"ס.

אחרי המלחמה הציעו לו אנשי סובאלק שבאמריקה משרת רבנות חשובה באחת הערים שם. אבל הרב יוסלביץ' סירב לעזוב את עדתו בשנים הקשות.

בשנת תרפ"ב נתקבל הרב ר' יוסף יוסלביץ' כרב בסמיא־טיץ, אך לא האריך ימים בה, שמו הלך למרחקים, ובקיץ תרפ"ו הגיעה לסמיאטיץ משלחת מטעם הקהילה בסובאלק והציעה לו את כיסא הרבנות בה.

על נציגי סובאלק עשה רושם רב התנאי של הרב מסמיא־טיץ, שהוא לא ייסע לסובאלק כדי להשמיע דרשות לנסיון (כפי שעשו אז הרבה רבנים), אלא כתב־הרבנות יובא לו לסמיא־טיץ. נציגי סובאלק שהו שבע שעות בחברת הרב בהחליפם דברי תורה אתו ובו במקום החליטו לקבל את התנאי שלו.

במשך שנות כהונתו בסובאלק פעל הרב ר' יוסף יוסלביץ' רבות לטובת המוסדות השונים בעיר ונטל חלק פעיל בכל ענייני הציבור. הוא הסדיר מאכל כשר לחיילים היהודיים בחיל־המצב בסובאלק, ניהל מגביות שונות לטובת הנצרכים, כגון: הכנסת כלה, מעות חיטים, לינת צדק, עצים לעניים וכדומה. בייחוד התמסר למוסדות החינוך העירוניים הגדולים, תלמוד־תורה והישיבה "אהל יצחק", שלמענה פעל רבות, הן בתחום הרוחני והן בחומרי והעלה אותה למדרגה גבוהה.

הרב ר' יוסף יוסלביץ' זכה בהכרה נרחבת ורבנים רבים נהגו לפנות אליו בשאלות ותשובות. חידושי התורה שלו נמצאים בכתבי־עת תורניים שונים: יגדיל תורה (סלוצק), שערי ציון (ירושלים), כנסת (וילנה). הוא היה אחת הדמויות הרבניות הראשיות בפולין, דרשן גדול ונואם, שהיה שובה את לב הקהל

ברעיונותיו החריפים ובנאומיו השנונים. בתור חבר הוועד הפועל של אגודת הרבנים בפולין, השתתף לעתים תכופות בוועידות רבנים בווארשה, בווילנה והיה בין דובריה הראשיים. באחת הוועידות האלו בווארשה דרש, כי תעשיינים יהודיים בפולין יעסיקו יותר פועלים יהודיים.

ר' יוסף יוסלביץ' הצטיין כל שנותיו בחיבת ציון ובאהבת ישראל.

הרב יוסלביץ' נפטר לפתע ביום י"ט שבט תרצ"ה, בגיל 56 בלבד. פטירתו הפתאומית של הגאון גרמה אבל רב בעולם היהודי ובפרט בסובאלק ובסביבתה.

ליום השנה הוצב אוהל על קברו של הרב. האוהל והמצבה לא נשארו זמן רב: אותן ידיים רצחניות שעקרו את היהודים החיים מסובאלק, עקרו והשמידו גם את המצבות בבית־העלמין של סובאלק, בתוכן גם את האוהל של הרב. בשנת תש"ו, כאשר חזרו מתי מספר מיהודי סובאלק העירה, הוצבה שוב מצבה על קברו.

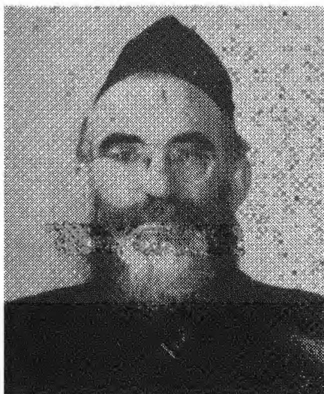
הרב דויד לישפיץ

אחר פטירתו של הרב יוסף יוסלביץ' תפס את כיסא הרבנות בסובאלק חתנו, ר' דויד ליפשיץ, שנולד במינסק.

בימי נעוריו למד בישיבת מינסק. בשנת תרע"ט עברה משפחתו לגרודנה. שם למד בישיבה "שער התורה" ומשנת תרפ"ו עד תרצ"ג למד בישיבת מיר המפורסמת. עוד בישיבות נודע כחריף ובקי.

בשנות הרבנות שלו ניהל הרב ליפשיץ את כל העניינים הדתיים של יהודי העיר והמוסדות במסירות רבה, דאג לעניים והשתדל לעזור לכל נצרך. לפי המינהג של חותנו היה אומר בשבת חידושי־תורה בבית־המדרש הגדול. בעיקר התמסר לחינוכם של מאות הילדים בתלמוד־תורה העירוני הגדול ובישיבה הגבוהה שייסד וניהל.

פרק מיוחד היוותה פעילות הרב למען צרכיהם של החיילים היהודיים, שמספרם עלה לפעמים על 500. ביחוד עסק רבות

במאכל כשר לחיילים היהודיים הדתיים, ולקסרקטין היו נשלחות בשבילם ארוחות כשרות. באולם עירוני גדול היו עורכים סדרים נהדרים ל־300–400 חיילים, בניהולו של הרב ובהשתתפותם של נציגי ועד הקהל ונכבדי העיר.

הפעילות הציבורית הענפה של הרב ליפשיץ זיכתה אותו באהבה בעיר. אם כי היה באותו זמן צעיר מאוד, היו באים אליו בעניינים מסובכים גם מערי השדה.

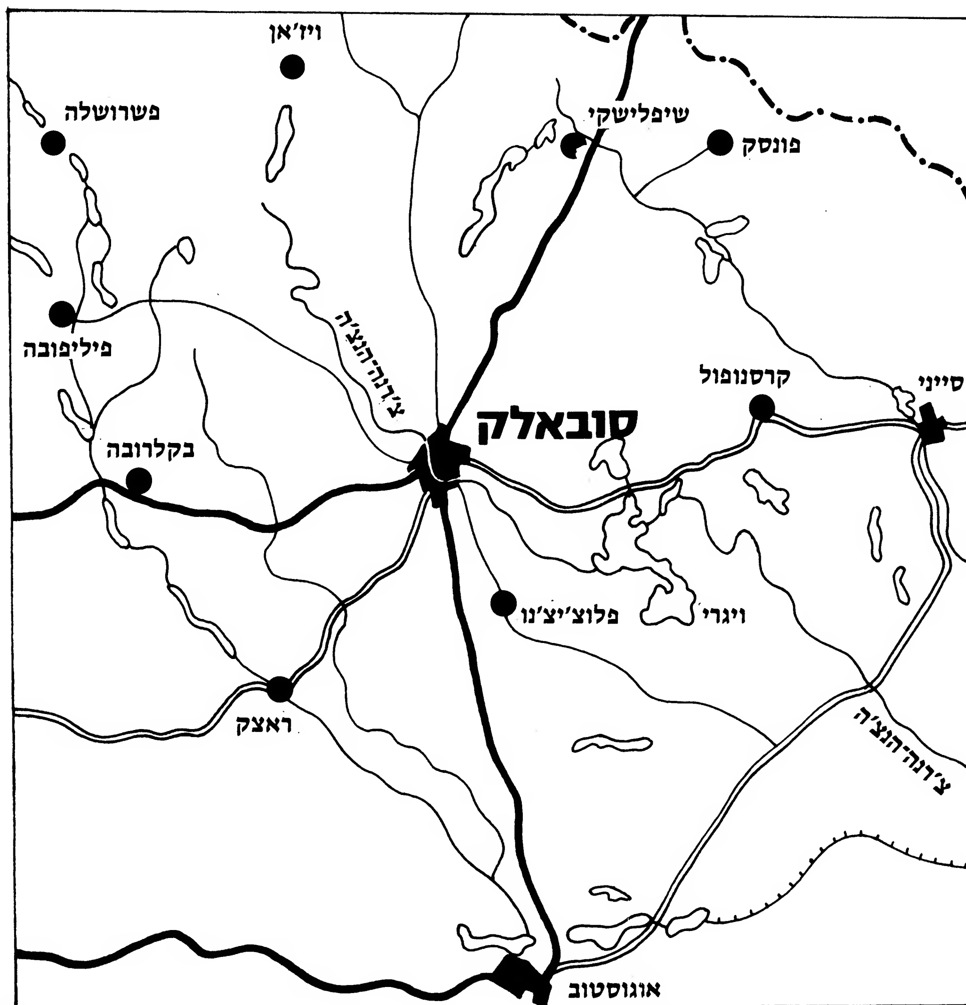
בסוף תרצ"ט, באמצע חודש אלול, פרצה לפתע מהומת המלחמה. הנאצים נכנסו לסובאלק והחלה התקופה האיומה. הרב ליפשיץ נמלט עם משפחתו לליטא. כאן התמסר בכל מאודו לעזרה לאלפים האחדים של יהודי סובאלק והסביבה, שהצליחו להיחלץ מידי הגרמנים.

אחרי נדודים ממושכים הגיע הרב ליפשיץ בקיץ 1941 לאמריקה, שם נתקבל בחיבה ובכבוד על ידי יוצאי סובאלק. שם גם עמד בראש ועד העזרה לפליטי סובאלק והסביבה. בשנת 1942 נתמנה כראש־ישיבה בישיבת בית־מדרש לתורה בשיקאגו. בשנת 1945 נתקבל כראש־ישיבה בישיבת ר' יצחק אלחנן הידועה בניו יורק. בשנת 1956 נבחר כחבר הנשיאות של אגודת הרבנים באמריקה ובקנדה.

שיט על האגם ויגרי

ו. ערים סביב לה...

האגם בקשיבה

אריה מירוב

עיירתי בקלרובה

עיירתי באקלרובה היתה חולמנית ומעניינת. מוקפת יערות, נהרות, שדות־מרעה וגבעות גבוהות למדי. אחת מהן דמויית־כיפה, כינינו "הר־סיני". כל ל"ג בעומר היו בני־הנוער מטפסים על הגבעה הזאת, כשהם חמושים ברובים ובקשתות והיו חוגגים כל היום על פסגתה.

שדותינו גבלו עם הגבול הגרמני. קיימנו יחסי־מסחר עם גרמניה. לשם כך היו לתושבים בדרך כלל דרכונים חודשיים; לי היה דרכון שתוקפו שנה, משום שאנו היינו סוחרים של "הגילדה הראשונה". על אף העובדה שהיה לי דרכון בעל תוקף כזה, מיעטתי להשתמש בו, והייתי עובר בשדותינו וחוצה את הגבול בדרך לא כשרה; זאת מפני שכרגיל היו ברשותי סכומי כסף גדולים. לא פעם ירו בי אנשי משמר הגבול, אבל הברחת הגבול נחשבה בעיני כספורט.

זוכרני שפעם אחת היה ברשותי סכום כסף גדול, הייתי אז בחברת צעיר נוצרי כאשר נתקלנו באיש משמר הגבול. זינקנו אז עליו, הוצאנו מידיו את הרובה וסילקנו את הבריח. את הרובה השלכנו והמשכנו בריצה.

באקלרובה היתה עיירה קטנה, היו בה רק 40 משפחות בנות מעמדות שונים: סוחרים, חנוונים, נפחים, סנדלרים וחייטים. לדודי אברהם מירובסקי היתה טחנת־מים. טחנה זאת עבדה ביום ובלילה, מפני ששירתה אוכלוסיה גדולה מאוד.

היה בקהילתנו הקטנה רב. הרב האחרון היה הרב חאששמאן ז"ל. היה לנו גם שוחט ששימש גם כחזן. דודי אברהם מירובסקי הטוחן היה ראש הקהל. 40 שנה כיהן גם כגבאי. הוא נשא כמעט בכל הוצאות בית־המדרש. היו בעיירה בית־מדרש ובית־כנסת.

סבי ר' שמעון־אליהו ז"ל היה מספר לי, שהוא בנה את בית־הכנסת לפי תוכניות של אדריכל גרמני, שהוזמן על ידו במיוחד לשם זה. אנו הילדים אהבנו ללכת לבית־הכנסת ולהתפעל מיפי מבנהו, העשוי בחלקו גזעי עץ שלמים ומביטוי־יין החזק של תמונות־הקיחר. עד היום איני יכול לשכוח את הדרו של בית־הכנסת.

באקלרובה שכנה בין פיליפובה וראצק. כל העניים שהיו עוברים דרך באקלרובה ידעו, כי אצל אמי מרים ז"ל יוכלו להשיג אוכל וגם מקום לינה. ביום ו' בערב היה אבי יהודה ז"ל יוצא האחרון מבית־המדרש והיה לוקח עמו לביתנו לשבת את כל העניים שהיו במקום.

באחד מימי ו' של חודש כסלו, יום שהיה הקצר ביותר בשנה, הגיעו 3 רבנים עם 3 שמשים ואתם 3 עגלונים עם המזחלות, סך הכל תשעה אנשים. אמי לקחה את כולם לשבת. שלושת הרבנים היו מפשרוסלה, מפיליפובה ומראצק. הם הגיעו לפי הוראתו של ר' חיים־עוזר גרודזנסקי צ"ל בקשר לפרשתו של שוחט אצלנו. שלושת הרבנים פסקו אז שאסור לו לעסוק בשחיטה.

כאשר באתי מרוסיה לארץ־ישראל בשנת 1942 הלכתי להתפלל באחד הימים בישיבת "תפארת ציון" שנוסדה על ידי החזון־איש זצ"ל. אחרי התפילה ניגש אלי ראש־הישיבה ושאל אותי מאין באתי. כשאמרתי לו שאני מבאקלרובה, אמר לי מיד שאני בנה של מרים ע"ה וסיפר לכל הנוכחים על כל הפרשה וכן שאמי איכסנה תשעה אנשים לשבת.

יהודי באקלרובה היו ידועים כתקיפים. סבי, ר' שמעון־אליהו ז"ל סיפר לי על מאורע שהתרחש באחד הכפרים לא הרחק מבאקלרובה. בכפר הזה התגורר יהודי ובתו התאהבה בצעיר נוצרי ואף עמדה להתנצר. בני משפחתה נסעו לאחד הצדיקים המקובלים והוא אמר, כי בשעה שישאלו אותה בזמן הטקס האם היא רוצה להתנצר, היא תיאלם דום ויישלל ממנה כוח הדיבֵּר.

ואכן כך קרה. לטקס הגיע מושל המחוז, הצעירה נשאלה האם ברצונה להתנצר והיא לא היתה מסוגלת להוציא הגה מפיה. מושל המחוז אמר אז כי שתיקתה פירושה הסכמה. באותו רגע זינק יהודי, ר' חיים־לייב זימאן ז"ל, אחד מחשובי התושבים של באקלרובה. הוא סטר על פני המושל, תפס את הצעירה, היהודים העלו אותה למרכבה והעבירוה דרך הגבול לגרמניה. שם חי יהודי בשם פישל, ששלח אותה לאמריקה וכך ניצלה צעירה יהודיה משמד. כאלה היו יהודי באקלרובה.

עוד סיפר לי סבי ר' שמעון־אליהו ז"ל. מי שרצה לברוח מרוסיה היה בא לבאקלרובה, משום ששדותינו גבלו, כאמור, עם גרמניה. היו יהודים וגויים שעסקו בהברחת אנשים דרך הגבול. באחד הימים בא צעיר שערק מהצבא הרוסי ורצה לחצות את הגבול. הוא פגש יהודי, אברהם־יענקל הסנדלר, והלה מסר אותו לידי גוי שהיה אמור להעבירו דרך הגבול. לרוע המזל נתפס הצעיר בגבול. אברהם־יענקל הסנדלר בא איפוא בריצה אל סבי ר' שמעון־אליהו בזעקה: "הצילו, קרה אסון! תפסו את הצעיר בגבול!" ואכן היתה צפויה סכנה שהצעיר יידון למוות, שכן החייל עריק היה. רתם סבי ז"ל את סוסו ובא אל הקצין למקום מעצרו של הצעיר. אותו קצין היה נתון תמיד בידי סבי והוא ציווה מיד לשחררו. לחייל ששיחרר את הצעיר בפקודת הקצין נתן סבי 5 רובלים ולצעיר עצמו 10 רובלים, החייל הרוסי אף העביר בעצמו את הצעיר דרך הגבול. זה הגיע בגרמניה לאותו יהודי פישל, והלה דאג גם להעברתו לאמריקה.

פישל זה היה טיפוס מעניין – גיבן, חלוש, ללא הדרת פנים, אך בעל לב יהודי חם. היו לו קשרים הדוקים עם אנשי שררה בעלי השפעה ובכל הזדמנות היה מנצל את קשריו אלה כדי לעזור ליהודי בצרתו. וכל זאת לא רק שלא על מנת לקבל פרס, אלא שהיה עוד מוסיף מכספו לנצרך.

אולם בכך לא נסתיים סיפורו של הניצול. מאז ימי באקלרובה עבר עלי לא מעט: מאסר ברוסיה, שירות בצבא הפולני

ועלייתי ארצה בשנת 1942, שלוש וחצי שנות שירות בצבא הבריטי ושלוש שנים ב"הגנה", כולל השתתפות בקרבות מלחמת הקוממיות. והנה אחרי שנים, ב־1950 הגיע ארצה מארה"ב אותו חייל צעיר עם אשתו. נפגשנו במקרה והתיידדנו. שמו היה שאול כ"ץ ושם אשתו – ליבה־לאה. באחת השיחות סיפר לי את דבר בריחתו מרוסיה דרך באקלרובה ואישר את המאורע שהתרחש עמו שם על כל פרטיו. הוא אף זכר את שם סבי ז"ל שמעון־אליהו אשר לדבריו הציל את חייו. כשאמרתי לו שזה היה סבי, חיבק ונישק אותי בחום.

כל חייו בארץ הרגיש עצמו שאול כ"ץ אסיר תודה כלפי והיה מעתיר עלי מתנות ממתנות שונות, הכל בזכות מעשהו של סבי ז"ל.

אני איבדתי בשואה את הורי, את אשתי ובני ושתיים מאחיותי עם בעליהן וילדיהן הי"ד.

הרב ברוך גרינברג

ויז'אן

היוסדה המשוער של ויז'אן היה במחצית הראשונה של המאה ה־17. עיירה קטנה; לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה כללה בס"ה כשבעים משפחות יהודיות לעומת כ־250 משפחות נוצריות. העיירה שכנה במרחק 3 ק"מ מהגבול הגרמני והליטאי, 28 ק"מ הבדילו בינה לבין העיר־האם הגדולה סובאלק. התחבורה בימים ההם התנהלה רק בעגלות; נסיעה לסובאלק נמשכה בקיץ 7 שעות ובסתיו זמן כפול מזה.

מסביבה נהרות, נחלים ואגמים, שדות־מרעה, גנים מוריקים, עצי־פרי וגני ירק למיניהם. הרחובות מפוזרים ללא מדרכות. הכבישים סלולים באבנים פשוטות, בלתי מסותתות. בסך־הכל היו בה 4 רחובות ארוכים, שמותיהם כשמות העיירות הסמוכות מעבר לגבול.

במרכז העיירה – בית־הכנסת ובית־המדרש, סביבם התרכזו כל בתי־העסק והחנויות של היהודים. בכל חודש ביום קבוע התקיים "יריד" והאיכרים מהסביבה היו מביאים אליו את תוצרתם למכירה. יום היריד היה המכלכל חיים לרוב בעלי החנויות והסוחרים למיניהם. הוא היווה את יסוד הפרנסה.

בית־המדרש: עתיק־יומין, קירותיו עבים וארונות רבים בו, מלאים ספרי ש"ס ופוסקים וספרים עתיקי־יומין. היה פתוח כל היום ותמיד אפשר היה למצוא בו בחורים יושבים ולומדים ש"ס ופוסקים או סתם יהודי אומר תהילים. בימים בין הזמנים, עת שחזרו בני־הישיבה מלימודיהם בישיבות הגדולות, היו קבועים עתים לתורה וקולם היה נשמע למרחוק.

בית־הספר: בגלל המספר הקטן של התלמידים שלא הספיק לקיום בית־ספר נפרד, היו התלמידים מבקרים לפני הצהריים בבית־הספר העממי הממשלתי ואחרי הצהריים למדו בחדר.

על אף זאת הוציאה העיירה יחסית הרבה תלמידי ישיבות שלמדו בישיבות הליטאיות, כמו גרודנה, ביאליסטוק, ראדון, לומז'ה ועוד.

הרבנות: עם פטירתו של הרב ר' משה פנחס מנדל ויז'נסקי זצ"ל בשנת 1928 (או 1930) נכנס לכהן באורח בלתי־רשמי הרב ר' משה לדרמן הי"ד והוא היה רבה האחרון של העיירה עד לשואה.

תחבורה סדירה עם העיירות הסמוכות לא היתה, אוטובוסים ורכבות לא היו ובוודאי שלא מקלטי רדיו. רק טלפונים אחדים היו בה. החיים התנהלו בשקט, בלי רעש והמולה. עתונים הגיעו אחת ליומיים־שלושה. רק דאגת הפרנסה והמסים לממשלה הטרידה את התושבים, עד שפרצה המלחמה וקלגסי היטלר פרצו לעיירה.

יוסף לבינזון

סייני, עיירתי

סייני, עיירה במחוז סובאלק, ששכנה על הגבול בין פולין לליטא, היתה שונה מכל העיירות שבסביבה ואולי אף הרבה מעבר לזה בכך, שרוב תושביה היו לא יהודים. מרביתה של האוכלוסיה היתה נוצרית ומורכבת מפולנים וליטאים, שכמעט ולא התחברו ביניהם. לשתי העדות הנוצריות כנסיות נפרדות וגם חיי חברה נפרדים, רק בתי־הספר הממשלתיים היו אחידים; היתה זו מדיניות מכֻוונת מצד השלטונות הפולניים להטמיע, עד כמה שניתן, את המיעוט הליטאי ולעקור מן השורש כל רֶגש לאומי־ליטאי עצמאי.

סייני ידעה פעם, בתקופת שלטון הצארים כשפולין וליטא

גם יחד היוו חלק מהממלכה הרוסית הגדולה, זמנים יותר טובים: העיירה עצמה היתה עיר־מחוז ליטאית, ורק עם קבלת עצמאותה של פולין, בשלהי מלחמת העולם הראשונה ואחריה, כאשר הפכה למדינה ריבונית וסופחו אליה חלקים מהמחוז – ירדה סייני מגדולתה והפכה למעשה, למה שהגורל הועיד לה – עיירת גבול.

כ־5000 תושבים מנתה העיירה עם פרוץ מלחמת העולם השניה וביניהם רק כ־200 משפחות יהודיות, אך למרות היותם מיעוט מבוטל, איכלסו היהודים את מרכז העיירה וכל החנויות והעסקים היו שייכים להם. נתונים מוסמכים ובדוקים מתי הוחל בהקמת ישוב יהודי במקום אין בידינו. פנקס הקהילה נשרף באחת השריפות הגדולות בראשית המאה, אך יש לשער, מסגנונות הבניה של בתי־הכנסת אצלנו, שבסוף המאה ה־18 כבר היו במקום כמה עשרות משפחות יהודיות, שרובן התרכזו מכפרים ואחוזות שבסביבה, שחיפשו ריכוז יהודי יותר גדול וגם מקום־תפילה בשבתות ובחגים, ואולי אף שידוך לבת שהגיעה לפירקה, כך, לאט, גדל הישוב, התפתח והתרחב והגיע ליחידה עצמאית עם מוסדות מאורגנים וחיי קהילה תוססים, יחסית לגודל העיירה.

ב״יברייסקאיה אנציקלופדיה״, כרך י״ד עמ׳ 114, סט. פטרבורג, 1914 אנו מוצאים בערך ״סייני״: ״סייני – עיר מחוז בפלך סובאלק, שייכת למקומות בהם היהודים לא ידעו כל הגבלות בקשר למגורים במקום. בשנת 1856 גרו במקום, לפי המפקד האחרון, 932 נוצרים ו־2378 יהודים״.

★

כך חיו להם בשקט ובשלוה יהודי סייני עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הואיל ומספר התושבים היהודים קטן היה והאוכלוסיה הנוצרית רבה, היתה הפרנסה מצוייה. הן בעיירה והן בכפרים הרבים מסביב. בימי שלישי וששי, ימי השוק אצלנו, היו באים מאות נוצרים מהסביבה, הצטיידו במצרכים לכל השבוע, וגם סיפקו מתוצרתם החקלאית ליהודי המקום וכך התפרנסו זה מזה.

פרצה מלחמת העולם הראשונה והסובלים הראשונים ממנה היו כרגיל וכתמיד היהודים. רובם גורשו, וחלק גדול מהם נסעו לאוקראינה עד יעבור זעם. מצבם היה קשה מאד, רבבות יהודים, שגורשו או ברחו מבתיהם מעשרות עיירות בחלק המזרחי של רוסיה דאז, נדדו רובם לשָם וקשה מאד היה למצוא קורת־גג או מקור פרנסה. רק עם סיום הקרבות בחזית, כשמלחמת האזרחים בין ״האדומים״ ששלטו כבר על שטחים גדולים של רוסיה לבין ״הלבנים״, שהאנטישמיות היתה בדמם ולחמו נגד ההשתלטות של הבולשביקים, החלו היהודים לשוב למקומות מגוריהם הקודמים.

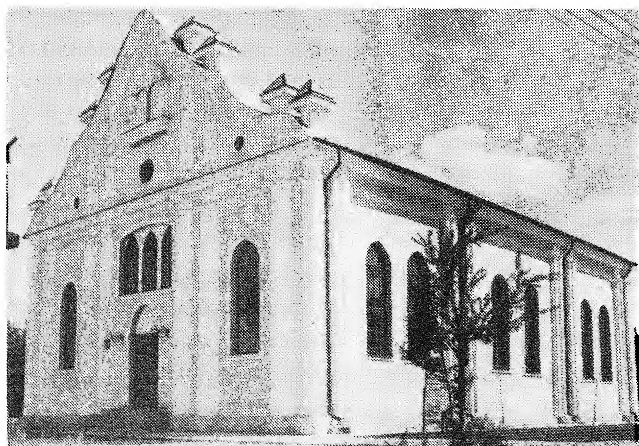
לחזור, אמנם חזרו, אך עדיין לא לבתיהם. השכנים הנוצרים פלשו, בזמן היעדרם, לבתים ולחנויות של היהודים ולא מיהרו, כמובן, לצאת. הרבה שוחד שולם ולא מעט זמן עבר עד שהפולשים פונו והבתים הוחזרו לבעליהם.

היישוב היהודי החל להתארגן מחדש, הבתים תוקנו, שיפצו את בתי־הכנסת שנפגעו בפגעי המלחמה, הוקם ועד־הקהילה, חברת ״גמילת־חסד״, חברה־קדישא ועוד מוסדות־עזר קטנים, שבלעדם לא היה שום יישוב יהודי קיים, קטן כגדול, כמו: ״הכנסת אורחים״, ״לינת צדק״ ועוד.

הבעיה הראשונה והעיקרית שהעיקה אז על פרנסי הקהילה הקטנה: מקום לימוד לילדים; הוחלט להכשיר מקום בבית־הכנסת הגדול, שהשתמשו בו לתפילה רק בימי שבת ומועד, ולהקים שם מין ״חדר״ ארעי עד ״לכשירחיב״. הדבר קם והיה, התפילות בימי השבוע התקיימו בבתי־המדרש היותר קטנים שהיו אצלנו כגון: ״מחזיקי־התורה״, ״חברת תהילים״ ו״חברה קדישא״.

השנים חלפו ועם התעוררותה של תנועת התחיה העברית, ההסתדרות הציונית, הגיעו הדי ההתעוררות גם אלינו. באמצע שנות העשרים הוקם אצלנו קן ״השומר הצעיר״, הסנונית הראשונה לחיים ציוניים מאורגנים בעיירה, אך לא להרבה זמן; המשטרה הפולנית גילתה בקן גרעין קומוניסטי מחתרתי פעיל, שהביא לסגירת הקן המקומי, דבר שהשפיע מאד לרעה, והפעילות הציונית המאורגנת פסקה ולא חידשה פעילותה עד לסוף שנות העשרים. נעשה נסיון להקים קן של ״השומר הדתי״, אך לא הצליח להכות שורשים. רובו של הנוער המקומי התארגן בשורות ״מכבי״, קמה קבוצת כדורגל, חוגים להתעמלות, תזמורת קטנה וכך זה נמשך עד סוף 1931. עלייה לארץ־ישראל כמעט ולא היתה מסייני עד אז.

המפנה חל בסוף שנת 1931, עת הוקם סניף בית״ר במקום, אליו הצטרפו רוב בני הנוער אצלנו; היתה פעילות תרבותית עניפה, ״ערבי־שאלות״, נשפים, כל קיץ יצאו צעירי בית״ר למחנות־קיץ, בוגרי בית״ר לפלוגות הכשרה, שליחי התנועה החלו להגיע ולהופיע בבתי־הכנסת ורוח ציונית חדשה הורגשה בכל. כך זרמו החיים והימים במסלולם הרגיל. האנטישמיות לא הרימה ראש במיוחד; לא התבלטו אצלנו בעלי־הון, אך גם קבצנים מרודים רעבים ללחם לא נראו אצלנו. מבין בני־הנוער יצאו ללמוד בסובאלק, מי שידו היתה משגת, חלק נסעו ללמוד בבתי־ספר מקצועיים או לישיבות. תעסוקה לדור

בית הכנסת המשוחזר בסייני

הצעיר במקום כמעט ולא נמצאה, חוץ מלהצטרף ולעזור בעסקים המשפחתיים הזעירים.

המצב הזה נמשך עד ה־1 בספטמבר 1939, יום פרוץ מלחמת העולם השניה. לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב, בין רוסיה הקומוניסטית לבין גרמניה הנאצית על חלוקתה של פולין, נכללה העיירה שלנו, סייני, בשטח שיסופח לגרמניה; ואמנם כך היה.

ברוך קובלסקי

לזכר העיירה סייני

אני מעלה אחדות מהדמויות, שמילאו תפקידים בחיי הצי־בור, החברה והתרבות בעיירה שלנו.

קטנה היתה קהילתנו, אבל בעיותיה – כמו בעיר גדולה בישראל. וידעו יקירינו להתחלק בתפקידיהם בכל התחומים. הנה הם, מורינו ורבותינו, אשר כל כך הרבה הקדישו לעיצוב דור של יודעי תורה. מעטים היו המורים והמלמדים הקבועים שלנו, אבל לשלישייה הנצחית שליוותה אותנו אנו חייבים רבות.

הנה "הרבי" לייבה ביאלוגורסקי, שקראנו לו "לייבה דער מלמד". פניו חרושים קמטים, עטורים זקן וכובע עם מצחייה לראשו. כמו חַי יושב הוא עתה מולי בביתו ב"באָד געסל", זה הרחוב בו התגורר ובו היה גם ה"חדר" שלו עם שלוש כיתות תלמידים, שונים בגיל ובידיעות סביבו. הוא ידע להשליט סדר ולהקנות תורה, אם זה בעזרת השבט (שוט קטן) ואם זה בכוח השיכנוע של כל תלמיד בנפרד, וקנה לו שם בין תושבי העיירה. רבים היו ההורים שהתדפקו על דלתותיו שיקבל את בניהם. לא פעם עמד חסר־אונים מול תלמידיו, אשר לא הביאו את שכר־הלימוד בזמן, הוא הוציא את לחמו בדוחק.

והנה לעומתו המורים "המודרניים" שלנו: חיים מיסילבסקי ומאיר קויאט. רק היום נדע להעריך את הקשיים והמאמצים אשר נדרשו מהם בימים ההם, לעומת תנאיהם של המורים דהיום. זוכר אני את שני חדרי ה"תלמוד־תורה" בקומת הקר־קע של בית־המדרש שלנו שעמדו לרשותם. באותם שני חדרונים הם לימדו מאות תלמידים בעלי רמות שונות, והעוב־דה היא שהצליחו. בכל מיני תכסיסים השתמשו כדי להשיג עוד מורה כשהאחריות לשכרם היא עליהם, בעוד שלמעשה הם עצמם לא היו בטוחים במשכורתם, אבל הם עמדו בכך. לא נשאר אף ילד אחד בבית שלא למד, בין עני ובין עשיר. לכולם התייחסו בעין יפה. כמובן שהגבאים והפרנסים שלנו באו לעזרתם.

מורים אלו לא התחשבו בזמנם. מבוקר ועד מאוחר בערב היו עסוקים בהקניית ערכי דת ותורה. המורים האלה לא רק בלימוד תורה עסקו. חלק גדול פעל לעיצוב דמות החברה הבוגרת שלנו. לא היה מפעל, בין אם ציוני מובהק, בין אם חברתי גרידא, שלא תרם מידיעותיו החינוכיות להצלחתו. יש לציין שהמורה קויאט התמסר מעל ליכולתו לחיים החברתיים שלנו. כאילו זה היה תמול שלשום אני רואה אותו משולהב כשחיוך תמידי נסוך על פניו עם המשקפיים העבים במסגרת מוזהבת. מי ימנה את ההרצאות שהרצה ואת השי־חות שניהל אתנו בשורות הארגונים הציוניים והמפלגות דאז? תמיד היה מוכן להשכין שלום בין יריבים מפלגתיים ולא לחינם נדבק בו השם "רודף־שלומניק", כי כזה היה.

גם המורה מיסילבסקי נטל חלק לא קטן בחיינו הציבוריים. הוא התמסר לחוגים הדתיים בלבד, לפי השקפתו החד־משמעית שלימוד התורה והפצתה ברבים שקולה כנגד כל היתר. קולו היה כקול זמיר. אני זוכר את קולו הערב עת לימד אותנו את ברכת ה"מפטיר". אלו הם שדאגו לנו להשכלתנו, שלא נישאר בורים ועמי־הארץ.

עלי להזכיר, ואפילו על קצה המזלג, את החגים והמועדים בעיירתנו. כמה מרץ וזמן הקדישו אבותינו לבתי־התפילה, להתאמתם שיהיו ראויים לציבור המתפללים. לכול היתה נתונה דאגתם, לספרי־התורה שיהיו מוכנים, שלא יהיו פסולים חס ושלום, לשופרות, לאתרוג וללולב לברכה. ומי יהיו בעלי־התפילה ידענו מראש, שישראל בורוביץ בקולו הערב יתפלל מוסף, ידענו ש"דער אלטער פאלק" יתחלק עם חיים־פייבל השמש בשחרית. קולם לא היה ערב לנו כשל הראשון, אבל מסורת היתה להם בכך.

יראת־כבוד מיוחדת היתה לנו ל"מוישה־לייב דער בובלער", הבעל־קריאה הקבוע המפורסם שלנו, אשר השרה עלינו חרדת־קודש בהיותו עטוף בקיטל ובטלית עטורה שולי כסף לראשו. צלול היה קולו ובטוח, אסור שימעד בשגיאה אחת, כל תג ותג קבוע לפי דינו וטעמו. וכשהיה מקריא לבעל התוקע את התקיעות, חשת את עצמך כאילו בעולם אחר אתה. הרגַשְׁתָ תחושת גזר־דין, הרגשת שרק בעזרת התקיעות האלו כביכול יבוטל גזר־הדין. ומוישה־לייב ממשיך בקול עמום: "תרועה... שברים... תקיעה גדולה..." וכרעש של סכר נפרץ היה פורץ קול אדיר מהמון המתפללים לאחר תקיעות מוצלחות של בעל־התוקע ישראל בורוביץ. נשמע "קרע רוע גזר דיננו" והתפילה חוזרת ונמשכת.

כמו שאמרתי: ציבור ציבור ושליחיו. הנה דמותו הפטריארכאלית של סוכובולסקי הזקן ב"חברת תהילים". מקום מכובד לו בקיום ציבור זה, אם כי חלק נכבד ללייזר מישקינסקי במיוחד, וגם לברוך אפשטיין בקיום ציבור זה בבית "חברת תהילים", אבל אם לאחרונים היה תפקיד גבאות

וכלכלה, הרי רוחו של סוכובולסקי מילאה את חללו הקטן של בית־תפילה זה. בכל הסגולות התברך. הוא היה חזן נערץ על מאזיניו, הוא היה בעל־קריאה למופת, וגם את מלאכת התקי־עה ידע להפליא. צנוע היה בהליכותיו, מכבד את הבריות, לא שמעו אותו אף פעם מרים קולו על מישהו, אבל בשיחו עם הכול־יכול היה משתפך ברוב כוח ויכולת.

היו לנו שני מיבנים גדולים: בית־המדרש שבקומת הקרקע שלו היה ה"תלמוד־תורה", הבנק, חדר להכנסת־אורחים (עוברי־דרך) וגם "ביבליוטק" כפי שקראו לה. ובניין שני, גדול ומפואר – בית־הכנסת, "די שול" כך קראו לו. "די שול" היה מיבנה גדול ויפה מאוד מבחוץ, וכולו הדר מבפנים. ב"שול" התפללו רק בשבתות ובחגים בקיץ, והיה משמש לכנסים ואסיפות חשובות. אני זוכר את הגבאים של "די שול": לייבה אוכלייטנר, אייזיק כהן, באצ'קה דושניצקי, זרח אפשטיין. יהודים אלה לברכה היו לנו. הם ידעו לדאוג שיהיו סידורים לתפילה להשאלה לילדים אשר התעצלו להביאם מהבית, חומשים לעיון בפרשת השבוע בזמן קריאת התורה, וכן דאגו לכל תשמישי הקדושה. במיוחד דאגו ש"גרשון דער חזן" המהולל שלנו עם מקהלת המשוררים ינעימו את תפילתנו. האם אפשר לשכוח את קולותיהם הערבים של לייבעלע ושבתקי פיניאווסקי (אחים) ושְלומקי דעם שוחט'ס (שלום שווארץ)? בזמנים ההם השווינו אותם לסירוטה ולרוזנבלט המפורסמים.

ואם את בתי־הכנסת אני מזכיר, הרי עולות דמויותיהם של מספר מתפללים בדמיוני, ואני שומע את השתפכותם בנהימה וברטט המטילה אימה ופחד סביבם בשיחם הנרגש עם ה' יתברך, לאור יער הנרות הגבוהים שצלליהם הטילו חרדת קודש. זוכר אני את פניהם המקומטים של זקנינו, שגופיהם עטופים קיטל וטלית מעל ראשיהם. יהושע אפשטיין, יהודה אפשטיין, יענקל אפשטיין, כולם משפחה אחת (קראו להם ה"בעל דרש'ערס") ועוד כמוהם, עת סובבו בליל הכיפורים עם ספרי־התורה בידיהם וכולנו נדחקנו לנשק את הספרים על מנת שיהיה חלקנו בהתרת נדרים. את כל עולמנו ראינו בליל "כל נדרי" בבית־הכנסת הזה. דימינו לעצמנו שפנימו של ארון־הקודש המפואר והמקושט מעשה ידי אמן, שדלתותיו היו פתוחות בשעת התפילה, הוא כעין שער שמיים פתוח ותפילתנו תזכה להגיע למרום קודשו, ושהתפילה "לשנה הבאה בירושלים" קום תקום ותתגשם עוד השנה.

אכן, רבים הם היו. לא הזכרתי את משה אוסטרוב, צבי (הירשל) מלינרסקי, מבית חברא־קדישא, אלי פלסקובסקי, איצל (יודקי) קלוצשניק מחברת "מחזיקים". לא הזכרתי את עמודי התווך של המפלגות הציוניות, פעילי קק"ל וקרן היסוד, מאיר בעל נס, ישיבת ירושלים, גמילות חסדים קאסע, "באנק לודובי" ואת חברי ועד הקהילה. לא על כולם אוכל לספר היום, על אלקי ריבאק שאירגן כל שנה "בזר", שהכנסותיו היו קודש לקרן הקיימת, על קן בית"ר, שחבריו בתלבושת החומה היו יחד עם "מכבי" ועם הצבא הפולני לוקחים חלק בתהלו־כות של חגים לאומיים של הפולנים, על "השומר הצעיר" והחלוצים ששלחו את בניהם ובנותיהם להכשרות בכל חלקי פולין על מנת לזכות בסרטיפיקט לעלות ארצה. לדאבוננו רק מעטים מהם זכו להגיע ארצה בזכות שנים שבילו בהכשרות.

הזכרתי רק מעטים מפעילי הדת והעסקנים בשטחי החיים היום־יומיים שהיו לנו. רובם ככולם הושמדו יחד עם כל בני העיירה על ידי הרוצחים הנאצים ועוזריהם הפולנים. בודדים הצליחו להימלט מידי המרצחים והגיעו לחוף מיבטחים לאר־צם ולמולדתם.

ד. סורבסקי־פלסקובסקי

עיירתי, סייני

כ־52 שנה עברו מאז עזבתי את עיירתי סייני. אחת ממאות עיירות כאלו שהיו על המפה, מאוכלסת ברובה יהודים, אלא שהיהודים נעלמו ממנה.

סייני – עיירה קטנה, מסביב שדות ירוקים, יערות, מים והרבה כפרים עם נוצרים. הכניסה לעיירה מכביש סובאלק – ומיד הרחוב הראשי. בהתחלת הרחוב – כנסייה עם סמינר לכמרים. כנסייה זו היתה מקור הרעל ליהודים. בכל הנסיבות ובכל הזמנים היו מסיתים בה נגד היהודים. אני נזכרת שבחג־המולד פחדנו לצאת החוצה.

לכל אורך הרחוב – בתים וחנויות – הכל בידי יהודים, סוחרים קטנים. היו גם סוחרי תבואה ובעלי־מלאכה. לא היו יהודים עשירים, אבל הצליחו להשיג את פרנסתם. זאת גם הסיבה שרוב הנוער גמר רק בית־ספר עממי, כי ההורים לא יכלו להרשות לעצמם לשלוח את ילדיהם ללמוד בעיר אחרת.

הנוער היה מאוד פעיל בתנועות כמו החלוץ, השומר הצעיר ובית"ר ורבים עלו ארצה. היתה גם ספרייה גדולה, קופות צדקה כמו גמילות חסדים, הכנסת כלה ועזרה הדדית. היו גם שני בתי־כנסת, ששימשו, כמקובל, לא רק כבתי תפילה, אלא גם כמועדונים שבהם דיברו על הכל – התווכחו וידעו את כל החדשות.

בקצה השני של העיירה היה רחוב מאוכלס רק בנוצרים. בהתחלת הרחוב גרה משפחה מהמכובדות בעיירה. ראש המשפחה היה עורך־דין. הבת – בוגרת אוניברסיטת וינה. ב־1934 עלתה ארצה. קצת הלאה – סוחר דגים בשם שצ'ופצ־

קי. בתו גמרה בי"ס תיכון בסובאלק, עלתה ארצה. נפטרה לפני כמה שנים. באותה הסביבה שכנה גם טחנת הקמח של סבא והורי, "הגביר של העיירה". גם אנחנו סיימנו בי"ס תיכון. דודי היה בוגר אוניברסיטה בצרפת.

בשנת 1935 עליתי ארצה. ביוני 1939 נסעתי לראות את הורי ומשפחתי והייתה לי עוד הזכות לראות את עיירתי בשלמותה ותושביה. מהר מאוד פרצה המלחמה. אני עוד הייתי שם. הנאצים גירשו את היהודים אל מעבר לגבול הליטאי ששכן כ־10 קילומטרים מסייני. יהודי סייני חשבו שהליטאים יקבלו אותם, אבל לא – הליטאים היו גרועים מהפולנים. יותר מאוחר העבירו אותם הגרמנים למחנות השמ־דה. יחידי סגולה ניצלו. היו גם בין הפרטיזנים. הורי, סבתא ודודה עם המשפחה נשלחו לסיביר בתור "בורז'ויים" וב־1946 הגיעו ארצה, אז עדיין "פלשתיין".

א. שפרלינג וא. קירש (יב"ס)

פונסק

פונסק היתה עיירה קטנה, יפה בביצותיה ועשירה בדלותה. בסך הכל 70 משפחות יהודיות חיו בה. רגילים מזה דורות לאדמה הרזה ולאורח־חייהם השקט והלבבי. שום דבר בלתי רגיל לא קרה להם והרגיל היה קרוב ויקר.

מעבר לגבולות פונסק היה מפורסם רק השמש. שמו היה משה פיליפובסקי; אולם אצלנו היו מכנים אותו בשם משה כ"ץ. במה זכה השמש שלנו להיות מפורסם מעבר לפונסק איננו יודעים, אבל בעיירות מסביב, כאשר רוחות היהודים היו מתלהטות במחלוקת, הם היו אומרים: "אשלח אליך את השמש הפונסקאי". ייתכן שחשבו בכך לא על השמשות שלו בבית־הכנסת אלא בחברה קדישא...

היה בפונסק חובש שהכיר את כל חכמת הרפואה. שנים ארוכות היה בדחן מפורסם במריאמפול. איך הגיע מבדחנות לחובשות נשאר בחזקת סוד בפני כל העיירה.

את פרנסתם העלובה ינקו יהודי פונסק מארבעת הירידים השנתיים. היו משלימים אותה מהפדיון שהכניסו הליטאים שבסביבה והפולנים שבעיירה.

חיי הרוח של פונסק התנהלו לפי מסורת הדורות. מסבים לאבות ומאבות לבנים עבר אורח החיים הזה. זקנה, התבססות, שרשיות. ההשכלה הביאה הנה מזמן לזמן ריחות מעולם אחר, אבל הם מצאו כאן אחיזה קלושה. תחיית־מה הביא המורה הצעיר משה סיננסקי מסובאלק. בני הנוער החלו ללמוד עברית, לקרוא את ביאליק ולחלום על חיים אחרים, על עולם בלתי־מוכר אחר.

והנה הגיע החורבן וקיפד את חייהם של הזקנים והצעירים, של החולמים על עולם חדש ושל אלה שהיו מרוצים בישן.

יוכבד יהלום (תל יוסף), רחל אנגל (גבעתיים), בלומה לנסקי (תל יוסף)

עיירתנו פיליפובה

העיירה שלנו פיליפובה שוכנת כעשרים וחמישה קילומט־רים מסובאלק ובעבר היתה שייכת לפלך סובאלק. מצד מזרח גובלת עם גרמניה שהיתה פעם פרוסיה המזרחית. היתה בעיר תחנת מכס להעברת סחורות לגרמניה והודות לכך התפרסמה העיירה וגם חלק ניכר מתושביה התפרנסו מזה.

רבים מהעיירה היו נוסעים להתרפא לעיר קניגסברג, שהיתה ידועה ברופאיה המעולים ובבתי־החולים שלה. רופאי קניגס־ברג היו גם מוזמנים אלינו לבדיקת חולים, כי אצלנו בעיירה לא היה רופא מוסמך, רק "פלצ'ר" שלכל חולי היה רושם כוסות־רוח. מובן שהיו נוסעים גם לשאול בעצת רופאים בסובאלק.

פיליפובה היתה מפורסמת בנופיה היפים והמגוונים, כגון יערות, אגמים ומרחבי שדות. האגמים שימשו מקור פרנסה לדייגים.

סבתא רבקה מבית קוינט היתה ילידת סובאלק, סבא משה לנסקי היה יליד סופוצ'קין מחוז גרודנו. אחרי הנשואין עבר לגור לסובאלק וכל הילדים נולדו שם. אמנו, ילידת סייני, בת בלומה ויצחק מבית טלשיץ. לפני מלחמת העולם הראשונה קנה סבנו טחנת־קמח ובית־בד בפיליפובה וכל המשפחה עברה לגור בה.

לפני מלחמת העולם הראשונה היה אחוז ניכר של התושבים יהודים, אבל אחרי המלחמה בשנות העשרים הורע המצב הכלכלי והרבה משפחות ובני־נוער עזבו את העיירה. חלק היגר לאמריקה, חלק קטן לישראל, וחלק עבר לגור בערים אחרות.

במקום נשארו כחמישים משפחות. למרות מיעוט האוכלוסיה היה בעיירה רב, שוחט, בית־כנסת, בית־מדרש. רבני העיירה היו על פי רוב ליברליים.

זכורים לנו סיפורים על רבנים, כגון הרב גרוסברד, שהיה בחור־ישיבה בפיליפובה והתחתן עם בת המקום ממשפחת זימן. כיהן כרב רק עד 1913, כי הוזמן לכס רבנות בעיר יותר גדולה, שירווינט שבליטא. אחריו היה הרב רייצר, שכעבור שנים עבר לסייני. במקומו בא הרב קולר שהיה ידוע בדרשותיו המבריקות. רבים היו באים לשמוע אותו, אפילו הצעירים. זה היה בבית־הכנסת כמובן. אחרון הרבנים היה יוסף וורט. כל המשפחה נספתה בשואה, רק בת אחת נמצאת בישראל וגרה ברמת־השרון. בזמן המלחמה היה זמן קצר רבה של סובאלק.

בשנות העשרים היה אצלנו שוחט־חזן גדליה גזומסקי, בר־אוריין, איש־שיחה מעניין ובעל חוש הומור. תמיד היתה בדיחה מוכנה בפיו. וכמובן, בעל תפילה מעולה. עבר לעיר אוגוסטוב.

אחריו היה החזן־שוחט ר׳ אברהם ז׳לקובסקי. הוא היה ציוני משכיל, בקי בפוליטיקה ומודרני בהשקפותיו. היה מתערב בשיחות עם הנוער על ענייני דיומא, ובעיקר בנעשה בארץ־ישראל.

התושבים לא היו אמידים במיוחד, חלק קטן מצבם הכלכלי היה איתן. רובם התפרנסו ממסחר זעיר, חנוונות ומלאכת־יד, כגון חייטות, סנדלרות ועוד. חלק ניכר היה מקבל עזרה מקרובים שהיגרו לארצות מעבר לים. היו בעיירה גם יהודים יראי־שמיים, שביום עבדו לפרנסת המשפחה ובערב ישבו ולמדו דף גמרא בבית־המדרש. היו גם כאלה כמו אורוש־אהרן גורנוסטיסקי שלמד כל הימים ועול הפרנסה נפל על האשה. ביניהם היו דוד שלנו, אח של סבא. קראו לו ״בערל דער פארבער״, כלומר הצבע. עיסוקו היה צביעת צמר, בדים מכותנה, מפשתן, בגדים וכו׳. עיקר לקוחותיו היו איכרי הסביבה הפולנים. את הפשתן היו טוות הנשים בערבי החורף, בעיקר באין עבודה בשדה. היתה לו גם מכונה לסריקת צמר גזוז. בקיץ היה מייצר משקה קר, לימונדה בלע״ז. מקררים עדיין לא היו. איחסן את המשקה בחדר חשוך מלא קרח. מאוד אהבנו לבוא אליו ולהתכבד במשקה הקר והטעים. הוא היה יהודי אדוק מאוד עד קיצוניות, תלמיד חכם וצדיק בדורו. באותו רגע שנפטר, ילדה בתו בן שנקרא כמובן על שמו. הוא נספה בשואה. אנשי העיירה ראו בזה אות מהשמיים, כי היה צדיק. האמינו בזה.

לסבא שלנו קראו ״משה דער מילנער״, משה הטוחן, כי היתה לנו טחנת קמח מופעלת על ידי מים. היה יהודי מכובד בעיירה, ידע ללמוד דף גמרא ולמרות היותו אדוק היה ליברלי בדעותיו.

למרות המצב הכלכלי הקשה השתדלו יהודי העיירה תמיד לתת השכלה לילדיהם. רובם ידעו לדבר ולכתוב עברית, כי למדו אצל מורים בשיעורים פרטיים או בקבוצות. למדו ספרות עברית, ציונות והיסטוריה של עם ישראל. לפני מלחמת העולם הראשונה היה המורה אפשטיין. אחרי המלחמה היו המורים בורדה, קוברינסקי, ויינשטיין – מורה מודרני, בזמנו לימד כבר עברית בעברית. היה אצלנו חדר ״מתוקן״, שבו למדו ביחד בנים ובנות, דבר שנחשב באותם הימים לאות של קדמה. החדר היה ממוקם בבית־המדרש בעזרת הנשים. בשנות העשרים היו המורים דוקטורסקי, אוחימובסקי, צימרמן, גרזון, משה אושינסקי החי בארצות־הברית. היה בעיירה גם בית־ספר ממשלתי עממי, לפי חוק לימוד חובה שחייב גם את היהודים. בהסכמת השלטונות לא ביקרו התלמידים היהודיים בבית־הספר בשבתות.

היו בעיירה חיי תרבות תוססים, היו מזמינים מרצים מה־חוץ, היו ערבי קריאה. הודות למורה סטארוזינסקי הוקמה גם להקת חובבים מקומית והוצגו הצגות. הוא לימד גם שירים עבריים. הוקם סניף של הסתדרות נוער ״הרצליה״ שבו היו חברים רוב בני הנוער מכל השכבות. המייסדים היו אריה קוינט־אשל, חבר קיבוץ תל־יוסף מאז 1921, נפטר בשנת 1985, וזיסקינד לויטוס שהיגר לארגנטינה ונפטר שם בשנות השלושים. הוקם גם סניף ״החלוץ״.

לביתנו היה מגיע העתון העברי ״הצפירה״ והירחון ״מאזנים״. ההתעניינות בתנועה הציונית היתה גדולה והיינו מעורים בנעשה בתנועה הציונית בגולה ובארץ־ישראל. כמובן שהקופסה הכחולה של הקרן הקיימת היתה בכל בית וכל אחד תרם לפי יכולתו. כבר מילדותנו חלמנו על ארץ־ישראל והחלום הזה גם התגשם. כמעט כל משפחתנו הצליחה להגיע לארץ. החלוץ במשפחה היה שמואל קוינט–אשל ז״ל, חבר דגניה א׳ כל השנים. הורינו הגיעו ב־1941, התמזל מזלם להינצל.

בני המשפחה פזורים בכל רחבי המדינה, מי בקיבוץ, מי במושב ומי שבחר בחיי עיר.

היחסים בין היהודים והפולנים היו תקינים יחסית ולא הורגשה אנטישמיות גלויה במיוחד. הלקוחות העיקריים בחנויות היהודים היו איכרי הסביבה, שהיו מביאים את תוצרתם למכירה, בעיקר בימי שוק, שכונו בשם ״יריד״. החיים התנהלו על מי מנוחות תוך דאגה לפרנסה של יום יום. בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השנייה, בשנים 38–1937, כשעבר גל אנטישמיות בכל רחבי פולין, הגיעו ההדים גם לעיירתנו. מקורות הפרנסה של היהודים נתדלדלו. על יד החנויות של היהודים עמדו משמרות של אנדקים (אנטישמים קיצונים) שלא נתנו לאיכרים לקנות אצל היהודים. לצורך זה הקימו צרכניה ומחלבה לפולנים, בעיקר לאיכרים מהסביבה. עם פרוץ המלחמה נעזבה העיירה כליל, חלקם ברחו והצליחו להגיע לישראל או לארצות שמעבר לים, אך רוב היהודים – גורלם היה כגורל יתר יהודי פולין.

אריה אברמסקי

לזכר פשרושלה

עיירתי פשרושלי שוכנת במרחק 25 קילומטרים מסובאלק ושני קילומטרים בערך מהגבול הגרמני שמלפני המלחמה. הקהילה היהודית מנתה כ־25 משפחות לפני המלחמה והיתר פולנים וגרמנים וכן גם רוסים. בסביבה הרבה כפרים מאוכל־סים פולנים וקצת גרמנים. כמו״כ חוות גדולות שכללו שטחי קרקע עצומים, יערות ואגמים, שהיו שייכות לנוצרים, אשר נקראו בפינו ״פריצים״. התושבים היהודים בעיירה נחשבו רק בחלקם כמבוססים במובן הכלכלי. חלקם עסקו במסחר, חלקם במלאכות שונות. עגלוני העיירה יצרו את הקשר התחבורתי עם סובאלק – מרכז המחוז.

האוכלוסיה היהודית היתה דתית מסורתית. היה בעיירה בית־כנסת, רב, שוחט, גבאים ומוסדות יהודיים שונים. היה קיים גם ״חדר״ מודרני. חסידים בתלבושתם המיוחדת לא היו שם. חלק מועט של התושבים היהודיים בעיירה היו מתקד־מים, בעלי תרבות ובעלי תורה, ביניהם בעלי הכרה ציונית. הם היו תורמים בעין יפה וברוחב לב לקרנות קק״ל, קרן היסוד וגם לצרכי ציבור ועזרה הדדית במקום.

חלק קטן מבני הנוער היו נשלחים על ידי הוריהם, אחרי שסיימו את בית־הספר, להמשך לימודיהם בבית־הספר העברי־פולני התיכון בסובאלק, כמו״כ לסמינר למורים בגרו־דנו ובווילנה או לישיבת רבנים בסלובודקה שעל יד קובנה.

אחרי הצהרת בלפור נוסד ״החלוץ״ בפולניה. ממרכז ״הח־לוץ״ באו אז בקשרי חוזה עם בעלי החוות ועם איכרי הכפרים בסביבת פשרוסלי לשם הכשרת חלוצים בעבודה חקלאית בעונת הקיץ. לעיירתנו הגיעו חלוצים ממקומות רבים בפולין, ביניהם מסובאלק. פנחס ספיר ז״ל (קוזלובסקי לשעבר), אליהו פרידלנדר, שלמה שולקיס ועוד. באותו זמן נפתח סניף של ״החלוץ״ בעיירתנו, ובני המקום נרשמו כחברים, גם עליהם חלה חובת ההכשרה. רק יחידים מבני העיירה הצליחו לקבל סרטיפיקטים (רשיונות) לעלות ארצה. לאחר שנים אחדות התייאשו אלה והיגרו לארצות דרום־אמריקה.

אני עליתי ארצה בשנת 1929 לפי דרישה של קרוב משפחה בארץ.

בשנת 1936 נסעתי לפולין לבקר את הורי ומשפחתי ז״ל בפשרוסלי. מצאתי כי במשך שנות היעדרי מהמקום אירעה בה מהפכה שלמה. רוב הנוער התפזר, חלק עבר לערים גדולות ואחרים היגרו לארצות שונות. האדמה בערה ממש תחת רגלי היהודים. בעיירה נפתחו חנויות בבעלות פולנית, והיה קיים חרם נגד עסקים יהודיים. התנהלה תעמולה פרועה והסתה גלויה נגד היהודים ללא שום הפרעה ואולי אפילו בתמיכתו של השלטון הפולני.

ביקרתי בכפר אצל האיכר הפולני, שבמשקו קיבלתי בשעתו את הכשרתי. הבחנתי בלוח־קיר יומי גדול; על כל דף – קריקטורות של יהודים ופסוקי תעמולה והסתה בנוסח: היהו־דים ניצלו וגזלו הכל מהפולנים והגיע הזמן שהפולנים יחזירו לעצמם את הגזלה. בדרך כלל לא קיבלו היהודים, בעיקר בריכוזי היהודים הגדולים, את התעמולה הארסית ברצינות הראויה והתנחמו בדעה שנחשול הרע יעבור.

בשנת 1940 הוגלו כל יהודי העיירות ונספו. אחרי השואה הנוראה נשאר בעיירה יהודי אחד בלבד בשם ביאליסטוצקי, שהתחתן עם רופאה אוקראינית. בבניין היפה של הורי ז״ל, שנשאר בשלמותו, התמקמה מועצת עיירת פשרוסלי הפו־לנית.

אריה שרנייץ

נולדתי בראצק

משפט מבוא לצרור זכרונותי: בגלגולי הארוכים בערים ובארצות רבות כפליט כרוני אחרי שעזבתי את ראצק, כל אימת שהוצגה לפני השאלה הפשוטה: ״מאין יהודי באז?״ הייתי נתון במבוכה ולא ידעתי להשיב ישירות, אלא להגיד את הדבר היחידי שאני בטוח בו – ״נולדתי בראצק״. ייתכן שיסתכלו בי בחיוך של ביטול כל אלה שנולדו בווארשה, בווינה או בניו־יורק. אבל אני גאה בעיירתי הקטנה ראצק, שהתמקמה בתוך הטריז שבין פולין, פרוסיה וליטא. ובינינו לבין עצמנו, הרי אין לי ברירה...

★

נולדתי בבית סבי וסבתי מרדכי וחנה־רחל אינדיק. הייתי הבכור של בתם הבכורה בת־שבע. במשפחתי הצרה היו עוד: הבנות לאה, פשל, רבקה והניה והבנים יעקב, יחזקאל ויחיאל. מלבדי לא נותר ממנה איש וממשפחתי הרחבה הענפה נשאר בחיים אחר השואה רק דודי יעקב־יוסף שהיגר לאמריקה והלך לעולמו בשנת 1947.

★

אין לי הסבר לתופעה, שעל אף היות עיירתנו קשישה מסובאלק במאה וחמישים שנים לפחות, היא נשארה בממדיה הזערוריים ומנתה פחות ממאה משפחות יהודיות וכעשרים משפחות נוצריות.

כרגיל, כל החיים התרכזו בה סביב השוק ובלבו – הבאר; באר חפורה, רבועה ומעקה־עץ סביבה, לבל ייפול מי לתוכה. מעל לבאר גג־מרישים מכוסה רעפי־עץ והוא משתפע לשני כיוונים כשהוא נח על משענות המתרכזות ומתחברות לכלונס־אות משני עברי הבאר. מתחת לגג קבוע מוט עגול, המסתובב בתוך מסבי־עץ בכלונסאות וממרכזו משתלשל חבל עבה כשבקצהו תלוי דלי. על־ידי סיבוב ידית־ארכובה בקצה המוט מעלים את הדלי המלא מים חיים. מה עומקה של הבאר אינני יודע – פחדתי להסתכל אל תוך לועה הפעור והשחור.

ארבעה רחובות קרנו מהשוק אל ארבע רוחות השמים ושתיים–שלוש סמטאות חצו אותן במקביל לשוק וסובבוהו. זוהי אם־כן קריה רבתי **ראצק**.

★

אחד מזכרונותי הראשונים הוא ה״חדר״. בית סבי וסבתי עמד ברחוב השני של שורת הבתים שהקיפו את השוק. די היה לי איפוא לחצות את הרחוב הראשי שהוביל למטה אל הגשר ומיד הייתי ב״חדר״ אצל חיים המלמד. בדרך עוד הייתי סר אל קווייאטק האופה כדי לקחת עוגה.

מי בעיירה לא הכיר את חיים המלמד. משקפיו שמוטים עד קצה אפו וזקנו העגול הצהוב–כהה עוטר את פניו. אמרתי עגול, מפני שלא היה זה סתם זקן, אלא מעין מסגרת הסובבת כמעט את כל פניו, חוץ ממוצאם העליון לפאת המצח. הוא לא חשב את עצמו ל״מלמד״, כי אם ל״מורה״. אני זוכר עדיין חברים אחדים ללימודי: פיליפובסקי הקטן, האחים פריימן, פרויצ׳יק הצהוב. אגב, אחותו של פיליפובסקי רבקה היתה אז ״ארוסתי״.

בית הכנסת בראצק

הסימטה, בה שכן החדר של חיים המלמד, תפסה מקום חשוב בחיי הילדים של ראצק, היא ריכזה את רוב חיי יומם.

אחרי השנים הראשונות בחדר, עברתי לכיתות הגבוהות של ה״חדר המתוקן״, שהיה בביתו של קופל ברצ׳יק. המורה, שאת שמו שכחתי, היה כבר אדם מודרני. את פניו החיוורים עטר זקנקן מחודד, שחור כזפת, הוא חבש מגבעת ועגד עניבת־פרפר שחורה. כאן הדגישו בכל הזדמנות, כי שיטת החדר כבר מיושנת. עדיין חזרו על החומש ועל תנ״ך ולמדו גמרא, אבל שמו את הדגש על פרץ, ביאליק, מנדלי מוכר ספרים, לימדו מתמטיקה ועוד.

בעוד שבחדר של חיים המלמד עדיין הרשינו לעצמנו לחמוק דרך הדלת האחורית אל הגבעה הסמוכה על יד הכנסייה, כדי לבנות מבצרים מהחולות הבוציים שלאחר הגשם, כאן, בחדר המתוקן, לא היה עוד נאה לעסוק בעניינים ילדותיים כאלה. כאן היינו עוסקים בשירים כהכנה לדקלום בחנוכה. מי שהיו לו נטיות אמנותיות אף היה מצייר.

במרחק שני בתים התגורר החזן–שוחט של ראצק, בעל הזקן הלבן כשלג, שלבש תמיד קפוטת משי. אמנם היה חובש את הכובע החסידי הקטן בנוסח וארשה, שלא היתה לו כל שייכות לראצק ה״ליטאית״, אבל איש בעיירה לא חשב לו זאת לרעה. עלי להודות, כי בשום מקום בעולם אי אפשר היה למצוא שתי לחיים אדמוניות ונוצצות כאלו שקבעו לעצמן מקום מעל לזקנו הלבן, שני תפוחים כה עסיסיים תחת שתי עיניו הנבונות האפורות.

אני ממשיך בדרכי בסימטה, פוסח על השוק וממשיך אל בית־המדרש. בדרך הייתי סר למשפחת רוזנפלד, שבתם היתה חברתי.

הדבר היה בחורף לפני חג הפורים, והצעירים היו חייבים לעשות שמות בהמן, אלא שנאלצו להיזהר מפני מבטיו הקפד־ניים של השמש הרזה וגבה־הקומה שזקנו לא נפל באורכו מקומת השמש עצמו. שני הקצוות הארוכים של זקנו עשו רושם כאילו זה עתה חפפו אותם, אבל בדמיוני ראיתי תמיד שני עצי צפצפה איטלקית ישרים, הגדלים וראשיהם כלפי מטה... סבי ז״ל הציב את דוכנו במתכוון כך, שיוכל להסתיר את עמדתי האסטרטגית, כדי שאוכל ברגע הנכון בזמן קריאת המגילה לכלות את זעמי בהמן. כאשר השמש חיפש אחר כך את ה״שקצים״, שהרעישו עולמות לא הצליח למצא אותם.

בשבת של יום קיץ היו התושבים יוצאים לטייל בקארצובי פארק. בדרך הייתי סר לביקור חטוף אצל ידידו של אבי מר אטימונה. אנו הצעירים היינו מגיעים דרך השדות והגיא אל הנהר, כדי לרחוץ בו.

הרבה זכרונות ניטשטשו בראשי: הרב, הרוקח. לא ערכתי טיול מחנות לחנות בשוק, לא תיארתי נסיעה בעגלה לסובא־לק, לילה של חביות זפת בוערות בכיכר השוק בשנת 1913, לרגל חגיגת יום השנה ה־300 לשושלת רומנוב הרוסית, את משלוח המנות, הגעלת הכלים בערב־פסח, והעיקר חתונה בעיירה.

הקורא יסלח לי, והעורך ודאי יודה לי על הקיצור...

ז. במולדת

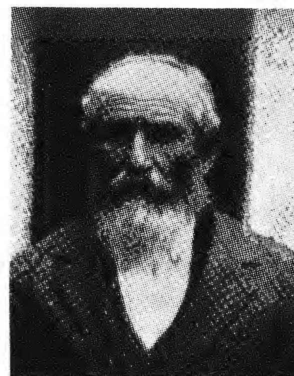
רחל מריימפולסקי־אלחנני: אברהם שטרן, סנגווין על נייר.
צוייר בדצמבר 1941, כ־6 שבועות לפני הרצחו.

אריק לובובסקי*

מסייני לייסוד המעלה

כאשר החליטו 16 חברי האגודה במזריץ' שנוסדה בשנת תרמ"ג (1883) לחסל את עסקיהם ולעלות ארצה ידעו כבר כי המושבה שהם יקימו וישבו בה תישא את השם "ייסוד המעלה". וכי מה יכול להיות יותר טבעי מהשם הזה? הרי כך נאמר בפירוש: "כי באחד לחדש הראשון הוא יסד המעלה מבבל, ובאחד לחדש החמישי בא אל ירושלים כיד אלהיו הטובה עליו" (עזרא ז' ט). ספק אם ידעו כי עולי מזריץ' זכו בשם הנאה הזה מן ההפקר, כיוון שחברת "ייסוד המעלה" אורגנה לפני כן בסובאלק, ובראשה עמד אליעזר מרדכי אלטשולר, למדן ומשכיל וחובב-ציון ידוע. אלא שמסיבות שונות נתפרדה החברה, והאגודה במזריץ' זכתה בשם הזה.

בכך לא תם הקשר הסובאלקאי עם ייסוד המעלה. הוא חודש זמן קצר אחרי כשלון הניסיון הראשון של האגודה. במרכזו של הקשר עמד איש בעל חזון, ר' מרדכי יצחק לובובסקי, יליד סייני שבפלך סובאלק, אשר תקע יתד בגליל, רכש אדמות והתחיל לבנות בניין גדול כעין חאן, כדי לאחסן את השיירות העוברות מסוריה לא"י ובחזרה.

מרדכי יצחק לובובסקי

רבות הן הגירסות על העלילה הזאת, אך ידיעה אחת ב"הצפירה" (סיון תרמ"ח – מאי 1888) היא חד-משמעית. נאמר בה: "האדון ר' מרדכי יצחק לובובסקי מסייני (רוסיה), שקנה כברת-ארץ גדולה ורחבה על יד הירדן אצל גשר 'בנות יעקב', שב ממסעו בפאריס ובלונדון וזאת אשר פעל – נדיבים אחדים נתנו לו מאה לירות והבטיחו לשלוח עוד עזר, עד שיצליח בידו להכין לו בית-מושב, ו'מלון אורחים' אצל הגשר הנזכר, שהוא המעבר הראשי לכל הנוסעים מדמשק, עבר הירדן וכיכר חורן, ויוכל להרוויח מזה ריווח לא-מעט. אתמול ניתן לו מבית פקודת העיר (צפת) הרשיון למבנה הבית, ובימים אלה הוא נגש אל העבודה".

אך היה מי שקדם אפילו לר' מרדכי יצחק לובובסקי בקשר עם ארץ-ישראל. היה זה אביו של ר' מרדכי אשר עלה עוד קודם לכן לארץ-ישראל כדי לחון את עפרה. לאחר שעשה בדרך שנה תמימה הגיע לארץ והתיישב בצפת, עיר המקובלים, בה עשה את שארית ימיו ובה גם נקבר. בנו, מרדכי יצחק, נשאר בעיר מולדתו שבליטא (רוסיה) ונמנה עם הסוחרים האמידים שבעיר. האגדה המשפחתית מספרת, כי אביו של ר' מרדכי-יצחק נתגלה אליו בחלומו וביקש ממנו כי יאמר "קדיש" על קברו. הבן, ר' מרדכי יצחק לובובסקי, עשה איפוא כמצוות אביו. קם ונסע לארץ-ישראל, איתר את קבר אביו וכמובן אמר קדיש על קברו וגם שיפץ את המצבה שעל הקבר. יש להניח כי ביקור זה חל בשנת 1881, ואז כנראה גמלה גם החלטתו לעלות לארץ.

היום מוסיפים צאצאיו של ר' מרדכי יצחק לובובסקי לשמור על הגליל. נכדו עזיאל לובובסקי, כתב שני ספרים "זכרונות בן הגליל", המהווים אוצר בלום של סיפורים ועלילות גבורה של הגלילים עזי-הנפש מאז היום בו דרכו על אדמת המולדת ועד היום. נינו, אריק לובובסקי, שומר אמונים למורשת ייסוד-המעלה ואף ייסד את הארכיון של המושבה הזאת.

ר' מרדכי יצחק לובובסקי נולד בשנת 1825 בסייני ומת בשיבה טובה ב-1922 בראש-פינה. אשתו מרים נולדה ב-1824 בליטא ונפטרה ב-1921 בחיפה. מתוך הגירסאות הרבות ניתן בכל זאת לשחזר את הסיפור דלהלן: מרדכי לובובסקי היה בעל אחוזה וסוחר בסייני. הגיע לארץ-ישראל באמצע אלול תרמ"ד (ספטמבר 1884) כדי להצטרף לשליחי אגודת חובבי-ציון מהעיר סובאלק, אליה היה קשור, במטרה לקנות קרקע להתיישבות.

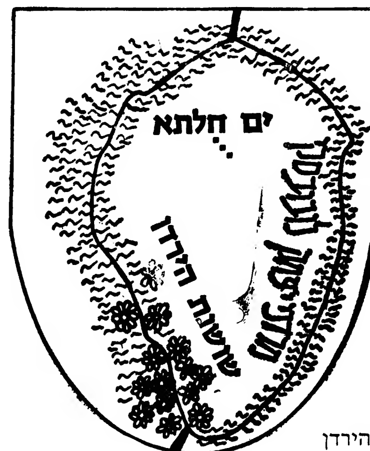
הוא סייר בארץ עם השליחים באתרים שונים ואף ניסה לקנות אדמות יחד אתם עד שפרש מהם וקנה בכספו כאלפיים דונמים מאדמות יעקב עבו, יהודי עשיר בצפת. השטח שנרכש קיבל את השם "שושנת הירדן", ולפעמים גם כונה בשם "נחלת מרדכי".

התמונה איננה ברורה די צרכה כדי שאפשר יהיה לתארה בצורה חד-משמעית. בניו של ר' מרדכי היגרו לאמריקה. קיימת אפילו השערה, כי לובובסקי, שביקר אף הוא באמריקה, תכנן לגדל בקר בעזרת שני בניו הבוגרים ולהקים חוות בוקרים. מה שברור הוא, כי שני בניו הגדולים של מרדכי לובובסקי, יעקב וליפא-לייב, הגיעו ארצה מארה"ב בעקבות אביהם. במשך שנת 1885 (תרמ"ה) הצטרפה אליהם שאר המשפחה – אם ושתי בנות – ויחד התיישבו בייסוד-המעלה. ידוע גם-כן, כי הבן הבכור, יעקב, עזב את הארץ לאחר מחלה,

* אריק לובובסקי, מנהל ארכיות הכפר ייסוד-המעלה, נינו של מרדכי-יצחק.

ואילו ליפא־לייב (לואיס) התעקש ונשאר. כאמור, צאצאיו הם אלה ששמרו אמונים לגליל ולייסוד־המעלה בפרט.

התכנית של שושנת הירדן נכשלה. מרדכי לובובס,י החליט תנצל את מיקומה של אחוזתו בדרך החשובה החוצה את הירדן. לצורך זה נסע לאנגליה ולצרפת כדי לגייס כספים, חכר את החאן בגשר בנות יעקב הסמוך וחשב לחדש אותו כמלון. גם תכנית זאת נכשלה. לובובסקי נטש בשנת 1888 את שושנת הירדן והשתקע סופית בייסוד־המעלה.

החותמת שושנת הירדן

כאמור, חכרו ר' מרדכי יצחק לובובסקי ובנו לייב את החאן מן הממשלה התורכית. חכירת החאן היתה גם כרוכה בזכיון להלין את עוברי האורח ולגבות מן הסוחרים, שהובילו את סחורתם מדמשק לישובי מערב הירדן, את דמי המכס המוט־לים עליהם. לשם כך העניק לו הפחה התורכי חותם נחושת ועל החותם הוטבעו גבולותיו של אגם מי מרום, הוא אגם החולה, והוטבע עליו גם שם האחוזה "שושנת הירדן" וכמובן גם שם בעליה – מרדכי יצחק לובובסקי.

קורות החותם הזה סתומות למדי ואותן מספר עתה הניק אריק לובובסקי:

"כאשר אבי היה עוד ילד קטן הגיע יום אחד מאמריקה, לביקור בייסוד המעלה, אנקל ג'ק, הוא אותו יעקב־ג'ק, בנו השני של אבי השושלת, אותו בן שחלה בקדחת כאשר הוקמה 'שושנת הירדן' והחליט לחזור מיד לארצות־הברית."

"אבי, ששמח מאוד לביקורו של אנקל ג'ק, 'סחב' ממגירת אביו את החותם של שושנת הירדן ונתן אותו לאנקל ג'ק, וזה נטל אותו עמו בשובו לביתו."

"חלפו שנים, אנקל ג'ק נפטר. אבי זכר את החותם והחליט להחזירו ארצה. הוא נטל את רעייתו, היא אמי, והשניים יצאו למסע חיפוש ואיתור קרובי משפחה בכל רחבי היבשת הגדו־לה, מקנדה שבצפון עד מכסיקו שבדרום, בתקווה למצוא קצה של חוט שיוביל אותם אל החותם, אך לשוא."

"נחלת מרדכי" לא ניטשה לאורך ימים. במרוצת הזמן נרכש רוב השטח על ידי משה דוד שו"ב, ממייסדי ראש פינה (1890). הוא חילק את האדמה ומכר 18 חלקות בנות 100 דונם כל אחת לפועלים צפתיים דלי־אמצעים אך בעלי נסיון בחקלאות. האחוזה המשפחתית הפכה למושבה של ממש. שושנת הירדן הפכה למשמר הירדן, המושבה רבת־הסבל.

המושבה החזיקה מעמד במשך השנים על אף כל הקשיים והסבל. היא ניטשה רק כעבור יובל שנים, כאשר הגורל גזר עליה להיות היישוב היהודי היחידי במלחמת השחרור שנכבש על ידי הסורים.

העולה הראשון מארצות־הברית

ראוי הוא בנו של ר' מרדכי יצחק לובובסקי, ליפא אריה, לתיאור מיוחד. הבכור יעקב והצעיר ליפא־לייב, היו שונים זה מזה בתכלית. בעוד שהראשון השתמט מלימודים, היגר לאמריקה והתמסר כולו ל"ביזנס", נחשב ליפא־לייב בזמנו לעילוי. הוא נשלח ל"ישיבה", אך עזב אותה ללא ידיעת הוריו ויצא אף הוא לאמריקה. רק כעבור שנתיים שלח מכתב להוריו, בו הודיע על דבר קיומו.

כשנתיים לפני היווסד ייסוד־המעלה ביקר האב ר' מרדכי־יצחק בארץ־ישראל, חזר משם ויצא לאמריקה. ביקר אצל שני בניו יעקב וליפא־לייב ומצא את שניהם במצב כלכלי מסודר ביותר. כעבור שנתיים, בשנת תרמ"ג, עלה ארצה בפעם השנייה והתחיל לתור אחרי שטח אדמה להתנחלות. מיד אחרי זה כתב לבנו הצעיר ליפא־לייב ודרש ממנו לעלות ארצה. הלה ציית ועלה והפך לעולה הראשון מארצות־הברית של העלייה הראשונה. הוא הציע גם לאחיו הבכור, יעקב, לבוא עמו והלה נעתר לו, אך כעבור זמן קצר חלה בקדחת ועזב את הארץ. מאז לא כתב יעקב למשפחה במשך ארבעים ושתיים שנה, עד שהופיע בשנת תרפ"ז (1927) כתייר בייסוד־המעלה.

בינתיים ניגש ליפא־לייב לבנות את משקו תוך מלחמה מתמדת באיתני הטבע ובשכנים הערבים שלמדו לכבד אותו ואת אומץ לבו. כעבור זמן מה נשא ליפא־לייב לאשה את בתו של משנה הקונסול הצרפתי יעקב חי שנתן לו בתור נדוניה 137 דונם אדמה והוא עבר לגור בייסוד־המעלה יחד עם הייסודיים הראשונים. היה לליפא־לייב בית בחיפה ואשתו, בת צפת, שלא יכלה להסתגל לחיים הקשים בייסוד־המעלה, היתה מדברת על לב בעלה לעבור לעירה. אולם הוא התנגד לכך נמרצות. אם נתיישב בעיר – היה טוען – מה יהא בסופם של בנינו? רופאים, עורכי־דין וכדומה! וכי מעטים הללו בלעדיהם בארצנו ובכל העולם כולו?

למלה "פחד" לא היה מקום כלל באוצר המלים שלו וכך חינך גם את בניו. הוא גם דרש מבניו התקשרות אל המקום והתמדת חיים ועבודה בו ולא הסכים בשום פנים לעזיבתם את משמר הירדן. בעמל רב הסכים להצעת בנו עזיאל להת־חלף עמו: בנו עבר לייסוד־המעלה והוא עצמו עבר למשמר.

היה לליפא־לייב בן, בשם אליאב. תוך דהירה על סוס שנסתבך בין עצי התות, נתרסק ומת. כבן 13 היה במותו, בשנת תר"ע (1910).

מרדכי לובובסקי מת ונקבר בייסוד־המעלה. אחד מנכדיו נפצע בתש"ח, בהגינו על משמר הירדן. שם הנכד הזה היה כשם סבו, מרדכי לובובסקי.

אפופייה ושמה חדרה

על אף כותרתה של הכתבה, אין זו אפופייה במובן הספרותי, אלא בשל תוכנה המרמז על היותה יפה לשמש נושא ליצירה כזאת.

אכן ראויה חדרה וראויים בוניה כי תיכתב עליהם אפופייה. אך ככל שחולפות השנים ואנו מתרחקים מאותו עידן של נפילים, פוחתים הסיכויים כי ימצא המשורר, שישלם את חוב האומה לבניה בסיפור שירי רב ממדים ועתיר תיאורים של המאורעות, של עלילות הגבורה ומאבק האיתנים, שבין אדם לאדם, אדם לאדמה ואדם לגורלו.

שתי משפחות בנות סובאלק קשורות קשר בל יינתק עם ההתיישבות בחדרה: משפחת בוטקובסקי ומשפחת גולדנברג.

ימי בראשיתה של חדרה מתוארים על־ידי ל. שניאורסון בספר "מפי ראשונים" והנה קיצורם:

"חדרה נוסדה בשנת תרנ"א, 1891. כחברתה רחובות, היא בת התנועה הארץ־ישראלית אשר התחוללה בעם היהודי בכלל וברוסיה בפרט ברבע האחרון של המאה התשע־עשרה. תנועה זו הולידה את "בילו", ובמאוחר יותר – את התנועה הכללית של חובבי־ציון. פעולתה המעשית החלה לאחר האישור הרשמי שקיבלה חברת "חובבי־ציון" ברוסיה, והייתה קשורה בכל המתהווה בארץ־ישראל – הן במושבות הקיימות ובמוסדותיהן והן בארגון קבוצות לרכישת קרקעות וייסוד מושבות חדשות.

השנים תר"ן־תרנ"א היו שנות עלייה, בפרט של צירים מאגודות שונות שהתארגנו ברוסיה (כולל פולניה וליטא), שבאו להתבונן בחיים החדשים המתהווים בארץ ישראל וכן לרכוש קרקעות.

ביפו היה משרד ה"ועד הפועל" של "חובבי ציון" שבראשו עמד האיש שמשכמו ומעלה היה גבוה מכל העם – הוא ולדימיר (זאב) טיומקין.

תקוות טובות נעורו בקהל הרחב, האניות היו מביאות מאות יהודים, יחידים וקבוצות. הסיסמה של גאולת הקרקע מצאה לה הד נרחב אצל העולים והחלו פעולות רכישה גדולות.

בין הבאים אז ארצה היו גם צירי אגודות מן הערים וילנה, ריגה וקובנה, כמו גם אחדים מדרום רוסיה. האגודות האלו חברו יחד ועל־ידי מר יהושע חנקין קנו את אדמת חדרה בחורף תרנ"א.

בחודש פברואר 1891 הושגו הקושנים הרשמיים ממשרד הטאבו בעכו על שמותיהם של מאה־וארבעים מתישבים. עוד לפני גמר הקנייה באופן רשמי התחילו המתנחלים לעלות על האדמה החדשה. המתישבים הראשונים אמנם לא ידעו מה צפוי להם ברבות הימים, אבל כבר הרגישו שדרכם איננה סוגה בשושנים. הם מצאו כאן מדבר־שממה, עזובה של אלפי שנים, קרקע שרובה בור, בלי עץ מצל, בלי טיפת מים נקיים וכמובן בלי דירה ובלי חברה. ארבעת הראשונים שעלו על אדמת חדרה היו: לוליק פיינברג, מנדל חנקין, ביילון והשומר הורוביץ. הפלחים שישבו בח'אן פינו בשבילם חדר למגורים. על הצד הסניטרי של החדר לא כדאי לספר.

האנשים האלה התחילו להכשיר חלקות־קרקע דרומה ממקום המושב לנטיעת גפנים. בניגוד לרגיל התייחסו הפלחים שישבו בח'אן ובכל הסביבה בנימוס לארבעה הרוכבים היהודים ולא פגעו בהם לרעה, על אף מיעוט מספרם. מי שהכיר את לוליק פיינברג ומנדל חנקין בצעירותם הבין את הסיבה. שני אלה, כמו שאר הצעירים שבאו מיד אחריהם, הוכיחו אומץ־לב מיוחד־במינו והתייחסו בביטול גמור לסכנות שארבו להם בסביבה הרחוקה והזרה הזאת.

המתישבים החדשים שעלו על הקרקע התחילו להתעסק בהכשרת חלקות מסויימות לנטיעות בסביבה הרחוקה הזאת, שרק אחרי זמן זכתה לשם של מושבה עברית בישוב העברי. לא תמיד היה להם מה לאכול, צרכי־אוכל צריך היה להמציא להם מיפו או מזכרון־יעקב.

באביב של אותה שנה באו לחדרה עוד אחדים מהחבורה. בח'אן לא היה מקום פנוי והם התישבו על הגבעה למעלה באוהל שנטו שם.

בין הבאים היה יהודי אחד ושמו טרקן. הוא היה הפועל הראשון בחדרה. הוא שמע שמתיסדת מושבה חדשה, קנה לו כלי־עבודה – מעדר, מגל ואת – ובא למושבה, התחיל לעבוד בבח"ר. עבד יומיים וחש איזו חולשה. מהיותו צמחוני וגם ירא־שמיים אכל רק ביצים. הגיעה השבת והוא נפל למשכב. כשהגישו לו אוכל לא רצה לטעום אלא ביצים בלבד. חומו עלה. ביום הראשון הוציא את נשמתו, כשהמעדר והמגל עומדים משני צדי הארגז ששימש לו משכב.

בו־בזמן חלה גם לרמן, איש צעיר בעל־מרץ שבא הנה מריגה והתישב עם משפחתו בחדרה. עוד לא הספיק להסתדר וכבר חלה בקדחת חזקה. לא היה רופא, לא היו רפואות. הוא לא קיבל שום טיפול – ומת...

שני אלה, טרקן ולרמן, פתחו את שורת הקברים הראשונים בחדרה. אחריהם באו עוד מאות – קרבנותיהם של בני חדרה על מזבח מושבתם הדוויה. ברטט הובילו החדרתים את קרבנותיהם הראשונים לקבורה; ברעדה כיסו את קבריהם בעפר. כשעזבו את בית־הקברות נדר כל אחד מהם בלבו לא להירתע מכל סכנה ומכל הקשיים אלא להמשיך בהקמת המושבה.

אולם חסרו להם ידיעות אלמנטריות בחקלאות. לא היו להם בהמות־עבודה, לא מחרשות ולא כלים אחרים. מלבד זה נפל על המתישבים הראשונים גם פחד פקידי הרשות שבאו

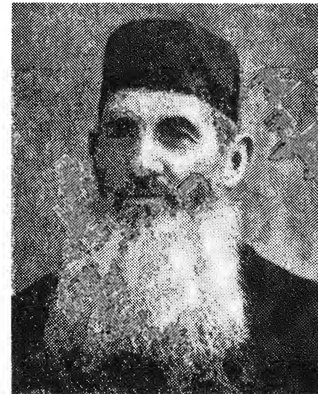
תמיד לגבות מהם את המסים – חומש לבעל־האחוזה הקודם, או מעשר לממשלה. המועקה הזאת כמעט נטלה מהם את המרץ להתחיל בעיצוב אדמות חדרה הנרחבות.

הפקידות של הברון רוטשילד, שטיפלה במושבות הסמו־כות, כיוונה את המושבות לנטיעת גפנים. גם בחדרה נטעו בשנה הראשונה על האדמה שהוכשרה למטרה זאת כ־100,000 גפנים. אף כי בשנה הראשונה התפזרו חלק מן המתישבים בגלל המחלות, נטעו כ־140,000 גפנים וכ־50,000 שקדים. נטיעת גפנים ושקדים התאימה בדרך־כלל למתישבים הראשונים והם התעסקו בה בחיבה רבה.

כרמי הגפנים התחילו להתפתח יפה; הקרקע התאימה מאוד לנטיעות אלו ואנשי חדרה חלמו על ייצור גדול של יין במושבתם.

עד כאן דברי שניאורסון – כאלה היו פני הדברים בחדרה כשחבורת סובאלקאים, אנשי עסקים מצליחים ועם זה בעלי חזון, הלכו שבי אחר קריאתם של "חובבי ציון" והחליטו להגשים את חלומם הלכה למעשה. לשם כך הם הקימו אגודה בשם "נס ציונה". זכות הראשונות בניסיון ההגשמה נשמרת לא.מ. אלטשולר, המתואר בכתבה "חיבת ציון" בספרנו, אך ראשוני ההגשמה עצמה בחדרה, זו שהצליחה והתמידה, הרי הם שני ראשי המשפחות ודור ראשון למיישבי חדרה – יהודה־דוד בוטקובסקי ואליעזר גולדנברג.

יהודה־דוד בוטקובסקי

נולד בסובאלק, כ"ג ניסן תרי"ג (1853). עסק במסחר־ברזל, היה פעיל בענייני הציבור היהודי בעיר, חובב־ציון נלהב ומפעי־לי האגודה "בני משה" מיסודו של אחד העם.

בתרמ"ו (1886) השתתף עם חובבי ציון בעירו בהתארגנות לשם רכישת קרקע וייסוד מושבה להתנחלותם בארץ־ישראל. אך שני השליחים ששלחו לתור את הארץ ואת התנאים בה חזרו והביאו ידיעות מרפות־ידיים על התנאים הקשים בארץ (דחקות, קדרות, שלטון־עריצות של פקידי הבארון, הפקרות ופראות של הילידים). אך ר' יהודה דוד וחבריו לא התיאשו, ובתרמ"ט יסדו מחדש אגודה להתנחלות וזו בחרה בו כשליח־יחיד לנסוע לארץ־ישראל ולקנות קרקע לייסוד מושבה בש־ביל "חובבי ציון" מסובאלק.

באדר תרנ"א בא ארצה יחד עם **זאב טיומקין**, שנתמנה לנהל את פעולות חובבי ציון מרוסיה בארץ, ועם יתר חברי המש־לחת של חובבי ציון. והשנה שנת גירוש היהודים ממוסקבה, וביפו התהלכו אז שליחי אגודות מערים שונות שלכולן מטרה אחת: רכישת קרקע להתנחלות בארץ. באותו הזמן גאל **יהושע חנקין** שטח של שלושים אלף דונם אדמה, שיהיה בו מקום לקלוט את המתנחלים מאגודות־ערים שונות ביחד. ר' יהודה דוד הצטרף לשליחי אגודות קובנה וריגה, סיירו יחד את האדמה, קנו נחלאות והשתתפו בכך בייסוד המושבה חדרה.

בסוף תרנ"א חזר לסובאלק ובראשית תרנ"ב שלח את בנו בכורו **נחמן שלמה** בן ה־17, לקבל לרשותו את הנחלה ולהכין ולסדר את המשק.

בתרנ"ד בא שנית ארצה לבקר את בנו ואת משקו והביא אתו את בנו הצעיר **צבי נחמיה**, שהיה אז בן 9, על מנת להשאירו כבר להתחנך בארץ, שכן במהרה בקרוב יעלה אף הוא עצמו עם כל ביתו להשתקע כאן. המצב שראה בחדרה אכולת הקדחת, שכל תושביה גרים ב"חאן", לא רפה את רוחו. הוא השאיר את בנו הקטן בחדרה כדי שילמד בחדר שבבנין ה"חאן" ששימש לארבעה שרותים ביחד: בית־תפילה, בית־ספר, מרפאה ובית־מרקחת, משרד הועד. בגלל הקדחת שתקפה את הנער הוכרח להחזירו לסובאלק ובתרנ"ח הגיעתו הבשורה המדכאה על מות בנו בכורו בקדחת, אך כל זה לא רופף את קשריו עם הארץ. בתרס"ז שלח את בנו השני, **צבי נחמיה**, חזרה אל הארץ, וזה כבר התאקלם והיה לאחד מראשי המושבה ונשיא התאחדות האכרים.

צירי אגודת קובנו־סובאלק "נס־ציונה", אשר קנו את אדמות האגודה בחדרה. מימין לשמאל: יהודה־דוד בוטקובסקי (מסובאלק), מ.צ. שקצר, י.מ. גפנוביץ (מקובנה), מ.מ. אפשטיין (מסובאלק)

הוא ביקר ארבע פעמים בארץ ובקיץ תרע"ד (1914) ביקר בפעם הרביעית לשם העברת משפחתו. חזר לסובאלק לחסל את עסקיו על מנת להתישב על נחלתו בחדרה. והנה פרצה מלחמת־העולם הראשונה וחסמה את דרכו לארץ־ישראל. נפטר בסובאלק, ו' אייר תרע"ו (1916).

אליעזר גולדנברג

נולד בסובאלק בתר"ט, 1849. היה סוחר נכבד וחובב ציון מסור.

יחד עם יהודה דוד בוטקובסקי השתתף במימון שיגור השליחים לארץ־ישראל כדי שיתורו את אפשרויות ההתייש־בות החקלאית בה. כשאלו חזרו בידיים ריקות ובדברי סרה על הארץ, סירבו חובבי ציון המקומיים להקשיב להם ולוותר על שאיפותיהם לעלות ולהתיישב. בוטקובסקי נסע בשנת תרנ"א (1891) לארץ עם החלטה ברורה לקנות שטח אדמה. גולדנברג ייפה את כוחו לקנות חלקה גדולה גם בשבילו. כך היה גולדנברג לבעלם של מאתיים וחמישים דונמים מאדמת חדרה.

בשנת תרנ"ג (1893) שלח ארצה את בנו בכורו את ראובן בן העשרים ואחת, כדי שיכין את המשק לקראת עלייתה של כל המשפחה. בתרנ"ז (1897) עלה ארצה עם בתו פשה ועם שני בניו, שמעון ויחזקאל, והמשיך לעבוד בפלחה וכעבור שנים נטע בעזרת בניו גם פרדסים.

בתרס"א (1901) באו אחריו ארצה גם אשתו חיה־שרה, בניהם חיים ומשה ובנותיהם רחל, דינה ושושנה.

הוא לא נרתע מן התלאות ונשא בגבורה את הסבל ואת הפגעים וראש־כול את הקדחת הצהובה. במות עליו בכורו ראובן בתרנ"ח (1898), המשך באהבה, על־אף האבל הכבד, בעבודה המפרכת למען ביסוס משקו.

אולם לא רק למשקו דאג אליעזר גולדנברג. הוא היה מסור לענייני המושבה כולה ונשא בעול עסקי הציבור בה כחבר הוועד וכפעיל במוסדות־חסד שונים.

הוא נפטר ביבנאל בט' תמוז תרע"ט (1919).

**
*

יצחק זיו־אב מצטט בספרו "יקירי הפרדסנות" את דברי ד"ר הלל יפה מזכרון־יעקב, הדמות המרכזית בין רופאי הע־לייה הראשונה, אשר כתב ביומנו על בני דור ראשון זה: "... אין בפי די שבח ותהילה לאנשים האלה. בידיהם חפרו קברים לבני ביתם, קרבנות קדחת שחור־השתן והם, אמיצי־הלב ממקומם לא משו ואת מושבתם לא עזבו. זה היה אומץ־לב על גבול השיגעון!" והוא מוסיף ומביא את סיכומו של משה סמילנסקי, כי מאתיים וארבעה־עשר בני־אדם מתוך כחמש מאות ראשוני המושבה ניספו בקדחת, משפחות שלמות, זו אחר זו. ורבקה אהרונסון, אחותם של אהרון ושרה, שלושתם מ"נילי", מעלה על הכתב את אגדת **רוקדי הקדחת מחדרה**, המלווים את מתם בקדיש בנעימת "התקווה" ואחוזים זה בזה יוצאים בריקוד סביב קברו!

"בחייהם ובמותם לא נפרדו"

הדור השני התחיל בשני קרבנות – בכוריהם של כל אחת משתי המשפחות.

נחמן־שלמה בוטקובסקי נולד בתרל"ה, 1875. ב־1897 עלה לארץ בברכת אביו במגמה ברורה להכשיר את הקרקע, לבנות עליה משק חקלאי ולהכינו לקבלת כל בני המשפחה, שיעלו, יתיישבו בו ויתפרנסו מתנובתו.

ראובן גולדנברג היה קשיש מנחמן־שלמה בשלוש שנים, עלה ארצה שנה אחת אחריו כשלשניהם משימה זהה. ידידות עמוקה קישרה ביניהם וגם גורל עצוב אחד. שניהם הושלכו לתוך המים הסוערים של החיים החדשים, הבלתי מוכרים להם ולמדו לשחות מתוך הכרח ההישרדות.

שניהם פעלו, טרחו וקדחו ולא נכנעו לתלאות; שניהם נלחמו במלעיזים על חדרה ועל אקלימה והאמינו באמונה שלמה, כי סוף הקדחת להיפסק והמושבה – להיבנות. ובינת־יים הם עודדו את המתיישבים האחרים, סעדו את חולי הקדחת וטיפלו בהם, עד אשר החריפה מאוד בשנת תרנ"ח המגפה ופגעה גם בהם. דוד תדהר מספר, כי שניהם הובאו בעגלה אחת לבית־החולים היהודי ביפו ושניהם נפטרו, הרא־שון – נחמן־שלמה וימים אחדים אחריו – ראובן. שניהם נטמנו בבית־הקברות ביפו; אולם גם שם לא מצאו את מנוחתם. בזמן

מלחמת העולם הראשונה גורשו מיפו כל היהודים, בעלי הנתינות הזרה (שאינה תורכית) והגירוש חל לא רק על החיים, אלא גם על המתים וכך פונה ממתיו בית־העלמין ביפו. שני הידידים הועברו ב־1917 לחדרה, נטמנו זה ליד זה ועל קבריהם הוקמה מצבה משותפת האומרת: "בחייהם ובמותם לא נפרדו".

ההמשך

גם אסונות אלה לא ריפו את ידיהם של שני חלוצי ההגשמה הסובאלקאים. משפחות שניהם עלו כולן ארצה ורק יהודה דוד בוטקובסקי לא זכה, בעטיה של מלחמת העולם שפרצה ב־1914, לממש את נסיעתו החמישית והאחרונה – לפי תכני־תו – לארץ־ישראל ונפטר בגולה. את דרכיהם המשיכו בניהם.

צבי־נחמיה בוטקובסקי

נולד בסובאלק ח' תמוז תרמ"ו (1886), לאביו **יהודה דוד**. קיבל חינוך תורני והשתלם בהשכלה כללית בלימוד פרטי.

בתרנ"ה, בהיותו בן תשע, הביאו אביו לחדרה והיה פעיל שם בחוגי "בני ציון" ועסקן למען הקרן הקימת, אך בגלל הקדחת שתקפה אותו החזירו לחו"ל, ורק בשנת תרס"ז עלה ארצה שנית וסופית, השתקע בחדרה והתמסר לעבודה חקל־אית ולענייני ציבור האכרים.

נתמנה למזכיר ועד המושבה ובמשך חמש עשרה שנים כיהן כמוכתר המושבה. בשנים 1913–1914 ו־1921–1931 עמד בראש ועד המושבה.

הוא סידר את ספרי האחוזה העצמאיים של חדרה בתקופת המשטר התורכי הרקוב, כשהמושבות העבריות ערכו וניהלו בעצמן את ספרי־האחוזה שלהן בסדר טוב ומהימן הרבה יותר מאשר בטאבו הממשלתי.

במלחמת־העולם הראשונה נאסר בעקב תגרה בשל סיכסוך גבולות הקרקע בין המושבה ובין הצ'רקסים השכנים והיה כלוא בחיפה ובעכו. אחרי שחרורו היה פעיל מאוד בעזרה להעברת מגורשי תל־אביב ויפו למושבות השומרון. ושוב נאסר ב"אשמת" פעולה ציונית וחשד בריגול בעת גילוי קשר המחתרת העברית "נילי". הוא הובל לנצרת ולדמשק, אך לא נמצא נגדו חומר מספיק להעמידו למשפט צבאי, ושוחרר.

תוך עבודתו בשרות הציבור נתגלה ככח פעיל ויוצר רב־מעש גם בהיקף ארצי בענייני האכרים והציבור האזרחי. היה מפעילי הסתדרות "האזרח" מיסודו של **מאיר דיזנגוף** אחרי מלחמת־העולם הראשונה. חבר הוועד הלאומי מטעם האכרים (1920/30), חבר הנהלת הוועד הלאומי לשעת חירום בראשו־תו של **פנחס רוטנברג** (1929/30), כשנעשה נסיון להבריא את ענייני היישוב ולחזק את עמדת המפעל הציוני ע"י הנהגה מצומצמת של אנשי־מעשה־ויושר מוכשרים, מזכיר חבר העיר־יות והמועצות העבריות (1925) בראשותו של מ. דיזנגוף, חבר הוועדה הישובית ליסוד "כנסת ישראל" (1929), נציג המושבה בבירור הסכסוך הקרקעי עם ערביי אינפיעת (1929), חבר הוועדה הישובית מטעם הוועד הלאומי ליחסים עם השכנים (1930), חבר מרכז התאחדות האכרים וראשו מאז התפטרות **משה סמילנסקי**, ממיסדי בנק האיכרים וחבר הנהלתו, ממיסדי בנק הלוואה וחסכון חדרה ב־1922 ומנהלו עד יום פטירתו, יו"ר הקונסורציון למפעלים משותפים של חברות הלוואה וחסכון ירושלים, ת"א, חיפה וחדרה, חבר הנהלת הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים, חבר מרכז הקואופרציה בארץ־ישראל, יו"ר מועצת "פרדס־סינדיקט", יו"ר מועצת אפא"י, יו"ר הסתדרות החקלאים בחדרה וחבר המועצה המקומית חדרה. לקח חלק פעיל בביצוע "התישבות האלף", ביסודו ובביסוסו של כפר־ברנדיס, וביסוד בית־הספר התיכון החקלאי של התאחדות האיכרים בפרדס חנה.

היה ציר לקונגרסים הציוניים בשנות 1929 (בו השתתף ביסוד הסוכנות היהודית), 1933, 1935, 1937 (בו היה גם חבר משלחת התאחדות האיכרים), 1939.

פעל רבות להבראת חדרה ולפיתוחה וכן לטובת המושבות, הקואופרציה ועניינים ישוביים כלליים.

פרסם מאמרים בשאלות חקלאיות וישוביות בשבועון "בוסתנאי" ובעתונות היומית. כתב ספר על חדרה.

נפטר בחדרה, כ"ט כסלו תש"ד (27.12.43). לזכרו הוקם בבית־הספר החקלאי בפרדס חנה "בית בוטקובסקי" מועדון לתלמידים.

ב"יקירי הפרדסנות" מוסיף יצחק זיו־אב:

"... הוא חושל למאבק על אדמות מושבתו תחת שלטון הבריטים. המערכה על הקרקע התחוללה עם ההתקוממות הערבית בשנת 1929, שנרשמו בלשון המעטה כמאורעות. יהושע חנקין סיים בכי טוב את רכישת ואדי־חווארת, הוא עמק חפר, ובכל איזור החוף חפרו בארות יהודים אחוזי בולמוס נטיעת פרדסים; תקופת היד החזקה והשקט של הנציב הבריטי לורד פלומר התחלפה בפקידות אנלגית מתכ־חשת למנדט חבר הלאומים; המנהיגות הערבית מצאה כי השעה כשרה לתבוע ועדת חקירה שתבחון מחדש את זכות היהודים על אדמות שנרכשו ועובדו מכבר. סכסוך מקומי עם בדווים שכנים על אדמות נאפיעאת בחדרה סיפק את העילה, בדווים מוסתים התנגשו עם אנשי חדרה בעוד הפקידות של ממשלת המנדט הוסיפה דלק לאש נסיון הגזל הבדווי בדחותה

את הוכחות הבעלות היהודיות. תירוצם השקוף היה כי "הממשלה משקיפה על העניין לא רק מבחינה מקומית, אלא בצורה רחבה יותר". בראש המערכת נגד מזימות אלו התייצב צבי בוטקובסקי.

עבר הדני מביא בספרו "ספר חדרה" את מכתבו של צבי־נחמיה בוטקוסקי והרי קטעים ממנו:

"אדמה שקנינו בכספנו המלא, בקושאנים רשמיים ממחוז עכו, בתעודות רישום מאושרות מקושטה, בסידור ובחלוקה מסומנים על המפה ובספרי־האחוזה של המושבה חדרה, שנמסרו למחלקת הקרקעות כחוק, לפי הפקודה של הנציב העליון לארץ־ישראל הלורד פלומר משנת 1926, ובקושאנים המוצאים במחלקת הקרקעות בימי הנציב החדש סיר דז'ון צ'נסלור – אדמה כזאת לא ניתן!

"אדמה אשר מזה שלושים ושמונה שנים נמצאת ברשותנו; אדמה אשר זרענו עליה כל השנים; אדמה שנטענו עליה יערות ופרדסים; אדמה אשר השקענו בה מרץ ועבודה במשך עשרות שנים – אדמה כזאת לא ניתן!

"אדמה שייבשנו את ביצותיה, חפרנו בה תעלות, הקימונו עליה בנינים, חפרנו בארות־מים וקיבלנו עליה קושאנים של מולך (הממלכה) – אדמה כזאת לא ניתן!

"אדמה שהשקינו בזיעתנו במשך כל השנים הקשות, אדמה שהקרבנו עליה קרבנות למאות של אבותינו ושל אחינו ואחיו־תינו, אדמה שהגינונו עליה במשך כל השנים מכל אויב וצרה, שודד וגוזל, גנב ורוצח – אדמה כזאת לא יגזלו מאתנו!...

"לא תועילנה העצות שפקידי הממשלה נותנים לנו, לא יעזרו השידולים שמשדלים אותנו, לא ישפיעו הראיונות שיש לנו בכל מחלקות הממשלה – מאדמתנו שעל אחד לא ניתן!

"לא נפחד מכל הסתה, בני חדרה אינם "ולאד־איל־מית". אנו בדרכנו נמשיך ללכת. נעבד את האדמה הזאת, נחרוש ונטע...

"אם מודיעים לממשלה על המאורע ודורשים עזרה אדמיניסטרטיבית, הממשלה עונה: לכו לבית־המשפט.

"אם האיכרים והמתנחלים שלנו מוכרחים ללכת לבית־המשפט – הרי לא לתבוע את זכות אדמתם, כי זו יש להם ולא את בדווי נפיעאת יתבעו, שהללו במקרה זה אינם אלא קרבן של נרגנות, אלא יתבעו את אלה החייבים בסבך שנתהווה, את כל אלה שמחובתם היה למנוע מאורעות ולא מנעו, את כל אלה שהיו צריכים לעמוד על המשמר ולא עמדו, את כל אלה שבידיהם להחזיק סדר ואינם מחזיקים, את כל אלה האחרא־יים לבטחון הציבורי והם מסכנים אותו.

"אין לממשלה רשות לנשל אותנו מאדמתנו, כי שלנו היא האדמה בקושאן בחוק בכסף בחזקה בעבודה ובקרבנות –

"ולא ניתן! —"

מלים אחרונות אלה הפכו לסיסמה כללית והדהדו בעולם היהודי.

יחזקאל גולדנברג

נולד בסובאלק בתרנ"א, 1891. ילד בן שש היה כשעלה עם אביו, עם אחותו פשה ועם אחיו שמעון לארץ. בחיפה לא הרשו להם פקידי השלטון הטורקי לעלות על החוף והוכרחו להישאר באניה החוזרת לבירות ובערב ירדו ממנה בסירה ועלו על היבשה אי־שם בעמק זבולון, הגיעו על גבי חמורים לחיפה ומשם נסעו לחדרה. התגוררו זמן מה ב"חאן" ואח"כ בצריפים שהוקמו על חוף הים (שיכון "קדימה", כפי שנקרא אז) למפלט מפני קדחת הבצות שעשתה שמות בתושבי חדרה, ובסוף בביתם שבנו בחדרה.

בימות הגשמים למד יחזקאל בבית הספר המקומי, ובעונות הקיץ, כשגברה הקדחת והילדים הועברו למקומות אחרים, למד בתלמוד תורה ביפו, בבית הספר בזכרון יעקב, בבית הספר "למל" בירושלים, ואח"כ בבית המדרש למורים של חברת "עזרה" הברלינית בירושלים (היה מתלמידיהם של **דוד ילין, י.מ. פינס ויוסף בר"נ מיוחס**), וב־1911 הוסמך למורה, לימד עד 1918 בביה"ס "למל", בביה"ס לבנות ובסמינר לגננות ובשנות תרע"ט התמנה למנהל ביה"ס לבנות ג' בירוש־לים.

ב־1914 עמד לצאת להשתלם בחו"ל, אך בגלל פרוץ מלחמת־העולם הראשונה הוכרח לדחות את הדבר עד 1919, ואז יצא ולמד מדעי הטבע ותנ"ך באוניברסיטאות ציריך ובון. משם הובהל לפאריס אל מיטת אחיו **חיים**, שבא שמה בשליחות המושבה לסדר את ענייני היערות והקרקעות עם פקידות הבארון **רוטשילד** וחברת יק"א, ואחרי שאחיו נפטר בפאריס והוא סידר שם את קבורתו הזמנית, הפסיק את לימודיו שנה לפני גמירתם וחזר ארצה לנהל את משק המשפ־חה.

עסק בחקלאות ובפרדסנות ובפעילות ציבורית כחבר ועד המושבה (ונשיאו בשנת 1925/26) ואח"כ כנציג החקלאים במועצה המקומית, נציג האזור החקלאי בוועדת בניין ערים המקומית, חבר הנהלת הסתדרות החקלאים המקומית, חבר הנהלת "פרדס־סינדיקט" בת"א והנהלת "פרדס" חדרה. את זיקתו לחינוך המשיך הוא לקיים כחבר ועדת החינוך המקומית

ובמשך שנים רבות עמד בראשה. היה חבר הוועד המפקח הארצי על בתי הספר הכלליים, חבר הוועדה הפדגוגית של בית הספר התיכוני החקלאי בפרדס־חנה וחבר ועד ביה"ס התיכון חדרה.

יעקב בוטקובסקי

צעיר בניו של יהודה דוד בוטקובסקי עלה לארץ־ישראל בשנת 1924. עלייתו אמנם התאחרה אבל הייתה צפויה. אביו הועיד את כל בני משפחתו לעלייה ולהתיישבות בארץ־ישראל. יעקב נשאר בסובאלק וניהל את חנות הברזל וחומרי הבניין שהוריש לו אביו. ביתו של יעקב בוטקובסקי בסובאלק היה לא רק בית ציוני, קשור לארץ־ישראל ולמתרחש במושבה חדרה, היה זה גם בית עברי. אשתו צביה, ילידת ליטא ידעה עברית ובבית דברו עם שני בניהם התאומים עברית.

יעקב בוטקובסקי היה בין המעטים מבין סוחרי סובאלק, בעלי האמצעים הכספיים שהצטרפו לעליית המעמד הבינוני של יהודי פולין, הידועה כעלייה הרביעית.

בניגוד למסורת המשפחתית, לא התיישב כאחיו בחדרה ולא הפך לחקלאי. יעקב בוטקובסקי היה כבר סוחר מצליח בסובאלק ורצה להמשיך במקצוע המסחר והשיווק גם כאן. הוא האמין שהיישוב היהודי זקוק גם לסוחרים ולבעלי תעשיה עצמאיים, המסוגלים לפתח יוזמה ולתרום לפיתוח הכלכלה בארץ הבלתי מפותחת. במשך כל שנות פעילותו בארץ נשאר נאמן לתפיסתו זו על תפקידו של המעמד הבינוני.

בוטקובסקי עלה לארץ־ישראל עם רכוש לא מבוטל, לפי מושגי שנות העשרים. למרות זה לא קל היה לו לבסס את מעמדו העצמאי. עברו עליו שנים קשות של עבודה מאומצת עד שהצליח להתגבר על המשברים שפקדו את היישוב העברי בשנות העשרים ובתחילת שנות השלושים. אמו, חיה רחל, אשת־חיל, שעלתה אתו לארץ־ישראל עזרה לו בהרבה באותן שנים קשות. במשך השנים רכש לו עמדה מכובדת בין ציבור הסוחרים ובעלי התעשיה בתל־אביב, בתור איש עסקים חרוץ, זהיר ואמין. בניגוד לאחיו צבי שהיה עסקן ציבורי טבעי, ממנהיגי ציבור האיכרים ועסקן במפלגת הציונים הכלליים, בהיותו איש צנוע באופיו, התרחק והשתדל לא להתבלט. רק בשנות השלושים המאוחרות התחיל להתארגן לפעילות ציבורית וחברתית. היה פעיל בהנהלת בנק קופת־עם והיה אחד מקבוצת הסוחרים ובעלי התעשיה בתל־אביב שהקימו את המועדון המסחרי והתעשיתי בעיר. הייתה זו המסגרת החברתית הראשונה שציבור זה הקים. מסגרת שהצליחה תוך זמן קצר לתפוס מקום מכובד ביישוב. בוטקובסקי הקדיש הרבה מזמנו וממרצו להקמת המועדון ולביסוסו. בתור הוקרה לפעילותו הרבה נבחר לנשיאו הראשון של המועדון. אולם הוא לא המשיך תקופה ארוכה בתפקידו זה. הופעות ציבוריות, נאומים, שהיו מתפקידיו היצוגיים של הנשיא לא משכו את לבו. בוטקובסקי היה יותר איש המעשה ולא איש הדיבורים והנאומים.

יחד עם סוחרים מענף חומרי בניין, ברזל ועצים השתתף בהקמת החברה המרכזית למסחר ולהשקעות. הייתה זו התארגנות ראשונה של הסוחרים והיבואנים המבוססים לשם הקמת פרויקטים משותפים בתעשיה ובהשקעות במפעלים קיימים לשם פיתוחם והרחבתם.

בוטקובסקי חי בתל־אביב כל שנותיו. הוא אהב את העיר העברית והיה קשור מאוד למוסדותיה ולאנשיה. הוא נפטר בשיבה טובה בתל־אביב ונקבר בקברות המשפחה בחדרה.

אריאל

בית אבות "מעון הרופא"

במוצא עילית, על יד "ארזה", בהרי ירושלים הוקם "מעון הרופא", מוסד לתפארת, המנוהל ע"י קו"ח המאוחדת ובו 125 מיטות, מהן 35 מיטות למקרים סיעודיים. בכניסה קבוע שלט האומר, כי המוסד הוקם הודות לתרומותיהם של ד"ר ליפא ירדני ומשפחת שמעון ורחל רוקח.

ד"ר ירדני הוא סובאלקאי. אביו, הרב חשסמן, כיהן במשך שנים כרבה של באקלרובה ואחרי מלחמת העולם הראשונה עבר עם משפחתו לגור בעיר סובאלק. בנו ליפא, אחר שסיים את לימודיו בישיבת מיר, קיבל שיעורים פרטיים מהמורה המחונן משה רוזנטל, ניגש לבחינות אקסטרניות בגימנסיה הממשלתית והשיג תעודת בגרות. על יסוד תעודה זו נסע לברלין, התקבל באוניברסיטה, סיים בה את הפקולטה לרפואה והתמחה בפסיכיאטריה.

בינתיים היגרו הוריו לארה"ב וכשליפא קיבל את תוארו ואמר ללכת בעקבותם לא קיבל אשרת כניסה; לכן פנה לקנדה וחי בה שנים אחדות כרופא מצליח. רק אז הותרה לו הכניסה לארה"ב. אולם קבלת רשיון עבודה כרופא בארה"ב הותנתה בבחינות חוזרות. הוא עמד בבחינות בהצלחה, אך בלבו התקומם נגד החוק, הדורש בחינות משפילות מרופא בעל תואר מאוניברסיטה מוכרת בעולם, אשר הספיק כבר לצבור ותק ונסיון במקצועו. לסלידתו זו מהמצב הוא נתן ביטוי כשנבחן בידיעת השפה הלטינית – הוא הרגיש, כי הבוחן אינו לשונאי כלל, כי במקום להציג שאלות ענייניות בשפה, אמר כי יסתפק אם הנבחן יצטט קטע מהספרות הלטינית. ללא היסוס פתח הרופא בדקלום ובהדגשה של "יקום פורקן מן שמיא..." הרושם היה רב והבחינות תמו.

עוד בהיותו בברלין, בסיימו את לימודיו שם, המיר את שם משפחתו ונקרא מאז ד"ר ליפא ירדני.

למעלה מארבעים שנה עבד כפסיכיאטר בשיקאגו שבארה"ב ועשה חיל בעבודתו. תוך זמן זה ביקר פעמים רבות בארץ. ב־1971 עלה סופית ארצה, אך בשל גילו המתקדם לא חיפש עוד מקום תעסוקה קבוע ועבד בבתי חולים פרטיים, כפי הנראה בהתנדבות.

ד"ר ירדני נפטר ברוקותו ב־1973 וציווה $600,000 לממשלת ישראל לשם הקמת בית אבות לרופאים. המשימה נמסרה להסתדרות הרופאים וזאת זיווגה את התרומה עם תרומתם של שמעון ורחל רוקח, אשר הקדישו למטרה דומה מגרש נרחב, שהיה בבעלותם במוצא.

אכן המוסד נפתח ב־1982 לאושרם של הזוכים ליהנות משירותיו – חותם נוסף של סובאלקאי בישראל.

ארגון יוצאי סובאלק

ב־1944, כשהחלו להיראות ראשוני הסימנים להתאוששות בעלות הברית ונשמעו תרועות התקווה הראשונות למיגור הנציונל־סוציאליזם, רבו יחד אתן גם הצרימות האיומות של שמועות על גורלם של היהודים בכל אשר שלט השטן ורוחו. באותה תקופה הגיעו ארצה ראשוני הניצולים, אחד מעיירה, שניים מעיר ואימתו את השמועות והוסיפו עליהן עשרת מונים. הלב לא רצה כי תהיה אמת באלה, דחה אותן ולא האמין, בייחוד כשהיו בין ראשי היישוב אשר אסרו לפרסם את הנוראות, אף־כי כבר הכירו את המצב לאשורו, "פן יישבר העם".

אך הגיע הזמן ולא הייתה עוד ברירה אלא להאמין. מספר הניצולים–הפליטים גדל, רובם ככולם חסרי כול ובחלקם אף בלי קרוב וגואל בארץ. ברור היה כי דרושה עזרה להם.

ללא יוזמה והדרכה מטעם המוסדות המרכזיים התארגנו בארץ ספונטאנית קבוצות קבוצות של יוצאי עיר או מחוז לשם הושטת עזרה זו, כל אחת למען "עניי עירה". את ארגון יוצאי סובאלק יזם אברהם קאופמן ואתו רחל זילברמן־רייבמן ודב סימנסקי. עברו חודשים רבים של הכנה, איתור סובאלק־אים והסברה, עד אשר ב־1945 כונסו המעוניינים באולם "אוהל־שם" לאסיפת הייסוד של הארגון ובנוכחותם של למע־לה ממאה משתתפים נבחר הוועד הראשון בהרכב הבא: שלמה שולקיס, יו"ר, אברהם קאופמן, גזבר, מרדכי איזן, יעקב בוטקובסקי, אליעזר ברגר, רחל גוטליב, משה גוטקובסקי, משה גולדשטיין, חיים גרינשטיין, יונה ורדי, רחל זילברמן, זינה מאירי, ישראל מגנצה, רבקה מזיא, אסתר פרידלנדר, מרים שיינמן, זאב שפונדר, מינה שפרלינג.

באסיפת־ייסוד זו התגלעו חילוקי דעות בשאלה העקרונית אם יש לעודד ארגונים בדלניים כאלה בזמן שהמגמה הכללית היא קיבוץ גלויות ומחיקת ההבדלים שמקורם בשוני ארצות מוצאם או חלקיהן. את הטיפול בניצולים, אמרו השוללים, יש להשאיר בידי המוסדות המקובלים של היישוב, שאפשרויותי־הם רבות יותר בגיוס כספים ונסיונם עשיר יותר בהקצבת משאבים, מאשר של כל גוף קיקיוני לחוד. נימוק נוסף היה לשוללים והוא, כי אין להרגיל את העולים החדשים לחיי טפילות וכי יש להסתפק במתן עזרה ראשונה בלבד.

הרגשת הקירבה והדחף להושטת יד תומכת הכריעו את הכף ו"ארגון יוצאי סובאלק והסביבה" קם והיה.

באותו מעמד הותרמו הנוכחים, אולם הסכום שנאסף רחוק היה מלאפשר מפעל עזרה כלשהו לנצרכים. קשה היה להגיע במהירות לתוצאות רצויות עם ועד מסורבל של שמונה־עשר חברים; אך בסוף התרכזה העבודה בידי קומץ של פעילים ואלה התרימו סובאלקאים נוספים ובעיקר – הם התקשרו עם ארגון הסובאלקאים בארה"ב, אשר נענו לבקשתם ושלחו מזמן למזמן סכומי כסף ואף חבילות מזון ובגדים, אשר חולקו בין הנצרכים מעולי סובאלק החדשים. עזרה זו הייתה בעלת חשיבות רבה, בייחוד ב"ימי הצנע" שהונהגו בארץ. למעשה עסקו במפעל והקדישו לו זמן לא מעט אברהם קאופמן ואסתר פרידלנדר.

הפעילות נמשכה, תחילה במרץ רב, אשר הלך ודעך, עד שהופסק כליל עם תום הדרישה לעזרה. בסך־הכול נהנו 160 משפחות ובודדים ממתן התמיכה, בין אם חד־פעמית, בין אם פעמים יותר. מאז הסתפק הארגון במתן הלוואות מקופה שנוסדה על־ידי הארגון ונוהלה על־ידי הבנק של עולי פולניה ובסידורי אסיפות חבריו בעתים מזומנות, שעיקר ערכן היה בעצם הפגישה בין אנשים שלא ראו איש את רעהו זמן רב ושמחו להזדמנות המגע המחודש.

ב־1959 חלו שינויים בארגון. בעקבות התפטרותו של שלמה שולקיס נבחר ועד חדש עם משה גולדשטיין כיו"ר, משה גוטקובסקי כסגנו, אסתר פרידלנדר כמזכירה ואברהם קאופמן כגזבר ועוד חמישה חברים בו. מפקידה לפקידה הוסיף הוועד לכנס אסיפות בני העיר, בהן נהוג היה להתייחד עם זכרם של קרבנות השואה ושל חללי מלחמות ישראל הסובאלקאים. משה גוטקובסקי העמיד לרשות הוועד את משרד עריכת הדין שלו לכתיבת מכתבים ושליחת חוזרים.

באותה שנה ראשונה לקיום הוועד החדש העלה משה גולדשטיין את הרעיון להוצאה לאור של ספר סובאלק, למען לא יאבד זכרה של העיר ובנותיה ויהודיהן. ברעיון לא היה משום חידוש, כי ערים לא מעטות פירסמו ספרים או חוברות דומות בטרם נעשה ניסיון זה בוועד עירנו, אך הוא נכשל בעודו בשלב הדיון בהצעה.

ניסיון שני נעשה ב־1972, כשבראש הוועד הוסיף לעמוד משה גולדשטיין, אלא שחלק מחבריו הוחלפו באחרים. נשלח מכתב חוזר לכל הסובאלקאים ובו פנייה להמצאת חומר היסטורי, ספרותי, תיעודי וביוגרפי. אסתר זאמצקי ריכזה את החומר ואף השקיעה עבודה רבה בתרגום מאמרים מסויימים מספר "יזכור" האידי, שהופיע ב־1961 בארה"ב. החומר היה דל למדי, לא גובשה כל תכנית מימון לספר ובין החברים שררה פסימיות רבה באשר לאפשרות לגייס את הסכום הנכבד הדרוש להוצאת ספר ראוי לשמו, והעיקר – חסר הדחף המלהיב ובלי התלהבות אין משימה כזאת ניתנת למימוש.

ב־1983 חלה משה גולדשטיין במחלה שאין מרפא לה והוועד נותר ללא יו"ר. את מקומו מילא משה גוטקובסקי.

בערך באותו זמן הגיע ארצה לביקור צ'רלז אוקן, גזברו של ועד יוצאי סובאלק בניו־יורק והציע כי שני הארגונים, שלנו ושלהם, יקימו במשותף בבית־הקברות אנדרטה לזכרון קר־בנות השואה של סובאלק וסביבתה. אם כי ההצעה נתקבלה

כאן בחיוב, לא נעשה במשך תקופה ארוכה דבר למימושה, חוץ מתשלום מקדמה להבטחת פיסת קרקע בבית־הקברות בחולון להקמת האנדרטה. הסכום הדרוש לכך בא מתרומתו של יעקב בוטקובסקי לארגון. רק אחר חלוף שנה לערך, עם שובו של אורי שילה מביקור בארה״ב, קיבלה המשימה תנופה מחודשת ומניבה פרי. הוא הביא אתו הבטחה ברורה מנשיא האגודה בניו־יורק, לזלי שרר, להשתתפות בכיסוי ההוצאות ודיווח על המאמץ, ששרר הקדיש למילוי הבטחתו. כאן התגבשה ועדת ביצוע למטרה מיוחדת זו ובה ארבעה חברים: אורי שילה – ממונה על הביצוע ועל הקשר עם האגודה בניו־יורק, מרים שיינמן – על הכספים ועל המזכירות, אריה מירוב ויחזקאל ספיר – על הקשרים עם חברא קדישא. שני סובאלקאים עזרו בעשייה: אבישי פליישר, גרפיקאי, תכנן את האנדרטה ואברהם שיינמן, חשבונאי מוסמך, ניהל את החשבונות ובסיום המבצע הגיש מאזן עם דו״ח מסכם. ב־23 ביוני 1985 הוסר הלוט מהאנדרטה בבית־העלמין בחולון בנוכחות אנשי סובאלק רבים מכל קצות הארץ וכן של קבוצת אורחים סובאלקאים מארה״ב. במוצאי אותו יום נערכה בבית ציוני אמריקה עצרת זיכרון רבת משתתפים.

באותו מעמד עצרתי מרומם של התייחדות עם העבר, העלה דוד שטרן מחדש את ההצעה הזנוחה של ספר הזיכרון. שוב התבקשו כעשרים וחמישה מיוצאי עירנו, מהם חברי הוועד, מהם מחוצה לו, לאסיפת־בירור של האפשרויות ושוב נוצר תחילה הרושם, כי יד הפסימיסטים על העליונה; אך דוד שטרן העלה שתי סיסמאות־קסם שהכריעו את הכף לזכותו של הספר: האחת – זקנה, אם לא עכשיו, לעולם לא עוד! והשנייה – הכסף הדרוש יימצא. אני מבטיח לכם, כי הכסף לא יהווה בעיה! ואכן צדק. בעזרת הפסימיסטים, אשר עשו הכול כדי להוכיח שלא צדקו, נראה הדבר, כי ניסיון שלישי זה הצליח.

* * *

מ׳

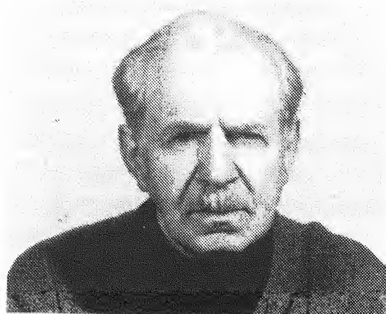
יוסף אבירם (אברמסקי)

יוסף אבירם נולד בעיירה פשרושלה. ב־1936 סיים את לימודיו בסמינר העברי למורים ״תרבות״ בוילנה ועלה ארצה כסטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים. היה סגן מנהל המחלקה לעליית הנוער בסוכנות היהודית, נתמנה למזכיר הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית ומשנת 1969 היה מנהל המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית עד פרישתו ב־1983. מ־1940 ועד היום משמש כמזכיר־כבוד וחבר הוועד המנהל של החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה. בתפקיד זה היה פעיל מאוד ועמד בראש כמה מפעלים שקבעו את כיוונה ודרכה של הארכיאולוגיה הישראלית, שתפשה מקום נכבד בין הארגונים הדומים בעולם. המפעלים האלה הם בתחום החפירות הארכיאולוגיות, הפרסומים והפצת ידיעת הארץ בציבור הרחב. במשך 30 שנה עבד במחיצתו של פרופ׳ יגאל ידין ז״ל, אשר מציין בספריו, שלולא יוזמתו, מרצו ושיתוף הפעולה של אבירם לא היה נכנס למפעלים כמו מדבר יהודה, מצדה ועוד. בין המפעלים שיוסף אבירם יזם, ריכז, אירגן ותיאם בין המוסדות והמשלחות היו מבצע מדבר יהודה, שנתגלו בו מכתבי בר־כוכבא, מצדה וחפירות ירושלים (הכותל, הרובע ועיר דוד).

תחום חשוב בעבודתו הם כתבי־העת והספרים שהוא יזם, ערך והביא לדפוס. הוא עורך־מרכז של המערכות ״ארץ־ישראל״, הרבעון ״קדמוניות״, הביטאון המרכזי של הארכיאולוגיה הישראלית והרבעון האנגלי Israel Exploration Journal. כן הוא מטפל בפרסום ספרים בארכיאולוגיה ודו״חות מדעיים ומרכז את המערכת של האנצ־קלופדיה לחפירות ארץ־ישראל. יוסף אבירם הוא חבר במועצה הארכי־אולוגית הישראלית מאז קום המדינה וכן במועצה של מוזיאון ישראל, קיבל פרס שימל בארכיאולוגיה מטעם מוזיאון ישראל. לאות הוקרה הוקדשו לו כרך ל״א של ״ידיעות״ וכן ״שלושים שנות ארכיאולוגיה בארץ־ישראל״.

מ׳

פרופ׳ שמואל אברמסקי

שמואל אברמסקי, חוקר מקרא, היסטוריון והיסטוריוסוף נולד בפשרושל. בן לניסן אברמסקי ולמאשה לבית וינוגראד. נכדו של הרבי שמעלקי מלידה, אבי אמו, וצאצא של הרה״ג ר׳ שמעלקי מניקלשבורג.

קיבל חינוך מסורתי־דתי בעיירת הולדתו מפי מלמדים ובעיקר מפי דודו הגדול בתורה, ר׳ זלמן ברמסון ז״ל. לאחר שסיים בית־ספר פולני בפשרושל, למד וגמר את חוק לימודיו בגימנסיה היהודית־פולנית בסובאלק. ב־1931 נאסר בחשד של

פעילות קומוניסטית, בעודו לומד בגימנסיה, אך באוגוסט 1932 זוכה על ידי בית־המשפט העליון בוואַרשה (פרטים – ר' מאמרו בספר זה).

בסתיו 1935 עלה לארץ. למד באוניברסיטה העברית היסטו־ריה כללית ויהודית, וגמר (מ.א.) בשלושה מקצועות: היסטו־ריה, מקרא, גיאוגרפיה היסטורית. למחייתו, כנהוג בימים ההם, עבד בעבודה פיסית אצל הבריטים במחנה אלנבי.

היה ממייסדי "אנטיפא" – ארגון אנטי־פאשיסטי ציוני – בירושלים, אך ב־1938 פרש מכל פעילות פוליטית והתמסר למחקר, להוראה ולכתיבה. אורח חייו מסורתי־דתי, אך ללא השפעה על האובייקטיביות של מחקריו המדעיים.

כתב מאמרים בעיתונים שונים – דבר ירושלים, הדור, זמנים, דבר, מעריב, בענייני חברה, ספרות, חינוך וקדמוניות. היה מעורכי הגליון הספרותי של "זמנים" ועורך "בית מקרא", (עכשיו מהעורכים הראשיים של "עולם התנ"ך").

אולם בראש מעייניו – המחקר, ההוראה האקדמית והכתיבה המדעית. עיקר עבודתו – פרופסור מן המניין באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, שם היה ממייסדיה של הפאקולטה למדעי הרוח ומראשי המחלקה למקרא ולתולדות המזרח הקדום. הרצאו־תיו: חקר התנ"ך, היסטוריה של עם ישראל ושל המזרח הקדום, וראש לכל – היסטוריוסופיה של תקופת המקרא.

עבודת הדוקטור שלו עוסקת במטאלורגיה של ארץ־ישראל בתקופה הכנענית המאוחרת ובתקופה הישראלית. שם הוא מוכיח לראשונה עד היכן השפיעה חרושת המתכת על התפתחות החברה והציוויליזאציה בארץ־ישראל ובארצות השכנות בימי המקרא. התיזה העיקרית והמקורית שלו: הספנות של הפניקים והפלגותיהם למרחקים עד ספרד ומעבר לה – אולי עד בריטניה – מקורותיהן בחיפושים אחרי עפרות מתכת – בעיקר ברזל ובדיל.

ש. אברמסקי הרחיב את תחומי המחקר הזה והוציאו ממסגרתו הארכיאולוגית הצרה, עקב תפיסה היסטורית. בזיקה לכך עסק הרבה בתולדותיהם של שבטי הנודדים – הקינים, העמלקים, המדיינים והישמעאלים. לא דרך רומנטיקה של חוקרים מערביים, ולא לפי ההשקפה המורגלת של "אסיים אנשי־מדבר", אלא מנקודת היבט מפוכחת על תנאיהם הכלכל־יים הספציפיים של הנודדים ועל תרומתם לפיתוח המסחר והדעת ולקשרים שבין ארצות התרבות בימי המקרא. חיבוריו בתחום זה הם ממאמרי היסוד של חקר שבטי המדבר.

משנת השבעים עוסק ש. אברמסקי בעיקר בחקר ההנהגה והחברה – המלוכה והנבואה – בתקופת המקרא ולאחריה: החל מיציאת מצרים ועד לסוף ימי בית ראשון. קודם לכן בראשית שנות הששים (תשכ"א) פירסם את ספרו: בר־כוכבא נשיא ישראל (לאור מימצאי מדבר יהודה). ספר זה פתח אופקים חדשים לחקר האישיות והתקופה, תוך השוואת הגילויים החדשים בספרות ההליניסטית־רומית.

ש. אברמסקי קבע במחקריו, כי ההנהגה בישראל המקראית מיוסדת היתה בעצם על מלכות ונביאות כאחת. וזאת, בהבדל מהמזרח הקדום, ששם המלך היה הקובע גם בענייני אמונה ופולחן. הנביאות, ככל שקראה תגר על עיוותי המלכים, הודתה בראשותה של המלוכה כשלטון לגיטימי, ולפרקים שיתפה עמה פעולה. המלך בישראל לא ראה את עצמו שליח אלוהי בזכות עצמו ונדרש לנביאים. משום כך יכלו הנביאים להשמיע את דבריהם התקיפים ואף המהפכניים בתנאי משטר המלוכה; אף שהיו נתונים ללחץ ולהתייסרויות.

זו גישה חדשה למלוכה ולנבואה ולהנהגה בכלל בזמן ההוא. על פי השקפה זו העלה ש. אברמסקי מיגוון של אישי הנהגה בימי המקרא לתכונותיהם השונות: מלכי־צדק: משה, מרים, דבורה, אבימלך, שמואל, שאול, דוד, שלמה, ירבעם, אליהו, אלישע, יהונדב בן רכב, ישעיהו, יחזקאל.

ספרו האחרון של ההיסטוריוסוף, שהופיע בשנת 1987 עוסק בקהלת.

מאמריו וחיבוריו של אברמסקי פזורים – למאות – על פני כתבי־עת מדעיים שונים – אנציקלופדיות, ספרי יובל, מונוגרפ־יות. הוא נמנה עכשיו עם העורכים הראשיים של האנציקלופ־דיה המאויירת "עולם התנ"ך", והרבה מהתיזות המדעיות שלו השתקעו בכ"ה הכרכים של מפעל זה.

ספריו העיקריים: פרשות בתולדות הנגב, תשי"ג; מבוא לגיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל, תשט"ו; דברי הימים, ספר לימוד לבתי־ספר תיכוניים, תשט"ז; תולדות הערבה בימי המקרא, תשי"ט; המטאלורגיה בארץ־ישראל בתקופה הכנענית המאוחרת ובתקופת המלוכה הישראלית (דיסרטאציה), תש"ך; בר־כוכבא, נשיא ישראל, תשכ"א.

Ancient Towns in Israel, 1963; Jerusalem in the Time of the Bible, 1967. העולם העתיק (ביחד עם י. קולדוויל) – מהדורה אנגלית ומהדורה עברית – 1971; שופט ומלך והנהגת משה, תשל"ג; מלכות שאול ומלכות דוד – ראשית המלוכה והשפעתה לדורות, תשל"ח–1978; ספר שמואל א' – פירוש ודיון היסטורי־ספרותי, עולם התנ"ך, 1985; ספר שמואל ב' – פירוש ודיון ספרותי־היסטורי, עולם התנ"ך, 1987; קהלת, מונוגרפיה, 1987; ישעיהו, מונוגרפיה, (בדפוס).

בכרך המדעי באר־שבע (2), תשמ"ח, המוקדש לש. אברמס־קי כותבים העורכים:

"פרופ' ש. אברמסקי, מוותיקי חוקרי המקרא בדורנו. רבים ממחקריו עוסקים בקדמוניות הנגב, תולדותיו, שבטיו ומטמו־ניו. זה שנים הוא שוקד על פשר ההיסטוריוגרפיה העתיקה, בשיעוריו רחבי־האופקים שילב מסורת וביקורת, וחינך דור של מורים, הממשיכים בדרכו בכל הארץ..."

פרופ' אברמסקי הוא חתן פרס ביאליק לשנת תרמ"ט על עבודת חיים בחקר המקרא ובהסטוריה המקראית.

אליהו הדראי

משה ומרים אוסטרן

"ראשונים תמיד היינו" – כתב ברשימתו משה גולדשטיין ז"ל. והרי הוכחה נוספת לנכונות דבריו.

(משה 1897–1969)

(מרים 1898–1975)

שני צעירים ילידי סובאלק החליטו לעלות ארצה והימים ימי תחילת העלייה השלישית, זמן מועט אחרי קניית אדמות עמק־יזרעאל והעברתן לבעלות הקרן הקיימת לישראל. השניים, בני משפחות ציוניות מבוססות בסובאלק, שניהם חברי "החלוץ". מרים פרידמן עלתה ב־1920 והיא בת עשרים ושתיים, משה אוסטרן ב־1921 והוא בן עשרים וארבע, שניהם כמהים לעבודת כפיים יוצרת כמצוות א.ד. גורדון.

אם־כי מרים הקדימה את משה בעלייתה, שניהם משתייכים לראשוני גדוד העבודה על־שם יוסף טרומפלדור. ידיהם לא היו אמונות על מלאכה מפרכת וגסה, אך עיסוקם הראשון בארץ היה חציבת אבנים, היא – בסלילת כביש טבריה־מגדל, הוא בהנחת מסילת הברזל ראש־העין–פתח־תקוה.

אולם כותרת ראשוניותם הייתה ביישוב עמק־יזרעאל – שניהם היו בין שבעים וחמשת העולים הראשונים על קרקע עין־חרוד וממייבשי ביצותיה ומשה היה למעשה איש הקיבוץ הראשון, אשר דרך על תל עין־ג'לוד.

בעין־חרוד נישאו השניים ונשאו בעול ה"בראשיתיות" במשק בהתמסרות ובהתמדה במשך כל חייהם.

משה ארצי וד' אילן

הרב מרדכי אילן

נולד בסובאלק בשנת תרע"ה (1915) להוריו אריה ודינה אילנדר ז"ל. לאחר שסיים בית־ספר "תלמוד תורה" בהצטיינות, קיבל מילגה מיוחדת ועבר ללמוד בעיר וילנה בישיבת הגאון ר' שלמה היימן זצ"ל, ולאחר מכן לישיבתו של הרב הראשי לווילנה הגאון ר' חיים עוזר גרודזנסקי זצ"ל, אשר הכתירו כ"עילוי מסובאלק".

כבר בצעירותו פירסם חידושי תורה בכתב־העת "כנסת ישראל" שהופיע בווילנה. רבותיו שראו בו גדולות שלחוהו לארץ־ישראל לישיבתו של הגאון רבי יצחק יעקב הכהן קוק זצ"ל "מרכז הרב".

בארץ שמט משם משפחתו אילנדר את שתי אותיותיו האחרונות וכך נתקבל שמו החדש – אילן. כאן גם הדפיס בשנת התש"ט בסיוע מוסד הרב קוק את ספרו הראשון "תורת הקודש" על ענייני קדשים. שיטותיו וחידושיו זכו לאיזכור בתוך ספרים שונים, בין היתר אפשר למצוא את חידושיו המובאים בשמו בספרים של הרב הגאון הרצוג זצ"ל ושל הגאון איסר זלמן מלצר זצ"ל.

הרב אילן השתתף בעריכת האנציקלופדיה התלמודית והיה אחד העורכים של ספר החוקה במסגרת "מכון הרי פישל". חיבר שני ספרים בענייני חוק ומשפט: "דרכי הקנינים" ו"חוקי הנזיקין". כמומחה לענייני חוק ומשפט נתבקש לכהן בבית־הדין הרבני בתל־אביב ושימש כאב"ד. פירסם פסקי דין רבים שנדפסו בחוברות מיוחדות על ידי משרד הדתות.

על ספריו בהלכות בית הבחירה וענייני קדשים "תורת הקודש" חלק א' וב' זכה בפרס הרב קוק של עיריית תל־אביב–יפו. השאיר אחריו בכתב־יד ספר "תורת הראשונים" וכן פירושים על התורה שבחלקם כבר הודפסו (עד עכשיו יצאו 2 כרכים).

הקים משפחה ענפה, תשעה בנים ובנות, כולם תלמידי־חכמים. בשנים האחרונות סבל מהתקפי לב ומחלתו הכריעה אותו. נפטר ב' אדר ב' תשמ"א (6.2.1981). הוטמן בהר המנוחות בירושלים ליד חותנו, הרה"ג הרב יצחק אריאלי זצ"ל.

אליהו הדראי

קופל איינשטיין

קופל אינשטיין היה דמות ידועה ואהודה בסובאלק אחר מלחמת העולם הראשונה.

הוא נולד בעיירה הליטאית סקידל ב־1889, למד בישיבת סלונים והתיישב בסובאלק אחר שנשא לאישה את מרים שפירא, בת סובאלק. היה בעל חנות למיני סידקית ואם־כי בדרך כלל ראה ברכה בעבודתו, לא ראה בה לא תכלית ולא עתיד, כי ציונותו השורשית דרשה ממנו הגשמה לאלתר, בלי דחייה לזמן ערטילאי, הקרוי ללא כל יסוד "מתאים יותר".

כל עוד היה בסובאלק חילק את דאגתו לשניים: לפרנסה ולקרן הקיימת לישראל בעיר, שהיה מורשה שלה מטעם המרכז, והיו שאמרו כי הסדר היה הפוך – הקק"ל קדמה לכול. הוא אשר הפיץ בלהט את הקופסות הכחולות ודאג להרקתן הסדירה, ארגן התרמות בבתי־כנסת ובשמחות משפחתיות ובכל הזדמנות הטיף להחדרת המושג של גאולת הקרקע בארץ, כי ההתיישבות עליה ועיבודה החקלאי הם שיגאלו את העם כולו. אכן הוא היה בסובאלק שלאחר שחרור פולניה מחסל עסקו הראשון ומסב ראשון של מקצועו ממסחר לחקלאות וב־1925 עלה עם אשתו ועם שתי בנותיו הצעירות ארצה. קנה חלקת אדמה בבאר יעקב, בנה עליה בית ונטע פרדס

ובאלה השקיע את כל הונו. הואיל ומטבע הדברים אין פרדס נותן פרי אלא אחר שנים מספר ופרנסה לא היתה לו, חזר אינשטיין לסובאלק, חידש את עסקו, חזר וצלל לפעלתנות ציונית "עד שיבשיל הפרדס". עם הקטיף הראשון עלה בשנית והגשים את חלומו – היה לאיכר בארץ־ישראל.

איינשטיין נפטר בבאר יעקב ב־1975 והוא בן 86.

דוד בכרך

שמואל בכרך

שמואל נולד ב־1904 למשפחת החסידים היחידה בסובא־לק, משפחתו של ר' חיים־לייב בכרך, זצ"ל.

למד ב"תלמוד תורה" ובישיבה שבסובאלק ומכאן פנה לפעילות מאומצת למען ציון. בגיל שש־עשרה היה בין מייסדי קן "השומר הצעיר" בעיר, שהיה באותם ימים ארגון נוער ציוני־צופי. הוא מילא את תפקיד המזכיר בקן. עם צאת הליטאים מסובאלק אחר שבועיים של שליטה בה ועם כניס־תם של הפולנים, חייב היה שמואל לברוח מפולניה יחד עם כל ראשי השוה"צ בעיר מפחד נקמתם של הפולנים על כי הצופים השתתפו בקבלת פנים לכבוד שועי ליטא שביקרו בסובאלק, אם־כי השתתפות זו נכפתה עליהם. שמואל ברח לליטא ומשחזר כעבור שנתיים צלל שוב בפעילות הציונית: הסברת ערכה של קופסת הקק"ל הכחולה, הפצת השקל, עזרה ב"חו־דש קרן היסוד" והעיקר – הקמתו מחדש של קן השוה"צ יחד עם מפקדו, לולה לויט. שוב היה זה ארגון צופי עם זיקה ברורה לארץ־ישראל. אך אחר שהשוה"צ סיגל לעצמו את הרעיון הסוציאליסטי־רדיקלי הסתלק שמואל ממנו יחד עם רבים מחבריו והקן בסובאלק התפרק.

בכל אותו זמן לא הניח גם מעסקי הציבור האחרים, כגון "לינת הצדק", ביקור חולים וכד', אך מפעלו הגדול, שהתמסר לו בכל לב, הרי הוא המטבח הכשר לפסח שהיה מכין לכל החיילים היהודים בשירות הצבאי בעיר.

שמואל עלה ארצה ב־1925. כדי להכין לעצמו מקור מחיה בארץ למד את מלאכת הדפוס בדפוס קניא ובעלותו ארצה השתלט כאחד המומחים בשטח זה בארץ.

על עבודתו הראשונה כאן כתב הרב שאר ישוב כהן ליום הזיכרון הראשון לפטירתו: "...עמד על יד עריסתם של מפע־לים גדולים. חלקו היה גדול בסידורו של המפעל הנאדר "אוצר הגאונים", בו עסק במשך שנים בסידור־יד בהדרכתו של המחבר הגדול, ד"ר בנימין מנשה לוין ז"ל. הוא היה הכלי מחזיק הברכה, שהניח יסודות המפעל החשוב הזה, שסידורו היה מלאכת אמנות ממש ודורש בקיאות והבנה בתוכן ובצורה כאחד".

ב־1936 התקבל שמואל לעבודה בדפוס הממשלתי ומכאן החלה תרומתו שאין ערוך לה לש"י של הסוכנות היהודית ושל ה"הגנה" בהספקת מידע וחומר מממשלת המנדט ומהצבא הבריטי, כולל מספר רב של טופסי תעודות זהות, אשר "הכשירו" עולים "בלתי ליגליים" רבים. בסופו של דבר התפטר שמואל ממשרתו לפי הוראות "ההגנה" בשל חשש של עלייה על עקבותיו. כאן באה לעזרתו מומחיותו הנדירה בכל בעיות הדפוס והוא פתח בי"ס לדפוס לפי הצעת הוועד הלאומי ובעזרתו וניהלו עד קום המדינה. משקמה המדינה התמנה שמואל כמנהל בית־הדפוס הממשלתי, הפעם – הישראלי.

שמואל בלט באהדה אשר עורר אל עצמו עם פגישה ראשונה אתו. חביבותו, חיוכו הגלוי והפיקח, עושר אמרות־הכנף שלו, חידודיו ובדיחותיו שהיה מפזר בנדיבות והן תמיד מותאמות למקום ולזמן, הפכוהו למרכז כל מסיבה או חברת ידידים וחברים.

שמואל בכרך נפטר בתשכ"ד (1964) אחר מחלה ממושכת.

מ'

משה גוטקובסקי

נולד בסובאלק בשנת 1908. בגיל 17 נסע אביו אל דודו בשיקאגו. כעבור כ־4 שנים חזר לסובאלק מאוכזב מהחיים הקשים והעוני של מרבית היהודים שם.

בשובו עסק בהספקה קבלנית לצבא הרוסי. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נשאר הצבא הרוסי חייב לאביו סכומי כסף גדולים, והוא החליט לנסוע עם משפחתו ללב רוסיה, בעקבות המטות של יחידות הצבא הנסוג – בעלי החוב המגיע לו.

אחר שהות בהומל ובווילנה, הצליח אביו לגבות סוף־סוף

את חובו בעיר מינסק ושם השתקעה המשפחה. בהומל למד מישה הצעיר ב"חדר מתוקן" ואחרי זה במכינה העליונה של הגימנסיה הרוסית.

לאחר הסכם ברסט־ליטובסק חזר האב לסובאלק לבדו, ואילו שאר בני המשפחה נסעו לעיירה של האם, ורז'בולובה בליטא. מישה החל ללמוד שם בגימנסיה העברית שבהנהלתו של ד"ר יעקב רובינזון. רק בשנת 1920 הצליחה המשפחה להתאחד בסובאלק ואז החלו לימודיו הסדירים בגימנסיה היהודית בסובלאק. כיוון שלא הייתה לה עוד אז הזכות להעניק תעודות בגרות, נשלח תחילה לגימנסיה "חינוך" בוורשה ולאחר מכן לווילנה, שם סיים את לימודי התיכון.

בתקופת שהותו הקצרה בוורשה נתקל בהודעה בעתון "היינט" על פגישה שהתקיימה ביוזמת "הציונים האקטיביס־טים" עם זאב טיומקין שבא מפאריס לאחר ועידת הייסוד של ברית־הצה"ר. שמו של טיומקין היה מוכר לו מה"ראזסווייט" שנמנה עם קוראיו והזדהה עם דעותיו.

בהזדמנות הזאת נפגש גוטקובסקי לראשונה עם קבוצת עסקנים של "הציונים האקטיביסטים" מוורשה, שאחדים מהם נמנו עם מקימי ארגון הנוער היהודי "השחר", שמטרתו הייתה לטפח את רעיון חידושו של הכוח הצבאי היהודי אשר התגלם בשעתו בגדודים העבריים מייסודו של זאב ז'בוטינסקי במלחמת העולם הראשונה.

בפגרת החורף של שנת 1926/7 הקים גוטקובסקי סניף של "השחר" בסובאלק, אליו הצטרפו תלמידים של הגימנסיה העברית. "השחר" היווה את הגרעין, שממנו צמח לאחר מכן קן בית"ר בעיר, ואשר הטביע את חותמו על חיי הציבור בה. כאשר חזר גוטקובסקי לוורשה ללימודים בפקולטה למשפטים, נודע לו על ייסוד ברית הציונים הרוויזיוניסטים בפולין, בראשות המשורר יעקב כהן. באחת מישיבות המרכז, שאליה הוזמן ע"י יעקב כהן נתבקש גוטקובסקי לטפל בהכנות לוועידה הראשונה של ברית־הצה"ר בפולין.

בוועידה הראשונה של ברית־הצה"ר בפולין נבחרו העתונאי משה לייזרוביץ' ומשה גוטקובסקי כמזכירים כלליים. כל העבודה נעשתה בהתנדבות. המצב נמשך עד שנת 1930. באותה תקופה יזם גוטקובסקי את הקמתם של הגופים הבאים: הסניף המרכזי של הצה"ר בוורשה בשם "מנורה", "טיומקיניה", ארגון אקדמאים רוויזיוניסטים בוורשה, "גלי־ליה", הקורפורציה האקדמאית הרוויזיוניסטית הראשונה בפו־לין, "מסדה", ארגון הנוער הלומד ושל סניפים רבים של הצה"ר בכל רחבי פולין. בשנים 1926 עד 1930 ביקר גוטקובסקי והרצה בעשרות ערים ועיירות בפולין.

בשנת 1931 קיבל את התואר "מאגיסטר יוריס", חזר לסובאלק והגיש בקשה להתמנות כמתמחה בבית־המשפט המחוזי בסובאלק. בינתיים מימש רעיון ישן – הוצאת שבועון מקומי באידיש. אכן יצאו לאור ארבעה גליונות של "סובאלק־ער וואכענבלאט". אלא שבאותו זמן נתקבל כמתמחה ולפי החוק אסור היה למתמחה בבית־משפט לעסוק בפוליטיקה והוא נאלץ להפסיק את עריכתו של השבועון.

בשנת 1934 נשא גוטקובסקי לאשה את בת עירו, ניוטה עברי והמשיך בהתמחות במשרד עורך־דין בוורשה. אחרי הפילוג שחל בהצה"ר ב־1934 הצטרף ל"מפלגת המדינה העברית" שבראשה עמד מאיר גרוסמן, ואחרי שובו לוורשה עם רעייתו הוסיף להיות פעיל במוסדות המרכזיים של מפלגה זו. באותה תקופה הרבה להרצות על נושא הדמוגרפיה היהודית והרצאותיו יצאו לאור בחוברת בשם "אידן און וועגען אידן", בפסיידונים "טוביוני". מטעם מפלגת המדינה השתתף בשנת 1935 בקונגרס הציוני ה־19 בלוצרן.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה נמצא עם משפחתו בוורשה ועל התלאות שמצאו את המשפחה מסופר בספר זה במאמר שנכתב על ידי רעייתו ניוטה*. הוא הצליח להגיע ארצה ב־1940, וב־1945 קיבל את הרשיון לעריכת דין. באותה שנה הגיעו גם אשתו ובתם גבריאלה. בשנת 1951 פתח משרד עורכי דין בתל־אביב.

עם קום המדינה הצטרף יחד עם רבים מחבריו במפלגת המדינה לשעבר, לציונים הכלליים. לאחר הצטרפות הציונים הכלליים לקואליציה הממשלתית בכנסת השנייה מונה לסמנכ"ל ב"חברת השילומים". במהרה הוברר לו, כי העניינים מתנהלים בחברה באורח לא תקין, ומשלא היה ביכולתו לשנות את המצב, התפטר.

אחר האיחוד בין הציונים הכלליים לבין המפלגה הפרוגרסי־בית והקמתה של המפלגה הליברלית, קיבל גוטקובסקי חוזר, בו צוטטו דבריו של פנחס רוזן, שהושמעו באסיפה פומבית, כי הוא ממשיך בהתנגדותו לפעילותה של בית"ר בבתי־הספר הממלכתיים. גוטקובסקי פנה במחאה בכתב לראשי הציונים הכלליים לשעבר שנמנו עם מרכז המפלגה הליברלית ותבע תגובה מצדם. משלא הגיבו על פנייתו, הודיע גוטקובסקי על פרישתו מהמפלגה. מאז לא הוסיף בפעילות פוליטית.

אריאל

משה גולדשטיין

נולד בפיליפובה ב־1907. משפחתו עברה לסובאלק אחר שמשה הגיע למצוות. עם היכנסו לגימנסיה העברית יצאו לו מייד מוניטין כידען בשפה העברית ובכל הקשור בהיסטוריה היהודית ובתרבותה. בגימנסיה סיים את המחלקה השישית ועבר ללמוד לווילנה בסמינר למורים. אחר סיומו היה במשך שנים אחדות מנהל בית־ספר וב־1934 עלה לארץ־ישראל.

את סובאלק עזב למעשה עם נסיעתו לווילנה, אך את חופשותיו נהג לבלות בבית הוריו ובתקופות אלה, ימי הקיץ וימי החנוכה, התגבשה דמותו של משה בעיני חבריו בסובאלק בפגישותיהם. היתה זו דמות קורנת רוחניות. ציונותו הייתה מובנת מאליה בעיר שעיני רוב יהודיה היו נשואות לציון, אלא שזו שלו בלטה בעמקותה ובבהירות תוכנה; לא במובן השתייכותו המפלגתית, אלא בתפישתו של הכרחיות התקו־

* ר' "הוטל פולסקי" עמ' 306.

מה הלאומית. פוליטית היה שייך למה שנקרא תחילה "סיעה א' של הציונים הכלליים" ולבסוף "ליברלים עצמאיים", אם־כי בתחילת פעילותו הציבורית, בהיותו תלמיד הסמינר בווי־לנה, היה בין מייסדי "גורדוניה" שם, ארגון נוער שמרכזו בגליציה והוא מקורב ל"אחדות העבודה".

לכשהרגיש, כי אזל הדבק המקשר בינו ובין המפלגה הליבר־לית העצמאית והגיע לכלל דעה, כי בא הזמן לחיסול המפל־גות הקטנות ולהערכות בשתי מפלגות יריבות גדולות, הצטרף ל"מערך", אשר היה לו קרוב יותר, לא בתפישתו הלאומית הכללית, אלא בעצימות פעולותיו, בייחוד בפעולות ההגשמה הציונית. אין איפוא תמה, כי אחר מלחמת ששת הימים פנה בכל להט נפשו לתנועת "ארץ־ישראל השלמה".

שמץ מגישתו הליברלית לבעיות הכלליות הסתמן כבר באותם ימי חופשה, שהיה מבלה בסובאלק. הוא לא מצא שם מקום לפורקן דחף "העשייה הלאומית" שלו בין חברים להשקפותיו, מכיוון שבאותן שנים לא התקיימה בעיר כל פעולה ציונית מחוץ למסגרת בית"ר. לכן שמח שמחה גדולה כשהוזמן להשתתף באחד מ"ערבי השאלות", שהתקיימו בבי־ת"ר בכל ליל שבת; כאן גילה משה הבנת־לב, עדנת גישה לנושאים שבמחלוקת חריפה וכושר ביטוי והסבר של רעיונו־תיו, אשר רכשו לו אהדה גם מצדם של שוללי דעותיו. הוא המשיך להשתתף בערבים אלה ככל שיכול היה להתפנות לכך.

תכונותיו אלה ליווהו בכל דרכי פעולתו הציבורית והעיתו־נאית, פעולה שהשתרעה על כרים נרחבים. זמן קצר אחר עלותו ארצה הוזמן על־ידי הקק"ל למשרת מנהל מחלקת הנוער בה ובמשך ארבע־עשרה שנים מילא תפקיד זה בהתמס־רות רבה, בדמיון פורה, לעתים על־ידי יצירת דפוסים חדשים בשדה־פעולה זה, בבחינת "יש מאין" ובעיקר באהבה לעניין ובאמונה בחשיבותו. עשרות חוברות מפרי עטו, שהוצאו לאור ע"י הקק"ל בתקופה זו, הם עדות נאמנה לאמור.

כשהוחלט לאחד את מחלקות הנוער של ההנהלה הציונית, קרן היסוד והקרן הקיימת בוועד משותף, התמנה משה לאחד משני המרכזים של הגוף החדש אשר נקרא "מרכז הנוער הארץ־ישראלי". שותפו בתפקיד היה אנציו סירני.

פירוט יבש של חלק מתפקידיו אשר מילא בחייו בארץ ייתן מושג־מה על טווח פעילותו של משה גולדשטיין ואף על כיווני התעניינותו: מזכיר כללי של המפלגה הפרוגרסיבית וחבר הנהלתה, סגן ראש עיריית תל־אביב, חבר הנהלת "אורט" העולמי, חבר הנהלת "אורט" ישראל, חבר ועדת הארגון שעל־יד ההנהלה הציונית, יו"ר אגודת "אוהל־שם", יו"ר החב־רה לחקר המקרא ת"א, חבר ההנהלה בבית התנ"ך, חבר ועד התאחדות יוצאי פולין ואין עדיין הרשימה מלאה.

עם כל פעילותו הענפה והדינאמית הוא היה איש־ספר מובהק בשני המובנים: גם קולט וגם שופע. את כל פנאו היה ממלא בקריאה, אך גם הרבה לכתוב: פירסומיו בעברית ובאידיש השתרעו על נושאים מנושאים שונים – מחברות על הדרכה, חינוך וגאולת הארץ (במסגרת עבודתו בקק"ל), ספרי ילדים, ביוגרפיות נרחבות (פרופ' שפירא ואוסישקין) ועשרות מאמרי ביקורת על סופרים יהודים ולא יהודים, על אנשי רוח ומעש, מאמרים על נושאים פילוסופיים, כגון על מהות הצ־חוק, העייפות, ספר באידיש ובו אוסף עשיר של סיפורים והלצות על אנשים ידועי שם ואין ספור מאמרים בעיתונות האידיש ברחבי תבל.

כתביו נמצאים ברובם מקובצים, אך לא פורסמו עדיין במקובץ, וחבל.

משה גולדשטיין נפטר אחר מחלה קשה ב־1985.

תדהר

משה גליקסון

נולד בר"ח אלול תרל"ח בהולינקה פלך סובאלק. מצאצאי המקובל ר' אייזיק חבר. חינוכו היה מסורתי, למד בישיבות גרודנה ולומז'ה. כשהתמשכל יצא לחו"ל ושם למד בבית־ספר תיכוני בפרנקפורט ובאוניברסיטאות מרבורג וברן – וסיים את לימודיו בשנת 1907 בתואר ד"ר לפילוסופיה.

היה תלמידו של הפילוסוף המפורסם היהודי הרמן כהן. מנעוריו "חובב ציון", ובחוגי הסטודנטים בברן היה מנהל תעמולה ציונית. השתתף בפעם הראשונה כציר בקונגרס הציוני הששי ובשאלת אוגנדה היה מן הנמנעים. כשהתפתח הוויכוח הגורלי בין "ציוני ציון" וחסידי אוגנדה היה לחבר ב"ציוני ציון" ונלחם בתקיפות נגד הטריטוריאליזם.

ב־1907 הוזמן ע"י אוסישקין לכהן כמזכיר ועד חובבי־ציון ובתפקיד זה עמד עד 1914.

בהיותו סטודנט היה מפרסם מאמרים בשאלות הציוניות

והיהדות ב־"Frankfurter Isr. Familienblatt", "Die Welt" וב"היהודי" שהיה מופיע בלונדון. ב־1910 פירסם ב"העולם" את מאמרו על ליליינבלום, שעורר תשומת לב בחוגי הסופרים העברים ומאז היה לסופר קבוע בעתון זה. כשחלה דרויאנוב מסר לידו את עריכת "העולם" שהיה אז השבועון העברי החשוב ביותר והמשיך בעריכתו עד שנפסק ע"י השלטונות במלחמת העולם הראשונה עם שאר העתונים והספרים שנכתבו באשורית ברוסיה. במסיבות אלה החליטו חוגי הסופרים וחובבי הספרות העברית להוציא קבצים בודדים על שאלות הזמן והספרות. עריכת הקבצים "עולמנו" ו"משואות" הוטלה עליו. הם הופיעו רק אחרי מיגור המשטר הצאריסטי, הראשון ב־1917 והשני ב־1919. השתתפו בהם טובי הסופרים העברים ועשו רושם רב. חלק גדול מהקבצים האלה הוחרם ע"י הממשלה הבולשביסטית.

נשא לאשה את מלכה בת אריה ליפונר, מסייני פלך סובאלק.

בימי המלחמה היה שליחו של "הוועד לעזרת פליטי המלחמה" וסייר בשליחותו בכל מקומות הפורענויות הקרובים לחזית המלחמה, עד שנאסרה הפעולה הזאת בחזית ע"י הממשלה.

בשנת 1917 ניתן לב"צ כ"ץ רשיון להוציא שבועון עברי בשם "העם". ב"צ כ"ץ העמיד את הרשיון לרשותו של הוועד המרכזי לציוני רוסיה והוא נבחר כעורך ראשי. אחרי המהפכה הפך לעתון יומי וכעבור שנה נסגר ע"י הבולשביקים.

עם השתלטות הבולשביקים עזב את מוסקבה ועבר לאודיסה. משם יצא באניה "רוסלאן" והגיע לא"י בסוף שנת 1919.

בארץ־ישראל החל לעבוד בעתון היומי "חדשות הארץ". השתתף גם בשבועון "הפועל הצעיר" ובעריכת הירחון "מעברות" (בהוצאת מפלגת הפועל הצעיר). פרסם מאמרים ב"מקלט" ו"הדואר" שבניו־יורק. בשנת 1922 נתמנה לעורך הראשי של "הארץ". העבירו בראשית 1923 מירושלים לתל־אביב וערך אותו עד 1937. הצטיין כפובליציסט ובעל סגנון עברי משובח, קבע את פרצופה התרבותי של העתונות העברית היומית בארץ. פירסם בתקופת עריכתו אלפי רשימות ומאמרים בחתימה מ.ג., מ. בנאל ועוד.

נוסף לעבודתו העתונאית עבד גם עבודה ספרותית ומדעית, תרגם את ספרו הגדול של וינדלבנד: "תולדות הפילוסופיה החדשה" ב־3 כרכים, את "המבוא לתולדות הפילוסופיה" לקונו פישר, ערך את "חכמי יון" לגומפרץ, כתב מונוגרפיה יפה על אחד העם ופרסם מסה פילוסופית חשובה על הרמב"ם. היה ער לכל הפרובלמות של תרבות, חינוך והוראה בבתי־הספר לכל דרגותיהם וזרמיהם. זמן ידוע נמנה עם עורכי "החינוך". ב־1938 נבחר ע"י הקורטוריון של האוניברסיטה העברית בירושלים לחבר המועצה של האוניברסיטה.

השתייך לזרם הציונים הכלליים בהסתדרות הציונית. אחרי התפלגות הארגון נמנה על התאחדות הציונים הכלליים הדימוקרטית (א). השתתף כציר בקונגרסים ציונים החל מהששי. היה חבר הועד הפועל הציוני, חבר אספת הנבחרים, הוועד הלאומי, מטעם האגף הדימוקרטי. היה תומכו ומעודדו הנלהב של "הנוער הציוני" ומורה דרכו האידיאולוגית.

בשנת 1938 יצאו לאור בהוצאת "הנוער הציוני" שני כרכים ממאמריו בשם "עם חלופי משמרות", ואחרי פטירתו הופיעו עוד שני כרכים על "אישים בציונות" ו"אישים במדע ובספרות".

נפטר ב־ה' סיון תרצ"ט. לזכרו נוסד בשומרון כפר גליקסון.

גרשון גרדובסקי

גרשון גרדובסקי נולד בסובאלק בכ' כסלו תר"פ (12.12.1919). מיום שעמד על דעתו, החליט גרשון לעלות לארץ וליטול חלק בשחרורה ובבניינה. בגימנסיה שבעיר מולדתו רכש השכלה תיכונית, ובמועדון בית"ר ספג אל תוכו את הרעיון הלאומי. וכשעלה בשנת 1936 ארצה, החל מיד פועל בשורות הנוער הלאומי, תחילה בבית"ר ולאחר מכן בשורות אצ"ל. בשנת 1941 עבר קורס למפקדים, ושימש כראש־קבוצה במחוז ת"א.

את פרנסתו הוציא מעבודה בחברת החשמל. אולם בימי מלחמת העולם השניה פוטר ממשרתו ואיבד את זכויותיו, כיוון שלפי הוראות מפקדיו סירב להיענות לצו ה"מוסדות" שיתגייס לצבא הבריטי. הוא החל עובד ב"מס חזית ישראל" – הקרן שחלק מכספיה הוקדשו למימון הוצאות אצ"ל. חדרו, שבו התגורר עם חבר אצ"ל נוסף, שימש כמקום פעולה קבוע וכמחסן ארעי. ב־9 ביוני 1943 נפלט במקום כדור, שפגע דרך הקיר באחד השכנים. המשטרה נזעקה למקום, גילתה את כל הנשק והתחמושת שהיו בו, מצאה שם גם תעודות המוכיחות כי הצעיר הוא מאנשי אצ"ל ואסרה את חברו, אבל הוא עצמו הצליח לברוח מתל־אביב ועשה בתפקידים שונים בפתח־תקוה ובירושלים כשהוא נושא תעודת־זהות מזויפת בשם "חיים ברנר".

ב־29 במארס 1944 נעצר בירושלים כחשוד ולפי התקנות לשעת חירום נשלח תחילה ללטרון ולאחר מכן גורש מן הארץ למחנה הגולים בסודאן.

במעצר התחבב גרשון הנבון ויפה התואר, העליז ושופע־חיים, על כל חבריו למעצר ולגלות. שעות רבות היה מקדיש לשרטוט ולהשתלמות בהנדסה, בקוותו כי "לכשירחיב" ישתלם בארדיכלות. כשנה נמצא במעצר כ"חיים ברנר", עד

שנתברר למשטרה כי הוא גרשון גרדובסקי המבוקש על־ידה. הוא הוחזר ארצה ב־7.5.45, נחקר חקירות נוספות והועמד למשפט לפני בית־הדין הצבאי בירושלים שם הואשם בהחזקה בלתי־חוקית של מקלע, 10 אקדחים, 16 פצצות מסוגים שונים ו־1800 כדורים. ב־11 ביולי 1945 נשפט לחמש־עשרה שנות מאסר (בלי יחס מיוחד). תחילה ישב בכלא ירושלים ואחר־כך הועבר לכלא עכו.

הוא היה בין הבורחים מן הכלא בשעת פריצת מבצר עכו ביום 4 במאי 1947. הוא הצליח להגיע לאחת המכוניות. אולם בדרך הנסיגה פתחה עליהם יחידת אויב באש חזקה. יושבי המכונית קפצו מתוכה וניסו לפלס לעצמם דרך, בעוד מפקד הפעולה דב כהן, מחפה עליהם. תוך כדי כך נפגע גרשון ונפל חלל.

גרשון נטמן בשבי־ציון.

מ״זכרם נצח״

מ׳
יהודה נאור

יהודה נאור, בן סובאלק, יליד שנת 1913, חניך תנועת הנוער בית״ר, נמנה עם קבוצת העולים לארץ־ישראל בדרך בלתי־ליגאלית בחודש דצמבר 1933. קבוצה זו עשתה את דרכה ברכבת מוורשה לפאריס, משם למארסיי ואחר־כך באניה – לאלכסנדריה של מצרים. אותו זמן ודאי לא ידע הנער הצעיר מסובאלק, כי יום יבוא ועליו תוטל המשימה מטעם המדינה היהודית להביא באורח ליגאלי רבבות עולים מארצות הפזורה.

המשך הדרך של העולים הבלתי־ליגאליים לא היה פשוט כלל. הקבוצה הגיעה לביירות שבלבנון, ולפי התכנית היו אמורים להתגנב משם לארץ, ואכן עברה הקבוצה את הגבול באצבע הגליל והגיעה לכפר גלעדי. לרוע מזלם הביא אותם האוטובוס שעמד להסיעם לחיפה, אל משטרת מטולה (ויש אומרים, כי לא במקרה היה הדבר). הצעירים נשפטו על ידי קצין המחוז הבריטי על גניבת גבול, גורשו והובאו לנקודת הביקורת הצרפתית במרג־עיון, שבשטח סוריה־לבנון. אחר־כך עברו שוב את הגבול והפעם בהצלחה.

במרוצת השנים היה צפוי יהודה להתנגש עם החוק הבריטי בארץ־ישראל פעמים רבות, לאחר שמן הרגע הראשון החל לפעול בבית״ר, בארגון הצבאי הלאומי ולעסוק בנשק. בכל שטח בו פעל, הצטיין ברוחו הטובה, אותו השרה גם על כל הסובבים אותו, גם ברגעים הקשים ביותר וכאלה לא חסרו בפעולה המסוכנת.

תחנתו הראשונה של יהודה נאור בארץ היתה בפתח־תקוה, בפלוגת בית״ר ובעבודות בניין, אחר־כך עבר לפלוגת הכותל של בית״ר בירושלים. תוך כדי פעילותו באצ״ל בא בברית־הנשואין עם קריינית תחנת הרדיו המחתרתית של אצ״ל, אסתר רזיאל־נאור, אחותו של דוד רזיאל, מי שהיתה יותר מאוחר חברת הכנסת.

גם בתחנתו הבאה, אליה נקלע למרות רצונו, היא הגלות באפריקה, הצטיין יהודה נאור ברוחו הטובה ובבדיחות־הדעת, שהקלה על החיים למאות חברי אצ״ל ולח״י שהוגלו לשם על ידי השלטונות הבריטיים. יומני מחנות המעצר באריטריאה ובסודאן מלאים תיאורים של מעשי הקונדס של יהודה נאור שהפיץ אור סביבו בכל מקום ובכל שעה.

בשנת 1963 החל יהודה נאור לעבוד במחלקת העלייה של הסוכנות. תפקידו היה ״מלווה אניות עולים״, ונדמה כי הוא נוצר לתפקיד הזה במיוחד. לפי הרישומים של המחלקה יצא יהודה ז״ל ל־126 (!) הפלגות ובכללן 17 הפלגות מדרום־אמריקה. כמעט 13 שנים תמימות בילה יהודה נאור בים ובטיסות לקראת הפלגות בים. לפחות 50 אלף עולים חבים ליהודה נאור את חדוות צעדיהם הראשונים בארץ. חיוכו המלבב, ליטופו המחבב, חיבוקו המקרב, הקלו על יסורי הקליטה של רבים מהעולים.

אופיינית לאופיו של יהודה נאור היא העובדה הבאה: בשנות שליחותו בווינה, והוא כבר אז כבן שבעים, שימש בתפקיד רכז מטעני העולים בתחנת־הרכבת. הוא היה הולך בוקר בוקר לתחנת־הרכבת, בקיץ ובחורף ודואג לכל ארגז ולכל צרור של העולים.

יהודה נאור הלך לעולמו בי״ז בכסלו תשמ״ו (1986) בירוש־לים.

על פי חוברת לזכרו

ד״ר מרדכי נאור

מסובאלק – לממשלת ישראל (פנחס ספיר)

פנחס ספיר (קוזלובסקי) נולד בסובאלק ב־15 באוקטובר 1907. אביו ואמו נחשבו בעיירה ל״פיננסיארים״, אנשי עס־קים. לאביו, מרדכי קוזלובסקי היו בתי־חרושת לטקסטיל ולמרצפות בלודז׳ ורוב ימות השנה היה נעדר מן הבית. לאמו, מלכה־טויבע, היה עסק של נוצות. היא הרבתה לנסוע לירידים בערים אחרות, כמו ניז׳ני־נובוגרוד וברדיצ׳ב. על רקע זה אין פלא כי פנחס הצעיר ניחן מילדותו ב״חוש מסחרי״.

על אף האמור לעיל לא היתה ילדותו של פנחס קלה. הוא

היה ילד חולני, קשור מאוד לאמו, ואת אביו מיעט לראות. לפני שמלאו לו שבע שנים פקדו את הבית שני משברים. תחילה פשט את הרגל אחד מבעלי־החוב של אביו, דבר שגרם לזעזוע כלכלי קשה למשפחה; חמור עוד יותר היה המצב מקיץ 1914 ואילך. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נכבשה סובאלק, הקרובה לגבול הגרמני, בידי הגרמנים כבר ביומה הראשון של הלחימה. משפחת קוזלובסקי, כמו משפחות רבות אחרות, נמלטה מזרחה ובמשך כשנה התגוררה בתנאים־לא־תנאים בברסט־ליטובסק. אחר־כך עברה לעיר סלונים. רוב הזמן לא היה אב המשפחה עם אשתו וילדיו – תחילה בשל שירותו בצבא הרוסי ולאחר מכן משום שנסע ברחבי רוסיה לצרכי עסקיו. אחרי המלחמה חזרה המשפחה והתאחדה בסובאלק, אך מצבה לא היה טוב כמקודם, מה גם שבראשית שנות העשרים פקדה את פולין אינפלציה דוהרת ומספר ניכר של בעלי עסקים קטנים ובינוניים התרוששו. כך קרה גם למשפחת קוזלובסקי בסובאלק.

פנחס ("פִּינִי" בפי בני משפחתו וחבריו) גדל בבית דתי. אמו שמרה על כל המצוות, קלות כחמורות. אביו, אף שגם הוא היה דתי, נטה יותר לחיים המודרניים. לימים העיד עליו בנו שנתמזגו בו ישן וחדש, שמירת מסורת והתעניינות בתרבות העולם הגדול. הוא היה ממייסדי "המזרחי" בסובאלק, תלמיד־חכם, שמצא זמן גם לקרוא את "אהבת ציון" של מאפו ואת "מלחמה ושלום" של טולסטוי. ספר "יזכור" לקהילת סובאלק, שהופיע בארצות־הברית בשנת 1961, הג־דיר את מרדכי קוזלובסקי כ"אדם סוחר, שניהל בזמנו עסקים גדולים, אבל היה שקוע גם בעולמות עליונים; היה גבאי ועסקן נאמן של צרכי הכלל כמו 'לינת הצדק' ו'ביקור חולים', הקרנות למען ארץ־ישראל והבנק היהודי הקואופרטיבי; חבר בוועד הקהילה, נותן צדקה ומשתתף קבוע בשעורי הערב בבית המדרש".

למרדכי ולמלכה־טויבע קוזלובסקי היו חמישה ילדים: הב־כור, יצחק, היגר אחרי מלחמת העולם הראשונה לארצות־הברית מפחד הגיוס לצבא הפולני ושם טבע בשנת 1924 בעת שהפליג בסירה בנהר. הבת השנייה, אסתר־לאה, נישאה לקרוב־משפחה מברסט־ליטובסק, שטריקמן שמו, ומאוחר יותר עלתה אתו ועם שני ילדיהם הקטנים לארץ־ישראל (הבנים הם הפרופסורים נתן שרון ושמואל שטריקמן ממכון וייצמן). הבת השלישית, רחל, למדה שפות עתיקות באוניברסיטה של וילנה ואף היא התעתדה לעלות לארץ. כהכנה לכך למדה את מקצוע האחות, ואכן שימשה במשך שנים כאחות בקבוצת רמת־יוחנן. פנחס היה הבן הרביעי. בת הזקונים, פייגה, היתה הטרגדיה הגדולה של המשפחה. אחרי שסיימה את בית־הספר התיכון עברה לווארשה (עד וארשה היתה בבית"ר), כדי ללמוד בבית־הספר הגבוה למסחר. שם הצטרפה למפלגה הקומוניסטית שפעלה אז במחתרת. היא חלתה בשחפת ובשנת 1936 נפטרה.

המעבר לווארשה

מרדכי קוזלובסקי קיווה כי בנו פנחס יהיה רב בישראל. הלה הצטיין בלימודיו ב"חדר" וכשנודע לאב כי בווארשה הבירה נפתח בית־מדרש לרבנים מיסודו של "המזרחי", "תחכמוני" שמו, מיהר לרשום את בנו בו.

המוסד זכה להצלחה ניכרת בשנותיו הראשונות, אם כי בראייה לאחור אפשר לומר, שכמו במקרה של פנחס, קסמה הקריירה של רב להורים יותר מאשר לילדיהם.

פנחס החל ללמוד בווארשה בראשית שנת הלימודים תרפ"ב (סוף 1921), בהיותו בן 14, ואת השנתיים הבאות עשה בין כתליו של "תחכמוני". עד כמה שידוע, לימודי־הדת לא משכו את לבו ואחרי כשנתיים חזר לסובאלק. כאן החל לפעול בימים ההם "החלוץ הצעיר", ארגון־נוער שהיווה את השכבה הצעירה של תנועת "החלוץ", שהכשירה וארגנה חלוצים יהודים לעלייה לארץ־ישראל. ב"החלוץ הצעיר" נתגלה לרא־שונה כוחו הארגוני של "פִּינִי" ואחרי פעילות של שלוש שנים ברמה המקומית והאזורית הוא עבר לווארשה, לעבוד במרכז "החלוץ". בגיל 19 היה לגזבר התנועה, לאחראי להכשרות ואף ארגון את שיירות העולים לארץ.

לסובאלק הגיע לעתים גם למטרות שהשתיקה הייתה באותם ימים יפה להן. כך קרה כשהיה צריך לשלוח לארץ־ישראל עולים שלא יכלו לקבל דרכונים. אחד מאותם עולים היה בני מרשק, לימים "הפוליטרוק של הפלמ"ח". פנחס, בעל העמדות הפוליטיות המגובשות כבר אז, נמנה עם המחנה המתון ב"החלוץ", שהיה קרוב בדעותיו להסתדרות הכללית בארץ ולמנהיגיה דוד בן־גוריון וברל כצנלסון. יריביו הפוליט־יים נמנו ברובם עם ראשי הקיבוץ המאוחד. עם בני מרשק היה נתון בוויכוחים ממושכים, ביניהם בנושא העברית. (בני תמך בשימוש ביידיש, פנחס היה חסיד קיצוני של העברית). כשע־מד בני מרשק לעלות לארץ התעוררו קשיים, שכן כמשתמט משירות בצבא הפולני הוא לא יכול היה לקבל דרכון. פנחס לקח אותו לסובאלק, שיכנו בבית הוריו, הוליכו לגבול הסמוך, ואמר לו: "בֶּני, ס'קומט דיר ניט אבער נא דיר!" (בֶּני, לא מגיע לך, אבל הא לך!).

פעילות ציבורית בכפר־סבא

בסוף שנת 1929 עלה פנחס עצמו לארץ. לעלייתו באותה עת היו ארבע סיבות לפחות: ראשית, כציוני פעיל וכאחד מראשי תנועת "החלוץ" הטיף לעלייה והיה ברור לו שעליו להיות לא רק "נאה דורש" מאחרים; שנית, לאחר מאורעות 1929 חש שעליו להיות בארץ־ישראל; שלישית, בהנהגת "החלוץ" הוא הגיע למבוי סתום, בשל מאבקים פוליטיים; וסיבה רביעית ולא אחרונה בחשיבותה: באחת מהכשרות "החלוץ" הכיר צעירה בשם שושנה גיביאנסקי. אף היא בת סובאלק, ונקשרה ביניהם ידידות. שושנה עלתה לארץ, וכפי שהתבטא ספיר מאוחר יותר, "בסתר לבי האמנתי כי אפגוש אותה בארץ ואולי נבוא בברית הנישואין".

וזה בדיוק מה שקרה בשנת 1932. פנחס, שהתיישב בכפר־סבא, אז מושבה קטנה בלב פרדסים, כמה חודשים לאחר עלייתו, החל לעבוד כמנהל קופת מלווה וחיסכון של העובדים במושבה. משהסתדר, הציע לשושנה לעבור לכפר־סבא. עד

בואה התגורר בחדר בבית צבי ברזובסקי (בר־זיו), אותו הכיר עוד מסובאלק, שם שימש כמדריכו ב"החלוץ הצעיר". משהגיעה שושנה, הם החליטו להינשא והחופה הועמדה בחצר משפחת ברזובסקי.

בשנים הבאות הפך פנחס לאחת הדמויות הבולטות בכפר־סבא. הוא היה מראשי ההסתדרות ומפא"י במושבה, ונבחר למועצה המקומית הראשונה. בשנת 1937 החל לעבוד כעוזרו של לוי שקולניק (לימים אשכול, ראש ממשלת ישראל בשנים 1963–1969) בחברת "מקורות" ואחרי כמה שנים היה למנהל החברה. קשריו עם סובאלק נמשכו במהלך שנות השלושים. ב־1935, בעת מערכת הבחירות לקונגרס הציוני, חתם על כרוזים של מפלגתו (מפא"י), שנשלחו לעירו בפולין היה זה נוהג מקובל שיוצאי ערים ועיירות שעשו חיל בארץ־ישראל גויסו לפעילות פוליטית כזו. שנתיים לאחר מכן נסע לסובא־לק. היה זה ביקורו האחרון בעיר. הדבר היה זמן קצר לאחר שאחותו היחידה שנותרה בפולין, פייגה, נפטרה ממחלת השח־פת. הוא הציע להוריו לעזוב את העיר ולעלות לארץ, מה גם ששלושת ילדיהם חיו כאן. ואכן, ההורים הגיעו לכפר־סבא, התיישבו בה וכדי לא להקשות על בנם, פתחו חנות מכולת והתפרנסו ממנה. האב, מרדכי קוזלובסקי, נבחר ל"מועצת השחיטה" המקומית וכן שימש כ"שופט שלום" ב"משפט השלום העברי", מערכת שיפוטית עצמאית שהקימו היהודים בארץ־ישראל.

בכך תמו קשריו הישירים של פנחס ספיר עם עיר הולדתו. בשנים מאוחרות יותר, משהרבה לנסוע בעולם במסגרת תפקידיו הציבוריים, הוזמן לא פעם לאירועים ולכנסים שערכו יוצאי העיר בארצות שונות. כדוגמת ארגנטינה וארצות־הברית. על תקופת פולין שלו לא הרבה לספר, אך דווקא בשנת חייו האחרונה כאילו "נפתח" ושָפע זכרונות. הוא התראיין לעתונים, סיפר על חייו כנער בסובאלק וכפעיל צעיר ב"החלוץ הצעיר" ועל פעילותו כגזבר "החלוץ" בווארשה, ואף תרם מפרי עטו לספר "בשדמות גרוכוב". (גרוכוב היתה חוות־הכשרה של "החלוץ", לא הרחק מווארשה).

"איש התנופה היוצרת"

על פנחס ספיר, איש התנופה והיזמה, שר ומנהיג, דומה שהכל יודעים. בין השנים 1949 ל־1975 מילא שורה של תפקידים בכירים: מנכ"ל משרד הביטחון, מנהל רשות הפי־תוח, מנכ"ל משרד האוצר, שר המסחר התעשייה במשך 10 שנים, חבר הכנסת הרביעית עד השמינית, שר האוצר במשך 10 שנים, מזכיר מפלגת העבודה ויו"ר ההנהלה הציונית. כיום מוסכם על הכל כי במשך כעשרים שנה (1955–1975) רבה היתה תרומתו של ספיר לתיעושה של ישראל, להקמתן ולחיזוקן של עיירות הפיתוח ולביסוס כלכלת המדינה.

הנער שיצא מסובאלק ועלה במעלות הפעילות הציבורית בפולין ואחר־כך בארץ־ישראל, נחשב לאחד ממנהיגיה הבול־טים של ישראל בדור הראשון לקיומה. דוד בן־גוריון "גילה" אותו במהלך מלחמת העצמאות, הטיל עליו תפקידים אחרא־יים והעמידו בראש הרכש הביטחוני באירופה. כמה שנים לאחר מכן, עוד לפני שמינה אותו בפעם הראשונה כשר בממשלה (1955), הגדירו במלים: "איש התנופה היוצרת". ואמנם, כזה היה פנחס ספיר (קוזלובסקי) מימי נערותו בסובא־לק עד להיותו מנהיג ושר בממשלות ישראל.

(ד"ר נאור הוא מחבר הספר "צמיחתו של מנהיג", העוסק בעלייתו הפוליטית של פנחס ספיר. הספר הופיע בהוצאת "פפירוס", 1987)

מ'

בצלאל עמיצור

נולד בכפר לונקה ליד קַלְוַורְיָה, ליטא, ב־10 במאי 1916. גיל 6 עבר עם הוריו לסובאלק. סיים את בית־הספר "תלמוד תורה" ואת בית־הספר הממשלתי למלאכה. עבד במקצועו, ניין מכונות, בביח"ר היחידי בסובאלק "רולה" עד לעלותו רצה.

הצטרף לבית"ר בשנת 1931 ובשנת 1936 נתמנה כמפקד קן ויותר מאוחר כמפקד המחוז וחבר מפקדת גליל ביאליס־טוק.

עלה ארצה בראשית שנת 1938 בעליית "אף־על־פי" ג' עליה בלתי ליגאלית) ושירת שנתיים בפלוגת הגיוס של ית"ר בהרצליה בתפקיד מפקד הפלוגה. באותו זמן הצטרף שורות האצ"ל, עבר קורס מפקדים (סגנים) והיה למפקדו הרצליה – הן בפלוגה והן בקן בית"ר שארגן ועמד בראשו.

בשנת 1940 סיים את שירותו בפלוגת הגיוס ועבר לתל־ביב. כאן פעל בקן בית"ר בהדרכה בלגיון, ובאצ"ל שימש תפקידים שונים, החל בהדרכת קבוצות מיד לאחר הפילוג רך ארגון מחדש של פלוגות הנוער וכמפקד על מחוז הדרום ד להעברתו לראשון־לציון. בתקופת ה"סזון", לאחר המאס־ים שפגעו קשות בצמרת הפיקוד, נתמנה לפקד גם על מחוז שרון הדרומי (פתח תקוה, רמת גן ועוד).

עם מאסרם של חלק מחברי המפקדה הראשית נתמנה

בראשית שנת 1945 כחבר המפקדה ובשנת 1946 צורף למנגנון של האצ"ל ועסק במסגרת המטה הראשי, במחלקת הארגון (כוח אדם וכו'), ובתפקיד זה המשיך עד להקמת המדינה. כל אותו זמן עסק גם בפעילות מיבצעית, נמנה עם חברי הח"ת (חטיבת התכנון) שתפקידה היה לתכנן פעולות קרביות ולהביאן לאישור המפקדה הראשית, פרק זמן מסויים שימש כאחד מארבעת חברי מטה המיבצעים המשותף לאצ"ל ולל־ח"י.

בליל ה־25 בפברואר 1946 ניתנה לו הרשות להשתתף בפשיטה על שדה התעופה בלוד ולהשמיד את האוירונים הבריטיים שחנו בשדה; היה זה ב"ליל האוירונים" במסגרת "תנועת המרי" שכלל גם את הפשיטות לשדות התעופה בכפר סירקין ע"י לח"י וקסטינה ע"י האצ"ל.

לקראת הקמת המדינה ב־1948, לאחר התקפת האצ"ל על יפו וכיבוש מנשיה, הושג הסכם בין כל הכוחות הלוחמים ועמיצור נתמנה כקצין קישור עם מפקדת ההגנה. עם יציאת אצ"ל מהמחתרת בעוד הבריטים בארץ, טיפל בהכנת חברי האצ"ל ללוחמה גלויה ע"י ארגון מחנות בכל חלקי הארץ ואימון היחידות למיבצעים צבאיים ועם התקרב מועד פירוק האצ"ל ארגן יחד עם י. מרידור את ששת גדודי האצ"ל לכניסתם לצה"ל. רק שניים הספיקו להצטרף. התהליך נקטע עם הטרגדיה של "אלטלנה".

עמיצור היה בין חמשת האסירים הפוליטיים הראשונים, בתחילת דרכה של המדינה לאחר "אלטלנה". האחרים: יעקב מרידור, אליהו לנקין, הלל קוק (פיטר ברגסון), ומשה חסון. עם שחרורו מכלא בית שאן לאחר מאסר של מספר שבועות (מאסרו היחידי) עסק במשך למעלה משנה, עד סוף 1949, בארגון תנועת החרות שזה אך קמה. פעל יחד עם ח. לנדאו ז"ל בהכנות לקראת השתתפות תנועת החרות בבחירות למועצה המחוקקת (הכנסת הראשונה).

בסוף 1949 סיים את פעילותו במנגנון מרכז תנועת החרות וחזר למקצועו בתעשייה. בראשית שנת 1951 חידש את פעילותו הציבורית כמנהל של"ח – אגוד לשיקום לוחמי חופש, נשאר בתפקידו כשנתיים עד ראשית שנת 1953. עסק בהגשת עזרה חומרית ורפואית לנכי האצ"ל ולמשפחות השכו־לות, שעדיין לא הוכרו באותו זמן ע"י ממשלת ישראל. התחיל בטיפוח מורשת האצ"ל ולהנצחת הנופלים והגיע לשלב מעשי מתקדם להקמת האנדרטה לדב גרונר וחבריו ברמת גן.

במשך כל התקופה שלאחר קום המדינה ועד היום הוא חבר מרכז תנועת החרות. בשנת 1981 נבחר ליו"ר מרכז ברית חיילי האצ"ל ובתפקיד זה הוא משמש גם כיום. באותה שנה קיבל על עצמו את תפקיד הקמת מוזיאון האצ"ל בבית ז'בוטינסקי בתל־אביב. בשנת 1985 נבחר כחבר בהנהלת מכון ז'בוטינסקי.

קרסל

אליהו פורת

אליהו פורת נולד ב־10 באפריל 1906 (ט"ו בניסן תרס"ו) בעיירת ז'וסלה, ליטא, לאביו, הרב ר' יוסף יוסלביץ' ואמו שרה רבקה לבית שס. בשנת 1926 עבר אליהו עם הוריו לסובאלק, שבה כיהן אביו כרב עד לפטירתו, בשנת 1935. את שינוי שם המשפחה לפורת קבע אליהו, יחד עם אחיו עובדיה, על שם האב, ר' יוסף: "בן פורת יוסף".

אליהו לא למד ב"חדר" ולא בבית־ספר. בגיל שבע הושיבו אביו על ברכיו ולימדו את האלף־בית. לאחר מכן המשיך האב ונתן לבנו חינוך תורני, וממורים פרטיים רכש אליהו השכלה חילונית.

כשעברה המשפחה לסמיאטיץ', לפני סובאלק, הצטרף אליהו לתנועת "השומר הצעיר". וב־1926 יצא להכשרה. חיש מהר עמדו בתנועה על כשרונותיו וב־1928 נקרא לווארשה לעבודה בדו־שבועון של "השומר הצעיר".

ביוני 1930 עלה ארצה, לקיבוצו בחדרה. עבד בבניין, אך הרבה לפעול בתחום התרבות. מעבודת הבניין עבר לחקלאות, שאליה נמשך מצעירותו, והתמיד בה במשך 20 שנה (1940–1960). בגלל מיחושי־לב נאלץ, בפקודת הרופאים, להפסיק מעבודה גופנית ומשנת 1960 החל בעבודת תרגום בשביל "ספרית פועלים" והוצאות אחרות וכן בעבודת עריכה.

הוא הרבה לכתוב ולפרסם מאמרים על בעיות השעה בעתון "דבר", כתב מאמרי ביקורת, על ספרים והצגות, חיבר פליטו־נים שהעשירו את מסיבות הקיבוץ, אך עיקר פעילותו היתה מלאכת התרגום, אותה אהב ובה הצטיין.

אליהו פורת נפטר ב־23 באוקטובר 1966 (ט' בחשון תשכ"ז) והובא לקבורות בקיבוצו עין־החורש. אחרי מותו הוציאה ספרית פועלים את הספר "אדם ונוף בקיבוץ", המכיל מבחר מתוך יצירתו ובו נאמר כי "היה עשיר־רוח, מקורי ומבריק".

עובדיה פורת

עובדיה פורת נולד ביום כ"ח סיון תרע"א (1911) לאביו ר' יוסף יוסלביץ' בדבינסק שבלטביה. אביו בחר בשמו זה לבנו כ"משקל־נגד" לשם יומרני, עמינדב, שנתן לבנו אחי הרב אשר נתפס לציונות. לעומת השם שהיה אמור לבטא את השקפת עולמו הציונית, בחר הרב יוסף יוסלביץ' לבנו בשם המדגיש את עבודת הבורא והוא עובד־יה.

בדומה לאחיו, אליהו פורת, נדד גם עובדיה יחד עם הוריו במקומות שונים, בהם כיהן אביו ברבנות, ובתוכם שהה שנים

אחדות גם בסובאלק.

סגולת השם לא עזרה לרב יוסלביץ' ועובדיה נתפס לציונות משחר ילדותו ב"אשמת" המורה משה פונדיק, אשר הרבה לספר לתלמידיו על הארץ. בדומה לאחיו, הצטרף גם הוא ל"השומר הצעיר" ולאחר זמן־מה עבר ל"החלוץ הצעיר".

הוא עלה ארצה בשנת 1929. עבד בפרדסי כפר־סבא, מילא תפקידים רבים ושונים בתנועתו, ובין השאר שימש כשליח לפולין (1934) ולארצות־הברית (1945). בנובמבר 1947 סיים את שליחותו בארצות־הברית וחזר לקיבוצו. שיא פעילותו בתנועת העבודה היה כאשר נבחר כראש המוסד לביקורת של מפלגת פועלי ארץ־ישראל, בתחום זה הצטיין בחתירתו הבלתי־פוסקת לטוהר מידות ולנקיון כפיים.

בהוצאת "עם עובד" יצא ספרו "מדרך אתה בא", המכיל סיכומי התבוננות של פעיל ומעורב במשך עשרות שנים בתהליכי חברה וציבור.

לפי ישראל סום ("הרפואה" – קיצור)

ד"ר דוד־אריה פרידמן

ד"ר ד.א. פרידמן נולד בסובאלק ב־1889 לאביו ר' חיים־מנדל, תלמיד־חכם ובמשך שנים יו"ר הקהילה היהודית בעיר. ד"א ספג בביתו את מיטב המסורת היהודית, חכמת ישראל והלכות דרך ארץ. למד בישיבת וולוז'ין והיה ציוני מנעורותו.

לאחר סיום "זמנים" רבים בישיבת סובאלק, עבר ד"א ללמוד בגימנסיה היהודית של כהן בווילנה. כאן עשה בהצטיינות את בחינת הבגרות ויצא לאוניברסיטת מוסקבה ללמוד רפואה.

בהיותו תלמיד רפואה נכנס לטרקלינה של הספרות העברית ובתשרי תרע"ב (1911) פורסם ב"השלח" מאמר־הביקורת הגדול שלו על שירי ביאליק. במסה ביקורתית זו קנה לו ד"א פרידמן מייד מעמד מכובד בעולם הספרות, וכבר בחוברת הבאה של "השלח" הודפס מאמר הביקורת שלו על שירי פיכמן (חשון תרע"ב) ואחריו מאמרים נוספים.

ד"א פרידמן החל באותה תקופה לפעול גם כסופר רפואי ובהוצאת "אזע" פירסם שתי חוברות פופולריות (שתיהן באידיש) בנושאי רפואה ובו בזמן השתתף ביוזמה של הוצאת ספרות רפואית בעברית בשביל תלמידי בית־הספר לרפואה העתיד לקום.

ב־1915 סיים את חוק לימודיו ברפואה, וגוייס לצבא הצאר כרופא. גם בתקופת שירותו זה עסק בכתיבת פרקי ספרות יפה.

ב־1917 קיבל את הדיפלומה של דוקטור לרפואה ואחרי ששוחרר מהצבא עבד תחילה כרופא כללי בסובאלק ואחר־כך במריאמפול והואיל והשתוקק לעלות לארץ־ישראל כרופא־עיניים, החליט לצאת להשתלמות לחו"ל, תחילה במחלות טרופיות במוסד מפורסם בהמבורג ולאחר מכן לתקופת ארבע שנים בברלין ובווינה במחלות עיניים.

תקופת שבתו בגרמניה היתה פוריה גם בשדה הספרות. קשריו עם שטיבל נתהדקו והביאו לידי פירסום מסות חשובות על דפי "התקופה" על סופרים עבריים וזרים. הוא החל גם להתעניין בעולמה של אמנות הציור ואף את פרי התעניינותו זו יש למצוא ב"התקופה".

ב־1925 עלה ארצה והתיישב בתל־אביב. כאן שימש בכתרים אחדים: רופא־עיניים שהלך וכבש את לב חוליו, רופא הנוער (כרופא בגימנסיה "הרצליה" ומורה לענייני היגיינה עד שנת 1930), עורך "הרפואה" (מ־1929 ועד יום מותו), מבקר ספרותי ואמנותי, מראשוני הקוראטורים של מוזיאון תל־אביב, חבר בוועדות לאין ספור לחלוקת פרסים ספרותיים ואמנותיים, היסטוריון רפואי־עברי, מארגן הקונגרס העולמי הראשון של הרופאים היהודים ב־1936, בלשן רפואי ומניח מונחים רפואיים למכביר, מחבר הלוחות העבריים והבינלאומיים החדשים לבחינת הראייה (1928) שלא קם להם מתחרה עד היום, סופר רפואי פופולרי.

הוא נפטר ביום ב' מנחם־אב תשי"ז (30.7.1957).

★

מאז 1929, כשנכנס למערכת "הרפואה" ועד יומו האחרון היה צר את צורתה של "הרפואה" ובזכותו היא לבשה את הלבוש העברי המעולה. הוא היה בעל סגנון בהיר, מלוטש, חי ותוסס. כל מה שכתב היה מעניין הודות לניסוח המיוחד לו.

תחביב מיוחד היה לו – טביעת מונחים, תחביב שבא בעקבות צרכים יומיומיים תוך עריכת "הרפואה". קשות התלבט לפני שהחליט להכניס מונח חדש לעמודי העתון. ראשית־כל היה שואל וחוקר אם אמנם לא נקבע כבר מונח למושג זה בכתבי קדמונים. מדוע נחדש – היה מקשה – תוך זניחת פרי רוחם של גאונים קדמונים?

מקום מיוחד נתייחד בעבודתו למחקר קורותיהם של אישים רפואיים דגולים בישראל: מהעבר הרחוק – הרמב"ם, יש"ר מקנדיא (יוסף שלמה דלמדיגו), טוביה הרופא, ולידם רופאים בעלי שם מהדור האחרון.

ואשר לרפואה הפופולרית, מאמרים פופולריים כתב בכל

שטחי הרפואה וההיגיינה. ונוסף על כך ערך ספרי־וכתבי־רפואה לרופאים, ולקהל – לוח רפואי של א"י, רבעון וספריית "בריאות לעם", "שערי בריאות" ודברי ביקורת על ספרי רפואה פופולריים.

הוא כתב על גדולי הציירים בעולם, אבל עיקר דבריו נסובו על היצירה האמנותית היהודית והארץ־ישראלית, ונדמה כי לא היה צייר שהוא לא ביקר בתערוכתו ולא הסבירו לקהל. כמה מאמנינו המפורסמים היום זכו רק הודות לרשימותיו לגילויים בקרב הקהל הישראלי.

★

בר־אוריין, תלמיד־חכם, אזרח תרבות העולם, מושרש בערכי הרוח היהודיים, חובק זרועות עולם ועומד איתן בקרקע היהדות, בר־דעת ובר־לבב, פיקח ומפוקח ועם זאת שוקע בעולם הדמיון, חריף־מחשבה ובהיר־ראייה ועם זאת חובב "משנת הזוהר" לא פחות מאשר "היד החזקה" של הרמב"ם – כזה היה האיש.

אריאל

ד"ר מירה פרידמן

בית אביה, ד"ר דוד־אריה פרידמן, יצר סביבה אווירה של תרבות והערכה לאומנות. טרם הגיעה ללימודיה האקדמאיים הספיקה לצבור ידע ולספוג הבנה מעמיקה בשדה ההיסטוריה של האומנות החזותית.

בשנים 1951/3 למדה פיסול וציור ב־Central School of Arts and Crafts שבלונדון ואחר שובה ארצה התקבלה במוזיאון תל־אביב כמנהלת הספרייה לאומנות שבה.

הודות לדבקותה בתפקידה, להתמדתה ולבקיאותה בספרות העולמית הרב־לשונית בענייני אומנות, הצליחה מירה במשך שלושים ושלוש שנות עבודתה בספרייה (1954–1987), למרות קשיים תקציביים וחוסר תמיכה הולמת, לשוות לה כיוון מדעי־מחקרי ולהרחיבה מכ־2500 כרכים בכניסתה לתפקידה ל־35,000 בערך בסיימה אותו.

במקביל לעבודתה במוזיאון למדה מירה את קורות האומנות, תחילה באוניברסיטה העברית בירושלים ובהמשך באוניברסיטת תל־אביב ובה קיבלה את תואר הדוקטור לפילוסופיה על עבודת מחקרה "תיאורי ציד באומנות ימי הביניים והרנסנס". היה זה תואר הדוקטור הראשון בחוג לתולדות האומנות שבפקולטה לפילוסופיה בתל־אביב.

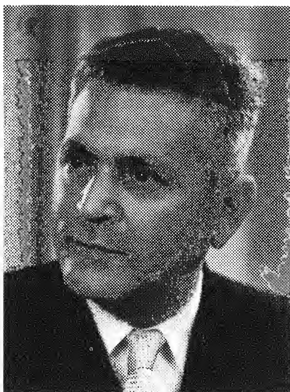
אחר שהרצתה במשך שנתיים באוניברסיטה העברית, הוזמנה מירה ב־1972 כמרצה באוניברסיטת תל־אביב ובה היא ממשיכה עד עתה – שנת 1988 – ללמד בדרגת מרצה בכיר.

ב־1962 מונתה מירה, נוסף על היותה מנהלת הספרייה, כאוצרת המוזיאון ובתפקידה זה עיצבה, הסבירה ותיארה בתוכניות תערוכות רבות, אם כאוצרת יחידה ("הפיסול הכושי", "אונורה דומייה" ועוד), או בשיתוף עם אחרים (בייחוד על אומנות ישראל).

היא הרבתה לכתוב בעיתונות המקצועית על נושאים שונים, בעיקר על האיקונוגרפיה של ימי הביניים, על אומנות יהודית בכלל ועל אומנות ישראלית. ספרה "תמונות לתנ"ך" יצא לאור ב־1985 בגרמניה.

אליהו הדראי

אברהם קאופמן

אברהם נולד ב־1910 במשפחה אמידה. אביו, חיים קאופמן, עסק בקבלנות אספקה לצבא, תחילה הרוסי ולאחר קום פולניה – הפולני. אחר הכרזת האנטישמיות הכלכלית הרשמית בפולניה (הבלתי רשמית הייתה קיימת שם מאז ומתמיד) לא חודשו עוד חוזי האספקה בין הצבא והספק היהודי, קאופמן.

את ילדותו ונערותו בילה אברהם באווירה נינוחה והחל בשנתו הארבע־עשרה התמסר בלהיטות לספורט. היה מראשוני ה"מכבי", שנוסד בסובאלק ב־1924 וב־1926 נבחר לחבר הוועד בו. הוא הוכיח כשרון ארגוני בלתי מבוטל בסדרים החדשים שקבע בו. יחד עם זה היה מטובי הכדורגלנים ב"מכבי".

הציונות באה אליו טבעית – אביו תמך בנדיבות בקרנות הציוניות והאווירה בעיר הייתה ספוגה כמיהה לציון. אכן ב־1930 עלה אברהם ארצה, לביה"ס החקלאי במקוה ישראל. עם סיימו בי"ס זה התקבל למשרת מנהל עבודה בפרדסי ליטווינסקי הנרחבים. חילוקי דעות עם מר ליטווינסקי – אברהם תמך נלהבות בעבודה עברית וליטווינסקי בהתלהבות לא פחותה מזו – בעבודה זולה – חייבו את אברהם לוותר על מקום עבודתו; הוא עבר לתל־אביב ונכנס כחבר לקואופרטיב התעבורתי "המעביר" (לימים "דן"). הוא נשאר בו עד להקמת המדינה.

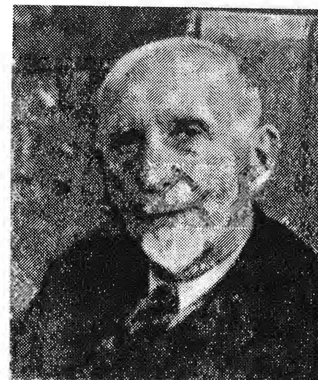
גם כאן התבלט בכשרונותיו הארגוניים והוא נבחר להנהלת הקואופרטיב, היה מיוזמי בית־הדין הפנימי בו ושימש בבית־דין זה כבורר וכשופט משמעת. כמו־כן היה אחראי למחלקת התרבות בו.

ב־1950 ייסד בעיר לוד בית־חרושת לקרטון "סופרה בע"מ" הממשיך להתקיים.

אברהם היה מיוזמי ארגון סובאלק וכל עוד מצב בריאותו הרשה לו, שימש בו כחבר ועד ואף כגזברו.

תדהר

חיים מרגלית־קלווריסקי

נולד באחוזת דוברוצ'ורטקוף ליד פשירושלי, פלך סובאלק (פולין), י"ח אדר תרכ"ז (25.3.1867), לאביו אשר (תלמיד־חכם, בעל אחוזה, מחבר ספר "נחלת אשר" על האגדות שבתלמוד, מצאצאי הרב יום טוב ליפמן הלר, בעל "תוספות יום טוב" על משניות), למד בחדרים ואח"כ בגימנסיה רוסית. היה פעיל בתנועת "חיבת ציון" מנעוריו. משגמר את הגימנסיה רצה לעלות ארצה ולעבוד בחקלאות, ומשדרשה ממנו משפחתו לקיים את צוואת אביו (שנפטר באותה שנה) וללמוד משפטים או רפואה, פירש הוא את רצון האב: להשתלם במקצוע מעשי בדרגת השכלה גבוהה, – והחליט ללמוד אגרונומיה, שתועלתה מרובה להחיאת ארץ ישראל.

אחרי שמילא את חובתו האזרחית ושרת בצבא כמתנדב (גם במקומות שרותו עשה תעמולה לחיבת ציון בין יהודי הערים ההן), ואחרי שגם זכותו זו לא עמדה לו להתקבל לאקדמיה הרוסית לחקלאות, בגלל היותו יהודי – יצא ללמוד במחלקה החקלאית של אוניברסיטת מונפליה בדרום־צרפת והוסמך שם לאגרונום. בתקופה זו ארגן שם יחד עם ד"ר יהושע בוכמיל, ד"ר יוסף מוהליבר, ד"ר יוסף ספיר ואחרים אגודת־סטודנטים ציונית בשם "עתידות ישראל". היא האגודה הראשונה שנספחה להסתדרות הציונית בראשית היווסדה.

משגמר את לימודיו חזר לפולין, נשא לאשה את אסתר בת אריה גליקשטיין, הכין את עלייתו ארצה והיה פעיל בתנועת חיבת ציון ובאגודת "בני משה" מיסודו של אחד העם.

ב־1895 עלה ארצה והיה מזכיר מרכז "בני משה" ביפו, פעיל בחיי הציבור בעיר ויסד אגודה לעזרת בית־הספר לבנות. עבד שנתיים כמורה בבית־הספר החקלאי מקוה ישראל, ואח"כ נתמנה לפקיד המושבה משמר הירדן מטעם פקידות הבארון בנימין רוטשילד. משמסר הבארון את ניהול מושבותיו לחברת יק"א ופקידיה של חברה זו אמרו לחסלן, נלחם בכל תוקף נגד המזימה. עלה בדרגה והיה פקיד ראשי למושבות הגליל התחתון ומושבו היה בנצרת. יסד את החוה בסג'רה וקיבל לעבודה ולהכשרה חלוצים ושומרים. גאל קרקעות ויסד את המשבות יבנאל, כפר תבור, בית גן ומלחמיה (היא מנחמיה) והושיב בהן גם משפחות של גרים רוסיים שעברו לדת ישראל, איכרים ותיקים ומנוסים. קנה את קרקעות מצפה, קרית שמואל (בטבריה), מגדל, פוריה ועוד, וכן את קרקעות דגניה וכנרת רכש בשביל יק"א ואח"כ סידר את העברתן לרשות בנק אפ"ק ובאמצעותו לקה"ק.

ב־1902 נסע להבראה לאירופה, נפגש עם הרצל בווינה וניסה לשכנעו בצדקת מפעל ההתיישבות אף לפני קבלת בסיס מדיני בצ'רטר, ולאחר שנה שוב נפגשו השניים באיסטמבול בעת שהרצל בא שמה לראיון אצל השולטן.

המשיך ברכישת קרקעות בלי לחכות לאישור מוקדם מאת מרכז יק"א בפאריס, לבל יפסיד את ההזדמנויות שנמצאו לו ואח"כ היה ממציא אמתלאות שונות להצדיק את הרכישות כאמצעים להבטחת שלום המושבות הקיימות. לאנשי הפקידות הגבוהה בארץ היו רכישות אלה למורת־רוחם; הוצאות חדשות, טרדות חדשות לעיבודם וישובם של הקרקעות שנרכשו, ובמקום לצמצם את מפעל ההתיישבות בארץ עד לחיסולו, בא זה ומרחיב את שטח הקרקע ואת ממדי המפעל. עקב קובלנה של אחד הפקידים הגבוהים הועבר לראש פינה, למנהל מושבות הגליל־העליון, ובסמכות מצומצמת, לבל יהיה חפשי לקנות קרקעות כחפצו. אך את מרצו ה"ציוני" (תואר גנאי בפי אנשי הפקידות) לא יכלו לבלום לגמרי. הוא שקד על החדרת שמירה עברית (על־ידי "השומר") ועבודה עברית למושבות הגליל העליון, ומובן מאליו שלמורת רוחם של אנשי הפקידות פעל דוקא לטובת עבריותו וציוניותו של החינוך בבתי־הספר שבמושבות, שנתכלכלו על־ידי יק"א, ואת הצרפתית דחק אחורנית כנטל מיותר לילדי איכרים עבריים, המיועדים להיות אנשי אדמה בארץ כאבותיהם. כן התמסר ליצירת יחסים טובים עם ראשי התנועה הלאומית הערבית לשם יצירת הסכם שלום ושיתוף־פעולה לטובת שני העמים, ובהשפעתו הסכים הבארון רוטשילד לייסד בראש־פינה בית־ספר לילדי הערבים בכפר ג'עוני, על יד ראש פינה. וב־1913 הפגיש את נחום סוקולוב, כמנהיג התנועה הציונית, עם ראשי התנועה הערבית בלבנון לשם יצירת יחסים תקינים בין שני העמים תושבי הארץ.

במלחמת העולם הראשונה היה כמעט היחידי מראשי פקידות יק"א שנשאר בארץ, מנותק ממקורות הכספים של מרכז

חברת יק"א בפאריס. באותן השנים עמד לא פעם בפני המצביא העריץ ג'מאל אחמד פחה בהשתדלות לרכך את קשיי הגזירות והנגישות ולהוציא ממוחו את הרעיון שלמען שלמותה של הממלכה העותומנית נחוץ להחריב את הישוב העברי. וכשהיה צורך בכספים באופן דחוף לפעולה ישובית או להצלה היה לווה על אחריות עצמו סכומים גדולים בזהב מאת ידידים ערבים אמידים ברבית קצוצה. ביחוד הגדיל לעשות, אף בסיכון חייו, אחרי שנתגלה קשר המחתרת העברית "נילי" והשלטון חשד באנשי "השומר", שגם הם חותרים תחת מעמדה של הממלכה העותומנית בארץ כדי להקים כאן בסיס ציוני בתמיכת אנגליה, ולקח גם מהם רבים למאסר ולעינויים ולמשפטים צבאיים באשמת בגידה. באותה תקופת רוגז ורתיחה התייצב קלוואריסקי בפני המצביא, שאיים עליו לתלותו בגן ביתו בראש פינה אם יגן על בוגדים, והצליח לשכנעו שאנשי "השומר" והאיכרים נקיים מחטא זה, והודות לכך שוחררו.

בשנות המלחמה ההיא יסד את אילת השחר, המושבה מחנים והקבוצות תל־חי וכפר גלעדי – נקודות פועלים קיבוציות על אדמת יק"א, דבר שלא היה לו תקדים בפעולותיה ולא היה כל סיכוי שלאחר המלחמה תהיה ההנהלה המרכזית מרוצה במעשה זה, אך הוא נענה לדרישת הצורך הלאומי אף בסיכון מעמדן האישי.

אחרי המלחמה הוזמן אל המלך פייסל ולנשיאות הקונגרס הכל־סורי לדמשק להציע הצעה להסדרת עניני ארץ־ישראל. הצעתו, שהיתה מכוונת לטובת שני העמים, לא נתקבלה על דעת ההנהגה הציונית, אף כי היתה עשויה לתת אפשרויות נרחבות יותר משהושגו למעשה בשלטון המנדטורי.

בשנות 1920/23 היה יחד עם יואל (ז'ול) רוזנהק מנהל מושבות פיק"א בצפון הארץ. באותן השנים היה חבר הנהלת הוועד הלאומי ובראשית השלטון האזרחי בארץ היה גם אחד משלשת החברים היהודים (יחד עם יצחק בן־צבי ואהרן איזנברג) במועצה המיעצת הממשלתית.

בגלל עמדתו הציונית המובהקת ודרישתו להרחבת פעולות ההתיישבות של פיק"א בתנופה רחבה נעשה צר לו המקום בהנהלת פיק"א וב־1923 התפטר ויצא לפנסיה.

בשנות 1923/27 היה מנהל הלשכה הערבית בהנהלה הציונית, קשר קשרים עם ראשי התנועה הערבית בארץ ובארצות השכנות, ובשנות 1929/31 היה מנהל הלשכה המאוחדת של הנהלת הסוכנות היהודית והוועד הלאומי לענייני הערבים, והיה מכובד אף בעיני העסקנים והמדינאים הערביים, אך בגלל סיבות שמחוץ לתחום־פעולתו לא יכלה זו להביא לידי הסכם בין שני העמים.

פעל בייסודה ובהנהגתה של "ברית שלום" בירחון "שאיפותינו", בתנועת "קדמה־מזרחה" ואח"כ ב"ליגה להתקרבות ושיתוף יהודי־ערבי" שבגלל סיבות שלא היתה לו שליטה עליהן, ובעיקר בגלל עמדתה של הממשלה המנדטורית ואדישות מוסדות הישוב הצטמצמה פעולתה, בעיקר בחוג מצומצם יהודי בלבד.

פירסם את רעיונותיו בעתונים שונים בעברית, ערבית וצרפתית.

נפטר בבית־החולים "שערי צדק" בירושלים, כ"ו טבת תש"ז (19.1.47) ונקבר למחרתו בהר הזיתים.

שרה נשמית

מאיר קלייף

בין אנשי הציבור, בני סובאלק, ראוי לייחד מקום לעו"ד מאיר קלייף ז"ל.

הוא נולד ב־1909. כתלמיד בבית־הספר הצטיין מאיר בכשרונותיו וברצינותו הרבה.

המשבר הכלכלי פקד את הקהילה היהודית האינטליגנטית של סובאלק. משפחות רבות של חנוונים ושל בעלי מפעלים זעירים נתרוששו. היו אלה שנות נעורים סוערות. הנער היהודי בסואלק נסחף במערבולת של החיים והחיכוכים הפוליטיים. היו שחיפשו את הגאולה בתנועה הקומוניסטית, והיו שראו פדות לעם בציונות.

גם משפחת קלייף היתה מפולגת. בתם זלאטה, הצטרפה מוקדם מאוד למפלגה הקומוניסטית, ובילתה את רוב שנותיה בבתי הסוהר הפולניים. מאיר היה ציוני נלהב. עוד בילדותו, בהיותם בחרקוב שברוסיה, היה חבר באירגון "מכבי הצעיר". משחזרה המשפחה לסובאלק, הצטרף מאיר לסניף "השומר־הצעיר". אחר כך עבר ל"פרייהייט" והיה ממייסדי "החלוץ" במקום.

בינתיים, עזבו רבים מחבריו של מאיר את סובאלק. אברהם שטרן ופ. רובינזון עלו ארצה ומאיר נדד לווילנה. שם סיים ב־1928 את לימודיו בגימנסיה הפולנית־עברית של ד"ר אפשטיין. את הפקולטה למשפטים סיים ב־1932.

בשנות האוניברסיטה היה מאיר פעיל באירגון הסטודנטים

הציונים־סוציאליסטים, נבחר ליו"ר בו ונסע כציר לוועידה לווארשה.

בסיימו את לימודיו, חזר לסובאלק והתחיל לעבוד כדי לרכוש התמחות במקצועו, אך כיוון שלא ראה תקוות־עתיד לעצמו בעיר, פנה לפעילות לקראת עלייה. הוא הצטרף ל"החלוץ" ויצא בסתיו להכשרה חלוצית בביאליסטוק. לא ארכו הימים ומאיר נבחר כחבר המזכירות הגלילית של התנועה. הוא הרבה לשוטט בעיירות מחוז ביאליסטוק ווילנה, והיה נדרש להרצאות לא רק באירגוני "החלוץ", אלא גם בכל שטחי הפעולה של א"י העובדת.

בסתיו 1933 אושר מאיר לעלייה, אולם עלייתו התעכבה בשל חוסר דמי נסיעה. במצוקתו העסיקו מרכז "החלוץ" במועצה הגלילית שבווילנה.

ב־1934 עלה לארץ ישראל

את חייו בארץ התחיל כפועל חקלאי בפרדסי כפר־סבא ומגדיאל. אולם אחר זמן קצר נתקבל לעבודה בלשכת הקרן הקיימת לישראל. ממשכורתו הצנועה של 3–4 לירות לחודש חייב היה להפריש למשפחתו בסובאלק שציפתה לעזרתו.

עם פרוץ המלחמה גורשו בני משפחתו למחנה הריכוז בביאלה פודליאסקה שבאיזור לובלין.

ב־1940 השיג מאיר זכויות של עורך־דין והחל בעבודתו המקצועית. אם כי היו לו בארץ חברים לא מעטים והיה חבר פעיל במפלגתו מפא"י, אליה הצטרף מיד עם בואו – היה בחייו הפרטיים אדם בודד. הוא שיקע עצמו בעבודה ציבורית.

ב־1943 התגייס ליחידה העברית להובלה שבצבא הבריטי. יחידתו היתה בין הראשונות שפלשו לאיטליה. לאחר שירות של 3 שנים שוחרר ב־8 במאי 1946.

לאחר שיחרורו מהצבא הבריטי השתתף מאיר כמעט בכל שטחי המאבק של היישוב. היה חבר ההגנה, התייצב לשירות העבודה, וזכה לאותות ההגנה, ההתנדבות והקוממיות.

בתקופה זו הסתעפה גם פעילותו הציבורית. הוא פעל באגודה "לאסירינו", אבל בעיקר עשה למען שיקומם של חיילים משוחררים. במשך 3–4 שנים ניהל את סניף חיפה של הוועד היישובי למען המגוייסים ומשפחותיהם, שימש כיו"ר מפעל השיכון לחיילים משוחררים, פעל לאירגון מפעלים קואופרטיביים של חיילים משוחררים והיה חבר במרכז קופת חולים, באוצר החייל ועוד.

באפריל 1951 מונה מאיר כיועץ משפטי לאגף לשיקום נכי צה"ל, ומ־1952 ועד סוף ימיו כיהן כיועץ משפטי של אגף כוח אדם במשרד הבטחון.

גולת הכותרת של עבודתו הרעיונית הוא הקובץ "דיני שיקום", שראה אור ב־1955, בו עיבד, יחד עם מ. נכט, את העקרונות והחוקים של גיוס ושיקום נכים במדינת ישראל.

בשנת 1958 נשלח מאיר ע"י האיחוד העולמי של מפא"י למקסיקו, לפעול למען מגבית ההסתדרות, והוא החל בשקידה ללמוד ספרדית. בשהותו במקסיקו הגיעו אליו ידיעות על קהילה יהודית נידחת בכפר מקסיקני. בליווי עתונאית יהודית אמריקאית וצלמת עיתונות יצא למקום. בכפר ונטה פריטה מצאו קהילה קטנה בת 20–30 משפחות של יהודים אינדיאנים. לעדה זאת רב משלה והיא מקיימת בית־כנסת קטן, מסודר יפה ולפי כל כללי המסורת היהודית. מאיר נפגש עם רב העדה ועם כמה מאנשיה. הם קבלו מרה על בדידותם, על כי הקהילה היהודית במקסיקו אינה מכירה בהם והביעו את שאיפתם העזה להתקשר עם מדינת ישראל. בקשתם היתה לקבל 100 שקיקים עם עפר אדמת ישראל, לשימם בקברות מתיהם. פניותיו הנרגשות של מאיר אל הנשיא בן־צבי ואל משרד הדתות למלא בקשה צנועה זו עלו בתוהו.

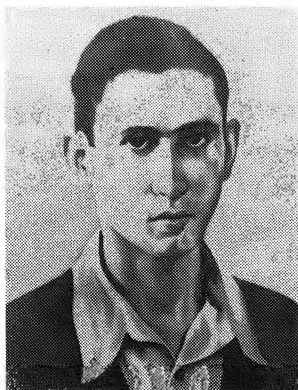
בינתיים הורע מצב בריאותו. זה שנים שסבל משילוב מחלות: סוכרת ובירגר; הן אשר הכריעו את מאיר קלייף ז"ל אשר נפטר ב־1967 והוא בן 58.

אליהו הדראי

הסב והנכד (רובוביץ')

(משה רובוביץ' 1835–1900
אלכסנדר רובוביץ' 1929–1947)

משה רובוביץ

אלכסנדר רובוביץ ("חיים")

משה רובוביץ'. לא רב היה מספר העולים לארץ ישראל באמצע המאה התשע־עשרה. מי שעלה היה בדרך כלל יהודי זקן, אשר החליט לבלות את שארית ימיו בארץ, להתקיים בה מכספי החלוקה, שנאספו בגולה בקופסאות רבי מאיר־בעל־הנס ועם בואו של המשיח להמנע מתלאות גלגול מחילות.

לא כן משה רובוביץ', אשר עלה בגיל שש־עשרה, התיישב בירושלים ולא מש ממנה עד ליומו האחרון.

הוא נולד בסובאלק ב־1835 ובעודו ילד התייתם מאביו. אמו לא נותרה, כפי הנראה, ללא אמצעים, כי כאשר גילה בנה נטייה לציור, נסעה אתו לצרפת לשם פיתוח כשרונו. היה זה מקרה נדיר באותם ימים, בעיר קטנה במזרח אירופה, בבית דתי, כי הרי אביו סופר סת"ם היה. אין זאת, כי גם חריג זה יש לזקוף על חשבון ייחודה של סובאלק.

שהותו של הנער בצרפת נקטעה כשאמו נחרדה, כאשר

מצאה, כי בהשפעת סביבתו וחבריו החל הנער להתרשל בשמירת השבת. כדי להפסיק בחטף התרחקות זו מן היהדות, נסעה אתו מיד לארץ־הקודש והוא אז בן שש־עשרה.

אם כי משה התמחה ואף עשה חיל בציור דיוקנאות, לא יכול היה לקוות, כי אי פעם יתפרנס מאומנותו זו ובעזרת ידידים בעלי השפעה התקבל כמתלמד בבית המרקחת של בית החולים רוטשילד, הצטיין בלימודיו ולבסוף התמנה למנהל בית המרקחת. מאז דבק בו הכינוי "ר' משה הרוקח" (אפטייקער).

הוא לא זנח אף את אומנותו הקמאית, ובאחד מביקוריו של משה מונטיפיורי בירושלים, התבקש על ידי האורח המכובד, כי יצייר את דיוקנו.

אכן, היה זה כנראה ראשון הסובאלקאים, אשר עלו ארצה לא כדי למות בה, אלא כדי לחיות ולעבוד בה.

אלכסנדר רובוביץ'. נכדו של ר' משה אפטייקער, בנו של יהושע־ידידיה, אף הוא רוקח ירושלמי, אלכסנדר רובוביץ' נולד ב־1929.

בן חמש־עשרה היה כשנכנס לכיתה ט' בגמנסיה "במעלה" בירושלים. לא עבר זמן רב והוא הצטרף ל"ברית החשמונאים", תנועת נוער דתית־לאומית, שמשורותיה התגייסו רבים לעזרה ל"לוחמי חרות ישראל", בייחוד כבלדרים חשאיים, כמפיצי חומר תעמולתי מחתרתי וכמדביקי כרוזים על קירות העיר. לכשהתבגרו, הצטרפו רבים מנערים ונערות אלה לשורות לח"י. כשרונו ודבקותו במשימות עמדו לו לאלכסנדר והוא מונה עד מהרה למפקד כיתה. תלמיד כיתה י' היה כשנקרא יום אחד אל מנהל בית הספר ונחקר על ידיו בעניין פעילותו המחתרתית. הנער לא הכחיש דבר וכנהוג באותם ימים, הוא גורש מבית הספר – בהתאם להוראות המוסדות הרשמיים של "היישוב המאורגן" – כפי שהמנהל הסביר להוריו, אשר סרבו לנסות ולהשפיע על בנם, כי יחזור בו מדרכיו המרדניות.

מאז המשיך אלכסנדר בלימודיו הפרטיים בהכינו עצמו לבחינות בגרות חיצוניות ובמקביל לכך התמסר במשנה מרץ ודבקות לפעולות ההסברה המחתרתית, עד כי יודעי דבר היו אומרים: "בלי **חיים** אין הדבקת כרוזים בירושלים". "חיים" היה שמו המחתרתי של אלכסנדר.

שבועות אחדים לפני בחינות הבגרות, יצא אלכסנדר בן השבע־עשרה וחצי, לכאורה אל חבר, למעשה לאחת הפעולות השגרתיות שלו, יצא ולא חזר עוד. משלא עזרו החיפושים, פנתה המשפחה למשטרה ואף פרסמה בעיתון את תמונת הנער עם בקשת מידע מהקהל. העדויות לא אחרו לבוא – הוא נחטף ברחוב אחר מרדף, נגרר למכונית ונעלם. תיאוריהם של עוברים ושבים גילו עקבות, שהובילו ישירות אל רב־סרן בריטי, רוי פארן, שעמד בראש יחידת לוחמה במחתרת היהודית. אשמתו של פארן הייתה ברורה למדי, בייחוד כשנודע שפארן ברח לסוריה. עם גבור לחץ הקהל והעיתונות לא יכלו עוד השלטונות הבריטיים להמנע מפעולה כלשהי. פארן הוחזר מסוריה, נאסר והועמד לדין צבאי על רצח. על־אף זיהויו המוחלט והעדויות החותכות, מצאו השופטים הבריטיים לנכון לזכותו "מחוסר הוכחות". גופתו של אלכסנדר לא נמצאה עד היום.

מסיפוריהם של ידידיו נובע, כי אלכסנדר היה עלם רגיש, עדין, ויחד עם זה רציני ואמיץ־לב.

חמש שנים לפני הרצחו של אלכסנדר נרצח מחוללו של לח"י, יאיר; אף הוא בידי קצין בריטי. אין ספק, כי אלכסנדר הכיר את קורותיו, אולם ספק אם ידע, כי משה סבו ויאיר באו מאותה עיר בגלות – סובאלק.

תדהר

ד"ר אברהם רוזנטל

נולד בשנת תרל"ה (30.8.1875) בסובאלק שבפולין לאביו זלמן (סוחר, סופר, עסקן צבורי, מגזע ה"חכם צבי") ולאמו שרה אסתר לבית וישניאק.

למד בחדר, בגימנסיה רוסית, באוניברסיטת מוסקבה, וב־1898 הוסמך לד"ר לרפואה. עבד במוסדות רפואיים לחולי־נפש ברוסיה והשתלם בפסיכיאטריה בגרמניה.

ב־1906 נשא לאשה את חנה בת נחמן קרפילוב. שירת בצבא הרוסי בתור רופא במלחמת רוסיה־יפאן. ב־1907 יסד במוסקבה בית־חולים פרטי לחולי נפש ועצבים והחזיק בו עד 1918. השתתף ביסוד ברית הפסיכיאטרים והנוירולוגים ברוסיה. תרגם לרוסית ספר של בלוילר על פסיכיאטריה ופירסם מחקרים במקצועו בכתבי־עת מדעיים ברוסיה.

היה ציוני מנעוריו, חבר באגודת "בני ציון" במוסקבה (1897–1917), חבר ועד חובבי שפת עבר במוסקבה, חבר ועד חברת מפיצי השכלה בין יהודי רוסיה.

ב־1920 יצא לברלין. היה מנהל רפואי של חברת "אזע" לטיפוח הבריאות בין היהודים, המשיך בעבודה ספרותית מקצועית ופירסם ברוסית ספר לימוד על מחלות הנפש.

עלה לארץ ב־1924 והמשיך לעסוק במקצועו. נסע ב־1925 לארה"ב בשליחות "אזע" לרגל מגביתה המיוחדת, וב־1927 לאירופה לשם רכישת מכונות רפואיות, ומאז שירת בקביעות

את העם והמולדת בעבודתו הרפואית. היה בארץ חלוץ הפסיכיאטריה המודרנית והריפוי הפסיקאלי ובמיוחד החשמ־לי, חלוץ הרפואה המונעת ושיטת בתי־ההבראה לעובדים, המנהל הרפואי הראשון של בית־ההבראה "ארזה" שבמוצא, רופא מומחה בקופת־חולים, ב"הדסה" ירושלים (מנהל המחל־קה הנוירולוגית ובתור רופא פרטי), היה חבר פעיל בהסתדרות הרופאים וזמן־מה גם יושב־ראשה, ממייסדי אגודת הפסיכיאטרים והנוירולוגים בארץ. פירסם בעתונות העברית מאמרים על מחלות נפש ועל פסיכוטכניקה. נתן הרצאות בפסיכולוגיה בכינוסי מורים ובשיעורים לאחיות. היה חבר במפלגת הציונים הכלליים.

במסעו בענין רפואי נפל בידי מרצחים בעברו דרך רמלה, י"ח אלול תרצ"ח (14.9.1938), והובא לקבורה בהר הזיתים בירושלים.

אברשה אבני

משה רוזנטל־רזיאלי

כאחד מבני העיר האחרונים הזוכרים את האיש ופועלו, אני רואה חובה לעצמי להנציח בספרנו את שמו.

בהיותו סטודנט נפגע מיישל במחלה קשה ונשאר משותק במחצית גופו התחתון עד סוף ימיו. מאז לא היה מסוגל להתהלך ללא עזרה. מיישל היה איש גדוש־ידע הן בספרות תורנית והן בספרות העולמית ויחד עם חכמת החיים שלו היה ממש אנציקלופדיה מהלכת על שתיים. עזר לו בכך זכרונו הנפלא והוא היה מסוגל לצטט מספרי הקודש וגם מהספרות היפה בשפות שונות לא רק פסוקים ידועים, אלא פרקים שלמים.

למיישל התייחסו כמו למוסד: בבירורים מסובכים בין אדם לחברו מקובל היה לפנות למיישל, כי הכול סמכו על שיפוטו ובעיקר על יושרו.

למחייתו היה מיישל נותן שיעורים ומכין תלמידים לבחינות בגרות בשפות גרמנית ולטינית. התקבל הרושם שרוב התלמי־דים לא העזו לגשת למיבחנים מבלי לקבל לפחות מספר שיעורים אצלו "למען הבטחון העצמי".

אהבתי מאוד את מוצאי השבת והחג החורפיים הארוכים, בהם היה אבא לוקחני לביתו של מיישל, שם התנהלו ויכוחים בענייני דיומא וגם הועלו סוגיות בתורה, ואני הקטן כבן 15 התנפחתי מרוב כבוד להימנות עם "נבחרת" כה מעולה. לפעמים היה מיישל חושב שאולי רמת הוויכוחים היא מעל להבנתי ואז היה פונה אלי בשם החיבה "אברמימי" – "האם הבנת למה פסקנו כך ולא אחרת?" ורק כאשר שוכנע שאכן הבנתי, היה שולף את קופסת הסוכריות המפורסמת שהייתה מוכנה אצלו תמיד במגירת שולחן עבודתו ומכבדני בסוכריה.

משה היה יחיד ומיוחד – היה ציוני בלב ונפש ומסור ללא גבול למפעל הציוני. אינני זוכר אף מאורע בעל צביון ציוני שמשה לא הוזמן להשתתף בו ולא ישב (והושב) במקום המכובד בשולחן הנשיאות – נושא את דברו וגם קורא אחד מסיפוריו או שיריו.

מיישל הרבה לכתוב, בתוך זה שירה באידיש. כן כתב מחזות אחדים, ביניהם אחד שהוצג על־ידי החוג הדרמטי של בית"ר בסובאלק. המחזה חדור כמיהה לארץ־ישראל ואהבת העם. לציבור בסובאלק היה גורם הנאה גם על ידי הפליטונים והעתונים ההומוריסטיים שנהג לפרסם לקראת חגים ומוע־דים.

לפני מופע היו מזמינים ידידיו את אחד משני בעלי הכרכ־רות היהודים (גרשון או סאנע); כשהוא היה מגיע עם משה לכניסה לאולם, הייתה מתחילה בקרב תלמידיו התחרות מי יזכה בכבוד ויעזור למיישל להגיע למרכז הבימה.

בשנת 1935 החליטה משפחת משה רוזנטל לעלות ארצה. המשפחה כללה את אמו של משה ואחותו דורה שטיפלה וסעדה אותו בכבוד ובאהבה עד סוף ימיו. לימים עברת משה את שם משפחתו לרזיאלי וכך הנציח את שם הוריו (רייזל ואלי).

בזמן המלחמה הגעתי לארץ בשנת 1942 עם הצבא הפולני ומייד עם הגיעי רציתי להתגייס לבריגדה היהודית. לצורך זה החלפתי את שם משפחתי והצטרפתי לבריגדה. משה שמח מאוד לראות אותי קודם כל חי ובריא, ונוסף על כך כחייל הנושא בגאון את הסמל עם המגן־דוד על שרוולו.

באותה תקופה שירתי בירושלים ובסביבתה במשך כשלושה חדשים רצופים וביקרתי אצל מיישל ומשפחתו לעתים קרו־בות. קשרינו התהדקו והרגשתי כאילו התחדשו ימינו כקדם.

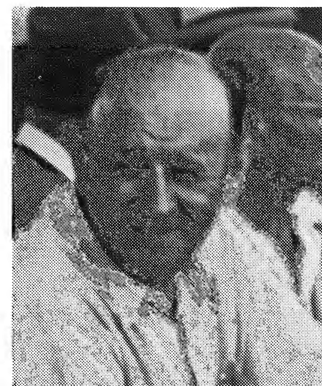
חברי התלוצצו על חשבוני ולא האמינו שאני באמת נפגש עם "דוד" בירושלים לעתים כה קרובות ולשעות כה ארוכות – הם היו בטוחים שמאחורי "הדוד משה מירושלים" מסתתרת בחורה חמודה. קשה היה להם להבין, שחייל, שזמנו קצוב, "מבזבז" אותו על דוד.

בתקופה ההיא שוחחנו הרבה על משפחותינו ועל תלמידיו הרבים, שלצערנו נשארו בסובאלק. במיוחד התעניין מיישל לדעת איך עברה עלי המלחמה ואיך התגברתי על הסבל בטונדרות הצפוניות בסיביר.

למרות נכותו הקשה השתדל מאוד לא להכביד על הסביבה והתגבר באומץ על סבלו.

דן שילון

שלמה שולקיס

הוא לא ידע מרכאות; ציונות, עליה, התישבות, גאולת הארץ, עבודת כפיים, אהבת האדם – ערכים שחרט על לוח לבו. ערכים שעליהם חונך וביקש לחנך את היקרים לו.

איש הגון וישר דרך. תמימות ילדותית היתה בו. רגשנות אין קץ. הציניות שפשטה בארץ לא יכלה לו – לרומנטיקן הנצחי הזה.

ילדותו לא היטיבה עמו. אביו דניאל נפטר בהיותו ילד. אמו, שיינה־מרים, אשה מסורה ועיקשת, נשאה את אלמנותה בקו־מה זקופה. לא חסכה מאמץ וקרבן כדי להבטיח לארבעת ילדיה את קיומם, חינוכם והשכלתם.

דרכו הציבורית של שלמה החלה עוד בעיר מולדתו – סובאלק, בתנועת "החלוץ". לא היה ספק בלבו, כי תחנתו הראשונה והאחרונה תהיה ארץ־ישראל. ב־1925 עלה לארץ. לאחר זמן הביא אחריו את אמו ואת אחותו רחל. אהבתו ומסירותו לאמו לא ידעה גבול. חילק אתה את ביתו עד יום מותה

את צעדיו הראשונים בארץ עשה בסלילת כבישים ובעבודה בפרדסים. אחר כך התקבל לעבודה בקרן הקיימת לישראל. שנים רבות עשה בקרן הקיימת – במסירות ובדבקות אין גבול. צמח בה עד לתפקיד מזכיר הוועד הארצי שלה. בגאווה רבה חתם, במו ידיו, על כל תעודה של נטיעת עץ ביערות הארץ.

היה קנאי לדעותיו, אך פתוח וקשוב למתנגדיו. לא בחר בידידיו על פי השקפת עולמם. אברהם (יאיר) שטרן היה אחד מהם. כבוד רב רחש ליאיר ולתרומתו לתקומת העם במולדתו. יום הכרזת המדינה וקריאת מגילת העצמאות במוזיאון תל־אביב בבית דיזנגוף היה למאושר בחייו.

פעילותו בהגנה ועסקנותו הפוליטית לא נסתיימה עם קום המדינה. היה ציר בקונגרס הציוני הראשון שהתקיים בירוש־לים. חבר פעיל במפלגת פועלי ארץ ישראל, במוסדות הסתדרותיים ובמפעלי התנדבות שונים. יחס עמוק ומסירות רבה גילה לטיפוח האמנות בישראל – לגוונייה.

משסיים את עבודתו בקרן הקיימת לישראל התמנה למנה־לה הכללי של קרן הגימלאות המרכזית של ההסתדרות.

יוצרים ואמנים לסוגיהם היו מן הראשונים לדאגתו ולטיפו־לו בתפקידו החדש. חברי התזמורת הפילהרמונית, שחקני "הבימה", עתונאים, ספורטאים, רופאים וכל נזקק באשר הוא, מצאו את אזנו הקשובה ואת זרועותיו הפתוחות. מתפקידו זה, בקרן לגמלאות, פרש גם הוא לגמלאות.

בשנת 1980, בערב יום הזכרון לחללי מלחמות ישראל והוא בן 74, הלך לעולמו. הניח אשה – פניה, ושני בנים – דן ויגאל שילון ונכדים.

דוד שטרן

אברהם שטרן (יאיר)

...זוֹכֵר אֲנִי: אוּלַי רַק אֶמֶשׁ,
הֵנֵץ לִבִּי – שָׁקֵד וָרֹד;
בִּשְׁמֵי חַיַּי עָלַץ הַשֶּׁמֶשׁ... (משיריו)

אכן שטופות שמש ואהבת הורים, שקטות ושלוות, היו שש שנותיו הראשונות של אברהם בבית הוריו בסובאלק.

אביו מרדכי, אמו הדסה־לאה בת רפאל ופסיה גרושקין מווילקומיר, ממשכילי ליטא. האב רופא שיניים, האם מיי־לדת, שתי מלאכות טובות, נושאות מרפא וחיים.

בנם בכורם אברהם נולד בי"ח בטבת תרס"ח (23 בדצמבר 1907) בסובאלק, השוכנת בפינה צפון־מזרחית של פולין.

הזמן בחש את בחישתו הגסה ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה באוגוסט 1914 נכבשה העיר מידי הרוסים ע"י הגרמנים.

האם עזבה עם בניה, אברהם ודוד, את ביתה, נסה מזרחה והתעכבה בבית אביה בווילקומיר, שם ספג אברהם מסבו את

אהבת ציון וישראל. מווילקומיר המשיכה לפטרסבורג לבית אחיה ואחותה ומשם מזרחה ודרומה לכפר נידח רומודנובו, על יד סרנסק בפלך פנזה.

האב, ששהה בקניגסברג הגרמנית בבית־חולים אחרי ניתוח, נעצר כנתין האויב במחנה עצורים גרמני, ונותק ממשפחתו הקטנה. האם עם בניה, אחותה וגיסה, גרו ברומודנובו, באחוזת האציל שעבורו ניהל הגיס את פנקסי החשבונות. אחרי זמן־מה קיבלה האם משרה של מיילדת בבית־חולים מקומי ועברה עם בניה לבית קטן בשטח בית־החולים.

ובינתיים התחוללה המהפכה. האחוזה ושדותיה הולאמו וחולקו בין האיכרים ועובדי בית־החולים. האם ובניה קצרו ודשו את החיטה בחלקת השדה שהוקצתה להם.

בהיותו בן עשר עמד אברהם בבחינות הקבלה לכיתה א׳ של הגימנסיה הרוסית בסרנסק, למד בשקידה ובהצטיינות וקיבל אחת לשבוע שיעורים בעברית. הוא שר במקהלת בית־הספר והופיע כסולן.

ובינתיים נוצר קשר עם האב בסובאלק. עם הסכם השלום בין רוסיה וגרמניה התכוננה האם לחזור עם בניה לסובאלק. באחד המכתבים כתב האב, שבסובאלק אין עדיין גימנסיה. אברהם החליט איפוא להישאר אצל דודתו ולהמשיך בלימודיו עד להשלמת שנת הלימודים. האם עם בנה הצעיר דוד חזרה לסובאלק ואברהם נשאר בסרנסק. בשנים אלה התנסה בסבל ובתלאות, בעוני וברעב. בן ארבע־עשרה החליט לעבור יחידי בלי אמצעים, בארץ מסוערת ופרועה מרחק אלפי קילומטרים מסטרליטומאק דרך לנינגראד, עד שבקיץ תרפ״א (1921) הגיע לווילקומיר בליטא. אם כי בעת ההיא לא היו קשרים דיפלומטיים בין ליטא ופולין. נוצר קשר בין אברהם וההורים. בעזרת מבריחים חצה אברהם באישון לילה את הגבול ובבוקר קיצי זוהר של שנת 1921 חזר לבית הוריו בסובאלק.

תוך חדשים מועטים, עד להתחלת שנת הלימודים, רכש את ידיעת העברית, הפולנית והגרמנית ונבחן בהצלחה לכניסה לכיתה ד׳ של הגימנסיה העברית. בסוף שנת הלימודים הראשונה היה תלמיד מצטיין בידיעת השפות, בספרותן ובהיסטוריה כללית של עם ישראל. במקביל הוא הפך לדמות מרכזית בבית־הספר, מרכז החוג הדראמטי, יוזם הוצאת עיתון תלמידים ונציגם הטבעי.

מחוץ לכותלי בית־הספר נמנה אברהם עם מפקדיה של הסתדרות הצופים ״השומר הצעיר״, כמפקד השכבה הצעירה; היה אהוד על פיקודיו ומתמסר להדרכתם בהתלהבות ובנאמנות.

בדפי ״יומן התלמיד״ של אברהם משנת 1924/25, אותם כתב כשהיה תלמיד בכיתה הששית של הגימנסיה, השתמרה פנייתו כעורך אל הקוראים־התלמידים, שבה הוא כותב על הפגישה הראשונה עם החיים שהם עומדים לפניה, על הכמיהה לאמונה, על ההכרח לגבור על הספקות, ובעיקר הוא נותן ביטוי להרהוריו על העם: ״... כה עז הרצון להקל מעליו את עולו, לחסוך ממנו את הדמעות והאסונות, שהם מנת חלקו זה אלפיים שנה. כה טוב היה לנסוע לזו המולדת העתיקה שלנו״.

שהותו בבית ההורים לא נתארכה. הכיתה הששית של הגימנסיה התפרקה עם גמר שנת הלימודים. התלמידים התפזרו, חלקם לבתי־ספר שונים בפולין. אברהם ביקש להגשים את כמיהתו לעלייה וההורים נענו לבקשתו ושלחוהו ללמוד בגימנסיה העברית בירושלים. יחד עם חברו פ. רובינזון הגיע אברהם בינואר 1926 לארץ־ישראל.

בגימנסיה ברחביה העמיק את ידיעותיו בשפה העברית. תוך שנה וחצי השלים את חוק לימודיו ונרשם בפאקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים.

בינתיים צומצמה התמיכה הכספית של ההורים לאברהם, בעקבות המשבר הכלכלי בפולין. אברהם התפרנס בדוחק רב ממתן שיעורים פרטיים ומפרסים (כ־16 במספר) שהיה זוכה בהם בעד עבודות מדעיות באוניברסיטה

הסגל האקדמי של האוניברסיטה, ובפרט הפרופסורים פלאום וצ׳ריקובר, ניבאו לאברהם עתיד מזהיר כאיש מדע ודאגו להשגת מילגה בשבילו לשם השתלמות בספרות ובשפות יוון ורומי באוניברסיטת פירנצה.

ידיעתו ביוונית העתיקה הייתה טובה עד כדי כך, שהצליח להשלים בה את ה״אודיסיאה״ בהקסאמטרים הומריים מושלמים, מאחר והיצירה המקרית נותרה, כידוע, ללא סיום.

בקיץ 1929, עם פרוץ המאורעות לאחר טבח חברון, הצטרף אברהם להגנה ויצא ליבניאל בגליל עם שלושה מתנדבים נוספים מירושלים, לשמירה ולהגנה על המושבה הגלילית.

ב־1932, עם הפילוג בהגנה הכללית והקמת ההגנה הלאומית (הארגון הצבאי הלאומי) הצטרף אברהם להגנה הלאומית. באותה שנה סיים קורס סגנים בארגון ובחגיגת הסיום השמיע לראשונה את שיר המחתרת ״חיילים אלמונים״, כשהמלים והמנגינה הם פרי עטו ורוחו. השיר התקבל כהמנון בארגון הצבאי הלאומי ומשנת 1940 אף כהמנונם של לוחמי חירות ישראל.

בשנת 1933 השלים אברהם את לימודיו באוניברסיטה, קיבל תואר מוסמך עם הציון ״טוב מאוד״ ונסע לפירנצה שבאיטליה, שם התחיל בכתיבת עבודתו ״הארוס ביצירת הומרוס״ לקראת תוארו השלישי. אך בסתיו 1933 החליט לפתע לעזוב את היכלי המדע ולהקדיש את חייו למלחמה לחירות ישראל.

השם אברהם שטרן נעלם מן האופק, במקומו הופיע השם יאיר בן אלעזר, ובקיצור ״יאיר״.

בהסוואה של נציג העיתון הכלכלי ״פל־ניוס״ שהופיע בארץ־ישראל הגיע אברהם לפולין, וכמובן שביקורו הראשון היה בבית ההורים בסובאלק, ללא הודעה מוקדמת.

את סודו שמר מכולם מלבד מעלמה אחת, אשתו בעתיד של דוד, הינדה, ״אינושטה״, כפי שקרא לה אשר הפכה לאשת סודו – הוציאה את המכתבים שקיבל ב״פוסט רסטאנט״, שלחה את הדואר, שימשה כעין מזכירתו ונאמנתו.

שנה יותר מאוחר ניסה לארגן קבוצה של צעירים בסובאלק לשם עלייה בלתי־ליגאלית (״יש לי קשרים עם ידידים מארץ־ישראל״, אמר למועמדים). המשימה לא יצאה אל הפועל.

אברהם ביקר בסובאלק גם בשנים הבאות, ביקורים חטופים וקצרים, מבלי לגלות פרטים על תפקידיו ועבודתו בפולין

כשליח הארגון הצבאי הלאומי.

בכ"ו ניסן תרצ"ו (19.4.1936) פרצו שוב מהומות בארץ־ישראל. מנהיגי הישוב וההגנה הכריזו על הבלגה – לנצור את הנשק מול הפורעים, להתגונן בלבד, כדי להוכיח לעולם את המוסריות של היישוב ומתוך תקווה שהאנגלים ידכאו את הפורעים. אפילו התנועה הרוויזיוניסטית ובראשה ז. ז'בוטינסקי קיבלה לזמן קצר עמדה פשרנית זאת. לא כן גרס אברהם וחלק מחבריו בארגון הצבאי הלאומי. הם דרשו תגובה מידית, חריפה והתקפית.

כשמפקד הארגון בארץ, אברהם תהומי, פתח במשא ומתן על איחוד הארגון עם ההגנה, התייצב יאיר מיד נגדו. חל פילוג בארגון ויאיר ניסח את פקודת היום "לנאמנים לשבועה" (בתאריך 23 באפריל 1937), בה קבע מושג חדש בהתייחסותו אל המנדטור הבריטי כאל "שלטון זר". באותה פקודה קבע: "המדינה העברית לא תוכל לקום בלי להישען על גוף צבאי לאומי בלתי תלוי".

להאדרת כוחו של הגוף הצבאי המחתרתי הבלתי תלוי מקדיש יאיר את כל עיתותיו, את כל התלהבותו ואת כל נשמתו. כבר בשנת תרצ"ד כתב באחד משיריו:

"הֲרֵי אַתְּ מְקֻדֶּשֶׁת לִי, מוֹלֶדֶת,
כְּדַת מֹשֶׁה וְיִשְׂרָאֵל.
שִׁפְחָה שַׁחָה, כּוֹרַעַת וְאוֹבֶדֶת,
אֲנִי לָךְ בַּעַל וְגוֹאֵל"

בביקוריו בפולין, כשליח הארגון, הצליח לקשור ולפתח קשרים עם נציגי הממשלה הפולנית. הוא הצליח לגייס לעזרת הארגון חוגים מתבוללים של האינטליגנציה היהודית בוורשה וביניהם את הנריק שטראסמן ורעייתו לילי, אשר עמדו לימינו ככל שנדרשו ואף למעלה מזה.

לבקשתו ובהדרכתו הוציאו השניים בכשרון ובהבנה מעמיקה ירחון בשפה הפולנית "ירוזולימה ויזוולונה" ("ירושלים המשוחררת"), אשר הפליא להבקיע את חומת המתבוללים ולרכוש רבים מהם למלחמה למען שיחרורה של ארץ־ישראל מעול השלטון הזר. הוא יזם גם את הוצאת העיתון היומי ביידיש "די טאט" (המעש), שדיווח בקביעות על פעולות הארגון בארץ והגיע לתפוצה של עשרות אלפים.

בתקופה זו בשלה תכניתו המעשית לשבירת הצמצום המירבי של העלייה מצד הבריטים ואת אי שיתוף החוגים הלאומיים בחלוקת הסרטיפיקטים מצד הסוכנות היהודית.

לשם מימושה השיג יאיר, בכוח השכנוע הנדיר שלו ובכוח האמון שעורר בדבריו, הסכם סודי עם השלטונות הפולניים, לפיו הובטח לו להעמיד לרשות האצ"ל מדריכים צבאיים מעולים להכשרת מפקדיו, לאמן לפעולות צבאיות כ־40,000 צעירים יהודים מתוך שורות בית"ר וברית החייל ואף לספק לארגון נשק ותחמושת, חלקם בתשלום וחלקם כמענק.

מחנה זה של 40,000 צעירים מאורגנים, מאומנים, ששים לפעולה ודבקים ביעדם, אמור היה לפי התכנית לעלות בו־זמנית על מספר רב של אניות ולשטוף את חופי הארץ נוכח חמשת אלפים החיילים הבריטיים, שכביכול שמרו על הסדר בה. עולים חדשים אלה היו מהווים את הכוח העיקרי, שבסופו של דבר היה משחרר את ארץ ישראל מעול הכובש הזר.

בזמן הכינוס השני של בית"ר בקראקוב והכינוס השלישי בוורשה נמצא יאיר בין האורחים; הוא עשה הכל כדי לא להתבלט, אבל את רעיונותיו החדיר אל לבות המשתתפים ומאות רבות של בית"רים המאורגנים ב"תאים לאומיים" ועשרות אלפים של יהודים הכמהים למעש היו מוכנים לקריאה.

התכנית בוצעה רק בחלקה ההתחלתי הקטן: אי שם בהרי הקרפטים נערך קורס מרוכז בהדרכת קצינים פולניים ובו השתתפו כעשרים מפקדים מהאצ"ל בארץ; בקורס היה יאיר הרוח החיה, הפעיל והמפעיל. נשק ותחמושת בכמויות בלתי מבוטלות החלו לזרום לארץ מבית החרושת הצבאי בראדום. לעומת אלה, תכנית "הארבעים אלף" – כפי שהיא נקראה – נגוזה עם פרוץ מלחמת העולם.

יאיר חילק את זמנו בין הפעולות בגולה ובין הפעולות בארץ־ישראל. בשנים אלה, 1937–1938, גרו שני האחים עם רעיותיהם רוני והינדה ברחוב גורדון 16 בתל־אביב, בדירה שכורה בת שני חדרים.

יאיר התמסר להדרכת קבוצות לוחמים של הארגון, שקד על הכנת שיריו לדפוס, כתב מאמרים לעיתונות המחתרת, בהם הטיף למלחמה עם הבריטים, יזם הקמת תחנת־שידור מחתרתית ושידוריה נשמעו ב"קול ציון הלוחמת", "קול ציון המשתחררת".

בערבי שבת היו מתאספים בבית חברים מהמחתרת וידידי המשפחה באווירה של זמרה ועליצות.

בערב פרוץ המלחמה נערכה ישיבת המפקדה של הארגון הצבאי הלאומי ברחוב אהרונוביץ' 6 בתל־אביב. לפתע נפרצה הדלת, הופיעו בלשים ושוטרים בריטיים. המפקדה כולה נאסרה.

שנה שלמה היה אברהם עצור; תחילה בירושלים, אחר־כך בצריפין ולבסוף במזרע על־יד עכו. בזמן מעצרו התמיד להדריך ולהרצות בפני עצורים אחרים, המשיך לכתוב וללטש את שיריו.

בזמן ה"קזדרות" (טיולים) במחנה ובישיבות עם חברי המפקדה הניח יאיר את אבני־היסוד לדרכו הפוליטית של הארגון הצבאי הלאומי: בעת המלחמה ימשיך הארגון את מלחמתו עם בריטניה, לא יפסיק, אלא אם יקוימו התנאים הבאים:

1. בריטניה תכריז על הקמת ממשלה יהודית זמנית.
2. הממשלה הזמנית תוכרז אחרי הנצחון על גרמניה כממשלה עברית.
3. גבולות הארץ ייפתחו **מיד** לקליטה של עליית הצלה המונית מארצות אירופה.
4. צעירי ישראל יתגייסו לצבא הבריטי ביחידות מיוחדות כצבאה של המדינה בדרך בפיקודם של קצינים יהודים.

עם שיחרורו יחד עם חברי המפקדה האחרים ממזרע, אחרי

התפטרותו של דוד רזיאל קיבל יאיר על עצמו את תפקיד מפקד הארגון. מול תכניתו של יאיר שגובשה במזרע הצהירה ההסתדרות הציונית החדשה ודוד רזיאל על שביתת נשק עם הבריטים ללא תנאים מוקדמים, ואף התפרסמו פניות הקור־אות להתגייסות ליחידות של הצבא הבריטי. אחרי ימים חזר בו רזיאל מהתפטרותו בלחצם של ראשי המפלגה הרויזיוניס־טית וההסתדרות הציונית החדשה וזאב ז'בוטינסקי אישר בהמלצתם את חזרתו של דוד רזיאל לפיקוד. יאיר הנאמן לעקרונותיו ולתכנית ההצלה של יהדות אירופה לא נרתע ואז חל פילוג בארגון הצבאי הלאומי בארץ־ישראל. יאיר המשיך לעמוד בראש הארגון ששינה את שמו לארגון הצבאי הלאומי בישראל.

למען הצלת יהדות אירופה ניסה יאיר להגיע להסכם עם נציגות הרייך השלישי בלבנון, כדי לאפשר יציאה המונית של היהודים מפולין ומהארצות הבאלטיות לארץ־ישראל – זאת בתקופה בה דיברו עדיין הנאצים על גירוש היהודים למאד־אגאסקאר ובזמן שההסתדרות הציונית וכל יתר הארגונים הציוניים לא נתנו את דעתם בצורה מספקת להצלת היהודים באירופה.

ממשלת המנדט הקציבה פרס של 1000 (אלף) לירות שטרלינג לכל מי שיסייע לתפיסתו של יאיר. רבים מחבריו במחתרת נעצרו ונאסרו. רבים מחבריו האישיים ניתקו את קשריהם עמו, מתוך חרדה מפני הבריטים.

אחרי שהתגורר תקופה מסוימת (לפני פירסום המודעות) עם משפחת זינה ודוב שיפלישקובסקי (המאירי), היה נע ונד כמעט כל לילה מחדר אחד לשני ולפעמים לן אפילו במקל־טים ציבוריים. באותם ימים עמדו לימינו חבריו במחתרת ואשתו של דוד שירתה אותו בנאמנות ובהקרבה.

ידידיו הירושלמיים מההגנה גרמו לכך שההגנה הציעה לו מקלט באחד מהקיבוצים. ההצעה הועברה לו על ידי אחי אשתו רוני, נחמיה, שהיה ממפקדי ההגנה. יאיר דחה את הצעתם, כפי שדחה את הצעתם של הרויזיוניסטים. במכתבו האחרון מהתאריך כ"ה בשבט תש"ב הוא כותב: "... אני לא מאלה המסגירים את עצמם מרצון בידי משטרה, או עושי רצונה ומשרתיה משמאל ומימין..."

אביו הלך לעולמו במאי 1940 בקובנו ולאחר מאמצים מרובים הצליחה אמו להגיע ארצה בפברואר 1941. הפגישות בין האם לבנה הלכו והתמעטו. בדצמבר 1941 הוא כותב אליה שעבר לגור בירושלים וזאת בכדי להרגיעה ולתרץ את חוסר האפשרות לפגוש אותה. במכתב אחר הוא כותב אליה: "אמי היקרה והאהובה, מכאיב לי לאין קץ כאבך. אבל את הרי מכירה אותי ואת היודעת שהדברים שטופלים עלי בשקר יסודם...

"... דעי שתמיד זוכר אני אותך ואוהב אני אותך. אלוהים יתן ונזכה לראות בימים טובים יותר. וה'נחת' אשר נמנעה מבנך להעניק לך תועניק לך מנכדך. תמיד שלך, מֶמָה".

בכ"ה שבט תש"ב (12 בפברואר 1942) בשעה 11 (בערך) בבוקר הוקף הבית ברחוב מזרחי 8 (היום רחוב אברהם שטרן 8) על ידי משטרה בריטית. שני שוטרים־בלשים, המפקח וילקין וסרג'נט סמית, עטו לחדר על הגג, לערוך חיפוש בעקבות הדברים אשר נאמרו על ידי אחד משני אסירים ששכבו בבית־החולים הממשלתי תחת משמר כבד לאחר שנורו ונפצעו שבועיים קודם לכן ברחוב דיזנגוף בתל־אביב. האסיר ביקש מאמו של האסיר השני, הגברת לבשטיין, "למ־סור ד"ש ל'אורח' ברחוב מזרחי 8". את דבריו שמע אחד השוטרים.

השוטרים שהגיעו לכתובת שנמסרה להם ערכו חיפוש מדוקדק וכשנתגלה להם כובע של גבר ומברשת גילוח לחה, פתח השוטר סמית את דלת הארון, הסיט את הווילון והוציא משם את יאיר, שנהג להתחבא בארון כל אימת שמישהו מהשכנים היה נכנס לדירה.

אחרי כמה דקות הופיע בחדר קצין הבולשת ג'פרי מורטון, פקד להוציא מהחדר את הדיירת טובה סבוראי ושתי שכנות שהוזמנו קודם כעדות לחיפוש... נשמעו שלוש יריות...

כך נרצח יאיר, כבול בידיו, על יד החלון בחדר.

הלווייתו נערכה באותו יום בשעה 3 בחלקת ל"ט בנחלת־יצחק, כשבלשים, צנחנים בריטיים ושריוניות מקיפים את בית־העלמין.

אמרתי קדיש, האם הייתה מאובנת מכאב. הינדה תמכה באם ברוך ובאהבה.

... בביתנו ישבנו "שבעה".

"שִׁבְעָה תֵּשֵׁב אֵם אֲבֵלָה, בֵּן תַּסְפִּיד;
כַּשַּׂק תִּלְבַּשׁ עֹנִי, רֹאשָׁהּ אֵפֶר־פִּיד.
עוֹטֶה כָּל הַבַּיִת טַלִּית אֲפֵלָה.
בַּלָּאט נִתְכַּנְסוּ צְלָלִים לַמִּנְיָן.
דּוֹבֵב גֶּשֶׁם דַּל וְדוֹלֵף תְּפִלָּה
וְרוּחַ מַסְפִּיד בְּ"קַדִּישׁ" בַּר־מִינָן".

(מתוך "לאמהות שלנו" – יאיר)

יאיר נרצח. הבולשת וכל משתפי הפעולה עם הבריטים, בין אם מתוך מניעים רעיוניים או בתקוות לחיים נוחים בצל המנדט הבריטי, נשמו לרווחה.

אבל המרד לא מת. דמו של יאיר הזין את שלהבת המלחמה בשלטון הזר. עד שקמה מדינת ישראל החפשית...

תשע מהדורות של שיריו בעברית הופיעו בהוצאת יאיר ע"ש אברהם שטרן, שיריו תורגמו במלואם לרוסית ובחלקם לשפות אחרות. שירים חוברו לזכרו, מאמריו פורסמו בחייו ואחרי מותו. עשרות עבודות נכתבו באוניברסיטאות ובבתי־ספר כמחקרים על שיריו ושל דרכו הפוליטית.

עשרות רחובות נושאים את שמו בערי ישראל ובמושבותיה ומאות רבות של לוחמים ומשפחותיהם, מוקירי תורתו ומוקי־רי זכרו, כולל ראשי ממשלת ישראל, נציגי משרד הבטחון וארגוני נוער, עולים לקברו של בן סובאלק זה, אשר קיים בחייו את הנדר, שנדר בשירו "חיילים אלמונים":

"מְשׁוּרָה מְשַׁחְרֵר רַק הַמָּוֶת"

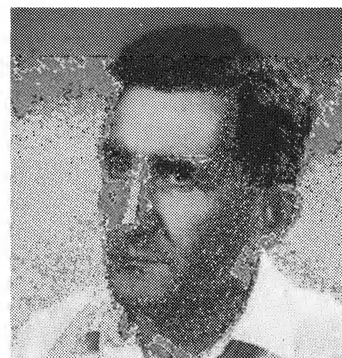
וכפי שכתב בשירו "הֲרֵי אַתְּ מְקֻדֶּשֶׁת לִי, מוֹלֶדֶת":

"וְרָחֲקוּ מִמֵּךְ מְבַלְּעַיִךְ
בְּחַיַּי וּבְמוֹתִי
אֲנִי־רֹאשִׁי אָלִין בְּחֵיק הָרָיִךְ;
אַתְּ בְּדָמַי לָעַד תִּחְיִי".

צאצאיו: בנו אברהם־יאיר; נכדיו: שי, ענת, גיל ודן־רפאל.

מ'

דוד שטרן

בנם השני של מרדכי בן אברהם שטרן – רופא שיניים והדסה לאה, מבית רפאל ופסיה גרושקין מווילקומיר – מיי־לדת, ואחיו של אברהם. דוד נולד ב־1910.

עם פרוץ המלחמה ב־1914 נמלטה האם עם בניה לווילקו־מיר ואח"כ לרוסיה כשהאב נשאר עצור במחנה גרמני בקניג־סברג.

ב־1918 חזרה האם עם דוד לסובאלק. אברהם נשאר להמ־שך לימודיו בסרנסק ברוסיה.

דוד למד שנה אחת בכיתה א' של הגימנסיה הפולנית הממשלתית ועם היוסדה של הגימנסיה העברית עבר לכיתה ב' שלה.

אחרי עלייתו של אברהם לארץ־ישראל בינואר 1926 הצט־רף דוד לארגון הציונים האקטיביסטים "השחר" ושנה לאחר מכן ייסד עם חבריו את קן הסתדרות הנוער העברי ע"ש טרומפלדור (לימים בית"ר). דוד שימש כמפקד הקן, מתחילתו ועד עוזבו את סובאלק. הוא השתתף ב־1928 בוועידת בית"ר בווארשה וב־1930 שקד על ארגון הכינוס הראשון של בית"ר בפולניה.

עם הזמן התמנה לחבר המפקדה הגלילית בביאליסטוק ובשנת 1935, אחרי כינוס קרקוב של בית"ר, לקצין נציבות בית"ר בפולניה.

ב־1928 קיבל דוד את תעודת הבגרות בגימנסיה – אחד מבין ארבעת הראשונים שקיבלו תעודה כזאת בגימנסיה העברית בסובאלק.

הוא יצא ב־1929 ללימודים בטכניון בברנו (צ'כוסלובקיה) וב־1935, עם השלמת הלימודים כמהנדס מדופלם, עלה יחד עם רעייתו, אהבת נעוריו, הינדה מבית שפרלינג, לארץ־ישראל.

פרט מעניין הוא כי בהתאם לבקשת אברהם (יאיר), הביא אתו הזוג ארצה שלוש מזוודות נשק חדיש שנרכש בפולניה בשביל המחתרת הלאומית (האצ"ל) בארץ־ישראל.

למרות היותם משוחררים מחובת הגיוס הבית"רי כזוג נשוי, החליטו הינדה ודוד ללא היסוס לשרת שירות מלא בפלוגת הגיוס בהרצליה ברצונם לשמש דוגמא ומופת לבית"רים העו־לים מפולניה ובתנאי דיור ופרנסה קשים עבד הזוג הצעיר בעבודות בפרדסים – עידור, זיבול, קטיף ואריזה.

דוד התמנה למפקד פלוגת הגיוס בהרצליה, אח"כ כמפקד המחוז של השרון הדרומי, עבר קורס סגנים של האצ"ל ואחרי השלמת השירות בפלוגה, עם השתכנם בתל־אביב, שימש כמפקד קן בית"ר בתל־אביב, חבר ההנהלה של המפלגה הרוויזיוניסטית בתל־אביב ובמרוצת הזמן כמפקד פלוגות הגיוס וממלא תפקיד של נציב בית"ר בארץ־ישראל. בתפקידו כמפקד פלוגות הגיוס הוא עסק בהורדת עולים "בלתי ליגאל־יים" שהגיעו בעשרות אוניות מהגולה ובקליטתם.

דוד המשיך להיות פעיל באצ"ל, עד לפילוגו בשנת 1940. בכל השנים האלו עמדה הינדה לימינו בתנאים קשים של מחסור, לעתים בתנאי רעב ממש.

ב־1938 נשלח דוד כציר לכינוס העולמי השלישי של בית"ר בווארשה והזדמן לביקור בסובאלק אצל הוריו. נפרד מחברים ומההורים, כשהפרידה מן האב היתה לעולמים. האב מרדכי נפטר בקובנו במאי 1940 כתוצאה מהתלאות שעמד בהן בזמן הבריחה מהגרמנים עם התחלת השואה.

עם עלייתה לארץ־ישראל של האם בהתחלת מארס 1941 התחיל דוד, לשם פרנסתה, את עבודתו כמהנדס בחברה קבלנית לבניין. כעבור זמן מה ייסד קואופרטיב וחברה קבלנית לבניין של הסתדרות העובדים הלאומית.

בקיץ 1939 נעצר דוד ע"י הבריטים בפעם הראשונה, אבל שוחרר אחרי ימים מספר.

הרצח של אברהם (יאיר) ב־12 בפברואר 1942 זיעזע את המשפחה הקטנה. אף כי מזמן הורגש כבר כי טבעת הרדיפות של הבולשת מתהדקת, הלם הרצח כברק. רבים מידידיהם הפנו להם עורף.

בלווייתו של אברהם נכחו האם, הינדה בהריונה עם הבת שנולדה בקיץ 1942, דוד וכ"מלווים" עשרות רבות של חיילים מהדיביזיה הבריטית המוטסת, אשר הקיפו את בית הקברות במשוריינים, בחיילים ובשוטרים.

גם אחרי הולדת הבת בשנת 1942 והבן בשנת 1947, נמשך הקשר של הינדה ודוד עם "כנופיית שטרן" – זה היה הכינוי ללוחמי חרות ישראל בפי הישוב "המאורגן" והבריטים.

ב־5 באוגוסט 1947 נעצר דוד בשנית, יחד עם ראשי הערים

רוקח, קריניצי ובן־עמי ו"חשובים" אחרים מהמחנה הלאומי, והשתחרר בסוף מארס 1948, כחודש וחצי לפני עזיבתם של הבריטים את הארץ.

עם שחרורו מהמעצר התמנה דוד לחבר המפקדה של לוחמי חרות ישראל ופעל בבחירות לכנסת הראשונה למען רשימת "טו", רשימת "הלוחמים".

ב־1954 התחילה פעילותו בארגון הקבלנים. בתחילה כחבר הנהלת הסניף התל־אביבי, אח"כ כיושב ראש שלו בקדנציות אחדות, חבר נשיאות המרכז, מ"מ הנשיא ובשנת 1972 נבחר לנשיא הארגון. אחרי הפסקה של ארבע שנים מ־1978, חזר דוד בשנת 1982 לכהונת נשיא מרכז הקבלנים בה כיהן לסירוגין עד מחצית 1988. בין יתר עיסוקיו, הקשורים במרכז הקבלנים, הוא שימש שנים רבות כיו"ר המערכת של "הקבלן והבונה", בטאון ענף הבנייה.

ב־1969 נבחר בראשונה למועצת העיר תל־אביב–יפו ברשי־מת הליכוד. ב־1973 נבחר שנית למועצה ואף כחבר הנהלת העיר. באותה תקופה היה חבר ועדת הכספים ויו"ר רשות החברות העירוניות שנוסדה ביוזמתו.

בסוף שנות הששים יזם יחד עם נציגי התאחדות התעשיי־נים, התאחדות האכרים ולשכות המסחר את הקמת לשכת התיאום של הארגונים הכלכליים, שהפכה לכוח המרכזי של היוזמה הפרטית בישראל והמהווה את הצלע השלישית של המשולש: ממשלה – מעסיקים – הסתדרות.

ב־1978 היה דוד לחבר בכנסת התשיעית מרשימת הליכוד וכיהן כחבר בוועדת העבודה והרווחה וכמרכז סיעות הקואלי־ציה בועדת הכלכלה.

במשך שנות פעילותו כיהן דוד שטרן בתפקידים ציבוריים שונים באופיים ובמהותם: חבר הנהלה של תנועת החרות, חבר מרכז התנועה, חבר בדירקטוריונים של חברות ממשלתיות בתקופות שונות: דירקטוריון תמנע, דירקטוריון מרכז הבנייה, היה בין מייסדי המוסד להכשרה ולייעול בענף הבנייה וחבר הנהלתו, חבר דירקטוריון התעשיה האוירית, חבר המועצה של אוצר התיישבות היהודים והחל באפריל 1987 יו"ר הדירקטו־ריון שלה. הוא חבר במועצה של אגודת בית־יאיר להנצחת חללי לח"י.

להינדה ולדוד הוענקו עיטור לוחמי המדינה (על"ה) ואות לוחמי חרות ישראל.

דוד היה ציר הליכוד לקונגרס הציוני הכ"ט.

ביוזמתו נוסדה הוצאת הספרים ע"ש אברהם שטרן־יאיר ובזה קיים את רצונו של יאיר, אשר חלם על הוצאת ספרים לאומית.

ביוזמתה של הינדה, היה דוד ממייסדי הקרן ע"ש אברהם שטרן–יאיר שמטרתה להפיץ ולשקוד על הפצת תורתו ומורשתו של יאיר.

בדצמבר 1985 נפטרה בחטף, משטף דם במוח, אשת נעוריו וחברתו למאבקים ולחיים, הינדה בת נפתלי ופרומה שפרלינג ז"ל.

צאצאיו – אמירה ובתה איריס, אברהם ובניו אביטל, אורי ואייל ששמו נקרא ע"ש הינדה – איילה ז"ל.

דוד ממשיך בפעילותו הציבורית ובין היתר שוקד עם חברים על הוצאת "ספר קהילת סובאלק ובנותיה" ובהמשך הפעילות להקמת המוזיאון בבית יאיר.

גוטה חפץ (שמעוני)

שמעון־לייב שמעוני

נולד בסובאלק בשנת 1900, עלה לארץ ב־1924 ונפטר בחיפה ב־10 ביולי 1974.

ל. שמעוני היה מוכר כסופר וכעתונאי בשפת אידיש. פירסם 8 ספרים (הספר האחרון "דער טיגעל" – כור ההיתוך – יצא לאור מספר ימים אחרי מותו), כתב סיפורים, מסות וביקורת בעתונות ברחבי עולם. כעתונאי וכמבקר לחם על דעותיו ולא היסס לפרסמן ברבים. בספריו גילם דמויות ותיאורים מחיי ארץ־ישראל, ספרו הראשון "נעכטן" – אתמול – כולל את תולדות חייו, תיאורי פעילותו בסובאלק ובליטא ועלייתו לארץ. רבים היו כינוייו הספרותיים: ל. חיין, אבו־גוטעס (שזה שמי), מ. ליטוואק, רבינוביץ', כי נע ונד היה בנעוריו. ערק מהצבא הרוסי, נכלא בשבי הגרמני וכתב מאמרים בבעיות מדיניות בהיותו פקיד בממשלת המנדט.

היה איש תנועת העבודה ב"פועלי ציון שמאל" מאז היותו בן 15. בהגיעו לארץ בשנת 1924 המשיך ב"פועלי ציון שמאל" ונאבק על זכות השימוש באידיש, עבר את גלגולי האיחודים ועם האיחוד האחרון היה חבר פעיל במפלגת העבודה.

מילא תפקידים בכירים ב"ועד הקהילה" בקובנה וב"אידי־שער נאציאנאל ראט" בליטא, בעיקר בתחום הבריאות, פעל ב"אזע" ועם בואו ארצה היה מעורב במשך 50 שנה בהקמתה ובעיצובה של קופת החולים של ההסתדרות.

עם קום המדינה נשלח מטעם ההסתדרות והמפלגה לצפון־אמריקה ולדרומה. חלק מספריו יצאו לאור בבואנוס איירס.

את פרנסתו מצא כמודד מחוזי; עקב עבודתו סובב בארץ לאורכה ולרוחבה והכיר בה כל אבן וכל שביל. אהבתו לארץ מצאה ביטוי עמוק בספריו.

היה חבר בהגנה ולקח חלק בשיחרור העיר חיפה. למרות היותו בלי דתי היה בקיא ביהדות. סיפר המשורר ש. שלום שהיה ידידו, כי בשנות העשרים עסק במדידות בכפר חסידים והאדמו"ר ר' אברהם שפירא עזר לידו. לימים חלה הרב אנושות ושמעוני היה מוכן לרוץ לחיפה להזעיק עזרה, מאחר שלא היו אז מכוניות או טלפונים בנמצא. הרב לא הסכים לכך ששמעוני יסכן את עצמו, במקום זה ישב שמעוני על יד הרב כל הלילה ואמר תהילים עד עלות השחר ואז גם שופר מצבו של החולה.

ציירים

אליהו הדראי

משפחת מורז'ינסקי

בהיסטוריה ידועות משפחות, שהתברכו במספר רב של אומנים. בסובאלק היתה זו משפחת מורז'ינסקי, שארבעה מבניה חוננו בכשרון הציור.

אב המשפחה, יעקב, הגיע בכוחות עצמו לרמה גבוהה למדי בציור, עד כי יצאו לו מוניטין לא כצייר בלבד, אלא אף כמורה ועוד לפני מלחמת העולם הראשונה היו לו כרגיל מספר תלמידים מסובאלק ומהסביבה וידוע היה, כי גם מגרודנו המרוחקת מסובאלק כ־90 ק"מ הגיע אליו תלמיד. בתצלום עם תלמידיו מ־1912 נראה ברורות, כי הוראתו כללה פורטרטים ותמונות־נוף. כפי שמוכיחות תמונות הקיר והתקרה שלו בבית המדרש בסובאלק. הוא צייר גם קומפוזיציות סיפוריות וכן קישוטים ברוח ה"אר־נובו" של סוף המאה ה־19.

כל עוד היה קיים בפארק "ארקדיה" התיאטרון העירוני, היו הבמאים נוהגים להזמין ממורז'ינסקי את התפאורות. עיסוקו זה הופסק, כשבניין התיאטרון נשרף עד היסוד במלחמת העולם הראשונה.

אולם בסובאלק לא העלה איש על הדעת, כי אומנות הציור יכולה לשמש גם כמקור פרנסה. לכן עסק מורז'ינסקי בציור שלטים ובצבעות ומצא פורקן לדחף האומנותי שבו בתמונות שצייר מפקידה לפקידה, בהוראה ובהדרכת ילדיו בראשית דרכם האומנותית.

שלושה מבניו נולדו ציירים.

יעקב מורז'ינסקי, ראש המשפחה (שני משמאל), עם תלמידיו.
ראשון משמאל – בנו דוד; הילד היושב למרגלותיו – בנו מרדכי (אריאלי)

אליהו הדראי

דוד מורז'ינסקי

נולד ב־1900. מילדותו ברור היה לכל סביבתו כי הוא עתיד להיות צייר. כשמלאו לו ארבע־עשרה הועלה לראשונה הרעיון הנועז באותו מקום ובאותו זמן לשלוח את הנער לאקדמיה לאומנות בפטרבורג. המלחמה שפרצה ב־1914 שיבשה את התכנית.

אחרי שסיים את שירותו הצבאי בפולין שהוקמה מחדש, הוחל שוב בתכנון לימודיו, אך הפעם הוחלט על צעד נועז עוד יותר וב־1921 עלה דוד לירושלים ל"בצלאל". ב־1928 המשיך את לימודיו בפאריז וסיים את האקדמיה גראנד שומייר (Grande Chaumiere). שנים רבות ישב ויצר בפאריז והתקרב לחבורת האומנים של יהודים־אמיגרנטים, שנקראה ביניהם "אסכולת פאריז", אם כי חשב את עצמו תמיד לתושב ארץ־ישראל והיה מבקר כאן לעתים מזומנות. הישגיו האומנותיים לא איחרו לבוא.

תמונות השמן שלו תיארו לרוב נוף ריאליסטי בדרכם של הברביזונים עם רמזים קלים אל עבר האימפרסיוניזם; לעומתם חדר האימפרסיוניזם יותר לפורטרטים שלו ולתמונות הנוף שבצבעי מים. מעבר לזה לא הרשה לעצמו דוד מורז'ינסקי להתקרב לזרמים המודרניים. לדעתו לא אמרו אלה התקדמות, אלא דקדנציה ופגיעה באסתטיקה.

היה בזה מן הנהירה אל בית אבא ולאומנותו, כאשר שמח להזדמנות לצייר בבית־כנסת. עוד ב־1925 פיאר את קירות בית הכנסת "החורבה" בירושלים ובין האחרים נמצא גם בית הכנסת הגדול באנטוורפן (1954) וביה"כ ע"ש רש"י בפאריז.

בתערוכת הסאלון 1956 קיבל דוד את "פרס העיר" פאריז.

בתחילת שנות השישים פתח סטודיו בתל־אביב ומאז חילק את זמנו חליפות בין תל־אביב ופאריז.

נפטר ב־1971 בפאריז.

אליהו הדראי

מרדכי אריאלי (מורז'ינסקי)

אחיו של דוד מורז'ינסקי. אין איש זוכר מתי התחיל לצייר. אין זאת כי הדבר קרה אך הרגיש בכושר אצבעותיו הקטנות להחזיק בעיפרון או במכחול. ואלה לא חסרו בבית, שכל אוירתו אמרה ציור. ב־1926, והוא אז בן חמש־עשרה, שלח לבית המדרש לאומנות "בצלאל" תמונת שמן ורישום להערכה. כעבור זמן קצר קיבל אישור רשמי מפרופ' שץ על התקבלותו ב"בצלאל" כתלמיד מן המניין ללא כל בחינות מוקדמות. על יסוד תעודה זו קיבל "סרטיפיקט" (רשיון עלייה) ונסע בעקבות אחיו ירושלימה. ב־1929 ננעלו זמנית שערי "בצלאל" בשל חוסר אמצעים ומרדכי החליט, אחר חופשת חודשים אחדים בסובאלק, לנסוע לפאריז. כאחיו הוא סיים בפאריז את האקדמיה גראנד שומייר וגם את ה־Cours Superieur des Dessins (1931 עד 1934).

עד כאן דמו במידה מסויימת קורותיהם של שני האחים. מעתה נפרדו דרכיהם. לא זו בלבד שדוד נשאר בפאריז ומרדכי חזר אחר לימודיו ארצה, אלא שגישתם הבסיסית לאומנות היתה מאז שונה קוטבית: בשעה שדוד שלל כל חידוש בה שלאחר האימפרסיוניזם, ספג מרדכי בזו אחר זו את דרכי הביטוי של כל האסכולות, עיכלן בהבנה ותוך הערכה מעמיקה ואת התוצאות ביצירתו הציג בתערוכות תקופתיות, אשר זכו בביקורות אוהדות.

בתקופת מלחמת העולם השנייה ומייד אחריה, תקופת התסיסה הרעיונית בקרב חברי אגודת הציירים והפסלים בישראל, צידד אריאלי בדורשי ה"קידמה" באומנות ואף כי הצטרף רשמית לקבוצת "אופקים חדשים" רק ב־1949 – שנה אחר היווסדה – הרי שרעיונית היה שייך לה מתחילתה; בשנים 1953 עד 1957 שימש בתפקיד מזכיר האגודה.

על הישגיו האומנותיים הוענקו לו שני פרסי דיזנגוף (עיריית

תל־אביב), שני פרסים מטעם משרד החינוך והתרבות ושניים מטעם ההסתדרות.

קיים שתים־עשרה תערוכות־יחיד. החל ב־1937 השתתף בכל התערוכות הכלליות של אגודת הציירים והפסלים וכן בכל תערוכות "אופקים חדשים" מ־1949 עד 1963 וב־1966. מחוצה לישראל השתתף בביאנאלה בסן־פאולו ב־1953, בתערוכת "עשרים אומנים ישראליים" אף זו בסן־פאולו ב־1960 וב"אומנים ישראליים" בגלריה או'הנה בלונדון ב־1973.

***

מקובל היה על אנשי סובאלק, כי המוכשר ביותר במשפחת מורז'ינסקי בשטח האומנות היה צעיר הבנים, פנחס, יליד 1915. שליטתו ברישום עוד בילדותו היתה מדהימה. הוא הספיק לצייר לא מעט, אך לא הספיק להימלט מן השואה ונקטעו חייו ויצירתו.

נ. נחלאי

רחל מריימפולסקי־אלחנני

עוד בהיותה תלמידה בגימנסיה העברית בסובאלק גילתה רחל מרימפולסקי־אלחנני אהבה גדולה לציור. טבעי היה לכן כי החליטה ללמוד ציור והיסטוריה של אמנות בפקולטה לאומנויות יפות באוניברסיטה בוילנה. מעטים היו בין בוגרי הגימנסיה בסובאלק שבחרו במקצוע כה לא פרקטי כלימוד בלעדי של ציור. הפקולטה לאומנויות יפות בוילנה התברכה בשנות השלושים במורים־ציירים ופסלים, רבי כשרון, מהידועים בקרב ציירי פולניה. לא קל היה לכן לעמוד בדרישות המקצועיות של הפקולטה ולסיים את הלימודים בהצלחה. את בחינתה האחרונה לפני סיום לימודיה בפקולטה עשתה רחל מרימפולסקי־אלחנני בשבועות האחרונים לפני עלייתה ארצה, בשנת 1938 והדיפלומה של האוניברסיטה נשלחה אליה לתל־אביב.

כבר בשנת 1941 השתתפה בתערוכה הכללית השנתית של אמני ארץ־ישראל, שהתקיימה בבית "הבימה" תל־אביב, בה הציגה פורטרט של גבר, בסַנגווין – חומר שבו עוד השתמשו ציירי הרנסנס.

רחל מרימפולסקי־אלחנני השתתפה בתערוכות כלליות רבות של האגודה ובתערוכות של קבוצות ציירים. היא חברה באגודת הציירים והפסלים זה שנים רבות.

בשנת 1972 הציגה מבחר תמונות בתערוכת יחיד בגלריה לאמנות ע"ש צ'מרינסקי, בתל־אביב. בתערוכה זו הציגה עבודות, שכללו פורטרטים, נוף, טבע דומם וקומפוזיציות – בסנגווין, צבעי שמן, מים ואקריליק.

כמו כל הציירים הושפעה רחל אלחנני מהזרמים השונים שהתפתחו במשך השנים בעולם האמנויות בכלל ובאמנות הציור בפרט. התפתחות זו מאפיינת אצלה את המעבר מציור פיגורטיבי־קלאסי דרך מופשט־לירי לציור הנוכחי, המעצב במרכזו את האדם וחוויותיו.

מ'

יעקב רוזנבוים

דרכו של יעקב רוזנבוים באמנות מיוחדת במינה והפרטים העובדתיים לא די בהם כדי להאירה, מכיוון שאלה מכילים רק את הידיעות המקובלות על השכלתו, על הכשרתו המקצועית ועל תערוכותיו.

יעקב רוזנבוים למד ציור באקדמיה של רומא באיטליה ובמרוצת השנים ערך תערוכות רבות בארץ ובחוץ־לארץ. מבין התערוכות יש לציין במיוחד את אלה שהתקיימו במוזיאון בת־ים ובמוזיאון פתח־תקוה. נוסף לכך השתתף בתערוכות קבוצתיות במוזיאון ישראל בירושלים, במוזיאון תל־אביב, ובמוזיאונים בחוץ־לארץ.

קיבל פרס ירושלים לשנת 1978.

עד כאן הפרטים היבשים. אך דרכו של יעקב רוזנבוים באמנות נקבעה לא על ידי בתי־ספר, אסכולות אמנותיות וכיוצא באלה. היא נקבעה על ידי השואה שעברה על עמנו ומכחולו קודש לה. וכך הוא עצמו כותב על דרך זו:

אנכי מתחבא בין המתים

שוב נתבקשתי לכתוב אודותי. זה כמעט ארבעים שנה שאני רץ ובדרכי אותה שאלה: מי אתה? כבעבר כן גם היום אנוכי מתחבא בין המתים. רק ביניהם מוצא אני את מנוחתי.

וכיצד ארגיש את החיים כשצלב כבד, כבד מנשוא מלווני, והנני קורס תחת משאו. על מה? על חטא שאני נושא על גבי מגיל 15 שנים –

אינני יחד עם עמי ועם משפחתי. אותם ששת המיליונים, אשר כה הושפלו, עונו ונשרפו. אליהם אני שייך. לאותם הצדיקים הטהורים.

עם ישראל אשר נותר בתפוצות ובישראל, כינו את האלפים המעטים אשר נותרו מהשחיטה: "שארית הפליטה". ובכן זה למעשה אני, אחד מהאלפים חוו על בשרם את אשר התרחש:

א. כניסת הגרמנים לסובאלק אחרי נסיגת הרוסים ב־1939.
ב. גירוש יהדות סובאלק מבתיהם ועסקיהם, נישולם מכל אשר להם, תוך שדידה וביזה.
ג. העברתם ברכבת לגיטו לוקוב וביאלה־פודלסקה.
ד. רעב וסלקציות ללא רחם, הפרדת ילדים מהוריהם, הוצאת נערות צעירות מהגיטו לשם עריכת ניסויים רפואיים, ע"י כריתת אברים מגופן.
ה. התאבדויות רבות ואבדן שפיות הדעת.

עד כאן כל מה שמסוגל אנוכי בקושי רב להעלות בכתב, על הנייר.

ובכל זאת, לאחר הצהרת־הגוסס שלי, הקמתי משפחה בישראל, למדתי אמנות באיטליה וכל אשר אינני יכול להעלות בכתב, מבטא אנוכי במכחולי, לדורות הבאים. אינני מסוגל לכתוב גם על עצמי יותר מאשר כתבתי, ביודעי כי אין פרט קיים בבערה הענקית של עם ישראל, כפי שאין קבר לכל פרט. יותר מזה, אין קבר אפילו אחד לששת המליונים. אפרם מפוזר בשדות פולין וארצות אירופה אחרות. ההיסטוריה נשכחה מהר יותר, מאשר הדם שטרם יבש ונספג.

אל תאשימוני על כי מילותי קרועות. נשמתי וגופי קרועים לרסיסים וכל רסיס דובר בעד עצמו.

אליהו הדראי

יצחק רוזנטל

אם כי בבית־הספר בלט במקצוע הציור, הוא לא פנה לעיסוק רציני בו אלא אחר שעלה ארצה ב־1937 והוא אז בן 30. ייתכן כי גרמה את העיכוב פעילותו הציבורית הנמרצת – הוא שירת במשך שבע שנים כקצין הנציבות של בית"ר בפולניה ואף את ראשית חייו בארץ בילה בפלוגת בית"ר. ואולי לא באלה סיבת רתיעתו

יצחק רוזנטל

מהציור, אלא שהוא עצמו לא בטח במידה מספקת בכשרונותיו האומנותיים.

את הדחף הראשון לחזור למכחול היווה לגביו, לפי דבריו, אשנב בעליית־גג, בה התגורר בתחילת שהותו בארץ ואשר לא היתה ראויה כלל למגורים – אפילו רצפה לא היתה בה – אך מבעד לאותו אשנב השתרעו נופים רבי צורה ועניין, אשר "תבעו כי יצוירו". כך מצא לו צוהר לאומנות.

הוא החל לצייר ללא כל הכנה, אם כי פה ושם קיבל מספר שיעורים בלתי סדירים ברישום ובשימוש בצבע ובמשך תקופה קצרה אף ביקר במכון אבני. להישגיו האומנותיים הגיע בעיקר בדרך הקשה של לקחים מניסויים ומלימוד עצמי. ללא היות אחד מלהקה, נהג ללכת בדרכו הבודדה ולתת ביטוי ציורי לרגישותו העדינה לסובב אותו, לרוב בשמן על בד, בצבעים כהים אך חמים ובדרגה רבה של הפשטה, אם כי ללא ויתור מוחלט על תשתית הנושא. נושאיו הם בעיקר מראות נוף, שבהם הוא מגלה ואל תוכם הוא נופח משמעויות רוחניות ומסטיות. מקום חשוב בנופיו תופשת צפת.

על אף נטייתו לבדידות יצירתית, היה בתקופה מסויימת חבר ב"אגודת האומנים החופשיים בישראל" והשתתף בתערוכותיה.

ח. זיכרונות

מרדכי אריאלי: ויכוח בגן העירוני, רישום עפרון

מרדכי אריאלי (מורז'ינסקי): בגן העירוני, רישומי עיפרון

דוד מורז'ינסקי: סבא ונכדו בגן העירוני, רישום עט, 1928

מרדכי אריאלי (מורז'ינסקי): בגן העירוני, רישומי עיפרון

יהודה אלראי

סובאלק (הגיגי נוסטלגיה)

אזהרה, במקום מבוא

הדברים הבאים מופנים אל יוצאי סובאלק ובנותיה; אליהם בלבד. זולתם, אם יתעלמו מהאזהרה ויתעקשו לקרוא בהם, יסתכנו בשיעמום בלתי נסבל ובפליאה: לשם מה נכתב כל זה?! הסיבה גלומה בכותרת המשנה – נוסטלגיה. פירושה המקורי, היווני – כאב השיבה הביתה. במשמעותה כיום: כמיהה רגשנית, בלתי רציונלית למה שהיה ואיננו עוד, לעתים אף לא למה שהיה ואיננו, אלא למה שלנו נדמה שהיה; על כל פנים לא געגועים, כיסופים, ליש, אלא כמיהה לאין, למה שנאחז במקוטע בתודעתנו ונשאר בה צמוד אחר גלגול בניסיון החיים ובמעבדת הזמן.

נוסטלגיה זו אינה כוללנית, אוגרת כל, אלא בררנית מאוד, בחינת כברה המנפה את החומר, חלקו פולטת וחלקו עוצרת. החלק הנפלט הוא כמובן השלילי, הבלתי נעים, המכאיב, שכביכול אינו רוצה להיטפל בנו ולהכביד עלינו, והנותר הוא רק החיובי והנעים, המלווה אותנו בדרכי חיינו. יחד עם זה הנוסטלגיה אישית מאוד; לא הרי הנוסטלגיה של פלוני כהרי הנוסטלגיה של אלמוני ויהיו השניים קרובים כאשר יהיו, אחים או ידידים, אין האחד יכול לומר לרעהו: "הנֵה לי להציץ בנוסטלגיה שלך, אולי אתאימנה גם לי, ואני אשתף אותך בשלי". על אחת כמה וכמה אי אפשר לשתף זרים בנוסטלגיה האֶזוטרית של עירך שלך.

אינני יודע, או שמא ידעתי בזמן מן הזמנים ומאז הספקתי לשכוח, אם ובאיזו מידה נהרסה העיר במהלך מלחמת העולם השנייה, ואם הוקמה מחורבנה ונבנתה מחדש, אולם לדידי אין הדבר חשוב כלל, וזה מן הטעם הפשוט שאין לי היום כל עניין בזעיר־נקודה זו במפה שבצפון־מזרחה של פולניה, המנוכרת לי אף היא. לדידי היא עיר רפאים, מצבת חורבן ללא תיקון; ולו גם יפתה וגדלה עשרת מונים מאז היכרתיה.

אני חושש, שטועים כל הנוהים, המשתוקקים לחזור ולבקר בה, וכי לאלה המקיימים את הביקור למעשה, נכונה אכזבה. המציאות אינה יכולה להרוות את כמיהתם לעיר, אלא להפך, היא תגביר אותה ותערום עליה עוגמה ודיכאון.

ועם כל אלה, תדמיתה קרובה לי, אינה נפרדת ממני, אני מרגיש בה בתוך הוויתי – העיר שמלפני יובל שנים ומעלה.

אוירתה של העיר

אני נזהר מלהכליל, אך דומני שלרוב כלולה בנוסטלגיה נימה של הרגשת תודה. ביחס לעיר גלותית, כמו זו שלנו, נראה הדבר תמוה: מה תודה יכולה להגיע לה מצד אוכלוסיית מיעוט שבה, אשר ידעה מצד הרוב במשך מאות השנים של שכנות קרובה ושל חיים כמעט סימביוטיים רק יחס שלילי, החל בניכור ובסלידה, דרך אפליה וגזירות וגמור בפגיעות חומריות וגופניות? לכאורה – סתירה כאן; אך היא מתנדפת כשמסתבר, שהנוסטלגיה שלי אינה מזהה את העיר עם יושביה, וכי תודתי אינה מופנית אל העיר, אלא לאווירה שריחפה בה, אפפה אותה ופיתחה בי בהדרגה את המודעות ואת התחושה הברורה והדומיננטית, כי אני זר בעיר והיא זרה לי. כי אינני רצוי בה וכי ישיבתי בה עראית.

ראשיתה של אווירה זו, והמדובר באווירתי הפרטית, היתה ללא ספק בבית הורי, בית נושם ציונות ששירי הערש ששמעתי בו מפי אמי היו שירים עבריים והתמונות הראשונות, שראו עיני, היו שני פורטרטים על הקיר, מעל שולחן הכתיבה של אבא – הרצל מימין ונורדאו משמאל. מיותר לציין, כי בקיאותו של אבי בשפה העברית היתה מושלמת, אך גם אמי דברה עברית – תופעה לא שכיחה באותם ימים. עוד ב־1902 סיימה אמי בית־ספר עברי מהמתקדמים ביותר; הלימודים בו היו, כפי שזה נקרא אז, "עברית־בעברית", כלומר שפת הדיבור בו היתה עברית ולא, כנהוג בחדרים – מלה עברית ובצדה תרגומה באידיש. אמנם זה לא היה בסובאלק, אלא בעיר־מולדתה הקטנה בליטא, וירבאלן, אך זו היתה שייכת באותם ימים לפלך סובאלק ומרוחקת ממנה כארבעים ק"מ בלבד.

מהפכה פורתא התחוללה ב־1923 בגימנסיה העברית שלנו בסובאלק. במקום ההברה האשכנזית באה בלימודי השפה ההברה, הניקראת ספרדית. אבי סיגלה לעצמו בקלות יחסית, לעומתו התקשתה אמא מאוד לעכלה. כדי לא להבליט את "אי הליכתה עם הזמן", מיעטה מאז לדבר עברית.

לשם איור אווירתו של ביתנו – מעשה שהיה ואני אז בן שתים־עשרה.

יצאתי לראשונה בגפי מביתי לשם בילוי חופשת קיץ אצל דודתי בעיירה המרוחקת מסובאלק כשמונים ק"מ. ההתכתבות בין הורי וביני היתה ערה למדי, כמובן בשפה העברית. כשחזרתי קרא לי אבא אל שולחנו, הניח עליו את חבילת מכתבי ובפורשו אותם לפני אחד אחד, פירט את התיקונים שהכניס בהם בקפידה ובדיקנות – ענייני לשון, ניבים, תחביר ופה ושם שגיאות כתיב, רחמנא לצלן!

"אל תחשוב – אמר אבי, לאחר ששניים־שלושה מכתבים נערכו כהלכה ואני התחלתי להראות סימנים של חוסר סבלנות – אל תחשוב, חס וחלילה, שיש בי שמץ של רצון להקניטך. אתה חייב להבין את מצב העניינים – כמה שנים תחלופנה עוד ותהיה לנו מדינה משלנו – עשרים, שלושים? ואתה תחיה בה; שפתה תהיה עברית, ואיך תסתדר בה, אם שפתך תהיה פגומה?!"

ייתכן, כי שיחה זו היא שזרעה בי את הדחף לנכש משפטי העברית כל גידול־פרא, לפתחה ולשפרה. דחף זה לא הרפה ממני עד היום.

לא הבאתי את סיפור המעשה, אלא בשל דברי אבי על המדינה, שנאמרו בביטחון תמים ובאמונה כה רבים, שאילו

היה מי שהביע פקפוק כלשהו בהם, היה נחשב לתמהוני.

כך בבית פנימה; כך בקירוב גם בבתים לא מועטים נוספים בעיר. ומחוצה להם – אוכלוסיה יהודית של שמונת אלפים, השוקקת בדרכה חיי יום־יום ונאבקת על חיי יום־יום. ועם כל זה נחונה בתסיסה בלתי פוסקת, תסיסה רעיונית, חברתית, פוליטית. נראה, כי כל הקשת הרחבה של תפיסות עולם חברתיות או פוליטיות הייתה מוצגת בזעיר־חברה יהודית זו.

פיצול עקרוני יצר בה שני מחנות: זה, הנושא את עיניו לציון ומולו – הדבק בגולה. דרך אגב, הקבוצה הקטנה של "אגודת ישראל", שהיתה חסרה בסובאלק השפעה כלשהי, שייכת לכאורה למחנה הראשון, אך לכאורה בלבד, כי למעשה התנגדו דַבריה התנגדות מוחלטת לכל פעולה למען השיבה לציון, ובתפילותיהם, עתירות הדביקות, העמיסו את כל חובת העשיה על כתפיו של התשבי. אמנם, הם אספו בקופסאות רבי מאיר בעל הנס פרוטות למען ארץ הקודש, אולם אלה היו מיועדות לחלוקה רק בין זקני היושבים בה, שבאו אליה רק כדי להימנע מגלגול מחילות.

המחנה הציוני – בליל של כל המפלגות הציוניות, אחת מהן לא חסרה, וכל חבריהן־תומכיהן מתנדבים. באותם ימים אילו היה מישהו מעלה על הדעת אפשרות של קבלת שכר תמורת פעילות למטרה ציונית, היה עצם הרעיון נחשב לשחיתות.

האירגון במפלגות הציוניות היה רופף, ללא רשימות חברים, דמי חבר, או תכנית פעולה מסודרת, ספק אם היו להן ועדים או יושבי־ראש נבחרים; ראשי המדברים בהן היו עולים ונקבעים מעצמם, תוך התבלטות כישוריהם האירגוניים או הרטוריים, לפי כללי הברירה הטבעית. ההסתדרות הציונית בכללותה קיימה מסגרת אירגונית מסויימת, בעיקר לקראת הבחירות לוועד הקהילה המקומית, למכירת שקלים אחת לשנתיים ולמאורע החשוב ביותר בחיים הפוליטיים של הקהל הציוני, הרי הוא הבחירות לקונגרסים. המדובר הוא בתקופה המסתיימת בראשית שנות השלושים – תחום הנוסטלגיה שלי לסובאלק.

עיקר הפעולה הציונית היום־יומית, המסודרת, התרכזה בשני תריסרי השנים שלפני מלחמת העולם השנייה באירגוני הנוער בעיר.

**
*

מחנה הדבקים בגולה היה מורכב אף הוא משני יסודות כלליים: המתבוללים והסוציאליסטים הבלתי ציוניים.

מספר המתבוללים בסובאלק לא היה רב; בחלקם אף לא היו סובאלקאים כלל, אלא מי שרק מקרוב באו והתישבו בה. ייתכן, כי הרגשתי הייתה מוטעית והם היו מאושרים בעמדתם ובמעמדם, אך אני ראיתי בהם יצורים מסכנים, מקולעים בכף הקלע: מהיהדות התרחקו, לשמד לא הגיעו ולהתבולל לא הצליחו; ניסו, התחנפו, התרפסו ולא הצליחו, נידחו כחומר זר, בלתי שתיל.

הקומוניסטים הצליחו להיטמע רעיונית בין שוללי היהדות, על עברה, לאומיותה ותרבותה ולהוציא את עצמם מכללה, לכן לא הירשו לעיניהם להיפקח גם כאשר התברר, כי מורי ההוראה שלהם במדינה הגדולה שבשליטתם, מחסלים פיזית, במחשבה תחילה ובמתכוון, אחד־אחד וקבוצה־קבוצה את כל היהודים, אשר הצליחו לעלות בסולם ההירככיה הפוליטית, האומנותית והמדעית. מספרם לא היה רב בעירנו והשפעת פעולתם המחתרתית – הקומוניזם הוצא בפולניה אל מחוץ לחוק – השפעתם זו על מכלול העניינים בעיר היתה שולית.

לעומתם היה מספר יריביהם הסוציאליסטים מה"בונד" רב למדי. בהשוואה עם הקומוניסטים היו יומרותיהם המעמדיות צנועות יותר והם לא שללו את לאומיותם. להפך, הם הדגישו את יהדותם הסוציאליסטית, אשר לפי פירושם הייתה "יהדות העכשיו", לשונם אידיש – "לשון העכשיו" וארצם – כל ארץ באשר הם שם – "ארץ העכשיו". לכן נלחמו בשצף־קצף בכל הקשור בציונות, לעגו לחלומות התחייה בארץ־ישראל ולשפה העברית וייסדו ופיתחו בתי־ספר באידיש באמצעות הסתדרותם "ציש"א" ("מרכז אירגוני בתי־ספר יהודיים"). בסובאלק לא עלה ביותר הדבר בידם, אך שמענו לא מעט על בתי־ספר אלה בערים אחרות.

אני זוכר במעומעם קטע מנאום פוליטי של אחד מראשי הבונדאים, אדם בעל השכלה רחבה ונואם מוכשר. אנסה לשחזרו:

"...באשר לשפה העברית – אמר – אל תטרידו את המומיה, אל תנסו לשווא לעוררה משנת העולמים, הניחו לה בדממת המוות שלה. היא מילאה את תפקידה. כל הטוב והמועיל שהיה בה נישמר לאחר שעבר גילגול־זמן טבעי, בלשון האידיש ובה הוא חי, היתר – מיותר; יטפלו בה אנשי־מדע, חוקרים, כפי שהם נוהגים בסנסקריט..."

יחסי אני לאידיש היה באותם ימים אמביוואלנטי. מצד אחד אהבתי אותה. בחיי יום־יום אפשר להתבטא בה בצורה, שאי אפשר להתבטא בשפה אחרת כלשהי, לפחות באלה המוכרות לי. אין זאת כי הדבר נובע מן האקלקטיות הבלתי רגילה שלה. היא יודעת ליטול מכל שפה את הרצוי לה ולעכל, לבולל, להטמיע; וכל מלה או ביטוי חדש כזה מתנהג בקרבה מייד כבתוך שלו, מסתגל ללא שהייה לסביבתו עד כי נדמה, כי מאז הבריאה הוא מהווה חלק אורגני ממנה. נוסף על כך, היא היתה שגורה בפי הרוב המכריע של יושבי סובאלק היהודים. ואף זאת אין לשכוח: בשפה זו גדלה ובגרה הציונות המגשימה במדינות אירופה המזרחיות.

ועל אף כל אלה נלחמנו בה, ותוך כדי תענוג השימוש בה דיברנו בה דופי. תחילה חשבתי, כי פחד התחרותה בעברית היא הגורם היחידי לכך, כי אם לא נבלום אותה, לא נצליח להחיות את העברית, אולם עם הזמן התברר לי, כי בשוללנו את האידיש התכוונו במידה רבה לפגוע באפוטרופסים שלה, הרי הם אנשי ה"בונד". האידיש שימשה אותם כסמל לניצחונותיהם הפוליטיים והחברתיים; סמל זה חייבים היינו לנתץ.

כפי שהציונים קשרו את השפה לתקומת העם בארצו, כן הצמידו הבונדאים את שנאת העברית להתנגדותם לשיבת־ציון. לדעתם חייבים היו היהודים להפסיק מנדודיהם – צעד אחד לפני הגאולה! – ולהכריז על ארץ שהותם האחרונה, ותהי

באשר תהי, כעל ארץ מולדתם, על אפם ועל חמתם של עמי אותן הארצות. עליהם לרכז את כל מרצם למלחמה לזכויותי־הם בארצות מושבם, תוך הבטחת מסירות סרווילית, נאמנות "לאומית" וצייתנות למדינה המארחת, בנוסח הידוע "אני קודם־כל פולני, או ליטאי, או פפואני ורק אחר כך יהודי". והרי ברור היה, כי הם אינם רצויים וכי לעולם לא יעניק להם עם המקום יחס טוב יותר, מזה שניתן לזרים נסבלים.

אין זאת, כי יהודים אלה הגיעו אל עברי פי פחת האיבוד של גאוותם הלאומית ופיתחו בקרבם את תסביך העבד הנרצע – אהבתי את אדוני, אני בוחר בעבדות!

היה בין ראשי המדברים הבונדאים בעיר בעל מלאכה אחד, מומחה מעולה במקצועו ומצליח בעיסוקו והוא נואם עממי מבריק. נמשכתי לשמוע את דברי השטנה שלו לציון ולציונות כהימשך הלשון לנגיעה בשן כואבת. שמעתיו פעם אומר שהוא הינו היהודי הלאומי האמתי. הביסוס הרעיוני שנתן לקביעתו זו הפליא אותי בחידוש שהיה בו בשבילי. מאז חלפו קרוב לשישים שנה ולא אתיימר לחזור על דבריו מלולית, אך תוכנם היה בערך זה:

הציונות היא בגידה בעם היהודי. בזמן שההמונים העמלים נלחמים לזכות קיומם בכל מקום שהם בוחרים לשבת בו ולשוויון עם בני המקום, הוכיחו הציונים פחדנות ואזלת־יד כלפי כוחות השחור הסובבים אותם והם דורשים להיכנע להם, לוותר על כל זכויותיהם ולהגר לפינה נידחת באסיה. גם את שפתם, את היידיש, הם אומרים למגר ולהעלות תחתה מן הנשייה, בניגוד לכל כללי ההיסטוריה, שפה ארכאית, שמזמן אבד עליה הכלח.

בדברו על "ההמונים העמלים" השתמש הנואם במונח האהוב על מרעיו "הורופשנה מאסן"; אינני יודע את משמעו־תה של המלה הראשונה, לא במובן האֶטימולוגי ולא בסמנטי, אך באוזני עלה ממנה צליל נחושתיים הכובלים עבדים, אם־כי אני לא ראיתי עבדים כאלה בסובאלק.

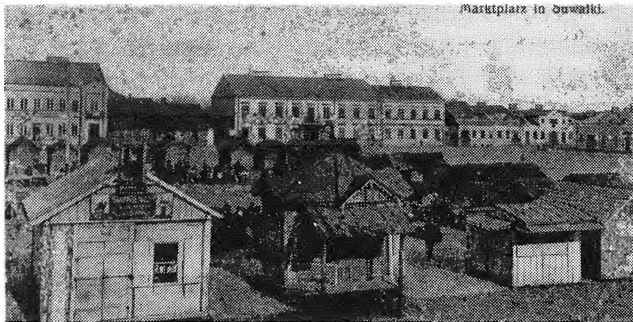
אין בלבי ספק, כי ה"בונד" עלה לעם באלפי קורבנות רבים, אשר הלכו שולל אחר הזיותיהם ונמנעו מלעלות בזמן הנכון לארץ ישראל, גם אם הייתה בידם האפשרות לעשות כן.

היום, למרבה האסון, אין עוד כל סכנה אורבת מצד האי־דיש. היא הוכחדה באירופה יחד עם הדוברים בה, יחד עם העתודה העצומה של בוני המדינה. לבי לה לאידיש הדועכת, אשר תתפוש, כנראה, בעתיד הלא רחוק את המקום, שנועד על ידי אותו נואם בונדאי לעברית ויטפלו בה אנשי מדע ומחקר...

התמזל מזלה של סובאלק והאלמנט הבונדאי בה לא הצליח ביותר להעכיר את אווירתה. על כל פנים, מי שרצה בכך, יכול היה להתבשם באווירתה הלאומית הצלולה, לה אני חב את חובת הנוסטלגיה שלי עד היום: ברוכה את, האווירה, שעשתני ציוני!

ייחודה של העיר

המלה "אמא" טומנת בחובה ייחודיות, אשר אינה ניתנת לתיאור מעשי. אם תשאל בן במה ייחודה של אמו, יש להניח,

השוק העירוני ב־1917

כי ישתפך בתוארי חיבה מופשטים, או כי יענה בחיוך של עדנה: "מה אגיד לך, ומלים אינן מסוגלות להסביר זאת..." דברים קונקרטיים לא ידע להביא. תגובה דומה צפויה גם ביחס תושב לעירו. ביטוי בולט לכך הטביעו בני אודיסה, כשהעניקו לעירם את כינוי החיבה "אודיסה־ממא".

ואף על־פי כן, באשר לסובאלק, אני מוכן להסתכן וליטול על עצמי את המשימה ולהוכיח, לא בדרך רמזים ערטילאיים, אלא בממשותן ובמוחשיותן של עובדות, את יתרונות עירי ואת ייחודה. יתרון הוא במהותו השוואה; את יתרונה של סובאלק אתאר בהשוואה לערים ולעיירות במזרח אירופה, שמספר תושביהן לא עלה על חמישה ריבוא.

ראשון הייחודים נמצא בתחום האסתטי־אקולוגי. תוך כדי פעולתי בבית"ר הזדמן לי לבקר בעשרות ערים ועיירות ברחבי פולין. מצאתי כי המשותף בהן, אם אינני טועה ללא יוצא מן הכלל, היה השוק הממוקם בלב העיר והחולש על כל סביבתו, כאילו הוא מרכז החיים בו וכל הדרכים מובילות אליו וממנו.

לא כן סובאלק. היא לא היתה נעדרת שוק, להפך, היו בה שני שווקים, אלא שאף אחד מהם לא היה ממוקם במרכזה; האחד – למסחר כללי, נמצא במרחק גוש בתים שלם מזרחה מהרחוב הראשי; השני, מעבר לשוק הראשון, אחרי גוש בתים נוסף, והוא היה מיועד למסחר במקנה.

את מרכזה של העיר פיאר הגן העירוני. מיקומו ותפקידו החשוב בחייהם של התושבים, אשר בילו בו או בקרבתו, חלק הגון מפנאָם, שיוו לה אסטתיות מעדנת, הוסיפו לה נופך של נשמה יתרה, והבליטו את העובדה, כי עיר זו לא על הלחם לבדו תחיה.

יפה היה הגן העירוני על ערוגות הפרחים הרב־סוגיים והססגוניים, הפזורים בין כרי הדשא המטופחים והמכוסחים למשעי, על מבוך השבילים המוצלים בין כל אלה, המזמינים לצעוד בניחותא, עקב בצד אגודל לאורך פיתוליהם האין־סופיים, להסתתר ולהתגלות חליפות בין השיחים ופה ושם גם ליהנות מציוצם, צפצופם, שירקוקם של עשרות מיני הציפו־רים בצמרות העצים. על עצים אלה, כולם עצי סרק נשירים, הייתה גאוותו של הגן. אין זאת, כי אבות העיר לא חסכו במאמצים ובהוצאות למיטב הטיפול בהם, לכן הם עלו פאר.

אני זוכר רק אחדים ממיני העצים שבגן: לאורך הגדר הפונה לרחוב הראשי התעלו ערמוני בר. בשלהי הקיץ היו קליפות

פירותיהם הבשלים מתפוצצות בקול צליפה חדה ואגוזיהם החומים והמבריקים, כאילו מורקו בדונג, כיסו את הקרקע. בשל מרירותו היה זה זן ערמון בלתי אכיל. אקלימה של סובאלק היה כנראה קר מדי לטעמו של ערמון תרבותי. בפנים הגן שלטו האֶדר, שאת פריו הירוק החצוי היינו מרכיבים בילדותנו בשתי כנפותיו הדביקות על אפינו והתהלכנו דמויי קרנפים, והטיליה, שאת עליה הצעירים אהבנו ללעוס בעודם ירוקים־צהבהבים, לא בשל טעמם הטוב, אלא מפני שבניגוד לעלי העצים האחרים, לא היו מרים; היו בגן גם בוקיצות, אילות ואשורים וכנראה עוד מינים, שאינני זוכרם. על כל פנים מספר מיניהם וזניהם הספיק כדי לשוות לגן בתקופת השלכת מראה קסמים של צבעים משתנים, כל הצבעים שבקשת, הנקראים בפי הציירים "חמים" – החל בצהוב־כתום וכלה באדום עמוק, כהה.

נופך אסתטי־אומנותי נוסף היה לו לגן העירוני: בתקופות מסוימות במשך הקיץ נערכו בו קונצרטים של מוזיקה קלסית קלה. לשם כך הוקמה במרכז הגן קונכייה גדולה, דיה כדי להכיל בנוחיות את חמישים–שישים נגני התזמורת של גדוד הרגלים הארבעים ואחד, שחנה בסובאלק.

נהוג היה בפולין, שלכל גדוד בצבא היתה תזמורת משלו. לרוב היו אלה תזמורות כלי נשיפה ללא יומרה מוזיקלית רבה, המתאימה לליווי צעידה צבאית, או רכיבת פרשים חגיגית ברחובות העיר. לא כן תזמורת הגדוד הארבעים ואחד, אשר הייתה אחת מתזמורות היוקרה של צבא פולניה. נוסף על כלי הנשיפה המעולים שלה, היו בה כל הכלים להשלמת תזמורת סימפונית מלאה, שהייתה נוהגת להופיע תמורת תשלום לגדוד בערי מרפא נודעות ובמאורעות חשובים בכל רחבי המדינה. שמעתיה ב־1929 בפוזנה, במערב המדינה, כשהתקיי־מה שם תערוכה בין־לאומית גדולה, ולאחר שנים מספר גם באורלובו, מקום קיט על שפת הים הבלטי. הקונצרטים בגן שלנו העשירו את חיינו המוזיקליים.

לאחר שנים אחדות לא הסכימה עוד עיריית סובאלק לממן את הקונצרטים והם הופסקו. הבריות התלחשו, כי גרמה לכך העובדה, שאם כי קהל המאזינים בגן היה תמיד רב, הרי רובו ככולו היה מורכב מיהודים ומצב כזה בעיר, שיהודיה היוו רק שליש מאוכלוסייתה, לא נעם לנבחריה.

הזכרת תזמורתו של הגדוד ה־41 מחייבת מלים אחדות גם על מנצחה, הסגן בצ'ולקה. ספק יהודי, ספק מומר, הגיע לסובאלק עם גדודו וחי בה עם אשתו הנוצרייה במשך כל התקופה שבין שתי מלחמות העולם. קשריו עם החברה היהודית שם היו אפסיים, אולם הוא חזר אל יהדותו לאחר שגורלו זימנו לארץ יחד עם צבא אנדרס, אך בלי אשתו. הוא נשא אשה שנייה, הפעם יהודייה, התיישב בפתח־תקווה והת־פרנס מניצוח על תזמורת מכבי האש המקומית וממשרה חלקית בבית־ספר. פגשתיו בשנות החמישים ברחוב ושנינו שמחנו לפגישה. לכאורה מראהו לא השתנה בעשרים השנים, שלא התראינו, אלא שניטל הברק מעיניו.

ועוד נקודת חן ראויה לציון, אף היא בגן העירוני. במרכז מערה שטוף־אור־שמש, בקרבת הגדר הצפונית של הגן ולא רחוק מגדרה המערבי עמד על משטח עגול, מרוצף אבנים חצובות שטוחות שעון־שמש – פסל יצוק ברזל בסגנון סוף המאה ה־19; הידוע בשם Art Nouveau (אומנות חדישה). על שלוש רגלי צמחים־מסוגננים, מצועצעים, נח כדור ועליו, בשיפוע, צלב קצר־זרועות רחבות ועבות ופניו דרומה. היה זה

הגן העירוני

המקום היחיד בגן (חוץ מהמשטח שלפני קונכיית הקונצרטים) ללא עצים לשם מניעת הצללה שהיתה משבשת את הקריאה על לוח השעון. לאמתו של דבר שימש השעון כמקום פגישה לזוגות צעירים יותר משישמש להורות הזמן. גם שעון זה, כמו הגן בכללו, הוכיח את רגישותם של אבות העיר לערכים אסתטיים חזותיים.

***

קיבלנו מקדמונינו: הכל תלוי במזל, אפילו מדרכה שברחוב. שתי המדרכות ברחוב הראשי שלאורך הגן העירוני, מזלן היטיב אתן ושיווה להן ערך מיוחד. כרגיל: בין השתיים – כביש. בעצם לא היה זה כביש במובנו המילולי, מכיוון שמעו־לם לא נגע בו מכבש. צורת חתכו הייתה קשתית, היה מורם במרכזו ומשתפע בעקמומית אל ירכותיו, שיצרו בינן ובין שפות המדרכה ביבים לניקוז מי הגשמים בקיץ והשלג המומס באביב. הכביש כולו היה עשוי חלוקי אבני נחל עגלגלים, סגלגלים, מהודקים בצפיפות באמצעות פטיש ובחלליהם – צרורות כורכר, או חצץ. עגלת איכרים נוספת על פניו המקומטים־מחוספסים היתה מקישה על האבנים בחישוקי הברזל שפירזלו את אופני העץ, והיתה מרעידה את נוסעיה בטילטולת כבצמרמורת קדחת.

שעון השמש בגן העירוני

המדרכות, זו שלצד הגן היתה מוארת בבוקר ומוצלת אחר הצהרים, זו שממולה – להפך. שתיהן רחבות, שופעות רוגע, מזמינות לצעידה שלווה.

צעידה זו לאורך הקטע שבין שני בתי הקולנוע, "מומוס" ו"אפולו", הלוך וחזור אין ספור פעמים, הפכה למעין פולחן של בני התשחורת המחפשים את יעודם. היה יתרון בקוצר הקטע, כיוון שאיפשר תכיפות רבה של פגישות, של מגעי מבט, וכאשר קרה וזוג כלשהו עבר על כללי הפולחן, חמק מהמסלול המקובל ולא פנה אחורה עם הגיעו לקצה הקטע, אלא המשיך וחצה את "רחוב האיטליזים" דרומה, או את "הרחוב הקר" – הוא אשר שמו הוסב ל"רחוב השלושה במאי" – צפונה, יכולת לראות עיניים נפקחות, גבות מתרוממות בחיוך ובהבנה, כאילו אומרות: יש דברים בגו... הרי הוכחה, כי יש קשר בין תכנון ערים ורומנטיקה.

***

אם ליהודי המקום לא הייתה יד בעיצוב ייחודה הראשון של העיר והוא מרכזה האסתטי, הרי ייחודה השני היה כולו מעשה ידיהם ופרי יצירתיותה של נשמתם, צמאת המוזיקה. אוכלו־סייה של שמונת אלפים נפש, גבר ואשה, למדן ובער, מצאה בקרבה את העוז ואת היכולת להקים בעיר תזמורת סימפונית.

המוזיקה המאורגנת בעיר התחילה, כנראה בדומה לערים ועיירות אחרות, בלהקות "כלי־זמר"ים, שניגנו בחתונות ובארועי שמחה אחרים, אולם אחר מלחמת העולם הראשונה אורגנה בעיר מקהלה עם יומרות אומנותיות. אני זוכר את המקהלה רק במעומעם, אך מוניטין יצאו לה כבעלת רמה גבוהה למדי. ראוי לציין, כי מייסדה ומנצחה, יהושוע חסיד, דרש מזמריה, כי ילמדו סולפג'ו. סגנו של חסיד כמנצח במקהלה, בלכרוביץ', בן למשפחת מוזיקאים מוכשרים, ניסה אחר שנים אחדות להחדיר את לימוד קריאת התווים גם בגימנסיה העברית, בה שימש מורה לזימרה, אך ללא הצלחה רבה. מזמן לזמן צורפו לזמרי המקהלה גם נגנים, אף הם חובבים כקודמיהם: פסנתרן, כנרים, קלרניתן, ששמחו על ההזדמנות של פורקן מוזיקלי. הם שהגו את רעיון ההתאגדות לשם השמעת מוזיקה קונצרטית. מכאן שהמקהלה, היא אשר שימשה כעריסתה של התזמורת.

היו בסובאלק נגנים טובים למדי, אם כי לא רבים. בראשם עמד המהנדס טרוצקי, מנהל תחנת החשמל המקומית, אשר היה לרוח החיה של המוסד החדש. אמנם טרוצקי היה כנר חובב, אך נגינתו לא היתה חובבנית כל עיקר.

עד מהרה פשטה בעיר הידיעה, כי הוועד היוזם של האגודה "הרמוניה" מבקש כל מוזיקאי, החושב את עצמו מוכשר לנגן בתזמורת סימפונית, להתפקד ולהיבחן. עשרות רבות נענו והתקהלו במועדון הסוחרים היהודים, שהיה מעתה לביתה המארח של התזמורת הן לחזרותיה והן להופעותיה הפומביות.

הבחינות והסינון הסתיימו תוך שבוע אחד, אך עברו חוד־שים רבים עד שהוחלט, תוך דחילו ופקפוק, כי התזמורת בשלה להישמע ברבים.

הקונצרט הראשון התקיים באולם המועדון כשהוא מלא

מפה לפה ולאורך קירותיו הצטופף קהל שלא זכה במקומות ישיבה. אם כי מידותיו של האולם היו מצומצמות ומספר המושבים בו לא עלה על מאה וחמישים, הרי אם נשווה את גודל אוכלוסייתה של סובאלק עם זו של תל־אביב יתברר, כי יחסית היה אותו אולם גדול פי שלושה מהיכל התרבות...

איני זוכר את תוכנית הקונצרט הראשון, אך ברור לי, שבקביעתה חייב היה המנצח להתחשב בעובדה, כי לא היה בתזמורת לא אבוב, לא פגוט, לא נבל וכי את תפקיד הוויולות חייבים היו למלא כינורות.

על חסרון אחד התגברה התזמורת בדרך של חריגה מעקרונותיה. כל חבריה היו חובבים, שלא קיבלו תמורת נגינתם כל טובת הנאה חומרית; רק את החצוצרן הראשון שאלו מהתזמורת הצבאית הידועה. היה זה נוצרי צעיר בשם מוזס, רב־טוראי, נגן מצוין והוא מיקצוען לכל דבר. אך מה נלין על כך אנחנו בישראל, המתמוגגים למראה משחקי הכדורסל שלנו, שבהם מתחרים מוזמנים מחוץ לארץ במועדון פלוני במוזמנים מחוץ לארץ במועדון אלמוני?

אין זה ברור, אם הנגינה המעולה גרמה לכך, או הגאווה על עצם ההישג של הקמת תזמורת סימפונית עם שלושים וחמי־שה נגנים, אך הקונצרט הראשון זכה בתשואות בלתי פוסקות ומרוב ההתלהבות הוחלט בו במקום להתחיל בחזרות להופעה הבאה בתוכנית חדשה כבר למחרת היום.

אם כי אני מודה, שבכל הנוגע בסובאלק אני חד־צדדי, משוחד ללא תקנה, ועל אף הלך־הרוח הממוגג שאני נתון בו, כשאני הוגה בה, קונם, שאינני יכול להכריח את עצמי ולהש־וות תזמורת זו לפילהרמונית עם זובין מהטה...

בינתיים חזר לסובאלק אחר שנים של העדרות המוזיקאי המקומי אלתר גוטמן. הוא היה כנר מחונן, בוגר הקונסרווטו־ריון בקניגסברג. לרוע מזלו חלה זמן לא רב לאחר שקיבל את תוארו האקדמאי, אצבעות ידו השמאלית שותקו חלקית ונמנע ממנו להמשיך בנגינה. הוא לא ויתר על פעילותו המוזיק־לית, חזר לקונסרוווטוריון, השתלם בניצוח ועשה חיל הן בהוראה והן בניצוח. טרוצקי, שניצח על התזמורת בקונצרט הראשון שלה, העביר את השרביט אליו ללא כל ויכוחים ואולי אף בהרגשת הקלה והתזמורת צעדה צעד גדול קדימה בניהולו של איש המקצוע.

עד כמה שזכרוני אינו מטעני, הקונצרט האחרון, ששמעתי בביצוע "הרמוניה" ובניצוחו של גוטמן כלל את הקונצ'רטו לכינור של וייניאבסקי עם טרוצקי כסולן.

מלומאנים

אין לי תשובה על השאלה, מאין באה אהבת המוזיקה ליהודי סובאלק. גם אילו הייתה עלי יד הדמיון והייתי מוצאה, הרי שלא הייתה אלא בבחינת ניחוש. לכן אסתפק בקומץ זכרונותי בשדה אומנות הצליל: זמרה שמעתי מינקותי בבית הורי – שניהם ידעו זַמר: מוזיקה מנוגנת שמעתי מפקידה לפקידה בתקופה שהסתיימה עם המהפכה הבולשוויקית בקונצרטים לילדים ולנוער, שהיו מתקיימים בבוקר יום א' בתיאטרון המקומי בעיר סרטוב, עמוק ברוסיה על שפת הוולגה. המוזיקה הכלית הראשונה ששמעתי בסובאלק, לכשחזרנו אליה ב־1920, היתה מלהקת ה"כלי־זמר"ים של שפילברג. משמעו של כינוי עממי זה מעורר חיוך, שיש בו מן הסלחנות לרמה האומנותית, הזקוקה, אל נכון, לסלחנות, אלא שחלילה לנו לזלזל בשפילברג הזקן, שאמנם ניגן בחתונות ובנשפים, אבל חוץ מזה היה מקובל כמורה מעולה לנגינה בכינור ורבים מכנרי העיר היו תלמידיו.

ראשוני הזכרונות המוזיקליים הברורים ביותר שהשתמרו בי שייכים לצלילים מוקלטים. בביתם של הורי ידידי אברהם ודוד שטרן היה גרמופון בעל מגביר קול בצורת משפך ענק, כמו זה שמשמש סמל לחברת התקליטים "היז מסטרס וויס", שהושיבה לפניו כֶּלב, המכיר כביכול את קול אדוניו. היה שם גם אוסף נבחר של כתריסר תקליטים קצרי־נגן, ביניהם נוקטו־רנים של שופן בביצוע פדרבסקי, מַזורקות של וייניאבסקי, הומורסקה, שכל מה שאני זוכר ממנה הוא שמה – "טלטלה על אונייה" ועוד זוטות קלסיות. דוד ואני ישבנו והקשבנו הקשב וחזור והקשב לאותן יצירות, כשבין תקליט לתקליט סובבנו את ידית הארכובה לדריכת הקפיץ. עוד היום, אחר למעלה משישים שנה, אוזני הפנימית שומעת במיוחד את קולו האדיר של שליאפין בלחן של מוסורגסקי לקטע מ"פאו־סט" של גתה בתרגום רוסי מצוין, "הפרעוש":

הָיָה אֵי־פַּעַם מֶלֶךְ;	Жил-был король когда-то,
פַּרְעוֹשׁ חַי עַל־יָדוֹ;	При нем блоха жила.
יָקָר מִכֹּל בַּחֶלֶד	Милей родного брата
הָיָה לוֹ יְדִידוֹ...	Она ему была.

לא ייפלא, אם יצירות אלה הטביעו חותם מסוים על גישתנו למוזיקה.

בשנות העשרים הראשונות בנה המהנדס טישקו, פולני, בעל חנות לחומרי חשמל, את מקלט הרדיו הראשון בסובאלק. מודעות הודבקו בבתי הספר, כי מר טישקו ישמיע במכשיר שלו העברה מתחנת השידור הצעירה בוורשה, אשר תכלול קונצרט ודברי פרשנות על המתרחש בעולם. מילאנו את אולם "רסורסה אוביוואטלסקה" ("המועדון האזרחי" הפולני) וצי־פינו להתגלות הפלא הגדול. במרכז שולחן ארוך, על בימה נמוכה, עמדה תיבת הקסמים ועל גבה רמקול בצורת סימן שאלה. לפניה ישב טישקו כשגבו מופנה אל הקהל ולאוזניו אוזניות. הוא סובב בעצבנות כפתורים מסתוריים והמכשיר הגיב בצפצופים ובחריקות שנמשכו – כך נדמה היה – ללא סוף. הקהל ישב בדממה מוחלטת ובצפייה דרוכה, עד אשר כעבור כמחצית השעה נפסקה הקקופוניה ומתוך הרמקול עלו צלילים כמעט מתקבלים על הדעת, אשר בהפעלת הדמיון אפשר היה לזהותם עם "מפצח האגוזים" לצ'ייקובסקי. למחי־את הכפיים לא היה קץ.

לא חלפו חודשים רבים והמהנדס טרוצקי, מנהל חברת החשמל וכנרה הראשי של התזמורת הסימפונית, התקין בביתו מקלט רדיו בעל עוצמה ומתח על הגגות לאורך שלושה בתים אנטנה כפולת חוטים מקבילים. מאז בקעו לעתים קרובות

מחלונות מעונו צלילי מוזיקה נפלאים. מספר מקלטי הרדיו בעיר הלך ורב ואהבת התושבים למוזיקה ולהבנתה הלכו וגדלו.

אך נחזור לעושי המוזיקה בעיר. אחר ההישג הגדול של הקמת התזמורת הסימפונית באו יוזמות נוספות. בגימנסיה העברית הוקמה תזמורת כלי נשיפה, אך היא לא האריכה ימים. פה ושם קמו להקות של מוזיקה קאמרית, מהן שהגיעו לרמה בלתי מבוטלת. זכורה לי בייחוד אחת מהן, אולי בשל היותה מורכבת משלושה אחים, בני החייט הצבאי ברנשטיין, והם חלוצי מוזיקת הג'ז בסובאלק.

נכון יהיה להזכיר כאן את התזמורת הסימפונית של הגימ־נסיה הממשלתית לנערים, אולם לא לשמה, אלא לשם קביעת עובדה מענינת: מספר התלמידים היהודים בה היה זעיר – שניים־שלושה תלמידים במחלקה, ועם זאת, נגנה הראשון של תזמורתה וכנרה הראשי היה יהודי, ידידי הטוב יצחק פוסטוולסקי, בן למשפחה, שהמוזיקה אפפה תמיד את ביתה:

אביו – קלרניתן, אמו – פסנתרנית, אחותו פסנתרנית אף היא והוא עצמו – מכף רגל ועד ראש מוזיקאי. שליטתו בכלים שונים, נוסף על כינורו וידיעותיו המעמיקות במדע המוזיקה עמדו לו, כשביקש להתקבל לפקולטה לניצוח באקדמיה למוזיקה בווילנה, שהיתה בדרך כלל נעולה בפני יהודים. סופר על קירבת משפחה בין אמו, שמבית רובינשטיין היתה, לאנטון רובינשטיין, המלחין והפסנתרן הרוסי הנודע (ללא קשר עם הפסנתרן ארתור רובינשטיין).

אני נוטל לעצמי רשות לסטות קימעה מנושא הפרק כדי לייחד שורות אחדות לדמות דודו של יצחק פוסטוולסקי, אחי אמו, מרדכי רובינשטיין. יודעי דבר סיפרו, כי אף הוא היה בצעירותו מחונן כמוזיקאי וניבאו לו עתיד מזהיר ככנר וכזמר, אלא ששמיעתו לקתה בסיבוך מחלה כלשהי והוא נתחרש. על אף חרשותו ואם כי לא שמע את עצמו המשיך רובינשטיין לשיר בקולו הערב, ככל שהתבקש בסימנים, קטעי חזנות ואף משירי גולדפאדן וזמנו – את המאוחרים יותר לא ידע, כי לא שמעם עוד. את מרצו ומאוויו העתיק מאז אל האכילה; בייחוד היה כרוך אחר חמין של שבת. משיצאו לו מוניטין בעיר כבר־סמכא אנין־טעם וכרַב־מומחה בהערכת תבשיל זה, היו עקרות הבית של בני משפחתו ושל ידידיו הרבים מזמינות אותו מזמן לזמן לסעודת שבת; בעיקר כדי לזכות בדברי ההלל שלו.

וזה היה מנהגו: משהובא לשולחן מָגֵס מרק העוף וקערות החמין, הגדושה גבוה מעל לפיה, היה יושב בניחותא עד אשר יקבל כל אחד מהמסובים את מנתו, והוא ביניהם; אז־אז היה מקריב את הקערה אל עצמו. בלי געת בתכולת צלחתו הוא, היה דולה מן הקערה כל הבא בכפו המושטת ישירות אליה הלוך וחזור, כל עוד נותר בה כל־מאומה. רק אחר שליחכה כפו את קירותיה ותחתיתה, היה פונה אל צלחתו.

בדיחות רבות התהלכו בעיר על חשבונו; למזלו הוא לא שמען. אחת מהן אמרה, כי אלמלא מחלתו, היינו זוכים במוזיקאי ומפסידים גרגרן מובהק.

***

גם בין התושבים שבעינינו, בני התשחורת, נראו אז כבאים בימים, כלומר בני ארבעים־חמישים, היו מלומאנים אדוקים. שניים מהם אני זוכר ברורות: יהושע חסיד וישראל טומבכר. את חסיד ואת משפחתו היכרתי יפה; מאין ינק טומבכר את מוזיקליותו אינני יודע, אולם כשרון הזמרה הבלתי־רגיל שלו היה ידוע בעיר וכן, כי על אף יחסו הפושר קמעה לענייני דת, מילא בחגים בהצלחה רבה את תפקיד הבס במקהלת בית־הכנסת הגדול. שם יכול היה לפחות לתת פורקן ליצר הזמרה שלו. בקיאותם של השניים באופרות הוכחה לי במקרה ועלתה לידידי ראובן פיינשטיין ולי בליל נדודים; ומעשה שהיה, כך היה:

במסגרת פעולותיה של בית"ר נועדנו עם חבורה די גדולה לצאת עם שחר לטיול. משום מה אמרו גם חסיד וטומבכר להצטרף אלינו. כדי שלא נאחר בהשכמה, הזמין טומבכר את חסיד, את ראובן ואותי ללון בדירתו. שכבנו מוקדם, כיוון שהטיול שלמחרת אמור היה להיות קשור במאמץ רב. אולם יש ומעשים אינם דומים כלל לכוונות – אך כיבינו את האורות ומייד נשמע בחלל הלילה הבס העמוק, המפתיע ביופיו, של טומבכר באריה מתוך ריגולטו. החרה החזיק אחריו חסיד בטנור הלירי, הנעים שלו, ואך סיימו בה, פתחו בדואט נוסף, אריה רדפה אריה, פרלוד רדף פרלוד, כשקולותיהם ממלאים את תפקידי כל הכלים. והשינה מאתנו והלאה. אנו השניים, עייפים, אך לא רדימים, לא הרהבנו להשמיע הגה, לאו דווקא משום הכבוד שרחשנו לאנשים הקשישים מאתנו בחצי יובל שנים בערך, אלא בעיקר מחמת התענוג, שגמענו מלוא נשמו־תינו. למנוחת לילה לא נותרו לנו אלא ארבע שעות, אך דומני, כי לדבקות ולאהבה למוזיקה לא שמעתי כזמרה הזאת לא לפני אותו לילה ולא אחריו.

הגאון שהוכרע

הייתה קירבה בין מנשפחת חסיד ובין הורי. היכרתי יפה את כולם, את יהושע ואשתו ואת שלושת ילדיהם: יהודית, אריה ויוסי. אביו של יהושע וכן סבו – שניהם חזנים – הורישו לו

יוסי (יוסף) חסיד

את קולו הערב ואת להיטותו למוזיקה, אך הוא לא הלך בדרכם. אם כי לא קיבל חינוך פורמלי, רכש לעצמו ידע רחב בתורת המוזיקה, לימד סולפג'ו וניצח על מקהלה – כל אלה לא כקרדום לחפור בו, אלא כביטוי לנטיותיו הטבעיות לאומנות הצליל. לפרנסתו שימש כחשבונאי בבנק הקואופרטיבי המקומי של סוחרי העיר היהודים שנקרא, כנראה מטעמים אטאוויסטיים "הבנק הריגאי". שני עיסוקיו אלה נקטעו לפתע, כשהחליט להקדיש את כל חייו לגאוניותו העולה של בנו יוסי.

מאז ומתמיד חלם יהושע על כך, שצאצאיו יהיו מוזיקאים. הדברים הגיעו לידי כך שהבריות, כולל ידידיו ואשתו, התחילו מלגלגים לעקשנות תקוותיו הדמיוניות. נראה היה, כי המציאות הצטרפה למלגלגים; כי יהודית, אם כי פרטה על פסנתר, לא הצטיינה בכשרון מיוחד ואריה סרב לנגוע בכלי נגינה כלשהו.

והנה בא יוסי וכל חיי המשפחה קיבלו משמעות חדשה.

יוסי נולד מוזיקאי. ראיתיו לעתים קרובות מילדותו ואיני זוכר אותו אלא כשהוא מתופף, מחצצר בכלי דמיוני, או שר. דומני, שידע לזמר לפני שלמד לבטא מלה מדוברת. לתדהמתה של האם התחיל האב ללמדו נגינה בכינור לפני שמלאו לילד ארבע שנים.

כינורו הראשון של יוסי הושאל לו על ידי קרוב משפחה ולא הצטיין באיכותו, אולם יוסי אהב אותו אהבה בלי מצרים ולא הניחו מידיו, אלא כשישן.

משמלאו לו חמש החליט אביו, כי מגיע ליוסי כינור טוב יותר משלו. הצטרפתי אל שניהם בדרכם לחנות כלי הנגינה של פִּין, סמוך לראינוע "מומוס". שמועתו של "ילד הפלא" כבר הגיע אל פין קודם לכן, אך כשמסר לידיו את "רבע הכינור" לניסוי ויוסי החל בנגינה, נשאר פעור פה. לבסוף גמגם משהו כאילו הצטדק על מעשה שטות שעשה וביקש שיוסי יחזור אליו כעבור שבועיים־שלושה:

"אין לי כרגע כינור קטן מתאים לוירטואוז כזה..." אמר.

עברו שבועות רבים עד שבעזרת ידידים הגיע חסיד לסכום הדרוש כדי לרכוש את הכינור המתאים. כשהבאתי ליוסי שוקולד עם ברכתי לכבוד המאורע, אמר לי אביו:

"כשיגיע לגיל עשר, ינגן יוסי באולם גדול, עם תזמורת טובה את הקונצ'רטו לכינור של מנדלסון".

בן תשע היה, כשנבואת אביו התגשמה.

ראשון מדריכיו של יוסי בנגינה היה, כאמור, אביו. יוסי ידע לקרוא תווים לפני שהכיר צורת אות, אולם לא עברה שנה והאב הרגיש, כי דל כוחו מלהמשיך בטיפול בבנו ותפקיד זה קיבל עליו, שלא על מנת לקבל פרס, אלתר גוטמן. גוטמן השקיע בהדרכת יוסי רצון טוב וזמן ללא גבול והילד קלט בקלות ובהבנה, ספג בכשרונו הטבעי וסיגל לעצמו בתרגול אין־סופי כל מה שהוגש לו. לא עבר זמן רב וגם גוטמן נכנע:

"אינני מסוגל להוסיף לו דבר עוד" – אמר.

בווארשה נמצא כנר יהודי, נגן התזמורת הפילהרמונית ופדגוג מעולה, אשר הסכים לבחון את נגינתו של יוסי. הבחינה נמשכה רק דקות ספורות. הפור נפל. האב החליט – מעתה יחיו השניים בווארשה. ללא היסוס, ללא מחשבה תחילה מאין תבוא פרנסתם. אם זהו שדרוש לילד – כן יהי!

היו בסובאלק שאמרו: "יהושע חסיד – טְרוף־דעת!" לעומתו אחרים: חסר לב!" אך לא נמצא איש, שיאשימו באנוכיות. הוא נטש את עבודתו, את משפחתו, את ידידיו וסביבתו ויצא עם בנו בן השמונה אל הבלתי־נודע.

ווארשה, עיר גדולה, עיר עשירה, אך לשניים לא השכילה להציע אלא חדר דל בעליית־גג ופת קיבר. אמו של יוסי, בעלת חנות ובית מלאכה לכובעי נשים, הצליחה בעיסקה כל עוד בעלה היה אתה; משהעתיק את מקום מגוריו, הצטמקו הכנסותיה, ועם כל רצונה הטוב והבנתה למניעי בעלה בהחלטתו החפוזה, לא יכלה לשלוח להם אלא פרוטות – הרי זוג ילדים נוסף נשאר לה בבית!

יהושע היה גא מכדי להסכים לעזרה מקובצת מידידים וממכרים. אמנם מזמן לזמן התחכמו ידידיו והעבירו לו סכומים מסויימים, צנועים בדרך כלל, כביכול כמילגות ליוסי מארגון פלוני או אלמוני, אך לא היה באלה כדי לתקן את המצב – שניהם רעבו ללחם. פשוטו כמשמעו. שמעתי פעם מפיו של חסיד הערה מאלפת על תפיסתו את סדר העדיפויות בעניין הוצאות:

"בחורף קודם הנפט לאוכל. את הרעב אפשר לסבול, באצבעות קפואות אי אפשר לנגן" – ותנור הנפט הפשוט בער בחדרם עד שעות הערב המאוחרות.

יהושע קיבל באהבה את הסבל, ואולי קהו חושיו מלהרגיש בו לקסם צלילי כינורו של הילד, כי לכל המנסה לשוחח אתו באלה היה אומר בהתלהבות:

"כדאי, הכל כדאי... לו שמעת את נגינתו, היית מודה גם אתה כי הכל כדאי".

אולם לזכות ולשמוע את יוסי באותם ימים לא היה קל. יהושע לא אהב להתגדר בו והשתמט מלהשמיעו. האם עד

והופעותיו הלכו ורבו בקצב מהיר. שְמעוֹ יצא ברחבי אנגליה והתחיל מכה גלים אף מחוצה לה. נדמה היה – לא עוד ריש, לא עוד רעב, הנה העננים התפזרו על שמיהם, עוד מעט קט ושמעו של הוירטואוז החדש יצא בעולם כולו...

לא כך פסק הגורל.

פרצה מלחמת העולם. באווירתה לא היה כדי לסייע בטי־פוח גאונים מוזיקליים. אך מה לשניים ולמלחמת עמים, כשבינם לבין עצמם התחולל מאבק מר ואכזר ללא פתרון, אך עם הכרעה – שניהם הוכרעו בו עד כלות על סף הניצחון. האב לא יכול להשלים עם העובדה, כי גמלו שנותיו של בנו, כי דעה ורצון לו משלו, הבן כפר בזכות אביו לרדות בו, לא הכיר לו טובה על מסירותו במשך כל השנים. הוא טען, כי האב קשר אותו אל עצמו בעבותות. האב אמר – עבותות אהבה; אמר הבן – עבותות עבדות; וחייהם הורעלו.

אגדה יוונית עתיקה מספרת, כי הפַסל פיגמליון התאהב במעשה ידיו – פסל שיש של אשה, שלא היה כמוה ליופי. אפרודיטי, נענתה לתפילתו, הפיחה בו רוח חיים ובירכה את זיווגם. בעקבות המיתוס כתב ברנרד שוֹ את הדרמה "פיגמ־ליון", אלא שבה גיבורו הוא אדם בן־זמננו, ד"ר היגינס, אשר הצליח להעלות נערה אנלפביתית מתחתית החברה לדרגת אשת החברה הגבוהה ביותר. נוצר ביניהם מתח רגשי רב; הוא אהב אותה, היא העריצה אותו, אך שניהם נכשלו בהבנת המצב ובתרגום רגשותיהם לשפת החיים. שלא כבמיתוס, בדרמה של שוֹ גלטיאה המודרנית אינה נישאת למטיבה. המחזה מסתיים מבלי לגלות מה עלה בגורלם של השניים. אולם את האפילוג למחזה, שבו מנתח שוֹ את יחסי הגומלין בין היגינס לבת טיפוחיו הוא מסיים במלים: "גלטיאה לעולם אינה אוהבת ביותר את פיגמליון; הוא אלוהי יותר מדי ביחס אליה, מכדי להיות בכלל מקובל עליה".

אם לא תוך הכרה מלאה, הרי בתת־תודעתו ידע יוסי, כי הוא חב לאביו את הכול ולא יכול היה, כנראה, להשלים עם זה; לכן רבו המריבות ביניהם ללא נשוא.

אך בזה לא מלאה כוס תרעלתם. בתחילת המלחמה הופיעו אצל יוסי סימנים מדאיגים ראשונים של חוסר שיווי משקל נפשי; קרה גם שהוא תקף פיזית את אביו. לא חלף זמן רב ונקבעה האבחנה האיומה – נפשו הרגשנית של הגאון הצעיר התפצלה... סכיזופרניה.

האב נפטר בגיל שישים, זמן לא רב אחרי קבלו את הבעת צערם של הרופאים, כי אפסו הסיכויים להחלמתו של יוסי ולחזרתו לכינורו. האם שנות הרעב הרבות קיצצו בשנותיו, או התודעה, כי קרבן חייו היה קרבן שווא? – לא לנו פתרונים. יוסי המשיך את חייו במוסד לחולי נפש. הוא הפסיק מלנגן בטרם מלאו לו עשרים שנה ומת בן עשרים ושבע.

הגימנסיה העברית

הם היו שלושה, הבתים שלי בסובאלק: בית הורי, הגימנסיה העברית, בית"ר.

בית הורי היה שלי מאליו, טבעית, אורגנית. נולדתי אל תוכו, אל חמימותו, מחוסן נגד הגיונות שייכות וספקות זכות.

יוסי חסיד בגיל 16
מימינו אביו יהושע חסיד, משמאלו גב' אדלה קוטובסקי־ואנדיל, פסנתרנית, המלווה הקבועה שלו.

כדי כך קינא לנגינתו? האם רצה לשמור עליה לו לעצמו? הסבר כושל וזדוני זה שמעתי מפי אחד הסובאלקאים, אשר דעותיו החברתיות חייבו אותו להתנגד להתנהגותו "האנטי־סוציאלית" של חסיד. לחסיד עצמו, אם כי הפך לפקעת עצבים, היה הסבר אחר, ענייני ורגוע: אף על פי שקיבל פה ושם הצעות להופעתו הפומבית של יוסי, הן ברסיטלים והן כסולן עם תזמורת, היה עונה בקביעות בשלילה, אף כי הן היו מלוות בתמורה מפתה:

"יוסי לא יופיע טרם זמנו – אמר – לא אמיר את כשרונו בחיים נוחים. אינני מעונין בפרסומו כילד פלא. יבוא יומו והוא יהיה אשר נועד להיות – אחד הגדולים בכנרים!"

בינתים התקדם יוסי בצעדי ענק בכיוון העדנת נגינתו והעשרת הרפרטואר. והנה נפל דבר. בוואַרשה ביקר הוברמן. מורו של יוסי הציגו לפני המאסטרו. תגובתו של הוברמן היתה:

"ילדי, כשהייתי בגילך לא ניגנתי כמוך!"

הוברמן הציע שיוסי יעבור ללונדון להשלמת לימודיו; אף התקשר עם מורה מהולל שם וביקשו לקבל את יוסי תחת חסותו. נראה הדבר, שבקשה כזו מצדו של הוברמן דינה היה כדין צו מעל, כי אותו מורה, לא זו בלבד שהסכים מיד להדריך את יוסי ללא שכר, אלא אף דאג להשיג בשבילו מילגה קטנה מקרן כלשהי.

כאן נותק הקשר בינינו. ידיעות פזורות היו מגיעות אלינו באקראי על הצלחתו הרבה של יוסי. האיסור הקפדני של אביו על הופעות פומביות בוטל זמן קצר לאחר שהגיעו ללונדון

בדומה לכך אין הזרוע מהרהרת בעובדת תלותה בגוף, או בנדיבותו של הלב, על כי הוא מספק לה דם.

מגעי הראשון עם ביתי השני, הגימנסיה, היה צונן וזר: זרות חברתית וזרות לשונית. הדברים דורשים הסבר באמצעות חזרה לבתי הספר שלי, שקדמו לגימנסיה. קוצר ההסבר בא מתוך כורח הנסיבות, כי למרות שבתי־ספר אלה ראויים לפרק מיוחד שלם, אין הם שייכים לכאן גיאוגרפית, לא לסובאלק.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עברה משפחתנו, הורי ואני, לסרטוב שבמרכז הערבה הגדולה בפנימה של רוסיה. הייתי בן שלוש וחצי. כמעט כל יהודי סרטוב היו פליטים, זה מקרוב באו, אם כי לא מחוסרי אמצעים. היו ביניהם רבים מאלה הנקראים "ליטווקים" – יהודי ליטא רבתי וביניהם רבים שרצו, כי ילדיהם יבקרו בגן־ילדים ובבית־ספר עבריים. עם התארגנותם הסכים אבי לבקשתם ובטרם הספיק לסדר את ענייני עבודתו ופרנסתו, אץ בחזרה לווילנה, באותם ימים מסע של קרוב לשתי יממות ברכבת, כדי לחפש גננת ומורה למוסד החדש. הוא חזר עם הגננת בלה והמורה גורֶביץ'. ארבע שנים ביליתי במוסד זה, שבמהלכן גדל והתפתח לחמש מחלקות עם חמישה מורים, עם גורביץ' כמנהל ועם קשר נפשי בין המורים והתלמידים, שהפך אותו למשפחה ציונית מונוליטית אחת. הוא התקיים עד אשר ב־1918 גרמה עבריותו לסגירתו על ידי הקומיסריאט המחוזי לחינוך. בראש הקומיסריאט עמד פסחוביץ', "יבסק" – איש המדור היהודי של המפלגה הקומוניסטית, שעלייתו לגדולה באה לו כתשורה על שנאתו התהומית לכל הקרוב ללאומיות היהודית.

יום אחד נכנס המנהל גורביץ' למחלקתנו בזמן השיעור והודיע לנו, כי עלינו להתפזר ללא כל שהיות ולא לחזור עוד לבית הספר. ה"אוקז" – הצַו – התקבל זה עתה ושני שוטרים חמושים מחכים בחדר המורים למילויו המיידי. דמעות נוצצו מבעד למשקפיו של גורֶביץ'. גיצי רסיסיהן חדרו, נזרעו בנפשו־תינו והעלו, הניבו את יחסנו לקומוניזם.

הסתלקנו מרוסיה כל עוד נפשותינו בנו.

שנת לימודי הבאה עברה עלי בעיירה הליטאית ווירבאלן, שהייתה שייכת לפני המלחמה לפלך סובאלק. למדתי שם בגימנסיה העברית שבהנהלתו של ד"ר יעקב רובינזון, סובאלקאי, משפטן מזהיר, אשר אחר שנים של ניהול הגימ־נסיה נקרא מאחורי מכתבתו למשרה גבוהה בממשלת ליטא ולאחר מכן שימש במשך שנים כיועץ משפטי של האו"ם.

הלימודים בגימנסיה זו היו על טהרת הלשון העברית. בכיתות הנמוכות לא לימדו בזמן ההוא אפילו את שפת המקום – ליטאית. מורי בה היה אברהם־אלי סנדלר, בשבילי דמות אגדית עוד בטרם היכרתיו, כיוון ששנות דור קודם לכן לימד בבית ספרו את אמי ואת אחיותיה, וסיפורי הערצה על דבקותו בהוראה ועל גאוותו על מקצועו התהלכו במשפחה. גם עובדת השתתפותו ב"המליץ" פיתחה בי מנה גדושה של הערצה לדמותו.

***

ב־1920 חזרנו סוף סוף אחר תלאות מרובות לסובאלק. הידיעה הראשונה שהקבילה אותנו עם בואנו הייתה, כי הנה זה לא כבר נוסדה בעיר גימנסיה עברית ואבי מיהר להכניסני בה למחלקה הראשונה.

שמה המלא היה "גימנסיה יהודית קואדוקציונית", כלומר לנערים ולנערות יחדיו. כל המקצועות הכלולים בתכנית הלימודים הרשמית, כפי שנקבעה על ידי משרד ההשכלה הפולני, נלמדו בשפה הפולנית. על כן זכתה הגימנסיה בהכרה בתעודותיה. התוספו לתכנית זו בערך עשר שעות בשבוע ללימודי היהדות: שפה, ספרות, תנ"ך, היסטוריה, ששולבו בשעות הלימוד האחרות. שעורים אלה, ששפתם הייתה עב־רית, הספיקו כדי להקנות, לפחות לתלמידים המעוניינים בכך, ידע לא מעט בלשון העברית.

טבעי הדבר, כי עם תכנית גדושה כזו היה עולנו כבד מזה של תלמידי בתי הספר האחרים, אך קיבלנו אותו ללא ריטון ואפילו ברצון שמקורו בהבנת חשיבותה של המטרה.

תחילה אמרתי לכלול את הגימנסיה שלנו בפרק ייחודיותה של עירנו, אלא שהיו גם ערים אחרות, בייחוד בליטא, שקיימו כמוה גימנסיות עבריות. לכן ייחוד לא היה כאן, אך הישג אדיר היה ללא ספק. אני חוזר ומדגיש, כי כל הקהילה מנתה שמונת אלפים יהודים בלבד. אולם מספר המעוניינים בחינוך עברי הספיק כדי לקיים גימנסיה מושלמת עם שתי כיתות מכינות ושמונה המחלקות המקובלות ועם תריסר מורים לפחות. אף זאת יש לזכור – הגימנסיה התקיימה ללא כל תקציב ממשל־תי, עם תקציב עירוני זעום וללא תמיכה ציבורית; שכר הלימוד היה חייב לכסות את כל ההוצאות. ועם זה בל יטען ספקן ציני, או בעל איפכא מסתברא, כי היא נועדה רק לבני העילית הרכושנית בעיר; כפי שאני זוכר את המצב, היו אלה דווקא בעלי היכולת, שהשתדלו להכניס את ילדיהם לבתי הספר הממשלתיים, בזמן שבגימנסיה שלנו נמצאו, לצד בני המשפחות הציוניות המובהקות שמכל השכבות החברתיות, בעיקר בני משפחות מצומצמות אמצעים. אף היו מקרים, ולא בודדים, שהורים אשר קצרה ידם מלשלם את מלוא שכר הלימוד קיבלו הנחות ניכרות, כתוצאה משיתוף פעולה מלא מצדו של מנהל הגימנסיה, המהנדס בנימין עפרון עם מספר הורים, שפעלו כעין וועד הורים, ביניהם אלחנן סוחובולסקי וד"ר נפתלי סטרופולסקי.

ובכן נקלעתי לתוך החברה החדשה, בין ילדים בלתי מוכרים לי ולתוך צלילי הפולנית, שפה, שלא ידעתי בה מלה, אף לא את אותיותיה הלטיניות השונות מהרוסיות, הקיריליות. הוא אשר אמרתי – זרות חברתית וזרות לשונית. אולם על שתיהן התגברתי חיש־קל. קניתי לי חברים רבים, מהם שהלכו לעו־למם, מהם הקרובים לי קרבה הדוקה עד היום. אף את השפה הפולנית השגרתי לי על נקלה. אשר לעברית – מעולם לא התקשיתי בה ואל הגימנסיה הגעתי עם מטען די גדול של ידיעות בה. אלא שבארבע תקופות בחיי דברתי ולמדתי חליפות בשתי הברות: האשכנזית והספרדית. עד גיל שמונה, בסרטוב שברוסיה הייתה זו האשכנזית; בשנת הלימודים שלאחר מזה, בליטא – ספרדית; בשלוש השנים הראשונות בגימנסיה בסובאלק – שוב אשכנזית והחל ב־1923 – סופית

ספרדית. אולי יש באלה מסימני המאבק, שבין הגישות הפילנטרופית וההגשמתית שבציונות. מי שחלם על הארץ כאידיאה בלבד, אפלטונית, ואף תרם לקרנות הציוניות, לא הרגיש בצורך להמיר את ההברה שהורגל בה. לא כן מי שהיה מוכן לנתק את קשריו עם הגלות, הלכה למעשה, ולעלות. לא נעלמו ממני תופעות המוכיחות לכאורה את ההפך מזה, למשל – ביאליק, שעלה ארצה עוד 1924, שמר בקנאות על הברתו האשכנזית עד למותו ב־1934. אולם דיון בסיבות לכך היה מסיט אותי במידה יתרה מנושאי.

***

הנוסטלגיה, כמוה כפני הים, גואה ומשתפלת, משתטחת ועולה – אדווה־גל־מישבָּר, הכול בהתאם למידת עצימותה. כשאני חושב על המורים שלי במקצועות היהודיים, היא גואה בקרבי. ההבדלה בין מורים אלה ובין מורי המקצועות הכלל־יים אינה מותנית במידת חביבותם או בכישוריהם המקצוע־יים; היו ביניהם טובים יותר וטובים פחות, מסורים יותר או פחות לתפקידיהם, אולם הראשונים נשאו מסר מיוחד, הפיחו נשמה יתרה בלימודים, אני רואה אותם אחד אחד – כולם ממלאי שליחות ודמויותיהם מפעימות את לבי – הגננת בלה והמנהל גורֶביץ', בסרטוב, אברהם־אלי סנדלר בווירבאלן. נכון – שלושה אלה אינם שייכים לעירי והסתננו כאן בלי משים, אך הרי הנוסטלגיה היא שלי, פרטית, לכן אני מקווה, כי העורך האדיב ישאירם במקומם.

אשר לסובאלק – לדרברג, רוטברג, שמוביץ' וד"ר ברטיש – ארבעתם הגיעו לסובאלק מחוצה לה, אך הם זכאים להיכלל בה לכל הדעות בשל השפעתם הרבה על תלמידיהם הסובאלקאים. בייחוד התערו בינינו כליל, כאזרחים ממש, לדרברג ושמוביץ' וראויים הם שיוקצה להם מקום מכובד בזכרוננו.

את רוטברג לא כללתי בין אלה, אם כי היה בקיא וידען ויחסי האישיים אתו היו טובים יותר משהיו עם האחרים, אך הוא לא הצליח להטביע בנו את רשמו, כי חסר ברק כלשהו, אפרורי היה, מעולם לא התלהב ולא הלהיב ובשל מבטאו החפוז והקשה במקצת הוצמד אליו שם־הלוואי "פרפל". אשר לד"ר ברטיש, לא הספקתי לספוג ממנו די הצורך, כי הוא בא אלינו רק בשנתי האחרונה בגימנסיה שלנו, אך במובן ההשכלה הכללית לא היה דומה לו בבית ספרנו. הוא היה בוגר בית הספר הנודע של צבי פרץ חיות בווינה והיה דוקטור לפילוסו־פיה. אצלנו לימד היסטוריה של עם ישראל. הודות לו התברר לי בפעם הראשונה, כי היסטוריה היא משהו הרבה יותר מכרוניקה, ובמשך עשרות השנים שלאחר מכן, בהן ניסיתי להתעמק בלימוד היסטוריה של אומנות, זכרתיו לא פעם בחיבה על דרכו לגלות תלות בין מאורעות, שלכאורה לא היה קשר ביניהם ולהצביע על השפעות של עולם הרוח על עולם החומר, לא רק כפי המקובל – להפך.

אם כי תפיסתו הציונית של הרצל לא הייתה לרוחו, כי בהיותו איש ברית־שלום דגל במרכז הרוחני של אחד העם, ידע להעריך ולהסביר את נורדאו, ולא רק את נורדאו הסופר, אלא גם את נורדאו הציוני. אני חייב לד"ר ברטיש תודה גם על הערתו המקרית לכאורה בדבר השפעתו העמוקה של הפסיכיאטר והקרימינולוג לומברוזו, יהודי איטלקי, על נורד־או, בייחוד בספרו "הגאון והטירוף". סקרנותי להכיר את היצירה, שהשפיעה על הענק נורדאו גברה על עצלנותי ואחר שנתיים מצאתי בפראג את "הגאון והטירוף" וקריאתו, אם כי לא היתה קלה, העשירה את רוחי.

השניים שנותרו, לדרברג ושמוביץ' היו בעיני לסמל של הזדהות עם חומר הלמידה, בייחוד עם הספרות העברית של תקופת ההתעוררות הלאומית, שהיתה קרובה ביותר גם ללבי. ואף על־פי כן אני חושש, שאת סבך היחסים שבין השניים וביני לא אצליח להתיר, לא להסביר את טעמם, כי איך אסביר דבר, שאינני מבינו בעצמי?

אהבתי אותם והרגזתי אותם, ביקשתי קירבתם ודחיתים בכל מלה ובכל תנועה. הם מעולם לא קבעו לי ציונים רעים, אך יחד עם זה לא הביעו שביעות רצון. הטענה החוזרת הייתה: "אתה מסוגל לתת יותר ואינך רוצה!"

לדרברג, שרגזן היה מטבעו, היה מסלק אותי מהכיתה כל שני וחמישי. הקריאה "יודקה צא!" הפכה לאמרת־כנף בפיו. פעם גורשתי בשל האות יוד, שהכנסתי אחרי הגימל במלה "גינוי". באותם ימים נחשב הדבר לשגיאה גסה – הנשמע כדבר הזה – לא להבדיל בין חיריק גדול לחיריק קטן?... כשנפגשנו כעבור למעלה משלושים שנים באחת מפגישות הסובאלקאים, הזכרתי לו את המקרה והערתי:

"אילו הייתי כותב היום אותה מלה בלי יוד, היית ודאי שוב משלח אותי מהכיתה, כיוון שבינתיים החליטה האקדמיה, כי בכתיב חסר הניקוד מחייב הכתיב המלא "גינוי".

שנינו צחקנו, אך היה בצחוק הזה משהו מן הצער, על כי בשנים הרחוקות ההן לא ידענו לגלות את החיבה, שהיתה קיימת בינינו הדדית ונסתתרה.

ועוד מעשה, שנשמר בזכרוני: לדרברג נפצע ברגלו והיה מרותק למיטתו. חבורה מבני כיתתנו החליטה לבקרו בביתו. התקבלנו בלבביות רבה. בצאתנו, ואני – "המאסף", אמרה לי אשתו (אף היא דיברה עברית רהוטה!): "אחרון אחרון חביב" והוסיפה בלחש ובחיוך:

"אגלה לך סוד – אתה לו היקר בתלמידיו".

לא היה גבול לאושרי, אולם החספוס ביחסינו נשאר כשהיה.

יחסי עם שמוביץ' היו לאין שיעור סבוכים יותר. כאן התוספה למתח ולרוגז מנה גדושה של מרירות, שאינני יודע מה מקורה. אולי היא נוצרה בעקיפין, בתהליך מסתורי שבנפש, כתוצאה מהעובדה, שהזוג שמוביץ' היו מבאי ביתנו והכירותם עם הורי קדמה לבואם לסובאלק. היא היתה בתו של אברהם־אלי סנדלר הנודע מווירבאלן ולמעשה שמוביץ' הוזמן לגימנסיה בהמלצתם של הורי.

לא ציפיתי ליחס מיוחד מצדו בשל קירבה זו. מעולם לא הייתי זקוק ליחס כזה, אך הייתה לי תמיד הרגשה, שדווקא בשל הקירבה הוא מקפח אותי. מעולם לא שמעתי ממנו מלה טובה, גם כשהיה מפזר שבחים על ימין ועל שמאל על הישגים פחותים משלי. בייחוד קומם אותי נגדו המעשה הבא: נדרשנו

לכתוב בכיתה חיבור חופשי לשם מבחן, כלומר, על כל תלמיד היה לבחור בנושא לפי רצונו. כנראה, כי גם כאן רציתי להקניטו ובמקום סיפור מעשה כלשהו היגשתי לו שיר. ציפי־תי בסקרנות לתוצאות: איך יגיב על מעשה יוצא דופן כזה? כשהוחזרו לנו גיליונות המבחן, מצאתי מתחת לשיר את הציון "4", שמובנו – "טוב" ולצדו הערה: "זהו לעת עתה ציוץ, מי יתן, ואשמע עוד ממך קול בעל עוצמה". היום נראה לי, כי תגובתו היתה סבירה, אולי אף נדיבה. אינני זוכר אותו אלתור, אך אין ספק בלבי, כי לא היה זה הישג באומנות השירה, ואני עצמי הייתי כנראה מודע לכך גם אז, אך לא נגד ההערה טענותי, אלא נגד עצם קביעת ציון מספרי קר לשיר. הרי המורה עצמו לימד אותנו, כי שיר נכתב בהשראה ולא בידע וכי הערכה בציון מספרי ניתנת רק על ידע. התוצאה הייתה, שמאותו יום לא החלפתי עם שמוביץ' מלה אחת, חוץ מתשובות הכרחיות על שאלות ישירות בזמן השיעורים ואף אלה לא היו רבות.

ברור לי, שאני מנסה למצוא צידוק ליחסי אל שמוביץ' וכי אני חייב להודות על חטאי כלפיו. היה בי איזה דחף פנימי להרגיזו גם כשהרגשתי, שאינו ראוי לכך; אך לא יכולתי לשלוט בעצמי.

אינני מסוגל להעריך, מי מהשניים, לדרברג, או שמוביץ', היה מורה טוב יותר, בעל ידיעות רחבות או מעמיקות יותר; למדתי רבות משניהם ואם, לפי הרגשתי, שמוביץ' העניק לי יותר, הרי ייתכן, כי הסיבה נעוצה בהבדל שבגילי – שמוביץ' הוסיף ללמד אותנו במשך שנתיים אחרי שלדרברג עזב את סובאלק ועלה ארצה. גיל זה, שש־עשרה ושבע־עשרה, בשל יותר ופתוח יותר לתפיסת המופשט, אך ייתכן, כי אין זו הסיבה כולה.

אהבתי את שיעוריו של שמוביץ', את הסבריו, את ניתוחיו, את דרכו בהגשת החומר, שמצד אחד השאירה לתלמידים כר נרחב לחשיבה עצמאית ולהבנת שירה בכלל ומצד שני איפש־רה להם ללכת בעקבות מחשבותיו ולחדור יחד אתו אל נפש היצירה ועל הכול – להזדהות עם יוצרה.

מצאתי כי אינני יחיד הזוכר עד היום את השיעור, שבו קרא וניתח שמוביץ' לפני הכיתה את "בעיר ההרגה" של ביאליק. ברגע מסוים לא החזיק מעמד, פרץ בבכי מר, ללא מעצורים ולא התבייש, ולא התנצל ולאחר שנרגע המשיך בקריאה. אני מניח, כי יימצא ציניקן, שיאמר: סנטימנטליות, דרמתיות! לא הא ולא דא! הבכי לא בא עם התיאור של הזוועות, האונס והשחיטה, אלא בקטע, המתאר את עֵדֵי הזוועות –

"בְּעָלִים, חֲתָנִים, אַחִים, הֵצִיצוּ מִן הַחוֹרִים...

....

שָׁכְבוּ בְּבָשְׁתָּם וַיִּרְאוּ – וְלֹא נָעוּ וְלֹא זָעוּ,

וְאֶת עֵינֵיהֶם לֹא נִקְּרוּ וּמִדַּעְתָּם לֹא־יָצָאוּ –"

זו אינה סנטימנטליות, זהו מרד. מרד בהשפלה ובניכר, מרד להחזרת הכבוד הלאומי. קריאה זו למרד נספגה יפה, ביודעים או בלא יודעים, בין רובם של תלמידי הגימנסיה, אשר הפכה למעוזה של הציונות בעיר.

את כל לבו מסר שמוביץ' למקצועו – תחביבו־שליחותו – ההוראה. ויש אומרים, כי עם כל שיעור מסר גם חלקיק מלבו, עד שיום אחד אזלו החלקיקים והוא נפטר משבץ לב, כשהוא בראשית שנות הארבעים שלו.

***

מבעד לפרגוד הזמן שחלף אני רואה במעומעם את רוב מורי המקצועות הכלליים שלנו, לכן מוטב לוותר על תיאורם, שמא יימצא מסולף.

אחד מהם התמקם איתן בתודעתי – מנהל הגימנסיה, בנימין עפרון, שלימד אותנו מתימטיקה. אם כי ההוראה הייתה לו רק עיסוק צדדי, מילא את תפקידו בה כהלכה. ציון גבוה יותר לאין ערוך מגיע לו על ייסודו את הגימנסיה ועל דרכו בניהולה.

יליד עיירה שבמחוז גרודנו, בוגר בית הספר הטכני הנודע "וואוולברג" בוורשה ואוניברסיטת ליל בצרפת, אדם פיקח, רב־פעלים, מארגן מוכשר ושתלטן. אלא ששתלטנותו זו נבלמה על ידי אשה אחת, אשתו פאולינה. לפניה היה מרכין ראש, כאילו הרגיש בנחיתות מוצאו מעיירת הספר הקטנה לעומת רום מוצאה של ילידת וארשה הבירה. לא פעם קרה, שעצם עיניו מראות את מעשיה, גם אם אלה לא תאמו כלל את השקפותיו ואת עקרונותיו.

היו שהאשימו את עפרון ברדיפת בצע ואמרו שבא לסובא־לק כדי "להיבנות בה", בייחוד הרבו לטעון כך אנשי ה"בונד" וה"פולקיסטים", שהלימוד האינטנסיבי של עברית היה לצ־נינים בעיניהם. אינני יודע, אם הגימנסיה הביאה לו רכוש גדול; אני נוטה להאמין, כי המציאות היתה רחוקה מזה, אך לעומת זה אין ספק בדבר שהגימנסיה מייסודו ובהנהלתו הביאה ברכה רבה ליהודי העיר ובעיקר לנוער שבה.

עפרון היה ציוני, קורא וכותב עברית. מעולם לא שמעתי מפיו מלה עברית מדוברת. בשנים הראשונות לישיבתו בסובא־לק לא הבליט את דעותיו ולא היה מעורה בחיים הציבוריים־היהודיים בעיר. הדגשת פולניותו היתה עשויה לדעתו להקל את ביסוס מעמדה של הגימנסיה בעיני השלטונות. במרוצת הזמן שינה את דרכו ואפילו הרבה להופיע ולנאום באידיש באספות ציוניות, כשהוא מגלה כשרון רטורי בלתי מבוטל. היה פעיל ב"אורט" המקומי כחבר הוועד הציבורי שלו, על אף העובדה, שבית ספרם היה נתון להשפעת ה"בונד" והלימודים התנהלו בו באידיש.

פוליטית היה שייך לפלג הראדיקלי של הציונות הכללית "על המשמר". עובדה זו הקימה כעין חיץ עדין בינו לבין הרוב המכריע של ציוני סובאלק בגיל העמידה, שהיו שייכים, רובם ככולם, לפלג השני והוא "עת לבנות".

נאמנותו ל"על המשמר" מסבירה את היחס הקריר, בו נתקלה מצדו "בית"ר" בתחילת צעדיה ב־1927. הוא היה מבכר לראות את חניכיו בתנועת נוער אחרת, אולם קרירות זו לא עברה מעולם את הגבול לעוינות. להפך, בסופו של דבר בית"ר נהנתה במידה לא קטנה מטובות הנאה, שהפיקה מהגימנסיה. היו לכך שתי סיבות: האחת – חושו הבריא של

עפרון וגישתו הפרגמטית לבעיות הורו לו לקבל את עובדת קיומה של בית״ר בגימנסיה ולא לפעול נגדה, מכיוון שכל התנקשות באירגון זה הייתה נידונה מראש לכישלון. והסיבה השנייה – קיומה של הגימנסיה היה תלוי בהכרת הרשויות ברשמיות של תעודותיה, בייחוד של תעודות הבגרות שלה. הממשלה, שהיתה נתונה בפחד תמידי מפני שכנתה המזרחית ומשטרה, השגיחה בשבע עיניים לבל יחדור הקומוניזם לבתי הספר הפרטיים והייתה מבטלת את הכרתה בהם מייד עם היראות ראשוני סימניו. עפרון סבר, כי בית״ר פעילה וחזקה תסייע בצמצום הסכנה.

ביחסים שבין הגימנסיה ובין קן בית״ר בסובאלק נדון בפרק הבא, אולם את אשר יגור המנהל במשך השנים בא בקיץ 1929 וזכויותיה הממשלתיות נשללו בתואנה, כי הקומוניזם פשט בה. אכן היתה זו רק אמתלה, כי מספר התלמידים שנתפסו לקומוניזם היה זעום; אם איני טועה הוא הגיע באותה שנה בכל בית הספר לארבעה–חמישה, שניים מהם היו מחברי הטובים.

אם כי הגזרה בוטלה כעבור שנה אחת, קיבל אותה עפרון כמהלומה כבדה, בייחוד כשבעומק נפשו ידע, כפי שברור היה לרבים מאתנו, כי בפנייתם של נערים אלה לשמאל הקיצוני היתה במידה מסויימת ידה של אשתו.

היא היתה מורתנו להיסטוריה כללית. אשה תרבותית, שקראה לא מעט. אך כשרון הסברתם של תהליכים היסטוריים, לא היו מסגולותיה הבולטות.

היתה לה הופעה של מטרונית; היה לי רושם, כי היא שיוותה לעצמה הופעה זו במודע ובמתכוון, אם כי לא חסרה לה גם מידת קוקטיות דקה, שהתבטאה בעזרת תנועות ידיה העדינות וקווצות שערה, שהיו מתמרדות פה ושם וגולשות ממקומן המיועד להן בתסרוקתה. היו לה הליכות מנייריסטיות, גינונים, הנהוגים אצל גבירות וארשה, החושבות עצמן למשתייכות למעמד שמעל לבינוני, בייחוד בין הנוטות להתבוללות. כל מה שביטא פולניות היה קרוב ללבה.

קשה היה לה, לפאולינה עפרון, להתאקלם בסובאלק. משכילי העיר היהודים, שבגרו טרם תחייתה של פולניה, ספגו מן התרבות הרוסית ואפילו הגרמנית הרבה יותר משקלטו מהפולנית. לכן לא קל היה לה למצוא לעצמה חברה לטעמה. לדידה היתה השתקעותם בסובאלק בבחינת ירידה בלתי נסבלת, היא קיבלה אותה כהכרח, שבצדו עלבון למעמדה. ומכיוון, שלא היתה מוכנה עדיין להפנות את התעניינותה ואת מרצה לבעיות החברתיות של יהודי המקום, החלה להשתעשע ברעיונות, הנקראים בלשון סגי־נהור ״מתקדמים״. אלא שלגביה הם לא היגיעו מעולם לגיבוש רציני כלשהו ויצאו לה מוניטין חשאיים של קומוניסטית טרקלינית, ״סלון־קומוניסטית״.

לרוע המזל היו לשעשוע שלה תוצאות חמורות למדי. אינני מטיל ספק ביושר כוונותיה, כשמפקידה לפקידה הייתה מזמנת קבוצת תלמידים לשיחות ״מרחיבות אופקים״, אם כי עובדה היא , כי קבוצת תלמידים זו לא כללה מעולם חברי בית״ר מאורגנים, או ציונים מוצהרים אחרים. כמו כן אין ספק בעובדה, שגישתה הפשטנית־רומנטית לבעיות החברה, הנאיביות שבפולחן השיוויונות והחופש המדומים שבהטפותיה, השפיעו על שני חברי למחלקה, שפנו לקומוניזם, נחשפו על ידי הבולשת ובעטיים נשללו הזכויות מהגימנסיה.

הייתי נתפס לנאיביות לא פחותה מזו שלה, אילו סברתי בהחלטיות, שבלעדיה לא היו השניים מגיעים להשקפותיהם, כפי שהגיעו, אך כיוון שמצדה היה זה רק שעשוע אינטלקטואלי, אין ספק, כי הלם המשבר של שלילת הזכויות לא פסח גם עליה, להפך, הוא ניער אותה כהלכה והביא שינוי מוחלט במעשיה וביחסה לנעשה סביבה.

שלילת ההכרה הממשלתית בגימנסיה באה בדיוק באמצע תקופת ישיבתם של העפרונים בסובאלק – עשר שנים אחר הגיעם ועשר שנים לפני חיסולו המר והנמהר של יציר כפם. לאחר אותו משבר ב־1929 לא היה לי עוד קשר עם הגימנסיה וכל מה שאני יודע על קורותיה מאז, מפי השמועה אני יודע; אך מסיפוריהם של יודעי דבר מסתבר, כי הגברת עפרון החלה להתעניין התעניינות יוצרת בבעיותיהם של התלמידים.

היא ארגנה קבוצות של הורים, אשר סיפקו בבית הספר ארוחות מזינות לתלמידים מעוטי יכולת; בשיתוף רופא הגימנסיה, ד״ר סטארופולסקי, היתה מזמינה הורים לשיחות על בעיות בריאות והיגיינה של ילדיהם. כשיוזמתה קיבלה ממדים רחבים מדי בהשוואה עם האפשרויות המצומצמות של הגימנסיה וההורים, הצליחה בהשגת תמיכה לפעולותיה אלה מוועד הקהילה וכדי שייקל לה מאבקה התדיר עם הקהילה על גובה התמיכה ועל קביעותה, למדה לדבר אידיש ואף מצאה בה עניין. נוסף על אלה קרה דבר, שלא הייתי מעלה על דעתי את אפשרותו – היא הצטרפה לאירגון ״ויצו״ המקומי והייתה חברה פעילה בו.

אולם כל זה שייך לעשור השני; הזמן שאנו עוסקים בו כאן, העשור הראשון, היה עשור של התנכרותה להווי הלאומי היהודי.

מה גרם ליחסים מחוספסים בין שנינו, איני יודע, אך הם היו מתוחים, נעדרו הבנה ואף רצון להבנה וזה בניגוד גמור ליחסי עם בעלה, שהיו בדרך כלל יחסים של אהדה הדדית.

בין ההתנגשויות שבינינו ארעה אחת כשהייתי תלמיד המחלקה החמישית, או השישית, והיא מאיירת יפה יחסים אלה.

משום מה דרוש היה לנו תאריך, שבו למדנו פרק מסויים בהיסטוריה. קשה היה להיזכר. פתע מצאתי רמז ואמרתי:

״אני זוכר, זה היה ביום שכהן ביקר אצלנו״.

פניה של המורה חוורו מכעס וקולה רעם:

״איך אתה מעז להתבטא בחוסר נימוס כזה? האם על חבר שלך דיברת? פאן דוקטור יקוב כהן ולא כהן!״

המשורר יעקב כהן היה באותה תקופה מבקרן הרשמי של הגימנסיות מהסוג שלנו. ביקורו אצלנו השאיר עלי רושם רב; היתה זו הפעם הראשונה שראיתי לפני משורר גדול בחיים. כשנאם לפנינו שתיתי בצמא כל מלה שיצאה בפיו. והנה נזיפה חמורה כזאת דווקא בקשר עם הדמות, שהיתה כה נערצת עלי!

רתחתי מרוגז, אך שלטתי על עצמי ואמרתי בשקט מוגזם, שלא הייתי רגיל לו:

"האם מותר לי לשאול דבר מה?"

"שאל מה שתרצה, אבל אם תוסיף להתחצף, אסלק אותך מהמחלקה".

"מי כתב את "פאן טדיאוש"? – שאלתי.

"מה השטויות האלה? ברור, מיצקביץ'"

"זה העניין" – אמרתי – "לא פאן פרופסור אדם מיצקביץ' (הוא היה פרופסור לספרות סלווית בסורבון, בפריז), אלא פשוט – מיצקביץ'".

אין זאת, שכאן הרמתי קצת את קולי:

"בשבילי כהן הוא משורר לאומי דגול והוא אינו זקוק לשום תואר נוסף, בדיוק כמו מיצקביץ'".

צנחתי אל מושבי בתוך שקט כה דחוס, עד שנדמָה לי, שלא היה עוד כמוהו במחלקה. הגברת עפרון לא ידעה, כנראה, איך להגיב, גון פניה הפך מחיוורון־סיד לסומק עמוֹק. היא נטלה את ספריה משולחן במתה, אספה את קיפולי שמלתה ויצאה מן החדר.

אינני זוכר, איך התייחסו חברי למאורע; דומני, שלא אמרו לי דבר. אני מניח, שפשוט ריחמו עלי – הנה כרה לעצמו בור – אמרו לעצמם – והוא עומד ליפול בו, כי היא לא תבליג ותדרוש את גירושו מבית הספר.

בהפסקה נקראתי אל חדרו של המנהל. הוא ציווה עלי לשבת. עברו דקות אחדות עד שפתח; ומשפתח, צעק. ולי היה ברור – לא מתוך גאות כעסו הוא צועק, לא מהתרגשות יתרה, אלא בכוונה תחילה, מהחלטה תועלתית; אילו היה רוגזו כן, היה אומר מה שרצה לומר בקצרה, בשקט, בהחלטיות, אבל הוא הרבה במלים והגביה קולו, כאילו רצה, שיישמעו מחוץ לכתלי חדרו:

"התנהגותך היא למטה מכל ביקורת, אתה מרגיז את המורים ומתחצף כלפיהם, אני מתרה בך, כי סופך יהיה מר, אני לא אוסיף להיות לך למגן!"

כל זה נשמע לי מלאכותי ובלתי רציני. הפחד היה ממני והלאה. במעמד זה הוא לא ירע לי ולא יעוות דין. לפתע הנמיך קמעה את קולו:

"האם אתה חייב תמיד למרר את חיי? מה תענוג אתה מוצא בהתגרויותיך? ולמה נטפלת דווקא אל הגברת עפרון? לך מכאן, ושלא תישמע עוד בכותלי בית הספר מלה אחת על כל העניין!".

העמדתי פנים של ניזוף מסכן, אך ניע קליל בשפמו העבות של המנהל עפרון גילה לי את סודו, כי בסתר לבו נהנה גם הוא במקצת מעצם המאורע. אני מצדי הבנתי את הרמז שבדבריו האחרונים ולא גיליתי את נימתם אפילו לחברי.

***

מעולם לא גורש תלמיד מהגימנסיה שלנו, לפחות בתקופת לימודי בה. גירוש כזה, אילו קרה, היה ללא ספק בבחינת נפילה לבור עמוק ולא רק בשל אי הנוחיות של חיפוש בית־ספר אחר, הטלטול אליו וההוצאות המרובות הקשורות בכך, אלא מכיוון שבגימנסיה זו היה לנו טוב. היה בה עניין רב, נדמה לי שמעולם לא הורגש בה שיעמום; שלטה בו רוח, שדרבנה לפעלתנות.

קשה לקבוע מה או מי גרם למצב עניינים זה; קשה לי להניח, כי התודה מגיעה למורים, עם כל רצונם הכן להעביר ידע ולפתח ערכים; אינני יכול להיזכר ביוזמה כלשהי מצדם בכל הנוגע באירגון נוער, או בחוג לנושא חוץ־תכניתי מסוים, או בהפגנת עניין בגוף כזה לאחר הקמתו. יצא מכלל זה רק החוג הדרמתי, שאמנם נוצר על ידי תלמידים, אך אומץ ונוצל לא פעם על ידי המורים.

נראה הדבר, כי קיום שתי תוכניות לימוד מקבילות בבית הספר, אחת כללית ופולנית בשפה אחת ושנייה יהודית לאומית בשפה אחרת, היפרו זו את זו, השלימו זו את זו ויצרו מימד נוסף בתודעתו של התלמיד, בדומה לסטריאוסקופ, המאחד אופטית שתי תמונות לאחת ומוסיף להן עומק ובהירות. בית ספרנו העניק בלא ספק לתלמידיו את הסיכוי לתפיסת עולם רחבה יותר, עשירה יותר, מבית־ספר סטנדרטי. אולי מכאן הנהייה לפעלתנותנו. אולם נוסף על כך מתקבל על הדעת, כי את שְאוֹר החיים התוססים סיפק לעיסת השיגרה הלמידתית גרעין של תלמידים, בעלי יוזמה יוצרת, טבעית. אלה השפיעו על סביבתם ועוררו את חבריהם ללכת בעקבותיהם בחיפוש תדיר אחר מטרות ערכיות, אסתטיות ואפילו פוליטיות, כדי לכוון אליהן את מרצם הגואה עד לגלישה.

אני מוכן לקבל את ההנחה, כי בכל הנוגע בקביעת כיוון חברתי ופוליטי, לא היו ההשקפות מבוססות על מחקר עיוני או על מחשבה מעמיקה, אלא נבעו על־פי הרוב מאווירתו של בית אבא, מגירסא דינקותא, מנטיות אינסטינקטיביות ומהתרשמויות, שקשה להצביע על מקורן. ואף על־פי־כן ברוב המקרים דרכן של השקפות אלה להתייצב, להתגבש ולהאריך ימים.

ראש וראשון בין בעלי היוזמה בגימנסיה היה אברהם שטרן, לימים "יאיר". הוא לא העמיד עצמו במעמד זה, לא נבחר ולא מונה לו, אלא מצא בו את עצמו בדרך הטבע, כעובדה, שאין עליה ערעור, כפי שהעיט מוצא את עצמו על ראש הר והחוגלה בעמק. כך קיבלו את הדבר גם שאר התלמידים, ציפו למוצא פיו ולא היה עולה אף על דעתו של אחד מהם לפקפק במנהיגותו, או בסמכותו.

אין זאת, כי לא קלה המשימה, אם ארבעים שנים אחר הרצחו, לא תוארה עדיין דמותו בביוגרפיה ראויה לשמה, ממצה, מעמיקה ומהימנה; אף כי נעשו ניסיונות מספר, האחרון שבהם בהצלחה חלקית.

הוא היה עשוי ניגודים־ניגודים, תכונה והיפוכה בצדה. יתכן שהיה זה השילוב שביניהם שיצר את השלמות המופלאה באישיותו, שהקסימה את סביבתו. אחד מצמדי תכונותיו הניגודיות הוא האקסטרוברטיות מול האינטרוברטיות: מצד אחד נהייה טבעית להופעה פומבית ולפעילות תיאטרונית, המעידה על החִצנה ולעומתה הסתגרות מהסביבה, וכפי שהדבר הוכח לאחר זמן – אם כך דרשה טובת העניין שהאמין בו –

כשרון נדיר של הצגֶע־דרך, של שחיקה עצמית מוחלטת, של הפנמה גמורה. ועוד: כשרון שעשוע כשל ילד; שפע הומור ודמיון, וכל אלה מופגנים במצבים הרציניים ביותר או בסמיכו־תם. לעתים התקבל הרושם כאילו הקלילות שבהתנהגותו באה לקזז כלפי חוץ את החומרה ואת הרצינות שבנבכי נפשו.

בזה לא תמו הניגודים, אלא שמאוד חרגנו, פרצנו קדימה בזמן ועלינו לחזור.

חוץ משנות ילדותו, עד גיל שש, חי אברהם בסובאלק רק כארבע שנים – מגיל שלוש־עשרה עד גיל שבע־עשרה. אם כי בשובו לסובאלק מרוסיה לא ידע שפה אחרת זולתי רוסית, התבלט עד מהרה כלשונאי מחונן ביותר. אך עיקר פעילותו והחותם שהטביע על חיי הגימנסיה שייכים לשדה הבימה.

הדבר התחיל בקריאת שירה. דקות רגישותו, הבנתו החו־דרת בהבעה שירית והגון המתכתי המיוחד של קולו הגמיש והמתנגן הפכו כל קריאה שלו, בין בכיתה בין בהופעה פומ־בית, למאורע של אומנות. המעבר מכאן לפעולה תיאטרונית היה מובן מאליו, טבעי.

אכן הוא ארגן בבית הספר חוג דרמתי. להלכה פעל החוג במסגרת של לימודי הספרות. למעשה היה נתון לניהולו המוחלט של אברהם. הוא שקבע את הרפרטואר, בחר במשתתפים וחילק את התפקידים, ביים, הדריך וכמובן אף מילא את התפקידים הראשיים.

לשיא פועלו בשטח זה הגיע כשהציג שורת תמונות מתוך "המלך ליר" של שקספיר. ללא כל הגזמה, אפשר לומר, כי הוא היה מסוגל למלא את תפקידו של המלך הזקן בשלמותו, על כל חמש עלילותיה של הטרגדיה. אלא שפער הכשרון בינו ובין שאר "השחקנים" מנע משימה כזו ועם זה התעלו בהדרכ־תו הקפדנית ובהשפעת הסבריו מאירות העיניים, לרמה מרשי־מה למדי גם חבריו למשחק והם: פנחס (פיני) רובינזון בתפקיד בנו של הרוזן מגלוסטר, המעמיד פני מטורף, דוד שטרן, שטיין המלך, פיקח ושנון ואיילה (הינדה) שפרלינג, לימים אשתו של דוד, כגונריל, בתו האכזרית של ליר. בסומק פנים אני חייב להזכיר אף את עצמי בתפקיד הרוזן מקנט. ספק רב, אם היה עוד קנט מגוחך כאותו שגילמתי אני – נער בן ארבע־עשרה, קטן קומה, שקולו ספק אם התייצב סופית אחר המחלפת, ופניו מעוטרים זקן לבן...

כל זה היה לפני למעלה משישים שנה. מאז הזדמן לי לראות את "המלך ליר" בהצגות לא מעטות, מהן מובחרות. אך האסוציאציה המיידית שלי עם הזכרת שמו של המלך האו־מלל מציבה לפני תמיד את דמותו של אברהם בתמונת הסערה שבעלילה השלישית: דמות אצילה, מלכותית, אם כי לבושה קרעים ומושפלת עד דכא.

ב־1926 עזב אברהם שטרן את סובאלק ועלה ארצה יחד עם חברו פנחס רובינזון. בגימנסיה הורגש החלל שנוצר עם עזיב־תו. החוג הדרמתי אמנם הוסיף לפעול, אך רמתו לא דמתה עוד לזו שהייתה בתקופת אברהם.

את מקומו במנהיגות בין התלמידים תפס אחיו דוד, אם כי בעיקר בשטח שונה – בבית"ר.

אירגוני נוער

היסטוריון, האומר לגולל את פרשת אירגוני הנוער היהודיים בסובאלק, דומני ששׂומה עליו לפתוח בשלהי מלחמת העולם הראשונה ובתקופה שמייד לאחריה, כשבני התשחורת בה כמו ניעורו אחר תרדמת חורף ארוכה, פקחו עיניהם והתחילו תוהים־בוהים בחיפוש אפשרויות של פורקן מאורגן למרצם. בלחץ הזרמים החברתיים והלאומיים שהתגלו בין היהודים מאמצע המאה התשע־עשרה ואילך הצטבר בהם מרץ זה, נדחס והיה לכוח.

אולם עניינו אינו בהיסטוריה, אלא בפתיחת סכר לנוסטל־גיה. זו אינה ניזונה מיידע, הנרכש מפי השמועה, ומבוסס על מחקר ועל תיעוד מדעי. היא זקוקה לנוכחות, היא יונקת מניסיון ומחוויה אישיים. לכן אמַנע מלדון באירגונים "מכבי", "החלוץ" ו"השומר הצעיר" בגלגולו הראשון, שנוסדו קודם שחזרתי עם הורי לסובאלק אחר המלחמה ולא הייתי שותף להם.

שני הראשונים המשיכו להתקיים עד שנכרתה הקהילה היהודית בעיר ואין ספק, כי הם מפעימים עד היום את לבותיהם של רבים רבים מבני עירנו, אך פעימות לבי אינן שייכות להם.

"השומר הצעיר" נוסד לראשונה בסובאלק ב־1919, אלא שנאלץ להתפרק כעבור שנה אחת כתוצאה ממבוי סתום, שאליו נקלע מכוח נסיבות, שהן מחוץ לשליטתו והשפעתו, כפי שזה קורה בדרך כלל לגיבורי הטרגדיה היוונית ולעתים מזומנות גם ליהודים בפזורתם. בשנים 1918–1919 חלו שינו־יים לא מעטים בסביבתה של סובאלק והיא עברה מיד ליד: גרמנים–רוסים–ליטאים–פולנים. בתקופה הקצרה של שלטון הליטאים בעיר נדרשו חברי "השומר הצעיר", כי ישתתפו רשמית על דגלם בקבלת פנים חגיגית למבקרים רמי־מעלה מטעם השררה הליטאית שזה מקרוב נולדה. לא היתה זו הזמנה, אלא הוראה עם איום בצדה. בלית ברירה מילאוה קשישי השומר הצעיר, אם כי בלב כבד. הפולנים המקומיים קפצו על מציאת ה"הוכחה" לבוגדנות היהודית שנמצאה להם וכשנסוגו הליטאים והפולנים תפסו את השלטון בעיר, ברחו כמעט כל ראשי האירגון מחשש של נקמה מצד הפולנים, מי לליטא ומי מעבר לים; וקן השומר הצעיר היה כלא היה.

רק כעבור שנתיים, ב־1922, הוקם הקן מחדש, ובגלגולו זה, השני למניין, הייתי גם אני חבר גאה ומסור, בן אחת־עשרה וראש כיתת כפירים, שמנתה שמונה ילדים בני תשע ועשר.

מכלול פעולותינו בקן נשחק רובו מזכרוני. היתה בו פעל־תנות רבה: תרגילים, מיסדרים, טיולים; אך זוכר אני בבירור רק תמונות או אירועים בודדים, מעין איי תודעה מקריים בתוך ים של שיכחה. הנה אחדים מהם:

כל הקן ערוך לפי גדודיו וכיתותיו במגרש רחב־ידיים ולפניו, על במה מוגבהת, ניצב המפקד, ישראל (לולה), לויטה, גבר בעל קומה, לבוש סגין ארוך והוא מצדיע וקורא בקול: "חזק ואמץ!" אין זאת כי היה במעמד ובקריאה משהו מעל לחזות המיזנסצינה והאפקט הקולי, אם רושמו הטביע בי חותם כה יציב. אני זוכר גם את העובדה, שמשום מה קראו אז ללולה

לויטה לא "מפקד", אלא "מצביא", תואר, שבתפיסתי אז היה עתיר הוד ולכל הדעות מוגזם במקצת בקן של צופים...
מאורע נוסף, בולט בבהירותו, קשור בדמותו של אברהם שטרן.
הוא היה בן ארבע־עשרה וחצי, תלמיד המחלקה הרביעית בגימנסיה, כשהשומר הצעיר הוקם בסובאלק בשנית. היה זה סימן היכר לכשרונו המבורך, כי אחר שנת לימודים אחת בלבד מאז חזר הביתה מרוסיה, כבר שלט במידה רבה בשתי השפות החדשות בשבילו – העברית והפולנית.
בקן, שהיה מורכב משתי שכבות, כפירים – עד גיל אחת־עשרה – וקשישים, התמנה אברהם כמפקד גדוד הכפירים. בהיותי על גבול גילאי השכבות, יכולתי לבחור לעצמי כל אחת מהן, כשבכפירים הוצעה לי ראשות כיתה ובקשישים הייתי נמנה עם הצעירים ביותר. כששחתי את לבטי לפניי קוזלובסקי, לימים פנחס ספיר, שהיה ראש אחת הכיתות בקשישים והוא בשישה שבועות גדול מאברהם, ענה לי:
"חז"ל אמרו – הווי זנב לאריות ואל תהי ראש לשועלים".
כשספרתי לאברהם מה שאמר פנחס, השיב לי מניה וביה:
"ואני שמעתי גירסה הפוכה מזו, אף היא מחז"ל – הווי ראש לשועלים ולא זנב לאריות".
אשר לגירסאות ברור, כי שניהם צדקו, אך אם תשובתו של פנחס היתה טבעית ומובנת מאליה, שהרי שנים למד בתלמוד־תורה וגם בבית אביו, שהיה תלמיד חכם, ספג לא מעט תורניות, למדנות, זו אצל אברהם מניין – לאחר שהות קצרה כל־כך באווירה יהודית? ברור – שמע ושמר – בור סוּד, שאינו מאבד טיפה; אך עלי עשו דבריו רושם בל יימחה.
אשר לי – בחרתי בכפירים, אולי פחות בגלל פיתוי "הפי־קוד" על כיתה, אלא בשל הרצון להימצא בפיקודו של אברהם.

גורלו של הקן בסובאלק בזה גלגולו השני לא שפר בהרבה משל קודמו. אולם לא בשל אירועים חיצוניים, אלא מחמת ההתפתחות הרעיונית במפקדות האירגון העליונות.
לשם הבהרת קורותיו, אין לנו ברירה, אלא להיעזר בקורטוב של היסטוריה.
תחילתו של "השומר הצעיר" בימי מלחמת העולם הרא־שונה, כשאירגוני נוער ציוני־צופי קמו במספר רב למדי של ערי רוסיה, כולל פולניה והמדינות שעל חוף הים הבלטי מצד אחד, ובערי גליציה, היא פולניה הדרומית בממלכה האוסטרו־הונגרית מצד שני. הקשר ביניהם היה רופף ואף שמותיהם היו בלתי אחידים, כמו "צופים עבריים", "נוער יהודי־צופי", "מכבי הצעיר" ו"השומר הצעיר" – כולם מבוססים על העקרו־נות הסקאוטיים האנגליים, עם הדגשה של הלאומיות העב־רית ועם זיקה ברורה לארץ־ישראל. תוך שנים אחדות נתהדק הקשר והאירגון התרכז במסגרת הכללית של "השומר הצ־עיר". עם הינתק האדמות הכבושות מרוסיה ומאוסטריה, נקבעו בהן מפקדות מרכזיות, אחת לכל מדינה. הרעיון פשט אף למדינות מערביות וסביבו התגודדו עשרות אלפים.
התקוות שהסוציאליזם המוגשם עתיד לא רק למגר את אי־הצדק החברתי, אלא אף לפתור את כל הבעיות הלאומיות, וכן סיסמותיהן של שתי המהפכות ברוסיה ב־1917, האחת בפברואר והשנייה באוקטובר, חילחלו, תחילה אט־אט ולבסוף בלחץ רב גם לתוך השומר הצעיר. בעוד שוועידת הייסוד הכל־רוסית במוסקבה ב־1922 עדיין דנה בחינוך צופי ובהתכו־ננות לעלייה, התרכזה הוועידה בחרקוב, כבר ב־1923, בבעיות עבודה בארץ־ישראל "ללא מנצלים וללא מנוצלים" ואימצה את מאבק המעמדות כעיקרון. ב־1924 החליטה הוועידה הארצית בקיוב "להקים קשר פדרטיבי עם אירגוני הנוער הלאומיים־מעמדיים", כלומר עם ה"יוגנד־פארבאנד" של מפל־גת הצ.ס. (ציונים־סוציאליסטים) ועם הפלג השמאלי של "החבר".
מחוץ לגבולות רוסיה התפתחו העניינים בהשומר הצעיר בדרך דומה, אלא ששם השאלה היתה חריפה הרבה יותר. הוועידה העולמית בדנציג ב־1924 הכריזה על אימוץ המרכסי־זם על המטריאליזם הדיאלקטי שלו, על ההלאמה הכוללנית של אמצעי הייצור, על הדגל האדום ועל פולחן האחד במאי, בקיצור על כל התורה, חוץ משנאת ישראל ושלילת הציונות.
אני מפקפק, אם היה בסובאלק באותם ימים מומחה מובהק לדיאלקטיקה מטריאליסטית, אך הנוער הציוני בה פנה עורף לכיוון ההתפתחות הרעיונית של השומר הצעיר.
בין הדברים שמעבר לתפיסתנו נמצאת גם הסיבתיות להיערכותו של אדם נוכח מושגים עיוניים, מופשטים, כמו אומנות והערכתה, פוליטיקה ומפלגותיה ואין לנו תשובה על השאלה: מדוע בוחר פלוני במפלגת הכחולים ולא בצהובים, או מדוע אוהב פלוני באלט ופלמוני לא. בייחוד רבה הפליאה לאור שכיחות המקרים, בהם פלוני ופלמוני הם בני משפחה אחת ואין הבדל ברקעם החברתי והחינוכי. דבר אחד ברור הוא, כי באותה תקופה לא נטה הנוער הסובאלקאי ברובו למהילת ציונותו, שברוח הרצל ונורדאו, בתורות זרות ודחה אינסטינקטיבית את הרוח, שהתחילה נושבת מהנהגת השומר הצעיר, ואחר ניסיון הנפת הדגל האדום בתהלוכת השומר הצעיר על ידי אחדים מחבריו באחד במאי 1925, נטשוהו רובם ככולם והקן הסובאלקאי שבק חיים. במשך תקופה ארוכה למדי לא תפש את מקומו כל אירגון־נוער אחר.

***

כל העולה על דעתי מהתקופה שבין התחסלותו של "השו־מר הצעיר" להקמת "השחר" והוא ראוי להירשם, הוא מעשה שקשור במי שעתיד היה להיות אחד מקברניטי מדינתנו, הרי הוא פנחס ספיר והשנה 1926. הוא היה חבר "החלוץ" והתכונן לעלות ארצה. כדי להיות ראוי לקבלת סרטיפיקט עבר "הכש־רה", שהתבטאה בביצוע עבודות גופניות קשות למדי בעיר, מכל הבא ליד. נהוג היה בערי פולניה הקטנות, כי איכרי הסביבה היו מביאים בימי שוק ויריד עגלות עמוסות גזרי עץ והתושבים היו קונים אותם אחר טקס תקני קבוע של משא ומתן ועמידה על המקח, העגלה היתה מובאת אל חצר הקונה, כשהיא מלווה על ידי האיכר, הקונה ועל ידי צוות של שלושה חוטבי עצים שרירנים, מקצוענים, כשעל כתפו של כל אחד

מהשלושה גרזן כבד־משקל וארך־קת ומסור ארוך, בטנטני, משונן שיניים ארוכות, ביד אחד מהם.

העצים היו כרגיל מנוסרים לאורך אחיד של מטר אחד. העץ השכיח ביותר היה האשוח, כמשובח ממנו נחשב האורן ואם הזדמן לעתים ועגלת ליבנים הופיעה בשוק, היו הקופצים עליהם רבים, אם כי מחירם היה לפחות כפול מזה של האשוח וגם חטיבתו היתה יקרה בשל קשיותם. לעומת זה הייתה בעירתו איטית יותר ומידת החום המופק ממנו לאין ערוך רבה יותר.

מלאכתו של צוות מְשלוש־החוטבים היתה מוסדרת וקבועה כהצגת תיאטרון אחר מספר רב של חזרות. ראשית הפעולה – בהכנת שני "חמורים" למשכב הגזירים בזמן הניסור: מבקעים גזיר עץ אחד לאורכו לארבעה מוטות; כל מוט מחדדים יתדית בקצהו האחד; בוחרים בשני גזירים שלמים וחזקים ובקירבת קצהו של כל אחד מהם חורצים שני חריצים מוארכים, מקבילים, זה על יד זה, אך בזוית־עומק מסויימת ביניהם ותוקעים בהם את המוטות. הודות לזווית החדה בין החריצים מתקבלות שתי רגליים מפושקות לכל חמור, היוצרות יחד עם קצהו השני של הגזיר שלוש נקודות־תמך. מציגים את שני החמורים בהקבלה, זה לצד זה, במרחק קצר במקצת מאורך גזיר, נועצים גרזן בגבו של כל חמור במרחק של טפח מראשו, לוחצים עליהם לחיצת ניסוי לכוח עמידתם והמתקן מושלם. כאן בא פסק זמן מחייב לעישון. מה שהפליאני בתהליך זה היו הזריזות והמיומנות שבהן גוללו את הטבק השחור בתוך נייר דקיק באצבעותיהם המיוגעות והנוקשות ושהטבק לא נשפך מסיגרית, שכל חוסנה במריחה קלה של לשון רטובת רוק.

אחר העישון באה היריקה הטקסית לתוך כף היד – היא הפותחת בעצם המלאכה: שניים מנסרים ואחד בוקע.

לא פירטתי כל אלה אלא למען יובן באיזה עמל הגיע פנחס ספיר למעמדו... כי אכן היו אלה חלוצי ההכשרה, אשר החליטו לסגל לעצמם את מקצוע חוטבי העצים.

ב־1955 כשנכנסתי ללישכתו וברכתיו להתמנותו לשר ביש־ראל, לא מצאתי בעיניו את ביטוי הגאווה, שאותן עיניים הביעו שלושים שנה קודם לכן, כשהוא ושני חבריו חטבו את עצינו בהזמנת אבי.

הסתכלתי שעה ארוכה בעבודתם, בלי שהורשיתי לעזור להם, ולו אך באיסוף העצים הבקועים. כדי למנוע טעות יש להעיר, כי באיכות עבודתם לא יכלו בחורינו להתחרות עם בעלי המקצוע. נכון שכל גזיר נוסר על ידם לשלושה בולים, כנהוג, אך אורך הבולים לא היה שווה ביותר ואחר הביקוע היתה החצר מכוסה כולה קִיסְמֵי פסולת. נוסף על כך בלט חוסר יכולתם לפגוע במקום הדרוש בעץ; לכן קבעו את חריצי הרגליים בגזירי "החמורים" לא על ידי הנף גרזן אחד, כדרך המקצוענים, אלא על ידי הצבת חוד הגרזן על הקו המיועד לחריץ ובהולמי הגרזן השני – ראש בראש; ובמקום תקיעת גרזיניהם בגב החמורים, הביאו טריזי ברזל ארוכים ותקעום בדרך שתוקעים מסמרים בקורה. וחשוב מזה: המומחים היו מבקעים לשניים את בולי העץ שאחר הניסור, היו נוטלים בקע ביד שמאל, מעמידים אותו על גבי בול שני ומפצלים אותו בהנף גרזן ביד ימין – כל הנף פיצול, כשיד שמאל אינה מרפה ממנו. אילו היו חוטבינו מנסים דרך זו, היו מסכנים בכל הנף את אצבעותיהם בכריתה. לכן בחרו לסמוך על הבקע, כי יעמוד בכוחות עצמו והגרזן היה מונף עליו בשתי הידיים. אלא שעל ידי כך היה הבול נופל אחר כל פיצול והחוטב היה חוזר ומעמידו. מכאן, שהעבודה נמשכה זמן רב יותר, כשש–שבע שעות מטען העגלה, במקום ארבע–חמש אצל המקצוענים.

אך אל־נא נבוא אליהם בטענות – היכן יכלו ללמוד את התורה כשמומחים לא זו בלבד שלא רצו ללמדם, אלא הסתכלו בעוינות גלויה במתחרים, הגוזלים מהם את פת לחמם. תוצאות חמורות נמנעו על ידי הסברה, כי רק זמן קצר יעסקו הבחורים בעבודה זו ובקרוב יעזבו את העיר לצמיתות ויסעו לפלשתינה. בידיעה משמחת זו, כי מספר היהודים בעיר יקטן היה פיוס מספיק לחלוטין.

ובכן החלוצים עבדו ולבה הרחום של אמי, שעקבה בעד חלון מטבחה אחר המתרחש, התקומם נגד עבודת פרך זו של ילדי ישראל הרכים, אם כי קשה היה ליחס תואר זה לפנחס הגברתן בחיצוניותו. היא הזמינה אותם הביתה לשתות כוס תה ולנוח קמעה. השניים הראו סימני ספק היסוס, ספק רצון, לקבל את ההזמנה, עד שהרגישו במבטו החמור של פנחס, שאמר:

"לא! אין מפסיקים בעבודה! ולאחר שנסיימה, נקבל את המגיע לנו ונסתלק!"

עוד שעה ארוכה הטיף פנחס לחבריו תוך כדי ניסור העצים, על רצינות משימתם, על סלידה מכל רכרוכיות והתפנקות ועל העלבון שלא מדעת, שהיה בהצעת אמי, שלא הייתה מעלה על דעתה להזמינם לתה, אילו היו חוטבי עצים גויים... ועוד כהנה וכהנה דברי כיבושין.

***

על־פי רוב נרשם תאריך תחילתו או ייסודו, של מפעל, אירגון, או כיו"ב כדי שיהיה ידוע אימתי יוחג יובלו. לא כן תאריך חיסולו לאחר שפסה התקווה שיאריך ימים ויצליח. תאריך זה אינו מוגדר, מכיוון שהגסיסה היא כאן בדרך הטבע אטית והחליפה מהעולם – בקול דממה דקה.

לכן אין לקבוע בדיוק מתי פורק השומר הצעיר בגילגולו השני ומה משך הזמן, בו היה שרוי הנוער הציוני־צופי סובאלק ללא אירגון. לא נעלמה ממני העובדה, כי "החלוץ" ו"מכבי" היו קיימים בעיר גם בתקופה זו, אך לא היו אלה אירגוני נוער עם מגמת חינוך ברורה, כדוגמת השומר הצעיר, או בית"ר, כי אם בעלי צביון ויעד מצומצמים ומוגדרים: הראשון – להכ־שרת חבריו בראש וראשונה לקבלת סרטיפיקט־עלייה לארץ־ישראל ודרך אגב גם להיכרות עם עבודה פיזית כהכנה לחיים בה, השני – ספורט.

עלינו, על תלמידי הגימנסיה בני הטיפש־עשרה, השפיע חוסר המסגרת האירגונית השפעה רבה. אמנם לא סבלנו משיעמום, כי הלימודים עם תכניתם הכפולה תבעו את שלהם והנהלת בית הספר איפשרה לנו, ואף המריצה, עיסוקים

חוץ־תכניתיים מעניינים. החשוב באלה היו החוג הדרמתי, שפעל בעצימות רבה והעיתון.

אולם אלה לא הספיקו לספיגת כל המרץ והחיות שלנו, לכן עלתה שחקים השובבות בבית־הספר.

יש שובבות מזיקה, זדונית, ויש טובת לב, חייכנית; נוסף על כך יש שובבות פשטנית, שרדידותה גובלת בגסות, ויש הקשו־רה בשאר רוח, בשנינות מקורית, מלאת – מה שקוראים בלע"ז – אֶספרי; אילמלא חששתי מהגזמה, הייתי כמעט אומר – שובבות יוצרת.

לא היה גבול למעשי הקונדס שהרשינו לעצמנו ואף על־פי כן נפטרנו על־פי רוב ללא עונש, שלכאורה הגיע לנו, אם מפני שלמדנו כיצד לא להיתפס, או מפני שהמורים לא היו מעוני־ינים לתופסנו, בין השאר משום שגם ביניהם היו צעירים בשנים וברוח, שלמדו להעריך את הדמיון הפורה בשובבותנו ולעתים היו מוכנים אף לשתף פעולה אתנו.

***

את השם ז'בוטינסקי שמעתי לראשונה מפי ד"ר יעקב רובינזון, מנהלה של הגימנסיה העברית בווירבאלן בליטא, כשנשא נאום הספד על יוסף טרומפלדור, לאחר שהגיע אלינו דבר הרצחו בי"א אדר תר"פ. הוא נאם שעה ארוכה בחצר הנירחבת של הגימנסיה ונדמה היה, כי העיר התרוקנה מיוש־ביה. כולם הצטופפו באותה חצר. נכון יהיה להניח, שלא הבינותי הרבה מכול מה שאמר, אך הרגשתי אינטואיטיבית את כובד מישקלם של הדברים ולפי מה שסופר, הדהד רשמם העז זמן רב בלבות שומעיהם, אך שני השמות, שהצטלצלו אז בחלל – טרומפלדור וז'בוטינסקי – נחרתו בי חריתת־קבע. שניהם חדרו צמודים אל עולמי.

הנוער בסובאלק שמע פה ושם את השם ז'בוטינסקי כיוצר הלגיון, כנואם מבריק וכמבקר חריף של "הציונות המינימליס־טית". אולם בהשוואה עם מספר ערים אחרות, היפקדותו הרישמית עם הנוהים אחריו בוששה לבוא; וכשבאה, היו צעדיה הראשונים אטיים מאוד.

את הקמתו של "השחר, איגוד ציונים אקטיביסטים" בסובאלק יש לזקוף לזכותו של משה גוטקובסקי, תלמיד השנה הראשונה של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת וור־שה, שחזר לעירנו לחופשת חג המולד, חופשתו הראשונה כסטודנט, והביא לנו את בשורת הרוח החדשה בציונות.

איני זוכר איך הוכרז על הקמת "השחר". רק ברור לי, שהיינו מוכנים לקבלו בטרם ידענו על קיומו, בבחינת "נעשה ונשמע". אל עֶברנו, אל כל אשר הרגישו בחסרונו של אירגון כזה מאז מהל השומר הצעיר את לאומיותו במטריאליזם הדיאלקטי, נזרק סוף סוף חבל הצלה, שבו ניתן לנו לעלות מבור אי־המעש אל רום הפעילות הלאומית. נאחזנו בו ברצון איתנים ובהחל־טה נחושה לא להרפות ממנו עוד.

אלא שבתחילה היינו מתי מעט. ספק אם עלה מספרנו על שני מניינים. באותו זמן לא הרהבנו עוד לפשוט על הגימנסיה ומכל התלמידים באו אלינו כתריסר בלבד. מהם פנו לנו עורף, כעבור שנה שנתיים, שניים מחברינו, שנתפסו לקומוני־זם. היו אלה שני ידידים קרובים לי ואני קיבלתי את היתנתקו־תם מאתנו כמהלומה כבדה. כששמעתי את הדבר לראשונה, לא רציתי להאמין, לא יכולתי להאמין! אם־כי הם השתדלו לרחוק ממני, החלטתי להיפגש עמהם, עם כל אחד לחוד, בתקווה שאמצא, כי לא תמו כל הקיצין, כי עדיין ייתכן וכל העניין יסתבר כמשובה חולפת; דימיינתי בתמימותי, כי לא יוכלו להשתמט מלהשיב לי חיובית לפי תפישתי, אם אציג לפני כל אחד מהם את השאלה: "לו היה כוח בידך להשליט בעם רק שפה אחת – עברית, או אידיש – באיזו היית בוחר?"

האחד ענה לי קצרות: "באידיש, כמובן!".

והשני: "הייתי עוקר את העברית מן השורש, גם אילו הייתי נשאר בלעדיה אילם".

שניהם הצטיינו בידיעת הלשון העברית. דומני, כי עד היום לא התנערתי מזוועת המפלה שנחלתי ושראיתי אותה כמפל־תי האישית. אחד מהם ניספה; יש אומרים, כי יד הרוסים היתה במותו. השני הצליח להינצל ולהגיע ארצה. הוא עשה כאן שימוש יפה בשפתו העברית הרהוטה.

עת לחזור ל"השחר" ולשנת 1927. סיפוק פורתא נגרם לנו אז, כי מיד עם הקמת האירגון החדש הצטרף אלינו תלמיד הגימנסיה הפולנית הנריק (הנייק) קלצ'קובסקי, המכונה "הש־חור", כדי להבדילו מבן־דודו, בעל אותו שם, אלא שהיה ונקרא "אדמוני" והוא חי אתנו בארץ ולובן שערו אינו מגלה את עברו.

תרומתו הראשונה של הנייק השחור ל"השחר" היתה הר־שות, שניתנה לנו להתאסף ולתרגל בחצר הנרחבת לפני הנגרייה של שני אבות ההנייקים, אולם הצטרפותו אלינו היתה חשובה בעינינו מבחינה אחרת – הערכנו אותה כקריעת פתח אל תלמידי הגימנסיה הממשלתית היהודים, שחסרים היו כל עניין בלאומיות היהודית והיו ביניהם אף שנטו להתבוללות, כמעט בנוסח "פולנים בני דת משה". אלה הביאו את כישלוני הראשון בשדה התעמולה הציונית.

היו באותו בית־ספר שני תלמידים, האחים בוב ומיכל שינמן, בני אחיו של מנהל הבנק הממלכתי הראשון לשעבר בברית־המועצות (פרטים עליו – במדור "דמויות").

השניים נחשבו לבעלי הכישרונות וההשכלה הרחבים ביותר בתלמידי הגימנסיה בכל מחזוריה. נזדמנתי עמהם במקרה ולא פעם קינאתי בשפע הידע שלהם, בייחוד במיתולוגיה קלאסית ובהיסטוריה. ניסיתי להצית בהם זיקה ליהדות, להוכיח להם, כי המיתולוגיה וההיסטוריה שלנו מעניינת לא פחות משל כל עם אחר, אם לא למעלה מזה. אמרתי לפתות אותם בלשון רבי יוחנן בן זכאי לריש לקיש, כי "כוחם לציונות". כאמור – נכשלתי. כשפתחתי בהידואיות ובהקרבה הדרושות יום יום, ואף מופגנת למעשה, אם כי במידה בלתי מספיקה, למען תוחזר המולדת ליהודים והיהודים למולדתם, קָטע אותי מיכל, הצעיר באחים ואמר:

"חבל על עמלך ועל התלהבותך; השם קושצ'ושקו (גיבור לאומי פולני) אומר לי יותר מאיזה שהוא טרומפלדור ערפי־לי..."

לא הוספנו להיפגש. הם ניספו בשואה.

**
*

בשל המספר הזעום של חברי "השחר", היה מבנהו פרימיטיבי למדי, ללא הבדלה בגילים וללא מפקדים ופיקודים. הואיל והקשר עם המרכז בוורשה היה רופף ביותר ולהדרכה משם לא יכולנו לצפות כלל, הרי שהופקרנו לשליטתם של דמיוננו וכוח המצאתנו, והפעילות כולה התמצתה במקצת צופיות, כפי שהכרנוה מתקופת השומר הצעיר ובעיקר בקריאת מאמרים בשבועון הרוסי "רזסווייט" (בעברית: השחר), שהופיע באותה תקופה בפאריז בהנהלתו הרוחנית של ז'בוטינסקי.

היה זה דוד שטרן, שקיבל עליו את מלאכת התרגום של המאמרים הרעיוניים מרוסית לעברית, לנתחם ולהעבירם לחברי "השחר". כך נעשה דוד באופן טבעי, בלי שהתמנה או נבחר לכך, מסביר, מדריך, וכל דבר קם בקן על פיו.

אולם עם כל דלות הפעולה ב"השחר", ידענו אינסטנקטיבית, כי עתיד שביב האש, שניצת כאן להתלקח ללהבה, שתשנה את מהלך ההיסטוריה שלנו.

לאט לאט הסתבר, כי עלייתו של דוד בסולם הקן בסובאלק לא הייתה מקרית. הוא הוכיח במשך הזמן כושר אירגון והתמדה למשימה שהציג לעצמו, והיה מפקדו של הקן מתחילתו המיזערית, דרך עלייתו ההדרגתית בחומר וברוח, עד פריחתו הגדולה בשנות השלושים הראשונות, כשמספר חבריו עלה על שלוש מאות ומוניטין יצאו לו כאחד הקננים המפוארים ביותר בבית"ר כולו, ועד עזיבתו את סובאלק.

אולם סיפורנו עדיין משרך את דרכו בשלבו הראשון של "השחר". במשך מחצית שנת קיומו הראשונה נתרחבה מסגרתו רק במקצת ועיסוקיו לא העמיקו ביותר בתוכנם.

כל זה לבש צורה אחרת עם התמנותו של אדלברט ביברינג למפקדו הראשי של "ברית טרומפלדור – השחר" בפולין ביולי 1927. מאז התחילו מגיעים מסטניסלבוב, מקום מושבו של ביברינג, מכתבים חוזרים משוכפלים, עם הוראות פעולה, עם דרישות דיווח על הנעשה בקן ועל התפתחותו, ומזמן לזמן אף עם חומר לימודי ללמידה ולהפצה.

לא נעדר היה גם קוץ באליה זו – כל מכתביו של ביברינג היו כתובים על טהרת הלשון הפולנית. הוא הרגיש, בלא ספק, בפגם שבדבר, כי בראש כל מכתב שלו היתה קבועה הערה "בשל מחסור באותיות עבריות". ברור, כי היתה זו, לפני הביטוי האנגלי "תת־קביעה", כי לא אותיות היה ביברינג חסר, אלא את ידיעת הלשון העברית.

אולם לא היה בלבנו עליו על כי לא ידע עברית; נודע לנו, כי הוא בא ממשפחת מתבוללים ולא ידע דבר על יהדות בכלל עד אשר נזדמן לווינה, שמע במקרה נאום של ז'בוטינסקי, הוקסם מדבריו, שוכנע מהגיון טיעוניו הברורים לקיום הציונות השלמה והיה לז'בוטינסקאי בטרם עזב ז'בוטינסקי את הוועד הפועל הציוני.

משנקרא ביברינג לפקד על האירגון בפולניה, התחוללו תמורות גם בקן שלנו; לפתע הרגשנו ביד אוהדת, המושטת אלינו מרחוק; יד מנסה לכוון, להדריך. והקן התחיל לפרוח.

אין האביב מגיע בחתף. חולף זמן רב של הכנה, של תפיחת זרעים בקרקע, של התגלמות פקעים מתחת לקליפה בטרם ליבלוב וצמיחה.

אין זאת, כי תוך המחצית הראשונה של שנות העשרים בשל באירופה המזרחית הנוער הכמֵה להגשמה ציונית־מדינית, לפעולה אירגונית מאומצת, כי באותו פרק זמן התאגדו חבורות של נוער בערים שונות, ללא קשר ברור ביניהן ולכולן מטרה זהה – חינוך לציונות בלתי מהולה באידיאולוגיות זרות, לצופיות באדן־פאולית ולהכשרה לחיים, תחילה בארץ־ישראל ובמדינת היהודים לכשתקום בה.

בריגה פעלה כבר מאז 1923 ברית טרומפלדור (עדיין בט' ועדיין לא בית"ר) ובחלקיה השונים של פולניה "השחר", "צעירי השומר", "השומר הטהור" (לאחר זמן – "השומר הלאומי"), "החלוץ הלאומי", "מנורה", כל אלה נוהים אחר ז'בוטינסקי ודרכו בציונות ובחלקם אף נתונים למרותה הרעיונית של ברית הצה"ר.

והנה הודיע לנו אחד החוזרים של ביברינג על החלטה, שהתקבלה בוועידת הנוער הצה"רי בוורשה בדצמבר 1927, לפיה יאוחדו כל האיגודים האלה, ואף הקרובים להם, במסגרת משותפת אחת בשם "ברית תרומפלדור", שתהיה נתונה למרותה של מפקדה עליונה בריגה שבלטביה. באותה ועידה נבחרה מועצה עליונה לאירגון בפולניה עם ביברינג כמפקד ראשי ועוד תשעה חברים בה, ביניהם הסובאלקאי משה גוטקובסקי, באותו זמן סטודנט השנה השנייה של משפטים באוניברסיטת ורשה.

לא עברה מחצית השנה, והקן שלנו עלה על מאתיים במספר, ובמשך שנה־שנתיים הפך לקן המסודר ביותר בקנני פולניה, כך קבע בשיחה פרטית אתי ההיסטוריון של בית"ר ד"ר חן־מלך מרחביה.

כל ניסיון לקביעת הגורמים לשיגשוג זה חייב להישאר בגדר הנחה, או הבעת דעה בלבד, כגון הטיעון, שהיה זה שמו ושמעו של תרומפלדור וגבורתו, שהקסימו את הנוער ומשכוהו אל דגלו, או שהפעולות הצופיות והחברתיות המעניינות, שהתקיימו בקן לעתים מזומנות ביוזמתם של ראשיו, היוו אבן שואבת, שאין לעמוד בפניה, או הנימוק, כי ראשי קן אלה הגיעו בינתיים לגיל המכובד של שש־עשרה–שבע־עשרה, והשפעתם התחילה להיות ניכרת בכול. יש כנראה מן הממש בכל אלה, אולם נוסף על כך נדמה לי, כי הגורם העיקרי בהצלחת הקן הוא עובדת חדירתנו המאסיבית לתוך הגימנסיה העברית שלנו.

לשם שלמות התמונה אנו חייבים להכיר, ולו חלקית, גם את מיקומה של הגימנסיה וגם את בניינה, שהיה שכור מבעליו, ש.י. מריאמפולסקי.

היא שכנה ברחוב הראשי, קצת דרומה ממרכזו, ברחוב קושצ'ושקו 47. חזיתה פנתה למזרח והיו בה, בחזית זו, שתי קומות. בקומת הקרקע, המורמת קמעה מעל פני הרחוב, היה פעור שער לאורך כל עוביו של האגף, כעין מנהרה, רחב דיו כדי שעגלה גדולה תוכל לעבור בו אל החצר. בקיר השער שמשמאל הוביל גרם מדרגות לקומה העליונה: לדירתו של המנהל עפרון ימינה ולאולם האירועים של הגימנסיה שמאלה.

הקומה התחתונה של אגף החזית לא נכללה בשטח הגימ־נסיה. משמאלו של השער גרה משפחת בעל־הבית ומימינו – מספר חנויות קטנות.

לבניין כולו היתה צורת האות כ׳, שהכילה בחלל שבין שלוש צלעותיה חצר, כשלושים מטר רוחבה וכעשרים וחמי־שה עומקה. בצד הפתוח של הכ׳ הזדקף קיר אטום של המשטרה – שכנתה הדרומית של הגימנסיה ובסמוך לו, לאורכו, שורת עצים גבוהים, אם אינני טועה עצי דולב, או אדר, שצורת עליהם דומה.

מעבר לחצר, במקביל לאגף החזית, עמד האגף המערבי של הבניין, היא הצלע העליונה של הכ׳ ומימין, בצד צפון, חיבר גבה של הכ׳ את שני האגפים האחרים.

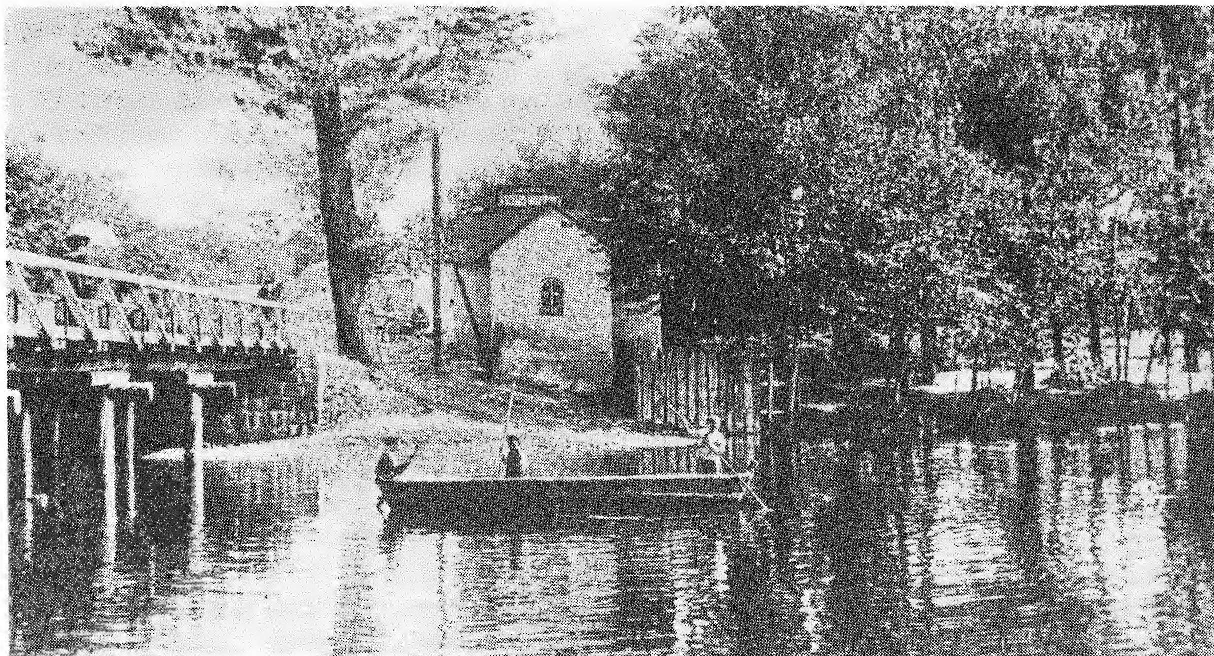
ואם לא די באלה כדי לדמות את צורת הבניין לזו של האות, הרי שהאגף המערבי, כמוהו כצלע העליונה, היה קצר במקצת מן התחתון; על ידי כך נותר מעבר בין הקצה הדרומי של האגף המערבי ובין קיר המשטרה, אל החצר השנייה.

בניגוד לחצר הראשונה, שהיתה מרוצפת חלוקי אבנים גדולים למדי, בדומה לכביש שברחוב, ומשום כך היה השימוש בה מוגבל, התאימה החצר השנייה לתרגילי סדר ולפעילות צופית בכלל, כאילו לשם כך נוצרה במתכוון. היא הייתה עשויה מכעין כורכר מעורב בחצץ ומהודק יפה, באופן שלא היתה מתבוצצת אפילו בימות הגשמים. גם מידותיה היו מרשימות – למעלה משלושים מטר רוחבה ואורכה בערך פי־שלושה מזה. מימינה הצטופפו בצנעה בשורה ישירה בקתו־ת־עץ רעועות אחדות ובהן שתיים־שלוש משפחות של בר־נשים מרודים ומזי גורל. היו שסיפרו, כי הם עובדי עירייה, אחד קברן ואחד לוכד כלבים משוטטים ויש שאמרו מנקי בורות שופכין הם, על כל פנים לא היה לנו כל שיג ושיח עמהם, הם התעלמו מאתנו ואנחנו מהם.

אחר החצר השנייה התחילה הצמחייה. תחילה שיחים בודדים, שהלכו ורבו, הלכו וסבכו וביניהם פה ושם שיחי לילך – כך הם נקראים אצלנו, כי כאן, גם עם טיפול וטיפוח מאומצים, אין הם גדלים לגובה של יותר משני מטרים וכל אשכול פרחים קטן נחשב להצלחה רבתי, ואילו שם, באקלים הכמעט־צפוני, מן הראוי לכנות אותם, כמגיע להם לפי גובהם ושפעת אמיריהם – עצי לילך. אהבתי אותם על כל גוניהם הסגולים הרבים והצהבהב־לבנים ואת ניחוחם המיוחד, הנישא באביב למרחוק. בנערותי היה בי רצון להגן עליהם מפני שיוכם לעצי סרק. התקוממתי לחומרנות הגסה, המאשימה נושא אסתטיקה עדינה כזו בריקנות, רק מפני שאינו מניב גידולי מאכל...

במרחק מסוים מהחצר השנייה התחילה הקרקע משתפעת במדרון ארוך מערבה, מתון־מתון, אל עבר הנהר וכולו עתיר עצי שלכת מפוארים, ללא מניין מין וזן. הם הגיעו כמעט עד לקו המים כשצמרותיהם מושיטות זרועות במרום אל אחיותי־הן על הגדה האחרת.

״צ׳רנה הנצ׳ה״ – זה היה שמו של הנהר שלנו, שם חיבה, כעין ״חנה׳לה השחורה״ ולא על כי מימיו היו עכורים, או קרקעיתו מזוהמת, להיפך, אם הסתכלת בעומקו, במקום שנתפס בקרני האור, יכולת לראות מבעד למים הצלולים ללא קורטוב של דֶלַח, את הקרקעית הטהורה. אלא שהשמש התקשתה להחדיר את קרניה אל מעבר לשפע הצמחייה הצפופה שגדלה על גדות הנהר ושבצלה היו מימיו שחורים למראה.

גשר מעל לצ׳רנה הנצ׳ה – בדרומה של העיר

מה קירבה וחיבה הרגשנו אל זו חנה'לה השחורה! אף כי סובאלק יכלה להתפאר במלוא הצדק באגמיה היפים – אחד מהם בתוך העיר עצמה ואחרים בסביבתה הקרובה – היה טעם מיוחד לרחצה בנהר "שלנו". עצם הימצאותו בהישג ריצה קלה דרך שתי חצרות הגימנסיה והצמחייה הפראית, גרמה משיכה טבעית אליו, וקרה לא פעם, כי ביום חם היינו מספיקים לטבול במים המרעננים תוך כדי ההפסקה הגדולה בלימודים שנמשכה כחצי שעה בלבד.

כך בקיץ, אך היו בסובאלק תמהונים – כך נראו בעינינו, אם כי בלא מעט הערצה וקינאה – שטבלו בנהר יום יום, גם בימי חורף צוננים, כשאנו היינו מחליקים על פני הנהר הקפוא במחליקיים ובעגלות חורף. אחד מן התמהונים הללו היה אלטשולר, בעל הבית, בו התגוררנו במשך תקופה מסוימת. הוא היה נוהג ללכת בבוקר חורפי אל הנהר כשהוא לבוש פרווה ומגפיים, בידו האחת מגבת גדולה, שעירה, ובשנייה גרזן. בגרזינו היה כורה ריבוע בקרח, שכיסה את פני המים, מתפשט בזריזות, קופץ לתוך המים לדקות אחדות וטובל בהם כשהוא מפרכס בידיו ומפרפר ברגליו תוך כדי השמעת קולות מחרידים לשם עידוד עצמי. עם עלייתו מן המים היה מתנגב במהירות, מתלבש ופוסע בנחת הביתה, כשאדרתו בלתי מרוכסת וכנפותיה מתנועעות חופשיות באויר – הוא לא הרגיש בקור!

אלטשולר זה שאר בשרו היה, שני בשלישי, של אליעזר מרדכי אלטשולר הידוע, מראשוני חובבי ציון, שהוכיח את חיבתו לציון בעליל בביקוריו בארץ ובניסיונותיו הנשנים לע־לייה.

***

אנו חוזרים לבניין. קומת הקרקע של האגף המערבי, המפ־ריד בין שתי החצרות, הוא עניינו העיקרי כאן, כי הקומה שמעליה הכילה רק כיתות לימוד של הגימנסיה והשלישית היתה שייכת כולה לבית־הספר "תרבות".

קיר אטום חילק את קומת הקרקע לאורכה לשני חלקים שווים בגודלם, כשמחציתה הפונה לחצר הראשונה היתה מורכבת משלושה חדרים, שלושתם בשכירות ההסתדרות הציונית המקומית, ומחציתה הפונה בחלונותיה מערבה, לחצר השנייה, היתה שייכת לגימנסיה ושימשה בה כאולם התעמ־לות.

ההסתדרות הציונית היתה כרגיל רדומה. היא היתה מתעו־ררת לפעולה רק לרגל מאורעות מסויימים, כגון ב"חודש קרן היסוד", או להפצת השקל הציוני, או לבחירות לקונגרס הציוני, לוועד הקהילה המקומית ולעירייה. החשובות באלה היו בשבילנו הבחירות לקונגרס, אך זכורה לי יפה גם המגבית השנתית של קרן היסוד (אף־על־פי כשלעצמי לא היה לי חלק בה), מכיוון שלמשך פעילותה היה אבי זונח כמעט לחלוטין את עיסוקיו הרגילים (הוא היה המורשה של הקרן מטעם המרכז מ־1924 ועד הסוף) ומקדיש את רוב זמנו להתרמה ולסידור חשבונותיה.

לפי הנוהג הייתה המגבית מתחילה בביקורו של בא כוח רם מעלה מטעם הקרן, שהיה נושא בערב פתיחת המגבית נאום באולם הגדול בעיר כדי להלהיב את הנדבנים ולהכמיר את ליבותיהם; ויש אומרים, כי בהצלחת אותו נאום פתיחה וברמתו הייתה תלויה במידה רבה הצלחתה של המגבית.

ספק, אם היו ערים רבות שמספר יהודיהן היה דומה לזו שלנו, שזכו לביקורם של אנשי שם, כפי שזכתה סובאלק. מהם עולים בזיכרוני המשורר לייב יפה, ד"ר אלכסנדר גולדשטין מהנהלת קרן היסוד המרכזית, הרב י.ל. פישמן (לימים מימון) ויהושע גוטליב, עורך ה"היינט" הוורשאי. זכורים לי אפילו דברי פתיחת נאומו של גוטליב. היה ערב חורפי קר במיוחד ואם כי באולם שררה קרה, הוא היה מלא עד לגודש. גוטליב, מכורבל באדרתו, הזקיף לרגע בתנועה תיאטרלית את צווארון הפרווה ופתח:

"קר בעירכם, הבה ניווכח, כי מידת החום בליבותיכם הציוניים גבוהה בהרבה מזו שבאולם זה..."

ובכן, חוץ מחדר הספרייה, היו חדרי ההסתדרות הציונית ריקים וללא שימוש, וריקנות, כידוע, קוראת למילוי, לכן היה זה תהליך טבעי ומובן מאליו, כי אירגון נוער ציוני, רענן ותוסס יורשה להשתמש בחדרים אלה, תחילה באחד מהם ולאחר זמן קצר, עם ריבוי חברי האירגון – בשניים. חדר הספרייה של ההסתדרות הציונית היה מלא מדפי ספרים, חוץ ממעבר צר מדלת הכניסה עד לחדר השני, כשבין המעבר ובין שטח הספרייה ניצב פרגוד־רשת גבוה. הפרגוד מנע חדירה בלתי רצויה של בני אדם, אך לא את אור היום מבעד לשני החלונות שבקיר החיצוני.

הספרייה לא היתה עשירה ביותר. ספק אם מספר כרכיה עלה על אלפיים. לרוב היו אלה קלסיקנים של הסיפורת העברית והאידית וכן תרגומים, ברובם מיושנים למדי, בעיקר מהסיפורת הרוסית, אך גם מהאנגלית והגרמנית ופה ושם גם מהפולנית.

למעשה לא היה אירגוננו חסר גג גם קודם שחדרנו למשרדי ההסתדרות הציונית, מכיוון שבקום ברית טרומפלדור על אושיות "השחר" היו חבריה, רובם ככולם, תלמידי הגימנסיה ובחודשים הראשונים לקיומה לא היה מספרם רב, לכן לא נתקלנו בהתנגדות מצדו של המנהל עפרון לפעולותינו אחר הלימודים, או בשבתות, באחת המחלקות, או באולם ההתעמ־לות. דבר זה היה תלוי יותר בשָׂרַת הגימנסיה, צ'רניאקובסקי, פולני גבוה, בעל מזג נוח והופעה נאה, שהיה גר עם אשתו ושני ילדיו הפעוטים בקומת הקרקע, בפינה הצפון־מערבית של הבניין. הוא היה צעיר, בעל חוש הומור, הבין לרוחנו ולא פעם עצם עין למעשי שובבותנו. אלא שלפעמים נדמָה לנו, כי דברי סוד מסויימים שלנו מודלפים באמצעותו להנהלה.

מצב זה לא תמיד היה לרוחנו והרעיון של משכן משלנו, ללא פיקוח חיצוני שייתן לנו אפשרות לגייס בגלוי לשורותינו גם צעירים שלא היו תלמידי הגימנסיה, קסם לנו מאוד, בייחוד שבאותו זמן של התעוררות בפעולותיו, בסוף קיץ 1927, התחילו נוהרים אלינו בני נוער מכל שכבות היהודים בעיר.

היתה סיבה נוספת לנכונותה של ההסתדרות הציונית לוותר

לטובתנו על משכנה והיא – חוסר אמצעים לתשלום שכר הדירה, החשמל וניהול הספרייה. גם קופתנו הייתה דלה, אך קיבלנו עלינו את העול של כיסוי כל ההוצאות תוך הרגשת סיפוק, כי דאגתנו החדשה היא מסוג הדאגות של "מרבה נכסים" ולא של אביון. הכנסותיה של הספרייה היו מזעריות, ולא זו בלבד שלא איפשרו קניית ספרים נוספים, אלא שעל אף העובדה שהמטפלים בה עשו את מלאכתם בהתנדבות, קשה היה אפילו לשמור על מצבם התקין של הספרים הקיי־מים.

להלכה היתה הספרייה פתוחה להחלפת ספרים במשך שעתיים בכל יום ב׳ וה׳ בשבוע, אך למעשה לא נשמר אף סדר זה עד שקיבלנו עלינו את הנהלתה. היא הופקדה בידי שניים־שלושה מחברינו, שהקפידו על הפעלתה הסדירה, דאגו לתי־קון הכריכות הבלויות ואף הצליחו להעשירה במידת־מה על ידי קבלת מתנות. ביניהם היו מנחם אוסטרינסקי ואם איני טועה גם רחל רייבמן־זילברמן, שלימים היו למפקדי קן בית״ר בסובאלק, כל אחד בזמנו.

צעד נוסף בהתפשטותנו נעשה בכיוון אולם ההתעמלות של הגימנסיה. במשך שנים היה אולם זה ריק מכל מכשיר, כנראה מחוסר אמצעים. התחלנו בקטנות והצענו למנהל, כי נציג באולם מכספנו שולחן פינג־פונג תקני והצעתנו התקבלה לשמחתם הרבה של התלמידים. לאט לאט, צעד צעד, הוספנו ומילאנו את האולם, הכול ברשות מלאה, בציוד התעמלותי ככל שעלה בדמיוננו והשיגה ידנו – טרפז, סולם שוודי גדול ממדים קבוע לקיר, זוג טבעות תקרה ומקביליים. חשבנו גם על חמור התעמלות, אך בעירנו לא נמצא אומן, בקי דיו בהלכות ספורט לבנייתו.

מאז, אם כי האולם נשאר בבעלות הגימנסיה, נהגנו בו בחופשיות רבה, כולל תרגילי סדר בימי קור וסגריר של כיתות בית״ר, לאו דווקא על טהרת ההשתייכות לגימנסיה.

***

תקופתו של ביברינג הביאה אמנם ברכה לקננו, אך המרחק הפיזי, ואולי מכאן גם הרוחני, שבין סובאלק לעירו סטניסל־בוב בדרום־מזרח גליציה, מנע התפתחות יחס עירוני, לבבי וההתקשרות וההבנה ההדדית התקדמו בעצלתיים. אחר שמונה חודשים של עבודה מסורה ופורייה למדי התפטר ביברינג מתפקידו הרם. היו סיבות אחדות להחלטתו זו. אחת מהן, היחידה שפורסמה רשמית, היתה ההידרדרות שחלה במצב בריאותו.

בתחילת 1928 מילא את מקומו זמנית ד״ר ראובן פלדשווה (בן שם), והעתיק לשם כך את מקום מושבו מבוצ׳ץ׳ לוורשה. על־ידי כך אמנם צומצם המרחק בין הקן ובין המרכז עד כדי שליש, אך הקירבה הנפשית לא נעשתה מרובה יותר והתחלנו מתגעגעים על ביברינג.

דבר זה לא הפריע ביותר להתפתחותו של הקן במקום. במובן הרעיוני־עיוני החלה אז תקופה של לימוד והעמקה. התברר לנו לראשונה הצורך בגישה ביקורתית לפרסומים, ויהיו אלה ספרים רבי משקל ותוכן. ספרו הגרמני של אדולף ביהם, "ההיסטוריה של הציונות", היה ללחם חוקנו, אם כי כבר אז הרגשנו, בייחוד בחלקו האחרון, בניגוד הבסיסי שבין דעותיו על מטרות הציונות, דעות ויצמנאי מובהק, ובין דעותינו.

בערבי שבת הונהגו בקן פגישות חופשיות לליבון בעיות פוליטיות וחברתיות והן הפכו בהדרגה לאירועי־קבע. מספר המשתתפים בהן הלך וגדל, עד כי הורגש דוחק רב בשני החדרים, שעמדו לרשותנו; אך הכול התקבל בהבנה ובאהדה.

עבודת השדה פרחה אף היא. תרגילי סדר תכופים ודייקניים הקנו לקן מוניטין נרחבים, והטיולים אל יערות הסביבה ואגמיה הפכו לשם דבר.

בקיץ 1929 אירגנו מחנה קיץ מלא עניין ותוכן במושב יז׳יורקי, כשישה־עשר ק״מ מצפון לעיר, בחוותו של סובאלק־אי, דוד רובינשטין. לבקשתו של ידידו הקרוב, חבר בהנהגת הקן, ראובן פיינשטיין, הסכים רובינשטין להעמיד לרשותנו בקיץ, ללא כל תשלום, בקתת איכרים דו־אגפית ובה חמישה חדרים מרווחים, שלושה באגף הימני, שניים בשמאלי. לא היה זה ארמון פאר, אך שמחנו שניתנה לנו אפשרות כזאת לקיום מחנה קיץ.

כמו כל בקתות האיכרים בסביבתנו, גם זו היתה בנויה עץ. גגה גלש מדרונית בשני כיוונים – לחזיתה ולצדה האחורי ויצר זווית ישרה בקו מיפגשם של השיפועים בראשו של הגג. הוא היה בנוי מרישי־עץ ארוכים מקבילים ועליהם שכבה עבה של קש. גג כזה, אם נבנה כהלכה, היה, למרבה הפלא, עמיד לחלוטין בפני מי הגשם בקיץ והשלג הנמס באביב.

כנראה שהחסידה נתנה אמון מלא בטיב הבקתה שלנו, מאחר שהסכימה לבנות את קנה בקצה גגה, לדגור בו על ביציה ולגדל בו את שני גוזליה, שכבר היו מפותחים למדי כשהגענו למקום.

בימים כתקנם גר באגף הימני מנהל משקו של רובינשטין, איכר כבן שלושים־ארבעים עם משפחתו; האגף השמאלי היה מיועד לרובינשטין עצמו בביקוריו בחוותו לרגל סידורי עבודה, זריעה, קציר ודיג. לתקופת חודש המחנה פונו שוכניהם אל עליית הגג משולשת התקרה שבבקתה.

יחסינו עם משפחת האיכרים היו מצויינים. ברור היה, כי הם נהנו משהותנו שם, אולי מכיוון שחייהם במקום נידח זה היו בדרך כלל משעממים. הם הפגינו את אהדתם אלינו בצורות שונות. הנה אחת מהן: אשת האיכר היתה אופה את לחמם בעצמה. אנחנו היינו מקבלים את לחמנו מהעיר, פעם־פעמיים בשבוע, יחד עם מצרכים אחרים. והנה יום אחד הגישה לנו כיכר לחם עגולה, מעשה ידיה, בקוטר של כחצי מטר ובגובה של כשנים־עשר ס״מ במרכזה, כשהיא הולכת ומשתפעת כלפי גבולות מעגלה; בתחתית השטוחה ניכרו טביעות קני הסוף, ששימשו ללחם מצע בעת האפייה ושריחם הסגולי דבק בו ולא הרפה. קליפתו החומה־כהה הבריקה כנחושת קלל, כאילו מירקוה בקטיפה וצבע תוכו כצבע ברו. היה זה לחם שיפון, שנוהגים לקרוא לו "גס".

"אי אפשר היה לאפות גדול מזה – אמרה בחיוך נעים – דלת התנור קטנה מדי...!"

מאז טעמתי מאותו לחם, אינני קורא עוד ללחם שיפון "גס".

במחנה בילו שלושים וחמשה משתתפיו ומשתתפותיו חודש ימים במשטר צופי, לפי תוכנית קפדנית למדי, אם כי בתיבול אילתורים, המתבקשים בתנאים הנתונים. יחד עם זה, לא העמסנו על החונים יתר על המידה, כי התחייבנו כלפי ההורים לאפשר לתלמידי בתי־הספר ליהנות ולהינפש בחופשת קיצם. התוכנית כללה תרגילים, טיולי לימוד טופוגרפיה ושיעורי היסטוריה של הציונות.

אחד העיסוקים המעניינים והמהנים במחנה היה הדיג. ברשותו של רובינשטין ובהדרכתו היינו פושטים אחת לשבוע על האגם הגדול שבגבולות החווה, פורשים בו מכמרת ארוכה ודגים – לבנונים ובייחוד מין קרפיון קטן, שבהעדר שם עברי מקורי, כנראה בשל אי־הימצאותו במקומותינו, זוכה על ידי האקדמיה בשם הפולני־רוסי־אידי – קַרַס. השלל היה רב, דיו להשביע בארוחה אחת את כל החבריה. אם כי הדגים לא היו שייכים למשובחים ביותר, לחיכנו לא היה עוד טעם כטעמם ובאותו מעמד לא היינו מחליפים אותם אף לא באילתית או בחידקן.

אחדים מבינינו זכו בתענוג נוסף במחנה. לרשותם של היודעים לרכוב העמיד רובינשטין מפעם בפעם מספר סוסים. היו אלה, כמובן, סוסי עבודה ובחווה נמצא רק אוכף רכיבה אחד. הואיל ומצפוננו הצופי דרש מאתנו, שנשאיר את האוכף לבעליו ולא נשלול ממנו את זכותו להשתמש בו, אם כי הוא, באדיבותו, היה מוכן לוותר עליו, לא נותר לנו אלא להסתפק במרדעות דקות על הגבות הגרמיים של הסוסים. כל זה לא גרע משמחתנו, אלא שאחר שעה או שעתיים של רכיבה סברו חלקים מסויימים בגוף אחרת...

במבט לאחור לא יקשה לקבוע, כי עם השקעה כה רבה של מרץ ורצון טוב ניתן היה להשיג יותר ממחנה קיץ כזה, אך הרי באותם ימים יצרנו יש מאין, ללא ניסיון, ללא ידע עצמי וללא הדרכת מומחים – הכול לפי הדמיון והאינטואיציה, ואלה אינם נמנים תמיד עם היועצים המוצלחים. ואף על־פי כן דומני, כי נכון יהיה לשבץ את מחנה הקיץ 1929 בין הפעולות המוצלחות של קננו. אשה אחת נתנה לכך ביטוי ברור, והיא – האיכרה מחוות יז'ורקי. ביומו האחרון של המחנה הלכה בשדות, לקטה צרור פרחי־בר גדול והגישה אותו לנו, כששומק מכסה את פניה, ברגע שהאוטובוס זז לדרכו בחזרה העירה.

***

משגדלנו ופרשנו כנפיים התחילה ההתקשרות עם קני בית"ר בערים אחרות. בכל אחת מאלה נוצרה קירבת אהדה עם אנשיה. הנה אחת מהן – גרודנו; כתשעים קילומטר מאתנו. ביקרנו בה פעמיים, דוד שטרן ואני. מה נעמה לנו דרכו של יצחק ילין, מפקד הקן, בהסברת בעיותינו הלאומיות ועקרונותינו הבית"ריים! על ידו הסתובב כל הזמן אחיו הקטן,

יומה האחרון של מושבת הקיץ 1929
שורה עליונה: י' מירובסקי, –, – אייזן, –, –
שורה שניה: ח' מייטקס, –, וילנייבסקי, ש' גוטקובסקי, ש' לויט, א' פיליטובסקי־צפורי, –, צווילינג, ר' גברילוביץ, בורק
שורה שלישית: ח' גולדבלט, –, י' ז'ילקביץ'־אלראי, ד' שטרן, ר' פיינשטיין, ח' לוינסון, ד' פודלסקי, מ' שינמן,
שורה רביעית: סטרלקובסקי, א' גוטליב, י' ניירמן־נאור, –, בורנשטיין

ראובן, שהיה רץ אחרינו לכל אשר פנינו, לא הרפה מאתנו וקלט ברעבתנות כל מלה שהושמעה. לימים עמדו שניהם בשורה הראשונה של הפעילות הלאומית בארץ.

כן עולה בזיכרוני ביקורנו בגראייבו, כמאה קילומטר מאתנו. היה זה ביקור של יום שלם. כשלושים משתתפינו הקימו על משטח מערה שלאחר כריתה מחנה למופת ביער הסמוך לעיירה. נדמה היה, כי כל יושביה היהודיים באו לראותנו ולשמוע מפינו דברי הסברה ותעמולה נלהבים שנישאו מעל גדע עץ ענק, בליווי ציוץ ושירקוק צפרים באמירי העצים. היה לי שם ידיד נעורים בלתי נשכח – אליושה וירז׳בולובסקי, לימים אליהו מרידור.

ביקורינו אלה פתחו לנו רק צוהר צר אל הנעשה מחוצה לנו. הוא התרחב מאוד מאוד בוועידה הכל־פולנית השלישית, שנפתחה בוורשה ב־28 בדצמבר 1928 ונמשכה עד ה־3 בינואר 1929. התענינותנו בוועידה הייתה רבה, ההכרזה עליה החישה את דופק חיינו הבית״ריים והחלטתנו לשגר אליה שני צירים מתוכנו הוכיחה, כי בגרנו.

אופקים חדשים ונרחבים נקרעו לפנינו בוועידה. לאחר שנתיים של פעילות מאומצת בתוך מבודדותנו בירכתי המ־דינה, נפגשנו לראשונה עם מאות צעירים שחתרו כמונו לאותו כיוון, שדיברו בשפתנו והתלבטו בבעיותינו, עם רב של ידידים, כאילו מאז ומתמיד.

עובדה נוספת, חשובה לתודעתנו: זכינו סוף סוף לראות לראשונה פנים אל פנים את זאב ז׳בוטינסקי ולשמוע את קולו ממש, הנושא דברים, מכוונים ישירות אלינו, לבית״רים.

אף בחילוקי הדעות, שהתגלעו בוועידה, היה עניין רב, למשל, האם יש להמשיך בעקרונות הצופיות הבאדן־פאולית או לוותר עליהם, מחשש המכשול שהם עלולים להוות להצטרפות המונית לשורותינו. קן סובאלק, יחד עם רובם המכריע של צירי הוועידה, דבקו בצופיות והסתבר, כי שווא חששו השוללים.

אמר ח. בן־ירוחם (חן מלך מרחביה) בספרו ״ספר בית״ר: ״אין לפקפק כלל בכך, שבפגישה זו נוצרה בית״ר העולמית הלכה למעשה״. לכך אפשר רק להוסיף, כי אין לפקפק כלל בנכונות דבריו. הרגשנו ברורות, כי מכאן אנו חותרים ליעדנו שלנו בדרכנו אנו, לא עוד חיקוי צורות וסמלים, לא עוד שאלת אידיאות ועקרונות. חזרנו לסובאלק מלאי מרץ ותו־חלת, מלאי צורך נפשי להעביר את המסר שספגנו למאות הבית״רים שבקן ובאמצעותם אף לחוגים היהודיים הנרחבים, שמסביב לבית״ר.

אחת התמורות החשובות, שחוללה הוועידה, היתה, לדידי, התמנותו של אהרון צבי פרופס למפקדו הראשי של האירגון בפולניה, אשר נקרא מאז בית״ר. לא הכרנוהו לפני הוועידה; רבים מבאיה היו מוכנים להיאבק על החזרת ביברינג לפיקוד, אך מן הרגע שפרופס הופיע לפנינו, ידענו – זה האיש. פעם היו קוראים לזה פלואיד, אחר זמן הוחל ליחס את התופעה לכימיה. יהיה הכוח הטמיר אשר יהיה, הוא יצר בינו וביני קירבה, אימון והערכה, אשר הובילו לידידות אישית איתנה ויציבה, שלא הופרה עד יום מותו.

אני חייב כאן למתג את עצמי לבל אפתח במשא־ידידות. אכן, גרישה – זה היה שמו בקרב ידידיו – תפש בנוסטלגיה שלי מקום לא מועט, אך אין זה מעניינה של סובאלק. לעומת זה יש לסובאלק עניין רב ביחס של גרישה לקן שלנו. לפעמים התקבל הרושם, כי בלבו קוננה הכרה בזכות ראשוניותנו על שקיבלנו אותו לתוכנו בחמימות מייד עם התמנותו לתפקידו החדש, מוכנים למלא כל מה שיטיל עלינו ולעזור לו ככל מה שיזדקק לו. לא עבר זמן רב והתברר, שהמפקדה זקוקה למנהל חשבונות ושפרופס מקנא בסדר המופתי, כפי שאמר לנו, הנהוג בפנקסנותנו. בתגובה שלחנו ללא שהיות לוורשה את אחינו גבריאל לבנטין, שעל־אף היותו בן גילנו, היה איש מקצוע דייקן ואומן־מספרים מטבעו. הכוונה היתה, שיסיים את תפקידו בוורשה תוך שבועות מספר ויחזור לסובאלק; למעשה הוא המשיך לעבוד במרכז עשר שנים תמימות, תחילה במפק־דה הראשית ומ־1931 ואילך ב״נציבות״, כפי שזו נקראה לפי ההחלטה בועידת דנציג.

הערכתו לקן שלנו הוכחה לפני תום שנתו הראשונה בוור־שה. האירגון גדל כולו ופשט לכל עבר, ועם התרבות הקננים ומספר חבריה בהם, ועם הידוק הקשר בין המרכז והקננים, רבתה המלאכה במפקדה הראשית מאוד. נדרשו יותר ידיים עובדות, אנשי רוח, מעש וסדר. בתחילתה כללה המפקדה הראשית שלושה עובדים בלבד (פרופס, שם־טוב, מליניאק). היא הוכפלה תוך שישה חודשים וחזרה והוכפלה בששת החודשים שלאחריהם. עם צוות העובדים החדש נמנו שלושת חברי המפקדה (מ־1931 – ״קציני הנציבות״), שהיו קרובים ביותר ללבי: הרי הם אייזיק רמבה, משה גולד (1929) ויוסף כרוסט (1930). זכתה סובאלק ובין אלה שהוזמנו על־ידי פרופס לעבוד במפקדה היו שני בית״רים סובאלקאים נוספים – יצחק רוזנטל ואלחנן פן (פונימונסקי). שניהם נתמנו עד מהרה לחברי המפקדה הראשית. בכך לא תם חלקה של בית״ר סובאלק בנציבות – בתחילת 1935 הוזמן לוורשה גם מפקד הקן שלנו, דוד שטרן, ופעל בה כקצין הנציבות עד לעלייתו ארצה בסתיו 1935.

***

בתחילת 1930 הגה פרופס את רעיון הכינוס הגדול בוורשה. בשפתו של פרופס הגייה וביצוע היו כמעט שמות נרדפים. לפי תוכניתו, חייבים היו להשתתף בכינוס רובם הגדול של קנני פולניה וכן מספר מירבי של אחים מכל קן. באפריל נשלחה לכל הקננים הודעה שביוני תתקיים בוורשה פגישה בת יומיים בין פרופס וקצינים מן הנציבות ובין באי כוח הקננים, שניים מכל קן, כדי שהללו ילמדו את תכנית הכינוס ויקבלו הוראות להכנת המשתתפים לחיים במחנה ולהופעות הפומביות במשך הכינוס.

אותה תקופה שהיתי בביאליסטוק. הואיל ובמחזור הקודם נכשלתי בבחינת הבגרות בהיסטוריה הפולנית (עד היום איני יודע מי היה ובמה גדולתו של אחד טראוגוט), שלחו אותי הורי לשם תיקון המעוות לביאליסטוק, לגימנסיה של זליגמן, שסובאלקאי היה, מכרו של אבי, בנו של ״רבה מטעם״ של

סובאלק לפני מלחמת העולם הראשונה. בצעירותו היה זליגמן חבר האס־אר (סוציאל־רבולוציונר) וב־1905 נטל חלק פעיל בהפגנות נגד הצאר הרוסי ומשטרו. אחר כישלון המהפכה התברגן והפך לליברל קיצוני, אם אפשר כך להסמיך שני מושגים, שהם לכאורה תרתי דסתרי. הוא היה אדם מעניין ביותר, גדוש ידע, תרבות אירופית וערכיה, איש שיחה מק־סים, בעל הומור עדין ורעיונות מקוריים על הומניזם, חופש ואינטרנציונליזם, שידע לתבל במידה לא קטנה של ציניות, שהביאה אותו בסופו של דבר לידי ספק אי־אמון, ספק זלזול, בשאיפות הציונות.

ובכן זליגמן זה היה מנהלה של הגימנסיה, שבה אמרתי לעמוד בבחינות הבגרות.

פרופס, שדאג לגורלי, אסר עלי איסור חמור להשתתף בפגישת יוני בוורשה, מכיוון שהיא חלה בדיוק בזמן הבחינות, אם כי לא באותם התאריכים, אלא בין אלה שבכתב לאלה שבעל פה.

"בייחוד – אמר – שיש הזוקפים את כישלונך הקודם על חשבון מסירותך היתרה לבית"ר".

ככל שהתקרב תאריך הפגישה, כן הוחש בי הדופק הבית"רי, ולבסוף, מבלי להודיע דבר להורי, אזרתי עוז ופניתי לזליגמן עם מצוקתי ועם בקשת רשות לנסיעה. היה בכך גם טעם חומרי – אישור בית־הספר זיכה כל תלמיד בקבלת כרטיס נסיעה ברכבת במחצית המחיר.

עם כל הערצתי לזליגמן, לא ציפיתי, שיגיב כפי שהגיב; הוא אמר בשקט, כשחיוך קל משתעשע בעיניו:

"זהו טירוף גמור! ארבעה ימים לפני ההכרעה! אבל אתה אינך קשור עוד למעשה לנוהלי בית־הספר, לכן אדבר אתך כדבר אזרח אל אזרח ואודה בסוד – טירוף מסוג זה מוצא חן בעיני. חוויתי אותו לא פעם בתוך עצמי. אל תלך ללשכה בעניין האישור לכרטיס הנסיעה – אמלא לך אותו בעצמי ואתה השתדל, כי הדבר לא ייוודע ברבים לפני תום הבחינות; זה עלול לעורר אי שקט מיותר בין הנבחנים. וחלילה לך מלאחר לחזור! דרך אגב, אינני חושב, שאתה צריך לחשוש לתוצאות בחינותיך..."

עתה יבוא־נא מי שיגיד, כי יש עוד עיר כסובאלק, המסוגלת להצמיח זליגמן כזה!

היתה זו, דומני, הפעם היחידה, שהפרתי איסור ברור של פרופס.

כשנכנסתי באיחור קטן לאולם הפגישה, היו כבר כל המשתתפים במקום, בכללם דוד שטרן. פרופס החוויר ולא השיב על ברכתי. שמעתיו רק לוחש:

"ידעתי..."

אני חושד שגם דוד ידע, או ניחש, אחרת – מדוע לא צירף מישהו אחר במקומי?

***

חזרתי לביאליסטוק ישר לתוך קלחת הבחינות ומיד אחרי־הן מיהרתי לסובאלק, לא כדי לשמוח על "תעודת בגרותי", אלא כדי לצלול בעבודת ההכנה בקן לקראת הכינוס הגדול וכדי להספיק להמשיך, עד כמה שאפשר, בפעולות עם כיתתי בטרם אצא להמשכת לימודי אל מחוץ לגבולות פולניה.

אם כי ללא קשר ישר לעירנו, נכון יהיה לדעתי, להזכיר כאן חוברת צנועת צורה בשם "לקראת המדינה", שנכתבה בידי חן מלך מרחביה בן התשע־עשרה, מפקד בית"ר גליל ביאליס־טוק. החוברת הופיעה בתחילת 1930 בביאליסטוק, בזמן שהותי שם והטביעה את חותמה, שלא נמחה מאז, עלי וללא ספק גם על רבים כמותי.

לאחר חמישים ושמונה שנים מותר לי לא לזכור את פרטי תוכנה, אך הרושם שעשתה עלי עדיין טרי ורענן, וזה מה שאמרה לי בקוראי בה: המדינה אינה עוד חלום הביל, חזון לעתיד המעורפל, משק כנפיה כבר נשמע מקרוב, הזמן קצר, יש להתקדש לקראתה כדי שנהיה מוכנים להתקבל בה, לא רק אנו הבית"רים, אלא כל בית ישראל, להיות מסוגלים לחיות בה כאזרחים יעילים. החינוך לאזרחות חייב להתחיל ללא דיחוי. זה היה בשבילי גילוי, צירוף מושגים חדש: המ־דינה, משמע מדינתי והאזרח בה – כלומר אני. מאז קראתי את החוברת ראיתי לפני את המדינה כישות ריאלית, הרבה יותר ריאלית, משראיתיה קודם לכן, חומרית והכרחית, כפי שהכר־חית זריחת השמש בבוקרו של מחר.

כך כנראה ראה אותה גם אבי, כשהשתדל, שבע שנים קודם לכן, להציג לפני את אותם הדברים בתקנו את השגיאות בלשון העברית שבמכתבי.

כשלאחר שנות יובל שחתי לחן מלך בשבחה של חוברתו, ענה לי בתנועת יד של ביטול, מלמל: "פרי בוסר!" וחמק ממני בצניעות הטבועה בו. הגיע הזמן לומר לו: אשרי האילן, אשר גם פרי־בּוֹסְרוֹ יערב לחיך וישביע רעב...

***

הכינוס מילא את תפקידו במירבו. הוא החדיר את עובדת קיומה של בית"ר לתודעתם של יהודי פולניה ואפילו העיתו־נות הבלתי אוהדת לא יכלה להישאר אדישה בפני הפגנת עוצמתה. השתתפו בו כאלפיים וחמש מאות בית"רים ובית"ריות מכל קצוות המדינה, שרוכזו במחנה אוהלים ב"סאסקה קמפה" – התל הסכסוני, מישור מורם של שדה־בור נרחב על הגדה הימנית של הנהר ויסלה. חמשת הימים וארבעת הלילות, שבהם נתקיים כינוס זה הוכיחו, כי היה זה אחד המיבצעים היפים והנועזים של פרופס, פרי דמיונו המ־כונף, תוצאת כוח־אירגונו הבלתי שכיח והבלתי שיגרתי, שלא עזב אותו עד יומו האחרון.

מלאכת ההכנה לכינוס היתה מפרכת, מורכבת מאין־ספור פריטים, חישובים ואילתורים, אך בניוותו של פרופס נדמה היה, כי הכול מסתדר בקלות, כאילו כל דבר בא במקומו מאליו. והנה גם במקרה זה הוא פנה לסובאלק והזמין את דוד שטרן וחבר מפקדה נוסף מהקן שלנו, כי יקדימו את בואם לוורשה בעשרה ימים ויהיו לו לעזר. אכן, העבודה היתה קשה, אך הפסד העייפות יצא בשכר העונג, שהעניקו לנו ברבגוניות של הבעיות והעניין שמצאנו בפתרוניהם.

אחת הפעולות, שקיבלנו עלינו, שלושת אנשי סובאלק, שני

המוזמנים ויצחק רוזנטל, שהיה שייך לצוות המפקדה, היתה להשיג, עד כמה שאפשר בזול בד־אברזין מטיב שפיר, בלתי חדיר למים וכן כלונסאות, חבלים ויתדות, כל אלה בכמות מספקת להקמת אוהלים לכל באי הכינוס, מהם גדולים, מהם קטנים, לפי מספר המשתתפים מכל קן, או מכל אגד קננים שכנים.

ניסיוננו הראשון, בבתי המסחר המקובלים, נגמר בכישלון – במחירים שנדרשו היה הכסף שהוקצב לנו מספיק לאיכסון בערך שליש ממספר המשתתפים. והנה הציע מאן דהוא לנסות את "שוק הפשפשים" שמאחורי בית הסוהר "פאווי־אק" – "וולובקה" הנודעת, משכנם של אנשי זרוע, עגלונים, עושי כל מלאכה כשרה, כשרה למחצה, או פחות מזה, סייסים, כייסים וסתם ארחי־פרחי. מוניטין אלו לא עודדו ביקורים עם סכומי כסף בכיס, אך החלטנו לנסות.

כשהגענו למקום, שלושתנו במדי בית"ר, עוררנו מיד תשו־מת לב והרגשנו במבטים סקרניים, חשדניים, לאו דווקא אוהדים. לפתע צץ לפנינו צעיר גברתן ושאל באידיש הוורש־אית, הזרה לאוזנינו:

"אתם מן הצבא של תרומפלדור?"

הוקל לנו. אם שמעו של תרומפלדור הגיע אליו, סימן שאין לחשוש עוד לעורנו. גוללנו לפניו את בעייתנו; הוא הנהן בראשו בהבנה:

"אברזינים משומשים, זהו מה שדרוש לכם!"

הוא הוליך אותנו דרך מבוך של סימטאות לחלק רחב ידיים של השוק, שפרקמטייתו מענף התחבורה – עגלות, משאיות משומשות, תלת־אופנים לסבלים וכן אבזריהם וחלקי חילופם. ראינו ים של אברזינים.

"עכשיו אל תפריעו לי בעבודה – לחש לנו – רוב הבדים כאן בלויים ורקובים, הניחו הכול לי".

מאותו רגע נמצא הפיקוד על כל המבצע בידיו. הוא שבחר בספקים, הפך גבבים ובדק במומחיות את הבדים, בחר במתאימים, עמד בקולי קולות על המקח וצמצם את המחי־רים שנדרשו עד לשליש ולרביע. בסופו של דבר עזר לנו להעמיס על משאית עֲרֵמָה עצומה של אברזינים, שאף־על־פי שהיו משומשים היו מן המשובחים ביותר. ביקשנו לשלם לו שכר פועלו, אך הוא סירב:

"כשאבוא לפלשתינה, תעזרו לי להשיג עגלה וצמד סוסים לפרנסת משפחתי..." ונעלם בין דוכני השוק. חזרנו למחנה עם כל הכבודה ועם עודף כסף.

שלושים ושלושה בית"רים ובית"ריות הגיעו לכינוס מסובאלק וקיבלו את אחד האוהלים הגדולים ביותר – הגיע להם לכל הדעות.

למפקד הכינוס התמנה תחילה חבר המפקדה הראשית משה גולד, שלאחר ימים אחדים התמוטט מעומס העבודה והאחר־יות. את מקומו מילא, מן היום השלישי של הכינוס, דוד שטרן, ששימש בתפקיד מפקד המחנה ואחר מכן מילא את שני התפקידים יחד.

כל באי הכינוס נחלקו לארבעה גדודים, קן־קן בגדודו, לפי חלוקה גיאוגרפית של פולניה. כל גדוד מנה כשש מאות איש ובראשם עמד מפקד גדוד. אחד מן הארבעה שבמפקדי הגדו־דים היה בית"רי מסובאלק.

שנים רבות עברו מאז. באחת השיחות המענגות של הזכרת נושנות ושל שיחזור פרטי פרטים של חוויות משותפות, אמר גרישה:

משתתפי קן סובאלק בכינוס ורשה, היום האחרון על ה"ססקה קמפה", אחר פירוק האוהלים.
שורה 1: –, קאופמן, סובלסקי, –, –, אוספובט, אפלבוים, י. מירובסקי, שטרן, גולד, רוזנטל, אלראי, –, –, –, הנדה שפרלינג, חנה איבשקובסקי
שורה 2: זילברשטין, –, חסיה לוינסון, מרגולינסקי, סטלה גליקסון, סטלה קרשניינסקי, –
שורה 3: –, –, סטריקובסקי, רייגרודסקי, גוטליב, –
שורה 4: זיסל זילברמן, רקובסקי, משהגלטשטיין ,ציפורי, ברמן, נייערמן, מרים זילברמן

"אלמלא בן בית"ר־ריגה אני, שאין למעלה ממנה, הייתי בוחר בבית"ר־סובאלק לקן לי..." – מחמאה ראויה להתכבד בה.

תגידו – התפארות הֲבילה! ניחא; כמה קנונים יכלו להרשות לעצמם להתפאר בכגון אלה מבלי לחטוא לאמת?

***

ככל שאני מתקרב לסיום, מתלווה אלי הרגשה הולכת וגוברת, הלוחשת באוזני מעין "עיקר שכחתי" והנה התגלה לי פשרה – לא הזכרתי עד עתה, אלא ברמז, את כיתתנו הקטנה והמרוכזת בקן, "כיתה ד', אריות". במשך כל תקופת פעולתי עד עזיבתי את סובאלק, דבקתי בה, מסרתי לה את מירב כוחותי הנפשיים, בבחינת "כולם היו בני", בייחוד אלה מהם, שהתמידו אתנו אז וממשיכים לעורר את המיית לבי עד היום, ולא נותר לי אלא למנותם אחד־אחד באהבה; כדי למנוע חשש העדפה בקביעות הבכורה, אשתמש בסדר הא"ב: ויקטור ברמן, האמיץ והחריף, שבתאי אלה (הלל), הגבר הנאה; חיים זילברשטיין, בעל־הגוף טוב הלב; צבי לבידון, איש הסדר והמעש; יהודה נייארמן (נאור), הלוחם העממי; אבא פיליטובסקי (צפו־רי), בעל ההומור הדק; אברהם רובינשטיין, השמנמן, בהיר העין...

***

ושוב צצים ומבזיקים מן העברים שברי זכרונות, דמויות, מראות, אירועים, המנסים לעלות על עגלת הנוסטלגיה שלי, אולם יש לקבוע סייג, ולו מלאכותי, כי גם אם אוסיף כהנה וכהנה, לא יידָלה הכול, תמיד יישאר משהו נוסף, והוא קרוב, והוא חשוב, והוא כולו שלי, כולו סובאלק.

התנצלות (במקום סיום)

פתחתי באזהרה ועלי לסיים בהתנצלות. אני מתנצל על כי זחלתי לאט מדי, פרוטרוטית מדי, לאורך שבילי הזיכרונות, אך כשהבטתי אחורה בנועם ויצאתי לדרך, לא יכולתי להימנע מלהסתכל בדייקנות ביפי שוליה, להתענג על חמודות נופיה ולומר: מה נאה אילן זה, מה נאה ניר זה... אף כי הייתי מודע לסכנת התחייבותי בנפשי, כי עלול אני להֵאשם בטרדנות שמחמת זקנה; אך מידת הֱהנתנות שבי גברה על איום הסכנה, בייחוד מכיוון שבצפונות הלב קיוויתי, כי פה ושם יימצא מישהו, שבקוראו את דברי, יזכני לפעמים בחיוך אוהד ובניד־ראש של הסכמה, האומרים:

"אכן־אכן, כאלה היו הדברים בשכבר הימים..."

משה ארצי

עירי, מולדתי

מולדתי סובאלק שוכנת בין שתי מעצמות אדירות, רוסיה וגרמניה, אשר מאות שנים רוצות "לטרוף" אותה. סובאלק השתייכה לפני מלחמת העולם הראשונה לרוסיה. אחרי המלחמה עם שיחרורה מהצאר, הוכללה בפלך ביאליסטוק. במשך מלחמת העולם הראשונה כמעט שלא ניזוקה, וכפי שמסר לי אבי מורי הי"ד, נתן לה רב ידוע את ברכתו.

סובאלק היתה עשירה בבתי־ספר: תלמוד תורה, ישיבה קטנה, בי"ס תרבות, גימנסיה עברית ועוד ועוד. בית־הכנסת המרכזי, מלא התפארת וההוד הנפלאים, בית־מדרש אפוף הקדושה. כמעט כל עבודת הקודש רוכזה ברחוב ע"ש ברק יוסלביץ', מצביא יהודי־פולני (1765–1809), גיבור מלחמות השיחרור של פולין. במלחמת העולם השנייה שילמו לנו הפולנים על ידי... שיתוף־פעולה עם הנאצים נגד היהודים. היהודים קראו לרחוב ברק יוסלביץ' "די שול־גאס" (רחוב בית־הכנסת).

היו עוד מספר בתי־כנסת ברחוב קושציושקו הראשי, כמו של מר שמחה לבידון ובראון. גם בית־הכנסת שנשרף שכן ברחוב הראשי. אבי מורי, ר' אריה, כיהן בשניהם כבעל־תפילה וכבעל־קריאה.

אוכלוסיית סובאלק מנתה כ־25,000 תושבים, כשליש מהם יהודים. בסביבה היו הרבה כפרים ועיירות קטנות, שבהם התגוררו אלפי יהודים.

כיצד נכנסו הגרמנים לעירנו? כפי סיפוריהם של אחי דוד ואחותי רחל, שברחו מסובאלק בתחילת המלחמה למחוז אליטוס (ליטא), הטילו הגרמנים שתי פצצות אדירות על הקסרקטין ובעזרת פולנים, שונאי ישראל, הלכו מבית לבית יהודי ופקדו עליהם לנעול את הבתים ולמסור את המפתחות, בלי ליטול מהם כל חפץ, וכך אספו אותם והגלום לביאלה פודלאסקה. עד התקפת הגרמנים על רוסיה עמדנו בקשר מכתבים. יהודי ליטא והפליטים, שחשבו כי מצאו הצלה, הותקפו בשנת 1941 על ידי הליטאים ונרצחו, ואלה שהוגלו מסובאלק תחת הצורר הנאצי, נשלחו למחנה ההשמדה מיי־דאנק. אחרי המלחמה חזרו לעירנו כ־18 יהודים בלבד.

מעירנו עלו ארצה מאות רבות מבניה והצטיינו בעבודתם הציבורית, ביניהם אחי הגאון מרדכי אילן (איילנדר) זצ"ל, אב"ד ת"א־יפו; השר פנחס ספיר (קוזלובסקי) ז"ל; אברהם (יאיר) שטרן הי"ד, גרשון גרדובסקי הי"ד, יהודה נאור (ניירמן), מהנדס דוד שטרן, ומשה גולדשטיין.

אני עליתי ארצה בשנת תרצ"ב־1932. למדתי בין השאר בבית־הספר למלאכה; שם שררה אנטישמיות ולא פעם הותקפתי על ידי הערלים. החלטתי אז להצטרף לבית"ר. המעון היה צר מלהכיל את כל החברים שהצטרפו לבית"ר, אך נתקבלתי בזכות אחי דוד ירחמיאל הי"ד, שהיה בין יוזמי הצה"ר בעירנו וראשיו. כשז'בוטינסקי בא לעירנו ונשא נאום, היה אחי המנחה יחד עם משה גוטקובסקי.

הצטרפתי לבית"ר בשנת 1927, ימים ספורים לפני י"א באדר, ובית"ר דאז הציגה את המחזה יוסף טרומפלדור. את התפקיד הראשי שיחק דוד שטרן. בבית"ר התארגנה קבוצת כדורגל, ואני בתוכה יחד עם דוד שטרן, יהודה נאור (ניירמן) ז"ל, אליעזר בורובסקי ועוד. יצאנו בכבוד ממספר תחרויות, כמו עם הקבוצה הצבאית מגדוד 41 בתיקו 0:0 ועוד. היתה לנו גם קבוצת טניס־שולחן. נוסף לנ"ל היתה לנו תזמורת כלי נשיפה, אשר הורכבה ביחד עם תלמידי הגימנסיה העברית, ששכנה על ידנו. המנהל של הגימנסיה העברית היה המהנדס בנימין עפרון. בכל החגיגות של בית"ר היתה משתתפת התזמורת, וכשצעדנו ברחובות הראשיים של עירנו, היו הער־לים אומרים עלינו: "ז'ידובסקה וויסקו" (צבא יהודי).

במועדון היה לנו חדר מיוחד לספרייה, ומאות מתושבי עירנו היו רשומים בה. עם התרחבות הסניף נאלצה מפקדתנו לשכור מועדון נוסף, לשימוש ברית־הצה"ר. המיפקדים היו נערכים על פי רוב בשבתות אחרי ארוחת־הצהריים בחצר הגדולה של בית"ר. בל"ג בעומר 1927 ערכנו טיול קן בית"ר יחד עם חברי בית"ר מהגימנסיה. בראש צעדה התזמורת ועשתה רושם כביר. וכך צעדנו גם ב־3 במאי. הפולנים שעמדו בצד הסתכלו בנו בקנאה ובשנאה. אני הלכתי בצד, כי לא הייתה לי עוד תלבושת בית"ר.

בחצר המגורים שלנו היה שכן גוי, חוטב־עצים, בור. חינך את ילדיו לשנאת יהודים איומה. כשעברתי על ידם, אמרו לי: כשתפרוץ מלחמה נהרוג את כולכם. קל לשער, מה פעלו שונאים כאלו בזמן מלחמת העולם השנייה.

חשבתי על עתידי. לא רציתי להישאר בגולה. נרשמנו לעלייה בלתי־לגלית באמצעות נציבות בית"ר, 17 בית"רים ובית"ריות. הוצאות הנסיעה היו גדולות. לא היו לנו האמצ־עים. מה לעשות? עבודה לא היתה, הרצון לעלות היה גדול. פניתי למפקד הקן. המהנדס דוד שטרן, בהצעה, שקבוצה מאורגנת שלנו תצא לחטוב עצים, וכך נצוד שתי ארנבות בבת אחת: נמנע עבודה מהחוטב, שהוא שונא ישראל, ונעלה יהודי נוסף ארצה.

בסובאלק היה גם סניף "מכבי" ולו קבוצת כדורגל מעולה. טיפל בה ותמך בכסף רב מר קרשקובסקי. מצטייני השחקנים בו היו האחים פינק.

בשנת 1930 בערך הגיע הזמן לייסוד קן בית"ר באוגוסטוב, 32 קילומטרים מעירנו. המפקד דאז דוד שטרן וכ־100 בית"רים צעדו בחוצות אוגוסטוב עם דגלנו והדבר השאיר רושם כביר. ההרצאה התקיימה בשעות הערב, בצריף של "מכבי" כמדו־מני. השמאל יחד עם אנשי "הפועל המזרחי" ניתקו את החשמל וניסו להפריע.

אחר שהותקפתי על ידי חוליגן ידוע פורישקביץ', חבר במועדון הקלעים בעירנו, החלטתי סופית לעלות ארצה, אבל מכיוון שהייתי צעיר מדי, לא אישרו לי את צאתי להכשרה. חיכיתי לבאות. ניסינו להתארגן בטיול באופניים, אבל בלי הצלחה. היו לנו מכשולים. הקבוצה הראשונה של בית"ר בסובאלק הפליגה ארצה אחרי שסיימה את ההכשרה בשנת תרפ"ט (1929), תיכף אחרי המאורעות, עם סרטיפיקטים שנתקבלו אז בבית"ר. באחד הימים קיבלנו חוזר, שנציבות בית"ר מארגנת עלייה בלתי־לגלית. נרשמתי לעלייה יחד עם עוד 16 בית"רים־ות.

בנובמבר שנת 1932 עזבנו את קן בית"ר סובאלק, אחרי סדרת נשפי פרידה. הפרידה היתה ענקית בתחנת־הרכבת. באנו לוורשה ושם הצטרפה אלינו קבוצה יותר גדולה ממקו־מות שונים מקני בית"ר בפולין. בין אלה, מי שהיה יותר מאוחר סגן מפקד אצ"ל, יעקב מרידור (ויניארסקי).

אחרי שהייה של שבועיים בוורשה קיבלנו סוף סוף את ניירותינו והמשכנו בדרכנו למארסיי, כדי להגיע לצפון הארץ ולהצטרף לאחינו בפלוגות העבודה של בית"ר. נסיעתנו לא היתה סוגה בשושנים. הנסיעה ורשה־פאריס, כמובן ברכבת, ולאחר מזה ממארסיי באנייה. לצערנו האנייה התקלקלה ונאלצנו לרדת בפורט סעיד. הייתה זו עיר מפגרת, רחובותיה מלוכלכים. מפורט סעיד הפלגנו לביירות בלבנון באניות "אנדרה לבון". לאחר שעברנו את גבול ארץ ישראל נאסרנו בחלסה על ידי המשטרה. טיפל בשיחרורנו הרב הצדיק הלמד־וניק ר' יצחק משה זילבר מצפת, פודה האסורים, שזכה לאחר הקמת המדינה במדליה מטעם ממשלת ישראל על מסירותו למען העולים הבלתי־לגליים, והרבנית הצדקנית, מרת צפורה, אשר עזרה לצדו. צפת שימשה מעין תחנת־מעבר לעולים הבלתי־לגליים, שעשו דרכם ברגל מגבול לבנון, והרב הצדיק הקדיש להם את רוב זמנו. בארץ, הקבוצה שלנו התפזרה איש איש לפלוגת העבודה שלו ורובם לפי בחירתם. אני בחרתי בפלוגת בית"ר בכפר סבא, ומתגורר עד היום בעיר הזאת.

הייתי החלוץ במשפחתי לעלייה. כשנפרדתי ממכרי, ניסה אחד, איש "אגודת ישראל" להניא אותי מנסיעתי: "מה חסר לך בסובאלק? ולאן אתה נוסע? האם ידוע לך מה היא העבודה המיועדת לך?" זה היה הלך־הרוח בין רבים מיהודי עיירות פולין, במיוחד אצל אנשי "אגודת ישראל", מצד אחד וה־"בונד" ויתר חוגי השמאל מהצד השני.

באתי אל המנוחה ואל הנחלה, הקימותי משפחה ונולדו לי שני בנים ובת ונכדים, כן ירבו. הבן הבכור, גיורא, נולד ב־1941 בזמן ההפצצה האיטלקית על תל־אביב. רעייתי אסתר־רייזל ז"ל היתה אז בתל־אביב בביקור וכרעה ללדת. לכן קראתי את בני גיורא, על שם המורד בצבא הרומי. הבן השני נולד בשנת 1945, אריה, סגן־אלוף, נפל במלחמת יום הכיפורים הי"ד, אחד ממצטייני אוניברסיטת בר־אילן, למד כלכלה. הבת נולדה ב־1951. אחד הנכדים נושא את שמו של בני.

בשנת תרצ"ו (1936) עלתה ארצה אחותי טובה, על פי דרישה של קרובינו ממאה שערים. לאחר הקמת המדינה עלתה ארצה אחותי רבקה עם בעלה ושני בניה, התיישבו

במושב תלמי יחיאל בדרום. היא טעמה את גן־העדן הסובייטי בערבות סיביר בזמן המלחמה.

כשהגעתי ארצה, עמדו להביאני למשפט בעוון כניסה בלתי־לגלית. שוטר נשלח אלי לפי כתובתי שמסרתי. כששמעתי, שהשוטר מחפש אותי, הסתלקתי במהירות מהדלת האחורית, עיברתתי את שמי מאילנדר לארצי. אחי הרה"ג שינה את שם משפחתו לאילן. ב"ה השתרשנו בארץ והקימונו משפחות ענפות. לצערנו השמחה מהולה ביגון.

עבודתי בארץ, בתחילה עבודת־כפיים קשה – טוריה, ובה־משך ניהול פרדסים. במלחמת העולם השנייה הייתי בין מניחי היסוד לעבודת יהלומים ומילאתי תפקידים ציבוריים שונים. גם בתור פנסיונר אני ממשיך בפעילותי הציבורית, ביחוד בתחום הדת. הייתי שולח לעתים תכופות כתבות לעתונים: "המשקיף", "חרות" ו"היום".

דוד בורובסקי

קובץ זכרונות

אינני סופר ואינני מתיימר להיות סופר. אעשה כמיטב יכולתי וזכרוני להעלות על הנייר רק מקצת ממה שראיתי וחוויתי.

אחלק כתיבתי לכמה פרקים. האחד יתייחס לעיר סובאלק, כפי שאני זוכר אותה לפני השואה ואחריה, השני על יהדות העיר ומוסדותיה, והשלישי על אנשי העיר ובתוכם על עצמי...

סובאלק כשלעצמה היתה פינת חמד תקועה בין יערות אורנים מוריקים ושוכנת על אגמי ונחלי מים.

ב־1915 נכבשה העיר ע"י הצבא הגרמני אשר שלט בה עד לחודש אוגוסט 1919. לאחר שסובאלק סופחה לפולין העצמ־אית, קיבלה מעמד של עיר מחוז (פוביאט). הגבולות החדשים של פולין העצמאית הפכו את סובאלק לעיר ספר. חיל מצב, כחמישית ממספר תושבי העיר, איכלס את הקסרקטינים ואת המחנות שנבנו לא מכבר. חדל מעבר חפשי וסחר חפשי של העיר עם סביבתה הטבעית, פרוסיה המזרחית וליטא. פסק מעבר הסחורות מפולין דרך סובאלק לקניגסברג, לקובנו ולפטרסבורג ובחזרה. השואה הכלכלית שפקדה את העולם כולו בשנות השלושים המוקדמות, גרמה להתמוטטותם והתרוששותם של יהודים רבים אשר פרנסתם היתה על הסחר. בעיקר סבלו הפועלים הרבים אשר פוטרו ממקומות עבודתם עקב סגירת המפעלים המעטים. עבודות דחק יזומות לא יכלו להדביק את הביקוש של הזקוקים ליום עבודה. רק באמצע שנות השלושים השתפר המצב הכלכלי.

ב־1939 הופצצה העיר ע"י הצבא הגרמני, אך כפי שהסתבר לי בבקרי בה ב־1946, לא ניזוקה. סובאלק היתה ונותרה דגם אופייני של בניה מתקופת פולניה הקונגרסאית אך עלתה על הרבה ערים אחרות ביופיה הטבעי המקסים, בתיכנונה המדו־קדק ובניקיונה.

גבולותיה של פולין העצמאית שלאחר 1920 הפכו את סובאלק על המפה הפוליטית לאצבע שלוחה שנתקעה בגבה של ליטא ובצלעה של פרוסיה המזרחית. לדרומה של העיר, מרחק כ־30 ק"מ שכנה העיירה הקסומה אוגוסטוב, עטורה ביערות עד ומשכשכת רגליה במימי האגמים והתעלות שהקי־פוה. למזרחה של סובאלק – סייני וצפונית מערבית ממנה העיירה ראצ'ק. קלבריה ויאשינובו שכנו לצפונה של העיר, צפונות בתוך יערות עבותים, בהם בילו יהודי סובאלק האמי־דים את חופשות הקיץ.

שלוש גבעות מוריקות עטרו את סובאלק. האחת בדרומה של העיר בדרך לאוגוסטוב ולרגליה ריצדו מי הנחל צ'ארנה האנצ'ה, השנייה בצפונה כאשר מצידה האחד התנוססה טחנת הקמח של משפחת סמולינסקי, ומצידה האחר הגן העירוני השני אשר ממנו אפשר היה לראות את כל העמק הצפוני שמחוץ לעיר. הגבעה השלישית חסמה את הדרך ליאשינובו. מחוץ לגבעות אלו היה שטח מישורי מכוסה שדות מעובדים או יערות אורנים, כאשר בתוכו כאילו שובץ כאבן איזמרגד האגם ויגרי. אגם נוסף השתרע בפאתיה הדרום־מערביים של סובאלק, עבות בצמחייתו הסבוכה, אשר בו נזכרתי בביקורי הראשון באגם החולה בארץ. באגם זה חוויתי כנער את מיטב חוויותי – חתירה בסירות וב"קיאקים" ועצירה באמצע האגם כדי לחוש את עוצמת האין סוף של מרחבי המים והשמים ואני באמצע האגם הרוגע. חוויה של התעלות הנפש, של קרבה אל יוצר העולם. הרטט של הדג שניצוד בחכה לאחר ציפייה ארוכה ומעל לכל – הרוגע והשקט, אשר עטף את כל הסביבה, היה מוחלט עד שנדמה היה כי יכולתי לשמוע את משק כנפי הפרפרים שריחפו סביבי.

העיר כשלעצמה היתה מוריקה. יופיו של הגן העירוני היה עוצר נשימה ומרבית המבקרים שמרחוק באו לא חדלו להת־פעל ממנו ובתוכם גם אנוכי, כל אימת שהגעתי לחופשות הקיץ מוואורשה. במשך הקיץ שקק הגן מטיילים, במיוחד בימי ראשון בשבוע אחר־הצהרים כאשר תזמורת מכבי־האש או של אחד הגדודים החונים בעיר הנעימה בנגינתה לנוכחים. הגן העירוני היה גם מקום למפגשים חשאיים עם חברה. זה היה אחד המקומות בו אירעו החיבוק הראשון והנשיקה הראשונה האסורים, אך האילנות המצילים וסבך הצמחיה הטובים הסתירו את האסור. היו אלו חוויות וזכרונות שיישארו לעד.

חופשותי בסובאלק מהסמינר למורים עבריים שבוואורשה

היו בשבילי מקור לא אכזב לאגירת חוויות נעימות ולצבירת מרץ לניתוק מחדש. כל פרידה שלי מהורי, מנופי הסביבה ומהחברים היתה מלווה עצב עמוק והרגשת ניתוק מכאיב.

עירנו היתה נקייה מאד אפילו בהשוואה לווארשה הבירה. כבישי העיר היו מרוצפים באבנים ותעלות המים שלצדיהם – מסויידות בלבן. מרצפות המדרכות תמיד נקיות ושלמות. הבתים מסויידים, גדרות הבתים, שברובן היו גדרות עץ, אף הן היו מסויידות. פקחי הניקיון של העירייה עשו עבודתם נאמנה במיוחד לאחר ימי השוק ביום ג׳ ושישי, אז התפרשו קבוצות של מנקים ומנקות שניקו וקירצפו את אבני כיכרות השוק.

עד 1930 היו ה״דורושקות״ (כרכרות) בקיץ והמזחלות בחורף – אמצעי התחבורה הציבורית היחידי בסובאלק. תכו־פות היינו, הילדים, נתלים מאחור תוך כדי נסיעתן ״לחטוף טרמפ״ אך גם לא אחת ״חטפנו״ צליפת שוט צורבת, משהב־חין בעליהן בטרמפיסט הלא קרוי.

תחנת הרכבת אף היא היתה אטרקציה. אנשים היו מטיי־לים אליה בשבתות ובימי חג להתבונן בבואן ובצאתן של רכבות נוסעים, מרחוק באו, אשר בעיני רבים היו הפלא השמיני של העולם, וקרונות משא בהתארגנותם האמורים לצאת לקניגסברג, דנציג ואולי הלאה מזה אל מעבר לבלתי הנודע הקסום.

הנהר צ׳ארנה האנצ׳ה, אף היא נקודת ציון בהוויי העיר. הפלאז׳ה של צווילינג, המתה מיהודים בימי הקיץ החמים ובמיוחד בימי חג ומועד או חופשות ביה״ס. כרי הדשא המוריקים, מגרשי הכדור־סל והכדורף־עף ושאר מתקני הספו־רט שבמקום היוו אטרקציה לנוער ואף למבוגרים. ״חילוץ עצמות״ כלל גם שחייה או שכשוך במימי הצ׳ארנה האנצ׳ה אשר לא תמיד הצטיינו בניקיונם, במיוחד כאשר רחצו את הסוסים, כיבסו הכביסה או שטפו את האדמה מהירקות שזה עתה נאספו מגן הירק. אבל מה נלין, הן היום המצב האקולוגי של נהרות יותר מפורסמים מהצ׳ארנה האנצ׳ה הנו פי כמה גרוע מהנחל הסובאלקי.

חורשת האורנים שליד הגשר, על גדות הנהר, היה יעד לטיולים ברגל, לימודי הטבע – בטבע, ואף מקום לפיקניקים. רבות בילינו שם בחברותא אך לא אחת חזרנו משם עם חבורות בראש וסימנים כחולים מתחת לעיניים – מעללי כנופיות ״שקצים״, שכאילו הרגישו בעליונותם המספרית. סמוך לחורשה זאת השתרע גן ״ארכדיה״, אף הוא גן עירוני – פינת חמד, עם המון כוכים בסבך הצמחייה. מקום מקסים ומתאים לגילויי אהבה, רומנטיקה ואנחות אוהבים. מרוחק היה גן ״ארכדיה״ ממרכז העיר ולכן טוב היה להתבודדות אינטימית. אילנות עתיקים מצילים, המיית הצ׳ארנה האנצ׳ה, שירת הציפורים ושלל צבעי הפרחים חברו למזיגה מושלמת של צליל וצבע. המקום נסך שלווה ואושר. לא אחת הייתי יוצא לשם לבדי לקרוא ספר. אהבתי את גני העיר – פינות החמד של סובאלק.

הרחוב הראשי של סובאלק, רח׳ ע״ש קושצ׳ושקו, גיבור המרד הפולני נגד הרוסים, גיבור מלחמת העצמאות האמריק־אית, הלם את שמו המפואר של לוחם חופש זה. הרחוב היה רחב אפילו לפי אמות מידה ישראליות שלפני 1948. לשני צדדיו היו נטועות שדרות של אילנות מצילים אשר נגזמו כל סתיו לקראת תרדמת החורף. ניחוח הפרחים של הגן העירוני הפך טיול בערבו של קיץ לעונג. העובדה שהמטיילים הכירו זה

פינת רח׳ קושצושקו וכיכר ״אלכסנדר הקדוש״ (עתה כיכר החירות) (מול הכנסיה משמאל – הגן העירוני)

את זה נסכה בטחון שהנה בתוך עמך אתה יושב וכולם דורשי טובתך. זה היה "המרכז" בדומה לשעון מוגרבי בתל־אביב. פה התלכדו חבורות, פה נדברו אוהבים/רעים להיפגש, מכאן יצאו להמשך בילוי הערב. לאורך רחוב זה ניבנו בנייני הציבור הראשיים. בניין העיריה, בית־המשפט המחוזי, תחנת המשט־רה, בית הדואר המרכזי, הגימנסיות הממשלתיות לנערים ובנפרד לנערות, הגימנסיה העברית, ביה"ס תרבות, ביה"ס למלאכה וביה"ס למסחר, שני בתי החולים היהודי והממשל־תי, שני בתי כנסייה מפוארים (קתוליים). שתי הרחבות של הגן העירוני החבוק בין צלעותיהן שיוו סימטריה ארכיטקטו־נית רבת חן למרכזו של הרחוב הראשי. החנויות, ברובן המכריע בבעלות יהודית, הלמו ביפי חלונות הראווה את יפי הסביבה. התאורה משך כל הלילה, בחלונות אלה, היתה חובה ואורותיהם המרצדים שיוו דוק של עליזות. יתר הרחובות השלימו את אופיה המסודר של העיר והצטלבו בזוויות ישרות של שתי וערב. מיתאר הנזירים, אבות העיר, נשמר בהקפדה. שטחים פתוחים ומוריקים ובוסתני פירות לא היו מעטים, במיוחד בפאתי העיר.

בעונות האביב והקיץ היתה העיר עוטה שלל צבעים של פרחים וירק, כאשר הצבע הירוק נותר גם בחורף והיווה ניגוד ללובן השלג אשר ביום שמש חורפי החזיר רבבות נגוהות פז שהתמזגו לחזיון נדיר של ירוק וזהוב. יערות האורנים מילאו את המקום בריחות שרף משך תקופת הקיץ והסתיו וכאילו פיתו להיכנס וללקט גרגרי בר, פיטריות או פרחי בר. תקופת הקיץ בסובאלק היתה מלאת חדוות חיים אך גם החורף לא נפל ממנה. הַחֲלָקָה על הקרח בגן העירוני או על פני האגם שקפא, סקי בשדות שמחוץ לעיר – תחרויות של הליכה מהירה. "קוליקים", נסיעה במזחלות רתומות לסוסים כאשר הנך עטוף בעורות כבשים ורק צליל פעמוני הסוסים מפריע את דמי הלילה. מתבונן בשמיים מלאי הכוכבים או בשני הפסים שרשמה מזחלתך על השלג הצח. טיולים ברגל לאורך רח' קושצ'ושקו בכפור העז כאשר בתודעתך ביתך החם. מקור לשמחה ולעליצות היתה גם התחרות לבניית גולמי שלג ברדת הכפור, ומלחמת כדורי שלג.

הנוף האנושי אף הוא היה רב גווני. סובאלק היתה מאוכ־לסת בפולנים, יהודים, רוסים בני הדת הישנה (STAROWIERY), פרוסים, ליטאים ובילורוסים. כל אחד ותלבושתו המסורתית. הרוסים בחולצות מכופתרות־הַצַד ואבנטים למותניהם, מגפיהם משוחים בעיטרן ואדרות כבדות בחורף וכובעי פרווה הגולשים על שיער קצוץ בעיגול. הפולנים בחולצות פישתן ומכנסי פישתן מעשי בית כאשר בחורף עוטים אדרות או מעילי לבד עבים בהירים, לעיתים רקומים בידי אשה אוהבת ומסורה, ושפמים אדירים מעטרים את פניהם השזופות משמש הקיץ או מכפור החורף.

התפלגות עיסוקים של בני העדות האתניות הללו היתה: הפולנים בעיקר בחקלאות, בפקידות ממשלתית ובשירות בצבא הקבע. הגרמנים בחקלאות ובתעשיה, הליטאים, הבילורוסים והרוסים רק בחקלאות והיהודים בעיקר בסחר, בתעשיה ובחקלאות. תופעה נדירה ביתר חלקי פולין: בסביבת סובאלק היו בעלי־אחוזה יהודים אשר חיו באחוזותיהם הם ובני משפחותיהם, עיבדו אדמותיהם וטיפחו את המשק החי שבהן. היו יהודים שחכרו אגמים או רכשו רשות לדוג באגמים והיו יוצאים הם ובניהם לדיג במו ידיהם. עיסוקים אשר עיצבו אנשים חיוביים, אולי פשוטים אך ישרים. הערך של יגיע כפיים היה לערך עליון בתודעת יהודי סובאלק. זאת היתה יהדות חיובית, אשר כמותה לא פגשתי בנדודי על פני מחוזות פולין האחרים.

כמו כל קהילה אתנית אחרת בסובאלק היתה הקהילה היהודית מורכבת מעשירי העדה – שהיו בעלי הבתים, בעלי מפעלי תעשייה, בעלי בתי מסחר גדולים, בעלי אחוזות ובעלי קרקעות וכן מאנשי המעמד הבינוני – בעלי מלאכה ומסחר ומבני דלת העם, קשי־יום. למרבה הצער היתה שיכבה זאת נרחבת ביותר ומצוקתה הכלכלית רבה.

לא אתייחס למוסדות הכלכליים ולמצב הכלכלי של הקהילה, אך אתייחס למוסדות התרבות, לחיי החברה, ההווי והארגונים היהודיים אשר פעלו בסובאלק.

התודעה הציונית בתוך אנשי הקהילה הייתה גבוהה ביותר. בעיר אשר מספר תושביה היהודים הגיע לכשמונת אלפים, התקיימו סניפים של כמעט כל מפלגות התנועה הציונית אשר מביניהן בלטה התנועה הרויזיוניסטית על כל פלגיה.

אירגוני הספורט לא היו רבים. החזק ביותר היה איגוד "מכבי", אשר קיים פעילות ספורטיבית ענפה ואינטנסיבית, אשר שיאה התבטא במופעי ענק שנתיים בחג החנוכה.

גם המפלגה הקומוניסטית, שהיתה אסורה לפי החוק, היתה פעילה בקרב האוכלוסיה היהודית. ההשתייכות למפלגה זאת עד 1939 המיטה שואה על חבריה ואסון על הוריהם.

הרכב חברי "מכבי" היה מגוון. חלקם השתייכו לשיכבת ההכנסה הגבוהה ויתרם דלת העם. הללו היו פטורים מתשלום דמי חבר. כיסה אותם ישעיהו קירשקובסקי, סוחר פרוות עשיר והתומך הבלעדי של "מכבי". בלעדיו לא היה "מכבי" יכול לקיים את אולמות הספורט הנרחבים שלו על מכשירי ההתעמלות המשוכללים על ארבעת מדריכי הספורט, להתעמלות, להתעמלות מכשירים, לג'יו־ג'יטסו, להיאבקות, לאיגרוף ולאתלטיקה קלה. שייע (י. קירשקובסקי) כפי שנקרא בפי כל אולי לא הצטיין בהשכלתו, אבל לבטח בלבו החם, בידו הפתוחה ובאהבתו הרבה לספורט ולחינוך גופני. כחבר "מכבי" הצטיינתי בהתעמלות מכשירים, בכדור רגל ובג'יו־ג'יטסו. הערבים אותם ביליתי באימונים, בהדרכתם של המדריכים וינר, ויסלה וברנהולץ, היו בשבילי חוויה עמוקה ונעימה בעת חופשותי מלימודי בסמינר. ההווי ב"מכבי" היה שונה מהווי המפלגות הפוליטיות הציוניות. אולמיו ברח' ויגרי המו מבני נוער, בנים ובנות, משך כל ימות השבוע כאשר הפעילות העיקרית היתה – הספורט, על כל ענפיו, כולל שח וביליארד. האולם הראשי היה הופך בערבי שישי לאולם ריקודים אליו נהר הנוער היהודי ובו בילה עד שעות הבוקר המוקדמות. הכניסה היתה בתשלום ומשפחת שפילברג, חברי התזמורת, שגם הם היו חברי "מכבי", היוו את מוקד הערב. רחל'ה היתה פסנתרנית מעולה ואהבתי את נגינתה. היא

ואחיה היו אנשים נפלאים וטובי לב אשר החיוך לא מש מפניהם בין אם זה על הבימה או מחוצה לה. היה זה אחד הבידורים המקובלים על הנוער הסובאלקאי להוציא את חברי תנועת החלוץ, השוה"צ ובני עקיבא מטעמיהם הם.

קבוצת הכדורגל של "מכבי" הייתה שייכת לליגה א' של המחוז ושחקנים כמו האחים פינק, ד"ר צ'רקו, אלטֶרקה (CIELAK) השוער, היו מצויינים אפילו בקנה מידה של הטובות שבקבוצות המחוז. אומץ לא מועט נדרש משחקני הכדורגל בהתחרם בקבוצות פולניות. לעתים תכופות ביותר היו הבעיטות מכוונות לא לכדור אלא לרגלי המתחרים – השחקנים היהודים. לא תמיד אפיינה הרוח הספורטיבית את הספורטאים הפולניים.

מועדון ה"מכבי" שימש שלא ביודעין גם מקום התכנסות לחברי המפלגה הקומוניסטית המחתרתית. דבר זה יצא לאור עם כיבוש סובאלק ע"י הצבא האדום ב־1939.

תנועה שריכזה חלק נוסף של הנוער הסובאלקאי היהודי היתה ברית יוסף טרומפלדור (בית"ר). השתייכתי אליה מגיל 11 עד 13. מפקדי הקן, כמו דוד שטרן ואחרים שימשו לי אז דמות מופתית להתנהגות. בטוחני שלא מעט השפיעו על עיצוב אופיי.

ערבי ששי וחגיגות עונג השבת היו בשבילי חוויה עמוקה. הכמיהה לציון היה המוטיב הראשי. הרכב החברים של קן בית"ר היה יותר עממי מאשר של "מכבי" וכלל חתך יותר נרחב של השכבות דלות האמצעים. מועדון הקן היה ביתם החם של רבים מחבריו. האירגון והמשמעת היו מופתיים. שפת הדיבור בתוך הקן היתה ביסודה עברית. בנוסף לשירה בציבור בערבי ששי של שירי מולדת, התקיימו הרצאות על נושאים הקשורים במורשת גבורת ישראל או בנושאים פוליטיים הנוגעים למולדת, לארץ־ישראל. חג החנוכה נחוג תמיד בקן ברוב פאר תוך הדגשה על גבורת המעטים נגד הרבים. לעומת זאת לא בלט במיוחד האימון הגופני, פרט למשחקי פינג־פונג וכדורגל אשר בהם לא התבלטה קבוצת הקן במיוחד. זכורים לי מסדרי הקן בימי שבת אחה"צ. השתתפות במסדר היתה חוויה מרטיטה. זה היה ביטוי לזקיפות קומה. מילות המנון בית"ר על הדר, על תגר, על שיבת ציון – גרמו לי להתעלות הנפש. אני מניח כי הרגשה זאת היתה נחלת רבים מבין המשתתפים. לא אשכח את האווירה ששררה בעת מסיבת הפרידה מקבוצת הביתר"ים הראשונה המאורגנת שיצאה ארצה, בעליה הבלתי ליגאלית, וביניהם אחי אליעזר. אלו היו רגעי התעלות הנפש מהולים בעצב על עזיבת אחי את חיק המשפחה, שמחה וגאווה על כי הוא אחד מבין אלה "ההולכים קדימה", אלה שיסללו את הדרך לפני העם, הנחשונים.

קשה לי להתייחס להווי יתר המפלגות הציוניות שבסובאלק למרות שרבים מחברי השתייכו אליהן, אבל תמיד הייתי בטוח כי המכנה המשותף לכולן הנה אהבת ציון, גיבוש חברתי ופעילות תרבותית. הצטערתי על הניכור והעוינות שאפיינו את היחסים שביניהן. הסובלנות היתה תופעה נדירה. זכורה לי התעמולה בעת הבחירות לקונגרס הציוני בשנות ה־30, היא היתה תוססת, ללא ספק, אך היתה לי לזרא בשל ההכפשות ההדדיות. מאידך, התפעלתי מהלהט והמסירות של הפעילים במנגנוני המפלגות.

בנוסף לפלגי התנועות הציוניות היתה פעילה בעיר מפלגת ה"בונד" אשר בעיני היתה ונותרה אחד הפרדוקסים. הבונד קיים בית־ספר אשר שפת ההוראה בו היתה אידיש, דבר שהיה ללעג ולצנינים בעיני תלמידי בתי־הספר היהודיים האחרים, אשר שפתם היתה עברית, בה הכירו כשפתם הלאומית. תמהתי על מקור הכספים של מפלגת הבונד אשר מרבית חבריה באו מדלת העם. כיצד יכול היה הבונד לתחזק בי"ס על ריהוטו ומוריו וכן לקיים מועדון על כל הכרוך בזאת?

העיירה היתה מלאה אירגונים יהודים שקויימו בידי ועד הקהילה, הנציגות הרשמית של יהודי העיר. בית־הספר תלמוד תורה, ביה"כ הגדול על "כלי הקודש", חזנה, מקהלתה, מרחץ פומבי ומקווה טהרה, עשרות בתי־כנסת ובית־מדרש בו קויימה ישיבה ללימוד תורה, בית־חולים יהודי, חברה קדישא, משחטה, רב ראשי, דיין ראשי ורבנים של בתי־כנסת למיניהם, מושב זקנים, בית יתומים.

אני זוכר את עצמי כילד הולך עם אבי בלילות שבת של חורף עז, ל"קלויז", בית תפילה, לשמוע דרשה מפי הרבי – אם זה על פרשת השבוע או על סוגיה מפולפלת בתלמוד או סתם מדרש. האווירה באותם לילות שבת היתה מיוחדת. טעונה הערצה לחכמתו ותבונתו של הנואם, התייחדות עם השכינה, התעלות הנשמה והינתקותה מהגשמיות. המשתתפים באו מכל שכבות העם. בעלי הבתים "העשירים" חילקו את הספסל עם סתם יהודים עבדקנים קשי־יום. כולם היו דרוכים למוצא פיו של הרבי המגלה ספונות ומאיר ניסתרות, נוטל הרים ושוחקן עד דק. לא אחת הופרעה דממת ההקשבה ע"י נחרת "משתתף" עייף מעמל היום. אכסניות תורה כאלו היו רבות בסובאלק, כמעט בכל רובע, למרות היותו מאוכלס גם ביהודים וגם בגויים. בקיאות בתלמוד היתה מזכה את בעליה בהערכה אם לא בהערצה, ולא אחת הפך אביון אך עילוי בתורה לחתנו של יהודי עתיר נכסים. לא חסרו גם אירגונים מתנדבים כגון: לינת צדק, קופת־חולים, קופת גמילות חסדים, איגוד הכנסת כלה.

בתי־ספר

ביה"ס העממי לבנים, תלמוד תורה, בו התחנכתי היה מהמעולים שבבתי־הספר שבעיר והציונים שתלמידיו השיגו בבחינות הגמר היו בממוצע מהגבוהים ביותר שהושגו במחוז. שפת ההוראה היתה עברית. מנהל ביה"ס לא היה סובאלקאי, שמו היה עברי. הוא ניהל את ביה"ס ביד רמה. משמעת, סדר ואירגון מופתי היו העקרונות עליהם השתית את עבודתו. שמונה שעות לימוד היוו את תכנית הלימודים היומית, פרט לימי ששי שהיה יום מקוצר של 5 שעות. בתקופת החורף היו התלמידים מגיעים בחושך וחוזרים לבתיהם בחושך. הדגש הושם על לימודי היהדות, תנ"ך, גמרא, עברית והיסטוריה עברית, אך גם המקצועות שהיו חובה בכל בתי־הספר בפולין – לא הוזנחו.

בי"ס עממי נוסף היה בעיר – "תרבות"; את הרוב המכריע

בו היוו בנות. שפת ההוראה בו אף היא היתה עברית, בי״ס זה השתייך לרשת שהתפרשה על פני כל פולין, בעיקר בחלקה הליטאי. רמת הלימודים בו היתה גבוהה. בשכנות לבי״ס ״תרבות״ שכנה גימנסיה היהודית. מוסד פרטי שמנהלו היה המהנדס בנימין עפרון והיה מעורב – לבנים ולבנות. למדו בו בעיקר ילדיהם של בעלי האמצעים שבעיר אבל לא חסרו בו תלמידים, שהוריהם היו קשי־יום והקריבו את כל אמצעיהם הדלים כדי להקנות לילדיהם השכלה תיכונית. לא אחת לוו כספים כדי להימנע מלקטוע את לימודיו של ילדם. גם ועד ההורים ומנהל הגימנסיה עשו רבות בכדי לאפשר לילדי הנצרכים להמשיך בלמודיהם. גימנסיה זאת הוציאה מתוכה את טובי הנוער, את המנהיגים. בין תלמידיה היו אברהם שטרן ז״ל, לימים יאיר, דוד שטרן שיל״א ועוד רבים אחרים. שקידת התלמידים היתה מדהימה. היסטוריה וספרות עברית היו בין המקצועות שנלמדו בגימנסיה, אך מתוך היבט על הלימודים האוניברסיטאיים הושם הדגש על תכנית הלימודים הממלכתית. רבים היו יוצאי גימנסיה זאת אשר עלו ארצה והגשימו בגופם את הציונות בתנאים קשים ביותר, אותם לא ידעו בבית הוריהם בגולה. לא מעטים מביניהם השתתפו בפועל בהקמת כוחות לחימה טרם עצמאותה של מדינת ישראל, נרדפו ואף הקריבו חייהם, כמו אברהם שטרן (יאיר) ז״ל, או במתן תנופה לתעשייה ולכלכלה של מדינתנו הצעירה, אותה ביצע במסירות אין קץ פנחס ספיר ז״ל. שניהם היו סובאלקאים, שניהם ינקו מאותם מעיינות אהבת הארץ ואהבת ישראל. בליבות שניהם פעם אותו חזון של תקומה וקוממיות למרות שדרכי שניהם היו כה נפרדות ושונות. המעורבות של הנוער הסובאלקאי בחיים הפוליטיים של מדינת ישראל אף היא איתנה. הייצוג של סובאלקאים בכנסת, פנחס ספיר, דוד שטרן, לא בייש את מסורתה הציונית המפוארת של קהילתם הקטנה – ממנה באו.

חיי היהודים בסובאלק שלפני ספטמבר 1939 היו שקטים. פעילות אנטישמית היתה אמנם קיימת אך לעיתים רחוקות הגיעה לביטויים דרסטיים. פעילות מפלגת הלאומנים (N.D.) למרות שהודרכה ושולהבה בשנאתה ליהודים ע״י סוכנים נאצים, לא הגיעה לידי אותה אלימות כבערי פולין האחרות – סמוך לפרוץ מלחה״ע השניה. ההרכב האתני של אוכלוסיית סובאלק והסביבה, עוינותם את הפולנים, שמטו מידי הפולנים ״בעל ברית״ לשנאת היהודים. יתר על כן – יהדות העיר והסביבה: עובדי אדמה, איכרים, סבלים, בנאים, קצבים, דייגים, חברי המכבי וברית החייל, ונכונותם הנחרצת לגמול באלימות על אלימות – היוותה כוח הרתעה מכריע. חיי היהודים ובמיוחד, הנוער היהודי שבעיר היו שקטים. העיירה התפרנסה מסביבתה הכפרית אשר צרכיה היו מצומצמים וגם פרימיטיביים.

רמת חייה הממוצעת של הקהילה היהודית היתה נמוכה – בלשון המעטה. מיטב הנוער היהודי, בעלי השכלה תיכונית היו מובטלים בגלל מדיניות המימסד הפולני לא להעסיק יהודים בפקידות הממלכתית ומכורח סטגנציה כלכלית וחוסר פיתוח. הנוער היהודי בסובאלק נידון לחיים בלתי יצרניים, אני מעז לכנותם חיי ניוון.

מריאן מושקט

פרקי חיים

בשנתיים שקדמו לסוף מלחמת העולם הראשונה גרתי עם אמי בבית משפחת אבי, בווילנה. הגענו לשם עם המגורשים והבורחים מהכובש הגרמני במחוזות המערב של האימפריה הצארית. כשחזרנו הביתה היו כבר בעיר מוסדות פולניים והגימנסיה הרוסית הפכה לפולנית ואני נשלחתי למכינה ונשארתי בבית־הספר הממלכתי עד הבגרות. זאת היתה הסי־בה שבמידת־מה הייתי מנותק מחיי הנוער היהודי התוססים.

בגימנסיה, בה למדתי, הייתה מסורת של פטריוטיות פו־לנית, אוירה הומנית ומגמות סוציאליסטיות לרוב. למדו בראשית המאה גם מספר תלמידים יהודים, לרבות ד״ר יעקב רובינסון, אחר כך מראשי הקונגרס היהודי העולמי ויהדות ליטא, אהרן שיינמאן, ממייסדי ה״בונד״ בסובאלק, אחר כך חבר ב״קומבונד״ ומנהל הבנק הממלכתי הסובייטי.

בזמן לימודי, בשנות העשרים המאוחרות, הוקם בגימנסיה תא של Wyzwolenie של מפלגת האיכרים הרדיקלית, ותא פ.פ.ס. שבראשו עמד עמית אחר שלי, אנטוני זיגארסקי, והוא שגייס אותי לשורותיו. במשך כל שנות לימודי היו בגימנסיה לא יותר מתריסר יהודים, ביניהם הרופא בעתיד, ד״ר לאזאר רוזנבלום, שלחם בשורות הפרטיזנים בסביבת סלונים, יולק ברנשטיין, שנפל במערכה של 1939, דויד שיינמאן שנרצח במחנה ריכוז. מספר תלמידים יהודים באו ממשפחות שנטו להתבוללות או שהיו בתנועות הסוציאליסטיות הפולניות.

אם כי הייתי קשור בעיקר בחוגי הגימנסיה, לא היה לי זר שום דבר מהפעילות בחברה היהודית, שהרי אבי נמנה עם פעילי ״אורט״ ואמי – עם פעילי ״טאז״.

בעקבות הפלישה הנאצית הלכו והתרבו לא רק הקרבנות של יהודי סובאלק – רבים כבר בזמן הבריחה לליטא בעקבות הגירוש, חודשים מספר בלבד אחרי כיבושה של פולין, ואחר כך לשטח שנכבש על ידי הסובייטים בימי הבריחה לאווגוסטוב – אלא גם מעשי מרי וגבורה. יהודים סובאלקאים היו בשורות הצבא הפולני, אחר כך ביחידות הפרטיזנים, במורדי הגיטאות ומחנות המוות.

זלמן גראדובסקי, מקדושי אושביינצ׳ים, הושיט עזרה לבן־עירו יעקב פריימארק וזה האחרון סייע במחנה לפולה קרמר ובני עיר אחרים. על מות הגיבורים של הסובאלקאית צילה (שם משפחתה לא נודע) באושוויץ נמסר בעדותה של רעיה כגן. חוה אופנהיים מספרת בעדותה על עזרה הדדית של סובאלקאים בגיטו קובנה. הורי זכו זמן־מה לסיוע בלתי מבוטל בגיטו וארשה מצד ניוטה גוטקובסקי. בפברואר 1943 הצליחה הסובאלקאית גוטה כגן לחבל בפסי הרכבת שהובילו אספקה לצבא הנאצי מסביבת סלונים לחזית המוסקבאית ועל כך זכתה באות ההצטיינות של ״הכוכב האדום״ מידי מפקד היחידה הפרטיזנית, בה הצטיינה לא פעם יחד עם ידידתה ז׳ניה אייכנבלום. ביערות סירוקומולסק ובקבוצות פרטיזניות במקומות אחרים נודעו במעשי גבורה יהודי סובאלק, מוטל ליפצאק, דויד בורובסקי, מאיר יוגל ואחרים; ד״ר רוזנבלום וד״ר ליאון סמולינסקי פעלו ביחידות פרטיזנים בווהלין. בהתקפה על תחנת המשטרה הנאצית באדמובו על יד לובלין שנערכה לשיחרור עמיתיהם מהמאסר הצטיינו צעירים יהודים בני סובאלק, כפי שהוזכר הדבר בחומר של הוועדה הפולנית לחקר פשעי המלחמה. הפרטיזן היהודי הסובאלקאי, קראמארסקי, זכה לאותות הצטיינות רבים ועוד יותר ממנו הצטיין מישה מודלינסקי, שעמד בראש פלוגה שהתמחותה היתה פיצוץ רכבות צבאיות נאציות. בפלוגתו זכה להערכה מיוחדת בנו של ד״ר רוזנטל, שנפל בגיל 16 בקרב על יד קוזלובשצינה. אביו, רופא, שהורשה על ידי הנאצים לחזור לעבודתו בבית־חולים, סירב לקבל הצעת־חסד זו מצד הרוצחים והצטרף לאשתו ובנו הבכור שנצטוו לחפור בור־מוות בשבילם עצמם; ביחידת פרטיזנים בסביבת סלונים הצליחה לפעול כמעט שנתיים פלוגתו של ברקו ז׳וכוביצקי, בה השתתפו גם אשתו חנה וולמאן ובנו של ד״ר סטארופולסקי.

ביחידת פרטיזנים בסביבת לבוב פעל ולאדק מריאמפולסקי וכאשר יחידתו הצליחה לעבור לשטח הסובייטי הואשמו כולם בריגול ונשלחו לבירור במחנות חקירה. התמזל מזלם שהדבר קרה כבר אחרי חתימת הסכם סטאלין־שיקורסקי והם שוחררו. זמן־מה הועסקו עם זאת בבטליון עבודה ולצבא הפולני הגיעו רק אחרי צאתו של הצבא הפולני בפיקודו של גנרל אנדרס מברית־המועצות למזרח הקרוב. ולאדק היה קצין קרבי וביום המלחמה נתמנה בוגר הטכניון בגדאנסק לעוזר ראש המחלקה למיפוי במטכ״ל.

ביחידת פרטיזנים בסביבת לבוב פעלה גם זמן־מה פאניה קוואס. היא הצליחה להישרד בחיים ועלתה לארץ בשנות החמישים עם עליית גומולקה.

פאניה, אחותי, הצליחה להתקשר עם יחידת פרטיזנים שפעלה בסביבת ביאליסטוק ושהיה קשור בה גם מנהל הגימנסיה העברית בסובאלק, המהנדס עפרון, וכמה מתלמידיו. פאניה עברה מיחידה זו לקבוצת לוחמים של הגוורדיה העממית (א.ל.) ע״ש קילינסקי. כל חבריה נרצחו באוגוסט 1943 על יד הכפר בורוב בקירבת לובלין לא על ידי הנאצים אלא על ידי בריונים פולנים שקראו להם ״כוחות מזויינים בלתי־תלויים״ (נ.ס.ז.), ששיתפו פעולה עם הנאצים ונודעו מעריכת פוגרומים גם אחרי המלחמה. בעלה של אחותי פאניה נורה על ידי הסובייטים ביערות קאטין במערכת הרצח של הקצונה הפולנית על ידי סטאלין.

עם השגת תעודת הבגרות התחלתי בלימודים אוניברסיטאיים בווארשה, תחילה בפאקולטה למדעי הרוח ואחר כך משפטים. אף הצטיינתי בלימודי. זכיתי למינוי של עוזר מחקר ולפירסום כמה מעבודותי בנושא פשיעת הנוער. העבודה במכון והסיכוי להתקדם במחקר השפיעו עלי להימנע מהצטרפות למסגרת מפלגתית כלשהי. בכל זאת עברתי כעבור זמן־מה לקבוצה הפרו־קומוניסטית ״לפיד״ (פוחודניה) ואחר כך הכללית ״חיים״ (ז׳יצ׳יה). גרתי אז בבית שהיה שייך לאחיו של קצין משטרה, והכל היו סבורים שהמקום ״בטוח״. התעלמו מהעובדה שאחיינו של בעל־הבית היה חבר בנוער הקומוניסטי ושהבית היה תחת מעקב צמוד. באחת מפגישותינו בדירתי הפתיעה אותנו המשטרה, חלקם של המשתתפים נעצרו והועמדו לדין על פעילות בלתי־חוקית ואלה שלא נעצרו הרגישו שהוכנסו ל״רשימה השחורה״.

החלטתי אז עם כמה חברים לנסוע לזמן־מה להמשך לימודינו לצרפת. חזרתי כמעט ערב פרוץ המלחמה וכאשר עם ראשית התוקפנות הנאצית פורסמה פקודת ראש עיריית וארשה לנוער בגיל שירות צבאי לעזוב את הבירה, נמניתי עם אלה שנעו מזרחה ושבדרכים לא דרכים בחלקם הגיעו כעבור מספר שבועות לשטח בשליטת הכובשים הסובייטים עד לווילנה שהפכה להיות בירת ליטא.

כאשר הנאצים פתחו במלחמה נגד ברית־המועצות יצאתי את העיר ברגל וכעבור כמה ימים הצטרפתי לקבוצה, שבראשה עמד קצין ליטאי, יהודי, גרשונאס גולדברגאס, ואשר הפכה תוך נדודינו מזרחה ליחידה פרטיזנית, משהתברר שהנאצים היו לא רק מאחורינו אלא גם מלפנינו. היינו מחרימים מזון בכפרים, מתנפלים על נאצים בודדים, במיוחד אלה שעשו סיורים באופנועים, ובדרך זו גם רכשנו נשק ובטחון עצמי ולעתים אף עגלות וסוסים ולנו ביערות תוך התקדמות מתמדת מזרחה. בראשית ספטמבר, כאשר החלו כבר לילות כפור וימי גשם, הגענו לתחנה שהיתה בשליטת משמר של הצבא האדום. נחשבנו כמרגלים נאצים והועברנו לבירור, תחילה למחנה רודיאקובו בסביבת גורקי, ואחר כך לקלינצובקה, כמאה קילומטרים מסאראטוב.

הסכם סטאלין־שיקורסקי מה־4 בדצמבר 1941 גרם לשיחרורנו ונשלחנו למרכז גיוס של הצבא הפולני בבוזולוק. הייתי ביש־מזל, כיוון שביום הגיעי למרכז הופיעו שם כמה מאות צעירים יהודים והמיפקדה סירבה לקבלנו. במקום לצבא אנדרס הגעתי לבטליון עבודה בקזכסטן. רק עם הגיעה של הדיוויזיה הראשונה ע״ש קושציושקו מטעם ״איגוד הפטריוטים הפולנים״ חזרתי לצבא. אחרי קורס מזורז נתמניתי תחילה לקצין חינוך בגדוד הראשון, אחר כך בגדוד השלישי ולבסוף בבריגדה של שריון ע״ש גיבורי וסטרפלאטה, אתה הגעתי לאדמת פולין. בקרב על לנינו בסביבת סמולנסק השתתפתי עוד בשורות הגדוד השלישי שסבל אבידות חמורות ובנס יצאתי ממערכה זו ללא פגע ואף זכיתי באות

הצטיינות. עם שיחרור חלם ואחר כך לובלין לא רק שקודמתי בדרגה אלא גם הועברתי למטה החטיבה הראשונה. עם שיחרורה של ורשה בינואר 1945 וההתקדמות לקראת ברלין הוחלט להקים במטכ"ל מחלקה לטיפול בפושעי מלחמה נאצים. בשל השכלתי המשפטית מוניתי לראשה ובתום המלחמה ניתן לי תואר של סגן נשיא בית־הדין הצבאי העליון לפשעי מלחמה נאציים ובדרגת קולונל נשלחתי לשטחי ההחזקה של בעלות הברית בגרמניה כראש המחלקה לפשעי מלחמה ולהסגרתם. בתוקף תפקידי חקרתי פושעי מלחמה רבים.

יחד עם חברי פרופ' יז'י סאביצקי ופרופ' טאדיאוש ציפריאן הכנו את התביעה הפולנית שהוגשה לטריבונאל הנירנברגי ולמשפטים האמריקנים, הבריטים והצרפתים שהעמידו לדין פושעי מלחמה שונים.

בזמן שהותי בנירנברג ביקר אצלי ד"ר סינגלובסקי, מראשי "אורט" העולמי שהגיע מז'נבה, והכיר אותי עוד כילד באחד מביקוריו בפולין, לרבות בסובאלק, שם לן בבית הורי, מפעילי "אורט" המקומיים. לפי בקשתו של סינגלובסקי פעלתי אצל ממשלת פולין למען חידוש עבודתו של "אורט". קיבלתי לא רק תשובה חיובית אלא גם הסכמה שאעמוד בראש הארגון פורמלית ושעלי לא יוטל שום תפקיד מעשי שיכביד על פעולתי כראש הוועד לפושעי מלחמה נאצים. כמנהל נשלח מז'נבה ארתור הרמן.

אם כי המשכתי בעבודתי בגרמניה ובלונדון בוועדת האו"מ לפשעי מלחמה ובשירותי בצבא, כיהנתי רשמית כנשיא הראשון של "אורט" הפולני שקם לתחיה פוריה.

לביקור מפתיע אחר בהיותי בנירנברג זכיתי כשהתקשרו אתי בן־דודי, ליוטק בר, ומאיר ספיר, מקבוצת כינרת, הציגו את עצמם כנציגי הבריחה וביקשו שאבקש מראש מינהל כוח האדם בצבא הפולני, גנרל סטאניסלב זאוואדזקי, שיגדיל את מספר הקצינים היהודיים שישוחררו מהצבא ויסייעו בהכשרת אנשי ההגנה והעולים. העברתי גם בקשה זו וגם היא זכתה בטיפול חיובי בלתי מבוטל.

ב־1948 עם החרפת המלחמה הקרה באה לקיצה פעולת הוועדה לפושעי מלחמה בלונדון. לפיכך חזרתי לווארשה, שם סיימתי עוד ב־1946 את הדוקטורט שלי וב־1947 את ההביליטציה, היינו הסמכה לפרופסורה. הדבר הקל עלי מינויי לראש האקדמיה למשפטים ע"ש דוראץ' ואחר כך כפרופסור למשפט בינלאומי באוניברסיטת וארשה ומנהל המכון ללימוד יחסים בינלאומיים. אבל ב־1953 גויסתי מחדש ונשלחתי כיועץ משפטי וחבר בוועדה של מדינות נייטרליות לשמירה על שביתת נשק בקוריאה (נ.נ.י.ס.).

עם גבור האנטישמיות בפולין בשנות החמישים נתבקשתי להתפטר מהנהלת המכון ליחסים בינלאומיים ולבקש חופש ללא תשלום מהאוניברסיטה. הרמז היה ברור. אשתי וילדי היו אז בביקור אצל קרובי משפחה בישראל. פניתי בדבר היתר יציאה, קיבלתיו ללא דיחוי ובסוף פברואר 1957 הגעתי לנמל התעופה לוד.

הופניתי לאולפן למתחילים בגבעתיים, אחר כך לאולפן למתקדמים ולקורס מיוחד של משרד החינוך לעברית משופרת ובראשית שנת הלימודים 1957/8 נתקבלתי כפרופסור לבית־הספר למשפט וכלכלה בתל־אביב. כאשר נהפך לשלוחת האוניברסיטה בירושלים עברתי לסגל האוניברסיטה העברית ועם הפיכתה לאוניברסיטת תל־אביב נתמניתי לחבר הסגל האקדמי שלה. ב־1967 קיבלתי פרס נפתלי על ספרי על המשפט הבינלאומי וב־1972 – פרס האיגוד הבינלאומי לשלום.

ב־1978 נבחרתי לעמית האקדמיה הבינלאומית לאמנות ומדע, לחבר־מתכתב של המכון הצרפתי לחקר השלום ולסגן הנשיא של הוועד לקידום המדע לשיתוף פעולה בינלאומי שמושבו באוסלו.

אני מכהן גם כיו"ר ארגון החיילים לשעבר בצבאות בעלות הברית בישראל וחבר מועצת הפדרציה הבינלאומית של לוחמים ופרטיזנים מימי מלחמת העולם השנייה.

דב סימנסקי

דפי יומן

בין זכרונותי הקדומים ביותר בולטת תמונה של שריפה: היו אלה בנייני הקסרקטין בסובאלק, שהועלו באש על ידי הצבא הגרמני סמוך לסוף מלחמת העולם הראשונה, משהתברר לו שהוא עומד לפני תבוסה. מיבנים אלה שכנו בשני מקומות בעיר, בדרך לסייני ובדרך לאוגוסטוב.

פולין קמה מחדש ביום 11.11.1918, יום חתימת הסכם שביתת הנשק בין בעלות־הברית המנצחות וגרמניה המנוצחת, לאחר חלוקתה של פולין בשלהי המאה ה־18 בין רוסיה הצארית, פרוסיה ואוסטריה.

ליהודי סובאלק זכורים ימיה הראשונים של פולין כתקופת התעוררות של האנטישמיות. ביחוד גבר גל האנטישמיות עם פרוץ מלחמת פולין – הבולשביקים (כך הוגדרה המלחמה בספרי ההיסטוריה של פולין). ברחובות העיר הודבקו כרוזים, הקוראים לפרוע פרעות ביהודים. על הכרוזים היה חתום רופא־מנתח פולני, מנהל בית־החולים הממשלתי בעיר, שהיה מוכר כשונא ישראל מובהק. למעשה חלפה הסכנה, מבלי שהתרחש דבר.

אט אט החלו חיי האוכלוסיה היהודית בפולין, ובתוכה גם

בסובאלק, לחזור לתיקנם. הישוב היהודי בסובאלק, עיר לא גדולה, תרם במרוצת השנים שבין שתי מלחמות העולם תרומה לאין ערוך רבה יותר ביחס לממדיו, הן בשדה החיים הציבוריים והכלכלה והן בשדה התרבות והציונות של היהדות בפולין.

הגימנסיה היהודית

בשנת 1921 נוסדה הגימנסיה היהודית בעיר ע"י המנהל בנימין עפרון ומספר עסקנים מבין ראשי הקהילה. היתה זאת אחת מחמש הגימנסיות, שהקימה החברה היהודית לבתי־ספר תיכוניים בפולין, שמייסדה היה פרופ' טרטקובר. שפת ההור־אה בה היתה פולנית, כן נלמדו בה מקצועות היהדות, כמובן שבשפה העברית. יש לציין, כי בגימנסיה שלנו צמח וטופח הרעיון הציוני בקרב התלמידים וסייעו בכך המורים, שעמלו רבות לטעת בנו את הרגש הלאומי.

בגימנסיה ניתנה לנו ההזדמנות ללמוד פרק באהבת מולדת ותחושה לאומית כאחת. אף לימוד היצירות של שלושת המשוררים הגדולים של פולין: מיצקביץ', סלובאצקי וקראשינסקי, האבות הרוחניים של מחוללי המרידות בשנות 1831 ו־1863 נגד רוסיה הצארית, הגביר בלב התלמידים של הגימנסיה העברית את אהבתם למוֹלדת הרחוקה המחכה לגואליה.

זוכר אני את הצעדות שהיינו עורכים לאחר שהיינו מסיימים השכם בבוקר את התרגילים במועדון הצופים על המגרש הגדול של אופנהיים בצפון העיר – בצעדות אלו היינו שרים שירי ארץ ישראל, ביניהם השיר, שכל כך נקלט בזכרוננו: "שאו ציונה, נס ודגל", נזכר אני עוד כי בהפסקות בין השיעו־רים היינו עוסקים בהרכבת רשימה שמית של השרים בממ־שלת הבית הלאומי היהודי וכך היינו רושמים:

ד"ר חיים וייצמן – נשיא
נחום סוקולוב – ראש הממשלה
זאב ז'בוטינסקי – שר ההגנה
קולונל קיש – שר החוץ
פרופ' אלברט איינשטיין – שר החינוך והתרבות

זכורה לי אחת היצירות של הסופרת אליזה אוז'שקובה, ילידת העיר גרודנו. סופרת זו היתה ידועה ביחסה האוהד לעם היהודי. גיבור יצירה זו הוא מאיר אזופוביץ', ועל שמו גם נקרא הספר. לגיבור היהודי של הספר היתה נטייה להתבוללות והיה מקובל בתור שכזה על שכניו ומכריו הפולנים.

נראה, שנטייתו זו של הגיבור היתה מקובלת על הסופרת, שרָאתה בה פתרון אנושי ולאומי לעם היהודי. אנו, תלמידי הגימנסיה, לא קיבלנו את פתרון הטמיעה ודחינו אותו מכל וכל, למרות הכוונות הטובות של הסופרת.

ראשי ההסתדרות הציונית בעיר, ד"ר ליאו וייסמן, ד"ר נפתלי סטארופולסקי וכן המנהל עפרון היו הפטרונים של הנוער הציוני, שמצא אצלם תמיד עידוד וסעד. מאוחר יותר נוסד בעיר בית־הספר העברי "תרבות", שמנהלו היה א. דוברובסקי, יליד פולסיה. איש זה היה, נוסף לתפקידו החינו־כי, פעיל כנואם ומטיף באסיפות ציוניות והיה רגיל להשמיע בנאומיו את הסיסמה: "צי איר ווילט, צי איר ווילט נישט, ציוניסטן מוזט איר זיין" (אם תרצו ואם תמאנו, על כורחכם הנכם ציונים). ציוני נלהב זה נטע בלב חניכיו את הרעיון של שיבת עם ישראל לארצו והרחיק רבים מלרעות בשדות זרים.

בשנת 1922 קמה בעיר הסתדרות הצופים "השומר הצעיר". באותו זמן היה זה ארגון צופים, גוף לא מפלגתי. עם מפקדי הכיתות של קן הצופים נמנו משה גוטקובסקי ודוד שטרן, שפיקד על כיתת הצעירים, בני גילו. על גדוד הצעירים פקד אברהם שטרן, שהגיע לבית הוריו בסובאלק בקיץ 1922.

זכור לי מקרה אופייני, שסיפר לי עליו חברי לארגון: הוא פנה לאביו וביקש מעות קטנות לצורך רכישת ציוד אישי, הדרוש לצופה. אביו סירב לתת לו את המבוקש ואמר לו: "איך דארף נישט קיין אידישע סאלדאטן" (אינני צריך חיילים יהודיים).

לשבחו של אביו ייאמר, כי הוא חש אינסטינקטיבית, שארגון הצופים הוא גוף, שמטרתו להכשיר את הצעירים לאמונים צבאיים.

שנת 1925 היתה שנה של התעוררות לאומית שחיזקה את רוחנו. ב־1 באפריל נפתחה האוניברסיטה העברית בירושלים. יום זה – שבוע לפני חג הפסח – היה יום חג ליהדות פולין, וכמובן גם לסובאלק. לציון מאורע זה התקיימה באולם העובדים הנוצרים בעיר עצרת חגיגית, בה ניגנה תזמורת כלי הנשיפה היהודית בניצוחו של המהנדס טרוצקי, מנהל תחנת החשמל. כן נשאו נאומי ברכה ראשי הקהילה, רב העיר וכו'.

בקיץ של אותה שנה החל להופיע בוורשה העתון היומי בשפה העברית "היום" בעריכתו של יוסף הפטמן (עמנואל), שהיה משתתף קבוע ועורך בעתון "היינט". הופעת העתון היתה בשורה מרנינה בשבילנו, הנוער הציוני וכן בשביל הציבור היודע עברית. רבים מאתנו קראו את העתונות האידית בפולין ובראשה – העתונים "היינט" ו"מאמענט" (בו היה זאב ז'בוטינסקי מפרסם את מאמריו).

באותו קיץ הגיעה לפולין קבוצת הכדורגל המהוללת "הכח" וינה, אלופת אוסטריה של אותה השנה, לסדרת משחקים עם קבוצות מהליגה הפולנית וכן עם קבוצות "מכבי". היא שיח־קה בין היתר עם קבוצת "מכבי" גרודנו ורבים מבין אוהדי הכדורגל בסובאלק יצאו לחזות במשחק.

בחודש אב של שנת 1929 פרצו מאורעות תרפ"ט, בהם רצחו פורעים ערביים בערים: חברון, ירושלים, צפת ובישובים אחרים כ־120 יהודים, הרסו רכוש רב וכו'. בעקבות מאורעות טראגיים אלה קיימו הארגונים הציוניים בסובאלק עצרת אבל בחצר בית־הכנסת הגדול (שניצב מול בית־המדרש, עליו התנו־סס שלט קטן עם האותיות: תקפ"א – השנה שבה הוקם בית־המדרש – 1821). בעצרת זו שמר על הסדר קן בית"ר. והנה, תוך נאומי ההספד של רב העיר וראשי הקהילה סבב קומץ קומוניסטים בהנהגתו של המהנדס בוניה צ'רקה וניסה להתגרות בקהל שנאסף. כדאי בהזדמנות זו להוסיף, כי סופו של בוניה צ'רקה היה מר ונמהר. בשנת 1937 בא עם קבוצה של קומוניסטים פולנים לביקור במוסקבה. מארחיהם – השלט־ונות הקומוניסטיים – חשדו באורחים שהם חסידי הפלג

הטרוצקיסטי במפלגה, על כן השליכו אותם לבית־הסוהר ולאחר זמן קצר הוציאו אותם להורג.

לסובאלק היה מגיע העתון הוורשאי "אכספרס פוראנני", כשהדף האחרון היה ריק – להדפיס עליו את החדשות המקומיות וכן כתבות וכו'. כשפרצו מאורעות תרפ"ט פירסם עתון זה מאמר תחת הכותרת: Żydowska Siedziba Narodowa – Memento mori (הבית הלאומי היהודי – זכור את יום המוות). עתון זה, בעל דעות ליברליות, הביע בתוכן המאמר ובכותרתו לא שמחה לאיד, אלא השתתפות בצער העם היהודי.

1939–1930 היו השנים שבהן עלתה המפלגה הנאצית בגרמניה לשלטון, ההתפרצויות האנטישמיות הלכו וגברו בגרמניה ובארצות הסמוכות. נראו סימנים ברורים של סכנה לקיום הישוב היהודי בארצות אלו. העם היהודי ברובו לא העריך את גודל הסכנה המתקרבת. זכורני, כי ארגוני הנוער הציוני היו דנים ארוכות במצב, תוך תחושת חרדה לבאות.

משאלה אחת היתה לנו:

למלט את המוני היהודים מהסכנה האורבת. אולם האפשרויות לא היו רבות. לצערנו הרב, שערי ארץ־ישראל היו נעולים, ורק למספר זעום היתה האפשרות להיחלץ ממבול הדמים המתקרב.

באותם ימים, יותר מאשר אי־פעם, היו חוזרים אלי הדברים שכתב ההיסטוריון ד"ר צבי גרץ בספרו "דברי ימי ישראל" על ארץ־ישראל:

"ארץ השוכנת לחוף ים רועש, אשר מראה פני אדמתה חליפות לו, רכסי הרים נשאים, כפות גבעות, מישורי הרים וגיאיות עמוקים – ארץ כזאת תעורר את העם היושב בה, אם לא קהו חושיו בו, למפעלים העולים על מעשי יום־יום... לא יתכן כי עם אשר כזה בתוך סביבה כזאת לא יסגל לו תכונות אופי מיוחדות, אשר מחה לא תמחינה עוד מקרב לבו".

דמות זו של ארץ אבותינו עיצבנו בדמיוננו עוד מימי נעורינו. אליה נשאנו עינינו וחשנו אותה בלבנו.

בצלאל עמיצור

פרקי זכרונות

בליל ה־19 בפברואר 1938 דרכו רגלי על אדמת ארץ־ישראל כשיחד עם עוד 85 בית"רים מכל קצווי אירופה ירדנו מהספינה הרעועה שנטלטלה במשך כשבועיים על גלי הים התיכון, הסוער באותה תקופה, כשאנו דחוסים בבטן הספינה בשטח צר המיועד להובלת 20 ראשי בקר ולחמנו צר ומימינו, בתוספת ריח נפט חריף, במשורה.

אך מי ידמה לנו הבית"רים בני העשרים, סוף סוף הצלחנו להגשים חלום עליו חונכנו במשך שנים ולהגיע למטרה הנכספת והרחוקה, לארץ־ישראל. אושר וסיפוק מילאו את ישותי בעומדי על שפת הים מול בנימינה.

הנה אנו עומדים כאן ושלושה פרשים בלבוש בדווי מקבלים את פנינו, אלה הם אנשי הארגון הצבאי הלאומי שתפקידם וחלקם באפופיאה של העלייה "הבלתי חוקית" לפני מלחמת העולם השנייה ובראשיתה היו: ליווי שיירות העולים מנמלי היציאה ועד לנמלי הנחיתה בחופי הארץ, קבלתם על החוף והעברתם למקומות מבטחים.

במחצית 1937, ואני אז מפקד קן בית"ר בסובאלק, הוכנסתי לסוד העלייה של "אף־על־פי", על־ידי קצין הנציבות נתן פרידמן־ילין מגרודנו. הוטל עלי למצוא מועמדים מתאימים מקן סובאלק ומהאזור לעלייה, שהייתה אז עוד בראשיתה, על אף נסיונות רבים בשנים עברו שבחלקם הצליחו ובחלקם נכשלו. ידענו על קבוצה של בית"רים וביניהם כ־15 מסובאלק בלבד שהצליחו ב־1932 לפרוץ את המחסומים ולהגיע לארץ. התחלתי, בסודיות מוחלטת להעביר את הבשורה על חידוש העלייה הבלתי חוקית בין הבית"רים הבוגרים שנראו לי כמועמדים אפשריים. אולם הלם ההפתעה מהבשורה שהבאתי, חוסר הוודאות של הצלחה, ובעיקר סכום הכסף הניכר שהיה דרוש, מנעו מהמועמדים הרציניים ביותר לתת את הסכמתם. הייתי היחיד באותה תקופה, שהחלטתי לנסות פעם שנייה, למרות הכישלון של נסיון לודז' הקודם בו הייתי מעורב יחד עם עוד שלושה בית"רים מסובאלק.

לא קל היה לשכנע את הורי וגם הכסף הדרוש לא היה בידי ורק בעזרתה של חברתי באותם ימים הצלחתי להתגבר על הקושי הכספי ויחד עם בית"רי נוסף מסייני הודענו על השתתפותנו.

חודשים של ציפיה ומריטת עצבים נגמרו בסוף 1937. השגתי בקלות רבה את כל האישורים מצד שלטונות פולין כולל שיחרור מהצבא מאחר וכבר אז היה קיים הסכם בין מארגני העלייה: הצ"ח־בית"ר והאצ"ל לבין השלטון להקל על יציאתנו.

בראשית ינואר 1938 נפרדתי מקן בית"ר סובאלק באמתלא שאני יוצא להמשיך בלימודי ומסרתי את הפיקוד על הקן לדב שצופצקי. רק מתי מספר מחברי הקרובים ביותר ממפקדת הקן ואחי הצעיר באו להיפרד ממני בתחנת הרכבת. אפילו מהורי נפרדתי בביתי כדי שלא יתגלה חס וחלילה שמץ דבר מסוד ההרפתקה.

בוורשה מצאנו חלק ממשתתפי העלייה ולאחר מספר ימים יצאנו ברכבת לכיוון הגבול הצ'כי כשלאורך הדרך אספנו בתחנות השונות בית"רים נוספים. חצינו את הגבול לצ'כיה ואח"כ לאוסטריה כקבוצת נוער היוצאת לטיול לחו"ל, תיירים

לכל דבר. הגענו לווינה ומשם למחנה נוער באחוזה "קוטינגב־רון", שם התרכזו בית"רים נוספים מכל קצות אירופה.

השהייה של חודש ימים במקום בתנאי משמעת קפדניים והווי בית"רי בפיקודו של משה גלילי, הפכה את הקבוצה, ממוצא והרגלים שונים, לגוש אחיד שהיה מסוגל בהמשך הדרך להתגבר על כל התלאות.

יצאנו מ"קוטינגברון" באמצע הלילה לכיוון תחנת רכבת מרוחקת כדי לא להיתקל בפלוגות סער של נאצים אוסטריים ששרצו בסביבה בימים שלפני ה"אנשלוס". ברכבת הגענו לפיומה שבאיטליה: יחידת נוער מאורגנת, ממושמעת, צועדת בחוצות העיר ומקיימת בכיכר המרכזית מסדר, אותו קיבל בטקס צבאי המפקד גלילי לקול תשואות ההמונים המלווים אותנו והצופים בנו.

ירדנו לנמל ועלינו על ספינת טיולים השטה עם תיירים בנמלי הים האדריאטי, התמקמנו במחלקה השלישית על סיפון האניה, ועליה בילינו כשישה ימים בשיט לאורך החופים, בשירה, בריקודים ובערבי הווי לשמחתם והנאתם של כל הנוסעים האחרים.

לבסוף הגענו ליעד הביניים – נמל קטן שכוח אל באלבניה ושמו סנטה־קורינטו. במקום זה נקבע המפגש עם הספינה, שבה עמדנו לפי התכנית לחצות את הים התיכון ולהגיע למטרה הסופית, לארץ־ישראל.

הספינה לא הגיעה בזמן ואנו נשארנו תקועים בעיירת הנמל ב־3 בתי מלון קטנים שהיו בעיירה, מעבירים את הזמן בטיולים ובטיפוס על ההרים ובאותו זמן ניסה המפקד לזרז בטלפון ובמברקים את בוא הספינה ששכר.

והנה הגיע הרגע הגדול. ביום השלישי לפנות בוקר, ירדנו בשקט לנמל ושם חיכה לנו לאכזבתנו כלי שיט קטן עלוב מראה, ובעלותנו עליו התגלה לנו מה צר המקום ומה רב הדוחק והצפיפות המחכים לנו במשך ההפלגה.

קיבלנו את הוראות המפקד וסגניו על הסדרים בקשר לאוכל, השתייה, הרחצה והשינה ובעיקר שלא להתרכז על הסיפון מפאת עינא בישא, – סוכנים בריטיים ואוירונים עלולים לגלות את מטרת נסיעתנו.

השבועיים הבאים לא היו מסע תענוגות. עד ליוון ולאיים מסביב היינו עוד בחזקת תיירים חוקיים, משם והלאה – חסל סדר תיירות. הדרכונים רוכזו בידי המפקד והושמדו מאוחר יותר, כדי שלא לתת לאנגלים כל אפשרות להחזירנו לארצות מוצאנו.

למרות הדוחק, הסערות, מחלת הים שהכריעה את רוב האנשים, האוכל הזעום והמים במשורה, לא נפלה רוחנו, מצב הרוח הטוב לא נפגם, הסתדרנו בבטן האניה כסרדינים בקופסה, והעיקר הפלגנו ליעד, לארץ־ישראל.

זכורני ליל שבת, לפנות ערב פרצה סערה עזה שטלטלה את האנייה מצד אל צד כקליפת אגוז על פני הגלים הסוערים. זרמי מים אדירים שטפו את הסיפון, ואלה שמחלת הים הכריעה אותם ואני ביניהם שכבו אין אונים על הסיפון מסתכנים להישטף עם הגלים לים. מעטים שהמחלה לא הכניעה אותם, טיפלו במשך הלילה בחולים, הגישו להם את העזרה המינימ־לית האפשרית ושמרו עליהם. ולפנות בוקר שככה הסערה, חזרנו לבטן האניה והמסע נמשך.

התקרבנו לחופי הארץ ב־18 בפברואר וחיכינו בכליון עיניים לאות המוסכם מהחוף שבושש לבוא. בלב כבד הפלגנו לפנות בוקר ללב ים וחזרנו אור ל־19 בפברואר ואכן הפעם הגיע האות. לפי סדר שנקבע מראש ירדו הקבוצות לסירות ששטו לחוף. קפצנו לתוך מי הים בטרם הגענו ליבשה. נרגשים עד כלות נפלנו על ברכינו ונישקנו את אדמת ארץ־ישראל. נפרדנו במסדר חטוף, שקט ומרגש מהמפקד, שמהר לצאת באותה ספינה חזרה לאירופה להביא עולים נוספים.

יצאנו בצעד מזורז לעבר פרדסי בנימינה כששלושת "הבדו־אים" מזרזים אותנו, עוזרים לנחשלים ומקפידים על שקט מוחלט ואנו כולאים את רגשותינו ולא נותנים להם להתפרץ – הסביבה מוקפת כפרים ערביים והימים ימי מאורעות.

הגענו לפרדסי בנימינה וכאן פורצת השמחה; מתחבקים, מתנשקים ומחכים לאוטובוסים ובינתיים מחסלים את התפו־זים שבערימות הברֵרה על יד בתי האריזה. האוטובוסים הגיעו לפנות בוקר והביאו אותנו למקומות המקלט הראשונים.

קבוצתנו הגיעה לבית אריזה בפרדס בכפר סבא. נחנו ולמחרת היום התחיל המיון והעברת האנשים לפלוגות הגיוס של בית"ר לשירות של שנתיים. גיוס מרצון לכל המשימות הלאומיות שעל הפרק במסגרת בית"ר והמחתרתיות בשורות הארגון הצבאי הלאומי.

התייצבתי לפני ועדת המיון. מה גדלו הפתעתי ושמחתי כשמצאתי בוועדת המיון את מפקדי ורעי דוד שטרן, אז מפקד פלוגות הגיוס של בית"ר. עוד באותו יום הגעתי עם דוד להתארח בביתו שבתל־אביב, להתחבק ולהתנשק עם הינדה ולפגוש מאוחר יותר את אחיו אברהם שטרן יאיר, לימים מחולל לוחמי חרות ישראל. יאיר היה באותם ימים חבר המפקדה הראשית של הארגון הצבאי הלאומי, אולם אז לא ידעתי זאת והוא היה לדידי רק אחיו של דוד. הוא חקר אותי בעדינות על כל הקשור בעליה שלנו.

היינו הקבוצה השלישית לעליית "אף־על־פי", קדמו לה ספינה עם 14 אנשים שנחתה בנמל חיפה וקבוצה שנייה של כ־54 בית"רים, שנחתה גם היא בחוף מול בנימינה. יאיר שטיפל מטעם מפקדת האצ"ל בעליית "אף־על־פי" חקר את כל פרטי עלייתנו כדי למנוע תקלות בעתיד וכדי לחסל את נקודות התורפה שצצו במהלכה.

אשר קרה מאז אינו שייך עוד לזכרונות סובאלק. אך אני חוזר במחשבתי 10 שנים אחורה לבית הורי בסובאלק. נזכרתי בימי ילדותי בכפר בליטא, בו נולדתי. הורי השתקעו בסובאלק כדי למצוא בה את פרנסתם. ואני נשארתי אצל סבא וסבתא בכפר. ב־1922 בהגיעי לגיל 6 ובאה שעתי ללמוד א"ב, התנסיתי בהברחת גבול כי פולין היתה מנותקת לחלוטין מליטא. אמא הגיעה בדרך לא דרך להוריה בליטא ויחד חזרנו לסובאלק בפולניה. לא היה מקום מתאים יותר לקניית דעת והשכלה יהודית מאשר בית־הספר המפואר "תלמוד תורה" שנוסד במחצית המאה ה־19.

בית־הספר נמצא ב"שול־גאס" מול צ'ישלסקה, כלל באותם

ימים בחזית – בניין חד־קומתי עם עליית גג. בבנין מוקמו משרד בית־הספר, 2 כיתות לימוד וחדר אוכל לתלמידים, בעליית הגג כיתת לימוד אחת מאולתרת ודירת השרת־הגוי ומשפחתו. בעורף, בחצר – בניין בן 2 קומות מלבנים אדומות ובו 6 חדרי לימוד. החצר היתה צרה ושוקקת חיים בהפסקות. בימים ללא גשם או שלג התרוצצו בה התלמידים, שיחקו בתופסת, במחבואים וגם בכדורגל עשוי סמרטוטים. צעקו צחקו ולפעמים גם הרביצו זה בזה ובכו. ממול לבניין הדו־קומתי, על יד הגדר התוחמת את החצר, עמדו ספסלי עץ לכל האורך ובשעה 10.30 בבוקר בהפסקה הגדולה היו באות "האמהות היהודיות" הרחמניות, הדואגות לפרי בטנן ל"תינו־קות" שלהן שבכיתות הנמוכות מביאות להם ארוחת בוקר ומאיצות בהם לאכול, שלא ירעבו חס וחלילה, כי ארוחת הצהריים היא רק אחרי השעה שתיים.

באותם ימים לא הכירו את המושג "יום לימודים ארוך". הוא היה ארוך מטבעו. כבר בשמונה ישבו התלמידים בכיתות והתפללו בצוותא ובמקהלה תפילת שחרית ובשעות הבאות התקיימו לימודי קודש וחול לסירוגין עד השעה שתיים אחה"צ. אחר הפסקה של שעתיים התחדשו ונמשכו שעתיים נוספות בכיתות הנמוכות ושלוש שעות בגבוהות – עד שעה שבע בערב. ובאם יש את נפשכם לדעת את המעיין ממנו שאבנו ידע, השכלה, אהבת העם וקורותיו ואת השאיפה לציון לחרות – הרי הוא בית הספר "תלמוד תורה" שלנו. חלק ממסיימי בית־הספר, כולו או מקצתו, עברו למוסדות השכלה אחרים בעיר ובסביבה: לגימנסיה העברית, לבית־הספר למסחר, לבית־הספר המקצועי או לישיבות ולסמינרים שמחוץ לסובאלק, חלק אחר הסתפק במה שרכש ועבר ללמוד מקצוע כשוליה אצל בעל־מלאכה בעיר או לרכוש ידע במסחר בחנות גדולה.

בזמני חגג בית־הספר שמונים שנה להיווסדו; אין כל ספק כי במשך אותו זמן חלו בו שינויים מה"חדר" הטיפוסי של מחצית המאה ה־19 עבר ל"חדר המתוקן" ולאחר מכן לצורתו הסופית – בית־ספר עם מורים ומנהלים כשרוניים ויעילים.

השפה העברית הייתה השלטת בבית־הספר והידע הרב שנרכש בספרות העברית החדשה, בדקדוק ובמכמני השפה היה כה מרשים שבוגריו היו לפעמים עוזרים לחבריהם, תלמידי הגימנסיה העברית במחלקות ו' ו־ז'.

הגיעה שנת 1930 ושנים־עשר נערי המחזור שלנו עמדו בכבוד בבחינות הגמר של בית ספר יסודי ממשלתי ומאותה שנה הוכר בית־הספר "תלמוד תורה" גם ע"י השלטונות כבית־ספר עממי תקני לכל דבר.

עם סיום בית־ספר זה היתה הדרך פתוחה לקנות דעת והשכלה בכל הכיוונים, אולם לא רצונו וכשרונותיו של הנער קבעו תמיד את דרכו. אלא האמצעים החומריים של הוריו. איתרע מזלי והורי לא היו משופעים באמצעים כספיים. הם רצו שאמשיך בלימודי־קודש בישיבה מחוץ לעיר. אולם אני החלט־תי ללמוד מקצוע שיפרנס אותי כל עוד אני יושב בגולה ויהיה זה לעזר למשפחתי ולתועלתי גם כשבאחד הימים יתגשמו שאיפותי ואגיע לארץ־ישראל. לכן נרשמתי ונתקבלתי בבית־הספר המקצועי הממשלתי התלת־שנתי שהיה ברמת בי"ס תיכון ובו למדו ליד המקצועות הכלליים גם מסגרות וחרטות. עד אותו זמן בערך היו כל תלמידיו "שקצים" פולנים, היהודי היחידי שלמד בו וסיים לפני היה יוסף מירובסקי. בשנת 1930 התחילו יהודים לבוא בשעריו וכשהגעתי בשנת 1931 למחלקה הראשונה היינו כ־10 יהודים במחלקה, מתוך כ־30. ביניהם היו משה מירובסקי, אחיו של יוסף, אבא פיליטובסקי (כיום צפורי אתנו בישראל), יהודה נייערמאן – נאור ז"ל, ודב לוין. התלמידים היהודים התבלטו מייד בין הפולנים בעליונותם בכל המקצועות התיאורטיים ובעיקר במתמטיקה ובהנדסה ואילו הפולנים, רובם מהכפרים והעיירות שבסביבה, נזקקו לא פעם לעזרתם של חבריהם היהודים.

עם תחילת שנת הלימודים עמדה הנהלת בית־הספר על כך שהתלמידים היהודים ישתתפו בשיעורים המתקיימים בשבת כולל כתיבה בעת הצורך ועבודה בסדנאות. כל התלמידים היהודים, גם החופשים בדעותיהם החליטו להתנגד לגזירה ולהוכיח לגויים שעקרון השבת עומד לדידם מעל לכל שיקול. הם וההורים הזעיקו את פרנסי העיר למניעת חילול השבת. בראשם התייצב רבה הראשי של העיר באותם ימים הרב יוסף יוסלביץ' זצ"ל. המאבק היה עיקש וחריף, תקופת מה הפסיקו התלמידים היהודים את לימודיהם ובסופו של דבר הסכימה הנהלת בית־הספר להשאיר את הכתיבה בשבת לרצונם ולהח־לטתם של היהודים ולשחררם מחובת העבודה בסדנאות בית־הספר בשבת.

תוך שנת הלימודים השנייה עזבו שלושה בית"רים את בית הספר והצטרפו לעולים "הבלתי חוקיים" והם מירובסקי, פילוטובסקי ונייארמן.

חניכיו של בית־הספר הצטיינו בארגון של ההכנה הטרום צבאית .P.W ולנו התלמידים היהודים הבית"רים שימש כקורס הכנה להגשמת רעיון הלגיוניזם והצבאיות.

עם כניסתי לבית־הספר המקצועי הצטרפתי לבית"ר משאת נפשי כבר מהכיתות הגבוהות של בית הספר "תלמוד תורה". היתה זאת הסתדרות הנוער הציונית הדומיננטית בעיר, שהטביעה את חותמה על הנוער הלומד והעובד.

תקופת הבראשית של התנועה הצטיינה בהנהגה ובחברים מקרב הגימנזיסטים, דוד שטרן מפקד הקן ואתו יהודה ז'ילקביץ (אלראי), שולקיס, שפרלינג, רייבמן ואחרים. אולם לא ארכו הימים ונוער לומד במוסדות השכלה אחרים פרט לגימנסיה העברית החל לנהור לקן ואתם גם נוער עובד וקן בית"ר היה למרכז ער ומתסיס לנוער מכל השכבות והגילים.

הצטרפתי לקן כשמפקדו היה יוסף מירובסקי ומאז 1931 ועד למסעי לארץ־ישראל ב־1937 ידע הקן עליות וירידות.

עם יציאת הקבוצה הגדולה של בית"רי סובאלק ב־1932 לא"י התרוקן הקן מחלק הפעילים ביותר ומהנוער הבוגר שבתוכו. הנשארים המשיכו, גייסו נערים ונערות מבתי הספר וביחוד בנות מבי"ס "תרבות" ומפקדי הקן המשיכו להרביץ את תורת הציונות ההרצלאית־ז'בוטינסקאית בחניכיהם ולרקום יחד אתם את חלום העלייה לארץ.

במשך שנים שכן הקן במיבנה בחצר הגימנסיה העברית, לימים צר היה המקום ומשכנו הועתק לביתו של גולדשטיין

באותו רחוב מול בניין הדואר. אולם רחב ידיים וחדרים שימשו הן את קן בית"ר לפעולותיו החינוכיות והן את הצה"ר (הסתדרות הציונים הרוויזיוניסטים) שהיתה בשיא התפתחותה ופעילותה בקרב הקהילה.

בעיות פרוזאיות של תקציב לא חסרו מעולם; לא היה מוצא אלא לעזוב את בית גולדשטיין ולנדוד במעלה אותו רחוב ולשכור בחצר שע"י "בית־הקפה של התורכי" מיבנה חד־קומתי בן 3 חדרים והמשכנו בפעילות. לאחר תקופת מעבר שוב היתה הרווחה ושוב נדדנו במורד אותו רחוב לגוש הבתים של קפלן. שם בקומה השניה שכרנו קומה שלמה בשותפות עם מועדון הספורט "נורדיה" שהתפתח בעיר. בעומק החצר לשפת הנחל צ'רנה־הנצ'ה הכשרנו מגרש לספורט – אתלטיקה קלה, כדור עף וכדור סל וכן שימש לנו המגרש למסדרים, להדרכה ולאימונים, לתרגילי סדר ולצופיות. בתוך הקן פנימה עסקו בית"רים מכל הגילים ובכל השנים בספורט הקל פינג־פונג.

במשך השנים התחלפו מפקדי הקן וחברי המפקדה, לאחר יוסף מירובסקי בא מנדל אוסטרינסקי ולאחריו יעקב רייגרודסקי (רודל).

בקן התנהלה פעולה חינוכית ותרבותית ענפה. פעילות צופית התנהלה בבית"ר הצעירה בדרגות א' ו־ב', במחנות קיץ שהתנהלו בחופש הגדול של בתי הספר וכן התקיימה פעילות ספורטיבית ענפה עצמאית או באמצעות הסתדרות הספורט־האחות "נורדיה" למבוגרים.

הפעילות התרבותית מצאה ביטויה בעיתונים בע"פ שקוימו באופן סדיר בערבי שבת ובהם סקירות וויכוחים על מאורעות השבוע.

אירועים מיוחדים צויינו בחגיגות בתוך אולם הקן ע"י מסיבות שכללו הקראות, דקלומים ושירה בציבור. לעתים התקיימו גם מופעים פומביים באולם "רדוטה" שכללו הצגות שבוצעו ע"י חברי הקן, מקהלה והרצאות שהושמעו ע"י אישי ציבור ידועים מהעיר ומחוצה לה.

יש לציין את הספרייה שהיתה קיימת במשך כל השנים בקן, וגם קוראים מחוץ לבית"ר היו מנויים בה.

פעילות להכשרת הבוגרים לעלייה לא"י התקיימה בפלוגות הכשרה של בית"ר במקומות שונים קרובים לעיר ומרוחקים ממנה.

קבלתי את הפיקוד על הקן ב־1936 ולצדי מפקדה שכללה את שצופאצקי, דב פליישר, יוסף צלקובסקי, יעקב לבונטין ואהרן דבורצקי ונעזרנו בבוגרים, חלקם מתוך האוצרון ביניהם יעקב בורובסקי, משה ביליסטוצקי, עמינדב, נתנאל (סנקי) בורנשטיין, הניה קברונסקי, דורקה פודלסקי, אוספובט, לייבקע סטש'לצקי, חשקה רומשינסקי, טייבקע ליס, משה (מוטל) סימנסקי, פאליס ואחרים.

שיתוף פעולה הדוק היה קיים בין בית"ר והצה"ר במקום, המפקדה וחברי הקן הושיטו עזרה להצה"ר בפעילותם המדינית ובפעילות המוניציפלית והקהילתית והצה"ר מצדו לא חסך מאמצים כדי לאפשר לקן בית"ר לפעול ללא הפרעות.

פעולת הקן היתה משולבת עם קני האזור וכל העיירות סביב סובאלק היוו מחוז שעליהם חלשה מפקדה מחוזית והיא השתלבה במפקדת הגליל של ביאליסטוק.

מאות רבות של נערים ונערות קיבלו במשך השנים את חינוכם בבית"ר סובאלק ואין פלא שהעיר נחשבה לאחד המבצרים של בית"ר והצה"ר בפולניה.

אלחנן פן

על חלום שהתגשם

כמעט שישים שנה עברו מאז יצאתי מסובאלק ב־1929 ללימודים בוורשה וכמעט חמישים שנה מאז עזבתי את פולין לאחר שנקראתי ב־1939 לעבוד בשלטון בית"ר ומקום מושבו היה בלונדון. ארבע וחצי שנים עברו עלי בשרות הצבא הבריטי, תחילה כמתנדב ואחר כך במשרד המלחמה הבריטי כמתרגם לרוסית, פולנית וגרמנית.

גם לאחר תקופה כה ארוכה עדיין טריים זכרונות הילדות בסובאלק, ובייחוד הזיכרונות משנות הלימודים בגימנסיה של עפרון, הפעולות בבית"ר, החברים והחברות הרבים, הטיולים הכמעט יום־יומיים לאורך רחוב קושצ'יושקי שלא נפסקו גם כשרבים מאתנו נסעו ללמוד באוניברסיטאות, מי מחוץ לגבו־לות פולין ומי בוורשה או בוילנה והיו חוזרים לחופשות הקיץ או לחגים הביתה, לסובאלק.

דברי כאן מתייחסים לפעילותי בנציבות בית"ר בוורשה במקביל ללימודי בבית־הספר הגבוה למסחר ולכלכלה שם. אני זוכר את חברתי פייגה קוזלובסקי ז"ל, שלמדה שם יחד אתי, הרי היא אחותו של פנחס ספיר ז"ל – ולא פעם כשהזכרתי לו, שלמדתי כלכלה עם אחותו היה אומר בבדיחות־הדעת: "אתם למדתם כלכלה ואני שר האוצר..." עוד מספר סובאלקאים למדו בבית־ספר זה וגם צעירים יהודים מוורשה, שהיו חברי הקורפורציה הרביזיוניסטית "גליליה" ומישה גוטקובסקי היה מראשיה. בסך הכל לא היו שם יהודים רבים, כי הוא נחשב לבית־ספר של האצולה הפולנית (השלאחטה). שני סובאלקאים נוספים אני זוכר: את קלצ'קובסקי ואת ואסר שלמדו שם אף הם.

תוך כדי הלימודים התחלתי לבקר בנציבות בית"ר בוורשה

ברח' טוורדה ולעזור בהתנדבות בעבודה. אחרי זמן קצר מצאתי את עצמי כחבר במזכירות, כותב במכונת כתיבה מכתבים וגלויות בעברית ובאידיש לעשרות ולמאות קיני בית"ר בפולין. עבדתי במחלקת ההכשרה והעלייה שהממונה עליה היה קצין הנציבות דאז יוסף כרוסט (כיום עורך ספרנו זה אם כי אין הוא נמנה עם בני עירנו). לאחר צאתי לתפקידים אחרים לגליל ווהלין וכממונה על איזור גליציה, נתמניתי כקצין הנציבות להכשרה ולעלייה ובייחוד לעלייה "הבלתי ליגלית" שלבשה בשנים 1936/38 צורות שונות. כך למשל היו עורכים חתונות פיקטיביות עם בחורים והם בעלי דרכונים ארץ־ישראליים שהיו באים מכאן והיו מתחתנים פעם עם בחורה בליטא, פעם בלטביה ופעם שלישית בפולין. בחור אחד היה מעלה איפוא ארצה 3 בחורות ובי נדבק הכינוי "פולובי רבין" ("רב שדה"). לא פעם הגיעו מאוחר יותר ידיעות מהארץ שכמה מתוך חתונות פיקטיביות אלה הפכו לנישואים כדת וכדין ויצרו זוגות מאושרים. לפעמים היה צורך לסדר בו במקום גם גט כי היה והבחורה פחדה, שמא "בעלה" לא יסכים לעזוב אותה אחר כך. צורת העלייה השנייה היתה הברחה בקבוצות דרך סוריה, לבנון והגבול הצפוני. והשלישית, המאסיבית – באוניות קטנות. תחילה היו אלה אוניות של מבריחים ימיים למיניהם ולבסוף אוניות יותר גדולות שהובילו מאות עולים עם ויזות פיקטיביות לארצות בדרום־אמריקה כשיעדם למעשה היה ארץ־ישראל. אני זוכר את הקבוצות שליוויתי מוורשה פעם לקונסטנצה ופעם לפיומה שבאיטליה, שם קרה ונתקלנו בקשיים, בגלל אי יכולתה של האוניה להיכנס לנמל איטלקי בשל היותה ידועה כאניה שהבריחה נשק לאביסיניה בזמן מלחמת איטליה–אביסיניה. בסוף התגב־רנו גם על זה ובחשכת הלילה עלו האנשים על האנייה, אם־כי בקושי הספקנו לציידה במצרכים החיוניים ביותר.

ספרים רבים נכתבו ועוד ייכתבו על פרשת העלייה "אף על פי" שבית"ר היתה מיוזמיה וממבצעיה הראשונים.

בהתחלת שנת 1939 נקראתי, כאמור, ללונדון לעבודה בשלטון בית"ר והגעתי לשם ב־8 במאי אותה שנה. התאקלמ־תי מהר, למרות שהגעתי בלי ידיעת השפה האנגלית ובתכניתי היה להירשם ל־London School of Economics, כבוגר בית־הספר W.S.H. (Wyzsza Szkola Handlowa) בוורשה. אך כל התכניות לא יצאו לפועל הואיל וחמישה חודשים אחר הגיעי ללונדון פרצה מלחמת העולם השנייה. ניסינו בכל כוחנו לקיים את משרד שלטון בית"ר עד צאתו של ראש־בית"ר זאב ז'בוטינסקי לניו־יורק בעניין הקמת לגיון יהודי למלחמה נגד החיה הנאצית שהתחילה להשתולל בארצות אירופה.

אני זוכר שפניתי אל ראש־בית"ר בשאלה האם אני צריך להתגייס לצבא הבריטי. תשובתו היתה שמוקדם מדי בשלב זה לעשות כן. כולנו נתגייס לצבא היהודי ונילחם לצד ארצות העולם כשווים נגד הנאצים ועוזריהם. אולם כשנפטר ראש־בית"ר בארה"ב – במחנה של בית"ר ליד ניו־יורק – ראיתי בכך חובה לעצמי והתגייסתי לחיל האויר הבריטי ולאחר מכן הועברתי, אחרי קורס השתלמות קצר, לחיל המודיעין במשרד המלחמה. השתחררתי מהצבא רק ב־1948 אחרי גמר המלחמה. הבריטים הציעו לי אז דרגת סרן כדי שאסע עם חיל הכיבוש הבריטי לגרמניה, אך סרבתי, כי שבעתי דיי שירות צבאי, אף על פי שהיה מעניין. פניתי אז לעסקים פרטיים באנגליה, אבל חלומי הטבעי היה לעלות לארץ. בתקופה זו התגברו פעולות הארגון הצבאי הלאומי באירופה וגם באנגליה והצטרפתי לשורותיו. עוד בהיותי בצבא שותפתי במספר מבצעים מלאי מתח מעניינים ביותר, כרכישת נשק והתכנית להתנקש בחיי הגנרל בארקר, הידוע לשמצה בארץ. אחר הרפתקאות רבות באנגליה עברתי לתקופה קצרה לצרפת ומשם היתה הדרך קצרה לעלות לישראל.

פה חיכה לי אחי שמואל (מולקה, כפי שקראו לו בסובאלק) ומה רבה היתה הפתעתי כשהגעתי ארצה עוד כתייר ב־1949 וראיתי אותו במצעד צה"ל כרב־סרן בג'יפ עם הדגל של יחידתו. דמעות חנקו את גרוני וראיתי אז את התגשמות חלומי הגדול על צבא יהודי ומדינת ישראל.

למעלה משלושים שנה אני חי כיום בישראל. נשאתי אשה צברית – דור שלישי בארץ ויש לי בת שהיא כיום דור רביעי כאן; עתה נתווספה גם נכדה – דור חמישי ואני מלא תודה לאלוהים ואף גאווה על שבחלקי נפל, ולו זעיר מזער, מהפעילות למען הקמת המדינה.

אברהם שיינמן

זוטות

עזבתי את סובאלק בשלהי 1929, לפני כשישים שנה. כשאני נזכר במה שעבר עלי בעיר מולדתי, לפני עלייתי, הכל כאילו לוט בערפל וקשה מאוד להיזכר בפרטים. אך היו כמה אירועים שאני זוכר אותם ברור להפליא, כאילו זה קרה אך אתמול ואין אני יכול להסביר לעצמי מדוע דווקא האירועים האלו זכורים לי כל כך ברור, ואלו אחדים מהם:

פוטאשנה

כפר שכוח אל, המרוחק כ־7 ק"מ מסובאלק, **שם עברנו את** ההכשרה לפני עלותנו ארצה. זו היתה, נדמה לי, ההכשרה הראשונה של "בית"ר" בפולין. התקבצו ובאו אליה "חברה" מכל קצוות פולין. בחורים כהלכה שכל כמיהתם **ומטרתם** היתה לעלות ארצה וזה היה ה"סרטיפיקט" שלהם. **היינו**

כעשרה במספר; חילקו אותנו בין האיכרים ובמשך כמה חודשים אמורים היינו ללמוד את כל עבודות הפלחה ולקבל הכשרה חקלאית. עבדנו עבודה מפרכת מעלות השחר ועד שקיעת החמה ובערב שבנו רצוצים וכואבי גב לצריף המשותף ללינת לילה. היה קשה הואיל ולא היינו רגילים לעבודה פיזית אבל היה גם שמח. זכור לי מעט מאוד מחיי היום־יום בהכשרה אך מקרה אחד זכור לי היטב, ככתוב במבוא. ובכן המעשה שהיה כך היה; אני הסתגלתי יפה לעבודת הפלחה ובפרט הצטיינתי בקציר בחרמש וזה עד כדי כך שהאיכר שאצלו עבדתי נתן לי לקצור והוא אסף אחרי (במקום להיפך). התפארתי בזה בפני שכני מהחצר שבא לבקר אותנו (כמדומני שלא היה צעיר או צעירה בסובאלק שלא באו לראות אותנו). ובכן השכן הזה לא האמין שאני מיטיב עד כדי כך לקצור. הזמנתיו לבוא לשדה בזמן הקציר ולהיווכח שלא שיקרתי. ואמנם, הוא בא ועמד בפה פעור כשאני קוצר והנה, בתנופה אחת בחרמש (ברצוני "להשוויץ") עברתי את 180 המעלות ופגעתי בחרמש ברגלו. למזלי הפגיעה לא היתה קשה אבל במכנסיו היה קרע רציני (זאת לא היתה בעיה היות ואביו היה חייט). את הבעת פניו באירוע זה תמיד אזכור.

נושא הצלב

זה קרה ביום השלישי לבחינות הבגרות בבית הספר למסחר שבו למדתי. אחד התלמידים (גוי ושמו הומייני) איבד את עצמו לדעת בירייה רובה, לאחר שהתברר לו שנכשל בבחינות. הנוהג אצל הגויים הוא שבראש הלוויה נושא אחד המלווים צלב גדול. אסור לשאת את הצלב (כך בכל אופן הסבירו לי) במקרה של איבוד לדעת. חברו הטוב (גם הוא גוי כמובן) לא הסכים ללוויה בלי צלב, התגנב בלילה לכנסייה, גנב את הצלב הענק ונשא אותו בראש הלוויה. ולמה אני מספר את כל זה – כי את הבעת פניו של נושא הצלב אני זוכר כאילו זה קרה רק אתמול. אילו הייתי צייר, הייתי יכול לצייר היום את דיוקנו במדויק. הבעת פניו היתה כאילו זה עתה חזר מכיבוש ספאר־טה והוא... הגיבור הלאומי אפמינונדס...

כדורגל

נסענו, קבוצת "מכבי", לתחרות כדורגל בגרודנו נגד קבוצה מהצבא הפולני. קיבלו אותנו יפה, אכלנו צהריים בקסרקטין שלהם ואת המשחק הפסדנו. מכל זה אני זוכר מעט מאוד, אך זכורה לי היטב נסיעתנו חזרה באוטובוס לסובאלק. בדרך התקלקלו לפתע אורות המכונית ואי אפשר היה להמ־שיך לנסוע בלי אורות ובפרט שהיה לילה חשוך וערפילי. ואז, הגה מישהו רעיון שאחד מאתנו ישכב בחזית המכונית על הכנף, נתקדם לאט לאט וכשהוא יראה בדרך מכשול, ירים את ידו וזה ישמש לנהג אות לעצור. נמצא מתנדב והתחלנו להתקדם לאט לאט. היינו עייפים ורדומים כשלפתע נשמעה חבטה חזקה והמכונית נעצרה. ובכן, נתקלנו בעגלה וסוס. האיכר בעגלה יצא בשלום, אך הסוס נפגע קשות. יצאנו מהמכונית לראות מה קרה ואחד מאתנו שואל לפתע: איפה הבחור ששכב על הכנף? – והילד איננו. התחלנו לחפשו ומצאנו אותו שוכב בתעלה בצד הכביש במרחק רב לפני מקום התאונה. חשבנוהו למת או לפחות לפצוע קשה, אך הסתבר שהוא בכלל לא נפגע, הוא פשוט נרדם על הכנף, נפל לתעלה תוך כדי שינה והמשיך לישון בתעלה. היינו כ־5 ק"מ מאוגוס־טוב ועשינו את דרכנו לשם ברגל.

המכונית הראשונה בסובאלק

ב־1914 כשהגרמנים נכנסו לעירנו, ראיתי בראשונה בחיי מכונית ואני אז בן 3 בסה"כ. זאת היתה משאית צבאית גדולה שצמיגיה עשויים מגומי מלא. זה היה בשבילי דבר שלא יאומן – כיצד זה עגלה נוסעת בלי סוס? עבר הרבה זמן עד שראינו מכוניות פרטיות ברחובות סובאלק. התמזל מזלי והייתי בין הראשונים (בנוער) שאבי ז"ל קנה לי אופניים וזכור לי שהייתי רוכב על אופני ברחוב הראשי קושצ'יושקי "בלי ידיים", כלומר, מבלי להחזיק את הכידון בידיי וזכור לי היטב שמכו־ניות לא נראו עדיין ברחובות העיר. יותר מאוחר, אינני זוכר בדיוק מתי, ראינו את המונית הראשונה בעיר שבעליה היה נדמה לי בורקובסקי ואחרי זמן־מה גם אוטובוס שהיה נוסע לאוגוסטוב ולגרודנו – בעל האוטובוס היה פושצ'נסקי.

הרחוב הראשי – קושצ'יושקי

את מרכז העיר חצה הרחוב הראשי רחב־המידות (הכביש כמובן היה מרוצף באבנים) בין שתי גבעות. האחת שנקראה ע"ש סמולינסקי (בגלל טחנת הקמח שלו) והשנייה ע"ש קובלינסקי. הגבעה הזאת ע"ש קובלינסקי זכורה לי היטב כי בפסגתה היה מגרש ריק ובו עשינו את צעדינו הראשונים בכדורגל. אחר כך עברנו לשחק בין הקסרקטינים ההרוסים ולבסוף הגענו למגרש כדורגל אמיתי עם שערים קבועים שהיה שייך לגדוד הרגלי ה־41 של הצבא הפולני.

במרכז הרחוב היתה גינה מגודרת ומטופחת יפה עם הרבה ספסלי ישיבה – מקום פגישות לנוער. אגב, הגדר של הגינה היתה מרשת ברזל די עבה עם קצוות בולטים למעלה. שמעון פינק ז"ל היה היחידי שהיה בכוחו לכופף את הקצוות ביד כשהוא נעזר רק במטפחת כדי לא לפצוע את היד. נסיונות של אחרים לכופף את הקצוות לא עלו יפה.

במרכז הגינה היתה במה ובימי ראשון היתה לפעמים מנגנת שם תזמורת צבאית בניצוחו של בצ'ולקו (יהודי שעלה אחר כך ארצה) וזכורה לי יצירה אחת שניגנו ששמה היתה "שביתת הנגנים", כלומר, בזמן ביצוע המנגינה היה כל פעם עוזב אחד הנגנים עד שנשאר נגן בודד וגם הנ"ל עזב בסופו של דבר ונשאר רק המנצח עם שרביט המנצחים בידו...

"אַרקדיה"

זה היה מקום יפהפה ובמרכזו אגם, שהיינו נוהגים לשוט בו בסירות. זכור לי, פעם אחת, אני, יעקב שולקיס ז"ל וכמה חברות, בגמר שיט בסירה, נטפלו אלינו כעשרה "שקוצים" גברתנים במטרה להרביץ בנו. פה עשה יעקב (שהיה ספורטאי) מעשה גבורה באמרו לשקוצים: אתם חכמים שאתם רבים ואנו רק שניים – תבחרו לכם אחד מכם הכי חזק ושילחם נגדי.

זה נראה להם והם הסכימו ואז פנה אלי ולבנות ואמר לנו להסתלק מהר כשהשקצים מתכוננים לקרב. אכן, כך עשינו וכמובן כשהגעתי הביתה רצתי תיכף לביתו של יעקב לשמוע מה קרה. ובכן הוא כבר היה בבית. הכיצד? אני שואל. פשוט מאוד – הוא עונה, עשיתי כל מיני הכנות לקרב כדי לתת לכם שהות לברוח וברגע שנעלמתם מהאופק ואני יוצא נגד הגוי הנבחר שצריך היה להילחם נגדי, נשאתי רגליי וברחתי. הם ניסו להשיג אותי אך לא היה להם סיכוי (יעקב היה רץ מצטיין).

"אמת"

לפני שעזבתי את סובאלק, שמעתי את הרצאתו של עורך ה"היינט" יוסף הפטמן (עמנואל). אינני זוכר את נושא ההרצ־אה, אך היה בה פולמוס חריף עם שוללי השפה העברית ובייחוד עם האיות המעוות של המלים העבריות בדרך האי־דיש, כמו "שאבעס" במקום "שבת", "יונטעף" במקום "יום־טוב". היה בהרצאתו קטע כל כך קולע ושובה־לב בעניין המלה "אמת" שלא שכחתיו עד היום.

"האמת שלנו", אמר הפטמן, "יציבה ומבוססת על שלוש אותיות הא"ב – הראשונה, האמצעית והאחרונה, א', מ', ת'; היא חובקת את כל הא"ב שעליו מושתתת השפה. ועוד – תחילתה "אם" – מקור כל חיים וסיומה "מת" – מוות, קץ: היא חובקת את החיים כולם. לעומתם "עמעס" – לא צורה, לא תוכן, לא כלום...!"

הדברים נפוצו בעיר. כשפגשתי למחרת היום ברחוב איש מה"בונד", היה לי הרושם, כי השפיל את עיניו...

מרים שינמן

סובאלק שלי

נולדתי בראקוב, עיירה קטנה על יד וילנה. אבי שימש שם כחזן, שוחט ומוהל. היהודים בעיירה היו מאוד מלוכדים, שומרי מסורת וציונים. הילדים למדו בבית־ספר "תרבות" על טהרת העברית וקצת פולנית. והנה הוזמן אבי ע"י ראש הקהילה היהודית בסובאלק לשמש כשוחט בעיר. אבי קיבל את ההזמנה לטובתנו, כי בסובאלק היתה גימנסיה עברית ואנו הילדים יכולנו להמשיך בלימודינו התיכוניים.

אחרי נסיעה מייגעת של יום שלם ברכבת הגענו לסובאלק, הורי, אחי הגדול שהיה בוגר הגימנסיה העברית הראשונה בווילנה, אחותי בת ה־12, אני בת העשר ואחי, תינוק בן שנתיים. קרובי־משפחה מסובאלק שכרו בשבילנו דירה וחיכו לנו בתחנת־הרכבת. היה לילה חרפי, הקור חדר לעצמות. רחובות העיר היו ריקים, שלג כיסה את הכביש וגגות הבתים. הדירה שלנו היתה ברחוב קושצ'ושקי, בחצר הבית בו שכנו בית־הקפה של צ'יצ'רסקי והמסעדה של משבסקי.

ירדנו מעגלת החורף חצי רדומים וראשית־כל נתקלנו בשער. בכל בית ברח' קושצ'ושקי היה שער גדול ומאחוריו חצר גדולה וארוכה ודירות מגורים. השער הזה היה תמיד מקור הפחדים שלי. כשהייתי חוזרת הביתה בערב וחשכה היתה שוררת בחצר, הייתי פותחת את השער ורצה מבוהלת לכיוון הבית ונדמה היה לי, שהחצר לא תיגמר לעולם והייתי רואה צללים קופצים אלי מהאפלה. אפילו כשהתבגרתי, לא יכולתי להתגבר על הפחד מפני החצר הארוכה.

בהתחלה היה קשה לנו להסתגל לסביבה החדשה. אנו דיברנו יידיש במבטא ליטאי, בסובאלק דיברו במבטא כבד, עם למד דגושה ועבה וכל השמות היו נגמרים ב"לי": משהלי, ינקלי, ברלי וכו'. הילדים לעגו לנו ואנו להם, לבסוף נשכחו כל המבטאים, היינו חברים, תלמידים באותו בית־ספר.

קטע אחד ברחוב קושצ'ושקי הייתה "הטיילת". בקטע זה היו הכל מטיילים כדי לראות ולהיראות בו. ואנו הילדות היינו עוקבות אחרי המבוגרים יותר, מי מחזר אחרי מי, אילו זוגות התחלפו ומה התחזית לעתיד.

גן עירוני יפהפה היה בסובאלק ובו פרחים, עצי נוי ומגרש משחקים. שומר היה בגן שהיה עוקב אחר הילדים לבל יגעו בפרחים. ומה גדולה היתה שמחתנו כאשר הצלחנו לקטוף כמה פרחים מאחורי גבו של השומר. שני בתי־קולנוע היו בעיר, "פילמיה" ו"מומוס", וכמובן שהם היו מחוץ לתחום בשביל תלמידים בגילנו. בכל זאת היינו מצליחות לפעמים להתגנב לקולנוע, מחופשות לנערות מתבגרות.

נהר חצה את העיר, ה־צ'ארנה האנצ'ה ובקיץ היינו הולכים להתרחץ בנהר.

מנהג היה בסובאלק ובל יעבור: בחופש הקיץ היו האמהות אורזות את החבילות ונוסעות עם הילדים לדאצ'ה – אתר נופש. סובאלק היתה מוקפת יערות וכפרים למכביר; היינו בוחרים בכפר שאליו נסעו גם חברותינו, היינו שוכרים בית ושוהים שם בחדשי הקיץ. האיכר היה בא עם עגלתו, מעמיס את חבילותינו ומסיע אותנו לכפר. איך הסכמנו לגור במקום כזה, רק אלהים יודע, אבל מה שאופנה יכולה לעשות, השכל הישר לא יעשה. רוב היום היינו יושבים ביער, נושמים אויר צח, מלקטים גרגרים, פטל, פטריות ובערב היינו חוזרים לחדר לישון. קטן היה החדר, חדיר לריחות של גללי פרות, סוסים ותרנגולות. מהתקרה היה משתלשל נייר דבק, ללכוד את הזבובים הטרדנים. כשגדלנו, הפסקנו לנסוע לכפר ונשמנו לרווחה.

יהדות סובאלק היתה מאוד הומוגנית במה שנוגע לאוכל. התפריט היה זהה. בשבת חמין עם מעיים ממולאים. בערב

שבת היינו מביאים את הסירים למאפיה, כל אחד עם הסיר שלו מכוסה בנייר וקשור בחוט ובשבת לפני הצהריים היה בא האופה ומוציא את כל הסירים לחצר וכל אחד היה לוקח את הסיר שלו והולך הביתה. ודגים ממולאים היו מכינים לשבת וכבד קצוץ ו"צימס" מגזר. בכל בית היה ארון מיוחד לריבות וכל עקרת־בית היתה מתגאה ביצירותיה. יום בישול הריבה היה יום חג. אמא היתה מגייסת אותי ואת אחותי וגם כמה חברות לעזרה כדי לגלען את הדובדבנים או לתלוש מהתותים את הגביעים. הרבה פרי לא נשאר לריבה. היינו עושות חלוקה צודקת: 2 דובדבנים לערימת הריבה ואחד לפה.

בסובאלק לא היו מים זורמים בדירות פרט לבתים בודדים. בחצר שלנו היתה באר עם משאבה ומחסן להחזקת פחמים ועצים להסקה בחורף. כמעט בכל בית יהודי היתה עוזרת, "שיקסה" מהכפר, שהיתה שואבת את המים ומעלה את העצים מהחצר הביתה. ומרתף היה בבית ועליית־גג. הואיל ולא היו מקררים בעירנו, היינו בקיץ מאחסנים את האוכל המבושל, דברי חלב ופירות, במרתף ובעליית־הגג היו כל מיני עודפי סמרטוטים, כלים וסירים לפסח. כשהתקרב חג הפסח, היה כל הבית על גלגלים. כל פינה היתה עוברת ניקוי יסודי לבל יישאר פירור של חמץ. היינו מורידים מעליית־הגג את כל מערכת הפסח וערב החג היינו לוקחים את הסכו"ם קשור בחוט חזק והולכים לחצר בית־הכנסת להגעילו. ממש עלייה לרגל של נוער ושמחה גדולה. גם בחגים, כאשר ההורים היו מתפללים בבית־הכנסת, היו הילדים בחוץ ומבלים ביחד. חג בפנים וחגיגה בחוץ.

מחוץ לעיר היו קסרקטינים וצבא רב שכן בו. היו גם הרבה חיילים יהודים, והרב ליפשיץ היה דואג לסדר־פסח לחיילים. היו שוכרים אולם, מביאים אוכל כשר לפסח, עורכים שול־חנות ואנו הבנות המתנדבות היינו מגישות את האוכל לחיי־לים, שרים ביחד את השירים מההגדה ונשארות עד גמר הסדר.

סובאלק היתה משופעת בבתי־ספר. היו שני בתי־ספר תיכו־ניים, הגימנסיה העברית והגימנסיה הממשלתית. סמינר למו־רים, בית־ספר מקצועי, בית־ספר למסחר, תלמוד־תורה, "תר־בות", בית־ספר יסודי ממשלתי, גן־ילדים ועוד. תלמידים מכל העיירות על יד סובאלק היו באים ללמוד אצלנו ואנו היינו גאים בעירנו, שהחכמה שוכנת בה ותלמידים רבים נוהרים אליה לקנות חכמה ודעת. שם טוב יצא לגימנסיה שלנו, הרמה היתה גבוהה, שתי שפות הוראה, פולנית ועברית ושתי תעודות־בגרות במקצועות הכלליים בפולנית ובמקצועות העבריים כמו תנ"ך, היסטוריה עברית, לשון, דקדוק וספרות.

הנוער שלנו היה אינטליגנטי, שרוי באוירה יהודית וציונית. הבעיות התחילו כשהיינו גומרים את למודינו התיכוניים וצרי־כים היינו להתוות את דרכנו לעתיד. בסובאלק אי אפשר היה למצוא עבודה, בפרט ליהודים. היו איפוא כמה פתרונות להמשך הדרך: ללמוד באוניברסיטה בעיר אחרת, לעלות לארץ־ישראל, או להתחתן. לא פשוט היה להתחתן בסובאלק; הכלה, מלבד היותה צנועה, צעירה ויפה, חייבת היתה גם להיות עשירה עם נדוניה גדולה. גובה הנדוניה – בהתאם למעמד החתן. היו בוחרים בסטודנט לרפואה, רפואת־שיניים או הנדסה, עורכים אירוסין והורי הכלה היו מממנים את לימודי־החתן עד קבלת התואר המיוחל. עדיף מכולם היה רופא. איזו אמא יהודיה אינה חולמת על רופא חתן לבתה! עם גמר הלימודים היו עורכים חתונה מפוארת והזוג הצעיר היה עובר לגור לעיירה נידחת, שם קיבל הרופא הטרי משרה שבקושי הספיקה למחייה. וההורים הרחמנים היו ממשיכים לסעוד את בתם וחתנם.

בנובמבר 1935 עליתי ארצה בתור סטודנטית באוניברסיטה העברית בירושלים. זה היה הסרטיפיקט שלי. היינו כשמונה תלמידים מסובאלק. בתחנת־הרכבת נאספו עשרות אנשים, בני משפחה וחברים שבאו ללוותנו ולהיפרד מאתנו. היעד הראשון היה וארשה, שם צריכים היינו לקבל את הסרטיפיק־טים ולסדר את כל הניירות לעלייה. אחי ליוה אותי לווארשה לעזור לי בסידורים. משם המשכנו לקונסטנצה, נמל ברומניה, שם עגנה האניה "פולוניה". היינו כאלף סטודנטים על סיפון האניה. אחרי כמה ימי הפלגה עגנה האניה בנמל יפו. חברינו בני סובאלק באו לקבל את פנינו. רגשות מעורבים שלטו בי. ארץ חדשה, חיים חדשים. פתאום הרגשתי כה בודדה, ללא משפחה שתסעד אותי, שתייעץ לי. הייתי לבדי.

ההתחלה היתה קשה, אבל אמרתי לעצמי זהו זה, צריך להסתגל. התויתי תכניות שאחרי שנים אחדות אבוא לבקר את משפחתי, את חברותי ומכרי ואטייל שוב ברחובות ובשבי־לים שטרם שכחתי. אבל אז פרצה מלחמת העולם השנייה ושיבשה את כל תכניותי. בני משפחתי עזבו את סובאלק לפני כניסת הגרמנים ועברו לדרצ'ין. בהתחלה היה לי קשר מכת־בים אתם ואחר־כך הכל נפסק. הם נספו בשואה. עתה אין לי רצון לבקר בסובאלק. סובאלק של היום היא לא סובאלק שלי, שכה אהבתיה וכה התגעגעתי אליה.

גדליהו שמחוני

זכרונות

פזמון אידי אומר בתרגום: "הנה רואה אני שוב את עיירתי הקטנה, הנה רואה אני שוב את עיירתי כאז".

אף על פי שיינקתי את סובאלק עם חלב אמי, זוכר אני אותה רק במעורפל. תמונה לא ברורה ניצבת לפני: 30 אחוזים מאוכלוסיית העיר הם יהודים ובכל זאת רואים אותם, רק אותם. בשבת אחרי הצהריים ברחובות הראשיים – קושצ׳ושקו, יאטקובה, 3 במאי – רק יהודים. אינך רואה כמעט שום פרצוף לא־יהודי, או שאינך רוצה לראותו, פרט אולי לימי ראשון בשבוע, כשבהם מתרכזים בשתי הכיכרות על יד הכנסיות. בחגים יהודיים כל הרחובות שוקקים יהודים – אחד חובש מגבעת, אחד קסקט, אחת – כובע בעל שוליים רחבים.

וקורה, אתה יוצא בראש השנה אחרי הצהריים ומטייל להנאתך ברחוב קושצ׳ושקו, הנך רואה תמונה יפה: וקסמן, הסטודנט שבא מגרמניה, שם הוא לומד הנדסה בטכניון, מטייל לו כשלרגלו האחת נעל שחורה ולשנייה – נעל צהובה. ואיך זה קרה? וקסמן התערב עם רמבלינקר, בעל חנות ברזל, שהוא, וקסמן, יטייל ברחוב הראשי בשתי נעליים שונות ובתמורה ישלם רמבלינקר לקרן הקיימת סכום מסויים כתרומה; אך אם וקסמן יפסיד בהתערבות, ישלם הוא קנס לקרן הקיימת.

ועכשיו כשהוצאתי מתוך הערפל תמונה אחת, אנסה להיזכר בפרטים: חברת "לינת הצדק" ו"ביקור־חולים"; ועד הקהילה; בית־החולים היהודי; מושב הזקנים; בית הילדים; בית־המדרש הגדול ובו חברה ש"ס; חברת משניות; בית־הכנסת הגדול; עשרות בתי־כנסת; הגימנסיה היהודית; בית־הספר המתוקן; כמה "חדרים"; הישיבה; בית־הספר "תלמוד תורה"; ההסתדרות הציונית הכללית; "מזרחי"; הסתדרות ארץ־ישראל העובדת; לשכת קרן קיימת לישראל; קרן היסוד; החלוץ; שני בנקים יהודיים; הסתדרות הסוחרים; הסתדרות בעלי מלאכה יהודיים; הסתדרות "בונד"; המועדון לשחמט; שחקנים־חובבים ועוד ועוד.

הנה אני עובר את החלק האמצעי של רחוב קושצ׳ושקו מול הגן העירוני. מספר הבית 78, חנותו של מר גלטשטיין, שען, איש אינטליגנטי, שואף להרחיב דעת, ציוני כללי. אין הרצאה, שייעדר ממנה. מתיישב תמיד בספסל הראשון מול המרצה, לחיצת־ידיים, חיוכים, הכל כנהוג. המרצה פותח במשפטים הראשונים ומר גלטשטיין, שכנראה עייף מאוד, או בגלל איזושהי חולשה – נרדם וכך ישן עד גמר ההרצאה. מתחילות מחיאות־הכפיים והוא הראשון שניגש למרצה: "רב תודות לך, יפה דרשת".

לא שמעתי עליו ואיני יודע איזה גורל נפל בחלקו אחרי שנת 1939 השחורה. והיה איש יקר, יקר מאוד. תרומתו למען הקרנות הלאומיות וצרכים מקומיים גדולה מאוד.

הח"מ עבד מ־1929 בעירייה – בתחילה בתור עוזר למנהל החשבונות הראשי ואחר־כך בתור מנהל מחלקת הכספים.

אמי ביקשה אותי: "בני, מילא בשבת אתה מוכרח לעבוד, אבל השתדל לחגים לקבל חופש ובימים אלה לכל הפחות לך להתפלל בבית־הכנסת של בראון". נהגתי לפי בקשתה. בימי חג הייתי חופשי והתפללתי באותו בית־כנסת. אגב, היו שם יהודים, שרצו להיות גם גבאים, גם עוברים לפני התיבה, גם בעלי קריאת התורה, מחלקי עליות ומובן את השלישי והמפטיר להועיד לעצמם. יהודים אלה, אם היו בעליה של חצר שלמה, – קבעו מיבנה מסוים לבית־כנסת והם היו בו כל מה שמניתי לעיל.

אביא מעשה אחד, שמראה, עד כמה העשייה למען הקרנות הלאומיות היתה בדמנו. זה היה בשמיני עצרת (בחוץ־לארץ חגגו אחרי חול־המועד סוכות שמיני־עצרת והיום האחרון של החג היה שמחת־תורה). מר בראון התפלל תפילת שמונה־עשרה הראשונה, קדושה, וכל המתפללים עוזרים לו בשירה ובזמרה, ואני ביניהם. לפני קריאת התורה ניגש אלי בראון: "צעירצ׳יק, אולי תתפלל תפילת מוסף? (ותפילת מוסף בשמיני עצרת היא ארוכה ויפה). תשובתי היתה חיובית, אבל הוספתי: "אם תתרום 50 זלוטי לקרן הקיימת לישראל". הסכים. התפללתי וכל החבורה הצעירה עזרה לי. אחרי החג דרשתי את הסכום המובטח, אבל התגובה היתה: "זה לא היה שווה יותר מ־20 זלוטי".

אמרתי: "ראשית, התנאי היה: א/ לעבור לפני התיבה, מבלי לציין את טיב התפילה, ב/ שאל את כל המתפללים ויתנו את ציונם". לא הסכים. פניתי לחברה ש"ס בתביעה והוא חוייב להכניס לקרן הקיימת את הסכום הנדרש.

וכך אספנו כספים לקרן הקיימת מבלי להיעזר במנגנון של גובים, שהיו מקבלים חלק ניכר מהגביה.

ישיבות ועד הציונים הכלליים

הישיבות היו נפתחות בדיוק בשעה המיועדת.

מר ריזנברג ז"ל, חבר הוועד, אף־על־פי שהיה נכה ברגליו, היה משתדל לא להחמיץ אפילו דקות ספורות של הישיבה. היתה לו חנות לדברי קוסמטיקה והיא היתה בשכנות עם משרד הסתדרות הציונים הכלליים. אם היו קונים בחנות בשעה המיועדת לישיבה, היה מבקש את אשתו, שתחליף אותו בחנות ובלבד שהישיבה תיפתח בדיקנות.

ד"ר ליאון וייסמן, שהיה יו"ר הוועד, עשה רושם שהוא מנמנם, אולם לא נדונה אף שאלה אחת בישיבה, שהוא לא ישתתף בה באופן פעיל.

הקרן הקיימת לישראל

פעילות רבה ומגוונת נעשתה למען הקרן הקיימת. בוועד היו מיוצגים חברי הציונים הכלליים ופועלי ציון צ.ס.

ערב יום הפרח למען הקרן הקיימת וביום הפרח היה המשרד כמרקחה. אינני זוכר אף פעם, שיום הפרח התחיל אפילו דקה אחת אחרי השעה 8.00 בבוקר. מובן שחברי הוועדה היו כבר על משמרתם ב־7.00. סגרו את הקופסות בשעווה, הכינו רשימות ופעולות אחרות להצלחת המיבצע. זמן ממושך היו קופל איינשטיין ודב זליגזון ז"ל מורשי הקרן הקיימת לישראל ואחר כך נבחר איש פועלי ציון צ.ס.

מסירותו של זליגזון לקרן הקיימת הייתה מפורסמת – נודע לו, למשל שנערכת בשעה מסויימת מסיבה, שבה אפשר להתרים אנשים לקרן. והיום יום שוק ובחנותו אין איש מלבדו, זולת הקונים, היה מזמין לחנות את אביו, או את אחיו הבכור והוא היה רץ למסיבה.

ואכן, הקרן הקיימת לישראל בסובאלק תפסה את אחד המקומות הראשונים בפולין.

החלוץ

מקום מרכזי בפעולות הציוניות בסובאלק תפס החלוץ.

הוא היה חלק גדול מחיי בשנים 1920–1927 אך משום מה כמעט שאינני זוכר את הפרטים. זכור לי רק, שהיתה אצלנו הכשרה רב־גונית: נגריה, עבודה חקלאית וחטיבת עצים.

אבי ז"ל, חיים דוב סמייציכובסקי, שהיה הממונה מטעם ועד הקהילה (מובן שבהתנדבות) על בית הזקנים היהודי ובית היתומים, פינה לנו חדר גדול לנגריה. עבדו בה כ־5–6 חברי החלוץ בהדרכת מדריך בתשלום.

עמדנו בקשרים עם בעלי חוות חקלאיות, שבהן עבדו חברינו בתשלום סמלי, אבל קיבלו הכשרה חקלאית. זכורה לי החווה "ז'ילונקה" על יד סובאלק, שבה עבדו חברינו זמן ממושך ויחסינו עם בעל החווה היו מצויינים. אגב, נדמה לי, שבעל החווה היה גרמני. אם זכרוני אינו מטעה אותי, עבדו חברינו גם במוסקייבשצ'יזנה, שהיתה שייכת למר קירשנינסקי ז"ל.

למטה הנני מביא תצלום, שבו נמצאים: בלכמן, שאחרי הכשרה בקבוצת "ברנר" – זוהי הנגריה – עלה ארצה, ולידו פ. קוזלובסקי ז"ל (ספיר); שלמה שולקיס ז"ל, חבר הוועד; הח"מ גדליה שמחוני, מזכיר הוועד; פ. בנדרסקי, שליח מישראל; צבי ברזובסקי (בר־זיו); אליהו פרידלנדר; קוק; יוגל; גרזון; זמצקי ואחרים.

המנהיגים הרוחניים בשנים 1920–1923 היו: צבי ברזובסקי, אורלובסקי ז"ל, שלעתים קרובות היו מרצים בפנינו בעניינים שעמדו לגבינו ברומו של עולם; ארץ־ישראל, ציונות וסוציאליזם וכו'.

היתה לנו גם גינת ירק בחצר הגימנסיה העברית וקיימנו שמירה בגינה לפי התור כל הלילה מ־8 בערב עד 6 לפנות בוקר.

והנה עלו, כמעט כולם עלו, ובעלייתם הקטינו את מספר קרבנות יהודי סובאלק.

ולא רק עלו. רבים מהם העלו את קרנה של יהדות סובאלק: פנחס קוזלובסקי (ספיר), מנהל כללי של "מקורות", מנהל כללי של משרד הבטחון, מנהל כללי של משרד האוצר, שר האוצר ומוצלח מאוד; שלמה שולקיס – סגן מנהל של הקרן הקיימת לישראל, מנהל קרן הגימלאות המרכזית; אורלובסקי (נשר) – מנהל הסתדרות הנוער העובד והלומד; צבי ברזובסקי (בר־זיו) – מנהל בית־הספר "חוגים" בחיפה; עובדיה פורת (יוסלביץ', בנו של הרב) – חבר הוועדה המרכזית של ההסתדרות מבקר מפא"י, וכו'.

ל. שמעוני

היה היו

היה היתה עיר סובאלק. היא היתה כערים האחרות בליטא: חיה, תוססת, עיר של פולנים, רוסים, ליטאים, גרמנים ופחות מעשרת אלפים יהודים – כולם "מתנגדים" – ראשים חריפים, מוחות חריפים. "שנים אחרות, כוחות אחרים"...

עיר יפה, מוקפת ביערות עבותים, חגורה בנחל יקר – "החנצ'ה השחורה", וקילומטרים אחדים מזרחה – אגם ויגרי העצום והמפורסם עם מינזר "הקמֶדולות" מימי הביניים, בה נחות גופות חנוטות של כמרים.

חוצים את סובאלק שלי רחובות נאים, המתמשכים מרחוב פטרבורג (לימים קושצ'יושקי) המפואר, שאורכו כשני קילומטרים, משני צדדיו עצי ערמונים ותרזות. בלב העיר גן ציבורי רחב־ידיים ובמרחק לא רב דרך רח' "האטליזים" – רחוב בית־הכנסת עם הבניינים בני המאה של בית־הכנסת, בית־המדרש, בתי התפילה המפורסמים של החייטים, הסנדלרים, הקצבים והטייחים, בהם שוחחו והתווכחו יותר משהתפללו, שהרי היה זה מרכז איתן של "מתנגדים", עם "שטיבל" אחד בלבד, בו היו ילדים רצים כמו אחרי פלא למראה יהודי בעל פיאות וכובע חסידי...

על יד בית העירייה – כיכר גדולה עם כנסיה והבניינים הגדולים של הגימנסיה, בו היו 6 הגדודים של הצאר ניקולאי צועדים בסך כל חג, מנגנים ושרים "בוז'ה צאריה כראני" ("אל נצור את הצאר") ואילו הפועלים – "בוז'ה צאריה חאראני"...

("אל קבור את הצאר").

חן מיוחד היה נסוך על שני הרחובות המעוקלים של העיר: ה"דולק", שהיה מלא וגדוש בעלי מלאכה וסוחרים זעירים יהודיים, ורחוב ויגדה – המלא קצבים, חוטבי־עצים ופועלים פולניים. מלבד הגן הציבורי עם המדרכה הרחבה, עליה היו בשבת מטיילים יהודים וביום א' גויים, היתה לסובאלק שלי ה"ארקדיה" הנהדרת עם הסוכות וגני־הפרי הנפלאים; אגם עם איים וסירות; יערות אוגוסטוב מסביב לעיר, שהיו משכרים באביב את הסביבה בריחות גן־עדן.

יהודים וגויים חיו בשלום,, ביקרו זה אצל זה, הלוו כספים של גמילות חסדים, הלכו לחתונות וללוויות, ועל פי רוב הכירו זה את זה בשמותיהם הפרטיים וידעו את כל השמחות והצרות שבבית. עיר, שלא ידעה עד שחרורה של פולין על פוגרומים או על פורענות גזעית אחרת – עיר יקרה!

היתה לסובאלק חולשה לכינויים, שהמשפחות נשאו כמו סמלי־אצולה, למשל: "פיורונס", "סולטיסטון", "בולטריקס", "קרויטניאקס", "המורים", "הגיבנים" וכדומה. הכינויים השתזרו והתפתלו עד האברים הרחוקים ביותר, כמו מטפסים, ואסור היה לכנות אדם כזה בכינויו בפניו אלא אם כן בשעת רתיחה, אחרת היתה מתלקחת שנאה לדורות, אבל שלא בפניו היו מכנים כל אדם בכינויו. זה היה יותר נוח ויותר לבבי...

נוסף לכך היו שושלות שלמות של בעלי־מלאכה, שהיו מושרשות עמוק בעיר עד התהומות של דורי־דורות, וביניהם היו ידועים המכונאים והמסגרים, ה"תאומים" וה"דייכס", שלמחבר היה הכבוד להשתייך אליהם. אלו היו שתי "שוש־לות", קשורות קשרי שידוכים ושכנות, גבירים גדולים וקב־צנים גדולים, שבנו בעצמם ונטעו עולם מלא בפטישיהם ובצבתיהם ופיזרו בנים ובני־בנים לכל היבשות של כדור הארץ. אפילו בארץ־ישראל היתה נציגותם לא מן הקטנות.

יהודים נפלאים היו לסובאלק, על פי רוב מפשוטי העם היקרים, ששמותיהם לא נכנסו ל"היסטוריה".

הבה ואציין אחרי חורבנה של סובאלק שלי אחדים מאותם טיפוסים ויונצח נא זכרונם.

חיילי ניקולאי:

א – סטרלצקי, יהודי כאלון, חזה מעוטר מדליות, לשון רוסית עסיסית, אבא לבנים ולבנות שלא נישאו, יהודי גביר ופטריוט של ניקולאי, שהיה מוכן לרוצץ כל ראש, אשר חשב סרה על הוד מעלתם הרומנובים. מראהו היה כשל פריץ, לבן כיונה, ומטבעו טוב־לב כצדיק. בשנת 1909 נוסדה בביתו הגימנסיה היהודית הראשונה בליטא (של שוורצמן). הוא נפטר בגיל מאה שנים.

ב – גבריאל סלופ – קבצן גדול, גבוה כאורן, זקן עשוי פקעות ריחניות שאורזים בהן אתרוגים, בונה של שעונים עם מנגנון עץ, ממציא תערובת של טבק הרחה נפלא, ששום כימאי בעולם אינו יודע את נוסחתה. עם טבק הרחה זה היה מתהלך כל יום כיפור מבית־כנסת לבית־כנסת, מבית־תפילה לבית־תפילה והיה מעודד יהודים מעולפים שהתפללו דיים. הוא היה מחלק את הטבק, כשהוא לבוש ב"קיטל" לבן וטליתו מעל ראשו. הרב רב טבה'לה קצנלנבוגן אמר, כי "טבק ההרחה שלו מקובל אצל ריבונו של עולם יותר מתחינותיו של יוכה המלווה בריבית".

גבריאל סלופ התקשה לדבר אידיש, פשיטא שלא ידע עברי. הוא ידע שלקדושה צריך לעמוד עמידת דום צבאית, עם עקבים צמודים. בזמן הוצאת ספרי־התורה מצדיעים ובמקום אמן עונים בקול רם: "חאראשו" (טוב), "צ'ודנו" (נהדר), "פריליצ'נו" (מכובד), ובשעת הזמנה לעלייה ניצבים "דום". מהמדליות לא נפרד מעולם, כפי שלא נפרד גם ממקלו המסוקס הגדול, והוא אהב מלכות, כאהוב יהודיה את בנה יחידה. הוא נפטר כצדיק, ביום הכיפורים לנעילה בבית־הכנסת. התהלך עם טבק ההרחה היקר כתמיד, אבל יישר את ה"קיטל", התעטף בטלית ובזמן התקיעה הגדולה קם ממקו־מו, הרעים בקולו: "קונצ'נו" (נגמר) וכך סיים את מאה ושתיים שנותיו, מול ארון־הקודש הפתוח, בבית־הכנסת הסובאלקאי הגדול.

חיילים ניקולאייבים כאלה היו לנו קרוב למניין.

ועוד:

א/ מוטיה בוק – חייל "יפאני", מקצועו חייט, רווק עם 3 "גיאורגים" (אות הצטיינות רוסי) על חזהו, התפרנס מפנסיה של הצאר ומתפירת בגדים ישנים, פטריוט בלתי־רגיל, חבש כובע צבאי עם תיתורת אדומה, צבע את שפמו האפור מתוך כוונה להתחתן אי־פעם, והואיל ואת הפנסיה שלו בסך רובל אחד ו־15 קופייקות לשבוע היה מקבל לא בסובאלק כי אם בסייני, היה הולך לשם כל חודש ב־20 בו ברגל הלוך וחזור, מרחק של כ־80 קילומטרים. ב"גאליופקי" – יום הולדתו של הצאר – היו מאלצים את החזן והמשוררים בבית־הכנסת לשיר "בוז'ה צאריה כראני" ("אל נצור את הצאר") בפני כל תלמידי בתי־הספר היהודיים ומוריהם. מוטיה בוק היה לובש אז את בגדיו החדשים עם המדליות והיה עומד זקוף יחד עם גבריאל סלופ בשורה אחת עם השוטרים – ומצדיע.

זוכרני, כיצד עזב את סובאלק.

מוטיה בוק היה אוכל רק לחם שחור עם שמנת רזה. והיה אוכל בטעם, בדבקות, "עם מוזיקה", והיה רגיל להירדם באמצע האוכל, אחר כך היה מתעורר וחוזר לאוכל. באחד הימים לקחו חברה ליצנים, דווקא בבית־המלאכה של אבי, את כיכר הלחם שלו והדביקוה במסמרים לשולחן, אחר כך העירו אותו ואמרו לו להמשיך לאכול. מוטיה התנפל על הלחם וכמעט התמוטט מפחד. הלחם לא זז, אלא היה מונח צמוד אל השולחן. כאשר גילה את הסיבה, אמר לסובאלק את דברי הפרידה הבאים: "דבר כזה בלחם לא עשו אפילו ה'פונים' וה'קאצאפים' (כינוי גנאי לרוסים) על יד פורט ארתור". מוטיה תלש את הלחם ובידיים רועדות פורר אותו בקערת השמנת. אכל, חבש את כובעו הצבאי, אסף את הפירורים, לש אותם ביחד, אכל, ענד את המדליות ויצא ועד היום הזה לא נודע לאן נעלמו עקבותיו.

ב/ ר' פישל ה"צרפתי", יהודי כבן שמונים, סוחר תבואה, אחד הידידים הנאמנים ביותר שהיו לנפוליאון השלישי בעו־לם. הצרפתית שלו שירתה את כל העיר. ר' פישל היה בפאריס

בשנת 1871 – עד סוף המהפכה – "המהפכה הצרפתית" היתה 100 שנים קודם לכן... בצרפת. מעולם לא נמאס עליו לספר על אותם ימי דמים נשגבים בחוצות פאריס, על הקומונה הפאריסאית, שממנה הכיר אישית אנשים אחדים. מעולם גם לא נמאס על הבריות לשמוע אותם סיפורים כולל העניין עם העכברים הצלויים, שהוא עצמו אכל, אחרת לא היה נשאר כבר מפישל שום זכר מזמן... היהודים עדיני־הנפש ידעו כבר מתי מתחיל פרק העכברים והיו מסתלקים. לעומת זאת היו בני־הנוער מאזינים בסקרנות לסיפורים, ופישל היה נותן לנו תמורת זאת סוכריות ומרשה לנו לרחוץ בסוכותיו ב"הנצ'ה השחורה".

ג/ בייניש ה"פילוסוף" – סוחר עצים עשיר, שהיה בזמן התפילה אוכל סוכריות וקורא את "הכוזרי" בהתמדה כה גדולה, עד שהיה מתחיל לשיר – לפיכך כינו אותו "פילוסוף".

ד/ משה פונסקר החובש – יהודי שהיה מאנפף, לא היה זז בלי מזוודה קטנה, בה היו מונחים כלים, כגון כוסות־רוח, צנצנת עלוקות, מדי־חום, חוקנים, לוחות־עץ קטנים, שמן־קיק, ולריאן, איספלניות. משה פונסקר היה האיש האהוב ביותר בעיר, ולפי עדות הרופאים ידע ברפואה יותר משיודע רופא בעל השכלה אוניברסיטאית בימינו. אני זוכר אותו היטב, איך היה עוזר לנו בכל המחלות לא רק בתרופות – בסיפוריו הנפלאים היה מאלץ לשתות את התרופות המרות ביותר ולקבל באהבה את עשרות כוסות־הרוח. אנשים לבביים כאלה ורופאים עממיים אין עוד אצלנו.

ה/ יהודה הכורך – אכלן ידוע, שהיה בין כריכה של ספר אחד לשני משחק בקלפים ואוכל אווז על כרעיו, מקנח ב־5–6 ליטרים בירה, הולך להתפלל מנחה, וחוזר הביתה רעב.

ו/ משה "פידעלע" – יהודי כבן ששים, ננס, קומתו כשל ילד בן חמש־שש. היה מתפרנס מכתיבת מכתבים לעוזרות־בית, בקשות לעירייה ומכל מיני שמחות, בהן היה מפגין להטוטים משונים: היה כותב בעט שהיה נעוץ בין אצבעות רגליו ואוכל כמויות עצומות של מזון. היה מצדיק את עצמו כך: בעולם ההוא נוצרים אנשים אברים אברים, ישנם שם מחסנים ענקיים עם ידיים, רגליים, ראשים, קרביים, לבבות, כליות, מעיים, קיבות וכו'. אותו, את משה פידעלע, יצרו קטן מאוד ושלחו אותו לקחת קיבה. כאשר נכנס למחסן הקיבות, ראה שעל הקירות תלויות אלפי קיבות מכל הגדלים. היות והיה קטן, נאלץ בלית ברירה להוריד את הקיבה הארוכה ביותר, כיוון שאל הקצרות לא הגיע...

הייתה אצלנו המשפחה של ר' אייזיק הקברן, שהתגוררה בבית־העלמין, מעבר לנהר. אם כי רק הוא היה הקברן, היו מכנים את כל המשפחה "הקברנים", עד רחוקי הילדים, הכלות והחתנים. הוא היה גם יהודי יקר, בעל זקן לבן ונאה, טוב לב, בעל רחמים. דירתו שכנה בבית־העלמין מעברו השני של בית הטהרה, דלתותיה היו תמיד פתוחות וכל אחד היה מסוגל לראות את משקו: השידה, השעון הגדול בעל המשקלות ומנגנון העץ מעשה ידיו של גבריאל סלופ, ספסל השינה, המזווה, שעמדו בו תחת זכוכית גביעי הפסח עם קופסת הבשמים העתיקה, על הקירות תמונות הקרובים באמריקה – "לורדים" ממש. שני בנים סטו מן הדרך, האחד היה בונדאי, השני – קומוניסט. למרות זאת כינו גם אותם "קברנים", אם כי היו אנשים לבביים וטובים וגם חייטים מעולים.

אם מדברים כבר על קברן, מן הצורך להזכיר אדם ידוע של החברה קדישא, דוד פונסקר. הוא היה "מקבל" במיוחד תינוקות מתים. את הוולדות הקטנים במיוחד היה מכניס לכיס הענקי של מעילו הארוך שהיה לובש בקיץ ובחורף. היה יהודי גברתן, ענק, וכאשר היינו פוגשים אותו ברחוב, היינו סרים הצדה אחוזי פחד.

גם שרה ה"באָבע" חייבת להיזכר לטובה. המיילדת הידועה, שהיתה מקבלת אלפי תינוקות לא בעזרת מכשירים, כי אם בידיה הגרמיות ובלוויית סיפורי־העם היפים ביותר. כאש שרה ה"באבע" הלכה לעולמה, ליווה אלפי ילדיה ובידיהם נרות דולקים.

ועתה ר' משה השען. הוא היה האיש שידע בעל־פה את כל הכרוניקה של המרד הפולני, את כל גיבוריו ועלילותיו. ר' משה השען היה מדבר ומספר ימים ולילות, עד שהיה מאבד את הגבול בין מציאות ודמיון. באחד הימים, בזמן המלחמה, נפלה פצצה לא הרחק מ"עיסקו", בשעה שישב רכון על שעון ובעינו משקפת. בשעה שנפלה הפצצה היה באמצע סיפור על המורד היהודי הגדול יונה הדייג, שהיה מעביר דרך נהרות ואגמים נשק מפרוסיה. עם הפיצוץ קפץ ר' משה ממקומו ונשך את קצה לשונו שנפלה על השולחן לתוך קערית הבנזין. למשה השען היתה גישה "פיסיולוגית" מיוחדת לשעונים, למשל: כאשר חייל היה קונה שעון מסוג ה"בצל" והיה בא למחרת היום בצעקה: "הייתכן, השעון עומד", היה משה מסתכל בו בשלווה ושואל: "הגד את האמת, החזקת אותו באויר הקר?" הגוי היה מתגרד בראשון ועונה "טאק טוצ'נו, החזקתי!" "ובכן, בהמה שכמותך, השעון הצטנן!"

גויים היו מעורבים מאוד בחיי היהודים. אני חייב להזכיר כאן אחד מהם, ששמו היה אדם. הוא היה מטליא בגדים ועבד אצל הכאנוביצ'ים, החייטים הצבאיים, שהיתה להם משפחה מסועפת בפטרבורג. אדם דיבר אידיש רהוטה, ברך על הלחם, ידע לעשות קידוש, והיה מברך עם הילדים על הציצית. בשעה שהיו לו סכסוכים עם יהודים, היה פוסח על בית־המשפט ופונה אל הרב. "כפי שהרב יפסוק, כך יהיה..."

אנשי המשטרה הרוסית היו הולכים כל שבת להתכבד בוודקה ובעוגת דבש אצל יהודים. אני זוכר, כיצד השוטר שהיה עומד על המשמר על יד ביתנו (לפני הדואר) היה נותן לי לנקות את הרובה ומלמד אותי את תורת האקדח, וכאשר היה חוטף תנומה בחנותנו, היינו אנחנו ממלאים את מקומו ומשגיחים אם הסמל מגיע מרחוק...

פילגש של סגן־המושל, מאדאם טאטארצ'יקובה, התגוררה אצלנו בקומה העליונה. היא היתה כל כך קשורה עם היהודים, שבאמצעותה היינו מסדירים את כל העניינים היהודיים בלשכת המושל וגם מגיעים עד המושל הצבאי עם "קאטרינקות" (שטרות של מאה רובל) כדי להציל ילדי יהודים מגיוס.

הגרמנים התגוררו באיזורנו בצוותא, כנסייתם שכנה מולנו, והכומר רידל היה מורי לגרמנית. באחד מימי א', בשעה

שרדפתי אחרי יונים, פגעתי יחד עם עוד פרחח באבן בחלון הכנסיה, האבן נפלה על ספר־התפילה של הכומר. קשה להא־מין, כי לפני למעלה מ־70 שנה הוסדר עניין כזה בלי פוגרום על יהודים, רק בעזרת "יסלח לנו, אדוני הפאסטור"...

מבין המלמדים והמורים אני חייב להזכיר את הרבי שלי, ששמו היה לרנר, יהודי למדן בעל זכרון מעולה, שידע בעל־פה את כל שיריו של ביאליק. לימד תנ"ך, ספרות עברית וחשבון, דקדוק ואפילו טבע. אחרי הצהריים לימד מורה גוי רוסית וגרמנית.

בורודה היה שמו של מלמד שני – בעל־דקדוק עברי גדול, שהיה שוכח להתפלל. היה לו עוזר, בחור בשם ראובן, שהוגלה בשנת 1905 לסיביר. אותנו הילדים היה מוביל ל"ארקדיה" לרחוץ והיה מלמד אותנו לצעוק "דולוי" (בוז) ואת מנגינת המארסלייזה, מפני שאת המלים הוא בעצמו לא ידע.

היה "חדר מתוקן", בו לימדו "עברית בעברית" וגימנסיה יהודית, שנסגרה מהר.

היו שני בתי־ספר ממלכתיים ליהודים, שפת ההוראה היתה רוסית. המורים (מאריאמפולסקי ורובינזון) חבשו כובעים עם סמלים ונחשבו כפקידי ממשלה. אני ביקרתי בבית־ספר כזה, ואהבתי אותו מאוד, במיוחד הודות למורה, שהרבה ללמד את הספרות הרוסית והיה מספר בעל־פה קטעים ארוכים מהקלסיקנים הרוסיים. היו שרים שם בלוויית כינור, ובשנת 1910 הנהיגו שעתיים ביום אידיש, היינו אידיש בדיבור ובכ־תב.

ועכשיו הלדווינובסקים, המשכילים של העיר. האחד מוכר ספרים והשני מורה, וגם המורה שלי. ביתו היה בית לכל עיקש. הוא לימד אותנו מתמטיקה, צרפתית, פולנית וגרמנית. לפני מלחמת העולם הראשונה למדנו גם ליטאית אצל המורה הליטאי קובוליוס, שהיטיב לדעת אידיש מהרבה עסקנים יהודים.

אצל הלדווינובסקים היו מתכנסים ה"אדומים", התלמידים והתלמידות של הגימנסיה, האקסטרנים, הסטודנטים שהיו מגיעים לחופשה. שם היו טווים את התכניות של העולם המשוחרר העתיד.

בסובאלק היה רחוב, שכונה "רחוב משה הצ'סלר" (הבנאי), שם התרכז הישוב הפועלי של העיר. בצידו של הרחוב – "מאלי ראצק" – רובע שלם של הדלות היהודית המרודה ביותר, הקבצנים המקצועיים, בעלי־העגלות, בעלי־המלאכה העניים ביותר ועוברי־האורח. לא הרחק מאותו איזור שכנו מפעלי העור הגדולים, התעשיה היחידה של העיר. שם שכנו גם מפעלי הבורסקי. כל אלה ביחד הפיצו ריח רע למרחק של מילין מסביב, אבל היהודים היו טוענים – "ריח, הנותן לחם, ערב"...

כמו בחלום נשארו בזכרוני רסיסים של שנת 1905, כאשר אבי נאלץ לעקור לאמריקה, והדודים הסתתרו בארון הבגדים הגדול והעתיק שלנו. הפגנות, תהלוכות לפידים, יריות, הריגות של ז'אנדארמים, דגלים אדומים, המארסלייזה, ו"אכסים" (אכספרופריאציות), ואחר כך השתוללות הצבא והשם סיביר, שהדיו מילאו הרבה בתים יהודיים.

בביתנו התגורר ה"רב מטעם" זליגמאן, יהודי חילוני משכיל מאוד, שהכל אהבוהו והתייחסו אליו בדרך־ארץ. בנו יוסף חאצקל, באותו זמן סטודנט (יותר מאוחר מנהל של "הבנק הריגאי", מנהל גימנסיה ועורך של "גולוס ביילוסטוקה") היה מהפכן לוהט. פסוק מאחד מנאומיו בשנת 1905 נשאר עד היום בזכרוני. הוא הרעים בקולו:

"הביטו איך ידעו הסינים הפראים להתקומם נגד המשטר הארור הישן, בעוד אתם, הרוסים בני־התרבות, אינכם מסוג־לים לבצע זאת עד היום"...

דברים כאלה היו חותכים כסכין, משלהבים את הרוחות וגורמים להפגנות ולמיתרסים.

כיוון שסובאלק היתה עיר גבול, היה בה צבא רב מאוד. הקצינים המגונדרים עם גבירותיהם, הקבלנים והמספר הגדול של פקידים העניקו טעם למסחר: על שנאת יהודים היה ידוע מעט. נוסף לכך מסחר היערות הגדול, הגבול הסמוך, ההבר־חות, תעשיית העור, הדיג – כל זה העניק שפע לעיר, שגדלה, יפתה, נבנתה לאורכה ולרוחבה.

ונפתחו בנקים פרטיים של השיינמאנים, הגליקשטיינים, "הבנק הריגאי", בנק פולני למסחר, נתווספה גימנסיה פולנית (בית־הספר למסחר), שהחלה להוליד את המגפה האנטישמית באיזור, אשר לא נדבקה בכל זאת לאוכלוסיה למעשה עד השלטון הפולני בשנות 1919–1920.

עד שנת 1918 היה המרכז התרבותי של העיר הספרייה, חדר על יד הקהילה, בו היו מתכנסים בני־נוער רבים כדי לשאול ספרים באידיש ובעברית, ובחורים ובחורות "אינטליג־נטים" היו עושים "היכרות". היה עוד כמו – מרכז תרבות – חנות העתונים לא הרחק מהכנסיה ברחוב פטרבורג, שם היו האנשים מחכים בקוצר־רוח לרכבת עם עתוני "היינט", "מומנט", "בירז'וויה ויידומוסטי", "ריץ'", "ברלינר טאגב־לאט" ו"פוסישה צייטונג".

על העתונים היו חותמים בשותפות, קראו אותם ביסודיות וחיפשו כוונות בכל מלה, אפילו במודעות. לידיעות הפוליט־יות היו פרשנים, כמו רבי איצ'ה, הפטריוט הגרמני הלוהט, שרגלו לא דרכה מעולם בגרמניה, אם כי ארץ זאת שכנה מתחת לאפו. יריבו היה כאנוביץ', החייט הצבאי, שהיו לו הבנות היפות ביותר בחבל, ואת כולן השיא לחתנים מפטרבור־רג, בחורים כארזים, "קאצאפים" יהודיים, שמחוץ ל"שמע ישראל" לא היה להם שום מושג על יהדות.

בשעה שהיה מתלקח ויכוח בין שני היהודים היקרים, היו מתאספים סביבם עשרות אנשים, ולכל אחד מהם היו עוזרים. אבי ע"ה היה בצד הרוסי, ואילו סבי, מנוחתו עדן, היה בצד הגרמני. אני הקטן הייתי "נייטראלי", אבל הייתי מקובל מאוד על שני הצדדים, כי בשעה שאחד הצדדים היה זקוק לסיוע של הזכרון או לציטטה, היו דוחפים אותי בדרך־ארץ לאמצע, ואני, אני הקטן, הייתי המקריא ב"פוסישה", ב"ברלינר טאגב־לאט", ב"בירז'וויה ויידומוסטי", או בקטעים של "ריץ'", שאבי שמר בארון הספרים הגדול יחד עם כרכי "ניווה", "בילויה אי דומי", משניות, כל מיני תנ"כים, "ראזסווייטים", מנדלי מוכר

ספרים, וספרים רוסיים, גרמניים ועבריים שונים, שמהם היו אהובים עלי ביותר סמולנסקין ומאפו.

איני יכול למחול לעצמי עד היום, שבזמן ביקורי האחרון בבית בשנת 1938 לא לקחתי עמי קובץ שירים נדיר של אליקים צונזר, ספר של אייזיק מאיר דיק, וינצ׳בסקי ומוריס רוזנפלד; אבי נתרושש כבר עד כדי כך, שחוץ מארון הספרים היקר שלו לא היה לו מה לתת לי. ידי להטו, רציתי לקחת אותם, אבל כיוון שידעתי, מהי המשמעות של הספרים לביתי, לא העזתי לקחת דבר, פרט לצרורות אחדים של ״הצפירה״ ו״המליץ״.

אני נזכר בקבוצות הראשונות של ״פועלי ציון״, ב״בונד״, ב״אגודה הדרמטית״. אני נזכר באותם עסקני תרבות מסורים, הצ׳ארנסים, הרוזנברגים, טייבלה פלניצקי, הגליקסונים, הציוני הנלהב ד״ר וייסמאן וידיד הבית העממי של כל בית יהודי, ד״ר נתנזון, גולדרייך ואדונובסקי הרוקחים, קצנלסון רופא־השיניים, הסמולינסקים, הטרוצקים. איפה נעלמו כל אלה?

יהודה אלראי
(בסיועה המקצועי של רחל זילברמן)

תבשילי אמא

למעשה לא רק של אמי, אלא של רבות מאמהות סובאלק היהודיות, שבילו שעות כה רבות במטבחיהן, טרחו באהבה והכינו מיני מאכל שמתכוניהם עברו בירושה מדור לדור, עובדו, שופרו והיו לגאותן של כל אחת מהן.

דומני שספרנו היה נמצא פגום בלי החוויַת קידה זו לאמהו־תינו ולו בכתבה מצומצמת. וחוץ מזה – טוב לחזור לנושא, להיזכר ולהזכיר.

איני מתכוון למאכלים המייחדים את סובאלק, לא היו כאלה; כל מטבחי ליטא התנהלו בערך לפי אותם קווים. אשתדל לתאר את אשר בדרך כלל זנחנו כאן מסיבה כלשהי, אך אי אפשר לעצור בעד רתת נחיריים ומצמוץ שפתיים בהעלותנו מהנשייה את הריחות והטעמים.

נלך מן הקל אל הכבד ונפתח בדברי מתיקה.

בְּצֵקִיות־דבש (טייגלאך באידיש). מי שלא טעם מהן אינו מסוגל להעריך את הפסדו, כי לא הכיר את אחד ממעשי המאפה המובחרים של יהודי ליטא. מראם החיצוני בלבד הספיק כדי להלהיב: גזירי בצק קטנים, חומים־מבריקים מלבר ולבנים־בוהקים מלגו, דבוקים אחד בשני בדבש מעורב ברסקי אגוזים ושקדים ומתובל מיני תבלינים כדמיונה הטוב של הטבחית וכל אלה בצורת מעוינים שטוחים, נערמים על גבי צלחת. מגישים אותם בקצה האצבעות לפה. אחר פעולה זו זקוקות האצבעות לליקוק יסודי של הדבש העיקש שדבק בהן.

פְּרגִייות (מאנעלאך באידיש). גם אלה מתוקות, כי הפרג מבושל אף הוא בדבש יחד עם תבלינים ואגוזים מרוסקים, אך חידה היא לי מדוע הן לא היו דביקות, על אף הדבש. יש להניח, כי לא אפענח אותה עוד, כי משום מה הן נעלמו ממטבחנו כליל.

זנגוויליות (אינגבערלאך באידיש), כשהיינו ילדים אהבנו אותן, אם כי קצת פחדנו מטעמן החריף. אין זאת כי עצם הצריבה שפגעה בלשון ובשפתיים באכילתן עוררה בנו עניין ותאבון להן. לא אנסה אפילו לפתור את הבעיה – מה מדביק אותן, מה מקשה ומייבש אותן, כי אין אנו מגישים כאן מתכונים לבישול, או הוראות לאפייה, אלא התייחדות תפרי־טית עם העבר.

עם בוא הקיץ הרבו יהודי סובאלק לצאת ליערות, לאגמים ולקייטנות ולאכול פתבגים קיציים.

זה סדרו של עולם – אזור־אזור וצמחייתו. ארצנו אמנם התברכה בשבעת המינים, אך יש מינים שחסרים בה, כמו פטל, חזרזר, אוכמניה ובעיקר גרגר שחור ותותית־בר, הנראית כתות־שדה ננסי. שניים אלה גדלים ביער, מבשילים מתחילת הקיץ וכמעט עד קצו ומעלים זכרונות נעימים הן בשל התענוג שבליקוטם והן בשל ניחוחם וטעמם המצויין כארוחה קלה, כשהם טבולים בשמנת. כאן אני שומע לחישה תובענית מצד הלקקנים: ״...וגם כפית סוכר זרוי עליהם״. הגרגרים השחורים היו טובים במיוחד גם למילוי כיסונים מטוגנים. גם לאלה לא היזיקה שמנת אם נשפכה עליהם אחר הטיגון. אם שכח מי את טבעם, אזכיר לו, כי אחרי אכילתם נשארת הלשון שחורה לזמן מה, כאילו צובעה בדיו; אך זה חולף ואינו מזיק.

אשר לפטל ולחזרזר – חוץ מהיותם נאכלים חיים שמשו יסוד למעשי מרקחת; לעומתם אוכמניות – לריבה משובחת, בייחוד כתוספת למאכלי בשר ואם רצתה עקרת הבית להע־לות את טיבה לדרגה גבוהה יותר, הייתה מכניסה לתוכה אגסים לא גדולים, מקולפים ושלמים ומבשלתם ביחד.

אל־נא ייחשב הדבר לי לחטא, אם אביע חשש באמונתן של אמהותינו, כי למרקחת הפטל סגולות ריפוי מהצטננות. אולם גם אם תפלה האמונה, אין בה רע, להפך, הריפוי לפחות טעים.

הגענו למנות רציניות יותר והן – דגים.

אם קוראים לחבל "ארץ האגמים הסובאלקאית", הרי לא ייתכן כי יהיה בו חוסר בדגים. אכן דגים היו שם לרוב. אתעכב כאן רק בשלושת המינים המיוחסים שבהם, המתהלכים מנופ־חים בין ההמון הפשוט, המצוי בשפע, של לבנונים (פלאט־קעס), קונסים וקרסים, כמו טווס בין תרנגולות; והם – הקרפיון, הטינקה (שלייען) וזאב־המים (העכט).

את המקום הראשון תופס **הקרפיון**, אם־כי כאן הוא השכיח והזול בדגים. שם הוא נחשב לדג משובח בזכות היותו כה מתאים להכנת הדג הממולא, הנודע ברחבי עולם כ"דג היהו־די". אולם מה רב המרחק בין המנה הנקראית בשם זה כאן במסעדות ובין הדג המקורי של אמא! מה שמוגש כאן אינו ממולא כלל, אלא קציצה סחוטת־מכונה; ואם נתמזל מזלך והזדמנת לבית מאכל שבעליו ממוצא פולני, תקבל מין כופתה מתוקה שמקומה בסוף התפריט כקינוח לסעודתך. לא על כגון זה נוטף הריר מהשפתיים, אלא על אותו קרפיון פרוס, שבשרו מוצא רק מבין גבו וצלעותיו והיתר נשאר בשלמותו. החלל הנוצר, כמו גם חלל הבטן, שנוקה מכל קרביו ובעיקר הראש, שפונה ונוקה מכל שיורת־זימים, כל אלה ממולאים ברסק הבשר שהוצא, מולח, בוצל, פולפל כהלכה ועורבב במיני דגים אחרים להעדנת הטעם ובפרוסות חלה מושרה במים להשגת קלילות. חלילה לבעלת הבית להגיש את הראש הממולא למי שאינו מומחה באכילתו, שתורה היא.

מאכל משובח מסוג אחר הוא הדג החלבי, המוגש בעיקר לכבוד חג השבועות. אפשר להכינו מקרפיון או אף ממיני דגים אחרים, אך המעולה בהם למטרה זו היא **הטינקה**, שטעימה היא אם־כי שמנה מטבעה, אך בישולה המתוחכם ותוספת בצל ושמנת, הופך אותה לתבשיל, שאיש לא היה מסוגל לסרב לאוכלו גם בשאר ימות השנה.

אחרון־אחרון בשלישייה, אולי האצילי שבהם, הוא טורף דגים מושבע, קל־תנועה, מהיר התקפה, שאינו ניתן להיעלות בחכה או במכמורת בקלות – **זאב־המים.** כל צורה שתבחר להכנתו – טובה. הוא טעים מבושל, מטוגן, מעושן, אך אין למעלה מזאב מים כבוש, "מארינט" בלעז, הבשלתו בתחמיץ אמנם דורשת ימים אחדים, אך מי ששכח את טעמו חייב להאמין לי – כדאי וכדאי לחכות. למעשה אין זה תבשיל כלל, כי את הדג אין מבשלים, רק פורסים אותו, כשהוא נקי, לקטעים. מבשלים רק את התחמיץ המורכב ממים, חומץ, מלח, עלי דפנה, גרגרי פלפל שחור, עד לרתיחה, יוצקים אותו, אחר שהתקרר, על קטעי הדג בתוך צנצנת ומוסיפים בצל חתוך לעיגולים דקים, המתפרדים בדרך כלל בתחמיץ לטב־עות בגדלים שונים. תוך ימים אחדים ייכבש הדג ויהיה למעדן, שאף אנין הטעם המפונק ביותר, לא יחסוך ממנו שבחים. כאן עלי להעיר, כי יש גם סוגי מארינט נוספים, שבהם מתבשל הדג חלקית בטרם יושרה בתחמיץ, ואפילו מתבשל מתחילתו ועד סופו בתחמיץ. אך אין אלה נמנים עם המעדנים שבתחום התעניינותנו.

הנה חרגתי ממנהגי ופרטתי מתכון; אולי יימצא מישהו שייהנה מזה.

כאן מרצין הנושא ועובר **למנות הכבדות.**

כדורי־תפודים גדולים. אינני יודע איך הייתי מגיב, אילו הייתי מקבל היום תבשיל זה בצלחתי, אבל הוא חוזר ומטריד מזמן לזמן את מנוחת תאבוני. מה רבותא בו? – כדורים כמעט בגודל של אשכולית עשויים תפוחי אדמה מגורדים על פומ־פייה דק־דק, סחוטים במגבת בלתי שעירה עד צאת טיפת המים האחרונה, בתוספת ביצה בלתי מבושלת ומתובלים לפי הטעם. דחיקת אצבע אל מרכזו של הכדור יוצרת מעבר אליו, שדרכו ממלאים אותו בבצל מטוגן־חום מעורב בשומן־בקר, או בשומן אווז, יחד עם שוויסקי אווז, אם־כי מוטב בשוויסקי תרנגולת. הכדורים מבושלים במים, אם־כי מוטב במרק עוף. הם מוגשים בתוך צלחת עם מרק טהור. בדרך כלל אין בצלחת מקום ליותר משני כדורים כאלה, אך גם שניים מהווים מנה הגונה, משביעה, כבדה, ולפי לחישות זכרוני – טעימה.

חמין – מלכת התפריט! בנערותי קשרתי את מושג החמין בשני מעמדים בחצרו של הנחתום שמול ביתנו. האחד לפני כניסת השבת כשילדים ובחורים נדחקים למאפייה, כל אחד עם סירו בידו ופי כל סיר עטוף פיסת בד צבעונית כסימן היכר לבעלות, נוסף על הפתק עם השם, המחובר אליה. בפנים היה האופה מקבל את הסירים, מעמידם על שפת התנור ודוחפם ביעה ארוך־ידית רחוק רחוק אל תוך לועו. אם־־כי התנור נָרוק כמעט מכל חומר־בעירה, עמד בו עוד חומו עד לצהרי יום השבת, כשהחצר חזרה והתמלאה צעירים, הסירים נמסרו לבעליהם ובסביבה כולה התפשט כליל־ניחוחות, ששפת אדם לא השכילה עדיין ליצור את מלות התיאור המתאימות לה.

חמין אוכלים גם כאן, גם עכשיו; אף הלהיטות לאכילתם לא פגה. ועם זה חלילה להיפקד מקומם כאן, בספרנו. וכל־כך למה? – בשל שפע דרכי הכנתם, בשל עושר מרכיביהם האפשריים ובשל הפולחניות הקשורה, לא באכילתם בלבד, אלא גם בקדַם־האכילה, בציפייה הדרוכה ובשאלה החוזרת מדי שבת בשבתו לפני הסרת הלוט מהסיר – מה התוצאה? זהו המומנט הקובע, המכריע, – אם לא הוקדח חס ושלום התבשיל, לא נחרך, ואם צבעו הגיע לעצימותו החומה הנכונה? אם עד כאן התשובות הן חיוביות, אין עוד לשאול כלל על הטעם, כי הוא אינו יכול פשוט להיות לא טוב, כי אין חמין רעים, יש רק טובים ויש טובים יותר. הרי לא יתכן אחרת, אם הוכנסו בהם מרכיבים כה משובחים, שנבחרו באהבה מרשימה כמעט אין־סופית של אפשרויות.

הבה נפרט. יש שני מרכיבי־יסוד שבלעדיהם אין חמין והם: תפוחי אדמה ובשר. אשר לראשונים, אין הכוונה לתפודים הקטנים, העגולים, הצעירים, המופיעים בגאווה בתפריטים מובחרים ואניני הטעם למיניהם משבחים את עדינותם כבי־כול, אלא להפך, תפודים שהבשילו יפה באדמה, גדלו ותפחו ואף אחר אסיפתם חיכו חדשים לא מעטים עד שמצאו דרכם אל סיר הבישול ובו הם מקבלים שכבה של קמחיות רכה המוכיחה כי הם הם העדינים בגסותם האצילה.

המרכיב השני, והוא לא פחות חשוב, הוא נתח בשר־בקר יפה, רזה בכללותו, אך עם גוש שומן לא גדול נאחז בצדו. קרה ופלונית ניסתה והכניסה בשר־כבש במקום בשר־בקר. לא היה

רע, אך טעם החמין הסגולי לא היה בהם עוד, נדף.

מכאן שורת מרכיבים אופציונאליים, כלומר לפי בחירה חופשית; אולם חבל על כל אחד מהם, כי כל אחד מוסיף נופך משלו וטעמו עמו – בג, הדומה למה שנקרא כאן בימינו "מעי ממולא" והוא צוואר ממולא תערובת קמח, שומן ומיני תבלינים. לכאורה ההבדל בין השניים קטן מאוד, למעשה – כמו זמרתם של זמיר ובולבול, שניהם טובים, אך יש הבדל. אולי בשל תוספת הטעם של עור העוף, התרנגולת או האווז, אולי בשל סוג השומן שבתערובת, ואולי הסיבה לתחושת ההבדל הנוקבת נעוצה בעובדה מסוג אחר לחלוטין – בגיל, בגילנו אז ועתה...

בערך אותה תערובת הייתה משמשת להכנת כופתה גדולה, אלא שביצה נילושה בה כחומר מקשר, כי ללא עטיף־עור־הצוואר הייתה מתפוררת.

מקום נכבד תפסו בחמין פולי שעועית, שחורה ולבנה. השחורה לא החליפה את צבעה, על־אף שמונה־עשרה שעות בישולה, לעומתה הייתה השעועית הלבנה הופכת ענברית־ורדרדה.

לעתים היו מכלילים בסיר מספר ביצים בלתי מבושלות שבסופן הפכו גם הן את צבען – הקליפה קיבלה גוון חום כהה, החלבון הצהיב ופיתח פה ושם כתמים כתומים והחלמון, בדומה לפסל־ארד עתיק, כוסה פאטינה ועטף שכבה של ירוקת. יש אומרים, כי תוספת כזאת של ביצים לחמין היא מנהג מאוחר שהגיע מהמזרח ומוטב היה לא להזכירו כאן, אך חבל היה לי לוותר עליו בשל הצבעים המעניינים. ייתכן, כי זה בלתי הגיוני, אך לי נדמה, שגם הצבע משפיע על הטעם.

רק מרכיב נוסף אחד אביא כאן והוא טעים, והוא משלים, הריהו **גריסי־פנינה**. כשהם שרויים ברוטב החמין, קשה להאמין כי מדובר בסך הכול בגרעיני שעורה.

ואחרי כל אלה יש ונתקלים לפעמים בבני אדם המודים בלי בושה, כי החמין אינם לטעמם – תמהונים!

ההפסקה במנייתם של מרכיבי החמין היא כאן במידה מסויימת שרירותית, כי עוד ועוד מעדנים נותרו לבחירה ולאלתור; אך נשאיר אותם לכשרונה ולדמיונה של עקרת הבית.

⁂

בטרם סיום, קיים מושג אחד המחייב הזכרה – הכמות. באותם ימים הייתה המגמה "כל המרבה באכילה הרי זה משובח" ומצב בריאותו של אדם היה נקבע לפי מידת רעבתנותו וקיבולו, אך הרי מדובר בתקופה הקדם־כולסטרולית, כששומן לא מצא עוד את דרכו לתוך הדם.

ט. אסיף

הנהר צ׳רנה הנ׳צ׳ה

משה גולדשטיין

ראשונים תמיד היינו

ראשונים תמיד היו אבותינו, ראשונים לכל דבר צדקה, לכל מפעל יהדות משותף, ראשונים לציונות ויישוב א״י, ראשונים למתן עזרה, מהראשונים לעלייה לארץ־ישראל.

נכון הוא כי גם גנדרנים היו אבותינו, אבל גנדרנים למצוות ולמעשים טובים ואפילו בזבזנים היו, אך בזבזנים לדברי צדקה, לצרכי ציבור. לבם היה פתוח בכל ימות השנה ולאו דווקא ב״ימים נוראים״ ובימי תשובה. ידוע ידעו כל הוועדים המרכזיים של יהדות פולין את כתובתה של עירנו. כתובת נאמנה, שנוהגת קלות־ראש בקלות ובכובד־ראש בתמורות של חיי עם וציבור.

זריזים למצוות היו, זריזים להושטת יד אחים, לכתיפת כתף, למתן עזרה לפרט ולכלל.

קהילה גדולה היתה סובאלק, קהילה לתורה ולהשכלה, לתרבות, לחיי ציבור ולתחיית עם.

פרשה היסטורית גדולה וחשובה היא סובאלק והסביבה, פרשה רבת־עניין, פרשה מפוארת של ציונות, תורה והשכלה, פרשה מפוארת של בנים שיצאו למרחקים והגיעו מתוך חריצות ותבונה למעמד ולגדולה.

ידם ומרצם, שכלם ויזמתם של בני עירנו מורגשים בכל אתר ואתר במדינת ישראל ובעולם כולו.

סובאלק היתה עיר תוססת, רוקמת את רקמת חייה בכשרון ובחן. שפע של חן נסוך היה על בניה ובנותיה, חן יהודי, חן של נימוסים ומידות טובות.

והנה בא יום דין חמור, קשה, נחרבה ונכחדה עיר ו**אם** בישראל.

אנו האחרונים המרתקים את השלשלת של עירנו שחינכה אותנו מנעורינו בסגולה שרשית של אחוה, רעות וידידות, שחינכה אותנו לראות את תוכם של דברים, לגלות את המאור בכל פעולה מתוך אחריות־יתר, חיבה ותקוה כראשונים לכל דבר.

כי ראשונים תמיד היו אבותינו וראשונים נהיה גם אנו.

חנה וגר־בכרך

מפתח סגולה

בין ותיקי סובאלק היו שנשאו שמות משפחה עבריים מקוריים כמו **עברי**, **שו״ב** (שוחט ובודק), **קו־ונקי**, שבטאוהו באידיש ״קאוואנאקע״.

הייתה שם גם משפחה ושמה **אל־תירא**, ישר מספר ירמיהו ״אל תירא עבדי יעקב״, אם כי לא רבים ידעו לקשר שם זה במקורו ובמובנו.

אני – נינתו של אחד מבניה – אליהו־יחזקאל אל–תירא. הוא – סבם של אמי, נחמה־סידקובסקי־וגר ושל דודי טוביה סידקובסקי. במשפחתנו רווחה אגדה, אשר ללא ספק, כמו רבות מן האגדות מסוג זה, הייתה מבוססת על גרעין עובדתי מסויים:

באמצע המאה ה־19 פרצה בסובאלק מגפה קטלנית בין ילדי היהודים, כפי הנראה אסכרה. מספר היהודים בעיר באותם ימים לא היה רב ואנשי הקהילה חששו שמא לא יספיק בית הקברות הקטן שלהם להטמנת כל מתיהם; לכן קנו נחלה נוספת בשכנותו.

אליהו־יחזקאל, שמוהל היה, הכניס לבריתו של אברהם אבינו את רוב קורבנות המגפה, אך לא את כולם. סבלו לא ידע גבול והוא החליט, כי אין עוד לשבת בחיבוק ידיים ולהרשות לעניינים להשתולל כרצונם וכי יש לפנות למעשים. אמר ועשה – הוא צם במשך שלושה ימים ושלושה לילות ובסיימו את הצום החזיר את נשמתו לבורא. אולם בטרם עצם את עיניו הספיק עוד להורות ליורשיו, כי יהיה ראשון בין הקבורים בחלקה החדשה בבית העלמין וכי יושלך לתוך קברו מפתח כסגולה ״להיסגר האדמה״ – כי לא תוסיף עוד לקבל קורבנות רכים.

אכן התוצאה לא אחרה לבוא והמגפה נבלמה.

שמואל אברמסקי

יהודים יודעי תפילה

נוסח התפילה של יהודי סובאלק ומשמעו ההיסטורי־תרבותי (פרקי עיון)

חיבור זה מיוסד על זכרונות וחוויות, אך גם על עיון בסידורי התפילה של הקהילות השונות באירופה. אין דרך, בימינו אלה, לאחר שקהילת סובאלק נמחקה בימי השואה, לערוך מחקר אינדוקטיבי מפורט – על סמך פנקסי קהילה וסידורי תפילה מיוחדים בתוך בתי־הכנסת והמניינים השונים שבעיר ובעיירות שבסביבה. ומובן, שלפיכך אין כל אפשרות להשוות בין סידורים אלה לבין סידורים שהיו נהוגים בקהילות אחרות, ולהסיק מכאן מסקנות על מידת ריווחם של מינהגי תפילה שונים, בפרקי זמן מיוחדים, במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה ובמאה העשרים לספירה. משום כך לא הייתה ברירה אלא לנקוט גם שיטה של גישה דידוקטיבית, תוך השוואה עם נוהגי תפילה ידועים בקהילות אחרות, שנספו או שניצלו. עם זאת, המסקנות שהוסקו שעוונות על התבוננות במכלול הקורות של יהודי סובאלק, ואפשר שתהא בהן תרומה להבנת יתר של סגולת ייחודה של קהילת סובאלק בין קהילות אחרות בפולין. בכל אופן, ההיסטוריון בדורות הבאים לא יוכל להתעלם מהצביון הספציפי של נוסח התפילה בקהילת סובאלק.

א. בין שטוקהולם לסובאלק

בסוכות תשמ"ד עשיתי בשטוקהולם שבשבדיה. התפללתי שם בבית־הכנסת האורטודוקסי "ישורון". והנה לתדהמתי נוכחתי, כי נוסח התפילה שם דומה, ואפילו זהה, לנוסח התפילה שהיה רווח בסובאלק (בעיקר בבית־הכנסת הגדול) ובעיירות הסביבה: פיוטים הקרויים "מערביות" בלילות החג, פיוטים – "קרובות" – בחזרת הש"ץ בימי החג הראשונים; תפילת הגשם במוסף של שמיני עצרת, בדילוג על הפיוטים, המאפיינים את חודשי השנה ומזלותיהם. כך היו מדלגים אצלנו, בניגוד ליהודי פראנקפורט, שהיו רגילים לא לפסוח על שום פיוט בברכת הגשם.

שנים הרבה כבר לא התפללתי בנוסח זה. ה"ליטוואקים" בישראל מדלגים על כל הפיוטים, ואילו במניין בירושלים אצל הרב אונא ז"ל, שהייתי רגיל להתפלל שם לפני שנים הרבה, נוהגים, כמינהג פראנקפורט, להגיד את הכל. אמנם יש קירבה גיאוגראפית בין שטוקהולם לבין סובאלק, אך דומה, כי יש לחפש לכך שורשים בזיקה היסטורית־תרבותית שבין הקהילה שבשטוקהולם, ואולי גם בין קהילות אחרות בשבדיה, לבין הקהילה בסובאלק.

מתי? כיצד?

התחלתי להרהר בקירבה זו ולהסדיר את זכרונותי על נוסחי התפילה בסובאלק ובעיירותיה בימים ההם. יהודי סובאלק כולם, מלבד יוצאים מן הכלל אחדים, היו ליטוואקים; ולפי הרגיל צריכים היו לנהוג לפי מינהגי תפילה, שהיו רווחים בליטא ובצפון פולין, בעיקר בווילנה. אולם הליטוואקים, כידוע, היו ממעיטים מאוד באמירת פיוטים בחגים, או סליחות בתעניות, ומערביות לא היו אומרים בכלל. וכל כך, בהשראת הגר"א ולפי היקליו. אולם בסובאלק ובעיירותיה – או ברוב עיירותיה לפי נסיוני – היו היהודים דווקא להוטים להרבות בפיוטים.

בעיר הולדתי פשרושל, כמו בפיליפוב ובבאקאלאז'בו, היו אומרים פיוטים בשחרית ובמוסף בשבתות של ארבע הפרשיות לפני פסח (מר"ח אדר עד ר"ח ניסן) – פרשת שקלים, זכור, פרה, פרשת החודש. וכל כך, אף על פי שהגר"א התנגד לאמירת פיוטים למוסף בשבתות אלה. גם בפורים היינו רציניים, כדרך היהודים הגרמניים, ואומרים בתפילת העמידה פיוטו של הקליר, הנקרא "קרובץ". מחוץ למניין של הרב אונא לא נתקלתי, כאן בארץ, במניין שאומרים בו קרובץ לפורים. בנוסף לזה, היינו אומרים פיוטים הנקראים "קרובות" בכל החגים בתפילת העמידה של שחרית וכן בתפילת מוסף של שני ימי חג השבועות. [כאמור, בברכת טל שבפסח ובברכת הגשם שבשמיני עצרת – היינו מדלגים דווקא על פיוטיו התיאוריים־לירים של הקליר, המונים את חודשי השנה למזלותיהם, ואת חילופי העונות שבהם. גם בשבדיה אין אומרים פיוטים אלה, אולם בפראנקפורט לא הניחו להם, והיו אומרים אותם בניגון מיוחד ובדבקות של שמרנים].

ב. מערביות בלילות החג

במיוחד נחרתו בזכרוני המערביות, שהיו מוסיפים אותן לתפילת מעריב של החגים. הניגון היה ספציפי־חגיגי, והייתי אומר אימפוזאנטי. קשה היה לתאר תפילת מעריב של חג בלי מערביות, כגון: "ליל שימורים הוא זה הלילה" בערבי פסח הראשונים, ו"פסח מצרים – פסח לעתיד" בערבי פסח האחרונים. פעם נתארח אצלנו בפשרושל, בחג, יהודי מווארשה והוא החל לטעון כנגד הטירחה שבהעמסת פיוטים על גוף התפילה. דודי ז"ל השיב לו: מה טעם יתר יהא לתפילת מעריב של חג, אם היא תהיה דומה לתפילת מעריב של שבת?

גם בסובאלק היו אומרים מערביות בבתי־הכנסת שהתפללתי שם. בעיקר, המערביות בבית־הכנסת הגדול היו משוות הוד וטעם למועד. בבית הכנסת הגדול הייתה האוירה שמרנית יותר, חרף הצביון המודרני של המתפללים שם. היו מתפללים בו בחגים אנשי המקצועות החופשיים, ביניהם מנהל הגימנסיה היהודית – המהנדס בנימין עפרון, וכן רופאים ועורכי־דין, משיכבת האליטה הציונית שבעיר.

כשנזדמנתי לבתי־כנסת בערים אחרות, כמו גרודנו, וארשה,

ווילנה, הייתי תמה על כך, שלא אמרו מעריביות. לא אגזים אם אומר, כי ניטל שם משהו מטעמו של ליל החג. גם בארץ אין אומרים מעריביות בלילות החג חוץ מיוצאים מן הכלל מעטים. כשאני נפגש בבתי־הכנסת עם יהודים מגרמניה, אנו ביחד לוקים עדיין בחסר, לאחר יובל שנים. סובאלק ידעה, לאור מסורות מגרמניה ומארצות אירופה הצפוניות, להעניק ליבוב יתר לערבי החג בעיר. סובאלק הליטוואקית נהגה בתחום זה מינהג של "ייקים". בלילות חג בארץ עדיין אני מתהדר ביני לבין עצמי במעריביות של סובאלק.

התפילה עצמה היתה לפי נוסח אשכנז, כדרכם של ליטוואקים. בכל הסביבה לא היה אפילו מניין אחד של חסידים. אולם חלק רב מהתוספות היו לפי המינהגים של יהודי גרמניה. אצלנו – בעיירות ובסובאלק – היו אומרים סליחות בכל תעניות הציבור, אך גם בשלוש התעניות שלאחר החגים – פסח וסוכות – שרגילים לקרוא להן בקיצור: בה"ב – סליחות ליום שני קמא, ליום חמישי, ולשני חנינא. הסליחות שלפני ר"ה ובעשרת ימי תשובה היו לפי מינהג ליטא. בערב יום כיפור אמרנו סליחות מעטות, כמינהג הליטאים, בהבדל מיהודי פראנקפורט, שהיו מרבים לומר סליחות ביום זה, כמו בערב ר"ה. הושענות היינו אומרים כמינהג יהודי גרמניה: לאחר מוסף, ולא לאחר הלל, כמינהג הרווח בישראל. סדר הפיוטים והסליחות היה אצלנו, באופן דומינאנטי, לפי מינהגי היהודים בגרמניה, ובעיקר בצפון גרמניה.

(המובאות לפי דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כרך א', ירושלים, ה' תש"ל, עמוד 235, 249).

ג. אוירת ימים נוראים בסובאלק

ודאי, שלא כל המתפללים הבינו את פירושי המילות, בייחוד של הפיוטים למוסף בימים הנוראים. הגבאים והרבנים, שהכריעו לומר את הפיוטים (וליתר דיוק, לא לדלג עליהם), נהגו כך, ראש לכל, מתוך דבקות במסורת אבות. אולם העובדה היא, שבסובאלק ובסביבותיה שמרו על נוסח זה, בזמן שבמקומות אחרים ראו לשמט אותו. הרי במחזורים, רוב המחזורים, מצויים הפיוטים, והרבה קהילות בפולין ובליטא היו מורגלים, ואפילו מצווים לפסוח עליהם.

אני אינני מייחס שימור זה של מסורת לתכונה שמרנית מיוחדת של קהילת סובאלק (לליבראליות של קהילת סובאלק בענייני דת ומסורת וביחס לזרמים ציבוריים ולאומיים – יצאו כבר מוניטין, ועל כך יש לדון במיוחד). הסיבה לדעתי היא אחרת והיא מעוגנת בתולדות יהודי סובאלק. יהודי איזור סובאלק הגיעו, ככל הנראה, מהמערב ובעיקר מגרמניה, לראשונה עוד במאות ה־16–ה־17 לספירה (בעיקר כשמדובר בעיירות כמו פשרושל ופיליפוב), והם היו דבקים בנוסח התפילה, שהביאו אתם. יתר על כן, הם שמרו במשך הדורות – עד דור אחרון – על קשרים עם יהודי המערב, עקב הקירבה לגבול הגרמני; לא רק על קשרים מסחריים, אלא גם על זיקה תרבותית. והרי היו זמנים שבהם נכלל איזור סובאלק בגבולות גרמניה או פרוסיה. כל זה סייע לפחות לעובדה, שבסובאלק נשתמר נוסח התפילה (וליתר דיוק נוסח הפיוטים) הגרמני, בעיקר הגרמני הצפוני.

אולם זו לא היתה רק דבקות בעבר. נדמה לי, שחכמי הקהילה ולמדניה הרגישו בעוצם השירי של הפיוטים הללו ובביטוי הרב־גווני שלהם, לעיקרו ויסודו של יום הדין. וודאי וודאי, רוב המתפללים בכלל לא הבינו או לא נתנו דעתם על פיוטים אלה או על אחרים. אולם, בדיעבד, המקצב כשלעצמו היה בו חן מיוחד, והוא הוסיף נופך משלו לתחושת החג ויום הדין כשלעצמו. לא עגמת נפש ולא פחד אלא אוירה של התפרקות לימים אחדים מנטל של חיי חולין. **הייתי אומר, אוירה של התעלות לימים אחדים.**

מובן, שתיאור זה של רגש סובאלקאי הוא סובייקטיבי לחלוטין. אני, על כל פנים, הייתי נפעם בימים אלה מהתפילות הללו. הטבע של סובאלק, בר"ה וביום הכיפורים, היה בעיני כאספקלריה לתפילות של היהודים: **זוהר של ממש, אך גם ענני סתיו; אוירה של יום טוב, אך ציפיה להלמות לב של יום דין, מעבר לשיגרה של "לשנה טובה תיכתבו".**

ד. פיוט נוסף לשמחת תורה

אולם הזיקה לגרמניה לא היתה חד־משמעית. בסובאלק ובעיירותיה לא היו נוהגים בכל לפי נוסח דרום גרמניה, ובוודאי לא לפי נוסח פראנקפורט, השמרני, ללא השב. אצלנו לא היו אומרים כלל, בחגים ובימים נוראים, יוצרות – הפיוטים השלובים בתפילות שבין "ישתבח" לתפילת העמידה; אף על פי שהשם "יוצרות" היה פופולארי בפולקלור היהודי, ולפעמים היו קוראים, דרך טשטוש תחומים, לכל פיוטי החג ולפיוטים של שבתות מיוחדות בשם "יוצרות". בכך היינו נבדלים לחלוטין מהקהילות בדרום גרמניה.

רק בשמחת תורה היו אומרים יוצרות בפשרושל, אולי מפני שלא נקבעו פיוטים אחרים ליום זה. כעת אני חושב, שהיה עוד נימוק לכך. הרי עיקר הטעם של הדילוג על היוצרות היה כדי לא להפסיק את הברכות שלפני קריאת שמע מהברכות שלאחריה, ושלא לגרום להפסק כלשהו בין ישתבח לבין תפילת העמידה. אנו, הליטוואקים שבסובאלק, אף הרחקנו לכת ולא היינו אומרים בימים נוראים "שיר המעלות ממעמקים", כדי לא להביא להפסק בין ברכת ישתבח לחצי הקדיש שלאחריו. כיום נהוג בהרבה מתפוצות ישראל להגיד "שיר המעלות" זה, אולי משום שיש בו ביטוי לעמידת הענווה של האדם לפני בוראו. אך הסובאלקאים לא התפשרו בכך. בשמחת תורה, כדי להגדיל השמחה, התירו לומר יוצרות, שלא כרגיל. אצל היהודים הללו, תפילה נוספת היתה בחינת יתר שמחה – שמחת יתר בשמחת תורה. אם תרצו, זו השגה של ליטוואקים מושלמים – לא זמירות ורעש, שתייה כדין ומעבר לדין, מחולות ויציאה לרחוב בחברותא ומעשי לצון, כמינהג החסידים – אלא פיוט נוסף וניגונים מיוחדים לכבודו של יום, ולאו דווקא עליזים במיוחד. ליטוואקים היינו, "מגורנים" לפי שרשינו, ליטוואקים קטני־ראווה, ובוודאי קטני־החצנה!

לפי דין זה לא היו אומרים אצלנו גם את הפיוטים שבאמצע הקדושה, או הקדושות, לימים נוראים. הכל, כדי לא להפסיק.

מתונים היו אבותינו: להגיד פיוטים, לא לסטות ממסורת אבות, אך גם לא לפגוע בקודש, לפי טעמם. בחינת: אחוז בזה, אך גם מזה אל תנח ידך. בשנות הארבעים הייתי מתפלל במניין של הרב אונא מיוצאי גרמניה החרדים. והנה ראיתי, ששם היו אומרים יוצרות, ללא כל רתיעה, וכן את פיוטי הקדושה; ועוד הוסיפו עליהם כהנה וכהנה. לא, הסובאלקאים לא היו ייקים קיצוניים, ופעמים היו מדלגים על פיוטים, שייקים היו רגילים בהם. ואולי מותר לומר, דרך שחוק, **שהם לא היו מכוונים לשלמות ייקית, גם בגלל תכונתם הפשרנית־הסובאלקאית.**

ה. בין פסח לשבועות בבית־הכנסת הגדול

ומכאן לתופעה נוספת בנוסח התפילה הסובאלקאי. בשב־תות הייתי מתפלל, לחילופין, בבתי־כנסת שונים – בבתי־כנסת קטנים ובממנייני בית; אולי גם, כדי שלא יבחינו בכך יהודים השומרים על כשרות הסוציאליסטים, אף כי הם עצמם יהודים אדוקים שומרי מצוות. אך קרה, ונזדמנתי להתפלל בבית הכנסת הגדול באחת השבתות שבין פסח לשבועות. והנה ראיתי, כי לאחר תפילת "ברכו" החל הקהל לומר יוצרות. עד הזמן ההוא לא ידעתי כלל על קיומם של יוצרות מיוחדים לשבתות אלה. לאחר שדפדפתי בסידורים השונים נוכחתי, שרק במעטים מהם מצויים היוצרות הללו. ברוב הסידורים שהשתמשו בהם בסובאלק ובעיירות שהכרתי, לא היה זכר להם. כפי שאני זוכר היטב, לא היו אומרים יוצרות אלה בשאר בתי הכנסת ובתי המדרש שבסובאלק, ולא בבתי הכנסת שבפשרושל, פיליפוב ובאקלאז'בה, וכנראה גם לא ביתר העיירות.

הסידורים שבהם סודרו היוצרות היו לפי נוסח גרמניה, וליתר דיוק, לפי נוסח דרום־גרמניה. לראשונה התחלתי להת־עניין ביוצרות הללו בשבת ההיא. מובן, שהוספתי לבוא להתפלל בשבתות בבית הכנסת הגדול עד לשבועות. הייתי אמון על תפילות מימי ילדותי, וזה היה בשבילי חידוש גדול. היוצרות הללו צמודים לספירת העומר שבין פסח לשבועות, אע"פ שהספירה כשלעצמה אינה תופסת בהם מקום מפורש. מסורת קדמונית היא, שבימים האלה ירדו צרות על ישראל – מותם של תלמידי רבי עקיבא וכל הכרוך בכך – ולכן אין עורכים נישואים ונוהגים בהם מקצת ממינהגי אבלות. – אלא שלאסונות האלה מאז ומקדם נצטרפו פורעניות חדשות – הריגות ומעשי השמד אחרי חורבן הבית, פרעות דמים בימי הביניים, ובעיקר בימי מסעי הצלב.

מסיבות שונות, ובהן כלכליות־חברתיות, היו מתרחשות הפרעות הללו מעיקרן, וכנראה גם ברובן, בימי האביב. ההמו־נים, לאחר ימי החורף השוממים, היו מוכנים להתנער, בזרוח השמש, לפעולות הרג וביזה ולמעשי נקם באויבי ישו; והכוונה בעיקר למסעי הצלב השונים ולשיוריהם. היוצרות הללו שנוע־דו לאמירה בין פסח לשבועות הם ארשת ביטוי רוטטת לפרעות ביהודי אירופה ובעיקר ביהודי גרמניה, וכן הדים להתעללות ולשריפת ספרי הקודש. נשתקעו שם זעקות שבר, תיאורי זוועות, אך גם בוז לפורעים, חישובי גימטריות לקץ השבי והגלות, ואף טרוניה כנגד שמיא:

לכל תכלה יש קץ
ואין קץ לפרצי
כָּלו שנותַי
ואין מתום לְמַחצִי.
שָׁכַנתי בגָלות טבוּעָה בבצי
ואין תופש מָשוט אֳנִיָּה להוציא.
עַד אָנָה ה' תַּאַרִיךְ קִצִּי.
מָתַי קוֹל הַתּוֹר יִשָּׁמַע בְּאַרְצִי.

(לפי סדר עבודת ישראל, מהדורת י. זליגמן בער, תרצ"ז, הוצאת שוקן, עמ' 728).

וכה בכל היוצרות לשבתות אלה. המוטיב החוזר: "מתי קול התור ישמע בארצי". מוטיב, ולאו דווקא לשון. החזן היה אומר את היוצרות בניגון צלול, נוגה ומהמה לב, אולם אינני יכול להיזכר בו. היו כמה סידורים מיוחדים בבית־הכנסת הגדול, ששם נכללו היוצרות הללו. כששאלתי את גבאי בית־הכנסת, בעל הזקן המעטיר והשחור, משום מה אומרים רק בבית־הכנסת הזה יוצרות אלה, הוא ענה לי, כי זו מסורת עתיקה, ששומרים עליה מאז היווסד בית־הכנסת, וכי בכך ייחודו. כעת, נראה לי, שזו קבלה מידי האבות, שבאו מדרום־גרמניה או מגל הגירה שבא משם; קבלה, שהיו שומרים עליה, ללא סטייה.

כשאני מתבונן אחורנית, וסידור התפילה של יוצאי גרמניה לנגד עיני, אין אני יודע אם גם שאר היוצרות המובאים בסידור זה – בין שבת פרשת "בשלח" לבין פרשת "בהעלותך" – היו אומרים אותם בבית־הכנסת הגדול. לא נזדמנתי לשם בשב־תות אחרות. מצד גישתו של ההיסטוריון מעניין היה לדעת: האם אמרו, דרך צמידות לקבלה מידי האבות, את כל היוצ־רות, כמצוות לימודים רגילה; או שמא נהגו, על פי סלקציה, והיו אומרים רק את היוצרות שנועדו לשבתות שבין פסח לשבועות? אם כך הדבר, הרי שבחרו אמנם, לפי קנה מידה רעיוני־שמרני, **בפיוטים שמהם נשמעים הדים רועדים למצוקת הגלות ולתוחלת ההישרדות;** הדים, שבגין מקצבם הפואטי, **ועל פי מימד שאר הרוח שהשתקע בהם, לא פג כוחם עד ימינו אלה.**

אין לי דרך להשיב על כך, ולו באומדנא.

ו. ההשפעה של יהדות גרמניה

לפי עיון קצר זה עולות לי כמה וכמה מסקנות:

א. לפי נוסח התפילה שהיה רווח בסובאלק ובעיירות הסביבה, לא נהגו יהודי סובאלק בכל, כמינהג הליטוואקים. הם אמנם היו מתפללים תפילה כסדרה לפי נוסח אשכנז (כדרך הליטוואקים), וכמעט ללא יוצאים מן הכלל. לא היו כמעט חסידים. אולם בעניין אמירת פיוטים בחגים ובשבתות מיוח־דות (כגון ארבע פרשיות שלפני פסח ובפיוטים לשבת הגדול) היו מינהגיהם שונים ממינהגי היהודים ה"ליטאים". בעוד

שהליטוואקים לא היו אומרים כלל פיוטים בחגים ובערבי חגים (להוציא ברכות גשם וטל) – הרי הסובאלקאים היו אומרים אותם, כמעט ללא דילוגים וקיצורים. אדרבא, הם היו דבקים בהם ובניגוניהם המיוחדים, **מעשה התרפקות**; ולא היו שועים להיתרים בתחום זה, אפילו של גאוני הדורות, כמו הגר״א מווילנה. גם במחזור של ימים נוראים נהגו הסובאלק־אים לפי מינהג זה שלהם: הקפדה על אמירת הפיוטים לפי סדרם ושלמותם, להוציא חריגות מועטות, בעיקר בתפילות יום הכיפורים.

ב. נוהג זה אינו סובאלקאי מקורי, והוא על פי מינהגיהם של יהודי גרמניה, כפי שנהגו עדיין בתקופה שבין שתי מלחמות עולם, וכפי ששרידיהם נוהגים עדיין בכמה מקומות באירופה. אין אלא לומר, כי יהודי סובאלק וקודמיהם בעיירות **הסביבה הביאו אתם מינהגים אלה מגרמניה ומחבלי הספר שלה, שמשם הגיעו לחבלי המאזורים ולאיזור סובאלק.** אך ניתן לקבוע, כי גם לאחר שנתיישבו היהודים באיזור סובאלק היו מקיימים קשרי מסחר ופולחן עם יהודי גרמניה. באופן זה התחזקה הזיקה שבין מינהגי התפילה הסובאלקאים לבין המינהגים של יהודי גרמניה; וביותר, שחיי הדת כשלעצמם של היהודים שבאיזור סובאלק הושפעו ודאי מלכתחילה מהמו־רשת הלמדנית של יהודי גרמניה.

ג. גם לאחר שהסובאלקאים הפכו לליטוואקים גמורים במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה ובמאה העשרים – באורח החיים, בדרכי המחשבה ובזיקה להנהגה הדתית – לא זנחו את המסורת הפיוטית, ע״פ הנוסח שקיבלו מאבותיהם בגרמניה. יהדות סובאלק, במאה העשרים, נשתלבה, ללא כל חיץ, ביהדות הליטאית־פולנית: בשפת הדיבור, במעורבות בכלכלה, בהשתייכות למוסדות דתיים וחברתיים, בנהייה לרבני ליטא ופולין, בזיקה לספרות הרבנית־למדנית. יהדות סובאלק לא הייתה יותר ״מגורמנת״, כמו בדורות הקודמים, ובעצם לא נשאר זכר לכך במישור החילוני, להוציא קשרי כלכלה והשכלה עם גרמניה השכנה, בעיקר עם קניגסברג – קלינינגראד של ימינו – הקרובה שבפרוסיה המזרחית.

והנה במחזור התפילות לחגים נשארה עדות מובהקת לקש־רים ממושכים של קדמוני סובאלק עם יהודי גרמניה ועם גרמניה בכלל; וכן ראייה לזיקה השרשית למכורה זו, ואולי אפילו למוצאם הראשוני ולגלי הגירה חוזרים ונשנים של יהודים מגרמניה לפומרן הפולנית ולסובאלק בפרט. ידוע, כי מסגולתם של **מינהגי פולחן, שיכול ויהיו נשמרים מדור לדור, ללא סטייה.** אולם אין תופעה זו פשוטה כל כך לגבי עניין סידור התפילה אצל יהודי מזרח אירופה. יהודי ליטא ופולין, ובייחוד הליטוואקים, פרקו מעצמם, במאה התשע־עשרה ובמאה העשרים, הרבה מעומס הפיוטים, שחדר למחזור; וזאת בהיתר מצד רבנים ופוסקי דין ומינהג. יהודי סובאלק קיבלו עליהם את נוסח התפילה של הליטאים. כך, בימות החול ובשבתות, כסדרן. עם זאת, לא זנחו את מחזור הפיוטים, שבו דבקו הרבה שנים ודקדקו בו כבראשונה. בכך נבדלו מהיהודים הליטאים, שבתוכם ישבו.

האם סתם שמרנות וצמידות למסורת אבות?

ושמא היו אלה כעין סנטימנטים להידור החגים ולשמירה על ייחודם, דרך חמדת פיוטים?

ואולי, **אולי שיור של זיקה לעבר הגרמני**, שלא ניטל מהם כליל? ובוודאי, בלא להיות מודעים לרחשי לב אלה.

ד. אולם יש לתת את הדעת על חזיון ספציפי בהשפעה זו של המחזור היהודי־גרמני. ההשפעה היא, ראש לכל, של המחזור הנהוג בצפון גרמניה ובארצות הצפון בכלל: בעיקר קניגסברג לשעבר שבפרוסיה, וכן שבדיה הקרובה לסובאלק. ההשפעה של המחזור הדרום גרמני ובעיקר של קהילת פראנקפורט הייתה, בעיקר או בלעדית, על בית־הכנסת הגדול בסובאלק, ששם נשתמרו בעליל סדרי פיוטים מלפני דורות.

לפי העיון שהעלינו – בלא שיהיה בנמצא חומר דוקומנטארי בעניין זה – ניתן לקבוע, כי ייתכן, שנוסח התפילה של יהודי סובאלק יש בו אחיזה כלשהי לשתי תיזות שמשמען היסטורי תרבותי: 1) זיקה ראשונית של יהודי סובאלק לקהילה היהו־דית בגרמניה מאז היאחזותם הראשונה של היהודים באיזור סובאלק, במאה ה־16 לפחות. 2) המשך הזיקה בדורות הב־אים, בעיקר לקהילות צפון גרמניה ופרוסיה. אלא שזיקה זו נתפוגגה במשך הזמן, כשיהדות סובאלק השתלבה במרחב הליטאי־הפולני, ונשארה לה עדות רק בדבקות של אנשי העיר במחזור התפילות לימי חג ומועד.

יהודה עידן

גלגולו של ספר־תורה

בעמודים 147 ו־148 של ספר יזכור לקהילת סובאלק שהופיע בשנות השישים בארה״ב מופיעה תמונה ומתחתיה הכתובת: **״ביקור הצאר ניקולאי בשנת 1905 בסובאלק״.** מעל לתמונה הסבר בשלוש שפות. ובהסבר נאמר: הקורא שלנו ג׳ מריאנסקי מסובאלק העביר אלינו (הכוונה ל״אידישע בלע־טער״) את הצילום ההיסטורי, איך יהודי סובאלק פגשו את הצאר ניקולאי בשנת 1905 ומסרו לו ספר תורה, אשר נשלח עתה לארץ־ישראל. (עתה, כלומר בשנת 1937).

בתמונה רואים את המשלחת של יהודי סובאלק. מימין: הבנקאי גליקשטיין, הבנקאי בוראק, דוזור ראזענטאל, הבנק־אי שיינמאן, דוזור פארוצקי, הרב קאצנלנבויגן, ״הרב מטעם״ זליגמן. במרכז – הצאר ניקולאי השני.

עד כאן ההסבר בשלוש השפות, אידיש, עברית וגרמנית.
ואני ממשיך לרשום פרטים ממה שעיני רואות בתמונה. המשלחת מצולמת על רקע קרונות הרכבת של הצאר. הרב זליגמן הוא הנושא את דבריו אל הצאר. הצאר מישיר את מבטו אל הרב. מאחורי הצאר עומד הגנרל־גוברנטור, הדור בלבושו, במדי השרד, ומאחוריו מפקדי הצבא והמשטרה. עוד מעט יסיים הרב זליגמן את דבריו וספר התורה החבוק בזרועותיו של הרב קאצנלנבויגן יעבור לידי הצאר, לבית הגנזים של ארמונות בית רומנוב.

והנה חלפו שלושים ושתיים שנים. בשנת 1937, ובית רומנוב איננו עוד וספר התורה מתגלה ומגיע לארץ־ישראל.

איה הספר, מי מחזיק בו וכיצד אוכל לראותו? שאלות אלו הציקו לי זמן רב ובנוסף – ההתרגשות מעצם המאורע של גאולת ספר תורה, ארבע שנים בלבד לפני השואה בה הושמדו מאות אלפי ספרים. בימינו אומרים, שלא נאה להתרגש. אבל אני מודה שהתרגשתי. יתר על כן, כל אלה, אשר סיפרתי להם התרגשו כמוני ולפעמים יותר ממני. והיו ביניהם אנשים, שרואים את עצמם לאומיים יותר מאשר דתיים, או מסורתיים בלבד.

ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו. ולא יכלו אבותינו ליטול עימם לדרך הגלות, אלא את הספר הזה. הוא שמר עליהם, נתן להם כוח והוסיף להם כבוד עצמי. לכן היו מגישים ספר זה במתנה לשליטים נבחרים.

שאלתי ולא מצאתי בידי מי נמצא ספר התורה, וכיצד הגיע הנה.

באופן בלתי צפוי באה הטלוויזיה הישראלית לעזרתי. לפני כארבע שנים רואיין חבר הכנסת דאז ועתה נשיא מדינת ישראל, חיים הרצוג, על נושאים שונים. בין היתר סיפר על אביו, ר' יצחק הלוי הרצוג זצ"ל, שהיה רב ראשי בארץ־ישראל משנת 1935. הוא סיפר על המזכרות והמתנות שקיבל אביו ממעריצים ומידידים. במהלך השיחה הצביע על ספר תורה ואמר: "והנה ספר תורה זה הוגש על ידי יהודי העיר סובאלק לצאר ניקולאי השני, נפדה על ידי אחד ממעריצי אבי ונמסר לו במתנה.

המשדר הזה בטלוויזיה הוסיף לי התרגשות. הספר שיצא לגלות שניה, שנמסר לידי בית רומנוב יוצא ממלכה שהתמוטטה, מבית קיסרים שחוסל ומגיע לאחר שלושים ושתיים שנה של גלות לביתו של הרב הראשי לארץ־ישראל. מי האיש, שיכול להציב חומת אדישות ולהגיד "לא אינני מתרגש!"?

התכוננתי לכתוב לחבר הכנסת הרצוג ולשאול אותו על הדרך בה נפדה הספר אך היו עיכובים, שמנעו ממני זאת. ובינתיים נבחר חבר הכנסת הרצוג לתפקיד של נשיא מדינת ישראל וספר התורה עבר לידי נשיא מדינת ישראל והוא שוכן בביתו עד היום הזה.

אך הנה הגיעו הימים בהם התעוררו בני עירנו, אזרחי ארצנו, להוציא ספר לזכר קהילת סובאלק, אמרתי לעצמי אם לא עכשיו, כי אז עלול הסיפור להיכחד. ביום כ' בתמוז התשמ"ו (27 ביולי 1986) שלחתי איגרת שאלות אל נשיא המדינה וביום י' באלול התשמ"ו (14 בספטמבר 1986) השיב הנשיא באדיבותו על כל שאלותי ואף נתן תיאור מלא של הארון. להלן האיגרת של הנשיא:

מר עידן הנכבד,

בתשובה למכתבך מיום כ' תמוז תשמ"ו שהגיע לבית הנשיא בעת חופשתי.

ספר התורה נרכש מהשלטונות הסובייטים יחד עם ספרי תורה אחרים שהיו ברשות הצאר הרוסי, אשר קבלם מקהילות שונות, על ידי מר נחום זאב וויליאמס ז"ל מלונדון ומירושלים (ייסד את בנק א"י–בריטניה).

הוא הביא שלושה ספרי תורה ארצה. אחד נשאר במשפחתו, אחד נמסר על ידו לנשיא יצחק בן־צבי ז"ל (מתנת יהוד בוברויסק לצאר) והוא מוצג היום בבית הנשיא, והשלישי נמסר כמתנה אישית לאבי הרב הראשי זצ"ל. אבי הוריש לי את ספר התורה, אשר אגב ליווה אותי בשליחותי כשגריר ישראל באו"מ.

תיאור ספר התורה:

על הקטיפה ישנו מגן דוד ובתוכו האותיות תרס"ה. ארון הקודש הוא מעץ. למעלה חרוטות ידי כהן מברך ומתחתן המילים "יברכך ה' וישמרך". שתי דלתות על ארון הקודש. על הדלת הימנית חרוטות המילים "ויהי בנסוע ארון ויאמר משה קומה ה' ויפוצו אויביך וינסו משנאיך מפניך (במדבר י' ל"ה).

על הדלת השמאלית חרוט אותו פסוק בתרגום רוסי. בחלק התחתון של ארון הקודש חרוט ברוסית "מיהודי העיר סוואלק 5665".

עד כאן תיאור ספר התורה.

תודה עבור הצילום המרתק והמענין וכן הדף מספר יזכור.

בברכת שנה טובה,
חיים הרצוג

אחר שקיבלתי את תשובת הנשיא, לא עזבני הרצון לחקור ולבדוק. עתה הופנה מבטי אל האנשים המופיעים בתמונה. מי הם, מה עולמם, מה היו מעשיהם, מה היו שאיפותיהם ועוד ועוד. כי העיר סובאלק היא העיר בה ראיתי אור עולם, את אוירה נשמתי, את מראותיה קלטתי ברעבון רב, את ערכיה הרוחניים ספגתי והם משמשים כאבני יסוד בהווייתי. רוצה אני להציב יד ליהודים אלה בספר קהילת סובאלק, למען צאצאינו.

אני חוזר ומעיין בספר "יזכור" וקורא וקורא. והנה השמות זליגמן וקצנלנבויגן ורוזנטאל ואחרים חוזרים ונשנים ומוזכרים בהקשרים שונים.

קודם לכל יש לומר מלים אחדות על הצאר ניקולאי השני, האחרון לבית רומנוב. זהו הצאר, שקיסרותו השתרעה מפולין וליטא במערב ועד סאחאלין במזרח; ממונגוליה והים השחור בדרום עד הים הבאלטי וים הקרח בצפון. מדוע מצא הצאר עניין להיפגש עם המשלחת הזאת ולקבל ממנה ספר תורה? הוא לא היה בין אוהבי היהודים. הוא ידע, שמהאוכלוסיה היהודית יוצאים מהפכנים רבים (סבו נרצח על ידי מהפכנים, בשנת 1881).

חבל ארץ סובאלק, יחד עם חלקים אחרים של ליטא ופולין, עבר לשלטונה של רוסיה בשנת 1816. שלטונות רוסיה השתדלו לקשור את הצפון של רוסיה, מקום מושבם של השלטונות

ושל הצאר, עם שטחי פולין וליטא. הקשר היבשתי הקצר ביותר עבר את סובאלק. הדרך עברה בין אגמים, נהרות, נחלים ויערות־עד. האיזור הזה היה על גבול פרוסיה והקיסרות הרוסית שיכנה בו צבא רב. מהשנים האלה ואילך התחילו להתרכז בסובאלק יהודים בעלי כשרון כפיים, ידע בתעבורה, באירות, באספקה, במימון ובכל ענפי הפעולות האחרות, אשר איזור בלתי מפותח נזקק להם. רצה הגנרל־גוברנטור של סובאלק להציג בפני הצאר את היהודים שלו, את היהודים האלה אשר העלו עיר על המפה של רוסיה הגדולה. והוא הציג אותם בהרכבה של המשלחת הזאת.

אלך גם אני בעקבותיו של הגנרל־גוברנטור ואנסה להציג אותם אחד לאחד.

ראש המשלחת הוא הרב שלמה הירש זליגמן. הוא היה בוגר הסמינר לרבנים בעיר וילנה, מוסד יוקרתי בימים ההם. את המוסד ייסדו השלטונות הרוסיים לחינוך רבנים, שהקיסרות תוכל לסמוך עליהם. אבל סמינר זה הוציא מתוכו גם בוגרים כמו אהרון שמואל ליברמן, הסוציאליסט העברי הראשון. ליברמן זה הוא שהיה העורך והמו"ל וכותב כל המאמרים של העיתון ה"אמת". זליגמן נתקבל בשנת 1867 כמורה לרוסית בסובאלק ובאותה שנה ייסד שם בית־ספר רוסי ליהודים. הוא הזמין אליו את אהרון שמואל ליברמן, אשר לימד באותו בית־ספר במשך שנתיים. זליגמן היכה שורשים בציבוריות היהודית והציבור היהודי הוא אשר המליץ עליו למשרה של הרב הממלכתי.

השני במשלחת – הרב דוד־טוביה קאצנלנבויגן.

השלישי במשלחת הוא ה"דוזור" (מפקח־משגיח – תואר רוסי לחבר הנהלת הקהילה) פארוצקי.

ועתה בתור – הבנקאי שיינמאן. נציג משפחת הבנקאים.

אחרי הבנקאי שיינמאן – ה"דוזור" רוזנטל. לא היה שטח ציבורי בו לא הוזכר איזה שהוא רוזנטל. הרוזנטל הראשון, שנתקלתי בו, הוא משנת 1836, כלומר כמעט מראשיתו של היישוב היהודי בסובאלק.

אני מגיע לבנקאי יהושע־דב בוראק. בשנת 1894 תרם בית בן שתי קומות למושב זקנים.

האחרון במשלחת הוא הבנקאי גליקשטיין. אדם מכובד, שהבנק שלו היה קיים עד מלחמת העולם הראשונה.

לענין ה"דוזורים" מן הראוי לציין, שהם היו נבחרים על ידי כל חברי הקהילה בבחירות בקלפי.

בזה תם הסיפור על נדודיו של ספר התורה ועל הנפשות, שפעלו במאורע הזה.

מאיר יוגל

עלילת שוא

לזכרו של אבינו יצחק יוגל ז"ל

סיפור המעשה הבא, אם כי אין חשיבותו רבה במיוחד, הוא משרטט תמונה נאמנה למדי של יחס הפולנים ליהודים שבתו־כם.

היתה לנו מאפיה גדולה בעירנו והיינו משפחה ברוכת־ילדים: ששה בנים ובת אחת. כל בני המשפחה עבדו במאפיה ומלבדנו הועסקו בה גם עובדים שכירים. אבינו היה איש ציבור והש־תתף כנציג במוסדות רבים, היה חבר בוועד הקהילה, בוועד ארגון בעלי־המלאכה ועוד. הוא נבחר גם למועצת העירייה של העיר סובאלק.

לא עבר יום שלא השתתף בישיבה כלשהי. ביחוד היה לו מאבק קשה במועצת העירייה, שם ייצג גם את איגוד האופים. זכורים לי הוויכוחים הקשים שהיו לו במועצת העירייה. מדובר בשנות העשרים הראשונות, תקופה קשה בכלכלה, האינפלציה דהרה והמחירים המריאו שחקים. באותו זמן הונהג פיקוח גם על מחירי הלחם. מחירים אלה היו נקבעים במועצת העירייה, אחרי שאבא, נציג האופים, היה מוסר את פרטי עלותו של המיצרך הזה, בהתאם לירידת ערכו של המארק.

בין חברי מועצת העירייה לא חסרו אנטישמים. במיוחד הצטיין בזה אחד מהם בשם מאייבסקי, מורה בסמינריון בעיר. באותה תקופה של אינפלציה היו גם שביתות לא מעטות של פועלים, וביניהן גם שביתות של פועלי המאפיות.

והנה הגיש מאייבסקי זה תלונה לבית־המשפט בסובאלק, כי באחד הימים ישב על ספסל בגן העירוני ושמע מהפועלים השובתים, כי אבא הסית אותם לשביתה ולעריכת הפגנה לפני העירייה, מכיוון – כך טען אבא לפי דבריו – שבעלי המאפיות אינם יכולים לתת לפועלים תוספת־שכר בשעה שהעירייה מתנגדת להעלות את מחיר הלחם.

לא עברו ימים רבים ועם צאת אחת השבתות נעצר אבא על ידי המשטרה. לפי כתב־האישום שהוגש נגדו היה צפוי לעונש מאסר מ־4 עד 6 שנים בעוון הסתת פועלים. להאשמה זאת לא היה כל יסוד. הודות לקשרים הטובים של אבא בקרב הפקידות הובטח לו לזרז את המשפט. ואכן, אחרי שהיה כלוא במשך שבועיים הובא למשפט. מובן שהזמנו למשפט עורך־דין ידוע מוואַרשה, והלה הוכיח בלי קושי, כי האשמתו של המורה מאייבסקי התבססה על עדותו של פועל שהיה כבד־שמיעה. לבסוף זוכה אבינו מכל אשמה, אך להיטותם של הפולנים להאשים יהודים בכל הזדמנות לא דעכה.

יהודה עידן

אחי החלוץ

הזכרונות של ״החלוץ הצעיר״ מתחילים אצלי יחד עם סיפורי החומש על אברהם אבינו, אשר נצטווה: ״לך לך מארצך וממולדתך...״ וקשורים בשמות הרצל ובורוכוב. המלים האלה התעופפו באוויר בוויכוחים בין החברים של אחינו הבכור, חיים.

לאחר זמן הופיע מושג חדש, אשר דשו בו אבא–אמא והבן הבכור חיים, בעיקר בשבתות בשעת סעודת הצהריים המתמשכת (היינו משפחה של שבע נפשות ולעתים היה מצטרף גם אורח לשבת). המושג היה – הכשרה ופירושו: ללמוד עבודת כפיים ובייחוד את עבודת האדמה.

הפעולה ההכשרתית הראשונה, דומני, היתה זריעת שדה של תפוחי אדמה. ברחוב האחד במאי, ממול לביתם של משפחת נייארמן (עתה נאור), עמד מגרש עצום לחכירה. המגרש נחכר על ידי ״החלוץ״ באביב שנת 1923, או 1924. והחברים של אחי חיים יצאו לקיים את הכתוב ״הזורעים בדמעה ברינה יקצורו״.

אנחנו, כל בני המשפחה עם אבא בראש, היינו מלווים את ״עבודת האדמה״ הזאת. בכל הזדמנות היינו בוחרים את דרכנו כך, שנוכל להציץ במתרחש בשדה תפוחי האדמה. אבינו, שלידתו בכפר, ידע להבחין בין תלם ישר ותלם עקמומי, אם הוא עמוק במידה הדרושה, או שטחי מדי. והכול היה נאמר בנימה טובה ויפה ותוך גישה מעודדת.

כאשר נבטו העלעלים הירקרקים הראשונים היתה השמחה רבה.

אותו קיץ שרבי היה והגשמים לא באו בעתם. העלים על גבעוליהם נטו לקרקע. הצלת היבול באה על ידי השקייה ביד. החלוצים יצאו לבתי הוריהם לגיוס כדים, מזלפים ושאר כלי קיבול מתאימים והיו עוברים במרוצה מהשדה לבאר הסמוכה

הכשרת ״החלוץ״ 1925. שלישי מימין – חיים זמצקי

עם כלים ריקים וחוזרים עם מלאים עד שמלאכת ההצלה הצליחה. בחול המועד סוכות נעשה האסיף.

ההכשרה חייבה גם מגורים מחוץ לבית. החלוצים עברו איפוא להתגורר בדירה, שהעמיד לרשותם ה״גביר״ חיים קאר־פמן. למעשה, התגוררו בקומה העליונה מעל לדירתו של קאופמן. האם הם הרבו שם לשיר ולרקוד ״הורה״ – איני יודע, כי אסור היה, איסור מוחלט, לבקר שם. הלב פרפר מרוב געגועים וסקרנות אך איסור הוא איסור וחסל. והבית של קאופמן היה במרחק של חמישה בתים מביתנו.

אך הגיעו ימים עוד יותר קשים. אחינו חיים נתלש מהמשפ־חה ויחד עם כל חברי ההכשרה, עבר לאחוזה חקלאית בסביבה ומשם חזר כעבור חצי שנה בערך עם בקע במיפשעה.

אחר הניתוח התאושש חיים עד מהרה והתחיל לטפל בענייני העלייה. הסרטיפיקט הגיע וחיים הפך להיות ״חלוץ עולה״. אז התחילו ההכנות לעלייה. צריך להראות ל״עולם״ שהחלוץ הנדון יוצא מבית ״בעל־ביתי״.

העניין התחיל במגפי עבודה, שהוזמנו לפי מידה, נעלי חול ושבת, ונעלי קיץ וחורף. מכאן לתפירת לבנים וחולצות ולאחר מכן לחליפה ולזוגות מכנסיים אחדים מבד פשתן. ושיא השיאים – מאות אחדות של דולרים מושחלים בחגורה של אחד מזוגות המכנסיים. כל הנדוניה הזאת נדחסה בשתי תיבות־דרך בנויות מקנים והכול קפא בציפייה ליציאה.

המועד הגיע וכל קבוצת החלוצים העולים ארצה הוסעה לרכבת בלילה קר של חודש כסלו (נובמבר) תרפ״ה (1926). אחי חיים נעלם מעיני להרבה שנים.

יש לציין שלפני ההכנות לעלייה, עוד בימי ההכשרה ביקר אבינו אצל אלה ממכיריו, שביקרו בארץ או שהיו להם אחים או בנים בארץ.

באחד מלילות החורף, בליל שבת לאחר ארוחת הערב, לקחני אבי אתו אל ישראל רוזנבוים, שחזר מסיור בארץ הקודש. עצוב היה מר רוזנבוים, כי לא ראה דרך לקיים בה את משפחתו, שכללה חמש בנות קטנות ושלושה בנים קטנים, ״אבל אתה, מוישע״, פנה רוזנבוים אל אבא, ״אצלך המצב שונה. אתה תסתדר, אצלך גדלים חמישה בנים והגדול מביני־הם הוא כבר בהכשרה החלוצית״. לא רק אבא, אלא גם אני יצאתי בראש מורם. כעבור מספר שנים היה ישראל רוזנבוים למחותנו של אבי.

היו עוד ביקורים לשם חקר המציאות ואפשרויות הקליטה בארץ והמסקנה היתה – לא עליה בהולה, אלא כל העובר את גיל השמונה־עשרה יעלה ארצה; היו עוד ארבעה מועמדים לכך.

ועתה הגיעו ימים של געגועים. על יד נרות השבת היתה אמא מציבה את תמונתו של החלוץ חיים, שגם הוא ישמע את

ברכת הנרות וישתתף בסעודת ערב שבת. והיתה צפייה למכתבים. אותם מכתבים, שבזווית הימנית היה מודבק הבול הכחול עם הכתובת בשפות הרשמיות, אנגלית, ערבית ועברית: פלשתינה (א"י), ועליו התמונה של כיפת הסלע.

המכתבים היו מספרים ומספרים, בעשרות עמודים, בכתב צפוף, מלפנים ומאחור. הם סיפרו על טיול מפתח תקוה לירושלים דרך שומרון עד ירושלים ועל עוד דברים, על עבודה, אקלים, פרדסים, קידוחים ועוד. בייחוד זכור לי המכתב על הטיול לירושלים עם הצילומים משילה הקדומה ושל יד אבשלום, אך שיא השיאים היה בתמונתו של אחי חיים על יד הכותל המערבי.

ועוד תמונה אחת היתה לגאוות כל המשפחה והיא התמונה של קבוצת "התאמצות". החלוצים שלנו מסובאלק, לאחר שהגיעו לארץ, לא רצו להיפרד ורצו להמשיך כקבוצה. והנה הם כאן, שלוש בנות ועשרה בנים, כולם יוצאי "החלוץ" של סובאלק, מנציחים בזה את הביטוי לרצונם לבנות קבוצה בארץ־ישראל.

הניסיון לא הצליח, לצערנו הגדול ולצערן של יתר המשפחות, שבניהן מופיעים בתמונה זאת. כעבור זמן מה קיבלנו מכתב ובו בשורה שאחינו חיים נתקבל לבית־הספר לשוטרים של משטרת המנדט (המוסדות הציוניים תמכו בגיוס חלוצים למשטרה). כעבור זמן לא רב קיבלנו תמונה: השוטר חיים במדים מלאים של המשטרה דאז, חבוש ב"קולפאק" המפורסם אשר במרכזו סמלה של ממלכת בריטניה הגדולה. חיים עומד מתוח לפני המצלמה, זרועו הימנית שלופה ובכף ידו אקדח ארוך־קנה. בזאת הזרוע יצא חיים להגן על הישוב היהודי בארץ־ישראל מפני כל מתנכל ופורע פרעות... הרי הפיצוי על הצער הגדול של פירוק קבוצת "התאמצות".

הורי החלוצים היו נפגשים ומחליפים ידיעות והערכות מצב על הנשמע בארץ־ישראל, והם כולם כאילו קרובי־דם.

ויש שאבא היה שם את המכתב לכיס החזה של מעילו וצועד אתו לבית־התפילה שלו, חברה מדרש ושם, בין מנחה למעריב, היה קורא קטעים ומספר מתוכנו לסובבים.

לאט לאט נכנסה התופעה של מכתב מארץ־ישראל לשיגרה. כי רבו המכתבים, מפני שכל החלוצים יצאו את העיר ועלו לארץ־ישראל.

שמואל אברמסקי

משפט הגמנזיסטים

(זיכרונות ועיונים)

אין לפני תעודות וקטעי עתונים, שאוכל לצטט מהם. דברי אלה הם בהכרח רישומים אישיים, זיכרונות, שמכוח סגולתם הם סובייקטיביים, נשענים במידה כלשהי על נוסטאלגיה ועל התרפקות רומאנטית על העבר הרחוק. אולם משום התנאים המיוחדים של המעשה, שחשף בתחילת שנות השלושים צד ספציפי של אחדים מהנוער היהודי בסובאלק – אשתדל להעגין מאורע חולף זה ברקע הפוליטי־חברתי של הימים ההם.

א. האשמות ספציפיות וזחיחות דעת של נערים

אני מתכוון למשפט שנערך באביב 1932 נגד גימנזיסטים יהודים, שהואשמו בפעילות קומוניסטית ובהשתייכות למפלגה הקומוניסטית הפולנית (פ.פ.ק.). היינו כולנו יהודים. הפולני האחד שישב איתנו בבית־הסוהר – משפטו נערך, לכאורה, במיוחד, קודם לכן, או שלא נערך כלל. שניים מבינינו היו תלמידי הגימנסיה היהודית בסובאלק – אני וחברי בשם סחוס. אברהם גרברסקי נמנה עם תלמידי הגימנסיה הפולנית הממלכתית; בנימין מינץ – בוגר בית־הספר למסחר בעיר. הצעיר בינינו היה גליקסון, בן למשפחה בונדאית ותיקה. הפועל היחיד – קפלן, שהיה, לפי כתב־האישום, המארגן של החבורה.

כולנו הואשמנו בכך, שהשתייכנו למפלגה הקומוניסטית, שהיתה אי־לגאלית בפולין. במצורף להאשמות על שאיפה להוריד בכוח את המשטר הנבחר של פולין ולהקים במקומו דיקטטורה פרולטארית אלימה, הוסיפו לנו עוד האשמות ספציפיות: רצון והשתדלות לקרוע מפולין את גליציה (מערב־אוקראינה לפי המינוח הרוסי־סובייטי) ואת ביאלורוסיה המערבית ולספחן לברית־המועצות. ידעתי, שהקומוניסטים אמנם פעלו כדי לספח שטחים אלה לברית־המועצות (כפי, שבאמת, קרה בשנת 1939), אולם מלאכה זו השאירו, עקב תחכום פוליטי־תכססי, לאוקראינים ולביאלורוסים.

ככל שזכור לי לא טיפחה המפלגה הקומוניסטית הפולנית דרישות אלה, ועל כל פנים לא בפירסומיה המחתרתיים, ובוודאי לא בפירסומים לגאליים לכאורה; וזאת, בגלל מודעות לקו פוליטיקה ריאלית, בתנאי הלאומיות הגואה בריפובליקה הפולנית. אולם הפרקליט במשפט שלנו שם את הדגש דווקא על הסעיפים הללו. מחמת דחיפה אנטישמית אימאננטית ונאמנות מרושעת לשלטון, או בגלל בורות פוליטית, וכל כך, בהקבלה לשופטים, שתודעתם הפוליטית היתה, קלושה למדי.

כללו של דבר, משפט זה החל, כבר עם ניסוח כתב־האישום, כמשפט, שבחלקו לפחות נראה כאבסורדי. הנערים, שברובם

לא התמצאו כלל ברזיה של התעמולה הקומוניסטית, נמצאו נושאים עליהם תו בגידה במולדת הפולנית. אמנם, בגידה לאטנטית, בעטיה של פרוגרמה, אך בכל זאת הרמת יד של יהודונים צעירים – ז׳ידקים – נגד פולין. למען האמת, לא היה שום גילוי אנטישמי במשפט כשלעצמו, אך ההבלטה של התנכלות לשטחים פולניים ושל עצם עמידתם של נערים יהודים החשודים בקומוניזם, מול בית־דין פולני – עשויים היו לעורר מחשבות על בוגדנותם של היהודים. הכל, כיד ההכללה הסטריאוטיפית האופיינית לבריות בעתים כאלה. אלא שאנו היינו מתבדחים, ברוב חוצפתנו הילדותית ״הכל־יודעת״, לשמע ההאשמות בדבר קריעת שטחים מפולין; כאילו באמת איכפת לנו לז׳ידים, למי שייכות הטריטוריות הללו.

ובכל זאת, העיקה עלינו האשמה מוזרה זו. ככל שזכרוני אינו מטעה אותי, רובם של הנערים כלל לא ידעו שזה חלק מהפרוגרמה הסובייטית־קומוניסטית; חלק קיים, אך חבוי לעת מצוא. אך כולם היו משוכנעים, שהם למדו הכל. זחיחות דעתם של נערים, המתרפקים על עצמם! בלשון ימינו, הייתי אומר: ילדים ״ההולכים בגדול״.

ב. אנשי החבורה – נאיביות של הנערים ובורות של אנשי הבולשת

כיצד זה התחיל? איך היינו לקומוניסטים?

ככל שאני זוכר, עוד ב־1929, כשהייתי בחזקת קטין, התחלתי להתעניין בספרות מארקסיסטית. לראשונה – בספרות מארקסיסטית סתם, ואחר כך גם בספרות שמגדירים אותה כמארקסיסטית־לניניסטית. הייתי בולע ספרים, חוברות, עתונים, פמפלטים, מכל אשר בא לידי: בפולנית, בגרמנית, ביידיש. ספרות קומוניסטית בעברית לא הגיעה אלי. בעודי נער קראתי את הקאפיטל של מרקס, את כתבי אנגלס, את האקומולציה של הקאפיטל לרוזה לוקסנבורג (ספר שנחרת בזכרוני כקשה ביותר), ומובן את כתבי קאוטסקי, בבל, פלכאנוב ובוכארין. הרי ככלות הכל, מותר היה לקרוא את לנין וסטאלין, ובכל אופן בעניינים תיאורטיים. עוד לא הבנתי, שהמאבק בין צעירים ראדיקאליים מהאינטליגנציה לבין השלטון ובעיקר לבין המשטרה הפולנית היה רצוף אבסורדים, **שמקורם בנאיביות של הראשונים ובבורות של האחרונים.**

למה נדחפתי לספרות זו, כפי שנדחף לכך גם חברי י. סחוס? אינני יודע להשיב על כך בבירור. על כל פנים, לא בגלל עוני – היינו אמידים למדי; ולא בגלל מהפכנות מקצועית. אני בטוח, שבאמת לא רצינו, שתתחולל מהפכה בולשביקית בפולין. למרות גילנו הצעיר, ידענו על המצב בברית־המועצות, שהיתה מבודדת ואימתנית. אני חושב עכשיו, לאחר חמישים שנה ויותר, כי המניע העיקרי לכך, ובכל אופן אצלנו, היתה סקרנות של בני נוער, הכרוכים אחרי ספרים, התוהים על סדרי עולם והמצפים לשינויים; אפילו לשינויים הנראים כרחוקים – אולי יש בהם ממש!

ג. בעלי המלאכה שבינינו

כשאני מסתכל אחורה, רוחש אני כבוד מיוחד לפועלים ולבעלי המלאכה המעטים שבחוג. **אין זו התחסדות אינטלקטואלית שלאחר מעשה, אלא התבוננות ממרחק של יובל שנים ומעלה.** פעמים שאתה מבחין בדברים ממרחקי זמן, שלא חשבת עליהם בשעתם ושנים הרבה שלאחר מכן, **עד שבאחרית השנים מתגלה לך היבט אחר של העבר.** הפועלים שאני הכרתי היו מרשימים אותי בשלמותם הרגשית לגבי הסוציאליזם. אולם יותר מזה, אחדים מהם גישתם למאורעות בימים ההם היתה יותר ריאליסטית מאשר של הגימנאזיסטים. הם לא ציפו, שכבר בזמן הקרוב תפרוץ מהפכה בפולין, אלא הסתפקו בהישגים של מלחמת מעמדות יום־יומית. והיו כאלה שהשקפותיהם על עניינים בינלאומיים היתה בוגרת יותר מאשר התלהבותם של נערי שתי הגימנאסיות: היהודית והפולנית הממלכתית.

אחד מהם, קרסנופולסקי, שהיה מבוגר ממני בהרבה שנים, וכבר ישב שנים אחדות בבתי־סוהר, הוא, ולא בוגרי הגימנאסיה, משכני לחוגים קומוניסטיים. כיצד בא על עקבותי – אין אני יודע; אולם אני זוכר מיפגשים הרבה, שבהם היינו מבלים לאו דווקא בדיונים פוליטיים אקטואליים אלא בשיחות על ספרות סוציאליסטית, על מאיאקובסקי ופסטרנק ועל ספרות יידיש.

ד. החוג הקדם־מפלגתי

אינני יודע, כיצד התחלנו להתארגן. על כל פנים, מעולם לא אמרו לנו, בכל אופן לא לי ולחברי י. סחוס, שסופחנו למפלגה הקומוניסטית. נערים היינו. אני חושב אל נכון, שהיינו רק בפריפריה של המפלגה, מעין חוג לקריאה ולוויכוחים, וספק אם היו לנו התחבטויות. וככל שהיו לנו ספקות, השתדלנו לא לבטא אותם בפומבי. היינו בחוג אני וסחוס, וכן מורה בבית־הספר האידישאי של סובאלק – בחורה שלהוטה הייתה לחנך לסוציאליזם, אך ספרי מארקס ואנגלס נעולים היו בפניה. אולי השתתף בחוג עוד אחד ממכרינו. אנשי החוג היו נפגשים פעם או פעמיים בשבוע. חדר לא היה לנו, והיינו מטיילים ברחוב, ודנים בענייני דיומא. מפעם לפעם היה בא לחוג אחד הפועלים, קפלן, שלפי הסתכלותי היה כנראה מזכיר המפלגה בסובאלק. לפי הערכתי, לא היו במשך השנים במפלגה בסובאלק אלא עשרות אחדות של חברים – רובם המכריע יהודים. אני מעולם לא ראיתי שם פולני, להוציא בעל מלאכה פולני, שהכרתי בבית־הסוהר. מכל מקום, לא היתה להם השפעה של ממש בעיר.

בכלל לא היתה לחברים ולאוהדים, ככל שהכרתים, כל זיקה ליהדות או ליידיש ולידישקייט. לא היתה לכך סביבה נאותה, כמו בוואַרשה או בווילנה. לא היו קלובים פרולטאריים, ששם אפשר היה להפיץ דעות ולא איגודים מקצועיים יהודיים סוציאליסטיים, שבהם אפשר היה לפעול. הפעולה התרכזה בגימנאסיה ובבתי־ספר אחרים, אך ללא הדים ניכרים. בעצם, לא אנטי־יהודיות אלא א־יהודיות, לא־יהודיות.

אלא שהמיפגשים החלו להימאס עלינו, עלי ועל סחוס, ככל שהמשתתפים היו נחמדים וקרובים לנו. זנחנו לפרקים לימו־דים בגימנסיה, כדי לשקוע בספרי היסוד של המארקסיזם (שעדיין לא הבנו אותם כהלכה). והנה נמצאנו ממוללים שבלונות, על פי פרופאגאנדה עיתונאית, על דיקטטורה של הפרולטריון, על האוואנגארד וההמונים, על צדקת המפלגה הבולשביקית ועל ספרות מעמדית לוחמת. בימים ההם כבר החלו דמדומי התיאוריה של הסוציאל־פאשיזם. כלומר, הסוציאל־דמוקרטיה, לפי סיסמתו של סטאלין, נחשבה לש־וות ערך לפאשיזם עצמו, ואולי לגרועה ממנו. התוצאות ידועות.

ה. כיצד התנערתי מהכרוזים

התחלנו להתנער. שני מקרים שקרו לי, אפשר שיש בהם מופת למשבר שעבר בזמן ההוא על נערים ראדיקליים כמוני.

פעם, בחורף שנת 1930, בא אלי קפלן והודיע לי כי יש לו כרוזים מטעם המפלגה, ושהוא מטיל עלי להפיצם בעיר. שאלתי אותו – כפי שאני זוכר – בבהלה גדולה: הרי אני לא גוייסתי עדיין למפלגה? הוא השיב, שהופקד עלי לעשות זאת ושאני כבר ראוי לכך (כך, לערך, לפי זיכרוני). לאחר שעה קלה הביא לי חבילה של כרוזים. זה היה כרוז מופנה לאיכרים, שעורר אותם להתנגדות למשטר בשל מחירי התבואה הזולים ובשל המסים הכבדים. התחבטתי הרבה. הבטחתי לקפלן, שבערב אפזר את הכרוזים ברחובות בחסות החשיכה, אך חרדתי מאוד. לא היתה לי כל מוטיבאציה: לא חשבתי – חרף היותי נער צעיר – שהכרוז יעורר את האיכרים להתנגדות או לחרחור מהומות. המסים של האיכרים (ככל שהייתי קרוב להם, מפאת מוצאי מהעיירה הקטנה פשרושל) לא עמדו בראש דאגותי החברתיות־כלכליות. והעיקר, פחדתי מאוד, פן אכשל ואתפס לבית־כלא, ונמצאתי יושב מאחורי בריח על משימה לא־חשובה ולא מועילה.

כל העניין העלה בי צמרמורת: לצאת בלילה (ואם זיכרוני אינו מטעה אותי בליל חורף קר מאוד), להניח או לפזר כרוזים ברחובות הקיצוניים הפולניים. אין אני זוכר, אם קיננה בי גם חרדה, שלא לשים את הכרוזים ברחובות היהודיים כדי שלא לעורר רוגז כנגד היהודים. מכל מקום, דומה כי לא חשב על סכנה זו המפעיל שלי – קפלן. ואולי גם הוא רצה להיפטר מהכרוזים, ותו לא? קפלן היה, לפי ידיעתי, איש מפלגה ממושמע, אך **גם הוא בוודאי נתון היה בדוחק, מחמת עצם התפקיד, לחלק כרוזים לאיכרים שאינם בהישג־יד.**

הסיטואציה היתה מסוכסכת, ובימינו היו אומרים בלשון בנאלית מהלכת: סיטואציה קפקאית. אלא שזו היתה, לפי הגדרתי, סיטואציה קפקאית־יהודית: אנשי המפלגה (אולי בביאליסטוק או בוורשה) מפרסמים כרוז לאיכרים בבעיות ספציפיות שלהם; יהודים מעבירים אותם לסובאלק; פעיל (ואולי פונקציונר) יהודי מצווה על נער יהודי להפיצם רק בשטח עירוני; לנער אין כל זיקה לתוכן הכרוז, ואינו כלל חבר במפלגה; אך הנער מסכים למעשה, משום השתייכותו ל״חב־רה״, או עקב ביישנות נעורים; ואולי גם משום כפיפות שמדעת לאיש המפלגה הפעיל, המבוגר ממנו בחמש־עשרה שנים לערך. היעד – השטח העירוני של סובאלק, מפני שפשוט לא היו איכרים כלשהם בכפרים הסמוכים או הרחוקים, שהיו חברים או אוהדים למפלגה, שאפשר היה להטיל עליהם תפקיד זה. למען הדיוק יש לקבוע, כי בסביבות פיליפוב היה כפר בשם זוסנה, שחלק מיושביו היו בעלי דעות שמאליות־איכריות, שמאלה מאנשי וִיטוס, מנהיג האיכרים; אך לכלל קומוניזם ממש זה לא הגיע. הכל, או כמעט הכל, נעשה בידי יהודים או צריך היה להיעשות על ידם.

הגיע הלילה, כיצד למלא את התפקיד? היכן להתמקם? שום הוראות לא ניתנו לי. העיקר, להפיץ! אני זוכר, כי קומם אותי עצם הטלת התפקיד על נער כמוני שלא הוכן כלל לכך, אף לא הודרך כלל, כיצד לנהוג אם ייתפס.

לקחתי את החבילה, יצאתי החוצה, וטיבעתי אותה כהרף עין בבית־השימוש שבחצר (לא היה לנו ביוב בבית).

מאז הייתי משתמט לפגוש את קפלן; ודומה כי הוא לא שאל מעולם על ביצוע הפעולה.

ו. נאמתי בל״ג בעומר כבית״רי!

מקרה נוסף, מסובך יותר, העיב אף הוא, וביתר חומרה, על היחסים ביני לבין המפלגה; וליתר דיוק, ביני לבין קפלן. היה זה בל״ג בעומר, שנת 1930. מנהל הגימנסיה, ב. עפרון, ציווה על המורים העבריים להכין לתלמידים תכנית לחגיגת ל״ג בעומר, שתיערך בחצר הגימנאסיה. קפלן לא התמהמה להתק־קשר אתי (אולי גם עם אחרים), והציע לי לחלק באותו יום כרוזים או דברים בכתב נגד חגיגות ל״ג בעומר. היום, ממרחק, נראית לי הפנייה תמוהה ביותר. כנראה, שזו היתה יוזמה מקומית, לא בוגרת ביותר.

התנגדתי לכך; ונדמה לי, כי הנימוק שבפי היה: אין זה מאורע חשוב, ואין כדאי להגיב עליו. ומובן, שלבי היה נתון למאורע חגיגי זה על טהרת העברית, והייתי מצפה לו. יותר מכל אהבתי את שיעורי העברית בגימנסיה, בהבדל מסחוס ומתלמידים שמאליים אחרים במוסד זה. מילדותי הייתה לי העברית שפה שנייה, לאחר שפת האם – היידיש. וזאת, אעפ״י שהייתי מעורה בשפה הפולנית, בסיגנונה ובספרותה, עוד מזמן לימודי בבית־הספר העממי הפולני בפשרושל.

והנה, ימים אחדים לפני ל״ג בעומר, קרא לי המנהל, וביקש ממני שאגיד דברים בשם התלמידים בתכנית ל״ג בעומר. אני הייתי תלמיד כיתה ו׳ (מקבילה לכיתה י׳ אצלנו), וצריך הייתי לייצג גם את התלמידים המבוגרים ממני. התפקיד הוטל עלי בוודאי ביוזמת המורים לעברית. נראה, שנבחרתי לכך גם בשל שליטתי בעברית ובהיסטוריה של עם ישראל. אולם עכשיו, לאחר צפיה לאחור, אני משוכנע, כי המנהל, בנימין עפרון, היה מעוניין ביותר, שאני אגיד דברים לכבוד היום. וזאת, לא רק בגלל חיבתו אלי. נדמה לי, שאליו ולמורי הגימנסיה בכלל גונב שמץ דבר על השקפותי הפוליטיות; לפעמים היו רואים אותי בחברת אנשים, שהיו ידועים כשמאליים קיצוניים. הוא הרגיש את עצמו במיוחד אחראי להתנהגותי משום שהייתי רחוק

מבית הורי שבפשרושל; כעין פטרונות. לפיכך רצה לנסות אותי.

שמחתי להיענות להצעה. אולי משום שלהוט הייתי להופיע בעברית ולדבר על קדמוניות ישראל ועל ארץ־ישראל.

הייתי נתון, כפי שאומרים בלשון שיגרה, בין שני מגנטים. אינני זוכר כלל, מה אמרתי באותו מעמד. בוודאי דיברתי על תלמידי רבי עקיבא וגם על בר־כוכבא, וכנראה בהתלהבות יתרה. המורים והמנהל ברכו אותי. זו היתה הופעתי הראשונה בפני ציבור מאזינים בימי חיי. התרגשתי הרבה. וראה: החיים יש להם, לפעמים, גלגול עקיב ומופלא. לאחר שלושים שנה, לאור המימצאים על בר־כוכבא במדבר יהודה, הייתי הראשון שפירסם ספר בשם: בר־כוכבא נשיא ישראל.

ככל שאני מעלה בזכרוני, לא הרגשתי בלבי כל סתירה מציקה בין הופעתי הציונית בל"ג בעומר לבין השתייכותי לחוג מארכסיסטי. היום, כשאני מתבונן בערפילי נעורי, אני נוטה לקבוע, כי חייתי בשני עולמות: עולם היהדות והציונות ועולם הסוציאליזם השוויוני־הראדיקאלי. אולם ייתכן, שזו אפולוגיזאציה עצמית. אחת ברור לי, **שסובאלק היהודית, הליבראלית, שלא הייתה בה כיתתיות מפלגתית צרה, הייתה מעין רקע נוח, שיכלה לפרנס יצורי שעטנז פוליטיים כמוני.** בדרך אגב, אני סבור, שגם סחוס נקרע בין שני עולמות דומים אלה: מזה – פולניות שמרנית־אסימילאטורית, ומזה – סוציאליזם מעין קומוניסטי.

ז. איך הצדקתי את עצמי בציטאטה מלנין

ההופעה שלי לא היתה בחזקת הסוואה כלשהי. לא השתייכתי למפלגה, ולא חשתי כאילו אני איש מחתרת. לא היה מה להסוות, אם כי ידענו, שהספרות שאנו שוקדים עליה והסיסמאות הפלאקטיות שאנו משמיעים במיפגשים אינן על פי טהרת היתר הלגאלי של פולין הפילסודסקאית. צעירים היינו, והיינו מביעים דעותינו בלהט בכל מקום, וכמובן בעיקר בגימנסיה.

מעולם לא חשבנו על כך, כיצד לנהוג במקרה ונעמוד בפני חקירה משטרתית. למרבה הפלא, המבוגרים והבכירים במפל־גה, שפרשו עלינו את חסותם, לא דיברו אתנו מעולם בעניין זה ולא דאגו ללמד אותנו הלכות זהירות. וכשבא יום הדין, **נהגנו רובנו כטירונים מופתעים ותמהים.**

אולם קודם לכן, הערות אחדות על ההתרחשויות לאחר ל"ג בעומר. פעם פגש בי קפלן והזמין אותי לשיחה בקצווי העיר. כל פגישה אתו בגלוי עשויה הייתה להחשיד אותי, כי הוא ישב כבר שנים אחדות בבית הסוהר. במיפגש הביע לפני את תמהונו על נאומי בל"ג בעומר ועל השתמטותי להפיץ כרוז נגד המעמד החגיגי הזה. כמובן, טענתי שלא יכולתי אחרת, ושזה היה מעשה שחוק ילדותי, אך בלבי אני קוסמופו־ליט שמאלי (בימים ההם עוד לא היה המושג "קוסמופוליט" שם גנאי, המכוון ליהודים על פי התפיסה הסטאליניסטית). הוא התעקש ואמר: מוטב לשתוק, אך לא לנהל תעמולה ציונית בפומבי; אנה אנו באים, אם אנשינו יתחילו לנאום לטובת הציונות? אני טענתי שוב, כי לנין כבר כתב ב"איסק־רה" (עיתון הבולשביקים מלפני מלחמת העולם הראשונה), שבשעת הכרח מותר לבולשביק להופיע לטובת אידיאולוגיה ריאקציונית, אך לא לדבר דופי בסוציאליזם. מובן, שלנין לא כתב בדיוק כך, אך קפלן האמין לי.

שאלתי אותו מניין הוא יודע על הופעתי. הוא ענה, שעמד מאחורי הגדר ושמע, **שדיברתי כבית"רי גמור.** נראה שצדק. כשמדברים על בר־כובא ועל ביתר, נוקטים בלשון של בית"רי, ובעיקר בימי הנעורים. השיחה לא נשתמרה אצלי בכתב, אולם אני סבור, לפחות, שאין כאן הגזמות ובוודאי לא סילופים.

ח. התחלנו להתרחק מהמפלגה

עברו ימים, והחוג שלנו החל להתפורר. נשארנו: אני, סחוס וגרברסקי. נראה, שגרברסקי היה מרכז המפלגה בסובאלק בזמן ההוא, אך אינני בטוח בכך. צעירים מאתנו, כמעט ילדים, החלו להתעניין בקומוניזם בזמן ההוא, וקשה לי להעריך את מספרם; אך היו אלה מתי מעט. בזמן ההוא נצטרף לחבורת האוהדים הקטינים פודלאסקי, שלימים היה בפולין העממית לפרקליט הראשי של המדינה. אינני זוכר, שהצטיין בזמן ההוא בייחוד כלשהו: בבקיאות מובהקת במארקסיזם או בברק אינטלקטואלי, **אך הזמן והזימון הם הגוזרים על עתידותיהם של האנשים.**

גרברסקי היה נפגש אתי ועם סחוס במשך שנת 1931, ומטיף לנו, שלא לסטות מדרך המפלגה. אולם אנו התחלנו להרהר הרהורי כפירה. בייחוד מאסנו בטרור הגובר והולך בברית־המועצות, בקרע שבין הסוציאליסטים לקומוניסטים, ובעיקר בסיסמה השקרית והמזיקה של סוציאל־פאשיזם. אני סלדתי מהיחס לציונות, לעברית ולדת היהודית.

בשנת 1931 ראינו, שגרברסקי נוהג בנו, כאילו היינו חברי מפלגה. התחלנו לפשפש במעשינו: אולי באמת סופחנו למפל־גה בלא לדעת, חרף גילנו הצעיר. הסיבה לכך – לא מירמה חס וחלילה, אלא בטלנות והיסח־הדעת מצידנו. בשביל הבוגרים במפלגה היה כנראה חשוב לדווח לוועד המרכזי בוורשה, שיש להם גימנאזיסטים במפלגה. לא, הם לא הוליכו אותנו שולל. הם היו אנשים ישרים, אך קודם כל נאמנים למפלגה.

כיצד נסחפנו למפלגה, וכיצד החזקנו בה מעמד למרות זאת, שלאחרונה היינו מבקרים קשות את שיטותיה? האם, באמת, הסתרנו את דעותינו מפני המופקדים עלינו? אינני זוכר, ואולי גם אז לא ידעתי. הרי בענייני דת הייתי מודיע לקפלן, שאני נוהג ללכת לבית־הכנסת, כפי שנוהג אצלי בבית. הוא לא צחק לי ולא התריס כנגד זה, אך מעולם לא התווכחתי ברצינות אתו ועם גרברסקי בענייני המפלגה. הם לא ידעו, או לא רצו לדעת, שאני וסחוס הולכים ומתרחקים.

ט. הדקלראציה "למען דעת" – כנגד משטר הדיקטאטורה

בנובמבר 1931, לאחר החגים, נפל הפור. אני וסחוס החלטנו לא לשחק עוד במחבואים, ולהודיע על הסתלקותנו מהחבו־רה. היינו גימנאזיסטים תאבי גדלות ולהוטים לעשות רושם. לא היססנו הרבה, והעדפנו להודיע על עזיבתנו בדקלראציה

דעתנית, כתובה וחתומה; למען יידעו הכל, כי פרשנו מהחבורה או מהמפלגה.

הדקלראציה אינה לעיני, ואין אני יכול למצוא העתקים ממנה בספריות, שיש לי גישה אליהן. היא התפרסמה בזמן המשפט בעיתון מקומי בסובאלק, בעיתונים מרכזיים בוורשה וכן בעיתון "פאלקסשטימע" הבונדאי. גרברסקי סיפר לי לאחר שנים, בהיותו כבר בארץ, שבספרות הפוליטית שבפולין הדמוקראטית־העממית היו מגלגלים במשפט שלנו ובמאורעות הכרוכים בו, ושם הוא ראה העתק או העתקים של הדקלראציה.

הדקלראציה, כשמה כן היא, מלאה התחכמויות ופלאקאטריה, אך ספוגה גם – למיטב זכרוני – ידענות ובקיאות. סהדי במרומים, שאינני בא להתפאר, אך שנינו היינו צעירים, השקועים בקריאה לאין סוף בספרות מארקסיסטית, אפילו על חשבון הלימודים בגימנאסיה. ואני משער, שגם הבנו במקצת (לא הכל) את חומר הקריאה.

כתבנו שם, שאנו פורשים, כיוון שאנו דוגלים בסוציאליזם דמוקראטי ודוחים את הדיקטטורה של הפרולטריון שאינה אלא דיקטטורה של מפלגה אחת; שאין לבנו שלם עם המשטר הסטאליניסטי האימתני בברית־המועצות ועם השיטות של המשטרה החשאית הסובייטית; שאנו בעד שיתוף פעולה של סוציאליסטים וקומוניסטים נגד הבורגנות והימין הפוליטי (היטלר עוד לא הגיע לשלטון), שאנו בעד משטר סוציאליסטי חופשי ודמוקראטי.

נראה לי, שלא הזכרנו שם כלל את הבעייה היהודית. פשוט עשינו פשרה – סחוס הסכים אתי שלא נכתוב שום דבר נגד הציונות, ואני הסכמתי אתו, שלא נזכיר לחלוטין יהודים ויהדות. באופן זה, בלא שאתן דעתי על כך, נהגנו כפולנים חנפים. אני זוכר היטב שחתמנו את ההצהרה בסלוגאנים צעקניים, כפי הנוסח של הימים ההם בחוגי השמאל: תחי פולין החופשית הסוציאליסטית! יחי הסוציאליזם הדמוקראטי! יחי העם העובד!

כיצד נתפתיתי להיות סוציאליסט פולני – אינני יודע. אולם דבר אחד ברור: לא עלה על דעתי כלל, שאני אשאר בפולין ואלחם למען סוציאליזם פולני. אמת, חשתי כמיהה לארץ בה נולדתי ולנופיה, אך לא הייתה לי שום זיקה מיוחדת למדינה הפולנית. הלשון הפולנית ותרבותה – שעליה התחנכתי – לא היו לי קרובות יותר מלשון גרמניה ותרבותה ובוודאי לא מהלשון הלטינית ותרבותה. כזה הייתי: יהודי בעל נטיות אימאננטיות ציוניות, אך לא פולני. וכל כך חרף יחסי הקירבה שביני לבין פולנים בעיר הולדתי פשרושל.

בינינו היינו מדברים ביידיש. בכלל, בסובאלק דיברו הכל יידיש, להוציא מיעוט אליטיסטי. אך את ההצהרה כתבנו בפולנית, למען יידעו וישכילו!

י. החקירה במשטרה וההתעללות בקפלן

נחה דעתנו, השתחררנו מהמתיחות ומהדו־ערכיות שבהן היינו שרויים. הגשנו את הדקלראציה לגרברסקי. משונה ביותר: הוא התייחס אליה בזחיחות דעת, כאילו הייתה זאת משובת נעורים. אולי אפילו אמר: עוד תשובו! אך הוא לא העביר את הדקלראציה לאינסטנציה גבוהה יותר, וגנז אותה אצלו בחדר.

יום ה־11 בדצמבר 1931 היה יום חורפי קר. החדר היה מחומם והיה לנו נעים בכיתה. והנה נכנס המנהל באמצע השיעור בראש מורד, מצביע עלי ועל סחוס, וקורא לנו לבוא אתו. חששתי, שקרה משהו בבית אבא. הוא לא הרבה לשוחח, ומסר אותנו לידי שני אנשים, שנהגו בנו באדיבות יתר ובמין סלחנות כנה. אחד מהם אמר, כי הוא מבקש שנתלווה אליו, כדי לשאול אותנו שאלות אחדות. עד הרגע שישבנו קפואים בחדר קר שבבניין המשטרה לא ידענו במה העניין, אך חששנו לפרובוקאציה.

לא עבר זמן רב והחלה החקירה. בהתחלה – כל אחד לחוד, אחר כך – שנינו יחד. מלאכה קלה היתה להם לחוקרי המשטרה. לא הכחשנו דבר בכל הנוגע לעצמנו. הם קראו בפנינו את הדקלראציה, ואנו אישרנו בפה מלא, כי אנו ההוגים והכותבים. שום מכה, שום גערה, שום אזהרה – הכל התנהל כפי לשון המליצה – "על מי מנוחות". הם לחצו עלי לומר, שהשתייכתי למפלגה הקומוניסטית. הדקלראציה עצמה לא עניינה אותם הרבה. הם לא באו לזכות אותנו אלא להושיבנו בבית־הסוהר. טענתי, וכך טען גם סחוס, שהשתייכנו לחבורה קדם־קומוניסטית, אך התנערנו מזה. לבסוף, כדי להיפטר, הסכמנו אתם, שבעצם השתייכנו למפלגה בלא להיות מודעים לכך. חתמנו על מיסמך, שבו לא היה שום זכר ללשון הגבוהה הסוציאליסטית־דמוקראטית, שנקטנו בהצהרה.

אחר כך החלו לחקור אותנו על אחרים. גרברסקי היה הראשון, שגילה את זהותנו בפני שוטרי החרש, אך הוא התכוון לטובה. אדם ישר וחבר טוב היה גרברסקי המנוח. חשב, שתיכף ישחררו אותנו, ללא כל מעצור. הרי הטלנו דופי במשטר הסטאליניסטי. אך השוטרים לא היו מעוניינים באידיאולוגיה ולא הבינו אותה כלל. הם דחוקים היו לעצור קומוניסטים, ותו לא; ובעצם, עשו מלאכה גסה, לא מקצועית. מובן, שאנו סיפרנו על גרברסקי כל מה שידענו עליו, כגמול על מסירת זהותנו למשטרה. הוא קיבל את הדין, לא הכחיש דבר בקונפרונטציה בינינו; אולי אפילו תוך **חדוה מארטירית של רבולוציונר טירון**.

אנחנו היינו טירונים גמורים. לשמע ההתחכמות של שוטרי החרש, כי הם יודעים הכל, התחלתי ל"זמר" – וכה גם האחרים. לא, לא סיפרתי הכל על האחרים. אמרתי, כי קפלן היה מפעיל אותנו, אך הכל לשם לימוד וויכוח, כדי לעשותנו במרוצת הזמן לקומוניסטים. לא הזכרתי כרוזים או קשרים עם פעילים מחוץ לסובאלק. לגבי המורה מציש"א אמרתי, שהיא אינה מבינה כלום בסוציאליזם. ובכל זאת הם הוציאו ממני ומסחוס הודאה, כי יכול להיות, שכולנו היינו חברי המפלגה, וקפלן היה הראש והמזכיר. אלא שאמרתי, שאינני יודע, אם קפלן היה אל נכון פונקציונר מפלגתי בתשלום מלא ממוסקבה. לא זזתי מכך. באמת, לא ידעתי.

באמצע הלילה העירו אותי כדי לערוך קונפרונטציה ביני לבין קפלן, שהביאו אותו לסובאלק. קפלן עמד מולי, מדוכדך

ומוכה, ואני הודיתי, שזה האיש; וכך גם האחרים. השוטרים החלו לצעוק על קפלן ולאיים עליו בידיהם. הוא הכחיש, שהוא מכיר אותנו. הוא היה הקורבן של כל החבורה. אחד השוטרים התחכם והתחסד ופרץ בזעם: זונה שכמותך, אתה זללת תרנגולים, עוגות וכל טוב שסיפקה לך מוסקבה, על חשבון הנערים התמימים הללו, ששברת את הקריירה שלהם.

קפלן, האביון קשה היום – זולל וסובא! לא האמנתי בכך.

יא. החוקר הלמדן

מובן שהשוטרים הבטיחו לנו, שאחרי ליל נדודים זה נלך הביתה. אולם הם לא פקדו אותנו עוד והשתדלו להתחמק מאתנו.

ב־13 בדצמבר נקראנו אחד אחד לשופט־חוקר. הוא התייחס אלי באדיבות, אף בטוב לב ובשמץ של רחמים. הדקלראציה הייתה לפניו. הוא הבין אותה היטב. שאלה עיקרית שלו: מה טעם מסתבך גימנזיסט, שהקריירה שלו פתוחה לפניו, בעיסוקים של קומוניזם? מה עשית להורים שלך? אני השבתי לו, כאילו הייתה זו שיחת רעים, שהחוג שאליו השתייכתי הוא חוג למדני, שבו קראו את מארקס, אנגלס וקאוטסקי. הוא לא הרפה: למה חסר היה לך מארקס? לא יכולת לרוות את צמאונך הספרותי בציצרו, בהורציוס, בליביוס? אני זוכר היטב, הוא לא הזכיר סופרים פולניים. האם רצה להופיע בפני כאדם למדן בעל שאר רוח?

אני התרסתי בפניו, שעזבנו את החבורה, וכבר נפתחו לפנינו אופקים חדשים. הוא אמר לבסוף, שאמנם הדקלראציה היא אסמכתה לטענתי, אך על כך יחליט רק בית־המשפט, והוא ישתדל להביא את טיעוננו לפני הפרקליט. בעצם הוא היה האיש היחידי בין השופטים והפרקליט, שהבין בכלל, שההצהרה הזאת אינה אחיזת־עיניים, אלא וידוי פוליטי נאיבי של בחורים, המאמינים בקסם של מלים. בסובאלק היו מתלחשים, שהשופט התרשם מאוד מהאינטליגנציה הפוליטית של הנאשמים.

יב. הגנב האינטליגנטי

וכה נשלחתי באותו יום לבית־הסוהר. סובאלק היהודית נרעשה.

בבית־הסוהר ישבנו מלכתחילה בחדר אחד יחד עם אסירים פליליים. היו בו כ־30 אסירים. בדרך כלל, האסירים לא התנכלו לנו. הפליליים, אנשים קשוחים, גנבים, אנסים ורוצחים, אנחנו – גימנזיסטים מפונקים. הם היו תמהים עלינו, סקרנים לדעת, מי אנחנו ומה דחף אותנו ל"קומונה" כלשונם. רק כמה ליטאים, וביניהם גברתן אלים, היו מטרידים אותנו: מה, שיחקתם בקומונה? עכשיו תשלמו את המחיר. הם היו מציקים ופעמים דוחקים אותנו. היו בין הפולנים שנחלצו לעזרתנו.

קיבלנו ספרים מהספרייה – כמובן לא עיתונים וספרים פוליטיים או אקטואליים – והיינו קוראים בספרים מאובקים על תולדות יוון ורומי, או על נבכי הלשון הלטינית. הקריאה שלנו היתה מרגיזה את הפליליים, שראו בקריאתנו אות להתנשאות של אינטליגנטים.

בבית־הסוהר נחלץ לעזרתנו אסיר ותיק, מבוגר יחסית; גנב רצידיוויסט, המתפאר במקצועו ומתאר בשפה צבעונית את תעלולי המקצוע. היה האינטליגנט שבין האסירים, שר שירים מהפכניים ברוסית ובפולנית, כנראה עקב מגעיו עם אסירים פוליטיים בשכבר הימים; לא היה מביע שום דעות פוליטיות אקטואליות, אך נדחק אלינו לשמוע על הנעשה בעולם.

מעולם לא שמענו מפיו כל נימה אנטישמית, להוציא תוכניות שהעלה בפנינו, דרך שחוק, כיצד יבצע, לעתיד, גניבות אצל עשירי היהודים בעיר. היה מפטיר את דבריו, שלא נחשוש – אנחנו חברים שלו, ולעולם לא יבוא לגנוב אצל חברים. שתלטן היה ואימתני, אך רך לבב כלפינו, בזכותו היתה לנו רווחה כלשהי בחדר האסירים. הייתי אומר, שהוא הבין את טעמה של הדקלראציה שלנו יותר מאשר החוקרים ואנשי המשפט אשר סבבונו כדבורים בבית־הסוהר. הוא היה אומר, שאם נעמוד על דעתנו, יזכו אותנו מכל אשמה; אם לא כאן, כי אז בערכאות הגבוהות בווארשה.

יג. ליל חג המולד בבית־הסוהר

אינני יודע למה שמו אותנו לכתחילה בחדר האסירים הפליליים. הרי בבית־הסוהר היו חדרים מיוחדים לאסירים הפוליטיים, והיו להם כמה זכויות־יתר – בעניין ההיתר לקרי־את עיתונים, לשאילת ספרים, לקבלת אוכל מהחוץ, בשיחרור מהשתחוויות ומחוות של כפיפות לגבי קצין הסוהרים; וכן מנוסח הדיבור בעת המיפקדים בבוקר ובצהריים. השלטונות לא תמיד היו מקיימים את הזכויות. בהשפעת האסירים הוותיקים דרשנו, שיעבירו אותנו למדור של אסירים פוליט־יים. שלטונות הכלא התמהמהו למלא את הדרישה.

ובינתיים הגיע חג המולד. בערב ערכנו חגיגה בהשתתפות הסוהרים: אוכל של יום טוב, תפילות, שירים. מעטים מבינינו נמנעו מלאכול, פשוט היו רעבים; ומכל שכן, בליל ההולדת של משיחם. הסוהרים היו מגישים את האוכל והחברה החלו לשיר שירי בית, מזמנים עברו.

הליטאי החסון, האלים, ניצח על המשוררים, ואילץ אותנו הז'ידים להתלוות למקהלה. לא הסכמנו. הפולני האחד שבינינו פרץ אל המשוררים, כרגיל ובקיא, והחל להנעים שיר בהתלהבות ובצהלה. לא, זו לא היתה התחזות אלא שירה מעומק הלב. הגנב, ידיד הנפש שלנו, שעמד מן הצד, קרץ לנו בעיניו, כאילו היה אומר: "מה אתם אומרים לקומוניסט הזה, אהז?"

למחרת ליל חג המולד ניתן הצו. כולנו הועברנו למדור של אסירים פוליטיים. שם פגשנו בוותיקים, כולם יהודים, ואפילו כאלה שהועברו מבתי־סוהר אחרים.

יד. פיוטי ימים נוראים באחד בינואר

עכשיו הותר להביא לנו אוכל מן החוץ. אחרי ימים של רעבון היתה רווחה לחלק מאתנו. הוותיקים החלו להרביץ בנו כללי התנהגות של מהפכנים. רובם היו אוטודידקטים

אינטליגנטים, אך נוקשים ודבקים בהוראות המפלגה. אני, סחוס, מינץ, ואפילו גרברסקי הנלהב, היינו פתוחים יותר ונוטים לביקורת. פה למדתי לראשונה בחיי, מהי נאמנות טוטאלית למפלגה, בחינת ישות מקודשת. **רחשתי להם כבוד, אך גם התנגדות מוחלטת.** אני וסחוס השתדלנו להסביר להם, כי אנו מחוץ למפלגה, וכי חתמנו על הצהרה, שבה הבענו את דעותינו העצמאיות, אך הם ביטלו את ההצהרה שלנו כמעשה ילדות. הם היו אומרים: **פעם במפלגה, תמיד במפלגה.** אם עזבנו – נחזור שוב. לימים, כשקראתי את הודאותיהם של אנשי הצמרת במשפטי מוסקבה בכל הפשעים שבעולם, הבנתי, שהם עושים הכל למען המפלגה.

באחד בינואר 1932 היו שוב חגיגות בבית־הסוהר. היינו ארבעה בחדר: אני, סחוס, גרברסקי, מינץ. שמענו מרחוק קולות שירה ותפילה, כשאחד הסוהרים מנצח וזועק: Spiewać ״לשיר!״, נזכרתי בחג המולד. התעורר בי הרצון לשיר שירי תפילה משלנו. אמרתי לחברה: ״למה לא נשיר גם אנחנו, לגויים מותר ולנו אסור? האם בגלל זה שאנו יהודים?״ הם השיבו בדברי הבאי, כגון שאנחנו בעלי הכרה יותר ממנו.

לא שמעתי בקולם והתחלתי בניגונים של ימים נוראים. פיוטים הרבה זכרתי בעל פה או כמעט בעל פה. הייתי אמון על ניגוני חזנות מילדותי בפשרושל.

התחלתי לומר ולשיר, עד שהצטרפו אלי האחרים, וביניהם גם סחוס, שלא היה אמון כלל על תפילות. קולנו הלך וגבר. ובאותו יום – ראשון לימי השנה – נשמעו במסדרונות בית־הכלא תפילות ופיוטים של ימים נוראים. איש לא הפריע לנו, הסוהרים לא התערבו, והז׳ידים כמעט שהשתלטו על חגיגות האחד בינואר.

שעה ארוכה עמדו הקומוניסטים, והפורשים מהם, והיו פוצחים בפיוטים של ימים נוראים.

כיצד נסחפו החברים לשירה זו? בוודאי, המתיחות שאפפה אותנו בימים ההם באה לידי פורקן, אך גם השגב של התפילות ביום דין לכל באי עולם.

תפילות אלה של ימים נוראים באחד בינואר 1932 בבית־הסוהר בסובאלק, והשרים – קומוניסטים לכאורה, ספוגי תיאוריות – האין זו סצינה סוריאליסטית?

עם זאת סצינה רוויה המיית לב של צעירים מסוכסכים בדעתם.

טו. עורך־הדין מווילנה

שוחררנו בערבות.

כשבועיים לפני פסח, באפריל 1932, נפתח המשפט. הוא עורר כבר לכתחילה הדים בין תושבי סובאלק. היינו למפורסמים. כשהיינו מטיילים ביחד, נדמה היה לנו, שהכל מסתכלים בנו. לפעמים היו מתפרצים כנגדנו גימנזיסטים פולנים בקריאות לעג: ״בולשביקים״, במבטא רוסי: Bolszewiki – במלרע.

בכל הישיבות היה האולם מלא. הרבה סקרנים נדחקו לראות ולשמוע. היו לנו עורכי־דין, בעלי מקצוע, אולם הם לא היו מודעים לדקויות הפוליטיות שבמשפט זה. עלי הגן עורך־דין פולני־ ידוע, רודנסקי, שהתמכר לכל מיני ״טריקים״ בנאליים; וספק היה בי, אם בכלל הבין את הכתוב בדקלראציה. הוא רצה להפוך אותי לרומנטיקן, ששאף לעורר תשומת־לב של בנות ע״י גיבוריות. התנגדתי, וכנראה צדקתי, כיוון שלא היו מאמינים לי. יותר מדי נראיתי חולמני, כדי להיות דון ז׳ואן.

היה עוד עורך־דין יהודי מווילנה, סניגורו של קפלן, שהמפלגה הטילה עליו כנראה משימה זו. היה בקיא וחריף, בעל הכרה פוליטית, שהטביע רושמו על קהל הצופים. השופטים, הפרקליט ועוזריהם הבינו, כי לפניהם עורך־דין רציני, הבקיא בסעיפי החוק, וודאי מאוהדי המפלגה, והמעוניין חיונית, מעבר לשכר, להגן על הנאשם. חשוד היה בעיניהם. הוא התרכז רק בנקודה אחת: לא היו כל מימצאים ריאליים – כרוזים, מיסמכים, ספרות אסורה – כנגד שולחו. הדיבורים של הגימנזיסטים נתפסו לו כפטפוטים של בני נוער מתבגרים, המקלמסים בדקלראציות, ואסור לפיהם לגזור את דינו של החשוד־הנאשם. הוא לא הזיק לנו בכך, אלא שהשופטים לא התפעלו מטיעונים אלה.

טז. הנימה הפטריוטית של הקטיגור

הקטיגור התרכז בנאומו בפתיחת המשפט בשתי נקודות עיקריות, שהפרקליטות שמה עליהן את הדגש כבר בכתב־האישום: א) שאיפה להפיל בכוח את המשטר הקיים בפולין ולכונן דיקטטורה של הפרולטריון, שהיא דיקטטורה של המפלגה הקומוניסטית; ב) לקרוע, כאמור, מעל פולין את גליציה המזרחית ואת ביאלורוסיה המערבית ולספחן לברית־המועצות. קשה היה להאשים אותנו בכל אלה, אולם הקטיגור העלה לכתחילה תיזות אלו כדי לבצע אקרובטיקה משפטית, כנהוג במשפטים פוליטיים: נמצאו ראיות, שהשתייכנו למפלגה הקומוניסטית האסורה על פי החוק, הרי שעברנו עבירה. ולא רק זה, ודאי היינו מודעים לעקרונות המפלגה ולמזימותיה.

נימה זאת, שהציגה את הנאשמים כאנטי־פטריוטים, היה לה צליל מיוחד במעמד זה, שבו עמדו למשפט רק יהודים. למרבה ההדגש, קיטרג הקטיגור קשות על גרברסקי, שלמד בגימנסיה הפולנית הממלכתית. הוא אמר, בערך: המדינה העניקה לך השכלה, פתחה שערים בפניך, ואתה כפוי־טובה לה. ובכל זאת לא היתה, בנגלה, נימה אנטישמית במשפט זה, אף כי היו מצד הקטיגור התנפלויות גסות על קפלן וגרברסקי כשכירי מוסקבה; ולמיטב זיכרוני – שכירים ממש, ולא שכירים אידיאולוגיים.

אינני זוכר מה אמר הקטיגור עלינו – עלי ועל סחוס. אולם לא אסטה הרבה ממסירה אמינה אם אומר, שהוא תיאר אותנו כבחורים תועים שחטאו, ושעל פי חוק יש להענישם. אחת אזכור, הוא לא העריך את הדקלראציה כפריצת־דרך אצל בחורים, שפניהם לכיוון חדש; אך גם לא כמעשה מרמה. פשוט, הוא שמע מכלל ה״לא״ של ההצהרה את ה״הן״, שהיינו במפלגה, ועל כך מגיע לנו עונש. פורמאליסטיקה ותאווה להוכיח עבירה, כיאה לקטיגור. הייתה כאן גם צרות־מוחין ואי יכולת לחדור למשמעות הפוליטית של ההצהרה.

צרות אופקים כזאת היתה גם אצל עורכי הדין, ואולי גם אצל השופטים. אני נזכר בשופטים הללו, שהיו מרנינים אחרי־הם, שהם אנדקים (אוהדים של המפלגה הלאומית הדמוקרא־טית האנטישמית). התנהגו כלפי הגימנזיסטים שבתוכנו בנופך של הומאניות. המבט שלהם הביע מבוכה. גם להם היו מן הסתם ילדים גימנזיסטים.

יז. דברי הלל לנאום שלא נאמתי

אני וסחוס היינו במיצר, כבר בתחילת המשפט. הוותיקים דרשו מאתנו להכחיש את הדברים, שחתמנו עליהם בחקירת המשטרה ולהודיע, כי החתימה נכפתה עלינו באלימות. זו שיטה נקוטה, כרגיל, אצל נאשמים פוליטיים. אולם אצלנו לא היה מקום לכך, אך ה"וותיקים" עדיין קיוו שנחזור בנו בעת המשפט. שמחתי על שהייתה קיימת דקלראציה, כי בסתר לבי ידעתי, שלא אוכל להטיח בגלוי בפני השוטרים, שהם הכו אותי, שעה שלא נגעו בי, באופן פיסי, לרעה.

הסכמנו, שנודה, כי היינו שייכים לחוג מארקסיסטי־לניניסטי, שמעיקרו היה דיוני־רעיוני. קראנו ספרות מארקסיסטית והיינו מתווכחים שם על בעיות תיאורטיות, ובמקצת גם על ענייני דיומא (כאן "חיפינו" על האמת, כיוון שענייני דיומא היוו חלק חשוב בדיונים). לא ידענו, שהחוג היה מסונף למפלגה הקומוניסטית. על כל פנים, לא הוטלו עלינו שום פעילויות מפלגתיות. לא היתה לנו יד בחיבור כרוזים או בהפצתם, או בהפצה של חומר מחתרתי כלשהו. אלא שלב־סוף, לאחר לבטים, ניערנו עצמנו גם מהתיאוריה הלניניסטית, כפי שהדקלראציה מוכיחה. היה לי רושם, שעורכי הדין שלנו לא היו מודעים, באמת, לשיטה שנקטנו, ואנו נראינו בעיניהם כפלפלנים. בכל אופן, הם המשיכו לטעון לפני בית־המשפט, שהכל היה מעשה ילדות, כולל ההצהרה הבומבאסטית. ספק, אם הועילו לנו בהרבה.

בכל זאת, כבר ביום הראשון של המשפט נפרדו הדרכים, שלי ושל סחוס, לגבי האשמה לקרוע מעל פולין את שטחיה המזרחיים. סחוס נקט באופן הגנה פטריוטי־פולני. הוא טען, שהוא בעד שלמותה של פולין, שזו מולדתו, שהוא מצדד במפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פ.פ.ס.), ומעולם לא עלה על דעתו, שמפלגה סוציאליסטית כלשהי תבוא לגזול מפולין את אדמותיה. אני לא הייתי מימי פטריוט פולני. ראש לכל, הייתי יהודי. לא הזכרתי כלל, שאני סוציאליסט. אמרתי בפשטות, שכיהודי לא היה לי שום עניין לצדד באלה הרוצים למסור לאוקראינים את גליציה או חלקים אחרים של פולין המזרחית לסובייטים. שנינו הצהרנו, שמעולם לא קראנו – במקור – קווי יסוד כלשהם של פ.פ.ק., וממילא לא היינו מודעים לסעיף, שכנגדו יצאה חמתו של הקטיגור.

אלא שהמעמד היה דראמטי יותר. לאחר דברי הפרקליט ניתנה הרשות לנאשמים לומר דברים; לא רק להשיב לשאלה, אם הם מודים או כופרים באשמה, אלא גם להסביר את חפותם או את נסיבות עבריינותם. האחרים כפרו בהאשמות: פעילות במפלגה הקומוניסטית, חתירה נגד המדינה, גיוס קאדרים צעירים למפלגה. אינני זוכר, אם הם כפרו גם בעצם ההשתייכות למפלגה, שגם זו – אפילו פאסיבית – נחשבה לעבירה.

אני וסחוס הרחבנו את הדיבור. הסברנו את עניין הדקלרא־ציה: ניתוק כל קשר עם החוג, שקודם לכן היינו בו חברים והינתקות מהאידיאולוגיה, שפירנסה את הקומינטרן (האינטר־נציונל הקומוניסטי); לא סתם ריחוק מהפילוסופיה הקומוניס־טית אלא מהפוליטיקה של הקומינטרן. סחוס העלה, ובכנות, את רחשי לבו הפטריוטיים הפולניים ואת אהדתו לסוציאליזם הפולני. לא נשמעה מדבריו כל נימה של חנופה. אני הדגשתי, כי הניתוק שלי מהחוג התיאורטי הפרו־קומוניסטי או הקדם־קומוניסטי בא, ראש לכל, משום היותי יהודי, המעורב ביהדות – שהקומוניזם, אפילו בצביונו התיאורטי המופשט, מתכחש לה. דיברתי כשתי דקות לערך.

בערב ולמחרתו הייתי מוצף בברכות ובאיחולים ובלחיצות־יד ממכרים, מידידים ומיהודים סתם: שמענו על הנאום החריף והמרתק שלך, כל הכבוד. סופר לנו, כיצד השבת לקטיגור, וכיצד ערערת את כל טיעוניו!

שבועות היו הבריות מפריחים הדים ודברי שבח לנאומי בבית־המשפט; כרגיל בעיר פרובינציאלית. איש לא טרח כלל לבדוק מה אמת בשמועה. והאמת היתה, שלא נשאתי כלל נאום בבית־המשפט. נהגתי שם מינהג של מצטנע ומבוייש.

מכל מקום, לאחר המשפט הזה חדלתי להאמין בגדולות ונצורות, שמספרים על אנשים שמאחורי הפרגוד.

יח. הזיכוי המוחלט – בשבת "נחמו"

בשאר הימים נמשך המשפט כרגיל וללא חידושים. הכל על טהרת הלגאליסטיקה, ללא פריצה פוליטית או הומאניסטית, מעבר לנורמה. הובאו עדים: מטעם הפרקליטות – שוטרים וחוקרים; מטעם ההגנה – עדי אופי או מכרים ואפוטרופסים. מנהל הגימנסיה – בנימין עפרון – העיד לטובתנו בלב הומה, כיאה למורה הדואג לתלמידיו. הוא העלה למופת את התנהגו־תנו ואת האינטליגנציה שלנו. על שאלות הפרקליט בעניין נטיותינו הראדיקליות והתמכרותנו לחוג קומוניסטי – השיב, שלדעתו אלה מעשי ילדות של תועי דרך. אמרתי לסניגור, שישאל אותו בדבר הישגי בלימודי העברית והיהדות. הוא השיב, שאני מעולה בלימודים אלה, ודָבֵק בהם נפשית. הוא השתדל למעננו הרבה. אך ספק, אם השופטים היו בכלל מודעים לעניין העברית והספרות העברית, שהיו, דרך כלל, מחוץ לקונסנזוס הקומוניסטי בברית־המועצות. זאת, משום השקיעין הנוצריים הדתיים שבהם. אחת התלמידות מכיתתי, רפלין (החיה היום באמריקה ופועלת הרבה למען הציונות והתרבות העברית), אף היא העידה על הגינותנו ועל ריחוקנו ממעשי מרי. כולה אחוזת רעדה וחרדה לשלומנו. תלמידה מצוינת וחברה טובה.

תמו נאומי הקטיגור והסניגורים. עורך הדין שלי היה שיכור כלוט. עשה מאתנו חוכא ואטלולא, אך לא הזיק לנו הרבה. עורכי הדין האחרים – יהודים כפולנים – הופעתם היתה מנופחת וחסרת חיות, אפילו הרימו קולם דרך רטוריקה. במשפט זה לא היה מקום להתחכמויות משפטניות. רק

הסניגור של קפלן היה משכמו ומעלה מהם, כיוון שהיה מעורב רגשית בהווי של משפט זה כשל משפטים דומים.

גזר־הדין לא הפתיע אותנו: גליקסון הצעירון שוחרר; סחוס – 8 חודשי מאסר, אני – שנה אחת, מינץ – שנה אחת, גרברסקי – 4 שנים, קפלן – 6 שנים. הדקלראציה לא הושיעה לנו. הלגאליסטיקה הפורמאלית ניצחה. השתייכנו לחוג קומוניסטי, ולכאורה למפלגה קומוניסטית, לכן חוייבנו בדין; אפילו התחרטנו על כך. אילולא זאת היו פוסקים לנו גזרי־דין חמורים יותר. כך פסק הקטיגור, שבא לומר לנו את דברו, לאחר שנחרץ גזר־הדין – מחווה תמוהה ביותר. הוא הודיע לנו, שזהו פסק־דין לקולא, ושהוא מקווה, כי חרטתנו תהייה שלמה, ולא נשוב עוד לחוגים כאלה. אמרנו לו, שאנו נערער על פסק־הדין. הוא לא התנגד לכך, שנמשיך להיות חופשים בתנאי הערבות הקודמת.

אולם לא כך פסק בית־הדין העליון לערעורים שבוורשה. הורי ואמו של סחוס העמידו שם סניגורים מעולים, שהיו מנוסים בפרוצדורות של משפטים פוליטיים – ביניהם עו״ד ברנסון, מהידועים בפולין. סופר לי מפי קרוב בווארשה, שהיה ידיד של ברנסון, כי שופטי בית־המשפט העליון בחנו ברצינות את מהותה של הדקלראציה. הם החליטו, שהיא **מבטאת השקפה שקולה של בני־נוער, המעורבים פוליטית בהווית העולם.** עם זאת, השקפה כנה של צעירים נאיביים, הבאים לתקן עולם ומלואו, והאמונים, חרף גישתם העיונית, על סלוגאנים רווחים בעיתונות מפלגתית. הם גם קבעו, כי בעצם לא השתייכנו למפלגה הקומוניסטית אלא לחוג עיוני־פוליטי, שאנשי המפלגה נווטו אותו וחשבו לנצל אותו למטרותיהם לעתיד לבוא. באופן זה ביטל בית־המשפט העליון את הגישה הלגאליסטית הפורמאלית של בית־המשפט בסובאלק. שוחררנו מכל אשמה, וניתנה לנו רשות לחזור לגימנסיה.

ב־15 באוגוסט 1932, ממחרת לתשעה באב, התקיים הדיון בבית־הדין בווארשה. ביום שבת נחמו התבשרנו על הזכייה בדין. אינני זוכר, כאמור למעלה, את התאריך המדויק של המשפט בסובאלק – רק לערך: כשבועיים לפני פסח. אך תאריך השיחרור נחרת בלבי, אולי משום הזיקה לשבת נחמו.

יט. מעורבותו של ה״חפץ חיים״

לאחר שזכינו בדין סיפר לי אבא, כי בזמן מעצרי ביקר בראדין, אצל הרה״ג, גדול הדור המכונה ״חפץ חיים״ או בעל ה״חפץ חיים״ – ר׳ ישראל מאיר הכהן – זצ״ל, לקחת עצה ולבקש על נפשי.

ה״חפץ חיים״ אמר לו, כי הוא אינו עושה פלאים, אך יש לקוות לטובה, כיוון שהבחורים הנבוכים והתועים האלה אינם רשעים אלא חותרים להביא מרפא לנעלבים ולנחותים בעולמו של הקב״ה.

כ. צביון סובאלקאי לתופעת נעורים – החבילה נתפרדה

חזרנו לגימנסיה. לא עסקתי בפוליטיקה, אך הוספתי לעיין בעיתונים סוציאליסטיים וגם בפריודיקה התיאורטית המארקסיסטית. אלא שחביבים היו עלי במיוחד שיעורי הלימודים העבריים בגימנסיה, ומפרק לפרק הייתי לומד גמרא בהדרכת בן דודי ישעיהו ברמסון ז״ל, שאצלו גרתי. אהבתי ביותר את שיעורי הגמרא. סחוס החל בפעילות בסניף הסובאלקאי של ה־.P.P.S (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית), והיה משתקע בבעיות פוליטיות בעלות צביון פולני מובהק.

הוא ביקש להשתחרר מהלימודים העבריים בגימנסיה, והמנהל מילא את בקשתו. זה היה מקרה חריג, כיוון שסחוס היה רחוק מעברית ומיהדות, ואף זלזל בלימודים אלה; כאילו אלה מקצועות נחותי דרגה, שעוסקים בהם מבלי עולם. אני ניסיתי להשפיע עליו, שישוב ללימודים העבריים ולא הצלחתי. הקרע בינינו הלך והתרחב. תקיף הייתי בדעתי, שאין כלל להשוות את הספרות הפולנית לספרות הקלאסית העברית – הייתי מקנטר אותו ואומר, כי דווקא התרבות הפולנית היא הפרובינציאלית. פעמים הייתי מתרגש ושואל: היכן ישעיהו שלהם? היכן הרמב״ם שלהם? לבסוף ראיתי, שאלה דברי התנשאות בנאליים של משכילים עבריים. הרפיתי ממנו ופניתי לעיסוקי.

ההר גבה בינינו. הוא דבק בפולין ובתרבותה, ואני התחלתי לחשוב על עלייה.

לימים, כשלמד באוניברסיטה הצטרף סחוס לחוגים סוציאליסטיים־ראדיקליים, שאולי היתה להם זיקה כלשהי גם לשמאל הקומוניסטי. אלא שהבולשת הפולנית שמה עליו את עינה. בהיותי כבר בארץ שמעתי, שהוא חיפש מקלט בלטביה, אך בדרך נורה ונהרג, ובוודאי בהתערבות המשטרה החשאית הפולנית. אינטלקטואל אריסטוקרטי היה, בעל כשרונות נעלים, אך דרכו אבדה במבוך ההתבוללות בימים ההם.

החבילה נתפרדה. גרברסקי וקפלן וכן הוותיקים מהם – קרסנופולסקי ולנטשבסקי – שוחררו מבית־הכלא עם הכיבוש הסובייטי של סובאלק שארך ימים אחדים בלבד. הם לא הגיעו לכלל הנהגה או לכלל סיפוק פוליטי בברית־המועצות. גרברסקי שימש לאחר שיחרור פולין כמורה למתמטיקה, ולאחר שנת 1967 הגיע לארץ. הרבה היינו מגלגלים בזיכרונות עבר, אך ללא תכלית. הוא התאכזב מהמשטר בפולין, והעיד על עצמו, שכעת התחיל להבין את צדקתה של הציונות. לא האריך ימים, ונפטר בארץ לפני שנים אחדות.

לנטשבסקי, שהיה, באמת, ותיק ומנוסה ונאמן לקו המפלגה, ללא תהייות, אף הוא עזב את ברית־המועצות ואת פולין. הוא היגר לאורוגואי, שם הוא מוסיף, לפי השמועה, להיות פעיל כעיתונאי וכסופר בעיתונות היידיש השמאלית.

אחד, צעיר מאתנו, פודלסקי, זכה להגיע למרומי המעלה: קטיגור ראשי בפולין העממית־דמוקראטית בימי סטאלין. קטיגור יהודי, הגוזר על חיים ומוות של פולנים, השונאים יהודים וקומוניסטים! זו סצינה מטריפה את הדעת בתיאטרון אבסורדי, מלא גוויות. לאחר מות סטאלין נעלם פודלסקי ועקבותיו לא נודעו.

כך עלה להם ליהודים הסובאלקאים המעטים, שדבקו בקומוניזם בימי עלומיהם.

לאחר עלייתי לארץ לא הצטרפתי לשום מפלגה. כסטודנט הייתי ממייסדי אנטיפ"א בירושלים, איגוד אנטי־פאשיסטי ציוני. עמדתי בראש החוג העיוני של תא הסטודנטים, שמעיקרו נסב על חקר התנועה הנאצית והתפתחותה. בשנת 1938 פרשתי מכל פעילות ואפילו מכל מעורבות פוליטית. מאז התמכרתי למחקר בתחומי ההיסטוריה, ההיסטוריוסופיה והמקרא, וכן להוראה ולכתיבה לא פוליטית.

***

סובאלק היהודית היתה ברובה הגדול לאומית־ציונית. הנוער היה מעיקרו בבית"ר. אפשר להגיד ממרחק של יובל שנים, שנוער זה העניק שמחת חיים לעיר ושיווה לה סגולה ייחודית בין ערי פולין.

הקומוניזם היה שם תמיד בבחינת תופעה חריגה. אולם בראשית שנות השלושים היתה זו – לתקופה קצרה – תופעה חיותית, מורכבת, מעבר לבאנליות של סיסמאות נדושות; תופעה מסוכסכת אך עיונית, לשיעורין. וכל כך, גם בגין הצביון הגימנזיסטי, שדבק בה. הייתי אומר, צביון סובאלקאי־ליטוואקי מיוחד של נערים נאיביים, בהירי־עיניים – "מתקני עולם".

הרב י. זאווז'ניצקי, א.מ. זאווז'ניצקי־אמתי

בני הישיבה בסובאלק

עירנו סובאלק היתה מפורסמת בלומדיה ובתושביה המכובדים. התקיימו בה חברות ש"ס מאורגנות היטב, שלמדו ערב־ערב דף גמרא בצוותא, כולל אותה מסכת, כל חברה בבית הכנסת שלה. בתום כל שבע שנים חגגו כל החברות ביחד ברוב פאר בהנחייתו של רב העיר את ה"הדרן", הרי הוא סיומו הגדול של הש"ס. מאורע זה השפיע להאדרת כבוד התורה בקרב העם והנוער שבחלק הגדול למד בתלמוד תורה העירונית, ואחרי סיימם מוסד זה, השתלמו בישיבות הגדולות של ליטא.

כך נהוג היה במשך דורות, אולם ברצוננו כאן להזכיר את בני הישיבה הסובאלקאים מהתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

בשנת תרפ"א נתמנה לרב העיר הגאון רבי אהרון באקשט, שנחשב לאחד מגאוני הדור בתורה ומבעלי־המוסר. עם התמנותו לרב דמתא ייסד שם ישיבה בשם "קיבוץ". מקום לימודיה נקבע בקלויז "חברת מדרש", והרב בעצמו כיהן בה כראש הישיבה.

אולם בישיבתו למדו בעיקר צעירים מעיירות אחרות, לעומתם נסעו בני הישיבה הסובאלקאים ללמוד בישיבות אחרות, כמקובל, כדי שלא יוטרדו על־ידי בני ביתם. הסובאלקאים היו חוזרים הביתה רק ב"בין הזמנים" לחגי הפסח והסוכות. הם היו נועדים בקלויז "חברת תורה" בשיחות תורה ומוסר ובפילפולי סוגיות התלמוד כפי שכל אחד רכש בישיבתו.

בהזכרת הקלויז "חברת תורה", שהיינו מהמתפללים בו ושהיה פתוח מהבוקר עד מאוחר בלילה ללימוד גמרא משניות וגם לאמירת מזמורי תהלים, ברצוננו להביע דברי חסד של אמת למתפלליו וללומדיו.

ר' לוי יצחק גלבורד, ראש החברה והרבי של חברת ש"ס בקלויז במשך שנים רבות, עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

ר' יעקב אייזען היה לעתים ממלא מקומו של הרבי מש"ס. ר' שלמה מדלינסקי, שו"ב דסובלק, הצטרף בשנים האחרונות, ובילה שעות רבות בלימוד.

ולהזכיר מבין המתפללים החשובים האחרים בקלויז, נזכיר גם את ר' מנדיל באגאן, יהודי למדן בידיעה בש"ס ומפרשים, ר' משה קראווצ'ינסקי, זמן רב גבאי ראשון, בחברה ש"ס. ר' ישראל זאוואזניצקי, בעל קריאה ושליח ציבור. דודנו ר' צבי הירש בן הרב ר' אברהם משה אבאוויץ, לשעבר רב דעיר פשירושלי, שהיה עוסק בצרכי ציבור באמונה, לטובת ועד הישיבות קופת ר' מאיר בעל הנס "כולל סובאלק" בירושלים ועוד.

בנו ר' אברהם משה הקדיש הרבה מזמנו לצרכי בית הכנסת הגדיל את אוצר הספרים בו לשימוש בני הישיבה שהיו חוזרים הביתה בין הזמנים. בתקופה שבין שתי המלחמות, כשחלק מהנוער היהודי היה בסכנה להיסחף לרעיונות זרים ולהתרחק מהיהדות בכלל, התארגנו בני הישיבות לפעילות להחזירם למקורות של רוח ישראל סבא. ייסדו תנועת נוער "תפארת בחורים" ללימוד משניות, דינים, רעיונות בפרשיות השבוע היו מסדרים מסיבות עונג שבת עם זמירות־קודש שהביאו התעוררות הלב גם בקרב הצעירים שמחוץ לתנועה. רוב צעירי "תפארת בחורים" היו משכבות הפועלים והפקידים.

מוסד זה הוקם ביוזמתו של רב העיר רבי יוסף יוסלביץ. לאחר פטירתו פעל בהדרכת חתנו רבי דוד ליפשיץ, שליט"א.

אחד מפעילי "תפארת בחורים" היה הרב ר' אברהם עבר גראדאווסקי תלמיד ישיבת לומז'ה, מארגן ונואם מצוין. אחיו הבכור ר' חיים זלמן גראדאווסקי היה גם הוא ממייסדי "תפארת בחורים" ומעסקניו. הוא היה גם ממארגני המרד באושוויץ ונפל בקרב על קידוש השם. אחיו הצעיר, הרב משה גראדאווסקי, היה אף הוא מתלמידי ישיבת לומז'ה המצטיינים. שלושתם היו מניני הגאון המפורסם ר' אברהם עבר, רב

העיר לאזדיי פלך סובאלק, מחבר ספרים רבים.

בין המנהיגים הראשיים של "תפארת בחורים" נימנה גם הרב בצלאל גולדברג, חתנו של ר' משה שמואל אראנאווסקי, תלמיד ישיבת בית יוסף ביאליסטוק, למדן ונואם. כמו כן הרב ר' אהרון קאלטמאן, ראש ישיבת התלמוד תורה סובאלק.

לבסוף נזכיר את ר' יהודה צימרמן מהמנהיגים הראשיים בתפארת בחורים, למד בכולל הקיבוץ של הרב באקשט ואח"כ נתמנה לרב בילינייווא, וגם לר"מ בישיבת סובאלק.

הרב צימרמאן יסד חברת ש"ס בקלויז ארונזון וגם חברה בשם מחזיקי הדת, שמטרתה היתה לחזק בעיר את שמירת השבת ויסודות היהדות. בהיותו נואם בחסד, היה נושא נאומים נלהבים לפני מחזיקי הדת, במסיבות עונג שבת, כמו כן לפני הקהל בעיר בהזדמנויות שונות. מן הנכון לציין שרעיון סידור עונג שבת היה תופעה חדשה בעיר, עורר רוח חיים ועם רב נהר אליה.

מזכיר מחזיקי הדת היה אהרון (ארצ'יקל) פינקווסקי, טיפוס מקורי בנוער הדתי הסובאלקאי שקיבל השפעתו הרוחנית בחברה ש"ס של רבו, הרב צימרמן.

הרב דמתא רבי דוד ליפשיץ ייסד ישיבה בקלויז חברה מדרש שהתקיימה עד חורבן סובאלק, יצאו מתוכה הרבה בני תורה שהמשיכו את לימודם בישיבות הגדולות של פולין וליטא. בתור ר"מ כיהן הרב סקופסקי תלמיד ישיבת מיר, היה פליט מחמת המלחמה בקושידר ליטא, וכפי הידיעות שנתקבלו משם, נהרג על קידוש השם, יחד עם עוד פליטי סובאלק, הי"ד.

בני הישיבה היו פעילים גם בעזרה לספק אוכל כשר למאות החיילים היהודים שבמחנות הצבא בימי החגים. במשך הזמן סודר אוכל כשר קבוע יומי, לאלו החיילים שרצו רק במאכל כשר.

ככה רשמו בני הישיבה הסובאלקאים דף מפואר בהיסטוריה של יהודי סובאלק, שקדשו שם השם בחייהם ובמותם. ד' ינקום דמם.

תחיה מוסל

קדמוני בסובאלק

אני, שנולדתי בארץ־ישראל והכרתי רק בודדים מענפי האילן המשפחתי המסועף וכמעט שלא זכיתי לשמוע ולדעת פרטים על תולדותיה, מנסה היום להציל מן השכחה: אנשים, הוויי חיים, סיפורי משפחה, מכתבים, תמונות – ככל שיש לאל ידי, לאחר עשרות שנים שחלפו וסערות היסטוריות שהתחוללו.

סיפורה של משפחתי הוא סיפורה של משפחה יהודית ממוצעת במזרח־אירופה: סופה שברה מדי פעם ענפים ונשאה אותם לארבע רוחות השמיים – בנים נפרדו מהוריהם, אחים נפוצו על פני העולם וגבולות נמתחו ביניהם. ילדים נולדו בנכר ואינם זוכים להכיר את סבא–סבתא. לא אחת גם שפה משותפת אין עוד ביניהם.

בעבודת נמלים ממושכת והודות לבני משפחה מפוזרים בכל קצות תבל, שיחזרתי את תולדות משפחתי. מעט מן המעט מכל שצברתי אני מוסרת להלן.

ראשי המשפחה – גבריאל וגולדה־מירל ברומברג.

גבריאל וגולדה־מירל היו סבא וסבתא של אמי. יבורכו הפרענומעראנטן! מו"לים נהגו לפרסם רשימות של מזמיני ספרים, לא לצורך תיעוד היסטורי, אלא מסיבות מסחריות – תוך כדי גביית מקדמות הבטיחו לעצמם מראש קונים לספריהם ואיפשרו את הוצאתם לאור. ב"יזכור־בוך סובאלק" מופיעה רשימה כזאת. שם מצאתי את שמו של רב־סבי גבריאל ברומברג ולמדתי מתי, ללא ספק, היה כבר תושב סובאלקאי. הוא נזכר שם החל בשנת 1841. גבריאל ברומברג נשאר בזכרה של המשפחה הודות לתמונה שצולמה לפחות לפני מאה שנה ובתוספת מספר פרטים. הוא היה סוחר סיטונאי גדול, שהביא את סחורתו ממרחקים וניהל את מסחרו בהצלחה. עליו היו אומרים, מוסרת נינתו לוסיל קפלן: "כשקרונותיו חפזו, היו הדרכים נסדקות". נכדתו עטרה קפלן־זייק מספרת, כי היה מרבה לקרוא בספרי־קודש ולבית־הכנסת לא היה נוהג ללכת בדרך הקצרה, אלא בדרך עקיפין, כדי לזכות בשכר הליכה.

מתוך רשימת ה"פרענומעראנטן" אני למדה מה היה תחום התעניינותו הרוחנית: בשנת 1841 הזמין את הספר "תולדות הארץ" ליוסף שיינהק, וארשה; היה זה אחד מראשוני ספרי הטבע שיצאו לאור בעברית ומחברו, שחי בסובאלק לפחות מ־1840, כתב בו על פלאי יוצר בראשית. ב־1852 – את "נפש נקי" מאת הרב יוסף חבר וב־1854 את "ספר היחס לכתב האשורי" מאת יעקב בכרך, וארשה, אשר דן בקדמות הנקודות והטעמים.

הגימנסיה של עפרון

על הגימנסיה העברית בסובאלק מספרת אחת מבנות השבט, לוסיה (לאה), בתם של גולדה לבית ברומברג ושמואל פלטין, שסיימה את המוסד הזה:

"... הייתי תלמידה מצטיינת. לפני בחינות הבגרות נהג המנהל לצייד כל תלמיד בגלולת הרגעה... זכורים לי כל תלמידי הגימנסיה שלנו. למנהל עפרון הייתה דמות מוצקה כמו לאיכה; לבוש היה מעיל קצר. בנו דנק למד בכיתתנו. המנהל היה נוהג לפשוט על בית הקולנוע ולתפוש תלמידים שביקרו שם על־אף האיסור. אשת המנהל הייתה מורה

להיסטוריה, בעלת דעות קומוניסטיות. המורה לפולנית, סקו־בנה, שנישאה לצעיר מסובאלק, משה ריזנברג, באה מגליציה, משם באו אלינו רבים ממורי הגימנסיה. היא ביקרה פעם בארץ וערכה פגישה עם כל המחזור שלנו בחיפה. המורה ללאטינית, בלאט, היה גם עושה כל דבר בלאט. המורה למתימטיקה, פיזיקה וכימיה היה טאומן. כשהתלמידים חששו מן הניסויים במעבדה פן ייפגעו, נהג להרגיעם במלים: "אין דבר, העיקר שהמגבת לא תיקרע!" המורה לגרמנית, פאולה רוזנטל, גוייה שנישאה לרופא יהודי, קצין קבע בצבא הפולני. היא היתה יפהפיה, נסעה תמיד בכרכרה וכל התלמידים היו מאוהבים בה. היה עוד מורה ללאטינית, גבוה, רזה, פוזל קצת, שפירא; בשיעוריו פחדנו להעתיק זה מזה, כי קשה היה לדעת במי בדיוק הוא מסתכל. לימים נשא לאישה את אחת התלמידות, צילה זילברשטיין. שמוביץ' היה מורה לספרות עברית ולתנ"ך. לדרברג – מורה לעברית בכיתות הנמוכות. לפני שנים רבות פגשתיו בתל־אביב.

הגימנסיה העברית של עפרון זכורה לי לטובה: אפילו ריקודים סאלוניים למדנו בה – אצל מורה מיוחד למקצוע, אף הוא גליצאי, שמו היה גייגר־סקשיפקובסקי.

זליג סולובייצ'יק

השוק בסובאלק

עברנו לגור לסביבת השוק בהיותי בן 6 (בשנת 1925). גרתי שם עד שנת 1938, שנת עלייתי ארצה, ומשפחתי נשארה שם עד לגירוש כל היהודים מעירנו.

השוק – שטחו רבוע כ־250 מ' על 250 מ', מחולק לשניים. החלק השמאלי (במבט מביתנו) להולכי רגל, והחלק הימני לעגלות רתומות לסוסים.

את השוק חצתה שורה של ביתנים קטנים מעץ, אשר נפתחו בעזרת משטח פתיחה מיוחד, כלפי החלק של הולכי הרגל. גודל המיבנים, אשר היו מבודדים האחד מרעהו, היה כ־2 על 3 מטר וגובהם כ־2 מטר.

המיבנים האלו הפרידו בין חלקת הולכי הרגל והחלקה שבה חנו העגלות עם הסוסים. בדוכנים היו מוכרים צרכי מכולת, לחם, דברי חלב וכו'. בחזית של שוק העגלות היה מבנה עץ דו־קומתי, עם הרבה חנויות קטנות ולרוב לממכר דגים. על ידו במרחק קטן היה מבנה חד־קומתי של שירותים ציבוריים לנשים ולגברים. בתי־השימוש היו מסוג "מזרחי" (ללא אסלת ישיבה).

הבניינים סביב השוק היו חד ודו־קומתיים. כל הבניינים היו שייכים ליהודים ובקומת הקרקע היו חנויות (ביניהם גם החנות שלנו לחומרי בניין).

פעמיים בשבוע, בימים שלישי ושישי, היו "ימי השוק". איכרים עם עגלות רתומות לסוסים היו מגיעים השכם בבוקר לרחבת השוק ל"חפש" מקום חנייה. הרחובות מסביב לשוק היו עמוסות בעגלות ופקקי התנועה היו עצומים. עדיין לא הנהיגו אז רחובות חד־כיווניים שהיו יכולים לפתור הרבה מבעיות התנועה.

לאחר שהאיכרים התמקמו היו משחררים את הסוסים ושולחים אותם חזרה לכפרים. על העגלות הם בילו את כל זמנם, ואף ישנו בהן. בין האיכרים מוכרי התוצרת כמעט שלא היתה תחרות. את התוצרת שקלו במאזניים פרימיטיביים, המורכבים מ־2 צלחות שקילה הקשורות בחבלים למוט עץ.

נשי האיכרים היו מתמקמות בצד השמאלי של השוק (חלק הולכי הרגל) בישיבה מזרחית, ולפניהן תוצרת עצמית של דברי חלב (גבינות, חלב חמוץ וכו') ביצים וירקות. בימי השוק היה השטח קטן מכדי לאכלס את כל האנשים והצפיפות היתה עצומה. ממש קשה ביותר היה מעבר בין נשי האיכרים. יחסית, עלי לציין, בהשוואה לשווקים אצלנו, שרר שקט ואף אחד לא היה מכריז בקולי קולות על סחורתו או על המחיר.

מראה השוק היה צבעוני מאוד, הואיל ונשות האיכרים לבשו בגדי חג צבעוניים עם מטפחות צבעוניות על ראשיהן. בערך בצהריים היו האיכרים "משתחררים" וקופצים לאחת החנויות לממכר וודקה. מכירת הוודקה היתה בחזקת מונופול, שהוענק בעיקר לנכי מלחמה. אחת החנויות האלו היתה בביתנו. האיכר היה קונה ¼ עד ½ ליטר וודקה, והיה עומד בשער הבית, דופק בעזרת כף היד בתחתית הבקבוק והפקק היה מתעופף – והוא היה מחסל בלגימה אחת את כל תוכן הבקבוק. היו כמובן מקרים רבים שהאיכר לא הסתפק בבק־בוק אחד והיה חוזר פעם ופעמיים על הלגימות האלו; וסופו שהיה משתטח בפינה והיה "נרדם". במקרים קיצוניים המשט־רה היתה מטפלת בו בהעברתו למקום מוגן. אך על פי רוב היו נשות האיכרים מחפשות את בעליהן, אשר נמו את שנתם בשכרות באחד הרחובות הסמוכים.

אם ירד גשם ביום השוק, לא התקפלו האיכרים וכולם היו מתרטבים עד לשד עצמותיהם. לא זכור לי שהאיכרים השתמ־שו במטריות. הסוחרים מסביב היו מאושרים בימי השוק, היות והאיכרים – פרט לאלה שהיו משתכרים, היו מבצעים את כל קניותיהם בימים אלו. קניותיהם התמקדו בהספקה שוטפת לניהול הבית, או שקנו חומרים לבניית בית חדש או להרחבתו.

היחסים בין האיכרים והסוחרים היו מצוינים. לכל סוחר

היה חוג של קונים קבוע שלו. בכל אשר התרחש סביב כיכר השוק, לא זכור לי אף מקרה אחד של תופעות אנטישמיות. חלק מהסוחרים היו שוכרים בתים שלמים אצל האיכרים לעונת ה"דאצ'ה" לתקופת הקיץ למשך 2–3 חודשים.

ועתה כמה מילים על שוק הדגים – גם כאן כל הדוכנים היו של יהודים. בימי שישי, כשלסוחר הדגים היה דג בממדים גדולים במיוחד, שקשה היה למוכרו בצורה רגילה – היה הסוחר מוכר אותו "הגרלה/זכיה" בין כל סוחרי הסביבה. ההגרלה היתה הגונה, והתבצעה ע"י כך שסוחר הדגים היה מכניס פתקאות עם מיספרים לכובעו, ואדם נייטרלי היה מוציא את הפתק ע"פ המיספר שזכה בהגרלה. זכור לי שכמה פעמים "זכינו" אנו בדג כזה שאורכו היה מינימום 1 מטר.

פרט לימי השוק היתה הסביבה שקטה יחסית וכמעט ריקה מאדם. בתור ילדים היינו משחקים אחה"צ בכל השטח, במחבואים, או רוכבים על אופניים. כל שטח השוק וכל הרחובות מסביב היו מרוצפים באבנים בינוניות.

כשביקרתי בסובאלק אחרי 45 שנה (למלאת 40 שנה למרד גיטו ורשה) היו כל הרחובות מסביב מכוסים באספלט. כל שטח השוק נהפך לגן ציבורי יפה שנקרא ע"ש מריה קונופניצ־קה ובו פסל גדול של המשוררת. רוב הבתים מסביב לשוק נשארו כמו שהיו בזכרוני מלפני 45 שנה, ולא נבנה בו אפילו בית חדש אחד.

בית הכנסת המשוחזר בסייני
למעלה – מקום ארון הקודש
למטה – דלת הכניסה

י. השואה והגבורה

יעקב רוזנבוים, נרות נשמה, שמן על בד

יעקב רוזנבוים

שבעה שירים

תשובה

מִי אֲנִי? שָׁאֲלוּ.
טְבִיעוֹת אֶצְבְּעוֹתַי בַּפִּירָמִידוֹת,
עִקְבוֹתַי בַּמִּדְבָּר,
שָׁרָשַׁי עָמוֹק בְּתוֹךְ הַר הַבַּיִת,
תּוֹלְדוֹתַי בַּמְּגִלּוֹת הַגְּנוּזוֹת,
תּוֹרָתִי – אוֹר לְכָל הַגּוֹיִים.
זֶה אֲנִי!
וְאַתֶּם? "גֶּזַע מְיֻחָד".

***

זַעֲקַת נֶפֶשׁ עַם
בְּדוּמִיָּה
מוּל הָרְאִי בּוֹ מִשְׁתַּקְּפוֹת
שְׁנֵים־עָשָׂר מִילְיוֹן עֵינַיִם,
שְׁלוֹשִׁים מִילְיוֹן לִיטֶר דָּם,
יָם שֶׁל דָּם!
אֶנְקַת יִסּוּרִים בִּיצִיאַת נִשְׁמָתָם
מוּל שְׁתִיקַת הָאָדָם בְּתַרְבּוּתוֹ
רַק נֵר זִכָּרוֹן קָטָן מְהַבְהֵב מוּלִי
זֶה אֲשֶׁר נוֹתַר מֵהַבְּעֵרָה.

***

אִלּוּ אֶפְשָׁר הָיָה
לַהֲפֹךְ אֶת שְׂפַת הַכְּתִיבָה
לִשְׁתִיקָה,
הָיִיתִי מַנְצִיחַ אֶת עַמִּי־דוֹרִי
אֲשֶׁר רָאוּ, שָׁמְעוּ וְשָׁתְקוּ,
בְּדַף רֵיק בַּהִיסְטוֹרְיָה שֶׁל תְּקוּפָתֵנוּ.
כָּל תּוֹסֶפֶת שֶׁל מִלָּה אוֹ כֶּתֶם
תַּפְחִית מֵעָצְמַת הַשְּׁאָט.

צִפּוֹרָה לַשּׁוֹאָה

צִפּוֹרָה פּוֹלַחַת הָאֲוִיר
וְאֶת לִבִּי.
נְשָׁמוֹת בְּעַרְבּוּבְיָה
מְרַחֲפוֹת, עוֹלוֹת וְיוֹרְדוֹת.
רֹאשִׁי כָּבֵד מִנְּשׂוֹא,
לְבִרְכּוֹתַי הַכּוֹרְעוֹת בֶּרֶךְ,
מוּל גְּזַר־הַדִּין.
אֵיזוֹ מַנְגִּינָה,
אֶנְקַת לֵב־עַמִּי,
כְּשֶׁשַּׁרְבִיט הַנִּצּוּחַ בִּידֵי הַשָּׂטָן.

***

יָדַיִם מוּשָׁטוֹת לְמַעְלָה
בִּתְחִנַּת עֶזְרָה מֵהַשֵּׁם,
רָאשִׁים מֻרְכָּנִים לָאָרֶץ,
מוּכָנִים לְקַבֵּל אֶת הַדִּין.
מַחֲנֶה קָדוֹשׁ הוּא,
כָּל הַחֲטָאִים שֶׁל הֶעָבָר
נָמוֹגוּ כְּלֹא הָיוּ
כְּנֶגֶד תְּמוּנַת הַזְּוָעָה.
מִי שׁוֹפֵט נָשִׁים וִילָדִים
חַסְרֵי־יֶשַׁע?
אֵיזוֹ יַד שְׂטָנִית
מְרַסֶּקֶת רָאשֵׁי תִּינוֹקוֹת.
רִבּוֹן הָעוֹלָמִים:
אֶת גְּזַר דִּינְךָ גָּזַרְתָּ.
זַעֲזוּעַ אֲדָמָה אֶחָד
הָיָה מוֹצִיא לְפֹעַל אֶת הַדִּין.
לֹא נִזְקַקְתָּ לְתַחְבּוּלוֹת הַנָּאצִים,
לְחַיּוֹת צְמֵאוֹת הַדָּם,
לְעוֹבְדֵי אֱלִילִים וְשׂוֹרְפֵי תּוֹרָתְךָ,

אֲשֶׁר הָפְכוּ בֶּן־רֶגַע
אֶת סֵפֶר־הַתּוֹרָה וְקוֹרֵא־הַתּוֹרָה
לִגְוִיל אֵשׁ אֶחָד.

**

אֲנִי בּוֹרֵחַ,
אָבִי זוֹעֵק: לְאָן?!
וַאֲנִי מִתְרַחֵק,
וְקוֹל אָבִי מִתְרַחֵק,
וַאֲנִי רָץ וּבוֹרֵחַ.
לְאָן לְאָן, קוֹל הֵד,
וּבֶאֱמֶת לְאָן?
מִי דוֹחֵף אוֹתִי בְּגַבִּי
לָרוּץ קָדִימָה מַהֵר יוֹתֵר
וּלְפָנַי רָצִים אֲלָפִים
בַּכִּוּוּן הֶהָפוּךְ, לְאָן?
וְכָל הָעוֹלָם
כְּתַבְשִׁיל רוֹתֵחַ לַשָּׂטָן.
כְּשֶׁהַמָּוֶת מוּלִי,
לָרִאשׁוֹנָה חַשְׁתִּי בְּתַאֲוָה לַחַיִּים.
לִלְחֹם, לְהֵאָבֵק, לְהוֹכִיחַ, לִחְיוֹת.
וּלְסַפֵּר לָעוֹלָם הַמְּאֻבָּן.
לְאַחַר אַרְבָּעִים שָׁנָה עוֹדֶנִּי רָץ
וּפִסְלֵי הָאָדָם: "אָזְנַיִם לָהֶם וְלֹא יִשְׁמָעוּ".
וְקוֹל אָבִי חוֹזֵר: לְאָן?
עַל חֵטְא נַעַר לְלֹא מַחְשָׁבָה
פּוֹדֶה זָקֵן שְׁטָרוֹת
וּבְפִדְיוֹן הַשְּׁטָר הָאַחֲרוֹן
אָבִיו יְקַבְּלוֹ בְּחִיּוּךְ.

חֲלוֹם 1979

הַלַּיְלָה, אַחֲרֵי אַרְבָּעִים שָׁנָה,
אַךְ אֶעֱצֹם אֶת עֵינַי
וְאַמְשִׁיךְ לָרוּץ.
הַהַשְׁמָדָה מַתְחִילָה,
כָּל הַחַיּוֹת בָּרְחוּ מֵהַיַּעַר
וַאֲנִי רָץ אֵלָיו
לְהִסְתַּתֵּר.
גֶּרְמַנִּים בִּדְרָכַי,
אֲנִי פּוֹנֶה הַצִּדָּה וְרָץ
לְהִסְתַּתֵּר.
אֵשׁ וְעָשָׁן וְגֶרְמַנִּים
וְאֵלַי נִלְוִים יְלָדִים
לְאוֹתוֹ כִּוּוּן
לְהִסְתַּתֵּר.
אֲנִי מַסְתִּיר אֶת עֵינַי
מֵהַקָּהָל הַשָּׁלֵו בַּפְּתָחִים,
לֹא לְהַבְהִיל אוֹתָם חָלִילָה
כִּי יַצְבִּיעוּ עָלַי
וְאָז הַיַּעַר יֵהָפֵךְ לְמִזְבֵּחַ.
רִבּוֹן הָעוֹלָמִים,
אַרְבָּעִים שָׁנָה חָלְפוּ
וְדוֹר הַמִּדְבָּר חַיָּב לָמוּת,
אָז לָמָּה רָץ אֲנִי הַלַּיְלָה?

חנה נוימן־מייטקס

שלהי אוגוסט

חודש אוגוסט 1939 עמד בסימן דרישותיה של גרמניה מפולין להחזיר לה את דנציג ולתת לה מעבר אקסטריטוריאלי לפרוסיה המזרחית שיחצה את הפרוזדור הפולני. ברדיו הפולני התרברבו: "היטלר דורש את הפרוזדור, ניתן לו את הפרוזדור, אבל רק לצביעה".

בסובאלק, עיר־הספר ששכנה בין הגבול הגרמני מצפון־מערב ובין הגבול הליטאי מצפון־מזרח, מורגשים היו במיוחד אי־שקט ואוירה מלחמתית. האנשים היו רתוקים לרדיו. הו־איל ולא בכל בית היה המכשיר בימים ההם, נראו קבוצות אנשים צובאות בחוץ ליד חלונות, מהם בקעו החדשות. הפחד מפני המלחמה הקרבה ובאה גבר מיום ליום. היו גם אופטימיסטים בודדים שחשבו, כי מלחמה בין פולין וגרמניה לא תפרוץ.

והנה הגיע היום הגורלי והנורא שגם לאופטימיסטים לא היו עוד אשליות. ב־23 באוגוסט בשעה 9 בערב הודיע רדיו וארשה, שריבנטרופ, שר החוץ הגרמני ומולוטוב, שר החוץ הסובייטי, חתמו על הסכם אי־התקפה. עכשיו היה ברור לכל, כי מלחמה בין גרמניה ופולין היא בלתי־נמנעת.

כבר בלילה אור ליום 24 באוגוסט נשלחו צווי־גיוס לכל יוצאי הצבא ולחיל המילואים ובבוקר מצאו משכימי קום מודעות על גיוס כללי. גם בוגרי הקורס של הצלב האדום קיבלו הודעות להיות בכוננות.

הפחד מפני הבאות היה גדול. משפחות אמידות ארזו את סחורותיהן ועברו למרכז הארץ. האוירה בעיר היתה קודרת. צעירים כמעט שלא נראו כי גויסו. גויסו גם צעירים מתחת לגיל הצבא לעבודות הגנה. אנשים הסתובבו אובדי עצות, כמובן מדובר ביהודים. בכל זאת, למרות הפחד מפני הבאות נשארה רוב האוכלוסיה היהודית בעיר. אנשים לא היו מוכנים להפוך בן לילה לפליטים. התמונה הזאת היתה לפני עיניהם בראותם את גורל היהודים הפליטים מזבונשין שהגיעו גם לסובאלק. מצד שני אף אחד לא היה מסוגל לשער בנפשו את הגרמנים כחיות־טרף, שהרי זכרו אותם ממלחמת העולם הראשונה כאשר היו יותר אנושיים מהרוסים.

החלה ההמתנה. האנשים המשיכו להיות רתוקים לרדיו, שהשמיע האשמות הדדיות; הגרמנים האשימו את הפולנים בדיכוי האוכלוסיה הגרמנית החיה בשטח פולין והפולנים האשימו את הגרמנים בגיחות לתוך שטחם. בינתיים החלו האנשים להתכונן להגנה. גזרו סדינים לפסים צרים והדביקו על השמשות פן תישברנה בהפצצה, הכינו כעין מסכות נגד גזים: צמר־גפן ספוג בתמיסת סודה בין שתי פיסות בד כדי לשים על הפה ועל האף (לעג לרש).

ב־1 בספטמבר 1939 נפל הפור. רדיו וארשה הודיע כי גרמניה פלשה לפולין. היה זה ביום ששי, ערב שבת; שבת שחורה בין הרבה שבתות שחורות. מטוסים גרמניים חגו מעל העיר ונשמעו אזעקות מדי פעם בפעם. בעיר היתה האפלה מוחלטת. מדי פעם נשמעו קולות של אנשים המופקדים על ההגנה האוירית: "לכבות את האור".

ביום שבת, 2.9.1939 רוכזו כל המגויסים במגרש גדול מחוץ לעיר בהמשך לרחוב האחד־עשר בנובמבר – שם הרחוב על יום שיחרור פולין בשנת 1918. הדבר נודע בעיר וכל מי שהיו לו קרובים או מכרים בין המגויסים נהרו לשם כדי להיפגש ולהיפרד מיקיריהם. ואז הופצץ המקום. למרבה המזל לא היו נפגעים. ביום א׳ יצאו מתנדבים מתושבי העיר, נשים וגברים, באותו הכיוון לחפור שוחות להגנה.

שבוע שלם היתה העיר שרויה באפלה והאנשים רתוקים לרדיו. כבר ביום השלישי למלחמה הודיעו ברדיו שצרפת ואנגליה הכריזו מלחמה על גרמניה. היתה זו נחמה פורתא. על המצב בחזית לא הודיעו. אף כי סובאלק שכנה על הגבול הגרמני, שרר שקט – לא הפצצות ולא יריות. החזית היתה במערב. במוצאי שבת ב־9.9.1939 הוארה העיר, הודלקו הפ־נסים בכל הרחובות והוסרה האפלה. השלטון עזב את העיר והשאיר את האוכלוסיה לנפשה, כאילו נמסרה בידי הגרמנים. למרות החששות והפחד מפני האוכלוסיה הפולנית בעיר, לא נגע איש ביהודים. החיים נמשכו והחלו ההכנות ל"ימים הנוראים" ובעיקר לחג ראש השנה. בעיר הוקם ועד שקיבל על עצמו לדאוג לאוכלוסיה הענייה, לצרכי החג וגם לביגוד בחורף. הרבה משפחות עזבו את העיר ועברו למרכז הארץ למרות שתוצאות המלחמה היו כבר ידועות. פעיל מאוד בוועד היה ישראל שפירא, שהתמסר לאסוף בגדים לחורף. נאספו בגדים וכל מי שהיה יכול תרם יפה. מחסן הבגדים היה בבית היתומים. שם ארזו את הבגדים בחבילות וחילקו אותם למשפחות נצרכות, במיוחד למשפחות ברוכות ילדים. יש לציין, שהאנשים לא היו באים לקחת את הבגדים, אלא חבילות הבגדים הובאו אליהם הביתה.

ב־17 בספטמבר פלשו הרוסים לפולין מצד מזרח. למעשה חילקו ביניהם הרוסים והגרמנים את פולין והגבול ביניהם היה הבוג. בערב יום הכיפורים הגיעו לסובאלק שמועות על הפוג־רום שהיה ביהודים בגרודנו. הפולנים יחד עם החיילים הפו־לנים שחזרו או נמלטו מהמלחמה פרעו ביהודים שקיבלו בשמחה את הצבא האדום שנכנס לעיר. היו חששות שגם בסובאלק עלול לקרות אותו הדבר. ביום הכיפורים היו היהו־דים בבתי־הכנסת. התפילה לא היתה כמו בימים כתיקונם. פחד וצער ניבטו מעיני כל המתפללים. פתאום נפסקה התפי־לה בצהריים, ראשי הקהילה והרב בתוכם הודיעו שנפסקת התפילה (בימים ההם נמשכה התפילה ביום הכיפורים במשך כל היום בלי הפסקות) בכל בתי־הכנסת. על כל המתפללים לחזור לבתיהם ולהסתגר בבתים. הרמז היה מובן לכולם. כשיצאו האנשים מבתי־הכנסת נגלה לעיניהם חזיון נורא.

חיילי הצבא הפולני המובס חזרו מלוכלכים, עייפים, שבורים, רצוצים, חלקם יחפים. בעיניהם עצב וזעם. למרבה הצער לא היה אף חייל יהודי ביניהם. כל היהודים הלכו לבתיהם, הסתגרו בהם וחיכו בחרדה לבאות. הלילה עבר בלי הפרעות אבל ללא שינה.

בבוקר השכם נראו הרוסים הראשונים בעיר. לפי דבריהם הם הקדימו את בואם כדי להציל את היהודים מידי הפורעים. בהיוודע הדבר יצאו כל התושבים לרחובות. הרחוב הראשי בעיר, קושצושקו, המה מאנשים. כולם התרפקו על החיילים הרוסים שהסתובבו בעיר, כמעט שנשקו להם. בעיקר עשו רושם הטנקיסטים בכובעיהם. דבר כזה לא נראה בעיר בימי הפולנים.

ליהודים היתה "אורה ושמחה". הסוחרים שנשארו בעיר פתחו את חנויותיהם. כל סחורה שלא נמכרה או שלא יכלה להימכר עד כה – הרוסים קנו מכל הבא ליד, שילמו בכסף פולני שהיה להם לרוב. הכל היה בעיניהם סחורה, לא בחלו בשום דבר, אף כי טענו שאצלם יש הכל.

בשבת התקיימה בגן העיר אסיפת-עם גדולה. הופיעו נציגים מהצבא האדום. באסיפה זו שהשתתפו בה הרבה אנשים, יהודים ופולנים, נשא נאום פודלסקי, שהיה כנראה קומוניסט. בנאום שנשא בפולנית שיבח את הצבא האדום והוקיע את הצבא הפולני, באומרו: "בעת שהרוסים בנו טנקים, רקדו הקצינים הפולנים טנגו". מובן שהנאום הזה הגביר את שנאתה של האוכלוסיה הפולנית ליהודים שבלאו הכי גברה בתקופה האחרונה של השלטון הפולני. היחס של השלטון הפולני ליהודים התבטא בזמנו במשמרות ליד החנויות של היהודים, שמנעו מהפולנים לקנות אצל היהודים. סיסמתם היתה: Swój do swego po swoje.

לצערה הרב של האוכלוסיה היהודית בעיר לא ארכה השמחה בבואם של הרוסים זמן רב. כבר למחרת השבת נודע שקו הגבול בין הכוחות הרוסיים והכוחות הגרמניים נקבע 9 ק"מ דרומית מהעיר שצ'פקי (Szczepki) וכי הרוסים יעזבו בקרוב את העיר. הפולנים חגגו באומרם: "ילכו שלכם, יבואו שלנו" (Pójda wasi, przyjda nasi). הרוסים שנשאלו בעניין זה אימתו את הידיעות. הם עודדו את היהודים לעזוב את העיר ואמרו: "קשה יהיה לכם לחיות תחת שלטון הגרמנים". הם אפילו העמידו משאיות לרשות אלה שרצו לעזוב את העיר עם כל רכושם, והיו כאלה שניצלו את ההזדמנות למרות שרבים לא ידעו מה לעשות והסתובבו אובדי עצות. הרוסים הסיעו רק לכיוון אחד, עד אוגוסטוב. מי שרצה לחזור נתקל בסירוב ואפילו נאסר על הגבול על ידי הרוסים.

בודדים הצליחו להבריח את הגבול, לחזור לעיר ובפיהם סיפורים לגמרי לא מעודדים. הצפיפות באוגוסטוב כה גדולה שאין אפילו איפה להניח את הראש. הדבר הזה עוד הגביר את המבוכה אצל היהודים, אבל בכל זאת למי שהיו אמצעים או מקום ללכת – קרובי משפחה או מכרים – עזבו את העיר עם כל רכושם. הם לא נשארו באוגוסטוב אלא המשיכו משם מזרחה. יש לציין שהרבה סובאלקאים היו בסלונים, עיר קרובה מאוד לגבול הרוסי. את הגבול שהיה בין רוסיה ופולין הכבושה לא הרשו הרוסים לעבור. בסובאלק היו גם הרבה פליטים שבאו מן העיירות הסמוכות לגבול הגרמני. הם התמקמו בבתים העזובים או המשיכו לכיוון אוגוסטוב.

יום שמיני עצרת היה היום האחרון של שלטון הרוסים בעיר. גם באותו יום עוד היו יהודים שניצלו את הגבול הפתוח בדרום העיר ועזבו את העיר עם הרכוש שהיה להם. צפונית מסובאלק בכיוון קלווואריה הליטאית היה הגבול בין פולין וליטא. בזמן שהרוסים היו בעיר לא ניסו היהודים להגיע לליטא כי הגבול היה שמור הן על ידי הליטאים והן על ידי הרוסים.

בשמחת תורה מסר הצבא האדום את העיר לצבא הגרמני והגבול לכיוון אוגוסטוב נסגר. כבר בימים הראשונים לבואם הודיעו הגרמנים לוועד היהודים בעיר שסובאלק והסביבה תסופח לרייך הגרמני ועל כל היהודים לעזוב את העיר. בראש וראשונה דרשו מיפקד של כל היהודים בעיר. למרות העזיבות היה מספר היהודים שנפקדו על ידי פוקדים ובעיקר פוקדות יהודיים 7000 נפש. אחרי המיפקד דרשו הגרמנים את המפתחות של החנויות. מצב היהודים הורע מיום ליום. היו חטיפות לעבודות כפיה: ניקוי רחובות ובתי שימוש.

הגרמנים חזרו על דרישתם שהיהודים יעזבו את העיר, וכאשר נשאלו איך ולאן, הלא מסביב לעיר גבולות, היתה תשובתם: "קיים גבול ירוק" (Es gibt eine grüne Grenze). הם דרשו עוד מיפקד. במיפקד השני היה מספר הנפקדים קטן מבראשון אבל לא בהרבה. בסוף אמרו הגרמנים שכל יהודי העיר יעברו ל"גנרל גוברנמנט" כאשר תתוקן מסילת הברזל. המצב הוחמר מיום ליום. גם המאפיות היהודיות נסגרו או הוחרמו. בין היהודים החלו התרוצצויות ואז החלו לנסות להגיע לגבול הצפוני הליטאי.

בליטא התארגן ועד הצלה שבא בדברים עם השלטון למען לא לגרש את אלה שיצליחו להתגנב לליטא למרות השמירה על הגבול. צעירים מכל הזרמים התארגנו, שכבו על הגבולות בקור, בגשם ובשלג, כי זה היה חודש נובמבר, כדי לקבל את הפליטים ולהעבירם למקום מבטחים. השלטונות הליטאים הסכימו להרשות לפליטים לשהות בערים מסוימות: קלווואריה, מריאמפול ווילקובישקי. לערים האלה הועברו היהודים מהגבולות בחשאי. שם הם קיבלו רשיונות מגורין.

לשבח יהודי ליטא ייאמר שקיבלו את הפליטים בסבר פנים יפות. הפליטים שוכנו בבתים של יהודי הערים שהיו כבר מוכנים מראש. הכל היה מאורגן למופת. בכל עיר התארגן גם ועד מהפליטים שדאג לצרכיהם. בראש הוועד בווילקובישקי עמד ישראל שפירא שנזכר כבר בקשר לוועד ההצלה שהיה בסובאלק. הוא דאג מאוד לכל הפליטים, ואפילו שיכנע רבים שלא יתביישו לבוא וליהנות מהעזרה. ולמי שסירב היה אפילו מביא את העזרה הביתה. חולקו בגדים וגם כספים לאלה שלא גרו אצל משפחות.

בדצמבר 1939 הושלמה מסילת הברזל וכל היהודים שהיו עדיין בסובאלק נשלחו ללוקוב ולביאלה פודלאסקה. בודדים עוד הצליחו להימלט ברגע האחרון ולהגיע לגבול הליטאי. לווילקובישקי הגיעה משפחה אחת ובשורת איוב בפיה.

הסובאלקאים חיו בעיר על תקן של פליטים. לא יכלו לעבור לגור מעיר לעיר ולא לעבוד באופן רשמי, אבל בחשאי השיגו פה ושם עבודה כדי להתפרנס איך שהוא ובלבם פעמה התקוה שיעבור הזעם, המלחמה תיגמר ויוכלו לשוב לבתיהם. אשליות. ב־15.6.1940 נדרשה ליטא אולטימאטיבית לכונן ממשלה ידידותית לברית־המועצות ובו ביום השתלט הצבא האדום על הארץ. עם השתלטות ברית־המועצות על ליטא הוסרו ההגבלות על הפליטים. הם נדרשו לקבל את האזרחות הסובייטית וקיבלו כעין תעודות זהות. רשאים היו לעבור לגור לעיר אחרת, לעבוד בבתי־חרושת ובמשרדים וגם לנסוע לקובנה ללמוד.

בינתיים הצליחו הגולים בלוקוב ובביאלה פודלאסקה ליצור קשר עם בני משפחותיהם שהיו בליטא. החלה התכתבות בין הגולים ובין הפליטים, ההתכתבות התנהלה על גבי גלויות. אפשר היה לקרוא בהן בין השורות על מצבם הקשה בדיור ובתזונה. נעשה נסיון לשלוח להם חבילות מזון. בליטא עוד היה אז מכל טוב. כל החבילות שנשלחו נתקבלו בשלמותן.

היו גם שמועות שבני המשפחות יוכלו לפנות אל השלטונות בבקשה לאיחוד משפחות. נעשו כבר פעולות בכיוון זה, כדי להעביר את הגולים לליטא. לרוע המזל של כולם פרצה ב־22.6.1941 המלחמה הנוראה בין גרמניה וברית־המועצות. ליטא נכבשה כבר בימים הראשונים והקשר נותק.

כבר בשבועות הראשונים של המלחמה הושמדו כליל הקהילות היהודיות בכל ערי השדה בעזרת האוכלוסיה הליטאית העוינת שראתה לעצמה מצווה להיפרע מן היהודים "ששיעבדו את ליטא לסובייטים". אותו גורל פקד גם את הפליטים שחיו בתוך אותן הקהילות. ניצלו לפי שעה רק אלה שעברו לרגל עבודה או לימודים לקובנה.

אחרי השתלטות הגרמנים על ליטא, נצטוו ביולי 1941 כל יהודי קובנה אשר נשארו אחרי הרציחות בשבועות הראשונים של המלחמה לעבור לגיטו. גם המשפחות הבודדות מסובאלק עברו. מבין הסובאלקאים בגיטו ראויה לציון משפחת קברונסקי: משה־אהרן, רחל ובתם לאה. הם הצטיינו בעזרתם ובמסירותם ללא גבול לפליטי סובאלק. הצטופפו במעונם הדל כדי לפנות מקום לעוד מיטה לאלה שבאו אליהם ולא היה להם מקום אחר.

רחל קברונסקי לא היתה מחוייבת לצאת לעבודת כפייה בגלל גילה, לעומת זאת טרחה ללא לאות בבית כדי להכין יש מאין. למרות האמצעים הדלים היתה תמיד צלחת מרק חם מוכנה לכל אלה שבאו לביתה אחרי יום עבודת כפייה מפרכת בשדה־התעופה. זה היה מקום העבודה הגרוע והקשה ביותר. וכך זה נמשך עד יולי 1944.

ביולי 1944 חוסל הגיטו. כולם הובלו למקום איסוף בתוך הגיטו ומשם לתחנת הרכבת בה הוטענו בקרונות לבהמות והוסעו לשטוטהוף. שם הפרידו בין הנשים שנשארו בשטוטהוף ובין הגברים שהועברו לקירבת מחנה דאכאו. משטוטהוף נשלחו הנשים המסוגלות לעבודה למחנות העבודה. רחל קברונסקי ובתה נשארו בשטוטהוף ושם נספו. בודדות ממחנה העבודה נשארו בחיים.

חיים פינקלשטיין

ערב שואה

סובאלק, אוגוסט 1939.

האוירה היתה מתוחה; עננים ראשונים הופיעו בשמי פולין ובסובאלק עיר־הספר. ראשוני המגוייסים לצבא פולין החלו להגיע לעירנו כאשר גם היהודים הצעירים מסובאלק גוייסו ונשלחו למקומות שונים. המצב החמיר מיום ליום. עשירי העיר התחילו לעזוב אותה ובתחילת אוגוסט עבר בית המסחר לטקסטיל של מינץ־שפירא ללידה. החלה התרמה למאמץ המלחמתי ויהודי סובאלק נטלו בה חלק.

המלחמה היתה על סף ביתנו. הכפריים הגיעו העירה לקניית סחורות ומצרכים חיוניים, סוכר, מלח, נפט וכד'. החנויות עמדו שוממות אחרי מבול הקניות וחלקן אף נסגרו בגלל מחסור בסחורה וחוסר אפשרות להביאה העירה. הפולנים ניצלו את ההזדמנות להתריס ביהודים כי הם מחביאים מצרכים ומסרבים למכור אותם, היו התפרצויות והסתה מצד האוכלוסייה הפולנית ובכמה מהמקרים בזזו חנויות של יהודים. אנו, הנוער המתבגר שטרם התגייס לצבא, היינו מתגודדים ברחוב הראשי קושצ'ושקי, מתווכחים בינינו ומנתחים את המצב הפוליטי.

בסובאלק התארגן ועד לשעת חרום שמטרתו היתה לטפל בעניינים השוטפים של העיר. בין חברי הוועד היו מספר נציגים של יהדות סובאלק, כשהבולט ביניהם היה אובולסקי. אובולסקי, לוחם בלגיון של פילסודסקי, היה בעל אות "וירטוטי מיליטארי" ונשא אותו בגאווה. באמצעותו קיבלנו אינפורמציה חשובה.

המצב המדיני הלך והחמיר וסכנת המלחמה גברה. לא היה בית שבו לא גוייס אחד מבניו לצבא הפולני. ב־1 בספטמבר 1939 נודע לנו משידור ברדיו, שהמלחמה פרצה. בשעות הבוקר המוקדמות הגיעו מספר כפריים עם תוצרתם לשוק וכשנודע להם על פרוץ המלחמה, עזבו מיד את השוק וחזרו לכפריהם. הרכבת מווארשה לסובאלק לא הגיעה.

כל האינפורמציה התקבלה מהרדיו ששידר סיסמאות ואנו לא ידענו מה כוונתן. בינתיים נפוצו שמועות אודות 3 אוירונים

גרמניים שהפציצו את גדוד 41 ואת שדה התעופה. כמו כן יורט אוירון גרמני ולרחוב הראשי הביאה משטרת הגבולות את הטייס למפקדה, שהתמקמה ברחוב קושצ'ושקי מס' 66, משכנו של המועדון המסחרי היהודי. שמועות נוספות הגיעו שאנגליה וצרפת מתכוננות להגיש עזרה לפולין, אבל היו אלה שמועות שווא.

המשפחות התרכזו בתוך תוכן, אחד בביתו של השני, תחושת ה"יחד" גברה בתקופה ההיא. אנחנו עברנו לגור לדוד פינק. בינתיים גוייסו שלושת האחים פינק: שמעון, דוד ואב־רהם ונשלחו ליחידות מובחרות של צבא פולין. הבינוני בהם, דוד, הצטיין לאחר מכן בפלוגות הפרטיזנים באיזור ביאליס־טוק ונפל מספר ימים לפני השחרור.

ביום ג', 5 בספטמבר 1939, בשעות הבוקר המוקדמות החלה עזיבת הנוער המתבגר את העיר סובאלק בכיוון סייני לשם התגייסותם לצבא הפולני.

שרה נשמית

גירוש יהודי סובאלק

מדיניותה של גרמניה הנאצית הולידה סוג פליטים מיוחד: אנשים שגורשו על־ידי השלטונות הגרמנים אל שטחי ההפקר בגבול המדינה השכנה, בתואנה כי הם חסרי אזרחות גרמנית ועליהם לחזור למדינה שממנה היגרו הם או אבותיהם. המדי־נות השכנות, אשר אל גבולותיהן גורשו האנשים, לא הרשו את כניסתם וטענו, כי המגורשים ניתקו כבר מזמן את הקשרים עם ארץ מוצאם. כך נשארו אלפים ורבבות בחוץ, ברצועה הצרה של שטח־ההפקר שבין הגבולות, ב'קיינעמס לאנד' (ארץ שאינה שייכת לאיש), כפי שנתכנתה בפי היהודים.

המפורסם בין גירושים אלה הוא גירוש זבונשין, כאשר גירשו שלטונות גרמניה הנאצית ב־28 באוקטובר 1938 לעבר הגבול הפולני, מול העיירה זבונשין, 17 אלף יהודים שמוצאם מפולין, בהם צעירים רבים שכבר נולדו בגרמניה.

ריכוזי פליטים כאלה, אם כי קטנים יותר, אנו מוצאים ב־1938 גם בשטחי־ההפקר לאורך גבול גרמניה ואוסטריה. לפי הידיעות שזרמו לארגוני העזרה היהודים היה מצבם של המגורשים טראגי ביותר. בראשית 1939 נמצאו פליטים כאלה ב־12 נקודות ריכוז בשדות, תחת כיפת השמים, או במבני משק שונים, באסמים ובגרנות, ללא כסות חמה לבשרם, ללא מזון ועזרה רפואית, כשהם מתמוטטים גם מבחינה נפשית. בין המגורשים היה אחוז ניכר של נשים, זקנים וילדים קטנים. עם נפילתה של פולין, הלך וגדל מספרם.

ריכוז פליטים נוסף יצרו הנאצים בחודש אוקטובר 1939, כאשר גירשו לעבר הגבול אלפי יהודים מהעיר סובאלק ומן האיזור הסמוך לה, בגבול בין ליטא ופולין הכבושה בידי הגרמנים. הגרמנים שדדו מהם הכל והשאירום בשדה הפתוח. הם אסרו על המגורשים לחצות את הגבול ולחזור לבתיהם שבשטח הכיבוש הגרמני.

בעיה דומה נוצרה בנובמבר 1939, כאשר שלושת אלפי פליטים יהודים וכמה עשרות פולנים התרכזו בשטח־ההפקר שליד העיירה יאשון (Jasiūnai). שלטונות ליטא הביאו אותם לגבול, תוך הבטחה כי הגבול הסובייטי ייפתח לפניהם. אולם הסובייטים לא הרשו את כניסתם, ואילו הליטאים סירבו לקבלם חזרה.

לגירוש יהודי סובאלק ולפעולות שנעשו על־ידי יהודי ליטא למען הפליטים, נקדיש את מאמרנו.

העיר סובאלק, בירת המחוז, מנתה עם כניסת הגרמנים, 6,000 יהודים. קהילת סובאלק נתברכה בשכבה רחבה, יחסית, של אינטליגנציה יהודית. באזור סובאלק־סייני היו שמונה קהילות יהודיות נוספות, שיהודיהן גורשו, אשר בעת הכיבוש הגרמני מנו כ־2,300 יהודים.

גורלו המדיני של אזור סובאלק הוכרע במשא־ומתן בין שתי המעצמות על החזרת וילנה, בירתה ההיסטורית של ליטא, למכורתה. שתי המדינות ביקשו להופיע כידידותיה של ליטא, המעניקות לה במתנה את וילנה, ולזכות בכך ברווח פוליטי או ביתרון טריטוריאלי־אסטרטגי. ברית־המועצות רצתה בבסיסים צבאיים בליטא, ואילו גרמניה ביקשה לספח שלושה מחוזות ליטאים שגבלו עם פרוסיה המזרחית. ייתכן שגם תיכננה למסור את סובאלק לליטאים.

השמועות על מסירת סובאלק וסביבתה לליטא הילכו גם בין יהודי האיזור; אך כעבור חמישה ימים, ב־10 באוקטובר, נחתם חוזה ידידות בין ברית־המועצות לליטא: הרוסים קיבלו את הבסיסים הצבאיים, ליטא קיבלה את וילנה ואילו הגרמנים לא לחצו על קבלת המחוזות הליטאיים. תוכניותיהם השתנו בינתיים. אזור סובאלק נשאר בידיהם ויהודיו גורשו.

גירוש יהודי סובאלק, סייני וויז'אן

הגרמנים הגיעו לאזור סובאלק בראשית אוקטובר 1939, לאחר צאת הסובייטים, בהתאם להסכם בין ברית המועצות וגרמניה הנאצית מה־28 בספטמבר. מיד החלו ברדיפות, בשוד הרכוש היהודי ובגירושים. היו מודיעים ליהודים, כי עליהם להסתלק מהמקום בזמן קצוב, תוך שעות ספורות, ולא – יירו. יש שכוחות משטרה וצבא גרמנים היו מרכזים את יהודי העיירה, מובילים אותם לעבר הגבול ומשאירים בשדה פתוח

ללא מזון ועזרה כלשהי, תוך איום שכל המנסה לחזור – יומת.

הגירוש מהעיר סובאלק נמשך זמן רב יותר מאשר הגירושים מעיירות האזור. הגרמנים נכנסו לעיר באחרון לסוכות, שחל ב־6 באוקטובר 1939, והחלו, כמנהגם, בשוד הרכוש היהודי ובציד יהודים לעבודת כפייה. את בית־הכנסת הגדול של הקהילה הפכו למחסן וריכזו בו את הביזה, שנועדה למשלוח לגרמניה.

מדוע לא נמלטו יהודי סובאלק עם הצבא הסובייטי הנסוג? אנשי סובאלק סיפרו, כי המפקדים הצבאיים הסובייטיים כינסו בא' דחול־המועד סוכות את היהודים בגן העירוני והבטיחו להם, כי סובאלק תישאר בשלטון סובייטי; גם כשהחלו השלטונות לעזוב את העיר, עדיין יעצו אנשי הרשות ליהודים להישאר וטענו, כי הצבא האדום ישוב בקרוב.

ב־21 באוקטובר הוזמן רב העיר, הרב דוד ליפשיץ, למפקדה הגרמנית ושם נאמר לו, כי על כל יהודי סובאלק לעזוב את העיר תוך שלושה ימים. הבהלה היתה רבה. רבים ביקשו להימלט לשטחים שבידי הסובייטים, ואחרים ניסו להסתנן לליטא. מהם נתפסו ונאסרו, מהם נספו בדרך או טבעו באגם אוגוסטוב. היהודים שיגרו משלחת אל המפקד הגרמני בטענה, כי אין ליהודים לאן ללכת, אך המפקד הגרמני נתן בקולו עליהם, כי מצידו הם 'יכולים להסתלק אפילו למארס ובלבד שייעלמו, כי יהיה גרוע יותר'. לאחר הפצרות רבות השיגו נציגי הקהילה את דחיית הגזירה ל־14 יום וכן רשות לשגר משלחות לגבול הסובייטי ולגבול ליטא.

המשלחת שיצאה לגבול הסובייטי הורשתה לחצותו ונתקבלה על־ידי מפקדי הצבא המקומיים. השליחים ביקשו לפתוח את הגבול בפני הפליטים לשעות אחדות. התשובה היתה שללא רשות ממוסקבה אינם רשאים לעשות זאת. קציני המשמר הסובייטי קיבלו מידי המשלחת בקשה בכתב לממשלה במוסקבה והבטיחו לתת תשובה, אבל התשובה המיוחלת לא הגיעה. לאחר שחלף שבוע שלחו בידי האיכרים, יושבי הכפרים בגבול, מכתבים לרבני העיירות הסמוכות בליטא בבקשת עזרה.

ברוב יאושם עשו יהודי סובאלק נסיון יוצא דופן, המעיד על תמימותם הגדולה ועל אי־הבנתם את המצב לאשורו: הם ביקשו רשות לשגר משלחת לקניגסברג, כדי לבקש את עזרתם של יהודי המקום. הרשות לא ניתנה. הסובאלקאים ניצלו את ההזדמנות שרכוש יהודי מוחרם עמד להישלח לגרמניה, שיחדו בכסף רב פקיד גסטאפו ואת ראש העיר החדש, הגרמני, והשיגו מהם אישור ששליח פולני יתלווה מטעמם למשלוח, כדי להביא את מתנותיהם של הפקידים הגרמנים המשרתים בסובאלק לבני משפחותיהם בברלין.

על השליח הוטל להיפגש עם נציגי קהילת ברלין ולהניעם להשתדל אצל הרשויות, שיינתן ליהודי סובאלק להגר לתוך הרייך. האיש חזר וסיפר, כי נציגי קהילת ברלין פחדו להיפגש אתו, וכי הם עצמם חיים באווירת טירור מתמיד. הידיעות שהביא השליח על מצבם של יהודי ברלין השרו דכאון. בדרכו עבר השליח את העיירה ראצק ונוכח לדעת כי גם יהודיה נמצאים כבר בתהליך של גירוש.

בינתיים הוסיפו לצוד יהודים בסובאלק לעבודת כפייה, ללא הבדל גיל ומין. זקנים נשלחו לעבודת פרך והוכו למוות. מנוסת הבהלה לעבר הגבול הסובייטי והליטאי התחדשה. שוטרי הגבול הליטאים נהגו עם הפליטים באכזריות רבה. הם היכו מכות רצח כל מי שנפל בידיהם, שדדו מהם כל מה שהיה אתם, והחזירום מוכים ופצועים לצד הגרמני. בין המוכים היתה גם חותנתו הישישה של הרב ליפשיץ ואשתו, שהרב שלחן לגבול. הליטאים פתחו באש על הפליטים, תינוקה של הרבנית נורה בזרועותיה. עם גופת הילד המת בזרועותיה חזרה הרבנית לסובאלק, שם נשאר הרב.

יהודי סייני, שמנו אז 573 נפש, בהם זקנים, חולים וטף, גורשו כולם מבתיהם לאזור הגבול הליטאי ב־26 באוקטובר והושארו שם בקור החורף תחת כיפת השמים, ללא מזון וללא אפשרות לחמם את גופם הקופא. לאיכרים מכפרי הסביבה ניתנה פקודה שלא להכניס יהודים לבתיהם, שאם לא כן יעלו באש את ביתם ואת משקם. יהודי ויז'אן גורשו למחרת, ב־27 באוקטובר.

בשבת, ה־28 בחודש, למחרת גירושם של יהודי ויז'אן, קיבל רבה של סובאלק פתק מידי איכר ובו הידיעה כי כל יהודי סייני, על זקניהם וטפם, נמצאים כבר זה היום השלישי בשדה, מהלך חמישה קילומטרים מהגבול הליטאי, והם סובלים קור ורעב. יש ביניהם חולים ואשה אחת כבר נפטרה. הם מבקשים עזרה מיהודי סובאלק.

אנשים מקהילת סובאלק, שנמצאה אז בעצמה במצוקת הגירוש, שכרו עגלה, אספו בגדים ומזון ושלחום לגבול. למחרת יצאה אל מגורשי סייני משלחת ובראשם רבה של הקהילה, ולעיניהם נתגלתה התמונה המזעזעת. אולם יהודי סובאלק לא יכלו עוד להושיע את מגורשי סייני. לימים התברר, כי הישועה באה להם מעבר לגבול, מליטא.

אחריתה של קהילת סובאלק

בשבת, ב־2 בדצמבר, אסרו השלטונות הנאצים על יהודי סובאלק לצאת מבתיהם במשך שלושה ימים. הכל הבינו, כי הקיץ הקץ על הקהילה. באותו לילה ניסו שוב מאות יהודים להימלט לגבול הסובייטי והליטאי. רבים טבעו באגם אוגוסטוב או בתעלת אוגינסקי, כשניסו לעברם בשחייה, אולם רבים גם הצליחו לעבור את הגבול בשלום ולמצוא מקלט בצד הסובייטי. הם התפזרו בערים הסמוכות אוגוסטוב, ביאליסטוק, גרודנה, סלונים, וולקוביסק ועוד. ערב התקפת גרמניה על ברית־המועצות שלחו השלטונות הסובייטיים את היהודים מערים אלה לאזורים הפנימיים של המדינה, יחד עם אלפי פליטים מפולין.

פליטי סובאלק שהגיעו לגבול הליטאי חנו בשדות או בגרנות ובאסמים של איכרים, מול העיירה הליטאית קאלוואריה (Kalvarija). חלק מהם הצליח, תמורת תשלום רב, למצוא מחסה בבתי האיכרים, שעשו עסק מכניס מהטראגדיה היהודית. אך כמעט כל יהודי סובאלק שהגיעו לגבול נאספו על־ידי יהודי העיירות הליטאיות הסמוכות והובאו לקאלוואריה. בין הניצולים היה גם רבה של סובאלק,

הרב דוד ליפשיץ, עם משפחתו.

לאחר בריחתם ההמונית של יהודי סובאלק לגבולות נשארו עדיין בעיר כ־3,000 יהודים, בהם מספר גדול של זקנים וטף, וחולים שאי־אפשר היה לטלטלם. בבוקרו של יום ב׳, ה־4 בדצמבר, פשטו המוני שוטרים ואנשי ס״ס גרמנים ברחובות העיר וחסמו את מבואותיה. כל היהודים שנתפסו נכלאו בבית־הכנסת הגדול, בבית־החולים ובבית־הסוהר העירוני. לאחר חיפוש בכליהם ושדידת כל דבר ערך הובאו היהודים לתחנת הרכבת, שהיתה מוקפת משמר מזויין וכלבים, והוטענו לקרונות. הם הגיעו לאזור לובלין והורדו במחנות ליד ביאלה פודלאסקה, לוקוב, פארצ׳ב ועוד. חלקם נספו בעבודת הפרך, בקור וברעב, ורובם בתאי הגאז של מיידאנק.

יהודי ליטא לעזרת המגורשים

איכרי הכפרים הליטאים הסמוכים לגבול העבירו את קולות הבכי והקריאות לעזרה של יהודי סייני וויז׳אן אל יהודי העיירות הסמוכות – לאזדיי, קאלווריה, וישיי, סרהיי, קופצ׳יבה ועוד, ויהודיהן נזעקו לעזרה. הדבר נודע גם בקובנה ועיתונאים יהודים חשו למקום.

מצבם של המגורשים מסייני וויז׳אן היה נואש. מולם ניצבו אנשי משמר הגבול הליטאי עם רובים מכודנים ואסרו עליהם כל תזוזה, ואף לא שליחת ידיעה כלשהי אל קרובים שמעבר לגבול; ומאחוריהם חסמו הגרמנים את הדרך חזרה. עם זאת הצליחו חלק מהם להסתנן לבתי איכרים ליטאים בקרבת מקום ואלה הסכימו תמורת תשלום להעביר פתקים לקרובים או למכרים בצד הליטאי. השליחים גם סיפרו על הנעשה בשדות ליד כפריהם. בדרך זו פשטה הידיעה בקהילות היהודיות שליד הגבול. הם לא המתינו לפעולת המוסדות והארגונים הציבוריים והתגייסו אישית להצלה, ובראש המצילים בפועל – הנוער היהודי.

הניצולה רבקה מיכנובסקי גרשטיין כתבה:

״הם היו מתחלקים למשמרות ועשרים וארבע שעות ביממה היו אורבים בכל מעבר ודרך, שמא ייקרה להם פליט ויעבירו אותו למקום מבטחים. הם הבריחו בעצמם והשתמשו בכל מיני מבריחים מקצועיים, עם כל הסיכון שבדבר״.

צעירים יהודים היו נושאים את הפליטים שנחלשו על כתפיהם מרחק של שבעה־שמונה קילומטרים, כדי להביאם למקום מבטחים.

בספר הזכרון לקהילת סובאלק פירסם יחזקאל ברלזון סיפור מופלא על בחור יהודי מהעייר יֶזנה (Jieznas), אשר חש להציל ששים יהודים שנתפשו במנוסתם ונכלאו בידי הגרמנים בבית־המדרש ׳עין יעקב׳ בסובאלק יחד עם צוענים. הצוענים המוסתים על־ידי הגרמנים התעללו ביהודים וגרמו להם ייסורים רבים. הכלואים הצליחו להעביר ידיעה על מצבם אל ניצולי סובאלק בעיירה קאלווריה שבליטא. הבחור מיֶזנה התחפש לאיכר ויחד עם איכרים אחדים שגייס הצליח, בשתי נסיעות לסובאלק, לשחרר את כל הכלואים ולהביאם בשלום לליטא.

כאשר הביאו איכרים ליטאים לעיירה לאזדיי את הידיעה על מגורשי סייני, השוכנים בשדות, נזדעזעה העיירה. רב העיר, הרב גרשטיין, קרא ליהודי לאזדיי להתגייס לעזרה.

כל בני לאזדיי נרתמו להצלתם של יהודי סייני והחביאו אותם בבתים, במרתפים ובבתי־כנסת. הבחורים הצעירים היו עולים על אופניים, כאילו הם נוסעים לכפר לקנות יונים או עופות כלשהם, כי פחדו מפני הליטאים, ויוצאים בחשכת הליל לחפש אחרי היהודים שהסתתרו בשדות או בבורות שעל הגבול. ביניהם היה יצחק אוֹזֶ׳כוב, שהיתה לו בזמנו משאית. הוא השתתף באופן פעיל מאוד, שלא על מנת לקבל תשלום, בהעברת היהודים לערים הסמוכות. בחשכת הלילה היו מביאים אותם נפחדים ורועדים לבית־הכנסת, שם קיבלו שתייה חמה ואוכל, ואחר כך היו מפזרים אותם בבתי היהודים. עזרו להביאם גם הקאצאפים.

יהודי עיירות הגבול הבטיחו בכפרים תשלום נאות לכל איכר, אשר יעביר לליטא יהודי מהמגורשים, ואכן ההבטחות האלה הועילו. אולם המסתננים לליטא היו צפויים לסכנת גירוש על ידי השלטונות הליטאים, שכן שוטרים ליטאים ובריונים אנטישמים מתושבי המקום, שהתלוו אל השוטרים, היו עורכים חיפושים בבתי היהודים. לפיכך השתדלו המצילים להרחיק את המגורשים מאזור הגבול לערים בעומקה של ליטא.

הניצולים סיפרו על התנהגותם האכזרית של שומרי הגבול הליטאים, שהיכו מכות רצח פליטים שנפלו לידיהם ושדדו מהם את כל אשר אתם. כן אירע שגם איכרים מתושבי המקום היו מתנפלים עליהם ושודדים את כספם ואת דברי הערך שמצאו אצלם. אולם היו גם גילויים אנושיים נוגעים ללב מצד איכרים עניים, שהחזיקו בחיים את מגורשי ויז׳אן והביאו להם לשדה ממזונותיהם הדלים.

בסך הכל הצליחו להגיע לליטא כ־2,500 נפש ואילו לאיזור הסובייטי נמלטו 4,500 איש, מהם רבים שיצאו בעקבות הצבא האדום הנסוג.

ממשלות ליטא וגרמניה מתדיינות על המגורשים

הידיעה על אסונם של יהודי סובאלק והאיזור הגיעה חיש מהר לקובנה, ומיד התגייסו לעזרתם פעילי ציבור בעלי שם בליטא ונציגי ארגוני הסיוע, כגון ׳עזרה׳ המקומית, וארגונים יהודיים בינלאומיים – הג׳וינט, היא״ס ואוז״ה – שפעלו גם בליטא. ברצון ובמאמצים להציל ולסייע לא היה הבדל בין יהודים דתיים ולא־דתיים, בין ציונים ולא־ציונים. היה בכך ביטוי עז לסולידאריות ולרוח העזרה ההדדית שגילתה יהדות ליטא הקטנה כלפי אחים יהודים מסובאלק, ואחר כך גם כלפי הפליטים מפולין שהגיעו לווילנה.

מיד עם תחילת הגירושים נודע הדבר לממשלת ליטא, והיא ניסתה למנוע את כניסתם של היהודים לתחומיה. ביום שבו גורשו יהודי ויז׳אן, ב־27 באוקטובר, פנה מיניסטר החוץ הליטאי אורבשיס בענין זה לציר גרמניה בליטא צכלין ובקש בהבהרות משלטונות גרמניה. הוא אף הגיש בשם ממשלתו מחאה רשמית לוֶרמן, ראש המחלקה הפוליטית במשרד החוץ הגרמני, על כי ׳פקידי הגבול הגרמנים בצפונה של סובאלק

גירשו אל מעבר לגבול הליטאי 200 יהודים, ומשמר הגבול הגרמני סירב לתביעת הליטאים לקבלם בחזרה'. אך וֶרמן הודיע למשרד החוץ שלו כי הוא הסתפק בקבלת המחאה. אין להניח, כי ממשלת ליטא לא היתה מודעת לגורל הצפוי ליהודים אלה, אך היא סירבה בתוקף לפתוח את הגבול לפני המגורשים.

בינתיים התעוררו המוסדות והארגונים היהודים לפעולה. נציג הג'וינט בליטא, משה (מוזס) בקלמן, נתקבל בראשית נובמבר אצל ביזאוסקס, סגן ראש ממשלת ליטא, ודרש לפתוח את שערי הארץ לפני המגורשים. הוא גם הבטיח בשם הג'וינט, כי הפליטים היהודים לא יפלו למעמסה על ליטא, וכי יהודי חו"ל יקיימו אותם. ביזאוסקס ענה, כי אין כאן עניין של גירוש אלא היהודים ברחו בעצמם לגבול, בכוונה להיכנס לליטא. בשיחה זו הביע את החשש פן תשמש קבלת יהודים תקדים לפליטים פולנים, העלולים להציף את ליטא ברבבותיהם. הוא גם הוסיף, כי ליטא עומדת לקבל את אזור סובאלק, ואז תיפתר בעיית יהודיה ממילא.

אולם בקלמן הצליח לשכנע את השלטונות כי יש כאן עניין הומניטארי דחוף, והמיניסטר הסכים לשלוח את נציגו לגבול כדי לבדוק את המצב במקום. ואכן, ב־5 בנובמבר יצאה לגבולות משלחת בהרכב נציג משרד הפנים ואיש הצלב האדום הליטאי, כשאליהם נלוים בקלמן מהג'וינט, ישעיהו רוזובסקי מהיא"ס וד"ר בנימין בלודז מאוז"ה. הם ביקרו בשטחי ההפקר וראו בעיניהם את מצבם האיום של המגורשים. אולם גם לאחר הביקור המשיכה ממשלת ליטא ללחוץ על הגרמנים שיקבלו את היהודים המגורשים חזרה, ובינתיים גדל והלך מספר המגורשים בגבולות.

על העיתונות הליטאית נאסר לדווח על הטראגדיה הזאת, אולם הסבל בגבולות ליטא לא היה נוח גם לממשלתה, מה גם שהידיעות על כך פשטו בחוץ לארץ והארגונים היהודים החלו ללחוץ עליה ולדרוש רשות כניסה למגורשים. אבל הליטאים נזהרו מאוד, במשא ומתן שלהם עם הגרמנים, מלהטיל את האשמה על ממשלת גרמניה ודיברו רק על מעשים שרירותיים של משמר הגבול הגרמני, שנעשו ללא הוראה מגבוה.

ממשלת גרמניה המשיכה לשחק את משחקה. ב־14 בנובמבר הודיע וֶרמן לציר ליטא, כי למוסדות ממשלתו לא ידוע דבר על 2,500 יהודים שגורשו, כביכול, לגבול, ואילו 200 היהודים עליהם דיבר שקירפה קודם, גורשו לגבול ליטא ללא פקודת השלטונות. אך הדבר תוקן, לדבריו, והמגורשים חזרו כבר לבתיהם.

האמת היא, כי מגורשי ויז'אן כבר הועברו באותה שעה בסתר לליטא, במאמציהם של יהודי ליטא. תוך כדי התכתבות דיפלומטית זו הגיעו לליטא יותר מ־1,500 מגורשים ופליטים, והמוסדות היהודים החלו לטפל בהם. אולם גם במשך חודש דצמבר המשיכו הליטאים לדרוש מהגרמנים את החזרתם. הליטאים טענו כי בשלושת המחוזות הליטאיים הקרובים לגבול הגרמני נמצאים כבר 1,584 יהודים: 924 במחוז מאריאַמפול, 406 במחוז סייני, 254 במחוז וילקובישק. קאוּנַקאס חזר על הדרישה שגרמניה תקבל את הפליטים, אך תשובתו של הפקיד הגרמני היתה: 'אנחנו התחשבנו כבר רבות באינטרסים של ליטא, בכך שהודענו על נכונותנו לקבל חזרה פועלים חקלאים פולנים, שנתפסו בליטא [...] הרי ישנם אזורים נוספים, שלתוכם יכולה ליטא לדחוק את היהודים האלה. ואז האדון קאוּנַקאס לא לחץ עוד'.

בסופו של דבר לא פתחה ממשלת ליטא את הגבול בפני מגורשי סובאלק, אולם בזמן שהתנהל המשא ומתן בינה לבין הגרמנים, ובינה לבין נציגי הארגונים היהודים, הובאו לליטא כל היהודים ששהו בשטח ההפקר.

יש לציין כי לולא העזרה המיידית, הספונטאנית והאישית, לולא התגייסותו של הנוער היהודי מעיירות הגבול, היה ודאי מספר הקורבנות בין פליטי סובאלק גדול בהרבה, שכן עזרת המוסדות באה מאוחר יותר – ומי יודע אם לא היתה מאחרת את המועד לולא יהודי העיירות, שחשו ראשונים לעזרה. גם לאחר מכן, כאשר החל לפעול ועד הפליטים המרכזי בקובנה, עדיין היתה הדאגה לפליטים אלה מוטלת במידה רבה על שכמם של יהודי העיירות, אשר קלטו את הפליטים, הכניסו אותם לבתיהם ודאגו במידת האפשר למחסורם.

הליגאליזציה של מגורשי סובאלק

לאחר סיפוח וילנה והאזור לליטא נוספה למדינה בעיית פליטים חדשה. אלפי פליטים מפולין, משני אזורי הכיבוש – הסובייטי והגרמני, פולנים ויהודים, החלו לנהור לווילנה. ליהדות ליטא נוספה הדאגה ל־14–15 אלף הפליטים היהודים, מכל שטחי פולין הכבושה, ומשימה קשה זו דחקה את בעית פליטי סובאלק לקרן זוית. ואכן, דאגת הארגונים היהודים הגדולים – 'ג'וינט', אוז"ה, 'אורט' והיא"ס – הייתה נתונה בעיקר לריכוז הפליטים הגדול בווילנה, שתפח והלך,ואילו לפליטי סובאלק דאג יותר הארגון המקומי 'עזרה', שמרכזו היה בקובנה. ארגון זה גייס לעזרתו פעילי ציבור גם מערי שדה אחרות – מווילקומיר, משאבלי ועוד.

שהייתם של מגורשי סובאלק, שהסתננו לליטא בכוחות עצמם או בעזרת יהודי המקום, הייתה לא־חוקית, והם היו נתונים לסכנת מאסר ואף לסכנת גירוש. לפיכך חייבים היו לעשות לליגאליזציה שלהם. ב־15 בדצמבר מינתה ממשלת ליטא פקיד בכיר של משרד הפנים בתור קומיסאר לענייני פליטים. היתה סכנה שיתערב בסידור הפליטים היהודים וינהיג סדרים לרעתם. נוסף על כך התנהלה בליטא תעמולה נגד הפליטים, המציפים, כביכול, את ליטא ואוכלים את לחמה, וחשוב היה להקהות עוקצה של טענה זו.

באמצע דצמבר 1939 חזר לליטא מצרפת ד"ר יעקב רובינזון, יליד סובאלק, היועץ המשפטי של ממשלת ליטא לשעבר ועסקן ציבורי ידוע. ביוזמתו הוקם ועד תיאום מרכזי לענייני הפליטים היהודים, והשתלבו בו ועדי הפליטים מווילנה ומקובנה וכן כל הארגונים היהודיים שעד עתה טיפלו בפליטים בנפרד. לאחר השתדלות נמרצת אצל השלטונות, ולאחר שהארגונים היהודים הבטיחו כי יממנו את שהות הפליטים, הושגה מעין ליגאליזציה לשהייתם במדינה.

ב־23 בדצמבר נערכה הישיבה הראשונה של ועד התיאום.

בית הכנסת הגדול בחורבנו 1942

כאן עמד פעם בית הכנסת הגדול...

ד"ר יעקב רובינזון ניסח בנאום הפתיחה את בעיות היסוד שהיה על הוועד לתת עליהן את דעתו, והן: א) עזרה פוליטית לפליטים – כלומר, השגת רשות שהייה בליטא; ב) טיפול במעמדם המשפטי של הפליטים; ג) טיפול בדעת הקהל הליטאית. ד"ר רובינזון דרש לתת פומבי לרעיון, כי הפליטים הם ברכה למדינה, מפני שהם מהווים כעת מקור יחיד להזרמת מטבע חוץ לליטא, וכי הממשלה לא הוציאה עד עתה למען הפליטים היהודים אפילו סנט אחד, ולפיכך אין הפליטים מכבידים כלל על תקציב המדינה. על כך הוא הציע להוסיף את האספקט המוסרי, שכן על־ידי קליטת פליטים תוכל ליטא לרכוש לעצמה ידידים בעולם, בעיקר באמריקה.

יש להניח כי ההתחשבות בדעת הקהל ובהדים בחוץ־לארץ היו בין הגורמים, אשר השפיעו על ממשלת ליטא שלא לגרש את פליטי סובאלק שהסתננו לארץ זו.

עם הקמת הוועד המרכזי היהודי לטיפול בפליטים נכללו פליטי סובאלק בכלל פליטי פולין בליטא. הם פוזרו בעיירות הקרובות לאיזור, והטיפול בהם נשאר בעיקרו בידי הקהילות היהודיות שאליהן הגיעו. יצויין כי העיירה הקטנה קאלווארִיה קלטה את המספר הרב ביותר של המגורשים – כ־800 נפש. היתר פוזרו בעיירות וילקובישק, לאזדיי, מאריאפול, סימְנָה, פילווישוק, קוזלוֹבָּה־רוּדָה, קיבארט, וירבּאַלן, שאַקי, ניישטוט־קודירקה, באלבירשוק וסרהיי. יחידים הגיעו גם למקומות מרוחקים יותר.

פליטי סובאלק סודרו בדירות, סופקו להם רהיטים ובגדים, וכן דאגו להם לעבודה ואף נתנו להם תקציב אישי. בערים הגדולות יותר, כגון במאריאמפול, אירגנו בשביל הפליטים שיעורי ערב, וילדיהם נתקבלו לבתי־הספר המקומיים.

אולם למרות עזרת יהודי המקום נשאר מצבם של פליטים רבים קשה, בעיקר של הבודדים, שלא מצאו לעצמם עיסוק מתאים אשר הכנסה בצידו. העבודה בשכר היתה אסורה על־פי החוק על הפליטים בליטא, ואילו ההקצבה לגולגולת שקיבלו לא הספיקה למחיה. גם יהודי העיירות שקלטו את הפליטים לא היו אמידים, והם התקשו לקיים את הפליטים. לפיכך נמצאו בין הפליטים שהתפזרו בעיירותיה של ליטא גם אנשים שלא אכלו לשובע.

שלא כפליטים במרכז הווילנאי, לא היו רוב הסובאלקאים מאורגנים, לא בארגון פוליטי ולא בארגון חברתי או מקצועי כלשהו, ורובם היו אנשי 'עמך'. פיזורם של מגורשי סובאלק בעיירות השונות הקשה על הקשר הקהילתי. באין להם ארגון לא נעשתה ביניהם פעולת עלייה או הגירה מאורגנת, כפי שנעשתה על־ידי פליטי וילנה, וכל אחד דאג לעצמו במידת יכולתו לקבלת סרטיפיקאט לארץ ישראל או לאפשרות הגירה לארצות־הברית.

רק חלק מן הפליטים האלה הצליחו לצאת את גבולות המדינה בפרק הזמן של עשרת החודשים עד כיבוש ליטא בידי הגרמנים. המעטים שברחו אז לברית־המועצות ניצלו, ואלה שנשארו – גורלם היה כגורלה של יהדות ליטא כולם והם נספו יחד עם יהודי הקהילות שקלטו אותם.

הרב ברוך גרינברג

חורבנה של ויז'אן

12 הימים הראשונים של המלחמה היתה העיירה ויז'ן בידי הרוסים. הכל חשבו שניצלו מהכיבוש הגרמני. לאחר מכן הודיעו החיילים הרוסים שהם נסוגים וכל מי שרוצה ילך אחריהם.

אכן, מי שהספיק יצא עם הרוסים, אך כ־260 נפש נשארו בעיירה. הגרמנים נכנסו ביום שמחת־תורה. בשבועיים הראשו־נים שרר שקט מתוח ורק הוציאו אנשים לעבודה. ביום חמישי פרשת לך לך פורסמו מודעות בעיירה, שכל היהודים הנמצאים בה חייבים לעזוב אותה למחרת היום, יום ששי, 27.10.39 (י"ד בחשון ת"ש). כל מי שנמצא ברשותו כסף, בהמות או כל דבר־ערך, חייב להביאו לשוק, אחרת דינו מוות.

בלילה ההוא לא עצמו היהודים עין, ישבו ובכו על החורבן הצפוי להם. למחרת הקיפו חיילים את כל הבתים, כדי למנוע הברחת חפצים, החבאתם מחוץ לבית או מכירתם.

ביום ששי בצהריים באו כל תושבי העיירה, אנשים, נשים, זקנים וטף לשעה הקבועה עם מטלטליהם ומפתחות בתיהם בידם, מוכנים למסירה. אחרי בדיקת החבילות ושדידת כל חפצי־הערך והכסף, ניתנה פקודה בשעה 1 בצהריים לזוז לכיוון הגבול הליטאי. כל השיירה היתה מוקפת חיילים וכל מי שהעז לברוח נורה מיד. לפנות ערב הגיעה השיירה סמוך לגבול הליטאי, בקירב העיירה קאלווארִיה.

הפקודה האחרונה היתה: כל מי שיחזור ייהרג, לפניכם רק דרך אחת – קדימה לליטא.

בלילה הראשון עברו היהודים את הגבול ונכנסו פנימה לשטח הליטאי למרחק קילומטר אחד, אבל מיד באה המשט־רה הליטאית וגירשה אותם בחזרה מעבר לגבול. כל הלילה ירד גשם בליווי רוחות עזים, קור וכפור חזק. באין מחסה עמדו קפואים תחת כיפת השמיים. את הילדים הכניסו ההורים מתחת למעיליהם בעמידה. כך עבר עליהם ליל שבת הראשון בשטח ההפקר, תחת גשמי זלעפות ורוחות סוערות.

עם אור הבוקר ראו את חורבנם. מה לעשות כדי להינצל מהסכנות? כל שעה הלך המצב והחמיר, ללא אוכל וללא מחסה. הבכי גבר, הנשים הצטרפו למקהלת הילדים, הגברים צעקו לשמיים מלב נשבר ונדכה ושלחו תפילות קורעות

שחקים: "אבינו מלכנו, שמע קולנו, חוס ורחם עלינו". בלית ברירה, וכיוון שזה היה עניין של פיקוח־נפש, הדליקו מדורות אש גדולות, לחמם קצת את הילדים ואת עצמם. האדים שנפלטו מן המעילים נראו כעננים כבדים שהסתירו את הראיה ואיש לא ראה את אחיו.

יהודי ליטא שמעו מיד על האסון הכבד שפקד את אחיהם בני ישראל מעבר לגבול. הם אירגנו בו במקום עזרה ראשונה בבגדים חמים ובמזון ושלחו להם. בתוך הבגדים הכניסו מכתבי עידוד והבטחת עזרה ואכן מילאו במסירות־נפש ובאה־בה את חובתם. הם פירסמו בין הגויים השוכנים בקירבת הגבול שיקבלו תשלום מלא בעד כל נפש שיביאו מעבר לגבול וכך הצילו אותם.

כל לילה היו נעדרים כמה אנשים מן המחנה. הגויים העבירו אותם בעגלות ואחר כך הובילו אותם שוב יותר פנימה. כל יהודי נתן חדר, בגדים ומזון ואירח בביתו את הפליטים האומללים האלה. תוך 14 ימים התרוקן המחנה והיהודי האחרון עזב אותו.

★

את התיאור הזה שאבתי מסיפוריהם של אחי יצחק ומונס וגם מהמכתבים שקיבלתי מאחי אליהו־משה ואריה הי"ד בהתחלת המלחמה. והרי תיאור שונה קצת ומשלים מאת עתונאי קובנאי כפי שהודפס בעתון "הארץ" מיום כ"ו בכסלו ת"ש (8.12.39):

יום סתיו, הסוס הצנום נגרר בדרך שכולה בוץ ומובילנו אל רצועת ההפקר שבה מתגוללים זה למעלה משבוע יותר ממאתיים יהודים. הגבול הגרמני עובר במרחק 8 ק"מ מן העיירה ויסטיטיס ואליו מוליכות דרכים טובעניות או שדות טרשים.

לבסוף כשהגענו, נמצאנו עומדים על פיה של בקעה, או ביתר פשטות על פיו של בור רחב־ידיים, בור כבול מימי, שכעת מוטלים שם בני־אדם, בני־אדם חיים...

בזהירות גולשים אנו במורד, יורדים מטה מטה. עוד כמה רגעים ומתגלה לעינינו תמונה שכל רואיה לא על נקלה ישכחוה.

בבקעה (או בבור) הנמצאת על קו הגבול בין גרמניה וליטא (מקודם בין פולין וליטא) מוטלים יותר ממאתיים יהודים – זקנים, צעירים וטף, כולם מתושבי עיירת הגבול ויז'איני, הרחוקה מכאן רק 3 ק"מ. מקודם חנה בעיירה זו הצבא הרוסי ואחר כך הגרמני. כעבור ימים מספר לכניסתם גירשו במשך שעה אחת את היהודים, את כולם, זקן צעיר וטף, חוץ מאחת, אשה משותקת וחולת־רוח (בתו של השמש ר' משה מבית־המדרש), אותה הביאו הגרמנים בעגלה לאחר שעה.

260 נפש יהודים גירשו אל הבקעה על גבול ליטא ואיימו עליהם כי מי שינסה לצעוד צעד אחד בחזרה אחת דתו להיירות. אני מתבונן באשר לפני – כותב העתונאי מקובנה – ואינני מאמין למראה עיני. כל משפחה חפרה בור לעצמה. משפחה גדולה יותר – בורה גדול יותר, משפחה קטנה – הבור שלה קטן. מלמעלה הניחו כמה כלונסאות, כיסו בסחבות ובשרשים – וכך "התיישבו".

לפי הלוח עבר רק שבוע מאז באו יהודים אלו "לשכון" כאן, אך להם נראה כאילו נצח עבר מאז ועד עתה.

יומם ולילה שוכבים הם דחוקים וצפופים בבור כדי שייחם להם. אבל הכל רטוב מגשמים או קופא מכפור. מקור הדמעות אפס ורק השפתיים לוחשות תפילה.

רבים אומרים וידוי, ביחידות או בציבור.

יש ובחשכת הלילה מצליח מישהו לזחול בגנבה עד לאחד מבתי האיכרים הנמצאים בקירבת מקום ולקבל נדבת לחם. אך בתים כאלה – מספרם רק שלושה בסביבה והאיכרים בעצמם עניים ומרודים.

260 היה מספר המגורשים אל הבקעה, אך בבואנו – כותב העתונאי – מצאנו רק 200 ומשהו. היכן השאר, כמה עצמו עיניהם לנצח בבורות הקברים שחפרו לעצמם? כמה הצליחו להימלט על נפשם באישון לילה לאיזה צד שהוא, לעבר גרמניה או לעבר ליטא?

"האם גם פה פחד הגרמנים עליכם?" שואל העתונאי את אחד האומללים.

כמעט שאין אנו רואים אותם כאן – עונה לו זה – הם עומדים מלמעלה ושומרים שלא ננסה לברוח. בלילה מפריחים רקיטות כדי להאיר את הסביבה ולמנוע נסיונות בריחה.

אמנם – נזכר אחד – לפני שלושה ימים ביקרו אצלנו. הם הוציאו אותנו מן הקברים, חיפשו, חיטטו ולקחו כל דבר שיש לו עוד שמץ ערך.

מחמת חולשה, חולי ורעב – כמעט כל שוכני עמק הבכא הם נפוחי רעב וקור. אך רבים מהם לא יכולים לעמוד שעה ארוכה על רגליהם. הם חוזרים אל בורותיהם ומשם נישאים קולות אנחה, בכי ותפילה.

היום מחשיך והאופל יורד על הבקעה. הגרמנים מתחילים להפריח רקיטות מזמן לזמן. ליד עגלתנו – ממשיך העתונאי – מוטל צרור סחבות. אני מרים אותו בידי והנה תינוק... ילדה בת שנתיים. אין היא בוכה, אין היא מדברת... אבל נושמת. האב והאם הניחוה אצלנו במר יאושם, כדי שלא תגווע ברעב ובקור.

אני נוטל אתי את הצרור החי ומביא אותו לכפר היהודי הקרוב. מבהילים רופא, זיק חיים עומם מיד בגופה הקטנה. זיק תקוה...

כאמור, כל תושבי העיירה שנשארו בחיים נקלטו בליטא בעיירות הסמוכות לגבול. קיבלו תמיכה, עבדו קצת וחיו חיי דוחק בתקווה לשוב בקרוב הביתה, עד שפרצה מלחמת רוסיה והשואה פקדה את כל ליטא ורק יחידי סגולה נשארו בחיים מכל העיירה.

יוסף לבינסון

גירוש סייני

אני גוייסתי למילואים באוגוסט, עת החלו שמיה של פולין להתכסות בענני־מלחמה. נשלחתי עם יחידתי לגבול צ'נסטו־כוב ורק עם התפוררותו של צבא פולין הגעתי אחרי תלאות וקשיים מרובים כשהתחבורה משובשת ומשותקת בסוף ספט־מבר הביתה.

בשובי מצאתי סייני אחרת, עיירה שרויה בפחד מתמיד מה ילד יום. שמועות משמועות שונות פשטו כפטריות אחרי גשם, ואין איש שיכול לתת תשובה מה יביא לנו יום המחרת. היות וסייני שכנה על הגבול עם ליטא, ורוב משפחתה של אמי גרה בעיירה לאַזדיי שבצד הליטאי וליטא אז עדיין עצמאית, החלטתי לחצות בחשיכה את הגבול ולבדוק את המצב שם, במקום.

בהיוָדע הדבר ליהודי לאזדיי, שפליט יהודי הגיע מ"הצד השני" והנמצא כבר בשליטה גרמנית, הייתה ממש "התנפלות" על בית דודי, בו שהיתי; כולם ביקשו לדעת מה המצב שם, בסייני, ומה שלום קרוביהם בצד השני. כל ידיעה מוסמכת טרם הגיעה אליהם והם ניזונו רק משמועות, והנה בא יהודי "משם". הייתי הפליט הראשון שחצה את הגבול.

לא עברו אלא שבועות מספר ויהודי סייני גורשו בשנית מבתיהם, אבל הפעם בלי רשות לקחת ולו משהו מרכושם. הגרמנים גירשו אותם ל"ארץ הפקר" ("אין קיינעמס לאנד") כפי שקראנו למקום. שם, בין הגבולות, כבר היו משפחות יהודיות מעיירות הסביבה ורבים מיהודי סובאלק, שגורשו לפניהם. כולם שכבו תחת כיפת השמיים, בתחילת הסתיו הפולני ועונת הגשמים.

כשהגיעה אלינו ללאזדיי הידיעה על גירוש יהודי סייני, יצאתי עם שניים מקרובַי, תושבי המקום, להזעיק את יהודי קובנה ופרנסיה להתערב למען המגורשים השוכבים על הגבול ואיש אינו מוכן לקבלם; הגעתי גם ליוסף גלזמן, אז נציב בית"ר ליטא, שיתערב אף הוא ויעשה ככל האפשר להצילם ולאַפשר את כניסתם לליטא.

אחרי כמה ימי התייעצויות החליטה הנהלת קהילת קובנה להתערב אצל השלטונות שירשו לפליטים שב"שטח ההפקר" להתיישב, לפחות זמנית, בארצם; פרנסי הקהילה התחייבו בפני השלטונות, שהקהילה תדאג למצוא קורת־גג להם וגם לסידורים הראשונים ההכרחיים ולא יפלו למעמסה על מוס־דות הממשל הליטאי. הנציגים היהודיים גם הסבירו שלחלק גדול מהמגורשים קרובי־משפחה בליטא וגם זה יקל את קליטתם. ואכן הרשות ניתנה והקהילות השכנות לגבול כמו לאזדיי, סאֶריי, קוֹפצ'בה, קַלבַריה ועוד כמה עיירות שבסמוך, מילאו אחרי ההתחייבויות שניתנו, וקיבלו את המגורשים בחמימות ובזרועות פתוחות. לכולם השיגו מקום דיור ודאגו אף ליתר הסידורים הראשונים, הואיל והיהודים גורשו מבתי־הם בחוסר־כל.

הסתובבתי הרבה בין העיירות שקלטו אז את הפליטים ובמיוחד עזרתי לאלה, שלא היו להם קרובי משפחה. בקַלבַריה פגשתי, במקרה, את הוריהם של אברהם (יאיר) ודוד שטרן מסובאלק, שאף הם היו בין המגורשים ובעזרתו של מפקד קן בית"ר במקום ברנובסקי ועוד כמה פעילים דאגנו לסידורה של משפחת שטרן.

עם כיבוש ליטא ע"י הסובייטים השתנה המצב מן היסוד. כל פעולה ציונית נאסרה, הפעילים בתנועות הנוער הציוניות, ובעיקר פעילי בית"ר, ירדו למחתרת ונאלצו לעבור למקומות אחרים, שם לא הכירו אותם. אני ברחתי לאַליטה, עירו של יוסף גלזמן הי"ד, משם הוגליתי כמה שבועות לפני פלישת הגרמנים לברית־המועצות, לארץ־גזירה קומי, שבצפון הרחוק. לארץ הגעתי ב־1947.

מתושבי סייני כמעט ולא ניצלו יהודים. את מי שלא הספיקו לרצוח הנאצים, חיסלו הליטאים. ניצלו יחידים, שהספיקו לברוח או שהוגלו לרוסיה הסובייטית ובודדים שהסתתרו בבתי פולנים.

מרדכי אברמסקי

יהודי פשרושלי בזמן השואה

א. יחסים בין יהודים לנוצרים

לפני מלחמת העולם השנייה היו בפשרושלי כ־35 משפחות יהודיות, שרידים מעט ממספר היהודים שגרו בה לפני מלחמת העולם הראשונה. זה היה אי קטן בין מאות המשפחות הפולניות שגרו שם. היישוב היהודי התרכז באמצע העיירה מסביב למועצתה. בשבת ובחגים היתה מורגשת הישות היהו־דית: חנויות סגורות ובתי מלאכה מושבתים והנוער היהודי המועט מטביע חותמו על העיירה. חוץ מפולנים גרו בעיירה ובסביבותיה "אוונגליקים", שאחר כך קראו להם "פולקסדוי־טשן", שברובם הגדול לא ידעו אפילו לדבר גרמנית, אך היו

להם קשרים כלשהם עם הגרמנים מעבר לגבול.

אפשר לומר ששררו יחסים טובים במידה מסוימת בין היהודים והפולנים, עד שחלק מהפולנים מחוסרי קרקע ופרנסה היו עובדים בגרמניה בימי היטלר וחוזרים הביתה כשהם נגועים בנגע ההיטלראי והאנטישמי. מאז החלו ההתנכלויות ליהודים. גם האוכלוסיה, שאפשר לקרוא לה מיושבת ומתונה, התחילה להפגין תחושות אנטי־יהודיות, בעיקר בשנים שבהן היתה מעין ידידות בין פולין וגרמניה בשנים 1936־8. הרשות הייתה מעלימה עין מהמשמרות שהיציב הנוער הפולני על יד החנויות של היהודים. הצרכנייה שהייתה בפיקוח ממשלתי ושהייתה כרגיל "יודנריין" הייתה המוקד לדחיקת היהודים. על השלט הוסיפו בזמן ההוא את המילים: "SWÓJ DO SWEGO PO SWOJE", כלומר, שלנו, אלינו, בשבילנו.

אין צורך לאמר שהיהודים נדחקו מפרנסתם והיו מתקיימים על תמיכה מאמריקה. במרוצת הזמן החמיר המצב עד כדי כך, שהיהודים היו מקבלים מכתבי איום: לשלם דמי כופר, ולא יירצחו. המשטרה ניסתה להתערב, אך בסופו של דבר היה זה גורם חיצוני שעצר את ההתפרעות; הכוונה למתיחות שהשתררה בין פולין לגרמניה באביב 1939. לפתע הוסרו המשמרות, פסקה ההתנכלות ונוצרה, לשעה, שפה משותפת בין היהודים והפולנים, והיא: ההתנגדות לגרמניה. אך כבר היה מאוחר מדי.

יש להעיר שעד מלחמת העולם השנייה היו אלה דוקא ה"אוונגליקים" (פולקסדויטשן) שקיימו קשרים טובים עם היהודים. אחדים מהם היו ידידים ממש למכריהם; בניגוד לפולנים שעוינותם היתה מושרשת.

ב. בין הסובייטים לגרמנים

למרות העובדה שהעיירה שכנה כ־1 ק"מ מהגבול ולא היה שום מעצור ומכשול בפני צבא פולש, נכנסו הגרמנים אלינו רק כעבור שבועיים. אנו הצעירים היהודים פחדנו והתחבאנו אצל מכרים פולנים בסביבה. המבוגרים, הנשים והילדים לא הסתתרו, כי לא העלו על הדעת שיפגעו בהם.

הכובשים הגרמנים היו מבוגרים, ובוודאי לא קרביים. הם לא הציקו לנו במיוחד, על כל פנים לא לפי שיטה.

במשך הזמן הזה לא היה בעצם שום שלטון בעיירה. אך הגויים, גם הנחותים שבהם, לא עשו דבר נגד היהודים. אולם המצב השתנה לאחר פלישת הרוסים לפולין. חיילים פולנים שברחו הביתה היו מספרים, שהיהודים בגרודנה ובסביבותיה קיבלו בשמחה ובידידות את הצבא הסובייטי, והתנכלו לצבא הפולני. קשה היה להסביר להם, שאם אמנם נהגו היהודים כן, הרי הסיבה לכך היתה לא התנגדות לפולין ולצבאה אלא השמחה להינצלות מכיבוש גרמני. מכל מקום, התהלכו שמועות שהנוער מתכונן לפרוע ביהודים. אלא שהם איחרו את המועד. אחרי יום הכיפורים הגיעו החיילים הסובייטים אלינו. היהודים נשמו לרווחה אבל לא הראו שום סימני שמחה גלויים. הצבא הסובייטי הציע לכמה מהיהודים לשרת במיליציה, אבל הם דחו זאת כדי לא להרגיז את הפולנים. הם הציעו במקומם, מעשה שחוק, דוקא פולנים מבין האנטישמים. לאמיתו של דבר היו יחסי ידידות בין היהודים והצבא הסובייטי, שאחדים מהם היו יהודים. ביניהם היו קצינים, ואחד מהם קצין רופא, שאפילו ביקר בבית־הכנסת. קצין יהודי אחר סיפר בגאווה כיצד נפגש עם קצינים גרמניים, שחלקו לו כבוד לפי התקן, אף על פי שהוא אמר להם, שהוא יהודי.

הפולנים חשבו לתומם, שאמנם יש יחסי קרבה מיוחדים בין היהודים והסובייטים, ושיש לנו השפעה כלשהיא על הצבא הזה. לפיכך היו באים ומבקשים, שנהיה מליצי יושר אצל השלטון. אלא שהשמחה היתה קצרה מאוד. לאחר שבועיים בערך הסתלקו הסובייטים מאזור סובאלק ונסוגו עד לאוגוסטוב. לפני זה הודיעו ליהודים – בפירוש ליהודים – שהם עוזבים ושהיהודים יכולים להצטרף אליהם במסעם. יתר על כן, הם הציעו אפילו משאיות להעביר את המטלטלין ביחד עם האנשים. הם ודאי ידעו מה צפוי לנשארים בעיירה ולמעט הרכוש שהיה להם. לאסונם קיוו היהודים שהגרמנים לא ירעו להם כדי השמדה. בכל זאת, הצעירים שבינינו הצטרפו לצבא הנסוג והגענו לאוגוסטוב.

ג. הגירוש לסובאלק

לפשרושלי נכנס הצבא הגרמני. מה שקרה שם נודע לנו, במקוטע, מפי אנשים שבאו לאוגוסטוב בזמן ההוא. מהם נודע לנו, כי הגרמנים גירשו את כל היהודים מהעיירה (וכן מהעיירות האחרות) לסובאלק. לאחר כמה חדשים, כשאבא הגיע לתחום הסובייטי, נודעו לי מפיו פרטים על גירוש יהודי פשרושלי. כבר בימים הראשונים הציקו להם ולקחו אותם לעבודות כפייה. באחד הימים הודיעו, כי על כל התושבים להתייצב מול בית המועצה. שם דיבר בפניהם מטעם שלטון הכיבוש אחד מה"פולקסדויטשה" מהסביבה, שהתגורר בגרמניה. הוא דיבר, כמובן בפולנית, לנאספים בערך כך: "דעו לכם, שהיהודים הם עם של רמאים, בוגדים, ללא אמונה וללא אמון. כל הזמן הם ניצלו אתכם, רימו אתכם, לא עבדו, וחיו חיים של פארזיטים על חשבון הפולנים. עכשיו בא קץ לכל זה, ואנו הגרמנים באנו להכניס סדר חדש. לא נרשה עוד, שהסוחרים היהודים ימשיכו למצוץ את דמכם". תוך כדי כך, ביקש אחד מבעלי המלאכה היהודים את רשות הדיבור. הוא אמר: "אנחנו בעלי המלאכה עבדנו קשה, ובעמלנו התפרנסנו. לא רימינו ולא נישלנו שום פולני. לכן אנחנו לא אשמים, לא נושאים שום אחריות ולא ראוים לעונש".

נקל לתאר מה הרגישו ההורים שלנו ושאר היהודים שלא נמנו עם בעלי המלאכה במעמד זה – בושה, צער ומועקה נפשית. למה הגענו? אולם דעתו של הדובר לא נחה. הוא השיב לשואל הנפחד בלשון קשה ואפילו בחידוד של ליצנות: "כשהדג מסריח מהראש, יש לזרוק את כולו". כך לימד את יהודי העיירה פרק פרימיטיבי בתורת הגזע הנאצי. לאחר דיבורים אלה, חרץ את פסק הדין: "כל היהודים יעזבו במשך 48 שעות את העיירה ויעברו לסובאלק. לא איכפת לי איך, אתם צריכים להשיג כלי תחבורה ולהתנדף מכאן". רק מעט מטלטלין הותר לקחת.

הפולנים שתקו ולא פצו פה. אבא סיפר לי ששכן שלנו בא אליו ואמר בפולנית מאזורית מעין חרוז: Dzisiaj wy – jutro my (היום אתם, מחר אנחנו). לא נאמר, שהפולנים ניצלו הזדמנות זו כדי להציק ליהודים; אדרבא, הם סיפקו ליהודים עגלות כדי להובילם לסובאלק. היהודים השאירו את רכושם למכרים ולשכנים, אך מובן שהגרמנים הם שהשתלטו על נכסי היהודים העיקריים. הם פרקו את בית־הכנסת ומכרו חלקים ממנו. חלק מספרי התורה לקחו אתם היהודים לסובאלק, וכרגיל בתולדות ישראל לא שכחו את קדשיהם אפילו בעת מצוקה נוראה. הורי מסרו חלק מנכסיהם לשכנים וגם ל"פולקסדויטשן" שאתם היינו ביחסים טובים. אבא מסר את פרתנו לאחד מאלה.

היום אנו יודעים, כי הגירוש המוקדם של יהודי סובאלק לאזור לובלין נבע לא רק משנאה ליהודים, אלא בעיקר מטעמים פוליטיים צבאיים. תיכף לאחר הכיבוש סיפחו שלטונות גרמניה את כל איזור סובאלק לפרוסיה המזרחית. משום כך דאגו קודם כל לבער את היהודים, ואולי חשבו גם על גירושם של חלקים מהפולנים (ביחוד האינטליגנציה שלהם) כדי שחבל זה יהיה גרמני מוחלט.

ד. לוקוב – סוביבור

יהודי פשרושלי, כמו כל יהודי סובאלק כונסו ביישובים כמו לוקוב, ביאלה פודלאסקה ועוד. המשפחה שלנו נקלעה ללוקוב. אבא הספיק עוד לעבור יחד עם אחיו, לשטח הסובייטי, לעיירה סטולפצי, ששם עבדתי אני ביחד עם קרובי משפחה אחרים. קיווינו שתוך זמן קצר נוכל להעביר את אמי ויתר קרובי משפחה. אלא שלא נסתייע הדבר. ביוני 1941 פלשו הגרמנים לברית־המועצות ותוך ימים אחדים הגיעו לסטולפצי. יהודי לוקוב והסביבה הובאו במשך הזמן למחנה השמדה סוביבור. אך גם אלה שנמלטו לתחום הרוסי נרצחו על ידי האיינזאצגרופען בקיץ 1941. וכך נחרץ גורלם של יהודי סובאלק בכלל – אלה למחנות השמדה ואלה להרג מיידי לאחר הפלישה. ימים אחדים אחרי פרוץ המלחמה, ביום שישי 27 ליוני, התקרבו הגרמנים לסטולפצי. אני ועוד אחדים מהצעירים נמלטנו מהעיר, לאחר שנפרדתי מאבי שלא היה בכוחו להצטרף אלי.

כשהגעתי בערב לקולחוז בסביבות מינסק תמהתי לראות נרות שבת דולקים. מוזר היה בעיני, שבקולחוז בברית־המועצות יש עדיין יהודים שומרי מסורת, בלב סביבה סובייטית מובהקת. הייתי נרגש וראיתי בכך סימן, שאולי לא הכל אבוד. ועוד זאת, בדרך ראינו יהודים יושבים במקומותיהם ללא פגע. אמרנו להם: "יהודים הצילו את נפשותיכם", אולם הם השיבו לנו: "אנחנו אזרחים סובייטיים ושכנינו לא יסגירו אותנו". לא יכולתי להבין אותם. רק לאחר שנים שמעתי על ה"איינזאצגרופען" שפעלו בשטחים האלה, ונסתייעו הרבה בידי ה"ביילורוסים", שהיהודים כה בטחו בהם. אז נזכרתי שוב ושוב ביהירותם הנבובה של היהודים, שהתגאו בפנינו שהם אזרחים סובייטים.

מינה שפרלינג

קורות משפחה אחת

בשנת 1940 הופיע בעתון הליטאי "קול יהודי" סיפור בהמשכים על קורות משפחה שברחה מפני הגרמנים. פרטי הזוועות האלו נמסרו ע"י אחי שמואל סובאלסקי ואשתו רבקה ז"ל לבית רייבמן, לעורך העתון הנ"ל ראובן רובינשטיין ז"ל. מאז עברו למעלה מארבעים שנה.

סיפור האימים שעבר עליהם שמור היטב בלבי מאז ועד היום. מזמן הגיתי את הרעיון להעלות זכרונות אלה בכתב, למען ידעו ויזכרו הבאים אחרינו במשפחה.

בשנת 1939 פרצה המלחמה. עיר מולדתי סובאלק שכנה על גבול ליטא וגרמניה. הראשונה לסכנת הכיבוש היתה עיר זו. פחד ומורא נפל על כל תושביה. חלק גדול מהם חשבו לשוא להציל את חייהם בהתרחקם מהגבול למרכזה של פולין; ואכן היתה העיר סובאלק מהראשונות שנפלו בעול הכיבוש הנאצי. ראשית מלאכתם היו שוד וביזה. אחריהם בא צו גירוש של כל היהודים. התחילה מנוסה מבוהלת ואיומה אל מחוץ לעיר לכל אשר יובילום רגליהם.

בני משפחתי פנו לכיוון ליטא, כי קרובי משפחה היו להם שם. בצער ובכאב עזבו מאחריהם את כל אשר רכשו בעמל כפיהם במשך דורות. עם צרור קטן בידיהם שמו פעמיהם לדרך לא דרך לכל אשר תישאם הרוח. היו אלה ימי סתיו. גשם זלעפות ירד ללא הפוגות. הקור חדר ללשד עצמותיהם ובלב צער ויגון. שני אחי תמכו כל הזמן בזרועות אמי הזקנה ורבקה גיסתי החזיקה בשני ילדיה הרכים. בדרך נתקלו בעוד משפחות מהעיר, ששרכו רגליהן כמוהם בבוץ ובטיט.

ימים ולילות נמשכה הדרך. היאוש אחז את כולם. אחי שמואל קיבל חום גבוה, איבד את הכרתו וגילה פתאום שכל החבורה נעלמה והוא תועה בשדות. הוא נכנס לביקתה קטנה ומצא חיילים גרמנים שותים לשכרה וזוללים. הוא שכב בפינה על הרצפה חולה, עייף ורצוץ והתחנן לקצת מים. הם לא שעו לתחנוניו ולא הגישו לו מים. השכם בבוקר התאושש קמעה ויצא לחפש את משפחתו. בודד, חלש ושבור הגיע לשטח ההפקר בין פולין וליטא. בשדה ביצות מצא את האם מעו־

לפת, לקראתו באה אשתו עם תינוקה על זרועותיה. היא איבדה את עשתונותיה, לא הכירה את בעלה. רק זמזמה ניגון כלשהו. הוא התחיל לחפש את אחיו זאב ומצאו בבית כפרי. אחיו היה מגודל זקן, פרוע, וכל מאמציו לדובבו היו לשוא. במאמץ בל יתואר אסף את כולם תשושים כליל. אחרי שעברו מהלך של ארבעים קילומטרים הגיעו לגבול.

ליל חושך וצלמות, הגשם השוטף לא פסק לרגע. והנה התעוררה תקוה בלבם כי הגיעו למקום מבטחים. אבל אכז־בתם וצערם גדלו כשנוכחו לדעת כי מעברי הגבול הופקדו בידי חיילים ליטאים מזויינים שהתנפלו עליהם בגידופים ובקללות ובקתות הרובים הדפום חזרה.

לקראתם באה קבוצת חיילים גרמנים, שהכום באכזריות, הוציאו כל מה שנמצא עוד באמתחותיהם, הורידו מעליהם את בגדיהם החמים ובצעקות: "יהודים ארורים ומטונפים" התרחקו ועזבום. רועדים מקור וכואבים נכנסו ליער עבות למצוא מחסה. השמים מכוסים עננים כבדים, חושך ועלטה, אין דרך לאן ללכת – לא קדימה, כי כאן ליטאים רשעים ולא חזרה, כי שם גרמנים רוצחים. בביצות מוטלות גופות ידידיהם המתים, חברים ושכנים. אפסה כל תקוה לעזרה. מאין תבוא הישועה? מגרונם פרצה צעקה גדולה ומרה; יהודים **הצי־לו!** יהודים **הצי־לו!"** שלא פסקה במשך כל הלילה.

קלבריה העיר הליטאית היתה הקרובה ביותר לגבול הליט־אי. ליהודים שם הגיעה הידיעה על מצבם הנורא של פליטי סובאלק ביער הקרוב. אחרי מאמצים והשתדלויות אצל השל־טון הליטאי ובממון רב לכופר הנפשות הצליחו להעבירם את הגבול. כך התגלו בפני אחיהם מציליהם – כמשפחה של מטורפים עניים, מחוסרי כל, עֲרומים, פצועים, מזי־רעב, חסרי דעה וללא צלם אנוש. הם שיכנו אותם בבתים, הלבישום, סיפקו להם מזון; האומללים התחילו לאט לאט להתאושש.

שלטון התחלף בשלטון במהירות הבזק. רוסיה כבשה את ליטא, היהודים נשמו קצת לרווחה, בתקוה שיתגברו על מצוקות המלחמה ויצליחו להגיע לארץ־ישראל. הסתדרו איך שהוא בעבודה והתחילו לארגן את חייהם מחדש. אולם לא ארכו הימים וגרמניה כבשה את ליטא מידי הרוסים. הגיע הגורל המר והנורא. עוד בלילה הראשון לבואם של הגרמנים הוציאו את כל יהודי העיר מריאמפול באישון לילה ממיטותי־הם והובילום אל מחוץ לעיר. בכי מר, צעקות ילדים וזעקות זקנים הדהדו למרחקים. כך הובילום לטבח באין מפריע... ביניהם היתה משפחתי, משפחת סובאלסקי. אמי הזקנה, שני אחי, נשותיהם וילדיהם. גם אביה של רבקה סובאלסקי חיים רייבמאן ז"ל, אחד מנכבדי העיר. גורל דומה מצא את משפחת בעלי נפתלי שפרלינג וכל בני ביתו ז"ל. הוא היה מוותיקי העובדים של ועד הקהילה בסובאלק.

הם אולצו לחפור את קבריהם, תחת מטר יריות, הרוגים, פצועים וחיים נפלו לבורות שחפרו במו ידיהם וכוסו ע"י הרוצחים. ליל זוועות כיסה את חיי יקירינו.

חוה ז'ילקביץ'־אופנהיים

סיפורה של ניצולת שואה

בסובאלק, עיר מולדתי, חייתי, למדתי וניהלתי אורח חיים שקט ורגוע עד שפרצה מלחמת העולם השנייה. כאן חייתה משפחתי שכללה את הורי אביעזר ומלכה ואת אחיותי: רבקה סקיבלסקי, ברכה נוולר ושולמית. רק אחרי המלחמה יכולתי לעשות את המאזן העצוב של משפחתי: הורי ואחותי שולמית נספו במחנה מאידאנק ואחותי ברכה נוולר נספתה עם ילדתה בגיטו קובנה.

כשבועיים בלבד אחרי שפרצה המלחמה בין גרמניה ופולין נכנסו לסובאלק הכוחות הסובייטיים, אך כעבור שבועיים התחלפו הרוסים באי אלה שטחים עם הגרמנים והכוחות הגרמניים תפסו את סובאלק.

לפני המלחמה חיו בסובאלק 8000 יהודים. בזמן יציאת הרוסים עזבו את סובאלק כמה משפחות יהודיות אמידות וכן חלק מהפליטים שהגיעו לעיר מאזורים אחרים של פולין. בסך הכל עזבו מעטים בלבד את סובאלק. היהודים לא העלו על דעתם מה מסוגלים לעשות הגרמנים.

מיד בימים הראשונים אחרי כניסתם לסובאלק החלו הגר־מנים לבזוז את החנויות היהודיות. הורגש במיוחד היחס העוין של הפולנים שהצביעו בכל הזדמנות לגרמנים על מטרות יהודיות.

במיוחד החמיר מצבם של בני־הנוער. אלה נחטפו כל יום ברחובות ובבתים לעבודות משפילות שונות. הגרמנים לא הבדילו בין צעירים וצעירות. החלה אז בריחה מבוהלת של יהודים מסובאלק. הצעירים ניסו לחצות את הגבולות לרוסיה ולליטא.

בחודש דצמבר 1939 עברתי את הגבול לליטא ויומיים בלבד אחרי שעזבתי את העיר נצטוו בה היהודים להכין לעצמם צידה לשלושה ימים וכל יהודי המקום הוגלו לאיזור לובלין. הורי התיישבו בעיירה יאנוב פודלאסקי. העיר סובאלק נעשתה "יודנריין" ועתה הייתה שייכת באורח רשמי לפרוסיה המזרחית.

אני הגעתי לליטא יחד עם אחותי ברכה ועם שתי חברותי פייגל וחנה מייטקס. עשינו את מעשנו הנועז בתקוה שנוכל ליצור קשר עם קרובי משפחותינו שם. לי היה דוד בקובנה.

הממשלה הליטאית לא הרשתה לפליטים להשתקע בקו־בנה. מכיוון שגם אנו נחשבנו, כמובן, כפליטים, נשלחנו למשפ־

חות שונות בווילקובישקי. יהודי ליטא ארגנו אז עזרה וסייעו בכל מה שיכלו לפליטים שנהרו מפולין הכבושה.

אני וחברותי הצלחנו לקבל דירה בווילקובישקי. השתקענו איפוא במקום והיינו צריכות לקבל עזרה מאת הוועד המקומי. המחשבה שאנו חייבות לאכול לחם חסד הכאיבה לנו מאוד ועשינו כל מה שהיה ביכולתנו כדי שלא נזדקק לעזרת הוועד. יצאנו לעבודה בשדות ובמנסרה ובלבד שנוכל לקיים את עצמנו.

בינתיים הצלחנו גם ליצור קשר עם הורינו בביאלה־פודלאסקה ואפילו התחלנו לשלוח להם חבילות מזון. הרצון לסייע להורינו גרם גם לכך שלא עשינו כל נסיון לעזוב את ליטא בשעה שרבים אחרים הצליחו להמשיך משם ליפאן. הצלחנו גם להתקשר עם אחותנו וגיסנו שיצאו מוורשה, הגיעו לגרודנה וניסו להגיע לליטא. נסיונם לא הצליח, הם נעצרו בגבול והוגלו לרוסיה. בזמן שהותו בגרודנה עשה גיסי נסיון לעבור לשטח הכיבוש הגרמני ולהגיע לביאלה בתקוה שיצליח להוציא את הוריו ואת הורינו שנמצאו שם ולהביאם לגרודנה. גם נסיונו זה לא הצליח והוא חזר בדרך נס לגרודנה. כל זה היה בשנת 1940.

בזמן שהותי בווילקובישקי הכרתי את בעלי לעתיד מנחם אופנהיים וכעבור זמן קצר נישאתי לו. ואז פרצה לפתע המלחמה בין גרמניה וברית־המועצות ב־22 ביוני 1941 ואני ובעלי החלטנו להימלט לרוסיה ולהשאיר כל מה שהיה לנו ובלבד שנינצל מציפורני הגרמנים. לצערנו לא הצלחנו לברוח ונאלצנו לחזור לדירתנו. בדרך נס הגענו לדירה מבלי שנעצרנו על ידי הפרטיזנים הליטאים ששמרו בדרכים והובילו אלפי יהודים למעצר לפורט השביעי.

דירתנו שכנה בסלובודקה, פרוור של קובנה, שהיה אחר־כך לגיטו. הדבר כבר היה אחרי הפוגרום ביהודים שם ואנו מצאנו גם את דירתנו חרבה. עם זאת היה מסוכן להימצא בדירה, מכיוון שהפורעים היו מכתרים מדי פעם בפעם את הבתים ובוזזים אותם. שכבנו איפוא ביום ובלילה בעליית־הגג, עד שהיהודים מקובנה החלו לעבור לסלובודקה כדי להתיישב בגיטו.

ביום ה', 7 באוגוסט 1941 נעצר בעלי, בצאתו מהבית, יחד עם 10.000 גברים אחרים והובל לבית־הכלא. מבין כל העצורים שוחררו אז 7 אנשים, ובתוכם גם בעלי. אנשי הס.ס. לקחו אותו אז לעבודה לבניין הס.ס. ששכן במיבנה ששימש בעבר את הגימנסיה העברית ברחוב קייסטוצ'ו. הוא עבד אצלם במשך שנתיים כנגר. כל הגברים האחרים פרט לשבעה הובלו לפורט ונורו באותו יום.

ב־15 באוגוסט 1941 נסגר גיטו קובנה. אנו חיינו בגיטו הגדול. במשך תקופה ארוכה עבדתי בשדה־התעופה, אחר כך הועברתי לעבודה בתפירה בבתי־המלאכה של הגיטו.

באותו זמן היה מצבנו החומרי קשה מאוד. לא היו לנו עוד כל חפצים כדי להמירם במזון, בעלי לא יכול היה להביא מזון בגלל השמירה הקפדנית.

יותר מאוחר קיבלתי עבודה ב"סילווה", בית־חרושת לגרביים, ליד המכונות. שם עבדתי עד חיסול הגיטו. כך עברו עלינו הימים והלילות כשאנו שרויים בפחד תמידי.

באקציות שבגיטו ניצלנו בדרכי נסים. אני זוכרת כי בזמן האקציה של הילדים הסתתרנו בבונקר. הרוצחים גילו את ה"מלינה" וגירשו את כולנו לרחוב, כשהם מפרידים בין מבוגרים וילדים. רק על פי מקרה ניצלה אז חמותי. באותה אקציה נספו אחותי ברכה ובתה הפעוטה. בעלה נספה יותר מאוחר.

ביולי 1944 הובלנו לגרמניה, הביאו אותנו למחנה הריכוז בשטוטהוף שם שהינו כארבעה שבועות. משם הובילו אותנו למחנה העבודה דרבק שבגרמניה. בשדה עמדו אוהלים ל־1200 נשים. שהינו שם כ־6 שבועות והועסקנו בחפירות. הדרך לעבודה היתה ארוכה מאוד ואנשי המשמר היו מתעללים ורוצחים את הנשים האומללות.

הובאנו אחר כך למחנה מאלקין על יד טורון'. הממונה על אורוות־הסוסים במחנה היתה אשה יהודיה, דורה גורדיסקי. שם התגוררנו, 40 נשים בכל אורווה. היה זה אחד המחנות הגרועים ביותר. מפקד המחנה היה סאדיסט אכזר, שהיה מתהלך בחברת כלבו הגדול. בעד כל עבירה קלה היה מעניש באי־מתן אוכל. בימי א' היינו חוזרות מהעבודה בשעה 12, אך הוא היה מוצא אז כל מיני עבודות ולא הניח לנשים לנוח. כך, למשל, היו הנשים חייבות להעביר ערימות אשפה במו ידיהן ממקום אחד לשני עד שעות הלילה המאוחרות. הוא היה מפליא את מכותיו ומלקה על כל עבירה מדומה. לא פעם שבר בפרגולו את ידיהן ורגליהן של הנשים.

באחד הימים, בשעה שהנשים עסקו ברחצה ובפילוי מכינים, שיסה בנשים הערומות את כלבו הפרוע וכל זה נעשה לשם הלצה כביכול.

מים לא היו במחנה. היו מביאים אותם בחביות. נשים שהיו מעיזות להביא לעצמן מים היה עונשן מוות. צריך היה לעמוד בתור כדי לקבל ספל מים, ולעתים קרובות, כשעמדנו בתור, היינו סופגות מכות.

אחרי שעבדנו יום שלם עד שעות הערב המאוחרות, היו נותנים לנו 2.5 כיכרות לחם ל־10 נשים ליום, פיסת ריבה או מרגרין וצלחת מרק דליל. בגלל הלכלוך הגדול, התזונה הגרועה והקור העז מתו נשים רבות, כולל ליטאיות והונגריות.

בזמן הקור לא היינו נשארות בצריף אלא יוצאות לעבודה. נשים רבות התהלכו יחפות על אף העובדה שבמחנה היו בגדי־חורף אך אלה לא חולקו.

שבוע אחד לפני פינוי המחנה יצא מפקד המחנה לחופשה, ובזמן צעדת המוות חזרה ממאלקין לשטוטהוף הוא לא היה; צעדנו שבועות אחדים, כל יום 25 קילומטרים ברגל. בלילות היו מכניסים אותנו לאחד האסמים בדרך. היו אלה אסמים שבהם שהו סוסים ופרות. לא היה בהם מקום והיינו שוכבות זו על זו דחוסות בחשכה. באחד הלילות, בשעה ששכבנו ערומות באסם בקור העז החליטו שבע מתוכנו, למרות הסכנה הכרוכה בזה, להתחפר ולהסתתר מתחת לתבן עד יעבור זעם. הדבר היה באחד הכפרים על יד טורון'. באותה חווה הסתתרו נשים נוספות. השיירה עם הנשים האחרות עזבה את המקום. אחרי צאת השיירה הודיעו למשטרה על המצאותן של נשים זרות בחווה. המשטרה הגיעה ועצרה את הנשים היהודיות. אותנו

לא מצאה, כי היינו מוסתרות היטב באסם. בזמן החיפוש עמדו הרוצחים באסם על ראשינו ממש, אך לא גילו אותנו. כל הנשים שנעצרו נספו.

לאחר שהשתרר שקט, יצאנו עם עלות השחר ממחבואנו. איכרים הראו לנו את הדרך כדי להתקרב לחזית ואף נתנו לנו פרוסות לחם. הלכנו במשך שעתיים דרך יער, הדרכים היו מכוסות בשלג ולפנות ערב הגענו לכפר. משהבחנו ברפת נכנסנו לשם כדי לבלות שם את הלילה. הכפריות הפולניות, שפרותיהן עמדו ברפת, ריחמו עלינו ונתנו לנו חלב, תפוחי־אדמה מבושלים ולחם.

מאחר שזכינו בקבלת־פנים כה חמה, נרגענו במקצת; במקום גם לא נראו גרמנים. שבועיים שהינו בכפר, עד שהחזית התקרבה עד כדי 20 קילומטרים מהכפר הזה. שם גם נעצרה החזית. לכפר הגיעה משטרה צבאית ובשל כך עוד עברו עלינו הרבה צרות.

באותם ימים קשים גילו פולנים התעניינות בגורלנו. כל אחד מהאיכרים לקח לביתו את אחת הנשים היהודיות כדי להסתי־רה. אני הייתי אצל פולני שסידר אותי בתור פולניה במטבח בו עבדתי יחד עם נשים אוקראיניות. עבר עלי שם פחד רב, כאשר חיפשו באחד הלילות נשים יהודיות. פחדתי בגלל מראי היהודי, ועוד יותר משום שחששתי מפני הסגרה. נתמזל לי שאיש לא הלשין עלי. כך חייתי שלושה שבועות עד שהסבי־בה שוחררה על ידי הרוסים.

שם הכפר בו זכיתי לשיחרור היה קופיטקובה, 20 קילומט־רים מגרודז'ונדז. בכפר הזה חיו פליטים מארצות שונות שעבדו במשקים באיזור. יום שיחרורי היה ה־20 בפברואר 1945.

אולם גם עם שיחרורנו בידי הרוסים לא תמה מנת סבלנו. הרוסים גייסו אותנו מיד לעבודה בשבילם ואנו נאלצנו לנסוע אתם. היינו מאחורי החזית, הועסקנו בהובלת מצרכי מזון ובמטבחים. תוך כדי כך גם דאגו לחינוכנו הפוליטי, נשלחו אלינו פוליטרוקים כדי להרביץ בנו את תורתו של סטאלין. הגענו עד שצ'צ'ין שעל הים הבאלטי.

באחד הימים טיילתי עם חברתי באחד הגנים הציבוריים ודיברתי אידיש. קצין רוסי ששמע את שיחתנו ניגש אלינו וגילה בנו עניין. הוא הציג את עצמו כיהודי ואמר שאני כאזרחית פולנית פטורה מעבודה אצל הרוסים וכי אני רשאית לחזור לפולין. הוא נתן לנו מכתב לקצין אחר שהיה ממונה על ענייני חוזרים לפולין. נסענו איפוא ללודז', שם מצאנו מקום במשפחה יהודית, אצלה ישנו במטבח על הרצפה.

בינתיים שוחרר בעלי מדאכאו ונסע לאיטליה בתקוה להגיע משם לישראל. שם נודע לו כי אמו, אחותו וכן אני נשארנו בחיים. הוא לקח את אמו ואחותו ללאנדסברג, למחנה עקו־רים, ואחר כך יצא לחפש אותי. אחרי קשיים רבים הגיע ללודז' שם מצא אותי ואז חזרנו עם ה"בריחה" לגרמניה ללאנדסברג.

משפחתו הגדולה של בעלי בארצות־הברית העבירה אותנו אליהם. לשם כך נאלצנו לחכות עד שנת 1948 ל"מיכסה" שלנו. בשנת 1948 הגענו לאמריקה.

ניוטה עברי־גוטקובסקי

הוטל פולסקי

בפרוץ המלחמה התגוררתי עם משפחתי בוואָרשה ברחוב לשנה 13. ביום 6.9.1939 יצא בעלי את העיר בכיוון מזרח, לפי פקודה שניתנה ע"י מפקדה הצבאי של וארשה באמצעות הרדיו למחזיקי כרטיסי גיוס כחולים. עם עזיבתו הוטלה עלי הדאגה לקיום משפחתי מבלי שעמדו לרשותי אמצעים לאורך ימים. למזלי קיבלו קרובי בעלי שהיו הבעלים של בתי עסק רבים בוארשה בענף המזון רשיון מהגרמנים להפעיל בהנהלתו של "נאמן" גרמני את בית־הקפה שלהם "מלודי פלס" שבר־חוב רימארסקה. נתקבלתי על ידם לעבודה והחל באוקטובר 1939 עבדתי תחילה כמלצרית ולאחר מכן כקופאית של "מלודי פלס". המשכתי לעבוד בתפקיד זה עד שהגרמנים הוציאו את רחוב רימארסקה מתחום הגיטו. בינואר 1940 הגיעה לוארשה הידיעה כי הגרמנים היגלו את יהודי סובאלק שנותרו בעיר לאחר נסיגת הרוסים לעיירות במחוז לובלין. בין המוגלים נמצאה גם אמי. כאשר התברר כי יהודי סובאלק הובאו לעיירות מיינדזיז'ץ (מזריץ'), ביאלה פודלאסקה ולו־קוב, החלטתי לנצל את מראי ה"ארי" ויצאתי ברכבת למזריץ' לחפש את אמי.

ברכבת מצאתי מקום בתא שבו ישב קצין גרמני שהחזיק כלב גדול על רצועה. תוך שיחה שהקצין החל לנהל עימי לאחר שליטפתי את כלבו, אמר לי הקצין כי כלבו מצטיין בכך שהוא מבחין מיד ביהודי. חששתי שמה יבחין גם ביהודיות ורעדתי לשווא מפחד. בהגיעי למזריץ' הוברר כי לעיירה זו לא הגיעו משלוחי יהודים מסובאלק. משלוחים כאלה הגיעו לעיירה ביאלה פודלאסקה. לבסוף מצאתי את אמי בלוקוב. הכנסתי אותה לרכבת ולמרות צעקות הגרמנים בכל תחנה בדרך לוארשה "יודען ראוס" המשכנו בנסיעה והגענו ליעדנו בשלום. אני חייבת לציין שיהודי ביאלה ולוקוב קיבלו את יהודי סובאלק באחווה ובחמימות בלתי רגילה, שיכנו אותם בבתיהם ובדירותיהם, והושיטו עזרה לנזקקים מבני עירנו למרות שהם עצמם סבלו כבר רבות מהגרמנים והפולנים.

בתקופת עבודתי ב"מלודי פלס" היו מתקיימות בגיטו

באולם הגדול של בית־קפה זה הצגות תיאטרון והופעות אחרות בפולנית ובאידיש בהשתתפות שחקנים ידועים מהבי־מה הפולנית ומהבימה באידיש. כ״כ התקיימו קונצרטים והופעות של מוסיקאים יהודיים. נחרט בזכרוני קונצרט שבו הופיעה הפסנתרנית יוסימה – בתו של ד״ר ר. פלדשוה (בן שם), אשר נפטר בקרית שמואל בשמשו שם כרב. בקונצרט זה ניגנה יוסימה, בין היתר,יצירות שהולחנו על ידה. הופעתה נתקבלה בהתלהבות ע״י הקהל. מוסיקאים בעלי שם שנכחו בקונצרט הביעו דעתם שיוסימה הלחינה יצירות בגיל 10 (זה היה גילה בעת הופעתה) ברמה כזאת שפרט למוצארט לא היה מסוגל להלחינן מלחין כלשהו. לאחר חיסול הגיטו שמעתי כי יוסימה ואמה, אף היא פסנתרנית וד״ר למוסיקה, נרצחו במקום מחבואן או בקירבתו באחד מאתרי הקיט שבקירבת וארשה.

תקופה קצרה לאחר סגירת ״מלודי פלס״ נצטוויתי לעזוב את דירתי ברחוב לשנה ונשארתי ללא עבודה וללא מקום מגורים. בעזרת ידידים הצלחתי להתקבל לעבודה בתשלובת של מפעלי טקסטיל של הגרמני שולץ (מקודם נמצא שם ביח״ר של בראון־רובינסקי). תשלובת זו נחשבה לחיונית למאמץ המלחמתי הגרמני והיא נהגה לשכן את עובדיה בבתים הסמוכים למפעל שפונו כבר מתושביהם היהודיים. העברתי לשם את משפחתי ואת אמי שגרה איתי בדירתי ברחוב לֶשנה. למרות גילה נתקבלה אמי לעבודה. כל אחד מעובדי התשלובת היה מצויד בתעודה ״אוסווייז״ שבה היה נקוב שמו של המחזיק ואישור, כי הוא נמנה עם עובדי התשלובת. מחזיקי ה״אוסווייז״ היו בדרך כלל מחוסנים נגד החטיפות הכמעט יום־יומיות של היהודים שנועדו למלא את מיכסת היהודים שהוטל על המשטרה היהודית להמציא לגרמנים כ״כוחות עבודה למזרח״, כביכול. אמי נחטפה כך ב־1.8.42 ממקום עבודתה למרות היותה מצוידת ב״אוסווייז״ האמור. אמו של בעלי שגם היא התגוררה איתי בדירתי ברחוב לשנה לא קיבלה עבודה ו״אוסווייז״ ועל כן נאלצתי להחביאה במקום מיסתור עם בני משפחה אחרים. באותו מקום היא נפטרה ממוות טבעי. הצלחתי להביאה לקבר ישראל, אם כי לשם כך נאלצתי לחזור לגיטו מהצד ה״ארי״ של וארשה בו נמצאתי כבר.

מתאריך 22.7.42 ועד 12.9.42 נשלחו ע״י הגרמנים לטרבלי־נקה או נרצחו על ידם במקומות מיסתור לפחות 300.000 יהודים. כבר בתקופה קודמת פשטו שמועות בגיטו כי המחנה בטרבלינקה איננו מחנה עבודה אלא מחנה השמדה. לראשונה שמעתי על כך כאשר אחד האנשים אשר נשלח לטרבלינקה הצליח לברוח משם ולהגיע לתשלובת בה עבדתי. בלי לאמר דבר לאיש התחבא בין ערימות של בדים מגולגלים ושהה שם במשך יממה. לאחר שהתאושש אישר את השמועות הנ״ל. רוב רובם של העובדים במקום לא שוכנעו מדברי הבחור שקשה היה להאמין בנכונותם.

ב־5.9.42 מסרו שוטרים יהודיים הודעות בבתי המלאכה והמפעלים בהם הועסקו יהודים כי באיום של עונש מוות על כולם עם ילדיהם להתייצב למחרת היום עד שעה 10 בבוקר ברובע של וארשה המורכב מהרחובות זמנהוף, דז׳יקה, ניסקה, מילה (להלן – ״צומת מילה״) כדי לקבל כרטיסים חדשים ומשם יוחזרו לבתי המלאכה ומקומות העבודה שבהם היו מועסקים. אני התייצבתי עם בני הקטן בן החמש בזרועותי. קיבלתי ״כרטיס חיים״ אולם בני נחטף מזרועותי. ידידי, שגם הם קיבלו ״כרטיסי חיים״, לקחו אותי מעולפת איתם בחזרה לתשלובת. ב״צומת מילה״ נחטפו ונשלחו למוות כ־30,000 ילדים יהודיים.

לאחר שהוחזרתי לתשלובת מ״צומת מילה״ פשטו שמועות בגיטו כי הגרמנים מחזיקים במחנה מיוחד את הילדים שנחט־פו. עקב שמועות אלה גמלה בי ההחלטה לצאת לצד ה״ארי״. הייתי משוכנעת שמשם אוכל לפעול להצלת בני.

הצלחתי להשיג תעודת לידה של פולניה בגילי בשם אירנה גירלטובסקי, בתם של רוזליה ויאקוב. לאחר שהצלחתי להת־קשר עם חברה שלי שנמצאה כבר בצד ה״ארי״ יצאתי מהגיטו ביחד עם קבוצת פועלות פולניות אשר בגמר עבודתן בתשלו־בת חזרו לביתן. לאחר ששהיתי ימים ספורים בצד ה״ארי״ התייצבתי במשרד מירשם התושבים בכיכר שלושת הצלבים ושם קיבלתי תעודת זהות (קענקארטע) על שמי החדש והצטרפתי למחתרת הפולנית שפעלה לפי פקודות ממשלת פולין בלונדון. בין יתר משימותי פעלתי גם בחיפוש מקומות מחבוא בצד ה״ארי״ בשביל ידידים ומכרים שרצו לצאת מהגיטו. בקשר לכך חזרתי מספר פעמים לגיטו. בביקורים אלה ראיתי את חמותי וקרובי בעלי שהסתתרו בגיטו ביחד עמה. הייתי נכנסת כנוצריה לגיטו בשער שבקירבת התשלובת בה עבדתי קודם, ועונדת שם את הסרט עם מגן־דוד. באחד הביקורים נאמר לי שבסניף הדואר ליהודים שברחוב זאמנהוף נתקבלו מכתבים עבורי. הלכתי לקבלם. אחד המכתבים הכיל ״תעודת מעבר״ (SAFE CONDUIT) של ממשלת פלשתינה (א״י) על שמי ושם ילדי, ואילו במכתב השני היו דרישות שלום מאת בעלי והוראה לגשת למשרדי הגיסטאפו עם התעודה, מאחר שאני וילדי נמצאים ברשימת המועמדים לחילופי אזרחים. בהיותי בדואר הנ״ל פגשתי שם מכיר בשם בלאס, אשר אמר לי כי גם הוא קיבל ״תעודת מעבר״ מאת ממשלת פלשתינה, כנראה בהשתדלות הוריו שנמצאו בארץ־ישראל. עם התעודה והמכתב חזרתי לחדרי בצד ה״ארי״ שהושכר לי ע״י פולניה זקנה שאת בנה היכרתי במחתרת.

באחד הערבים בסוף דצמבר 1942 ביקרתי אצל ידידה שאצלה היו כמה חברים וחברות שעברו לצד ה״ארי״ לפני. חיכיתי לשיחת טלפון שלא נתקבלה. ברגע מסויים הודעתי לנוכחים כי ברצוני ללכת לקולנוע בקירבת מקום. הצטרפה אלי חברה אחת ושתינו יצאנו לקולנוע. בזמן שהותנו בקולנוע פשטה הגסטאפו על הדירה שממנה יצאנו ועצרה את האנשים שנמצאו בה באותה עת. על הפשיטה והמעצרים נודע לי לאחר יום ואז נבהלתי, חזרתי לחדרי תוך חרדה שהגסטאפו תגיע גם אלי ומיד שרפתי את ״תעודת המעבר״ הנ״ל ואת המכתב, כי אלה שימשו הוכחה שהנני יהודיה. באותם ימים היתה נתונה דאגתי לשיחרור חברי העצורים שהוחזקו בכלא ״פאביאק״ ברובע היהודי. בעקבות מאמצי לשיחרורם נמסר

לי כי בחצר של "הוטל פולסקי" ברחוב דלוגה מסתובבים סוכנים יהודיים של הגסטאפו שניתן לשחד אותם ושבידם האפשרויות לשחרר עצורים המוחזקים ב"פאביאק". כשחזרתי לחצר המלון ראיתי הרבה יהודים שבאו כדי להשיג "פרומסות", שהן הבטחות של קונסוליות ושגרירויות של ארצות אמריקה הלאטינית המחייבות את מדינותיהן להתייחס למחזיקי "הפרומסות" כאל נתיניהן. פתאום ניגש אלי מכרי בלאס, אשר קיבל ביחד אתי בדואר היהודי בגיטו את "תעודת המעבר" מאת ממשלת פלשתינה. הוא אמר לי שלמזלי הגעתי ברגע הנכון, מפני שבאחד מחדרי המלון רושמים כעת יהודים שהם מועמדים ליציאה לארץ־ישראל במסגרת חילופין. תחילה היססתי, כי את "תעודת המעבר" שרפתי וגם לא היו בידי הוכחות כלשהן ששם משפחתי הוא גוטקובסקי. לבסוף עליתי לחדר שהראו לי ושם פניתי לאדם ששמו אנגל ואמרתי לו ששמי גוטקובסקי. תגובתו המיידית היתה: "שמך נמצא ברשימה הפלשתינית ואת אחת משמונה או עשרה אנשים הנכללים ברשימת החילופין שהתייצבו". ראיתי את שמי ברשימה והשתכנעתי שאין כאן שום רמאות וזאת מאחר שגם במכתבים ובתעודה ששרפתי נזכרת פרשת החילופין. בו במקום נרשמתי ע"י אנגל לנסיעה ללא כל תשלום מצדי. אגב עם אנגל נפגשתי לאחר מכן במחנה הריכוז בברגן־בלזן וכעת הוא חי בישראל.

לאנשים אשר שמותיהם לא הופיעו ברשימה הפלשתינאית ניתנה האפשרות תמורת תשלום להצטרף אליה אולם רק במקומם ובשמותיהם של אלה המופיעים ברשימה ולא הופיעו להרשמה.

אם כי הייתי המומה מההתרחשויות הבלתי צפויות שאירעו לי ונראו גורליות בשבילי, לא שכחתי את מטרת בואי ל"הוטל פולסקי". ברדתי לחצר מחדרו של אנגל הבחנתי בין הקהל הרב שהצטופף בחצר בלולק קוסובסקי ובקניגל, שני סוכנים יהודים ידועים בגיטו של הגסטאפו. את שניהם היכרתי מביקוריהם התדירים ב"מלודי פלס". ניגשתי אליהם וסיפרתי להם מה שאירע לידידי בצד ה"ארי". שניהם יעצו לי שמשפחות העצורים יתקשרו מיד עם אישה מסוימת ששמה אינו זכור לי, אשר באמצעותה קיים סיכוי לשיחרורם של ידידי. משפחות העצורים התקשרו עם האישה הזאת ולפי מיטב ידיעתי אף שילמו את הסכום שנדרש על ידה. למחרת היום שוחרר אחד מידידי. כעבור מספר ימים נרצחו הוא ואשתו בפשיטת הגסטאפו על מקום המחבוא של אשתו. ידידי הנותרים פרט לאחת ניספו ב"פאביאק", ואילו האחת שנותרה בחיים נשלחה לאושוויץ כנוצריה בגלל קיום מגע עם יהודים. כאשר נרשמתי אצל אנגל ברשימה הפלשתינאית לא נמסר תאריך הנסיעה מוארשה. הבינותי שעלי לבוא מדי פעם בפעם ל"הוטל פולסקי" כדי להיוודע אם נקבע תאריך כזה. משום כך התחלתי מייד בשובי מ"הוטל פולסקי" בכל מיני הכנות לקראת הנסיעה ובכלל זה בניתוק מגעים עם מכרים וידידים שהתחבאו בצד "הארי", ואשר הייתי היחידה שהיתה מקיימת עבורם את הקשר עם החוץ ואפילו קשר טלפוני עם קרוביהם בגיטו.

כשבוע ימים לאחר שהתחלתי בהכנותי לקראת הנסיעה קיבלתי פתאום חום גבוה וכאבים חזקים בגרון. הרופא הפולני שטיפל בי קבע שבגרוני מתפתחת מורסה וכי בהעדר תרופות מתאימות לא תהיה ברירה אלא לחכות עד שהמורסה תתפוצץ מעצמה בגרוני, עד אז עלי לשאת את הסבל. כאשר נתקבלה על ידי ההודעה שביום 13.7.43 נוסעים, המורסה בגרוני טרם התפוצצה. במצב זה התייצבתי עם בתי ב"הוטל פולסקי" כפי שנצטווינו יום לפני הנסיעה. נשארנו איפוא ללון ב"הוטל פולסקי" ולמחרת בשעה 10 בבקר הובילו אותנו במשאיות לתחנת הרכבת. להפתעתנו הרכבות שנועדו לקבוצתנו (כ־800–700 נוסעים ומתוכם רק 270 איש מהרשימה הפלשתינאית) היו קרונות לוקסוס מסוג "פולמן". נסענו ברכבת כ־10 שעות. תוך הנסיעה עצרה הרכבת בתחנות שונות וביניהן גם בתחנת ברלין. נסענו ללא ליווי צמוד וניתן היה להיעלם בכל תחנה. עובדות אלו חיזקו בנוסעים את התחושה כי אמנם מובילים אותם לשם ביצוע החילופין שעליהם דובר ב"הוטל פולסקי". תחושה זו חלפה מיד עם הגיענו לתחנת הרכבת של ברגן־בלזן. הכל מסביב היה חשוך. בירדתנו מהקרונות נצטווינו ללכת ברגל למחנה המרוחק כ־10 ק"מ, כאשר הנשים עם הילדים הופרדו מהגברים. הזקנים והחולים, ואני ביניהם, עם המורסה בגרון, הועלו על משאיות והובלו למחנה. אחת הנשים שהופרדה מבעלה והועלתה לבדה על המשאית איבדה את עצמה לדעת במשאית ע"י בליעת רעל שהכינה לעצמה.

אני פוסחת על תיאורי הסבל הרב שעבר עלי ועל בתי בתקופת שהותנו בברגן־בלזן. שנמשכה למעלה משנתיים. בשל היותנו מועמדים לחילופין היה מצבנו טוב יותר מאשר מצבם של עצורים בחלקים אחרים של המחנה הגדול ברגן־בלזן. מינה טומקביץ׳ ז"ל שנמנתה עם הקבוצה הפלשתינאית מתארת נאמנה בספרה בשפה הפולנית "גם אלה חיים", שהופיע בלונדון לאחר פטירתה, את חיי היום יום שלנו בברגן־בלזן. בין אלה שהגורל הפגיש אותי עימם בברגן־בלזן היו גם כאלו ששכחו כי נבראו בצלם אלוקים, ואשר התנהגותם היתה מתחת לכל ביקורת.

בעיני נחשבה תקופת שהותי בברגן־בלזן כתקופה רגועה יחסית מבחינה נפשית בהשוואה למתח העצבים הבלתי פוסק בגיטו ובצד ה"ארי". בברגן־בלזן היה כל יום דומה לקודמו. הדאגה והמחשבה היו נתונות רק לאוכל כי הרעב הציק מאוד לכולנו. האירוע המרגש ביותר שהיה מחזיר תקוה ללבותינו היה המראה ביום של מטוסים אנגליים ובלילה של עשרות מטוסים אמריקאיים, אשר היו חולפים ברעש מעל המחנה בדרכם להפצצת ערים גרמניות, מפעלי תעשייה וריכוזי צבא גרמני.

כעבור שלושה חדשים לשהותנו בברגן־בלזן נמסרה הודעה למחזיקי ה"פרומסות" הדרום־אמריקאיות שבינינו, כי הם מועברים למחנה אחר שכינו אותו בשם "ברגאו". קבוצה זאת שהיתה הגדולה שבמחנה שלנו הובלה ישירות להשמדה. למסקנה זאת הגענו כאשר נודע לנו לאחר צאתם שאת הקבוצה הובילו בקרונות מיועדים לבקר וכי מזוודותיהם

נשארו בברגן־בלזן. בקבוצה הזאת היו הרבה מכרים טובים וידידים שלי מווארשה, ביניהם גם אותו בלאס שפגשתי בחצר "הוטל פולסקי" ואשר ביוזמתו נרשמתי ברשימה הפלשתי־נאית. לבלאס לא היה אימון ברשימה הפלשתינאית למרות "תעודת המעבר" הפלשתינאית שקיבל כמוני והוא רכש "פרומסה" דרום־אמריקאית.

בקבוצת "ברגאו" היתה גם הרקדנית הידועה פרנצישקה מאן עם משפחתה. אותה החשידו בגיטו בקשרים עם הגר־מנים. היכרתי אותה מהופעותיה ב"מלודי פלס". אגב, בברגן־בלזן ביקר אצלה קצין גרמני ולפגישה עימו נלקחה אל מחוץ למחנה. בגמר המלחמה התאמתה סברתנו כי קבוצת "ברגאו" הובלה ישירות להשמדה באושוויץ. בהגיע הקבוצה לאושוויץ הרגה פרנצישקה מאן ביריה קצין או סמל גרמני בעת ה"סלק־ציה". יתכן כי את האקדח סיפק לה הקצין הגרמני שביקר אצלה. הקבוצה הפלשתינאית ובודדים ממחזיקי ה"פרומ־סות", אשר מטעמי בריאות לא היו מסוגלים בזמנו לנסוע עם קבוצתם ל"ברגאו", שוחררו ביחד עם הקבוצה הפלשתינית ברכבת שהובילה אותנו לפי גירסת הגרמנים לטרזיינשטאדט, ולאמיתו של דבר להשמדה. הרכבת נעצרה על יד מאגדבורג. בתאריך 13.4.45 הופיע פתאום חייל אמריקני בודד, חמוש מכף רגלו ועד קודקודו. הצוות הגרמני של הרכבת שהיה מורכב מחיילים זקנים של "הרייכסווהר" התיצב מיד לאורך הרכבת עם ידיים מורמות. התברר כי החייל האמריקני היה יהודי משיקאגו בשם אברהם כהן.

על המאמצים שהביאו לעריכת הרשימה הפלשתינית, ע"י ממשלת א"י אשר הצילה בשואה את חייהם של 267 יהודים, נודע לי רק לאחר עלייתי ארצה ביולי 1945. מאחר שחלקו של בעלי במאמצים אלה היה רב, ברצוני לתאר בקצרה את קורותיו, אשר למזלנו הביאוהו לארץ־ישראל 7 חודשים בלבד אחרי שעזב את ווארשה. למחרת היום שבו עזב בעלי את העיר שודרה ברדיו וארשה פקודה נוספת של מפקדה הצבאי של העיר אשר ביטלה את הפקודה הקודמת וציוותה על חזרתם המיידית להגנת העיר של כל אלה שעזבו את העיר לפי הפקודה הקודמת. הפקודה החדשה לא הגיעה לידיעתו של בעלי אשר המשיך ברגל ובעגלות למזרח פולין. הוא הגיע לעיירה מנישביצה ביום כיבושה ע"י טאנק סובייטי שמפקדה היתה אישה. כאשר הופעלו ע"י הרוסים הרכבות נסע בעלי לברנוביץ' ומשם לעיר ביאליסטוק. במכתב שנשלח על ידו באמצעות שליח מיוחד מביאליסטוק הודיעני על רצונו לחזור לווארשה. בתשובה הודעתי לו שהינו מבוקש ע"י הגרמנים, כי הם ערכו חיפוש בדירתנו, כי עצרו אותי והחזיקוני מספר ימים בבית המעצר שברחוב דנילוביצ'ובסקה בתקוה שבעלי יתייצב כאשר יוודע לו על מעצרי. בנסיבות אלו החליט בעלי להגיע דרך וילנה לליטא שם היו לו קרובים אמידים מצד אימו. כאשר וילנה נמסרה לליטא ע"י הרוסים עבר בעלי לקאונאס (קובנה) ומשם שלח לי מכתבים, חבילות וכסף. בהיותו בקאונאס התקשר עם מאיר גרוסמן בלונדון ובאמצעותו השיג רשיון עליה (סרטיפיקט), בשבילו, שנשלח מירושלים למשרד הארצישראלי בקאונאס ובשבילי – אשר צריך היה להתקבל במשרד הארצישראלי בז'נבה ולהישלח אלי בווארשה באמצ־עות "לויד טריסטינו".

לצערי התעכבה העברת רשיון העליה מירושלים לז'נבה וגם לאחר שקיבל את הרשיון התרשל המשרד בז'נבה בהעברתו אלי. כאשר קיבלתי לידי את רשיון העליה עם הויזה האיטל־קית עליו הודיעוני ב"לויד טריסטינו" כי איחרתי את המועד מאחר שהגבול האיטלקי נסגר למחזיקי דרכונים פולניים. כתבתי, איפוא, לבעלי בקאונאס שלא יחכה לי ויסע בהזד־מנות הראשונה לארץ־ישראל.

בהגיעו לארץ־ישראל החל בעלי מיד לקיים פגישות עם הבעלים שנשותיהם וילדיהם נשארו בתחום הכיבוש הגרמני באירופה, והם עצמם כמחזיקים בסרטיפיקטים של ממשלת פלשתינה היו עולים חוקיים. המטרה היתה לארגנם, כדי לטפל ביחד בניצול הזכות החוקית שהייתה להם להביא לא"י את נשותיהם וילדיהם הקטינים. זכות זו נוצלה לפני פרוץ המלחמה להגברת העליה ע"י נישואים פיקטיביים.

הסוכנות היהודית שאליה פנתה נציגות של הבעלים סרבה לטפל בעניין בטענה שבזמן מלחמה לא יתיר הממשל המנדטורי עלייתם של אנשים משטחי הכיבוש. דחיפה גדולה ומכרעת לפעולת הבעלים ניתנה לאחר פרסום ידיעה בשנת 1942 בעתון "פלשתין פוסט" שהופיע בשפה האנגלית בירוש־לים על החלטתה של ממשלת א"י להעביר לאוסטרליה כמאתיים נשים גרמניות מהמושבות הגרמניות בירושלים, שרונה, וילהלמה וכו' שהוקמו במאה הקודמת, אשר בעליהן וילדיהם המבוגרים עזבו את א"י למולדתם כדי להצטרף לצבא הנאצי. נשים אלו הוחזקו בתנאי מותרות ע"י הממשל המנדטורי. הרעיון להעבירן למחנה מעצר באוסטרליה עלה בממשל בגלל התקרבות החזית הגרמנית למזרח הקרוב.

כאשר בעלי הבחין בידיעה הנ"ל ב"פלשתין פוסט", – עתון שקרא בו תוך לימוד השפה האנגלית, – הזעיק את הבעלים המוכרים לו, ועל בסיס התנדבותי התארגנה נציגות המורכבת מבעלי, עו"ד מובשוביץ, ד"ר פקר, א. קלרמן, מאיר גריפל ואקשטיין, אשר החליטה לפנות לראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית מר משה שרתוק (לאחר מכן – שרת) ולבקשו לפנות למזכיר הראשי בדרישה להימנע ממשלוח הנשים הגרמניות לאוסטרליה וליזום החלפתן בנשים וילדים של הבעלים – עולים חוקיים. בהיעדרו של שרתוק נתקבלה הנציגות ע"י סגנו דב יוסף. הוא שלל את הפנייה למזכיר הראשי הן לגבי דחיית העברתן של הנשים הגרמניות לאוסטר־ליה והן את רעיון החילופין בנימוק, כי בזמנים בהם האימפריה הבריטית נלחמת על קיומה אין להעלות על הדעת את רעיון החילופין שיאפשר לגרמנים להחדיר מרגלים בין המוחלפים. לטענתו זו של דב יוסף השיב בעלי בכעס שהאימפריה הבריטית תהיה יותר בטוחה אם במקום הנשים הגרמניות שכולן מרגלות פוטנציאליות תחזיק במחנה באותם תנאי מותרות את נשותינו וילדינו.

הנציגות עזבה את החדר מבלי לאמר לו שלום. עוד בהיותה בפרוזדור של הסוכנות החליטה הנציגות בניגוד לדעתו של א.

קלרמן שלא רצה לפגוע בסוכנות היהודית, לפנות בו ביום למזכירות הראשית של ממשלת המנדט ולבקש פגישה עם המזכיר הראשי. בקשתם נתקבלה אולם לפגישה שנקבעה לאותו יום הופיע עוזרו של המזכיר הראשי מר ניוטון (לאחר מכן הממונה על מחוז ירושלים). באנגלית עילגת הובאו בפניו על ידי הנציגים שתי הבקשות שלנו: לדחות את מועד העברת הנשים הגרמניות לאוסטרליה ולגרום לחילופיהן בנשים שלנו. מר ניוטון סיים את הפגישה בבקשו לתת לו שני מספרי טלפון על מנת שיוכל להודיע טלפונית על עמדתו של המזכיר הראשי. הוא קיבל את מספרי הטלפון של בעלי ושל ד"ר פקר בהסתדרות וכעבור שלושה ימים הודיע ניוטון טלפונית לבעלי כי המזכיר הראשי מחייב את רעיון החילופין. בישיבה נוספת עם ניוטון מסר לנציגות טופס לדוגמא של שאלון שבו צריך היה לציין את כל הפרטים המתייחסים לנשים ולילדים ואת מענם בתחום הכיבוש הגרמני, ככל האפשר עם תמונות. בהסתמך על הנתונים שבשאלון הורכבה "הרשימה הפלשתי־נאית" והוצאה לכל מי שנכלל ברשימה תעודה אשר כונתה "SAUF-CONDUIT". זו אמורה הייתה להישלח על ידי המזכירות הראשית לשגרירות אנגליה באיסטנבול לשווייץ, היא המגינה (PROTECTIVE POWER) על האינטרסים של האימפריה הבריטית בשטחים הכבושים. לבקשת בעלי נתן ניוטון את הסכמתו שמאן דהוא שברשות הממשל המנדטורי נוסע או שוהה באיסטנבול יקבל בשגרירות עותק צילומי של כל תעודה ויותר לו לשלחה לשטחי הכיבוש לפי המענים המצויים ברשימה. באותו זמן היה קיים בארץ ביח"ר לסיגריות בשם "מספרו" ונציגו של ביח"ר זה מר גליקסון מבקר היה תדירות בתורכיה לשם רכישת טבק בשביל מפעל "מספרו" שהיה ספק של סיגריות לצבא הבריטי במזרח התיכון. מר גליקסון, יליד וארשה, שהיה חתנו של אחד מבעלי "מספרו", התנדב לפעול למעננו בתורכיה, והוא האיש ששלח אלי ולכל האחרים מ"הרשימה הפלשתינאית" את "תעודת המעבר" בצירוף המכתב הנזכרים לעיל. כמו כן הוא היה האיש שממנו נתקבלה על ידי בזמנו בעת שגרתי עוד בדירתי ברחוב לֶשנָה חבילה מתורכיה עם כל מיני מצרכים ובכלל זה קופסה גדולה של שמֶן זית. את שמן הזית חילקתי בין בתי־מרקחת בגיטו שהיו זקוקים לו להכנת תרופות.

מ'

האיש שעמד ליד מנגלה

יעקב פריימרק באושוויץ

תחת הכותרת "האיש שעבד ברציף על יד מנגלה" כתב כתב־העת הגרמני "בונטה":

"מדוע הכלב אינו ישן? שאלנו את עצמנו. תמיד היה מנגלה במקום, ותמיד חיפש נשים בהריון, תאומים וננסים. הוא היה היפה, החרוץ והקר ביותר בין רופאי המחנה". האיש המספר זאת הוא יעקב פריימארק, בן 60. הוא גר היום עם משפחתו בהרצליה. הוא הגיע בסוף 1942 לאושוויץ ונשלח אל יחידת "קנדה" – אותה קבוצת עצירים, שהיתה חייבת לקבל את הרכבות באושוויץ. הוא היה צריך תוך כדי כך להוציא את הגולים המתים והחולים האנושים מהקרונות ולקחת מהבאים את מיטענם. הוא עמד על הרציף – לעתים קרובות יחד עם מנגלה. "פעם אחת נתקף מנגלה רחמים", הוא מספר, "וזאת כאשר אשה הופרדה מתינוקה שנולד זה עתה וקראה ביאוש לתינוקה. ואז אמר מנגלה: אבל הרי ילד שייך לאמו! האשה קיבלה חזרה את תינוקה ועשתה את הדרך עם הנשים האח־רות – למשרפה. איך צחק מנגלה תוך כדי כך, אי אפשר לתאר. גולגולת המתים שלו אינה יכולה לחייך בצורה יותר מבהילה מן הפרצוף הזה".

יעקב פריימרק

בודד במערכה

"קח, בני, את התרמיל, החלף את בגדיך, כי מחכים לך!"

לעולם לא אשכח את הדמויות של הורי, של אחיותי, של אחי ושל בן אחי הבכור בן ה־4, שבא אלינו לפני פרוץ המלחמה מהעיירה פיונטניצה על יד לומז'ה, ובפרוץ המלחמה לא הצליח לשוב אל הוריו, הוגלה יחד עם משפחתי לעיר לוקוב ונספה במשרפה בטרבלינקה.

לא יבשו הדמעות על לחייה של אמי ז"ל. "אל תפחד, בני, להתראות בקרוב! את הצלב תקבל אצל אדם זאבלוצקי, ואל תוריד אותו מצוארך עד שהסופה תעבור. לך וה' ישמרך מכל צרה"...

ערב יום־כיפור, ספטמבר 1939. מגיעות שמועות שהצבא הרוסי כבש את גרודנו ומתקדם לעיר סובאלק. למחרת הבוקר היה הרחוב הראשי קושצ'ושקו מלא טנקים ותותחים.

אחרי שהצבא האדום שהה שבוע בעירנו, נפוצו שמועות שהעיר עוברת לידי הגרמנים, בעלי בריתם של הרוסים. בהלה קמה בעיר, אנשים רצים אנה ואנה ואינם יכולים להחליט אם לברוח עם הרוסים, או להישאר עם הגרמנים.

הרוסים עזבו את העיר ועמם ברחו על פי רוב בני דלת העם, שלא היה להם מה להפסיד מרכושם הדל. עם כניסת הגרמנים לעיר נפל פחד על הנשארים, ותיכף הרגישו שרע עשו בהישארם, אך לברוח לא יכלו עוד.

ההתרוצצות נפסקה עם פקודת־יום: ליהודים אסור לצאת לרחוב, לנוצרים מותר להתהלך עד השעה 5 בערב. כל נשק קר וחם יש להביא למקום מסוים. גזירה רדפה גזירה.

בשכנותנו גר גרמני ידוע ושמו קיזל. תמיד היה ביחסים טובים עם הורי. עם כניסת הגרמנים מילא תפקיד חשוב אצלם בתור "בירגרמייסטר", ראש־העיר. קיזל זה מסר בסוד להורי ז"ל שישנה פקודה לאסוף את כל הגברים וביחוד את הנוער ולשלחם לעבודה מחוץ לעיר, לעבודה שאין חוזרים ממנה. ואז התקשרו הורי עם משפחת זאבלוצקי שיחביאו אותי בכפרם.

*

טרטור האופנועים אינו פוסק, הז'נדרמים עוברים ברחוב ומפחידים בתלבושתם ובכובעיהם המשונים את התושבים. מבעד לחלון רואים עוברת קבוצה של יהודים שנחטפו לעבודה. צבע פניהם לבן כסיד מפחד. הצעקות והצחוק הפראי של הגרמנים מילאו את חלל האוויר.

לפתע נשמעו דפיקות בדלת, לבבות הנוכחים פסקו לפעום. כולם הלבינו כסיד. הדלת נפתחה ונכנסה אשה זהובת־שיער, זו אשתו של זאבלוצקי אשר הבטיחה להורי שתהיה לי כאם. בעלה מחכה על יד העגלה ברחוב צדדי כדי שהנוצרים השכנים לא יראו מה מתרחש, בחיוך מתוק ובפחד גדול קיבל את פני מר זאבלוצקי. כמה פעמים חזר ושאל אם אף אחד לא בלש אחרינו, אם לא ראה אותנו. היה קצת עצבני, זה לא פלא – הציל את הכבשה מציפורני חיית־הטרף, ועלול היה בעצמו להיטרף.

התיישבנו בעגלה וחיש מהר התרחקנו מהעיר. בתי העיר האחרונים נעלמו מהאופק. מתקרבים לשביל חול המוביל ליער, עוצרים על יד מצבת האם הקדושה. זאבלוצקי מוריד את הכובע ומצטלב. "יאנק יהיה שמך מהיום", אומרת אלי ברצינות הגברת זאבלוצקי. "מהיום לא צריכים לדעת שאתה יהודי".

מתקרבים אל הכפר. מרחוק נראית הכנסיה העומדת על הפיסגה והצלב המוזהב. רואים את שביל החול המתפתל כנחש לכל אורך הכפר ומשני צדדיו בתים קטנים וגגות מכוסים קש. פה ושם רואים חבורות קטנות של איכרים המשוחחים ודאי על המצב. אני מרגיש איך זאבלוצקי רוצה להתחמק מהם שאף אחד לא יראה אותנו. ביתו של זאבלוצקי עמד במרחק קילומטר אחד מהכפר.

נכנסים לבית בן שני חדרים גדולים, מסויידים בסיד לבן ומטבח גדול. ריח של כרוב נודף למרחוק. למשפחת זאבלוצקי לא היו ילדים. עד פרוץ המלחמה עזר במשק צעיר אשר גידלו אותו מילדותו, יתום מהוריו. עם פרוץ המלחמה התנדב לצבא הפולני ונעלם. הם סיפרו עליו שהיה בחור חרוץ, אהב לעבוד, חבל שאיננו, הייתי מתיידד עמו.

אני לוקח את התרמיל, שם אותו ליד המיטה, פותח אותו ורואה שהבגדים ברובם אינם שלי. כובע של גוי, מכנסיים ארוכים מבד איכרים ובין הלבנים החורפיים מתנוצץ שקיק משי כחול ובתוכו סידור קטן והתפילין שלי. בהתכופפי מעל התרמיל נגע הצלב התלוי על צווארי בשקיק התפילין, כאילו רצה לומר – אני שומר עכשיו על שארית ישראל.

חודש דצמבר 1939. השמיים מעוננים, השמש התחבאה בין העננים, גשם מעורב בשלג מתחיל לטפטף בחוץ, העצים מסביב לכפר עומדים עירומים, פה ושם קופצים עורבים שחורים ומקרקרים "רק רע, רק רע". אני יוצא עם זאבלוצקי ליער להביא עצים כדי שיוכל למכור אותם בעיר סובאלק, כמו שהיה נוהג בימים הטובים. מגיעים גויים מהעיר ובשורות רעות בפיהם. מספרים באופן גלוי ובנחת איזה סוף מצפה ליהודים, הגרמנים מסדרים אותם כהוגן.

לא חלפו ימים רבים ונודע לנו על היעלמם של היהודים מהעיר ומהסביבה. חזרתי מהרפת אחרי שהאכלתי את הפרות והחזירים, לא מצאתי אף אחד בבית. התיישבתי על המיטה שקוע במחשבות ונרדמתי. פסיעות על יד הבית העירו אותי. ניגשתי אל החלון וראיתי את בני הזוג עומדים ומסתכלים בגורן, משוחחים בלהט ונכנסים הביתה. ראיתי עצב נסוך על

פניהם. שאלתי אותם מה קרה. הם שתקו רגע וענו לי: ״לא כלום, לא כלום״.

בחוץ ירד השלג הראשון. חיפשתי מלה טובה אצל הזוג זאבלוצקי, מלה טובה שהייתי צמא לה... מאז ששמעו שהיהודים נעלמו, נעשה היחס אלי קריר. מיום ליום הרגשתי התרחקות ממני. בימי החורף כשלא היה מה לעשות, היו השכנים מתאספים אצלנו בבית, והמלה ״יהודים״ הדהדה באוזני. בערב הזה הביא איכר בשורה, שקרא מודעה בכפר הסמוך: ״מי שימסור יהודי לגרמנים, יקבל חצי ליטר נפט וחצי קילו מלח״ – שני הדברים האלה לא היו אז בנמצא.

ביום ראשון אחד חזרנו מהכנסיה וזו היתה הפעם האחרונה שנתנו לי להתפלל בכנסיה, פנה אלי מר זאבלוצקי: ״אתה יודע, יאנק, שבעיר סובאלק כבר אין יהודים. הגרמנים מחפשים יהודים שהסתתרו בכפרים, אם ימצאו יהודי אצל איזה איכר, ישרפו אותו עם כל רכושו ומשפחתו. הגרמנים יכולים לבצע זאת בנקל״. ידעתי למה הוא מתכוון. שתקתי רגע, פניתי אליו: ״לאן עלי ללכת?״ הרגשתי שעולמי חשך עלי. הוא שתק, הרגיש שעוד מעט אפרוץ בבכי. ״טוב לי כאן אצלכם!״ אמרתי. ״אספר להורי שהתייחסתם אלי כמו הורים! אעבוד, אשרת אתכם בכל כוחותי; אל תגרשו אותי!״ אשתו עמדה מהצד ושמעה את כל השיחה, דמעות התחילו לזלוג מעיניה. ״ישו יעזור לנו. נעשה לו מקום בגורן בין השחת. בקיץ הוא ייצא עם הפרות לאחו בין הביצות ואיש לא יראה אותו. הוא ייצא עם שחר ויחזור עם השקיעה״. נפלתי על צווארה ונשקתי אותה בכל כוחותי, וגם על צווארו של זאבלוצקי נפלתי.

בכל ארוחת־ערב הייתי משאיר משהו מהאוכל ושם את זה בתוך החולצה שאיש לא יראה. התחלתי לאגור מזון, פירורי לחם, חתיכות תפוחי־אדמה ועוד דברים מכל מה שהיו נותנים לי. הבאתי כל זה לגורן ושמתי במחבוא שעשיתי לי. הייתי מוכן לכל צרה שלא תבוא. הרגשתי שאני מיותר כאן, חשתי שהאדמה בוערת מתחת לרגלי. התרגלתי לגורן (תחילה פחדתי לישון לבדי), כעת היה עלי להיות גיבור ואמיץ. הכרזתי מלחמה על עצבי ומחשבותי.

החורף נתן את אותותיו, הקור הגיע עד 30 מעלות מתחת לאפס. הקור התגנב אלי בלילה בגורן. לא היה לי עוז לספר לגברת זאבלוצקי. השנאה לגרמנים מתחילה להתפתח אצל הפולנים הכפריים עם האיסור להתפלל בחג־המולד בכנסיה. בבית הכינו עץ־אשוח לכבוד החג. על יד העץ התאבלו על הזמנים הטובים שחלפו.

*

״יאנק, קום נלך לדוג דגים לחג הפסחא!״ היה זה קולו של זאבלוצקי. נשמתי לרווחה לרגע. אמרתי לו: ״עכשיו באמצע הלילה?...״ הוא לא ענה לי. את המזון שהיה מסביב לגופי בחולצה לא הוצאתי, כולי רעדתי, הרגשתי שסכנה מרחפת עלי. באפלת הלילה לדוג דגים?... המלים שיצאו מפיו בלשון ציווי היו לא כתמול שלשום. הדיבור היה מוזר לי. שנינו יצאנו מהגורן. שאלתי אותו: ״איפה הרשת? איפה החכה?״ גמגום יצא משפתיו מתחת לשפמו העבות: ״שם בסירה, בחוץ האגם״. עברנו בשביל המתפתל ויורד מעבר לביצות. שתיקתו והליכתו המוזרה התחילו לעורר בי חשד. התקרבנו לאגם. ראיתי את הסירה הקשורה על יד החוף מתנועעת, ברגע זה פנה אלי: ״״כנס לסירה!״ נכנסתי והתיישבתי. בחיפזון תפס את המשוטים, זרק אותם בתוך הסירה, התיר את הסירה מהיתד והתחלנו לשוט. שתיקתו והתנהגותו המוזרה ניבאו לי רעות...

התרחקנו מהחוף, הגענו לאי קטן בסבך קני סוף. טיול כזה עוד לא עשיתי מעולם. פניתי אל זאבלוצקי: ״תראה! כמה המים שקטים וטהורים, הירח יעזור לנו לדוג בקלות. איפה הדגים?...״ וכאן עובר רטט בגופי. במו עיני ראיתי איך לקח משוט וניגש אלי בהבעת רצח. לא היה לי זמן לבקש רחמים וגורלי עמד להיחרץ. לא הספקתי להוציא הגה מפי, צעקתי: ״אדוני!״ ואני בתוך המים. איך נפלתי איני זוכר, רק זאת אזכור שבכל כוחותי רציתי להגיע לחוף, שחיתי, הגעתי לחוף ופתחתי בריצה מבוהלת לכיוון השביל. הרגשתי שעוד מעט ישיג אותי, יוריד את המשוט אל ראשי. רצתי בכל כוחותי. פירורי הלחם וחתיכות תפוחי־האדמה המבושלים בקליפות, שהיו לי בתוך החולצה והכיסים נדבקו לי לגוף. הרגליים התרוממו ורצו לרוץ, לנוס, לברוח ולהתרחק יותר בתוך היער, אך תשוש הייתי. בשארית כוחותי המשכתי ללכת והתרחקתי מן השביל שבו הלכתי. נכנסתי אל בין העצים. לא הספקתי להשתטח על הארץ וכבר נרדמתי. מי יודע כמה זמן ישנתי. התעוררתי בבהלה, התיישבתי, הסתכלתי מסביבי ולא זכרתי איך הגעתי הנה. לא רציתי לאכול, הייתי צמא, רציתי לרענן את גופי, את חושי אשר התקרשו כמו דם אצל מת. רציתי להירדם, להירדם לנצח...

קרני השמש התגנבו בין העצים ולא יכולתי להבדיל אם אלה משמש עולה או שוקעת. הרגליים התחילו ללכת בלי תכלית ובלי לדעת לאן. הגעתי לשביל, אשר גלגלי העגלות העוברות בו השאירו תלמים עמוקים משני צדדיו.

השביל הגואל הביא אותי לכפר קטן. תרדמה עמוקה עדיין אפפה את תושביו. עיני בלשו לכל הצדדים. התקרבתי בזחילה לדיר חזירים, התחלתי לאסוף מן האבוס את שארית הקליפות של תפוחי־האדמה שהחזירים השאירו, מילאתי את החולצה וחיש מהר הסתלקתי החוצה. חיפשתי מים ולא מצאתי. חיפשתי שלט מה שם הכפר, אבל לא היה בנמצא. שאלתי את עצמי: מאין הם לוקחים מים? חיפשתי כל הדרך מעיין ולא מצאתי. חזרתי ליער.

כל פעם ביקרתי בדיר אחר שלא אשאיר עקבות וסימנים אחרי. פעם קרה לי שלא בכוונה דרכתי על משהו. זה נפל והקים רעש. רציתי להתחמק במהירות ופתאום רדף אחרי כלב־זאב ענקי. נעצרתי ובאותו רגע התקרבה אלי דמות אדם. פניתי אליו: ״שיהיה מבורך ישו״. ברטט ענה לי: ״לעולם ועד״ ושאל: ״מי אתה? מאין באת?״ פניתי אליו, שיתן לי רשות להיכנס הביתה ואספר לו מי אני ומאין באתי. המלים הראשונות שהוצאתי מפי היו: ״אני רעב, צמא, יש לך לחם? מה המרחק מהקומנדנטורה, המפקדה הגרמנית?״ זה היה האדם הראשון שבאתי במגע קרוב אתו אחרי שבועות שהסתובבתי

בודד ביער. על המפתן עומדת אשה בכותונת־לילה ולוחשת: ״מי זה? מה קרה?״ נכנסים למטבח, הם מתיישבים ואני עומד על יד הדלת, כאילו עוצר אותם שלא ילכו לקרוא לגרמנים. אני מספר בקצב מהיר סיפור בדוי – ברחתי מהגרמנים שרצו לתפוס אותי לעבודה. אחרי שיחה קצרה נזכרתי שעוד מעט יאיר השחר. האשה מכינה לי חבילה שלמה עם מזון, גם בקבוק חלב. אני ניגש אל הצלב התלוי על הקיר, מצטלב ובקול חלש מודה להם, ״שה׳ ישלם לכם עבור החסד הזה״. הם עונים: ״ה׳ ישמור אותך בכל אשר תפנה״. תופסים את הכלב שאוכל להסתלק.

הגעתי ליער. אני נופל על משכבי ורוצה להירדם, כי השינה היא בשבילי הפוגה קצרה לכל מחשבותי ויסורי. ימי הקיץ היפים חולפים במהירות. מפעם בפעם גשם מרענן את היער. המערה שחייתי בה היתה לי למבצר. הספקתי להביא בקבוקים וקופסאות־פח שלקחתי אתי באוספי מזון בדירים.

התבואה בשדות הבשילה ומתקרבים ימי הקציר. בחוזרי מציד ובעוברי דרך שדה הייתי מוציא גרעינים של שיפון ואוגר אותם.

ימי הקציר חלפו ואתם עונת הקיץ. גשמי הסתיו התחילו לרדת, הרטיבות הגיעה גם ליער, ומקום הסתר שהיה לי למבצר במשך כל הקיץ נראה בעיני כמו בית בלי גג. אני מתחיל לנדוד ממקום למקום. הגעתי לבית עזוב ששימש לשומר היערות בימי השלטון הפולני. נכנסתי פנימה, הסתכלתי בכל הפינות, ממש חדר שיכול לגור בו אדם... אני יוצא החוצה ולפתע שומע קול רכבת העוברת במהירות בקירבת מקום. פחד אחזני, בבהלה אני מתחיל להתרחק מהמקום, מטפס על עץ ומחכה שהרכבת תעבור. ירדתי מהעץ והתחלתי לחפש את פסי הרכבת ונתגלה לי כביש מרכזי המוביל לעיר סובאלק. אני חוצה את הכביש, נכנס ליער וממשיך להתקדם לאורך הכביש. הגעתי לפיסגה בה היו תקועים שלושה צלבים, המסמנים קבר־אחים רוסי ממלחמת העולם הראשונה. אני מכיר היטב את המקום, זה 13 קילומטרים מהעיר סובאלק.

לא הרגשתי איך ירדה החשכה. הלילה לנתי על ענף עץ. הרוח שהניעה את העצים ייבשה את בגדי. הבוקר הגיע והביא דאגות חדשות. המקום יותר מדי מסוכן. אני מתחיל להתרחק, לאן – איני יודע. הגשמים משאירים בוץ גדול, אשר מקשה עלי להתקדם. מלאי המזון שיכולתי לסחוב עמי מתחסל, והסביבה ריקה מכפרים. בעוברי את הכביש נתקלתי בשלט המראה לכפר פיאבנה־רוסה. אני מחליט במהירות להגיע לקירבת המקום. בלכתי ביער שמעתי מרחוק דהירת סוסים על הכביש. נעצרתי. לפי הקולות שהגיעו אלי הבחנתי שאלה גרמנים. טיפסתי מהר על עץ והאזנתי בשקט למתרחש. זו הפעם הראשונה אחרי תקופה של יותר משנה שראיתי את הגרמנים ממרחק כל כך קטן. עברו על ידי ולא הבחינו בי. נרדמתי.

התעוררתי. כבר היה בוקר. ריח עשבי הסתיו והעצים מילא את היער. הזדקפתי ויצאתי מעבי החורש, פניתי לדרכי לחפש אוכל. מקץ שעה קלה באתי למעיין שהוליך בנחת את זרמו הצלול. התרחצתי, הרוח שימשה לי מגבת. אני רעב, אין לי במה לשבור את רעבוני. באופק נראה כפר, אני מפחד ללכת בשדה פתוח. אספתי את כוחותי והתחלתי ללכת. אני מתקדם לכיוון הכפר. נכנסתי בחשאי לתוך חצר. נעצרתי על יד דיר. נדהמתי בשומעי קול נחרני: ״עמוד! מי אתה?״ בעל הקול לוקח ידית של את ומתקרב אלי. ״אדוני, אני פולני, נוצרי, אני רוצה לאכול, אני רעב. תציל נפש פולנית, אדוני!״ הוא פרץ בצחוק פרוע. ״אתה פולני? אתה יהודי נבזה!״ רטט עבר בגופי, אך אני אוזר עוז, מוציא את הצלב ומצטלב. הוא שתק רגע וציווה עלי להיכנס הביתה. בשפתיים רועדות אני מספר לו על נדודי בתור פולני מסובאלק, שברח ממחנה־עבודה בגרמניה.

אנו יושבים שנינו, ואני מספר. מבחוץ נשמע קול נשי. הדלת נפתחת ונכנסות שתי נשים בגיל העמידה. הגבר קם מכיסאו וניגש אל אחת משתיהן, שח לה משהו, והיא עוזבת חיש מהר את הבית. וכאן אני שואל אותו: ״לאן שלחת אותה? לקרוא לגרמנים?״ שתיקתו היתה כהודאה בחשדי. ״אשתי הלכה להביא לחם״, פורץ בצחוק פרוע. אני מתחיל לחשוב אולי לברוח, אבל אני רעב ואין לי כוח לרוץ. השעה מאוחרת, בחוץ גשם זלעפות. נעים לי לשבת כאן בבית החם. אנו יושבים זקופים והוא חוקר אותי בלי הרף על בריחתי. פתאום נכנסת אשתו בבהלה, בידה מחזיקה לחם ובקוצר נשימה רוצה לספר משהו ושפתיה רועדות ואינה יכולה להוציא הגה מפיה. אחרי התאוששות־מה התחילה לספר. על הכביש מצאו גרמני הרוג, והגרמנים מחפשים את הרוצח. בכפרים הסמוכים כבר הוציאו הרבה איכרים להורג באכזריות שאין דוגמתה. היא פורצת בבכי: ״מי יודע אם לא יבואו גם אלינו. גרש אותו מהבית״. הכוונה היתה אלי. אני פונה אליהם: ״כן, חבל שתסבלו בגללי, אני אלך, תחיו בשלום״. הגבר נאנח בכבדות: ״כן יקירי, אשתי צודקת. בחוץ גשם ורוח. חבל לגרש כלב. אבל אנו לא רוצים ליפול בפח בגללך״. הוא פונה לאשתו שתתן לי צידה לדרך ומזהיר אותי שלא אגיד שהייתי אצלו.

הגשם מתחזק ואני פוסע פסיעות כעיוור בחושך, ואינני מרגיש איפה אני נמצא. אל היער נשאר עוד מרחק גדול. לא ידעתי שאני מסתובב סמוך לכפר מלא בתים, גרנות ודירים. השמיים האפירו קצת, סימני בוקר ראשונים נצצו וראיתי שאני נמצא בתוך הכפר. במהרה הוקפתי על ידי ארבעה חיילים גרמניים עם כידוניהם השלופים: ״לך, אבל מהר!״ תחת מטר של גידופים ומכות הגעתי לאוטו שחור שעמד על הכביש, זרקו אותי לאוטו ונסענו למרכז הכפר. האוטו נעצר על יד בניין. מסביב לבניין ששימש בית־ספר עמדו אנשי גסטאפו עם תת־מקלעים על כתפיהם ושמרו עליו.

מהבניין בקעו יללות ואנחות. לפתע נשמעים צעדים כושלים. בזה אחר זה, ידיהם על ראשם צועדים גברים לכיוון האוטו. מבוהלים מתחילים לעלות. הם הבחורים הפולניים, שראשיהם חבושים בסמרטוטים והדם הקרוש על בגדיהם מעיד על עינויים.

אחרי נסיעה של יותר משעה הגענו לעיירה ראצ׳קי. האוטו נעצר על יד בניין העיריה שבו שכנה מפקדת הגסטאפו. שמענו פסיעות של מגפיים מתקרבות לאוטו. האוטו זז. מגיעים לתחנת־הרכבת. מהבניין הקטן יוצאים שני ז׳נדרמים, משוח־

חים עם המלווים שלנו אשר מסרו להם תעודה. בקול פרוע נותנים לנו פקודה לצאת. "חזירים פולניים, היום יהיה סופכם! בעד הדם הגרמני יישפך דם פולני כמים! נתלה אתכם כמו כלבים!" עמדנו עם ראשינו המורכנים וכל צעקה של אחד מהגסטאפו הפסיקה את פעימות לבנו. כבלו את ידינו. היינו 30 במספר. שלושים קרבנות המחכים לגורלם. חצי יום עבר עלינו בתחנת־הרכבת, כיום של גיהינום. בנשימה כבדה נכנס קטר וסחב אחריו כמה קרונות־משא וקרון אחד של נוסעים, ומחלונו צצו ראשים עם כובעי גסטאפו, כל אנשי הגסטאפו עם תת־מקלעים על חזיהם. הרכבת נעצרה.

כמו בהמות העמיסו אותנו בתוך קרון אחד, ואחר כך הבריחו את הדלת. חיכינו שהרכבת תזוז. לפתע נשמע טרטור של מכוניות המגיעות לתחנת־הרכבת ובמהרה שמענו צעקות של גרמנים: "לרדת! להסתדר!" אזרתי עוז וקמתי על רגלי והצצתי החוצה מבעד לאשנב המסורג של הקרון. ושוב אותו מחזה. הביאו עוד פולנים, פניהם חיוורים ומגודלי זקן. לפי הסימנים היו כולם איכרים. ידיהם כבולות. אחרי שנפסק טרטור המכונית נשתרר שקט בחוץ. הרכבת התחילה לזוז. פתחתי בשיחה עם אחד שישב על ידי ואני שואל אותו, מדוע אסרו אותו, והוא עונה לי שמצאו בכפר אחד גרמני הרוג, אז הם נוקמים בנו. זאת בוודאי עבודה של היהודים המסתתרים ביערות או בכפרים שאף אחד לא מרגיש בהם. כדי להביא עלינו צרה, ביצעו את הרצח. וכאן אני פונה אליו: "יהודים אינם עוד בחיים, ואיך יכלו לבצע רצח?" הוא עונה: "הם נמצאים עוד, הגרמנים לא השמידו את כולם, רבים מהם ברחו ומסתתרים. לפני כמה שבועות סיפרו בכפרנו, שבאמצע הלי־לה נכנס אחד רעב לתוך הדיר וכאשר הבחין בו איכר, הראה לו צלב על הצוואר והתחיל להצטלב. מתוך רחמנות פולנית נתן לו האיכר לאכול, אבל לבו אמר לו שזהו יהודי. הסוף היה שגירש אותו מהחצר". פחדתי שמא אותו איכר שביקרתי אצלו נמצא אתנו כאן. אני מפסיק לדבר עם השכן ומעמיד פני ישן.

אחרי כמה שעות נסיעה הביאו אותנו למקום שנראה לי כבית־סוהר. עברנו את רחובות העיר בשקט לפי פקודתם, הרגשנו שאנו נמצאים על אדמת גרמניה. בכניסתנו לחצר בית־הסוהר מיינו אותנו בקפדנות. השאירו אותנו בפרוזדור, ציוו להשתטח על הרצפה וכך עבר עלינו כל הלילה. כבולים זה לזה נרדמנו חיש מהר. רעבים וצמאים ורועדים מקור ומפחד. התעוררנו למחרת בבוקר. התירו את הכבלים אחד אחד, לקחו לאיזה חדר אשר על ידו עמד איש גסטאפו עם תת־מקלע. הגיע תורי, נכנסתי מבוהל לחדר, מצחי התכסה נטפי זיעה מפחד שירגישו שאני יהודי. מאחורי השולחן ישב אדם שפרצופו הטיל פחד עלי. הוא שואל אותי אם אני מבין גרמנית. עניתי לו בשלילה. התחיל לדבר בפולנית רהוטה. את השאלות ששאל אותי קרא מגליון נייר. את התשובות החזרתי חיש מהר, שמי יאנק גודלבסקי מכפר סובולבה, שם אבי סטאניסלאב, מקצועו איכר. אחרי שרשם את כל הפרטים, נפתחה הדלת ולקחו אותי לתא אשר ישבו בו שמונה אנשים, לא אותם האנשים שבאתי איתם. מפעם בפעם הציץ איש גסטאפו מבעד לחור אשר בדלת. אסור היה לנו לשבת או לשכב על הרצפה. תמיד היינו מוכרחים להיות בעמידה. הייתי הצעיר מכל שמונת האסירים.

אני שואל מה שם המקום. עונים לי, קניגסברג, עיר הבירה של פרוסיה המזרחית. מסבירים לי את סדר־היום של בית־הסוהר. פעמיים מיפקד מלווה מכות, פעמיים קצת מים בתור מרק ומאה גרם לחם ליום. ביום ראשון בשבוע יוצאים לחמש דקות לטיול בחצר, ואם בא איש הגסטאפו בשם מנקו, הוא עושה אתנו התעמלות עד התעלפות. בשוויון־נפש אני מחכה לצפוי לי.

שומעים צלצול מיפקד. עמדנו דום בשורה. הדלת נפתחת ושני אנשי גסטאפו סופרים אותנו. לוקחים אחד מאתנו שיכניס את האוכל לתא. המחלק היה צעיר כבן 25. המנה היתה 100 גרם לחם וקצת מים דלוחים. האסירים הסתכלו ב־8 מנות הלחם כבאוצר.

הגיע יום ראשון, מוציאים אותנו לטייל. כל אחד נושם עמוק ורוצה במהירות להוציא מהתא את האויר המחניק, שנשמנוהו במשך שבוע שלם ולהחליף באויר צח לריאות, שנוכל שוב שבוע לשאוב ממנו. חמש הדקות חלפו מהר, שוב יושבים סגורים בתא מחניק, אשר בקושי אפשר לראות בו את אור היום. היחס של אנשי הגסטאפו אלינו התחיל להיות מיום ליום יותר רע. מוציאים אותנו מהתא להתעמלות. אחרי ההתעמלות היה כל הפרוזדור מלא דם. ספגנו מכות בלי הרף. קשה היה לי פעם לעמוד אחרי התעמלות כזאת, נפלתי על הרצפה ונאנחתי מכאבים. קיבלתי מכה במקל עבה בגופי ובראשי. מאפי נזל דם. האסירים מזהירים אותי שלא אשכב על הרצפה כי אסור. לא עניתי להם והמשכתי לשכב. איש הגסטאפו שהציץ תמיד מבעד לחור של הדלת הבחין בכך, פתח את הדלת ובבעיטה בבטן ציווה עלי לקום. קמתי זקוף בכל כוחותי ונפלתי שוב על הרצפה. הרוצח שלף את האקדח ואמר אלי: "תקום מהר, ולא – אני הורג אותך כמו כלב". קמתי בזריזות כזאת שכולם השתוממו, וכאן הרגשתי שאני מפחד מהמוות. הוציאו אותי מהתא והכניסו לצינוק בודד, שלא יכולתי לעמוד זקוף מפאת ממדיו הקטנים. איני יודע כמה ימים ישבתי בצינוק החשוך והבודד. לא הבדלתי בין יום ולילה.

פעם בא אותו איש גסטאפו והוציא אותי מהתא. הכניסו אותי לתא עם עוד אחד, זה היה פולני שמצאו אצלו נשק. כל הזמן הסתובב בתא מקצה לקצה, מבלי להוציא הגה מפיו. פניו היו תפוחות, במקומות בהם היו צריכות לנצוץ עיניו היו שני חורים מלאי דם. המשיך לטייל ושוב נעצר. וכאן סיפר לי סיפור שלם:

"הגרמנים ערכו בכפרים חיפושים אחרי יהודים, ומצאו בגורן 2 רובים, בזמן העינויים צעקו כל הזמן, שמגיעה לי תלייה. ועתה אני מחכה לגזר־דין זה. תזכור, אם תישאר בחיים, תמסור דרישת־שלום למשפחתי ממני. אני יליד פיליפובה, שמי זיגמונט באקלצ'וק. השארתי את אשתי בה־ריון בחודש החמישי ושני ילדים קטנים, הגוועים ודאי ברעב. למה הם לא תולים אותי? למה הם מחכים? בחקירות סיפרתי

להם שאיני שייך לשום ארגון מחתרתי. העינויים יותר גרועים ממוות".

אני עומד ושומע, וחושב: למה הכניסו אותי לתא עם אחד שפסק דינו מוות? האם גם עלי גזרו אותו פסק־דין? האם נודע להם שאני יהודי? בבוקר פתחו את הדלת וקראו את שכני לתא. בבהלה קם מהרצפה, הצטלב, הסתכל בי בעין אחת בה היה יכול לראות משהו, כאילו דרש שאזכור את דבריו לפני המוות. הוא יצא, והדלת נסגרה אחריו.

ביום ראשון אחרי הצהריים יוצאים הכלואים לטיול, עוב־רים על יד תאי, נעצרים, ואיש הגסטאפו מוציא אותי מהתא ומראה לי ביד שאצטרף לשורה. יוצאים לחצר. בחצר עמדו עוד הרבה אסירים. רבים מהם לבושים מדי הצבא הפולני, על הכובעים חסר הנשר המלכותי הפולני, בתוכם גם קצינים. בין העומדים הכרתי גם כמה פולנים שהוגליתי יחד איתם. אחרי נאום קצר של קצין גסטאפו לפנינו מיינו אותנו ואחרי מיון החלו להוציאנו קבוצה קבוצה המונה 20 איש לחצר אחרת. ראיתי שנעצרו על יד בניין שהיווה בית־מרחץ. תקף אותי פחד, כששמעתי פקודה להתפשט. מה עלי לעשות? כאן יגלו שאני יהודי... אני משתדל להידחק למקום בו עמדנו צפופים זה לזה. אחרי המקלחת הקרה עמדנו בתור לקבל בגדים, ואת הבגדים חילקו שני אנשי גסטאפו. הרגשתי שהסכנה לא חלפה מעלי. כל זמן שאני עוד עירום יכולים לגלות שאני יהודי. ניגשתי לקבל את הבגדים כפוף. עברתי בהצלחה, מבלי שירגישו ביהדותי...

הביאו לנו אוכל, המרק היה מתפוחי־אדמה ואפונה, והיה אפשר למצוא בו עצמות בשר. חודשים שלא טעמתי אוכל כל כך טעים. אחרי שהרוב גמרו לאכול, קיבלנו פקודה להיערך בשורה ושוב ממיינים אותנו וקוראים לפי השמות.

השער הגדול נפתח, משני צידיו עמדו אנשי צבא ה"ווהר־מאכט", לא הגסטאפו. אנו מלווים משני הצדדים ע"י ה"ווהר־מאכט". הולכים באופן חפשי, לא כבולים, כמו שהביאו אותנו לבית־הסוהר. עוברים רחובות שפונו מאדם, מתקרבים לתחנת־הרכבת. היחס של המלווים היה הוגן, בלי מכות וגידופים. מטעינים אותנו לתוך קרונות משא, עוזבים את קניגסברג.

אחרי נסיעה של לילה ויום עם עצירות שונות בדרך, הגענו לתחנת־רכבת קטנה. המקום שעצרנו נראה בעינינו כמקום שומם, מרחוק באופק נראו צריפים, כאילו מחנה או קסרקטין.

יצאנו מהקרונות, מיינו אותנו, עלינו על מכוניות, נסענו דרך עיירה שקטה והגענו למחנה. המחנה היה כולו מכוסה בשלג. על השער התנוססה סיסמה: "ארבייט מאכט פריי" (עבודה מביאה שיחרור). מסביב למחנה היתה גדר תיל דוקרני מחו־שמל ומגדלים עם זקיפים ששמרו על המחנה.

אחרי המיפקד על המגרש הכניסו אותנו לתוך הצריפים. בכניסה קיבל כל אחד חצי לחם שחור וקופסת שימורים. לקחתי את המנה שלי בשקט הסתכלתי בה; היה חבל לי לאכול אותה בבת אחת. כך גם עשו אחרים.

לא שכחתי איך נדדתי במשך יותר משנה ביערות, רעב ומלא פחד. בשכבי על הרצפה, יהודי אחד בצריף מלא נוצרים, נדמה היה לי שבטעות קברו אותי אחרי מותי בבית־קברות נוצרי, ואין לי מנוח בשכבי אתם. רציתי להוריד את הצלב מצוואר, לזרוק אותו ובקולי־קולות לצעוק: "אני יהודי, אני שייך לעם היהודי, הוציאו אותי מכאן". מחשבות כאלו הציקו לי עד שנרדמתי.

המחנה שלנו היה מחנה מעבר. היחס אלינו לא היה רע. שוחחו איתנו תמיד, סיפרו לנו שאנו נמצאים לא רחוק מהעיר אלנשטיין – למחנה קוראים "סטאלאג 10 א". התרגלתי לחיות יחד עם הנוצרים, והפחד שיבחינו שאני יהודי נעלם.

באחד הימים ניגש אלי קצין פולני, גבה־קומה. הוא שאל אותי: "בן כמה אתה נער?" עניתי: "בן 16". "מאיזה מקום אתה בפולניה?" חשדתי בו, שהכיר אותי, שאני יהודי. התחל־תי לגמגם, ואמרתי כי אני מהעיר סובאלק, ותוך כדי דיבור פניתי אליו: "אדוני הסרן קוחצינסקי, אני מכיר אותך. עבדת בפ.ק.או. גרת ברחוב ויגרסקה בבניין הלבנים האדומות. באותו בניין גרה משפחת מאגנצה". משהזכרתי את השם מאגנצה פנה אלי "מה, אתה יהודי?..." בפחד עניתי: "כן, אני בנו של פריימארק, גרנו ברחוב צ'שלסקה 9. אני מכיר אותך היטב, אדוני הסרן". התחרטתי באותו רגע על כל השיחה שלנו. עתה בא סופי, חשבתי. כדי למצוא חן בעיני הגרמנים ימסור אותי ודאי בידיהם.

הסרן קוחצינסקי הרגיש שאני מבוהל. המשיך בשאלות. התחלתי לספר על כל נדודי ביערות, איך נתפסתי על ידי הגרמנים. על משפחת זאבלוצקי לא סיפרתי לו. לא רציתי לתת לו רעיון להרוג יהודי. שכחתי שעוד מעט נלך לבית־המרחץ ושם יתגלה שאני יהודי. התקרבתי לפתח והוא מלווה אותי. הוא הרגיש שאני מפחד להתפשט ואמר: "אל תפחד! הבחורים שלנו עובדים שם, אני אעמוד על יד חלוקת הבג־דים". במהירות התפשטתי ועמדתי בפינה שבקושי הגיעו המים אל גופי. רצתי מהר לפתח היציאה, ושוב ראיתי שקוחצינסקי עומד ועל ידו מונחים בגדים. הראה עליהם שאלבש אותם. יכול להיות שבגלל זה שאני בן עירו הוא ירצה לעזור לי.

אחרי שהסתדרנו במאות הביאו אותנו למחנה הסמוך. קוחצינסקי הלך בראש המאה שאני השתייכתי אליה. המחנה היה נקי להפליא. בתוך אחד הצריפים עמד שולחן ארוך, מאחוריו ישבו שני קצינים גרמניים וכמה חיילים שבויים פולניים. השולחן היה מלא ניירות, וכל אחד עמד בתור, ובעוברו על יד השולחן רשמו אותו. הגיע תורי, שאלו שאלות ועניתי עליהן. שמי יאנק גודלבסקי, שם אבי סטאניסלאב, נולדתי ב־14.12.1924 בכפר סובולבה על יד סובאלק. עברתי את ההרשמה, קיבלתי מספר 2110. קוחצינסקי היה ראש הצריף שגרתי בו. אחרי המיפקד הציג אותי בפני איש גבה־קומה בעל מראה מכובד. זה היה גנרל וונצל. פתאום פונה אלי הגנרל וונצל: "תגיד לי, אחי היקר, איך יכולת להתחמק שלא ירגישו בך שאתה יהודי?" עניתי: "יש לי מזל וראש על כתפי..." והטלתי מבט זועם בקוחצינסקי כאילו הוא בגד בי. הוא הרגיש שפחד נפל עלי. באותו רגע פנה אלי: "אל תפחד, חוץ משנינו אף אחד אינו יודע שאתה יהודי ואף אחד לא

יידע. אנו זקוקים לך... בינתיים שתהיה שקט, שלא יהיו לך עניינים עם אף אחד, ואל תספר על השיחה שלנו".

אחרי חלוקת האוכל היה קוחצינסקי קורא אותי לחדרו ונותן לי משהו לאכול, מרק תפוחי־אדמה. היינו יוצאים לעבודה במכוניות מלוות על ידי חיילים גרמניים. הסביבה היתה מלאה יערות ואגמים. התחלנו לעקור שרשים ביער, קבוצה שנייה עסקה בניקוי הכבישים מהשלג. החורף היה בעיצומו. הזקיפים ששמרו עלינו בעבודה סבלו מהקור כמונו, עד שצץ רעיון במוחם והחלו מדליקים מדורות. וכך חיממו את עורם הגרמני. היחס אלינו היה טוב.

★

היחס השתנה לרעה כאשר הגיעה קבוצה גדולה של מהנדסים מארגון "טוד". ראינו שרוצים לבנות משהו באופן דחוף ומהיר. השלג עוד לא נמס כליל, האדמה היתה עדיין קפואה ועלינו לחפור שוחות לאורך קילומטרים. סללנו כבישים, בנינו שדות־תעופה והכל הלך בקצב מהיר. מזמן לזמן שמענו מפיהם גידופים, אחר כך העזו לסטור על לחי או להכות במקל על צלעותינו.

ההתמרמרות בין האסירים גברה אחרי המקרה, שפולני אחד קיבל מכה במקל בראשו ובן רגע נפל ארצה כולו שותת דם. בכל כוחותיו התרומם, מלמל כמה מלים שקשה היה להבינן, ולפני שנפח את נשמתו צעק מגרון חנוק: "בחורים, נקמה!" צנח ומת. כרענו ברך על ידו. העבודה נפסקה וכולם התאספו על יד ההרוג, כדי לחלוק לו כבוד אחרון. הזקיפים נתנו פקודה לחזור לעבודה אך כולנו התנגדנו. ידענו שההתחלה באה. היום נרצח אסיר זה ומחר יבוא תורו של אסיר אחר.

בכוח הכריחו אותנו לחזור לעבודה, ואף איימו עלינו שיירו בנו, אם לא נחזור. שבנו לעבודה. כל אחד תפס את מקומו, אבל הידיים לא יכלו לעבוד. ההרוג ששכב לא רחוק מאתנו כאילו דיבר אלינו. אנשי הארגון "טוד" ניסו להשתיק אותנו במלים טובות, שזה לא יקרה עוד פעם, והמהנדס שהרג את הפולני ייענש, אך הרוחות לא שקטו. המתיחות גברה משעה לשעה. קוחצינסקי חזר לצריף מרוגז מאוד. פלט מלים אחדות: "שלא יחשבו שהדם הפולני הפקר. אם אנו שבויי מלחמה, מגיע לנו יחס הוגן".

ערב אחד קרא אותי הסרן קוחצינסקי לחדרו ואמר: "אני מציע לך דבר, ומובן שאסור שהדבר יתגלה. אני מציע לך להיספח למחתרת שאנו רוצים לארגן. אתה תהיה המקשר בין כל המחנות. תקבל תפקיד שתוכל לעבור באופן חפשי בין מחנה למחנה. כחשמלאי תבדוק את הגדר המחושמלת, תקבל ארגז עם כלים ותצטרך להעמיד פני חשמלאי מדופלם... בתוך הארגז תהיה דפנה כפולה, שתוכל בלי פחד להעביר בה מכתבים, מאתנו ואלינו. אתה בחור אמיץ ולכזה אנו זקוקים".

חודש אפריל 1941, התחלתי בעבודתי החדשה. אחרי כמה שיעורים של מומחה חשמלאי הצלחתי... לעשות קצר, שכל המחנה היה שרוי באפלה ובלתי מחושמל. חיש מהר תוקן הקצר על ידי החשמלאי המומחה. הגרמנים ידעו שאני תיקנתי את זה, והחשמלאי היה עוזרי.

לא חלפו ימים רבים והצלחתי להתקשר במחנה עם רב־סרן אבידוביץ. מראהו היה כשל קצין גבוה פולני, אשר נשא בגאוה את לאומיותו הפולנית. בשיחה הראשונה מסרתי ד"ש מהגנרל וונצל, ואם הוא רוצה להעביר מכתב, אני מוכן לקבלו, וגם להביא תשובה למכתבו. במרוצת הזמן סיפרתי לו שישנו בחור אמיץ בשם קוחצינסקי. הוא דואג כל הזמן לשיפור התנאים במחנה, ויש צורך לעמוד בקשר אתו, ויחד ללחום בעד תנאים יותר טובים. נפרדתי ממנו בשלום וביקשתי שלא ימסור לאף אחד שדיבר אם אסיר ממחנה "10", כי זה עלול להזיק לנו.

בתקופה קצרה הצלחתי להתקשר עם כל המחנות. גאוותי גדלה מיום ליום. דימיתי בנפשי שחלומי יתגשם בקרוב. החיים קיבלו אופי אחר, התעורר בי רצון לחיות. הפחד והדכאון נעלמו ממני לגמרי. לא פעם חשבתי שעוקבים אחרי. סיפרתי את זה לקוחצינסקי. אחרי ישיבה קצרה החליטו שכמה ימים אשאר במחנה ואטפל בגדר של המחנה שלנו.

★

באחד הימים בסוף חודש אפריל יצאתי כרגיל לעבודה. נדהמתי כשראיתי קבוצה גדולה של אנשי ס.ס. שהגיעה למחנה של החיילים הגרמניים. בלבי חשבתי שזה מנבא רעות. חזרתי חיש מהר למחנה וסיפרתי על כך לקוחצינסקי. עברו כמה דקות והשמועה נפוצה. על כולנו עבר רטט של פחד. ידענו שגורלנו יהיה מר אם הס.ס. יחליף את ה"וורמאכט". אחרי יומיים עבר כל השלטון לאנשי הס.ס.

לאט, לאט התחילו להסיר את המסווה מפרצופיהם. התחילו להרגיש אותם על עורנו. האוכל היה רע, מי שלא יצא לעבודה לא קיבל את מנת לחמו. הכריזו שמי שלא יישמע לפקודתם ייהרג כמו כלב. ערב אחד שוחחתי עם קוחצינסקי והחלטנו להפסיק את הפעולה המחתרתית עד שיתבהר המצב.

בוקר אחד הוציאו מהמחנה שלנו כמה מאות שבויים לטרנספורט. אמרו לאנשי המשלוח שנוסעים לעבודה חיונית, וכל יום ראינו איך יוצאים קרונות מלאים שבויים מהמחנות הסמוכים לכיוון בלתי־ידוע, עד שהגיע יום וכמעט כל המחנות היו ריקים משבויים. נשארו רק שבויים חולים וחיוניים. אני נשארתי בין החיוניים. ראינו שמשהו עומד להתרחש.

באחד הימים של מאי 1941 חזרו כמה עשרות שבויים חולים מאלה שנסעו במשלוח וסיפור שהועסקו בעבודות לאורך כל הגבול שהיה אז עם רוסיה. הצבא הגרמני התייחס אליהם יפה. הם בנו קירות־מגן, עשו חפירות נגד טנקים, סללו כבישים, הרחיבו ותיקנו כבישים ישנים, וכל הגבול היה כאילו לפני פרוץ מלחמה. הגנרל וונצל וקוחצינסקי שמעו זאת בסיפוק.

★

היום אשר לו קיווינו בכליון־עיניים בא: 22 ביוני 1941. משמרות כבדים הקיפו את המחנה. לעבודה לא יצא איש. לא נתנו לנו לעזוב את הצריפים. ביום ובלילה שמענו טרטור מטוסים. הרגשנו שהמלחמה התחילה.

באחד הימים הוציאו שבויים מהמחנה שלנו לעבודת נקיון סמוך למחנה הרוסים. הם חזרו וסיפור לנו על הרוסים. הרוסים ביקשו לחם. אסור היה לפולני לשוחח אתם. ראינו איך הרביצו

לרוסי אחד מכות עד זוב דם, והיתר עמדו ופחדו להוציא הגה מפיהם. אנשי הס.ס. הרביצו לשבויים בלי שום סיבה. הסיפורים על שבויים רוסיים הפילו חרדה על כל הפולנים. יום יום מתו מאות רוסים, מגפת טיפוס פרצה ביניהם והגרמנים רצו לחסל את כולם, שלא ידביקו את יתר המחנות וגם אותם. כל בוקר הוציאו קבוצה של שבויים לחורשה סמוכה למחנה שלנו וירו בהם. בערב היו לוקחים פולנים מהמחנה שלנו לקבור אותם. לא פעם גם אני הייתי בין הקברנים. לפעמים היינו ניגשים לאנשי הס.ס. ואומרים להם שישנם כאלה שרק נפצעו, והם עודם בחיים. בבעיטה היה איש הס.ס. זורק את הגופה הפצועה לתוך הבור. עוד היה אומר שחבל על כדור נוסף בשבילו.

שמי יוני ויולי הכחולים והבהירים חלפו. באו רגעים שלא יכולתי להשלים עם הרעיון שאני הולך למות אחרי המאבק הגדול על החיים. מעולם לא הייתי זקוק כל כך לאדם קרוב שאוכל לפתוח בפניו את לבי, להראות לו איך אני לוחם על דבר שמגיע לי. אני עוד צעיר, רוצה לחיות. שום עוול לא עשיתי לאיש. הזמן כאן זחל בעצלתיים. לא ידעתי מתי אגמור עם החיים בכלל, או אהיה אנוס לחיות בין הגדרות המחושמלות מי יודע כמה שנים עוד. ובן רגע שוב צצה במוחי תמונה: הבחינו ביהדותי וגמרתי עם הכל. האם כדאי להמשיך במלחמה...

★

עברו כמה שבועות שלא נפגשתי עם קוחצינסקי ביחידות. תמיד התחמקתי ממנו. ראיתיו מעוצבן והרגשתי שפקעה גם סבלנותו לחיות מאז שהביאו את הרוסים. כל התכניות של המחתרת היו לשוא. השמירה מסביבנו היתה חזקה. ובינתיים הגנרל וונצל חלה. הוא היה היחידי בעל אומץ וגבורה, אשר תיכנן את המחתרת והיה הרוח החיה בה.

יום יום הגיעו שמועות על נצחונות גדולים של הגרמנים. רוסיה הלבנה ואוקראינה בידי הגרמנים. הגיעו שמועות למחנה שהגרמנים עשו הרס בכל מקומות כיבושיהם. הדאגה היחידה היתה אצלי, מה שלום היהודים אשר היו תחת כיבוש הרוסים. היה לי אח אברהם אשר גר בעיירה פיונטניצה על יד לומז'ה. הוא ומשפחתו היו היחידים ממשפחתנו אשר לא נפלו בידי הגרמנים. חוץ מבנו הבכור זיסאק, אשר היה אצלנו לפני פרוץ המלחמה, ועם פרוץ המלחמה לא יכול היה לשוב להוריו. יומם ולילה חשבתי עליהם. התעורר בי חשק להגיע אליהם. אבל איך? הגיתי בתכניות שונות, אך שמרתי את זה בסוד גמור. לא גיליתי שמץ של דבר אפילו לקוחצינסקי ולחברי אשר התיידדתי עמו, יורק, פולני צעיר כבן 25. לא פעם רציתי להתוודות לפניו שאני יהודי. ויתרתי ברגע האחרון. פעם סיפרתי לו על נדודי ביערות עד שהגרמנים תפסו אותי. וכאן נפל צל של חשד בלבו וקריאה שלא פיללתי לה: "איך הגעת ליערות? האם יהודי אתה?" יצאה מפיו. התבלבלתי קצת ובין רגע עניתי: "השתגעת?" פתחתי את חולצתי והראיתי לו באופן בולט את הצלב התלוי על צוארי. "אל תפחד, יקירי" פנה אלי. "אני לא אעשה כמו שעשו החיילים הרוסים. אלה מסרו על יהדותו של כל חייל יהודי שהיה אתם". שתיקתי היתה כהודאה בדבר.

כל הלילה לא יכולתי להירדם. תמונות איומות הופיעו לפני. ראיתי את עצמי בחדר העינויים, מענים אותי, חוקרים אותי. הבחנתי שיורק התהפך על משכבו וגם הוא אינו יכול להירדם. עוד מעט ואשמע את צלצול פעמון הקימה ואני עוד לא עצמתי עין.

נשמע צלצול הפעמון. קמנו חיש מהר מהדרגשים. ישרנו את הגב. שוב התחיל יום אפור. יצאנו לעבודה, לאותה העבודה שעבדנו אתמול, בבניית מחסנים. בזמן ארוחת־הצהריים, שהביאו לנו במקום העבודה, פנה אלי יורק וסח לי בשקט: "האם תאמין, חברי היקר, שאני באותו מצב כמוך". לא הבנתי את דבריו. "כן, יקירי, זהו. אני יהודי – יהודי כמוך". הסתכלנו זה בזה. הרגשתי שהתגלה לי אליהו הנביא. לא ראיתי יהודי כל כך הרבה זמן. לא דיברתי עם יהודי קרוב לשנתיים. החיוך שזרקנו זה לזה הראה לנו שהקשר בינינו התהדק, התחזק לעולם, ואף אחד לא יפריד בינינו. אפילו למות יהיה לנו יותר קל.

יורק היה יליד העיירה אוסטרולנקה – בגרמנית קראו לעיירה שרפן־וויזה. הוא הכיר היטב את כל הסביבה. שמו האמיתי היה אפלבאום. בחור בלונדי בעל עיניים כחולות, גבה־קומה ומאוד סימפאטי. הוא נפל בשבי על יד המיבצרים של לומז'ה. מיחידתו לא נשארו רבים בחיים. הוא סיפר לי, שבזמן הקרבות התחילו הגרמנים להפציץ את העיר לומז'ה וכל העיר היתה בלהבות, גם העיירה פיונטניצה. המיבצרים נמצאו בעיירה הזאת. זה היה שלושה קילומטרים מהעיר לומז'ה. בעיירה הזאת חי, כאמור, גם אחי.

הוא סיפר לי שאת כל הסביבה הוא מכיר היטב. אבל איך להגיע לשם, שאלתיו. אין דבר, יבוא הזמן... נחכה שהימים יהיו יותר קצרים ואז נוכל להסתלק מכאן.

★

יום רדף יום – המחנות ממולנו מתמלאים שבויים רוסיים. השתדלנו להתקשר עם אותם השבויים בכל דרך, לשמוע מהיכן הם – ולקבל ידיעות מהם. כל קבוצה משלנו, שיצאה לעבודה בקירבת השבויים הרוסים, הוזהרה על ידי הוורמאכט והס.ס. שלא לבוא במגע כלשהו עם הקומוניסטים, וכל מי שייתפס בקלקלתו יירה מיד במקום.

פעם, בסיומו של יום עבודה מפרך בפריקת כלי־נשק ממכוניות, אשר נלקח כנראה כשלל במלחמה עם הרוסים, הביאונו למגרש פנוי והורו לנו להתפשט עירומים כביום היוולדנו, באמתלה לערוך חיפוש בכלינו ובגופנו. באותו מעמד מביש ונקלה צצה מחשבה במוחי ואמרתי ליורק חברי, כי פעם נוכל להיעזר במלאכה זו, בה אנו עסוקים באחרונה, גם לטובתנו אנו.

בשובנו למחנה אותו יום ניגשתי לקוחצינסקי, הקפיטן הפולני, וסיפרתי לו בפרוטרוט מה שאירע באותו יום בעבודתנו, קוחצינסקי ביקשני שאבוא אחרי המיפקד אל מיטתו של הגנרל וונצל, וכמובן שעשיתי כמצוותו.

באותה פגישה מסרתי לשניהם, לוונצל ולקוחצינסקי,

שלדעתי אפשר לארגן הברחה של נשק למחנה שלנו. אמרתי להם גלויות, כי דרושים לי לכך כמה אנשים נאמנים. הצעתי להם שיורק חברי יצטרף בינתיים אלי במשימה זו ובצוותא נוכל להתחיל. הם הסכימו לדעתי.

התחלנו אט־אט – בדברים הקטנים ביותר – להבריח כדורי אקדח ורובה. הדבר לא היה כה פשוט, באשר הגרמנים ערכו מדי יום ביומו חיפושים קפדניים, בשעת העבודה וביחוד בסיומה ובצאתנו את מקום העבודה ובשובנו למחנה. במשך הימים הבאים נוספו עלי ועל יורק עוד כעשרה קצינים פולנים למלאכה זו. לאט לאט התקדמנו והעברנו למחנה חלקי רובה וכדומה.

כך המשכנו בעבודה זו חדשים מספר, עד בוא עונת הגש־מים. פעם, בשובנו מן העבודה, נצטווינו על ידי הזקיפים לצעוד בקצב צבאי, ושומרינו לא חסרו מכות נמרצות בקתות הרובים שבידיהם. אחד מבחורינו קיבל מהלומה כבדה מידי הזקיף ושתת כולו דם, ואז קרה מקרה מצער, אשר הביא אסון וכליה על הברחת הנשק שלנו. הבחור הזה, שהוכה ואיבד כנראה את הכרתו, נשמטה ממנו אחת מחבילות הנשק, ולדאבוננו נתגלה הדבר לגרמנים. כמובן שהקצף יצא על כולנו, בלי יוצא מהכלל. במקום נערך מיד חיפוש קפדני ביותר, ואז הוכינו קשות ונמרצות. כתוצאה ממקרה זה שילמו במקום כמה מאנשינו בחייהם ממש, ואף יורק חברי היה ביניהם.

בשובנו למחנה נערכו בו חיפושים קפדניים ביותר. קוחצינס־קי הבין מיד כי נתפסנו ועשה עצמו כמשתף פעולה עם הגרמנים והציע להם לבדוק היטב בצריפים. את הנשק הוא הצליח להסתיר קודם לכן מחוץ לתחום המיגרש שלנו.

עם הסתלקותו הטראגית של יורק נדמה היה לי כי חשך עולמי בעדי ולעולם לא אתאושש עוד. באותו ליל סגרירי וקודר, בו עמדנו שעות רבות במיגרש רעבים ורצוצים, לא סרה מעיני דמותו של יורק החי.

למחרת היום לא יצאנו עוד לעבודה. התחילה פרשת חקי־רות ועינויים, על מטרת הסתרת הנשק וכל הכרוך בכך. חקירות אלו היו מלוות בצעקות וצווחות מחרידות, וכן במכות ובעינויים מחרידים.

מיום ליום נעשה מצבנו גרוע יותר. היו מריצים ומטרידים אותנו קשות על לא דבר. הגרמנים עשו זאת כדי לא לתת לנו מנוח, שלא יעמוד בנו הכוח והרצון לנסות להזיק להם.

מריבות קשות פרצו במחננו, בין השבויים שלנו (הפולנים). אחד האשים את רעהו שהרעה באה עלינו כתוצאה מהסתרת הנשק. בין השבויים היו כאלה שטענו, כי האחראים להסתרת הנשק חייבים לתת את הדין בעבור מה שעוללו במעשיהם לכל הקבוצה, כי עד אז הם חיו באופן יחסי די טוב וללא צרות מיוחדות.

עם קוחצינסקי נמנעתי מלהיפגש מחשש שהדבר עלול להזיק גם לי וגם לו. מחלות ומגפות שונות פרצו במחנה. אנשים התנפחו ממחלות ורעב והמצב הלך והחמיר.

בכל יום קצר המוות את קצירו במחנה. פעם הזדמנתי, אחרי המיפקד, לצאת עם קבוצה של 25 איש לחפור תעלות, כדי לקבור את המתים. אחרי שסיימנו את חפירת התעלות, הכנסנו בהן את גוויות חברינו ממש כדגים מלוחים בחבית, שפכנו עליהן דלק והצתנו אותן באש.

לאט לאט, לאחר הפסקה ארוכה, החלו מוציאים אותנו לעבודות שונות בקבוצות קטנות. הזקיפים של הווהרמאכט הוחלפו באנשי הס.ס., שנהגו בנו באכזריות איומה שאין דוגמתה. את כל העבודות היינו צריכים לבצע תוך ריצה, ומי שלא עשה זאת, או התרשל, או פיגר במילוי הפקודה או במהירותה, הוכה קשות ולעיתים אף שילם בחייו ממש.

כאשר שקטו מעט הרוחות בקשר למקרה הנשק, שוב החילונו להחיות את תכניותינו. עשינו נסיונות למגע עם השבויים הפולנים שבמחנה ממולנו.

פעם ניגש אלי קוחצינסקי בעצמו, ואמר לי שיש לו משהו למסור לי, שאגש אליו אחרי המיפקד.

כאשר נפגשנו אמר לי: "אתה תחזור לתפקידך הקודם, מלפני שנה, כחשמלאי במחנות ובזה תעזור לנו להתקשר עם יתר המחנות בסביבה".

חזרתי לתפקידי כחשמלאי. קיבלתי ארגז כלים שהיתה לו תחתית כפולה, שבה הייתי מעביר מכתבים מקוחצינסקי ליתר המחנות ומחזיר את התשובות. עבודתי לא היתה קלה עכשיו. בעוברי למחנה אחר, תמיד הלכתי בליווי איש ס.ס. ולא פעם יצאתי עם מכתבים בתחתית הארגז וחזרתי אתם מבלי למסור אותם ליעדם, כי עיני הס.ס. היו פקוחות וחשש־תי להיתפס...

החורף הקשה של שנת 1941/42 היה במלוא תוקפו. בגדינו היו דלים ביותר, היינו עטופים סמרטוטים וסחבות בלויים. נעלינו הוחלפו בנעלי־עץ, שההליכה קשתה בהן. לאחר יום עבודה קשה כשלנו חזרנו למיגרש המיפקד והיינו חייבים לעמוד שש שעות ארוכות עד אחרי חצות בלי כל תנועה. בחצות, כשנגמר המיפקד, קיבלנו את ארוחתנו הדלה, שכללה ארוחת־ערב ובוקר כאחת. ארוחה זאת הכילה מאה גרם לחם שחור, שהיה אפוי בתערובת של נסורת ותפוחי־אדמה וליטר מים עכורים שהם קראו לזה בשם קפה, וכל זה היה לעשרה אנשים.

★

דצמבר 1941. בערב חג־המולד הורגשה תכונה רבה במחנה הרוסים. המשמרות הוגברו והוכפלו. קצינים גבוהים של הס.ס. נראו נוסעים לכיוון המחנה של השבויים הרוסים. בשובנו מהעבודה באותו יום לא עמדנו כרגיל זמן רב במיפקד. אחרי שמָנו אותנו הוכנסנו לצריפים ואסרו עלינו לצאת ואפילו לא לצרכים אישיים.

הלילה ירד על המחנה. שמענו טרטור מכוניות בלתי־פוסק. בשכבנו על המיטות לא יכולנו לעצום עין. לפתע הגיע לאוזנינו מטח יריות שהחרידו את הסביבה. קוחצינסקי ניגש לדלת הצריף, הביט מבעד לסדקים, חזר לפינתו ובלחש אמר: שום דבר לא קרה, זה רחוק מכאן...

היריות נשמעו יותר ויותר ולא פעם כיסתה את פנינו זיעה קרה וכל איש שאל את רעהו: "האם בא הקץ עלינו?" הלילה חלף בניחושים שונים על מה שקרה סביבנו. באופן ספונטני נשמעה שירה מגרונות חנוקים ומלאי תוגה, שירי חג־המולד.

היריות לא פסקו כל אותו לילה גורלי. עם גבור היריות, גברה גם השירה בצריף. אני כיהודי בין מאות פולנים נוצרים, החילותי לשיר יחד עמהם ולהיזכר במשפחתי אי שם. איש מאתנו לא ידע עוד, שאי שם בתוך האפלה קצרה היד הרצחנית הזדונית של אנשי הס.ס. קציר דמים איום. בחורים שיצאו בלב שלם להגן על מולדתם ומשפחותיהם, נשבו במלחמה והובלו לטבח, בניגוד לכל חוקי המלחמה וכלליה. בבוקר הסתדרנו שוב לעבודה הקבועה, למרות חג־המולד שחל היום. יצאתי לעבודה כרגיל, לבדוק את גדר המחנה המחושמלת בליווי איש הס.ס. המשכתי ממחנה למחנה. סיימתי את הביקורת במחנה של הפולנים ורציתי לפנות לכיוון מחנה הרוסים. איש הס.ס. שליוויני אמר, כי לשם אין צורך ללכת. חזרתי למחנה שלנו, שבו הסתובבו יחידים בלבד, היו אלו שלא יכלו לצאת לעבודה, בעלי כושר גופני לקוי ביותר. נכנסתי לצריפי וקוחצינסקי סיפר לי את כל הטרגדיה שפקדה את המחנה הרוסי בו הושמדו כל הרוסים באותו לילה, בטענה שמגפת טיפוס פשטה במחנה.

התחלנו להרגיש מאותו יום ואילך שאנחנו בחסותם של חיות בצלם אדם. מפעם לפעם אפשר היה לשמוע פולני אומר לחברו: "לברוח ויהי מה, ואפילו לשלם בחיים. טוב לנו ליפול כגיבורים מלמות מות כלבים ליד הקיר". אולם כל אלה היו דברים מן הפה ולחוץ שאין להם כל אחיזה במציאות. לו היו נותנים להם קצת קליפות תפוחי־אדמה נוספות למרק, היו מוותרים על תכניותיהם. קוחצינסקי אמר לא פעם שהוא אינו מכיר כלל את הבחורים שלו, שאיבדו את צלם האדם.

★

הקור והכפור היו ללא נשוא. פצעים וחבורות הופיעו על גופינו וכל עזרה רפואית מינימלית לא קיבלנו. לילה אחד נורו יריות מחרידות, שמענו צווחות וצעקות מזקיף בפתח הצריף: "מיהו ראש הצריף שלכם, חזירים ארורים?" קוחצינסקי ירד ממיטתו יחף והתייצב בפניו. הזקיף החל להכות ולהרביץ בקוחצינסקי עד זוב דם. הוא הוציאו מחוץ לצריף ולא פסק מלצרוח: "מדוע לא תשמור על אנשיך, באיזו רשות הנך נותן לצאת מן הצריף בלילה?" לאוזנינו הגיעו דברים בלתי־ברורים: שני ה"כלבים" שהלכו על יד הגדר התחשמלו ונהרגו. לפנות בוקר עם צלצול הפעמון קמנו למיפקד. אותו בוקר נתקבל המיפקד על ידי שלושה אנשי ס.ס. שהתעללו בנו קשות. את השבויים שישנו יחד עם שני אלה שהתחשמלו על יד הגדר הוציאו מתוך השורות והללו לא זכו לשוב עוד. גורלם היה ברור לנו ללא צל של ספק.

ביום ראשון אחד חזרנו מעבודתנו בצהרי היום. עמדנו בקור במיגרש המיפקד וחיכינו לחדשות. לפתע קראו את ראשי הצריפים בעזרת הרמקולים לשער הכניסה. אחרי נאום קצר של האחראי על המחנה, שהיה בדרגת שטורמפיהרר, חזרו ראשי הצריפים לצריפיהם. כאשר קבוצת הקצינים החלה להתקרב אלינו, פנה אלינו קוחצינסקי בלחש, שנגיד שאנו בריאים. הוחלט להעביר את האנשים הבריאים המסוגלים לעבוד למקום לא ידוע. הסבירו לנו שזה לטובת העבודה והשינוי יהיה לטובתנו ונהיה חופשיים יותר במקומנו החדש. לא רצינו להאמין לדברי הגרמנים, ידענו כי הם רק משקרים. הקצינים הגיעו לצריפנו. קוחצינסקי התייצב לפניהם כקצין ואמר: "צריף 21 על 1400 אסירים עומדים דום!" קצין הס.ס. בדק אותנו בשבע עיניים בפניו הזועמים ופתח בבת־צחוק: "אנו זקוקים לכם, אתם אנשי עבודה. אנו מעבירים אתכם למחנות־עבודה, שהאוכל שם יהיה טוב יותר מאשר כאן ואם תבצעו את המוטל עליהם תזכו לחופש..."

המיון החל. הקצינים מתלוצצים ביניהם ועוברים שורה, שורה. כל אחד עמד ברטט על מקומו וחיכה לגורלו ולתורו. לא ידענו למי טוב, לאלה שהופנו ימינה או שמאלה. הנני עומד בין היתר ומבקש להציל את נפשי ואיני יודע כיצד. הקצינים עוברים בשורה בה אני עומד. זיעה קרה כיסתה את מצחי. המיון נגמר. למחרת בבוקר הובאו כל אלה שמוינו כבריאים למגרש מיוחד על יד בית־המרחץ וקיבלו בגדים ונעליים. אפשר היה להכיר בבגדים, כי בגדי יהודים אלה. חשבתי: מי יודע היכן אותם יהודים, שלהם היו שייכים בגדים אלה, ומה עלה בגורלם.

כל אחד מאתנו קיבל חצי כיכר לחם וחצי ליטר מרק לפני שעלינו למכוניות. אחרי שעות רבות של נסיעה הגענו לעיר אלנשטיין. בעיר זו עלינו לקרונות רכבת והמשכנו בנסיעתנו. לפנות בוקר הגענו למקום בודד, לא הרחק ממחנה צבאי. נתנו לנו שם מנת לחם כפולה מזו שקיבלנו במחנה הקודם, ושוב היינו בידי הוורמאכט. היחס אלינו היה די טוב.

פעם אחת נלקחתי עם קבוצה ולאחר נסיעה של שעות מספר הגענו לעיירה אוסטרולנקה (שארפנוויזה בגרמנית). יהודים לא פגשנו. בעיירה זו לא נתנו לנו לבוא במגע קרוב עם תושבי המקום. הביאונו לבית־הסוהר המרכזי מחוץ לעיירה. הכניסו אותנו לשני תאים בבית־הסוהר ושוב לא ידענו מה צפוי לנו בעתיד ולשם מה הביאונו לכאן. התנאים בבית־הסוהר היו רעים למדי, ישבו כאן כנראה אנשים שנדונו באשמות פוליטיות וקרוב לוודאי השתייכו לאינטליגנציה הפולנית, שהגרמנים גמרו אומר לחסלם. לא יכולנו לקיים כל קשר אתם, כי היינו בתאים נפרדים. מזמן לזמן היינו שומעים צעקות וצווחות קורעות־לב של מעונים. כנראה שלא הרחק מהתא שלנו נמצא חדר העינויים.

אחרי ימים אחדים הוציאונו לעבודה מחוץ לכותלי בית־הסוהר. הובאנו לשטח בית־הקברות היהודי בעיירה והיינו חייבים לפרק את גדר האבנים על יסודותיה. החורף היה במלוא תוקפו והכפור היה כבד מאוד. גם אנשי הגסטאפו אשר שמרו עלינו בעבודה סבלו מהכפור ומהקור ששלט. הם ציוו עלי ועל חברי להביא עצים להסקה, להבעיר מדורה למען יתחממו בקור הנורא.

בלכתנו לחפש עצים להסקה נראו לנו לא הרחק כמה בתים. נכנסתי לבית אשר גרו בו זוג פולנים בגיל העמידה. בבית הזה נראו העוני והדלות בכל פינה. מפיהם נודע לי, כי זה זמן רב חוסלו היהודים במקום הזה. בשובנו למקום עם מעט העצים שאספנו, פנו אלינו אנשי הגסטאפו בשאלה, היכן היינו זמן כה רב. הסברנו להם כי לא מצאנו בקירבת מקום שום עצים ומשום כך התרחקנו מעט. הם ציוו עלינו לשכב על האדמה,

כשפנינו כלפי מטה ולא לזוז. הרגשתי כי גופי קופא כולו, ולא הרגשתי את כפות ידי ורגלי מרוב קור. כך שכבנו כארבע שעות עד שנסתיימה העבודה.

כאשר נכנסנו לבית־הסוהר, עצרונו ולא נתנו לנו לחזור לתאים. התחילו כבר בחלוקת האוכל בתאים – ואנו עדיין ממתינים בחצר. שני אנשי גסטאפו הביאוני אל קצין חוקר. השאלה הראשונה שהופנתה אלי היתה, אם חשבנו לברוח. שום תשובה שלנו לא נתקבלה על דעתם. התחילו להכותנו ולענות אותנו קשות. הכניסו את אצבעות ידי בצירי הדלת וסגרו אותה בכוח. תלוני בידי לתקרה ושני אנשי גסטאפו עמדו והרביצו בי בשוטים. אחרי שהתעלפתי נזרקתי לארץ ושפכו עלי מים. כשרוחי שבה אלי, קשרוני לשולחן בשלוש חגורות ונעצו חתיכות עץ בין ציפורני רגלי.

אחרי שהתירו את החגורות הוליכוני לכיוון הפרוזדור וירדנו למרתף. שם פתחו את הדלת והשליכוני בבעיטה פנימה. הלילה עבר עלי ללא שינה, לא עצמתי עין כל הלילה מרוב כאבים והפצעים שכיסו את כל גופי. לא תיארתי לעצמי כי אחרי חקירה שכזו, מלאה עינויי־מות, אשאר עוד בחיים.

פחד מילא את כל ישותי נוכח עצם המחשבות, שהחקירות והעינויים יחזרו בשנית ובשלישית. פחד רודף פחד, כל רגע אני מדמה – הנה הם באים, סוחבים אותי שוב לחקירות ולעינויים. בבוקר הוציאונו מהתא, בקושי רב צעדתי מספר צעדים. אחרי הישיבה הממושכת באפלה לא ראיתי מאומה באור, כאילו נמשכה האפלה. רק דבר אחד עלה במוחי שוב: חדר העינויים. הכניסוני לחדר, ציוו עלי לשבת. שלושה אנשי גסטאפו היו בחדר. אחד ישב ושניים עמדו משני עברי. זה שישב ממולי, קצין גבוה, אקדח היה מונח לידו. הוא פנה אלי ואמר: "אם ברצונך לחיות, ספר היכן היית?" הרימותי עיני אליהם ודמעות ירדו על פני והתחננתי לרחמנות, שרק לאסוף עצים הלכתי. הם לא האמינו לדברי, הרגשתי היטב את העינויים מהפעם הקודמת ושוב התחילו מחדש בעינויים נוראים. כיצד עמדתי בעינויים הנוראים הללו, לא אדע עד היום הזה.

למחרת בבוקר נפתחה הדלת בחוזקה, ולתא נכנס בחור בלונדיני צנום, איש גסטאפו. תסרוקתו היתה פרועה, שיניו נוקשות ופניו אכזריים ביותר. באותו רגע הפסיק לבי לפעום וחרדה אחזה בכל גופי. חשבתי, הנה הוא בא לקחת אותי שוב לחקירות ולעינויים. הוא נתן עיניו בנו וצווח בשאגה: מי מכם מכונאי רכב? איש מהנוכחים לא ענה דבר. שני בחורים נענו פתאום לקול, כי הם מסגרים. בכל כוחי הרמתי קול גם אני והוספתי: גם אני, אם כי לאמיתו של דבר לא היה לי כל מושג במלאכה זו. הוא רשם את מספר התא שלנו וגם את מספרינו האישיים והלך לו. הבחורים לתא התחילו לנחש את מטרת הביקור, לשם מה הוא זקוק למכונאים. היו לנו השערות שונות...

★

בוקר אחד עם דמדומי שחר נכנסו לתאנו שני אנשי ס.ס. היה זה יום ראשון בשבוע. הוציאו את כל אנשינו, עשרה במספר, מן התא, כל אחד קיבל בצאתו את ומכוש. עלינו על מכוניות שחורות ונסענו בכיוון בלתי־ידוע. על קירות המכוניות היו כתמי־דם טריים. היו אלו מכוניות של ה"זונדר־גסטאפו", שמתפקידם לערוך טיהורים במקומות שונים. לאחר כמה עשרות דקות של נסיעה נמצאנו בבית־קברות נוצרי. המכוניות נעצרו ונצטוינו לרדת. באותו רגע רואה אני את חברי מצטלבים וממלמלים, כנראה שהיה זה הווידוי לפני המוות. בין עצי האורנים בבית־הקברות משוטטים כמה אנשי גסטאפו. כשראו אותנו, ניגשו אל אנשי הגסטאפו שלנו וב־"הייל היטלר" מסרו להם משהו. ציוו לנו ללכת כמה צעדים, וכאן הבחנו במכונות־יריה עומדות בשורה ואנשי הגסטאפו מתחילים לנסות אותן, כאילו מוכנים למלאכה. ציוו עלינו להשתטח על הארץ בשורה ואיש גסטאפו עבר עם מקל וסימן מה צריך להיות גודל הקבר. הרגשנו שאלה רגעינו האחרונים. ציוו לקום וחיש מהר לחפור את הקבר. שמעתי בכי חנוק וחרישי. קיבלתי עלי את הדין בשקט יחסי וחפרתי את קברנו יחד עם הנותרים.

כאשר סיימנו את העבודה הזו, ציוו עלינו לעמוד על ברכינו עם הפנים לבור, וכאן התחילו כולם פתאום לומר וידוי ואני בתוכם... טוב המוות מחיים אלו, חשבתי בלבי. אנו מוסיפים לעמוד על ברכינו ומחכים לכדור. השמש הזורחת בשמיים מרגיזה אותי, כי היא לא בשבילי ואני לא אראה עוד את שקיעתה... רעש מנועים של מכוניות המתקרבות לשטח בית־הקברות הגיע לאוזנינו. קיבלנו פקודה לקום. נאנחנו בכבדות. איש הסתכל ברעהו מבלי שידע מה קרה לפתע. לקחו אותנו במרחק מטרים ספורים מהבור – המכוניות התקרבו לבור. אנשי הגסטאפו ציוו בצווחה על הנמצאים במכוניות לצאת. יצאו מהן גברים לבושים בלבוש אזרחי. מראה פניהם היה טוב, ידיהם כבולות באזיקים. לפי מראה פניהם הכרתי כי אלה אינם יהודים. העמידו אותם על ברכיהם עם פניהם לבור, ונשמעה פקודה אש... הבחורים צנחו בזה אחר זה לתוך הבור.

בקול שריקה ששימש כסימן לקחת אותנו לעבודה, נצטוינו להיכנס לבור ולסדר את הגופות כמו דגים מלוחים בחבית. איש גסטאפו הוציא מהמכונית פח דלק, שפך עליהם והצית. ואנו עמדנו והסתכלנו במחזה הנורא. פעולות כאלה ראינו שלוש פעמים בשבוע. הביאו משלוחים בני 20–30 איש. על פי רוב עשו רושם של משכילים. פעם בעמדנו בתוך הבור שמענו קול מהמתים: אני עוד חי. בחור שלנו קפץ מהבור וקרא לאיש הגסטאפו. הלה אמר: תשכב על ידו. הבחור התחיל לרוץ לכיוון השער של בית־הקברות ונורה. נצטווינו לשים את החי כשפניו למטה. הוא היה פצוע קשה, אבל עוד היה בחיים. אחרי המקרה הזה חזרנו לבית־הסוהר ולא מצאנו מנוחה. בלילה לא יכולנו להירדם.

באחד הימים הופיעו שני קציני גסטאפו בפרוזדור בית־הסוהר. הוציאונו מהתא והעמידו אותנו מולם. מן הצד עמד אדם שמן בלבוש אזרחי, פרצופו כפרצוף יתר הרוצחים. הסתכל בנו, עבר על ידינו ושאל אצל כל אחד את מקצועו. כשהגיע תורי, עניתי ככולם, מקצוע שקשור במתכת. רשם אותנו והוציאונו דרך שער בית־הסוהר. הוכנסנו למכונית צב־

ית ותחת ליווי חיילים מה"וורמאכט" נסענו לעיר אוסטרולנקה הסמוכה. המכונית נעצרה מול בית־כנסת יהודי. הורדנו מהמכונית ונכנסנו פנימה. נדהמתי ולא ידעתי את נפשי. התמונות של מקומות קדושים בארץ־ישראל על הקי־רות, ארון־הקודש במקומו רק בלי פרוכת. כל הספסלים היו חסרים ובמקומם הוכנסו כל מיני מכונות, מחרטות והרבה חלקים ממכוניות שפורקו. בית־הכנסת נהפך למוסך צבאי.

נכנס הגבר השמן שהביא אותנו הנה והוא פון גריץ. הציג אותנו בפני המנהלים שהיו אנשי־צבא וגם פולנים ופולקסדויטשים. עבודתי הראשונה היתה לנקות את מכונית אשתו של פון גריץ. אשה זו היתה זהובת־שיער ובעלת עיניים כחולות – טיפוס "ארי" מובהק. היא שאלה לגילי, עניתי לה, כבן 16. היכן הוריך? הוסיפה לשאול. עניתי לה: בבית, בכפר. אמרה לי, שתדבר עם בעלה פון גריץ שאבוא בוקר־בוקר לביתה ואעבוד אצלם בהסקת התנור ובכל מיני עבודות בית. דיברה אלי בעדינות שלא שמעתי דיבור כזה מגרמני אף פעם.

בבית היתה צעירה שמנומנת בלונדינית כבת גילי. זאת היתה בתם היחידה. גמרתי את עבודתי אצלם והמשכתי בעבודה במוסך. פעם ציוו לי להוריד גלגל מהמכונית של פון גריץ. ניגשתי לעבודה. כיצד להתחיל לא ידעתי, כי לא היה לי שום נסיון בכך. נזדחלתי מתחת למכונית והתחלתי לשחרר את כל הברגים שנמצאו מתחת למכונית והגלגל עוד נמצא במקומו. כאשר ראה פון גריץ מה עשיתי למכונית, צווח ורתח וצעק שאצא משם. וכשיצאתי התחיל להפליא את מכותיו, תחילה בידיו וברגליו ואחר כך תפס חתיכת ברזל וצעק שעשיתי "סאבוטאז'ה". הייתי כולי שותת דם. באותו רגע ניגשה אשתו ואמרה לו כמה מלים, ואז הפסיק להכות אותי. הוא ניגש בשקט ואמר לי בעדינות, שאכנס אליו הביתה. בכל כוחותי קמתי מהארץ והלכתי לכיוון ביתו. אשתו הכניסה אותי לחדר ההמתנה, הביאה סמרטוט רטוב שאנקה את הדם מפני, וגם הביאה לי לחם עם מרגרינה וגבינה צהובה. לא יכולתי לאכול, פרצתי בבכי חנוק ופי היה מלא דם. ברחמנות הסתכלה בי וביקשה בקול דק: "אכול, אכול. הוא לא יכה אותך עוד". באותו יום לא עבדתי עוד וחזרתי עם חברי לבית־הסוהר.

למחרת הבוקר שוב לקחו אותנו לעבודה אצל פון גריץ. הוא הסתכל בי ושאל האם עודני חי? כאילו שום דבר לא קרה. הראה לי איך מורידים גלגל, שכלל אין צורך לשכב מתחת למכונית. מורידים מכסה מהגלגל ומוציאים את הברגים וזהו.

באחד הימים הופיעו כמה אנשים במוסך תחת ליווי של אנשי ז'נדרמריה, על חזיהם וגבם תפור מגן־דויד צהוב. הדבר היה לפלא בעיני. חיש מהר נודע לי שאכן יהודים הם. פון גריץ קיבל את פניהם בשאגה: "יהודים ארורים, מי שלא יעבוד בנאמנות בשביל הרייך ייתלה כמו כלב באמצע הרחוב". התקשיתי להסתיר את התרגשותי. התרחקתי מהם ככל האפשר, אך רציתי לדעת מי הם ומאין באו. לא רציתי להאמין שישנם עוד יהודים בעולם הזה. בשכבנו על הרצפה התחילו חברי לתא לשוחח ביניהם על היהודים האלה. חבל שהגרמנים השאירו אותם בחיים. ואני ישבתי והקשבתי לשיחתם. הרגש־תי שעוד מעט ולבי יתפוצץ. כאן בתא סגורים בציפורני הגרמנים וסובלים מעינויים בלתי־אנושיים, ולא שכחו את שנאתם לעם היהודי. כל הלילה הציקה לי המחשבה, איך אפשר להתקשר אתם, איך אפשר להציל מפיהם דבר מה. למחרת היום גמרתי מהר את העבודה בביתו של פון גריץ, כדי שאוכל להתקרב אל בני עמי. ולפתע ניגשה אלי בתו של פון גריץ וזרקה לי על הארץ חבילה ואמרה בלחש: "תאכל מהר לפני בואו של אבי".

לקחתי את החבילה ושמתי בתוך החולצה, כדי שאוכל להטמינה ולאכול באין רואים. חזרתי למוסך ונכנסתי לבית־השימוש. מולי בא יהודי. ברטט שאלתי אותו בפולנית: "מי אתה?" הוא פחד לדבר. התחננתי לפניו: "ספר, אל תפחד" והוצאתי מחולצתי את החבילה ונתתי לו פרוסת לחם עם מרגרינה. ראיתי איך הוא בולע ורועד כולו. הוא לא רצה לדבר דבר, כי לא היה לו אמון בי, הוא חשב שאני אחד הפולקסדויטשים העובדים במוסך. פחדתי להגיד לו שאני יהודי, מלחמה לא קלה התנהלה במוחי. ראיתי מקרוב בפעם הראשונה אחרי שנים יהודי ולא יכולתי להתוודות בפניו שאני יהודי כמוהו.

עברו ימים ומנהל העבודה שעבדתי בקבוצתו קיבל יהודי לעבודה. שמחתי היתה גדולה מאוד. שמו היה יאסטשומב מהעיר לומז'ה. הוא ידע היטב את המקצוע, ומנהל העבודה היה מרוצה ממנו. התיידדתי עמו, אבל לדבר יכולתי רק על העבודה. כל בוקר כשחזרתי מביתו של פון גריץ עם פרוסות הלחם שקיבלתי מאשתו, השארתי את החצי ליאסטשומב. לאט לאט עברנו לשיחה על חיי היהודים בגיטו לומז'ה. לי היה שם, כאמור לעיל, אח עם משפחתו, שבנו הבכור נשאר בביתנו עם פרוץ המלחמה. פחדתי לשאול אותו על שם זה, וסוף סוף אמרתי והתחננתי בפניו שיישאר סוד רק בשבילו שאני יהודי. הוא סיפר לי כי ביום אחד הוציאו כמה אלפי יהודים מהשוק הירוק, בו היו צריכים להתאסף ולא ידוע איפה נעלמו. אומרים שהגיעו שמועות מפולנים שרצחו אותם ביער על יד הכפר גלצ'ין. ועוד ועוד זוועות סיפר על חיי היהודים בגיטו.

באחד הימים נצטווינו לחפור בור במוסך כדי להציב מעליו את המכוניות לתיקון. פתאום נתקלנו בארגז־עץ. הפולנים אמרו שהיהודים הסתירו ודאי כאן את הזהב שלהם. הוצאנו ופתחנו אותו ובפנים היו כמה ספרי־תורה עם כותנות משי רקומות בידי אומן. היו שם גם כתרים מכסף וקופסאות צדקה עם מטבעות. פון גריץ ניגש לטלפון ואחרי כמה דקות באו ראשי הגסטאפו, בדקו את הכל, לקחו אתם והסתלקו.

פעם הביאו כמה מכוניות שחורות סגורות לתיקון. דם קרוש היה בכל פינה. ציוו לנו לנקות את המכוניות ולהעבירן לתיקון מיוחד בבית־הכנסת ממול. פחדנו להסתכל בפניהם של אותם גרמנים שהמכוניות היו שייכות להם. אלה היו מ"זונדר־גסטאפו". פעם הזדמנתי להיכנס פנימה ורעש המנוע היה נורא. מבעד לאשנב הסתכלו הרוצחים פנימה, איך נכנס לתוכה עשן המנוע הפועל. המכוניות תוקנו ונעלמו. בערב סיפרו האסירים למה נועדו המכוניות. חבל לגרמנים על

הכדורים, מרעילים את האנשים בעשן הנפלט מהמנוע פנימה.

אחרי שבוע של עמל לקחו את היהודים לגסטאפו, עינו אותם, ולמחרת היום לא יכולנו להכיר אותם. הבחורים התחילו להתאבד בכל מיני צורות. יאסטשומב נפצע פעם בידו ושמו לו יוד. אחרי כמה זמן ראיתי אותו מוטל על הארץ צהוב. על ידו עומד פון גריץ ובועט בו: "הוא שתה, 'הכלב הזה', את כל היוד שהיה לנו. סאבוטז'ה עשה". חיש מהר בא רופא ולקחו אותו לבית־החולים הפולני לטיפול. פון גריץ ידע שעובד כמוהו לא ישיג. הוא עבד היטב בחשמלאות מכוניות. שני חתך את הוורידים בידו השמאלית. שלישי שם אצבע בין גלגלי המחרטה ובמצב אנוש לקחו אותו ולא ראיתי אותו עוד.

באחד הימים הופיעו כמה יהודים לבושים יפה, מהם שענדו סרטים על שרווליהם עם הכתובות "משטרה". אתם בא קצין מהגסטאפו ודיבר עם פון גריץ. בין היהודים האלה היה ה"יודן־אלטסטה" מגיטו לומז'ה, מושינסקי. הבחורים בכו לפניהם: "קחו אותנו הביתה, החליפו אותנו באחרים. הבטחתם רק לחודש..." עמדתי מהצד והקשבתי לתחנוניהם. גערו במתחננים. "בגיטו יותר רע מכאן. כאן טוב לכם. משפחותיכם מקבלות את המשכורת שלכם". ופתאום פנה אחד: "הירגו אותנו ואל תשאירו אותנו כאן". השוטרים חילקו להם חבילות, בגדים, אוכל ומכתבים מקרוביהם. זה השתיק אותם וכל אחד התחיל לקרוא את המכתב שקיבל. כמה מהם פרצו בבכי. "אוי, מיין קינד איז נישטא", השני התייפח, אשתו חולה... פון גריץ נכנס למוסך ושאג כמו אריה: "לעבודה!" כולם התפזרו למקומותיהם והיהודים שהגיעו עזבו את המוסך.

כנראה שנצחון גדול נחלו הגרמנים בחזית, כי בעיירה שארפנוויזה (אוסטרולנקה בפולנית) ערכו הגרמנים הילולה גדולה. פון גריץ בא במכוניתו לבית־הסוהר, הוציאני יחד עם חברי לעבודה, ליאון, נוצרי פחדן ונסענו דרך העיירה החשוכה. המכונית נעצרה ליד בניין שעליו היה שלט גדול "לאנדראט", משרדי המחוז. ברטט נכנסנו פנימה. מסביב לשולחנות ערוכים, עמוסים כל טוב, יושבים קצינים גבוהים בלבוש אזרחי עם נשותיהם, וכולם מסתכלים בנו. פון גריץ הושיב אותנו על יד שולחן שעמד בפינה. לא ידעתי מה הולכים לעשות בנו. פון גריץ ניגש שוב אלינו, לקח אותנו לאמצע האולם, ואז פנה אל הקהל שיקום על רגליו, ובצחוק פרוע אמר: "הודות לשני הגיבורים האלה הפיהרר ואנחנו ננצח בקרוב". הוא ניגש אל השולחן הקרוב, מזג שתי כוסות מלאות משקה חריף ואמר: "תאחל לפיהרר ולנו ניצחון". החזקתי את הכוס, הרמתי את קולי ואמרתי: "בשנה הזאת שיהיה נצחון גמור לגרמניה, למען הפיהרר והמולדת שלכם אנו מוכנים לכל קרבן". בלבי חשבתי: בשנה הזאת מפלה לגרמניה ומוות לכל הגרמנים. התחילו לצלם אותנו מכל פינות האולם. אשתו של פון גריץ, בשמלת נשף, ניגשה אלינו והושיבה אותנו על יד השולחן. התחילה להביא לשולחן כל מיני מעדנים, שלא חלמנו עליהם, ששכחנו מזמן איך הם נראים: "תאכלו נערים. תאכלו הרבה..."

סוף סוף הגענו למנוחה, לתא שלנו השקט והנעים... בנס יצאנו שלמים הודות לגברת פון גריץ.

פעם בא למוסך יהודי ממשטרת הגיטו בשם חמוש צוקרמן מלומז'ה. הוא היה קצין במשטרת הגיטו. הוא בא בליווי ז'נדרמים גרמניים שהביאו טרנספורט חדש של יהודים. חטפתי שיחה עמו, אמרתי לו שאני יהודי ואני נמצא בבית־הסוהר כנוצרי. סיפרתי לו שיש לי אח בפיונטניצה על יד לומז'ה והייתי רוצה בכל מחיר להגיע אליו. הוא ענה שהחיים בגיטו רעים למדי, קור, כפור, רעב ומחלות שוררים בגיטו, ונוסף לכך איש אינו יודע מה יילד יום. הוא הוסיף: "כשוטר יהודי מהגיטו, אני מבטיח לך שרק כאן אתה יכול להישאר בחיים. הישאר במקומך", אמר לי, "שיהיה לכל הפחות אחד שיוכל פעם לספר איך הושמד עם, כי אנו מהגיטו איש לא יישאר מאתנו. סופנו כליון".

בין היהודים הכרתי אחד בשם יעקב ז'ולונדז', בן 32, דוד של אשת אחי. ניסיתי להתקרב אליו, הייתי זהיר מאוד שלא אכשל. כשניסיתי לשאול מה שלום אחי, אשתו וילדיו, התחיל לחל וצעקה פרצה מגרונו: "מהיכן אתה מכיר את משפחת ז'ולונדז' ואת אברהם פריימארק?" השתקתי אותו, התחננתי בפניו שידבר בלחש, בהזדמנות אחרת נמשיך.

לא ראיתי כי מרחוק מסתכל בי פון גריץ – הפסקתי לעבוד ואני משוחח עם איזה יהודי במוסך, אשר לא מכבר הגיע הנה ויש לו כבר החוצפה לא לעבוד... בו ברגע הרגשתי פטיש חולף בינינו, שרק בדרך נס לא פגע בנו ולא רוצץ את גולגולותינו. הפטיש פגע בארון זכוכית מלא כלי עבודה עדינים שבקיר על יד ארון־הקודש לשעבר, ניפץ את הזכוכית וכל הכלים התפזרו שבורים על הארץ. פון גריץ ניגש אל ז'ולונדז' (היהודי) ובעט בכוח בבטנו והלה נפל ארצה אין אונים. ניגש אלי והחל מרביץ בי בכל גופי עד זוב דם – וגם אני צנחתי ארצה.

בקושי סיימתי את יום העבודה. הצטערתי על היהודי ז'ולונדז' שספג מכות ובעיטות בגללי. חיפשתי דרכים שונות להקל עליו את הכאבים. הגשתי לו סמרטוט מורטב במים. הוא הקיא דם ולקחו אותו בחזרה למחנה שלהם. למחרת הגנבתי ממנתי שקיבלתי בבית־הסוהר, נתתי ליאסטשומב שימסור לו. אחרי כמה ימים הוחזר לגיטו יחד עם עוד כמה חולים שחלו במחנה.

שיחתי עם השוטר היהודי צוקרמן לא נתנה לי מנוח. רציתי כי גורלי יהיה כגורלם של בני עמי. ברצוני היה לפגוש עוד את אחי ומשפחתו, כי על כל האחרים: הורי, אחי ואחותי, שנעלמו מסובאלק, לא האמנתי כי נשארו בחים.

★

סוף סוף אני מחליט לתכנן בריחה מבית־הסוהר. העבודה במוסך נתנה הזדמנות בלתי־רגילה לבריחה. בעת העבודה לא שמרו עלינו כל כך. הייתי מוכן לכל – כי לא היה לי מה להפסיד. יחד עם זאת לא היה לי עוז לברוח לבדי.

באחד הערבים פניתי בעניין זה לליאון, חברי הקרוב, אך הוא במקום להעניק לי עידוד ומרץ, הרתיע אותי מכל נסיון בריחה. ניסיתי להתקשר עם יהודי מאלה שעבדו במוסך בשם ישראל, יליד העיירה קולנו על יד לומז'ה. הבחור היה גברתן, גבה־קומה, במקצועו מסגר מכני. ניהלתי אתו שיחה ושאלתי אותו אם הוא מכיר את הדרך ללומז'ה. הוא ענה לי: "אין לך

מה לחפש שם. אנשי ה'יודנראט' עלולים למסור אותך ואת כל משפחתך לגרמנים. וכאשר רואים בגיטו פנים חדשות, שול־חים אותו עם האקציות הראשונות, שהגסטאפו מבצעת". "מה לי ולגיטו?" עניתי והוצאתי את הצלב מתוך חולצתי והראיתי לו. "חשבתי שאתה יהודי", אמר. עניתי: "אל תפחד, אני נוצרי ואני סובל כמוך". הוא החויר. ביקשתי שלא יספר לאיש על שיחתנו ואני אעזור לו במה שאוכל. כל יום הבאתי לו משהו מזה שקיבלתי מאשתו של פון גריץ או ממנתי שקיבלתי בבית־הסוהר. פעם שאל אותי, למה לי לברוח? "לכם הפולנים לא רע כאן, אתם לא מקבלים מכות והחיים שלכם יותר בטוחים משלנו. אני כאן, אך מי יודע אם לא חטפו את אשתי ושלושת ילדי".

אושוויץ

★

לבירקנאו־אושויץ הגעתי בספטמבר 1942 מבית־הסוהר שראדז אשר בפולניה. הייתי בקבוצת פולנים נוצרים, הובילו אותנו כבולים לבית־המרחץ בבירקנאו. כשעמדנו ערומים בשורה, ניגש אלי מין קצין ס.ס., שאחרי כן נודע כי הוא היה האופטשארפיהרר פליץ. "רס"ר" המחנה שאל אותי אם אני יהודי; הבינותי שאין עוד טעם להסתיר את יהדותי. הודיתי שאני יהודי. נשלחתי למחלקה הפוליטית, שם עברתי חקירה אכזרית ביותר. הם רצו לדעת, מי מהנוצרים ידע שאני יהודי. מובן שעניתי בשלילה, כי לא רציתי שחברי הנוצרים יסבלו בגללי. אולם תשובתי לא סיפקה אותם, והם התחילו בעינויים בלתי־נסבלים. קשרו אותי לשולחן ונעצו מסמרי עץ בין הציפורניים של אצבעות רגלי. התעלפתי. שפכו עלי מים קרים עד שהתעוררתי. ביקשתי שיירו בי, והקצין החוקר ענה לי שחבל לבזבז כדור על יהודי.

ב־6 בינואר 1943 לפנות־בוקר הוצאתי מבלוק 11 באושויץ והועברתי חזרה לבירקנאו, שם קיעקעו בזרועי את המספר 87215, הנמצא על זרועי עד היום הזה, ועל החזה והמכנסיים קיבלתי אותו מספר ובצד – מגן־דויד בצבע ירוק וצהוב – יהודי אסיר פלילי. המחנה בירקנאו הפך לעיר הריגה. לילה לילה היו רוצחים באכזריות עשרות, מאות אסירים בכל בלוק, כדי לפנות מקום לקרבנות החדשים. היו מקרים שאסירים לא יכלו לעמוד בסבל הנורא והתאבדו, אם הצליחו להגיע לגדר המחושמלת, ולא פעם קינאתי בהם, כי סבלם נגמר... מאלוהי שבשמיים לא יכולתי לבקש רחמים, כי הוא לא היה בבירק־נאו, וגם לא מבני־אדם...

לבלוק שלנו הגיעו שני אנשי ס.ס. ובחרו מספר מסויים של אסירים יהודים צעירים, ואני ביניהם, והעבירו אותנו לבלוק 16 (במחנה הישן). ה"קומנדו" (קבוצת עבודה) נקרא "קנדה", ותפקידו היה לרוקן את הקרונות מהמשלוחים של יהודים, מהמתים, מהחולים שלא יכלו לקום, ומהחפצים שנשארו.

כשהגיע משלוח יהודים לתחנת־הרכבת, ל"ראמפה" (רציף), יצאו מהקרונות אנשים רצוצים ושבורים ומלאי פחד, ביניהם נשים וילדים. אנשי ס.ס. העמידו אותם בשורות, בצד אחד נשים וילדים ובצד השני גברים וכך התחילה הסלקציה. הופיעו שני רופאים במדים, בדרגת קצין: ד"ר קניג וד"ר שומאן. לפעמים הופיעו ד"ר פישר וד"ר וובר. בחרו במחי־יד אחת מי לחיים ומי למוות. בסוף אפריל 1943 הופיע בתחנת־הרכבת, בפעם הראשונה, קצין ס.ס. לבוש במדי ה"לופטוואפה", כלומר חיל־האויר, גבר בן למעלה מ־30, יפה־תואר, פניו כפני מלאך. כפי שהתברר הסתתר בתוכו לב של שטן. היה זה ד"ר יוזף מנגלה.

בזמן שהרופאים האחרים המשיכו בסלקציה, הסתובב ד"ר מנגלה בין יהודי המשלוח וחיפש נשים בהריון, תאומים ובעלי חטוטרות. הוא הבטיח לנשים בהריון, בנימוס רב, טיפול רפואי נאה. אסף את קבוצת הנשים ונתן פקודה להעביר אותן באמבולנס של הצלב האדום, שעמד על המסילה, למחנה באושויץ. הן הובאו לרוויר (בית־חולים) בלוק 21, וכפי שנודע לנו לאחר מכן, נהפכו לשפני נסיון רפואיים. התאומים והתאו־מות ובעלי החטוטרות וגם גמדים, הועברו ל"רוויר" של המחנה שלנו שגבל עם הקרמטוריון מס' 3 ומס' 4.

בין הרבה מקרים מזעזעים נחרט בזכורני מקרה אחד שזיעזע אותי עד עומק נשמתי. הגיע משלוח יהודים מבלגיה וד"ר יוזף מנגלה ביצע אישית את הסלקציה. בין האחרים ראיתי אם ובת חבוקות, כאילו צמודות אשה לרעותה. הבת היתה בגיל 16–17 בערך. ד"ר מנגלה ניסה להפריד ביניהן, כדי לשלוח את הצעירה למחנה העבודה ואת האם, כמובן, למשרפות, אולם שתיהן התעקשו ולא רצו להיפרד. האם התחננה בפניו בעיניים דומעות שלא יפריד ביניהן וירשה להם להישאר ביחד. "זו בתי היחידה שנשארה לי". ד"ר מנגלה הניע את ראשו בחיוך שטני ואמר: "כן, בת צריכה להיות יחד עם האם" ובתנועת יד לכיוון שמאל שלח את שתיהן למוות.

במשך הזמן ראיתי הרבה מקרים כאלה, ואם כי קשה היה להתרגל לזוועות כאלו, היה כנראה הרצון לחיים חזק מהכל...

משלוחים הגיעו בלי הרף יומם ולילה. וד"ר מנגלה בעצמו, בלי ליאות, בגשם או בכפור, פקד על המשלוחים שהגיעו, השתדל לשלוח יותר ויותר למשרפות. מהנשארים, שנשלחו למחנה, בחר שפני נסיונות על ידי עריכת סלקציות בבלוקים. חיפש ובחר צעירים. לא פעם הצליח מישהו להימלט מציפור־ניו ולהתאבד. במיוחד התאמץ ד"ר מנגלה להיות פעיל

בזוועותיו בחגים היהודיים, בכל חג יהודי שהיה קשור בניסים שקרו לעם היהודי, כמו חג החנוכה ופורים. הוא רצה להוכיח דווקא את ההיפך... נתקלתי באסירים, שד"ר מנגלה ביצע בהם ניסויים כמו סטריליזציה בקרני רנטגן, עיקור או שניהם יחד. אבר המין שלהם התנפח ומוגלה נזלה ממנו. באזורי הבטן נשארו פצעים פתוחים והאסירים האלה התפתלו מכאבים עד שנפחו את נשמתם. לא פעם הצלחתי להבריח להם משחות, כדי שיוכלו לטפל בפצעים.

היו כאלה שמנגלה הוציא אותם בעצמו מהמחנה שלנו והעבירם לעיר אושוויץ ולא ראיתי אותם עוד. היו לי מכירים שעבדו בקרמטוריון, ב"זונדר־קומאנדו" שנפגשתי אתם, בעת שהבאנו כל מיני פסולת למשרפות הישנות על יד הקרמטוריון 3 ו־4. סיפר לי ידיד בן־עיר בשם זלמן גראדובסקי, שעבד במשרפה 3, שמנגלה היה בא להסתכל איך היהודים נופחים את נשמתם בתאי הגאזים. היה מסתכל עם עוד כמה קציני ס.ס. מבעד לאשנב שהיה בדלת הנעולה של תא הגאזים.

ראיתי במו עיני ביולי 1944, הגעתי אז למחנה אחרי עבודה במשך יום ולילה בתחנת־הרכבת, איך ד"ר מנגלה הגיע למחנה הצוענים, פקד עליהם להתפשט, כביכול כדי לבחור את הכשירים לעבודה. בין כל הצוענים בחר ב־500—600 למשלוח לגרמניה לעבודה, והיתר נשלחו בחיפזון לקרמטוריון. ראיתי במו עיני איך עמד על יד הבלוק של הילדים ושוחח עם המטפלות, ואלו עזרו להעלות את הילדים לאוטו־משא, והוא פקד עליהן לשמור על הילדים... מחנה הצוענים התרוקן והתחילו להגיע אליו יהודים מהונגריה. תוך כמה ימים התמלא המחנה בהם.

בסוף 1944 חליתי בטיפוס הבטן. הועברתי ל"קראנקן־באו". זה היה מחנה מיועד לאיסוף חולים, כדי להעבירם בהזדמנות הראשונה למשרפות בשעה שיהיה בהן פחות לחץ. ב"קראנקן־באו" בבלוק 14 היו התאומים ובעלי החטוטרות שד"ר מנגלה עשה בהם ניסויים. הודות לקשר שהיה לי עם המחתרת הפולנית, ובראשם הקאפו וואיצ'ך ממחסן המזון והקאפו רישק, האחראי על קנטינת הס.ס., הצלחתי להתא־שפז בבלוק 11 שבראשו עמדו שני רופאים יהודיים, ד"ר קנוט מלומז'ה וד"ר שור מאוגוסטוב. הם עזרו לי להסתיר את יהדותי, כי בצריף הזה היו רק אסירים "אריים" וכאן לא בוצעו סלקציות על ידי מנגלה ועוזריו. את הסלקציות ערך ד"ר מנגלה בכל רגע פנוי ובכל עת כאשר לא היתה עבודה על ה"ראמפה".

פעם הופיע ד"ר מנגלה פתאום בבלוק מס' 11 שבו אושפזתי ודרש מהרופאים להמציא לו 3 חולי טיפוס, כדי להוציא דם מוורידיהם, שהיה דרוש לו לניסויים, לזריקות פאראטיפוס. בין השלושה הייתי אני. היות ובכרטיס החולים לא סימנו הרופאים שאני יהודי, לא הבחין מנגלה ביהדותי. הוא הושיב אותי על כיסא באמצע החדר. אחרי שלא הצליח אחרי כמה נסיונות להוציא דם מהווריד שלי, זרק בכעס את המזרק על הארץ, והורה לד"ר קנוט לעשות את המלאכה. ד"ר קנוט הכניס בקלות את המחט לווריד והדם זרם לתוך הצנצנת בכמות של ליטר בערך. כנראה שבזמן הפעולה התעלפתי, כי כאשר התעוררתי, מצאתי את עצמי שוכב במיטה. אחרי שעה הופיע סגנו של ד"ר מנגלה והביא לי חצי נקניק של בשר סוס וחצי לחם ואמר: "כאן יש לך בעד הדם שלך".

בחדר המתים עבד מכיר טוב שלי בשם קובה. הוא סיפר לי את הזוועות על הניתוחים שביצע ד"ר מנגלה באנשים חיים. ראיתי במו עיני, איך הוציא טחול מיהודי יוצא הונגריה. קשרו אותו לשולחן ונתנו לו זריקה. כאשר התחיל מנגלה לפתוח את הבטן, החל האסיר להתפתל מכאבים ואז שמו על פיו סמר־טוט, שהיה ספוג בחומר. אחרי כמה פרפורים נפח האסיר את נשמתו. ראיתי ברחבה של חדר המתים גבר עם גב חתוך במקום החטוטרת, ראשים שהקרקפת שלהם היתה נסורה ועוד זוועות, שפחד עובר בגופי כאשר אני נזכר בהן.

על ד"ר מנגלה אפשר לומר, לא שהיה דומה לשטן, אלא שהוא היה התגלמות השטן עצמו!

כל השנים היתה משאלה בלבי, שהשטן יבוא על עונשו.

חנה לויתן־ריבאלד

שרידה מסובאלק

הטרגדיה היהודית של היהודים ששרדו בסובאלק החלה בסוף נובמבר 1939. הרוצחים הגרמניים הגלו אותנו לביאלה־פודלאסקה. במשך השנים 1941 ו־1942 עונו רובם עד מוות על ידי הנאצים.

ב־16 ביולי 1941 הייתי בגיטו ביאליסטוק. הייתי בודדת מאוד. בדידותי האיומה בגיטו הזר פחתה כאשר פגשתי שם מספר סובאלקאים: משפחות הולנדרסקי, בראנרוט, גיביאנס־קי, ד"ר אינדורסקי, עפרון – מנהל הגימנסיה העברת, זליג צווילינג, האחיות אוסטרן, סוראסקי, ד"ר הלפרין־קופצ'יובסקו, שצ'ופאצקי ורבים אחרים מסובאלק ומהסבי־בה. שמחנו לראות זה את זה, ממש כמו בני משפחה.

כיוון שעבדתי במטבח של הגסטאפו, קיבלתי "תעודת־חיים". במשך זמן קצר נחשב הדבר בגיטו לאושר הגדול ביותר שהיה יכול ליפול בחלקו של מישהו. כאשר נדרשו אנשים לעבודה בבניין הגסטאפו, הסכים הממונה לבקשות ולקח ביניהם את בן עירנו זליג צווילינג. ביסורים ובחרדה חיינו במשך השנים הראשונות בגיטו ביאליסטוק, עד שהגיע היום הנורא של ה־4 בפברואר 1943, אותו יום מחריד של ה"אק־

ציה" הראשונה, כאשר נספו כ־12,000 יהודים ביום אחד, רבים מסובאלק.

אני עצמי וצווילינג ויורק סוראסקי נשארנו בגיטו עד ה־15 באוגוסט 1943, כאשר חוסל גיטו ביאליסטוק. הביאו אותנו למקום מיוחד, 140 אנשים במשאית קטנה. לא היה לנו אפילו אויר לנשימה. שניים נחנקו למוות בצפיפות ושניים אחרים התאבדו ברעל.

אחרי המסע האיום הזה הובאנו לכלא לומז'ה. כעבור שלושה חודשים הביאו אותנו לשטוטהוף. כאן הפרידו את הנשים מהגברים. מי יודע אם אשוב ואתראה עוד אי פעם עם בעלי? הוא עודד אותי לפני שהפרידו בינינו. גם צווילינג ניסה לעודד אותי. המחנה היה גדול, אבל הסבל והכאב של היהודים היה גדול יותר. ראיתי מרחוק, איך המרצחים מענים את הגברים היהודיים, בתוכם גם את בעלי. דמי קפא בעורקי, אבל מה אנחנו יכולות לעשות, איך אנו יכולות לעזור להם?

פעמים אחדות סיכנתי את חיי והשלכתי מעבר לגדר המחושמלת פרוסות לחם שחסכתי מפי. נתתי גם קצת לחם לצווילינג, מתוך מחשבה כי הודות ללחם הזה יקבל קצת יותר כוח כדי להחזיק מעמד נוכח המכות שהיו מקבלים. אבל אחינו האהוב מסובאלק זליג צווילינג לא החזיק מעמד והוא מת מהמכות שקיבל מאיש גסטאפו פולני ב־10 בינואר 1944.

הם לא החזיקו אותנו הרבה זמן בשטוטהוף. הועברנו למחנה אושוויץ, הגרוע בכל המחנות. במחנה הזה נשם הכל מוות. שנים־עשר מבעלי־המלאכה הטובים ביותר נשארו, ביניהם גם בעלי. באושוויץ נלקחנו לבית־מרחץ. מול המדרגות עמד גבר לפני הדלת ושאל באידיש מאין אנחנו. אני שאלתי מיד, אם ישנו כאן מישהו מסובאלק. בו במקום שמעתי קול – יעקב פריימארק. הוא גילה מיד כלפי את לבו הטוב כאשר נתן לי כיכר לחם, שהיתה שווה באותו זמן יותר מזהב ומיהלומים.

בימים ובשבועות הבאים נחלשתי יותר ויותר וחששתי שאני עומדת לקפח את חיי. אבל אחינו מסובאלק, בעלי הלב הטוב, לא נתנו לי למות. אביגדור ורצ'לינסקי סיכן את חייו והביא לי למחנה הנשים סוכר, לחם וחמאה במשך אותו חורף. בנו הבכור של גראדובסקי ופייגלה קראמארסקי ניסו לשכנע אותי שעלינו להחזיק ולשמור על עצמנו כדי להישאר בחיים. על־כי זכיתי להישאר בחיים אני חייבת תודה לבני עירי מסובאלק.

זלמן גרדובסקי

רשימות

כתב־היד הראשון מ"זונדר־קומאנדו" שנחשף הוא כתב־היד של זלמן גראדובסקי. ב־5 במארס 1945, כחודשיים אחרי שיחרורה של אושוויץ גילתה הוועדה המלכותית הסובייטית לחקר הרציחות הנאציות, שביצעה את החפירות הראשונות בבורות האפר בשטח המשרפה 3, מימיית אלומיניום מהסוג הגרמני, ובה היו מוסתרים פנקס רשימות ומכתב, שניהם כתובים ביידיש עם החתימה: זלמן גראדובסקי. רושמי הפרוטוקול ספרו 91 עמודים של פנקס הרשימות. דפים אחדים חסרו.

שני כתבי־היד עם המימייה הועברו אל המוזיאון הצבאי־רפואי בלנינגראד, ושם הם נמצאים עד היום.

מי היה זלמן גראדובסקי?

כפי שנובע מרשימותיו ומהמכתב וכן מגביות־עדות, היה זלמן גראדובסקי יוצא סובאלק, שם נולד בשנת 1910 בערך, במשפחת סוחרים דתית. הוא קיבל השכלה אירופית ויהודית־דתית, למד בישיבה והתחתן בעיירה לונה עם שרהקה זלוטייאבלקו. כפי שמעיד החוקר דויד ספרד, שהיה בעל אחותה של שרהקה, זיסל זלוטייאבלקו, היינו גיסו של גראדובסקי, היה זלמן אדם שהרבה לקרוא את הספרות האירופית. צעיר בעל הכרה ציונית, תחושת גאוה לאומית מפותחת, בעל כוח פיסי רב, מוצק. היתה לו נטייה לכתיבה. בשנות 1940 1941, כאשר לונה נמצאה תחת השלטון הסובייטי, עבד גראדובסקי כפקיד בחברה ממלכתית.

מה עשה גראדובסקי בתקופה הראשונה תחת הכיבוש הגרמני לא ידוע לנו. מכל מקום נובע מרשימותיו, שהוא חשב על התנגדות. בנובמבר 1942 החל גירוש היהודים בכל חבל ביאליסטוק. יהודי לונה הוצאו למחנה קלבוסין, על יד גרודנה, ומשם הוגלו בדצמבר 1942 לאושוויץ.

באותו זמן הגיע גם גראדובסקי לבירקנאו.

בפנקס הרשימות מוסר זלמן גראדובסקי פרטים על משפחתו הקרובה, שהוגלתה יחד עמו לאושוויץ, ואלה היו:

אשתו סוניה (שרהקה),
אמו שרה,
אחיותיו אסתר־רחל וליבה,
חותנו רפאל,
גיסו וולף.

על שהותו של גראדובסקי בבירקנאו וכן ב"זונדר־קומאנדו" קיים תיאור של בן עירו, יעקב פריימארק, שגם הוא היה אסיר בבירקנאו ונמנה עם יחידת "קנדה". פריימארק היה במגע הדוק עם גראדובס־קי עד האביב של 1943, והיה עד לכך כיצד גראדובסקי כתב את ספר רשימותיו. גראדובסקי הועסק בקומאנדו של המשרפה 4. לדבריו של פריימארק היה גראדובסקי דתי מאוד. אחרי כל משלוח יהודים שנשרף היה מתעטף בבלוק בטלית ובתפילין ואומר קדיש אחרי הנשרפים. הוא התאבל על ספרי־הקודש, הטליתות והתפילין

שנשרפו. לפיכך היה צועק בלי הרף, שהוא חוטא בגלל התפקיד של ה״זונדר־קומאנדו״, אבל הוא יכפר בדמו על חטאו ועל חטאיהם של אנשי ה״זונדר״.

לראשונה מוזכר גראדובסקי כמנהיג של התקוממות הגבורה של ה״זונדר־קומאנדו״ בספר של המחברים היהודים־צ׳כיים אוטו קראוס ואריך קולקה. מהדפים שנמצאו יחד עם פנקס הרשימות אפשר לראות, שהוא עמד במרכז ההכנות למרד. שמו כמנהיג המרד נזכר גם בכתב־היד של זלמן לוונטאל. גראדובסקי נספה כמנהיג הקרבות.

כתב־היד, שנשאר אחרי גראדובסקי מורכב משני חלקים: פנקס רשימות עם תיאור המאורעות הטראגיים מרגע גירוש קלבוסין ומכתב, בו מתואר השלב האחרון של ה״זונדר־קומאנדו״ ומדובר בו הן על היומנים הקבורים והן על ההכנות למרד. במכתב מודגש, שמתכוננים כבר מזמן לדבר גדול, לקרב, אלא שחלק מהחברים במחנה, יהודים, רוסים ופולנים מעכבים. אבל אותו יום, יום־הדין, יבוא.

פנקס הרשימות נכתב בסגנון אמוציונלי נאה, ביידיש ספרותית עסיסית עם נטייה ל״דייטשמריזמים״ ולמליצות. המחבר נוקט צורה של ״הקומדיה האלהית״ מאת דאנטה, עם קריאה אל הקורא, שהמחבר מוביל אותו דרך כל השטח של הייסורים היהודיים העל־אנושיים במשך כל שלטון הנאצים. תוך שימוש בנימה טראגית־חגיגית, מוביל גראדובסקי את הקורא על פני מחנה קלבוסין, עם קרונות המתים על פני תחנות ביאליסטוק ווארשה, דרך רעידת הלב החרדה של אלפי יהודים, שאינם יודעים לאן מובילים אותם, אך על קרקעית הלב מכרסמת תולעת היאוש. המחבר מכניס את הקורא לאושוויץ, מראה את הסלקציה, מתאר את יתמותם של אלה, שאיבדו את הקרובים להם והם עצמם נדונו לחיים. מלים חדשות, מושגים חדשים: ״בוקסה״, ״קאפו״, ״זונדר״. ברגע בו הוא נשלח ל״זונדר־קומאנדו״ נפסק לפתע פנקס הרשימות. ייתכן, שהחלקים הנוספים נקברו במקומות אחרים, מפני שגראדובסקי מזכיר במכתבו כמה עשרות רשימות ומיסמכים שנקברו במקומות שונים תחת כוכי האשפה בשטח המשרפות. (כפי שיתברר אחר כך, אכן נתגלו כתבי־יד נוספים של גראדובסקי – העורך).

בעמוד הראשון של פנקס הרשימות נמצא משפט, החוזר על עצמו בפולנית, רוסית, צרפתית וגרמנית: ״התעניינו במיסמך הזה. הוא מכיל חומר רב להיסטוריון״.

הדף הזה מעיד על דאגת המחבר לגורל כתב־היד. הוא כותב בשפות אחדות אל המוצא הבלתי־מוכר של עבודתו, אולי באחת השפות תגיע אליו פנייתו.

בעמוד האחרון הוא מוסר את כתובת דודו א. יפה בניו יורק.

(על פי בער מארק – מגילת אושוויץ,
פארלאג ״ישראל־בוך״, תל־אביב, תשל״ז–1977)

בוא אלי, אתה, אזרח מאושר של העולם, החי באותה ארץ, בה קיימים עדיין אושר, שמחה והנאה ואספר לך, כיצד הפכו הפושעים המודרניים השפלים את אושרו של עם לאסון, המירו את שמחתו לאבל נצחי – הרסו לעולם את הנאתו.

בוא אלי, אתה, אזרח חפשי של העולם, בו מובטחים חייך על ידי מוסר אנושי וקיומך מובטח על ידי חוק ואספר לך, כיצד רמסו הפושעים המודרניים והבריונים השפלים את מוסר החיים והשמידו את חוקי הקיום.

בוא אלי, אתה, אזרח חפשי של העולם, שארצו נחסמה על ידי חומות סיניות מודרניות, וציפורני השדים האכזריים לא הצליחו להגיע לשם, ואספר לך, כיצד סגרו עם בזרועותיהם השטניות ונעצו את ציפורניהם האיומות באכזריות סאדיס־טית בצוארם עד שחנקו והשמידו אותם. בוא אלי, אתה, אזרח חפשי של העולם, שהמזל האיר לו פנים והוא לא הכיר פנים אל פנים את שלטון הפיראטים המודרניים האכזריים ואספר לך וגם אראה, כיצד ובאלו אמצעים הם חיסלו מיליוני אנשים מבני עם המעונים המפורסם.

בוא אלי, אתה, אזרח חפשי של העולם, שהמזל האיר לו פנים והוא לא הכיר את שלטון החיות האכזריות ה | | ההולכות על שתיים ואספר לך באלו שיטות סאדיסטיות מחוכמות הם השמידו מיליוני אנשים מבני עם ישראל חסר־המגן, הבודד שאיש לא הגן עליו. בוא וראה, כיצד עם תרבותי הפך על ידי חוק שטני פראי, | שנולד ב | ראשו של הבריון הגדול ביותר והפושע השפל ביותר, | ש | העולם הסאדיסטי הוציא עד זמנו.

בוא עוד עכשיו, כאשר החורבן בעיצומו | – – | , בוא עוד עכשיו כאשר ההשמדה בלהט עדיין שוררת. | בוא עוד עכשיו | כאשר עדיין השלטון למלאך המוות. בוא עוד עכשיו, כאשר עדיין לוהטים התנורים באש גדולה.

בוא, קום, אל תחכה עד שיחלוף המבול, עד שיתבהרו השמיים והשמש תתחיל לזרוח, מפני שאז תעמוד מלא השתוממות ולא תאמין למראה עיניך. ומי יודע, האם עם היעלמו של המבול לא ייעלמו גם אלה, שהיו יכולים להיות עדים חיים ולספר לך את האמת.

מי יודע האם יוכלו להופיע לפני השחר הזורח עדי הלילה האפל והנורא ואתה תחשוב ודאי, כי החורבן הגדול והאיום נגרם על ידי תותחים. תחשוב ודאי, כי החורבן הגדול, שקרה לעמנו, נגרם כתוצאה מהמלחמה. תחשוב ודאי, כי החיסול המלא של העם האירופי ישראל קרה עקב אסון טבע. האדמה פערה את פיה והם קובצו מכל מקום על ידי כוח רמזים אלוהי ונבלעו על ידי התהום.

... בוא, ידידי, קום, צא מארמונותיך החמים והבטוחים, אזור אומץ ועוז ובוא עמי לערוך טיול על פני יבשת אירופה, בה פרש השטן את שלטונו ואספר לך ואוכיח לך בעובדות, באיזו צורה חיסל הגזע התרבותי העליון את עם ישראל החלש, חסר־המגן ש | אין לו כל | נגיעה | לפשעים.

אל תפחד מפני הדרך הטראגית הארוכה. אל תפחד מפני התמונות האיומות והאכזריות, שתצטרך לראות. אל תפחד, לא אראה לך את הסוף לפני ההתחלה, ובהדרגה תקפא עינך, יתאבן לבך ותיאטמנה אוזניך. קח עמך, בן־אדם, מיטען מגוון,

שישמש לך בקור וברטיבות, ברעב ובצמא, כי נצטרך באמצעו של לילה קר לעמוד בשדות שוממים וללוות את אחי האומללים לדרכם האחרונה, למיצעד המוות שלהם. נצטרך לטייל ימים ולילות ברעב ובצמא על פני דרכי הנדודים האירופיות השונות, הנושאות עליהן את מיליוני ההמונים היהודים, המורצים והנרדפים על ידי הברברים המודרניים אל יעדם השטני האיום, כדי להביא כקרבן את חייהם למען עמם.

ידידי היקר, המוכן אתה כבר למסע? עוד תנאי אחד אציג לך: היפרד מאשתך ומילדך, מפני ש | בראותך את | התמונות האיומות לא תרצה עוד לחיות ב | עולם | שבו נעשים מעשים שטניים כאלה.

היפרד מידידיך וממכריך, מפני שתרצה ודאי | אחרי | שתראה את מעשי הזוועה הסאדיסטיים של העם השטני התרבותי כביכול, למחוק את שמך מבין משפחת האדם. תצטער על יום היוולדך.

הגד להם, לאשתך ולילדך, שאם לא תשוב מהטיול, אין זאת אלא מפני שלבו האדם שלך היה חלש מכדי לשאת את הלחץ הכבד של המעשים האכזריים, שראתה עינך.

הגד להם, לידידיך ולמכריך, שאם לא תשוב, הרי זה מפני שדמך נקרש וחדל מפעול למראה תמונות הזוועה הברבריות, כיצד נספו בניו החפים מפשע וחסרי־המגן של עמי הבודד.

... עכשיו, ידידי, אחרי שנתתי לך את כל ההוראות למסענו, ברצוני לערוך עמך טיול על פני אחד מהמחנות הפולניים הרבים, שבהם רוכזו הרבה יהודים מפולין ומחוץ־לארץ, שנשלחו | – – | למקום ממנו אין דרך חזרה, מפני שהנצח קבע שם את גבולו.

בוא, ידידי, נרד עכשיו אל המחנה, שבו חייתי אני ומשפחתי ועוד רבבות יהודים במשך זמן קצר. אספר לך מה עבר עליהם באותם רגעים איומים עד שהגיעו ליעדם הסופי.

האזן, ידידי, מה מתרחש כאן.

במחנה (הכוונה למחנה קלבוסין, שבו רוכזו יהודי הגיטאות מסביבות גרודנו, לפני שנשלחו לאושוויץ – העורך) שורר דכאון. בישרו היום על משלוח של עיירות אחדות ביחד. כולם מבוהלים, אלה האמורים כבר לצאת, ואלה שתורם עלול להגיע גם מחר, מפני שרואים כי הרשויות מתחילות לחסל את המחנה בקצב מהיר. וכאן מגיעות ידיעות, כי גם מהעיר (הכוונה גרודנו – העורך) נשלחים בלי הרף משלוחים וזאת בצורה אכזרית מאוד. ז'נדרמים מכתרים רחובות אחדים והולכים מבית לבית וגוררים החוצה צעיר וזקן, חולים וחלשים, כאילו היו בריונים מסוכנים ביותר וכולם נשלחים לבית־הכנסת העירוני הגדול ומשם הם מובלים תחת שמירה קפדנית לרכבת, שם ממתינים כבר להם קרונות משא כמו לבהמות. הם מושלכים פנימה כמו יצורים מתועבים, נדחסים, נדחקים עד שמייד ברגע הראשון חסר להם כבר אויר לנשימה... כשהם רואים, שהקרונות כבר כה דחוסים, שהאנשים תלויים באויר, נטרקות הדלתות, נחסמות בבריחי ברזל ונשלחים אז תחת משמר קפדני לאותו כיוון בלתי־ידוע, לאותו מקום בלתי־ידוע, האמור לשמש מקום עבודה ליהודים המרוכזים. היהודים שיסתתרו, או שהרשויות חושדות, כי אינם רוצים לנסוע עכשיו לעבודה ומחפשים דרך להיעלם, יירצחו בירייה במקום.

... ראה, ידידי, כיצד הם צועדים בסך, כמאובנים, כקפואים. שום בכי, שום צעקה של ילד לא תישמע. היודע אתה מדוע? מפני שכל בכי של ילד מוחנק על ידי מהלומה באם ובילד. כך הורו, כך היה רצונן של חיות־האדם הצעירים, שהיצרים הבהמיים התלקחו בתוכם וחיפשו רק קרבנות לעצמם ורצו להרוות את נשמות הרוצחים הצמאות שלהם בדם יהודי חם. ההמון חייב להתאים את עצמו להוראות המזוויעות ביותר, כי אחרת, נמצאים החיים בידיהם וגוויותיהם עלולות מיד להתגלגל כפגרי מתים בנהרות דם אדומים ואיש לא יוכל אפילו להובילם למנוחת עולמים.

ראה, ידידי, איך אמהות מאמצות את ילדיהן לגופן ומחניקות את בכיים. הן מצפינות את ראשיהם תחת מטפחותיהן, שלא ישמעו את אנקות הילדים הקפואים עד מוות. אתה מבחין, כיצד יהודי אחד לוחץ את ידו של השני כאות לשתוק. שמור על השקט, זכור, אל תאבד את חייך לפני הזמן. כך נראית, ידידי, כניסתם של רבבות היהודים, ההולכים בדרך אל מחנה הריכוז הזמני.

... אני רואה, ידידי, שברצונך לשאול אותי משהו. אני מבין את מה שאינך יכול לתפוס: מדוע, מדוע הגענו עד הלום? כלום לא יכולנו למצוא מקום יותר טוב, שבו נוכל להבטיח את חיינו? על כך אתן לך תשובה ממצה. שלושה גורמים הביאו את הקלת תהליך ההשמדה של עמנו על השטן. אחד כללי ושניים אינדיווידואליים. הגורם הכללי היה בכך, שחיינו בקרב העם הפולני, שבתוך רובו ראינו והרגשנו אנטישמים זואולוגיים גדולים והם הס | תכלו | בשביעות־רצון, כיצד השטן כילה את אכזריותו בנו מייד בהיכנסו. בצער מדומה על פניהם ובשמחה פנימית בלבם היו מקשיבים לידיעות האיומות ביותר וקורעות־הלב על מאות אלפי הקרבנות היהודיים, שהושמדו על ידי האויב בדרכים הפראיות והאכזריות ביותר. ייתכן שבתוך לבם שמחו, שבא עם הפיראטים ועשה את המלאכה, שהם עדיין אינם מסוגלים לה, מפני שיש בהם עדיין ניצוץ של מוסר ומצפון אנושי. הדבר היחידי שהם פחדו מפניו ובצדק היה, שאחרי סיום המלחמה עם היהודים, ברגע בו תיעלם המטרה, שבה אפשר לתת פורקן לכל הברבריות והאכזריות, הם יחפשו לעצמם קרבן חדש כדי להרוות את יצריהם החייתיים. הפחד היה בחלקו מוצדק וניתן היה להבחין בתוצאותיו. המונים גדולים של יהודים ניסו להיבלע בתוך האוכלוסיה הפולנית, הכפרית או העירונית, אך מכל מקום קיבלו את התשובה השלילית הגדולה: לא. בכל מקום מצאו לפניהם דלת נעולה. חומת ברזל עמדה בכל מקום לפניהם ובתור יהודים נשארו עומדים בכיכר החפשית והגדולה, בה יכלה יד השונא להשיגם בנקל.

אתה שואל, מדוע יהודים לא גילו התנגדות. יודע אתה – מדוע | ? | מפני שהם לא נתנו אמון בשכניהם, שהיו בוגדים בהם עם הכשלון הקל ביותר. לא היה לפניהם שום גורם, שהיה רוצה לעזור ברצינות וברגעים מסוימים מלאי אחריות לקבל על עצמו את האחריות למאבק, למרד. הפחד בפני

הסגרה מיידית בידי השונא החליש את הנכונות למאבק והקהה את האומץ.

אתה רואה, ידידי, | — — | מדוע לא רצנו ליערות העבותים כדי להתאחד, להגדיל את מספרנו, או בעצמנו להקים יחידות פארטי | זנים | , הלוחמים למען מחר יותר טוב ויותר יפה?

על כך השפיעו שתי סיבות אינדיווידואליות, שפעלו כאופ־יום על ההמונים היהודיים הגדולים, שאיפשרו להובילם ללא התנגדות אל הטבח הגדול והאכזר. הסיבה הראשונה, שהטע־תה את הנוער היה הקשר בין המשפחות. תחושת האחריות להורים, לנשים ולילדים קשרה את כולנו יחד ומזגה אותנו ל"מאסה" אחת גדולה ובלתי־נפרדת.

הסיבה השנייה היתה יצר החיים, ששם לאל את כל המחש־בות השחורות ופיזר כסערה את כל המחשבות הרעות, בני־מוק, שכל מה שמדברים וחושבים עליו בסוד, אינו אלא פרי רואה־שחורות מלידה בעל אמונות תפלות וכל אחד נפל בנקל למלכודת הזאת.

שהרי כיצד ייתכן הדבר, שהם, השליטים, אפילו יהיו הבריונים השפלים והמסוכנים ביותר, יוכלו להמציא מלבד חיים של שרשראות, רעב וקור משהו עוד יותר גרוע.

מי היה רוצה להאמין שלוקחים מיליוני אנשים בלי כל סיבה ויסוד ומובילים אותם לטבח בכל מיני דרכים.

... אתה רואה, ידידי, שני יהודים הולכים, אחד מחזיק נר כדי להאיר את החשכה; והשני נושא שקית פתוחה. אלה נציגי העיירות היוצאות. הם הולכים עכשיו בגלל ההוראה האחרונה של הרשויות: לקחת מהיוצאים את חפצי־הערך האחרונים, תוך איום מוות אם ימצא משהו אצל אחד האנשים.

נשים מתפרקות מעדייהן היקרים ביותר, הקשורים בחייהן. בדמעה בעיניהן ובכאב בלבן הן נפרדות מחפצי־הערך שבאו להן במתנה מהוריהן ועברו אליהן מדור ודור ונשארו כמשהו קדוש וכך טוו חוט היסטורי. ועכשיו הן קורעות אותם מעליהן ומשליכות אותם בגניחה אל השקית.

... שריקה אטומה פלחה את האויר. זאת היתה בשורה של רכבת היוצאת לדרכה. כחיה הבורחת מטרפה, זינקה הרכבת ממקומה והחלה להיעלם. מלב כולם פרצה אנקה רוויית־כאב. עכשיו הרגישו כולם את הכאב המזעזע של קריעה אמיתית מביתם.

ההמון התנדנד וכמעט נפל. מיד בהתחלה הרגיש את הכובד של | אי | הנוחיות הקיימת. כולם דואגים ליצור קצת נוחיות! כדי שיוכלו להחזיק מעמד לכל הפחות בדרך. הם אוספים את הילדים אליהם ונדברים מיד: עכשיו אתה תשב ואחר כך תמסור את מקומך לאחר. יוצרים אוירה של שלום ואחדות בתוך הרשת, המובילה אותם לידי השטן שלא הוכר עדיין עד כה. יהודים דתיים אומרים את תפילת הדרך ומברכים זה את זה: כשבויים מובילים אותנו והלואי ונחזור כבני־חורין.

... אתה רואה, ידידי, כיצד סביב כל חלון של הקרון עומדים אנשים כאילו צמודים ומציצים אל העולם החפשי. כל אחד רוצה להשביע את מבטו, הנודד לכיוונים שונים, כאילו היתה להם תחושה מוקדמת, שהם רואים כל זה בפעם האחרונה.

... בוא הלאה, הרואה אתה עומדים שם, כקפואים, שני אנשים צעירים המתבוננים בעולם. אתה שומע את המלים המעטות שהאשה אמרה עכשיו לצעיר: "הזוכר אתה יקירי, הנזכר אתה באותו מסע סמ | לי | , באותו יום חורף טחוב, כאשר נפגשנו כזרים לגמרי בתא הקרון ועשינו הכרה, שאיחדה אותנו לנצח באותו מסע. אותה דרך הובילה אותנו לחיי אושר. אותה דרך פתחה לנו דרך־פרחים אל העולם. נדמה שנסענו באותה דרך לאותו כיוון. אז נכנסנו לרכבת החיים. מי יודע לאן תובילנו הדרך של היום, על איזו מסילה עומדת עכשיו הרכבת שלנו".

... הרכבת האיטה את מהירותה ועלתה על מסילה צדדית. סימן, שהגענו ליעד הסופי! הרכבת נעצרה, ההמון התנדנד, החיים נזדעזעו, עוד בשעה שהיינו בקרון. כולם מזנקים ונדח־קים ליציאה. רוצים לחטוף, לספוג קצת אויר צח וגם קצת חופש...

יצאנו מהרכבת. וראה, ידידי, מה מתרחש כאן? ראה מי בא לקבל את פנינו. אנשי־צבא עם קסדות על ראשיהם, עם פרגולים גדולים בידיהם ואף בליווי כלבים רעים גדולים. אלו הזרועות הפתוחות, שבאו לקבל את פנינו | — — | ? איש אינו מבין לשם מה שמירה כזאת, לשם מה קבלת־פנים כה מפחי־דה? לשם מה? מי אנחנו, שצריך להשתמש נגדנו בכוח הנשק ובפראות של כלבים. הרי הגענו לעבוד כאנשים שוחרי־שלום. לשם מה איפוא אמצעי זהירות כאלה?

אבל חכה, ותבין.

מיד ביציאה נחטפים בחמת־זעם התרמילים, הצרורות הזעי־רים האלה ונערמים במקום גדול אחד. אסור לאיש לקחת משהו עמו, אסור שיהיה לו משהו. ההוראה מטילה על כולם מרה־שחורה, מפני שאם מצווים לך למסור את החפצים הדרושים, הנחוצים, האלמנטריים ביותר, סימן הוא שהדרוש ביותר אינו דרוש, שהנחוץ ביותר אינו נחוץ. כאן במקום הזה אינך זקוק עוד לשום דבר המשמש בני־אדם. אבל אינך יכול להרהר בכך זמן רב, מפני שמייד פולח את האויר ההד של הוראה חדשה | : | גברים לחוד ונשים לחוד. כרעם הלמה בכולם ההוראה האכזרית הזאת. עכשיו כאשר אנו עומדים כבר ליד היעד הסופי, כאשר הגענו כבר לגבול, מצווים להיפרד, לנתק את הבלתי־מנותק ולקרוע את הבלתי־נקרע, שקשור בצורה כה הדוקה, ממוזג בגוף גדול בלתי־מתחלק אחד.

... כל אחד חושב רק איך לשמור על גופו הרצוץ שלא יספוג מכות. אנו מקבלים מיד הסבר קצר, שאלה | החוקים | של חיי המחנה. כאן שוררת משמעת ברזל. כאן מחנה כדי להתפגר. כאן אִי מתים. האדם מגיע הנה לא כדי לחיות, אלא כדי למות, אחד קודם, שני יותר מאוחר. החיים לא קבעו כאן את מושבם. כאן מגורי המוות. מוחנו קהה, בינתנו קפואה. איננו תופסים את השפה החדשה. כל אחד חושב רק היכן משפחתו, איפה סידרו אותם ואיך יוכלו להסתגל לתנאים כאלה...

... מי יודע איך נוהגים עכשיו הבריונים השפלים, יהא אשר יהא מינם, באמו החלשה והחולה ובאחותו האהובה והיקרה. מי יודע, באיזה קבר מצאו אביו ואחיו את מנוחתם. ואיך נוהגים בהם. כולם עומדים חסרי־ישע, מודאגים, מיואשים,

בודדים, גלמודים, רצוצים. מקצים "בוקסים", אלה הם דרג־שים ל־5–6 "מספרים" (אסירים – העורך) ביחד. ומצווים לנו להסתיר בהם את גופותינו, שאפשר יהיה לראות רק את הראש. הזדחל עמוק ככל האפשר! אדם ארור.

שיראו אותך פחות ככל האפשר. ניגשים ל"בוקסים" אור־חים שבאו מכבר, השואלים מה היה מספרנו הכללי וכמה הובאנו למחנה. השאלות הן כל כך בלתי־מובנות.

איננו יכולים לתפוס, מה ההבדל. איפה האנשים, אלה שנסעו במשאיות. הם מסתכלים בנו בחיוך ציני, וגניחה עמוקה נפלטת מהם, סימן של השתתפות־בצער אנושית...

... מהלומת מקל על אחד הראשים המשתרבבים יותר מדי מה"בוקס" הפסיקה את ההרהורים, הפסיקה את השיחה רוויית הצער. כאבו של אחי החדש השפיע עד כדי כך שהתחלנו לחשוב קצת גם על עצמנו. להבטיח את האני שלי, להבטיח את מה שנשאר עדיין מהצער ומהכאב. מתקרב ל"בוקסים" שלנו אבי־המחנה החדש, האיש הגבוה והבלונדי ובחיוך אדיב מאוד הוא פונה אלינו, אל הילדים החדשים. דעו לכם, שאני, זה שאתם רואים לפניכם, הנני (הכוונה כנראה "בלוק־אלטסטר")...

... זיכרו את המקום, בו אתם נמצאים – זה מחנה כדי להתפגר. אנשים אינם מאריכים כאן ימים. התנאים כאן קשים מאוד והמשמעת – ברזל. שיכחו הכל. זיכרו את עצמכם. ואז תוכלו להחזיק מעמד. ראשית כל דאגו לנעליכם ולמגפיכם. זהו הצו הראשון של חיי המחנה. הנך יחף – אתה מחוסל מהר. שמור על הנקיון, אם כי מי יודע האם יהיה לכם עוד כוח אחרי יום עבודה קשה לנגוע באוכל. אבל לפחות שיהיה לכם הרצון לכך. סיימתי את הנאום. לילה טוב, יקירי.

... בבלוק קמה מהומה. כולנו מתפזרים, להזדחל בהקדם האפשרי לדרגשים. מה קרה? אלה ה"שטובה־דינסטן" המפוט־מים, ממלאי מקומן של אמהותינו, נשותינו ואחיותינו. הם מסתערים עם מקלות גדולים ועבים על צללי האדם המבוה־לים, התשושים מעבודת היום. מה רוצים הם מהם | ? | מדוע הם מענים אותם כל כך | ? | מדוע מכים הם כל כך על לא עוול על ימין ועל שמאל | ? | לאחד רוצצו את ראשו, את השני פצעו ואסור לך להוציא הגה...

... הם באים אל ה"בוקסים" שלנו ומשלימים את נאומו של ה"בלוקובי". הם מספרים לנו ומראים לנו, איך עלינו לנהוג כלפיהם ובעבודה. זיכרו, עליכם להפוך לאוטומטים ולנוע בהתאם לרצוננו. שיכחו לעשות צעד אחרת משמוכתב על ידינו. ולא, יהיה לכם עסק עם ידנו השלישית, עם המקל המוצק והחזק, שיעשה אתכם כפיפים, כה נמוכים, שיקשה עליכם כבר להתרומם.

... הלילה הראשון עבר. צלצול העיר את כולנו ואנחנו, שמקרוב באנו, נשלחים מיד החוצה. צריך לעשות אתנו תרגילים לקראת המסדר העומד להתקיים עוד מעט.

... על זרועו סרט צהוב, זהו קאפו, ראש היחידה. זה האיש, שיכול ב | – – | לעשות כאוות נפשו. הוא שולט בכוחך, באישיותך.

..., דום, כובעים להסיר | ! | בהוד ובגדלות התקרב אדם שני בעל דרגה נמוכה. הוא ה"בלוק־פיהרר", המקבל את המסדר. הוא סופר את השורות העומדות וחותם על הנייר. המספרים מתאימים. לחבוש כובעים! עמידת נוח! המסדר נסתיים. הוא ממשיך בדרכו אל מאסה קפואה שנייה כדי לבדוק אם שם הכל בסדר. מבטינו מלווים אותם, את אנשי־הצבא הגאוותנים, ההולכים לכל בלוק, ומה אנו רואים, כמעט על יד כל בלוק, ליד כל מאסת אבן מוטל אדם אחד, או לפעמים 3–4 אנשים מתים | . אלה קרבנות מהלילה, שלא הצליחו להחזיק מעמד. אתמול למסדר עוד היו "מספרים" עומדים | חיים | והיום הם כבר מוטלים דוממים. המספר במסדר מתאים. לא חשובים החיים, | חשוב | המספר. המספר בסדר.

... אחרי המסדר מכניסים אותנו לבלוק. לאלה שבאו באח־רונה מצווים לחזור. כולנו מבוהלים. מי יודע לשם מה! כל דבר חדש פירושו רעה. מובילים אותנו למרחץ, עומד אותו איש־צבא גבוה ואחדים לצדו. כל אחד מצטווה לעבור ושואלים לגיל ולמקצוע. זה לכיוון אחד וזה לכיוון שני. אלה המוצאים חן, יישלחו למרחץ; האחרים נשלחים חזרה. מתפשטת שמו־עה, שבוחרים פועלים לבית־חרושת. הכל מקנאים בנו, שת־היה לנו אפשרות לעזוב את המקום ונוכל לעבוד בתנאים יותר טובים. סופרים אותנו, מורידים את המספרים ומצווים לנו להיות מוכנים לדרך, כאשר יודיעו לנו על כך. מחלקים לנו מעילים עליונים עם מספרים. אנו חוזרים לבלוק. הוותיקים מקנאים בנו, על־כי נוכל לעזוב את המחנה. נותנים לנו גם כובעים, סימן שאנו צריכים לעזוב, ולא מתאים | שנהיה לבושים | כך.

★

כתבתי זאת לפני עשרה חדשים. באתי מלונה – מחוז גרודנה ממחנה קלבוסין.

קברתי זאת לפני כן בבור אפר. חשבתי את המקום הזה לבטוח ביותר, שם ודאי יחפרו בשטח הקרמטוריון. אבל באחרונה [כאן נפסק הדף].

(בעמוד 345 בספרו של מארק (אצל פריימארק) ישנה פכסימיליה).

יש לי הרבה קרובים באמריקה ובארץ־ישראל.

כתובת אחת של דודי אני מוסר כאן | : |

| המכתב |

כתבתי זאת בתקופה, כאשר נמצאתי בזונדר־קומאנדו (Sonder Kommando). הביאו אותנו ממחנה קלבוסין על יד גרודנה. רציתי להשאיר זאת, וכן הרבה רשימות אחרות, כמזכרת לעולם העתיד של שלום, כדי שיידעו, מה התרחש כאן. קברתי זאת באפר, מתוך מחשבה, שזה המקום הבטוח ביותר, בו ודאי יחפרו, כדי למצוא את עקבותיהם של מיליוני אנשים שנספו. אבל בזמן האחרון הוחל בטשטוש העקבות בכל מקום, בו היה הרבה אפר. ציוו לטחון אותו עד דק ולהוביל אל הוויסלה ולהשיט עם הזרם. פתחנו הרבה בורות. היום נמצאים שני בורות פתוחים כאלה בשטח המשרפות 1 ו־2. בורות אחדים עדיין מלאים אפר. ייתכן שהם שכחו אותם, או שבעצמם הסתירו בפני הרשות העליונה, מפני שההוראה חייבה לטשטש כל סימן בהקדם האפשרי. על ידי

אי־מילוי הפקודה השתיקו את הדבר. הודות לכך נשארו שני בורות גדולים עם אפר בשטח המשרפה 1 ו־2.

הרבה אפר | מגוויות שנשרפו | של מאות אלפי יהודים, רוסים, פולנים נזרע ונחרש בשטחי המשרפות. גם בשטחי המשרפות 3 ו־4 יש קצת אפר. שם טחנו והובילו מיד לוויסלה, מפני שכל השטח נועד ל״שריפת גשרים״!!! פנקס הרשימות, או רשימות אחרות היו מונחים בבורות רוויים דם בין עצמות ופיסות בשר שלא תמיד נשרפו עד תום. בכך אפשר היה להבחין לפי הריח.

מוצא יקר, חפש בכל מקום על כל פיסת אדמה. מתחתיה קבורים עשרות מיסמכים שלי ושל אנשים אחרים, השופכים אור על כל מה שקרה כאן. אנחנו, עובדי הקומאנדו, פיזרנו זאת במיוחד על פני כל השטח ככל שיכולנו, כדי שהעולם ימצא עקבות ממשיים של מיליוני אנשים שנרצחו. אנו עצמנו איבדנו כבר כל תקווה, שנזכה לשחרור. על אף שמגיעות אלינו ידיעות טובות, אנו רואים, כי העולם נותן לברברים אפשרויות להשמיד במידה הגבוהה ביותר ולעקור משרשיהם את שרידי העם היהודי. מול עינינו נספים עכשיו רבבות יהודים מצ׳כיה וסלובאקיה. היהודים האלה ודאי יכלו עדיין לצפות שישוחררו. אבל במקום בו נשקפת לברברים סכנה, מכל מקום שהם נאלצים לברוח משם, הם גוררים את שאר היהודים שנשארו בחיים ומובילים אותם לאושוויץ־בירקנאו (Auschwitz-Birkenau) או לשטוטהוף (Stutthof) על יד גדאנסק. דבר זה ידוע הודות לגביית עדות, שמגיעה משם גם אלינו.

אנו, הזונדר־קומאנדו, רצינו כבר מזמן לשים קץ לעבודתנו האיומה, שאליה אולצנו תחת איום מוות. רצינו לעשות דבר גדול. אנשי המחנה, חלקם יהודים, רוסים ופולנים הניאו אותנו בכל כוחותיהם והכריחו לדחות את מועד ההתקוממות. אבל היום קרוב. הוא עשוי לבוא היום, או מחר. אני כותב את המלים האלה ברגע של הסכנה הגדולה וסערת־הרוחות הגדולה ביותר. שיחרוץ העתיד את דינגו על סמך רשימותי, שיראה העולם בהן לפחות את הקטע הקטן ביותר של העולם הטראגי שחיינו בו.

זלמן גרדובסקי

״התקוה״

6 בספטמבר 1944

הם נשמו לרווחה, כנופיית הקצינים הגבוהים, מפני שההד של הצליל האחרון כבר דעך. אבל הדבר לא ארך זמן רב. שיר חדש ספוג אומץ ואמונה בוקע עכשיו מן הלבבות. ההמון שר עכשיו את ההמנון הלאומי. את שיר התקוה הם שרים עכשיו. אלה שירים המוכרים היטב גם ״להם״. הם שמעו אותם כבר לא אחת. ההמון הוא השר עכשיו בגאוה ובשמחה את ההמנון הלאומי. הם קפאו שוב דום, כנופיית הקצינים על עמדם. השיר גם מספר, מעורר, קורא להיזכר. באמצעות השיר מדבר אליהם המון המתים, מפני שעל ידי השיר גבר אומץ לבם: אתם הלסטים – רוצחי העולם! האמנתם, חשבתם – נתפתי־תם על ידי ״מנהיגכם״, ״אלוהיכם״ – שתכחידו את עם ישראל ועם השמדתו תשיגו את נצחונכם. והנה בא השיר ומספר לכם ומזכיר לכם, כי לעולם לא תשיגו את הנצחון הזה נגד עם ישראל.

חיים יהודים בכל רחבי עולם – באותן ארצות שאליהם לא יכלה להגיע רגלם וגם באותן ארצות שבהן השפעתם עודנה חזקה ואי אפשר לעשות מאומה, מפני שאותם עמים הנם מפוכחים ואין ברצונם להקריב קרבנות חפים מפשע למען הברבריות הפראית והאכזריות החייתית. השיר הזה מזכיר להם, כי יוסיף גם להבא לחיות עם ישראל העתיק והמעונה, ויבנה את עתידו, יבנה את ביתו בארצו העתיקה שם הרחק. השיר מזכיר להם, השיר מספר להם, כי האשליה שנכנעו לה בנקל, ש״רק במוזיאון יישאר יהודי בעולם״ ולא יהיה עוד איש אשר יקרא לנקמה – או ייקום בעצמו – והנה בא השיר ומזכיר, שחיים בעולם יהודים, אשר יתכנסו עוד הנה אחרי הסערה מכל קצות תבל וכל אחד יחפש את אביו, את אחותו ואת אחיו וישאלו אותנו – היכן נספו בני עמנו? הם ישאלו, היכן הם האחים והאחיות, העומדים היום, עוד מעט, למות, אלה השרים עכשיו את השיר הזה? הם כולם ירכיבו את הצבאות העצומים שמטרתם היחידה תהיה נקמה. הם יתבעו תגמול על כל הקרבנות, על דם התמימים, שאתם עומדים לשפוך היום ועל הדם ששפכתם עד כה.

שיר ״התקווה״ אינו נותן מנוח, הוא מעורר, הוא קורא. הוא עוטף אותם במרה שחורה עמוקה.

אריה שרניץ

בתעלות הביוב של ורשה

ב־1 באוגוסט 1944 פרץ המרד בווארשה בפיקודו של הגנרל בורקומורובסקי. הרוסים היו בפראגה. הנהגת המרד קיבלה פקודה מאת הממשלה הגולה בלונדון, שאת וארשה חייבים לשחרר הפולנים ולא הרוסים. הרוסים "הסכימו" לכך ונשארו בפראגה כדי "להסתכל", איך הגרמנים מחריבים את וארשה.

בזמן המרד היתה וארשה מחולקת לארבעה חלקים: לב העיר, העיר העתיקה, ווליה ומוקוטוב. התגוררתי עם אשתי ברחוב שראקובסקה 6, בצד ה"ארי", 100 מטרים מהחומה בכיכר מוראנובסקה.

כאשר פרץ המרד גויסתי בתור פולני "מדורי דורות" לשו־רות.

החלה הפצצת הבתים בזה אחר זה. ביום הראשון, בדרכי ברחוב בוניפראטרסקה אל נקודת האיסוף, נפצעתי. ממול שכן בית־החולים ברחוב בוניפראטרסקה, המכונה "בית־החולים לחולי־רוח". שם אושפזו הפצועים במרתפים, ששימשו כמקל־טים לכל המשפחות שנמלטו מהבתים המופצצים.

כל תחום הגיטו הועלה באש עוד באפריל 1943. עכשיו החליטו הגרמנים "לסיים" את מלאכתם בבתים בכל הרחובות הסמוכים לגיטו. החלק הזה השתייך לעיר העתיקה. הנהגת המרד החליטה לנטוש את החלק הזה של העיר ולרכז את ההתנגדות בלב העיר. נאספו מבית־החולים כ־400 פצועים, כדי להעבירם ללב העיר. גם אני ואשתי היינו בין ה"מאוש־רים" האלה.

ברצוני לתאר כאן את ה"דרך", שבה הוצאנו מהחלק הזה של העיר. אספו אותנו ב־3 או ב־4 באוגוסט בכיכר קראשינס־קי – פינת דלוגה ומיודובה, כדי לפתוח בערב בכיכר את מכסה הכניסה לתעלות הביוב ולהעביר אותנו דרך מיודובה, קראקובסקה פשדמיישצ׳ה ושוויינטוקשיסקה כדי לצאת בכיכר נפוליאון על יד בניין הדואר הראשי.

עוד לפני הכניסה לתעלות החלו עינויי ההמתנה לתור לכניסה, מפני שהקצינים נדחפו בעצמם הראשונים, במקום שיתנו עדיפות לפצועים, ואותנו דחפו הצידה.

היינו אמורים להיכנס לתעלות בשעה 7 בערב. שכבנו על המדרכה והמפציצים הגרמניים מעלינו הטילו פצצות.

רק עם עלות השחר פתחה רוזנת אחת בצעקות היסטריות וכינתה את אנשי הצבא האלה פחדנים שפלים. דבר זה הועיל ואנו נכנסנו סוף סוף לתעלה. ברחוב מיודובה היתה התעלה נמוכה, ועל כן אי אפשר היה להזדקף. בשעה שהרמתי את ראשי, נחבטתי בלבנים, ובשעה שהתכופפתי – הגעתי באפי אל "הקפה השחור".

המצב היה טוב יותר בקראקובסקה פשדמיישצ׳ה, מפני ששם עברה התעלה הראשית ואפשר היה להזדקף. אלא שכאן היתה סכנה שונה לגמרי. הגרמנים עמדו על יד ה׳מכסות" הפתוחים בכביש והאזינו ל"תנועות" כלשהן בתעלה. כאשר שמעו רחש כלשהו, היו מטילים פנימה רימוני גאז.

כך הגענו עד פינת נובי שוויאט ושוויינטוקשיסקה. התעלה ברחוב שוויינטוקשיסקה היתה נמוכה וצרה מאוד וכאן החל אותו סיפור כמו ברחוב מיודובה.

סוף סוף הגענו לכיכר נפוליאון והחלו לגרור אותנו לאור היום.

שמי ה"ארי" היה קאז׳ימייז׳ ראצ׳קובסקי, ושם אשתי – יאנינה רוטקובסקה. אני, שהצלחתי במצבים קריטיים לא מעטים לשמור על שלוותי הודות למראי ה"ארי", נראיתי כאן ביציאה לגמרי אחרת ואיבדתי כליל את בטחוני העצמי, בשעה שאחד הפולנים קיבל את פנינו במלים: "מה, עודכם חיים?"

דוד בורובסקי

מלחמת העולם השנייה

ב־1935 יצאתי ללמוד בסמינר למורים עבריים בוורשה. סיימתי אותו ביוני 1939. לאחר "הסכם מינכן" ומכירת צ׳כוסלובקיה, היה לי ברור לחלוטין כי פולין תותקף בעתיד הקרוב. מאז פלישת הגרמנים לצ׳כוסלובקיה, עמלתי כדי לשכנע את הורי לעלות ארצה אך ללא הועיל. בעיות משפחת־יות, חתונת יעקב אחי הבכור עם קיילה פילניצקי נחוגה ברוב פאר באמצע אוגוסט 1939. כשבועיים לאחר מכן נשבה אחי ע"י הצבא הגרמני שתקף את פולין. לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב, אמורה היתה סובאלק להיספח לברה"מ ונכבשה ע"י הצבא האדום, אך בסוף אוקטובר 1939 מסרה ברה"מ את כל העיר ומחוזה במתנה לגרמניה הנאצית. השמועה אומרת – לגרינג, שהיה חובב ציד וחמד את יערות סובאלק.

לפני מסירת העיר לגרמנים, התריע מפקד חיל המצב של הצבא האדום כי העיר תימסר לגרמנים וכל הרוצה להתפנות

מהעיר יקבל סיוע בהובלה מאת הצבא האדום עד לעיירה הקרובה אוגוסטוב. החלה הבריחה של יהדות סובאלק. שיי־רות של עגלות רתומות לסוסים עמוסות במטלטלין, שרכו דרכן בואך אוגוסטובה, שבשלטון הצבא האדום. אנשים, נשים וטף, לבושים לעייפה בין מפאת הקור העז ובין מתוך ראיית הנולד, שאם ישדדו מטלטליהן תיוותר על גופם עוד חליפת בגדים אחת. ליבותיהם של הבורחים כבדו מרגליהן על הרס חייהם, על יקיריהם שנותרו מאחור "לחסדי" הגרמנים. לא אחת נשמעה אנקה חנוקה של בת המתאבלת בשקט על הוריה בעודם בחיים או בכי עולל בזרועות אמו.

השטן הגרמני, אמון על הטעיה, החל את משחק המוות שלו. עוד לפני הפינוי הסובייטי מסובאלק, פשטה השמועה כי חיילים שבויים בידי הצבא הנאצי ללא הבדל דת וגזע, ישוחררו משביים אם הוריהם או נשותיהם יימצאו בשטח פולין הכבוש על ידם. רבים היו היהודים שבחרו להישאר ולהמתין ליקיריהם ובניהם. הורי ז"ל קיוו כי לאחר מכן יצליחו להימלט, הן הגבול מרוחק רק 15 ק"מ מהעיר והיערות סבוכים.

בראשית נובמבר 1939 סופח איזור סובאלק לפרוסיה המזרחית והוכרז כאיזור נקי מיהודים, שהוגלו לגיטו של ביאלה פודלסקה, סמוך לנהר הבוג, אחד הראשונים על אדמת פולין. העיירה אוגוסטוב קלטה את הפליטים כמיטב יכולתה. בתי הכנסת ובתי התפילה הפכו לאכסניות שהתמלאו עד אפס מקום ביהודי סובאלק העקורים. ועד הקהילה המקומי פתח מטבחי חירום, אשר חילקו לחם ומים רתוחים בבוקר ומרק חם ולחם בערב.

לראש עיריית אוגוסטוב נתמנה סובאלקאי בשם קרסנופולסקי, קומוניסט, אשר בילה שנים מספר בבתי הסוהר בפולין. תוך מסירות כנה אירגן לעקורי עיר מולדתו אכסניות בהחרימו בתי־ספר ובשכנו בהם משפחות יהודיות מעירו.

בהגיעי לאוגוסטוב גרתי אצל דודי, יליד העיר ותושבה. איש אמיד היה ובעל אמצעים ניכרים. למרות שלא חסרתי דבר בשלה בי ההכרה, כי השלום בין ברה"מ וגרמניה – ימיו ספורים, כי מי שייוותר סמוך לגבול עם גרמניה יסוף בנחשול ההתקפה הראשונה, כי השלטונות הסובייטיים יתחילו בקרוב ב"טיהור" החברה מהבורגנות, מהאינטליגנציה ומחברי התנו־עות הלאומניות, ובז'רגון הרוסי זה כלל את התנועה הציונית. אני השתייכתי לשלושת "האלמנטים" הללו ומשום כך החלטתי לנסוע מרצוני הטוב לברה"מ.

דודי התנגד לדעתי זאת. לדעתו עוצמת הצבא האדום ומספר תושבי ברה"מ ירתיעו את הגרמנים מלפתוח במלחמה. היהודים בשטחים הכבושים הנם האלמנט האנושי היחיד אשר הממסד הסובייטי יוכל לסמוך עליו בניהול השטחים הכבו־שים. המקור לנימוקים אלו היה למעשה נעוץ בזכר האימים והסבל שעברו עליו כאשר היה עקור ("ביז'ניץ") ברוסיה בשנות מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הבולשביקית. זכרונות הרעב, הכפור, המחלות, המוות, הפוגרומים שהיו מנת חלקם של ה"עקורים" חזרו וצצו מתהום הנשייה.

חרושת השמועות פרחה, וביניהן השמועה על אוניות אמריקאיות המפנות יהודים משטחי ליטא ולטביה. זה לא נתקבל על דעתי ולא נראה לי מציאותי.

חרף מאמצי דודי לשכנעני ולאלצני להישאר, למנוע את יציאתי אל תוככי ברה"מ – עמדתי על דעתי. בסיועו של חבר "מכבי", שהוכח כקומוניסט ותיק גוייסתי כפועל שחור ונשלחתי בפברואר 1940 לוולאדימיר שבאיזור איוואנובו, כ־185 ק"מ מזרחית למוסקבה. אתי יצאו לשם שני בחורים סובאלקאים בני גילי כמעט, האחד מנחם ווכלר והשני שמואל פומונסקי, מרח' ברקו יוסלביץ. החיים בברה"מ היו שונים מאלה אותם תיאר דודי. באין עתונות חופשית נותק מגעי עם העולם. משלוח חבילות להורים בגיטו ביאלה פודלסקה הפך למרכז חיי. כל החסכונות הוצאו על "רכישת" פולי קפה ומשלוחם להורים. פולי קפה אלה היוו את חוט חייהם, כי בהם יכלו לקיים את עצמם. קפה אמיתי היה מצרך נדיר בגרמניה הנאצית ועלה הון עתק בשוק השחור. החיים בוולאדימיר היו שקטים. המערביים ("זאפאדניקי") היוו אטרקציה בקרב תושבי המקום.

הייתי פעיל מאד בשטחי הספורט. שיחקתי באחת מקבו־צות הכדורגל המקומיות. השתתפתי בתזמורת נגני מנדולינות ובללייקות, השתייכתי לקבוצת התעמלות מכשירים. היקלטותי בהווי המקום היתה מהירה. בלטתי כמערבי ("זאפאדניק") אשר הפך לאדם סובייטי ממש. קידמו אותי בעבודה. מוניתי לטרקטוריסט עוזר (שוליה) אך תוך פרק זמן קצר הפכתי למפעיל עצמאי של מחפר תעלות, "סטאכאנו־בייץ", עם משכורת כפולה משל חברי למקצועי, הוותיקים. יחס הרוסים, האנשים הפשוטים, אלי – היה חם ולבבי. השלטונות לא הטרידו את "האורחים". האנשים השתדלו לכוון אותי, לחפות עלי, לייעץ ולהנחותי בתקופת היקלטותי הראשונה. חרתתי עמוק בזכרוני עצת מכר רוסי זקן, ניצול אחד ה"גולאגים": "מה שאינך יודע לא יכול להזיק לך ומה שלא אמרת לא יכול להפליל אותך". חכמת הישרדות בבר־ה"מ הינה בעיית הכלל, ללא הבדל דרגה ומעמד, הרוסים העלוה לרמת אמנות. אוי לאדם שפיגר בשטח זה, המחיר היה כבד ולעתים עלה לו בחייו.

22 ביוני 1941, יום פלישת הגרמנים לרוסיה, בא כרעם ביום בהיר על ברה"מ. ביום ההוא נופצו הרבה מיתוסים על גבורת חיילי הצבא האדום, על העוצמה הקוזקים, על גאוניותו של וורושילוב ובודיוני, על האחדות הפרולטרית המפעמת בעם – כל זאת הסיק רוב העם גם בלי אמצעי תקשורת חופשיים. חיש מהר מצאתי את עצמי עם המחפר ועם עוזרי בדרך לסטאלינו, "בירת הפחם" שבעמק נהר הדון, כדי לחפור תעלות אנטי־טנקיות לבלימת השריון הנאצי השועט. בדרכי גיליתי לתדהמתי הרבה את מלוא היקף המהומה והבהלה שאחזה את האדמיניסטרציה. רכבות שלמות עם חימוש ויחידות צבא עמדו במסלולים צדדיים ימים שלמים מבלי שהנהלת הרכבות תדע או תוכל לקדמן אל יעדיהן. בלט הפחד מפני צנחנים גרמניים ואופנועים עם סירות מצוידות במקלעים אשר זרעו מוות ודמורליזציה בכל מקום שהגיעו.

עוד טרם הגיעי סמוך לסטאלינו, נפלה העיר והופניתי עם

המחפר מזרחה לקויבישב, לקולחוז. שם הוחל בהקמת מפעל תחמושת ענק אשר נעקר מסביבות חארקוב והועבר מזרחה. עבודת הבנייה והקמתו מחדש נמשכה ללא הפסק 24 שעות ביממה, שבעה ימים בשבוע. מספר הגברים במפעל היה מצומצם. עיקר העבודות, ולו הקשות ביותר בוצעו בידי נשים. הגברים שבמפעל היו בעלי מקצועות חיוניים ולכן "רותקו" למפעל זה, שקיבל עדיפות עליונה ביותר.

החלו להגיע שמועות על הוצאות המוניות להורג של יהודים, על המתות במשאיות המוות, על עינויים. היה לי ברור כי היטלר עומד לממש את שהטיף ב"מיין קאמפף" – את השמדת העם היהודי. תצלומים בעתונות ויומני החדשות בקולנוע הקרינו קטעי סרטונים שצולמו בידי פרטיזנים בעורף הגרמני.

החלטתי להתגייס. פניותי ללשכת הגיוס נדחו באמתלאות שונות כגון: חיוניותי למפעל וכו'. הסיבה האמיתית למעשה היתה נעוצה בהיותי "עקור מבילורוסיה המערבית" ולכן אלמנט שאי אפשר לסמוך עליו. הפעלתי "פרוטקציה" של מזכיר הקומסומול של המפעל אשר אתו היינו יוצאים לגלישות סקי ארוכות טוח בשעות הפנאי שלי. הוא הבין לנימוקי והאמין בכנותם. באמצע מאי 1942 גוייסתי ונשלחתי לביה"ס לשריון ליד העיר קויבישב. לאחר שלושה חודשי אמונים שטחיים, שהסתיימו באמון הפלוגה, אורגן גדוד שריון בו הוצבתי כמפקד טנק. במחצית השנייה של חודש ספטמבר 1942 הגענו לחזית לאיזור וולוקולמסק, להגנת מוסקבה. "טבילת האש" הראשונה שלי זיכתה אותי באות ההצטיינות הראשון על גילוי גבורה, תושייה ודבקות במטרה בתנאים קשים במיוחד.

מפאת החשש, שמא אסטה מנושא הספר הזה, אצמצם את תיאורי הקרבות ואירועים תוך הזמן הזה.

מיד לאחר עזיבת צבא אנדרס את גבולות בריה"מ, התחיל הוועד הפולני הלאומי, בראשותה של הסופרת ואנדה ואשילבסקה, קומוניסטית פולנית ותיקה, לארגן בדחיפות צבא פולני חדש תחת פיקודו של גנרל ברינג. תמיכת סטאלין היתה מלאה והסיוע הרוסי יותר מנדיב. מבלי שביקשתי זאת, הועברתי לצבא הפולני לגדוד הראשון של חטיבת השריון הראשונה, ע"ש גיבורי וסטרפלאטה שהחזיקו במצודה זאת על חוף הים הבאלטי עד לכניעתה הסופית של ממשלת פולין, בספטמבר 1939. רווח לי כאשר נוכחתי לדעת כי 90% מהחיילים הקרביים של הגדוד היו רוסים, כביכול "צאצאי פולנים", תושבי בריה"מ משכבר. יתר החיילים היו אזרחים פולנים אשר משום מה לא גוייסו לצבאו של אנדרס. אווירת הצבא האדום שרדה גם בצבא "פולני" זה ועל כך שמחתי. הפכתי לנכס עקב שליטתי בשתי השפות, הפולנית והרוסית.

החטיבה נעה לעבר חארקוב, במסגרת החזית האוקראינית כדי לנתק דרכי הנסיגה של הצבא הגרמני, למנוע את התארגנותו בעורף ולייצור איום על הגייסות הנאצים שבאיזור הים השחור. הקרבות היו עקובים מדם. התחשבות בחיי אדם לא היתה מהמעלות השכיחות של הפיקוד הרוסי. חארקוב שוחררה במחיר דמים רב. זכיתי לאות הצטיינות נוסף. שבויים גרמניים פצועים, שלא יכלו לצעוד אל מחנות השבויים, חוסלו בידי יחידות השדה של הנ.ק.וו.ד. אשר ידיהם היו מלאות "עבודה". יתר השבויים הוצעדו מזרחה לגורל שלא קשה לדמיינו.

קייב, ז'יטומיר, רובנו, לוצק, קובל, לובלין – נכבשו תוך קרבות מרים. הצבא הגרמני נסוג, לעיתים נדירות ברח. משמעת הברזל המפורסמת והאירגון המופתי של הרייכסוואהר הפכו אותו ליריב שתבע דם רב עבור כל שעל נסיגה.

השנה שנת 1944. חטיבת השריון הפולנית הראשונה ליד וארשה, בה פתח א.ק. ("ארמיה קראיובה") במרד נגד הגרמנים, מתוך הנחה כי הצבא הפולני יתקוף ואז וארשה תשוחרר, כביכול, בידי הא.ק. להבות העיר האירו בחשיכה למרחקים. הכנסיות מלאו פולנים מתפללים לנס, לשלום יקיריהם שמעבר לנהר. אולם הצבא האדום והצבא הפולני שכיתרו את העיר עסקו בהתארגנות מחדש. טיפולי מנוע של הטנקים, תיקוני חימוש, חידוש מערכות הקשר, קליטה ואמונים של טירונים שזה עתה גוייסו משטחי פולין המשוחררים.

הועליתי לדרגת סגן (פורוצ'ניק), זכיתי לאות הצטיינות נוסף ובהעברה לגדוד הרביעי של טנקים כבדים של הצבא "הפולני". גדוד זה היה עטור בשני אותות הצטיינות רוסיים מהגבוהים בבריה"מ והשתייך ל"גווארדיה", החיל המובחר של הצבא האדום. מסורת זאת מסורת, ואם החליפו את הכוכבים האדומים בנשרים, הן בשל כך לא מבטלים עבר מפואר ורב תהילה.

לאחר שהגרמנים השלימו את דיכוי המרד והפכו את וארשה לתילי חרבות, נפלה העיר לידי הצבא הפולני והחזית החלה לנוע מערבה בקצב מסחרר, תוך הפקרת כל אמצעי הזהירות הבסיסיים. המטרה היתה להשתלט על ברלין, לפני צבאות ארה"ב ואנגליה. הערים קוטנו, פוזנאן ובידגושץ' נכבשו בסערה. שניידמילה נפלה ואני על אדמת גרמניה.

לשמחתי לא היה גבול. האושר היה יכול להיות מלא לולא המחיר...

סטייה מהדרך לברלין. הגרמנים ביצרו את נמל קולברג על הים הבאלטי דרכו פינו את כוחותיהם במטרה להתמסר לכוחות הבריטים המתקדמים. על הגדוד הוטלה המשימה לחסל כיס זה. צוות קרב חטיבתי בפיקוד המג"ד אורגן תוך התקדמות לעבר קולברג. המערך הגרמני התמוטט לאחר קרב דמים. עוד אות הצטיינות אחד. מוצאי היהודי כנראה לא מנע הענקת אותות אך לא עודד קידום.

לאחר קרב זה הדרים הגדוד וצלח את נהר האודר בסביבות העיר קיסטרין, אותה הפך לתילי חרבות. ילדים וישישים נלחמו מול צבא שיכור ניצחון. שיירות של פליטים גרמניים, זקנים, נשים וטף נעו מערבה עמוסי מטלטליהן. מי דוחף עגלת ילדים ומי עגלת יד מאולתרת. גלגל הגורל התהפך. ערים גרמניות נשַמו ואוכלוסייתן גלתה. עם האדונים טעם טעם השפלה. בזוייה היתה התנהגותם של בני עם האדונים מול הכובשים "תת המין האנושי". שוד, אונס, רצח, הרג – היו חזון נפוץ ואין מונע. לאחר כיבוש עיר הוחל מייד בפירוק מכונות מפעלי התעשייה, העמסתן על רכבות ושילוחן מזרחה

וכן במצוד עקבי אחרי חברי המפלגה הנאצית ואוהדיה המוכ־רים.

כיבוש ברלין, בו השתתף הגדוד, היה לשיא הלחימה. חשתי התעלות הנפש שלא ידעתי עד אז כמותה. היה זה בשבילי סיום של תקופה סוערת, טראומטית. העתיד נראה זוהר, התקוות שבלב הרקיעו שחקים. לאחר כיבוש ברלין ומצעד הנצחון של צבאות בעלות הברית, התמקם הגדוד בעיירה ושמה נאואן, לא הרחק מברלין. הרוסים חששו כנראה, כי ההתנגשויות עם הצבא האמריקאי תהפוכנה למלחמה, אחרת די היה בכוחות הנ.ק.ו.ד. שעל אדמת גרמניה לסכל כל נסיון של התקוממות או להגן על משתפי הפעולה הגרמניים עם השלטונות הסובייטים. נדהמתי מהנכונות ומהרצון לשיתוף הפעולה מצד הגרמנים. היהירות הגרמנית נמוגה, את מקומה תפסה ההתרפסות. עם האדונים הפך לעם עבדים, לגיבעונים.

ביקרתי תכופות בברלין. ביקורי אלה מקורם בשני דחפים. האחד להזין עיני בהרס של קיני הרשע: הרייכסטאג, "הבונקר", מטה הגיסטפו, מיניסטריון המלחמה, מחנה מטכ"ל הצבא והשני – לתור אחרי דרכי גישה נוחים לסקטור האמריקאי לצרכי מילוט אם וכאשר איאלץ לנקוט בצעד זה.

על אדמת גרמניה הגיעני מכתבם הראשון מארץ־ישראל של אחי אליעזר ושמעון, שנשלח באמצעות הצלב האדום הבינלאומי. שימחתי לא ידעה קץ. הקשר חודש.

נובמבר 1945, הגדוד נצטווה לעבור לפולין אל קסרקטיני הקבע ביארוצ'ין*, מחוז פוזנאן, המרכז הידוע לשימצה של אנטישמיות ושל שיתוף פעולה עם הנאצים לפני ובמשך מלחה"ע השניה.

לא עוד קרבות לא עוד התמודדות עם המוות, סתם חיי חול. מיסדרים תכופים, התחילו למרר את חיי "סוסי הקרב" הוותיקים עטורי התהילה והמדליות. צרות־מוחין פולנית החלה להשתרר בכול. רוסים, חברי לנשק, נשלחו לרוסיה ואת מקומם תפסו קצינים שזה עתה סיימו קורס קצינים מזורז עם הדגש על חינוך פוליטי, שכנראה חשוב היה מהידע המקצועי. המג"ד שאהבני אהבת נפש הודיעני כי בכוונתו להמליץ עלי לשלחני לאקדמיה הצבאית בלנינגרד. הודיתי, אך ביקשתי לצאת לחופשה של מספר חודשים כדי לחפש את משפחתי, את הורי, ולבקר בעיר מולדתי. בקשתי ניתנה לי.

מבלי לאבד זמן יצאתי לפוזנאן בדרך לסובאלק. בחולפי על פני אחד הגשרים שבעיר, הצדיע לי סמל במדי הצבא הפולני, דבר שכיח לכשעצמו, אולם הבחנתי כי חזר על עיקבותיו והתחיל ללכת אחרי. החלטתי לברר את הסיבה ופניתי לא־חור, הסמל נרתע ואז שאלתיו לרצונו. נבוך ומגמגם שאלני אם אני דוד בורובסקי מסובאלק, ומייד הוסיף כי הוא יענקלה פופובסקי, גם־כן מסובאלק. להפתעת עוברים ושבים התחב־קנו כחבק אח את אחיו. נפגשנו שנית ב־1950 הפעם במדינת ישראל העצמאית ושנינו במדי צה"ל.

הגעתי לווארשה, עיי חרבות מסביב. נזכרתי במגילת "איכה". כעצת פופובסקי הגעתי לוועד הקהילה בו התרכזו המדורים לחיפוש קרובים. המקום המה יהודים, שרידי השו־אה, עדות טרייה וחיה לטרגדיה של עמנו באירופה. עיניהם דמו לזעוק "ראו מה עוללו לנו". שום שמחת חיים, שום זיק של תקווה. לא יכולתי לעמוד בפני עיניים אלו, הסבתי מבטי אל הקירות ואלה, כולם, היו מלאים בפתקים של חיפושים הדדיים. עשרות אלפי פתקים כתובים פולנית, אידיש ועברית. ילדים מחפשים הורים, הורים את ילדיהם, אשה את בעלה וכלה את [illegible]. תאריכים, שמות, מקומות. עמדתי המום מול עוצמת השואה מקיר תזעק – ולבי תפילה: לא עוד שואה, לא עוד דם ודמע.

היומיים אותם ביליתי בווארשה היו לי כחלום בלהות. מפי שרידי השואה שמעתי על סבלם ואסונם, על רדיפת הפולנים שכנים וידידים מאתמול את חבריהם היהודים. על סחיטות, אונס של מסתתרים, על ניצול והשחתת צלם אנוש של יהודים שכה היטיבו עמם. החלטתי לעזוב את פולין.

תחנתי בדרך לסובאלק היתה ביאליסטוק, ובהתאם לנוהג הודעתי לקצין העיר על שהותי בעיר ועל מגמת פני. הצעתו היתה כי אדחה את נסיעתי כי היערות שבסביבות סובאלק נמצאים בשליטתן של כנופיות אנשי א.ק., הרוצחים ושודדים קציני צבא האדום והפולני. הודיתי לו על דאגתו ויצאתי לדרך במשאית, אמצעי התחבורה הבין־עירוני היחיד באותם הימים. המשאית היתה מכוסה ברזנט כהגנה נגד הכפור והרוח, הנוח־יות היחידה נוסף על מספר ספסלי עץ בלתי מהוקצעים.

עוד באותו יום הגענו לאוגוסטוב, בה עשיתי את הלילה. קצין העיר אצלו התייצבתי חזר על סיפור חברו מביאליסטוק. עמדתי בהחלטתי והמשכנו עם בוקר. המשאית התמלאה נוסעים עד אפס מקום. סרבתי להצעת הנהג לנסוע בתאו, בה הייתי בולט במדי הקצין ויכולתי לשמש מטרה לצלף או פתיון לצופה של כנופיית מרצחים. עליתי למשאית והתיישבתי ליד אשה כבדת בשר, המקום הפנוי היחידי. דממה מתוחה שררה במשאית ששרכה דרכה בכבדות.

כעשרה קילומטרים מסובאלק נעצרה המכונית מול מחסום בולי עץ. נשמעו פקודות. הדלת האחורית של המשאית נפלה בחבטה, הנוסעים נצטוו לרדת עם מטלטליהם. טרם החלטתי מה לעשות והנוסעת בריאת הבשר שלשמאלי התרוממה בזריזות מפתיעה והתיישבה על ברכי עוד טרם הספיקו הנוס־עים לרדת, פתחה אדרתה בכסותה בה אותי אך בגלותה את רגלה שהיתה נתונה בגבס. אחד הטרוריסטים שהבחין בה כיוון אליה את רובהו ותוך ניבול פה איים להרגה אם לא תרד מייד מהמכונית. נדהמתי מעוצמת תגובתה. קיתון ניבול פה שהחזירה לו כנראה הדהים לא רק אותי כי אם גם את הטרוריסט אליו זה היה מכוון. נשמעו הערות לגלוג על הביש־גדא שדרך על קן צרעות זה. כעבור זמן שנראה לי כיובלות הסתלקו השודדים והנוסעים עלו למכונית לאחר שפינו את המחסום. המכונית זזה ורק אז ירדה מצילתי מברכי. הקילומטרים הספורים לסובאלק ניראו לי אין־סופיים. המתח בין הנוסעים נותר עד הגיענו למבואות העיר והשתיקה היתה מוחלטת. לחידה הייתה התנהגות הנוסעים שאף לא אחד מביניהם הלשין על הימצאי במכונית וכן חיוכה המוזר של

* Jarocin

מצילתי. ההשגחה שוב לא איכזבה, שוב חלף המוות על פני.

ברדתנו מהמשאית בכיכר השוק בסובאלק, ניגשו אלי מספר נוסעים, לחצו יד ומבלי לאמר דבר הסתלקו. האשה שמה עצמה כהולכת. השגתי אותה במספר צעדים והצעתי לה סכום כסף הגון למדי כדי לפצותה על הסתכנותה למעני. תגובתה הפתיעה אותי לא פחות מהמעשה שעשתה. היא פרצה בבכי וכשניסיתי להרגיעה חיבקה אותי והתוודעה אלי. משך שנים רבות היתה מוכרת להורי מליחים בהביאה אותם לאמי הביתה, וזכרה אותי מגיל רך ומשהכירה אותי לא היססה לסכן עצמה למעני. בסיימה את סיפורה תלתה בי מבט שואל. הבנתי ועניתי כי לא ידוע לי שום דבר על הורי. היא סרבה להפצרותי שתקבל ממני את הפיצוי היחיד שיכולתי לתת לה במעמד זה. לטענתה היא מודה לאל שיכלה לשלם לאמי את החוב שחבה לה עבור יחסה האנושי משך שנות היכרותן. סובבה על עקביה והלכה ממני.

קצין העיר, קפיטן יאז׳ומבק, הופתע מהופעתי. הוא הרגיש עצמו מאויים ונבוך, אך נרגע ברגע שנודעה לו מטרת בואי והציע כל עזרה שתידרש, עד כדי הצמדת קורפורל חמוש כליווי צמוד. נודע לי מפיו כי בבית הורי גרה משפחה פולנית, אשר שכלה שניים מבניה ב״צבא העממי״ (Armia Ludowa) שהורכב מיחידות פרטיזנים פולניים ויהודיים אשר שיתפה פעולה עם מפקדת הפרטיזנים הרוסיים. יחד עם זאת ציין כי אם רק ארצה לשוב ולהשתקע בעיר, יצווה לפנות את בית הורי וכל הרכוש שבידי האפוטרופוס על נכסי נפקדים יוחזר לי.

נודע לי גם כי בעיר נמצאים כששה ״אזרחים בני דת משה״ (לא ז׳ידים) והם: דוד אינגבר, (״עושה החולעבקס״) שהינו קומוניסט וחזר מברה״מ, קרמרסקי – בעל חצי האוזן ופלניצקי מפיליפובו, האחרון מיחידות הפרטיזנים שביערות סלונים, שתי האחיות סולניצקי ויהודי אחד, זקן מופלג שחי אצל משפחה פולנית מחוץ לעיר ואשר הישרדותו הייתה לחידה בעיני כל.

סיורי בעיר היה מרגש. העיר נותרה כמעט ללא שינוי. אותם העצים, הרחובות, תעלות המים המסויידות בקפידה, השוק והחנויות, אשר עטרו אותו – אך חסרה הנשמה היתרה. חסר היה הגורם המתסיס, אותו סם חיים אשר איפיין את העיר מלפני השואה. יתמות ומועקה רבצה על העיר.

ביה״כ הגדול נראה מבחוץ כאילו לא היה עד לשואה האיומה, עת נדחסו לתוכו מאות היהודים הרבות טרם הוגלו לביאלה פודלסקה. החורבן שבפנים הדהימני. גלתה השכינה מהמקום. עזובה מוחלטת. שקט של בית־קברות שרר בפנים. מועקה ובכי בלב, פנימה, עמוק. הגוי השומר על ההקדשים עמד ללא אומר ובידיו מפתחות של יתר ה״קלייזלאך״ ושל המקווה ובית המרחץ. יתר בניני ועד הקהילה היו לרכוש המדינה. ביה״ס תלמוד תורה הפך לבי״ס עממי פולני. ביה״ח היהודי – סופח לביה״ח הממשלתי. בנייני הממשלה והעיריה איכלסו אותם המשרדים כמלפני המלחמה.

בית הורי. נכנסתי פנימי וכאשר הזדהיתי – נתקבלתי בהפתעה שהתחלפה לתדהמה. עברתי על פני כל החדרים. הכל נותר כאילו אך אתמול עזבו את ביתם, להוציא התמונות המשפחתיות שאת מקומן תפסו תמונות הצלוב והאם הקדושה. התנצלות מפוחדת של בעלת־הבית. סיפור מגומגם על גבורת שני בניה. הזמנה נכנעת להרמת כוסית לנצחון ולשחרור – אשר נדחתה. פרידה קצרה וסגירת דלת. כאב כבד מנשוא ורוח נסערת. זכרונות ורגשות חלפו כהבזקים ומודעות בלתי מעורערת – זה הסוף. שפתי דובבו קדיש דרבנן באלם ובדומיה. מצאתי עצמי משוטט ללא אבחנה בשלושת הרחובות שהקיפו את חצר בית הורי.

בכך נחתם פרק בחיי.

פגישתי עם שרידי סובאלק הייתה מרגשת ביותר. היכרתי את אינגבר ואת קרמרסקי למרות היותם מבוגרים ממני. שמחתם הכנה וגאוותם עלי לא ידעו גבול. ביחד צעדנו אל ביתו של פלניצקי. בדרך נכנסנו לבית־הקברות היהודי. עליתי לקברו של סבי עה״ש. עזובה, מצבות מנותצות ועקורות בלטו מתחת לשכבת השלג הצח. השערים נעקרו ו״נעלמו״ ובית הטהרה פורק.

הפתעת פלניצקי מהופעתי אצלו הייתה מוחלטת. למרות היותנו קרובי משפחה רחוקים בשל נשואי יעקב אחי לקיילה בת דודתו השנייה – לא היכרתיו. יהודי בעל גוף, איכר מסביבות פיליפובו. פנים פתוחות, חרושות קמטים, עיניים כחולות חודרות וקווצת שיער בלונדיני. מפיו שמעתי את הסיפור על בריחתו המשותפת עם אחי יעקב מהרכבת שהובילתם מהגיטו למחנה ההשמדה, בסוף 1942. באולרים הצליחו השניים לחרוץ בקרשי ריצפת הקרון ובעזרת יתר הגברים, נוסעי הקרון, הצליחו לעקור את הקרש הראשון. את יתר שני הקרשים לא היה קשה לסלק ולפתוח את הפתח דרכו השחילו עצמם החוצה. פלניצקי יצא הראשון ומאחר שלא נשמעה שום יריה – יצא יעקב אחי אחריו אך נורה בידי השומרים הגרמניים שהבחינו בו. פלניצקי הצליח למלט עצמו לביצות פולסיה, שם הצטרף ליחידת פרטיזנים מעורבת. סיפוריו על תקופה זאת הנם חומר לספר רב־מתח. זכרונותיו שהיו טריים נבעו כמים מסכר פרוץ. ישבתי והאזנתי לו עד בוקרו של יום המחרת. סיפור רדף סיפור על הורי ומשפחתנו המשותפת, על החיים בגיטו, על הרעב, ההשפלה, הנגישות, הפחד האין־סופי, האפסיות, הייאוש, על השלמה עם הגורל, עם מר המוות, על קומץ אמיצי לב שהעזו, ניסו, ברחו מהגיטו אל היערות ועל הבודדים שביניהם אשר שרדו. הגיסטאפו הצליח להפוך אוכלוסיה תוססת לפגרים מהלכים. סיפוריו היו שזורים דוגמאות של שפלות רוח ושל גבורה, של מסירות עילאית ושל בגידה ושיתוף פעולה. מכל השיחה בלט הייאוש האיום של חוסר תקווה שביסודו נבע מהסביבה הפולנית העוינת, אשר בחלקה היתה אדישה לקורה את היהודים ובחלקה שיתפה פעולה עם הגיסטאפו מתוך שינאה עיוורת ליהודים אשר מצאה ביטוי פעיל בשמחה יתרה.

יצאתי את סובאלק כעבור ימים מספר, עם שיירה צבאית עמוס מידע לעייפה אך עם לב שבור, לביאליסטוק. עוד לפני תום חופשתי, חזרתי לגדוד עם החלטה נחושה – לצאת את פולין ובהקדם.

בשערי הקסרקטין קיבלני הקצין התורן בהודעה כי עלי להתייצב בפני המג"ד מייד. עשיתי כמצווה. לכשנכנסתי למשרדו הבחנתי בדאגה העמוקה בה קיבלני – בטוח הייתי בחיבתו אלי. מבלי לברור מלים הודיעני כי נדרשתי להתייצב תוך יומיים לאחר שובי לגדוד, במשרד התובע הכללי בוורשה. קצין שנקרא למשרד **התובע הצבאי הראשי** – הינו חזון נדיר. כשנכנס קצין בטחון השדה, ביקשני שאספר לו על מעשי משך החופשה. שעה ארוכה ישבנו כאשר שניהם (רוסים) קשובים קשב רב. סיפרתי על וארשה ושרידי השואה וחיפושיהם אחרי יקיריהם. על בית אבי, על סובאלק והדרך אליה, על שרידי קהילתנו המפוארת. לאחר שסיימתי חיבקני מפקדי ארוכות ורוחו נסערה עליו: "הכנתי מכתב המלצה על נאמנותך ועברך הקרבי ועל מועמדותך לאקדמיה הצבאית בלנינגרד. ניסיתי למנוע את הגזרה דרך מפקדת הדיוויזיה אך לא הצלחתי", בדבריו הורגשו הצער, הייאוש וההשלמה עם הגורל.

לבי כבד עלי. השאלה למה – ניקרה במוחי. התלבטתי אם לא לערוק. דחיתי מחשבה זאת כי הסיכוי לגמור את חיי מול כיתת יורים נראה לי אפשרי יותר מאשר ללכת אל הבלתי ידוע. בליבי קיננה גם ההרגשה, כי התייצבותי לא תקטע את פתיל חיי.

הגעתי לווארשה ברוח נכאה ומועקה בלב, אך יצאתי כמצווה הישר אל משרד הבטחון, אגף התובע הראשי. בשער הכניסה נדרשתי להפקיד את אקדוחי וחגורתי. בטחוני עורער, הן זהו תהליך של מאסר. קליידוסקופ של שברי מחשבות חלף במוחי. בקושי צעדתי, בקצב צעדתם של מלווי החמושים, קצין וסמל. המסע הארוך במבוך הפרוזדורים והחדרים דמה למסע של שנים.

דלת. נקישה. הקצין המלווה נכנס. רגעי המתנה דמו ליובלות. לכשיצא ביקשני להיכנס. נכנסתי, הצדעתי ונעצרתי ליד הדלת. בקצה החדר, רב הממדים, ליד שולחן כתיבה רחב־ידיים ישב גנרל. לאחר שרמז לי לקרב ביקשני לשבת. אנחת רווחה כמעט ופרצה מפי אך נעצרה בחזי. האם אין זה משחק "החתול והעכבר", החביב על חוקרי ה־נ.ק.ו.ו.ד., אבל למה הוא בכבודו ובעצמו עוסק בכך? כנראה שהוא הבחין במבוכתי, הוציא מכיסו מכתב וביקשני לקרוא בו. שני דברים הדהימוני. המכתב היה כתוב בכתב ידו של אחי שמעון והופנה אל גנרל **מריאן מושקט**, מסובאלקאי אל סובאלקאי. תדהמתי היתה מלאה כי לא זיהיתיו, אם מפאת הזמן שחלף מאז שעזב את סובאלק ואם מפאת המתח הנפשי בו הייתי שרוי. במכתב ביקש אחי את מריאן כי יסייע לשיחרורי מהצבא ובכך יאפשר את איחוד משפחתנו השסועה.

"למדתי" – פתח הגנרל – "על עברך הצבאי המפואר וכי צפוי לך עתיד מבטיח בצבא הפולני. האם אתה רוצה לזנוח את כל אלה ולצאת לפלשתינה ולחיות בה"? השבתי: "לולא היה בן עירי השואל, תשובתי היתה שלילית". התחייך, לחץ על מתג ובהיכנס מזכירו מסר לו את תיקי האישי, אליו צרף מכתב בכתב ידו שהיה מוכן על שולחנו. שעה ארוכה למדי ישבתי וסיפרתי לו על ביקורי בסובאלק, על העיר ועל שרידי השואה, על בית הורי, על ביה"כ, על בית הוריו בסובאלק, על משפחתי בגיטו, על אחי בארץ ועל קהילת הסובאלקאים בה. התעניינותו היתה כנה והקשבתו מוחלטת. לכשסיימתי, הושיט לי את ידו באומרו: "מזכירי ידאג לשיחרורך ואני גאה בך, חבר". החזרתי לו אותה מחמאה, הצדעתי ונפרדתי ממנו בברכת "להתראות" בעברית. המייג'ור, מזכירו, הובילני לאגף כוח האדם ותוך שעה קלה ביותר, לאחר השלמת התהליך, עזבתי את המקום כאשר בכיסי מענק שיחרור נדיב ביותר ואישור ללבוש את מדי הצבא ולשאת נשק, משך חצי השנה הקרובה. פריבילגיה שמעטים זכו בה.

בהיפרדי ממנו לא העליתי בדעתי כי אמנם הגורל יזמן אותנו שוב. הפעם – בכנס יוצאי סובאלק במדינת ישראל העצמאית, בתל־אביב, בו אמר את המילים שנחרתו בזכרוני: "אתם הצדיקים ואני הרשע. דרככם נכונה ולא דרכי. אך באחד אני שמח כי רואה אני פה באולם זה אחד מביניכם, בעל עבר מפואר, לו סייעתי להתאחד עם יקיריו, פה במדינתנו". וידוי מרגש ומרטיט כאחד.

משחוררתי, יצאתי עוד באותו יום ללודז' והצטרפתי **לקיבוץ ע"ש האחיות**, שמזכירו היה משה שרפשטיין הפחח מסובאלק והתחלתי את פעילותי בעלייה ב' כמעפיל, כמארגן כיתות אימון גופני ולוחמת פנים אל פנים, כמורה לעברית, היסטוריה עברית וידיעת הארץ.

פתחתי פרק חדש בחיי רבי התמורות, הפעם בדרכי להגשמת כמיהתי לציון.

זליג סולובייצ'יק

יהודי אחרון בסובאלק

בחודש אפריל 1983, 40 שנה למרד גיטו ורשה, יצאה משלחת רשמית של ממשלת ישראל לפולין, כדי להשתתף בכל הטקסים הקשורים ביום הזכרון הנ"ל. באותה הזדמנות אורגן ע"י אחת מחברות הנסיעה סיור לישראלים. החלטנו, אני, אשתי ובני לראות את ה"מקורות", וכך הגענו שלושתנו לפולין.

לאחר הסיור המאורגן והטכסים, נותרו לנו שני ימים חופשיים, ואותם הקדשנו, כמובן, לביקור בסובאלק. שכרנו מכונית

עם נהג – ליומיים, ויצאנו בבוקר מוורשה צפונה. לאחר ביקור קצר – בביאליסטוק ובאוגוסטוב הגענו בסביבות השעה 4.00 לסובאלק.

בכניסה לעיר בדרך המובילה מאוגוסטוב, נבנה, כנראה לפני שנים ספורות מלון. המלון אמנם מתנשא לגובה של שבע קומות, אך רמתו די נמוכה. להפתעתנו הרבה היתה תפוסתו מלאה! התברר שאורחיו היו קבוצות רוכבי אופניים שבאו לתחרות שנערכה בסביבה. רק לאחר השעה 7.00 בערב הצלחנו לקבל בו שלושה חדרים עלובים.

כמובן, מיד נסענו לחפש את מר נחום (נוחם) אדלסון, היהודי האחרון בעיר, לפי הכתובת שהייתה בידנו, רח' ויגרס־קה לשעבר. בחצר פגשנו את אישתו והיא קראה לו מגינת הירק שליד ביתם. מתברר שאדלסון ידע כבר על בואנו – בעת שהותנו בוורשה ביקרנו בהצגת התיאטרון האידי ושם חיפשנו את בנו של אדלסון, שהוא שחקן בתיאטרון זה. לדאבוננו לא פגשנו בו, אך כנראה שנמסר לו על כך והוא הודיע טלפונית לאביו.

אחרי החיבוקים וההתרגשויות הראשונות החל לספר על העבר ומסר לי אפילו כמה פרטים על משפחתי, שמלפני מלחמת העולם השנייה, שלא היו ידועים לי. מרגע זה אדלסון היה צמוד אלינו כמעט כל זמן שהותנו בעיר, פרט לכמה שעות שינה. אדלסון גבר בשנות ה־60, גבוה, מוצק, נעים־הליכות, טוב לב ושולט בכמה שפות, גם בצרפתית. אינטלקטואל של שנות ה־30, מתמצא יפה בעניינים עולמיים, יהודיים וישראליים. כמובן, השתדלנו לא להיכנס אתו בויכו־חים פוליטיים או פנים־פולניים. חשדן מאד היה, בעיקר כלפי הנהג שלנו. התפלאתי לראות שפיתח יחסים מצוינים עם האוכלוסיה המקומית שכולה מכירה אותו בתור "היהודי". כללית, התרשמנו, שמצבו הכלכלי, יחסית, אינו רע. הוא קיבל בחזרה את הבית שלהם מלפני המלחמה, בית של כ־4–3 דירות. הוא גר בקומת הקרקע, את יתר הדירות הוא משכיר, לפי דבריו, בערך ב־1$ לחודש. דירת המגורים שלו, רחבת־ידיים, ריהוט מתקבל על הדעת, והמטבח מצויד אפילו במק־רר וגז ושירותים צמודים. בהשוואה לדיירים שגרו בבית "שלנו" לשעבר, התרשמנו כאילו הוא גר ב"ארמון". לרשותו גם מכונית "פיאט" קטנה, מודל שנות ה־70. בקיצור "קפיטליסט" חדש, כמובן הכל יחסית למשטר. הוא פנסיונר ושיעור הפנסיה שלו "טוב".

מיד נסענו לבית־הקברות היהודי. לדאבוננו הנאצים הרסו את כל המצבות, יישרו את האדמה, ועשב־בר צפוף מכסה את כל השטח. בקצה אחד של בית־הקברות ההרוס עומדות כמה מצבות, ולפי הסברו של אדלסון, הן של יהודים שנקברו אחרי המלחמה. כמו כן, קיימת מצבה לזכר הניספים. גם אמו של אדלסון קבורה שם והוא ניגש ונישק את המצבה. את סוד מקום הימצאותן של המצבות פתרנו במקרה למחרת, בהיותנו בבית "שלנו". אחד הדיירים, אחרי שהשארנו מתנות יפות ל"ילדים", סיפר לנו, בנוכחות אדלסון, שהוא יודע מה גורל רוב המצבות ומקום הימצאותן כעת. לשאלת אדלסון למה לא גילה לו קודם את הסוד, הרי פגש אותו כמה פעמים – תשובתו היתה – אתה לא שאלת על כך.

לפי בקשת הדייר, נסענו איתו לשטח של מכבי־האש הנמצא מאחורי בית־הספר הממשלתי לבנים ועל יד נחל צ'ארנה האנצ'ה. התברר שבזמן המלחמה גר המושל הנאצי של העיר בבית, המשמש היום את מכבי־האש. הוא בנה שתי בריכות שחייה ליד ביתו וכציפוי לבריכות השתמש במצבות האבן והשיש של בית־הקברות היהודי (המים באו מהנחל). ראינו את המצבות, ניסינו לגרד קצת את הבוץ מעל האותיות, אבל לא הצלחנו לקרוא את השמות.

הזמנו את אדלסון למסעדה לארוחת־ערב. הוא הופיע יחידי, נושא תיק שחור כבד. אשתו, לפי דבריו, עסוקה במשק הבית. במסעדה נפתרה חידת התיק שמאד סיקרנה את כולנו. הוא ניגש למנהל המסעדה וביקש רשות לפתוח לכבוד האורחים־התיירים בקבוק שמפניה, שהביא איתו בתיק. הסביר לנו שזאת שמפניה הונגרית וקשה מאד להשיגה בפולין, רק לכבודנו הוא פותח אותה. בתיק היתה לו עוד שמפניה רוסית והתחננו לפניו שלא יפתח גם אותה, כי אין אנו שתיינים גדולים.

המסעדה הייתה בין הבודדות שהיו פתוחות, היתה עממית עם מיבחר קטן מאוד, אבל אנחנו חגגנו יפה את המאורע. בסוף הערב הוא שאל את בני האם היה רוצה לאכול משהו מיוחד למחרת בצהריים, הואיל ולפי בקשת אישתו הוא מתכונן להזמיננו אליו הביתה. בני ענה שהוא אוהב דגים ובפולין עוד לא ניסה אותם. אדלסון הוסיף, שמחר בבוקר הוא יאשר סופית את ההזמנה, כי כרגע אין לו בביתו לא בשר ולא דגים, הוא ישתדל ל"השיג" אותם.

למחרת כבר ב־06.00 בבוקר הגיע לבית־המלון שלנו וסיפר שכמעט לא ישן כל הלילה, כי נסע לאגם "ויגרי" לקנות אצל דייגים כמות קטנה של דגים, אבל לא מצא את הדייגים. בכל אופן, ההזמנה בתוקף, כי אשתו הצליחה לקנות (כנראה בשוק השחור) כמות קטנה של בשר עגל. הצלחנו ל"התחמק" מהנהג שלנו, והגענו שלושתנו בשעה הקבועה לדירתו. השולחן היה ערוך – יפה מאד, בכלי אוכל יפים. התפריט כלל מנה ראשונה ביצה רוסית עם מרק וכמובן בשר עגל כמנה עיקרית. השתד־לנו לאכול מעט מאד מהבשר, כי הרגשנו שאם נאכל יותר, לא ישאר להם למחרת. נושא השיחה העיקרי בזמן האוכל היה: נהג המונית שלנו. מה אמרנו לו, לאן אנו הולכים ומה הוא אמר ומה הוא חושב כשלא הזמינו אותו, והאם הוא חושד במשהוא. ממש בגללו לא היה לו כנראה שקט נפשי, חשד בו שעלול להלשין עליו. בסוף הארוחה קיבלנו מתנות ממנו: ספר על יהודי פולין, וכלי מבדולח. השארנו לו מתנה והוא לא ידע איך להודות לנו, ואמר שבמתנה הזאת הוא יכול לחיות עם משפחתו כ־5 חודשים. בסוף הארוחה ביקש מאיתנו שנתלווה אליו לבקר את "היהודיה־האחרונה" בסובאלק. ושמה דובה סולניצקי.

היהודיה האחרונה

בינתיים הגיע הנהג שלנו עם המונית – ותוך כמה דקות היינו אצלה ברח' נונייביצ'יה (לשעבר). בדרך סיפר לנו אדל־

סון, שדובה שברה פרק ברגלה והיא כמעט שאינה מתפקדת. הוא מטפל בה במסירות ומבקר אותה 3 פעמים ביום ומביא לה אוכל מוכן. אצלו מצוי גם מפתח מהדירה והוא פתח לנו את הדלת, והיות שידעה כבר על ביקורנו, פגשנו אותה לבושה, ומתנועעת רק בהישענה על קירות ביתה. היא אשה בגיל השמונים ומעלה, רזה מאד, בעלת זכרון מצוין ואף סיפרה לנו פרטי פרטים על משפחתנו ועל סובאלק.

בבית הזה, היתה גרה עם אחותה בדירה אחת ומזמן פטירת אחותה הקדישה חדר אחד לזכרה. באמצע החדר פסנתר כנף גדול (אחותה היתה פסנתרנית) וכל הריהוט מסביב כאילו נשאר במקומו, כפי שהיה בזמן שהאחות היתה בחיים. הכל מכוסה שיכבת אבק עבה, החדר אינו מאוורר, וכל האוירה העבירה אותנו מיד עשרות שנים אחורנית. בחדר השני – מגורים של דובה. באמצע שולחן גדול מאד ל־12 איש עם כיסאות. על הקיר תלויה תמונה גדולה של האפיפיור. לא העזנו לשאול אותה, מה הסיבה להימצאותה של התמונה, כנראה כיוון שהאפיפיור פולני וכל המבקרים אצלה ברובם קתולים – החליטה כפי שהחליטה. המטבח בדירתה רחב־ידיים עם תנור בישול המוסק בעץ, כמלפני המלחמה. ולמעלה טבעות־יציקה, שאפשר להתאימן לגודל הסיר.

נושא שיחתנו היה סובאלק לשעבר. הרגשתנו היתה, שזו נציגה אחרונה של הדור הקודם ועם הסתלקותה יאבד מי שיוכל לספר על ההיסטוריה של יהדות סובאלק. התעניינו אצל אדלסון, מה מצבה הכלכלי והתברר שהיא מקבלת גמלה מממשלת פולין, ובנוסף מקבלת כנראה מזמן לזמן מתנות מקרובים בארצות־הברית. עלי לציין את מסירותו של אדלסון בטיפול בה – ממש לא ייאמן שהוא היה מספק לה את כל צרכיה, יום יום, שלוש פעמים ביום. והיה עושה את זה בחמימות ובאהבה. כנראה שהימצאות שני יהודים בודדים בין גויים כה רבים זה מה שקשר אותם.

באחד המכתבים האחרונים כתב לי אדלסון, שדובה נפטרה והוא ערך לה הלויה יהודית, הזמין מביאליסטוק רב או חזן, ותכריכים משויצריה. היא נקברה בבית־הקברות היהודי, בחל־קה של אחרוני יהודי סובאלק. יהא זכרה ברוך.

הזכרתי שאדלסון ליווה אותנו כל הזמן, עזר לנו מאד בעת סיורנו בעיר. לכל מקום שהגענו אתו – היו לו מכרים גויים. וכולם התייחסו אליו בכבוד. כשהגענו לטחנת הקמח "שלנו" – התברר שהמנהל היה מכר טוב שלו, והלה ערך לנו סיור בכל קומות הטחנה עם הסברים. יש להדגיש שהטחנה כמעט לא השתנתה, והרוב נשאר כפי שהיה זכור לי מאז עזבתי את פולין לפני המלחמה. בסוף הסיור קיבלנו גם "דיווידנד" עבור כל השנים של שימוש ממשלתי בטחנת הקמח: שקית סובין ושקית קמח לבן.

הפרידה מאדלסון היתה קשה ביותר. הוא ליווה אותנו במכוניתו לאורך כ־עשרה ק"מ בכביש לכיוון פרוסיה המזרחית לשעבר. וכל פעם שביקשתי אותו שיחזור הביתה – לשוא. חבל היה לו לעזבנו, כולנו ממש בכינו, ובחבקנו אותו – הרגשתנו היתה שזו פרידה לעולמים ממנו, מסובאלק ומכל העבר. לא העזתי לשאול אותו: "אדלסון, למה אתה יושב עוד פה?" – יש לי גם תשובות חלקיות: בנו התחתן עם גויה (רופאה) ויש להם 2 ילדים. אשתו האם היא יהודיה? ומצד שני – הוא הגחלת האחרונה השומרת על "יהדות" סובאלק, למרות שלא נשארו עוד אתרים יהודיים. בית־הקברות נהרס, בית־הכנסת נהרס ובמקומו נבנה שיכון, בית־המדרש שעמד ממולו הפך לספרייה עירונית. אבל ליהודי יוצא סובאלק שיבוא פעם לבקר בעיר אדלסון הוא נכס גדול מאד.

אין אני מתאר לעצמי את הסיור בעיר בלעדיו.

אנו עומדים איתו בקשר מכתבים הדוק. והוא מוכן למלא את כל בקשותי כגון: תמונות ישנות, תמונות מהבית, עיתונים וספרים הקשורים בסובאלק וליהדות שלה וכו'. וכמובן שאני מקווה שעוד יזדמן לי לפוגשו שוב.

הנרי דורסי (ויגדורצ'יק)

סובאלק בלי יהודים

...עוד מעט ופרווריה המוכרים של סובאלק יופיעו באופק, המיבנים והקסרקטין שבהם חנה הגדוד הארבעים ואחד של חיל־הרגלים. היום הפך כל זה לבתים ולדירות בשביל האוכלו־סיה האזרחית. שמאלה, מעבר לכביש, שוכן הבית והנחלה של גוטקובסקי, שם ביקרתי כאשר "מכבי" שיחק בכדורגל נגד הצבא. סמוך לו – הכנסייה הצבאית, השדה בו היה מגרש הכדורגל. על יד הנהר "צ'ארנה האנצ'ה", עומד עכשיו בית־מלון מרשים בן שבע קומות, ועל ידו מועדון ספורט גדול. חצינו את הגשר המשוקם הרחב; סכרי העץ הגדולים סולקו, הזרם מוסת עכשיו על ידי סוללות אבן הדרגתיות. שטח מטופח בטוב־טעם בא במקום השדה הבוצי שהיה קיים כאן. עברנו על יד הכנסיה הפרוטסטנטית מצד ימין, עשינו פניה ימינה לרחוב ויגרסקה, שם שכנה אגודת "מכבי". זכרונות רבים עלו בראשי בשעה שעברתי על יד הבנין הזה; כמה שעות ביליתי שם במשחקים ובהתערבויות במשחקי פינג־פונג; כמה פעמים השתמשתי במכשירי ההתעמלות; כמה פעמים ישבתי בחדר־הישיבה עם בת המין היפה כשאני מפלרטט ומבלה בנעימים.

הגענו למבשלת השכר "אכספורט"; בעבר חשבתי שזהו מקום גדול מאוד; מאחר שהשוויתי אותו עם בניינים של מבשלות שכר בקנדה ובארצות־הברית, נדמה היה שהיא הצטמקה מאוד. עכשיו אנחנו נמצאים בחצר של אדלסון; הטחנה שהיתה שייכת להם עמדה כמאיימת בצד האחורי. אשתו של נחום יצאה כדי לקבל את פנינו, ופניה כפני מלאך. אחרי דקות אחדות הרגשתי כאילו הכרתיה כל ימי חיי. האדלסונים היו מארחים שאין כמותם; כל המאכלים והמעדנים המקומיים שלא ראיתי ולא טעמתי מאז עזבתי את סובאלק הופיעו על השולחן – "שלאווי" מעושן – דג טעים מאוד שאפשר למצוא אותו רק באגם (ויגרי) כעשרה ק"מ מהעיר, וגרגרי־פרא אדומים הנראים כתותים זעירים.

באותו יום בו הגעתי לסובאלק, הופיע שם גם אדם בשם פרידלנדר מברוקלין, כדי לגלות את שרשיו במקום. היה בידו מכתב־המלצה מאת הרב של סובאלק, ד. ליפשיץ. למחרת הלכנו נחום ואני לשוטט בכל רחובות העיר; לא רציתי להחמיץ שום פרט . רציתי שעיני תקלוטנה הכל מהר, כשאני מקשר אירועים מילדותי ומשנות נעורי עם מקומות בהם התרחשו. ראשי היה מלא תמונות מן העבר; התרגשותי גאתה ולפתע – תחושת ריקנות – איפה נמצאים כל הפרצופים המוכרים? איפה נמצאים ידידי? היכן משפחתי, אמא, אבא, דודתי, דודי ובני־דודי?

את התחנה הראשונה עשיתי במקום בו ראיתי לראשונה את העולם סביבי ובו חייתי במשך שש־עשרה שנים אחרי זה. אותו חדר־מדרגות, אותו כבש־מדרגות; הוא זקוק מאוד לשיכבת־צבע. אותן שתי דלתות – אחת מול המדרגות, הובילה בעבר לחדר ההמתנה ולמעבדת השיניים של אבי. השנייה, בקצה הכבש, הובילה לדירתנו. הייתי קצת מודאג איך אתקבל על ידי הדיירים הנוכחיים. נקשתי בעדינות על הדלת. גברת בגיל העמידה, לבושה היטב, פתחה אותה. היו לי דברי פתיחה מוכנים. היא הסבירה לי פנים וביקשה ממני להיכנס. עברתי על פני כל החדרים, המטבח, חדר־האוכל, חדר־השינה שלי. בכל חדר עמדתי ודאי שעה ארוכה. במטבח הגיעו לאפי אלפי ריחות של המאכלים ודברי־המאפה של אמי; יכולתי לשמוע את גערותיה שלא אוכל יותר מדי לחמניות מתוקות שהוצאו זה עתה מהתנור לכבוד שבת ולסעודת ליל־שבת.

הדירה הזאת היתה נקייה ונאה, מרוהטת בצניעות, אבל אף לא שמץ מהדברים שהיו שייכים לנו. כאשר נכנסתי לראשונה לחדר־האוכל ראיתיו כפי שהכרתיו בעבר. ליל שבת, הנרות שאמי בירכה עליהם מפיצים אור מהבהב. אבי ואני חוזרים מבית־הכנסת אחרי תפילת ערבית, אמי ואחותי לבושות במיטב בגדיהן, מקבלות את פנינו ב"גוט־שבת" עליז. יושבים לשולחן, אבי יקדש על היין; אני משתדל ללגום לגימה גדולה ככל האפשר מהגביע המוגש לי. אמי מביאה בזו אחר זו את מנות האוכל מהמטבח – החל בדגים ממולאים וכלה בלפתן הפירות, דברי־המאפה המפורסמים שלה, ואחרי כל זה תה עם לימון.

אם כי אשתי היא טבחית מצויינת ואופה מושלמת, בעיני אין איש יכול להשתוות לאמנות הקולינרית של אמי. בכל ימי השבוע אבא חוטף תנומה אחרי ארוחת־הצהריים. במשך הזמן הזה אנו חייבים, אחותי ואני, לשמור על השקט וללכת על קצות האצבעות בבית. אני רואה אותו בבירור: לפתע באה התנועה האופיינית שלו – הוא קם, כשהוא מרים את שתי רגליו ביחד, ומתרומם בתנופה קדימה; באותה תנועה מתרומם שאר גופו, כמו בחצי "סאלטו" מבוצע היטב.

בסמוך – חדר־השינה שלי. אהבתי את חדרי, בו שיחקתי עם חברי או לבדי. המקום היחידי ששנאתי הוא המקום בו עמד שולחן־הכתיבה, שעליו הייתי עשוי להכין את שיעורי הבית, שם גם ישבתי שעות רבות כאשר הכין אותי לבר־מצוה שלי מורה לתלמוד, שסבל לא מעט ממעשי קונדס שלי...

בחלק הנותר של דירתנו היתה עכשיו משפחה אחרת. חדר־ההמתנה של הפציינטים הפך עכשיו למטבח. אותו חדר שהיה מרוהט כמו טרקלין – ריהוט מפואר בסגנון צרפתי מעץ הבנה שחור – ראש עיט וכנפיו מתנוססים בראש כל כורסה וספה המרופדים בקטיפה צהובה בגון זהוב.

בימים שלפני גן־הילדים הייתי חומק בחשאי לחדר הזה תוך התעלמות גמורה והתחשבות מועטת בריהוט, הייתי מטפס עליו ומשתמש בו כבמקפצה עד שאבא היה יוצא ומזמין את הפציינט הבא, היה מבחין במעשי הלוליינות שלי, מחייך ומבקש ממני בעדינות לשוב לחדרי המגורים שלנו.

תחנתי הבאה היתה במקום בו חיו בעבר דודי ודודתי. בני־דודי החיים במונטריאול ביקשו ממני להביא להם תמונה מבית הוריהם. הדלת הכפולה בשער המוביל דרך הבניין הקידמי אל החצר הפנימית הוחלפה עכשיו בדלת צדדית רגילה. שלט על הקיר אמר כי זהו עכשיו משרד "המטה של המחוז הצבאי של סובאלק". זאת היתה כל הנוכחות הצבאית בסובאלק ובסביבה; מכיוון שגבולות פולין נשתנו אחרי המלח־מה, חדלה סובאלק להיות עיר של חיל־מצב. לא העזתי לצלם, אלא נכנסתי פנימה ושאלתי האם גם הבניינים מסביב לחצר הפנימית נתפסו על ידי הצבא. הקצין התורן היה אדיב מאוד כלפי, הוביל אותי על פני הבניין והראה לי את החצר הפנימית. הבניינים שם היו תפוסים על ידי אזרחים; הכניסה לשם הייתה מהרחוב הצדדי, "יאטקובה", דרך המגרש בו עמד בית־התפילה הפרטי של דודי. זה היה הבניין היחיד שנהרס עד היסוד.

בית־הספר התיכון היהודי הפרטי (הגימנסיה), שכלל גם חינוך מגן־הילדים דרך בית־ספר יהודי, שכן כמעט מול הבית בו גרנו. שם קיבלתי רקע חילוני בגיל צעיר; מכיוון שזה היה מוסד חינוך מעורב הוא היה גם המקום שבו התחלנו להבחין בבני המין השני ורומנים צעירים החלו להתרקם בין כתליו. נכנסתי דרך הכניסה הראשית לחצר, כשאני חולף על יד גרם המדרגות הצדדי המוביל לבית־הספר ולמשרד המנהל. הפעם היחידה שהותר לנו להיכנס בכניסה הזאת הייתה בשעה שהמנהל קרא לנו, ברוב המקרים בגלל התנהגות רעה. היום שוכן בו בית־ספר טכני; היה זה זמן של חופשה ולא היו שם לימודים.

האנשים היחידים שנראו במקום היו בעלי־מלאכה, שטייחו

וסיידו את הקירות, והחליפו את מסגרות החלונות. אלה היו החלונות, שבזמן בחינות היינו מורידים דרכם החוצה חוט ומעלים בו בחזרה פתקאות ועליהן תשובות כתובות בידי ידידים מכיתות יותר גבוהות לשאלות שהושלכו אליהם באין רואה. חשנו כי קצת רמאות באותן שנים לא תפגע בידע ובקריירות שלנו בשנים הבאות. הלכתי לחדר התאים בו היינו מסתתרים מזמן לזמן כדי לעשן סיגרית, יותר לשם התרבר־בות מאשר לשם הנאה. אולם ההתעמלות היה סמוך אליו. אחר כך רצתי למעלה במדרגות אל הפרוזדור הארוך ולתוך חדרי הכיתות השונים, אל אולם האסיפות הראשי, ואל האולם בצד האחורי, שם היו עורכים בזמני ההפסקות שול־חנות וספסלים כדי שנאכל ארוחת־עשר שלנו, שהובאה על פי רוב מהבית. יכולנו לקנות חלב או משקה חם. אחרי הרפתקה מתישה, אך קצרה זאת, חזרתי החוצה כדי להצטרף שוב לנחום.

התחלתי לצלם כאחוז טירוף. בעוד אני עושה זאת, הופיע מהכניסה הראשית אדם שלפי השערתי היה השוער. הוא רץ מהר אלינו כשהוא מניע בשתי ידיו לאות שלילה. כאשר התקרב, אפשר היה לשמוע אותו חוזר, "אסור, אסור". משהתקרב לגמרי הישרתי בו את מבטי ושאלתי בתוקף בפולנית, "מדוע?" האיש נדהם, קרוב לוודאי מפני שלא ציפה לעמדת חוקר מצדי. חלף זמן רב עד שהתאושש; ואז שאל אותנו אם לא נתנגד לעלות למשרד כדי לראות את המנהל. אמרתי לו שאשמח מאוד; בשעה שהצצתי בנחום, היו פניו אפורים, אגלי זיעה הופיעו על מצחו. באותו רגע הבנתי מה פירושו לבוא מארץ מערבית.

אחרי ארבעים שנה עליתי באותן מדרגות אל משרד המנהל, כשאני חושב, "מה רע עשיתי הפעם?" החלטתי לעבור הרא־שון להתקפה, לפני שאתן לו הזדמנות להתקיף אותי. המנהל יצא והזמין אותנו למשרדו שהיה מרשים למדי. הוא הורחב על ידי כך שכלל גם את דירתו הפרטית של מנהלנו, וגם רוהט בטוב־טעם. הוא הזמין אותנו בתנועת־יד לשבת. משהתיישב־תי, פתחתי בנאום ארוך, כשאני מביע את התפלאותי שאדם משכיל ואינטליגנטי כמוהו שלח אדם כדי להעביר הודעה שאסור לי לצלם את בית־הספר שלי, את ה"אלמא מאטר" שלי. הדגשתי את המלה "שלי" בהדגשה רבה, וביטאתי אותה זמן יותר ממושך מהרגיל. רציתי שהוא יקבל את המסר שלפני שהמקום הפך למוסד חינוך ממשלתי, השתייך בית־הספר למורשת היהודית. שאלתי בנימוס האם יהיה מוכן לגשת עמי לחלון. הצבעתי על הבית ממול בו חיינו בעבר, ושאלתי אותו האם הוא מסוגל להבין את רגשותי כלפיו וכלפי בית־הספר שאני חוזר ומבקר בו. איך הוא יכול לצפות ממני שאמנע מלצלם מקום, שאת זכרו אני רוצה להנציח.

הצבעתי גם על בית דודי בעבר. גם אילו רציתי מאוד לצלם אותו, לא היה צריך איש לעכב בידי מלעשות כך לאחר שנודע לי שזה משרד צבאי. אבל מה הסיבה לא להרשות לי לצלם בית־ספר? סיימתי את הטפת המוסר שלי והתיישבתי ליד שולחן הכתיבה, כשאני מחכה רגע קט לתגובה. יכולתי לראות ולחוש את ריכוזו, כשמחשבות עולות בראשו. לבסוף אמר: "הייתי מאושר מאוד אילו צילמת את בית־הספר, כאשר תבוא לבקר אצלנו שוב בעוד כשנתיים, בשעה שכל השיפוצים אצלנו יושלמו". עניתי בפשטות, "אתם צריכים להיות גאים מאוד להראות לאנשים מחוץ־לארץ שבמשך תקופת החופש אתם עושים עבודה כה גדולה סביב בית־הספר ומבצעים שיפורים רבים במיתקני החינוך שלכם". חומת הרשמיות התמוטטה איך שהוא; הוא הסביר לי כי במעמדו הוא היה חייב לנזוף בי לפני שאחד הממונים עליו ינזוף בו על שהוא לא עשה כן. אחרי זה נשתנתה השיחה כשהוא שואל על שיטת החינוך הקנדית ועל רמתו. נחום ואני עזבנו את משרדו באוירה הרבה יותר ידידותית מזו שבה נכנסנו; הסרט שלי נשאר שלם.

בדרך לביתו של סבי, ששכן ממש על יד הכנסיה הקאתולית הראשית בכיכר פילסודסקי, חלפנו על פני הפארק העירוני, שהיה בצדק מקור לגאוות העיר. בהשוואה לשטח העיר היה הפארק גדול למדי. הוא כלל הרבה עצי ערמונים גדולים ועצים פורחים יותר קטנים. השיחים והפרחים היו יפים למראה, הדשאים היו שופעים וירוקים מאוד. תוספת חדשה ומשלימה הייתה מזרקה גדולה שפלטה מים מנחיר רחב אחד. באמצע הפארק עמד עדיין מיבנה הקונכיה החלול של התזמורת, לשם היינו באים כדי להאזין על פי רוב לקונצרטים של תזמורת צבאית. היה גם דוכן עם מרפסת וכיסאות לגלידה למשקאות ולאוכל קל. בערבים היה הפארק הזה מקום בילוי לבני־נוער ומקום פגישות בין צעירים. בעונת החורף היו השבילים, השדרות והכיכרות מוצפים ומשמשים להחלקה על הקרח.

הבניין הקידמי של נחלת סבי, שעבר בירושה לאמי, עדיין היה שם, אבל המגורים שגבלו בחצר הכנסייה נהרסו. רק טיח ולבנים שבורות מילאו את החלל בו היתה קומת המרתף. בשנות ילדותי הייתי מבקר לעתים קרובות אצל סבי בימי א'. הייתי צופה בתהלוכות הדתיות סביב הכנסייה בסקרנות רבה; דגלי הדת, הפסלים והתמונות במסגרות מפוארות שהתנוססו על במות היו תמיד חידה בעיני. לפעמים היה לי חשק גדול להיכנס לבניין הכנסייה, לראות איך הוא נראה, להסתכל באנשים בני דת אחרת, איך הם מתפללים לאותו אל או לאחר. רק הפחד מפני הבלתי־ידוע, אי־הוודאות לגבי השאלה שמא יגרשו אותי המאמינים והכמרים, וכן גם האפשרות שמא יטילו עלי בני דתי חרם, הרחיקו אותי מהכנסייה הקאתולית. עכשיו, אחרי שהשנים הוסיפו לי חכמה, סובלנות וידע, החלטתי למלא את שאיפת ילדותי. נכנסתי לתוך הכנסייה בזמן מיסת הבוקר; המתפללים היו מועטים. הייתי מאוכזב ממראיה הצנוע בפנים, פרט למזבח שהיה לו ערך אמנותי וחלון מפואר מזכוכית צבעונית מאחוריו. בסוף התפילה התיי־שב הכומר מאחורי הדוכן. ניגשתי אליו, הצגתי את עצמי ושאלתי המותר לי לצלם בפנים. הוא גילה התעניינות רבה בחיים בצפון־אמריקה ובחופש הביטוי הדתי. הוא העסיק אותי בשיחה עד שעמדה להתחיל המיסה הבאה, ואני יצאתי עם זכרונות בני־קיימא על סרט.

אחרי המלחמה הועברו השווקים ברוב ערי פולין לאזורים פחות מרכזיים. בעבר תססו כיכרות השווקים חיים כלכליים, והעניקו צבע וחיים לערים. כעת כיסו בסובאלק את כיכר

השוק הישנה עצים ושיחים, ספסלים עמדו סביב אנדרטה של הסופרת הפולנית הידועה מאריה קונופניצקה, ילידת סובאלק, שהוקמה מול התיאטרון העירוני (לפנים מועדון הפולנים הנוצרים).

תוך כדי טיול על פני העיר והעלאת זכרונות מהעבר עם כל צעד, הגעתי לקצה השני של הרחוב הראשי, קושצ׳ושקי, שאליו נכנסתי בבואי. כאן היה בעבר בית־החולים היהודי; גוש הבניינים עודנו קיים, אבל סימני הזיהוי נעלמו. הכל מוזג עם בית־החולים הכללי במיתקן אחד. דרומית מבית־החולים, במחצית הדרך לתחנת־הרכבת, עומד הבניין בעל המראה החמור, המוקף גדר לבנים גבוהה. זהו הכלא העירוני, שפחדתי לעבור על ידו בימי נעורי, ללא כל סיבה בכלל.

לבסוף, לקראת רדת היום הגעתי לתחנת־הרכבת. התכונות החיצוניות של הבניין לא נשתנו; היתה פעילות מועטת, ללא אנשים ברציף. כאן נעמדתי וכמעט יכולתי לראות את אמי, מנפנפת בידיה כשבעיניה דמעות של פרידה ממני, דמות הולכת וקטנה ואחר כך נעלמת כליל. קשה היה אז לעזוב, כאשר האמנתי שתוך זמן קצר אבקר אצלה. היה הרבה יותר קשה ומכאיב לדעת, במבט אחורה, שזאת היתה פרידה בלתי־חוזרת, לעולם.

למרבה הפתעתי העיר אותי נחום למחרת בבוקר בשעה מוקדמת. אספנו את מר פרידלנדר מבית־המלון, ושלושתנו נעצרנו בביקתה עלובה. נחום דפק בחוזקה על הדלת וקרא פעמים אחדות בשם פרטי. בתגובה השיב קול של גבר שהוא ייצא כשיתלבש. שאלתי את נחום מי האיש וכיצד הוא יכול להעיר אותו כה מוקדם. נחום הסביר, כי האיש הוא בנו של הקברן המנוח של בית־הקברות; הוא משגיח עכשיו בבית־הקברות הנוצרי. נחום רצה שהוא יביא אותו לבית־הקברות היהודי, השוכן על יד הנוצרי. האיש יהיה לעזרה במציאת אי אלה מקומות מפני שהיה בקי בתכנית לפני המלחמה. אם נחום לא יעיר אותו השכם בבוקר, הוא יהיה קרוב לוודאי שיכור ולא יוכל לעזור לנו. לפני שעזבנו לגם האיש, לתדהמתי, לגימה הגונה של וודקה, חיזוק של בוקר לפני שישים דבר בפיו.

הגענו ארבעתנו לבית־העלמין; המקום העצום היה עכשיו שדה מגודל עשבי־בר ובפרחי־בר עד גובה של למעלה מחצי מטר. חומת האבן שהקיפה את השטח, את בית־התפילה ואת השער הראשי, נעלמה (בזמן כתיבת זכרונות אלה – אוגוסט 1985 – הוקמה גדר חדשה והושלמה הודות למאמצים של הרב ד. ליפשיץ ואגודת יוצאי סובאלק בניו יורק). כדי להכיר שהיו שורות של קברים היה צורך להזיז הצדה את הגידולים, רק אז ניתן להבחין בתלוליות הערוכות בשורה. כל המצבות – מהן עשויות שיש מפואר, אחרות מאבן סיד צנועה – נעלמו; רק במרכז עמד גוש קטן, כשהוא מציין בעיקר את הזקנים ששרדו, חזרו לעיר מולדתם אחרי המלחמה, ונפטרו אחר כך. אי־פה אי־שם, בריחוק מקום, עמדו כמה מצבות בודדות; אפשר היה לספור אותן על האצבעות של שתי ידיים. מדוע פסח ההרס הכללי על המצבות המעטות האלו, זאת תישאר שאלה ללא תשובה כמו רבות אחרות בפולין שאחרי המלח־מה. נאמר לי, כי הכנופיות הגרמניות סילקו את רוב האבנים והמצבות לשם סלילת דרכים; האוכלוסיה המקומית שלחה את ידיה בכמה מהן כדי למכרן לעושי מצבות, לשם מיחזור.

בשולי בית־העלמין מצאנו מספר קטן של מצבות שבורות שנהפכו על פניהן, כשכולן מוטלות על כתובותיהן כלפי מטה. בעזרת מוט הפכנו כתריסר מצבות, הכתובות היו מכוסות בשיכבה עבה של עפר שהיה קשה לסלקו. תלשתי צרורות עשב ושפשפתי בהם את האותיות הגדולות, וכך חשפנו את שמות הנפטרים. רשמנו את השמות וכל מידע נוסף שהצלחנו לחשוף, והעברנו כל זה לרב שלנו בניו יורק. למצוא קבר מסויים כלשהו בבית־העלמין כמעט בלתי־אפשרי, אלא אם כן אפשר לקשור אותו עם ציונים שהשתמרו מהעבר. הצלחתי לקבוע בלי ספק את הקברות של אבי ושל סבי מצד אמי, מכיוון שהם היו קבורים בשורה השלישית מהחומה שמאלה מהשביל (המוביל מהעיקול בו נשמר שטח קטן, מחוץ לגדר, בשביל מוסלמים, בני העדה הטורקית הקטנה שעסקו על פי רוב באפיית עוגות). החלק הראשון של מסעי הושלם; אמרתי ״קדיש״ ליד קבריהם של אבי וסבי. עזבתי בהרגשת עצבות, שאני חייב להשאיר את עצמותיהם בסביבה עוינת, אך בתקוה שנשמותיהם באו אל המנוחה.

נחום אמר לפרידלנדר ולי ששמע, כי משקמים בית־כנסת בסייני, במרחק 20 קילומטרים מסובאלק. כדי לאשר את הידיעה המפתיעה הזאת, נסענו לראות מה מתרחש שם. הידיעה של נחום היתה נכונה באופן חלקי. צוות עובדים עשה שם עבודה נרחבת, אבל בקצב של צב. בזמן המלחמה הפכו הגרמנים את בית־הכנסת למוסך. אחרי המלחמה השתמשו בו השלטונות המקומיים כמחסן תבואה, עד שמשרד הדתות והחינוך הורה לנקותו ולשחזרו עד הפרט האחרון. לא יכולתי להבין מדוע השלטונות מוכנים לשקם בית־כנסת בישוב כה קטן בפינה נידחת של המדינה, אלא אם כן זה חלק של תכנית לעודד את הציבור היהודי בחוץ־לארץ לבקר שוב בפולין ולשהות יותר זמן בערי השדה במקום תקופה מוגבלת במרכ־זים הגדולים. יחד עם זה מנקודת מבט ארכיטקטונית ראוי מיבנה זה להיות משוקם.

בבוקר האחרון בסובאלק קמנו עם שחר; ציפתה לנו נסיעה ארוכה. אשתו של נחום יצאה לאחל לנו דרך צלחה; חיבקנו זה את זו בחום ובקול רווי דמעות היא הביעה את דאגתה לגבי העתיד. ״אני חוששת כי בשעה שנמות לא יהיו יהודים כדי לקבור אותנו״. זועזעתי עד עומק לבי; משפט קצר אחד הבליט את מצב העניינים המכאיב של הנוכחות היהודית בפולין היום. באותו רגע איחלתי לעצמי שאוכל להוציא את כל המשפחה מבדידותה ולאחד אותה שוב עם עמה. שררה עדיין חשכה כאשר נחום ואני יצאנו למחנה הריכוז בלז׳ץ; מאחר שעברנו בדרך את לובלין, נעצרנו לראות את מחנה הריכוז במאידאנק שבקירבת מקום. זו היתה שעת צהריים מוקדמת. ראיתי את המחנה הזה לפני כן, אבל רק בתמונות ובקטעי סרטים. קשה לתאר את התגובות נוכח המראה של מחנה־ריכוז. גדרות התיל עם מגדלי השמירה, צריפי־העץ החדגוניים הערוכים בשורות; בנייני האדמיניסטרציה; תאי

הגאזים עם צינורות המקלחות המשתלשלים מן התקרות; כבשני המשרפות וביקרבתם התל של אפר־אדם. זאת אחת המצבות של שיא האכזריות, שיצור אנושי בלתי־אנושי מסוגל לנהוג כך כלפי יצור אנושי אחר.

נשלחנו לכיוון בלתי־נכון והגענו לעיר בעלת שם דומה (בלז׳יצה) כ־50 קילומטרים מערבית מלובלין. נתאכזבנו מאוד; איש לא שמע שם על מחנה־ריכוז בקירבת מקום. הייתי סבור כי האוכלוסיה המקומית אינה רוצה בפרסום. באזלת־יד ישבנו על ספסל בכיכר המרכזית של העיר. על ידנו ישב אדם קשיש. בנסיון אחרון הצגתי לו אותה שאלה ששאלתי אצל עשרות אנשים: ״איפה מחנה־הריכוז?״ הוא שמע שקיים מחנה בבלז, 20 קילומטרים מזרחית מטומאשוב לובלסקי, השוכנת 80 קילומטרים מלובלין. השעה היתה חמש אחרי הצהריים, אך כדי להגיע ליעדנו היינו צריכים לשוב ללובלין ולהמשיך משם, סך הכל כ־150 קילומטרים. היינו צריכים להגיע לשם לאור היום ואסור היה לנו לבזבז זמן.

בלובלין מצאנו נהג מונית שהוביל אותנו ליעד המבוקש. נסענו דרך טומאשוב לובלסקי ודרך עיירה קטנה. הגענו לשערי ברזל שחודיהם הגדולים נראו כמו גדר־תיל. בתוכם בלטו מספרים גדולים 43–1942. השערים היו סגורים בשר־שרת ונעולים; הצלחנו למצוא את השומר שפתח את השע־רים; הוא גם השיב בפרוטרוט על שאלותי הרבות.

מעבר לשערים, במרחק קטן, היתה שלוחה של מסילת־הברזל. לכל מסילה היו פגושים בולמים בסופה; זה היה סוף הקו, וכמעט לכל תושבי המחנה – סוף חייהם. הגרמנים הצליחו לפרק את המחנה הזה לפני שהרוסים הגיעו לשם. אלמלא שתי מצבות זכרון ושתי צנצנות־אפר גדולות על כנים גבוהים במרחק כעשרים מטרים זה מזה, המציינים אחד מהקברות ההמוניים, היו הבאים יודעים בקושי, כי 600,000 יהודים נספו כאן במשך שנה וחצי, בתוכם אמי האהובה, אחותי היקרה, גיסי האהוב ואחייני הקטן שהכרתיו כה מעט.

לדברי השומר מתקיימת כאן אזכרה פעם בשנה. הוא הוביל אותנו למקום בו היה קבר־אחים נוסף. סחף הגשמים גרם שאפר שחור ורסיסים זעירים של עצמות אדם הגיעו אל מעל פני השטח.

אם כי היום היה חם הרגשתי צמרמורת עד לשד עצמותי, גופי נוקשה ותשוש, דמעות קפאו בעיני וממש מיאנו לזלוג על לחיי. כמעט חסר־חיים, אבל בקול מקונן, כשאני מביט בחלל הריק, אמרתי פעם נוספת – בנוכחות שני גויים, השומר והנהג, ושני יהודים, נחום ואני, קדיש אך בתחושה שלא הרגשתי מעולם לפני זה או אחרי זה. מכיוון שהיו במקום מספר שווה של נציגים דתיים, קיוויתי בכל מאודי כי תפילתי תגיע לכל העדות וכי העולם ימצא איזון של שלום בין העמים.

השלמתי את מסעי. מצאתי שמץ מה של נחמה, אבל לא שלווה בלבי.

משה רוזנטל־רזיאלי

על זה דווה לבנו

(נרשם קרוב למותו בירושלים כששמע על יוזמת פרסום ספר סובאלק).

כאבותינו על נהרות בבל אנו יושבים בישראל הבנויה והמשגשגת, בירושלים השלמה, ובוכים בזכרנו את סובאלק. שנה רודפת שנה ועצמת הכאב בעינה עומדת. העל סובאלק אנו בוכים? האליה אנו נכספים? מה לנו ולסובאלק הגויית, שבעיני כל אחד מתושביה מבצבצת השנאה אלינו״? לא, לא על סובאלק זו נדווה, על היקרים שלנו אנו מוסיפים להתאבל, את יקירינו, בני סובאלק וסביבתה, אנו מבכים, שהושמדו באכזריות בידי חיות אדם – ועל זה אין נחמה, ועל זה דָוֶה הלב ויוסיף לִדְווֹת, כל עוד יפעם בגופו של האחרון שבָּנוּ, יוצאי סובאלק.

מצבת הזכרון ב"יד־ושם" בירושלים

חנה וגר־בכרך וחנה מייטקס־נוימן, מניחות זר לרגלי מצבת הזיכרון

שמעון סביט

הקמת גדר־אבות בעירנו

בשנת 1976 יצאה משלחת רבנים בצרוף נציגי אירגון יוצאי פולניה מארה"ב לוורשה ע"פ הזמנת שר התרבות של פולין.

בפגישה זו דרשה המשלחת מהשר שלא ייהרסו בתי הקב־רות היהודים, ושיאפשר לבנות גדרות סביבם. השר נתן את אישורו והסכמתו לכך.

במשלחת השתתף הרב מסובאלק, רבי דוד ליפשיץ, שהציע בהזדמנות זו לקהילה בוורשה כי תוציא את היוזמה לפועל. כתוצאה מזה מסרו המה את העבודה לחברה קבלנית בוורשה וביחד אתם נסעו לסובאלק ביקרו בעירייה ומסרו להם בקווים כלליים את דרישותיהם.

הקבלנים, הארדיכל והמהנדסים ביקרו במקום, ערכו את המדידות, ואחרי עבור זמן מסויים שלחו כמה תכניות לעירייה בסובאלק ולאגוד הסובאלקאים בניו־יורק. בתכניתם הוצע לבנות את יסוד הגדר מאבנים ועליו עמודים מלבנים, כשהמ־רחק בין עמוד לעמוד הוא 3 מטר וביניהם סורגי ברזל בגובה 1.50 מטר. לכך לא יכולנו להסכים, ראשית בגלל העלות העצומה ושנית, מחמת הסכנה שהסורגים ייגנבו בשל ערכם הרב במקום.

אנו הצענו מצדנו, שיבנו חלק מאבנים וחלק מבטון. העניין התעכב כשנתיים. לפי יוזמתו ודרישתו של הרב ליפשיץ נסעתי לבדי ב־1980 במיוחד לפולין כדי להשתדל ולהוציא את הצעתנו לפועל.

בוורשה נפגשתי עם ראשי הקהילה היהודית ועם הארדיכ־לים והמהנדסים, שקיבלו על עצמם לבצע את בניית הגדר של בית־הקברות בסובאלק.

משם יצאתי ברכבת לסובאלק. הנסיעה ארכה כל הלילה, בבוקר הגעתי לתחנת הרכבת, אותה תחנה ישנה עם הלבנים האדומות. כעת אין רואים עוד את העגלונים היהודים שהיו מחכים לנוסעים, כמו "סאני" ואחרים.

אמרו לי לעמוד בתור ולחכות למונית; עמדו שם כבר רבים לפני ואחרי המתנה של שעה בקירוב בקור, הוסעתי למלון האנצ'א, דרך כל רחוב קושציושקי, עד אחרי הגשר, ימינה בכביש לאוגוסטוב. מיד אחר בואי יצאתי החוצה ושוב דרכו רגלי – אחרי ארבעים שנה – בעיר מולדתי. עברתי ברגל חלק מקושציושקי עד רחוב חלודנה, פניתי ימינה בכיוון לרחוב נוניעוויצ'א, שם ראיתי את בית סולניצקי. דפקתי על הדלת

כמה פעמים, עד שגברת דאבע סייניינסקי־סולניצקי פתחה את הדלת. אמרתי לה שאני יהודי, והיא ענתה לי באידיש: "נו, א איד, קומט אריין". למרות בריאותה הרופפת וזקנתה, היא מתמצאת וזוכרת בדייקנות את אנשי העיר מהעבר ואת המתרחש בה עכשיו.

משם המשכתי לבקר את המשפחה הסובאלקאית היחידה אדלסון, פרטתי לפניהם את מטרת בואי, מכיוון שמכתבו של הרב ליפשיץ אליהם על דבר בואי הגיעם מאוחר – אחרי שכבר חזרתי לניו־יורק.

נפגשתי עם ראש העיר ומהנדס העיר, ולפגישתנו השניה הזמנתי גם את מר אדלסון; באסיפה זאת השתתפו ראש העיר ונציגים אחרים.

שוב הציעו ודרשו שהגדר תהיה בנויה כפי שקבעו בזמנו עם ראשי הקהלה היהודית בוורשה. הוסיפו עוד, שלדעתם כל בניית הגדר מיותרת, מספיק שנעמיד **מצבת זכרון** במקום מוגבל, בסביבה שנמצאות המצבות הבודדות שהקימו בתום המלחמה.

הסברתי להם שדרישתם אינה ניתנת למימוש בהוסיפי את הנימוק, שכל בתי הקברות של בני הדתות האחרות עומדים בשורה אחת עם שלנו, ובנויים מאבנים רגילות, ואם הגדר שלנו תהיה בנויה בצורה דומה לפארק לאז'נקי בוורשה יבלוט הדבר ויעורר רגש של אפליה. הסבר זה שיכנע את דעתם להסכים להצעתי, לדרישתם להפקיע את רובו של שטח בית־הקברות היהודי, עניתי להם: אנחנו לא נוותר אפילו על סנטימטר אחד, מפני שזה המקום הקדוש היחידי שנשאר לנו.

עברתי להתקפה נגדית באמרי, שלפי המדידות שלי, כבר תפסו כעשרים מטר מאחורי בית־הקברות שלנו, וצרפוהו לאיצטדיון של כדור־רגל שבנו בשכנותו, ענו לי ב"אדיבות": נמדוד ונחזיר.

בהיותי בסובאלק נוכחתי לדעת, שמוטב למסור את העבו־

הגדר החדשה של בית העלמין. על המדרגות שמעון סביט

דה לקבלן סובאלקאי – כי זה יותר קל וזול. השפעתי על מר אדלסון שיסכים לטפל בזה, והבטחתי לו שאוסיף לבקר ולפעול. הוא הסכים, התקשרנו עם כמה קבלני המקום והתח־לנו לטפל בתוכניות שונות.

לרגל זה ביקרתי שנית בסובאלק בקיץ 1980 והתחלנו ביחד להתקשר עם קבלנים בסובאלק, אולם מחמת המאורעות והשביתות שהתחוללו אז בפולין נאלצתי לצאת משם. בגלל מצב החרום שהשתרר אחרי זה במדינה זו, התעכב העניין שוב במשך שנתיים.

למרות המצב המיוחד שעדיין שלט שם, הסכמתי לנסוע לארץ זו באוגוסט 1983, אולם הצגתי תנאי לפני הרב ליפשיץ, שיצטרפו אלי עוד מי מהנציגים הסובאלקאים, הסכימו לזה היו"ר מר שרר והמזכיר מר יחזקאל אקון.

הגעתי לוורשה ראשון ולמחרת קיבלתי את פניהם ביחד עם האדלסונים בשדה התעופה. למחרת נסענו יחד לסובאלק. קבענו פגישה עם ראש העיר החדש ועם נציגיה.

באנו לידי הסכמה, לבנות את הגדר באופן כזה, שבחזית יוקבעו אבני גזית, והשאר יבנו מבטון. יש לציין שאורך הגדר הנו למעלה מ־500 מטר.

ראוי להדגיש, שאז, בתקופת החרום, שלט בסובאלק מושל צבאי, שהשתתף באסיפה זאת בעיריה, ודווקא הוא שעזר לנו שיסכימו לתכניותנו, והתנגד לדרישה שנוותר על יותר מחצי חלקת בית־הקברות היהודי, להפקיעו ולצרפו לשלהם, הוא עצמו יליד סובאלק וזה גרם שעמד לצדנו בטענו, שזה הכרח היסטורי.

נחום אדלסון קיבל עליו להוציא לפועל את העבודה, רק בתנאי שגם אנו נבקר במשך הבנייה מפעם לפעם. ביקרתי יחידי במשך הבנייה פעם נוספת בשנת 1984 כדי לפתור סופית כמה בעיות שעלולות היו לעכב את הבנייה.

באחרונה עלי לציין את הסיבות שהשפיעו עלי להתמסר לעניין, כמעט יחידי לשוטט בערי פולין ובפרט בעיר מולדתנו, כדי לבצע את העבודה הקשה והמסובכת, למרות הרבה התנגדויות ונימוקים שונים אפילו מאנשי עירנו. אני מצידי הרגשתי, שחובתי להקדיש מזמני, מאוני והוני – למטרה הזאת.

השפיעו עלי גם דברי החיזוק של רב עירנו, הרב ליפשיץ.

ועוד, ממה שראיתי בעיני בעברי בעיירות פולניה, איך שהפכו בתי־קברות יהודיים לבתי־חרושת ועוד, ואיך נזרקו העצמות של הנפטרים, ע"י החפירות העמוקות, פעלנו והצל־חנו למנוע גורל מכאיב ומשפיל זה מבית החיים של עירנו ומיקירינו.

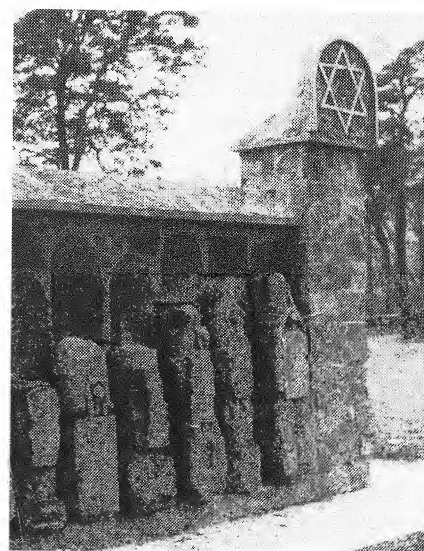
אחרי השתתפותנו בישראל בעצרת אנשי סובאלק, לרגל הקמת האנדרטה בחולון, בקיץ תשמ"ה, התארגנו אני ואחי אלי, משה אמיתי ואשתו חביבה, גזבר הסוסיאטי מר אקון ואשתו שרה וגברת חנה וואָהף לנסוע לבקר בסובאלק ובפולין.

בסובאלק ביקרנו בבית החיים וראינו את הגדר בשלימותה.

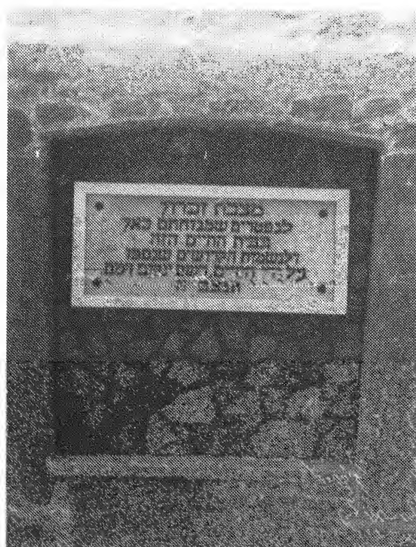
קבעתי פגישה עם מנהל המיניסטריון לענייני דתות בוורשה, שבא באופן מיוחד ביחד אתנו לבית־הקברות, הוא הביע את הערצתו לבניה המשוכללת.

בית העלמין בסובאלק. ברקע – חומת הזכרון, משמאל – לוח הזכרון

האגף הימני של חומת הזיכרון

לוח מצבת הזיכרון במרכז החומה

מסובאלק נסענו ללובלין, עברנו עיירות רבות שהיו בהן בעבר קהילות יהודיות, הכרנו שם סימנים של ישובי יהודים, בתיהם וחנויותיהם מסביב לשווקים. ביקרנו במאידאנק שנשאר בה מחנה הריכוז כמו שהיה תחת שלטון הנאצים ימ"ש, מכיוון שלא הספיקו להרסו. המשכנו לקרקוב, אחרי לינת לילה במלון, ביקרנו את מחנה הריכוז אושוויץ ובירקנאו.

חזרנו לקרקוב, ביקרנו בבית־הכנסת העתיק של **הרמ"א** ואת הקברים הקדושים של גדולי הדורות הטמונים בבית־הקברות הישן שעל יד בית־הכנסת, שנשארו לפליטה בשלימותם.

חזרנו לוורשה, ביקרנו בבית־הכנסת של נוז'יק, נפגשנו עם יהודים שעדיין מתגוררים בעיר ועם ראש הקהילה ונציגיה.

כעת עומדת על הפרק הקמת קיר אחד או שניים מהמצבות ההרוסות והשבורות שנשארו לפליטה, כאודים מוצלים מאש, המתגוללות שם בכל השטח וגם מאלו שמצאנו מאחורי הגימנסיה הפולנית, בקירבת מכבי האש, שהיו שקועות בתוך בריכה, שבנו עבור ראש העיר הנאצי בזמנו בסובאלק. זה ישמש גם כמזכרת לנפטרים וכאמצעי למניעת הפקעתו.

עזבנו את עירנו סובאלק מתוך הרגשה, שנשארו מאחורינו שני סוגי בתי־קברות, האחד, בית עלמין של קברים בלי מצבות, והשני, בתי יהודים שנשארו ונדמו כמו מצבות בלי קברים, מבלי שידוע מקום שרידיהם.

וד' יגדור פרצת עמנו.

נחום אדלסון

הגדר

נותרתי יהודי יחידי בסובאלק ויום יום נאלצתי לחזות במה שנשאר אחרי הישוב המפואר שהיה פעם בעיר זו, ובין היתר במה שנשאר מבית־הקברות היהודי.

בית־הקברות בעירנו הוחרב כליל בימי הכיבוש הגרמני, נותר רק שדה־מרעה עצום באורך 240 מטרים וברוחב 180 מטרים ואחרי המלחמה רעו בו סוסים ופרות. אלפי המצבות נהרסו, בחלקן שימשו לסלילת דרך לבאקאלאז'בו. חלקן האחר נלקח על ידי ראש העיר ההיטלריסטי לבניית בריכת שחייה על יד מכבי־האש, בה רחצו אחר כך הוא וכל חבר מרעיו.

אחרי המלחמה נשארה הבריכה במקומה, ואילו הדרך לבאקאלאז'בו כוסתה באספלט וכך כוסו לבלי הכר אלפי המצבות, שרידי עברנו. אשר לבית־הקברות לשעבר, או יותר נכון, שדה־המרעה שהיה פעם בית־קברות, הוא נשאר בלתי־מגודר, ונתון לחסד הגורל.

בשנת 1983 קיבלתי על עצמי לדאוג לגידור בית־קברות זה לכל אורכו ורוחבו, ועלי לציין מיד שלא היתה זאת זכותי הבלעדית, מכיוון שלא היה ביכולתי לעמוד במשימה הזאת מבחינה פיננסית, כאן נכנסו למונה יוצאי סובאלק בארצות־הברית, אך הקדשתי לכך הרבה בריאות, עצבים ועבודה, כדי שהגדר תהיה חזקה ככל האפשר ומחירה יישמר נמוך ככל האפשר

כל הגדר נבנתה מאבן ומבטון, ונדמה לי ששום כוח, גם של בריונים, לא יצליח להרוס אותה. משני צדי הגדר נבנו מדרגות אבנים מפוארות, וכיוון שבית־הקברות שוכן על גבעה, מרשי־מות המדרגות במיוחד. בניית הגדר נסתיימה בשנת 1985.

משסיימתי את העבודה הזאת התחלתי להוציא מתחתיתה ומדפנותיה של הבריכה את שרידי המצבות, וכיוון שכל זה היה שקוע במים, נשמרו הרבה כתובות עבריות על המצבות. את כל זה העברתי לבית־הקברות ובשנת 1987 זכיתי להקים משרידים אלה יד־זיכרון באורך 16–17 מטרים ובגובה כ־2.5 מטרים. יד זו עשויה בטון ומשני צדיה משובצים בתוך הבטון שרידי המצבות. במרחק 30 מטרים מאחורי היד קבעתי בלוח־בטון עצום את רסיסי המצבות שלא נשאו שום כתובת. אורך הלוח הוא 46–47 מטרים. בכך סיימתי את עבודתי בבית־הקברות.

רציתי, ככל בני עירנו, שיידעו, כי עד שנת 1939 תססו חיים יהודיים בסובאלק.

בצלאל עמיצור

מצבת זיכרון על אדמת המולדת

(מדבריו שנאמרו בטקס הסרת הלוט)

מהאנדרטה לזכרם של אנשי סובלאק והסביבה
בבית־העלמין בחולון ביום ד' תמוז
תשמ"ה – 23.6.1985

הנני עומד בפניכם נרעש ונפחד בטקס מרגש, עצוב ומלא הוד זה, של גילוי מצבת זכרון לכל האלפים שאינם אתנו, שרק לפני שני דורות הומתו, נרצחו ונשרפו בתאי הגזים במחנות הריכוז באירופה, נפלו שדודים מיריות בתוך קבריהם שחפרו לעצמם, עונו למוות ברעב ובצמא ובכל המיתות המשונות שהמציאו השטנים הנאצים ועוזריהם ואף לאלה אשר נפלו כשנשקם בידם בהתקוממם נגד שונאיהם.

אנו עומדים כאן ורואים בעיני רוחנו את נשמותיהם הטהורות של הורינו, אחינו ואחיותינו, קרובינו ואהובינו, מחנה רב של גברים, נשים וטף אותם אנו באים היום להספיד ולבכות ואנו אומרים להם: בניכם, בני העיר סובאלק וסביבתה, מארץ־ישראל ומחוצה לה, התאספו כאן היום להציב לכם על אדמת המולדת, במדינת היהודים מצבת זכרון, שתהיה לאות ומופת עד דור אחרון כי אנו זוכרים ואוהבים אתכם עד כלות נשמותינו. שתהיה זכרון לשואה, לימים וללילות של אימים שחוויתם עד ליציאת הנשמה ואולי תביא המצבה מרגוע לנשמותיכם הסוערות והנודדות שלא מצאו מנוחה עד היום, משום שגם מקומות קבורתכם נעלמו מאתנו.

מה נורא מעמד זה כשאתה בא לזכור ולהזכיר מה היתה בשבילנו סובאלק והעיירות סביבה, שאינן עוד.

סובאלק על פרנסיה, לומדי התורה בבתי המדרש סובאלק על אלפי היהודים שבה המתרוצצים בששת ימי החול למען פרנסתם, וחינוך ילדיהם, עמלים עובדי כפיים. סנדלרים, קצבים, חייטים, סוחרים, מושכים בעט סופרים, מדענים, רופאים, עורכי דין ומורים, כולם כולם בעלי לב יהודי חם, רחום וחנון הדואגים לציבור כולו ושותים בצמא דברי תורה ודעת.

סובאלק על הדור הצעיר שבה, שהעברית שגורה בפיו, על הילדים הרכים הלומדים בבתי הספר העבריים, תלמוד תורה, בי"ס תרבות, הגימנסיה העברית, או בבתי הספר הממשלתיים שבהם לא פעם צריך להדוף התנכלויות של פולנים אנטישמיים, על הסתדרויות הנוער והספורט. רק תמול שלשום היה הכל ואינם עוד.

בני סובאלק והעיירות סביבה מכל הזרמים הטביעו את

האנדרטה. תכנון ועיצוב: אבישי פליישר

חותמם בכל השטחים. בהקמת מדינת ישראל, טוב להזכיר היום שניים, הבולטים ביותר, והם אברהם שטרן, הוא "יאיר" הי"ד, חבר מפקדת הארגון הצבאי הלאומי, מחולל ומנהיג לוחמי חרות ישראל שפועלו, תורתו ותלמידיו שבאו אחריו הביאו יחד עם אחרים לגירוש הבריטים מהארץ. ואת פנחס קוזלובסקי הוא פנחס ספיר ז"ל, שר גדול בישראל שביסס את כלכלת המדינה והנהיגה במשך שנים. ומלבדם רבים: מדענים, אנשי כלכלה ורוח, חולמים ולוחמים, אנשי מעש ועבודה מסובאלק ומהסביבה, המפארים את ההיסטוריה הקצרה של מדינתנו.

נשמות זכות וטהורות, בני סובאלק והסביבה, נוחו בשלום על משכבכם ויהיו מעשיכם הטובים מצבות עד לזכרכם.

נחום אדלסון, היהודי האחרון בסובאלק
לפני שער הגדר שהוקמה בבית העלמין

יא. יזכור

יצחק רוזנטל, "עיר רפאים", שמן על בד

לזכרם של הורינו היקרים,

סבַי וסבתותי, אחַי ואחיותי, דודַי וילדיהם אשר נספו בשואה

חנה לבנטין־פופלינסקי

פְרי טל (פייבל – שרגא רוזנטל)

לזכר משפחת **רוזנטל** הענפה
שהיתה ואיננה עוד

אברשה רוזנטל (אבני) ומשפחתו

לזכרם של יקירינו

הסבים, שהיו אחים, הסבתות, הורי אַחַי ואחיותי הבלתי נשכחים
ולזכר בעלי הנערץ, הטוב והמטיב **פְרי טל** (פייבל שרגא רוזנטל)

אסתר לבנטין־טל

לזכר הורינו

אבינו, **ניסן אברמסקי** ואמנו, **מאשה** (לבית וינוגרד) **אברמסקי** מפשרושלה, שנספו בשואה

שמואל אברמסקי
יוסף אבירם (אברמסקי)
מרדכי אברמסקי
ירושלים

לזכר ההורים

זבולון ומרים ברודובסקי
האחים והאחיות – **רבקה, אריה, צבי, רחל, דובה, משה ובנימין**
מפיליפוב, שנספו בשואה

הבת מינה אברמסקי
לבית ברודובסקי
ירושלים

לזכר יקירינו, שנספו בשואה ומקום קבורתם לא נודע –

משפחת אברמסקי:
אמי **ליבה** (לבית מישקובסקי) ואבי **הרשל אברמסקי**, אחי **ראובן** ואשתו **שיינדל** (לבית מינץ) וילדיהם **אייזיק וברל** ז"ל, אחותי **יהודית** ובעלה **אלתר רוזנגולד** ז"ל, אחי **אייזיק**, העילוי מלובודקה, קבל סמכות לרבנות בגיל 17, נקטף בדמי ימיו כשחלה אנושות בחצותו את הגבול הליטאי כדי להתאחד עם משפחתו. נקבר בפשרושלה לפני השואה.

משפחת יאטצמניק:
אמי **יהודית** (לבית מישקובסקי) ואבי **אייזיק יאטצמניק** ז"ל, אחותי **חנה ומוטי בוליצקי** וילדיהם **ריסקה וארונצ'יק** ז"ל, אחַי: התאומים **הענאך וישראל, הרשל** ואחותי **שרה** ז"ל וכן לזכרם של דודינו, דודותינו ובנ"ב הי"ד

עדה ואריה אברמסקי ובנ"ב

מימין לשמאל – עומדים: צילה, יוסף, שרה, חיים. יושבים: נחמה, ההורים: יחזקאל והניה.

לזכר

בעלי ואבי **יוסף** (יושקה) **אושינסקי**, נפטר 1985.
הוריו: **הניה** (לבית רוזנשילד)
ויחזקאל אושינסקי;
אחיותיו: **שרה, צילה, נחמה;**
אחיו: **חיים.**
כל אלה נספו בשואה. הי"ד

ואחיו **יעקב**,
שנפטר בישראל ב־1970

יעקב אושינסקי

וכן לזכרו של

בני ואחי **יחזקאל** (חזי) **אושינסקי**,
שנפל במלחמת יום הכפורים בכ"ח
בתשרי תשל"ד והוא בן עשרים

חזי אושינסקי

רוזה אושינסקי
בולי גרוסמן
(לבית אושינסקי)

אסתר איזן

פנחס איזן

לזכר הורינו היקרים

אסתר מבית לוין (לעווין די אקושרקה)
ופנחס איזן שנספו בשואה הי"ד

אסיה בקרמן (לבית איזן)
סוניה בוגזן (לבית איזן)
מרדכי איזן

לזכר הורי היקרים

לייב זילברשטין ואלקה
(מבית פרידלנדר),
אחַי **חיים ויעקב זילברשטין**,
אחיותי **צילה, רעיה ואסתר**
זילברשטין

לובה אייזנשטין
(לבית זילברשטין)
אשת חנן איזנשטין
הניצולה היחידה מכל המשפחה

לזכרו הברוך של

אבי, **ראובן אבלובסקי**,
נפטר ב־1926

ולזכרם של קרבנות השואה –
אמי **רחל אבלובסקי**,
אחַי **שמואל, מאיר ואריה אבלובסקי**,
אחותי **רבקה אבלובסקי** הי"ד

מנוחה
(לבית אבלובסקי)
אלפרט, מסייני

לזכר הורינו, אחיותינו ואחינו:

אלחנן בר׳ שמואל **סוחובולסקי,**
גננדל סוחובולסקי לבית וילניבסקי,
שרה (סוניה) **סוחובולסקי,**
גרשון סוחובולסקי,
אריה (לוטק) **מרימפולסקי** קורבנות השואה,

שנספו במחנות הרצח של הנאצים על אדמת פולניה ומקום קבורתם לא נודע,

אריה לייב בר׳ שמואל יוסף **מרימפולסקי,**
מלכה מרימפולסקי, לבית פינברג,
חנה מרימפולסקי
הלכו לעולמם טרם השואה
קבורים בבה״ע בסובאלק.
יהי זכרון יקירינו וקדושינו מבורך!

ראובן אלחנני (סוחובולסקי) **רחל אלחנני (לבית מרימפולסקי)**

פרץ לנסקי

רייזל לנסקי

לזכר עולם של

הורינו היקרים, שנצלו מהשואה ועלו ארצה ב־1941 – אבינו, **פרץ לנסקי,** נפטר בתל־יוסף ב־1968; אמנו **רייזל** (מבית טלשיץ, סייני) **לנסקי,** נפטרה בתל־יוסף ב־1955;

נחום לנסקי

גיטל קוינט

וכן לזכרם של דודינו ומשפחותיהם –

גיטל (אחות אבינו) **קוינט,** עלתה ארצה ב־1929, נפטרה בתל־יוסף ב־1960; בעלה **יעקב קוינט,** נפטר בחו"ל ב־1914; ובניהם: **שמואל אשל** (קוינט), עלה ארצה ב־1920, **אריה אשל** (קוינט), עלה ארצה ב־1922, **שלמה קוינט** ורעיתו **רחל,** שנספו בשואה;

נחום (אחי אבינו) **לנסקי,** עלה ארצה ב־1937, נפטר בתל־יוסף ב־1940, אשתו **נחמה לנסקי,** נפטרה ב־1918, בתם **חיה** (מבית לנסקי) **קמחי,** עלתה לארץ ב־1926, נפטרה במצפה ב־1928, בנם **דוד לנסק,** עלה ארצה ב־1936, נפטר בתל־יוסף ב־1965.

יהי זכרם ברוך!

יוכבד יהלום (לנסקי), תל־יוסף
רחל אנגל (לנסקי), גבעתיים
בלומה לנסקי, תל־יוסף

לאה אשל (קוינט), תל־יוסף
יוסף לנסקי, אפיקים
יוכבד אשל (לנסקי), תל־יוסף

אסתר זילקביץ'

אביעזר ז'ילקביץ'

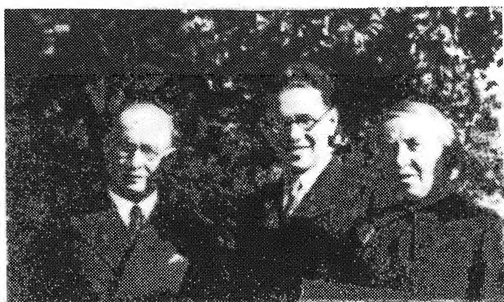
לזכר
הורינו ואחיותינו היקרים

אבינו **אביעזר ז'ילקביץ'**, אמנו **אסתר** (לבית צחנוביץ) **ז'ילקביץ'**,
אחותנו **ברכה** (לבית ז'ילקביץ') **נוולר**, אחותנו **שולמית ז'ילקביץ'**

רבקה (לבית ז'ילקביץ') סקיבלסקי
חוה (לבית ז'ילקביץ') אופנהיים

לזכר

אבינו **אהרן אריוביץ'**, איש עסקים מחונן, אמנו **בת־שבע** (לבית וולברשט), אשר הכניסה את הציונות למשפחה, שניהם נספו בשואה בליטא.

אמא שמואל אבא

וכן לזכרו של

אחינו **שמואל**, אשר עלה ארצה בגיל שש־עשרה מתוך הרגשת יעוד ברורה של קידום החקלאות בארץ, הגשים את יעודו ותוך כדי פעולתו היוצרת העלה את שתינו לארץ והצילנו מגורלם של הורינו. שמואל נפטר ב־1982 מהתקף לב.

רחל (לבית אריוביץ') ברשאי
אסתר אריוביץ'

לזכר יקירַי –

משה־דוד וחסיה ז'ילקביץ'

חנן ז'ילקביץ'

אבי **משה־דוד ז'ילקביץ'**,
אמי **חסיה** (מבית גרינגרד),
אחי **חנן, קרבנות השואה.**

יהודה אלראי (ז'ילקביץ')

יעקב מורז׳ינסקי

זלדה מורז׳ינסקי

לזכרם של

הורינו היקרים

אמנו **זלדה** (לבית שיברשטיין) **מורז׳ינסקי,**
אבינו **יעקב מורז׳ינסקי**
ובניהם: **דוד, צפורה, אברהם, משה, פנחס, חיה׳לה**
דודנו **שמואל מורז׳ינסקי,**
דודותינו, אחיות אבינו, **גולדה וטאובה**
אשר נספו בשואה, הי״ד.

שיינה סטרצל (לבית מורז׳ינסקי), ניו־יורק
מלכה שיברשטיין (לבית מורז׳ינסקי), תל־אביב
מרדכי אריאלי (מורז׳ינסקי)

לזכרם של

סבי, ***יהודה קושנירזיצקי,*** אמי, **שיינה** (לבית קושנירז׳יצקי) **נורבר,**
אבי, יצחק נורבר, וכל בני משפחת **קושנירז׳יצקי׳**
שנספו בשואה הי״ד

אסתר אריאלי (לבית נורבר)

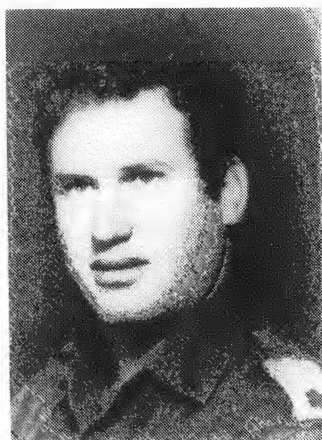
אבי אריה אילנדר · אחותי רחל · אחותי שרה · אחי ירחמיאל־דויד

לזכר עולם של

אבי מורי, **אריה** בר' משה ראובן **אילנדר**, שנספה בשואה; הי"ד,
אמי מורתי, **דינה** בת אליהו יצחק לבית **רצ'קובסקי**, נפטרה לב"ע בשנת תרע"ט (1919),
רעיתי, **אסתר רייזל**, בת אריה מרקוביץ, נפטרה לב"ע בי"א מנחם אב תש"מ (1980)

הר' הג' מרדכי־אילן זצ"ל

סא"ל אריה ארצי ז"ל

בני סא"ל **אריה ארצי**, נפל במלחמת יום הכפורים בכ"ה תשרי תשי"ד (1973) הי"ד
אחי הר' הג' **מרדכי אילן** זצ"ל, אב"ד, מחבר ספרי־קדש; נתבקש לישיבה של מעלה בר' אדר תשמ"א (1981).
אחי **ירחמיאל־דוד אילנדר** ורעיתו הי"ד, אחותי **רחל** ובעלה הי"ד, אחותי **שרה אילנדר** הי"ד.

משה ארצי (אילנדר)

לזכרון עולם של

סבנו **דוד־יהודה בוטקובסקי,** ציר "אגודת קובנה" ומקוני אדמות חדרה ב־1890.
סבתנו **חיה־רחל בוטקובסקי,** לבית ריבקינד
דודנו **שלמה־נתן בוטקובסקי,** מראשוני המתנחלים בחדרה וכן מראשוני קרבנות הקדחת בה.

צבי נחמיה בוטקובסקי

רחל בוטקובסקי

הורינו **צבי נחמיה,** בן יהודה דוד, **בוטקובסקי** ו**רחל** לבית וולף,
שניהם מראשוני חדרה.
אחינו שלמה בן צבי **בוטקובסקי**

יהודית בר־רב־האי (לבית בוטקובסקי) וב"ב
אפרת אמיר (לבית בוטקובסקי) וב"ב

לזכר הורינו

יעקב וצביה בוטקובסקי

יעקב וצביה בוטקובסקי שעלו ארצה ב־1924

יהודה ונחום בוטקובסקי

לזכר יקירינו

אבינו **אברהם משה לרנר,**
אמנו **חיה** (מבית ריבק) **לרנר,**
דודנו **ברוך לרנר**
תנצב״ה

וכן לזכרם של

אחותנו **צילה קינסקי,**
בעלה **אנשל קינסקי**
ובנם **אברשנקה.** נספו בשואה.
הי״ד.

האחיות
רחל אריאל (סוקצקי), מבית לרנר,
שרה שקלאר, מבית לרנר.

לזכרון נצח

לאמי **אלטה**
שנפטרה בסובאלק בתר״צ,
לאבי **ישראל איגלסקי,**
לאחיותי **חיה ושיינה,**
לדודי **משה** וב״ב
שנספו בשואה. הי״ד!

זכרון נצח

לאשתי, הציירת **מרים וילנסקי,**
שנפטרה בבני ברק בתשמ״ז,
להוריה **אריה ואידה איגלסקי**
ולבניהם **אסנת ויצחק,**
שנספו בשואה, הי״ד!

יעקב וילנסקי

לזכרון יקירינו שהלכו לעולמם –

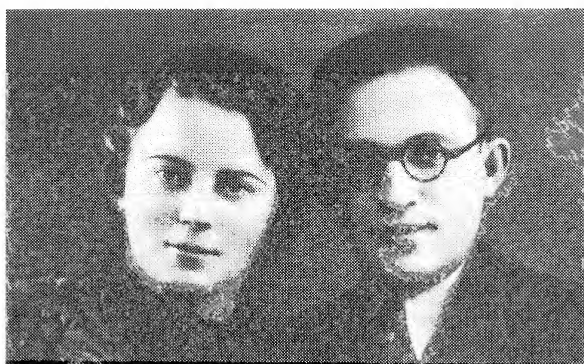

הרב חיים אריה-לייב זצ״ל ורייזל בכרך

אבינו מורנו **ר' חיים אריה-לייב בכרך** זצ״ל נפטר בארץ-ישראל בליל שבת קודש, פ' בא, ד' שבט תרצ״ג;
אמנו הצדקת **רייזל** בת ר' אפרים ז״ל, נפטרה בכפר הראה בתשי״ד
אחינו הגדול, ר' **שאול אלחנן,** אשתו **חיה** ובנותיהם **קיילה וסימה-פייגל,** הי״ד נספו בשואה בגיטו קובנו;
אחינו ר' **שמואל** ז״ל, ראשון עולי משפחתנו לארץ, נפטר בי״ז אדר תשכ״ד
אחותנו **שרה מינדל** נ״ע, אשת הרב שאול דרורי, נפטרה בכ״ד כסלו תשמ״ז

המנציחים: דוד ויהושע בכרך
אלתה פאליק (מבית בכרך)

מרדכי בורובסקי

צפורה בורובסקי

יעקב וקלקה בורובסקי

לזכרם הברוך של יקירינו –

ההורים: אבינו **מרדכי בורובסקי**, נ' 1878
אמנו **צפורה** (לבית פוטש) נ' 1878
אחינו **יעקב** נ' 1917
ורעייתו **קלקה** (לבית פלניצקי) נ' 1915

אליזר בורובסקי
שמעון בורובסקי
דוד בן־בארי (בורובסקי)

לזכרם הברוך של

אליעזר בלומברג

בעלי ואבי, **אליעזר בלומברג**
הוריו, **מרדכי ושרה** (מבית גרייבר)
אחָיו **שמואל ואייזיק**
כולם נספו ב־1941
בעוברם את גבול פולין ליטא,

מרדכי ושרה בלומברג

אליעזר ברח ליערות ופעל כפרטיזן עד שהרוסים כבשו ב־1944 את יערות וילנה ומאז הקדיש את כל זמנו, עד לעלייתו ארצה ב־1951, לאיתור יתומים ולשיקומם. נפטר בישראל ב־1984

נורית בלומברג
שרה בנימיני (בלומברג) ובעלה

זכר לבני משפחתנו היקרים

ראשי המשפחה: **ר' חיים מנחם ומרים** (לבית מיבזוס) **פרידמן**
אחַי: **ד"ר דוד אריה** ורעיתו **סוניה** (לבית יזרסקי), ד"ר **זרח** ורעיתו **רחל** (לבית שיינמן), המהנדס **משה** שלומי־פרידמן, **קופל** ורעיתו **גולדה** (לבית רובינשטיין) – נספו בשואה בביאליסטוק. הי"ד.
אחיותי: **גיטה** ובעלה **אורי קרמר**, נספה במאורעות תש"ח בחיפה,
גילה ובעלה **אליעזר בילוך** (בילו), בנם **זאב** ונכדתם **נועה**
תנצב"ה

לאה (לבית פרידמן) בנבנשתי
והמשפחות: בנבנשתי, שלומי, בילו - ירושלים
פרידמן, לוריא, זוסמן - תל אביב
מילמן - רחובות
אילון, דגן - מעגן מיכאל

לזכרון נצח

אבינו היקר **חיים ולדיסלבובסקי** ז"ל מפונסק, נפטר ב־1918
אמנו היקרה **מַשה** ז"ל, בת שרגא הכהן כנוביץ'
אחֵינו **שמואל ואריה־צבי** ז"ל,
אחותנו **שרה**, בעלה **אלתר ליכטשטיין** ובנותיהם ז"ל,
אחותנו **רבקה** ובעלה ז"ל
גדול שבר לבנו על חללי משפחתנו. חוץ מאבינו – כולם נספו בשואה.
הי"ד

יונה בן־חיים
גרשון בן־חיים

לזכר הורי היקרים

גרשון וטויבע (מבית לוינסקי) **אפלבוים**,

גרשון וטויבע אפלבוים

וכן לזכרם של
אחיי: **הרשל**, רעייתו מריאשי ובנם; **לייבל**, רעייתו איטע ובנם; **ארטשיק**, רעייתו חיה וילדיהם; **אייב** ורעייתו מערל (מרים); **חונקי**;
ואחיותי: **שרה־לאה** ובעלה משה; **ליבקי** ובעלה עלי; **שיינקי**; **מערי** ובעלה מוריס

חיה בן מנחם
(מבית אפלבוים)

דניאל ליפשיץ

פייגה ליפשיץ

לזכרם הברוך של

סבי, ר׳ **דניאל ליפשיץ**, מנכבדי העיר הבולטים, נדיב ותלמיד חכם.
על תרומת מבנה לישיבה בשכ׳ מאה שערים בירושלים הוענק לו
פרס היוקרה ״נזר גבאות״. נפטר בסובאלק בתרצ״א (1931)
סבתי **פייגה** (לבית בירגר)
תנצב״ה

לזכר יקירי שנספו בשואה –

הורי ר׳ **יהושע וחנה** (לבית ליפשיץ)
קרבצינסקי ז״ל
דודותי:
ינטה (לבית ליפשיץ)
בעלה משה קרבצנסקי.
בניהם **מרדכי, אליעזר ויהושע**
ובתם **שיינה** עם ב״ב ז״ל
רבקה (לבית ליפשיץ),
בעלה ר׳ **נחמן** לוזמן וב״ב ז״ל
אסתר (לבית ליפשיץ)
ובעלה ר׳ **הרשל** פרינוביץ׳ וב״ב
לאה (לבית ליפשיץ)
ובעלה ר׳ **זאב** פבלובסקי ז״ל
דודי **אלתר** ליפשיץ וב״ב ז״ל הי״ד

חנה קרבצ׳ינסקי

יפה שמרלינג־ברנסקי
(לבית קרבצ׳ינסקי)

ד"ר ליאון וייסמן

מינה וייסמן (מבית לוינסון)

ד"ר נעמי וייסמן

יוסף וייסמן

לזכר יקירַי

ד"ר **ליאון** וייסמן. נולד ב־1870, רופא ראשי בבית החולים היהודי,
יו"ר ההסתדרות הציונית ויו"ר ועד הקהילה בסובאלק
מינה וייסמן (לבית לוינסון), נולדה ב־1886
ד"ר **נעמי וייסמן**
יוסף בן ליאון **וייסמן**
כולם נספו בשואה.

וירה גבזה (מבית ריגרודסקי)

לזכר

הורינו ישראל ורוזה שפירא

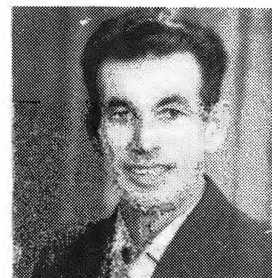
סבינו: **קופל ושיינה שפירא,**
הורינו: **ישראל ורוזה שפירא,**
אחינו: **מרדכי,**
דודותינו: **רבקה** איזובר,
אניה גוטמן, **אלקה** שפירא,
דודנו **אליעזר** שפירא, ובני
משפחותיהם;
כלם נספו בשואה הי"ד

אחינו מרדכי שפירא

גרשון שפירא
רחל (לבית שפירא) גבע

לזכר

דב גרן

לייפא ורט

סבי **חיים** וסבתי **טויבה פסקובסקי**
אבי **הרב יוסף** ורט זצ"ל,
רבה של פיליפובה ב־1925–1939
ובתקופה האחרונה לפני הגירוש –
ממלא מקומו של רבה של סובאלק, אשר ברח לליטא.
אמי **חנה־מלכה ורט** (לבית פסקובסקי)
בעלי **דב גָרן** (גורנוסטייסקי), נפטר ב־1974
אחי **ליפא** ורט
אחיותי **שרה, מַשה, מרגלית, קיילה, דבורה וגילה**
דודותי **אני קפלן** וב"ב, **פרומה גולדברג** וב"ב
כולם (חוץ מסבי) נספו בשואה. הי"ד!

לאה גרן (לבית ורט)
בנַי: שרה שריג, יוסי גרן, חנה שמעיה, נאוה שהם
ונכדַי

לזכר

בננו, **אברהם** (אבי) גוטקובסקי, שנספה בשואה, לאחר שנחטף מזרועות אימו בידי המרצחים הגרמנים ועוזריהם בהיותו בן 6 ב"אקציה להשמדת ילדים" ברחוב מילה בורשה ב־7.9.1942

אבי

– הורינו –
אמי, **מרים** (מריאשה, לבית פרנקל) **עברי**, שנספתה בשואה ב־1942 ואבי, **משה עברי**, שנפטר בסובאלק ב־1938

– הורינו –
אמי **פרידה** (לבית ויסטנייצקי) **גוטקובסקי**, שנפטרה בגיטו ורשה ב־15.3.43
ואבי, **אברהם גוטקובסקי**, שנפטר ב־1924 בסובלאק

– קרובינו: משפחות **גוטקובסקי, פינקל, מלינרז'ביץ, ארנשטיין, קמנייצקי והירשפלד** אשר נספו בשואה

ניוטה (חיה, לבית עברי) גוטקובסקי
משה גוטקובסקי

סוניה מינץ־גודארד

סוניה, שמואל, לאה, רחל ואליעזר מינץ

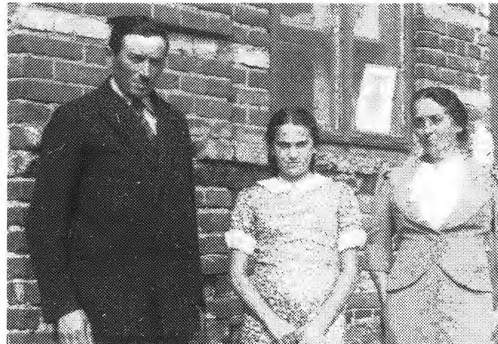
לזכרון עולם של רעייתי, אמנו וסבתנו

סוניה מינץ (1911–1981)
עלתה לארץ ב־1935 ונישאה ל**יעקב** גודארד
הוריה: **שמואל ורחל*** (מבית מישקינסקי) מינץ
אחיותיה: **לאה,* שיינה,* חוה־ביילה**
אחיה: **אליעזר,* מנחם* וג'ק**
בתנו: **ימיה** (נפטרה בגיל 12)
* נספו בשואה.

יעקב גודארד
ילדיהם: יוסף, שמואלה, מנחם, אלי
נכדיהם: גליה, אסא, ניר, דן, דניאל, ימיה, מור וגל

וכן לזכרם של

שמואל מישקינסקי, דודה של סוניה, אשתו **חוה־ביילה** וילדיהם **מניה, רבקה, שלמה ויוסף**

שיינדל שושנה משה יוסף גרייבר

לזכר הורינו

משה יוסף ושיינדל (לבית רוזנטל) **גרייבר** ואחותנו **רייזלה** (שושנה)
שלא זכו להצטרף אלינו בארץ וניספו בשואה. הי"ד

דורה ויינשטיין
רחל פיינשטיין
אליהו גרייבר

ד"ר אחיקם אבנר־פיינשטיין

לזכרם של

ד"ר ראובן פיינשטיין

בעלי ואבי – רס"ן ד"ר **ראובן פיינשטיין**, בן **מרים וחייקל**, שנפטר קודם זמנו ב־1978, שבור־לב ורוח, בנפול בנו בכורו **אחיקם** במילוי תפקידו.
בני ואחי – רס"ן ד"ר **אחיקם אבני־פיינשטיין** (1942–1974); שירת כרופא חיל האוויר; הירבה להתנדב לפעולות גיחה אוירית לעזרת חיילים פצועים. באחרונה ב־15 גיחותיו אלה נפל מעבר לגבול הסורי.
אחר נופלו הוענק לו מטעם משרד הבטחון וחיל האויר התואר "איש צוות עזר אוירי" וביום השנה לפעולתו האחרונה הוקמה על שמו בתל השומר מרפאה מיעצת בת 5 חדרים
תנצב"ה

רחל פיינשטיין (מבית גרייבר)
ד"ר יוסף פיינשטיין

לעילוי נשמותיהם של יקירינו

אחינו, אחיותינו ודודינו: **אריה גרינברג**, רעייתו **חיה־לאה** וילדיהם **דוד וגבריאל** מויז'אן.
משה גרינברג רעייתו **רחל** וילדיהם. מויז'אן
אליהו גרינברג, רעייתו **מייטי** ובנם **אברהם**, **מויז'אן**
משה ברנובסקי, רעייתו **מלכה** וילדיהם **דוד**, **רחל**, **גולדה ואליעזר**, מויז'אן
משה רייגרודסקי, רעייתו **חיינה** וילדיהם **דוד**, **רבקה ופסיה** מרוטקי
דוד וורובייציק, רעייתו **אלקה** ובתם **פסיה**, מסובאלק;
אלטר צ'וקובסקי וילדיו **אברהם**, **פנחס ויעקב־שלמה**, מסובאלק.
ושל בני דודנו **רפאל**, **חיים־צבי ושמעון אוברשמיד**, רעיותיהם וילדיהם.
כל אלה נספו בשואה ומקום קבורתם לא נודע
הי"ד

פסח מונס גרינברג

רחל צ'ולקובסקי

לעילוי נשמותיהם של

פסח מונס גרינברג מויז'אן, שנפטר בישראל בכ' אדר תש"מ
ושל **רחל צ'ולקובסקי** (לבית גרינברג) מסובאלק, שנפטרה בישראל

תנצב"ה

יצחק וחנה (לבית ברנובסקי) גרינברג
וילדיהם: זאב אבידן (גרינברג)
חיים גרניט גרינברג
הרב ברוך רינברג

זלדה (לבית זרצקי),
אלמנת פסח מונס גרינברג
וילדיה: אברהם, דוד ושלום גרינברג
פסיה גרניט
שרה גורודיש

לאה ואליעזר אללע

לזכרם הברוך של

הורינו: אבינו **אליעזר אללע** מראצק (נפטר 1939)
ואמנו **לאה** (מבית סברדלוב)
(נספתה עם גרוש היהודים, על גבול ליטא)
אשר זכו לתת לילדיהם **הינדה יפה** ז"ל, **רבקה** ז"ל, **יצחק** ז"ל **ושבתי**, ייבדל לחיים ארוכים,
חינוך ציוני שהצילם מהשואה והקימו כולם את בתיהם בארץ ישראל.

הינדה פיאלקוב
(לבית אללע)
שבתי (יעקב) הלל (אללע)

לזכרם של יקירי

אבי, **יוסף** בן **סלומון וגוסטבה** (מבית ליפסקי), **זליגמן**,
אמי, **אנה** (מבית פבזנר)
ואחותי **נינה** זליגמן,
שנספו בשואה

אַלינה סַלומיאה קרשמן
(מבית זליגמן)

לזכר

הורי –
אמי, **ליזה** (לבית לב), אבי, מגיסטר **מארק פיגובסקי** (רוקח)
ואחותי **ז'ניה**, שנפטרו בארץ;
וכן לזכר
אחיותי **ויטה ושורה** שניספו בשואה

ניוסיה וגנר (לבית פיגובסקי)

לזכר

משפחת אמנו **נחמה** וגר (מבית סידקובסקי)
דודנו **טוביה סידקובסקי** ורעיתו **פייגה**
בנם **שלום** ובנותיהם **נחמה** בירגר **ומנוחה־לאה** סידקובסקי

חנה בכרך
טובה וילק

לאה (לבית דון) כץ

אברהם כץ

לזכר הורינו היקרים

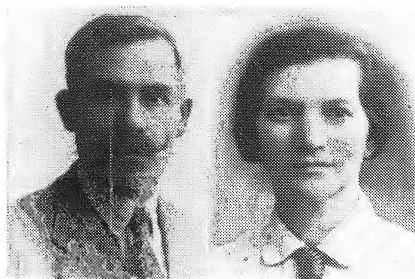
לאה (מבית דון) **ואברהם כץ**
שנפטרו בישראל,
ואחיותינו **פלה זינמון ואוה זולוטוב**

הבנים: רוזה שפר
משה כנץ

אוה זולוטוב

פלה זינמון

דוד קלוזנר

נחמה ומשה וגר

מצ׳יה קלוזנר (וגר)

לולה (לאה) בורנשטין (וגר)

שמואל בכרך

דבורה וגר

לזכר

הורינו היקרים **משה ונחמה** (מבית סידקובסקי) **וגר,**
אחיותינו **מצ׳יה** (מלכה), בעלה **דוד קלוזנר** ובנם **דניאל,**
לולה (לאה) ובעלה **נתנאל בורנשטיין, דבורה וגר**

וכן לזכרו של

שמואל בכרך,
בעלה של חנה וגר, נפטר ב־1962

חנה בכרך (מבית וגר)
טובה (טוצ׳יה) וילק (מבית וגר)

חנה ליבה ספוץ'קינסקי

יעקב ספוץ'קינסקי

תנחום זאב ספוץ'קינסקי

לזכר עולם של

אבינו **תנחום זאב ספוץ'קונסקי** ז"ל
אמנו **חנה ליבה** (לבית שרפשטיין)
אחינו **יעקב ספוץ'קונסקי** ז"ל
שנספו בשואה ב־1941

הרב משה חיים ספוץ'קינסקי, מונטריאול, קנדה
שרה וולוצקי (לבית ספוץ'קונסקי), ירושלים

לזכרו

של ידיד משפחתנו, איש רב פעלים בארגוני צדקה בסובאלק
מוריס רפלסון
אשר נספה בשואה ב־1941 בליטא ולא הותיר שאר־בשר

הרב משה חיים ספוץ'קינסקי מונטריאול, קנדה
שרה וולוצקי (מבית ספוץ'קינסקי)

לזכרון נצח של

אבי **יצחק דבורסקי** אמי **יונה** ((לבית מירסקי) אחותה **רבקה**, שנישאה לאבי אחר מות אמי, גידלה אותי והייתה לי לאם תחתה.
אחַי **טוביה ואליעזר** ואחותי **לובה**
הדודה **חיה** (לבית מובשוביץ) **דבורסקי** ובעלה
הדודה **שיינה זונשיין** (מבית מינסקי) וב"ב
הדוד **שכנא דבורסקי** וב"ב
הדוד **נחום** מינסקי וב"ב
הדודים **אפרים ושרה** (מבית דבורסקי) **אובלסקי** וב"ב
הדודה שרה נפטרה לפני השואה, יתרם – נספו כולם הי"ד!

ברכה ולדניצקי
(מבית דבורסקי)

לזכר אמנו ז"ל

מרת **לאה**
אשת **אלטר בסלבסקי** לבית מושקאט, ריגה

בתה: חביבה חיטרון, תל־אביב
בנה: אליעזר בסלבסקי, חיבת ציון, חדרה

ביילה ולשר

לזכר הורי היקרים

דוד ובײלה (בת יעקב פישלר) **ולשר**
אחותי **פנינה** (פשקה)
ואחי **יעקב ישראל** (יאנקל), שלחם בשורות הצבא האדום
ונפל בדרך לכיבוש ברלין בשלהי המלחמה ב־1945

פנינה (פרקה) ולשר

יעקב־ישראל (יאנקל) ולשר

וכן לזכרם של

דודי: **אלקה ושמואל־זלצמן מלקוב, שרה** (שורקה), **ויעקב־שלמה** (יאנקל) **קפלן**
וילדיהם: **פנינה, חיים, ברכה, אהרן ודב**
כולם נספו בשואה הי״ד

לאה ולשר

ד"ר זרח פרידמן

לזכרם

של הורי – אמי **שלי** (לבית שיינמן) **פרידמן**, אבי **זרח** פרידמן שנפטרו בחיפה

שלי פרידמן   לוטה שיינמן   נדז'יה רוזנברג

וכן לזכרם של

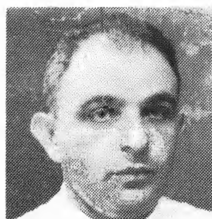
סבתי **לוטה** (לבית רוזנטל) **שיינמן**
דודתי **נדז'יה** (לבית שיינמן) **רוזנברג**
ובן דודי **דוד רוזנברג**
שנספו בשואה. הי"ד

דולי (לבית פרידמן) זוסמן
בעלה אריה זוסמן
בנותיהם: ליאת, נירית וב"ב

אליהו רייבמן

חיים רייבמן

שיינה רייבמן

דוד זילברמן

לזכר

בעלי ואבינו **אליהו רייבמן** בן **שיינה וחיים** 1981–1903
בוגר הגימנסיה הריאלית העברית בקובנו מייסודו של
ד"ר קרליבך
עם סיומו את הפקולטה להנדסה ולאדריכלות,
בפוליטכניקה בקובנו (1934). נשא אשה, עלה ארצה
והקים משרד להנדסת בנין.
החל ב־1959 שימש כמהנדס במשרד הבטחון.

ליבה רייבמן (לבית אהרונוביץ)
ד"ר נורית ורדינון (לבית רייבמן)
מרדכי רייבמן

לזכר

אבי, **חיים רייבמן** ז"ל, בוגר ישיבת וולוז'ין, מחסידי
חב"ד נספה בשואה הי"ד
(אמי, **שיינה**, (לבית מריאמפולסקי) ז"ל, נפטרה
בסובאלק ב־1936,
אחותי **רבקה**, בעלה **שמואל סובלסקי** וילדיהם
יהודה וצפורה, שנספו בשואה הי"ד
אחי **אליהו** רייבמן ז"ל נפטר ב־1981
אחי **אברהם** רביב (רייבמן) ז"ל, נפטר ב־1968

רחל זילברמן (לבית רייבמן)

וכן לזכרו של בעלי ואבי **דוד זילברמן** ז"ל שנפטר ב־1963

רחל זילברמן שונמית ענבר (לבית זילברמן)

לזכר

ממשפחת עפרון:
אבי ר' **נתן עפרון,**
אמי **אסתר רחל** (מבית גוטסמן),
אחי **אשר,** אשתו **בלה**
ובניהם **צבי ושבח,**
אחי **וועלוול** ואשתו **גולדה,**
אחותי **איטה,** בעלה **אשר גוטסמן**
ובניהם **יחזקאל, שבח וירחמיאל,**
ואחותי **ינטל** ובעלה **לייב**
מרימפולסקי (מויז'אן)
וילדיהם **הירשל חיה ושלום**

רייזל מרימפולסקי
(מבית עפרון)

ממשפחת מרימפולסקי:
אבי **ר' מרדכי מרימפולסקי**
אמי **סימה** (מבית עפרון)
אחי **שמואל־יחזקאל,**
אחי **יעקב** ואחי **אליהו**
תנצב"ה

יוסף לייב מרימפולסקי

משפחת לייב ואסתר קריוויאנסקי

לזכרון נצח של

אבי, ר' **לייב קריוויאנסקי** אמי,
אסתר (לבית וילנסקי)
אחַי: **אליהו, הירש צבי, דוד, יעקב**
אחיותי: **שרה** ובעלה **מאיר**
פלישקין וילדיהם
ו**ברוריה קריוויאנסקי**

וכן לזכרם הברוך של

ר' משה קריוויאנסקי, שנפטר בתרצ"ו (1935)
סבתי **גוטה** קריוויאנסקי,
וילדיהם: דודי ר' **סאני**, אשתו **לובה** וילדיהם
דודתי **עלטשה**
דודתי **לאה**, בעלה **ר' דוד סטרוגורסקי** וילדיהם,
דודתי **אודס** ובעלה ר' **חיים בודווצקי** וילדיהם
דודתי **חנה** ובעלה **ר' משה סמניק** וילדיהם
שנספו בשואה ומקום קבורתם לא נודע.
תנצב"ה הי"ד

אלקה ודוד (מבית קריוויאנסקי)
זילברשטיין

משה ורבקה חמילבסקי וילדיהם

אחותי אלקה

אחי ישראל לייב

לזכרם הברוך של

אבי **משה חמילבסקי**
ואמי **רבקה** (לבית קלייף), שנספו בשואה,
אחותי אלקה

אחי ***ישראל־לייב,*** פרטיזן וחייל בצבא פולין,
נפל במלחמה בעלותו על מוקש

וכן של בני המשפחות

חמילבסקי – קלייף – גורדון
שנספו בשואה. הי"ד

זיידל חמילבסקי
פתח־תקוה

לזכר

בני משפחתנו אשר נספו בשואה,
ומקום קבורתם לא נודע.
ממשפחת **אולשבסקי**
אמא – **שרה־רבקה,**
אבא – **אברהם־יצחק,**
הילדים – **לאה, מנשה, חנה, יוסלה**
ממשפחת **ברום**
אמא – **לאה,** אבא – **כתריאל,**
הילדים – **תמר** (בת 17 בהירצחה),
ליבלה (בן 15 בהירצחו),
משה'לה (בן 10 בהירצחו)

לובה אולשבסקה־יונקץ'
חנן **אולשבסקי**

אבל גולדבלט

שרה גולדבלט

לזכר עולם של

אבי **אבל גולדבלט,** תלמיד חכם,
אמי **שרה** לבית יז'רסקי
דודי **איזיק יז'רסקי** ורעייתו
בני דודי **מיצ'ק, רוזה, בסיה, בוריס, סוניה** ובּ"ב
שנספו בשואה

חנה יוספי
(לבית גולדבלט)

לזכרה
של אמי היקרה,

דבורה יבלונסקי
(לבית קריביאנסקי),
נולדה ב־1888, מאז עלותה ארצה
ב־1934 עד לפטירתה ב־1984
חייתה עם משפחת בתה באבן
יהודה
יהי זכרה ברוך

סוניה כהן
(לבית יבלונסקי)

לזכרון עולם של

אבי **יעקב לבינסון**
אמי, **רבקה** (לבית מן)
אַחַי: **חנוך,**
יצחק,
דוד
ושמואל
אחותי **שרה**
דודתי **היינה צליקובסקי** (מבית מן)
בעלה **חיים־לייב**
בני דודי: **אליעזר**
ויוסף
בנות דודי: **חנה־שרה**
ולאה

יוסף לבינסון

זכרם של יקירינו עמנו לעד

ביראת־כבוד ובהוקרה אנו נושאים בלבנו את זכרם של יקירינו, בני משפחותינו, אשר אינם אתנו עוד;
מהם – שנספו בשואת האימים
מהם – שהלכו לעולמם בדרך כל בשר.
זכרם יינון אתנו לעד!

ממשפחת יוגל –
האב: **יצחק**
האם: **גנישה**
הבנים: **אברהם**
צבי
יעקב
עטל
פייוול
אידה מבית לינצבסקי

ממשפחת לינצ׳בסקי –
האב: **אריה**
האם: **שרה־לאה**
הבנים: **עזרא**
חנה ובעלה **אברהם וסרמן**
דורה ובעלה **פסח פרחודניק**

משפחות: יוגל,
לינצ׳בסקי
פרחודניק
פרסובסקי

לזכרון יקירינו –

האב – **יעקב איילנדר,** נפטר לפני השואה; תנצב"ה
האם – **חיה**
בניהם: – **גבריאל,** רעיתו **גניה**
וילדיהם: **לילי ושלמה:**
– **קלצי** (לבית איילנדר) **זילברשטיין,**
בעלה **חנן זילברשטיין**
ובנם **קובוש** (יעקב);
– **לייבל איילנדר** ורעייתו;
– **אפרים;**
– **שרה'לה,**
בעלה **איזו בוזגן**
ובתם התינוקת;
נספו כולם בשואה. הי"ד
בתם, – **חנה** (לבית איילדר) **גולדשטיין**
ובעלה **יוסף גולדשטיין**
שנפטרו בישראל; תנצב"ה.

מרים בת יעקב וחיה איילנדר, אשת פסח מולכו,
בנם יהונתן ונכדיהם איריס והדס
בני חנה ויוסף גולדשטיין:
עדנה האוזר,
שולמית יעקובוביץ,
ואביעם גולדשטיין
הנכדים, הנכדות והנין

רבקה מקלב־סימקין

דורה זימן

אהרן זימן

אלברט ואובסיי זימן

לזכר אמנו האהובה

אשר בחכמתה הרבה, במרצה הבלתי נדלה ובהתמסרותה ללא גבול
הצליחה לטפל בנו ולגדלנו, על אף קשיי חייה ותהפוכותיהם –
רבקה מקלב־סימקין
בת **משה וחיה־אסתר זימן,**
נולדה בסובאלק ב־1887 והתיתמה בגיל 7. ב־1906 נשלחה אל סבתה
בירושלים. חייתה תחילה בפתח תקוה ומאז 1915 בתל־אביב.
נפטרה ב־1976

וכן לזכרם של

אחי אמנו, **אלברט, אובסיי ואהרן** ואחותה **דורה.**

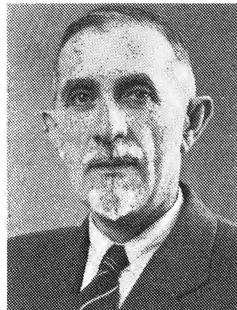
חיה כרמי (לבית מקלב)
אברהם מקלב

הניה־רחל וחיים־שמואל לחובר

לזכרם הברוך של הורי

אבי, **חיים שמואל לחובר**, יליד גרייבו וחניך ישיבות סטוצ׳ין וקרינק.
נפטר ב־1977. אשתו **הניה־רחל** נפטרה ב־1980.
אמי, **הניה־רחל** (לבית חורושנה), ילידת טיקטין. נפטרה ב־1980.
התיישבו בסובאלק אחרי מלחמת העולם הראשונה ועל אף היות אבי צעיר לימים מצא את מקומו בין עסקני העיר הותיקים והחשובים, הצטרף ל"חברת ש"ס" המהוללה ופעל רבות למען ארץ ישראל בהופיעו לעתים מזומנות לפני הציבור כנואם מחונן בהטיפו לעלייה ולתמיכה בקרנות הלאומיות.
ב־1937 קיים את אשר דרש מאחרים, עלה ארצה והשתקע בנתניה. גם כאן המשיך בפעולתו הציבורית כחבר העירייה וכיו"ר המועצה הדתית.

יהושע לחובר

מנחם לוינסון

חסיה לחמי

יהודית לוינסון

לזכרם הברוך של

סבי **צבי** (הירש) **לוינסון**, נפטר 1937,
סבתי **בתיה** לוינסון, נפטרה 1937,
הורי – אבי **מנחם לוינסון**, נפטר 1982,
אמי **יהודית** (לבית ליפשיץ), נפטרה 1968,
אחותי **חסיה לחמי** (לבית לבינסון), פנינת משפחתנו בארץ, נפטרה 1984.
תנצב"ה

אפרים לוינסון

לזכר אמי היקרה

דבורה ילין (מבית זימן)
דודי היקר **וולוול זימן**
דודתי **חשה זימן**
ובתם **שרה'לה**
שנרצחו בידי הנאצים
הי"ד

בתיה ליפשיץ
(לבית ילין)

לזכרונם של

אחותי **מַשה**, בעלה **ישראל**
רוזדרנסקי ומשפחתם, שנספו
בשואה

יצחק מירובסקי

לזכר יקירַי

שנספו בשואה
אמי **רבקה שיפלישקובסקי**,
אחותי **שיינה פרנק**, בעלה ובתם,
אחותי **אידלה** ובעלה,
אחי **בנימין**
יהי זכרם ברוך

חנה מרכוס

אבינו יעקב בן חייקל **קוסנירז'יצסקי**

איש רב פעלים, חבר עיריית סובאלק במשך שנים רבות
ויו"ר ועד הקהילה היהודית בשנים 1937–1939.

אמנו **גניה** (מבית קנישינסקי)
אחותנו **רוז'ה** קוסנירז'יצקי
אחינו **איליה**
שנספו בשואה. הי"ד

ריטה (לבית קוסנירז'יצקי) לייפר
פניה (לבית קוסנירז'יצקי) מינקובסקי

לזכר
יקירי, בני משפחתי, אשר נספו בשואה

אבי **שלמה** (סלומון) **סטרופולסקי,** נפטר בגיטו לודז' ב־1942
אמי **יוליה** (יוכבד), לבית מינץ מויטבסק, רוסיה, נספתה באושויץ ב־1944
אחותי **רעיה** (רבקה) **סטרופולסקי,** ילידת קורסק, רוסיה, סווגה לעבודה
באושוויץ, נפטרה בטיפוס, אחרי השחרור
דודי ד"ר **נפתלי סטרופולסקי** (אחיו הבכור של אבי)
דודתי **סוניה סטרופולסקי,** מלידה, ליטא
בניהם: **שולמית** (סולה) **סטרופולסקי–מלזין** ותינוקה, נפטרו בגיטו וילנא
ד"ר **ישראל** (איזיה) **סטרופולסקי,** פעל רבות כרופא במחנה ריכוז בקורוביץ,
מזרחה מלבוב, נרצח בידי אוקראינים
סגליה, נספתה בגיטו
אהרן, נספה בגיטו
הי"ד
יהי זכרם ברוך

דורה (דבורה) למדן
(לבית סטרופולסקי)

לזכרם הברוך של יקירי, שנספו בשואה –

סבי, **יעקב ברומברג**, השמור בזכרוני כמתמיד בתלמודו;
אמי האהובה, **גולדה** (לבית ברומברג) **פלטין**, אשר היתה לי גם אם גם ידידה;
אבי האהוב, **שמואל פלטין** מגרייבו, שעשה דרך ארוכה ממשפחתו המתבוללת ליהדות החמה ולמסורתה,
כולל מילוי נדיב של מצוות מתן בסתר;
דודי היקר, **מאיר־איצ'ה ברומברג**, מנכבדי העיר סובאלק, ואשתו **גיטל;**
דודי השני, **אברהם ברוך ברומברג** ושלשת בניו: **גברילוש**, שנורה בלודז' בתחילת המלחמה, **דוידק ויצחק;**
אחותי האהובה **פניה פלטין**, שנספתה בטרבלינקה יחד עם דודתנו **מינה ברומברג;**
הי"ד

וכן לזכרו של

אחי האהוב **איזק פלטין**, שנפל בקרב האחרון על ברלין.
תנצב"ה

לוסיה לננטר
(לבית פלטין)

לזכרון עולמים של

אמנו **בת־שבע** (ליסקובסקי) **בורקובסקי**, נפטרה בישראל בשנת 1956
אבינו **זאב בורקובסקי**, במשך שנים יו"ר "החלוץ" בסובאלק דאג לעליית יהודים לישראל,
נפטר בישראל בשנת 1940
אחותנו **רחל (בורקובסקי) קליין**, נפטרה בישראל בשנת 1965
וכל קרובי משפחות **ליסקובסקי ובורקובסקי**, בין שנפטרו בישראל, בין שנספו בשואה
תנצב"ה

בתיה לבית בורקובסקי
ובעלה מאיר מאיר

לזכרו של היקר באדם

איש רב־פעלים, ציוני נלהב וחבר נאמן
אברהם קאופמן (1910–1964)
בן חיים וקרינדל קאופמן.

1929 – עלייתו ארצה. עד שנה זו – מפעילי "מכבי" סובאלק והרוח החיה בו.
1932 – מסיים את חוק לימודיו בביה"ס החקלאי במקוה ישראל.
1935 – מצטרף ל"המעביר", יוזם את בית הדין הפנימי ונבחר כיו"ר ועדת התרבות בו.
1940 – 1948 – מפעילי "ההגנה" באזור תל־אביב.
1950 – ממייסדי ארגון יוצאי סובאלק ומהפעילים בו.
1950 – מקים בעיר לוד את בית החרושת סופרה בע"מ.
1964 – נפטר מהתקף לב והוא בן 54.

ילדיו החסרים אותו מאוד
עטרה (טנצר) נאמן
חיים קאופמן
רעייתו ברוניה (קאופמן) לנצמן

משפחת ר׳ יהודה מירובסקי

אסתר וישראל צכנוביץ

חיה־איטה סיינגסקי

לזכרון עולם
של יקירינו אשר נספו בשואה

אבי מורי **ר׳ יהודה** בר׳ שמעון אליהו זצ״ל
אמי מורתי **מרים** בת ר׳ אריה ע״ה
אשתי **פשקה** בת ר׳ שמואל ארונובסקי זצ״ל
בני התינוק, **שמעון אליהו** ע״ה
אחותי **אסתר־ליפשי** ובעלה **ישראל** בר׳ ברוך **צ׳כנוביץ** ע״ה,
בן אחותי **ברוך אליהו** ע״ה, בן אחותי **חנה־אייזיק** ע״ה
אחותי **חיה־איטה** ובעלה **אליעזר סיינסקי** זצ״ל,
בנות אחותי **בלה ונדזיה** בר׳ אליעזר ע״ה
הי״ד

אריה מירוב (מירובסקי)
רחל לאה צוקר, קנדה
מנוחה שיינה ביין, קנדה

מרק מושקט

פניה מושקט

סופיה מושקט

לזכרם של

הורי **סופיה ומרק־מנחם מושקט**
אחותי **פניה** ובעלה **איליה קמייקו**
קרבנות השואה

פרופ' מקס מריאן מושקט

לזכרון נצח של

הורינו **גיטל ואריה מירובסקי**
ואחינו **יעקב**
תנצב"ה
וכן לזכרם של
אחותנו **פניה**, בעלה **בוריס שומסקי**
ובתם **צילה**
ודודותינו: **צירל בורנשטיין, בשל מירובסקי** ומשפחותיהן
שנספו בשואה. הי"ד

רחל גוט (לבית מירובסקי)
רבקה מזיא (לבית מירובסקי)

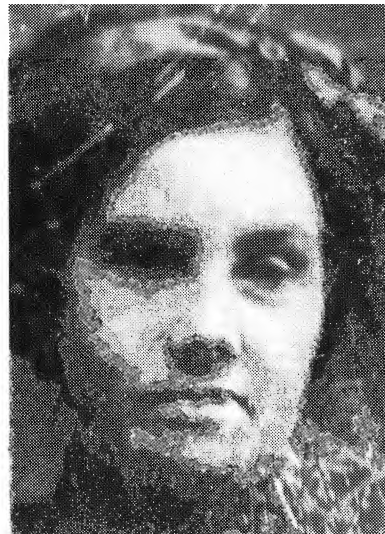
לזכרם של

הורי **שמואל ושיינה סולומיאנסקי**,
בנם הבכור **מנדל־נוח**
בתם **פרל זליגזון** ובני משפחתה,
כל אלה נספו בשואה
מינה (לבית בירגר) **שמואלי**
רבקה פינקלשטיין־סולומיאנסקי
חוה אמוראי־סולומיאנסקי
נפטרו בארץ

חיה סולומיאנסקי

מצבת זכרון

לנשמת אבינו **משה אריה** הכהן **מיטקס** שוחט ובעל תפילה, איש תורה ומעשים טובים, אשר נפטר ללא עת בי"ז אדר א' תרפ"ז

ברינה מיטקס

משה אריה מיטקס

ולנשמות הטהורות והקדושות של
אמנו, **ברינה מיטקס** (לבית אבקביץ), אצילת הנפש אשר גם באלמנותה היתה מסורה ללא גבול לחינוכנו היהודי־לאומי ולהשכלתנו.
אחותנו **דבורה רימן** (לבית מיטקס), בעלה השוחט **צדוק רימן** וילדיהם:
לאה, מנדל, מרדכי־בצלאל, משה־אריה ובנימין.
כולם נספו במחנות ההשמדה. הי"ד

צפורה הבר (לבית מיטקס), ניו־יורק
חנה נוימן (לבית מיטקס), ירושלים

לזכרון נצח

א"מ הרבני **רבי ישראל** ברבי אפרים ז"ל **זאוואזניצקי** מסובאלק, א"מ **חיה שרה** ע"ה מסובאלק בת הרה"ג הצ' ר' יהואש אבא ז"ל ווארשאווסקי ובנם הרב ר' **יהואש אבא** ז"ל **סביט־זאוואזניצקי** תנצב"ה

הונצחו על ידי:
בניהם ואחיהם: **שמעון סביט־זאוואזניצקי, אליהו משה אמתי זאוואזניצקי**
בניהם ונכדיהם: **אפרים סביט, צפורה סביט־שטראוס**

לזכרון נשמות קדושים וטהורים, קרובינו שנהרגו ע"י הזדים במקומות שונים:
ר' משה ב"ר אפרים ורעיתו **חיה** ובנם **יצחק זבוזניצקי**
ר' דוב בעריל ב"ר אפרים ורעיתו **גיט'ל** ובנם **יהודה זבוזניצקי**
ר' צבי בהרב ר' אברהם משה אבאוויץ ורעיתו **רחל לאה** בת ר' אפרים ובניהם **ר' אברהם משה** והרב **ר' חיים.**
ד' ינקום דמם.

שמעון סביט (זאוואזניצקי)

אשר אנשל ז'וכוביצקי

ליבי ז'וכוביצקי

לזכרם של

סבתנו וסבנו **ליבי ואשר־אנשל ז'וכוביצקי** ז"ל
בנותיהם **פולה ומניה** ובני משפחותיהן, שנספו בשואה. הי"ד.
וכן לזכרם של
הורינו **רבקה** (לבית ז'וכוביצקי) **ואלחנן סגל** ז"ל

צבי, בנימין ויעקב סגל

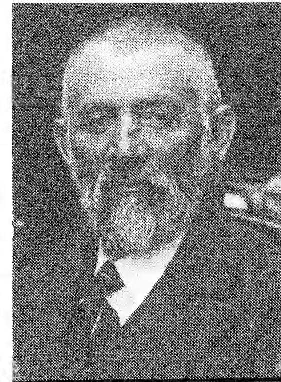

אריה־לייב בריינה
משה שרה מלכה
שמחה

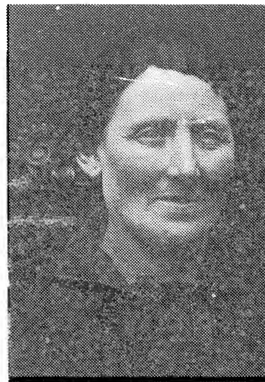
לזכרם הברוך של

אבינו **לייבל סידרנסקי,** אמנו **בריינה**
אחותנו **שרה,** אחינו **משה,** אחותנו **מלכה**
אשר נספו בשואה

יפה (לבית סידרנסקי) קלכמן
גדליהו סידרנסקי, כפר מגשימים

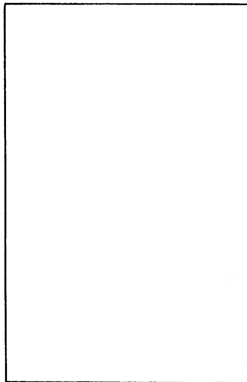
יזכור לבני משפחת סולוביציק

סבי מיירים סולוביציק סבתי אסתר

סבי יהושע יוסף ליברמן סבתי בשה

אבי – אליעזר (לייזר)
נספה בידי הנאצים –
בסלונים בשנת 1943

אמי – שיינה דבורה
נפטרה ב־1935

אחי – אברהם
נהרג מכדורי מרצחים בתחנת
הקמח שלנו ב־1933

אחותי – שולמית

ואחי ישׂשכר ומשפחתו

נספו בידי הנאצים בגלות סלונים 1943

לעולם לא נשכחם, יהא זכרם ברוך!

זליג סולוביציק ומשפחתו

לזכר יקירינו

אשר נספו בשואה ומקום קבורתם לא נודע:
אבי **יעקב** בן יצחק **פלטין** ז״ל,
אמי **דבורה** (בת גרשון סגל) ז״ל,
אחותי **בלומה** ז״ל,
אחי **פסח** ז״ל,
אחותי **שרה־מרים** ז״ל,
אחי **דב** ז״ל,
אחי **יצחק** ז״ל,

וכן בני משפחות **פלטין וסגל**
הענפות הי״ד

דוד פלטין

לזכרון נצח של יקירי –

סבי **משה־דב** וסבתי **בתיה פלסקובסקי**,
הורי **אליהו ושולמית פלסקובסקי**, שנצלו מהשואה וזכו לחיים ארוכים בארץ;
אחותי **שרה** ז״ל שנפטרה ב־1984
וכל דודַי, דודותי ובנ״ב שנרצחו בידי הנאצים.

דבורה סורבסקי

לזכרונם של יקירינו

אבינו **שרגא פינקל**
אמנו **שרה** (לבית גיפמן)
אחותנו **אטל** (לבית פינקל) **וולמיר**
אחותנו **שיינדל פינקל**
שנספו בשואה בגיטו סלונים
הי״ד

האחים נתן וזאב פינקל

דברי זכרון לאבינו ולאמנו

משה יוסף זאמעצקי – גניעשה לבית גאלינסקי

אבינו נולד בכפר על יד קלבריה. התיתם מאביו וגדל אצל סבו בקלבריה.
אמנו היא ילידת סובאלק. אבינו הגיע לסובאלק בשנות התשעים של המאה שחלפה. הוא גם מילא את חובתו לשירות החובה בצבא הרוסי.
בסובאלק בנו הורינו את ביתם ובו גידלו את חמשת בניהם. ידעו אסונות ואבל וגם שמחות. היו צנועים בהליכותיהם, מסבירי פנים ועוזרים לזקוקים לעזרה. אבא היה חבר מסור ונאמן לחברה מדרש. היה מעיין בעין יעקב ובחובת הלבבות ולא החסיר יום ללא עיון בספר. הוא ידע גם לעבור לפני התיבה כבעל תפילה, בשבתות ובחגים.
אהד את תנועת המזרחי; היה בין הראשונים, ששקלו את השקל לקונגרס הציוני הראשון;
רכש מנייה של אוצר התישבות היהודים.
לאחר שהעלו לארץ את שני הבנים הראשונים, חיסלו את רכושם ועלו לארץ בשנת תרצ״ה (1935).
בארץ ישבו כל חייהם בפתח תקוה. זכו לראות במו עיניהם את עצמאות ישראל.
בין בניהם, כלותיהם ונכדיהם הגיעו לשיבה טובה.
נפטרו בהפרש של שנתיים ונטמנו בשדה העלמין של פתח תקוה, במחיצתם של ראשונים.
זכרונם מלווה אותנו בהוקרה ובחיבה.

חיים זאמעצקי, פתח תקוה
יהודה זאמעצקי־עידן, ק׳ ביאליק
בנימין זאמעצקי־עידן ז״ל, חיפה
עזרא זאמעצקי–עידן, פתח תקוה
אריה זאמעצקי־עידן, תל אביב

לזכרם הברוך של

סבי **יהודה־לייב מישקינסקי**
וסבתי **בשל־גיטל מישקינסקי** תנצב"ה

וכן לזכרם של בני משפחתי היקרים, שנספו בשואה –
הורַי **מאיר וצירל** (לבית מישקינסקי) **סכימנסקי**
אחי **שמואל,** אשתו **מלכה** וילדיהם **לאה ולוי**
אחי **משה־מרדכי,** אשר שאף לעלות ארצה, אולם מאמצי הבלתי נלאים
להעלותו עלו בתוהו והוא נספה יחד עם רעייתו
אחי **אריה**
-אחותי **זלדה,** בעלה ובתם
דודי **יחזקאל־דוד סרוגובסקי,** אשתו **רחל־לאה,** בנם **אלקנה,**
רעייתו **יוטל** (מבית יוגל) וילדם.
דודי **ראובן מישקינסקי,** אשתו **פייגל,**
ילדיהם: **חנה** ובעלה **הירש לובלינסקי, שיינדלה והירש.**
דודי **אלתר מישקינסקי,** אשתו **אטל** ובתם **לאה.**
דודתי **גוטל,** בעלה **מיכאל צירולניק,**
בנם **חיים,** אשתו **מינדה** וילדיהם,
בתם **חיה,** בעלה **יהודה** וילדם, דודתי **גולדה,** בעלה **אברהם וורובלסקי** ובנם

הי"ד

דב סימנסקי

לזכרם של יקירי נפשי

שעלו יחד עם רבבות ישראל בעשן המשרפות השמימה
משפחת **סטולניצקי**
אמי האהובה **אסתר רשיל** בת מיכל וירחמיאל **ברסין** ילידת ז׳לונקה ע״י קלווריה, ליטא
אבי היקר **יוסף** בן בלומה וירוחם יליד רדין ע״י וילנא
ואחַי **אברהם־איסר ונחום**
יהי זכרם ברוך

אהרן־בצלאל סטולניצקי־עמיצור

לזכר יקירי

אבי **נחום פַּליס**, נפטר בסובאלק ב־1930
אמי **סנדה** (לבית אוֶרן), נפטרה בסואלק ב־1936
אחותי **עניה** (לבית פליס) **זילברמן**
אחותי **חיה** (לבית פליס) **ברגר**
ושלשת אחי אריה, שמואל ויצחק
שהושמדו בשואה בליטא ב־1942 ומקום קבורתם לא נודע.

הי"ד

אהרן פַּליס

לזכרם הנצחי של

יוסף פינקלשטיין

אלי אייזיק   חיה פינקלשטיין

אבי **יוסף פינקלשטיין**, נפטר בקניגסברג
אמי **חיה** (מבית מונסביץ')
אחי **אלי־אייזיק**
סבתי **חנה מונסביץ'**
דודי **משה פרידנברג**, רעייתו **סוניה** וילדיהם
דודי **יהודה מונסביץ'** ומשפחתו
דודתי **חסיה** (לבית מונסביץ'), בעלה **מרדכי קופר** ומשפחתם
דודי **חיים פינק** ורעייתו **עשעל** לבית מונסביץ'
בני־דודי **דוד ורבקה פינק** שנספו בשואה,
בני־דודי **שמעון ואברהם פינק**, שנפטרו בקנדה,
בן־דודי **סלק קופר** ורעייתו **חסיה**, שנפטרו בארגנטינה.
הי"ד של קרבנות השואה.

חיים פינקלשטיין,
הרצליה

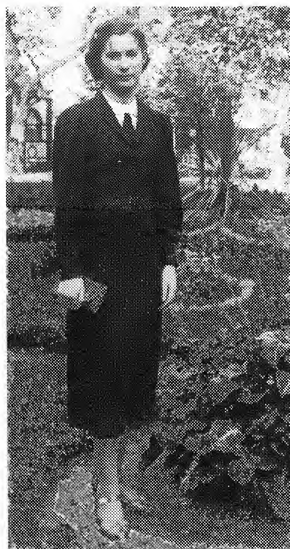
לזכרון עולם של

דוד וטייבל פופובסקי

הורינו היקרים –
דוד וטייבעל (מבית ליס מראצק) **פופובסקי**

ליאון פופובסקי

אברהם יצחק ואודיה פופובסקי

שפרה פופובסקי

אחינו הבכור **אברהם יצחק,**
רעייתו **אודיה (הדסה) פופובסקי ובנם שלמה'לה**
אחותנו **בשה,** בעלה **דוד גולדנזון** ובנם **חיים**
אחותנו **שפרה'לה**
הי"ד

אחינו **ליאון,** אשר עבר את שבעת מדורי הגיהנום,
ניצל ונפטר בארה"ב ב־1980
תנצב"ה

משה פורת (פופובסקי)
יעקב פורת (פופובסקי)
סוניה אוסטשינסקי (מבית פופובסקי)

לזכר

אמנו **שיינה פונימונסקי**
ואחינו **חיים**
שנספו בשואה ומקום קבורתם לא נודע.
הי"ד

ולזכר

אבינו **יעקב דב פונימונסקי**
ואחינו **אריה**
שנפטרו בסובאלק לפני השואה
תנצב"ה

אלחנן פן (חנקה פונימונסקי)

שמואל פן (מולקה פונימונסקי)

בתיה פוריטר שיינדל פוריטר

לזכרה של אמי היקרה

שיינדל (בת אריה פליישר) **פוריטר**
ושל אחותי האהובה
בתיה (בת אברהם) **פוריטר**
שנרצחו בידי הנאצים בביאלה פודלסק

מאיר פוריטר

רבקה וולפר

אריה לייב פיליטובסקי

איטה קונה פיליטובסקי

בלומה אייזברוך

לזכרם הברוך של

הורי: אבי, **אריה־לייב פיליטובסקי,**
אמי, **איטה־קונה** (מבית זוברינסקי) **פיליטובסקי** מראצק,
אחותי, **רבקה** (מבית פיליטובסקי) **וולפר**
שנספו בשואה. הי"ד
וכן לזכרה של
אחותי **בלומה** (לבית פיליטובסקי) **אייזברוך**, שנפטרה ב־1983

אבא צפורי
(פיליטובסקי)

לזכרם הברוך של

אבי **יוסף פליישר,** אשר ביתו כחייו היו רוויים ציונות,
דאגה ופעולה לשפה העברית ולכל הקשור בגאולה.
חבר ההנהגה של המפלגה הרביזיוניסטית ובא־כוחה בועד הקהלה בעיר;
אחיותי **צפורה ולובה** ואחי **חיים.**
כלם נספו בשואה. הי"ד.

דֹב פליישר

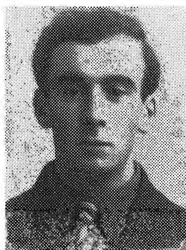
לזכר

משפחת **שלמה ולאה** (לבית רוזנטל) **פרידלנדר**
שנהרגו בידי הנאצים בעיר סלונים
ובניהם: **משה**, אשתו **חיה** ובנם **אברהם**, שנלקחו
למחנות המוות מגיטו ביאליסטוק;
דבורה, בעלה **יצחק וסר** ובנם **אליהו**, שנספו בטרבלינקה;
אריה־צבי, שנתלה ע"י הנאצים אחרי שנתפש
כמנהיג פרטיזנים בסביבות סלונים.
הי"ד

משפחת פרידלנדר: שלמה – ש' 2, חמישי מימין
לאה – ש' 2 שישית מימין

אסתר פרידלנדר

דבורה וסר

אריה־צבי פרידלנדר

לזכר

גדליהו פרידלנדר

אבינו היקר **גדליהו פרידלנדר** ז"ל (1910–1981)
סיים את הגימנסיה העברית בסובאלק ולמד באוניברסיטת ווילנה. נאלץ לעזוב את פולין בגלל פעילותו הקומוניסטית. ב־1939 עלה לארץ כסטודנט להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים. ב־1940 נשא לאשה את מלכה לבית אבנשטיין. בארץ עסק במסחר.
דמותו האצילית, יפי נפשו, השכלתו הרחבה וגישתו ההומנית לכל אדם הטביעו חותם על חינוך ילדיו והשפיעו רבות על כל סביבתו. היה אהוב על ידידיו וחבריו, גם אם הבדילו ביניהם השקפות אידיאולוגיות.

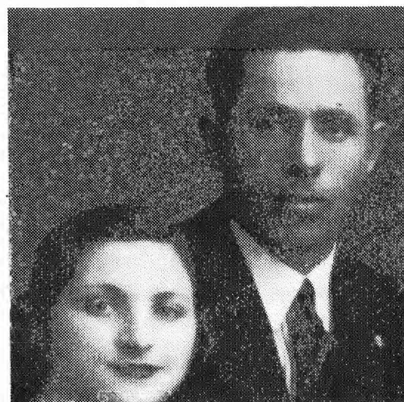
לזכר

גיסתי ודודתנו היקרה **אסתר פרידלנדר** ז"ל. עלתה לארץ ב־1935 אחר שסיימה את הגימנסיה העברית בוילנה ולמדה בפקולטה למתמטיקה באוניברסיטת ורשה.
היתה ממייסדי בנק מסד ועבדה בו כל חייה בארץ בתפקיד מרכזי. היתה בין הפעילים ביותר בארגון יוצאי סובאלק.
נזכור אותה באהבה כאשת משפחה חמה ומסורה. נפטרה ב־1976.

מלכה (אשת גדליהו) פרידנלנדר
בנות גדליהו ומלכה: גילה פרידמן וב"ב
דיצה קלט וב"ב
לאה וייס וב"ב

דבורה פריימרק   דב פריימרק

בלומה פריימרק

זלטה עם יצחק

לזכר יקירי,

אבי **דב פריימרק,**
ואמי **דבורה** (מבית אלפוביץ׳) מוישיי, שהושמדו בטרבלינקה,
אחי **אברהם־אליעזר,** אשתו **ציפי** (מבית זולונדז׳) מפיונטניצה וילדיהם: **זיסקינד, מרדכי, יהודה,** שנספו באושביץ,
אחותי **זלטה** ובעלה **יצחק לוינסקי,**
אחותי **בלומה,** אחותי **לאה,** אחי **יהושע,** אחותי **שרה־פשה,**
משפחת אחי אמי **סנדר אלפוביץ׳,** אשתו **אסתר** וילדיהם: **רחל, ראובן, מרדכי, רבקה ובריינה,**
דודתי **רישקה** ובעלה **יודל צ׳פניק** ו־11 ילדיהם.
כלם נספו בשואה. הי״ד.

יעקב פריימרק

לזכר הורי

חיה (לבית זילברמן) **ופנחס קופצ'יובסקי**
אחי **צבי** (הירש)
ואחותי **רחל**

לזכר

דודתי **רחל מרים** (לבית זילברשטיין)
ובעלה **אברהם איזק**
בתם **אידה**
ובנם **אליעזר**

לזכר

דודי **מאיר זילברמן**, רעיתו **ז'ניה**
ושלש בנותיהם: **עטרה, רבקה ושושנה.**

חנה (מבית קופצ'יובסקי) פת

אברהם ודובה לב

מאיר צפריר

שמואל (ליטו) יושינסקי

לזכרם הברוך של

בעלי **מאיר** בן אליהו **צפריר** (צלנצ'וק), נפטר בישראל ב־1979;
הורי: אבי **אברהם** בן יצחק לב, נפטר בישראל ב־1968 בגיל 94;
אמי **דובה** (לבית סטולובסקי), נפטרה בישראל ב־1962 בגיל 86;
אחי **חיים לב**, נפטר בבואנוס איירס ב־1960;
אחי **יוסף לב**, אשתו **סוניה** ובנותיו **קסניה ואביגיל**, נספו בשואה; הי"ד;
אחותי **רבקה יושינסקי**, נפטרה בישראל ב־1965; בנה **שמואל** (ליטו), שנפל בשרתו בצה"ל, בגיל 20;
אחותי **רחל ברוידה**, נפטרה במונטווידיאו;
אחותי **לאה בונדישבסקי**, בעלה **טוביה** ובנותיהם **שולה ותהילה**, נספו בשואה; הי"ד.
תנצב"ה

מרים צפריר לבית לב
בנותיה: סימה שם־טוב וילדיה: אורנה לזימי, דפנה, אריאל וקרן;
תמר קלימר וילדיה: רוני, מיכל, אהוד ומאיר;

נינתה, תום לזימי
יצחק בן אברהם לב
ילדיו: גלוריה ויליאם ולילאן
נכדיו: אברהם־יהודה, חנה־גולדה ודניאל

ברטה לוין

מקס לוין

לזכרם הקדוש

של הורינו הנאהבים, הנעימים והאהובים
מנשה (מקס) לוין
וברטה (מבית בכרך) ע"ה,

מקס וברטה לוין

אשר הועידו את חייהם לאידיאלים
של עמלי העם היהודי ולחסרי
הישע שבהם.
ביתם, ידם ולבותיהם היו פתוחים
לכל דכפין.

גניה פנקס
דניאל לוין
לילי קוטנר
יצחק לוין

לזכר הורינו האהובים,
סבא וסבתא היקרים.

צבי (הירש) קיים
בן יצחק ופרידה קיים
נולד ב־1887 בפולוצק (רוסיה)

אידה קיים
בת יהודה לייב וחיה דמבוביץ
נולדה ב־1890 בסובאלק

יהי זכרם ברוך!

בנם חיים ורעיתו רבקה קיים
נכדיהם: ד"ר צבי קיים ורעייתו עפרה
רחל קיים

לזכר

סבנו וסבתנו **שמואל ופרומה־דובה קורבלניק**
ובניהם:

מרדכי קורבלניק ואשתו **שרה**
ובניהם: **ברל, לייב ושלומק;**

חשל ושמעון ברמן
ובניהם: **אטקה** עם ב״ב, **רבקה** עם בנה **דוד, רחל** עם ב״ב,
שיינקה, מלכה עם ב״ב, **שמואל וזלמן;**

וולוול קורבלניק;

בשל גינזבורג
ובנה **יהושע;**

יצחק קורבלניק ואשתו **בתיה;**

חיה וברל ברמן
ובניהם: **שמואל־זלמן, יהודית ומאיר־זונדל;**

מרים ויצחק שרשבסקי
ובניהם: **שמואל ומינה;**

זלמן קורבלניק.

שמואל כרמל (קורבלניק)
טייבל ורניק (מבית שרשבסקי)
זהבה קליין (מבית גינזבורג)

לזכור הורי

יצחק ורבקה קלצ'קובסקי

יצחק קלצ'קובסקי, שנפטר בורשה ב־1916
ורבקה (לבית רדין), שנרצחה בוולין ב־1941

ולזכור דודי

שלמה הולנדרסקי, שנפטר בגיטו ביאליסטוק,
רעייתו **עמליה** (מבית רדין), שנפטרה בסובאלק לפני מלחמת העולם השנייה
ובניהם: ד"ר **נתן הולנדרסקי, פימה ורעיה**, שנספו בשואה כולם.

שלמה ועמליה, ד"ר נתן, פימה ורעיה הולנדרסקי

הנריק קלצ'קובסקי

לזכרם של

אבינו וסבנו היקר **ישראל** בן יצחק איזייק **קלט** שנפטר בארה"ב
הורי וסבינו היקרים **אלתר וחיה קלמנוביץ** שנפטרו בארה"ב
יצחק־איזיק, נחמה־רייזל, דבורה והינדה־חיה קלצקי, מרדכי־לב רביי
שנפטר בפולין **ויעקב רביי** שנפטר בארגנטינה
תנצב"ה
ולזכרם של קרובינו שנרצחו בשואה
פב, פייגה ומרדכי אלטשולר
פריידל, משה, טובה, אברהם, אליעזר ואסתר רביי
הי"ד

משפחת קלט

זכרון נצח

לאמי **רבקה בלאכמן,**
נפטרה ב־1924,
לאבי **ראובן בלאכמן**
ולאחי **שלום**
שנרצחו בידי הנאצים ב־1941 בעיירה לאחוביץ, ברוסיה הלבנה.

זלאטה קריגר (מבית בלאכמן),
בעלה משה קריגר ומשפחתם.

לזכרון עולם של יקירינו

בני משפחת **גלבורט**
אמנו **ינטה** (לבית גלבורט), בת **צבי בירגר** ז"ל,
שנולדה בסובאלק ונפטרה בתל־אביב ב־1978;
אבינו **מאיר־יוסף** בר' יצחק **גלבורט** ז"ל שנולד בגרודנו,
חי 20 שנה בסובאלק ונפטר בתל־אביב ב־1971;
שניהם ניצולי השואה
סבנו **צבי בירגר** ז"ל, שנפטר בסובאלק;
דודנו **שמואל בירגר** ז"ל, שנפטר במונטווידיאו.

בני משפחת **קספרסקי**
אמנו משה־לובה קספרסקי ז"ל
שנפטרה בסובאלק ב־1939
אבינו **אברהם־אריה קספרסקי** ז"ל
שנפטר בחיפה ב־1971 ניצול השואה

תנצב"ה

סבתנו **רחל בירגר** ז"ל;
דודתנו **לאה** (לבית בירגר), בעלה **הרב פנחס שפירא**
וילדיהם **חיה וצבי** ז"ל;
דודנו **משה בירגר**, רעייתו **גולדה גלינסקי**
וילדיהם **גיטה וצבי** ז"ל;
דודינו **אלחנן ודבורה בירגר** ז"ל

דודתנו **בדאנה־רחל קרסנופולסקי** ז"ל;
דודנו **מאיר קרסנופולסק** ז"ל
וילדיהם: **ראובן, חיה, שינה ושולמית** ז"ל

כל אלה קרבנות השואה, שמקום קבורתם לא נודע
הי"ד

אבא וחנה קספרסקי, תל־אביב
יצחק ושרה קספרסקי, חיפה

לזכר הורי:

אבי, **אלתר וורטלסקי**, נולד בויז'אן, פולין, נרצח ע"י הנאצים ב־1941,
אמי, **לאה** (לבית מרכוס), נולדה בלפקי, ליטא, נפטרה בשיבה טובה בישראל

וכן לזכר
אחי **בצלאל וורטלסקי** עם ב"ב
אחי **אהרן וורטלסקי** עם ב"ב
אחותי **רוחמה** (לבית וורטלסקי) **לוינסון**
אחותי **פרומה** (לבית וורטלסקי) **סקאלסקי**
אשר נספו בשואה
הי"ד

דבורה, אשת משה קופ
תל־אביב

לזכר
הורינו היקרים

פאולינה ובנימין עפרון
ודודתנו הלנה ברון
שנספו בשואה

הבנות והנכדים

לזכרון יקירינו

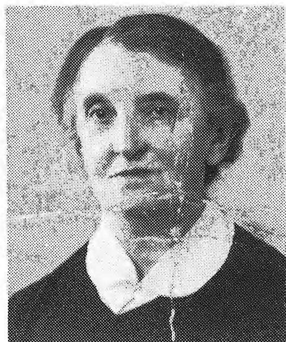
סבנו **ר' שלמה־זלמן ברגר** ז"ל
הורינו **אברהם־יצחק וחיה־אייגה ברגמן** ז"ל
אחינו **פנחס** ואשתו **לאה** ברגר
אחיותינו דבורה ברגר ז"ל **וצפורה כצמן** ז"ל
גיסנו **הרב מאיר ברגר**

חנה ומוריס רוזן

לזכרם של

סבי, **ר' יהושע מרגלית** ז"ל, מראצק;
אבי **ישראל־ראובן מרגלית** ז"ל, מראצק;
אמי **יהודית** (לבית מרימפולסקי) ז"ל, מראצק;
דודתי **בתיה** (לבית מרימפולסקי) ז"ל
ובנה **מוניעק**, מסובאלק

לובה קרמין

שרלוטה גולדפרב

לזכר סבי **אורי** וסבתי **חוה סורלסקי** ז"ל
ילדיהם: **וירה** (לבית סורלסקי) ז"ל
שרלוטה גולדפרב (לבית סורלסקי) ז"ל
מינה סגלמן (לבית סורלסקי) ז"ל
איזק סורלסקי ז"ל
טוביה סורלסקי ז"ל

הלה רוטנברג (לבית גולדפרב)
(בתה של שרלוטה גולדפרב)

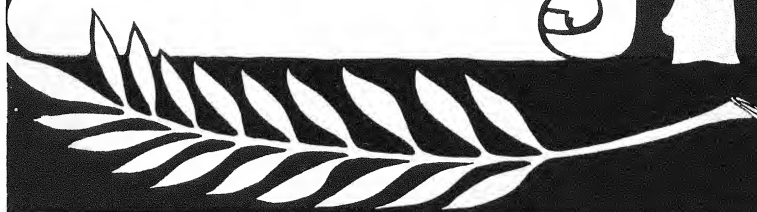
לזכר

אבינו קראיר שמואל בן מאיר זאב
אמנו קראיר רבקה בת עזריאל
אחינו קראיר יצחק
אחותנו קראיר שרה

ולזכר בני משפחות
קראיר
קושס
אקשטיין
קאווין
לב

שנרצחו בשואה
ה' ינקום דמם

חיים קראי (קראיר)
צפורה מגדל (קראיר)
ומשפחותיהם

מאיר קוברינסקי

מלה קרני (קוברינסקי)

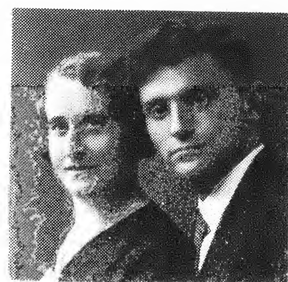

קיילה קוברינסקי

לזכרם הברוך של

אבי **מאיר** בן שמעון **קוברינסקי**
אמי **קיילה,** בת הירש **שידלובסקי**
אשתי **מלה קרני** (קוברינסקי), בת שלום ברשטל, נפטרה ב־1983

דודתי **רייזל** (מבית שידלובסקי) **מהרש"ק**
בעלה **זוסל מהרש"ק**

רייזל מהרש"ק

מנדל ורחל מהרש"ק

בן דודי, שהיה כאח לי, **מנדל** בן זוסל **מהרש"ק**
ואשתו **רחל מהרש"ק**

שמעון קרני
(קוברינסקי)

לזכרם של יקירי

אמי, **שיינה קשיביצקי** לבית מרצקי
אבי, **אליעזר קשיביצקי**
אחי, **יחזקאל** (חצקל)
אשתו **אסתר**, לבית ספוצ׳קינסקי
ובתם **רחל׳ה**,
שנספו בשואה. הי״ד

שיינה קשיביצקי

יחזקאל קשיביצקי

אליעזר קשיביצקי

וכן לזכר

רעייתי ***יהודית קשיביצקי*** לבית פרידמן שנפטרה בשפיה ב־1979. תנצב״ה

יהודית קשיביצקי

שמואל קשיביצקי
ילדיו: פרידה, אליעזר, צבי וב״ב

לזכר

בעלי ואבינו, היקר באדם
אברהם רביב (רייבמן) ז"ל

ולזכר

הוריו – ר' חיים ומרת שיינה רייבמן

אברהם נולד ב־1911 בבית מסורתי, תרבותי וציוני. עלה ארצה ב־1933 אחר לימודיו בגימנסיה העברית בסובאלק ובאוניברסיטת וילנה. בארץ השתלב בחברה קבלנית לבנין והיה פעיל בארגון הקבלנים והבונים וייצג את מרכזו בועדה הציבורית של המוסד לביטוח לאומי. נלקח מאתנו ללא עת בשנה ה־57 לחייו.

אשתו מינה (לבית שלומוביץ־אברמסון) רביב
בנו עודד ורחל רביב
בתו דינה וגיורא פלונסקר
והנכדים טלי ורמי רביב ורעות פלונסקר

חנה רוזנטל

לזכר

סבנו **מרדכי חיים לרנר**, נולד 1886, מתמיד בתורה, סוחר קונפקציה
וסבתנו **צפורה לרנר** (לבית ריבק), נולדה 1892
בתם – דודתנו **שרה'לה**
ובנם – דודנו **יעקב**
כולם קרבנות השואה. מקום מותם לא נודע.

יהודית גולדפרב

לזכר

אמי **חנה רוזנטל** (לבית לרנר) 1905–1966
עלתה לארץ ב־1934

עפרה צימברליסטה

לזכר

יהודית גולדפרב (לבית לרנר) 1908–1977
עלתה לארץ ב־1933
רבת יוזמה ופעלים, הקימה בארץ עסק לנכסי דלא ניידי
והעמידה דור של תלמידים במקצועה

אביבה רבינוביץ

אברהם וצפורה רקובסקי

מרדכי רקובסקי

לזכר הורי היקרים

אברהם וצפורה רקובסקי
ואחי **מרדכי רקובסקי**
שנספו בשואה

יעקב רֵכבי (רקובסקי)

פרומה רזניק

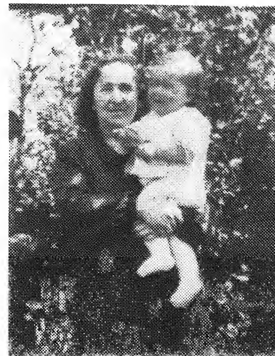

גרשון רזניק

לזכר הורי היקרים,

שהוגלו עם בוא השואה לסיביר ועלו ארצה ב־1949
אמי **פרומה רזניק**, בת **חיה־פייגע ויעקב־צבי רייך** ז"ל
נולדה ב־1912, נפטרה בישראל ב־1982
אבי גרשון, בן **צפורה ומרדכי רזניק** ז"ל
נולד ב־1907, נפטר בישראל ב־1972
תנצב"ה

מרדכי רזניק

מלכה פסטמן עם בנה אברהם בגיטו ורשה

שמואל פסטמן

לזכר

הורי: **שמחה ומלכה** (אלטה) **פסטמן** (מבית פלניצקי)
אחַי: **זושה, שמואל ואברהם**
דודתי **זלטה** (לבית פלניצקי), בעלה **משה פורטוגלי** ובנותיהם **יוכבד וצביה**

ברוריה בורנפלד־פסטמן

★ ★ ★

אברהם צבי פלניצקי

יעקב פלני

שרה אסתר פלניצקי

לזכר

הורי **אברהם צבי** ואסתר (מבית גולדברג) פלניצקי
ואחי **יעקב טוביה פלני** (פלניצקי)

דבורה רוזנטל (לבית פלניצקי)

לזכרון נצח של יקירינו

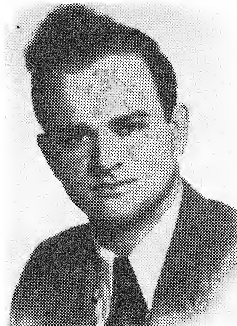
ממשפחת **סלנסקי:**
אמי, **רחל סלנסקי,** מבית לויטוס, פיליפוב
אבי, **אברהם סלנסקי** מגרייבו
אחיותי: **סימה ואידה**
אחי: **חיים ואלתר**

ממשפחת **שטיינברג**
אמי, **אסתר שטיינברג,** מבית ביאלוגורסקי
אבי ,**דב שטיינברג**
אחי ואחיותי

כולם נספו בשואה. הי״ד

צפורה שטיינברג מבית סלנסקי
דוד שטיינברג

בעלי משה רוזנטל

בני ד״ר אברהם רוזנטל

לזכר

בעלי **משה** הלוי ז״ל, בן חיה ואהרון **רוזנטל.** נפטר ב־1931 בסובאלק
ובני **ד״ר אברהם רוזנטל** נפטר בגיל 32.

דבורה רוזנטל (לבית פלניצקי)

גנאדיה גולדברג

לזכר יקירַי

סבי **הירש** וסבתי **חיינה פרידמן,**
אמי **גנאדיה** (לבית פרידמן) **גולדברג**
אבי **דוד גולדברג**
בעלי **דוד שיסל,** נפטר ב־1986
אחי **מישה גולדברג,** נפטר ב־1980
תנצב״ה

מאשה שיסל
(לבית גולדברג)

אריה רון

לזכר
יקירנו ואהובנו
אריה רון־רובינשטיין

ולזכר בני משפחתו, שנספו בשואה

הוריו **אולגה וצבי־זאב רובינשטין**
אחיו **אברשה** ואחיותיו **ניושה ופרומה**, סובאלק

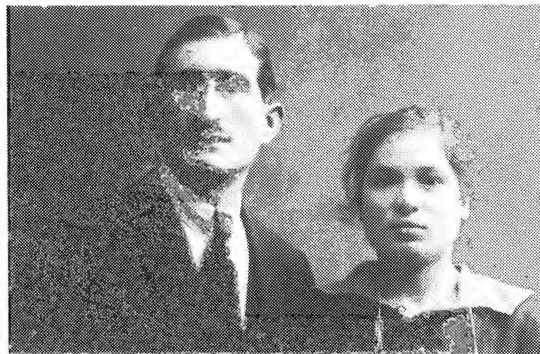
וכן לזכר יקירינו, משפחת **מרגולינסקי** שנספו בשואה
סבותי **הרצל ופולה־פסיה** (לבית רוזנגולד), פיליפוב
הורי **משה ופולה** (לבית לוינסקי), סובאלק
אחי **יעקב מרגולינסקי**, סובאלק

יעל רון (לבית מרגולינסקי)
ילדיה נעה נוה ומשפחתה
אביאל רון ומשפחתו

זכרון נצח

להורי, אחי ואחותי היקרים –

אבי, **שמואל ברוך רייך,** בר׳ **יעקב־צבי וחיה־פייגל** ז״ל,
נפטר ביערות הטייגה בצפון רוסיה ב־1942 והוא בן 47;
אמי, **מרים** בר׳ **מנחם מוניס ופסיה** לבית מורזינבסקי ז״ל,
ילידת ראצק, נספתה בשואה בתאריך ובמקום לא נודעים;
בת 44 היתה בפרוץ המלחמה.

מרים ושמואל־ברוך רייך

אחי, **מנחם־מוניס,** נפטר בסברדלובסק, הרי אורל ב־1942 והוא בן 21;
אחותי **פסיה,** נספתה בשואה בתאריך ובמקום לא נודעים; בפרוץ המלחמה הייתה בת 14.

מנחם מוניס רייך

פסיה רייך

דב רייך
אפרידר־אשקלון

מיטיה רבינוביץ | שאול פיןקלשטין | אולגה פינקלשטין
אלזה פוטשבוצקי | ליזה רבינוביץ׳ | אדית פינקלשטין

לזכרם של

סבינו ליאון וליזה רבינוביץ׳
הורינו **אולגה** (לבית רבינוביץ׳) **ושאול פינקלשטין** מליבאו, לטביה
דודנו **מיטיה רבינוביץ**
דודתנו **אלזה פוטשבוצקי** וילדיהם

אדית בר־נתן (לבית פינקלשטין)
זלמן שובל (פינקלשטין)

הורינו היקרים והאהובים

רוזה איבשקובסקי
בת
אננא לבית **שפירא**
ושרגא־פייבל גלזהנדלר
נולדה בסובאלק
בשנת 1988
נפטרה ברמת־גן
ביום 15.8.1978
י״ב באב תשל״ח

זכריהו איבשקובסקי
בן
בילהה לבית **לודבינובסקי**
ואליהו איבשקובסקי
נולד ברצ׳קי ליד סובאלק
ביום 14.4.1884
נפטר ברמת־גן
ביום 9.4.1965
ד׳ בניסן תשכ״ה

יהא זכרם ברוך!

חנה שובל ובית איבשקובסקי
רמת־גן

אליהו וזהבה אבישי־איבשקובסקי
רמת־גן

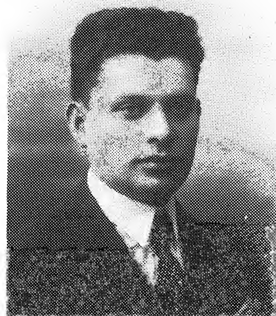
לזכרם של בני משפחתי היקרים, שנספו בשואה

אבי, **אברהם חלבובסקי;**
אמי, לאה (מבית גדנסקי) מראצק;
אחי **אליעזר,** אשתו **רחל,** בנם **מוטי** ובתם **בריינדל;**
אחותי **אלה,** בעלה **גרונם מריאנסקי,** בתם **פני** ובנם **הרשל;**
אחותי **טניה,** בעלה **הירש סודרסקי** ובתם **בלומה;**
אחותי **מרים,** בעלה **ישראל־אהרן** ובנם **ברלה;**
אחותי **חיה,** בעלה **אפרים לנדאו** וילדיהם **יונה ובתיה** (נולדו במלחמה);
אחותי **פסיה** (פשקה)

הי"ד

אידה שנור
(מבית חלבובסקי)

לזכרם הברוך של

זאב סובלסקי

הורי **צבי** (נפטר 1929) **ושיינה** (נספתה בשואה),
ממתישבי סובאלק הראשונים
אחי **זאב סובלסקי,** אשתו **זיוה** וילדיהם
אחי **משה אהרן סובלסקי**
אחי **שמואל סובלסקי,** אשתו **רבקה** (לבית רייבמן)
וילדיהם **יהודה וצפורה**
אחותי **פולה** ומשפחתה.

כולם, חוץ מאבי, נספו בשואה
הי"ד

וכן לזכר בעלי ואבינו
אליהו שפרלינג, שנפטר בתל־אביב
תנצב"ה

שמואל סובלסקי ובנו יהודה

מינה שפרלינג (מבית סובלסקי)
הבנים: פרופ' עודד שפרלינג
צבי שפרלינג

זלמן קנטורוביץ

גולדה קנטורוביץ

לזכרון עולם

של משפחתי היקרה שהיתה ואיננה עוד. כל בניה נספו בשואה ונשאר רק הכאב והזכרונות. אזכור אותם אחד אחד באהבה –

אבי, **זלמן קנטורוביץ, שוחט־חזן־מוהל, בקי ובר־אורין**
אמי, גולדה (לבית שניידר)
אחי, **שימא,** אשתו **בלה** וילדיהם
אחותי, **פולה** ובעלה ואחי **נחום**
דודתי **ביילה קושנירזיצקי** ובניה **שימא לייבל** וב״ב

מרים שינמן (לבית קנטורוביץ)

משפחת אמיל ופניה שינמן

לזכרון עולם של

אבינו, **אמיל** (ירחמיאל) **שינמן**
אמנו, **פנינה** (פייגל)
אחותנו, **אסיה,** בעלה **חיים גבירצמן** ובתם **אלינקה**
שנספו בשואה

ולזכר

אחותנו **זינה** ובעלה **דב מאירי,** שנפטרו בארץ

אברהם שינמן, תל־אביב
בנימין שינמן, מקסיקו־סיטי

לזכרונם הברוך של

ההורים והסבים

מרדכי בן אברהם שטרן,

רופא שיניים

נפטר י״ב אייר ת״ש (21 במאי 1940)

הדסה־לאה שטרן,

מיילדת

נפטרה כ״ב תשרי תש״ז בתל־אביב

הדסה־לאה שטרן

מרדכי שטרן

הדסה־לאה שטרן ז״ל, אמו של **אברהם** (הוא יאיר) **ודוד.** אשה עבריה אשר ידעה תכלית החיים וטעם המוות. בבניה נטעה אהבת העם ואהבת הארץ. מן הגולה שלחה את בנה־בכורה למולדת בעודו נער – ״תהא הארץ לו לאם!״. ונפשה ערגה לשניהם, אל הבן ואל הארץ.
מבית הכנסת – מקום ריכוז ליהודי עירה לפני השלחם לגירוש השמדה – התחמקה. עברה משמרות נאציים, הבריחה גבולות, התגלגלה על אדמת נכר בלילות חורף צפוני. היא ובעלה מרדכי. והם זקנים. הוא לקה בשיתוק. ישבה האשה על יד מיטת החולה יומם ולילה שבועות וחדשים, לא עזבתו, עד אשר יצאה נשמתו – בנכר.
אשר לא הצליח בידי צעירים ממנה – עלה בידה. פילסה לעצמה דרך – בימי מלחמה למולדת ולבנים. ובמולדת בנה בכורה נרדף, חי במחתרת, רק לעתים רחוקות יכולה לראות פניו; אך הייתה מאושרת, עד אשר נפל הבן מכדורי מרצחים. הצער אכל את לבה, אך גאה הייתה עליו ואת אהבתה מסרה ללוחם העברי, למשפחת הלוחמים. מחלה ממארת אכלה את גופה. קברה נחצב על יד קבר בנה, בשורת הלוחמים. כך יאה לה, כך יאה ללוחמים.
(דברי הספד פורסמו ב״המעש״, עיתון מחתרת של לוחמי חרות ישראל בחשון תש״ז (1946)

וכן ייזכרו:

בנם בכורם **אברהם שטרן,**
המכונה **יאיר,** הי״ד.
מחוללם ומפקדם הראשון
של לוחמי חרות ישראל,
נרצח ע״י שְליחי
השלטון הבריטי
בכ״ה שבט תש״ב
(12 בפברואר, 1942)

מבית שטרן: מנדל בן אברהם ורעיתו
פייגה בת אברהם ובעלה **נחמן קרפילוב**
מבית גרושקין: **אריה־יצחק** ורעיתו **מרים** (אלכסנדריה)
בנם **גדעון,** נפל בירושלים בתמוז תש״ח
ישראל ורעיתו ובנם **אלכסנדר,** שנפל בהגנת לנינגרד
רוזה ובעלה **אברהם,** נפטרו בלנינגרד
חיה וישעיהו, אפריקה הדרומית.

דוד שטרן,
אמירה, אברהם ואשתו אילנה
יאיר־אברהם ואשתו הדסה
והנכדים

נפתלי הינדה (אינקה) פרומה
שפרלינג

לזכרם הברוך של

ההורים:
פרומה שפרלינג ז"ל מבית ויז'נסקי,
נפטרה 1928

נפתלי בן אריה **שפרלינג** ז"ל,
נפטר 1927

בניהם:
אריה ויוסף (ארה"ב)
חיה, קמצ'י ורעיה (בריה"מ)
אחותה של פרומה שפרלינג –
הינדה וולך מבית ויז'נסקי ובתה **רחל**, שנספו בשואה

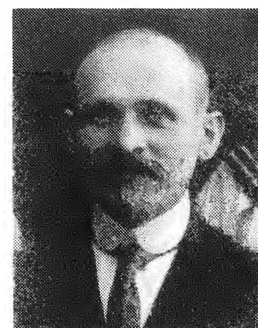

בתם של פרומה ונפתלי שפרלינג
הינדה (אינקה) **שטרן**
נפטרה בתל-אביב
כ"ז כסלו תשמ"ו (10 בדצמבר 1985)

נזכור אותה באהבה
דוד שטרן, אמירה, אברהם ואשתו אילנה
ונכדיה: איריס, אביטל, אורי, אייל

לעילוי נשמות

הורינו היקרים שנספו בגירוש לוקוב ומקום קבורתם לא נודע
ר' חנוך (היניך) בר' **זליג שוכמן** ז"ל
כ"ה תשרי תש"א (1940)
מ' **חיה־לאה** בת ר' יעקב־צבי הלוי **לויט** ז"ל
כ"ה חשון תש"א (1940)

ר' חנוך שוכמן

חיה־לאה שוכמן

אחיותינו

חנה שולמן

רייזל שוכמן

מרים יז'רסקי

חנה שולמן (שוכמן) נפטרה בארה"ב ב־1928
רייזל שוכמן נפטרה בסובאלק ב־1937
מרים יז'רסקי (לבית שוכמן) נספתה בגירוש סלונים 1940

הרעיה, האם, הסבתא והגיסה היקרה
אדית־חיה־הניה
בת ר' שמואל וחיה רחל **הגֶר**
נפטרה בט' ניסן תשמ"ז (1987)

אדית שילה

משפחת שוכמן בישראל ובארה"ב
סלמה בויק, רחל רסלר, אורי שילה
וילדיהם

לעילוי נשמותם

של הורינו היקרים
ר׳ **מאיר פלניצקי,** נפטר בסובאלק 1938,
מ׳ **דינה פלניצקי,** נספתה בשואה

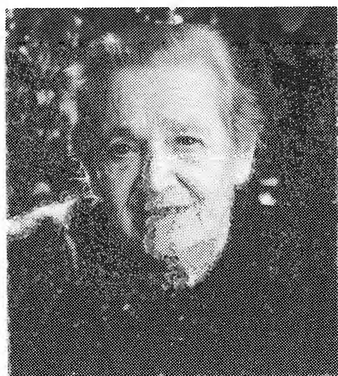
אחיותינו
רחל, נפטרה בדרום־אפריקה ב־1968
קלרה, נספתה בשואה ב־1942/44
פייגה׳לה, נספתה בשואה ב־1942/44

ואחינו
קדיש, נפטר בדרום־אפריקה ב־1972
דוד, נפטר בדרום־אפריקה ב־1965
רפאל, נספה בשואה ב־1942/44
יהי זכרם ברוך!

הבנים־האחים
סולי ופיליפ פלמר, דרום אפריקה
(פלניצקי)

לזכרם הנצחי

של ההורים והסבים
שיינה־מרים שולקיס ז״ל
דניאל שולקיס ז״ל

שיינה־מרים שולקיס

ושל בניהם:
בעלי, אבינו וסבנו **שלמה שולקיס**, נפטר ב־1980
פירה דלפרטו (מבית שולקיס)
ויעקב שולקיס, נפטר ב־1981

שלמה שולקיס

פניה שולקיס (רעיית שלמה)
ילדיהם: דן ויגאל שילון
נכדיהם: איה, יובל, איל,
ירון, תמר ומיכל

אל מלא רחמים, המצא מנוחה נכונה
להורינו, אחינו, אחיותינו, טפם, שלא הספיק לטעום מטעם החיים
ולכל בני משפחתנו היקרים שנספו בשואה –

ממשפחת סמצ'יוכובסקי:
הורינו: **חיים־דב ורחל־לאה סמצ'יוכובסקי**
אחינו **יחיאל גוטליב,** שנפטר בארה"ב
אחינו **מאיר** ואשתו **דבורה**
אחותנו שרה, בעלה **אהרון ליכטנשטיין** וילדיהם **ראוב'לה ושולמית**
אחותנו **פשה,** בעלה **שמואל פיליפובסקי** ובנם **שמחה** (סימוש)
אחותנו **חנה,** בעלה **דב קפלנסקי** ובנם **יצחק**

אינדה גליקסון ורעיה קלסו

שולמית שמחוני

אשר גליקסון ורעיה קלסון

ממשפחת **גליקסון:**
סבנו **משה־חיים גליקסון**
הורינו **אינדה ואשר גליקסון**
אחותנו **רעיה קלסון**
דודנו **אלתר גליקסון,** אחי, אבי, אשתו **פאולינה,** בתם **מינה,** בעלה **רומק** ותינוקתם
דודנו **אברהם גליקסון,** אחי אמי ואשתו **שפרה**
דודתנו בריינה־מינה גולומבייבסקי, אחות אבי, בעלה **אברהם־שלמה,** בנם
ד"ר זאב גולומביבסקי, אשתו **מרגו,** בתם־יחידתם **בלה** ואשתו השנייה **אֱמה**
ובתנו היחידה **שולמית,** שנפטרה בתשל"ו
יהי זכרונם ברוך! הי"ד של קרבנות השואה.

מרים וגדליהו שמחוני (סמצ'יוכובסקי)
סטלה נצר (גליקסון)

פייגה־רבקה מישלסקי

ר׳ טוביה מישלסקי

משפחת ר׳ טוביה מישלסקי

לזכרם הברוך של

אבי, ר׳ **טוביה מישלסקי** בר׳ **מרדכי ורייזל** ז״ל, שהיה שוחט ובודק בראצק; נפטר ב־1932;
אמי, **פייגה־רבקה** (לבית סורייסקי), נפטרה ב־1945 ונקברה בהר הזיתים;
אחותי **חיה־דבורה שצ׳ופצקי,** נספתה בשואה;
אחותי **פסיה בוקשיצקי,** נספתה בשואה;
אחי **יעקב־יוסף מישלסקי,** נספה בשואה, הוא, אשתו ושתי בנותיו;
אחי, **מרדכי מישל,** נפטר ב־1934 בארה״ב;
אחי **מאיר מישלסקי,** נפטר ב־1980.

תנצב״ה

מרים תאני
(מבית מישלסקי)

יזכרו לנצח:

ההורים של מרים שצ׳ופצקי רביבי מסייני
האב: **שמעון זליג שצ׳ופצקי**
האם: **חנה דובל שצ׳ופצקי**
וכל משפחתם
אשר נספו בשואה – בעיר מריאמפול שבליטא.

תזכר לנצח:
מרים שצ׳ופצקי רביבי: נולדה בסייני
26 בנובמבר 1918
נפטרה בתל־אביב 24 ביוני 1980

מרים, עלתה בשנת 1937. סיימה סמינריון למורים ועבדה בביה״ס ע״ש אחד העם בתל־אביב. בילדותה נמשכה לציור, אולם נטייתה הטבעית אל הצורה המעוגלת ואל התבליט הוליכה אותה לבסוף לפיסול.
למדה במכון לציור ולפיסול ע״ש אבני, סיימה ב־1974.
מרים ידעה להביע ביצירותיה תחושות של אהבת אם, או בני זוג.
זכרונות עיירתה הקטנה תורגמו על ידה לתבליטים נאים.

פנחס רביבי

לזכרון עד

יוסף וצירל זילברשטיין
ילדיהם: צילה, נחמה, הלה וחיים
לובה איזנשטיין

הורי, יהודה־לייב ואלקה־שרה בלכמן
אחי ואחיותי, משה, אלטר, מינה,
ישעיהו, נחום יצחק, נפתלי
חביבה וטובה
יצחק יהודה בלכמן

אבי, שאול בלכרוביץ,
מוסיקאי, מלחין, מנצח, מורה
מישה בלכרוביץ׳

בן־דודי אליעזר קרבצ׳ינסקי
דודַי אריה ליפשיץ ומרדכי ליפשיץ
אחי אליעזר קרבצ׳ינסקי
ויעקב מאיר קרבצ׳ינסקי
יפה ברנסקי (קרבצ׳ינסקי)

רחל ומשה־אהרן קברונסקי
ובנותיהם חיינה ולאה
צפורה הבר וחנה נוימן (מיטקס)

הורי לייב וגיטל וולף
הבנים יעקב וחיים
הבנות מרים זקס, שרה גייזלר
וחנה וולף

מרים וזיסל משה זילברמן
שמואל וחיינה זילברמן
סוניה ולאה וקס וילדיהם
רחל זילברמן

דודנו אוזיאש ואטל מרימפולסקי
בנותיהם דינה וגיטל ובנם וולוול
דודינו שלמה וטייבל מרימפולסקי (כץ)
וילדיהם אליהו, אידה ושמואל
דודינו אברהם וטייבל מרימפולסקי
ובנותיהם חנה ורחל
רחל זילברמן (רייבמן)
יוסף מרימפולסקי פרלמן

אבי שמעון־לייב שמעוני (וורוביצ׳יק)
גוטה חפץ

הורי אברהם שמואל ומרים ליז׳בסקי
אליעזר לויט

הורי שלמה וחיה (פינקלשטיין) גוטמן
אחי אליעזר ובעלי אריה ליפשיץ
משפחת ר׳ דניאל ליפשיץ, בניה, בנותיה ונכדיה
רוזה ליפשיץ
ובנותיה חיה ודליה

ג׳רונים בן ישראל סטרופולסקי
ואשתו רוזה (מבית לוז׳ינסקי)
דורה למדן

ולודזימיארז־וואלף־ולאדק מרימפולסקי,
משפחת מייזל ז״ל
ד״ר לזר רוזנבלום
יוליאן ברנשטיין
בוב שיינמן
פרופ׳ מ׳ מושקט

הורינו רחל ואריה סולניצקי
ואחינו משה סולניצקי
לולה סולניצקי

משפחת חיים ואסתר סקיבלסקי
שמואל ואלברט סקיבל
(סקיבלסקי)

הורי, אשר־אנשל וליבי ז׳וכוביצקי,
אחיותי פולה ובעלה פסח, רבקה ובעלה אלחנן, מניה
ובעלה שמואל וילדיהם,
משפחת דודַי בורוביץ
חיה פייגלמן (ז׳וכוביצקי)

שלמה ועמליה הולנדרסקי וילדיהם: נתן, רעיה, פימה
ואשתו פניה מבית בראונרוט,
ברנרד ואדלה קלצ׳קובסקי ובנם
הנריק ״השחור״ ואשתו סוניה
הנריק קלצ׳קובסקי

הורינו יעקב ורחל (מבית קלרמן) ראיגרודסקי,
משפחות קלרמן ורוזנבלום (ראיגרודסקי)
מאשה קלו
פנחס ראיגרודסקי

אסתר, בת הרב זלמן וחנה שורץ
אריה שורץ

רחל גולדשטין,
דב (ברקו) זוחוביצקי,
סוניה יז׳רסקי,
מינה פודלסקי,
יצחק פוסטבלסקי,
יצחק רובינצ׳יק
ומשפחותיהם
דוד שטרן ויהודה אלראי

מפתח השמות*

* בשל ריבוי השמות המופיעים בספר, נכללו במפתח בעיקר רק שמותיהם על אנשי סובאלק וסביבתה.

In memory

of the **SHMULSON** and **KRAMNIEKA** families
and all the Jews of YELINIEWO who perished in the Holocaust.

Michael Samuelson
Montreal, Canada

In the Blessed Memory

of our Beloved of the **SMOLINSKI, ADELSON** and **TROCKI** Families

The Trocki and Adelson Families

Dedicated to the Memory of

All Our Martyred Landsleit

Dave Palnetsky
from Suwalk

BE THEIR MEMORY BLESSED!

Beloved Grandmother

HANA AUZENBERG BERENSTEJN COPELAND

Born April 20, 1850 in Suwalki to Josiel Meierowicz Auzenberg and Elka Meierowna Eppelbaum. Married Jacob Zelig Berenstejn of Berowa Hajf (near Sejny) and Abraham Copeland. Died March 12, 1937 in New York.

ת.נ.צ.ב.ה

Dr. Neil and Susan Sherman
Sons Michael and Stephen
Warwick RI

In Loving Memory of our Dear Parents and Grandparents

MAX and **SARAH SHERESHEVSKI**
and **DAVID** and **CELIA SPIWAK**,

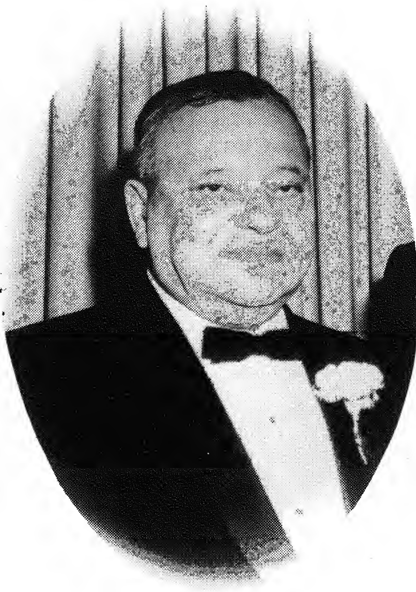
The Sixteen Members of the **SHERESHEVSKI**
and **FINKEL** families
as well as the whole **SPIWAK** and **STARKER** families
who perished in the Holocaust

THEY SHALL ALWAYS REMAIN IN OUR HEARTS

GOD BLESS THEIR MEMORIES

ת.נ.צ.ב.ה

Leslie and Fay Sherer
and family

In Loving Memory

Of our Beloved Parents and Grandparents

HYMAN SELIGSON AND SYLVIA SELIGSON

They devoted their lives to their family
and championed the cause of Suwalk and its Landsleit.

Their heartfelt dedication to Jewish life and ideals
will always remain an example for all of us.

Aaron and Anita Seligson
and our children
Eve and Alexander

Alvin and Iris Seligson
and our daughter
Eileen

In Loving Memory of my Family

Father **HAIM LEIB KRINSKY**
Mother **CYVIA KRINSKY**
Sister **RYVKA KRINSKY**
Brother **MAX KRINSKY**
Sister **SHULAMITH KRINSKY**
Sister **TEMA** with her son **PESACH**
Sister **SONIA ABRAMOWITZ** with her two sons

Ann Rothschild

In blessed memory of my Mother

HAYA SARAH AUSTERN;
sister **SIMA DREICER**;
sister **RIVKA AUSTERN**;
uncle **ALKONEH** and aunt **ESTER LEYA**;
cousins **REISEL** and **FISHEL DOV KRUSHINSKI**

Jean Salamander

In Loving Memory

of my Dear Sister **RISHKA**
and her Husband **MOSZE KOROBCZYK** & Family ע״ה
and the **SANDOWSKI** family ע״ה

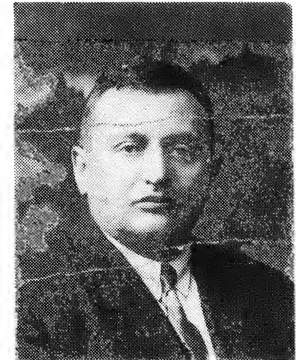
From:
Jack Sandow (Sandowski)
From Augustow
and Family

In Sacred Memory of my Beloved Parents

YAKOV & BELLA RACZKOWSKI

Murdered by the nazis in Vilkauviskis, Lithuania

and in Sacred Memory of my Beloved Brother

Dr. ENOCH RACZKOWSKI

Executed on the first day of the nazi invasion of Lithuania

MAY THEIR MEMORIES BE MENTIONED FOR A RIGHTEOUS BLESSING

Ralph Rich (Raczkowski)

In Memory of my Dear Cousins:

NAHUM WILENSKI & Family

MEICZAK & ŻENIA JEZIERSKY

DINA RACZEWSKY

Victims of the nazi bestiality

GOD BLESS THEIR SOULS

Ralph Rich

In Memory of my Dear Friends:

NEHOMA, SARAH, DINA & RONIA SHAMES

LEIZER KACZERINSKY & FAMILY

LEIZER PILITOWSKY and YEHUDA LEVIN

All Suwalker and all brutally murdered by the German nazis

GOD BLESS THEIR MEMORY

Ralph Rich

In Loving Memory of

Our Dear Mother and Grandmother
BAT-SHEVA RAKOW (Rakocinski)
and Our Dear Grandparents

A. Wohl and family
M. Pfefer and family
J. Rakow and family New York

In Loving Memory of the Dear and Departed Parents, Brothers and Sister, Grandparents who perished on Kidush Hashem in the Warsaw Ghetto

Marek Pfeffer and family New York

In Loving Memory of my Dear Parents, Sister and Brother

Mr. and Mrs. M. Ratkow (Rakocinski)

In Memory of my Dear Husband
and Devoted father
Morris Wohl
Always in our heart

Anne Wohl (Krozycka)
Karen Abe Wohl and Marlene Marty Finkelstein
New York

In Loving Memory of

SEYMOUR J. PHILLIPS
1904 – 1987

Lawrence S. Phillips
Grandson of Moses
Son of Isaac

To Honor my Grandparents From Suwalk

ZORACH ABRAMAJTIS
(Sol Abramson)
CHANA POWIATOWSKI
(Anna Cohen)

Prof. Arthur S. Leonard, N.Y. Law School

In Memory of

JACOB MARKSON

From
Julia Langmeyer
Ernest Markson
Hilda Wister
Sam Markson

Jacob Markson was one of the original founders of the Independent Suwalker Benevolent Association.

In Memory of the

KALET and **KALMANOWITZ**
Families

Morton & Celia Kalet

In memory of our beloved parents

IZAAK and DEENA GUTKOWSKI
who perished in Warsaw Ghetto

Paul & Judith Gutkowski Mendelsohn

In Loving Memory

of
IZAAK & DEENA GUTKOWSKI
LEON & GITEL MIROWSKI
JOSEPH MIROWSKI-MIROW
JACOB MIROWSKI

By
Janet (Sheinka) Gutkowska Mirow

In Memory of my beloved, who perished in the Holocaust

Mother **Batsheva**
Sister **Rachel**, husband & child
Brother **Aaron**, his wife & 4 children
Brother **Hersh**, his wife & child

BE THEIR MEMORY BLESSED

Henry Okuniew

מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה
ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי (ירמי' ה'-כ"ג)

— — — אנשי עירי קהלת קדש סואוואלק והסביבה, שנספו ונהרגו על קידוש השם
בימי השואה והמלחמה ת"ש—תש"ה, ה' יקום דמם.

אלון בכות ומצבת זכרון

לנשמות קדושים וטהורים

אבינו עטרת ראשנו פאר ישראל

הגאון ר' יוסף ב"ר ישראל ארי' יוסלביץ זצ"ל

הגאב"ד דסואוואלק, נפטר ביום י"ט שבט תרצ"ה.

אמנו הרבנית הצדקנית

שרה רבקה הי"ד בת הגאון ר' חיים אברהם שם זצ"ל

לפי השמועה, נהרגה על קידוש השם סמוך לעיירה טעמעלישאק בליטא
ביום א' דחג הסכות תש"א.

בתנו הילדה **אביבה-רישל** הי"ד
נספית באישון ליל ואפילה כ"ח מרחשון ת"ש, בשדות הגבול,
והובאה לקבורה בסואוואלק ביום א' דר"ח כסלו.

את אלה נזכרה ונהמיה. — ונפשנו עלינו תשתוחח.

דוד ליפשיץ אב"ד דסואוואלק
והרבנית **צפורה חוה**

IN LOVING MEMORY

of

HAIM LEVITANSKY **BASHA KAHN LEVITANSKY**

Children

Sophie and Boris Leavitt

Diana Levitt Kraut

Rosalind and Jack Levitt

Grandchildren

Wendy and Alan Leavitt
Lana and Jack Rosenfeld
Gail and David Leavit

Durben and Jerome Kraut
Roberta and Richard Kraut

Mara and Harvey Levitt
Michael and Ellen Levitt

Great Grandchildren

Josephine Leavitt
Harris Leavitt
Seth Rosenfeld
Orin Rosenfeld

Jonathan Kraut
Jeremy Kraut

Dana Levitt
Katie Faye Levitt
Levitt

"אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי"

לזכר נשמת אבי מורי ר' מאיר־אריה בר' אליעזר **ראפאלין**
נפטר י"ג שבט תרצ"ב (1932) פונסק פולניה
לזכר נשמת אמי מורתי **חנה־גיטל** בת ר' אליעזר **גולבינסקי**
נפטרה כ"ה תשרי תרצ"ו (1935) פונסק פולניה
לזכר נשמות הקדושים:
בנם – ר' **חיים צבי ראפאלין** ושני בניו **שמואל־אליעזר'ל ודוד** הי"ד ובתו
ובתו באשע רחל'ה הי"ד
בתם – מרת **חיענע** ובעלה זעליג **סלומואַנסקי** הי"ד
בתם – מרת **ביילע** ובעלה הרב **שמואל ליבלינג** ובתם **חנה־גיטעלא** הי"ד
שנהרגו על קדושת ה' בידי הרוצחים הגרמנים י"ש
יזכרם ה' לטובה עם שאר צדיקי עולם

מצבת זכרון
לאחי היקר הרב ר' **דוד־שלמה** בר' מאיר־אריה **ראפאלין**
הרב הראשי במקסיקו העיר והמדינה
נפטר י"ג שבט תשל"ט (1979) מקסיקו סיטי
לאחי היקר **מרדכי־דב** בר' **מאיר־אריה ראפאלין**
נפטר ט"ז ניסן 1969 מקסיקו סיטי
לאחי היקר **רפאל** בר' **מאיר־אריה ראפאלין**
נפטר ח' תמוז 1987 תל־אביב, ישראל
יהא זכרם ברוך

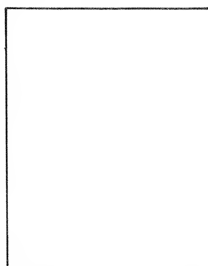
מאת שמחה ושרה (ראפאלין) ליינער

In Memory of my Parents

OSZER and **RYWA**
KIERSZKOWSKI

and
my brothers

ISACZEK

MAKSIK

DUDEK

all of whom perished
at the hands of the Nazis and their collaborators
during 1941–1945

Arnold D. Kerr

DEDICATED
TO THE MEMORY
OF MY PARENTS

Chaja Gutman
(nee Finkelstein)

Solomon Gutman ע"ה

Eliezer Gutman ע"ה
my brother

Leib Lipszyc ע"ה
brother-in-law

and all my childhood friends and teachers who perished by the subhuman Germans during the war.

ALLAN (Abrasha)
FLORENCE GUTMAN
and children

In Loving Memory of

My Dearest Parents

GITA & HAIM FRYDMAN

From
Dr. & Mrs. Aron Klibanski
our daughter & Family
Drs. Anne and Roy Soberman
and Children Reid and Jessica

In Loving Memory of our dear Parents and Grandparents

ELI-MELECH Ben YAAKOV and HANA-BEILA Bath YAAKOV GRADOWSKI
My dear Sister **YAFFA (Sonia)** and her husband **SAMUEL GALANTY**
My dear Brother **KASRIEL-AARON Ben ELI-MELECH Gradowski**
who died in the Holocaust
Our HEROIC Cousin **ZALMAN GRADOWSKI** and his whole family who died on KIDUSH HASHEM in AUSHWITZ and our Beloved Parents **SHMUEL-MEIR Halevi** and **HINDA Bas CHAIM-YISROEL DRILING** and **MOISHE-LEIB DRILING** who died in the Holocaust

GOD BLESS THEIR MEMORIES

ת.נ.צ.ב.ה

Sam and Hadassah Gradowski
and Family

In Loving Memory of my Father

PHILIP GERSHEN

For his devotion, integrity, and generosity

Sheila Gershen

In Loving Memory of my Grandparents

SYLVIA and BERNARD GERSHEN

Great and generous spirits from Suwalk

Sheila Gershen

In Loving Memory of my Aunt

SARAH ESTROFF (née Gershen)

A woman of rare spirit and courage

Sheila Gershen

In Memory of my Beloved Parents

ELIAS & RACHEL BERNSTEIN ע״ה
and my beloved Husband
FIMA GOLD ע״ה
and my dear Uncle
HIRSCH BERNSTEIN ע״ה

From
Niuta Bernstein-Gold

In Loving Memory of my Great-great Grandfather The Great Rabbi of Suwalk

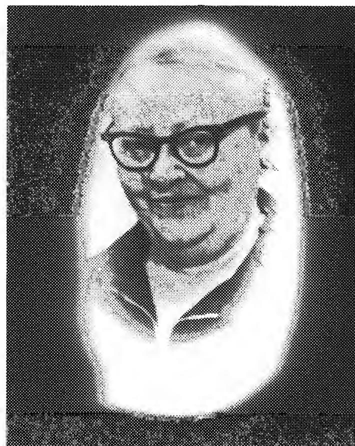
RABBI YITZCHAK IZAAK CHAVER

Sylvia Jacobs

In Loving Memory of

PHILIP GERSHEN

His Family
Roberta, Sheila, Herbert, Annette and Keely

In Loving Memory of my Beloved Wife

ESTHER (Karpowitz) GOLDSAMER
Who for forty years was the guiding light of my life.
She helped ease the pain of my horrible experiences
in the Warsaw Ghetto and the concentration camps,
where my whole family was annihilated.

Mordekhai Goldsamer

FATHER:
DR. ARIM WIGDORCZYK
DIED 1929

אבי:
ד"ר חיים וויגדורצ'יק
נפטר 1929

MOTHER:
MARJA WIGDORCZYK
Murdered in Concentration Camp Belsen (Belzec) 1942

אמי:
מרים וויגדורצ'יק
נרצחה במחנה ריכוז בלזן 1942

SISTER'S HUSBAND:
JOEL CHARIN
Perished in Poland 1943
Exact Place Unknown

בעל אחותי:
יואל חארין
נספה בפולניה 1943
במקום בלתי ידוע

SISTER:
ESTUSIA CHARIN
Murdered in Concentration Camp Belsen (Bełźec) 1942

אחותי:
אסתר חארין
נרצחה במחנה ריכוז בלזן 1942

NEPHEW:
IMEK CHARIN
Murdered in Concentration Camp Belzen (Belzec) 1942

בן אחותי:
חיים חארין
נרצח במחנה ריכוז בלזן 1942

בלבי לנצח

In My Heart For Ever and Ever

Henry Dorsey
צבי (איסקה) וויגדורצ'יק

In Loving Memory

Of my dear Parents
Rejzel & Icko Smolenski ע"ה
My dear Brothers
Boruch & Leon ע"ה
and my dear Sister **Gitel** ע"ה
Who perished in the Holocaust

Mania Smolenska-Brown & Family
Montreal - Canada

In loving memory of my dearest parents

Chaim and Devorah Marchuk ז"ל
my sisters and brothers
Frieda and Nathan Danto, Shlomo-Izhak, Eta-Reizel, Shmuel and Mairim ז"ל
my grand-parents
David-Yakov and **Sara-Rivka Danto**
and all the rest of the family
Who perished in the Holocaust

ת.נ.צ.ב.ה

Hazzan Louis Danto

In loving memory

of my dear Parents, Mother **Vetal**, daugher of Rosenbaum from Lubavo near Suwalki
Father **Israel Iwaszkowski** son of Eli Iwaszkowski from Raczki
Brother **Shlomo**

from Ela Kabakeris Iwaszkowska daughter
Julius Kabakeris son-in-law
Dorothy Kabakeris granddaughter

In memory

of my dear father **Israel-Nisan Furmansky**, my dear mother **Enie-Beile** (Graf) **Furmanski**, my sisters **Itke** and **Freidke**, my brother **Joseph**, my brother-in-law **Abraham Abramsky** and his son **Moishele**, my uncles **Simhe** and **Leibke Furmanski** and my aunts **Nehamke** (Kwiat) **Furmanski** and **Peshke Abramski** and their children **Aishke** and **Yeinke**, my grandfather **Itzhak** and grandmother **Rohe-Tzirl Furmanski** ALL OF WHOM perished AL KIDDUSH HASHEM in the terrible Shoah.

ת.נ.צ.ב.ה

God bless their memories and be they mentioned with the righteous martyrs of our people.

Cantor Mordehai (Max) Furmanski and Family

In Loving Memory of our Dear Parents

Sara and Abram Braun ע״ה
Our Sisters
Etla Caref of Bialystok ע״ה
Miriam Mirowski of Tel-Aviv ע״ה

And in Memory of our Dear Family who perished in the Holocaust

Sister
Bella Friedman and Family of Suwalki ע״ה
Sister
Freida Flatte and Family of Grodno ע״ה
and our Brother-in-Law
Mosze Caref and Sons of Bialystok ע״ה

From
Irving Brown & Family
Morris Brown & Family
Montreal, Canada

In Memory of my beloved Mother, Brothers and sister lost in the holocaust.

Zelda Biedak (Krozsitsky)
Chonek (Chonki)
Rachael (Rochele)
Shimon (Shimele)

From
SAMUEL (SHMUEEL) BEDAK
San Francisco, CA

In Memory of my father **WOLF BIEDAK**
(from Augustowa)
and grandfather of
GORDON STUART & ARNOLD LIONEL
From
MR. & MRS. SAMUEL BEDAK

In Memory of my dear Uncle and Aunt
HAIM ELIEZER & DORA (BIALYSTOCKI) BIEDAK
(from Augustowa)
From
SAMUEL BEDAK
San Francisco, CA

In Loving Memory of LEON PERLO

Who was deeply concerned about Suwalk and Suwalkers throughout his life

Rosalind and Louis K. Bleecker

In Loving Memory of our dear Father and Grandfather

LEON PERLO

Stephen Perlo
&
Hune, Elliot & Matthew Leon Bloom

In loving memory of the Czarka (Charco) family:

Great Grandparents: **Chaim-Moshe & Hadassah**
Grandfather: **David**
Brothers and Sister of Grandfather: **Avraham, Boni, Joseph** (father of Cyril Clark), **Leah, Yaakov**.

With love from: Bonnie Charkey, Edward & Rhona Charkey, Lori Charkey, Alan Charkey, Family of Shirley Moskowitz, Family of Linda Feigay, Family of Steven Moskowitz, Family of Cyril Clark.

In Memory of

לזכרון עד

My dear Mother **Haya Bilistetzky**

and my dear brother **Hyman Bilistetzky**

אמי היקרה **חיה ביליסטצקי**

ואחי היקר **חיים ביליסטצקי**

Morris Bayliss

מוריס ביילים

Standing from right to left: Hiene-Rivel's husband, David Rubinstein, Sheine-Esther's husband, my Brother Shloime-Nahum and his son.
Sitting from right to left: My sisters Hiene-Rivel and Sheine-Esther, my Brother's wife Berta, my youngest sister Basia-Gitel, my nephew and nieces.

I wish to memorialize all my dearest, who perished at the hands of the murderous Nazis

Ray Andres

IN MEMORY OF MY BELOVED PARENTS & SISTERS

My Father **MORDEKHAI-MEIR KLEIMAN** who died at the ripe old age of 98 in Suwalk on the Second day of Passover 1937.
My Dear Devoted Mother **HANA** who perished at the hands of the Nazis at Lukow, Poland.
My Dear Sisters: **SHEINE-ESTHER** and **BASHE-GITEL** all of whom perished in the terrible Holocaust, at the hands of the murderous Nazis.

I am mourning their demise for the past 40 years and pray that their memory be mentioned for a righteous blessing.

Devoted Daughter & Sister
HAYA-RACHEL ANDRES

There existed in Suwalk an institution known as the **"Hakhnosas Orchim"** (Welcome place for guests and visitors), a Hospitality Inn, called "Moti Meyers Hakhnosas Orchim".
That house belonged originally to my mother's aunt **NEKHE SHAMPANSKY** who lived in Suwalk until the late 1880's. She willed that house to my mother and father with the provision that it remain forever a temporary place of rest for Jewish wayfarers and respected emissaries for the time they passed through or stayed for a time in Suwalk.
For those who could afford it, there was a minimal fee. No fee for the poor ones. She also built in the same house a large "Kloiz" (a house of prayer) to fill the religious needs of the visitors and some of the public at large. There were a few rooms equipped with beds and white linen for the more important guests. Several rooms were set aside for the poorer folks who could not pay. There was always a warm meal and a religious service conducted by **MOTI MEYER** himself to which everyone was welcome. All this was established in the 1880's.
That lady's will was scrupulously adhered to by my parents until the outbreak of the war in 1939.
Unfortunately, Neche Shampansky did not live long enough to enjoy the fruit of her noble deed. Her wish however was scrupulously carried out. My mother cared for the guests and my father (GBHM) served as minister at the house of prayer of the "Hakhnosas Orchim" throughout his entire life.

IN MEMORIAM

few old graves and a horse grazing on it. That day happened to be Tisha Beav. Savitt conducted a short service and all of us recited the Kaddish in unison. The other half adjoining the Russian cemetery was freshly mowed and looked like a huge neat meadow. We asked ourselves "why is this part so nice and neat?" And the horrible thought came to our mind that perhaps that too, they wanted to take away from us: to take away the only Jewish thing that we have a claim on to be our own where our sacred forefathers lay in their eternal rest. But the then military officer in charge of our city promised us that he would do the best he could and try to assure that the whole cemetery will belong to us.

The next day we set out for a meeting with the local Authorities about putting up a fence around the cemetery. I must admit that all the years that I lived in Suwalk, just across the street from the Magistrate I never saw the inside of the great decorous meeting hall upstairs. I saw the yard and the detention house where many drunks and criminals of various kinds were taken to, but never the great hall. When we came to the meeting, we were truly overwhelmed and a little frightened but kept our fingers crossed. The Adelsons spoke, the captain spoke, we from New York spoke and pleaded our case and requested to remove the gravestones which were used by the German Governor to make a huge water basin, and put them back on the cemetery. The civilian authorities, the City President and the other attending Officials were not too sympathetic to our cause and put some obstacles in our way. We fared better at our next meeting when there were still some difficulties but the President said he will try to do what he can and we assumed to be a good omen and to go ahead. The whole project was put in the hands of Naum Adelson and we were supposed to be apprised of the progress of things. We shook hands and left in a much better mood than we came.

Naum, Charlie and I got into his small car and took a ride to Filipowo which was a very emotional moment for Charlie Oken. We went to Baklerove. From there we went to Raczki. We could not recognize the town. Not a Jew is to be seen in any of these towns. It was nice to be back in Adelson's home.

The next day Joseph took us with his car to see the lake Wigry. The 16 century Camedulian Cloister is still there and services are conducted daily. The parish houses however have been converted to motels for vacationers. The lake is as beautiful and peaceful as ever but there is very little boat traffic on it. Together with the lakes of Augustovo, where there are 5 excursion boats plowing the waters of the lakes and canal, this place is the summer vacationland of Poland. From there we went to Sejny, another little sleepy town. We saw there to our great chagrin the synagogue standing like an orphan. Surrounded by decaying rickety scaffolding (for the last 15 years) weatherbeaten, falling apart piece by piece. It gave us the shivers. Nobody cared nor did anything about it. We tried to find the cemetery. After a while we found five barely standing up headstones with some Hebrew inscriptions on them. We again recited the Kaddish.

We spent another day in Suwalk trying to find some of the old neighbors and people that we knew. Some we found in bad condition physically living in overcrowded quarters.

Suwalk is now the capital of a State by that name. It consists of the "Old City" (The city that we knew) and the New City with 6 to 10 story housing complexes on the north which stretch from the Psheroshle past the Kalvaria road to the North-East. It reaches past the Smolinski windmill, the jail, the railroad Station past Utrata Street. It has 65.000 inhabitants; a large prefabricated housing industry; a large asphalt-cement industry; a dairy industry to the South and one of the largest furniture manufacturing industries in Poland and many varied industrial plants. The city is alive with young people, cars, taxis, trucks city and inter-city buses with a big terminal behind the park. A brand new, modern hospital fit to be in any capital city.

I left Suwalk with mixed feelings of nostalgia, sadness and loss. I went to look for something and did not find it any more. A city that does not remember my past and does not care about it means nothing to me any more. I was glad that I was able to meet and get to like very much the Adelsons (also Doba Solnicki). But, although the area with its lakes and forests "the summer vacation spot of Poland" is beautiful, it still represents to me, as well as the rest of Poland with its former concentration camps and a most pathetic past, just a place to recite a prayer, a

KADDISH

gation from our Organization to Suwalk in the matter of erecting a stone wall around the Jewish cementery. After a long and difficult heart searching I finally agreed to go. We arrived in Warsaw where the third member of our party, Simon Savitt, joined us. Naum Adelson and his son Joseph met us at the airport and then took us for a very fast and cursory tour around the city. That night we could not sleep, for countless thoughts roamed through our minds...

The next morning we left Warsaw from the Wilenska Street in Praga. Passengers, valises and driver were squeezed into the small car like sardines and we were on our way to Suwalk. On the way we passed the primeval forests of the Province of Augustow with its majestic pine trees which reminded me so much of our Pacific North West. We passed Knyszyn, Jasinowka, Suchowola, Sztabin, Dembowo and finally arrived in Augustow. After a quick ride through the town we found in the forest the monument that was erected a few years ago. That monument was put up to honor the memory of those Augustower who were tortured and killed there as well as for those who died in the concentration camps. That monument was built thanks to the efforts and the monies contributed by Augustower in the USA, by Mrs. Zeavin and our own Board member Sam Gradowski.

Then, while the sun was slowly beginning to go down, we set out for Suwalk. To my great surprise the road was paved. (The Germans did that to move their troops & heavy armaments to the Russian front). We did not see any horse-drawn vehicles, just cars, trucks and buses with license plates marked with the letter S; because Suwalk is now the capital of the **State** by that name. Incidentally it is now the largest of 60 **states** in Poland (due to the fact that it has received half of the territory of East Prussia). As we drowe towards Suwalk, sites long forgotten began to reappear bofore our eyes: The farm houses, the forest, the village of Dubova. Papiernia, then the forest suddenly ended and the barracks of the 41st regiment, the house where Gutkowski lived and many other houses; the soldiers church; the football field; the girls' seminarium then to the left, where Kobilinski used to live, a seven story new hotel, "Hańza" and a huge sports complex adjoining it; then down the hill and over the rebuilt bridge over the river Czarna Hańza into the asphalt paved street of Kosciuszki. The car seemed to go very fast but our hearts beat faster in anticipation and trepidation. It seems to me that the minute we hit the town our hearts overtook the car. We passed Arcadia, the german church; turned right at the traffic light (imagine traffic lights in Suwalk?) into Wigierski Street past our favorite and beloved place of recreation, the house of MACCABI; past the brewery unto the corner of 1-go Maja and to the house of Naum and Ida Adelson. Everything moved so fast and changed so fast like a kaleidoskope: houses, trees, people, flowers, pictures running before my eyes and I trying to catch them fast in my mind but to no avail.

As for the city itself, it is still the same as I, or probably many of you, remember it. The city that we knew is called the OLD TOWN (Stare Miasto). The streets are paved. There are traffic lights on the corners. Kosciuszki Street is lined with chestnut trees and the sidewalks, from the bridge to the hospital, are lined with red flowers. Most of the stores on Kosciuyszki Street are closed up and converted into apartments. There are just a few of them left: among them is what used to be Ciacierskis cafe. One would not recognize it. It looks drab on the inside and has very little to offer. The business section of the city is Chlodna and Market streets. In the stores on these streets you could get merchandise or food only when it was available and that was not every day. The park is as beautiful as ever. The market was converted to a park (Marji Konopnickiej) and even the "Dolek" was converted to a mini park. The "horse market" on Chlodne & 1-go Maja is now a park with a huge monument. The only market place is an insignificant vacant lot on 1-go Maja opposite from where Kaufman used to live. The old city had many of the wooden houses raised and replaced with big 6-story city projects. Most of the old Polish residents of the city live in the old houses. Half of "Shuhl gas" (Synagogue Street) with the big synagogue is gone. Half of Noniewicza street is replaced with projects all the way through to 1-go Maja. Half Bakinowskiego is replaced with beautiful new buildings. Most of the 27 Jewish smaller houses of worship are gone or occupied by Polish people. So are both Talmud Torah buildings on a street which is called now Lenin Street; opposite them is a huge 6-story glass and steel State of Suwalk building that stretches from ul. Wigierska to Ciesielska. The Jewish hospital is now incorporated into the city hospital complex. The only remaining Jewish building is the "Moshav Zkeinim" (home for the aged) which will be restored and possibly made into a museum. The only place which we, the delegation hoped would remain Jewish was the cemetery. So with that in mind and with the hope for a little bit of good luck we set out to inspect that place. It was a huge barren area half overgrown with grass containing a number of fairly new and just a

of Suwalki and this caused him to take our side claiming that this is a historical necessity.

Naum Adelson undertook to carry out the work, but only on condition that we too visit from time to time in the course of construction.

I came alone once more in 1984, in order to make the final decision to build, clarify and straighten out several problems that could have delayed the construction.

Last, I must mention the reasons which influenced me to devote myself, almost on my own, to wandering through the towns of Poland, and in particular in the city of my birth, in order to carry out the difficult and complicated work, despite much opposition and various reasons even from the people of our town. I on my part felt that it is my duty to devote my time, my strength and my money to this purpose.

I was influenced by the words of support from the rabbi of my town, Rabbi Lifshitz.

Moreover, because of what I had seen with my eyes in the towns of Poland, how the Jewish cemeteries have become factories and what not, and how as a result of the deep excavations, the bones of the deceased had been tossed aside, we have acted and succeeded in preventing a painful and humiliating fate from the home of eternal life (cemetery) of our town and our dear ones.

Due to the construction having been carried out in good taste, and it having been received with appreciation and satisfaction by the authorities and residents of the town, it will encourage and influence others also to build and preserve the fences of the holy cemeteries.

Following our participation in a reunion of Suwalki people in Israel, on the occasion of the erection of the memorial at the Holon cemetery in the summer of the year 1985, I, my brother and Mrs. Eli Moshe Amitai, Mr. and Mrs. Oken, and Mrs. Hannah Wahl, a native of Suwalki (nee Rakocinski), decided to visit Suwalki. There we saw the completed fence.

I made an appointment with the director general of the Ministry of Religious Affairs in Warsaw, who made a special trip with us to the cemetery and expressed his admiration for the excellent construction.

From Suwalki we travelled directly to Lublin. We visited Majdanek, where the concentration camp remained as it was at the time of the Nazis, since they didn't manage to destroy it. We continued to Krakow and visited the next day the Auschwitz-Birkenau concentration camp.

We returned to Krakow and visited the ancient Rama synagogue and the holy graves of the great men of all generations who are buried in the old cemetery next to the synagogue, graves that have survived intact.

Now we are faced with the task of building one or two walls out of the destroyed and broken tombstones which survived, like brands snatched from the fire, scattered there throughout the area, as well as those that we found behind the Polish high school, near the fire station, that had been sunk into a pool that was built for the Nazi mayor of Suwalki at that time. This should serve both as a memorial for the deceased, for safeguarding the holy place and for preventing its expropriation.

We left our town Suwalki with a feeling that we left behind us two kinds of cemeteries, one a cemetery of graves without tombstones, and the other, the houses of Jews that remained silent like tombstones without graves, the location of their remains unknown.

And the Lord will fence off the breach among our people.

Edit. Mr. Savitt's proficiency as building contractor helped a great deal in the execution of the project.

LESLIE SHERER

SUWALK REVISITED

I left Suwalk in August 1937 with a picture of a beautiful, little provincial city in my mind hoping someday to visit it; to see my parents and possibly be able to bring them over to the USA; to see my friends again. How wrong I was.

Many things happened in the last 46 years; a new life, marriage, a war, aterrible Holocaust. We witnessed the birth of the State of Israel with its trials and tribulations; four wars; economic struggles and its monumental, unique accomplishments. In 1983 I was requested to lead a dele-

the urgent request of Rabbi Lifshitz, I agreed to make a special trip in order to carry out our proposal.

In January 1980 – at the initiative of the Rabbi of Suwalki, I made a special trip by myself to Warsaw and met with the heads of the Jewish community there and with the architects and engineers who undertook to carry out the building of the fence.

From there I took the train to Suwalki. The trip took a whole night. In the morning I arrived at the train station – that same, so well remembered old station with the red bricks. However, the Jewish cart drivers who used to wait for passengers, such as "Sonny" and Ruven, are no longer to be seen...

Queing in line for a taxi took nearly an hour standing in the cold before some "sheigetz" drove me to the Hancha Hotel through all of Kosciuszko Street until after the bridge, then right on the Augustow road. At the hotel I was told that my room will be vacated at 2 p.m. In the meantime they gave me a room for an hour – to wash up and pray. Immediately following that I went out and was again walking through my home town – after forty years. I walked through part of Kosciuszko until Hlodna Street, turned right in the direction of Nonieweza Street, where I recognized the Solnitzky house. I knocked on the door several times before Mrs. Dabe Seynenski-Solnitzky opened the door. I said "I am a Jew" and she answered me in Yiddish "Nu, a Yid, kummt arein" ("Well, a Jew, come on in"). Despite her age and failing health, she is alert and remembers exactly the people of the town from the past and the present.

From there I continued and visited with the lone Suwalki Jewish family, Adelson. I explained to them in detail the reason for my visit, as Rabbi Lifshitz's letter to them regarding my trip, reached them only after I had already returned to New York.

I made an appointment and met with the mayor and town's engineer of Suwalki and presented our plans. To the second meeting that was organized, I brought with me Mr. Adelson. Participating in the meeting was the mayor and other representatives.

Again they proposed and demanded that the fence, if at all, be built in the manner as decided a long time ago with the heads of the Warsaw Jewish Community. They also added, that in their opinion, the building of a fence is unnecessary and it would be sufficient to erect a **memorial** on a limited area, where the memorials erected at the end of the war are located.

I answered them point by point, first of all as to their demand to expropriate most of the Jewish cemetery area, telling them, that we will not give up even one centimeter, because this is the only holy place that remains out of all that we had. I stressed my point by saying that according to my measurements, they had already appropriated about twenty meters behind our cemetery, and attached it to the football stadium that they built at the end of the borderline. They answered "politely", we will measure again and return... Then I proceeded explaining that their plan cannot be adopted for the reasons mentioned already, adding the argument, that it is unreasonable, since all the cemeteries of other faiths are situated in line with ours and are built of ordinary stones, so if our fence will be built in a manner similar to the Lazienki Park in Warsaw, it will stand out and give rise to feelings of discrimination. This explanation convinced them to agree to my proposal.

While in Suwalki I concluded, that it would be more desirable to give the work only to a Suwalki contractor – it would be easier and cheaper – with difficulty I managed to convince Mr. Adelson to take care of this, and I promised that I will continue to visit and participate, at which point he agreed. We contacted several local contractors and began dealing with various plans.

And so, I visited again in the summer of 1980, and we began together contacting contractors in Suwalki, however due to the events and strikes taking place in Poland at the time, I was forced to leave. Due to the emergency situation that followed in that country, the matter was again delayed for about two years.

Disregarding the special conditions still prevailing in Poland, I agreed to go there in August 1983, however, I made it a condition to Rabbi Lifshitz, that other Suwalki representatives join me, Mr. Sherer, the chairman, and Mr. Yechezkel Oken, the treasurer, agreed to this.

I arrived in Warsaw first, and the next day greeted them with the Adelsons at the airport. The next day we travelled together to Suwalki.

We made an appointment with the new mayor and town representatives.

We reached an agreement to build the fence in such a manner that its facade would be faced with hewn stones, while the rest would be made of concrete. It should be mentioned that the length of the fence is more than 500 meters. It is noteworthy, that then, in the emergency period, a military governor ruled in Suwalki, and participated in this meeting in the Municipality, and it was he in particular who helped us in reaching an agreement regarding our plans, and opposed the renewed demand that we renounce more than half of the Jewish cemetery, that it be expropriated and joined with theirs. He himself is a native

lands they are forced to flee, they drag with them those Jews who remain alive and bring them to Auschwitz-Birkenau, or to Stutthof near Gdansk. This we learn from testimony which reaches even us.

We, the Sonderkommando, have long wanted to put an end to our terrible work, which we were forced to perform under threat of death. We wanted to do something big. The people of the camp, some Jews, Russians and Poles, prevented us with all their strength and forced us to postpone the date of the uprising. But the day is near. It may come today, or tomorrow. I am writing these words at the moment of greatest peril and greatest ferment. May the future judge us on the basis of my notes; may the world see in them at least the smallest portion of the tragic world in which we lived.

September 6, 1944 Zalman Gradovsky

"Hatikvah"

They breathed easy, the band of senior officers, as the echo of the last note faded away. But not for long. A new song filled with courage and faith now bursts forth from the hearts of the multitude. They sing the national anthem, **Hatikvah**. These are songs which **they**, too, know well. They have heard them more than once. The multitude sing the national anthem with pride and joy. They, the band of officers, once again freeze where they stand. The song recounts, rouses, reminds. Through the song, the multitude of dead speak to them, because the song gives them courage: You, robbers, murderers of the world! You believed, you thought – tempted by your "Fuehrer", your "God" – that you would annihilate the Jewish people, and with their annihilation achieve victory. But the song comes to tell and remind you that you will never achieve this victory against the people of Israel.

The song reminds you that the ancient and tortured people of Israel will continue to live, and go on to build its future, build its home in its distant, ancient land. The song reminds you, tells you, that the illusion to which you so easily succumbed, that "only in the museum would Jews remain in the world" and that none would survive to call for revenge – or to avenge himself is false; the song reminds you that there are Jews living in the world, who will gather here after the storm from all corners of the world to search for their fathers, their sisters, their brothers, and will ask: where did my brethren perish? They will ask: where are our brothers and sisters – those who are soon to die, those who are now singing this song? They will form great armies whose sole purpose will be revenge. They will demand retribution for every victim, for the innocent blood which you are about to shed today and for the blood which you have already shed.

The song **Hatikvah** does not permit repose; it rouses, it summons.

SIMON SAVITT-ZAVOZHNITZKY

ERECTION OF A CEMETERY FENCE IN OUR TOWN

In 1976, a delegation composed of rabbis and representatives of the Organization of Polish Jews from the United States, went to Poland at the invitation of the Polish Minister of Culture.

At that meeting, the delegation requested of the Minister, not to destroy the Jewish cemeteries, and permit construction of cemetery fences. The Minister agreed and gave his approval.

Among the leaders of the delegation was the Rabbi of Suwalki, Rabbi David Lifshitz, who proposed at that opportunity to the central community in Warsaw to take up the initiative for carrying out the project. As a result they decided to give the order to a contractor firm in Warsaw, and together with them travelled to Suwalki, visited the Municipality and described to them the construction details.

The contractors, architect and engineers visited the site and measured the area.

After some time, they sent several plans to the Suwalki Municipality and to the Suwalki Society in New York.

Their plans involved building a foundation of stones and brick posts, and between the posts, an area of 3 meters, metal grillwork to a height of 150 cm. (about 5 ft.).

We could not agree to this; first, because it would be very expensive and second, it could result in the materials being stolen, due to their high value there.

On our part, we proposed that it be built from stones and concrete. The matter was delayed about two years. At

"Men and women separate." This cruel order struck us all like thunder. Now, when we are already near our final destination, when we have reached the border, we are ordered to say goodbye, to sever the unseverable and to sunder that which cannot be sundered, which is fastened so firmly, fused in a great indivisible whole.

...All stand helpless, filled with worry and despair, alone, forlorn, downtrodden. "Boxes" are assigned, shelves for 5–6 "numbers" (prisoners - ed.) together, where we are ordered to hide our bodies so that only our heads will be visible. Crawl in as far as you can, Cursed man! Let us see as little of you as possible. Guests long since arrived approach the "boxes", ask how many we were and how many were brought to the camp. The questions are so incomprehensible.

...A blow with a stick on one of the heads protruding too far from the "box" halts reflection, halts the sorrowful conversation. The pain of my new brother so affected me that I have begun to think a little also about myself. ... The new "father of the camp" approaches our "boxes", the tall blond man, and with a very generous smile he addresses us, the new children: "I, whom you see before you, am [the block-**elteste** (senior)]..." ...Remember that this place where you are – is a camp for dying. People don't live long here. The conditions here are very hard and the discipline – iron. Forget everything, remember yourselves, and then you may endure. First of all take care of your shoes and boots. This is the first order of camp life. If your are barefoot – you are finished quickly. Maintain cleanliness, though who knows whether you will have the strength after a hard day's work to touch food. But at least the desire should be there. End of speech. Good night, my dears...

...The first night has passed. The bell wakens us and we, who have just arrived, are sent outside. They have to practice with us before the line-up to be held shortly.

...Attention, hats off[!] With grandeur and arrogance a second low-ranking person approaches. He is the"block-Fuehrer", who receives the line-up. He counts the standing rows and signs the paper. The numbers match. Hats on! At ease! The line-up is over. He continues on to a second frozen mass to check if all is in order. Our gaze follows them, the proud soldiers, who go from block to block. Near almost every block, near every stone mass, lies one person, or sometimes 3–4 [dead] people. These are the victims of the night, who didn't manage to survive.

...I wrote this ten months ago. I came from Luna, in the Grodno district, from the Kelbasin camp.

I buried it at first in a pit of ashes. I thought this was the safest place; there, in the area of the crematorium, they will probably dig. But recently [here the page ends].

***

The letter

...I wrote this during the time when I was in the Sonderkommando. They brought us from the Kelbasin camp near Grodno. I wanted to leave this, along with many other notes, as a reminder for the future world of peace, in order that the world should know what happened here. I buried it among the ashes, believing this to be the safest place, because I am sure that they will dig here to find the traces of the millions of people who perished. But recently they have begun to obliterate the traces. Wherever there were a lot of ashes, they ordered them to be finely ground and taken to the Visla to be carried downstream. We opened many pits. There are today two such open pits around crematoria 1 and 2. Several pits are still filled with ashes. Perhaps they forgot them, or hid them from the higher authorities, because the order was to obliterate all signs as soon as possible. By not fulfilling the order they silenced the matter. Thanks to this two large pits with ashes remain around crematoria 1 and 2.

Much ash [of burned bodies] of hundreds of thousands of Jews, Russians, Poles has been sown and plowed around the crematoria. There are ashes around crematoria 3 and 3, too. There they ground it and carried it immediately to the Visla, because the entire area was designated for "burning bridges"! The notebooks, and other notes, lay in blood-filled pits among bones and pieces of flesh which were not always completely burned. This could be sensed also by the smell.

Dear finder, search everywhere, on every spot of ground. Under it are buried dozens of documents written by myself and others, which shed light on all that happened here. We, the workers of the Kommando, scattered them especially as widely as we could, in order that the world should find tangible traces of the millions of people who were murdered. We ourselves have already lost all hope that we will be liberated. Although good news reaches us, we see that the world is giving the barbarians the opportunity to conduct massive extermination and to uproot the remnants of the Jewish people. Before our eyes, tens of thousands of Czech and Slovakian Jews are dying. These Jews certainly could have expected to be liberated. But wherever the barbarians are in danger, from whatever

think that this great and terrible destruction was wrought by cannon, [or] that the utter annihilation of the European nation of Israel occurred because of a natural disaster. That the ground opened up and they were gathered from all corners by the power of Divine inspiration and were swallowed by the abyss.

...Come, take courage and come with me to walk the face of the European continent, where Satan has spread his rule, and I shall tell you and prove to you with facts, how the supreme civilized race annihilated the weak, defenseless people of Israel who [know naught of] criminals.

Do not fear the long road. ...for I will not show you the beginning before the end, and gradually your eyes will freeze, your heart turn to stone and your ears become deaf. We shall have to walk for days and nights, in hunger and thirst, over the various wandering roads of Europe, bearing the massed millions of Jews, chased and pursued to their terrible satanic destination.

Say goodbye to your friends and acquaintances, because [after] you behold the sadistic acts of horror committed by the so-called civilized satanic people, you will undoubtedly wish to erase your name from the family of man.

...Tell them, your wife and child, that if you do not return from the journey, it will only be because your human heart was too weak to bear the heavy pressure of the cruel deeds upon which your eyes looked.

...Now, my friend, after I have given you all the instructions for our journey, I would like to walk with you through one of the many Polish camps in which many of the Jews of Poland and elsewhere have been concentrated, sent [ ] to that place from which there is no return, because eternity has set its boudary there.

Come, my friend, let us go down now into the camp, where I and my family and tens of thousands of Jews lived for a short time. I shall tell you what happened to them during those terrible moments until they reached their final destination.

...Three factors facilitated the extermination of our people by Satan. One general, and two specific. The general factor is that we lived among the Polish people, in most of whom we saw and sensed great zoological anti-Semites, and they looked on with satisfaction, seeing Satan expending his cruelty upon us immediately upon his arrival. With mock sorrow on their faces and with inner joy in their hearts they listened to the most terrible and heartrending news of the hundreds of thousands of Jewish victims, exterminated by the enemy by the cruelest and most savage methods. Perhaps in their hearts they were glad that the pirates came and did the work of which they were not yet capable. The only thing they feared, and rightly so, was that when the war against the Jews would be over, the moment the object or which they vented all their barbarism and cruelty would disappear, they would seek a new victim to quench their beastly instincts.

You ask why the Jews did not show resistance... Because they did not trust their neighbors, who would betray them at the slightest failure. There was no one prepared to help... The fear of immediately being handed over to the enemy weakened the readiness for struggle and blunted their courage.

The first of the two specific reasons, which worked like opium on the great Jewish masses, and deceived the youth, were family ties. The sense of responsibility for parents, for women and children... The second being the instinct to live, which negates all black thoughts and dispels all evil intentions, in the hope that all evil, spoken or unspoken, is the product of an inbred superstitious pessimist...

***

...A dull whistle pierced the air. This was the herald of a train setting forth on its way. Like a beast fleeing with its prey, the train sprang from its place and began to disappear. From all our hearts there burst a cry filled with pain. Now all felt the shocking pain of truly being torn from their homes.

...You see, my friend, how around each window of the train people stand as though glued, peering at the free world. Each wishes to satiate his eyes, roving from one direction to another, as though they had a premonition that they were seeing all this for the last time.

...We got off the train. Do you see, my friend, what is happening here? See who is coming to greet us. Soldiers with helmets on their heads, with big whips in their hands and with big bad dogs. Why these precautionary measures?

Wait, and you shall understand.

Immediately upon our arrival, the satchels and small bundles were angrily seized and placed in a large pile. No one was allowed to take anything with him, one must have no possessions. The command casts a dark gloom on us all, because if you are ordered to hand over your most necessary, essential, elementary belongings, it is a sign that the most necessary is unnecessary, the most essential – unessential. But you cannot ponder this for long, because the echo of a new order immediately pierces the air [:]

EDIT.

THE NOTES OF ZALMAN GRADOVSKY

On March 5, 1945, about two months after the liberation of Auschwitz, the Soviet commission for the study of the Nazi murders, which conducted the first excavations in the ash pits of crematorium 3, found an aluminum canteen containing a notebook and a letter, both written in Yiddish and signed by Zalman Gradovsky. This was the first manuscript of the Sonderkommando to be discovered. The notebook contained 91 pages, with several missing. The manuscripts and the canteen were transferred to the military-medical museum in Leningrad, where they remain to this day.

Zalman Gradovsky was born in 1910 in Suwalk. He received both a general and a religious Jewish education. He was well-read in European literature and a professed Zionist. He possessed great physical strength and had a tendency towards writing.

Gradovsky arrived in Birkenau-Auschwitz in December 1942. Of his stay there and of the Sonderkommando, we possess an account by his townsman, Yaacov Freimark, who was a member of the "Canada" unit in Birkenau. Freimark was in close contact with Gradovsky until spring 1943, and witnessed the writing of Gradovsky's notes. Gradovsky worded in the Sonderkommando of crematorium 4. According to Freimark, he was a deeply religious man. After each consignment of Jews had been burned, he would return to the block where, wrapping himself in **tallit** and **tefillin**, he would recite **Kaddish** for those who had perished.

Gradovsky was first mentioned as the leader of the Sonderkommando uprising in the book by the Czech-Jewish authors Otto Kraus and Erich Kolka. He is also cited as the leader of the uprising in Zalman Levantal's manuscript. He died as leader of the battle.

The notes are written in a beautiful emotional and figurative style. The author brings the reader into Auschwitz, shows him the "selection", describes the bereavement of those who have lost those dearest to them while they themselves have been condemned to live. The notes are suddenly interrupted when the author was sent to the Sonderkommando. It may be that other sections are buried elsewhere, as Gradovsky in his letter mentions notes and letters buried in various places. Indeed, other of Gradovsky's manuscripts were later discovered.

On the first page of the notebook there appears a sentence which is repeated in Polish, Russian, French and German: "Read this document. It contains much material for the historian." On the last page he gives the address of his uncle, A. Yaffe, in New York.

***

FROM GRADOVSKY'S NOTES:

[Come] to me, you, happy citizen of the world, living in that land where happiness, joy and pleasure still exist, and I will tell you how the base modern criminals have transformed the happiness of a people into disaster, exchanged its joy for eternal mourning – forever destroyed its pleasure.

Come to me, you, free citizen of the world, where your life is safeguarded by human morality and your survival guaranteed by law, and I shall tell you how the modern criminals and the base thugs have trampled morality and destroyed the laws of existence.

Come to me, you, free citizen of the world, whose country is blocked by a modern wall of China, which the nails of the cruel demons have not succeeded in penetrating, and I shall tell you how they have encircled a people in their satanic arms and driven their terrible nails with sadistic cruelty into their necks... Come to me, you, who had the good fortune not to encounter the rule of these cruel modern pirates face to face, and I shall tell you and show you how and by what means they exterminated millions of this renowned, tortured people, and by what sophisticated sadistic methods they annihilated millions of the vulnerable, lonely people of Israel, whom no one arose to defend.

Come now, when the destruction is still at its height [ ], come now, when the ardor of extermination still reigns, [come now], when the angel of death still rules. Come now, when the ovens are still flaming.

Come, arise, don't wait for the storm to pass, for the skies to clear and the sun to shine, for then you will stand in astonishment and not believe what your eyes see. And who knows if, with the passing of the storm, you will [not]

But how, when there were guards on every corner and every spot?

On the 8th of November, many Jews started trying to cross the border illegally. Some were caught and died, but some successfully crossed the border. Somehow or other, through a lot of hardships, the rabbi also crossed the border and came to Lithuania. They found he had lost his five year old child.

With the coming of the rabbi of Suwalk to Kalvaria, many more Jews came across the border from the German side, and every evening some more came into Kalvaria, and Wilcowisk and other small towns. The Jews of Lithuania welcomed them with open arms, and shared with them everything they had. They took the Jews into their own homes and shared food and clothing. The Jews of Kalvaria made a special committee to make sure none of the refugees went hungry. Some young men from Kalvaria tried to cross the border and bring in more Jews from Suwalk. Altogether, about 3,000 Jews from Suwalk crossed the borders into Lithuania.

But running away and crossing the border did not come easy. There were many tragedies. Many were caught and sent back to Germany. Many died on the way, or were shot. Mordekhai Stern, a well known dentist from Suwalk, had both of his legs frozen. In critical condition, he was taken to the hospital and died. This was the father of the famous Avraham Stern, the founder of the Fighters for Freedom of Israel.

Not all the Jews of Suwalk could escape. After all the hardships, about 3,000 Jews still remained in Suwalk. For a few weeks things were calm.

On the 2nd of December came a decree that within three days all the Jews must be in their houses. Monday morning, the town was surrounded by German police and SS men. The Jewish streets were closed off and all the Jews were driven into the big synagogue, the Jewish hospital and the jail. They searched them all, and took away everything of value that they had with them. From there they were all taken to the railroad station, put in sealed wagons that were surrounded by vicious dogs, and after two days travel, they were brought to Lukov and other towns around Lublin.

In the same fatal morning, when the Jews were finally driven out of Suwalk, several families succeeded in escaping to side streets from the German police and escaped into the surrounding villages. Seeing that they had nothing to lose, they would rather risk their lives to run to the borders instead of falling into the hands of the Germans. Some of them succeeded in coming to Kalvaria. Among them was Israel Zavojnitski, now in New York, and Moshe Rafalson.

It was clear that many Jews were still hiding in the villages, where they were waiting for an opportunity to cross the Lithuanian border. A lot of money was required to bribe the peasants to help hem come over. The rabbi of Suwalk alerted the central refugee committee in Kovno and the towns around to establish a special fund for this purpose. The committee worked day and night to help send out messengers to the Lithuanian boarder to bring in as many Jews as they possibly could. they also notified the peasants that they would reward handsomely all those who would help Jews coming across the border.

Many were caught by the Germans and brought back to Suwalk. To Kalvaria came news that sixty Jews were locked up in a place together with gypsies, who were giving them a lot of trouble, putting boards with nails on their bodies and dancing on top of them.

In Suwalk remained many Torah scrolls that were hidden by the Jews when they left town. They learned that the Germans had found them and were selling them to shoemakers for the leather. There was a campaign to bring the Torahs back to a safe place across the border. They also notified people that they would pay well if they would get them. Thanks to this hard work, they succeeded in bringing about 60 Torahs to safety.

Thanks to the central committee in Kovno, at last they succeeded in persuading the Lithuanian government that the refugees from Suwalk and vicinity should be legalized as refugees and allowed to remain in Lithuania. They allowed them to remain in sixteen small towns.

But very few of the remnant of Suwalk survived. After all the hardships they shared the lot of the other Jews of Lithuania.

The usual prayer – to be inscribed for life in the Book of Life – had a real meaning right now.

After the holidays, on Shabbat, conditions became quite critical. All the Polish military had left town that morning. In the afternoon, the Polish police left town, too. That was a sign that Poland gave up. Along with it, there came also news that the Soviet army crossed the Polish border and were approaching Suwalk. There were also rumors that the Soviet Union and Germany had divided Poland among themselves, and Suwalk was probably to be in the Soviet Union. At the present time, Suwalk was without any government whatsoever. As in former times of civil distress, hooligans came against the Jews. Responding, we organized a committee for self defence.

Several days later, news came that the Soviet army was entering Suwalk. Life became more stabilized under this brief Russian occupation, and many of the Jews who had left Suwalk came back. However, not for a long time. After several days, the end of the holidays, there came the news that the Germans were coming back into town. At the end of Simhat Torah, German garrisons in thousands with tanks and heavy artillery entered town. The Jewish hope had been extinguished.

Under Hitler's Rule

The first day, the Nazis did not show their claws yet. The Jews locked in their houses, were looking through the windows to see what was happening. Several Jews dared to go out in the streets and they reported that the German soldiers were not bothering anybody.

But the next day, there were other rumors circulating. This and this Jew was beaten up by the Nazi soldiers. Here and there a Jewish store was robbed and vandalized and the goods were taken away. Some SS men were looking for something in the holy ark in the synagogue and so on.

On the third day, on Sunday evening, when the rabbi came to the synagogue, a Polish messenger came and told him to come right away to the Gestapo. The rabbi took with him three members of the community. The Gestapo officials greeted them with hate and poison. The Jewish representatives were not allowed to sit down. Right away, the Germans presented their demand: By 8 o'clock tomorrow morning, they must submit a list of all the Jews of Suwalk and their detailed addresses. The rabbi and the committee answered that it was impossible to make a list like that in one night. Besides that, most of the Jews had left Suwalk and who knows who remained and who did not? After some lengthy negotiation, the Gestapo officers agreed to wait for the list until the next evening, with a condition that they should bring a certain amount of leather goods, coffee and chocolate.

Several days later, the Gestapo started grabbing Jews to go to work. They tried to get only the weak and sick. When some Jewish young men offered to go instead of their elderly relatives, they were badly beaten. The work they were taken on was to dig trenches, clean toilets, and this kind of hard labor.

Then there came a decree that all Jewish stores must be opened and nobody was to hide any merchandise. For hidden goods, they were threatened with death. However, for several days life became a little more stabilized and the rabbi opened the Talmud Torah and the girls school, but this situation did not last very long. Some days later, they started catching again Jews from the street. It was impossible to go out in the street.

The Exile

All these troubles and trials were only a preview of what was to happen later on. On Saturday, 21 October, there came a Polish official to the synagogue to fetch the rabbi and two representatives of the committee to the German authorities to hear a decree about the Jewish population of Suwalk. When they arrived the officials, without even looking at them, announced that in three days time all Jews must leave Suwalk. The committee started to appeal to them, plead and cry: "Where should they go?" To this, the German answered, "You can go to the planet Mars, but you must disappear from Suwalk." Finally they agreed to extend the time from three to fourteen days. They also gave to six Jewish representatives a permit to travel to the Russian and Lithuanian borders to seek a place to resettle. They went to the borders, but neither the Lithuanians nor the Russians allowed them to enter their respective countries. They found out that the Jews of Seini were driven out one day before, and they were just roaming around in no-man's land between Germany and Lithuania. They were chased out, Lithuania and Russia wouldn't let them in.

The fourteen days were coming to an end. All of a sudden, a farmer came to the rabbi of Suwalk and gave him a letter from Rabbi Bengis of Kalvaria: In Lithuania they know about the tragedy which had befallen the Jews of Suwalk and the other small towns. Officially, nothing can be done to open the borders for them. But those Jews who were successful to cross illegally will find a place in Lithuania. The rabbi gave the news right away to all the people; maybe there were some ways to cross the border.

THE HOLOCAUST

YEHESKEL BERELSON

THE DESTRUCTION OF SUWALK

Tension between Poland and Germany in the summer months of 1939 was growing continuously. But the Jews in Suwalk, a town right near the German border, didn't and couldn't believe that Hitler would dare to start a new world war. They thought about it, thought again, but somehow they doubted the possibility of a second world war.

The community leaders of Suwalk were also busy at that time with the unfortunate Jews of Zbonszyn – the Jews that Hitler had chased out of Germany in the middle of the winter of 1938 because they were not German citizens. For some time they were wandering around in noman's land, because Poland did not want to let them in either. In the spring of 1939, many of these Jewish refugees were brought to Suwalk, and the community activists were busy finding for them food, dwellings, and so on.

The refugees were a warning to the Jews in Suwalk that Hitler wouldn't stop at anything, and that they have to be prepared for the worst. But still life in town went on quite normally and community work did not stop, until August 24 came and gave them a real cause to panic – in the middle of that night the police knocked on the doors of all the houses where there were reserve soldiers and any able-bodied men and told them where to come should they be called. In the morning, there were already notices that a general mobilization was declared in Poland. This was right after the well-known Molotov-Ribbentrop treaty.

Darkness befell the Jews of Poland. The richer people started leaving the town. Those who remained were the older and weaker ones who didn't have the strength or the possibility to run. Some of the rich ones didn't leave either, not wanting to leave everything behind. They had already experienced exile during the first world war. They argued that Suwalk was not a strategic military point, so no big battles would come to Suwalk. And wherever they would go, they would still have to face the war. However, at moments like this logic does not prevail, only fear, and the fear was great and it chased the masses of Jews to run from Suwalk wherever they could. Most went to the central parts of Poland, and especially closer to the Russian border.

Things started going very fast. Friday morning, the first of September, the Polish President received the war declaration from Germany. In the afternoon, Nazi airplanes bombarded Suwalk, the army crossed the border and every minute the invasion of the Germans into town was expected. Saturday, the second day of the war, there was a heavy bombardment of the town. Almost every day the Germans bombarded the town. We still didn't see any German soldiers entering Suwalk. The Hitler hordes cut deep into Poland and crossed the border in many other places. But Suwalk and the vicinity were still free from Germans. Even during the most dangerous days, life went on in Suwalk.

When the sirens whistled, warning of bombardments, we ran to the shelters. But we still had to be concerned for the sick and the poor, and this was the job of a newly formed committee. One of the concerns was to save the Jews who were confined in the jail for petty crimes. But it was dangerous to get there to talk to the authorities. Finally, the rabbi and Dr. Naftali Starapolski (leader of the community organization) went to the warden of the jail to ask for release of the Jewish prisoners. On their way, there was a German bombardment. Both of them ran from shelter to shelter until they reached the jail. The warden agreed to let the Jews out.

Never was Rosh Hashana celebrated in such a sad way as now. One can't adequately describe the scenes where after the prayers people parted with each other. The young men, the husbands, had to go back to the army.

to study the possibilities. At first, it seemed as though the pessimists would gain the upper hand, but two magic formulas spoken by David Stern turned the scales: the first – if not now, then never! and the second – the money needed will be found! And he was right. This third attempt has indeed succeeded.

Nahalat-Yitzhak cemetery, which was surrounded by British detectives, paratroopers and armored cars.

Yair was murdered. The detective service and all those who collaborated with the British breathed easy. But the revolt did not end. Yair's blood fed the flame of armed struggle against foreign rule, until the establishment of the free State of Israel...

Nine editions of his poems were published in Israel. They were translated in full into Russian and in part into other languages. Poems were written in his memory, his essays were published during his lifetime and posthumously. Dozens of papers were written in universities and schools about his poems and his political views.

Many streets in Israeli cities and towns bear his name, and hundreds of fighters and their families, faithful to his teaching and his memory, pay their respects at the grave of this son of Suwalk, who fulfilled the vow he made in his poem "Unknown Soldiers": "Only death shall free from the ranks."

ARIEL

THE ISRAEL ASSOCIATION OF JEWS FROM SUWALK AND VICINITY

In 1944, when the first signs of an Allied victory began to appear and the first cries of hope voiced for an end to Nazism, the terrible rumors of the fate of the Jews in Hitler-dominated Europe began to proliferate. The first survivors began to arrive in Palestine, one from a town, two from a city, verifying the rumors and adding to them tenfold. Our hearts did not wish them to be true, rejected them and refused to believe, especially when the publication of the worst horrors was banned, although our leaders knew the truth, lest the people be crushed by its weight.

But the time came when there was no longer any choice but to believe. The number of survivors grew, most destitute, and some without family here to rehabilitate them. It was clear that help was needed.

At this time, the natives of Suwalk, like those of other cities, established a mutual aid society. After months of preparation, more than a hundred people gathered and elected the society's first committee. Money was raised from those at the founding meeting, but the sum raised was insufficient to provide help for those in need. It was also hard to achieve the desired results promptly with an ungainly committee of 18. It was therefore decided to concentrate efforts in the hands of a small active group, who raised money from other Suwalk Jews as well. Most importantly, they made contact with the Suwalk benevolent association in New York which, in response to their appeal, periodically sent funds as well as packages of food and clothing which were distributed among the needy new arrivals from Suwalk. This help was vital, especially with the rationing introduced in Israel. All in all, 160 families and individuals received support from the association, whether once or repeatedly. In later years, activity was limited to providing loans from a fund established by the association and to calling periodic meetings of its members, mostly social in character.

During the first year of the new committee's activity, the idea of publishing a memorial book for the Suwalk Jewish community was raised. This effort failed at the discussion phase. A second attempt was made in 1972, when a circular letter was sent to natives of Suwalk requesting material. The material was collected and considerable effort invested in translating articles from the Yiddish memorial book published in the United States in 1961. This attempt, too, came to naught.

In 1983, Charles Oken, treasurer of the committee of Suwalk Jews in New York, came to Israel and proposed that the two organizations, American and Israeli, together set up a monument in the Holon cemetery in memory of the victims of the Holocaust from Suwalk and the surrounding area. The proposal was adopted, but the project took on momentum only over a year later when Mr. Uri Shilo returned from the U.S. conveying the news of Suwalker Association's president Mr. Leslie Sherer's solemn undertaking to share the expenses. An ad hoc committee was appointed (U. Shilo, M. Sheinman, A. Mirow and Y. Sapir) and on June 23, 1985 the memorial was unveiled in the Holon cemetery in the presence of many Suwalk Jews from throughout Israel as well as a delegation from the United States. That evening, a large memorial gathering was held in the ZOA House in Tel-Aviv.

On that occasion, the idea of a memorial book was again raised. Once again, some 25 individuals were asked

he enrolled in the humanities faculty in the Hebrew University of Jerusalem. The academic staff of the University predicted a brilliant future for Avraham as a scholar, and obtained for him a scholarship to study Greek and Roman language and literature in the University of Florence.

However, alongside his studies, Avraham began to be active in the political-military field. In summer 1929, after the massacre of the Jews in Hebron, he joined the Hagannah and went to Yavne'el in the Galilee. In 1932, with the split in the Hagannah and the establishment of the Hagannah Leumit (Irgun Zeva'i Leumi), he joined the latter group. That same year he completed a lieutenants' course in the Irgun, and at the graduation ceremony first sang **"Hayalim Almonim"** ("Unknown Soldiers"), to which he wrote both the words and the music. The song was adopted as the anthem of the Irgun Zeva'i Leumi, and from 1940 also of Lohammei Herut Israel.

In 1933 Avraham completed his university studies with honor, and left for Florence to write his doctorate. But in fall 1933 he suddenly abandoned the world of learning to devote his life to the liberation of Israel. The name Avraham Stern disappeared, replaced by Yair ben Elazar, or "Yair" for short.

Posing as a representative of an economic journal, Avraham came to Poland. He visited that country on several further occasions, especially after the 1936 riots, and succeeded in establishing ties with representatives of the Polish government, who were greatly impressed by his appearance, his education and his fervor. He also succeeded in enlisting assimilated Jewish circles in Warsaw to the aid of the Irgun, among them Henryk and Lily Strassman, who began publishing a monthy journal in Polish, **Yerozolima Wyzwolona** (Liberated Jerusalem). He also initiated the publication of the daily **Di Tat** (The Deed), which became the mouthpiece of the Irgun in Palestine.

With his rare persuasive ability, Yair obtained a secret agreement with the Polish authorities, who promised to place excellent military instructors at the disposal of the Irgun, as well as to provide military training for some 40,000 young Jews and even to supply the Irgun with weapons and ammunition, some for payment and some as a grant. Those who completed this training camp were to arrive simultaneously in Palestine by ship and take over the country. The training program began, with Yair dividing his time between his activities abroad and in Palestine.

On the eve of the outbreak of the World War II, a command meeting of the Irgun was held on Aharonowitz Street in Tel-Aviv. Suddenly the door burst open and British detectives and policemen entered. The entire high command was arrested. Avraham remained under detention for a year. During this period, spent in three camps, Yair laid the foundation for the course to be followed by the Irgun Zeva'i Leumi during the war.

With his release from detention camp together with the other members of the command, Yair accepted the position of commander of the Irgun, following the resignation of David Raziel. With this, the rift between Yair and the new Zionist Organization, which called for an armistice with the British during the war against the Nazis, deepened. In order to try and save the Jews of Europe, Yair sought to reach an agreement with the representative of the Third Reich in Lebanon to allow a mass exodus of Jews from Poland and the Baltic states to Palestine.

In the meantime, the mandatory government set a reward of 1,000 pounds sterling for anyone who would assist in the capture of Yair. Many of his friends in the underground were arrested. Many of his personal friends broke off contact with him, out of fear of the British. Yair remained without a roof over his head. He would move almost nightly from one room to another. During this time, several of his friends in the underground remained by his side, and his brother David's wife served him with loyalty and self-sacrifice.

Friends from the Hagannah offered him refuge in one of the kibbutzim. He rejected the offer, as he rejected the offer of the Revisionists. In his last letter, written on 25 Shevat 5702, he wrote: "... I am not one of those who willingly turn themselves in to the police, nor to their lackeys and servants on the left or the right..."

On 25 Shevat (February 12, 1942), at about 11:00 in the morning, the house at 8 Mizrahi Street (today Avraham Stern Street) was assaulted by the British police. Two police detectives, Inspector Wilkin and Sergeant Smith, burst into the attic room to conduct a search following a careless remark by one of two prisoners lying in the government hospital under heavy guard, after having been shot and wounded two weeks earlier on Dizengoff Street in Tel-Aviv.

The police found Yair in the closet, where he would hide whenever any of the neighbors entered the apartment. Yair was handcuffed and seated on the sofa.

Several moments later, Officer Detective Jeffrey Morton entered the room, and ordered that the tenant Tova Savorai and two neighbors called in previously to witness the search, be removed... Three shots were heard...

Thus was Yair murdered, his hads handcuffed, near the window in the room.

His funeral was held that same day at 3:00 P.M. at the

training and organized groups of immigrants to Palestine.

At the end of 1929 Pinhas himself came on aliya. One of the reasons for his decision at this time was his meeting at one of the pioneering training camps with a young woman by the name of Shoshana Gibiansky, also from Suwalk. They became close friends. Shoshana subsequently left for Palestine and, as Sapir related later, "In my heart of hearts I believed that I would meet her in Israel and perhaps we would marry."

Upon his arrival, Pinhas settled in Kfar Saba, then a small village surrounded by citrus groves. Later he served as director of the workers loan and savings fund in the community. Once established, he invited Shoshana to join him in Kfar Saba. Upon her arrival, they decided to marry.

During the years that followed, Pinhas became one of the leading figures in Kfar Saba. In 1937 he became asistant to Levi Shkolnik (later Israeli Prime Minister Eshkol) in Mekorot, the national water company, and several years later became director of the company. In 1937 he visited Suwalk and suggested to his parents that they return with him to Palestine, which they did, settling in Kfar Saba where they opened a grocery store.

Pinhas Sapir advanced rapidly in his public career: he was a man of initiative, a leader and cabinet minister. From 1949–1975 he filled a long list of senior positions: Director-General of the Defense Ministry, Director of the Development Authority, Director-General of the Finance Ministry, Minister of Commerce and Industry for ten years, a Member of the Fourth through Eight Knesset, Minister of Finance for ten years, General Secretary of the Israel Labor Party, and Chairman of the World Zionist Organization and the Jewish Agency. During the course of twenty years (1955–1975) Sapir made an important contribution to the industralization of Israel and to the establishment and strengthening of its development towns.

He was considered one of the prominent leaders of Israel in the state's founding generation. David Ben-Gurion "discovered" him in the course of the War of Independence, assigned him responsible tasks and placed him in charge of the purchase of military equipment in Europe. Several years later, even before he appointed him to his first cabinet position (1955), he characterized him as a "man of creative momentum".

DAVID STERN

AVRAHAM STERN – YAIR

Avraham's first six years in his parents' home in Suwalk were filled with sunshine and love. His father was Mordekhai, a dentist; his mother, Hadassah-Leah, daughter of Rafael, a midwife. Their eldest son, Avraham, was born in Suwalk on December 23, 1907.

With the outbreak of World War I, the town was captured from the Russians by the Germans. Like many other Jews, the mother left with her sons, Avraham and David, and fled eastward to her father's home in Wilkomir, proceeding from there to Petersburg, and thence to the small village of Romodanovo in the Penza district. The father, who was at the time in Koenigsburg for medical treatment, was forced to remain there. He was arrested as an enemy subject and placed in detention camp. The family was reunited only after the war.

Contact was eventually established with the father who had returned to Suwalk, but a long time elapsed before the mother returned with her younger son after years of hardship in various parts of the Soviet Union. Avraham remained with his uncle in Leningrad, and only in 1921, when he was fourteen, was he smuggled across the border and returned home. Those years in the Soviet Union left their mark on his character for the rest of his life: they helped to develop his self-confidence and forged his willpower.

Avraham rapidly acquired a knowledge of Hebrew, Polish and German, and was accepted into the fourth grade of the Hebrew high school. By the end of the year he was an outstanding student and a central figure in the life of the school.

Outside school, he was a leader of the scout organization, Hashomer Hatzair. Despite this, he did not remain long in Suwalk. Avraham wanted to emigrate to Palestine and his parents agreed, sending him to complete high school in Jerusalem, where he arrived in January 1926.

A year and a half later, having completed high school,

where they were buried side by side, with a single joint tombstone on which was engraved : "In life and in death they were not parted."

Members of the Botkovsky and Goldenberg families occupied an honored place in the history of Hadera and of the Jewish community in Palestine.

Zvi-Nehemia Botkovsky (1886) served for 15 years as **mukhtar** (headman) of the village. In 1913-1914 and 1921-1931 he headed the village committee. During World War I he was arrested following a land dispute between the settlement and the neighboring Circassians, as well as for Zionist activity and on suspicion of espionage during the time of the discovery of the Nili group. He also emerged as an active national figure on behalf of the farmers and the civilian population. He was a member of the Farmers' Union Center, one of the founders of the agricultural bank, a member of the Hadera local council, and a delegate to Zionist congresses. He died in Hadera in 1943.

Yehezkel Goldenberg (1891) studied at the teachers seminary in Jerusalem and was accredited as a teacher. In 1919 he left to study natural sciences and Bible in the Zurich and Bonn universities. When his brother Hayim died in Paris, where he had been sent on a mission by the Hadera community, he interrupted his studies and returned to manage the family farm.

He subsequently engaged in farming, both in the fields and the orchards, as well as in public service as a member of the village community and its chairman in 1925/26, was a member of the directorate of the orchard syndicate in Tel-Aviv and of the orchard growers in Hadera.

Ya'acov Botkovsky, youngest son of Yehuda-David, arrived in Palestine in 1924. He had remained in Suwalk to manage the iron and construction material business left to him by his father, but was closely tied to the land of Israel and to the Hebrew language, which had been spoken in their home. Ya'acov arrived in Palestine with considerable property in 1925, and settled not in Hadera but in Tel-Aviv, in the belief that the land of Israel also needed merchants and independent manufacturers, to which work he devoted himself.

He was not a typical public figure like his brother, but in the late '30s was active on the directorate of the Kupat-Am Bank and was one of the founders of the Association of Commerce and Industry, serving as its first president. He died in Tel-Aviv, but was buried in the family plot in Hadera.

DR. MORDEKHAI NAOR

FROM SUWALK – TO THE GOVERNMENT OF ISRAEL (Pinhas Sapir)

Pinchas Sapir (Kozlowsky) was born in Suwalk on October 15, 1907. His father, Mordekhai Kozlowsky, was the owner of textile and floor tile factories in Lodz, and he spent most of the year away from home. His mother ran a local feather and down business in her home.

Pinhas' childhoold was not easy. He was a sickly boy, very attached to his mother. During his childhood, the family suffered two setbacks. First, one of his father's debtors went bankrupt, causing the family severe economic difficulties. Then, with the outbreak of World War I, Suwalk was taken over by the Germans. The Kozlowsky family fled east, and for about a year lived in difficult circumstances. Throughout most of this period, mother and children were separated from the head of the family, at first because of his service in the Russian army and afterwards due to his frequent business trips. After the war the family returned to Suwalk, but their situation did not improve.

Pinhas ("Pini" as he was known to family and friends) grew up in a religious home. His father was one of the founders of the Mizrahi movement in Suwalk and hoped that his son Pinhas would become a rabbi. When the father learned that a rabbinical seminary, "Tahkemoni", had been opened in Warsaw, he enrolled his son there.

Pinhas began to study in Warsaw in 1921 at the age of 14, but he did not find the religious studies to his liking and returned to Suwalk. There he began to be active in the youth organization Hehalutz Hatzair (Young Pioneer), and it was here that Pini's organizational talent was first discovered. After three years, he left for Warsaw to work at the Hehalutz headquarters. At age 19 he became treasurer of the movement, was responsible for pioneer

Most of the land was subsequently purchased by Moshe David Shub, one of the founders of Rosh Pina (1890). Shoshanath ha-Yarden became Mishmar ha-Yarden, a settlement which was to suffer consider difficulties over the course of the years, yet nevertheless managed to survive. It was abandoned only 50 years later, when it was fated to be the only Jewish settlement captured by the Syrians during the War of Independence.

EDIT.

THE STORY OF HADERA

One of the glorious heroic chapters in the rebirth of Israel, the story of Hadera, has yet to be fully told, although many of its tales are well-known. What is known to relatively few is that the establishment of Hadera was integrally linked to two Suwalk families: Botkovsky and Goldenberg.

Yehuda David Botkovsky was born in Suwalk in 1853, where he dealt in ironware. In 1886 he joined with members of Hovevei Zion in the town to purchase land for a settlement in Palestine, but the two emissaries dispatched returned with a discouraging report of the difficult conditions. Yehuda-David and his friends did not despair, and he set out as their representative to purchase land for the establishment of a settlement for the Suwalk Hovevei Zion (Lovers of Zion). He joined up with emissaries from other societies, and together they toured the land, purchased property and thbus took part in the founding of Hadera.

At the end of that year he returned to Suwalk and immediately sent his eldest son, Nahman-Shlomo, then 17, to receive the property and to prepare the land for farming.

About three years later, Yehuda-David Botkovsky returned to Palestine to visit his son and the farm, bringing with him his younger son Zvi-Nehemia, then aged 9, whom he intended to leave there in anticipation of soon coming to settle with his entire family. However, he was forced to take the boy back with him to Suwalk when he fell ill with malaria. In the meantime, in 1898, he learned of the death of his eldest son from malaria. This did not prevent him from sending his second son, Zvi-Nehemia, back to Palestine in 1907, where he became one of the leaders of the settlement and president of the farmers' union in Palestine.

Yehuda-David Botkovsky visited Palestine four times, for the last time in summer 1914 to arrange for the moving of his family. He returned to Suwalk to liquidate his business, but the outbreak of war prevented him from carrying out his plans. He died in Suwalk in 1916.

Eliezer Goldenberg was born in Suwalk in 1849. He was a respected merchant and a devoted Lover of Zion. He took part, along with Yehuda-David Botkovsky, in financing the dispatching of the emissaries to Palestine. When Botkovsky went to Palestine in 1891 to purchase land, Goldenberg empowered him to purchase a large plot for himself as well. Thus, Goldenberg became owner of two hundred and fifty dunams in Hadera.

In 1893 he sent his eldest son, 20-year old Reuven, to prepare the farm for the arrival of the entire family. In 1897, he arrived in Hadera together with his daughter Pesha and his two sons, Shimon and Yehezkiel, and began to cultivate the land. Several years later, with the help of his sons, he also planted orchards. In 1901 his wife Haya-Sara joined them, together with their sons Hayim and Moshe and their daughters Rahel, Dina and Shoshana.

Eliezer Goldenberg did not shrink from the difficulties, and courageously bore suffering, yellow fever and bereavement. With the death of his eldest son Reuven in 1898, he continued the back-breaking work of establishing the farm out of love, despite his grief.

But he was not concerned only for his farm. He was dedicated to communal affairs, serving as a member on the village committee and was active in various charity institutions in the settlement. He died in 1919.

The loss of the eldest sons of both families – Nahman-Shlomo Botkovsky and Reuven Goldenberg – became a symbol of the pioneering spirit of the early settlers. Both worked, strived and succumbed to illness – but did not surrender to hardships. Both nursed the others who had fallen ill with malaria, until they too fell ill. David Tidhar relates that they were both brought in the same wagon to the Jewish hospital in Jaffa, where they died within the space of a few days. Both were buried in the cemetery in Jaffa, but their remains were brought in 1917 to Hadera

IN ISRAEL

ARIK LUBOVSKY

FROM SEINI VIA THE U.S.A. TO YISSUD HAMA'ALA

When 16 members of the Mezrich society founded in 1883 decided to liquidate their affairs and to settle in Palestine, they already knew that the settlement which they would found and in which they would live would be called Yissud Hama'alah. What they probably didn't know was that they had received this beautiful name by default. The Yissud Hama'alah society had earlier been established in Suwalk, headed by Eliezer Mordechai Altschuler, a well–known scholar and Hovev Zion (Lover of Zion). However, for a variety of reasons, the society was dissolved and the Mezrich group inherited the name.

But the relationship between Suwalk and Yissud Hama-'alah did not end here. It was resumed shortly after the failure of the first attempt, under the leadership of Rabbi Mordekhai Yitzhak Lubovsky, a man of vision. He was born in Seini near Suwalk, and settled in the Galilee, where he purchased land and began the construction of a large khan, or hostel, in order to accommodate those travelling from Palestine to Syria and back.

There are many versions of this story, but according to an account published in **Ha-Zefirah** (May 1888), Lobovsky purchased a large tract of land near the B'not Ya'acov bridge, and, upon his return from a journey to Paris and London where he raised one hundred pounds from several benefactors, obtained a license to build a hotel.

But Mordekhai Yitzhak Lubovsky was not the first of his family to settle in Palestine. His father had preceded him and settled in Safed, where he spent his last years and where he was buried. Legend tells that he appeared before his son Mordekhai Yitzhak in a dream and asked him to say **kaddish** over his grave. The son fulfilled his father's wish, came to Palestine, located his father's grave, and of course, said **kaddish**.

Today, the descendants of Mordekhai Yitzhak Lubovsky continue to watch over the Galilee. His grandson, Uziel Lobovsky, wrote two books, **Zikhronot Ben ha-Galil** (Memoirs of a Son of the Galilee), which constitute a virtual treasure of the tales of bravery performed by the courageous people of the Galilee. His great-grandson, Arik Lobovsky, still lives in Yissud Hama'alah, where he founded the settlement's archive.

Rabbi Mordekhai Yitzhak Lubovsky was born in Seini in 1825 and died at a ripe old age in Rosh Pina in 1922. Of the many tales told about him, the following story can be reconstructed: Mordekhai Lubovsky, a Seini landowner, arrived in Palestine in September 1884 to join the Hovevei Zion emissaries from Suwalk in order to purchase land for a settlement.

He travelled with the emissaries through various parts of the country where they sought to purchase land, but in the end he left them and with his own funds bought some 2,000 dunams from Ya'acov Abou, a wealthy Jew from Safed. The land he purchased was called Shoshanath ha-Yarden, also known as Nahalat Mordekhai.

It would seem that Mordekhai Lubovsky's sons had previously emigrated to America. What is clear is that his two eldest sons, Ya'acov and Lippa-Leib, arrived in Palestine from the U.S. in the wake of their father. During the course of 1885 the rest of the family – his wife and two daughters – joined them, and together they settled in Yissud Hama'alah. It is also known that the eldest son, Ya'acov, left the country following an illness, while Lippa-Leib (Louis) remained. It is indeed his descendants who have remained faithful to the Galilee, and to Yissud Hama'alah in particular.

The Shoshanath ha-Yarden enterprise proved a failure, as did the idea of a khan at the B'not Ya'acov bridge. Lubovsky therefore abandoned Shoshanath ha-Yarden in 1888 and finally settled in Yissud Hama'alah.

But Nahalat Mordekhai was not abandoned for long.

Committee". Relief work continued throughout the war and reconstruction period.

When the unrestricted immigration to this country was stopped the I.S.B.A. encouraged and helped to form Suwalker Committees in South America and Palestine.

In 1922 the ladies organized the "Independent Suwalker Ladies Auxiliary". Their aim was to help Jewish institutions as well as needy individuals in Suwalk. The last and distinguished President of the Ladies Auxiliary was the late Mrs. Sylvia Gershen.

World War II found our organization hard at work in as much help and concern as it was possible to render. Work of great magnitude started – through its branch the Suwalker Relief – to help the unfortunate few who remained alive in the camps of Europe, or spread throughout post-war Poland and later in Israel. Inquiries were made. Survivors were sought. Food, clothing and money were immediately sent. Assistance was given wherever possible, as soon as a name and address were received.

The I.S.B.A. – under the dynamic and indefatigable leadership of our late President Hyman Seligson – the guidance and direction of our beloved Rabbi David Lifshitz, through the literary labor of our late Relief Secretary I. Pearlstein, the research of Leslie Sherer and a group of dedicated members has built a great, eternal monument to our beloved Suwalk and our brethren by publishing a Memorial book for the Martyrs of the Old Home Suwalk. A book which gives the history, folklore, names and pictures of Suwalk and its vicinity and its Jewish life and deeds.

We were instrumental in erecting a 425 yard cut stone wall around the Jewish cemetery in Suwalk. We have, in partnership with the landsleit in Israel erected a monument to the victims of the Holocaust, partisans, pioneers and soldiers of Israel of Suwalk and Vicinity.

Since 1905 every president, from S. Silverman through S. Sandowski, J. Julius, David Silverman, H. Seligson and L. Sherer – Vice Presidents Leon Perlo, Wm. Karmin – Treasurers B. Gershen, L. Levy, Wm. Karmin and Chas. Oken as well as Secretaries J. Markson, Wendorff, J. Gladstone, L. Sherer, S. Rayman and I. Kalet, Recorders I. Miller, M. Mishel, L. Mosierznicki, A. Wise and Sam Aueron as well as all dedicated Trustees: L. Perlo, M. Abramowitz, Sam Gladstein and Directors: Rabbi M. Ammitai, Dr. K. Eilender, S. Gradowski, M. Levine, A. Levitt, Dr. I. Mirow, A. Rakow, I. Ribald, M. Rich, M. Rotschild, S. & W. Szwecky, S. Savitt, who stood true to the aims and ideals of its founders and kept up the good work and the good name of our Independent Suwalker and Vicinity Benevolent Association.

Suwalk, most of whom were nationalist Zionists to whom Soviet Communism was repugnant.

With the conclusion of the investigation, Abramsky and S'hus were informed on March 12, 1932 of their release on bail, and in April 1932, two weeks before Passover, the trial began. The court was full throughout the proceedings, which many were curious to see and hear. The young people were defended by professional lawyers.

The accused were found guilty, and their sentences were not light: Glickson, the youngest, was released; S'hus – received eight months imprisonment; Abramsky – one year; Mintz – one year; Garbarsky – four years; Kaplan – six years. The declaration did not help the two Hebrew high school students. Formal legalism prevailed. They had belonged to a Communist club, and, to all appearances, to the Communist party, and they were therefore guilty – even if they had later recanted. The accused announced their intention to appeal the decision, and the prosecution had no objection to the students remaining free on bail, under the conditions already set.

The appeal was heard in the Supreme Court of Appeals in Warsaw on August 15, 1932. The Supreme Court justices seriously examined the declaration and agreed that it expressed a well-considered statement by young people politically involved in world affairs. They stated that the young men in question had in fact not belonged to the Communist party but to a political study group run by party members, which the latter thought to exploit for their own ends in the future. On Shabbat **Nahamu** the students were informed of their acquittal, and they returned to school.

The group disbanded, and each went his own way. Shmuel Abramsky later emigrated to Palestine, where he did not join any political party. As a student, he was one of the founders of the Zionist anti-Fascist union in Jerusalem. He headed the student study group, which focused its attention primarily on the development of the Nazi movement. In 1938 he withdrew from all political activity and even involvement. Since then, he has devoted himself to research in the areas of history, historiography and Bible, as well as to teaching and non-political writing.

[The youth who was once accused of membership in the Communist Party is today Professor Shmuel Abramsky, one of the leading Bible scholars in Israel.]

LESLIE SHERER

THE HISTORY OF THE INDEPENDENT SUWALKER & VICINITY BENEVOLENT ASSOCIATION

The emigration of Jews from Suwalk to the United States started in the 1880s. People with a trade in their hands came here to start their life again. Among these was a young man by the name of A. Markowitz. He knew the old and the new Suwalker arrivals and their needs, their joys and sorrows. His dream was to organize the landsleit in some kind of a Ferein where the newcomers could get help or help one another in case of need or sickness or come together to reminisce about Suwalk and the "good old times" there. In the U.S.A. life was very hard then; some immigrants remained here and some returned. Markowitz, however, was able to organize those who remained into an organization.

In August 1905 he and some of the older residents and some of the new ones (Seven in all) got together and established the "INDEPENDENT SUWALKER BENEVOLENT ASSOCIATION".

In the years prior to and after WWI the large immigration from Russia to the U.S.A. began. Many Suwalkers arrived and needed the help and care which the organization provided. Many joined the society. This was a new element; merchants, manufacturers and intellectuals. They democratised the I.S.B.A., took in many new members, fostered more traditional East European Jewish habits, were more socially and philantropically minded and supported the ideals of Zionism. Under the leadership of Sam Sandowski, Leon Perlo, Bernard Gershen, Louis and Morris Danski, Israel Miller, and Jacob Markson – one of the original founders – and the leading and guiding spirit of the I.S.B.A. – as lifetime secretary, the organization grew and prospered and at one time listed as many as 400 member families.

During WWI the I.S.B.A. responded to the great need of the time and organized the "Suwalk and Vicinity Relief

Even the youth, who on the whole did not belong to the same party, enthusiastically supported him in the elections to the Community Board (until 1937) and to the Suwalk municipality, viewing him as their faithful representative. Indeed, he was repeatedly elected to the Community Board, and also served as leader of the community. As a member of the town council, he was one of the most outspoken, presenting a proud Zionist position which never bowed to the Christian majority. It should be noted that even the "Endeks" (National Democrats), the most openly anti-Semitic, treated him with honor and respect.

Shortly after he began his public career, he launched and edited a local newspaper called "The Suwalker Shtimme" which, for lack of funds, soon folded.

His renown as a leading Zionist figure and a winning speaker of high intellectual caliber extended beyond the bounds of the town and surrounding area. He was a candidate to the Polish Parliament in the pre-World War II elections but was defeated by Yitzhak Grynbaum.

Among the local institutions which he supported or in which he was actively involved were Maccabi, ORT, and Bikur Holim.

When I look back on those distant days, I find it hard to understand how this wonderful man found enough time to do all he did. For a while, he spoke of his interest in settling in Palestine, but never realized his dream.

My father suffered two great tragedies – the death of his 18-year old daughter and, in 1936, of his son Ya'acov, who was then already a well-known cardiologist in Warsaw.

During the war, my parents came to join me and my sister, Dr. Naomi Weissman, a pediatrician, in Warsaw. I followed my husband eastward to Palestine. My parents, sister and younger brother remained in the ghetto and perished. Niuta Gutkovsky attended my father's funeral in Warsaw.

SHMUEL ABRAMSKY

THE TRIAL OF THE HIGH SCHOOL STUDENTS IN SUWALK

In spring 1932 several Jewish high school students were placed on trial for Communist activity and membership in the Polish Communist Party (PPK). Two of the accused, Shmuel Abramsky and Y. S'hus, were students in the Hebrew high school; Avraham Garbarsky – a student in the Polish state high school; Binyamin Mintz – a graduate of the local commercial school. The other accused were: Glickson, the son of a Bundist family; and the sole worker, Kaplan, who according to the charge sheet was the ring-leader of the group.

These young men were all accused of membership in the Communist party, which was illegal in Poland. In addition to the accusations of aspiring to forcefully remove the elected Polish government and to set up a violent dictatorship of the proletariat, several specific accusations were added: the desire and attempt to sever from Poland the districts of Galicia (the western Ukraine in Russian-Soviet nomenclature) and western Belorussia, and to annex them to the Soviet Union.

The affair began in 1929, when the students first took an interest in Marxist literature, probably the result of youthful curiosity, in their search for new ideas. They were attracted to Communist circles by adroit propagandists and found themselves, almost unwittingly, in a kind of reading and debate club.

Again almost unwittingly, they were asked to take part in organizational activities such as distributing manifestos, and they began to feel that the game had gone too far. In November 1931 Abramsky and S'hus decided to stop playing hide and seek and to announce their withdrawal from the group, which they did in a detailed written declaration in Polish. But in the meantime matters had taken their course.

On December 11, 1931 Abramsky and S'hus were called out of the classroom by the principal and handed over to two people. Thus the investigation began. The two arrested youths did not deny their ties with the party, and confirmed the statement read to them. At first they argued that they had belonged only to a pre-Communist group which they had subsequently left, but ultimately they agreed with the investigators that they had in fact without their knowledge belonged to the party.

The Jewish community of Suwalk was in an uproar on learning that students of the Hebrew high school were accused of membership in the Communist party. The young men were not considered heroes in the eyes of the Jews of

ELIAHU HADRAI

DR. NAFTALI STAROPOLSKI

Before Naftali Staropolski turned to medicine, he received a strong religious education, first in the Suwalk Talmud Torah and later in the Lomzhe Yeshiva. In both, he demonstrated outstanding diligence and sharp perception which, combined with an exceptional memory, enabled him in the latter years of his life to retain a mastery of Bible and Talmud, engaging in discussions of Talmudic problems with the sharpest members of Hevra Shas. At the same time, he was fluent in Hebrew, in which language he delivered speeches freely, although, despite his efforts, he found it hard to adapt to the accepted Sephardic pronounciation.

He completed his studies at the Russian government high school in Suwalk and at the faculty of medicine at Koenigsberg University in eastern Prussia. Upon his return to Suwalk, he opened an extensive private practice. As a doctor, he was popular and sought after by many Suwalkers of all classes. But it was not only these who accorded him his high social standing in the town. He had a natural tendency to public service, together with all the necessary traits: he was well-liked, aware of the needs of people of all classes, aroused confidence with his ability to listen, and was always ready to offer assistance simply and naturally, as though it were his duty.

It was self-evident to all that Dr. Staropolski had to be a member of the Community Board, as well as on the directorate of the local Zionist Organization and all charity institutions. Of the latter, he was particularly active in "Bikur Holim", whose patients he treated for a token fee or free of charge, and in T.O.Z. (Society for the Protection of Health). In addition, he was one of the most enthusiastic supporters of Maccabi and instrumental in raising funds for the Talmud Torah school.

He served as a doctor to three of the Suwalk schools: the Hebrew high school, the Talmud Torah, and Tarbut. He served on the parents committee of the high school, which concerned itself with the school's welfare.

Even after the outbreak of World War II, he continued to devote himself to community service, until he perished in Vilna, with his wife and three of his four children.

Of his fourth son, Dr. Israel Staropolski, Eliahu Yunis, an eye witness, wrote in his book **On the Edge of the Pit** (Hebrew; Yad Vashem, 1948), that he demonstrated valor, national pride and outstanding courage in the face of the heads of the Nazi forced labor camp, Korowitz, in eastern Galicia, to which he was sent as a prisoner, and where he served as doctor, bringing help and relief to his fellow prisoners with dedication and self-sacrifice, until his death.

DR. VIERA GAWZA

DR. LEON WEISSMAN

I was nine years old when my mother married Dr. Leon Weissman. He had three children from his previous marriage, and my mother bore him another son.

He knew how to make maximum use of his time, dividing it between professional work and his many public functions. He served as doctor to many of the Jewish residents of Suwalk and the surrounding area, but also had patients among the Christian population. In addition, Dr. Weissman ran the Jewish hospital in Suwalk and treated "Bikur Holim" patients, some for a nominal fee and the poor among them without charge. While the latter was a part of his public work, he always demonstrated the highest degree of seriousness and dedication, and always provided the best care he could.

As a public figure, Dr. Weissman was one of the foremost community leaders. Like the vast majority of the Zionist public in the town, he belonged to the "Et Livnot" (a time to build) faction of the General Zionists, of which organization he served as chairman for many years. He was not only its chairman, but its unquestioned leader.

BENJAMIN EFRON

Benjamin Efron was one of the leading figures in the Suwalk Jewish community between the two World Wars, without whom the lives of many of its youth would have been different.

He was born in the town of Indora in the Grodno district, molded of the same Lithuanian-Jewish material as were the Jews of Suwalk. Nevertheless, when he came to live in our town, it took several years before he became fully integrated into the life of the community, taking part in all events, and known and respected by all.

After receiving an engineering degree in Lisle, France, he worked at his profession for five years in Warsaw, until his natural inclinations prevailed and he decided to devote himself to education. For three years he was principal of the high school in Wloelawek, and his reputation as a gifted teacher and excellent administrator reached the central offices of the Zionist Organization in Warsaw, who proposed that he head the education and culture department in Warsaw. He held this position for two years, and in 1920 moved to Suwalk on the invitation of the Suwalk enterprise society founded to establish the Hebrew high school in the town. Here he developed and demonstrated his full abilities in planning, organization and management as well as public relations among the Jews and statesmanship towards the authorities. The ability to stand up to the government agencies, which were by nature anti-Semitic and especially so from the late 1920s, with the rise of racism in the west and the desire to purge Jews from all positions above the working class in the east – was vital to the principal of a private Jewish school in Poland.

It was not easy to meet the demands of the government inspectors, in order that the school should receive authorization each year to administer examinations to its students and to issue official matriculation certificates to those who passed the examinations when, in addition to the regular curriculum, ten hours were devoted each week to Jewish subjects of study: Hebrew, Hebrew literature, Bible, Jewish history, and later even a smattering of Talmud.

It was important that the Jewish school principal should constantly prove his loyalty to the state, and most importantly his Polish cultural identification. At the same time, he was a devoted Zionist, who longed to follow his brother, sister and mother and settle in Palestine. But, like many others, he postponed its realization to the indefinite future. His students repaid his deep sympathy and dedication with appreciation and respect. They sensed his positive attitude towards their various initiatives, reflected in his support for every stage performance in celebration of a national holiday, and in his closing his eyes to the active membership of most of the students in Betar.

After four to five years during which the school established itself in the community and in the eyes of the government authorities, years during which he devoted most of his time to its problems (while teaching mathematics to the upper classes), he considered himself free to turn to public affairs, revealing himself as a fervent Zionist, familiar with the problems of the movement, and a member of the "Al Hamishmar" faction of the General Zionists.

With the passing years, he began to appear at public meetings and to speak in his rich Yiddish, with great rhetoric ability and sincere enthusiasm, especially before the elections to the Zionist Congress, the two houses of the Polish parliament, and the Suwalk municipality – to which he was elected by the General Zionists. In addition, he was a member of the local ORT directorate and supported the Maccabi sports association.

The people of Suwalk appreciated the blessing which he brought to their town with his talents, his energy and his dedication, according the town an exemplary educational institution. The education they received was to save the lives of many of its students by imbuing them with nationalist feelings which led them to settle in Palestine before the Holocaust. For his sincere love and understanding, his students repaid him with love.

RABBI YEHOASH ZAWOZHNITSKY (SAVITT)
AND RABBI MOSHE AMITTAI-ZAVOZHNISKY

FOUR MINISTERS

Aaron Sheinman, Director General of the Soviet Union's National Bank

Aaron was the son of a wealthy Sheinman family, who were bankers in Suwalk. Soviet currency at the time was not stabilized, and except in Russia itself had no value in the world markets. Sheinman did an awful lot for the finances of the Soviet Union, and when the Soviet government issued new Russian currency with an international value, one of the signatories on the bills was Sheinman as director general of the Soviet National Bank.

His origins in a Suwalk Jewish bankers' family was not a problem in the Soviet Union when they needed his abilities. During the 1930's, while he was on a mission to America, the government suddenly demanded that he return. He assumed that something was wrong, and refused to return. In this way, he did not have the same fate as all the others in the trials held in the Soviet Union. Later on he went to Berlin where he is said to have committed suicide.

Moshe Bokanovsky, Minister in France

This is an unusual story of a Jewish family which in a short time was successful in ascending from the deepest poverty to the highest achievements of spiritual and material richness.

Only two generations ago, the Boganovsky family was among the poorest in Suwalk. The father Moshe could not support his family, and his wife had to sell peanuts in the streets in order to help him earn a living. In the beginning of this century, the Bokanovskys emigrated to France. Their children were very successful, starting the first department store, which later on became one of the biggest retail chains in France, with headquarters in Paris, under the name "Baka".

Of all the children, Moshe (changed to Maurice), was remarkable in ability, and when the family was starting their commercial and industrial empire, he devoted his time to politics. He was elected to the legislature, where his first speech was a big success in content and form. The well-known Prime Minister, Poincarré appointed him a minister in his cabinet. First he was Minister of the Fleet, then several times Minister of Commerce, and later Minister of Aviation.

Moshe Bokanovsky can actually be called the creator of the French Air Force, as he was the first Minister of Aviation in France. Notwithstanding his meteoric success, he remained a very Jewish man, and proud of his Jewishness. He would love to sit at home in his salon, telling stories of his childhood years in Suwalk.

Moshe Bokanovsky died in 1928 when his personal plane crashed during Air Fleet maneuvers.

Michel Morris Bokanovsky, a minister in General DeGaulle's government, was a grandson of the Jewish immigrant family of Suwalk.

Pinhas Sapir, Minister of Israel

Pinhas was the son of Reb Mordekhai Kozlovsky, a respected man of Suwalk. In his youth he was a student in the Suwalk Yeshiva, and he was also very active in the Zionist movement. He organized in Suwalk the Hehalutz, and was its leader until he went to Israel. There, he grew to be one of the leading powers in the Mapai (Labor Party) and excelled with great achievements for the country, eventually becoming Minister of Industry and Commerce in Israel and then Minister of Finance.

merce and Industry in the land of Israel. Reb Mordkhe passed away at the age of 73 in 1953.

Haim Reibman

Reb Haim Reibman was a businessman, with a big wholesale food business on Shulgass. He was one of the fine Suwalk members and scholars in Hevre Shass. He did a lot for Israel. He was a very gentle man. He always tried to resolve disputes between other Jews, and for this he was loved by the whole town. He was a member of the Community Council for many years, and was always active in community affairs. He perished with the other martyrs of Suwalk.

Aviezer Zhilkevitz

He was an agent and correspondent for the daily newspaper, **Haynt**. He was a good mixer with the public. He studied every day in the Hevra Shass, in the great Beth Midrash, where he was also often the cantor. He did a lot for Israel and was very active in community affairs. He perished with the other martyrs.

Benjamin Mintz

He was one of the finest types in town, a combination of goodness and piety. He was born in Suwalk. According to his family history, the Mintzes came from Germany to Poland several hundred years ago. He was orphaned from his father when he was very young, but with his great abilities he became a very wealthy man, and he owned the biggest drygoods business in town. Everyone in town had great respect for his good nature, ethics and deeds.

He loved the learning of Torah, supported Torah scholars very charitably and was one of the great philanthropists in town generally. Twice a year, before Pesach and Sukkot, he used to ensure that the poor children at the Talmud-Torah and the orphanage were well-fed and well-clothed. When the Talmud-Torah building was too small for the students, in 1932 he gave the largest donation toward a fund to construct a new two-story building.

His wife Chana had a custom that every Friday and before all Jewish holidays, she would send food to institutions such as the orphanage, the old-age home, and the hospital.

They both perished in the big slaughter in Slonim in 1942. They were about 80 years old.

Shmuel Noah Shapiro

Reb Shmuel Noah Shapiro married Reb Benjamin Mintz's daughter Esther, and became his partner. After closing his store, he would go into the Fisherman's Synagogue and sit down at the table to study with the well-known Reb Haim Shlomo, who used to advise him how to distribute his anonymous donations without embarrassing the needy.

Reb Shmuel Noah was a highly educated man. He was an engineering graduate from the University of Berlin.

Reb Shmuel was also very active in community affairs. He was a member of the Community Council and had great influence in town.

His two children were raised in the town Talmud-Torah and Yeshiva Ohel Yitzhak.

At the beginning of the last war, he and his family went to his two brothers in Lida, later on to Slonim, where he perished in 1941.

Eliezer Kagan

For many years, Reb Lazer was the City Cantor in the great synagogue. He was also the leader of a well-organized choir. He was a man of Torah, who sat for hours in the Beth-Midrash studying with other Jews, especially with well-known singer and scholar Reb Hirshe Rubinstein. Studying and singing with him went hand and hand. He was also briefly the cantor in the Grodno synagogue. After he left Suwalk, he became the cantor in Swentzia. He died a young man a few years before the Second World War.

Shmuel Gradowsky

For many years, he read the Torah on Shabbath and on High Holidays in the big Beth Hamidrash, where he came evenings to study Gemara. He was a son-in-law of the Lazdeyer Rabbi, Rabbi Hagoen Yoffe. He was himself a respected man in town with unusual good qualities. He was an honest merchant. He had a clothing business and he was known for his good works for his fellow man. He and his wife, Sara, sent their children to study in yeshivas. Their oldest son, Chaim Zalman, was very active in community affairs, and was a leader of a youth organization.

Friedman, one of the great scholars in town, one of the finest scholars among the merchants. He was also a respected businessman and a great philanthropist. He was a devoted activist in religious and social life. He was one of the finest public speakers. He got along well with people, and emerged as a chief spokesperson for many groups, and was the President of the Jewish Community Board for many years. He was an ardent Zionist ("Mizrahi") and worked hard for Palestine.

Important visitors contacted him first upon arriving in Suwalk. In his house assembled the Torah scholars of Suwalk.

In his youth, he studied in the great Volozhin Yeshiva it its time of glory. Reb Naftali Zvi Yehuda Berlin, ("Hanatziv") wrote in his well-known book, **Meishiv Davar**, two articles discussing with Reb Haim Mendel Friedman points of Jewish law and referring to him with great admiration.

His sudden death in 1938 left a mourning Suwalk.

Naftali Friedlander

Reb Naftali Friedlander, after the death of Haim Mendel Friedman, was his successor as leader of many organizations and was regarded by many as taking his place. He was also well-known as a scholar and orator. Reb Naftali delivered the annual sermon at the traditional scholastic gathering of the Hevra Shass. He was a man of a logical mind and of great ethics. For many years, he was listened to with great respect by the townspeople, who approached him often for advice.

Elie Rosenthal

Reb Elie Rosenthal was a tall, handsome man with the looks of a prince. He regarded respect for Torah as the greatest of life's achievements. When he spoke with energy and pride of Torah, he did himself what he demanded of others. He came from the highly respected Rosenthal family of Suwalk, who were known far beyond the borders of the town. He was briefly the Deputy-Mayor, and held leadership posts in many organizations. He held a scholarly minyan on Saturday nights in his home. He passed away in 1932.

Hasidim and Misnagdim in Town

Prior to the First World War, Suwalk had a minyan of Hasidim, but these Hasidim were not Suwalk natives. After the First World War, there remained only two Hasidim in the whole town. Actually, there was no difference between the Hasidim and Misnagdim. Both of the Hasidim were scholars and they had the same wishes and desires as the scholars who were Misnagdim.

Reb Haim Leib Bakhrakh was the first. He was a descendant of the well-known Gaon Bakhrach. He studied in the Lomzhe Yeshiva.

Reb Haim Leib through marriage moved over to Suwalk. He was well-known and respected by all the rabbis of the vicinity, including the chief Suwalker rabbis, David Katzenellenbogen, Moshe Betzalel, Aron Baksht, and Yoseph Yoselevitch, with whom he was very close. In 1920, he became the **mashgiah** in the Talmud Torah. He and his family moved to Israel in 1935, and passed away in Tel Aviv in 1937.

Reb Menachem Waxelboim was the second hasidic member of "Hevra Shass". He was known as Menachem the Monument-Engraver. He was the first to come to the Shass table to learn, and contributed greatly to the discussions with his lively canistry. He had a sharp mind and a great interest in Talmud. From time to time he proved his ability as a preacher and many listened to him attentively. He passed away in 1931.

Mordkhai Kozlovsky

Reb Mordkhe Kozlovsky, a born businessman. At times, his business was very large, but he was devoted to higher things than just business. He was active in many things affecting the community, especially fund-raising for Israel. He gave handsome charitable donations, and was a **gabbai** in the Hevra-Midrash synagogue, and a member of Hevre Shass, where he used to bring out beautiful thoughts.

Reb Mordkhe was born in Brisk Litovsk and studied in the yeshivas of Brisk, Telz, and Slobodka.

In 1937 he and his wife came to Israel and settled in Kfar-Saba. They opened a grocery store and worked very hard to make a living.

Their children have inherited his devotion for the Jewish people, but he himself did not have the pleasure of seeing how his son Pinhas became the Minister of Com-

VARIA

RABBI YEHOASH ZAVOZHNITSKY-SAVITT
& RABBI MOSHE AMITTAI-ZAVOZHNISKY

JEWISH SCHOLARS AND ACTIVISTS

The Silverman Brothers

In Suwalk, we were acquainted with Chaim Shlomo when he was already quite old, although he and his father, Reb Jankiel, were born in Suwalk. In the prologue of his book, **Or Yaakov** Reb Haim Shlomo tells us about his father as follows: "A scholar and a clever man. All his work, at every time, consisted of studying and teaching God's Torah." In the town, they called him "the American" because he spent many years in the States.

Reb Haim Shlomo published many books in which he collected ethical and moral teachings from the works of many scholars and added many of his own good thoughts about the basis of Judaism and strengthening the Jewish religion. The names of his published works include: **Sefer Midrash Raba**, (in two volumes), St Louis, 1919; **Or Yaakov**, Jerusalem, 1899; **Shulhan Shabbath**, Suwalk, 1925. He also published many pamphlets on religious subjects in Suwalk in 1926 and used to distribute them to Jews on the street free of charge.

With great diligence he would also sit with other people in the Bet Ha-Midrash and in the Hospitality House. He would pay other rabbis to go and teach Torah in various other Suwalk institutions. He gave much money to charities for the support of the needy, especially those too bashful to ask for help.

He was also helpful in making repairs to and building the mikvehs (ritual baths) as needed, in this case being much influenced by the memory of Hafetz Hayim.

His fame as a charitable man spread far beyond the borders of Suwalk.

He bought a house for the Bikoor Holim and Linas Ha-Tzedek. Later he bought a second house to generate income for Linas Ha-Tzedek.

Where did Reb Haim Shlomo get all this money to give to charity? He obtained it from his American brother, Reb Israel Meyer, who was a plain, poor peddler, a great scholar and a pious man who lived a frugal life. He saved what he could and sent money to his brother in Suwalk, large amounts of money, to spend on charity, Torah study, and other good uses. Reb Haim Shlomo himself lived very frugally in an attic. He was old and suffered from malaria. On Shabbath and Jewish Holidays he ate with the well-known philanthropist, his good friend, Shmuel Noah Shapiro.

Rabbi Israel Meyer was born in Suwalk in 1853. He studied at the great Volozhin Yeshiva with the Gaon Natziv. Around 1873 he came to America.

Reb Israel Meyer went out every morning with a big package of sheets, blankets, pillow-cases, and similar goods, wandering in the villages around Hazeltown as a peddler. All his customers, both Christians and Jews, respected him as a very honest and fine man. Most of his income was donated to charities in Israel, Suwalk, and America. For himself, he kept very little. He slept on the floor and ate only bread and salt. Only on Shabbath and holidays would he sleep in bed and prepare better food for himself.

He passed away in 1944 and was buried in the cemetery of the Yeshiva Tifereth Yerushalaim in New York.

The other brother, Reb Haim Shlomo, lost his life at the hands of the Nazis in 1941.

Haim Mendel Friedman

The pride and joy of the Jews of Suwalk in general, and the observant Jews in particular, was Reb Haim Mendel

EDIT.

HASHOMER HATZAIR

The beginnings of Hashomer Hatzair in Suwalk dates to 1919. This was a period of political instability and war, and the movement's activities were quickly halted. The cell was reorganized in 1923. It was at this time a Zionist scout organization, still far removed from socialist slogans and from the Zionist left. The cell, numbering some 150 boys and girls, was headed by Lola Levite. The group of cub scouts, up to the age of 11, was led by Avraham Stern, who had two years earlier returned from Russia to his parents' home. After the Danzig and Warsaw conventions, when Hashomer Hatzair adopted Marxist socialism with the red flag as its banner and May 1 as its holiday, most of the Suwalk members left it, and the cell was ultimately disbanded.

In 1935 it was reconstituted for the third time, with only 18 "adult" members (aged 16 and up) but a considerable intermediate group who began to recruit younger members. They also made inroads in the high school, which was known as a Betar stronghold.

The Suwalk Hashomer Hatzair group operated under the aegis of the Grodno cell, and its members participated in the latter's camps. The group did not achieve the ultimate stage – pioneer training and **aliya**. The war and the Holocaust put an end to its activity. Only a few survived, some of whom eventually settled in Israel.

LEA WELSHER

THE COMMUNIST MOVEMENT

Aside from the various Zionist movements to which most of the local youth belonged, there were in Suwalk also leftist movements, such as the Bund and the Communist movement.

During the 1920s many Communists were arrested in Poland, including Suwalk. They received heavy sentences, with long periods of imprisonment. Most of the activity consisted of the distribution of placards and propaganda, the waving of red flags, and the like. The early 1930s were marked by a new wave of arrests, but the activists continued their work underground. Several students of the Hebrew high school as well as of the Vilna university joined the movement. Those arrested were tried, and once again received long prison sentences.

MACCABI

Among the many Jewish organizations founded in Suwalk after World War I was the Maccabi sports association. It was preceded in 1919–1924 by a Jewish soccer club called the "Amateurs". In 1925 this club declined, and was succeeded by Maccabi. The founder of both was Y. Kershkovsky.

The Maccabi soccer club enjoyed considerable success. On a number of occasions, the Polish scouts were unable to control their feelings when a game ended in victory for the Jewish athletes, and an exchange of blows followed, sometimes with bodily injury.

Maccabi developed rapidly. In the 1930s the association numbered 300–400 active and 200 passive members. They had a beautiful clubhouse with a large hall for meetings and exercise, a stage for performances, a piano and expensive sports equipment. The clubhouse bustled with activity and gaiety throughout the year. Maccabi also had a small sports field for athletics, volleyball, swimming, etc. The Maccabi ping-pong group was the best in Suwalk.

In 1936 Maccabi suffered a serious crisis over personal differences. A rival sports association called Hakadur was formed, composed of former Maccabi members.

YOUTH MOVEMENTS

HEHALUTZ

With the emergence of the Hehalutz movement in Poland in the early 1920s, a small group was organized in Suwalk as well. But it was only in 1925 that the Suwalk branch began to grow, and the 18-year old Pinchas Koslowsky (later Sapir) to gain prominence. The young Pinchas was soon given important functions within the movement.

During the heyday of Hehalutz in Suwalk, evening classes in Hebrew were held at the local branch, and young men and women were sent for agricultural training in the Polish estates of the surrounding area. A house was rented for a group of pioneers preparing to settle in Palestine, where they formed a kind of kibbutz.

A group of youths, too young to join Hehalutz, attracted by this "kibbutz", later formed the nucleus of Hehalutz Hatzair.

DAVID STERN

BETAR (BRITH JOSEPH TRUMPELDOR)

In winter 1926, Moshe Gutkovsky returned home for Christmas vacation. During his university studies in Warsaw, he had been attracted to the teachings of Ze'ev Jabotinsky and, upon his arrival in Suwalk, proposed the establishment of a cell of the Hashahar youth organization. The name was the Hebrew translation of the Russian journal, **Razsviet**, edited by Jabotinsky and his colleagues in Paris, which called for political activism in the Zionist movement.

The Hashahar group in Suwalk, headed by David Stern, was composed of 15–20 young people, most of them students in the Hebrew high school. Hashahar was to be the forerunner of Betar.

The Betar cell was active in all fields, governed by military discipline as befitted future members of the Jewish Legion, as well as scout ethics and rules, in both its cultural and physical activities. In the course of time, Betar became the largest and most important youth movement in Suwalk, emphasizing the fulfillment of the ultimate goal: the establishment of the State of Israel.

At the end of December 1928 and early January 1929 the first Betar convention in Poland was held in Warsaw, together with a meeting of world Betar representatives. Ze'ev Jabotinsky attended the convention, at which Aharon Zvi Props, founder of Betar in Latvia in 1923, was elected chief commander of Betar in Poland. The convention, attended also by a delegation of the Suwalk cell, had an important effect on the development of the local cell. It marked the beginning of intensive cooperation between the Betar headquarters in Warsaw and the leaders of the Suwalk cell, who were to occupy central positions in the Betar movement. Three members of the Suwalk cell served as officers of the Betar Headquarters in Poland in Warsaw: Itshak Rosenthal, Elhanan Pen (Poniemunsky) and David Stern.

In 1930, the first four Betar members from Suwalk left for Palestine, followed by others who were forced to enter the country illegally. Thus were the lives of 15% of the cell's members saved, making an important contribution to the country, as pioneers and as soldiers.

The members of the Suwalk cell displayed resourcefulness and energy in organizing Betar cells in the surrounding towns, which continued to rely on the Suwalk members for instruction and guidance. With the outbreak of war in 1939, many Suwalk Betar members remained active: in the underground movement, among the partisan fighters, in the concentration camps and in the Allied armies.

The percentage of girls in the Tarbut school was particularly high, as most of the boys studied at the Talmud Torah. The classes were small, generally not more than 16 in each. The studies were all conducted in Hebrew, with a strong orientation to the land of Israel. Under the guidance of the teachers, plays were presented in Hebrew.

LILY LEVINE-KUTNER

THE YIDDISH SCHOOL

The Yiddish school (**Yiddishe Veltliche Shule**) operated in Suwalk from 1929 until the outbreak of the war. The initiative for the school came from four members of the local Bund movement – Max Levine, his wife Bertha, Finkel and Abromovitz. They dedicated themselves to the establishment of the school and, in order to set an example for others, the Levines removed their daughter from the second grade of the Tarbut school and transfered her to the first grade of the new school.

Most of the pupils of the school were from poor families, and only a few paid tuition. The school also had to provide the pupils with books and other school supplies, and even provided free lunches, subsidized by the municipality.

SCHOOLS

YEHOSHUA BAKHRAKH

THE TALMUD TORAH

The Talmud Torah school was called "Ohel Yitzhak", after its founder (in 1851), Rabbi Yitzhak Eisik Wildmann (Haver), one of the foremost rabbis of the city.

In the Talmud Torah, in addition to a thorough background in religious studies, the pupils also acquired a love of Zion. The school had excellent teachers, who encouraged their students to converse and to write compositions in Hebrew.

There were both poor and well-to-do pupils in the Talmud Torah. One day the **mashgiah** instructed all those who were barefoot to go the the shoe store and select a new pair of shoes. And so they did. On another winter day, all the boys with torn pants received new pants from the tailor.

In 1929, on the eve of the massacre of the Jews of Hebron, an emissary arrived from Palestine. Two classes were called together and the door between the classrooms opened, and he taught the pupils a song about the war of the Maccabbees. Just then, the news arrived of the murder of the Jews of Hebron by their Arab neighbors. The entire school stood at attention in memory of the blood which had been shed, and in their hearts was kindled the desire for revenge.

R. ELHANANI

THE HEBREW HIGH SCHOOL

As early as 1908, a private Hebrew high school was established in Suwalk, then a part of Russia, by Dr. Schwartzman. The high school, composed of only four classes, did not prove viable and was closed after a few years.

About ten years later, in 1919/20, the Jews of Suwalk again decided to establish a Hebrew high school, this time with greater success. The Suwalk school was a member of the national society for the establishment of Hebrew secondary schools in Poland. Most of these schools were coeducational, for boys and girls, with Polish serving as the language of instruction and the syllabus comprising all general studies. In addition, the schools taught Hebrew language and literature, Bible, Jewish history, and a knowledge of the land of Israel.

The achievements of the Hebrew high school in Suwalk in the area of Jewish education must be attributed to its first and only principal, engineer Binyamin Efron, and a group of the school's founders, who dedicated themselves to it until its closing in 1939. In the summer of 1929, the school was disenfranchised for Communist activity on the part of some of its students, but was reinstated the following academic year.

Special mention should be made of the important role which the school played inb the life of the town, serving as a seedbed for the Betar cell which began within its walls, encompassing most of the student body and radiating outward, attracting members from all elements of Jewish society in the town.

The first matriculation certificates were issued to students of the Hebrew high school in Suwalk in 1928 and the last – in 1939. Binyamin Efrom personally signed all the matriculation certificates issued by the school.

TZIPORA MEITKES-HABER

THE TARBUTH SCHOOL

The Tarbut school in Suwalk was founded in 1926, composed at first only of a first grade. As the pupils advanced each year, the school grew. The Tarbut school served as a center for Hebrew and Zionist culture for the Jews of Suwalk. The principal of the school, Mr. Dubrovsky, did not restrict his activity solely to the school, but felt a responsibility towards the entire community. He dedicated himself to the school, for which he received a modest salary, part of which he reinvested in the school.

ners, coppersmiths, bricklayers, carpenters, blacksmiths, and so on. At this meeting, they elected a management under the leadership of Markowitz. In addition to business meetings, the union held entertainment nights and established a synagogue for its members. The union also supported cultural life, establishing a library and reading room which was filled with people every evening. The union existed up to the Second World War.

returning from wartime refuges, they started to reorganize this institution. The Suwalk Hospitality House had 18 beds. One special room with two beds was set for important guests and visitors.

In the middle of the week, the guests would buy their own food. For Shabbos, they were given places to eat with many residents of the city.

Visiting the Sick

"Bikur Holim & Linas Ha-Tsedek" were among the oldest institutions in Suwalk. Following a period of neglect during the First World War, when many Suwalkers returned to their home town from different parts of the world where they had escaped wartime conditions, they immediately started rebuilding these very important institutions. At the first general meeting called to renew this activity in 1920, they elected a board of directors chaired by Mordche Weisberg. Significant assistance also came from landsmen of Suwalk who lived in America.

Not all people can come asking for economic help, even when they are in dire need of it. Many needy people are bashful about their condition and are ashamed to ask for help. Just for that reason, members of the management would make discreet inquiries and extend assistance to such persons without publicity. From 1925 to 1939, many of these cases were given help quietly and anonymously.

Doctors played an important part in the work of Bikur Holim. During the period of independent Poland between the wars, there were about ten Jewish doctors in Suwalk, most of whom were connected with the Jewish Hospital.

LESLIE SHERER

"T.O.Z."

The organization "TOZ" (Towarzystwo Ochrony Zdrowia) – Society for the Preservation of Health – in Suwalk was important because its task was to care for and foster good health and well–being for the children of the poor Jewish families in Suwalk.

TOZ gave those children free medical and dental care. It gave them in the summer-time a day camp in the beautiful green meadows and forests around our city. It fed them warm meals. It gave them periodic medical examinations. It gave them games and concerts in our beautiful city park.

The people who took care of those children were volunteers; Jewish doctors, dentists, ladies of means and generally city people with good and caring hearts.

Children who benefited from the good deeds of the TOZ were Jewish boys from the Talmud Torah, the Tarbut school, the Yidishist and other schools and poor children from some of the surrounding small towns.

A group of young Suwalker emigrants to the United States as well as the American-born children of older emigrants organized in New York, in 1937, a Club to support the TOZ as well as other worthwhile important Jewish institutions in Suwalk. The organizer and the moving spirit of that club was Mrs. Mintz-Bailey, the wife of Rabbi Bailey (Bialostocki) of the Bronx. Among the organizers and first members were: Leslie Sherer, Lala Tombacher, Katia Osowiecka, Moris Bialostocki, Morris Lizewski (GBHM), and children of members of the Independent Suwalker Benevolent Association. In the two years of the existence of that Organization we collected and transmitted to the TOZ in Suwalk hundreds of dollars. It did our hearts good and although hundreds of dollars is not a big sum now, it was then a Godsend for that institution.

Y.A. TROPP

TRADESMAN'S UNION

In 1919, when the first government of independent Poland issued a decree authorizing trades unions, Choneh Markowitz initiated a union of Jewish tradesmen in Suwalk with assistance from Joseph Adelson. They engaged a secretary, A.B. Zimmermann, and rented a hall on Kosciusko Street. After some preparatory work, they called a general meeting of all the trades in Suwalk, including bakers, butchers, tailors, shoemakers, capmakers, can-

There were many specialized organizations in Suwalk: to help people get married, (**"Hakhnasas Kalo"**), to supply people with clothes (**"Malbish Arumim"**), and others.

Special Concerns of the Welfare Workers

The social and welfare workers of Suwalk had a special mission: concern for Jewish soldiers. Suwalk was a garrison town, and there were frequently several hundred Jewish soldiers whom the local population would supply with kosher food and a place to visit when they wanted to be away from the barracks on Jewish holidays.

The local social workers also assumed the burden of raising money to assist soldiers when there was an opportunity to ransom them from the obligatory military service. In 1866, for example, fourteen Jewish family men were ransomed and those active in this effort included Rabbi Mohilover, Joshua Lipsky, David Lichtenstein, and Abel Markson; they raised the tremendous sum of 5,000 rubles, and the men were all relieved from the protracted military service.

Suwalk, like many other Jewish towns, had to worry not only about its own problems, but also about the problems of fellow Jews in other places. This feeling was so strong that whenever there was a problem in any place in Poland and Russia, the Jews of Suwalk were the first to help. Osher Margolis writes that in 1871 there was a big fund drive for destitute Jews from Strasbourg, Alsace-Lorraine. In 1872, when Suwalk held a fund drive for suffering Persian Jews, more than 200 people gave money for this purpose. Money was also collected for Persian Jews in the surrounding towns of Filipowe, Psherosle, Baklerowe, and Seini. In 1874, a big famine in Jerusalem inspired a donation of twenty rubles from residents of Baklerowe.

The Jews of Suwalk and the vicinity also responded generously to the needs of people in the surrounding towns. Much suffering was attributable to fires. In 1879, there was a big fire in Lasdai and the community thanked the Jews of Seini for their help. In the same year, Suwalkers donated 120 rubles for Jews who suffered from fires in three nearby towns. In 1886, there was another big fire in Lasdai in which 250 houses burned down. At that time, Suwalkers sent bread, clothing, and many other things. In 1895, 1,000 rubles were collected by Jews of Suwalk for suffering Jews in faraway places. The Jews were badly hit by a big fire in that year. In 1900, there was a big fire and about 200 Jewish families became homeless in Augustowe. Suwalk sent wagons with food.

Some Religious Institutions

The "Old Shul," one of Suwalk's oldest institutions, was organized in 1821. Over the entrance were these words: "At this gate the righteous may enter." This synagogue had several descending steps to illustrate the words of the Psalmist: "From the depths I have called upon You for help." The Synagogue stood in a large yard, which also contained a few smaller houses of prayer and public institutions, like the public baths and the mikveh.

Across the street from the Synagogue was the great Beth Ha-Midrash, which also had a few smaller houses of prayer in its own yard. These were known by the occupations of their founders and members: fishermen, tailors, shoemakers, bricklayers, and so on. The butchers' synagogue was a little farther away, on Shulgass (synagogue-street).

There were many other synagogues and minyans in Suwalk, and many other organizations included Torah study in their activities. In the Beth Ha-Midrash opposite the synagogue, there was a Talmud lesson every day. On Shabbos, many townspeople came to hear the Rabbi discuss the weekly Bible portion. After a hard day's work, both the Suwalker and people from the surrounding towns, businessmen and laborers alike, came to listen to visiting preachers and cantors.

Y.A. TROPP

Hospitality House

A Suwalk Hospitality House, ("Hakhnasath Orhim"), was organized in 1857. It was famous far beyond the bor ders of Suwalk. the first treasurer was Heskel Leib Lichtenstein. This old, well-functioning Hospitality House, was completely abandoned in 1914 on account of the war, as the military has removed all the furnishings and, indeed, everything that was removable. Prior to the war, this institution had been very active, and its prayer room had regular congregants, who came thrice daily to pray and study with Rabbi Avraham Yitzchak Falachik in the evenings.

Mordche Mayer Kleiman and his wife Chanah, neighbors of the Hospitality House, saw to it that the synagogue stayed open. In 1921, when Suwalk residents began

BERL KAHAN

The Jewish Hospitals

Among the most important institutions in Suwalk were the Jewish hospitals, of which there seem to have been several over the course of the 19th century. One source indicates that a Jewish hospital was built at the end of 1859, and that the Suwalk community also sent 800 rubles annually to support a Jewish hospital in Warsaw. According to another source, a hospital was founded in 1863, and the City Council gave 5,000 rubles, a big sum for that time, as a contribution toward its construction. The City Council also gave an annual operating subsidy of 150 rubles. Yet another source maintains that there was a Suwalk Jewish hospital as early as 1845 with 50 beds, which was one of only ten Jewish hospitals throughout Poland.

On November 13, 1862, the city officially turned over a new hospital building to the Jewish community, renovated from an old Polish hospital. The building of the Jewish hospital was large and modern, with a pharmacy, residence for the doctors and staff, and a big kitchen. A ladies' auxiliary, the "Organization of Women Supporting Sick People in Suwalk," was prgamozed in 1893, responding to the need generated by a major outbreak of smallpox.

Dr. L. Weisman headed the hospital and Dr. Grubstein was chief surgeon.

The Old-Age Home

In 1894, the well-known philanthropist Yehoshua Dov Burak donated a large building for an old-age home. Doctors Natanson and Lipsky assisted in this project. The organization published its rules in Hebrew and Yiddish, with a preface in which the organizers expressed their happiness that they could put up such an important building to support the elderly. For the first year, they could take in up to twenty free boarders, and would make facilities available to others at a rate of 75 rubles a year. The minimum age for admission was 50, but an exception was made for those who were weak and could not earn a livelihood by doing any kind of work. The regulations were very strict. For example, Rule 36 provided that the inmates are not allowed out in the yard without a written permit from one of the managers or supervisors. The institution provided for a daily visit from a paramedic; in emergencies, a doctor would be summoned. The printed booklet with these regulations is quite rare, but a well-known bibliographer, Chaim Lieberman, bought a copy from the Soviets after World War II, when he happened to be in Moscow. This is one of the two copies that the Czarist censor required be sent to Moscow of each book that was printed; a notation in this copy indicates that 1,000 copies were printed.

"Gemillat Hesed"

In 1863, the Suwalk philanthropist Abraham Rosenthal erected a building for **"Gemillas Hesed"**, an interest-free loan institution. The old "Gemillas Hesed" house was also built with his money. He founded this organization with a grant of 1500 rubles, and it eventually became a great institution which lent money to the needy Jews of Suwalk.

"Somekh Noflim"

An organization to support the fallen, was organized in 1867. In the first year, there was a treasury of 450 rubles and 700 poor Jewish people received assistance. The organization had 24 elders, who took monthly turns serving the poor. The membership dues were two and a half copecks a week.

"Korban Etzim"

A new organization supplied poor Jews with wood and fuel, especially in the cold winter months. In 1871, when there were very bitter frosts, this organization raised 120 rubles in a special campaign.

"Lechem Aniyim"

Had the task of distributing bread and potatoes to the poor. The leaders of this organization were the lawyers Godziansky and Klinkofstein and the "maskil" (enlightened) Mordekhai Rosenberg. They received help from Doctors Natanson, Margolit, and Rotrosen. Each one of these people sat in one of the synagogues and actually distributed potatoes, bread and wood to the needy. Suwalk went through an economic crisis in 1892, during which this organization played an important role.

tile learning, but simply because of the **numerus clausus** (literally "closed number" or quota) set by these schools for Jews, unofficially but very effectively. The private Hebrew high schools received no assistance from the municipality and were dependent on tuition fees paid by the students' parents.

The municipality adopted a similar attitude toward the other Jewish institutions. Hence the importance of maintaining maximum possible Jewish representation on the town council in order to protect the rights of the Jews as established in law, even if their best efforts could achieve only a small part of their legal due.

EDIT.

THE JEWISH COMMUNITY BOARD

The institutions a community creates tell much about the character of that community. In this regard, the Jewish community of Suwalk was clearly one of a compassionate, humane character.

Berl Kahan

With the close of World War I, when Poland resumed its independent existence, included in its constitution, under the terms of the Versailles Treaty, was a provision granting certain autonomous rights to the countries' minorities, including the Jews.

These rights found expression, in the case of the Jews, in a kind of self-government in the areas of religion, social welfare, and, in part, education. Implementation was in the hands of the Jewish Community Board, an official body established by law, elected every four years by the adult Jewish population. The Board was authorized to impose and collect taxes from its members, namely from all Jewish residents of the town.

There was, however, a distinction between Jews and other ethnic groups defined as national minorities – Russians, Lithuanians, etc. – in that the Jews were considered a religious minority. Thus, even if a Jew were, for example, to declare himself Polish by nationality, he could not claim exemption from taxes imposed by the Board unless he converted to Christianity – a phenomenon virtually unknown in Suwalk.

The functions of the Jewish Community Board were as follows:

1. Maintenance of the religious and ritual institutions, the appointment of rabbis and ritual slaughterers, the upkeep of the synagogues and ritual bath, the functioning of the burial society (**hevra kaddisha**), and the hiring of staff.
2. Supporting the religious, general and vocational schools.
3. Supporting the Jewish hospital.
4. Supporting the charity institutions, both regular and emergency.

***

On the whole, the community had reason to treat the Board with respect and satisfaction, as those elected to head it and to serve as members demonstrated considerable administrative ability and spared no effort in ensuring the success of their activities.

During the period between the two World Wars, the Board was headed by Binyamin Rosental (General Zionist), Hayim-Mendel Friedman (Mizrahi), Dr. Leon Weisman (General Zionist), and, during the last two years before the war, by Yaacov Kusnierzhitzky (originally a "Folkist" and later very close to Zionism).

INSTITUTIONS and SOCIETIES

ARIEL

THE SUWALK MUNICIPALITY

The Suwalk town council was elected every four years. While a discussion of the town council, which was predominantly Christian, might seem out of place in this section dealing solely with Jewish organizations and institutions, it had a not insignificant effect on the economic life of the Jewish population, and to a certain extent on the education of its youth.

Of the 25,000 residents of Suwalk, 8,000 were Jews, proportionately represented among the council members. For example, in the latter half of the 1920s, of the 20 members of the town council, 14 were Christians and six Jews. It is interesting that of the relatively few Jews on the council, several served as department heads during each term of office.

While representatives of the anti-Semitic Popular-Democratic Party lost no opportunity to attack the Jews and to deprive them of their legal rights, they never achieved a majority of the council which remained in the hands of the Socialist Workers' Party, the Farmers' Party and the Jewish representatives – and, in the latter half of the 1920s, also the "non-party bloc", Pilsudski's party. This majority tried on the whole to keep the discrimination of the Jews within certain limits, at least ostensibly.

Anti-Semitism in Poland was inherent and constant; however, with the establishment of the Polish state at the end of World War I, it began to expand in scope. In comparison to other Polish towns, Suwalk was, in this respect, not among the worst offenders. Nevertheless, manifestations of discrimination and violation of the rights of the Jews were apparent on the municipal level.

In order to better the situation of the national minorities in Poland, the authors of the Versailles Treaty included a provision demanding equal rights for all subjects, affirming that no minority would suffer discrimination by the ruling majority. With respect to the Jews, the Polish constitution guaranteed the Jewish community a certain degree of autonomy in the form of an elected Community Board – an official body empowered to impose and collect taxes from every family head in the community, in addition to the government and municipal taxes.

Paradoxically, it was precisely this provision, based on goodwill and humanitarian motives, which created a loophole in the law, opening the door to discrimination.

The municipal and municipal-supported institutions, such as sanitation, ecology and education, were required by law to provide services to the entire population, but the Jewish minority continued to maintain its own institutions, and even established new ones. Although the cost should by rights have been borne by the municipality, clear signs of discrimination were revealed.

A blatant example is education.

Polish law provided for free compulsory elementary education. The vast majority of Suwalk Jews, opting for a Jewish education for their children, at least during their early school years, sent them to the Talmud Torah, the Tarbut school, or to the lower grades of the Jewish high school. but these Jewish institutions like the others, where not supported directly by the municipality but rather through the Jewish Community Board which received an annual allocation for all its institutions with a list of those entitled to support and the sum allotted to each. These sums generally covered only a small part of the real expenses.

The situation of secondary education was, in this sense even worse. There were in Suwalk three government secondary schools: two high schools, one for boys and one for girls, and a teachers' seminary. Study in these schools was free, but the percentage of Jewish students never exceeded 8%. This was not due to the Jews' aversion to gen-

sociation in Poland.

The next rabbi, **David Lifshitz**, was also the last. He is the rabbi who went through all the hardships of the first period of the Second World War. In 1933, he married Rabbi Yoselevitch's daughter, and became chief rabbi of Suwalk in 1935 upon Rabbi Yoselevitch's death.

Just one night before the Germans were about to take him as a hostage for the Jewish community, Rabbi Lifshitz escaped to Lithuania. After many wanderings, Rabbi Lifshitz came through Japan to America in 1941, where he was accepted by the landsmen of Suwalk, who continue to consider him their rabbi to this day.

BERL KAHAN

THE CHIEF RABBIS OF SUWALK

The Jewish community in Suwalk had reached a size of between four and five thousand people by the middle of the 1840's, and the sketchy records from that time show that by then the community employed a chief rabbi, **Avraham-Abele ben Mordche**, who passed away in 1842.

The second Suwalk Rabbi was named **Avraham-Abele ben Boruch**; he presided as rabbi in Suwalk for seven or eight years and passed away in 1850.

After Rabbi Avraham-Abele passed away, Rabbi **Yitzchak-Isaac Chaver**, one of the great geniuses of his time, became the chief rabbi. He was a great kabbalist and wrote many books. He was the founder of the Talmud-Torah school in Suwalk. He was born in Grodno in 1789, the son of a noted scholar and author, and passed away in Suwalk in 1853.

The fourth man to occupy the chief rabbinate in Suwalk was **Yehiel Heller**, a man of reputation in the rabbinical world at that time. He was born in 1814 in Kaidan. Heller was rabbi in Suwalk for five or six years.

The next Suwalk rabbi was Rabbi **Shmuel Mohilover**, widely acknowledged as one of the leading rabbinical figures of his time. He came to Suwalk from the town of Shaki. Rabbi Y.L. Fishman noted in his memoirs that only in Suwalk did Rabbi Mohilover's fame as a genius and a great scholar begin. He was appointed Chief Rabbi in Suwalk in 1860.

Rabbi Mohilover went through difficult times while a rabbi in Suwalk. There was the second Polish uprising against the Russian oppressors, and also the beginning of the great famine in 1868. At the time of the Polish uprising, there were many Jews who sympathized with the Polish revolutionaries, and there were many Jews who actually took part in the revolution.

Rabbi Mohilover's frequent intervention with the authorities on behalf of Jews caught up in the uprising shows the significant involvement in the uprising by members of the Suwalk community.

The sixth rabbi in Suwalk, Rabbi **Eliezer-Simcha Rabinowitz**, was appointed at the end of 1868 or beginning of 1869. He was born in Kovno in 1839, of a line of rabbis going back thirty generations. Rabbi Eliezer-Simcha was a typical Suwalker rabbi: a scholar, a genius, and well versed in worldly affairs. He knew Russian well and had much secular knowledge.

After he left, there was much argument in town about the kind of rabbi Suwalk should take as his successor. While this argument continued, Suwalk was without a chief rabbi for a period of about two years. In the beginning of 1876, the town took a new rabbi, **Rabbi Hillel Arye-Leib Libshitz**.

Reb Libshitz was well known in the rabbinical world before he came to Suwalk, where he was rabbi for 17 years, which happened to be one of the stormiest periods in Jewish life: There were pogroms, mass immigration, the "Love of Zion" movement.

Reb Libshitz was a great supporter of this movement – the predecessor of modern Zionism.

After Rabbi Libshitz left Suwalk, about a year and a half passed before at the end of 1894 Rabbi **David Teveleh Katzenellenbogen** was engaged. He was born in 1850 in Tavrik.

Reb David-Teveleh was not a great believer in the idea of Zionism, although he was not one of those who were against it.

In 1907, he was invited to Petersburg and he became the chief rabbi of that city. He did much for the Jews there, and for the Jews of Russia during the First World War.

Rabbi David-Teveleh passed away in Leningrad (formerly Petersburg) in 1930, after living for thirteen years under Communist rule. He left many published books.

The next rabbi was Rabbi **Moshe Betzalel Lurie**. He wrote many books, and passed away in Suwalk in 1914. Suwalk was without a chief rabbi for seven years, but there were two acting rabbis during this period: **Rabbi Benjamin Magentza** and **Rabbi Moshe Altman**.

In 1921, Suwalk finally engaged a new chief rabbi, Rabbi **Aaron Badsht**, who was born in 1867 in Evyeh. He was rabbi in Suwalk for only four years. In 1925, he became rabbi in Lomzhe.

The next rabbi was Rabbi **Joseph Joselevitch**. He became rabbi in Suwalk in 1926.

He was one of the leading rabbinical personalities in Poland, a great orator, who used to keep his audience spellbound with his beautiful speeches and deep thinking. He was a member of the Committee of the Rabbis' As-

emissaries told the members about all the difficulties on the way to settle in Eretz Israel, but their conclusion was: "We can and we must go there." Altschuler's report was truly a strategic speech whose gist meant, "We must be halutzim. After us there will come others who will continue our work."

In spite of the negative report of the delegation, Yissud Hama'ala developed its membership which grew to 156. All the original founders accepted the conclusion of Altschuler and Briman and a second delegation of three people was sent: Mendel Burak, as an expert on land; Boruch Rosenberg, who knew French, which was necessary to communicate with Turkish government agencies; and a third man was from Brisk whose name is not recorded. This time, the delegates were authorized to buy a piece of land measuring 10,000 dunam. During their journey, the delegation sent back a telegram containing information that the Turkish government would not permit Jewish immigration to the land of Israel, although the government was wiling to allow Jewish colonies to be formed in neighboring Syria. The delegates requested instructions on whether they should follow up with regard to Syria. An emergency meeting of Yissud Hama'ala decided to instruct their representatives to "go and see," but later almost all its members responded to a special survey against settling in Syria. The Suwalker emissaries thus found themselves in a difficult situation, they lost heart, and returned to Suwalk.

Altschuler returned to Palestine for a second time in 1904 to make a new attempt to create a basis for a Suwalk settlement on the land, but was again unsuccessful.

Yissud Hama'ala quickly became famous. The news that rich and important Jewish businessmen were planning to liquidate their businesses in order to go to Palestine made a great impression on the Jews of the Pale, and the Jewish-Russian newspapers made frequent reports on its activities, citing it as an example for others.

Eliezer Mordekhai Altschuler, who was the life spirit of the Yissud Hama'ala in Suwalk, was born in Mariamople on February 2, 1844. At 15, he married and at 18 he moved to Suwalk, where he was engaged as a businessman for the rest of his life. He was well educated, a Talmud scholar, and an enlightened man.

The two unsuccessful missions to Israel led Yissud Hama'ala to lose many members. But six years after its founding, a new official group was started, the "Suwalk Lovers of Zion," in November 1887, with high school students taking a leading role. It incorporated most of the Yissud Hama'ala members. They were motivated to act quickly, and by 1889 they had designated Yehuda David Butkowski to travel to Eretz Yisroel and purchase land for their settlement. Local rabbis in the surrounding towns who supported this effort inspired their townsmen to join as well, stimulating membership from Baklerove, Psheroshli and Filipowe. But as the leading members made aliyah, the "Lovers of Zion" organization grew weaker in the early 1890's. Indeed, by 1895, Suwalk, previously a leader in sending funds to support Jewish settlements in Israel, failed to make the list of the top thirty cities of the Pale providing such support. This, however, does not give a complete picture of support for Israel, because Suwalk was sending its young people to be pioneers in significant numbers. Y.S. Weiss, who well knew the business of Suwalk, writes: "From the city of Suwalk, where I lived, and from its surrounding areas, in the 1890's alone, 30 young men have emigrated to Eretz Yisrael. Some of them died of malaria in the first year of their arrival there. In the year 1891, there came a boat of newcomers to the shores of Jaffa; they were denied permission to land, and all of them had to be given return tickets. Among those were people from Suwalk and from Ratsk." In 1893, we find in the newspaper Ha-Melitz a long letter from a **halutz**, Reuben Goldenberg, to his father in Suwalk. He writes from Hadera in Palestine that Suwalker were the first among the founders. And in spite of the difficulties and arguments about buying 30,000 dunam of land, he denied that there were any rifts among those who brought that colony to settle and to work. At the end, he gave a description of the day to day work in the colony, from morning to night, where there was great satisfaction with the new life in the new land.

establishment of adult education classes for the long cold winter evenings. In 1899, for example, there were classes in Russian and mathematics, taught by Wisheiski, Alexandrovicz, and Meydad.

The movement "Hibbath Zion" ("Love of Zion")

It is no exaggeration to state that in Suwalk were among the first in Eastern Europe to take upon themselves the goal of settling in Israel. Abraham Eliahu Sandler wrote in Ha-Melitz, the Jewish newspaper, that "many saw in the Suwalk Society for purchasing land in Palestine a solid foundation on which our entire national home can be built." And David Gordon, editor of Ha-Maggid, wrote to the Suwalkers Altschuler and Briman: "You are the first of all the dispersed Jews who come not to ask charity for Eretz Yisrael, but rather to go yourself and realize the idea." A leading researcher of the Hibbat Zion movement, A. Druyanow, writes that the Suwalk "Yissud Hama'ala" Society was among the first created for the purpose of settling Eretz Yisrael, and Yitzchak Broides in his account conference, numbers Suwalk among the first seven Hibbath Zion communities.

But Suwalk Jews were already in Israel much earlier, possibly in the late 1840's. By 1856, there was in Jerusalem a Suwalk (and Lomzha) Centre ("Kolel") which maintained an active Chevra Kadisha, and which was incorporated by 1866 in the general committee of "Haluk-ka" (distribution of donations). From inscriptions on cemetery monuments in old Jerusalem collected by Asher Leib Brisk, we see evidence that there were Suwalker living there in the 1860's and 1870's.

By 1881, Suwalkers had formed their first important Zionist organization: Yissud Hama'ala. The principal founder and intellectual leader of the group was Eliezer Mordechai Altschuler, and his leading assistants in that work were Zev Kahn Doniger, Yitzchak Dov Briman, and Joshua Ze'ev Briman. The aim of Yissud Hama'ala was to organize aliyah for interested Suwalkers. That aim quickly took a very concrete form, as Altschuler and his helpers organized a group of thirty distinguished businessmen, each of whom pledged to pay at least 30 rubles towards the 2,000 rubles deemed necessary to purchase a sufficient parcel of land for settlement. The membership grew rapidly from this initial group, and came to include members from surrounding and even some distant towns as the reputation of the organization grew through press reports and word-of-mouth.

In 1882, the members of Yissud Hama'ala decided to send two emissaries to Israel, Altschuler and Yitchak Dov Briman. The expenses for the trip were to be covered by the members of the group. Their assignment was to bring back "clear information about the climate of the land, life in the cities and the villages, about produce and fruit, cattle and sheep. Clear information about the necessary sum for a family to settle there. Clear information about the security of life and property on the part of the government and the inhabitants there."

Altschuler wrote many sentimental letters about his arrival to the shores of the Holy Land. About his journey overland to Jerusalem he writes, "I descended from my wagon many times and fell to the ground and embraced it, and kissed the stones with burning lips." In Jerusalem, the Suwalker emissaries encountered unforeseen difficulties. It seems that their Jerusalem correspondent, Mr. Pines, with whom they lodged, had a bad relationship with other Suwalker Jews living in Jerusalem, and the uninformed Suwalk emissaries found themselves in the middle of this controversy. They were even warned by one of the zealots, Arye Slowaticki, that if they did not disassociate themselves from Pines they would be shunned by the other Suwalkers. The other Jerusalem Suwalkers, led by the brilliant Joshua Leib Diskin, even had a special meeting to discuss "excommunicating the guests from Suwalk," but they decided against this extreme move. But this group wrote to their contacts back in Suwalk, warning them not to believe anything the emissaries said upon their return since they had "associated themselves with bad people and liars."

Altschuler and Briman remained in Palestine about four months. Fearing that their mission would be deemed a failure if they returned empty-handed, they placed a deposit on a plot of land, but the purchase never materialized and the deposit was lost. The report of the Suwalker emissaries upon their return to Suwalk was not encouraging. In a report to Yissud Hama'ala and in a letter to Rabbi Mohilover, they outlined the many difficulties. The word spread widely, even to Russian state officials, and in Ha-Melitz in 1885 Altschuler published a denial about some of the worst features of the bad news, but a terrible impression was created. The Jewish Russian writer, Levanda, wrote to F. Dinar: "It struck us like thunder in the middle of a clear day, the letter that Altschuler has sent, in which he pictures in detail the situation which he saw in the Holy Land during the five months he stayed there, in which he pictures all the affairs of the settlement there in very black colors without a touch of light." The Suwalker

per, **Ho-Emes**(The Truth), arrived in Suwalk. Lieberman was appointed on March 15, 1868, to be the "second teacher" in the local Russian-Jewish government school.

In 1867, a Russian private school was started in Suwalk by Shlomo Seligman, with Russian as the official language. Seligman became a rabbinical employee for the Imperial government in 1894, acquiring the duties of Crown inspector of all Jewish schools and **heders** of the town of Suwalk.

In 1869, Zev Doniger Ha-Cohen, who later played a very important role in education in Suwalk, founded another private school. The school was Hebrew, but with parallel Russian language studies. The school existed for about 25 years.

Suwalk was also unusual in the provisions made for formal education of Jewish girls. About a year after the founding of a boys' school in Suwalk, a Jewish girl, Miriam Bat-Shimen Verzhbolovsky, agitated for the stablishment of a school for girls, but such a school was only established in 1886. Even then, this was most unusual in the towns of the Pale. In addition, there was another small school in Suwalk, over which a woman principal presided, where instruction was conducted in Hebrew, Polish and German.

J.S. Weiss wreote that throughout Suwalk Province Jewish girls studied Torah and Hebrew; he also wrote that this tradition of education for Jewish women continued in America among the immigrants from Suwalk. Avrom-Eli (Abraham-Elija) Sandler, a teacher from Verzhbolove, mentioned in a series of articles that only in the Lomzhe and Suwalk Provinces were there many Jewish schools for girls. Some of these schools had coeducational programs for boys and girls. There were also several Jewish girls who attended the government high school in the beginning of the 1860s.

In 1893, a group of Suwalk "Lovers of Zion" brought Shmuel Leib Citron, a distinguished Hebrew literary figure, from Augustove to start a new Hebrew school, which existed until 1897.

The oldest and most important educational institution in Suwalk was the Talmud Torah (named "Ohel Yitzhak" – "Tent of Isaac"), founded in 1851 by the then-Suwalker rabbi, Yitz'hak Isaac Chaver. The Talmud Torah and yeshiva was the longest existing institution in Suwalk, continuing in operation until it was destroyed in 1939.

Rabbi Zebulon Leib Barit, the rabbi of Filipowe, noted in 1872 that there were eight teachers, including several known as enlightenment disciples as well as being learned in Talmud. He also reported that the Talmud Torah offered instruction in grammar and foreign languages in 1872. In fact, the Suwalk Talmud Torah provided such instruction even before it was required by government decree.

Among other major Jewish educational institutions in the Province was the Hebrew School in Seini, founded and led by the well-known enlightenment writer Tovyah Pinhas Shapiro. The curriculum of the school included Tanach, Gemara, Hebrew, Russian, arithmetic, and Russian geography among its many subjects. Shapiro's school, which was prominently supported by the enlightenment movement in Seini, came upon many difficulties and did not last for a long time.

A clear indication of the "worldliness" of Jews of Suwalk and the vicinity is the attendance of young Jewish boys and girls at the government high schools. Even in the 1870's there are records that Jewish young men and women were leaving to study in the universities of Russia and foreign countries. In 1867 we find a significant number of Jewish children in the Crown Gymnasium of Suwalk, which was unusual for that time.

In the middle of the 1880's, the number of Jewish students at the Suwalker Russian High School who were making extra money tutoring their Christian schoolmates was so large that the principal conducted a special survey of the Jewish students, to learn which of them gave paid lessons to the non-Jewish students. The aim of that survey was to ban such fraternization and help.

In 1887, seven Jewish students graduated from the Russian High School in Suwalk, and four of them were accepted to attend Warsaw University.

With such a large number of enlightened persons in Suwalk, the demand for modern Hebrew books was great. The first known permit to open a Jewish library was issued in 1867.

In 1891, about seventy literary enthusiasts in Suwalk started an organization called ""Clear Language" with the aim of propagating understanding and use of the Hebrew language. It created its own library that year, supported by a generous donation from the wealthy Mr. Markson. They carried on an active work; every member had to speak with other members in Hebrew. Every Saturday night they used to gather in a synagogue to hear Hebrew lectures or transact other business in Hebrew. In the same year, they staged a drama in five acts, "Return to Zion", by M.L. Lilienblum, which was translated into Hebrew from the original Russian by the local teacher Zev Doniger. In that show also participated the just-created orchestra.

Another project of the Suwalk educated class was the

sky was an active leader of the Polish Revolutionaries in the Suwalk area in 1831.

The first association of Jews in the French capital in 1856 was created by Suwalker (The Mutual Aid Society of Polish Jews Under Rabbinic Law), and had its own synagogue, "The Little Suwalker Synagogue."

In the 1850's the Suwalker family Nowoshelsky arrived in Paris. Abram Nowoshelsky was the secretary of the first Jewish Furriers Union, which was organized in Paris in 1879. Among the leaders of the French labor movement was Jan Javerkovsky, whose family came there in 1868. Among the founders of the Jewish Labor Syndicate in Paris in 1896 were Jacob Matulsky, born in Suwalk in 1859, who marrried a Suwalk woman Leah Goldman, and Isaac Shumsky, also born in Suwalk.

There was a colony of emigrants from Suwalk and vicinity in the decade 1830–1840 in England, and by 1872, the Suwalker in England were a prominent emigree presence, and were sending considerable monetary assistance back to Suwalk.

In 1884, Jews from Suwalk already had their own synagogue in London. Moshe-Haim Haimson from Suwalk was the head of the Rabbinic Court of London during the 1890's. In 1894, there already existed in London the association "Suwalker Circle of Justice," a charitable organization, with their own permanent preacher. In 1896, they celebrated the dedication of their new synagogue, and marked the occasion with the publication of a short book of songs in Hebrew and English. In the 1890's the Suwalker even published a Jewish newspaper in London.

The recruitment for service in the Russian army appeared to be a main stimulus for immigration. This created considerable problems for the Jewish leaders.

Education and the Enlightenment

The Enlightenment ("Haskalah"), the spiritual force which sought "the beauty of Japhet in the tents of Shem," began relatively early to affect Suwalk area Jews. Its towns boasted enlightened people ("Maskilim") at a time when such persons were rare in the Pale of Settlement. They played an important role in communal life, and by the 1850's, the enlightenment had already taken on certain organizational forms.

As evidence of the enlightened approach of the Jewish communities in this area, one has only to look at the rabbis selected for them. All, almost without exception, were far from the type which enlightened people of those times referred to as "dark ones," and this could be said of those from the surrounding communities as well as from the city itself. When Suwalk or the surrounding towns were searching for a new rabbi, the elders of the community first tried to determine whether a prospective rabbi understood "the spirit of the times." The degree of influence the Suwalk area rabbis wielded with the educated Jews class is a good indicator of their openness to modern culture.

Dr. Nahum Sloushch, a famous Hebrew historian, commented in his account of the Jews of the Suwalk area that although they were on the whole religious, there was no "fanatical religiosity" of the type that characterized many areas in the Pale. The main reason cited for this phenomenon was the border character of that area: because of the proximity of the Prussian border, enlightened disciples of the German Enlightenment scholar Moses Mendelssohn had spread themselves to Suwalk Province. J.S. Weiss, of Suwalk descent, relates that the Suwalk Jews were very strongly influenced by Mendelssohn's writing. Also, many Suwalker involved in commercial activity visited other towns in the Pale and outside, and for many of them exposure to newer thinking made a lasting impression.

By the 1860s, wealthy Suwalk Jews were employing in their homes teachers from Germany who taught the Bible in German translation. Even earlier, in the first decades of the 19th century, there were correspondents for Jewish German periodicals in Suwalk. In the middle 1840s, a young man from Suwalk, Moshe Rubowitz, emigrated to Marseilles to study painting. In 1861, Asher Margolis from Psheroshli, in partnership with Reb Berkman from Wilkowisk, printed Moses Mendelssohn's book "Phaedon".

From an early time, the Jewish community in Suwalk showed great concern for the education of Jewish youth. In 1862, Rabbi Yehuda Leb Paradistal founded the Suwalk School for the Children of Jeshurun, where the curriculum included study in grammar, Polish, and German, as well as the traditional Hebrew and Talmud studies. The records show that wealthy merchants (the Erdreichs and the Rosenthals) were among those who gave financial support to this school. Moshe Meyer Kahane, a newspaper correspondent, wrote that along with the **Chumash** and Rashi the curriculum of Paradistal's school included studies in mathematics and history. He reported that the local rabbi of Suwalk, the well-regarded Shmuel Mohilever, visited the school to examine the students and had great praise for Paradistal and his work.

At the end of 1867, Aaron Shmuel Lieberman, later the famous editor of the first Jewish socialist Hebrew newspa-

The Emigration from Suwalk

Decades before the onset of major Jewish overseas emigration from Eastern Europe, Suwalk area Jews were already heading away in all directions, although this emigration did not necessarily have the massive character of later years. Suwalk Jews were among the first from Eastern Europe to set foot on American soil, and of course were well represented among the earliest participants in the mass immigration later in the 19th century.

The closeness of the Prussian border was one of the main factors of this phenomenon. Jews from Suwalk first came to the United States in the 1840's with the first groups of Polish immigrants. The great famine of 1847 probably stimulated the desire to emigrate, and thus a certain number of Suwalk Jews left for North America and other places. Early American Jewish archives contain evidence of their presence in America. Among founders of the Jewish **kehillah** of Russian-Polish Jews in New York in 1852 there were Jews from Ratsk and Filipowe. Nachman Baer Etlson, born in Suwalk, was already established in Chicago by 1851, where he published articles in the American-Hebrew newspapers.

By the end of the 1950's, Reuben Isaacs, a Suwalker, played a large role in export and import in California. In 1871, Rabbi M.J. Ish Litai from Lithuania issued a call to establish "separate schools for Jewish children" to avert the tragedy of the new generation in New York growing up without Jewish culture, and many of those responding as initiators of the day school movement were Jews from the Suwalk area, including Rabbi Shmuel Hillel Isaacs from Ratzk, Rabbi Shlomo-Zalman Lianes, the head of the "Israeli People of Ratsk," and Rabbi Moshe-Lipa Abrahams, head of the Chevra Observers of Sabbath and Sons of Suwalk.

In the famine years of 1868–69, emigration from Suwalk to the United States increased greatly, and the Suwalk presence in New York grew to such an extent that they found it possible to support their own Beth Midrash. In 1870 there was founded the first Suwalker synagogue in America, by the name of Mishkan Israel Le-Anshey Suwalk, at 5 East Broadway.

The Suwalker "Lover of Zion", E.M. Altshuler, writes in a letter of December 15, 1881, from Suwalk to I.D. Leventin in the United States, among other things: "The emigration to the United States, has grown perceptably in the last decades. There is no family in our area which does not have a brother, an uncle or a friend in America who have made great progress and growth there." In 1885, Samuel Yehuda Markson from Suwalk wrote about a great Jewish exodus from the city. In 1886, an anonymous correspondent from Suwalk reported in the newspaper that every week Jews were leaving the city and this stream of emigration kept up for a long while. In 1892 there was seldom a week when twenty to thirty Jewish families were not leaving Suwalk and the surrounding areas and emigrating to the U.S. There was such a rush to leave that the prices of houses in Suwalk were very depressed.

The writer J.S. Weiss tells us that theres is no big city in America or Africa, where you couldn't find Jews from Suwalk.

America was not the sole destination of immigration from Suwalk in the mid-19th century. Suwalk's border location meant frequent trips to other European areas for business, weddings, and other purposes, which stimulated emigration. Also, Suwalk area Jews travelling overseas frequently had to wait in European port cities to arrange their transportation, and some remained in those cities, forming immigration societies to assist the Suwalkers who were passing through.

Small groups of Jews from the Suwalk area also moved southward, establishing themselves in Moldavia, Walachia, and Hungary. As with the American experience, the presence of these settlers can be traced through contemporary newspaper announcements seeking to locate missing relatives in various areas of the Slavic provinces.

A considerable center of Suwalker **landsleit** was in Warsaw. In the 1870's, the then-famous teacher and writer J.L. Paradistal, who was an inhabitant of Suwalk for many years, was actively pursuing literary work in Warsaw. The noted Warsaw intellectual and writer, J. Siebenberg, was probably an inhabitant of Suwalk for many years. At the end of the 1950's, Abele Markson, a well-known Suwalker printer and publisher, was already active in Warsaw. The Rosenthals of Suwalk, who were spread out over many cities in Russia and Poland, also had "representatives" in Warsaw.

Evidence of Suwalkers in other European cities is plentiful: in Odessa, Lodz, Petersburg, Berlin, Riga, Latvia.

A colony of Jewish immigrants from Suwalk and the surrounding area existed in Hamburg beginning in the 1870's. As Hamburg was a major point of debarkation for America, this colony probably derived from emigrants who had decided to stay in Europe.

Before this time, there already existed in Paris a colony of Suwalker emigrees. Leon Hollandersky, who had a large family in Suwalk, lived in Paris by 1843. Hollander-

tions poverty attributable to the outflow of residents.

However, Suwalk remained somewhat better off in this regard than Jewish settlements in some of the other Polish provinces during the 1890's. The best measure of Jewish poverty is the number of Jews who needed charity. Available statistics for the years 1894 and 1898 from all Russian-governed provinces show that Suwalk Province had the smallest number of charity cases.

Until the beginning of the 20th century, agriculture was an important part of the economy of the Suwalk Province, and the unique role of Suwalk area Jews in agriculture will be commented upon in the next section.

Jews also played a significant role in milling, tanning, distilling and brewing. But the main economic role of the Jews was in trade and commerce, especially small business. The most important export product was wood, transported on the Augustowe Canal, and this business was entirely in Jewish hands. In addition, a small factory industry in which Jews played a pioneering role began to develop in Suwalk Province during the first decade of the 20th century. Jews also were pioneers in introducing the automobile to this area, the first auto dealer being M. Weisberg of Suwalk. Indeed, it would no be an exaggeration to state that the Jews of Suwalk constituted the vital pulse of the region's economic life.

Jewish Agriculturists

One of the distinguishing features of Suwalker Province's Jews (compared to their brethren in other Jewish communities in Russia and Poland) is the large percentage who drew their livelihood from the soil. According to E.N. Frank, the only province in Poland which exceeded Suwalker in this respect was Plotsk. Frank states that 19.7% of the Jews in the Augustowe Province in 1843 (mainly Suwalker) lived in farming villages. If one adds the Jews who lived in the small towns and in Suwalk proper and drew their livelihood (all or part) from the soil, the percentage would be even higher. A table compiled by Leshchinsky shows that almost 30% of Suwalker Jews lived in villages.

Another Jewish historian, Prof. Brutzkus, wrote that the largest percentage of Jewish landowners are found in the province of Suwalk. As early as the 1840's, Jews made up the entire population of some farming villages in the region, and maintained houses for Torah study in these villages.

Thus, Jews in the Suwalker area occupied themselves with agriculture and already had established Jewish farming villages prior to the reign of Prince Paskevich, the Russian plenipotentiary in Poland who devised his own plan to attract Jews to agricultural work. In his article called "To the History of Jewish Colonization in Royal Poland," Dr. Schatzky states that late in 1841, Prince Paskevich told a Jewish delegation about his plan of agricultural settlement of the Jews (who were then largely resident in towns and cities). In February 1843 he created a committee which was instructed to work on a project to settle Jews on the soil. There was also a series of conferences of representatives of the Jewish communities in Poland to create a great fund in support of this project.

In later years, when Jews in Suwalk Province had embraced commerce as their main livelihood, there still were many Jewish landowners. Census figures show that in 1854, the area around Seini had 44 Jewish landowners, who together with their families and employees numbered almost 300 people. These numbers gradually increased over the next decade, and by 1865 there were 196 landowners in the area comprising an agricultural community of over 1200 persons.

In 1881, Menachem Mendel Bramson bought one of the largest estates in the province for 150,000 rubles, an enormous sum for that time. The estate, known as Lasewitz, was under Jewish ownership many decades prior to Bramson's purchase, and it employed a resident teacher for their children. Menachem Mendel Bramson, the estate owner, was an author of books published in Warsaw, and he is one of the few, and maybe the only one among Jewish authors in the last century, who identifies himself in the preface to his works as a villager.

1897 census figures showed Jewish landowners in the province of Suwalk occupying 33,000 hectares of land either outright or as tenants. However, we have to take into consideration that not a few Jews were afraid to state at the time of that census the means of their occupation as landowner. "In the area of Suwalk there was a large group of Jewish landowners which had in its hand tens of thousands of hectares of land: the Franks, the Zimans, the Frieds, the Adels, and other families. "In the beginning of this century," writes a Hebrew author, "in the Suwalker Province, there live Jewish peasants in the villages and they themselves till the earth and from the products of their fields they bring in their own bread."

prietor of the Hotel Krakowski, extolling his superb accommodations (ten rooms, nice furniture and beds, kosher meals) to the merchants of Poland and Russia who might pass through Suwalk on their business, and guaranteeing their comfort and satisfaction. Certainly, this hotel was well established prior to the appearance of the ad. A few years later, we find a similar advertisement for the Hotel Ukrainski, Yosel Zeigermacher, Proprietor. That hotel, which was already in operation in 1861, advertised in **Ha-Maggid** in 1876 an expansion and enlargement (and included the unlikely claim that the hotel was then in its eightieth year of operation).

From all surviving records, the period from the mid-1850's until the late 1860's was a time of economic growth and prosperity for many Suwalk Jews, as well as a time of significant population growth. If not for the prior years of famine and epidemic, the growth of the population would have been much greater. A letter from Moshe Meyer Kahane in the newspaper **Ha-Melitz** in 1863 described the Jewish community in Suwalk as being "blessed with treasures and richness."

Jews in Suwalk were becoming more involved in commercial activities and incipient domestic industries. In 1861, Yitchak Peltin and his brother-in-law Israel Epstein announced in **Ha-Maggid** that they opened in Suwalk a factory to produce lace, rope, suspenders and similar goods. The newspaper Karmel in 1865, announces the opening of "a new factory in Suwalk to produce all kinds of straw hats".

A new great famine which fell upon the west Russian provinces in 1969-69 halted the growth and economic progress in Suwalk. Hunger brought many diseases, and some people simply fell in the streets. Even when the famine subsided, the underlying damage to the city's economy persisted, as evidenced by an 1870 letter from a Suwalker bemoaning the continued hard times in the city.

During the second half of the 19th century, many Jews in the surrounding towns near the Prussian border earned their livelihood smuggling merchandise and Jews to East Prussia at considerable profit. It bears explaining that for much of that time, the smuggling of Jews over the border was truly a **mitzvah,** since these Jews were frequently fleeing from oppressive decrees and persecutions in Russia. In this manner, many Jews escaped from poverty, idleness, and compulsory service for 25 years in the Russian army.

There was also ongoing smuggling of contraband literature, which Russian emigree revolutionary groups sent back into Russia. Jews had no small part in this activity, in part from idealistic motives.

In 1843, there was a government ukase that "all Jews who live in the radius of 50 miles from the Prussia/Austrian border must quickly leave their homes and move deeper into Russia." Jews naturally did not remain passive, and sought ways to avert the edict. On the border of Prussia, the first to fight against it were the Jewish communities in the Suwalk area.

Although the edict was never practically enforced, the gradually sharper efforts of the government against border smuggling were generally successful, and from then on this means of livelihood was of less importance to Suwalk area Jews.

An important new rail line between Petersburg and Warsaw, passing through Suwalk was completed in 1899, but bypassed many of these smaller towns, thus depriving them of the commercial traffic which had previously passed through their streets. The result was a sharp halt to their economic growth.

Suwalk, on the other hand, raised itself by its bootstraps. The Jewish community quickly stood up on their own feet and recovered well, even with a little bit of affluence. Indeed, Suwalkers were prosperous enough to raise significant funds to assist emigration to Palestine. One of the first propagators to this end was the famous "Lover of Zion" (Member of the "Lovers of Zion" – "Hovevey Zion" movement) E.M. Altshuler, and the first Suwalk citizens who actually bought land in Palestine and emigrated there, were Y.D. Butkovsky and E. Goldenberg.

By that time, famous Suwalk merchants like the Rosenthals and Lipskys were conducting business through a wide area in Russia and Poland. As an example of the broadening reach of Suwalk commerce, we find in a Jewish publication of the time an advertisement from the principal musical instrument store of E.M. Kaminetsky in Suwalk, announcing the establishment in 1889 of branches in such cities as Warsaw, Odessa, Lodz, Bialystock, Rovno, etc.

Another element affecting economic development in that part of the world was fire, colloquially known as "The Red Rooster." Not a summer passed during which there were not large or even tremendous fires, when whole towns were wiped off the face of the earth. At that time, the system of fire insurance was unknown in Eastern Europe, and it was not unusual for prosperous Jewish families to be ruined overnight by fires.

Emigration overseas, which grew rapidly in the 1880's, made a very important impression on the economic development of Suwalk and the area. Correspondence in Hebrew newspapers during those years frequently men-

these figures, which are based on official census records.

Dr. Friedman hypothesizes that some of this growth resulted from the great business in smuggling human refugees that went on there, due to the close proximity of the East Prussian-German border, just 26 miles away. Leshcinski, on the other hand, thinks that the local Jewish population grew thanks to immigration from Lithuania and White Russia inspired by institution of the Czarist military draft in 1827. (Poland did not institute a military service requirement for Jews until 1843.)

During the period 1845–1865, Jewish settlement in Augustowe Province grew about 41% (although the proportionate growth in Suwalk was not so great), but from 1865, the growth of the Jewish community in Suwalk practically stopped. The Polish uprising, the famine years of 1868–69, and steady, growing Jewish immigration away from that area all contributed to the stagnation. During the Polish Uprising, the Jews suffered, as always, at the hands of both sides: the Cossacks, who supressed them, and the Revolutionaries, who demanded money from the Jewish communities. In 1863, the Jewish leaders in Suwalk reluctantly imposed a contribution tax of 6,000 rubles which had been demanded by the Revolutionary forces; when the government discovered this, the community leaders were arrested and detained for a considerable period of time.

This period of turmoil stifled the community's growth for thirty years; the census figures from 1862 to 1897 show virtually no growth and perhaps a small decline. Proportionately, the ratio of Jewish to Gentile inhabitants of Suwalk fell during those years. In 1893, there were 7,483 Jews, out of a population of 19,116, roughly 31%, where 31 years earlier Jews made up 63%. From the 1890's through the first decade of the 20th century, there was a new increase in the Jewish population, and by 1908, the census takers counted 13,002 Jews.

The Economic Situation

There is still no easy access to the surviving records documenting the economic life of the Jews residing in Suwalk and the vicinity at the beginning of the 19th century, but we can surmise much from newspapers and books of the period. The town was not economically developed, the opportunities for material advances for the Jews were few, and we can assume that they were not particularly well off.

If the situation around 1800 was poor, it was even worse in the 1830's. Confusion and uncertainty, generated by the first Polish Uprising (1830–31), badly shook the fragile economy of the town. Historian E.N. Frank writes that the situation of Suwalk area Jews at that time was extremely bad; they were subject to many oppressive government decrees and expulsions, as well as the pressures of a warlike situation.

Several natural disasters during that period had also a negative impact on the economic situation of Suwalker Jews. In 1847, there was a terrible famine. In 1853, there was a great cholera epidemic, and many Jews in the area died. Rabbi Moshe Aaron, then the rabbi in Ratsk, wrote in his memoirs about the fearful situation that befell Jews in Suwalk, Seini and Ratsk when the epidemic broke out, and how many people, men and women, were its victims.

When one speaks of the 20th century Suwalk remembered by survivors from World War II, one speaks of tanners and brushmakers, forgetting that over a hundred years before, the social structure of the Jewish community was to a much greater extent employed in crafts and trades. Adding the surprisingly large number engaged in agriculture, the economic structure of the Jewish community in Suwalk and vicinity is unique among Jewish communities of that time and part of the world.

The structure changed over time, however. By the middle of the 19th century, we come across names of Jewish merchants already assuming importance in the local economy. In an Augustowe Governor's Report of 1865, we read that the Jews played a dominant role in foreign commerce, and that imports valued at 38.5 million rubles and exports valued at 21.5 million rubles had passed through Suwalk warehouses (mostly Jewish-owned and operated) during that year.

In 1867, there were 12 Jewish-owned factories in the Suwalk area, employing 54 Jewish workers. The completion of a highway cutting through Suwalk which linked Warsaw to Petersburg, the completion of a huge railroad line between those two main cities of the Russian Empire, and the completion of the Augustowe Canal which linked the Baltic Sea to some of the main rivers of Poland, greatly enhanced Suwalk's commercial life and the material wealth of its Jewish merchant community.

As Suwalk grew to be an important commercial center and travel through the city increased, the hotel business became important, and several hotels in Suwalk were owned by Jewish entrepreneurs. Their progress can be sketched from advertisements in **Ha-Maggid**, a local newspaper. In 1858, there was an advertisement (printed in German, Hebrew and Yiddish) by Moshe Epstein, pro-

apparently did not accept this invitation, actually it seems that they lived there for a short time but were later expelled. As far as the records show, however, even by 1800 Suwalk had no Jewish residents; the contemporary German historian Holsche wrote that at the beginning of the 19th century Suwalk was "free of Jews." This would be consistent with historical accounts showing that Jews were generally forbidden to live in larger towns in Poland at that time. This was changed by the Napoleonic conquest, and the Polish historian Waszutynski writes that in 1808 forty-four Jews lived in Suwalk. (There is a little mystery created by the Polish historian Korzon, who wrote that at the end of the 18th century Suwalk had three factories for the manufacture of talleisim (prayer shawls), since we cannot assume that upon first arrival the Jews began to manufacture talleisim there. It is even less reasonable to assume that Jews would establish a factory for that purpose in a city without a Jewish community.

Whichever date is chosen, it seems clear that Suwalk, the largest and most important city in the territory, was the youngest of all the surrounding towns in terms of its Jewish history.

The small town of Wizhan, situated 28 miles from Suwalk, also had a Jewish settlement about 300 years earlier. In 1723, Moses Jefremowicz, a representative of the Jewish community of Grodno, while visiting Wizhan saw a charter of rights from King Jan III, dated February 3, 1676, which was an affirmation of privileges which the Jews of Wizhan had received from King Michael in 1670.

One of the oldest Jewish communities near Suwalk was Baklerowe. An old Jewish cemetery in the town had monuments dating back to the late 17th century.

Jews lived in Filipowe from the beginning of the 18th century. About 1730, there was a major controversy between the Jews of Filipowe and the other inhabitants, who demanded that the rights of Jews to live there be revoked. The Polish government sent a special representative to investigate their complaints; the investigation ended in 1741, and the local Jews were permitted to live in Filipowe, but with three limitations: they were not allowed to build new houses of worship; they could not buy any new land; and Gentiles were to be given first priority in purchasing goods in the town market.

In 1768, the Dominican Order in Seini, desiring to stimulate commercial activity there, helped the local Jews to build a house of worship to draw Jews to the town, but monuments in the Jewish cemetery indicate that Jews had lived in Seini before then.

The Jewish community in Ratzk dates to the late 18th century, when there is a record that Rabbi Gershon presided in the local shul.

Most of the towns surrounding Suwalk fell within a border area in which outside Jews were forbidden to settle. Almost immediately after the area of Greater Suwalk fell under Prussian rule with the Polish Partition of 1795, the government started to "make order" on the Polish Question. On April 17, 1797, a special Regulation governing the Jews was published. It was in effect for a very short time (due to the conquest by Napoleon and eventual assignment of this region to Russia under the Treaty of 1815) and seems never to have been fully enforced. Nevertheless, its provisions are of historical interest, showing the attitudes of the Gentile government toward Jews at that time.

According to the Regulation, all Jews who were temporary residents were to be expelled from the area. Every Jew aged ten or older had to carry identification documents; the penalty for not having the paper was very severe. Jews had to adopt family names (surnames). Jews were forbidden to marry before age 25, and could not marry other Jews who were not permanent residents of the area. Jews had to have a fixed residence, and were restricted to living in the cities. Jews in the villages remained there only temporarily, with many conditions attached. The number of Jewish merchants in the cities was reduced. A Jewish merchant discovered for the third time lacking a permit would be expelled from his residence, could not take up any other business or means of livelihood, and was not allowed to peddle merchandise in the villages. The number of schools was limited, and teachers were required to speak in German or Polish.

While the Jewish communities in the smaller towns surrounding Suwalk had stagnated and in some cases lost population during the 19th century, the opposite happened to Suwalk, where the community quickly grew to become dominant in both population and influence. The growing influence of Suwalk is exemplified by the fact that already in 1809, when the community consisted only of a few minyonim of Jews, they sent a representative to a Jewish Assembly in Warsaw, convened to appeal to the government for a reduction in the ritual slaughter tax imposed upon Jewish communities by order of the Finance Minister.

The Jewish community in Suwalk grew, although from 1823 to 1862 there were restrictions on the presence of Jews in many parts of the city. In 1827, the community numbered 1,209; in 1856, 6,407; in 1857, 6,587; and in 1862, 7,165. There is some debate about the accuracy of

monastery on the peninsula of Lake Wigry, one of the deepest lakes in Poland. For many years, the Camaldulians maintained the vital records of the local population. The town developed gradually: in 1667, about 150 years after the settlement was established, Suwalk was not more than a big village. The first church was not erected until 1710. In 1715, the Camaldulian Order freed the Suwalk peasants from serfdom, and assigned 300 lots to build a town. In 1720, King Sigismund II granted Suwalk the governing rights of a municipality. In 1797, Suwalk had 214 houses and almost 1200 people.

In 1795, at the last partition of Poland, Prussia acquired the Suwalk region. In 1807, Napoleon Bonaparte, who had defeated Prussia in his wars of European conquest, ordered its incorporation into the Duchy of Warsaw. After Napoleon's final defeat, the Congress of Vienna made the Warsaw Dukedom part of Poland, and Suwalk was absorbed into the Russian Empire.

Until 1866, the Suwalk and Lomzhe regions were administratively part of Augustowe Province. On 19 December 1866, when the kingdom of Poland was newly divided into ten provinces, Suwalk Province (Gubernia) was created.

People of many national backgrounds lived in the Suwalk region: Lithuanians, Russians, Jews, Poles, Tartars, Germans and others. The Jews lived in towns throughout the province. Suwalk was the most important and biggest town in the area, and it was practically the capital even when it was part of Augustowe Province.

From the second half of the 19th century, Suwalk grew at a faster pace, due mainly to construction of a highway between Suwalk and Minsk, and construction of the Augustowe Canal nearby. Before the railroad from Warsaw to Petersburg was built, Suwalk was right in the middle of the highway from Petersburg to Warsaw, and it was a stopping place for traveling nobility of Russia and Poland. In later years the residence of the Governor became a special house for the royal travelers. Census figures from this time document the increased pace of growth: 1856 – 10,182; 1862 – 11,944; 1865 – 16,533; 1882 – 18,040; 1893 – 19,116; 1897 – 22,000; 1905 – almost 23,000.

Most of the small towns in the vicinity predate the establishment and growth of Suwalk itself. The first was Baklerowe. By 1558, it had become a town, and by 1797, there were 405 residents in 67 houses. Next came Filipowe, originally founded in the 16th century. It received a grant of municipal governance in 1570. Although great fires almost destroyed the town in 1858, in 1897 there were 795 residents in 120 houses.

The town of Ratzk received permission to buy the land in 1507. In 1748, it belonged to the Baron Mikhail Patz. In 1797, its population was 800 people in 165 houses.

Wizhan, built at the end of the 16th century had 205 houses and 950 residents by 1797. In 1827, the residents numbered 1,346; in 1878 there were 2,276. Psheroshle was still just a village in 1558. In 1576, King Stefan Batory granted Psheroshle municipal rights. In 1797, there lived in Psheroshle 1160 people in 230 houses. Punsk had a church by 1597; by 1797 there were 600 residents in 59 houses.

Krasnopole developed into a town around the middle of the 18th century. By 1797, there were 105 houses and 533 residents. In 1827, there lived 1,414 residents in 230 houses. Between 1880 and 1885, there were 2,246 residents in 189 houses. Yelinewe, the youngest of the towns around Suwalk, had 346 people in 69 houses in 1797.

The earliest record of Seini dates from 1522. Archives indicate that Seini had obtained municipal rights by at least 1593. It had about two hundred stone houses, two printing presses, and the great castle of Prince Vishnevetzky, to whom the town belonged at that time. Seini was almost destroyed during the Swedish war, but was soon rebuilt. In 1778, there were several public schools and also an institution of higher learning. In 1808, the Lycee of Lomshe moved to Seini. In 1835, Seini had a high school of seven classes and a public school. In 1797, Seini's population of 516 lived in 96 houses. After a period of rapid growth early in the 19th century, the population was stable for many years: 1828 - 3,514; 1838 - 3,245; 1848 - 3,902; 1856 – 3,274. Seini was an important center, but after construction of the highway from Kovno to Warsaw, and the railroad from Petersburg to Warsaw, the town went into a steady decline. In 1910, only 3,348 people lived in Seini, fewer than had lived there a hundred years before.

The Jewish Settlement in Suwalk Up to the Year 1905

The exact age of the Jewish settlement in Suwalk is not known. In 1715, when the Camaldulian Order meted out a parcel of land to build the town which became Suwalk, they designated a certain street for Jewish residents, but the surviving records show no sign of Jewish life in Suwalk for almost 100 years after that time, unlike the small towns surrounding it. It is possible that the designation of a separate area in Suwalk was an invitation for Jews from outside to come there to establish commerce in the city, as Jewish residents had done in other towns. But the Jews

ish Jewry, and East European Jewry in general, in the 18th and early 19th centuries passed it by: specifically, Hassidism, the struggle between **Mitnagdim** and **Hassidim**, the **Haskalah** (enlightment), and the tension between the enlightened and the traditional Jews.

Thus, the Jewish community of Suwalk acquired a special character. To be precise: not a particular type of Jew, but a typical local character, created against a specific historical background.

Suwalk Jews were on the whole traditional, and to a large extent even religious. There were undoubtedly also some who could be defined as ultra-religious. However, even the latter did not oppose secular learning – Hebrew and general education – and did not condemn the behavior of the enlightened Jews, with their religiosity confined to their own strict personal observance of the religious commandments.

This special character affected not only the special prayer forms of the Jews of Suwalk, which are described elsewhere in this volume, but also the atmosphere prevailing in the town, the special Sabbath and holiday atmosphere, the form and content of the Jewish educational institutions from the Talmud Torah through the Hebrew high school, and even the political consciousness of the youth.

It was only natural that the Jews of this town, whose roots lay largely in the German Jewry west of the city, was strongly attracted to Western culture. We can assume that the waves of emigration of Suwalk Jews were prompted not only by socio-economic motives, such as the desire to improve their economic situation or to evade recruitment into the Russian or Polish army. Many of the youth simply felt hemmed in in this provincial frontier town on the German border, modern and cultured though it was and imbued with authentic Jewish charm. When these Suwalk emigrants arrived in the various lands of immigration, they made an active and important contribution to the development of many spheres of activity in their new homes. There were even some who achieved positions of leadership, especially in Israel.

***

Jewish Suwalk was unalterably obliterated. It is our hope that the next generation of the Suwalk diaspora will take an interest in recalling the history of their forebears in this Polish town. For this was not a narrow and backward ghetto, but a culturally enlightened and religiously traditional community. A community that should fill the hearts of all those who were born there or stem from there, with deserved pride.

BERL KAHAN

100 YEARS OF THE SUWALK JEWISH COMMUNITY

How old is Suwalk?

The territory now known as Suwalk Province comprises about 11,005 square kilometers. In the northeastern corner of modern Poland, its traditional borders included East Prussia to the west and, to the north, east, and south, the rivers Niemen and Bobre, alongside the provinces of Kovno, Vilna and Grodno. It was almost entirely a part of the Grand Duchy of Lithuania until 1386, when it became part of Poland. Its border location between Prussia, Lithuania and Poland made it the site of continual warfare, impoverishing the population and leaving the area rather desolate by the 14th century.

The source of the name "Suwalk" is uncertain. The whole territory, much larger than modern Suwalk Province, was called "Sudauen", "Southern Fields", by the Germans. The old Polish name for it, "Kraj Zapuszczanski", "Trakt Zapuszczanski," means "the territory behind the virgin forest". The name may also derive from the Lithuanian phrase "Sussi Vilki", which means "vicious wolves," after the fauna of the deep forests in the region. Lithuanians who emigrated to the area to escape the impact of the constant wars, made up much of the population when the warfare finally ceased in the 15th century. It was a good refuge from the warring, with its deep forests, lakes and swamplands.

In 1667, King Jan Casimir of Poland gave the region to the Catholic order of the Camaldulians, who built their

SUWALK HISTORY

SHMUEL ABRAMSKY

STUDY OF SUWALK JEWRY

Although considerable material has been accumulated in the present volume as well as in the memorial volume (in Yiddish) published in the United States, the information in our possession is still only partial. The historian will have to refer to documents preserved in Suwalk and sources concealed elsewhere.

Yet, notwithstanding the fragmentary and incomplete nature of the material, it seems to me that several basic characteristics in the history of Jews of Suwalk can be identified.

According to the surviving documents and to the best of our knowledge, Jewish settlement in the area of Suwalk began in the 16th century. We do not know what circumstances brought the Jews at that time to this remote, forgotten and harsh region east of the Baltic Sea. We can suggest reasons for the beginnings of Jewish settlement here – not on the basis of orderly and authentic documents, but by logical-historical analogy.

The unique geographical conditions of this region were a significant factor in its relatively late settlement: thick forests, rivers and lakes, a harsh climate, the lack of proper means of land transportation, etc.

In this specific historical situation, the Jewish community of Suwalk and the surrounding area emerged and grew in the 18th to 20th centuries. The Jews, as usual, engaged here first and foremost in trade, as well as filling those occupations characteristic of the Jewish Diaspora, such as shoemakers and tailors, and perhaps also supplying those crafts needed in agricultural villages: blacksmiths, locksmiths and tinsmiths. These "Jewish" professions seem to have been handed down from generation to generation.

According to the material in our possession, it can be said that relations between Jews and Christians were generally tolerable, from the founding of Suwalk until World War I. There was no continuous tradition of fanatic anti-Semitism. In fact, there were no conflicts of interests between Jews and non-Jews.

It was only in the inter-war period that the Christians began to participate in trade and crafts, but still not to a degree that supplanted the Jews from these occupations. There were no real pogroms in Suwalk or the surrounding area (excepting the 1914 pogrom and the riots of summer 1936), but between the two World Wars the hostility of the Christians, and especially of the Poles, towards the Jews increased. In effect, there were no close social (and certainly not friendly) ties between Jews and Poles, or Christians in general, in Suwalk. The non-Jews were, to say the least, not anxious to associate with Jews. Nevertheless, despite periodic provocations, the life of the Jews in Suwalk was generally secure. However, after Hitler came to power and the ensuing close relations between Poland and Germany, the Jews began to sense the growing threat.

In conclusion, it can be said that the anti-Semitism of the Poles in Suwalk – especially among workers, artisans, clerks and merchants – was largely economic in origin: emerging not necessarily because of their own economic straits, but primarily out of jealousy for the successful Jews.

In attempting to define the Jews of Suwalk as belonging to Polish, Lithuanian or German Jewry, we soon come to the conclusion that this was a Jewish community with a unique character. This character cannot, of course, be defined precisely, as one city or region cannot be sharply differentiated from another in terms of unique characteristics of the population.

The decisive fact is that the Jewish community in Suwalk, unlike other communities in the area, was established and consolidated in the early 19th century. Hence, many of the spiritual-social processes which affected Pol-

LESLIE SHERER (Leizer Szereszewski)
President of the Independent Suwalker and Vicinity Benevolent Ass'n

FOREWORD

The "Yizkor-Book Suwalk" published in New York in 1961 was highly praised in the Jewish literary circles as well as by the survivors of the Jewish communities destroyed in the Holocaust.

Edited by Berl Kahan, under the guidance of our rabbi Reb David Lifshitz and the editorial committee, the book was a memorial to the 11,000 Jews who lived in Suwalk and its environs. It is entirely written in Jewish (Yiddish) with an English foreword by Aaron Seligson and gives an historical perspective of Jewish life in Suwalk from the beginning of the 18th century to W.W.I.

However the Yizkor-book has a few drawbacks. The years between the two world wars 1918–1939, with few exceptions, remained unrecorded. It did not stress the activities of our landsleit in Israel in their struggle for an independent state and it was written in Jewish, a language not spoken by the great part of the younger generation.

We felt that all the above has to be recorded for us and the future generations in English and in Hebrew.

The idea of a book became real in June 1985, after the dedication of the monument at Holon cemetery in Tel-Aviv honoring the beloved martyrs and heroes of Suwalk, Baklerove, Filipove, Krasnopole, Psheroshle, Punsk, Ratzk, Seini, Vizhan and Yelinieve.

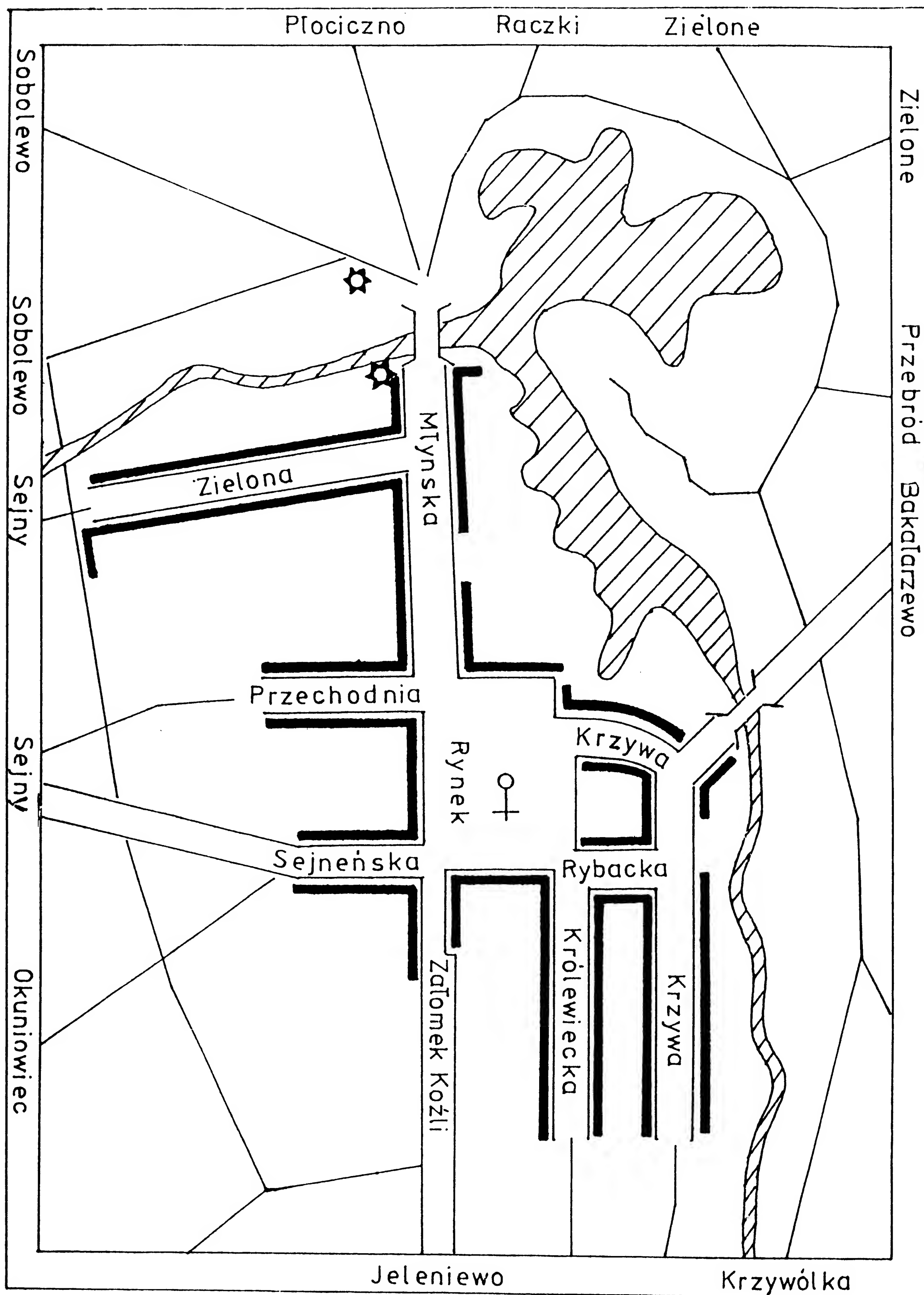
The English section of this book would include a partial translation and be an extension of the original "Yizkor-Book Suwalk". We, in New York, worked on the English translation and the Israelis did their Hebrew work. They were so enthusiastic and produced so much material that there was not much left for our English.

The book was originally scheduled to be published in 1987. That was too optimistic a projection considering the amount of the bilingual material. It is now scheduled to appear by Passover 1989. Despite the difficulties encountered by all of those involved in writing and publishing the book, a common bond uniting us inspired us to go on, namely, the desire to produce a memorial accessible to all of us, our children and the generations to come to our heritage.

I wish to thank our members Irving Kas and Murray Levine for the help in translating portions of the original book into English. I also wish to thank Max Rothschild and Solomon Rayman for their help with the financial and correspondence parts, and above all we are immensely indebted to our member, Dr. Arthur Leonard (Abramaitis) for his tireless and dedicated work and ideas in transcribing the English translations. And many thanks to Uri Shiloh for being such a diligent conduit between us and the Committee in Israel.

CONTENTS*

* Excerpts and adaptations from our Relief Committee's "Yizkor Book" 1961 and from the Hebrew section of this volume.

Suwalk – Beginning of the 19th Century

INDEPENDENT SUWALKER AND VICINITY BENEVOLENT ASSOCIATION

OUR SLOGAN

"One helps another, and to his brother He assists and gives him moral support."

Isaiah Cap. 41:6

OFFICERS

RABBI DAVID LIFSHITZ ... Honorary President
LESLIE SHERER ... President
MURRAY LEVINE ... Vice President
CHARLES OKEN ... Treasurer
SIMON SAVITT ... Acting Treasurer
SALOMON RAYMAN ... Financial Secretary
SAM AUERON ... Recording Secretary
MORRIS ABRAMOWITH ... Honorary Trustee
MORRIS OSHINSKI ... Trustee
MAX ROTHSCHILD ... Trustee

BOARD OF DIRECTORS

RABBI MOSHE AMMITAI
Dr. KASRIEL EILENDER
SAM GRADOWSKI
IRVING KASS
MOSHE RAKOW
ANNA RIBALT
ESTHER RAYMAN
ISRAEL RIBALD
WOLF RIBALT
ANN ROTHSCHILD
JULIUS SALAMANDER
FAY SHERER
S. SZWECKI
W. SZWECKI

SUWALK AND VICINITY RELIEF COMMITTEE

RABBI DAVID LIFSHITZ ... Hon. Chairman
LESLIE SHERER ... Chairman
CHARLES OKEN ... Treasurer
SIMON SAVITT ... Acting Treasurer
SOLOMON RAYMAN ... Secretary

SAM AUERON and ANN ROTHSCHILD
Advisory Board Members

BOOK COMMITTEE

LESLIE SHERER and Prof. ARTHUR LEONARD (Abramaitis)
EDITORS
IRVING KASS, MURRAY LEVINE, SOLOMON RAYMAN, MAX ROTHSCHILD
MEMBERS

Hidekel Printing Press Ltd.

Jewish Community Book Suwalk and Vicinity:

Baklerove, Filipove, Krasnopole, Psheroshle, Punsk, Ratzk, Vizhan, Yelineve

The Yair – Abraham Stern – Publishing House

Jewish Community Book
of Suwalk

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX & TILDEN
FOUNDATIONS